

॥ श्री जैमिन्यककाकसमाप्रण्यमात्मारामम् ॥

॥ ॐ अरे नमः ॥

पायविशारद-न्यायाचार्य-निजज्ञानचरणसुस्मारितातीतश्रुतकेचलिभगवन्-
महामहोपाध्याय श्रीमद्वृक्षोविजयगणिप्रणीतम् ।

॥ श्री अष्टसहस्रीतात्पर्यविवरणम् ॥

अर्चिवं-श्रीसमन्तमद्राचार्यविरचितासमीक्षा-श्रीमदफलंकदेवनिर्मितभाष्यसंवलित-
श्रीविद्यानन्दिसूरिप्रणीताष्टसहस्रीष्टुतिसनाथम् ।

सङ्कोचकाः-शासनसम्पाद-तीर्थोद्धारक-सूरिप्रकचप्रवर्ति-सर्वतन्त्र-स्वतन्त्र-जगद्गुरु-वृषागच्छापिपति-भट्टारक-... भोद्विजयं-

नेमिसूरीश्वर-पट्टयट-न्यायविशारद-सिद्धान्तवापस्पति-आचार्यभीविजयोदयसूरिः ॥

मुद्रक-मल्लुमाहत्तुङ्ग गुलाबपट्ट श्रीमान्गणेशमहोदयसुराणपिपति

वीर लखर १८९१]

प्रत्यय १०००

लिखाणः १९१०

पण्य दशककृष्यकम्

प्रकृत्ययिनी-भीरुजगत्तत्त्वा धीमन्त्रयप्रकृत्यकतामा

[विक्रमाब्द १९९१]

प्रथमावृत्ति

श्रीजैनग्रन्थप्रकाशकग्रन्थमालातः मुद्रितानि ग्रन्थरत्नानि ।

×१४ स्तोत्रभातुः

×१ सम्बोधप्रकरणम् (कर्तो-हरिभद्रसूरिः)

२ अष्टकप्रकरणं सधृत्तिकम् (मू. हरिभद्रसूरिः दी. जिनेश्वरसूरिः)

३ तत्त्वप्रभाधृत्तिसमेतं न्यायालोकप्रकरणम् (मूलकर्तो—
यशोविजयजी उपाध्याय)

×४ स्याद्वावचिन्दुः

५ नवतत्त्वविस्तरार्थः यंत्रपरिशिष्टाद्यनेक-उपयोगिविषयसमेतः

६ दंडकविस्तरार्थः धृत्यवचूर्णिस्तवनादिसाहित्यसमेतः

७ हेमधातुमाला (व्याकरणोपयोगि सर्वसाहित्यसमेता)

८ धातुरत्नाकरः भाग १-२-३-४-५

×९ द्रव्यलोकप्रकाशः भा. १ (यन्त्रचित्रादिसमेतः विस्तारार्थ-

१० जैनन्याय-मुक्तावली (सटीका) [विभूषितम्]

×११ प्राकृतरूपमाला

१२ समुद्घाततत्त्वम् । १३ जैनतत्त्वपरीक्षा प्रथमो वर्गः

१५ अष्टसहस्रीतात्पर्यविवरणं-आप्तमीमांसातद्भाष्यसंवलित-
धृत्तिसमेतं (न्यायविशारद-न्यायाचार्य-महामहोपाध्याय-
विद्वत्कुलावतंस-श्रीयशोविजयजीगणिप्रणीतं)

१६ स्याद्वादरहस्यपत्रं सटीकम्

१७ न्यायखंडन-खंडखाद्यप्रकरणम्-सधृत्तिकम्

मुद्रयितुमारब्धानि

१ धातुरत्नाकरः भाग ६ । २ स्याद्यन्तत्नाकरः

३ श्रीसिद्धहेमशब्दानुशासनम्

(दृढदृष्टि-दृढन्यास, लघुन्यासादिसमेतम्)

४ महामहोपाध्यायश्रीयशोविजयगणिप्रणीता धर्मपरीक्षा
स्योपज्ञधृत्तिसमेता एवमादयः

प्राप्तिस्थान, श्रीजैनग्रंथप्रकाशकसभा, घी कांटावाडी-अमदावाद.

પ્રકાશકીય નિવેદન

પુઠ મજબૂતયો !!!

વિદ્યમની અદ્વતમી શરીમાં વિદ્યમાન ન્યાયવિદ્યાર ન્યાયાર્થ અપૂર્વ યોગ્યી અતીત્ય મુતકેવલિ મગંતોનું સ્મરણ કરાવતાર મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્વૃદ્ધોવિદ્યજી ગણિ મહારાજનો રચેલો તે આ અદ્વતસહસ્રી વાર્તાર્થ વિવરણ નામનો પ્રમ્થ છે કે જે આ મધ્યની માત્ર એકત્ર પ્રતિ પુના કેલ્લ કોટેજા માંદારકર પ્રાચ્યવિદ્યાસંપ્રદમાં છે, તેમ અમારા સાંમલ્લમાં આવતાં હેની કોપી કરાવી હેવા અગતી રચ્છા થઈ અને છે રચ્છાથી મહાપરિમ્ને તે પ્રાગ્ ઉપરથી પ્રેસને સ્પષ્ટ મેટર (પ્રેસ કોપી) તેગાર કરાવ્વુ

એનેતર વિદ્યાતોય પણ આ પ્રમ્થને જોયો, જોઈને એનેતર વિદ્યાનો પણ કહેવા લાગ્યા કે આવો અપૂર્વ વર્તમાનથી મપુર અને નવીન ન્યાય મેલિવી તરમણ્ઠ અલભ્ય પ્રાગ્ પ્રમ્થ વિદ્યજીની સમઘ્ઠ જો પ્રસિદ્ધિમાં આવે તો પ્રજાનું મહદ્ભાગ્ય ગણાય, વલી ન્યાયાર્થિ દર્શન સાત્ર વેદાઓમાં મૂર્ધન્ય ગણાવા એનેતર વદિત વર્યો પણ આ પ્રમ્થની મુકુલે પ્રદેશ કરવા પૂર્વેક સુમ્મા દ્વિયથી કહેવા લાગ્યા કે આ તદ્વજ પ્રમ્થનો વ્યર્થ અભ્યાસી વર્ણતદ્વાઓનો એક સમર્થ વેણા વની રાકે છે આવા વિષારો માંમલ્લીને આ મહદ્ પ્રમ્થને જગતુપકારાર્થે પ્રસિદ્ધિમાં લાવવા અમારી મુમમાયતા થઈ મુદ્ગળકા કાલના વરતમાં મુદ્ગળ સિધાય એન-એનેતર પ્રજામાં આ મહદ્ ઉપકારક પ્રમ્થને પ્રકાશમાં લાવવુ અસક્ય અણુ જોધી તે છપાવવા અમારી રચ્છા થઈ । પ્રાસના-વિદ્યાવકોની કુપાધી અમારી તે રચ્છા આજ વરિપૂર્ણ થઈ છે આ પ્રમ્થ છપાવવામાં આવલ્લ થી સંપના શાત્વાલામાંથી પ્રાચમિક કેટલીક મદદ મલી છે. તેથી અમો જાવાલ્લ શ્રીસંયનો દાર્શિક ઉપકાર માનીય છીય.

ત્રિરોહી સ્ટેટમાં આવેલા તિરોહી નિઠ્ઠવર્ષી શિતરવળ વાર અને મુમટીયંચ વલ્લ વ્મ પાંચ મળ્ય જિન પ્રાસારો અનેક

ઉપાશ્રય ધર્મશાસ્ત્રાઓ ધાર્મિક પાઠશાલા વિગેરે ધર્મસ્થાનોથી વિમૂષિત શ્રી જાવાલ નગર છે. જે જાવાલ નગરમાં પ્રાયઃ પ્રતિવર્ષ પૂજ્ય યુનિમહારાજાઓ ચાતુર્માસ વીરાજમાન હોય છે તેમજ ય્વાં વીતરાગ ધર્મમાં દૃઢ શ્રદ્ધાવંત ઉદાર પ્રકૃતિ શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક તપાગચ્છીય શ્રાવકોના લગભગ પોણા વસો ઘર છે. જાવાલની ઉદારતા માટે એકજ દૃષ્ટાંત લઈએ કે જાવાલની બહારની વાડીમાં ગૂઢમંડપ-રંગમંડપ વિગેરે અંગોપાંગ સમેત લગભગ દોઢ લાખ રૂપીઆના સ્વર્ચથી ત્યાંના શ્રી સંઘે શ્રી ઋપમહેવ ભગવાનનો શિલ્પરવંધ પ્રાસાદ વંધાવ્યો છે. જેની ત્રણ વર્ષ પહેલાં તેઓએ પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે. આ સમય વ્યાપારીઓ માટે કટોકટીનો હોવા છતાં પણ પ્રતિષ્ઠામહોત્સવમાં લગભગ પોણા વે લાખ રૂપીઆની ઉછામણીમાં ઉપજ થઈ હતી. આવી રીતે જાવાલના અનેક મઠ્ય-જીવોએ ઉદારતાપૂર્વક શાસનપ્રભાવના કરનારા મઠ્ય જીવોને સમ્યગ્ દર્શનના સાધનભૂત શ્રી તીર્થયાત્રાસંઘ શ્રી જિનચૈત્ય જીર્ણોદ્ધાર, નવીન જિનપ્રાસાદ વંધાવવા, ધાર્મિક પાઠશાલા તથા દુષ્કાલના વિકટ સમયે પશુઓને વચાવવા વિગેરે ધાર્મિક કૃત્યો કર્યા છે અને કરે છે. વઢી જાવાલના શ્રીસંઘે તીર્થાધિરાજ શ્રી સિદ્ધગિરિજી ભગવંતની છાયામાં આવેલા પાલીતાણા શહેરમાં શેઠશ્રી આનન્દજી કલ્યાણજીના તાવાના વંડામાં એક વિશાલ ધર્મશાલા પણ વંધાવી છે. આવા અનેક ધાર્મિક સ્થાન અને ધાર્મિક કૃત્યો કરનાર ધર્મનિષ્ઠ પુરુષોથી સુશોભિત શ્રી જાવાલ શહેરમાં કેટલાક સમય અગાઉ શાસન સમ્રાટ્ તીર્થોદ્ધારક સૂરિ-ચક્રચક્રવર્તિ સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર જગદ્ગુરુ શ્રીતપાગચ્છાધિપતિ મદ્દારક આચાર્ય મહારાજાધિરાજ શ્રીમદ્દુ વિજયનેમિસૂરીશ્વરના પદ્મ-ધર અનેક ગુણગણાલંકૃત ન્યાયવાચસ્પતિ શાસ્ત્રવિશારદ આચાર્ય મહારાજશ્રી વિજયદર્શનસૂરિજી મહારાજ ચાતુર્માસ વિરાજમાન હતા તે વચ્ચે તેઓશ્રીએ વ્યાખ્યાનમાં સર્વાનુયોગમય શ્રીભગવતી સૂત્ર વાંચ્યું હતું તે વચ્ચે શ્રાવકોએ ઉદારતાથી ઉલ્લાસ-

पूर्वक भी गौतम नामनु पूजन કર્નું હતુ તે પૂજનમાં આવેલા દ્રવ્યમાંથી ત્યા જ્ઞાન રાતે વપરાતા થાકી રહેલી રકમ ફોર પળ પ્રાચીન પ્રથ છપાવવા માટે જાવાલ મી સપે અને મોફડી હતી તે રકમ જોકે આ પ્રથ છપાવવામાં જે તર્ક થયો છે તે અવેક્ષાળ પૂરતી નથી તો પણ પ્રાથમિક તેઓની મદદ હોવાથી કરીથી પણ અમો જાવાલ શ્રી સપનો હાર્દિક ઉપકાર માનીય છીએ. ઉપાધ્યાયની મહારાજની લફડી ટીકાજ માત્ર આ પ્રથ છપાવવાથી મૂલ પ્રથ સિવાય વાચનારને જોડેય તેટલો ઉપકારક નહિ થાય તેમ વિચારી સર્વાંગ (શ્રી સમન્તમદ્રાચાર્યે વિરચિત આસમીમાસા મૂલ-શ્રીમદ્ફલકલકેવ પ્રણીત માધ્ય સ્વલિત શ્રીમદ્વિજ્ઞાનવિસુરિ વિરચિત શ્રુતિ) સમેત આ પ્રથ માવનગરના મહોદય ત્રિન્દીંગ પ્રેસમાં નિર્ણય સાગરીય ટાઇપો અને સારા ટકાવ જોડેય વેપરોમાં છપાવ્યો છે આ પ્રથનુ પ્રમાણ લગભગ ૭૦ ફારમ અને ૧૮૦૦૦ શ્લોક સહ્યા થયે

આ સ્વલે અમારે જણાવુ જોડેય કે સ્વાધ્યાયના ગદ્યન વિપયનો તર્ક પ્રધાન સ્વીન ન્યાયમેળિયી એક સમર્થ વિજ્ઞાનના હાથથી છલાપલ પ્રથનુ શોધન કરવાનુ કાર્ય છપાતી વસ્તે થીજી સામી પ્રત અથવા માદારકર ઇન્સ્ટિયુટની તે મૂલ પ્રતિ સિવાય અમને દુર્વેદ લાગુ પણ અમારે મલેવ જણાવુ જોડેય કે તે વલ્લેમાથી એક પણ મેલ્લવા પ્રયત્નના સાફસ્ય માટે અમો માગ્યસાલી ધન્યા નથી છતા પણ ધના યિદ્ધાનોની પ્રેરણાથી જે મલ્યુ છે તે સ્પરથી પણ છપાવવા નિર્ણય કર્યો અમોને ધના વિદ્વાનો સ્પરથી કહેવામા લાગુ તેમજ અમારુ પણ ચોક્કસ માનુ થયુ કે અમી રીતે આ લખાવ કોષી સ્પરથી વની શકે તેટલુ સુધારવાનુ કાર્ય કરવાને હાયક શાસનમમ્રાટ્ સુરિચક્રચક્રવર્તિ અનેકતીર્યોદ્ધારક સર્વવત્ર સ્વત્ર જગદ્ગુરુ તપાગચ્છાધિપતિ મદ્દારક આચાર્ય મહારાજાધિરાજ શ્રીમદ્ વિજયનેમિ દ્વીશ્વરજીના પદ્ધત મિદ્ધતર વાપસ્યતિ ન્યાયવિશારદ પ્રમિદ્ધ વિદ્વાન્ આચાર્ય મહારાજ શ્રીવિજયોદયશ્ચરિત્રી મહારાજ કરી શકશે

તેથી ઘણા વિદ્વાનોએ તથા અમોએ પૂજ્ય શ્રીઉદયસુરિજી મહારાજને સુધારી આપવા વિનંતિ કરી. તેઓશ્રીને ઘણાજ કાર્યો હોવાથી વચ્ચે ન મઝવાથી તેમજ એકપ્રતિ ઉપરથી કરેલ પ્રેસ કોપી હોવાથી સુધારવાની ના પાડી છતાં અમોએ વિનંતિ કરી કે જેટલું આપશ્રીથી વળી શકે તેટલું સુધારી આપો અને અમારી આ વિનંતિ જરૂર આપ ધ્યાનમાં લ્યો. તેવી પ્રવલ વિનંતિ થવાથી તેઓશ્રીએ હા પાડી અને તેથી અથાગ પરિશ્રમ લઈને આ ગ્રંથ તેઓશ્રીએ સુધારી આપ્યો છે, તે સ્વાતે અમો તેઓશ્રીના ઋણી છીએ અને તેઓશ્રીનો હાર્દિક ઉપકાર અમો કદી ભૂલવાના નથી. અમો તો ત્યાંસુધી કહીએ છીએ કે આ ઉપકાર કેવલ અમારા ઉપરજ માત્ર નથી પરંતુ વિદ્વત્પ્રજા ઉપર પણ છે. પૂજ્ય શ્રીઉદયસુરિજી મહારાજના દર્શન, જ્ઞાન તથા ચરિત્રનું સ્વરૂપ સમગ્ર જૈન પ્રજામાં પ્રસિદ્ધ જ છે. જેથી તેનું વર્ણન કરવું તે મોરના પીંછાને ચિતરવા જેવું છે. આ ગ્રંથની વિષયનુક્રમણિકા પણ તેઓશ્રીએ કરી આપેલ છે તે આ સાથે દાખલ કરી છે. આ ગ્રંથ છેવટના ભાગમાં કિંચિત્ અપૂર્ણ છે જે ગ્રંથના અન્તમાં આપેલ ટિપ્પણીથી જણાશે. આ ગ્રંથમાં જે કંઈ મુદ્રાદોષથી પ્રેસદોષથી અગર સુધારતાં રહેલ દ્રષ્ટિ દોષથી ભૂલ રહી હોય તે વાચક ક્ષમા માંગી તેઓને તે સુધારી વાંચવા સાથે અમોને જણાવવા પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે જેથી વીજી આવૃત્તિ સમયે તે લક્ષ્યમાં રહે.

આ ગ્રંથ વિદ્વાનોના હાથમાં મૂકવા આજ અમો ભાગ્યશાલી વનીએ છીએ તે શાસનાધિષ્ઠાયકોની જ કૃપા છે.

આ ગ્રંથ પ્રાયઃ ભેટમાં આપવાનો નથી. તેની કીમતમાં આવેલા પૈસામાંથી સર્વ વાદ કરતાં જો રકમ વધશે તો વીજા જૈન શાસનના ગ્રંથોના પ્રકાશનમાં જ તે ઉપયોગમાં લેવાશે એ જ પ્રાર્થના.

નિવેદિકા શ્રીસંઘચરણકમલોપાસિકા

—શ્રી જૈન ગ્રંથપ્રકાશક સભા, અમદાવાદ.

विषयः	पत्र पृ० पं०
१६ भिन्नविषयकप्रत्यक्षानुभितिसामान्योः प्रतिबन्धप्रति- बन्धकभावप्रकारोऽपि परस्य विचारचूलामानी- यापहस्तितः	८ द्वि० ९
१७ उपयोगविशेषकारणत्वाभ्युपगमेन स्पर्शनम्प्रति चाक्षुयसामान्याः प्रतिबन्धकताऽपि परस्य बहुविचारो- पनीता विद्राविता	१२ प्र० ७
१८ उपयोगहेतुत्वाभ्युपगमेन परकल्पिता जन्यज्ञानत्वा- वच्छिन्नम्प्रति स्वह्मनोयोगस्य हेतुताऽप्यपाकृता	१३ द्वि० ९
१९ उपयोगानां भिन्नप्रमाणावरणत्वाविप्रतिपादकं पद्य- चतुष्कमुपदर्शितम्	१४ प्र० ९
२० तीर्थेकरवमपि न महत्त्वगमकमित्यभिप्रायकं तीर्थ- कृतसमयानामिति पद्यम्	१४ द्वि० ९
२१ मीमांसकाभिमतभावनादिवाक्यार्थप्रवादानां पर- स्परविरोधात् संवादकत्वाभावोपवर्णनम्	१४ द्वि० ५
२२ भावना वाक्यार्थो नियोगो वेत्यत्र न किमपि विनि- गमकमित्यसहमानस्य भावनावाक्यार्थेवादिनो	

विषयः	पत्र पृ० पं०
भट्टस्याशङ्कोपवर्णनम्	१४ द्वि० ९
२३ तत्र प्रभाकराभिमतनियोगवाक्यार्थपक्षे बाधकोपदर्श- नाय नियोग एकादशधा प्ररूपितः	१४ द्वि० ९
२४ एकादशप्रकारस्यापि नियोगस्यापाकरणम्	१५ द्वि० २
२५ अन्तरा विधिस्वरूपवाक्यार्थेवादिनो चेद्वान्तिनो मत- माशङ्क्यापहस्तितं प्रमाणरूपत्वाद्यष्टविधविकल्पतो विधेरुन्मूलनेन	१८ प्र० ३
२६ प्रयत्नकत्वाप्रवर्तकत्वविकल्पाभ्यामपि चेद्वान्त्यभिमत- विधेरपाकरणम्	२० प्र० ६
२७ विधेः फलरहितत्वायिविकल्पनेन प्रभाकराभिमतनियो- गवाक्यार्थेताप्रसङ्गेनापाकरणम्	२० प्र० १०
२८ प्रवृत्त्युपपत्तौचिधेरेव सर्वत्र प्राधान्यमिति मण्डन- मिश्रमतमुपन्यस्य निराकृतम्	२२ द्वि० ८
२९ नियोगवादमवलम्ब्य विधिवादमपहस्तयतो भट्टस्य कुतो न नियोगस्य वाक्यार्थेताभ्युपगम इत्याक्षेपस्य प्रतिविधानम्	२३ प्र० १३

विषयः

- १० भाष्यार्थविषयोपबन्धम्
- ११ विषयार्थविषयोपबन्धम् न भाष्येति प्रकाशम्
- १२ तन्मात्रम् अतिविषयम्
- १३ साक्षात्साम्यापोहकृत्यापुनस्तत्रैव तन्मात्रम्
- विषयोपबन्धनकृत्यापुनस्तत्रैव तन्मात्रम्
- निराकरणम्
- १४ भाष्यार्थविषयोपबन्धनो भीमात्मकसोपबन्धनम्
- संशयः सर्वत्र नृपतिभट्टाचार्या उच्यते
- संशयः
- १५ जैनमतम् अष्टादशमहाभाष्यकारणानि न सहायः
- तिविषयम्
- १६ भाष्यार्थविषयोपबन्धनार्थविषयोपबन्धनम्
- १७ यथा च युगतादितु न कश्चित्सर्वत्र तथा श्रुतिः
- यदि न कश्चित्पुति, तन्मात्रमित्युपबन्धनम्
- १८ तर्कोऽप्रतिष्ठः अथ यो विमिश्र इति पद्यस्योक्त्या
- १९ चार्थात्मकसहस्रम्

पृष्ठ ५० पं०

- १३ पृ० १४
- १४ पृ० ०
- १० पृ० १
- ११ पृ० ०
- १२ पृ० ८
- १३ पृ० १३
- १४ पृ० १
- १५ पृ० ४
- १६ पृ० ४

विषयः

- १९ तन्मात्रम् अतिविषयम्
- २० तन्मात्रम् अतिविषयम्
- २१ तन्मात्रम् अतिविषयम्
- २२ तन्मात्रम् अतिविषयम्
- २३ तन्मात्रम् अतिविषयम्
- सर्वत्रम् अतिविषयम्
- अतिविषयम्
- २४ तन्मात्रम् अतिविषयम्
- २५ तन्मात्रम् अतिविषयम्
- २६ तन्मात्रम् अतिविषयम्
- २७ तन्मात्रम् अतिविषयम्
- २८ तन्मात्रम् अतिविषयम्
- २९ तन्मात्रम् अतिविषयम्

पृष्ठ ५० पं०

- १९ पृ० ६
- २० पृ० २
- २१ पृ० ९
- २२ पृ० १३
- २३ पृ० १३
- २४ पृ० १३
- २५ पृ० १३
- २६ पृ० १३
- २७ पृ० १३
- २८ पृ० १३
- २९ पृ० १३

विषयः	पत्र	पृ०	पं०
५० न्यायमतेन तन्मतलण्डनम्	४८	द्वि० १	
५१ जैनमतेन पूर्वोक्तमतयोर्निरासः	४८	द्वि० ५	
५२ कार्यमपूर्वमेव विषयर्थ इति चादिनः प्रभाकरस्य प्रक्रियोपवर्जनम्	४८	द्वि० १०	
५३ प्रवर्तकविधेयां क्यार्थसुरीकृत्य तस्याभिधेयाभिधायकमेवेन द्वैविध्ये उदयनाचार्यसम्मतिरूपनियद्धा	५०	द्वि० ६	
५४ कृतिसाप्यत्वमेव विषयर्थ इति प्रभाकरमतोपदर्शनम्	५०	द्वि० ९	
५५ यत्कथं निष्ठाननुबन्धीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाप्यत्वं विषयर्थ इत्यभ्युपगन्तृणां जरक्षेयाधिकानां मतमुपवर्णितम्	५१	प्र० ५	
५६ विलयद्विष्टाननुबन्धित्वाविशये पृथगेव विधेः शक्तिरिति चादिनां नव्यानां मतमुपदर्शितम्	५१	प्र० १३	
५७ द्विष्टसाधनत्वमेव विषयर्थ इति चादिनो मतं तत्र मण्डन- मिश्रसम्मतिरूपनियद्धा	५१	द्वि० २	
५८ प्रवृत्तपुरुषसजातीयत्वज्ञानमेव प्रवर्तकमिति मतमुप- न्यस्य तिरस्कृतम्	५१	द्वि० ८	
५९ आसामिप्रायो विषयर्थ इत्युदयनाचार्यमतविवेकारः	५१	द्वि० १३	

विषयः

६० तद्विषयवीर्यान्तरायकर्मक्षयोपशमद्वारैव कार्यादिज्ञानानां प्रवर्तकत्वमिति जैनरहस्याविर्भावः	५२	प्र० २	
६१ प्रतिभास्यस्य सुप्रसिद्धत्वेऽप्याविषयकत्वेन न प्रतिभासाद्वैतवाचकत्वमिति चेदन्तिमतमुपाध्यापहस्तितम्	५२	द्वि० ४	
६२ चेदन्तिमततत्पण्डने श्रीहरिमद्रसूरिपयानि संवाद- कानि हठयानि	५३	प्र० ९	
६३ विधात्रेय प्रत्यक्षमिति मण्डनमिश्रमतमपाकृतम्	५३	द्वि० ६	
६४ तत्र निर्विकल्पकरूपमेव प्रत्यक्षप्रमाणमित्यस्य अभावः सविकल्पकैक्येऽपि इति सिद्धान्तस्य चापाकरणम्	५३	द्वि० ८	
६५ सर्वप्रमाणानां निर्विकल्परूपकवेदाद्विधातृत्वं सविकल्प- कादेशाच्च निरपेक्षत्वमिति जैनरहस्यं सम्मतिगाथया संगृहीतम्	५४	प्र० १३	
६६ सम्यन्धिभेदासत्तैवेतिकारिकाया व्याख्यानम्	५४	द्वि० ५	
६७ संशये कोयोर्विरोधज्ञानं न कारणमिति शङ्कासमा- धानाभ्यां निर्णीतम्	५६	द्वि० ४	
६८ अयं स्याणुवां पुरुषो चेति संशयस्य चतुष्कोटिरुप-			

विषयः	पृष्ठ १० १०
३० नैवदादाम्ने कामार्थेविशेषकस्य धर्मवर्धविशेषकस्य	
५ कामार्थेविशेषकस्य कृता	१५ पृ० १
३८ कामार्थेविशेषकस्य धर्मवर्धविशेषकस्य धर्मवर्धविशेषकस्य	
मुद्रावर्धविशेषकस्य धर्मवर्धविशेषकस्य	
योधे कामार्थेविशेषकस्य धर्मवर्धविशेषकस्य	
कामार्थेविशेषकस्य धर्मवर्धविशेषकस्य	
धर्मवर्धविशेषकस्य	१५ पृ० ११
३९ धर्मवर्धविशेषकस्य धर्मवर्धविशेषकस्य	
मुद्रावर्धविशेषकस्य धर्मवर्धविशेषकस्य	१५ पृ० १
विशेषवर्धविशेषकस्य धर्मवर्धविशेषकस्य	
सर्ववर्धविशेषकस्य	१९ पृ० ११
४१ विज्ञानवर्धविशेषकस्य धर्मवर्धविशेषकस्य	
तथा विशिष्टवर्धविशेषकस्य धर्मवर्धविशेषकस्य	१९ पृ० १
४२ विशिष्टवर्धविशेषकस्य धर्मवर्धविशेषकस्य	
धर्मवर्धविशेषकस्य	१९ पृ० १
४३ धर्मवर्धविशेषकस्य धर्मवर्धविशेषकस्य	

विषयः	पृष्ठ १० १०
१९ सत्त्ववर्धविशेषकस्य धर्मवर्धविशेषकस्य	
मुद्रावर्धविशेषकस्य	१० पृ० १०
३० नैवदादाम्ने कामार्थेविशेषकस्य धर्मवर्धविशेषकस्य	
कामार्थेविशेषकस्य धर्मवर्धविशेषकस्य	
धर्मवर्धविशेषकस्य	१० पृ० १०
३९ धर्मवर्धविशेषकस्य धर्मवर्धविशेषकस्य	
मुद्रावर्धविशेषकस्य धर्मवर्धविशेषकस्य	१० पृ० १०
विशेषवर्धविशेषकस्य धर्मवर्धविशेषकस्य	
सर्ववर्धविशेषकस्य	१९ पृ० ११
४१ विज्ञानवर्धविशेषकस्य धर्मवर्धविशेषकस्य	
तथा विशिष्टवर्धविशेषकस्य धर्मवर्धविशेषकस्य	१९ पृ० १
४२ विशिष्टवर्धविशेषकस्य धर्मवर्धविशेषकस्य	
धर्मवर्धविशेषकस्य	१९ पृ० १
४३ धर्मवर्धविशेषकस्य धर्मवर्धविशेषकस्य	

विषयः	पत्र पृ० पं०	विषयः	पत्र पृ० पं०
लोकिकराज्यस्य स्थुवाकृत्यमिति प्रभाकरमतं न्यायाचार्योदयनोक्तरीत्या प्रतिक्षिप्तम् योग्यानुपलम्भसहकृतस्यैव प्रत्यक्षस्याभावग्राहकत्व- मिति नास्तोऽभावः प्रत्यक्षपरिच्छेद्य इति न्याय- नीत्या दर्शितम् ८५ अनुमितेः स्मृतौ सम्भानायां याऽन्तर्भावानुमान- प्रामाण्यमिति चार्वाकमतमाशङ्क्य प्रतिक्षिप्तम् ८६ नैयायिकमीमांसकयोश्चोक्तानुपपत्त्ये स्वतोप्राप्त्यवधि- प्रतिपत्तिरुपदर्शिता ८६ प्रयाणां प्रभाकरभट्टमुरारिभिश्चाणां मीमांसकानां प्रामाण्यस्य स्वतोप्राप्त्येऽभ्युपगमप्रकारविशेष उपदर्शितः ८७ नैयायिकास्तु गुरुमतं भट्टमतञ्च व्युत्स्य मुरारिभिश्चमते द्वितीयानुव्ययसायगम्यार्धं प्रामाण्यस्यानुमोदितवन्तः ८८ व्यतिरेक्यनुमानेन प्रामाण्यं साधयतो चिन्तामणि- कृतो मतमुपदर्शितम्	६७ प्र० ३ ६७ प्र० ११ ६७ दि० ९ ६८ प्र० ११ ७१ प्र० १२ ७१ दि० ३ ७१ दि० ५ ७२ प्र० ६	८९ मीमांसकमतखण्डने न न्यायप्रागल्भ्यं किन्तु जैनमतमेवात्र ज्याय इत्युपवार्शितम् ९० व्यासिग्राहकत्वमहस्येति विचारः ९१ प्रत्यक्षानुपलम्भपञ्चकाद्व्यासिप्रहो नैतदर्थमूहाख्य- प्रमाणापेक्षेति बौद्धमतस्यापाकरणम् ९२ व्यभिचारादर्शनभूयः सहचारदर्शनसहकृतं प्रत्यक्ष- मेव व्यासिग्राहकमिति न्यायमतस्य खण्डनम् ९३ सामान्यलक्षणया सकपक्षयादिव्यययुपस्थितौ सर्वोपसंहारेण व्यासिप्रहो चिन्ता व्यूहप्रमाणमिति नैयायिकतद्वयस्य विमर्शणम् ९४ सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिविचारः ९५ तत्र सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तेः प्रत्यक्षदेष्टुताकल्पन- प्रकारो नैयायिकानामुपदर्शितः ९६ जैनानां न्यायमिमतसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्ति- खण्डनप्रकारः ९७ सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिकार्यस्योहाख्यप्रमाणे-	७२ प्र० १४ ७३ प्र० ११ ७३ प्र० १४ ७३ दि० ८ ७४ प्र० ११ ७४ प्र० १३ ७४ प्र० १४ ७६ दि० ५

विषयः	पत्र पृ० पं०	विषयः	पत्र पृ० पं०
नैव सम्पादनम्	७६ पृ० ७	कथोः स्वल्पं विविधोपहरं तन्नागमसंसारो दक्षिणा	८१ पृ० ११
१८ उदल कसणम्	७६ पृ० १०	१०७ अन्धमहाजनमेवेन वेदद्वेषिभ्यः अन्धमहाजनकक्षणम्	
१९ उदालयप्रमाणम्		प्रकारोपपन्नम्	८४ पृ० ८
त्योपयोगेन स्मरणान्तिताचारान्नामान्यविषयक-		१०८ अर्थव्यञ्जनपर्यायकक्षान्तिसिद्धेयकपद्यमुद्रितम्	८६ पृ० १४
मानयेन हेतुनापारोक्ष्यपराकृतः	७७ पृ० ३	१०९ अतिरन्धकर्मसोपसामञ्जस्यकक्षान्तिसिद्धेयकपद्यमुद्रितम्	
१०० सामान्याक्षयपाचयस्तिविषयेयप्रतिपत्तिरिति सिद्धि-		योग्यतेषुपुनरप्येव अन्धमे व्यापानिमित्तमिन्द्रियमपि	
नाशितपाचयसामान्याक्षयसिद्धेयस्योक्तत्वेन, अन्धका-		कृत्य हेतुव्यञ्जनपराकृत्य अर्थोपसामञ्जस्य हेतुव्यञ्ज-	
विषयेयकक्षान्तिसिद्धिपराकृत्यसिद्धिपराकृत्यसिद्धिपरा-	७७ पृ० १४	पराकृत्यम्	८९ पृ० २
१०१ निर्वाक्यस्यसाधारण्यमान्यव्यापकस्य अन्धका-		११० दन्तमन्त्रवृत्तिधर्मप्रसङ्गे आद्यद्वयव्यञ्जनस्य	
त्वमते आनन्दस्यप्रत्ययस्योक्तत्वेन अन्धका-	७७ पृ० १४	हेतुव्यञ्जनसिद्धिम्	८० पृ० ४
१०२ सामान्याक्षयपराकृत्यस्योक्तत्वेन हेतुव्यञ्जनपराकृत्य-		१११ अन्धमेव पुनरप्येव सर्वथा दोषापापयोऽभि-	
१०३ सामान्याक्षयपराकृत्यस्योक्तत्वेन हेतुव्यञ्जनपराकृत्य-		प्रतिपत्तिना त्वरीकृत्येन	८८ पृ० ६
१०४ सामान्याक्षयपराकृत्यस्योक्तत्वेन अन्धका-	८१ पृ० ६	अन्धकादेवपुनरप्येव सौमित्रिकान्नागरादिकर्मकृपाव-	
१०५ सामान्याक्षयपराकृत्यस्योक्तत्वेन अन्धका-	८१ पृ० ७	रन्नाक्षयव्यापकता इवव्यापिना	८८ पृ० १०
१०६ अन्धकाक्षयपराकृत्यस्योक्तत्वेन अन्धका-	८१ पृ० ७	११२ दोषावरणयोः कार्यप्रणयभावोपपत्तिरुक्त्यापि-	
१०७ वेदपापिद्वानावरणस्योक्तत्वेन अन्धका-	८१ पृ० ७	द्विष्टिदिना	८९ पृ० १

विषयः

- ११४ दोष एव संसारहेतुर्नावरणमिति बौद्धमतस्य खण्डनम् ८९ प्र० ६
११५ दोषावरणहानेर्ध्वंस्वरूपता निर्णीता ८९ प्र० ११
११६ दोषावरणहानेर्निरक्षेपतासाधकस्यातिशायनहेतुर्बुद्धि-
हान्या नैकान्तिकता सर्वात्मना दृष्टिव्यादेः श्रेतनादियु-
गव्यावृत्तेः प्रसाधनात्परिरुक्ता ८९ द्वि० १
११७ ज्ञानावरणादेः कर्मद्रव्यस्य कर्मस्वभावपर्यायनिवृत्ति-
रेवात्यन्तिकी हानिरिति प्रश्नोत्तराभ्यां निर्णीतम् ९० प्र० ९
११८ कर्मनिवृत्तिदृष्टान्तेनात्मनः बुद्धिपर्यायतया निवृत्तिः कथं
न स्यादित्याशङ्का समूलमुन्मूलिता ९० द्वि० ७
११९ आत्मनो ज्ञानादियुगस्वभावत्वं ततो न ज्ञानादेरत्यन्त-
क्षयः अज्ञानादेर्दोषस्य कादाचित्कतयाऽऽगन्तुकत्वेन
नात्मस्वभावत्वं ततस्तस्य सम्यग्ज्ञानादेरत्यन्तप्रकर्ष-
ऽत्यन्तापचय इति व्यवस्थापितम् ९० द्वि० १२
१२० दोषावरणात्यन्तनिवृत्तिमतो विश्रद्धाः स्तोतव्यत्वं
मुपसंहृतम् ९१ द्वि० १३
१२१ दोषावरणात्यन्तनिवृत्तिमतोऽपि मायोग्यधर्मादिसाक्षा-

विषयः

- त्कारस्सम्भवतीति मीमांसकाशङ्कया पञ्चमपद्यम-
यत्तारितम् ९२ प्र० १
१२२ प्रतियोगिसमवायिकारण एव ध्वंसप्रागभावौ स्त
इति दृष्टिव्यादिशरीरे बुध्यादिनिःक्षेपध्वंसो न सम्भ-
वतीति नैयायिकाशङ्का विवृतावपाकृता ९३ प्र० २
१२३ सूक्ष्मान्तरित्यादिपञ्चमकारिकयाऽनुमानेन सर्वसाक्षा-
त्कारज्ञानवतः पुरुषधौरेयस्य सिद्ध्या मीमांसकशङ्कापनोदः ९४ प्र० ६
१२४ उक्तानुमानं सिद्धसाधनादिना दूषयतो मीमांसकस्या-
पाकरणम् ९४ प्र० ८
१२५ धर्मादीनामनुमेयत्वमनङ्गीकृत्यतां मीमांसकानामुपरि
दूषणगणोपनिपातः ९४ द्वि० ५
१२६ धर्मादीनामागममात्रगम्यत्वमित्युपगमस्यापाकरणम् ९४ द्वि० ७
१२७ अनुमेयत्वहेतोः श्रुतज्ञानाधिगम्यस्वरूपतामुपगम्य
तेनैव हेतुना धर्मादीनां कस्यचित्प्रत्यक्षत्वं साधनी-
यम् अत्र तत्त्वार्थश्लोकवार्त्तिकसंयादो दर्शितः ९५ प्र० ७
१२८ चार्वाकस्याप्यनुमानाभ्युपगमस्यावश्यकत्वात्तत्तत्सर्व-

विषय-

अतिद्विरावाग

११९ उक्तानुवायेऽनुमानवापापवचनम्

१२० सर्वज्ञोऽस्ति मुनिश्चिन्तामग्नयदायकप्रमाणतयादित्यस्य
हेतो भावधर्माभाविप्रत्ययेन दूषणस्य प्रतिकल्प्या
निरसकम्

१२१ उक्तानुमाने अर्ग्वसिद्धिरोपस्थासिद्धिलोकारा

१२२ सुखमादयोऽथो कल्पशिवात्मका इत्यनुमाने भाष्य
विकल्पवापादितदूषणस्य प्रतिनिधानम्

१२३ कल्पार्थोऽभर्ततः सामान्यामनो या सुखमादायै-
प्रयत्नस्य साधक इति विकल्पकदम्बकेभाषादि
सर्वप्रमाणिकरस्य प्रतिकम्बोदारा

१२४ सर्वज्ञसिद्धावपि स परमात्माऽईहेवेति कथञ्चिन्नद
इत्याशङ्क्य स त्वमेवास्मिन्नकारिकावतारिणा

१२५ अनुसूक्तकर्माभावे पृथ हेतोःप्रयोजकत्वे निवृण्वन् न
स्वभावेनैव, मीमांसकोऽपि सत्य इवेदस्यस्तनुमानं
सम्भवति तत्तदप्येऽपि प्रकाशकस्य कर्तृत्वे सामान्य

पक्षे पूर्व पं०

९५ द्वि० ३

९५ द्वि० ४

९५ द्वि० १०

९५ प्र० ५

९५ द्वि० १

९० प्र० ११

९८ प्र० १

विषयः

मीमांसा न तत्कर्तृत्वेनैवरासायने दीप्तिरिति हेतोः पुनः
मिति विदुषो

१२६ पुनिकाकादिरोपिवाक्येन निर्णेतव्याऽईत एव
सर्वज्ञाप्रमिति न त्वमेवास्मीति पञ्चकारिकाया
प्रतिपादितम्

१२७ असाधवचोपपत्तयः कर्मोऽहस्तदस्यामुपपादयन्त

१२८ अगवद्भिमत्तमोऽहस्तदस्यावापितत्वे त्वापितम्

१२९ अगवद्भिमत्तमेनैवरासायनद्वारावापितपुनरागमम्

१३० चैतन्यस्य स्वसंवेदकस्य पञ्चदशव्याप्याद्वारा

अनुसूक्तवात्तत्वापुनरागमम्

१३१ अगवद्भिमत्तमेनैवरासायनद्वारावापितार

इववस्थापितम्

१३२ अर्ग्वेदिकानां पुनरावतस्यिच्छुभापितपुनरागमम्

१३३ कपिकाभिमत्तमोऽहस्तदस्या वाया दीप्ति

१३४ कल्पमहाप्रपादमिममनोऽहस्तदस्या प्रमाण-

वायो दृष्टित

पत्र ५० ५०

९८ प्र० ४

१०० प्र० ४

१०० प्र० ६

१०० प्र० १२

१०० द्वि० ६

१०१ प्र० १०

१०२ द्वि० ०

१०३ प्र० ३

१०३ द्वि० ३

विषयः

पत्र पृ० पं०

- १४५ जैनसिद्धान्ते युक्तौ कथञ्चिदुदुदशदिविशेषगुणानां
निवृत्तिः कथञ्चिदनिवृत्तिश्च तत्त्वार्थसूत्रसंवादिना
१४६ आनन्दैकह्यभावाभिव्यक्तिर्भोक्ष इति तौचातित-
मतस्य खण्डनम्
१४७ निरात्मवचिन्तसन्तानोपस्तिर्भोक्ष इति चौद्धमत-
स्य खण्डनम्
१४८ कपिलादीनां विज्ञानमात्रं मोक्षकारणमित्यत्र
दोषोद्घाटनम्
१४९ कपिलादिनिर्दिष्टं चारित्र्यमहितस्यैव ज्ञानस्य
मोक्षकारणत्वं स्वीकर्तव्यमित्युपसंहृतम्
१५० पराभिमतसंसारतरास्यापाकरणम्
१५१ मिथ्याज्ञानमात्रस्य संसारकारणत्वं पराभि-
प्रेतं खण्डनम्
१५२ अहंन एव सुखयवमुपसंहृतम्
१५३ सर्वज्ञः क इति निश्चेतुं न शक्यत इत्याशौ-
पस्य खण्डनम्

१५४ सर्वज्ञस्य मोक्षपर्यायादिभेदेऽनास्येव तथापि चाचः

प्रवृत्तिरित्युपपादितम्

१५५ अहंदिभिमतज्ञानस्य न केनापि वाध

इति दर्शितम्

१५६ प्रत्यक्षादीनां न द्वाविमप्राक्कारं किन्तु प्रमागान्त-

रस्य तर्कस्यैवेत्युपपादितम्

१५७ यदीयागममत्त्वोपपत्तये सर्वज्ञमपन्नं किञ्चित्ते

तत्तस्यैव सर्वज्ञत्वमिदौ सा न मग्नयनीति

महाक्षेपस्यापाकरणम्

१५८ प्रत्यक्षविषयताया इन्द्रियमस्त्रिकर्तृप्रयोज्यत्वेन

ज्ञानस्य न स्वात्मकमत्त्वस्यैवित्यसिद्धिर्न्याय-

मतस्य खण्डनं चिन्तितम्

१५९ पटस्यास्यगच्छितो तन्मुखादिना न कारणत्वमिति

मतस्य खण्डनम्

१६० आरम्भारम्भकवाक्यस्य खण्डनम्

१६१ क्रियमाणं कृतमिति नपानुसारिणामाद्यतन्तुद-

पत्र पृ० पं०

१०६ द्वि० ११

१०७ द्वि० ९

१०८ द्वि० १२

१०९ द्वि० ९

१०९ द्वि० १४

११० प्र० १०

११० द्वि० २

विषयः	पत्र पृ० पं०	विषयः	पत्र पृ० पं०
वसन्तयोगकाकादेवामवरतमयान्तरव्याजपटोत्पत्तिश्चर		११८ वरमङ्गलकल्याणकार्येय मुक्तितापमर्थ न ज्ञान	
मरणमुन्मेषयोगकाते महापटोत्पत्तिरिति मते दक्षिणम् ११० द्वि० ३		११९ अग्निप्रयोरित्यामङ्गोक्तसमापिब्रता आर्यागिर्योर्मुक्ति-	
११२ क्षयाध्वजगुरुयपादानुसारिणो परमरन्तुत्तमयोग		हेतुत्वव्यवस्थापनेनपाकृता	११४ प्र० ११
काल एव छिद्यमानो कृतमिति ज्ञेयं पटोत्पत्ति		११९ ज्ञानस्यैव मुक्त्युत्पत्त्योगो न चारिष्यतेत्यासाङ्क्य	
स्वीकृतीनां मरणमुत्पत्तिरितम्	१११ प्र० ३	प्रतिनिश्चितम्	११४ द्वि० ३
११३ भगवदोक्तानां सर्वमन्वयानुसृत्युत्पत्तिररथाहादे		१२० अनेकान्तवाक्यानामेकान्तपारिनां मते दृष्टवाचि-	
दक्षिणा	१११ प्र० ११	मिति सप्तमकारिका दक्षिणम्	११९ द्वि० ७
११४ केवलकालानुसृतिरित्यवस्थितिरिक्तयोदीपसमि		१२१ चिद्व्याप्तस्य वयेकान्तेकान्तकार तथा कथञ्चिद्वरे-	
कारिभाषाणां निपुणितुल्यविहा लेन चारिष्यते		कीर्तयित्वेकान्तमवा सुचारिपेतस्यैव योर्भस्या-	
अप्रियकभाषस्यापि मुच्यते नात्र इति प्रतिपादितम्	११२ प्र० १२	जायात्पत्र एवमवस्थ चेति व्यवस्थापितम्	११९ द्वि० १३
११५ ध्यादिनां भाव साधनान्त दूषेति अस्तान्तरे भिन्ना-		१२२ चिद्व्याप्तो यकानेककारणोऽप्रतिमास्येककारण	
नामवि चारिष्यमस्तीत्युपपन्नं सप्त सिद्धाभ्यामुच्यते		मेव वास्तवमित्यस्य प्रतिबन्धा नितामः	११७ द्वि० ९
योऽप उपपत्तिरिति	११२ प्र० १४	१२३ सुव्याप्तीनां व्यापक्यर चैतन्ये चिद्व्याप्तो धीपाथा	
११६ दुःखकारणनिपुणचारिष्यमवस्थानन्तमुत्पत्त मोक्षे		कारणव्यापक्यरसमकक्षतया यावितम्	११७ द्वि० ७
ऽवस्थान श्रीहरिभक्त्यार्यादियथनेन संवर्धितम्	११३ द्वि० ५	१२४ सुगन्धैरेतजलत्वाद्वाक्यमनुमानमासाङ्क्य निताकृतम्	११७ द्वि० १२
११७ मुख्यदुःखकारणविरोधो मुक्तिरित्यस्य कथनम्	११४ प्र० ८	१२५ सुखादे सर्वथा ज्ञानकारणव्यासाङ्क्यापदरितम्	११८ प्र० ४

विषयः

पत्र पृ० पं०

- १७६ आत्मनोऽन्तर्गतं सारस्यापि तम्
१७७ वर्णसंस्थानागारमनः स्तंभस्य प्रत्यक्षेऽसामान्यमु-
पपादितम्
१७८ इन्द्राय एव न ततोऽन्ये वर्णादय इति कस्यचित्प्र-
त्यक्ष निरासः
१७९ सर्वज्ञानार्थानां निर्मुक्तम्
१८० सर्वज्ञानास्तस्य विदुर्गामिद्विषयां व्याचान्तास्तियेभ-
स्येति कस्यचिदाशङ्कायाः प्रतिश्लेषः
१८१ प्रत्यक्षस्यानुमानादितो ज्येष्ठाय नानुमानादेः प्रत्यक्षा-
ज्येष्ठत्वं सिद्धयुपपादितम्
१८२ त्रैलोक्यस्यापार्थक्यतर्कतश्च परमात्मनोऽपार्थक्य-
मेव तत्त्वत्वं प्रत्यक्षोक्तं किमर्थं सर्वज्ञेयत्वात् एतेन
बाधायचनं कल्पितार्थानां परमात्मनाभावावचनमेत्या-
शङ्का समादिता
१८३ स्वपक्षसिद्धौ सत्यामधिकोक्तिर्ज्ञेयं निप्रहस्यानिगु-
पपादनेन साधर्म्येऽर्थस्योत्पत्त्यतरेणार्थगतानुसंध-

११९ पृ० १२

विषयः

पत्र पृ० पं०

- प्रतिपादनं पक्षादिरचनं वा निप्रहस्यानभिपि धर्मकीर्ति-
मत्तस्य तण्डुलम्
१८४ हेतुगोचरानां सारसिद्धेः प्रतिज्ञाविगमनादीनां
वैयर्थ्यमित्यस्य परिहारः
१८५ कार्यसमागानुक्तिरलक्षणास्य हेतोः विपक्षस्या-
नुक्तिरस्य समर्थनं कर्तव्यमेव साधनाद्वारगन्तव्य-
ं निगमनादिति यौद्धाक्षेणस्य प्रतिस्तिरानम्
१८६ सुलभ्य ज्ञानादप्यन्यस्यो भेदः प्रतिभक्तस्येवैव-
रूपमेव भावध्वत्वेनैवान्न उपदर्शितः
१८७ मूलस्य ज्ञानविशेषात् एव चन्द्रनामिदमप्यस्य मि-
त्यासङ्गात् ज्ञानसिद्धयेऽपीत्यादेर्यथोक्तिरिति अविश्वक-
र्माभ्युपगारात्
१८८ मूलस्य सारसिद्धयं विनाऽपि यागधर्मं प्रकानो-
पपत्तिरुपपादिता
१८९ समुदात्तस्य चरितेकप्रधानन्तरे प्रत्येकान्यगप्यतिरेक-
प्रदस्य प्रत्येककारणताप्राप्तकत्वं व्यवस्थापितम्

१२० पृ० १

१२१ पृ० १

१२१ पृ० १

१२४ पृ० ११

१२४ पृ० १२

१२४ पृ० १३

१२८ पृ० ९

विषयः

- १९० योग्यानुपलब्धेयमात्रमस्ये इन्द्रियसहकारिणो योग्य
सहकारित्वमनुपलब्धिरुपलब्धमात्रमैवाविक्रान्तम्
१९१ युक्त्यास्तवामित्ये कर्मावसंभवः प्रतिपादितोऽहम्
कारिकया
१९२ युक्त्यास्तवामित्ये एवपर्यैरित्यनुपलब्धिरित्य
१९३ कर्मफलसम्बन्धपरलोकादे एवमाविक्रान्तो
एवमाविक्रान्तोऽहम्
१९४ युक्त्यास्तवामित्ये एवपर्यैरित्यनुपलब्धिरित्य
१९५ युक्त्यास्तवामित्ये एवपर्यैरित्यनुपलब्धिरित्य
कथं न जन्मेत्याशङ्क्याः प्रतिपादय
१९६ अन्तर्गतोऽहम् एवमाविक्रान्तोऽहम् एवमाविक्रान्तोऽहम्
नस्य एवमाविक्रान्तोऽहम् एवमाविक्रान्तोऽहम्
१९७ एवमाविक्रान्तोऽहम् एवमाविक्रान्तोऽहम्
अहम् एवमाविक्रान्तोऽहम्
१९८ अहम् एवमाविक्रान्तोऽहम् एवमाविक्रान्तोऽहम्
स्थितेऽपि यथा मुक्तमेति प्रतिपादयामाहम्

पत्र पृ० पं०

- १९२ पृ० ४
१९३ पृ० ७
१९४ पृ० ११
१९५ पृ० १२
१९६ पृ० १४
१९७ पृ० १६
१९८ पृ० १८
१९९ पृ० २०
२०० पृ० २२

विषयः

- १९९ स्थित्यस्य सत्ताः कर्मसो गुणावसत्ताये इत्यर्थः न
स्त्विति सौम्यतमिरेवसायान्ता न्युपलब्ध
२०० अहम् एव एवमाविक्रान्तोऽहम् कर्मफलसम्बन्ध
अस्तिवसायान्ता कर्मफलसम्बन्धकारिका
२०१ कर्मस्य आधिक्यवसायित्वेऽपि स्थितोऽहम्
सौम्यतमिरेवसायान्ता एवमाविक्रान्तोऽहम्
न्युपलब्धमात्रमनुपलब्धमात्रम् स
२०२ अहम् एवमाविक्रान्तोऽहम् एवमाविक्रान्तोऽहम्
एवमाविक्रान्तोऽहम् एवमाविक्रान्तोऽहम्
एवमाविक्रान्तोऽहम्
२०३ अहम् एवमाविक्रान्तोऽहम् एवमाविक्रान्तोऽहम्
२०४ अहम् एवमाविक्रान्तोऽहम् एवमाविक्रान्तोऽहम्
अहम् एवमाविक्रान्तोऽहम्
२०५ अहम् एवमाविक्रान्तोऽहम् एवमाविक्रान्तोऽहम्
२०६ अहम् एवमाविक्रान्तोऽहम् एवमाविक्रान्तोऽहम्
२०७ अहम् एवमाविक्रान्तोऽहम् एवमाविक्रान्तोऽहम्

पत्र पृ० पं०

- १९१ पृ० ४
१९२ पृ० ७
१९३ पृ० ११
१९४ पृ० १२
१९५ पृ० १४
१९६ पृ० १६
१९७ पृ० १८
१९८ पृ० २०
१९९ पृ० २२

विषयः

पत्र पृ० पं०

- २०८ प्रज्ञाद्वैतापरस्परार्थसत्ताद्वैतगद्स्यापाकरणम् १३५ पं० १४
२०९ सत्ताद्वैतवादिनस्तरसाधनगर्भितचातद्विशेषाख्य १३५ पृ० २
इत्यानाद्वायाः उच्यते
२१० सत्ताद्वैतवादिनाद्वायाः पक्षविपक्षादिभेदाभावा- १३७ पं० १
त्परमक्षण गृह्यतादिताधनानुपपत्त्या प्रतिक्षेपः
२११ अभावव्याधिकरणरमकवेप्याभावाभयभा- १३७ पृ० ६
उपपत्तिरित्येव
२१२ प्रत्यक्षस्याभावविषयत्वे भाग्यार्थनस्य कथमनपत्त- १३८ पृ० ५
प्रसङ्गमिति प्रसक्त्य प्रतिविधानम्
२१३ अभावबुद्धौ प्रतियोगिज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण कार- १३८ पृ० १०
णात् प्राचीननैयायिकानुमतं परिरक्त्य दर्शितम्
२१४ अभावबुद्धौ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमु- १४१ पं० ४
द्रयेन प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य
कारणत्वमिति दीक्षितकृष्णमतस्योपदर्शनम्
२१५ दीक्षितकृष्णमते दोषमुपदर्शनं प्राचीनमतमेव प्रकाश- १४१ पं० ७
न्तरेण परिरक्तम्

विषयः

पत्र पृ० पं०

- २१६ स्वयमुक्तमवद्वैतपरमपक्षपातभिरित्यस्य भावन- १४२ पृ० १
द्विभास्य सविस्तरकनिर्दिष्टलक्षणेपेक्षायां तान्त्र पृथ-
ग्व्यवस्थापितः
२१७ प्रागभावप्रभंसाभावनिर्णयवादिमतमपहनम् १४४ पं० १४
द्विसमकारिकया
२१८ समन्वयनद्वयमिदं प्रागभावापत्तयारित्येनाभिप्रे- १४४ पृ० ८
तस्य चार्थाकरा पूर्णपक्षः तत्र प्रागन्त्यपरिणामः
प्रागभाव इत्यस्य गण्युक्तम्
२१९ मृदादिद्वयं प्रागभाव इत्यस्य गण्युक्तम् १४४ पृ० १२
२२० द्रव्यपर्यागतामा प्रागभावा इत्यस्य गण्युक्तम् १४५ पं० १
२२१ आयत्तिकक्षेत्रेण एव प्रागभाव इत्यस्य गण्युक्तम् १४५ पं० १
२२२ प्रागभावः सारिरमानः १ सारिरमानो २ अगदि-
रान्तो ३ अगदिः सान्तो ४ येन्याद्विकल्पप्राप्तः
प्रागभाव इत्य- १४५ पं० ११
२२३ प्रागभावसूत्रेण पृथक् विशेषणमेवात्रैव उपपद्यते १४५ पृ० ५
इत्यस्यापाकरणम्

विषयः	पृष्ठं	पं०	विषयः	पृष्ठं	पं०
भावेनेह इति व्याहारमते वातज्जलवायुमातृकायां	१६२	०	येनेन रवस्तुपुण्ड्रम्	१६१	१
वाकरत्नेन प्रत्ययमिदमेव चोदयन् वाक्यम्	१६३	०	आयोभिहरेभमिहमेदेयोत्तारुद्विधये ताम्रमि	१६२	१
१६५ उपासकप्रीत्युपासकचित्तकृते मतिशून्य तर्पेति	१६४	११	ताम्रमिहमरक्षिता	१६८	११
तुपुषादिभ्यम्	१६४	११	विपस्यादिपवरेकमीयिमाहा तत्र विवादिवादि	१६८	०
१६६ विपत्तवीनामपि प्रिकथयन्ने निपुणकोरमपिभ्यम्	१६४	४	वेमलसायाकथयम्	१६८	०
१६७ कामप्रवायेक्षवा विमलकलर इत्युच्य दृक्काणीमिनि	१६४	११	विप्रेममेदेन विमिहरेपुपुषाद्य मया तच्छज	१६९	४
कथयन्पुषादिभ्यम्	१६५	५	वदोत्सादिवादिभ्योप्यामि तच्छजवदार्थवादीभि	१७०	१
१६८ जीकावागुद्वपवरेन तन्मात्रकृष्णगुह्यमन्ता	१६५	११	तथावागुपवादिनामि	१७०	४
व्यमन्पवर्थावर्त इत्यप्येवमकथयकपतोपपन्नमेव	१६५	११	आवापद्यस्तदिवा दृग्यवदिनामप्रभायेकान्प्रभासा	१७०	१
मिहद्विभ्यम्	१६५	११	वदरकायम्	१७०	१
१६९ अथ च तत्रा तच्छजवदार्थं इत्यादिमाधीनकारितम्	१६५	११	तर्पेतिमिहप्रीति दृग्यवदिना कति विपत्तागुह्य	१७०	१०
संवाक्यकोरपुणिता	१६५	११	संमुक्तिपदमेव च विपत्तामन्माभ्यगीत्यप्येव तस्यार्थ	१७०	१०
१७० अन्तर्वाभावापकारे तर्पेत् तर्पेत् तर्पेत् तर्पेत्	१६५	११	इमेकर्यावत्तत्ताम्रमिहमिह	१७०	१०
मागमिभ्यम्	१६५	११	तावोपमन्त्रं तर्पेत्तावतामिनि दृग्यवदिनाम	१७०	१०
१७१ प्रमालतोऽभावरक्षणीति तद्वाममावायामाभ्यमवादिना	१६५	११	तच्छजम् तत्र त्वावदिमिहमर्थावतो दतिता	१७०	१०
१७२ अन्तर्वाभावापकारोऽप्याभावाकृत्तयोः मादिपवर्तीनमव	१६५	११	१७१ तत्तत्तमिहमेवमावायामेवमेवमप्यमन्त्रं तच्छजम्	१७०	१०

विषयः	पत्र पृ० पं०	विषयः	पत्र पृ० पं०
२८० तत्ताभ्युपगच्छतः काविलस्य तिरस्कारः	१७२ प्र० ३	२९० मनोविकल्परश्च नान्यथापि क्लृप्तभावनाप्रभववराभिधि	पत्र पृ० पं०
२८१ प्रत्येकद्वयस्योभयाभ्युपगमकृत्तदोषस्य जात्यन्तराणाञ्च स्याद्वादे न सम्भव इत्यत्र गुह्योऽपि कफहेतुस्त्वयिदिति	१७२ प्र० ३	२९१ मत्तमपह्निनम्	१७३ द्वि० ४
पद्यं श्रीहेमचन्द्रैः संवादकृतायोपपादिगम्	१७२ प्र० १०	२९२ वृंगन्त्यामिल्लापसंमर्गमनस्युपगच्छतोवोद्धृत्य	१७३ द्वि० ११
२८२ अयाप्यगौकान्तनादस्यापाकरणम्	१७२ द्वि० ३	२९३ स्मरणाद्यनुगतिरायादौना	१७३ द्वि० १३
२८३ यथायौदस्य सर्गभाऽनिर्देश्यत्वं स्वलक्षणो तथा सर्गस्य सर्वभाऽवाक्यपरमित्यानाङ्ग्य कथञ्चिदेव	१७२ द्वि० ५	२९४ विरग्नभोगुद्वेगैरभिलाषसंमर्गमनस्मरणानिदिरित्वा-	१७४ प्र० १
स्वलक्षणेऽनिर्देश्यत्वमित्युपपादेन प्रतिविद्रिगम्	१७२ द्वि० ११	माद्वय प्रविशिसम्	
२८४ स्वलक्षणस्य सर्वभाऽनिर्देश्यत्वेऽप्येतत्प्रमथनम्	१७२ द्वि० ११	२९५ तदेवमात्रमोदकस्मरणमित्यर्थोऽन्युत्पन्नम् भवेत्	
२८५ प्रत्यक्षस्य स्वलक्षणजन्यत्वेन तत्प्रतिभासकरय-	१७२ द्वि० १४	नाममागम्यापि न सहस्मरणमित्युपपादितम्	
मित्यस्य गणनम्	१७३ प्र० १	२९६ सविस्तरकमाप्रत्य नामयोजनविशिष्टासम्यक्कृतिगम्	१७४ प्र० ८
२८६ तत्प्रकारानुकारिराज्ञाद्विषयकत्वमित्यस्य गणनम्	१७३ प्र० ५	अत्रायं न्यायविधायकं चोदितम्	
२८७ तद्व्ययनसाधारमकृताणां द्विषयकत्वमित्यपि स्पष्टिदम्	१७३ प्र० ५	२९७ सामान्ये स्मरणादन्तरात्पुनराज्ञेन सामान्य-	१७४ द्वि० ४
२८८ अविकल्पकाद्विकल्पोत्पत्तिर्बोद्धस्य निराहृता	१७३ प्र० १०	स्मरणाद्योर्ध्वं चेत्यस्य गणनम्	
२८९ क्षणिकपादिभते विकल्पे आत्मादियोजना नोपपद्यते इत्युपपादनम्	१७३ द्वि० १	२९८ स्मरणादन्तरात्पुनराज्ञेन सामान्य-	१७४ द्वि० १३

विषयः

- ३०९ रखावच्छिन्न एव हेतुत्वमिति मतस्य तिरस्कारः १८० द्वि० ३
आकारतासम्बन्धेन स्मृतित्वावच्छिन्नमिति संस्कार-
रखावच्छिन्नमिति च तेन सम्बन्धेन धारणात्वेन हेतु-
त्वं, धारणाज्ञानं च नोपेक्षारूपं नापि संशयरूपं,
धारणात्वस्य चाक्षुपरवादिब्याप्यपद्विधजातिरूपत्वेऽनु-
मित्यादिस्थले मानसप्रत्यक्षरूपया धारणयास्मृतिः
चाक्षुषादिस्थलेऽपि वा तथैव स्मृतिः विषयताविशेष-
रूपत्वेऽनुमितादियुक्तित्वमपीति स्वमतप्रपञ्चः ॥ १८० द्वि० १०
३१० समानाकारफलस्य संस्कारनाशकत्वावलम्ब्येन
संस्कारस्य सविषयकत्वं व्यवस्थापयतां मत-
मुपदर्शितम् १८१ प्र० ५
३११ तत्तद्विषयकोपेक्षाज्ञानसंशययोस्तत्तद्विषयकभाव-
नाप्रतिबन्धकत्वमवलम्ब्य संस्कारस्य सविषयत्वं
व्यवस्थापयतो मतमपहस्तितम् १८१ प्र० १०
३१२ विशिष्टवैशिष्ट्यविषयित्वावच्छिन्नमिति विशेष-
णतावच्छेदेरुपकारकत्वेन हेतुत्वमवलम्ब्य संस्कार-

विषयः

- रस्य सविषयकत्वमुपपादयतां नैयायिककदेशिनां
मतमुपदर्शितम् १८१ प्र० १२
३१३ प्रस्तुतस्यावाच्यतेकान्तमतखण्डनस्य वेदान्त्यभि-
मतप्रपञ्चावाच्यत्वखण्डनपरत्वमुपपादितम् १८१ द्वि० १२
३१४ सप्तमङ्ग्यात्मकेन स्याद्वादेन कथञ्चित्सत्त्वकथञ्चि-
दसत्त्वादिसप्तमर्मत्वमशेषस्य त्रिजगतोऽव्याधितमि-
त्युपपादितम् १८२ प्र० १४
३१५ नयवाक्यानां सप्तविधत्वमेव नत्येकविधवादी-
त्युपपादितम् १८२ द्वि० २
३१६ मदनयशादेकत्र वस्तुन्यविरोधेन विधिप्रतिषेधक-
त्वेना सप्तमङ्गीति लक्षणवदकानां विशेषणानां
व्यावृत्तिरुपदर्शिता १८२ द्वि० ११
३१७ एकत्र वस्तुन्यनन्तधर्मावलम्बनेनापि अनन्तसप्तम-
ङ्गत्वेव नत्वनन्तमङ्गीति प्रतिपादितम् १८२ द्वि० १३
३१८ सत्त्वासत्त्वादीनां वस्तुधर्मत्वमुपपादितम् १८३ प्र० २
३१९ प्रथमतृतीयादिधर्माणां क्रमेतरार्पितानां

पत्र पृ० पं०

१८१ प्र० १२

१८१ द्वि० १२

१८२ प्र० १४

१८२ द्वि० २

१८२ द्वि० ११

१८२ द्वि० १३

१८३ प्र० २

विषयः

धर्माभ्यारम्भानुष्ठानं प्रतिनिधित्वम्

३१० अथमनुष्ठानेयोर्द्वितीयानुष्ठानयोस्तृतीयानुष्ठानयोः

संविद्ययोर्धर्माभ्यारम्भानुष्ठानादिवत्

३११ अथमनुष्ठानवद्वितीयानुष्ठानादिवत्

३१२ अथमनुष्ठानादिवत्

३१३ अथमनुष्ठानादिवत्

३१४ अथमनुष्ठानादिवत्

३१५ अथमनुष्ठानादिवत्

३१६ अथमनुष्ठानादिवत्

३१७ अथमनुष्ठानादिवत्

३१८ अथमनुष्ठानादिवत्

३१९ अथमनुष्ठानादिवत्

३२० अथमनुष्ठानादिवत्

३२१ अथमनुष्ठानादिवत्

३२२ अथमनुष्ठानादिवत्

३२३ अथमनुष्ठानादिवत्

३२४ अथमनुष्ठानादिवत्

पृष्ठ पृ० पं०

१८३ पृ० ७

१८३ पृ० १०

१८३ पृ० १

१८३ पृ० ३

१८३ पृ० ६

१८३ पृ० १०

१८३ पृ० १३

१८३ पृ० ४

१८३ पृ० ४

१८३ पृ० १०

विषयः

३१० आध्यात्मिकानुष्ठानादिवत्

प्रतिष्ठेयः

३११ आध्यात्मिकानुष्ठानादिवत्

विरोधवैयर्थ्यादिवत्

३१२ आध्यात्मिकानुष्ठानादिवत्

सुपारिचितम्

३१३ आध्यात्मिकानुष्ठानादिवत्

प्रतिष्ठेयः

३१४ आध्यात्मिकानुष्ठानादिवत्

३१५ आध्यात्मिकानुष्ठानादिवत्

३१६ आध्यात्मिकानुष्ठानादिवत्

३१७ आध्यात्मिकानुष्ठानादिवत्

संज्ञितम्

३१८ आध्यात्मिकानुष्ठानादिवत्

३१९ आध्यात्मिकानुष्ठानादिवत्

३२० आध्यात्मिकानुष्ठानादिवत्

३२१ आध्यात्मिकानुष्ठानादिवत्

पृष्ठ पृ० पं०

१८३ पृ० १०

१८३ पृ० ३

१८३ पृ० १०

१८३ पृ० ५

१८३ पृ० १३

१८३ पृ० ३

१८३ पृ० १३

१८३ पृ० १२

१८३ पृ० १३

विषयः	पत्र पृ० पं०	विषयः	पत्र पृ० पं०
३३७ प्रमाणनयससभङ्गोः लक्षणमेवप्रकार उपदर्शितः	१८६ द्वि० १	३४४ कचिखले कपोतन्यायेनान्यत्र स्वयान्तरवाक्यार्थयो-	१९० प्र० ४
३३८ गुतीयभङ्गविषयस्य क्रमार्पितमदसस्योभयस्योप- पादनम्	१८६ द्वि० ६	३४७ निपातानां वाचकस्योक्तकस्यानेकान्तो हेमसूत्राण- नुमत इति न्यक्तीकृतम्	१९० प्र० १३
३३९ चतुर्थभङ्गविषयस्य सहार्पितसदसस्योभयस्याव- क्तस्यैयरूपस्योपपादनम्	१८६ द्वि० १२	३४८ अपेक्षामेदेनाद्याद्वितीयभङ्गयोःरुपादनम्	१९२ प्र० १
३४० स्याच्छब्दो योक्तको वाचको चेति विचारः	१८७ द्वि० १२	३४९ सखस्य स्वरूपादिचतुष्टयनिमित्तकत्वमसखस्य	
३४१ प्रादयो योक्तकाश्चादयो वाचका इत्यभ्युपगच्छतो दीर्घादिकान्प्रत्युपसर्गनिपातयोर्धोतक्यमेवेत्यभ्यु- पगच्छन्तो धैयाकरणाः प्रतिभट्टीकृताः	१८७ द्वि० १३	च पररूपादिचतुष्टयनिमित्तकत्वमिदस्योपपादनं विस्तरतः	१९२ प्र० २
३४२ अत्रैव पदमाग्रमेव वाक्यार्थं योक्तकं वाक्यमेव च वाचकमिति स्वसिद्धान्तरहस्यावेदनम्	१८९ प्र० २	३५० स्वसखपरासखयोर्भेदग्वयस्यापगम्	१९२ द्वि० १४
३४३ पदार्थानामेवान्वयबोधजनकरवं न तु पदानामिति कुमारिलभट्टमतमुपदर्श्य प्रतिक्षिप्तम्	१८९ प्र० ६	३५१ सखासखयोरविरोधव्यवस्थापनम्	१९३ प्र० ८
३४४ अत्र प्रसङ्गादसंगतिवृत्तिसंवादः	१८९ द्वि० १०	३५२ अत्रैव प्रसङ्गादसंगत्यस्यैकतया व्यवस्थापनम्	१९३ प्र० १३
३४५ तले कपोतन्यायेन शाब्दबोधस्योपाध्यायसम्मत- स्य युष्टवम्	१९० प्र० ३	३५३ सखासखयोर्न सद्वान्वयानलक्षणो विरोधो न वा ध्व्यघातकभावलक्षण इत्युपपादितम्	१९३ द्वि० ६
		३५४ प्रसङ्गागतमात्रमन एकानेकाकारत्वादिकमुपसंख्यतम्	१९३ द्वि० ९
		३५५ सखं नावच्छिन्नं सम्भवतीत्यभ्युपगच्छतः पशुपाकस्य मतमपाकृतम्	१९४ द्वि० ७

विषयः

- १५६ स्वयंदात केविप्यां निरोहः केविप सायेका
एतुपपात तपका साजाग्यदद्या सार्धे निर
पेक्षा विरोधदद्या च सर्वे सायेका इत्यनेका-
न्य उपदर्शिता
१५७ अत्र तन्मसिन्वादे एर्मित
१५८ चद्रुग्ध चद्रुग्धव्यामजम् तत्तुपपातोपादेव
मिति नैकायिकागुपयतत्रिमे विष्टिषा लभता-
तदगमेन दर्शिता
१५९ तृतीयादिरोपमज्ञा उपपादिता
१६० तददो तत्तुपपातसपादुचिकञ्जदेव ज्ञाने प्रमा
मता च तु तज्जगत्तपाकारावतद्रुग्धवसाविता
इकेतामद्वया प्रपञ्चितम्
१६१ जवक्तुपपातलोपपादम्
१६२ युगाविसरन इत्यथैव युगा इत्यत्र च चद्रुग्ध
सतमेदोपपादितम्
१६३ युगा इत्यत्र प्रधानभावेन चद्रुग्धवर्तीति। गुण-

पृष्ठ पृष्ठ पृष्ठ

१९५ प्र० १२

१९५ द्वि० २

१९५ द्वि० १२

१९६ द्वि० २

१९६ द्वि० ११

१९७ प्र० ११

१९८ प्र० १

विषयः

- जोयेन चद्रुग्धव्यावा प्रतीतिः अज्ञादे
एर्मित
१६७ प्रमाणवाचकम् अकलादेवावमुपपत्तिम्
१६८ पञ्चमचतुस्रमभङ्गाव्यावमुपपादम्
१६९ पञ्चममिभङ्गाव्यावकञ्जदेवकाव्यावागुमादु-
पपादम्
१७० अमिवातिरिक्तम् सामान्यत्वापाकम्
१७१ सामान्यविरोधो कचिद्व्यावाम्भक्तवतिरिक्तम्
सामान्यत्वरत्वापाकम्
१७२ एकजोयेकाव्यावितो रक्तक्षत्तम् वाच्यम्-
प्रतीतिः
१७३ अन्वापोहम् सत्पण्यवविक्तमविषयवयविष्टिः
१७४ अमिभ चद्रुग्धव्याविकाव्यावम्
१७५ निर्मज्जकव्याव इतेनल प्रामाण्यमित्थोन्मूलनम्
१७६ अन्मज्जकव्याव इतेनल प्रमुपपादनल निरास-
त्यासत्त्वावमेव सर्वमितिपृथीयमद्वय वैवाक्य

पृष्ठ पृष्ठ पृष्ठ

१९८ प्र० ९

१९८ प्र० १२

१९८ द्वि० ९

१९८ द्वि० १३

१९९ प्र० १

१९९ प्र० ११

१९९ द्वि० ८

१९९ द्वि० ९

२०० प्र० १

२०० प्र० ९

२०० प्र० १३

विषयः	पत्र पृ० पं०	विषयः	पत्र पृ० पं०
कथञ्चिदेकत्वेनैकद्रव्यत्वमुपपादितम्	२२८ द्वि० १३	४१२ न्यवहारसंग्रहकृतैकत्वयोर्विवेक उपदर्शितः संग्रह-	
जीवादिविशेषाणां कथञ्चिदेकत्वस्य न्यवस्थापनम्	२२९ प्र० ८	लुब्धिकृतैकत्वस्य संग्रहलुब्धिविषयत्वोपपादनम्	२३० प्र० २
क्रमार्पितैकानेकत्वोभयावक्तव्यत्वादीनामुपपादनम्	२२९ प्र० १४	४१३ चेदान्त्यभिमतैकत्वोपपादनप्रकारस्य स्याद्वादावष्टम्भे	
४१० पृक्तत्वानेकत्वादीनां स्वप्रतिपेक्ष्येनाविनाभावव्यव-		न क्षोदक्षमत्वमिति दर्शितम्	२३० प्र० ९
स्थापनम्	२२९ द्वि० २	४१४ सप्तभङ्गा उल्लुप्यत्वप्रतिपादनम्	२३१ प्र० १
४११ सामन्तभद्रोक्तिस्तुतिः	२२९ द्वि० १०	४१५ स्वश्रमसाफल्यप्रपञ्चनम् इति प्रथमः परिच्छेदः	२३१ प्र० ३

॥ मधुत्तिकाष्टसहस्रीद्विनीयादिपरिच्छेदस्य विषयस्तृतीयधम् ॥

विषयः

पत्र पृ० पं०

विषयः

पत्र पृ० पं०

१ स्वस्त्यपरस्तमवावयोपिण्या अष्टसहस्रा उक्तं-

प्रतिपादनम्

१३३ प्र० ४

सैवप्रत्यक्षादिवाचक्यमपहस्तिरम्

० विपरवर्तुर्मिष्टापादनम्

१३३ प्र० १०

२ अद्वैतकान्तपक्षापादनम् तत्र कारणज्ञो क्रियावाक्य

प्रावक्ष्यसिद्धयः सैवस्य सितोयोद्योयम्

१३३ प्र० ५

८ अद्वैतमाधववपक्षमिषे उद्यमानायावोक्तोद्योद्योयम्

१३३ प्र० १४

३ अद्वैतपक्षेऽपि न प्रत्यक्षादिकोऽप इति तत्रैव सपरि

स्काराद्युपदृष्टार्पणद्वितितम्

१३३ प्र० ७

१० अद्वैतकान्तपक्षे कर्मककौकविताऽविद्यावप्यनोक्षीया

गुणवत्तिरोपोन्नावनम्

१३४ प्रि० १०

४ अद्वैतेऽपि भाषातः सर्वयोपपत्तिरित्यस्य प्रदर्शनगु-

रस्यरमपादनम्

१३३ प्रि० ८

११ परमार्थतो वप्यमोक्षाधिकं भास्वदेवस्यपाकपणम्

१२ प्रविभासस्य निष्प्रविभासस्य एववास्तविकस्य तत्रैव

१३५ प्र० १

५ स्वप्नसंवेदनपदेकदिमत्रापि क्रियाकारकमेवमस्यकार्ये-

क्यपत्तिरित्यरपोमूलनम्

१३३ प्र० १

१३ एवेतिमधुसूदनस्यस्वप्नविमलस्यपाकपणम्

१३५ प्र० ७

६ त्रैलोक्यस्यस्य मिथ्यादयसाधकमधुमानगुपदस्य

निराकृतम्

१३३ प्र० ७

१३ दृष्टिदृष्टिवादे दोषोपदर्शनम्

१३५ प्र० ११

७ स्वतः सिद्धसंनिष्ठात्रक्यमकार्यस्य क्रियावाक्य

तत्त्वोपपत्तिरित्यम्

१३५ प्र० १३

विषयः	पृ० पत्र पं०	विषयः	पृ० पत्र पं०
१५ ब्रह्माद्वैतसाधकस्यानुमानस्य वेदान्त्यभिमतस्य शङ्कनम्	२३५ पृ० ९	२४ सेनदियाकरसंवादः	२३९ पृ० १२
१६ उक्तानुमानस्यापाकरणं हेतुसाध्ययोर्द्वैतोपदर्शनेन	२३६ पृ० ८	२५ केवलस्यापि परापरफलत्वं श्रीहरिभद्रसूरि- यचनेन प्रमितम्	२३९ पृ० १३
१७ आगमाद्वैतसिद्धिरित्यस्य खण्डनम्	२३६ पृ० १३	२६ मेदखण्डनादमेदपर्यवसानेऽद्वैतसिद्धिस्तत्र मेद- खण्डने श्रीहर्षस्य युक्त्य उपदर्शिताः	२३९ पृ० ५
१८ ऊर्ध्वमूलमधःशाखमित्यस्य व्याख्यानम्	२३७ पृ० ९	२७ मेदखण्डनयुक्तीनामपाकरणेन मेदन्यवस्थिति- ऽद्वैतसिद्धिरपवारिता यशोविजयोपाध्यायेन	२४१ पृ० ११
१९ आत्माऽपि सविदं ब्रह्मेत्यस्य व्याख्यानम्	२३७ पृ० १४	२८ गुणात्मकपृथक्सर्वैकान्तपक्षखण्डनम्	२४२ पृ० ९
२० द्वैतं विना नाद्वैतस्य सिद्धिरित्यस्य प्रतिषेधं विना प्रतिषेधस्य न सिद्धिरित्यस्य चोपपादनम्	२३७ पृ० ५	२९ पृथक्स्यगुणखण्डने शिरोमण्युक्त्युक्तिरसुपदर्श्य तस्य मेदरूपत्वेऽप्यमेदसंवर्धितत्वमेवेति न पृथ- क्सर्वैकान्त इति दर्शितः	२४३ पृ० ९
२१ पुरुषाद्वैते परमार्थतः प्रतिषेधव्यवहारो नास्त्येव परोपगतस्य द्वैतस्य तु परमसिद्ध्यन्यायादेयाभावः साध्यते स्वपरविभागोऽप्याविष्टक इति मत्सुप- न्यस्य निराकृतम्	२३७ पृ० १३	३० निरन्वयक्षणाकलक्षणपृथक्सर्वैकान्तपक्षखण्डनम् तत्र जीवादिद्रव्यैकत्वापह्नवे सन्तानसमुदाय- साधर्म्येत्यत्र भावानामसम्भव उपदर्शितः	२४३ पृ० ७
२२ नाविद्या ब्रह्मणि प्रामाणिकी किन्त्वप्रामाणिक्येव संसारिणस्त्वानुभवगोचरा दुरपह्नुवा इति मतं परवचनसंवादितमुपन्यस्यापाकृतम्	२३८ पृ० १		
२३ दोषपरिपाको मतिज्ञानस्य फलम् केवलज्ञानं तु स्व- यमेव फलं न तस्य किञ्चिदफलमित्यत्र श्रीसिद्ध-			

विषय

धर्मावधिकोपग्रन्थ उपर्युक्ति

११ द्रव्यसर्वकण्ठपरं सामान्यत्वाभावे सामान्यार्थाभा

वात्सक्यकथनादयत्वावापत्तिरुपदर्शिता

१२ सामान्यसैवादिष्वेकमेव युक्तिरद्विधा बोधानाम्

१३ एवमवगन्तावाप्यपरे सादृश्याद्विषयार्थकमात्र

येतेति वस्तुवि वाच्यमिति बोद्धव्यत्वाग्रभणम्

१४ भविष्यत्तत्त्वतो न दारमार्थिकः क्रियुपादान-

मितोपातिरि बोद्धव्यत्वाभावात् नितराद्वैतव्यवहारक

वस्तुविषयकत्वाभावात्तत्त्वतिपक्षप्रत्येक

१५ निर्दिष्टकल्पस्य परमार्थिकत्वाभावात्तत्त्वत्वं प्रतिष्ठितम्

वित्तवत्ता

१६ तावद्भ्रममाणत्वापुमानेन्द्रभौषो बोद्धमतेनाप्यद्वय

मिताकृता

१७ द्रव्यसत्त्वाप्यवस्तुभौषैकाग्रपदाप्रतिषेधः

१८ प्रीतिविरततां कथयिद्वैकपदप्रत्ययानेकत्ववाद्-

प्रकरणम्

पृष्ठ पृ० पृ०

२४५ द्वि० ७

२४६ प्र० ९

२४७ प्र० ११

२४८ प्र० १३

२४९ द्वि० ३

२५० द्वि० ५

२५१ प्र० ७

२५२ द्वि० ९

२५३ प्र० ११

विषय

१९ ज्ञानेच्छे वृद्धवृत्त्यन्ते च तत् इत्यपानुमानमुपदर्शितं

तत्त्व तत्र कण्ठकोदारम्भ

२० तत्त्वप्रत्यया सर्वेषामैकमेव द्रव्यादिभेदात्पुनरवयवमिति

२१ नैक्यपुनरवयवप्रत्यययोर्निर्दिष्टत्वावमिष्यत्स न्ययस्यापनम् २५० प्र० १३

२२ सामान्यपरिभाषेयैक्यमसहमानस्य कस्यपिप्रमाणम्

परस्परार्थाकृतम्

२३ द्रव्यस्य पुरुषस्य च वैकल्पिकमेव द्रव्याधिक्यमेव

वैकल्पिकस्यैव पर्यायार्थिकमेवेति नृपञ्चरत्नं तेन

द्रव्यकथनस्यान्येनैकीकरणमिष्टमुपदर्शितम्

२४ मतो विद्योपनस्यैव विषयस्यापिपक्षे भासत इत्युपपादितम् २५३ प्र० १

२५ मेधाभेदेऽपि प्रामाणिकावेव न संभूतौ गुणद्रव्यद्वयि

वक्ष्यता चावेक्यपदिरुद्धावयोऽभेद एव परमार्थस-

िद्धिमत्तत्त्वस्यमेव एव परमार्थसिद्धिर्ति भावस्य

भाषाकरणम्

२६ भेदेककथनाभावाद्दे स्वभावात्पुनरुक्तिश्च प्रमथयीति

मिथ्यादिषु वित्तवत्ता

पृष्ठ पृ० पृ०

२४९ प्र० १३

२५० प्र० १३

२५१ द्वि० ३

२५२ प्र० ५

२५३ प्र० ७

२५४ द्वि० ९

२५५ प्र० ११

विषयः

पत्र पृ० पं०

विषयः

पत्र पृ० पं०

- यस्यतिसमाधिलक्षणाष्टाङ्गहेतुकस्य सन्तानसमूलत-
लप्रमाणलक्षणमोक्षस्यानुपपत्तिरुपदर्शिता
७१ उत्तदोपापनुत्तये विरूपकार्यारम्भाय हेतुव्यापार
इत्यभ्युपगमोऽपि सौगतस्यापकृतः ॥
७२ विसभागसंतानोत्पादाय हेतुसंक्षिप्तं प्रध्वंसाये-
त्यस्य खण्डनम्
७३ समागविसभागविवेकोऽपि परस्य न सम्भवतीति
दर्शितम्
७४ समनन्तरक्षणयोर्नोत्पादो न मिथ्यास्वाश्रयतो वा
पृथग्भूतो नापि तयोर्मिथः कार्यकारणभावः
स्वाश्रयेण वा नापि तयोस्तद्वर्मेत्वाद्विशेषणविशेष्य-
भावसम्बन्ध इत्यादेरुपदर्शनम्
७५ परमाणुनां स्वाप्यस्थापकभायविनाश्याविनाशकभा-
वपदेतुफलभावोऽपि क्षणिकैकान्तवादिनां न
सम्भवतीति दर्शितम्
७६ क्षणिकैकान्तवादिनां रूपपेदनापिज्ञानसंज्ञासंस्का-

- ररकन्धसन्ततीनां संयुतत्वेनासंस्कृतावास्थित्युत्पत्ति-
न्यया अपि दुर्घटा इति दर्शितम्
७७ नित्यत्वेतरकान्तद्वयस्यायुक्ता दर्शिता
७८ प्रत्यभिज्ञानकालमेवाभ्यां कथञ्चिन्नित्यानित्यानेका-
न्तन्यवस्थितिः
७९ यस्यतत्तत्सर्वं क्षणिकमक्षणिकं क्रमयौगपथाभ्यामर्थ-
क्रियाविरोधादिति परानुमानस्य खण्डनं कथञ्चि-
न्नित्यवसाधकानुमानप्रदर्शनञ्च तत्र दोषोद्धारश्च
८० प्रत्यभिज्ञानं नैकं प्रमाणं किन्तु स्मरणप्रत्यक्षरू-
पप्रमाणद्वयमिति मतमाशङ्क्य निराकृतम्
८१ सर्वं जीवादेयस्तु कथञ्चिदक्षणिकं प्रत्यभिज्ञाना-
दित्यनुमानं समर्थितम्
८२ सर्वं नित्यं सत्त्वादित्यनुमानमाशङ्क्य तस्य सर्वथा-
क्षणिकत्वबाधकयमेवेत्युपदर्शनेन समाहितम्
८३ कथञ्चिदक्षणिकत्वसाधकप्रत्यभिज्ञानस्य प्रात्यक्ष-
विरोधोद्धारः

२७३ पृ० ११
२७३ पृ० १२
२७४ पृ० ७
२७४ पृ० १
२७४ पृ० १४
२७५ पृ० ९
२७५ पृ० १२
२७५ पृ० ७

နိဂုံး	ဘုရားရှင်	ဘုရားရှင်	ဘုရားရှင်
၁၀	ဘုရားရှင် နိဂုံး	၁၀၀	၁၀၀
၁၁	ဘုရားရှင် နိဂုံး	၁၀၀	၁၀၀
၁၂	ဘုရားရှင် နိဂုံး	၁၀၀	၁၀၀
၁၃	ဘုရားရှင် နိဂုံး	၁၀၀	၁၀၀
၁၄	ဘုရားရှင် နိဂုံး	၁၀၀	၁၀၀
၁၅	ဘုရားရှင် နိဂုံး	၁၀၀	၁၀၀
၁၆	ဘုရားရှင် နိဂုံး	၁၀၀	၁၀၀
၁၇	ဘုရားရှင် နိဂုံး	၁၀၀	၁၀၀
၁၈	ဘုရားရှင် နိဂုံး	၁၀၀	၁၀၀
၁၉	ဘုရားရှင် နိဂုံး	၁၀၀	၁၀၀
၂၀	ဘုရားရှင် နိဂုံး	၁၀၀	၁၀၀

अथ कार्यकारणादिभेदाभेदस्याद्वादसाधनात्मा चतुर्थपरिच्छेदः

अष्टसहस्र्या
॥३४॥

विषयः

९६ अष्टसहस्रीस्तुतिः

पत्र पृ० पं०

२८४ द्वि० २

९७ कार्यकारणगुणगुणिसामान्यतद्वातामैकान्तमेदस्य

वैशेषिकाभिमतस्य खण्डनार्थमुपन्यासः

२८४ द्वि० ३

९८ क्रियावयवविगुणविशेषसामान्यानामाभाश्रयेभ्यो

मेवैकान्तस्य साधनाय परकीयालुमानोपन्यासः

तत्र कण्टकोद्धारश्च

२८४ द्वि० ५

९९ वृत्तिश्रुतां शङ्खेश्वरजिनस्तुतिरूपमङ्गलाचरणम्

१०० कार्यकारणगुणगुणयादीनामैकान्तमेदपक्षस्यैक-

देशसर्वारम्भना वृत्तिविकल्पनेनावधूनम्

२८५ द्वि० ५

१०१ अवयव्यादीनामवयवादिषु न कारस्त्र्यैकदेशादिना

वृत्तिः किन्तु समवायेनेतिपरमतमाशङ्क्य खण्डितम्

१०२ अन्यत्वैकान्तबाधकालुमानेन तत्साधकहेतोर्कालात्य-

यापदिष्टत्वम्

२८५ द्वि० १४

१०३ संयोगस्यापि संयोगिभ्यां कथञ्चिदनन्यत्वव्यव-

स्थापनम्

२८६ प्र० ३

विषयः

१०४ संयोगस्य समवायेन स्याश्रये वृत्तिः खण्डिता

१०५ मेदेष्ट्यद्वयविशेषेण वृत्तिनियमने विज्ञानवाद-

प्रवेश आपादितः

१०६ प्रबुद्धवांसनाया प्रत्ययविशेषहेतुत्वेऽपि विज्ञानवाद-

प्रवेश इति शङ्कासमाधानाभ्यां दर्शितम्

१०७ अवयवावयव्यादीनां भेदानुमाने प्रत्यक्षविरुद्धत्वं

पक्षस्य स्थापितम्

२८६ द्वि० १०

१०८ वृत्तिविकल्पोपरचितदोषो न भेदाभेदाद्यनेकान्तवादे

इति शङ्कासमाधानाभ्यां निरुद्धितम्

२९६ द्वि० १०

१०९ भेदन्यविशेषखण्डनं पदार्थतत्त्वविचये शिरोमणि-

कृतमुपनिबद्धम्

२८७ द्वि० ६

११० विशेषसाधकानुमानप्रकारः परस्योपन्यस्य निराकृतः

१११ विशेषपदार्थ सर्वथा खण्डयतः शिरोमणेरुपहासः

११२ देशकालभेदाभावेऽध्यात्माकाशयोर्भेदाद् देशकाल-

मेदस्य कार्यकारणादिभेदनियामकत्वमित्यस्य खण्डनम्

२८८ प्र० १२

पत्र पृ० पं०

२८६ प्र० ७

२८६ प्र० १०

२८६ प्र० १४

२८६ द्वि० १०

२९६ द्वि० १०

२८७ द्वि० ६

२८७ द्वि० ९

२८८ प्र० ६

२८८ प्र० १२

विषयसूची

पत्रम्

॥३४॥

विषयः

- १११ अववदववविरोरलल्लमेदे समानवैषया
३ति न स्वादिदि प्रस्ताधिकम्
११२ अनेकाववारिवामेकाकाममेदेोऽसंवेयानि
परमाण्वामवस्थानादिरोरल्लववववववव
११३ अनुका समवायसधन्यो न समवायिनां युक्त
इल्लोपपादनम्
११४ एकवसववातिरिचपा' सप्तत्वा निरास
११५ सामान्यसमवायवोर्निधिकरणयो निरसो
विस्तरतः
११६ उक्तयोर्वोद्वल्ल दृष्ट परादिपमा स्कोका
११७ समवायल्लममसहमानस्य नैदायिकस्य गुरु-
रहस्यमुपपन्नस्य वैशिष्ट्यास्यसम्बन्धान्तराद्व्यस्त-
प्रतिबन्धा निराकृत्य विस्तरतः
११८ वैशिष्ट्यसमर्थनसमवायल्लमोपसंहाराकणस्य
स्कोका ७ श्री पृथिकृतो न्यायविसारसाम्नाम्
११९ परमाण्वाननन्यदेकत्ववादापराकरणम् सप्त परमाण्वो

पत्र १० पं०

१८८ द्वि० ७

१८८ द्वि० ९

१८९ प्र० ७

१८९ द्वि० ७

१८९ द्वि० ८

१९१ प्र० ९

१९२ प्र० १

१९३ द्वि० १३

विषयः

- सर्वथा निरसने पृथिव्यादेर्युक्तपुनरुक्तस्यपारिकल
ल्लोप्येक्यसङ्कोपर्ययम्
१२२ कर्वावाये परमाण्वाममायल्लपुनकाभावाच्च
मुन्यप्रतिष्ठादीनां लघुभिलागमभावा इत्यु
पर्ययम्
१२३ एकवसववातिरिचपा' परमाण्वपरित्यागावयदि
एकवसववोलपरलेनम् सर्ववायववाचयविमेदे गुरु-
त्वाधिक्यल्लकार्वाचयतिविशेषप्रसङ्गोपर्ययं
सप्त नैदायिकमुत्तीरयामागसीकागणम्
१२४ गुरुत्वामयुक्तपदा अङ्गवायोनाममल्लमुपपदये
निराकृतम्
१२५ विस्तरात्कार्वाचवायवमकवाचाणूनां नाभित्वाय
मिति नान्वयसिद्धमल्लमुपपादयपुरस्सरमपाह-
सम् अन्नाममिस्त्वल्लतापकपुनरुक्तपरोपर्ययम्
१२६ कार्वाचवोस्त्वर्थैकत्वान्मुपगन्तुल्लामल्लस्या
पाकतयम्

पत्र १० पं०

१९४ प्र० ८

१९४ द्वि० ८

१९५ प्र० ७

१९५ द्वि० ७

१९५ द्वि० १२

१९६ प्र० ११

विषयः

- १२० आर्योत्तरीयाः स्यन्तिरेकान्यतिरेकैकान्यो तथा-
उगमिलान्योऽद्यात्तस्य न मम्यतन्वीति युर्नगम्
१२८ मुनिमात्रोपादानकारणानां पुनर्यविकार्य-
नुर्येयम् अत्राभेदोऽस्ति इत्येकान्यो इत्यस्य
तथा नुर्ययवोयवोरेकतानाभावादेकान्यमभेदेन
१२९ नुर्ययवोयवोरेकतानाभावे आश्रित्य सप्तभङ्गी

पत्र पृ० पं०

२९१ दि० १२

२९० प० १७

॥ अथ पञ्चमः परिच्छेदः ॥

विषयः

- १२२ अष्टसहस्र्याः स्तुतिः
१२३ मापेक्षानैकान्यस्य तत्पेक्षानैकान्यस्य न सप्तनम्
तत्र पञ्चममिजोऽस्ति नगंरेकनवोऽस्य मर्षभा पार-
नमेषिकविशेषाकरम्
१२५ पञ्चममिजोऽस्ति नगंरेकनवोऽस्ति नगंरेकनवः
१२६ श्रीमहावीरमणिजान्काममङ्गमापनम्
१२७ मापेक्षानायेकनवोऽस्ति नगंरेकनवः
सप्तनम्

पत्र पृ० पं०

२०१ प० २

२०१ प० २

२०१ प० ४

२०१ दि० ९

२०२ प० ३

२०२ दि० ५

विषयः

पञ्चमः

२९१ दि० ८

२९१ दि० १२

२९० दि० १

॥ अथ पञ्चमः परिच्छेदः ॥

विषयः

- १२८ स्तुतिर्मापेक्षानैकान्यस्य तत्पेक्षानैकान्यस्य न सप्तनम्
अत्र पञ्चममिजोऽस्ति नगंरेकनवोऽस्ति नगंरेकनवः
नैकान्यस्य सप्तनम्
१२९ स्तुतिर्मापेक्षानैकान्यस्य तत्पेक्षानैकान्यस्य न सप्तनम्
स्तुतिर्मापेक्षानैकान्यस्य तत्पेक्षानैकान्यस्य न सप्तनम्
१३० स्तुतिर्मापेक्षानैकान्यस्य तत्पेक्षानैकान्यस्य न सप्तनम्
स्तुतिर्मापेक्षानैकान्यस्य तत्पेक्षानैकान्यस्य न सप्तनम्
स्तुतिर्मापेक्षानैकान्यस्य तत्पेक्षानैकान्यस्य न सप्तनम्

पत्र पृ० पं०

२०२ दि० ८

२०२ प० १

२०२ प० १२

विषयः

- १४१ मन्त्रार्चं न मायेन किन्तु मन्त्रार्चनविधिर्बुद्धं
सयेति निवारिकेन्द्रेतिवचनं लब्धम्
१४२ अयेक्षाऽनयेक्षारत्नानां सप्तमङ्गीकृतवदिति
अर्चनसप्तमणनतदुक्तवशात्कारीनां प्रयोगः
१४३ अष्टसहस्रपरमपरा सद्गुहिरन्यधीना
१४४ द्वैवागमैकान्तवादापकरणम्
१४५ तत्र द्वैतं पुनः सर्वमुपेक्षतः सिद्धं न प्रमादयति
विमतस्तत्र लब्धम्
१४६ भागमात्रेण सर्वं सिद्धमितिमतल्ल लब्धम्
१४७ प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव तत्त्वसिद्धिर्नागमादिति
मतस्तत्र लब्धम्
१४८ वीरवच्छविनिगता वेदा अपि तत्तत्पञ्चुदा पूर्वं
मन्त्रमाहुणाकृता वेदा अपि सर्वे प्रमुक्तविरचनाः
प्रमाणमितिदर्शितम्

पत्र पृ० पं०

१०१ द्वि० १

॥ अथ पष्ठः परिच्छेदः ॥

पत्र पृ० पं०

१०४ प्र० ५

१०४ प्र० १

१०४ प्र० ५

१०४ प्र० ११

१०४ द्वि० ८

१०४ द्वि० १४

विषयः

- मातुलोरेण व्यवस्था, बाळान्यन्तदेवोऽसिद्धय
व्यवहारयोगः प्रत्यक्षपरोक्षयोश्च लक्षणविशेषा ल्याद्वा
दोषदेष्टुमीमस्य लुपिश्च
॥ इति पञ्चमपरिच्छेदः ॥

॥ अथ पष्ठः परिच्छेदः ॥

विषयः

- १४९ मिश्रप्रमाणवैरेकप्रमाणकालेन न परस्परसहका
रित्वमिति वचनमस्तत्र लब्धम् ह्यनन्तप्रदर्शनेन
१५० तुष्कीतरेकान्तद्वयानुगतमस्य तद्व्याप्यैकान्ता
भुवनमस्य व्यापकत्वम्
१५१ तुष्कीतरेकान्तव्यवस्थारूपम्
१५२ अक्षान्तवैरेकत्वम् भुक्तिमाद्यव्यभिचरार्थं जैमि-
न्यादीनामवास्तव्यमतुसाधारताप्रतिपक्ष
१५३ भुक्तोऽस्त्यक्त आत्मव्यवस्थापकत्वम् तस्या उप
चरिप्रमाणव्यवस्थानि लब्धम्
१५४ भुक्तवैरेकत्वस्य लब्धत्वं कर्तुरन्तरालाभापारी

पत्र पृ० पं०

१०५ प्र० १२

१०५ द्वि० ११

१०५ द्वि० १४

१०६ प्र० १

१०५ प्र० ११

पत्र पृ० पं०

१०६ द्वि० १०

विषयः

- १८१ प्रसिद्धार्थक्यातिवाद्दस्योपपादनपुरस्सरं निरासः
१८२ आत्मस्यातिवाद् उपपास्य निराकृतः
१८३ अनिर्घचनीयक्यातिवाद्दोषाकृतः
१८४ भ्रान्तावष्टायन्यथाक्यातिवाद्दोषाकृतः
अन्यथाग्यानिवाद्दस्तत्र युक्त इत्युपपन्नम्
१८५ अन्तर्वर्तिनैकान्तयोः मक्षाभ्युपगमस्य तदुत्तरत्वं
तैकान्तस्य च गणपुनम्
१८६ भाग्यप्रमेयावेक्षाने (द्वास्वेदनापेक्षये) मंज्ञा-
नस्य प्रत्यक्षत्वेन प्रमाणत्वमेव यदिथापेक्षया तु
क्वचित्प्रमाणं किञ्चिप्रमाणाभास इत्यस्य दृश्यस्यापन्नम् १८७
संज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि नानुमित्तवार्तिना सादृश्य-
मिति दृश्यस्यापितम्
१८८ जीवज्ञानस्य स्याद्वाप्यत्वेन जीवस्य व्ययस्यापन्नम्
१८९ मंज्ञानेन जीवज्ञानस्य मंज्ञात्वात्सिद्ध्या जीव-
व्ययस्थितिः
१९० भोक्तव्यैवामिति जीव इति स्थितिः ननु नरीत्या-

पत्र पृ० पं०

- ३१६ पृ० १३
३१६ पृ० ५
३१७ पृ० ७
३१८ पृ० १
३१८ पृ० ६
३१९ पृ० १४
३२० पृ० ९
३२० पृ० ९

विषयः

- १९१ चैतन्यस्य भोगतुल्ये आत्मनो भोगतुल्यं भिद-
मेवेति दूषितम्
१९२ चैतन्यस्य प्रथित्यादिभ्यो वैलक्षण्यव्यवस्थापनम्
१९३ मंज्ञाया पत्रनिर्माणमात्रम् चरुदद्यात्पाकरणेन
मंज्ञागतेनोक्तं विस्तृतेति दूषितम्
१९४ दौर्भाग्यमुपगतस्य तन्दर्पेऽनादिगामनोद्भूतवि-
कल्पपरिनिष्ठितारस्य भेदितस्य चापाकरणम्
१९५ सर्वसारीरेषु सर्वयादभितेन प्रगिक्षणं भित्तेन
ताडयमाना न जीवज्ञानद्वयार्थपरम्
१९६ मायादिभ्रान्तिमंज्ञाभिरस्तंज्ञाव्यवस्थानैकान्तिभूत-
मपह्नितम्
१९७ दूतव्यापारिमिक्षा व्यापकानपक्षोक्तस्येकाप्यनु-
मितिरिति व्यनस्यापितम्
१९८ अर्थोभिधानप्रत्यगास्तुल्यमान इति त्वार्थ-
पर्यायकस्यैव जीवज्ञानस्य स्यात्वात्वेन न बुद्धि-

पत्र पृ० पं०

- ३२० पृ० १८
३२० पृ० १३
३२० पृ० १
३२० पृ० ७
३२१ पृ० ४
३२१ पृ० १०
३२१ पृ० ११
३२२ पृ० १

विषयः - सावर्ग्यकस्येति धंद्यावद्देवोर्देवकान्तिरूपमिच्छा -

साङ्गाऽप्राकृता

१९९ संद्यावद्देवोर्देवकान्तिरूपमिच्छादे निश्चयवा-

राधित्येति विराहते नवदुखोन्मयमात्रं नृप

गुह्यतां चोपवाचयमाणाभां प्रवरवापनेन

१०० साङ्गायै सत्येन मुदिसाधनमात्रं सत्साधु-

प्रवरस्या चोदुपपादितं विस्तारः

विषयः -

१०४ सत्कौक्यात्मनस्य सावर्ग्यकस्य विवेकि-

साङ्गावद्देवोर्देवकान्तिरूपमिच्छा

१०५ देवादेवार्थसिद्धिरिति देवकान्तिरूपस्य लक्षणम्

१०६ देवमेव दद्यादकार्यस्य साधनमित्येवं सा चोद-

यमेव लयेति द्वितीयं किञ्चित्कार्यं देवार्थकचित्

चोदयामिदं तृतीयं लघुमदसाधकत्वेनावकम्भयेवेति

विषयः -

१०१ ज्ञानमात्रे ज्ञानात्साक्षात्कृत्यार्थमनुचोपपादितः

साङ्गावद्देवोर्देवकान्तिरूपमिच्छा

१०२ ज्ञानेकमप्यदिवादेऽज्ञानकोपापत्तये च ज्ञानवसि-

प्रयति किन्तु त्यागात् एवेति निगमनात्मकं पद

ज्ञानसाधनीकृता

१०३ निगमनात्मनोऽज्ञानकर्तृत्वविपादानात्मकं पद

निवरणकृता

॥ इति सप्तमः परिच्छेदः ॥

॥ अथाष्टमः परिच्छेदः ॥

विषयः

दुरीढमिति अर्थवित्तम्

१०४ देवोर्देवार्थमर्थसिद्धिरनेकान्वयाच्चधिमतोपपादितः

१०६ स्वयमप्रवरसागरस्यारहादेव प्रवरमावस्य तु पीर-

पादिसिद्धिरिति मत्तल लक्षणम्

१०९ निवरणकारस्य धीमद्वे-वस्तुतिरूपमद्वयकारणम्

११० चोदयामिदं विवेकिरिति चोदयामिदं लक्षणम्

पत्र पृ० पं०

१२४ पृ० २

१२४ पृ० २

१२४ पृ० २

१२४ पृ० २

१२४ पृ० २

१२४ पृ० २

१२४ पृ० २

१२४ पृ० २

१२४ पृ० २

पत्र पृ० पं०

१२४ पृ० १

१२४ पृ० १

१२४ पृ० १

१२४ पृ० १

१२४ पृ० १

१२४ पृ० १

- विषयः पत्र पृ० पं०
- २११ दैवेतरोभयकाश्यस्य तद्गन्धैकान्तस्यापाकरणम्
तत्र स्यादादनीतिः श्रेयसीति दर्शितम्
- २१२ अलुदिपूर्वापेक्षातो दैवकृतां बुद्धिपूर्वापेक्षातः
पौरुषकृतत्वमिति स्यादादनीतिर्दर्शिता
- २१३ अत्रार्थे सप्तभङ्गीप्रक्रिया दर्शिता
- २१४ स्यादादनीतेरुक्तार्थयोधकं पथम्
- २१५ समस्तभद्रोपदर्शिता दैवपौरुषयोदे स्यादादनीतिः
पाक्षिकदैवपुण्यकारैकान्ताप्रसङ्गाच्चतुरधेति
विवरणकारः
- २१६ पुण्यकर्मं कर्मं चिय' इति हरिवाचार्योक्तविशा सा

- विषयः पत्र पृ० पं०
- २२१ दैवोपेतस्य पौरुषस्य सर्वसंपादकचोपवर्णनार्हकं
मङ्गलम्
- २२२ परत्र सुखदुःखोत्पादनं पुण्यपापबन्धोद्धारित्येका-
न्तस्य खण्डनम्

- विषयः पत्र पृ० पं०
- समीचीनेत्युपपन्नितम्
- २१७ उत्तविशा नित्यतांनित्यतमसङ्गयतिदेशेन दृढीकृता-
ऽऽत्मीयिकप्रसिद्धनियतितन्यरथैकान्तगान्दोषमर्धेन
- २१८ दैवतान्देन कालादिचतुष्टयं पौरुषशब्देन चात्मप्रयत्नं
परिगृह्य सप्तभङ्गी स्वयमुपदर्शिता
- २१९ नित्यतद्वाग्निशिकायां ज्ञानमङ्गमिचारं चेत्यादिना
भगवदज्ञानरूपनियतयेकान्तद्वीकरणस्य रहस्यं नयो-
पदेशात्तरक्षिण्यां विस्तारत इत्याद्येदितम्
- २२० सत्योक्तैकार्थोपेदनम्
॥ इति अष्टमः परिच्छेदः ॥

॥ अथ नवमः परिच्छेदः ॥

- विषयः पत्र पृ० पं०
- २२१ स्वस्मिन्दुःखसुखोत्पादनं पुण्यपापबन्धोद्धारित्ये-
कान्तस्य निरासः
- २२२ स्वस्मिन्दुःखसुखयोर्लपत्तावपि वीतरागस्य
तारवज्ञानिनस्तद्विमितसन्ध्यभावाच्च बन्ध इत्यभ्युप-

विषय

पत्र पृ० पं०

गतेऽनेकमस्तिद्विरेवेति दर्शितम्

२२५ आत्मसुखदुःखादयो पापेभिरात्मामुपगमो सर्वस्य

व्यग्रप्रवृत्तौ च क्लेशविमोक्ष इत्युपदर्शितम्

२२६ फलवार्द्धिव्यवहृत्य श्री पादोदयोः स्तुतिस्ये अष्टकम् २ ८ प्र० १३

२२७ श्रीचन्द्रमुक्तस्य निष्कामदानवाक्यभाषायाश्चष्टमिति

नेवाधिकमतावकाहः

२२८ ईश्वरार्पणमुद्रयादिना कृतकर्मजोऽष्टाष्टाशुचिर्निशि

देवदामित्तस्योन्मूलनम्

२२९ अस्तुनैकान्तोऽयदीकान्तस्य तद्वत्कर्मवैकान्तस्य

च लघुहन्तम्

२३० त्रिशद्विंशतिश्लाघाकोरकचक्रव्यसुखदुःखयोः पुण्यपा

पाक्षमहेष्टाय स्वाद्याये व्यवस्थापितम्

२३१ आर्तौघप्रधानपरिणामः संश्लेषरक्षणयोः त्रिगुणि

रिगुणद्वयोर्लक्ष्यामरीचप्रधानयोः क्षणुर्जमेरसो

पद्मनाभम् तत्र सूत्रविरोधमर्थान्तरम्

२३२ स्वपामुखगुणभेदनां संश्लेषकरजद्वन्द्वरमायानां

व्यग्रस्य पद्यम्

२२९ प्र० ३

विषया

कथागीर्त्तिनाम् संश्लेषाद्वैकाग्र्यमच्छपुत्रकस्य

अव्ययहेतुवद्वयानुमानम्

२३३ स्वपामुखदुःखहेतूनां त्रिगुणिकारणकार्पण्यरूपाणां

कथागीर्त्तिनाम् त्रिगुणव्यग्रस्येव शुभकच्छपुत्रक

संश्लेषहेतुत्वस्यानुमानम्

२३४ स्वपामुखदुःखयोः पुण्यकर्महेतुत्वपापभावे

हेतुत्वयोः सममङ्गी दर्शिता

२३५ त्रिगुणित्वमायावस्य क्लेशश्च निवृत्तौ त्रिगुणि-

संश्लेषयोरेव पुण्यपापहेतुत्व व्यवहारतत्परम्भा

पामपीति नवविभागो दर्शिता

२३६ अविधिका द्वावधिव्यापारस्य शुभाशुभवैकान्तं व्यव

हाना गतं कसु निवृत्त इत्यर्थोपपन्नम्

२३७ सुद्वेगवोगयुमिवाकृतस्य सुनेन द्विचिन्तने पुण्य-

पापहेष्टम्, अव्यस्य तु त्रिगुणार्पणं भवेत् पुण्यपद-

संश्लेषेनात्र तत्पदवैकान्तं नवप्रत्यक्षादौ सिद्या-

व्यग्रस्य पद्यम्

२३७ प्र० ३

पत्र पृ० पं०

२२९ प्र० १०

२२९ प्र० ११

२२९ प्र० १४

२२९ प्र० १५

२२९ प्र० १६

२२९ प्र० १७

२२९ प्र० १८

२२९ प्र० १९

२२९ प्र० २०

२२९ प्र० २१

२२९ प्र० २२

२२९ प्र० २३

२२९ प्र० २४

२२९ प्र० २५

२२९ प्र० २६

२२९ प्र० २७

२२९ प्र० २८

२२९ प्र० २९

२२९ प्र० ३०

२२९ प्र० ३१

२२९ प्र० ३२

२२९ प्र० ३३

२२९ प्र० ३४

२२९ प्र० ३५

२२९ प्र० ३६

२२९ प्र० ३७

२२९ प्र० ३८

२२९ प्र० ३९

२२९ प्र० ४०

२२९ प्र० ४१

२२९ प्र० ४२

२२९ प्र० ४३

२२९ प्र० ४४

२२९ प्र० ४५

२२९ प्र० ४६

२२९ प्र० ४७

२२९ प्र० ४८

२२९ प्र० ४९

२२९ प्र० ५०

२२९ प्र० ५१

२२९ प्र० ५२

२२९ प्र० ५३

२२९ प्र० ५४

२२९ प्र० ५५

२२९ प्र० ५६

२२९ प्र० ५७

२२९ प्र० ५८

२२९ प्र० ५९

२२९ प्र० ६०

२२९ प्र० ६१

२२९ प्र० ६२

२२९ प्र० ६३

२२९ प्र० ६४

२२९ प्र० ६५

२२९ प्र० ६६

२२९ प्र० ६७

२२९ प्र० ६८

२२९ प्र० ६९

२२९ प्र० ७०

२२९ प्र० ७१

२२९ प्र० ७२

२२९ प्र० ७३

२२९ प्र० ७४

२२९ प्र० ७५

२२९ प्र० ७६

२२९ प्र० ७७

२२९ प्र० ७८

२२९ प्र० ७९

२२९ प्र० ८०

२२९ प्र० ८१

२२९ प्र० ८२

२२९ प्र० ८३

२२९ प्र० ८४

२२९ प्र० ८५

२२९ प्र० ८६

२२९ प्र० ८७

२२९ प्र० ८८

२२९ प्र० ८९

२२९ प्र० ९०

२२९ प्र० ९१

२२९ प्र० ९२

२२९ प्र० ९३

२२९ प्र० ९४

२२९ प्र० ९५

२२९ प्र० ९६

२२९ प्र० ९७

२२९ प्र० ९८

२२९ प्र० ९९

२२९ प्र० १००

विषयः

पत्र पृ० पं०

२३८ उत्कपथार्थखण्डनपरा भीर्नांसा श्री यशोवि-

जयोपास्यानाम्

३३० प्र० ६

२३९ शुद्धोपयोगश्रूमिकारुढस्य मुनेः प्रतिक्रमणक्रिया-

ऽपि विफला स्यादित्यत्र प्राग्दशायां प्रतिक्रमणादी-

नामस्रुतकुम्भत्वस्योत्तरदशायां विपकुम्भत्वस्योपद-

क्षेनेनेष्टापत्तिमाशङ्कमानस्यापाकरणम्

३३० प्र० ७

२४० तत्र प्रतिक्रमणादीनां प्राग्दशायामस्रुतकुम्भत्वे

शुभोपयोगहेतुत्वादिविहेतुविषयका अष्टौ विकल्पा

उभान्यापाकृताः

३३० प्र० ९

२४१ योसित उत्तरदशायां प्रतिक्रमणादिक्रियाया

विपकुम्भवमपाकृता स्थिरामृतकुम्भत्वं इयव-

स्थाय्य पूर्वोत्तरश्रूमिक्रयोः क्रियाभेदे हेतूपवर्णनम्

३३० द्वि० ५

२४२ परायां दष्टौ क्रियाया अनुपयोगमिधाने वीज-

मुपदर्शितम्

३३० द्वि० ८

२४३ शुभोपयोगकालेऽपि साधोः क्रियातो धर्म-

प्राप्तिरुपपादिता

३३०-द्वि० १०

विषयः

पत्र पृ० पं०

२४४ चारित्रधर्मप्रवृत्तौ अनुभोपयोगराहित्यस्यैवाधि-

कारत्वं समर्थितम्

३३० द्वि० १२

२४५ स्थिरादिदृष्टिमतां सूत्रोक्ता प्रतिक्रमणादिक्रिया

शुद्धिविबन्धनत्वेन सदृष्टान्तमुपदर्शिता

३३० द्वि० १४

२४६ युक्तोपकरणधारणादिक्रियादृष्टान्तेन समर्थितम्

युक्ताहारविहारक्रियादृष्टान्तेन समर्थितम्

३३१ प्र० १

२४७ विद्यानन्दपद्यखण्डनोपसंहारे मृच्छांयाः परिग्रह-

निमित्तत्वं तद्विरहस्यापरिग्रहनिमित्तत्वं पथेनोपदर्श्यं

पुष्टिशुद्धिमज्जितरूपं धर्मलक्षणं समाश्रित्य मृगशु-

सारिप्रचुर्या शुद्धाभ्यधत्तायनिर्वाह इति हितोप-

देश उदङ्कितः

३३१ प्र० ५

२४८ व्यामोहजालाभिभूतस्यजडस्य वक्तव्याखिलसङ्क्षे-

पोक्तितो यदि न चैतन्यं तर्ह्यतिविस्तृतमपि वचनन्त-

म्राल्पार्थक्यं, जिनप्रसादमन्तरेण ज्ञाने नान्यो हेतु-

रिति जिनाज्ञैव प्रमाणमित्युपदर्शितम्

३३१ प्र० ८

॥ इति नवमः परिच्छेदः ॥

विषयः	पत्र पृ० पं०	विषयः	पत्र पृ० पं०
२६५ प्राणिनामिष्टानिष्टफलदानसमर्थपुद्गलविशेषसम्बन्धरूपबन्धस्य कपायैकार्थसमवेताज्ञाननिबन्धनत्वमनुमानात्प्रसाधितम्	३३५ प्र० ११	२७२ क्रमयौगपद्योः परिणाभित्वेन व्याप्तिरुपपादनम्	३३६ द्वि० ३
२६६ इष्टानिष्टफलदानसमर्थकर्मबन्धस्य पुद्गलविशेषसम्बन्धरूपबन्धमनुमानाशिर्णीतम्	३३५ प्र० ११	२७३ तनुकरणमुवनादीनामीश्वरकृतत्वाभावमुपसंहृत्येतन्न्याये- नेश्वरेच्छाकृतत्वाभावस्योपदर्शनम्	३३६ द्वि० ९
२६७ बन्धस्याज्ञानहेतुकत्वेऽपि सूत्रकारोदितं मिथ्यादर्शनाद्विहेतुकत्वं यथा न विरुद्धं तथोपपादितम्	३३५ द्वि० ३	२७४ उपकाराद्यसम्भवेनेश्वरेच्छाया ईश्वरेण सह सम्बन्धोऽपि न घटत इत्यस्योपवर्णनम्	३३६ द्वि० १२
२६८ कपायत्वेनैव बन्धहेतुत्वमस्तु किं कपायविशिष्टाज्ञानत्वेन बन्धहेतुत्वकल्पनेनेति शङ्काया अपाकरणम्	३३५ द्वि० १०	२७५ उक्तन्यायेनानित्यमहेश्वरामिसन्धिपृथक्त्वस्य निरासः ईश्वरेच्छाया पुद्धिपूर्वकत्वस्य पूर्वपूर्वसिद्धक्षावशा- दुत्तरोत्तरसिद्धक्षोत्पत्तेश्च निरासः	३३७ प्र० १
२६९ कामादिप्रभवात्मा चिन्त्रो भावसंसारः कर्मबन्धानुरूपतः (अर्थात्कर्मवैचित्र्यनिमित्तकः) नैकस्वभावेश्वरकृतः, कर्म च स्वहेतुभ्यो जीवानां शुद्धयशुद्धि- तो मुक्तीतरसम्भव इत्यस्य प्रतिपादनम्	३३६ प्र० १०	२७६ सिद्धक्षतत्वादिकार्योत्पत्तौ नेश्वरयोधः सिद्धक्षान्तर- मपेक्षत इत्यस्यापाकरणम्	३३७ प्र० ६
२७० कामादिप्रभवे ईश्वरकृतत्वाभावस्य साधकमनुमान- मुपदर्शितम् तत्कण्टकोद्धारश्च	३३६ प्र० ११	२७७ यथेद्वरवोधस्यान्ययस्या सकलारामनामपीति तेषा- मपि सकलकार्यनिमित्तत्वं स्यादित्यत्रासर्पगतस्येश्व- रवोधस्य देवव्यतिरेकप्रसिद्ध्या निमित्तत्वं न जीवा- नामित्युत्तरे विष्णुलाकाशानां सकलकार्यनिमित्तत्वाऽपि न स्यादेवमीश्वरस्यापीति दर्शितम्	३३७ प्र० ११

विषयः

पृष्ठ २० पं०

- १७८ प्रकाशान्तरापीधरबोधस्य निमित्तत्वसम्बन्धे इतिवत् ३३० पृ० १४
२७९ ईश्वरबोधस्य निस्तत्वाभ्युपगमे दोषप्रदर्शनम् ३३० पृ० १
३८० ईश्वरनिष्ठत्वचरितकर्मव्यापारबोधे कर्मदेष्टव्यत्वात् ३३० पृ० ८
३८१ विषयानुपगमे तथोक्तार्थव्यपनयनस्य इतिवत् ३३० पृ० ८
३८२ विषयप्रवृत्तिसिद्धये साधोपकार्यत्वाद्येन तेषां साधनत्वार्थे
क्रियाकारित्वादितिहेतुत्वात् तद्विषयार्थे बुद्धित्वात् तद्व्यपनयन-
त्वसाधनेनैव धारमाधनमपि वारणं स्वचित्तवत् तिरस्कारात् ३३० पृ० ११
३८३ विषया प्रवर्तनार्थक्रियादेवेत्यत्र निमित्तत्वमाशयेने-
व तत्त्वान्नान्यवयवकृतम् ३३० पृ० १३
३८४ अनुकरणमुपगमः कार्यरतादितेनुमा सकर्तृत्व-
साधनभेदव्यपनयनस्यैव सत्त्वमपहरितम् ३३९ पृ० ११
३८५ सकर्तृत्वसाधनानुमानव्यापकानुमानत्वोपदर्शनम् ३३९ पृ० ९
३८६ सकर्तृत्वसाधनानुमाने त्वातीत्यन्तवत्तुसाधितत्वा-
त्तद्व्यपनयनस्यैव तद्व्यपनयनस्य इतिवत् ३४० पृ० १४
३८७ ईश्वरेऽवरीत्यस्य विषयकामस्य त्वानुपपत्तिरिति-
भूतये साधनस्यैव तत्त्वमपहरितम् ३४० पृ० ८

विषयः

पृष्ठ २० पृ०

- ३८८ तत्त्वा पराभिमतोच्यत्वाद्वाप्यभावेन भोच्येच्छरितसम्भ-
व्यमित्यापक पत्राधर्मो विना भावमित्यादिपदे भो-
देनसूरीणाहुतिवत् ३४० पृ० १४
३८९ तत्त्वार्थिकसंज्ञा प्रत्यक्षसंज्ञात् तद्विज्ञानत्वत्वात्
प्रमाणं तदात्रकल्पेऽपराधित्वमितिपादवं ३४० पृ०-
१४
३९० तत्र कार्यत्वादित्यत्र प्रतीति प्रत्यक्षत्वेन इत्याशयेन
कृतित्वेन च कारणत्वस्यापराधकत्वम् ३४१ पृ० १४
३९१ कार्यत्वात् तद्विज्ञानत्वत्वात् तद्विज्ञानत्वम्
इति च कारणत्व तद्विज्ञानत्वोपपत्तिरिति च कृति-
त्वेन कारणत्वमिति तत्त्वमित्यापक्य त्वातीत्येव चेदा-
त्वेन च कारणत्वप्रमाणत्वेन विपुलम् ३४१ पृ० १
३९२ प्रमाणवत् तद्विज्ञानत्वम् तत्त्वमिति त्वातीत्युपपत्ति-
व्यपनयनस्य निस्तत्त्वम् ३४१ पृ० १
३९३ गुणस्य साधनत्वस्यापि मानाभावेन प्रत्यक्षस्य
कारणत्वमपि निस्तत्त्वस्यैव तद्विज्ञानत्वमिति

विषयः

पत्र पृ० पं०

ब्राह्मण्यमेवेति दर्शितम्

१४१ द्वि० १२

२९३ उपादानप्रत्यक्षं लौकिकमेव जनकं तस्य नेश्वरे

सम्भव इत्युपदर्शितम्

१४१ द्वि० १३

२९४ घटत्वाद्यच्छिन्ने कृतिर्येन कारणत्वेऽपि खण्डघ-

टाविकर्तृत्वेऽप्यसिद्धिरिति वीधितिकृन्भूतमुपदर्श्य

निराकृतम्

३४२ प्र० ३

२९५ कुलालाविकृतेः स्वप्रयोज्यविजातीयसंयोगसम्बन्धेन

खण्डघटोरपत्तिकालेऽपि संख्याज्ञेश्वरकृतिसिद्धिरिति-

मतं वीधितिकृन्मतापवादकमुपदर्शितम्

३४२ प्र० ५

२९६ तत्तत्कार्याणां देशकालावित्तिनियम इश्वरेऽञ्जात

इतीश्वरसिद्धिरिति भट्टाचार्योक्तिरपाकरणम् निय-

तितिनियामकव्योपचर्णेन

३४२ प्र० ११

२९७ अलैव भट्टाचार्यपद्यमुपदर्श्य तत्प्रतिक्षेपकाणि स्वकी-

यानि पद्यान्युपनियन्द्धानि श्रीयशोविजयोपाध्यायैः

३४२ द्वि० १

२९८ जीवानां शुद्धशुद्धयोर्निरूपणम् तत्र तयोरेकमित्य-

क्तयोस्साधनादित्वस्य शक्तिप्रतिनियमोऽतत्त्वस्वभा-

विषयः

पत्र पृ० पं०

वादित्यस्य च प्रदर्शनम्

३४३ प्र० २

२९९ शुद्धिर्भग्यत्वमशुद्धिरभग्यत्वमिति दर्शितम्

३४३ प्र० ३

३०० शुद्धेस्सादित्वप्रदर्शनेन सदाशिवस्य शुद्धिरनादिरि-

तिपरमतस्य निरासः

३४३ प्र० ६

३०१ अशुद्धगमिभ्यस्तेरनादित्वे हेतुप्रदर्शनम्

३४३ प्र० ६

३०२ शक्तेस्सादित्वानादित्वे अपेक्षामेवेन दर्शिते

३४३ प्र० ७

३०३ जीवानामभिसन्धिनानात्वं शुद्धशुद्धी इति पक्षा-

न्तरस्य प्रपञ्चः

३४३ प्र० ८

३०४ प्रत्यक्षप्रतीतेऽर्थे इवानुमानादिप्रतीतेऽर्थे स्वभावैक-

त्तरस्यादुष्टत्वमुपपादितम्

३४३ प्र० १३

३०५ प्रमाणनिरूपणम् तत्र प्रमाणस्य लक्षणम्

३४३ द्वि० १२

३०६ ज्ञानस्यैव प्रमाण्यं न त्वज्ञानरूपदर्शनसत्त्विकपर्यादे-

रित्यस्य प्रदर्शनम्

३४३ द्वि० १३

३०७ प्रमेयप्रमात्रोः प्रमाणत्वात्सम्भव उपपादितः

३४४ प्र० ६

३०८ तत्त्वज्ञानस्य प्राण्याप्रामाण्येऽनेकान्त उपदर्शितः

३४४ प्र० ११

ज्ञानमात्रस्यापेक्षयाप्रामाण्या प्रामाण्यानेकान्तेऽपि न

विषयः

- १०९ विद्यतकोकप्रवर्तयत्तुपुनरिति तस्य प्रविष्टमम्
यत्प्रमाणं तत्प्रमाणमेवेत्येकाग्रकस्यार्था बोद्धव्ये
नान्तर्बहिस्तत्त्वसंदेहेनैव व्यवतिष्ठेत्तुपुनरिति तम्
११० मणिप्रदीपप्रयदोरिति वदोक्तमणिप्रदीपप्रभासः
न्योऽपि बोद्धव्य इव सप्तपदीत्यावेदितम्
१११ अत्रैव प्रकाशमलमुपगम्यत्योक्तमित्यम्
११२ अनुमानस्य भिष्याद्यानरथादि पारम्पर्येन वस्तुमति
कथास्तर्कदा सदादित्यमिति परमतमपराङ्म प्रत्यक्ष-
परास्य साक्षाद्बुद्ध्युपपत्त्येव प्रामाण्यबोधेन सर्वथा
ऽपि संवादकमिति व्यवस्थापितम्
११३ त्र्यसकानुमानादीनां तत्प्रमाणत्वाविरोधेऽपि कालमात्र
मीमांसोपात्मनितासमेद इति वस्तुविषयकवेऽप्यनु-
मानस्य न विनाशमतिभास्य अथापि तु सर्वथा
बोद्धेनेत्युपपत्तिरितम्
११४ प्रमाणमेव तत्प्रमाणमित्यवधारणमुदीकृत्य एक
प्राज्ञस्यापि प्रामाण्यव्यवस्थापनेन प्रत्यक्षानुमाने

पृष्ठ ७० पं०

३४४ प्र० १४

३४४ द्वि० ४

३४४ द्वि० ९

३४५ प्र० ३

३४५ प्र० ६

३४५ प्र० ११

विषयः

- ११५ प्रमाणे एवेत्यवधारणं सौमनामानपदपरित्यक्तम्
मेदिन्यवकस्यस्य साध्यस्य स्युतेष्व प्रामाण्य
व्यवस्थापितम्
११६ स्युतेऽप्रामाण्यव्यवस्थापनेन त्रीण्येव कथापदेन वक्ष्येत्
एतेन प्रामाणीयव्यवस्थापनस्य लक्षणम्
११७ प्रत्यक्षिज्ञानस्य प्रामाण्यं व्यवस्थापितम्
११८ तर्कपरामित्यावस्योदस्य प्रामाण्यव्यवस्थापनम्
११९ उदरव्यतिरिक्तप्रामाण्यविनाशप्रसङ्गमनुपगच्छतां
वार्तिको न्यायानुपपत्त्यर्थं साक्षादि
१२० अर्थानुसारीनां परोक्षेऽनुसर्ग्य प्रत्यक्षं परोक्षं चेति
द्विविधे प्रमाणमिति प्रदर्शितम्
१२१ केवळज्ञानस्य सुगुणसंयोगेऽप्येवकत्वं प्रामाण्यव्य
प्रदर्शितम्
१२२ केवळज्ञानवर्त्मनो कर्मवृत्तित्वमपाहृत्य योगस्य
व्यवस्थापितम्
१२३ अतिबुद्धावधिसमाख्यावधानानां कर्मवृत्तित्वं

पृष्ठ ७० पं०

३४५ प्र० १४

३४५ द्वि० २

३४६ प्र० १

३४६ प्र० ४

३४६ प्र० ९

३४६ प्र० १३

३४६ द्वि० ७

३४६ द्वि० १०

३४६ द्वि० ११

विषयः	पत्र पृ० पं०	विषयः	पत्र पृ० पं०
प्रमाण्यञ्चोपदर्शितम्	३४७ प्र० ५	मतमुपपत्तिस्तम्	३४९ द्वि० १
३२४ मत्यादिज्ञानचतुष्टयस्यापि योगपद्यं सूत्रसम्मत-		३२१ केवसज्ञानाख्य एव एकोपयोगः केवलिन इति सिद्ध-	
मित्याशङ्कायाः प्रतिक्रियः	३४७ प्र० ७	सेनाचार्याणां मरुवादिप्रभृतीनां वा मतम्,	३४९ द्वि० ३
३२५ मत्यादिज्ञानानां सोपयोगानां योगपद्यसाधकमनु-		प्रतिनियतार्थावधारणात्मकमतिज्ञानादेर्नयसंस्कृतस्य	
मानमाशङ्क्य निराकृतम्	३४७ प्र० ११	लौकिकं प्रमाण्यम् अनन्तधर्मात्मकत्वेन विषयपरि-	
३२६ तत्त्वज्ञानस्याक्रमभावित्रक्रममावित्त्वान्यां ससम्प्री		च्छेदिनो ज्ञानस्य स्याद्वादसंस्कृतस्यालौकिकं प्रामा-	
प्रदर्शिता	३४७ द्वि० ८	ण्यमिति विवेकः	३४९ द्वि० १३
३२७ तत्त्वज्ञाने प्रामाण्याप्रामाण्ययोः सत्त्वासत्त्वयोः		३२३ प्रमाणफलोपदर्शनम्, तत्र केवलस्य व्यवहितं	
ससम्प्रीयोजना संदर्शिता	३४७ द्वि० ९	फलमुपेक्षा, मत्यादिज्ञानचतुष्टयस्य तु आदानदानधीर-	
३२८ प्रमाणेऽप्रामाण्यस्याप्रमाणे प्रामाण्यस्य तदुभयस्य		पेक्षा च, अन्यवहितं फलं तु सर्वस्य स्वविषयेऽ-	
चोपदर्शनेनानेकान्तव्यवस्थोपपादिता	३४७ द्वि० १३	ज्ञाननिवृत्तिः	३५० प्र० ४
लोकोत्तरं प्रामाण्यं सशयादावपीत्यस्योपदर्शनम्	३४८ प्र० ३	३२४ शङ्कासमाधानाभ्यां केवलिन उपेक्षोपपत्तिः	३५० प्र० ६
३२९ क्रमिकज्ञानदर्शनोपयोदयाभ्युपगन्त्यातृणां श्रीजिन-		३२५ यौगिनः कस्यावस्वसाधकमनुमानमुपदर्श्य निराकृतम्	३५० प्र० ८
भद्रगणिभामभमणानुयायिनां मतमुपदर्शितम्	३४९ प्र० २	३२६ करणफलयोर्भेद इति प्रमाणफलयोर्भेद एव न तु	
३३० केवलज्ञान एव दर्शनत्वं न तु केवलदर्शनं केव-		कथञ्चिदेकत्वमिति परमतमाशङ्क्य निराकृतम्	३५० द्वि० ९
लज्ञानापृथगित्यभ्युपगन्तृणां श्रीसिद्धसेनाचार्याणां		३२७ प्रमाणफलयोः सर्वथा तादात्म्यस्य खण्डनम्	३५० द्वि० १४

विषय

- ११८ मोक्षानुत्तरमर्देगान्धितान्देन चतुर्दशवारं प्रति कश्चि
जाया मोक्षदिल्लासकपान्देन न केवमिति सम्मान-
११९ उपेक्षाया- केवलज्ञानकाल इवधितल्लवो
उपादितम्
१२० शास्त्राज्ञानरसपौर्णोक्तलगाय उपरादिता
१२१ भिन्नरुजापेक्षया केवलस्य भिन्नरुजायं दर्शितम्
१२२ स्ववधानेन विद्वत्साक्षात्किमोपासितमनिका या मुनि
नीलायेर फलं उपपदाता विरतिरपीति निर्णयं यत्
प्रमाणवत्
१२३ वहिष्महृतिनिवृत्तिविषयान्तरात्कारण्यया भिन्
तन्नामकयोरेकेन अन्तारिक्षं न तु स्फुल्लमनक
क्षानकयोरेकेति प्रदर्शितम्
१२४ स्याच्छब्दभिरुपलब्धं स्यादुक्तस्य पानयेद्वेदेष्वप्यो
तत्त्ववतर्कविदोपलब्धमर्थयोपिनेन निपल्लवत्
केवलसमिपमिति दर्शितम्
१२५ भावयातद्यत्तु संपाद्य इति पञ्चम्यां पानये दृष्टया

पत्र पृ० पं०

३५१ पृ० ५
३५१ पृ० ७
३५१ पृ० ९
३५१ पृ० ९
३५१ पृ० १२
३५१ पृ० १४
३५१ पृ० ९

विषय

- निमित्तपिचिमिचिचव वास्तवापेक्षानां पदानां निरयेक्षः
समुदायो वाच्यमिति स्वमतोऽन वाच्यकणमनिहितम् ३५१ पृ० १०
१२९ आत्म्यापान्दस्य पदार्थवागिरयेक्षस्य वाच्यार्थं तु
इत्येव पदार्थवागिरयेक्षस्य निराकारकस्य सत्य वाच्य
स्वमतोऽपिचम्
१३० संवागो वाच्यमिति पक्षे वास्तवापेक्षानां पदानां
निराकारकस्य संवागस्य वाच्यत्वमनुमोदितम्
आवागस्य संवागस्य वाच्यत्वमनुमोदितम्
१३८ जातिं लक्षणवर्तिनी वाच्यमिति पक्षेऽपि निरा
कारकस्य वाच्यत्वमनुमोदितम्
रीकृतम्
१३९ पक्षेऽन्यथा वाच्यमिति पक्षस्य निरासा
३५१ पृ० २
३५१ पृ० ३
३५२ पृ० ५
३५१ पृ० ८
३५१ पृ० ८

पत्र पृ० पं०

विषयः

- ३५३ आद्यं पदं वाक्यम् अन्त्यं पदं वाक्यं सायेक्षं पदं
वाक्यमिति पक्षत्रयस्याप्यभ्युपगमः
३५४ अनेकान्तस्वरूपनिर्वचनम्
३५५ स्याच्छब्दस्य स्वविशेषणतया प्रकृतार्थत्वसूचकत्वं
(जीवादिसामान्यविशेषशक्तस्य जीवाद्विषय-
नित्यानित्याद्यनेकान्तात्मकजीवादिविशेषे लक्षणात्ता-
त्पर्यग्राहकत्वम्) अनेकान्तचोक्तकत्वमुपपादितम्
३५६ आकाङ्क्षायोग्यतासत्तिमतां पदानां समूहो वाक्य-
मिति न्यायविदां वाक्यलक्षणम्
३५७ तत्र अविनाभावसमभिव्याहृतपदस्मारितपदार्थ-
जिज्ञासयोरकाङ्क्षत्वं न सम्भवतीति पूर्वपक्ष-
मुखेन अभिधानार्थवसानस्याकाङ्क्षात्वमुत्तरेण
निर्णीतम् मौनिदलोकादौ पदामावे उक्ताकाङ्क्षात्व-
मुत्तरेण निर्णीतम्
३५८ मौनिदलोकादौ पदामावे उक्ताकाङ्क्षाभावात्पदज्ञान-
निष्ठाऽऽकाङ्क्षोपवर्णिता अत्र विवेचना न-

पत्र पृ० पं०

३५२ प्र० ९

३५२ द्वि० ५

३५२ द्वि० ६

३५३ प्र० १

३५३ प्र० २

विषयः

- ३५९ आकाङ्क्षाघटकप्रयुक्तत्वनिरूपणम्
३६० आकाङ्क्षास्वरूपनिर्वचनं मञ्जरीकारस्योपन्य-
स्यापाकृतम्
३६१ अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरयोऽपसार्यतामित्यत्र राज्ञः
पुरषपदेन सह पूर्वोत्तरभावरूपसमभिव्याहारल-
त्वेऽपि एकवाक्यताभिप्रायविषयत्वरूपसमभिव्या-
हाराभावात्त पुरुषान्वयानुभावकत्वमिति शङ्कास-
मायानाभ्यां निर्णीतम्
३६२ अर्थतात्पर्येणैकवाक्यताभिप्रायस्य न गतार्थत्व-
मिति चिन्तितम्
३६३ अर्थतात्पर्यनिर्णयस्यापि शब्दकारणत्व-
न्यवस्थापितम्
३६४ आकांक्षाया अंशत्रयमेकवाक्यताभिप्रायः समभि-
व्याहारोऽननुभावकत्वं च, तत्राद्ययोर्ज्ञानं हेतुः
अन्त्यस्य स्वरूपसतत्तत्पयोग इति नव्यमतं दर्शितम्

पत्र पृ० पं०

३५३ प्र० ९

३५३ प्र० १२

३५३ द्वि० ९

३५४ प्र० ७

३५४ प्र० १४

३५४ द्वि० ३

३५४ द्वि० १४

विषयः

- ३९५ अर्थान्तर्यप्रहरण हेतुने वस्तुतत्त्वप्रहरण हेतुने
न कश्चन्यमिति विमलतया दृष्टोक्तम्
३९६ उक्तमन्तर्ये समानानुवृत्तत्वात् शेषलाघवीय सङ्कल-
नावाभावात् दृष्टम्
३९७ यतो भीतं इत्यादी विरोधलक्षितमेतदेवमन्तर्यमिति
वक्ष्यते अनेकत्वं संन्यासार्थं आत्मनिविपक्षत्वं
नोपपन्नम्
३९८ यतो भीतं इत्यादी भीतं घटमात्रमेतत्तादौ च कि-
मनेव नोक्तार्थितान्तर्यो न तु आत्मतर्कितो का
रणात् न च वस्तुतत्त्वप्रहरण इतिभीमात्मतत्त्वप्रहरण-
प्रवृत्तवस्तुतत्त्वप्रहरणम्
३९९ आवाह्यमानं न आत्मतत्त्वमिति कारणं किन्तु मिता-
कान्तर्याणं प्रतिबन्धकमिति मन्त्र्य मितात्मनो
४०० आत्मतत्त्वप्रहरणानुवृत्तत्वात्तदर्थोपपत्तिरेव तत्वेन हेतु
न एवावकाशान्न तावन्नेत्यत्र नञ्प्रत्ययः
४०१ योग्यताविचारः, तत्र सम्यग्धीयेऽन्वयवृत्तान् योग्य-

पत्र पृ० ग०

३५५ पृ० ५
३५५ पृ० ५
३५५ पृ० ६
३५५ पृ० १३
३५५ पृ० ५
३५५ पृ० १३

विषयः

- १०२ वेदस्य अष्टमम्
१०३ आत्मनिष्ठाकृतपदार्थसंज्ञाव्यवर्तनं योग्यते
सत्त्वावाधारणम्
१०४ वाचकप्रभातिरहो योग्यतेत्यत्र मितामा
१०५ वाचपुद्गलभावाद् दृष्टं प्रतिबन्धकमाभावादिपक्षा साङ्ग-
तुदोहेतुत्वम् योग्यताज्ञानमिदमात्रम् निरन्तरम्
१०६ पुरुषार्थोपपत्त्यर्थसंज्ञात्वं योग्यतेति मितामिदम् ३५६ पृ० ५
१०७ अत्यन्तमिदमन्त्र्य अन्वयवृत्तान्त्वप्रतिबन्धोपपत्तिरिति
तत्सिद्धिः तस्याः एवमुक्त्या आत्महेतुत्वे निश्चितम्
आत्मनिविपक्षहेतुत्वोक्तिः आत्मा अनेकेति विवेकः ३५६ पृ० १०
१०८ यत्र पञ्चयामिकात्मने तत्परिरकारानुपपत्त्यै मिताकृतम् ३५७ पृ० ३
१०९ साक्षात्पुद्गलमात्रादुत्पत्त्या एवादावेनेति स्वपर्यायितम् ३५७ पृ० १०
११० योग्यतयायोग्यतासत्त्वान्त्वप्रतिबन्धकत्वात् एवादावेनेति
दृष्टम् ३५८ पृ० ७
१११ आत्मतत्त्वात् अन्तर्ये सत्त्वित्वादावरूपीतास्य वाचक-
तात्त्विकत्वेऽनेकत्वोपयोग इत्यत्र स्वपर्यायितम् ३५८ पृ० ८
११२ पुरुषावकाशमिदमात्रसंज्ञात्वात्तत्त्वप्रतिबन्धोपयोग

पत्र पृ० ग०

विषयसूची
पत्रम्
॥५३॥

विषयः	पत्र पृ० पं०
इति दर्शितम्	३५८ द्वि० २
३९२ अननुभावकत्वरूपाकाङ्क्षांशो विदोष उपदर्शितः	३५८ द्वि० २
३९३ चाक्यार्थचोधादीनां श्रुतरूपत्वं मतिरूपत्वं श्रुताभ्य- न्तरीभूतत्वयेति विचारितम्	३५८ द्वि० ३
३९४ शाब्दज्ञानस्य श्रुतज्ञानचिन्ताज्ञानभाषनाज्ञानभेदेन त्रैविध्यं सामानाधिकरण्येनाप्यच्छेदकावच्छेदेन च तयितित्वैविध्यमपीति दर्शितम्	३५८ द्वि० ६
३९५ पटिष्ठभयोपशमयतस्तात्पर्यार्थज्ञानं प्रथमतः पृथेक- विषयमेव शाब्दस्येति दर्शितम्	३५८ द्वि० ८
३९६ सुखं चन्द्र इत्यादिरूपकस्थले आह्वययोग्यताज्ञानस्य हेतुत्वापुरोधेन शब्दमात्रे योग्यताज्ञानहेतुत्वमितिपर- मतमाह्वयशब्दसंज्ञाकारेणापाकृतम्	३५८ द्वि० ९
३९७ सुखं चन्द्र इत्यादिभाषाया द्रव्यतोऽसत्यत्वेऽपि भावतः सत्यत्वं व्ययस्यापि तम्	३५८ द्वि० ११
३९८ पदार्थयोःसंसर्गाभावनिश्चयोऽपि क्वचिच्छाब्दयोधेऽनुगुण इति दर्शितम्	३५८ द्वि० १४

विषयः	पत्र पृ० पं०
३९९ चार्वा सत्यादित्यादिकमपेक्षाभेदेन दर्शितम्	३५९ प्र० २
४०० यथा मीमांसकस्य कार्यत्वान्विनघटादौ घटादिपदस्या- नुभाविका शक्तिः घटत्वादौ च स्मारिका शक्तिरिति कुब्जशक्तिवादस्तथा जैनानामपि जीवादिपदस्य नि- स्तानित्यापनेकान्तरमकजीवाण्ये अनुभाविका शक्तिर्जी- वाण्ये च स्मारिका शक्तिरित्युपपादितम्	३५९ द्वि० ९
४०१ तदादिपदवत् स्याच्छब्दस्य स्वातन्त्र्येण बुद्धिविषय- ताप्यच्छेदकावच्छिन्नेऽपि शक्तिरित्यस्योपदर्शनम्	३६० प्र० ६
४०२ धर्मिवाचकपदसमभिव्याहृतस्यापदधर्मवाचकपदसम- भिव्याहृतस्यापदयोर्धैलक्षण्यं दर्शितम्	३६० प्र० ७
४०३ किन्तुत्तचिद्विधेः (कथञ्चिदित्यादिशब्दस्य) स्याद्वचन- पर्यायत्वं सप्तभङ्गनयापेक्षत्वं हेयादेयविशेषकत्वञ्चो- पदर्शितम्	३६० प्र० १२
४०४ नयनिरूपणम् तत्र मूलनयशुद्धयशुद्धिभ्यां नयानां बह्विधत्वमुक्तम्	३६० द्वि० १
४०५ नैगमसंग्रहव्यवहाराणां द्रव्यार्थिकत्वम् ऋजुसूत्रादीनां	

अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र०	पृ०	अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र०	पृ०	अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र०	पृ०
प्रभा	प्रता	५६	प्र ११	य मू	यथिययकम्	७८	दि ८	नानामि	नानामि	९२	दि ९
त्येयं	त्येयं	५७	प्र ८	टादि	टाटादि	८०	दि १	इयपत	इयपता	९४	दि ३
रे	रेऽ	६१	प्र ३	स्तियो	स्तियो	८१	प्र १०	कानवतारेण	कानवतारे	९८	प्र० ६
णति	णति	६६	दि १४	निधया	निधया	८३	प्र १३	घटाघ	घटाघाघ	९८	दि १
शेले	शेले	६८	प्र ५	पैक	पैक	८२	दि ७	दिनेति	देरिति	९८	दि ८
द्वय	द्वय	६८	प्र ६	[भयता]	[भयता]	८२	दि ९	येऽयानु	येऽयेऽनु	९८	दि ११
कमिति	कः प्रसन्न इति	६९	दि १२	अयतो	अवेतो	८२	दि १०	तस्येय	तस्येय	९९	प्र ५
परं	परं	७०	दि ७	सक	सकः	८३	दि ११	अन्त	अन्ता	९९	प्र ७
कभा	कभा	७०	दि ८	जेनापि	जेनापि	८४	दि १३	रस्ये	रस्येन	९९	दि १०
घत्ते	घत्ते	७१	प्र १२	तस्येति	तस्येति	८५	प्र ९	तद्ग	तद्ग	९९	दि १४
सिद्ध	सिद्ध	७१	दि १	न्य वा	न्यं वा	८५	प्र १०	विशिष्य	विशिष्य	१००	प्र १
व्याप्य	व्याप्य	७१	दि ७	रयन्त	रयत	८६	प्र ११	र्यानि	र्यानि	१००	प्र १३
यादि	यादि	७३	प्र १	आये	आक्षये	८८	प्र १२	नेन न	नेन	१००	दि १
वि	वि	७४	प्र ९	शुद्धसिद्धान्त	शुद्धताव	९०	प्र ११	रस्यं	रस्यं	१०२	दि ५
वर्ण	वर्ण	७४	प्र १०	[टीकासम्मतः]				देवं	देवं	१०६	दि १३
कप्र	कसंप्र	७७	प्र १२	कप्यस्त	कप्यस्त	९१	दि १	शेषं	शेषं	१०७	दि १

सकलतीर्थसार्धभौमतीर्थधिपराजश्रीपुण्डरीकगिरिमण्डनश्रीऋषभजिनस्तवनम् ॥

आदिजिनं वन्दे गुणसदनं, सदनन्तामलघोधं रे; बोधकतागुणविस्वतकीर्तिं, कीर्तितपथमविरोधं रे—आदि० ॥ १ ॥
 रोधरहितविस्फुरदुपयोगं, योगं दधतमभङ्गं रे; भङ्गनयत्रजपेशलवाचं, वाचंयमसुखसङ्गं रे—आदि० ॥ २ ॥
 सङ्गतपदशुचिचचनतरङ्गं, रङ्गं जगति ददानं रे; दानसुरद्रुममञ्जुलहृदयं, हृदयङ्गमगुणभानं रे—आदि० ॥ ३ ॥
 भानन्दिदतसुरवरपुन्नागं, नागरमानसहंसं रे; हंसगतिं पञ्चमगतिवासं, वासवविहिताशंसं रे—आदि० ॥ ४ ॥
 शंसन्तं नयवचनमनघमं, नयमङ्गलदातारं रे; तारस्वरमघनपवमानं, मानसुभटजेतारं रे—आदि० ॥ ५ ॥

[यमन्ततिलका छन्दः]

इत्थं स्तुतः प्रथमतीर्थपतिः प्रमोदा-च्छ्रीमचक्षोविजयवाचकपुङ्गवेन ॥
 श्रीपुण्डरीकगिरिराजविराजमानो, मानोन्नतानि वितनोतु सतां सुखानि ॥ ६ ॥

५१ ७८ ३३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

॥ ॐ अर्यम् नमः ॥

न्यायविशारद-न्यायाचार्य-महामहोपाध्याय-वाचकाधणी-श्रीयशोविजयगणिप्रणीतम्—

॥ अष्टसहस्री-विवरणम् ॥

येन्द्रमहः प्रणिधाय न्यायविशारदयतिर्यशोविजयः ।

विषमामष्टसहस्री-मष्टसहस्र्या विवेचयति ॥ १ ॥

सिताम्बरशिरोमणिर्विदितचारुचिन्तामणि-विधाय द्विदि रुच्यतामिह समानतन्त्रे नये ।
अनर्गलसमुच्छलद्वलतर्कवर्णोदक-च्छटाभिरयमुत्सवे वित्तनुते विपश्चिखुले ॥ २ ॥

स्याद्वादायः कापि कस्यापि ज्ञात्रे यः स्यात्कश्चिद् दृष्टिवादान्तेवोरथः ।
तद्वास्याने भारती सस्यहा मे भक्तिव्यक्तेर्नाग्रहोऽणौ पृथौ वा ॥ ३ ॥

अम्भोराशेः प्रवेशे प्रविततसरितां सन्ति मार्गा इवोच्चैः

स्याद्वादस्यानुयोगे कति कति न पृथक् सम्प्रदाया बुधानाम् ।

शक्यः स्वोत्प्रेक्षितार्थैरुचिविषयतां तत्र नैकोऽपि नेतुं

जेतुं दुर्वादिदृष्टं जिनसमयविदः किं न सर्वे सहायाः ॥ ४ ॥

समन्तभद्रोऽत्र हि कारिकाणां कर्त्ताऽनुवक्ता त्वकलङ्कदेवः ।

व्याख्याति भाष्यानुगमेन विद्या-नन्दोऽप्यमन्दोद्यमतः स्फुटं ताः ॥ ५ ॥

॥ श्रीविद्यानन्दविरचिताऽष्टसहस्री ॥

श्रीवर्द्धमानमभिवन्द्य समन्तभद्रमुद्भूतबोधमहिमानमनिन्द्यवाचम् ।

शास्त्रावतारचितस्तुतिगोचरासमीमांसितं कृतिरलङ्कियते मयास्य ॥ १ ॥

श्रेयः श्रीवर्द्धमानस्य परमजिनेश्वरसमुदयस्य समन्तभद्रस्य तदमलवाचश्च संस्तवनमाप्तमीमांसितस्या-

लङ्करणे, तत्रैवाश्रयत्वादन्यतमासम्भवे तदवघटनात् । तद्वृत्तिकारैरपि तत एवोदीपीकृतैल्यादिना तत्सस्तयन्-
विधानात् । (भाष्यम्—देवागमेत्यादिमङ्गलपुरस्सरस्तवविषयपरमाप्तगुणातिशायपरीक्षाश्रुपक्षिपतैव स्वयं
अद्वागुणशतलक्षेण प्रयोजनमाक्षिप्तं लक्ष्यते । तदन्यतरापायेऽर्थस्यानुपपत्तेः । शास्त्रन्यायानुसारितया
तथैवोपन्यासात्) ॥ अकलङ्कदेवीयं भाष्यम् ॥ इत्यनेन ग्रन्थकारस्य अद्वागुणशतलक्षणे प्रयोजने शास्त्रा-
रम्भस्तवविषयाप्तगुणातिशायपरिक्षोपक्षेपस्य साधनत्वसमर्थनात् । शास्त्रापताररचितस्तुतिगोचराप्तमीमां-
सितमिवं शास्त्रं देवागमाभिधानमिति निर्णयः । मङ्गलपुरस्सरस्तयो हि शास्त्रापताररचितस्तुतिरूपेण
मङ्गलं पुरस्सरमस्येति मङ्गलपुरस्सरः शास्त्रापतारकालस्तत्र रचितः स्तवो मङ्गलपुरस्सरस्तथः इति व्या-
ख्यानात् । तद्विषयो यः परमाप्तस्तद्गुणातिशायपरीक्षा तद्विषयाप्तमीमांसितमेयोक्तम् । तदेव निदश्रयेयस-
शास्त्रस्यादौ तन्निबन्धनतया मङ्गलार्थतया च मुनिभिः संस्तुतेन निरतिशायगुणेन भगवतात्मेन श्रेयोमार्ग-
मात्महितमिच्छतां सम्यग्मिदमप्योपदेशार्थविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाप्तमीमांसां विदधानाः, अद्वागुणशतान्यां

• अकलङ्कदेवीयभाष्यगत मङ्गलं—उदीपीकृतपदार्थतीर्थमचलज्योतिर्ज्योत्स्नेयत्वा—लोकलोकितल्लोकलोकमसिलैरिन्द्रादिभिर्विन्दितम् ॥
यन्मिदत्वा परमार्थो समुद्रय गो सप्तमद्वीपिधि, स्वाद्याद्यनृकगर्भिणी प्रविष्टैकान्वाग्यकारोदयाम् ॥ १ ॥ तीर्थं सर्वपदार्थसर्वविषय-
स्याद्वाद्युण्योपदे—अव्यानामकलङ्कावकृतये प्रागाधिकले कलौ ॥ येनापार्थसमन्वभद्रवतिना उत्तरे नवाः सन्वत, कृत्या विप्रियते
स्तवो भगवतां देवागमस्तत्कृतिः ॥ २ ॥

प्रयुक्तमनसः, कस्माद् देवागमादिविभूतितोऽहं महान्नाभिष्टुत इति स्फुटं पृष्ट्वा इव स्वामिसमन्तभद्रा-
चार्याः प्राहुः ॥

अथ श्री समन्तभद्राचार्यविरचिता आप्तमिमांसा ॥
देवागमनभोयानचामरादिविभूतयः । मायाविष्वपि दृश्यन्ते नातस्त्वमसि नो महान् ॥ १ ॥ इति
देवागमादीनामादिशब्देन प्रत्येकमभिसम्बन्धनाद्देवागमादयो नभोयानादयश्चामरादयश्च विभूतयः
परिगृह्यन्ते, ताश्च भगवतीव मायाविष्वपि मण्करिप्रभृतिषु दृश्यन्ते इति तद्वत्तया भगवन्नोस्माकं परीक्षाप्र-
धानानां महान्न स्तुत्योसि ॥ (भाष्यम्—आज्ञाप्रधाना हि त्रिदशादिकं परमेष्ठिनः परमात्मचिन्हं प्रतिपद्येरन्
मास्मदादयस्तादृशो मायाविष्वपि भावादित्यागमाश्रयः ॥ १ ॥) अयं स्तवः । श्रेयोमार्गस्य प्रणेता भगवान्
स्तुत्यो महान् देवागमनभोयानचामरादिविभूतिमत्त्वादन्यथानुपपत्तेरिति हेतोरप्यागमाश्रयत्वात् । तस्य च
प्रतिवादिनः प्रमाणत्वेनासिद्धेः, तदागमप्रामाण्यवादिनामपि विपक्षवृत्तितया गमकत्वायोगात् । तदागमा-
देव हेतोर्विपक्षवृत्तित्वप्रसिद्धेः । परमार्थपथप्रस्थापियथोदितविभूतिमत्त्वस्य हेतोर्मयोपदर्शिततद्विभूतिम-
द्भिर्मयाविभिर्न व्यभिचारः, सत्यधूमवत्त्वादेः पावकादौ साध्ये स्वप्नोपलब्धधूमादिमत्ता देशादिनानैकान्ति-
कत्वप्रसङ्गात् सर्वानुमानोच्छेदात् इति चेत् । तर्हि मा भूदस्य हेतोर्व्यभिचारः, पारमार्थिक्यः पुरन्दरभेरी-
निनादादिकृतप्रतिघातागोचरचारिण्यो यथोदितविभूतयस्तीर्थकरे भगवति त्वयि तादृश्यो मायाविष्वपि
नेत्यतस्त्वं महानस्माकमसीति व्याख्यानाद्रन्थविरोधाभावादिति कैश्चित्, सोऽपि कुतः प्रमाणात्प्रकृतहेतुं

विपक्षासम्भविनं प्रतीयात् ? न तावत्प्रत्यक्षादनुमानाद्वा, तस्य तदविषयत्वात् । नाप्यागमादसिद्धप्रामा-
ण्यात्तत्प्रतिपत्तिप्रसङ्गात् । प्रमाणतः सिद्धयामाण्यावागमात्तत्प्रतिपत्ती ततः साध्यप्रतिपत्तिरेवास्तु
परम्परापरिश्रमपरिहारार्थं प्रतिपत्तुः स्यात् । ततः सूक्तं सर्वथा नातो हेतोस्त्वमसि नो महान्तस्यागमा-
अयत्यादिति ॥ १ ॥ तर्ह्यन्तरङ्गपरिहरविग्रहाविमर्शोदयेनान्यजनातिशयायिना सत्येन स्तोतव्योऽहं महानिति
भगवत्पर्यनुयोगे सतीय प्राहुः ।— (अथ अष्टसङ्ख्यी विवरणम्)

अपेयं इति अलङ्करणे इत्यग्रान्वयि, श्रीयदमो नस्येति अत्र धियाऽऽर्हत्स्यलक्षणया बर्द्धमानस्येतिव्युत्पत्त्या श्रीवर्द्धमान-
पदेन तीर्थकरत्तमान्योपस्थितिसम्भवेऽपि 'योगाद्रद्विबलवतीति' न्यायाद् व्यक्तिविशेष एव विधामे निश्चयनयेनैकमक्तो
सफलमक्तिसिद्धावपि व्यवहारानयमते विषयबहुत्व एव तदतिशयसिद्धेस्तत्र तत्र व्यवस्थापितत्वाद् सकलजिनस्तुतरेवात्र तात्प-
र्यविषयत्वात् तात्पर्यविषयान्ययानुपपत्त्याऽस्य पदस्य तीर्थकरत्वमुदाये लक्षणेऽयमिष्टस्य विद्युणोति-

परमेजिनेऽश्वरसमुपपद्येति, तेन समुदयस्य पदार्थतया वाक्यार्थतया वा कथं लभ इत्याशङ्काया नावकाशः ।
छात्रयोषे लक्ष्यस्य मानेन लक्ष्यतापेक्षेदक्षरूपेण क्षम्यतापेक्षेदक्षरूपेण चेति पुनरुक्त्यदेतत्, जिनेऽश्वरसमुदयसमन्तभद्रयोः
स्तुत्यस्तोत्रोः स्तवनमाप्त्या विदोषणविशेष्यभावकामचारेण, तदभर्तव्याचक्ष्ण तद्विशेषणस्येति बोध्यम् । स्वातन्त्र्येण
तदभिवन्दनविधवायां तु, अनिन्यवाचमित्यत्रानिन्धा चासौ वाक् चानिन्धवाक् तामिति कर्मधारयः,

समन्तेत्यादि, समन्ततो भद्र यस्यां तादृशी या मुच्यन्तुल्लतत्स्वरूपो यो बोधस्तस्य महिमा यस्याः सकाशात् सा

तथा तामिति तद्विशेषणम्, अनुच्छिद्यमानानन्दमयनिरुपपुवज्ञानधारास्वभावपरमब्रह्मप्रापिकामित्यर्थः ।

श्रीवर्द्धमानमिति च श्रिया भक्तिसमृद्ध्या वर्द्धमानं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणमिति व्याख्येयम्, नन्वलङ्कार्यालङ्करण-
योर्व्याख्येयव्याख्यानरूपतयैकानुबन्धचतुष्टयवत्त्वेन प्रकृतालङ्करणग्रन्थस्यालङ्कार्यवदनुबन्धसिद्धिसम्पादनद्वारा स्तुत्यस्तोत्रस्तु-
तिनिमित्तकत्वेऽपि तत्समाप्तिहेतोः श्रेयसस्तत्रयापेक्षायां किं प्रयोजकमत आह—तदाश्रेयत्वादिति, तस्येति शेषः । तस्य
श्रेयसः संस्तवनस्योक्तत्रयविषयकसमूहालम्बनरूपत्वादित्यर्थः । तदेकतरविषयकमेव श्रेयः किं नाद्रियतेऽत आह—

‘तर्दन्यतमेत्यादि’ प्रचितस्यास्यैव चलवत्तरविघ्नवारणेऽपि कारणत्वादित्यभिधानाद्गलवत्तरविघ्नवारणाय प्रचितश्रेयस
एवात्र चिकीर्षितत्वात् तस्य चान्यतरापायेऽसम्भवात् श्रेयसः प्रचितत्वसिद्ध्यर्थमुक्तत्रयविषयत्वाश्रयणमावश्यकमिति
भावः । ननु ग्रन्थादौ ग्रन्थसमाप्त्यर्थं मङ्गलमाचरन्ति प्रेक्षावन्तः, प्रकृते सम्पूर्णो ग्रन्थ एव स्तुतिरूपत्वान्मङ्गलमिति किं
मङ्गलान्तरोपादानेन ? अन्यथा तत्रापि मङ्गलान्तरोपादानेऽनवस्थाप्रसङ्गादिति चेत्, अत्र वदन्ति, अन्योऽपि ग्रन्थः
स्वाध्यायरूपत्वान्मङ्गलमेव मङ्गलबुद्धिपरिग्रहार्थं च पृथग्मङ्गलोपादानम्, अतादृशधीविषयस्य साध्वादेर्मङ्गलस्याप्यमङ्गल-
त्वादिति, इत्थं चाश्रयतया समाप्तौ स्वैकवाक्यत्वबुद्धिविषयतासम्बन्धेन मङ्गलस्य हेतुत्वमित्युक्तं भवति, तच्च प्रकृते व्याख्याने
पृथग्मङ्गलस्य व्याख्येये चादिवाक्यस्यैवेति न काचिदनुपपत्तिः, मङ्गलेऽमङ्गलत्वबुद्धिस्तु स्वसमानाधिकरणदुरितजननी न
तु स्वसमाप्तिप्रतिबन्धकदुरितजननीति विचारणीयं सूक्ष्मदृशा, उक्तहेतुहेतुमद्भावा एव च व्यधिकरणसमाप्तिप्रसङ्गवारणं कृतं
भवति, समाप्तावन्यव्यतिरेकाभ्यां मङ्गलस्य व्यभिचारस्तु स्वान्यूनसङ्ख्यविघ्नस्थलीयसमाप्तित्वादेः कार्यतावच्छेदकस्योक्त्या

निरसनीय इति दिक् । अर्द्धागुणशताभ्यामिति, अर्द्धागुणइते नयस्याद्वादपरीक्षजन्यज्ञानविशेषो दर्शनश्रवणाभ्यां । तदुक्तं सम्मती—“ एवं विजयकृते, सदृहमायस आयजो शवे । पुरितस्तामिणिबोहे, दसणसरो हवइ जुत्तो ॥ १ ॥ ” चि, प्रयोजनत्वं च तयोर्बुल्यप्रयोजनाङ्गतया गौणमित्यभिप्रेत्याह—

ताभ्यां प्रयुक्तमनस इति महोद्य सुत्योऽसीति, प्रभानुरूपत्वादुचरस्य न महत्त्वप्रकारकस्तुतिविययोऽसीत्यर्थः । तथा च ह्ये महत्पद महत्त्वेन सुत्येऽर्थान्तरसङ्गमितवाच्यम्, वस्तुतो महत्पदं सुत्यार्थकमेव, अतिशयप्रतीतिः प्रयोजनमित्युक्तविभूत्या निव्वयरूपातिशयेन न सुत्यः, व्यवहारतस्तु सुत्यस्ये न विशेष इत्यर्थः सम्मुखीन आमाति,

आप्ये तांहेया इति ताच्छल देवागमादेरित्यर्थः । पेरमार्थेत्यादिः कैश्चिदित्यन्तः पूर्वपक्षः, सोऽङ्गीत्यारम्य ग्रन्थकृतः सिद्धान्तः, प्रवृत्तहेतुमिति पारमार्थिकविभूतिमत्त्वेहेतुमित्यर्थः । यद्यप्यसत्यहेतुना साध्यस्य न व्यभिचारोऽज्ञानजनितविलक्षणधूमादेरनभ्युपगमादन्यथा प्रतिनियतकार्यकारणभाषाद्युच्छेदेन सर्वत्रानामासप्रसङ्गाद्, हेतुज्ञानासत्यत्वं च न व्यभिचारे प्रयोजकं, किन्तु कदाचित्साध्यज्ञानासत्यत्वइति न ततोऽनुमितिप्रतिषन्धः, तथापि व्यभिचारस्वाकर्षविशेषणविशिष्टत्वरूपं सत्यत्वमभिप्रेत्याहुर्देवागमादिहेतुमुपन्यसेद स्वप्नमिति मन्तव्यम् ॥ १ ॥ आगमाश्रयेणापि हेतुना हेतुवादरसिकानामनुमानाद् साध्यसिद्धौ परितोषः किं न स्यादित्याशयवान् शङ्कते—

अध्यात्म वहिरप्येव विग्रहादिमहोदयः । दिव्यः सत्यो दिवौकस्त्वप्यस्ति रागादिमस्तु स. ॥ २ ॥

१ एवं विजयप्रसन्नान्, अदृष्टान्तस्य आयजो शवे । पुरितस्तामिणिबोहे, दर्शनशब्दो भवति युक्तः ॥ १ ॥

आत्मानमधिष्ठित्य वर्त्तमानोऽध्यात्ममन्तरङ्गो विग्रहादिमहोदयः शश्वन्निःस्वेदत्वादिः परानपेक्षत्वात् । ततो बहिर्गन्धोदककृष्ट्यादिर्वहिरङ्गो देवोपनीतत्वात् । स च सत्यो मायाविष्वसत्वात् । दिव्यश्च मनुजेन्द्रणामप्यभावात् । स एष (भाष्यम्-बहिरन्तःशरीरादिमहोदयोपि पूरणादिष्वसम्भवी व्यभिचारी स्वर्गिषु भावादक्षीणकषायेषु । ततोपि न भवान् परमात्मेति स्तूयते ॥ २ ॥) अथ यादृशो घातिक्षयजः स भगवति न तादृशो देवेषु येनानैकान्तिकः स्यात्, दिवौकस्वप्यस्ति रागादिमत्सु स नैवास्तीति व्याख्यानादिभिधीयते तथाप्यागमाश्रयत्वाद्देहेतुः पूर्ववत् । ननु प्रमाणसंल्लववादिनां प्रमाणप्रसिद्धप्रामाण्यादागमात्साध्यसिद्धावपि तत्प्रसिद्धसाधनजनितानुमानात्पुनस्तत्प्रतिपत्तिरविरुद्धैवेति चेन्न, उपयोगविशेषस्याभावे प्रमाणसंल्लवस्यानभ्युपगमात् । सति हि प्रतिपत्तुरुपयोगविशेषे देशादिविशेषसमवधानादागमात्प्रतिपन्नमपि हिरण्यरेतसं स पुनरनुमानात्प्रतिपित्सते, तत्प्रतिबद्धधूमादिसाक्षात्करणत्वात्प्रतिपत्तिविशेषघटनात् पुनस्तमेव प्रत्यक्षतो वुमुत्सते, तत्करणसम्बन्धात्तद्विशेषप्रतिभाससिद्धेः, न चैवमागममात्रगम्ये साध्ये साधने च तत्प्रतिपत्तिविशेषोस्तीति किमकारणमत्र प्रमाणसंल्लवोभ्युपगम्यते, प्रत्यक्षनिश्चितेऽग्नौ धूमे च तदभ्युपगमप्रसङ्गात् । सर्वथा विशेषाभावात् । ततो देवागमनभोयानचामरादिविभूतिभिरिवान्तरङ्गबहिरङ्गविग्रहादिमहोदयेनापि न स्तोत्रं भगवान् परमात्माहति ॥ २ ॥ तर्हि तीर्थकृतसम्प्रदायेन स्तुत्योहं महानिति भगवदाक्षेपप्रवृत्ताविव साक्षादाहुः—

भन्विति प्रमाणंसंलवधादिनामिति प्रमाणसम्बुध एकत्रार्थे प्रवृत्तिरनेकप्रमाणस्य, प्रत्यक्षनिश्चितेऽप्राविति,
 ग्राचीनग्रणयानुरोधिप्रसङ्गमात्रमेतत्, प्रत्यक्षनिश्चितेऽग्नौ धूमेऽपि च पर्वते बह्व्यनुमित्तायां तदनुमितेरप्यभ्युपगमाच्छ्रद्वा-
 दवगतस्य च बह्वेः पर्वते तत्प्रतिबद्धमसाक्षात्कारादनुमितेस्त्वयाऽपि स्वीकारात् सिद्धिमात्रस्य प्रतिबन्धकत्वानिष्टेः, यत्क-
 रणक हेतुज्ञान तत्करणसाध्यनिश्चयत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकत्वेऽप्रायान्निष्कमहागौरवप्रसङ्गात्, सिद्धिप्रतिबन्धकतायां सिसाधयि-
 पाया उत्तेजकत्वमात्रस्यैव युक्तत्वात्, अत एव सिसाधयिपातदभावाभ्यां द्रवश्चः "प्रत्यक्षपरिकलितमप्यर्थमनुमिमीपन्यनुमान-
 रसिका!" "नहि करिणि दृष्टे भीत्कारेण तमनुमितेऽनुभावार इति" वाचस्पतिवचनयोरविरोधमुपपादयन्ति नैयायिकाः,
 वदन्ति च सिसाधयिपाविरहविशिष्टसिद्धमात्र पक्षताया लक्षणम्, नहि सिसाधयिपाभात्र पक्षता, विनाऽपि सिसाधयिपा
 घनगर्जितेन मेथानुमानात्, नापि साध्यसन्देहो, विनापि सन्देह घनगर्जितेन मेथानुमानादिति यथोक्त युक्तम्, यत्र सिद्धि-
 र्नास्ति तत्र सिसाधयिपायां सत्यामसत्यामपि यत्र च सिसाधयिपाऽस्ति तत्र सिद्धौ सत्यामसत्यामपि पक्षताया यत्र च सिद्धि-
 रस्ति सिसाधयिपा च नास्ति तत्र पक्षताभावस्येत्यमुपपत्तेः, यद्यपि सिसाधयिपासिद्धिपरामर्शाना नैककाले सम्मयो, योग्य-
 विमृविशेषगुणानां योग्यपदनिषेधात्, परामर्शानन्तरं सिद्धौ ततः सिसाधयिपायां च सिसाधयिपाकाले परामर्शनाशादेव नानु-
 मितिः, सिद्धिपरामर्शसिसाधयिपायां क्रमेण भावे च सिसाधयिपाकाले सिद्धिनाशतत्प्रतिबन्धकभावादेवानुमितिरिति सिसा-
 धयिपाविरहविशिष्टत्वं सिद्धेर्विशेषणं न युज्यते, तथापि यत्र परामर्शः सिद्धिर्बोध्यं युगपदेव बहिर्न्याप्यधूमवान् पर्वतो बहि-
 र्माथेति ततः सिसाधयिपा ततोऽनुमितिस्तत्र पक्षतासम्पत्तये तद्विशेषणावश्यकत्वमिति, वयं तु ब्रूमः—तदाकारानुमितौ तदा-

कारानुमानोपयोगस्यैव साध्यसन्देहसिसाधयिपाकालानुगतस्य हेतुत्वं तदाकारत्वं चानुमानोपयोगे तदाकारानुमितिजनकता-
वच्छेदको जातिविशेषः, पटजनकतावच्छेदक इव तन्तौ, अत एव पटाकारपरिणततन्तुत्वेन पटोपादानत्वं नतु तन्तुत्वमात्रेणेति
स्फुटीभविष्यत्युपरिष्ठात्, इत्थं चोक्तोपयोगहेतुतयैवानतिप्रसङ्गे नोक्तपक्षतात्वेन हेतुत्वं, सिद्धिसिमाधयिपाविरहयोर्विशेषण-
विशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गुरतरानन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गात्, सत्यां सिसाधयिपायां त्रिचतुरक्षणव्यवधानेन सिद्धिपरा-
मर्शसद्भावेऽनुमित्यनुदयप्रसङ्गाच्च, तदा सिसाधयिपाविरहविशिष्टसिद्धिसत्त्वादुपयोगस्य तु दीर्घकालिकस्यानुगतस्याभ्युपग-
माच्चानुभूयमानानुमित्यपलाप इति ।

एतेन सिद्धिपरामर्शसत्त्वे यत्किञ्चिज्ज्ञानं जायतामितीच्छायामप्यननुमितेः प्रत्यक्षातिरिक्तज्ञानं जायतामितीच्छायां
चानुमितेः सिसाधयिपाविशेषविरहनिवेशकेशोऽपि निरस्तः । यथाकार्यदर्शनं विलक्षणोपयोगस्य कल्पनेनानतिप्रसङ्गात्,
तल्लिङ्गकानुमितौ तल्लिङ्गोपयोगस्य विशिष्य हेतुत्वाच्च न धूमपरामर्शसत्त्वे आलोकेन बह्विमानुमित्यामितीच्छायामप्यनु-
मितिः । अथ पर्वतो बह्विमानित्यनुमितौ सत्यां पर्वते बह्व्यनुमानोपयोगस्याभावात् तत्र सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वापेक्षयानु-
मितावेव तत्कल्पनं न्याय्यमिति चेत्, न, साध्यसन्देहसिसाधयिपाऽन्यतरानुगतस्यैवानुमानोपयोगस्य कल्पनात्,
घनगर्जितेन मेघानुमानस्थलेऽप्यव्यक्तसाध्यसंशयकल्पनात्, अस्तु वा गर्जितेन मेघज्ञानं प्रातिभमेव, अग्रतिभस्य किं
गर्जतीति संशयस्यैवोदयात्, अन्यथानुपपत्तिग्रहापेक्षत्वे तु तस्य तत्स्थलीयस्य केवलान्यथानुपपत्तिग्रहस्यैवानुमानोप-
योगत्वम्, क्वचित् सिसाधयिपाविधटकत्वेऽपि सिद्धेरनुमानोपयोगप्रतिबन्धकत्वे तु मानाभावः । तेन पर्वतस्तोजस्वी पाषा-

गमयो यद्विमानिति घानसत्त्वेऽप्यनुमितेर्न विरोधः, अतदाकारसिद्धास्तदाकारसिद्धाधियाया अविषटनात्, यत्रायं
 गुरुयो नवेति संशयानन्तरं पुरुषत्वव्याप्यकरादिमानिति ज्ञानं तत्र विनानुमित्सा प्रत्यक्षमेवोत्पद्यते नानुमितिरित्यनु-
 मितानुमित्साधिरहविशिष्टसमानविषयकप्रत्यक्षसामग्र्याः कामिनीचिद्धासावत् स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यत इत्यप्य-
 गुक्तम्, करादिमत्त्वादेनेन पुरुषेण भाव्यमितीहात्मकप्रत्यक्षोपयोगसत्त्वेऽनुमितेरापन्ययोगात्, अमसशयोत्तरप्रत्यक्षत्वापच्छिन्नं
 प्रति विशेषदर्शनस्य कारणत्पकल्पनापेक्षया प्रत्यक्षत्वावच्छिन्ने ईहात्वेन हेतुतायामेव लाघयमिरयस्यार्थसाम्यामि ' ज्ञान-
 मिन्द्रादौ ' विवेचितत्वात् । यत्र च करादियत्त्वावच्छेदेनोहात्मकप्रमायेन पुरुषत्वव्याप्तिप्रहस्तत्रानुमानोपयोगेन करादिम-
 त्तान्यथानुपपत्त्या पुरुषत्वानुमितेरेवाभ्युपगमात्, एतेन मिश्रविषयकप्रत्यक्षेऽनुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकत्वफलपनमप्यपान्नाम्,
 परामर्शानन्तरं पक्षादिप्रत्यक्षस्यावग्रहाद्यात्मकप्रत्यक्षोपयोगामावादेवानापत्तेः, तत्तदुपयोगव्यक्तौ च तत्तददृष्टोद्बोधाधिकं
 हेतुरिति न किञ्चिदनुपपन्नम्, " वाक्क्रीडाविसामग्री—श्रीढां त्यजत यच्छ्रिताः । सामग्रीवाद्मादाय, न्यायकेलिविधीयताम्
 ॥ १ ॥ " अप्येन रूपेणानुमितिप्रत्यक्षसामग्र्योः प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावः ? न तावदनुमितित्वापच्छिन्ने लौकिकप्रत्यक्षसाम-
 ग्रीत्वेन प्रतिबन्धकता, मिश्रविषयेऽनुमितेरेवोत्पत्त्या व्यभिचारात्, न च समानविषयकानुमितित्वावच्छिन्ने नमानविषयक-
 लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकता, समानविषयत्वस्य निर्वस्तुमश्वस्यत्वादिमिति चेत्, अत्र रजुदेचमदाचार्यप्रभृन्मनयः
 पर्वतोद्देश्यकबद्धिविधेयकसयोगससर्गकानुमिति प्रति पर्वतविशेष्यकबद्धिप्रकारकसयोगससर्गकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीत्वादिना
 विशिष्यप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावो वाच्यः, बद्धिमान् पर्वतो घटवानित्यनुमितौ व्यभिचारकारणाय प्रतिबन्धतावच्छेदकक्रोदो

अष्टसहस्री
विवरणम् ॥

॥ ६ ॥

प्रकारकत्वं विहाय विधेयकत्वनिवेशः, प्रत्यक्षगामग्र्याः प्रतिबन्धकतायां शिवाविषयकानुमितिनामग्र्यभायविशेषणनिवेशे
तु विधेयता न निवेश्या, प्रयोजनाभावात्, उक्तस्थले विशेषणाभावेनैवादोषात्, न च पर्वतो वह्निमानिति लौकिक-
चाक्षुषसामग्रीमन्वेऽपि पर्वतो वह्निमानित्यनुमिन्यापत्तिः सामग्र्याः कारणममूहान्नमकृत्या तदानीमनीगानागन्तुस्त्वह-
संयोगाद्यगन्तेनोक्तलौकिकाक्षुषसामग्र्यभावादिति वाच्यम्, स्याथसंयुक्तदृग्निस्तसम्वन्धेन पर्वतद्विचित्रदुःसंयोगविशिष्टव-
ह्निद्विचित्रदुःसंयोगादेरेव प्रकृते पर्वतो वह्निमानिति लौकिकप्रत्यक्षगामग्रीपदार्थत्वात्, न च पर्वते वह्निमंयोगानवच्छेद-
कावच्छेदेन वह्नौ च पर्वतमंयोगानवच्छेदकावयवावच्छेदेन चक्षुःसंयोगे पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्यनुत्पादापत्तिः, स्याप-
च्छेदकावच्छिन्नमंयोगाथवह्निद्विचित्रपर्वतमंयोगावच्छेदकावच्छिन्नमम्वन्धेन पर्वतचक्षुःसंयोगविशिष्टवह्निचक्षुःसंयोगत्वादिनैव
प्रतिबन्धकत्वात्, न च भिन्नभिन्नपुरुषीयपर्वतचक्षुःसंयोगविशिष्टवह्निचक्षुःसंयोगकालेऽनुमित्यनुत्पादापत्तिः, स्याथयद्विनि-
त्यरूपमामानाधिकरण्योपदंजितसम्वन्धाभ्यां वैशिष्ट्यानिवेशात्, स्याथयत्वं पृथित्वं च स्याथयीभूतचक्षुःसंयुक्तमनःप्रतिगो-
गिकविजातीयसंयोगमम्वन्धेन ब्रालम्, तेन पुरुषान्तरीयवह्निचक्षुःसंयोगे पुरुषान्तरीयपर्वतचक्षुःसंयोगविशिष्टवह्निचक्षुः
पपत्तिः, प्रतिबध्यतावच्छेदकः मम्वन्धः ममवायः, प्रतिबन्धरूपावच्छेदकः स्याथयसंयुक्तमनःप्रतिगोगिकविजातीयसंयोगः,
निरुक्तसंयोगविशिष्टात्ममनःसंयोगस्यैव प्रकृतगामग्रीन्वे ममवाय एव ना, न तु प्रतिबध्यतावच्छेदकः मम्वन्धो निधेयता प्रति-
बन्धकत्वावच्छेदकश्च ममवायः, तयामत्येकपुरुषस्य तयाविगलौकितप्रत्यक्षनामग्रीमन्वे पुरुषान्तरस्य तयाविधानुमित्युत्पान-
नापत्तिवारणाय तत्पुरुषीयत्वं निवेश्य कार्यकारणभावरूपने गौरवग्रसङ्गात्, अथ पर्वतो वह्निमानिति लौकिकप्रत्यक्षसामग्री-

॥ ६ ॥

परिच्छेदः
प्रथमः ।

सत्त्वे पर्वतो घटानुमिते बह्वनुमितेऽथ सामग्रीसत्त्वे पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्यनुत्पत्त्यापत्तिः, न चेष्टापत्तिः, भिन्नविषयेऽनुमितिसा-
म्या बलपत्त्यात्तदा वह्निघटोभयसमूहालम्बनानुमित्युत्पत्तौ वाचकाभावेनेष्टापत्तेः कर्तुमशक्यत्वात्, न च पर्वतो वह्निमानित्यनु-
मितिं प्रति भिन्नविषयकानुमितिसाम्यभावविशिष्टायाः पर्वतो वह्निमानिति लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाभोक्तानुप-
पत्तिः, एव सति बह्वयादिप्रत्यक्षे घटाद्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाद् घटादिलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीकाले वह्निप्रत्यक्षनिर्वाहाय
भिन्नविषयकानुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकतायामपि समानविषयकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या उच्येजकत्वावश्यकत्वात्, यदा घटलौकिक-
प्रत्यक्षसामग्री तदनुमितिसामग्री च वह्निलौकिकप्रत्यक्षसामग्री तदनुमितिसामग्री च तदा भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावविशि-
ष्टिष्टबह्निलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यभावसत्त्वात् पर्वतो वह्निमानित्यनुमितेः समानविषयकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यायविशिष्टघटानु-
मितिसामग्र्यभायसत्त्वात् पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षस्य वापचेरिति चेत्, मैयम्, सामग्रीचतुष्टयमेतन्नदशायां ज्ञानद्वययोगपदा-
पचिन्मिया पर्वतो वह्निमानिति लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीप्रतिबन्धकतावच्छेदकोटिनिविष्टाभावाप्रतियोगिभिन्नविषयकानुमितिसा-
म्यायां समानविषयकप्रत्यक्षसामग्र्यभावस्यापि विशेषणस्य निवेद्यात्, न चैवं समानविषयकप्रत्यक्षसामग्र्यामपि भिन्नविषयका-
नुमितिसामग्र्यभावनिषेधेऽनवस्था, तन्निवेधे प्रयोजनभावेन तत्रैव विश्रान्तेरनवस्थापत्ययोगात्, यस्तुतः पर्वतो वह्निमानिति
लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीकालीनघटानुमितिकाले बह्वनुमित्यनभ्युपगमात्कामपि सामग्रीमनुचेजकीकृत्य वह्निलौकिकप्रत्यक्षसा-
मग्रीत्वेनैव बह्वनुमितौ प्रतिबन्धकत्वकल्पनाञ्च दोषः । अथ बह्वयादिविषयकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीकाले बह्वनुमितिसात्त्वे
बह्वनुमित्युत्पत्तेस्त्वत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकोटौ बह्वनुमित्साया उच्येजकत्व स्वीकार्यम्, तच्च केन रूपेण, न तावदनुमितिसात्त्वेन,

बह्विलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे घटानुमित्तयाऽपि बह्वयनुमित्युत्पादापत्तेः, नापि पर्वतोद्देश्यकबह्विविधयकानुमिति विषयकेच्छा-
त्वेन, घटानुमित्ताया अपि पर्वतोद्देश्यकबह्विधयोभयविधेयकसमूहालग्ननानुमिति विषयकत्वेनोक्तदोषानुद्धारात्, नापि पर्वतोद्दे-
श्यकत्वप्रकारतानिरूपितबह्विविधेयकत्वत्वावच्छिन्नप्रकारताभिन्नयत्किञ्चिद्विधेयकत्वप्रकारत्वानिरूपितानुमितिनिष्ठविशेष्यताशा-
लीच्छात्वेन, तथापि पर्वतोद्देश्यकधटप्रकारकानुमितिर्जायतामितीच्छासत्त्वे बह्विप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे बह्वयनुमित्यापत्तेः; तादृशे-
च्छाया उक्तधर्माक्रान्तत्वादिति चेत्, उच्यते—पर्वतोद्देश्यकबह्विविधेयकानुमितिं प्रति पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यकत्वप्रकारतानिरूपि-
तबह्विविधेयकत्वप्रकारताभिन्नयत्किञ्चिद्विधेयकत्वप्रकारत्वानिरूपितत्वे सति या पर्वतविशेष्यकत्वप्रकारतानिरूपितबह्विप्रकारक-
त्वप्रकारताभिन्नयत्किञ्चिद्विधेयकत्वप्रकारत्वानिरूपितानुमितिनिष्ठविशेष्यता तच्छालीच्छाभावविशिष्टबह्विलौकिकप्रत्यक्षसामग्री-
त्वेन प्रतिबन्धकत्वकल्पनान्न दोषः । एवमिच्छान्तरसद्ब्रह्मार्थेच्छीयानुमितिनिष्ठविशेष्यतायां विशेषणान्तरमपि विचिन्त्य सुधीभि-
र्देयम्, ज्ञानं जायतामितीच्छावाराणायानुमितिनिष्ठविशेष्यतायां प्रत्यक्षावृत्तिधर्मनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वं निवेद्यम्, न त्वनुमि-
तिमात्रवृत्तिधर्मनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वम्, प्रत्यक्षान्यज्ञानं जायतामितीच्छासत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादापत्तेरित्याहुः, तत्र ब्रूमः, एवम-
नन्तानुमित्साविरहविशिष्टतच्छौकिकप्रत्यक्षसामग्रीणामनन्ताभावानामनुमितिहेतुत्वे गौरवाच्चावदन्यतमत्वावच्छिन्नाभावस्याख-
ण्डस्य हेतुत्वे वाच्ये तत्स्थानाभिप्रेक्षाखण्डानुमानोपयोगस्यैवानुमितिहेतुत्वौचित्यात्, तदभावादेव न पर्वते बह्विलौकिकप्रत्यक्ष-
सामग्रीकाले बह्वयनुमितिः, किञ्च पर्वतचक्षुःसंयोगविशिष्टबह्विविधेयस्य नोक्तसामग्रीत्वं प्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धगौ-
रवादिति तद्विशिष्टात्मनःसंयोगस्यैव त्वया तत्त्वं वाच्यम्, तदपेक्षयापि लाघवाद्विशिष्टात्मन एव तत्त्वमुचितं, स च प्रत्यक्षोपयोग

एव, उपयोगात्मनोऽप्यष्टस्वात्मसु पारमर्षे प्रतिपादनात्, स चानुमानोपयोगप्रतिबन्धको द्रव्याधिकनयमते, पर्यायार्थिकनयमते च
मुमुक्षौ ज्ञानानुत्पादनिर्वाहार्थमपयोगसिद्धेर्यत्सामान्ययोरित्यादिन्यायात्प्रत्यक्षहेतुत्वेन सिद्ध आत्मधर्म उपयोगविशेषः, तथा
प्रत्यक्षोपयोगेनारमस्यानुमानोपयोगोत्पादनुकूलशक्तिविषयतात् तस्य तत्त्वश्रुत्या तत्प्रतिबन्धकत्वोपपत्तेः, इति न तदनुमितिः;
अनुमित्ताया अपि तदुपयोगनिवृत्तिकाल एवाभ्युपगमादिति किमधिकेनाकाण्डताण्डत्वेन । किञ्च न्यायनयेऽप्यनुमितौ प्रत्यक्ष-
सामग्र्याः प्रतिबन्धकस्य न कुरप्यते, किन्तु कार्यकालवृत्तितया प्रत्यक्षाभावस्य हेतुत्वमित्यास्मिन्नेव पक्षे लाघपम्, निर्णयत्वेन सिद्धेः
प्रतिबन्धकत्वाकल्पनात्, पूर्वतो यद्विष्याप्यवान् बहिर्व्याप्यग्याप्यवानित्यादिपरामर्शविमुक्तिधारावाणायानुमितावनुमितित्वे-
नैव परं तत्कल्पनात्, प्रत्यक्षसामग्र्यभाषस्यानुमितौ हेतुत्वे तु विनश्यदवस्थप्रत्यक्षसामग्रीजन्यप्रत्यक्षोपरमनुमित्यापचिधारणा-
यानुमितौ प्रत्यक्षसाधारणतयाविधनिर्णयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयं स्यात्, अन्यथाऽनियर्थात्, न चैव भाविबहिःप्रत्यक्षमप्रमे-
त्यभ्रामाण्यग्रहकालीनविनश्यदवस्थबहिःप्रत्यक्षसामग्र्युत्पादितवहिःप्रत्यक्षद्वितीयादिषुनेऽनुमितिसामग्रीतोऽनुमित्यनुत्पादप्रसङ्गः
अभ्रामाण्यग्रहामावविशिष्टवहिःप्रत्यक्षत्वेन प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्, न चैव तत्सुपदर्थितस्यले प्रत्यक्षोत्पादकाले यद्वयानुमित्या-
पत्तेर्दुर्वारत्वात्, तत्रानायत्ता तत्क्षणविशिष्टाग्राग्याप्यग्रहस्यैवोच्चेजकत्वस्वीकारात्, उक्तोपदर्थितस्यलेऽनुमित्यनुत्पापविष्टा-
पत्तेर्वा, न चोपदर्थितसामग्रीचतुष्टयमेतनद्वारा परस्पप्रतिबन्धकवशात् फस्यापि फलस्यानुदयेन तदा प्रत्यक्षाभावकारणव-
लादनुमित्यापचिधारणं समानविषये प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनं विना दुष्करमितिवान्यम्, तदानीं परमते चक्षुर्मे-
नोयोगादिविगमकल्पनेनास्मन्मते चान्यतरोपयोगविगमकल्पनेन सामग्रीचतुष्टयमेतनस्यैवासिद्धेः, अन्यथा स्वाभ्युपगममात्रे-

णोक्तानवस्थोद्धारयोगाद्विपर्ययस्यापि कल्पयितुं शक्यत्वात्, एतेन समानविषयेऽनुमितिसामग्रीकाले प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे पर्वते बह्व्यनुमित्सायां बह्विप्रत्यक्षेच्छायां च सत्यां पर्वतो बह्विमानित्यनुमित्यापत्तिः, न चेष्टापत्तिः, स्वभावतो बलवती यस्य सामग्री तद्विपर्येच्छासत्त्वे तस्यैवोत्पत्त्यभ्युपगमादिति पर्वतोद्देश्यकबह्विविधेयकानुमितौ तथाविधप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वावच्छिन्ने वा तथाविधप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टायाः पर्वतो बह्विमानिति प्रत्यक्षसामग्र्या अपि प्रतिबन्धकत्वान्तरं कल्पनीयम्, न चानुमित्सायां प्रत्यक्षेच्छाया उच्येजकत्वस्वीकारेणैव निर्वाहः, प्रत्यक्षेच्छाभावानुमित्सयोर्विशेषणविशेषभावे विनिगमकाभावेनानन्तप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावकल्पनाद्वाहुल्यात्, प्रतिबन्धकतावच्छेदकगौरवाच्च, एवं प्रत्यक्षेच्छाभावकालेऽनुमित्सादशायामनुमितिसामग्रीसत्त्वे प्रत्यक्षसामग्रीबलात् प्रत्यक्षापत्तिवारणाय समानविषयकप्रत्यक्षं प्रति समानविषयकप्रत्यक्षेच्छाभावविशिष्टसमानविषयकानुमित्साविशिष्टानुमितिसामग्र्या अपि स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयमित्याद्यपास्तम्, प्रत्यक्षानुमितीच्छयोर्भिन्नोपयोगरूपयोरेकदाऽजायमानत्वेनोक्तकल्पनाया निर्मूलत्वात्, एतेनैव भिन्नविषयान्तर्भावणानुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकत्वकल्पनाजालमपास्तम् । एवं हि तद्भिन्नविषये प्रत्यक्षानुमितिसामग्रीद्वयदशायामनुमितिरेवोत्पद्यते न प्रत्यक्षम्, तदुत्तरमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायादिति तत्र प्रत्यक्षं प्रत्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम्, पक्षपरामर्शादिप्रत्यक्षानुत्पत्तेरन्यथानुपपत्तेश्च । तत्र च न सामान्यतः प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नेऽनुमितिसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकता, समानविषयेऽनुमितिसामग्रीकाले प्रत्यक्षानुपत्तिप्रसंगात्, नापि बह्विभिन्नप्रत्यक्षं प्रति बह्व्यनुमितिसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकता, अवच्छेदककोटौ प्रत्यक्षेच्छाया उच्येजकत्वावश्यकत्वेन घटपटादिप्रत्यक्षेच्छाभावकृत्स्यकत्र निवेशे पटप्रत्यक्षसामग्र्यभावदशायां पटप्रत्यक्षेच्छाबलाद्विरोधिसामग्रीकाले घटादिप्रत्य-

क्षाप्यते, किन्तु घटप्रत्यक्षं अस्ति घटप्रत्यक्षेच्छाभावाविशिष्टवहयनुमितिसामग्रीत्वादिना विधिष्य प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः
 स्वीकर्षण्य, न च तथापि घटस्याशनेच्छादिबलाद् घटचाक्षुषायापत्तिः, घटत्वप्रकारतानिरूपितघटविशेष्यताशालिचाक्षुषादौ
 तादृशचाक्षुषादिविषयकेच्छाभावविशिष्टवहयनुमितिसामग्रीत्वादिना प्रतिबन्धकत्वान्तरस्यापि कल्पनाद्, न चैव वह्नयनुमिति-
 सामग्रीमन्त्रे यत्किञ्चिज्ज्ञानं जायतामितीच्छाकाले घटादिचाक्षुषापत्तिः, घटत्वप्रकारकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपिता या घटविशे-
 व्यकल्पप्रकारता तद्विषयत्किञ्चिद्विशेष्यकत्वनिष्ठप्रकारत्वानिरूपितत्वे सति घटत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नघटविशेष्यकत्वप्रकारता-
 निरूपिता या चाक्षुषविशेष्यता तच्छालीच्छात्वेनोपेक्षकत्वस्वीकाराद्, उपदर्शितेच्छायास्तथाविधविषयत्वाभावेन दोषामायाद्,
 न च वह्नयनुमितिसामग्रीकाले चाक्षुषं जायतामितीच्छासत्वेऽपि घटचाक्षुषादुपपत्तितादृशेच्छायास्तथाविधविषयत्वाभावेन
 तादृशविषयताशालीच्छाविशेष्यविशिष्टवह्नयनुमितिसामग्रीसत्त्वादिति वाच्यम्, तादृशेच्छायामप्यनुमित्यद्वयविधर्मनिष्ठप्रकारतानि-
 रूपिता सती या यत्किञ्चिद्विशेष्यकल्पनिष्ठप्रकारत्वानिरूपिता चाक्षुषविशेष्यता तच्छालीच्छात्वेन स्वातन्त्र्येणोपेक्षकत्वान्यु-
 पगमान्, यत्किञ्चिद्विषयकानुमित्यन्यमानत्ववच्छिन्न एव वह्नयनुमित्ताविशिष्टवह्नयनुमितिसामग्या अपि स्वातन्त्र्येण प्रति-
 बन्धकत्वान्न न वह्नयनुमित्ताविशिष्टवह्नयनुमितिसामग्रीकाले घटादिचाक्षुषेच्छासत्त्वे घटादिचाक्षुषापत्तिः, घटादिचाक्षुषेच्छाया
 वह्नयनुमित्ताया उपेक्षकत्व तु न वाच्यम्, विशेषणविशेष्यभावे विनिर्गमकभावेन महागौरवाद्, यद्विभक्तविषयकत्व च
 बहिर्त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नानिष्ठप्रतिबन्धकत्वविशेष्यतासत्त्वम्, तेन पर्वतो बहिर्मानिति प्रत्यक्षस्यापि
 यत्किञ्चिद्विषयकत्वेन न व्यभिचारः, मुख्यविशेष्यतात्वं च प्रकारताभिन्नविषयतात्वं, अतो न घटयदत्त्वादिनिर्वि-

कल्पकासङ्ग्रहः, अनुमित्साविशिष्टानुमितिसामग्रीकाले वह्निवह्निवादिनिर्विकल्पकानङ्गीकारे च नानुपपत्तिः, न च तथाऽप्यनुमित्साविशिष्टानुमितिसामग्रीकाले पर्वतो वह्निमानित्युपनीतमानापत्तिः, वह्निनिष्ठलौकिकविषयतानिरूपितपर्वतविशेष्यताभिन्नमुख्यविशेष्यतानिवेशे च पर्वतो वह्निमानिति शब्दे व्यभिचारो दुर्वार इति वाच्यम्, तथाविधोपनीतमानं प्रत्यक्ष्यनुमित्साविशिष्टानुमितिसामग्र्याः स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनात् । केचित्तु पर्वतो वह्निमानिति लौकिकप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणायानुमित्साविशिष्टानुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनात् पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्निवावच्छिन्नप्रकारताशून्यज्ञानत्वमेव वाच्यम्, इत्थमनुमित्यन्यत्वाप्रवेशे पूर्वमतापेक्षया लाघवाद्बह्व्यनुमित्साविशिष्टवह्निवह्निवह्निमानितिसामग्रीकाले घटानुमितिसामग्रीसत्त्वे वह्निघटोभयसमूहालम्बनानुमित्युदयाभ्युपगमेन तत्र व्यभिचाराभावात्, तथाविधानुमितिसामग्रीकाले वह्निप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टवह्निप्रत्यक्षसामग्र्यां घटप्रत्यक्षसामग्र्यां च सत्यां पर्वतो वह्निमान् घटवाञ्छेति समूहालम्बनप्रत्यक्षस्य च तदानुमित्यनुदयेन ज्ञानायौगपद्यार्थमभ्युपगमादित्याहुः, तत्र अनुमित्साविशिष्टानुमितिसामग्र्यभावदशायां पर्वतो वह्निमान् घटवाञ्छेति समूहालम्बनात्मकप्रत्यक्षसामग्रीकाले विरोधिसामग्र्यभावस्वरूपकारणवलात् पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्निवावच्छिन्नप्रकारताशून्यज्ञानत्वावच्छिन्नापत्तेर्दुर्वारत्वात् वह्निप्रत्यक्षसामग्र्यादेस्तत्र प्रतिबन्धकत्वकल्पने च गौरवात्, पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्निवावच्छिन्नविधेयताभिन्नविधेयताया एवानुमित्साविशिष्टानुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनात्, विधेयत्वं चोद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकन्यावृत्तविलक्षणविषयत्वमित्यपरे, तदपि न, प्रत्यक्षादिसाधारणविधेयत्वाख्यविलक्षणविषयतायां प्रमाणाभावात्, एवं बह्व्यनुमितिसामग्रीकाले घटादिप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टघटादिप्रत्यक्षसामग्रीदशायामनुमित्यनुदयेन

शास्त्रानुमितौ तथाविधानुमित्ताविरहविशिष्टपटादिप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टपटादिप्रत्यक्षसामग्र्या अपि प्रतिबन्धकत्वान्तरं कल्पनीयम्,
 एवं भिन्ने विषये शास्त्रानुमित्तसामग्रीसत्त्वे प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे च प्रत्यक्षानुत्पादाद्विभक्तिविषयकप्रत्यक्षं प्रति तथाविधप्रत्यक्षेच्छाभाव-
 विशिष्टशास्त्रसामग्र्या अपि प्रतिषन्धकत्वं कल्पनीयमेव मन्यदप्यस्मिति, अत्र ब्रूमः, परामर्शदिः स्वसविदितत्वादेव नानुमित्ति-
 सामग्रीकाले प्रत्यक्षापत्तिः, ज्ञानमानसे ज्ञानसान्ध्यज्ञानसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाकल्पनलायेनैव ज्ञानस्वसंचितत्वस्य लताया-
 मस्माभिः समर्थितत्वात् । पक्षादिप्रत्यक्षस्य च तथोपयोगाभावादेव नापत्तिः, तत्तथ्ये पर्वतप्रत्यक्षोचरमाशुभाविनानुमानोपयो-
 नेन यद्वयानुमित्तस्यस्या क्रमिकफलज्ञेयैव पर्वतं पश्यामि चेति चानुमिनोमीति व्यवहारोपपत्तेः, व्यवहारोऽपि प्रत्यक्षत्वप-
 रोक्षत्वयोर्विषयताविशेषणानेकान्ते चानुपपत्तिलेखस्याप्यभावात्, उपयोगासाङ्ग्यस्य गौणसुखभावेनैव प्रतिनियमादिति किं मि-
 त्तविषयेऽनुमित्तिसामग्रीप्रतिबन्धकत्वेन, यथास्योपपन्नम प्रतिनियतोपयोगप्रवृत्त्यैव सर्वसामञ्जस्यात्, अन्यथा यद्वयानुमित्तवि-
 शिष्टपक्षयानुमित्तिसामग्रीकालेपदिप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टवद्विप्रत्यक्षसामग्रीकलात्पर्वतो वद्विमानिति प्रत्यक्षं जायते न तु पर्वतवद्विसं-
 योगा इति समूहालम्बन वद्विवद्वित्वादिति निर्विकल्पक वेत्यर्द्धजरतीयाशयस्याशङ्क्यत्वेनोक्तवद्विमिश्रिपुपत्यस्याव्यवस्थिते, व-
 द्वयानुमित्तविशिष्टवद्वयानुमित्तिसामग्रीकालीनवद्विप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टवद्विप्रत्यक्षसामग्रीकाले घटप्रत्यक्षसामग्रीदशायां पर्वतो वद्वि-
 मान् घटवांशेति प्रत्यक्षस्य दुरल्लापत्वेन तत्र व्यभिचारोक्तवद्विमिश्रिपुपत्यकादुमितौ निरुक्तसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकताया दुर्व-
 चत्वाशोक्तसामग्र्या घटप्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वकल्पने तु गहाशौख्यम्, केवलं बहुबहुविधादिसूत्रमप्यपठितनिमित्तप्रत्यक्षहेतु-
 क्षयोपपन्नमवतां समानेऽपि विषये प्रथममनुमित्तेरेवोत्पत्तेः प्रत्यक्षसामग्र्यपेक्षयानुमित्तिसामग्र्या बलवत्त्वं न्याय्यम्, श्रुतेनैव लिङ्गेन

निश्चितत्वस्य स्वजनितप्रमाहितक्षयोपशमसाचिव्येन सिद्धेः, अत एव नैयायिकदेशिनोऽपि तत्र साक्षात्कारित्वग्रहे क्षणविलम्बं कल्पयन्ति, तादृशसामग्रीद्वितीयक्षणेऽनुमित्युत्पत्त्याऽनन्तरं सिद्धिप्रतिबन्धादनुमित्यन्तरानुत्पादेन तृतीयक्षणे प्रत्यक्षोत्पादात् तत्र साक्षात्कारित्वग्रहोपपत्तेः । एवं हि भिन्नविषयस्थलीयप्रतिबन्धप्रतिबन्धभावैव निर्वहेऽनुमितौ प्रत्यक्षसामग्र्या अतिरिक्तप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावाकल्पनलाघवम्, सम्प्रदायविदा हि भिन्ने विषये बह्व्यनुमित्साविशिष्टबह्व्यनुमितिसामग्रीसत्त्वे घट-प्रत्यक्षेच्छाविशिष्टघटप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे च बह्व्यनुमितेरेवोत्पत्त्या तत्र घटप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति भिन्नविषयकानुमित्यन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति वा बह्व्यनुमित्साविशिष्टबह्व्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं समाने च विषये बह्विप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टबह्विप्रत्यक्षसामग्रीकाले बह्व्यनुमित्साविशिष्टबह्व्यनुमितिसामग्रीदशायां बह्व्यनुमित्यापचिवारणाय बह्व्यनुमितिं प्रति बह्विप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टबह्विप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम्, अस्माकं तु प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्यनुमित्यन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति वाऽनुमित्साविशिष्टानुमितिसामग्र्या एकमेव प्रतिबन्धकत्वमिति भिन्नविषयत्वानिवेशद्वितीयप्रतिबन्धकत्वाकल्पनाभ्यां लाघवस्य स्फुटत्वात् । न च बह्व्यनुमितिसामग्रीप्रतिबन्ध्यतावच्छेदकोटौ बह्विभिन्नविषयकत्वानिवेशे समानविषये स्वस्वेच्छाविशिष्टबह्व्यनुमितिश्राद्रसामग्रीद्वयसमाजे बह्विश्राद्रस्यैवोत्पत्तेरनुमित्यन्यज्ञानेऽनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे व्यभिचार इति शङ्कनीयम्, तत्रानुमितिसामग्र्यपेक्षया प्रत्यक्षसामग्र्या इव श्राद्रसामग्र्या अपि दुर्बलत्वस्वीकारात्, तथाऽपि द्वितीयप्रतिबन्धकत्वाकल्पनप्रयुक्तं लाघवमयुक्तम्, समाने विषये श्राद्रसामग्र्यपेक्षया प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वात्, पर्वतो बह्विमानिति शाद्रबुद्धौ बह्विप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टबह्विप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये तत्रैवानुमित्यादिसाधारणप्रत्यक्षान्वबह्विज्ञानत्वस्य प्रतिबन्ध-

तावच्छेदकत्वेन निवर्ति तस्याः स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वानङ्गीकारादिति चेत्, न, प्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वं त्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे
 चिनिगमनाविरहेण गुरुतरानन्तप्रतिषेधप्रतिबन्धकभावप्रसङ्गात् पर्वतो वद्विमानिति श्वात्मत्वस्यैव लायवेन प्रतिषेध्यतावच्छेद-
 कत्वौनित्यात्, द्वितीयगौरवस्य सम्प्रदायिमते दुष्यतिहत्वात् । वस्तुतः समाने विषये प्रत्यक्षसामग्र्यपेक्षयानुमितिसामग्र्या
 चलवन्वस्यीकर्त्तरि छादयोधसामग्र्या अपि तथात्व स्वीकुर्वत इति नोपदर्शितकल्पनया निर्वर्हिः । एतेन पर्वतविशेष्यकयद्विप्र-
 कारकपरोक्षत्वस्यैव सादृशसामग्रीप्रतिबन्ध्यतावच्छेदकत्वे सम्प्रदायिमते न गौरवम्, परोक्षत्वं चैतत्सामग्रीप्रतिबन्ध्यतावच्छेदक-
 कौटिप्रविष्टतया पर्वतो न वद्विमानित्यरादिषाधप्रतिषेध्यतावच्छेदककौटिप्रविष्टतया च सिद्धौ जातिविशेष इत्युक्तायपि न क्षतिः ।
 उक्तदिक्षा सादृशजात्यन्तर्मत्वेन क्षादयोधप्रतिबन्धकताया एवायोगादिति । अब तथापि भिन्ने विषये घटादिप्रत्यक्षेच्छाविशिष्ट-
 तत्सामग्रीदशायां पर्वतविशेष्यकपद्विप्रकारकज्ञान जायतामित्यनुमितिविषयकेच्छाकालीनानुमितिसामग्रीकाले तदुत्तरं घटादि-
 प्रत्यक्षानुत्पत्तये वद्विभिन्नविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्न प्रति तथाविधानुमित्यन्यज्ञानत्वावच्छिन्न प्रति वा वद्वयनुमितिविषयके-
 छाविशिष्टवद्वयनुमितिसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वकल्पनमावश्यकम् । न च भिन्नविषयकत्वनिवेक्षे प्रयोजनाभावात्, तदनिवेक्षे
 पर्वतो वद्विमानिति प्रत्यक्षेच्छाविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीकाले पर्वते वद्विज्ञान जायतामित्यनुमितिविषयकेच्छाविशिष्टतदनुमिति-
 सामग्रीदशायां पर्वतो वद्विमानिति प्रत्यक्षानुत्पत्त्यापत्तेः, यस्य सामग्रीमपेक्ष्य स्वभावतो बलवती यस्य सामग्री तदवृत्तिधर्मप्र-
 कारकतद्विषयकेच्छासत्त्वे तस्यैवोत्पादनियमेन तत्र तादृशेच्छाकालेऽनुमितेरनुत्पत्त्या प्रत्यक्षस्यैवोत्पादसम्भवेन पर्वतो वद्विमा-
 निति प्रत्यक्षानुत्पत्ताविष्टापत्तेः कर्तुमशक्यत्वात् । एवं वद्विप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टतत्प्रत्यक्षसामग्रीकालेऽनुमितित्वप्रकारकवद्वय-

नुमिल्लाविशिष्टवक्ष्यनुमितिसामग्रीदशायां तदुत्तरं तत्प्रत्यक्षापचिचाराणाय चरित्प्रत्यक्षं प्रत्यनुमितिन्प्रकारकतदनुमिल्लाविशिष्ट-
तदनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमेकदेशिभिरपि स्वीकर्तव्यमिति सम्प्रदायमतोपेक्षया कलावधानकाङ्क्षे न, न, तयापि
सम्प्रदायमते चक्षयाधनुमित्याविशिष्टवक्ष्याधनुमितिसामग्रीकाले चक्ष्यादिप्रत्यक्षापचिचाराणाय पर्यलो वक्षिमानिति प्रत्यक्षे
तादृशानुमिल्लाविशिष्टवक्ष्यादिप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टवक्ष्याधनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीयेऽनुमिल्लाप्रत्यक्षेच्छा-
भावयोरैक्य निवेद्यग्रयुक्तप्रतिबन्धकतापच्छेदकशरीरगौरवात्, एकदेशिमने प्रत्यक्षं प्रति प्रत्यक्षेच्छाभावानुमितिसामग्रीदशा-
न्तर्भावेनानुमितिसामग्र्याः पृथक् प्रतिबन्धकताद्वयमाग्येऽपि नदभावात् । अथ तन्मतेऽपि नक्ष्यादिप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टवक्ष्यादि-
प्रत्यक्षसामग्रीकाले चक्ष्याद्यनुमितिसाराणाय चक्ष्याद्यनुमितिं प्रति नक्ष्याद्यनुमितिसानिर्द्दविशिष्टवक्ष्यादिप्रत्यक्षेच्छाविशिष्ट-
नक्ष्यादिप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीयेऽनुमितिसामानप्रत्यक्षेच्छयोरैक्य निवेद्यग्रयुक्तशरीरगौरवाधिक्यं तुल्यमेवेति
चेत्, न, प्रत्यक्षसामग्र्यपेक्षानुमितिसामग्र्या चाध्याभावनदधान्याप्यपचानिर्णयामावादिगदिततया शुब्धत्वेन प्रत्यक्षेच्छा-
भावानुमितिसामग्रीविशिष्टायास्तस्याः प्रतिबन्धकतापच्छेदकशरीरस्यानुमितिसामानप्रत्यक्षेच्छोभयविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीप्रतिबन्धक-
तापच्छेदकशरीरपेक्षया तुल्यत्वाभावात् । न न लौकिकप्रत्यक्षं प्रत्यपि तदिन्द्रियजन्यत्वावबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वात्प्रत्यक्षसा-
मग्र्या अपि चाध्याभावपदितत्वेन लायवानाकाङ्क्षः, चाध्याकालीनलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीकालं तया प्रतिबन्ध्यादनुमितिरप्यनुद्येन
व्यभिचारसामानासर्वत्रानुमिती प्रत्यक्षसामग्रीप्रतिबन्धकतापच्छेदककोटौ चाध्याभावान्य निवेद्ये प्रयोजनाभावात्, तथाऽप्येकदेशि-
मने समाननिषेधे नक्ष्यादिप्रत्यक्षं प्रति नक्ष्यादिप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टवक्ष्याधनुमितिसामग्र्या अननुगतच्छाभावकृष्टानुग-

[illegible]

घटादिस्पर्शनिविषयकेच्छाविरहविशिष्टपटादिचाक्षुषसामग्रीत्वेन न प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम्, चाक्षुषसामग्री तूद्भूतरूपादिविशिष्टविजातीयसंयोगरूपा, वैशिष्ट्यं च स्वाश्रयसमवेतत्वेन, चाक्षुषसामग्र्यां स्वसमवायिममेवेतविजातीयसंयोगवन्मनःसंयुक्तचक्षुर्वृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य स्पर्शनेच्छाभासस्य च वैशिष्ट्यं विशेषणताविशेषेण ग्राह्यमतो नानुपपत्तिः, यद्वा सामान्यतः स्पर्शनत्वावच्छिन्नं प्रति स्वीयस्पर्शननिष्ठविशेष्यतानिरूपितविषयितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयसमवेततत्वरूपपरम्परासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्पर्शनत्वाप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टचाक्षुषसामग्रीत्वेनैकम्, अपरं च स्पर्शनं प्रति चाक्षुषसामग्रीविशिष्टोपदर्शितपरम्परासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्पर्शननिविषयकेच्छाभावत्वेन प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम्, अतो न विषयभेदेन प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावबाहुल्यम् । एवं चाक्षुषेच्छाविशिष्टचाक्षुषसामग्रीकाले स्पर्शनेच्छादशायां स्पर्शननवाणाय घटादिस्पर्शनं प्रति घटादिचाक्षुषत्वप्रकारकेच्छाविशिष्टचाक्षुषगामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमेकम्, अपरं च घटादिस्पर्शनं प्रति घटादिचाक्षुषविषयकेच्छाविशिष्टचाक्षुषसामग्रीत्वेन कल्पनीयम्, अथवा तत्रापि विषयमनिवेद्य स्पर्शनत्वावच्छिन्नं प्रति स्वीयचाक्षुषनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविषयितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयसमवेतत्वस्पर्शनानिरूपितोपदर्शितस्वाश्रयीभूतचक्षुस्संयुक्तत्वादिघटितपरम्परासम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन चाक्षुषत्वप्रकारकेच्छाविशिष्टचाक्षुषसामग्रीप्रतिबन्धिका, प्रतिबन्धतावच्छेदकः सम्बन्धः समवायः, प्रतिबन्धकतावच्छेदकः स्वाश्रयीभूतचक्षुःसंयुक्तमनःप्रतियोगिकविजातीयसंयोगवच्चम्, नातो विषयपुरुषभेदेन प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावबाहुल्यम् । एवं स्पर्शनत्वावच्छिन्नं प्रति चाक्षुषविषयकेच्छाविशिष्टचाक्षुषसामग्र्या अपि प्रतिबन्धकता बोध्या, नातो भिन्नविषये चाक्षुषविषयकेच्छाविशिष्टचाक्षुषसामग्रीकाले स्पर्शनेच्छा-

दद्याया सार्धनापत्तिः, अत्र चाक्षुपसामग्र्यां चाक्षुपेच्छावैशिष्ट्यं च स्वीयचाक्षुपनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविषयतासम्बन्धा-
 वच्छिन्नप्रकारताश्रयीभूतत्वक्षुसयोगाद्यभावत्समेतत्वस्वसमवायिनिरूपितोपदर्शितपरम्परासम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वोभयसम्ब-
 न्धेन निवेशनीयम्, नातः समानविषये घटद्वान् जायतां घटस्पर्शनं च जायतामितीच्छासत्त्वे घटचाक्षुपसामग्रीकाले तत्सार्ध-
 नाक्षुपपत्तिः, न चैकपुरुषस्य चाक्षुपेच्छासत्त्वे पुरुषान्तरस्य चाक्षुपसामग्रीकाले स्यान्नेच्छाविशिष्टस्पर्शनसामग्रीदद्याया सार्ध-
 नाक्षुपपत्तिः, अत्रापि प्रतिबन्धकतायच्छेदकः सम्बन्ध उपदर्शितपरम्परास्वरूपः, प्रतिबन्ध्यतावच्छेदकश्च समवायः, नातः पुरुष-
 मेदेन प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभाववृद्धिः । एष घटादिस्पर्शनेच्छाविशिष्टयटादिस्पर्शनसामग्रीकाले घटादिचाक्षुपेच्छाभाषदद्याया
 घटादिचाक्षुपपारणाय यटादिचाक्षुप प्रति घटादिचाक्षुपेच्छाविरहविशिष्टस्यान्नेच्छाविशिष्टस्पर्शनसामग्र्या अपि प्रतिबन्धकत्व
 बोध्यम्, अत्रापि समानमिषविषयमेदेन विषयनिवेशानिवेशान्या द्वौ द्वौ प्रतिबन्धप्रतिपन्धकभावौ कल्पनीयावित्यादि
 निरस्तम्, क्षुपोपक्षमाहुसारेणाक्षुबाहिन्नुपयोगद्वयनियतचाक्षुपसामग्र्यादिवलवत्त्वकल्पनाया अयोगाद् भावप्रत्यासत्तिरूपे-
 छाभेदेरेष द्रव्यक्षेत्रकालप्रत्यासत्तिभेदेरेषि क्वचित्कदाचित्कस्यचित्प्रधानोपसर्जनभावसम्भवाद् तावद्विशेषणानां चासर्पयै-
 दुर्ज्ञेयत्वेन यथास्थितवलवत्त्वापरिधानादुभयसमाजामिमत्स्थले च पक्ष्यामीत्यस्येव सूक्ष्मातीत्यस्याप्यनुभवस्य तर्कसिद्धत्वाद्,
 अत एव चाक्षुपस्पर्शनसामग्रीद्वयस्थले सार्धनेमेव जायते, न चाक्षुपं, चाक्षुपसामग्र्या आलोकसयोगादिघटिताया गुरुत्वाच्छु-
 भृतायास्त्वक्षुसयोगादियटितस्पर्शनसामग्र्या एव प्रतिबन्धकत्वौचित्यादिति नैयायिकेकदेशिनः । न चैव चाक्षुपेच्छाविशिष्ट-
 चाक्षुपसामग्रीकाले स्यान्नेच्छाविरहविशिष्टचाक्षुपेच्छाविशिष्टचाक्षुपसामग्र्याः

प्रतिबन्धकत्वकल्पने स्पर्शनेच्छाभावचाक्षुपेच्छयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरेहेण प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावद्वयं प्रतिबन्धकतावच्छेदकशरीरगौरवं चेति दूषणप्रसङ्गः, सम्प्रदायिमते स्पर्शनेच्छाभावचाक्षुपेच्छयोर्विभिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ निवेशेनैकत्र निवेशग्रथुक्तशरीरगौरवाधिक्याभावादिति शङ्कनीयम्, सम्प्रदायिमतेऽपि स्पर्शनेच्छाविशिष्टस्पर्शनसामग्रीकाले चाक्षुपेच्छाभावदशायां चाक्षुपापत्तिवारणायावश्यं चाक्षुपं प्रति चाक्षुपेच्छाविरहविशिष्टस्पर्शनेच्छाविशिष्टस्पर्शनसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयमिति प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावद्वयस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकशरीरगौरवस्य च तौल्यात् । न च तथापि चाक्षुपसामग्र्या आलोकसंयोगादिवटितत्वेन स्पर्शनसामग्रीमपेक्ष्य गुरुत्वादेकदेशिमते प्रतिबन्धकतावच्छेदकशरीरगौरवम्, नव्यमते आलोकासंयुक्तादिव्यावृत्तविजातीयचक्षुःसंयोगस्यैव, अस्मन्मते तु योग्यताविशेष्यस्यैव चाक्षुपसामग्रीत्वात्तत्रालोकसंयोगानिवेशनेनोक्तगौरवाभावात्, स्वविशिष्टचाक्षुपेच्छाविशिष्टचाक्षुपसामग्रीसम्बन्धेन स्पर्शनेच्छाभावस्य प्रतिबन्धकत्वे दोषाभावः, सम्बन्धगौरवस्यादोषत्वादित्यपरे । यत् त्वद्भूमनोयोगस्य जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वाच्चाक्षुपसामग्रीदशायां स्पर्शनसामग्र्यास्तन्मात्रापगमेन विधटयितुमशक्यत्वादवश्यं स्पर्शनं प्रति चाक्षुपसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयमिति, तत्र, सुषुप्तौ ज्ञानाभावस्य विजातीयमनःसंयोगस्थानीयोगयोगाभावेनैवोपपत्तौ जन्यज्ञानसामान्ये त्वद्भूमनोयोगस्य हेतुत्वे मानाभावात्, अन्यथा स्पर्शनं प्रति चाक्षुपरसनादिनानासामग्रीप्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवापातात्, समवायेन जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति त्वद्भूमनोयोगस्य स्वाश्रयीभूतमनःप्रतियोगिकविजातीयसंयोगवत्त्वरूपपरम्परसम्बन्धेन कारणत्वकल्पनापेक्षया समवायसम्बन्धेनोपयोगहेतुत्व एव लाघवाच्च, एतेन द्रव्यस्पर्शनेऽवच्छेदकतासम्बन्धेन त्वद्भूमनोयोगस्य हेतुत्वात्

सामग्रीद्वयसमाजेऽतीन्द्रियत्वेन फलफलकल्पस्य तस्यावच्छेदकतासम्बन्धेन विषयेऽनभ्युपगमादेवोपपत्तौ न स्यादिति चाहुपसामग्रीमतिबन्धकत्वमित्यप्यपास्तम्, विषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्ष प्रत्यवच्छेदकतासम्बन्धेनोन्द्रियमनोयोगस्य हेतुत्वे प्रत्यक्ष प्रति विषयेन्द्रियसत्प्रिकर्षस्य हेतुत्वोच्छेदापरोविषयसत्प्रिकर्षविरहदशायां विषयेऽवच्छेदकतयेन्द्रियमनोयोगाभावाभ्युपगमेनैवोपपत्तौ, तस्मात् सामान्यतोविशेषतयोपयोगहेतुत्वैव सर्वसामग्र्यस्यमिति सन्तन्यम् । अत्र श्लोकाः—

“ भिन्नप्रमाणावरणाः, क्षयेपक्षमतम्भवाः । उपयोगाः फल कुर्नु—भिन्नमेव प्रमावु ॥ १ ॥

ईहापोहादिरूपाणां, तेषां भिन्नतया फले । न सामग्रीद्वयावेक्षा—दैर्घ्यप्रतिबन्धनम् ॥ २ ॥

तदेषफलावच्छिन्न—कार्येऽन्यापादनं तु न । तथा सम्यतयाऽऽश्लेषात्, कारणानां नियोगतः ॥ ३ ॥

फलस्ये फलपलादेवो—प्रयोगस्योचिते बले । भिन्नेऽर्थे चासमावेक्षे, न दोषः कश्चिदीक्ष्यते ॥ ४ ॥ ” इति ॥

तीर्थकृत्समयानां च परस्परविरोधतः । सर्वेयामासता नास्ति कश्चिदेव भवेद्गुरुः ॥ ५ ॥

इति, भगवतो महत्त्वे साध्ये तीर्थकरत्वं साधनं कुतः प्रमाणात् सिद्धम् ? न तावदप्यक्षात्, तस्य तद्विषयतयात्साध्यवत् । नाप्यनुमानात्, तदधिनाभावविलिङ्गाभावात् । समयान्तिसिद्धमिति चेत्, पूर्ववदागमाश्रयत्वावगमफल्यमस्य, व्यभिचारश्च, न हि तीर्थकरत्वमाप्ततां साधयति—शक्रादिष्वसम्भवि, सुगतादौ दर्शनात् । यथैव हि भगवति तीर्थकरत्वसमयोस्ति तथा सुगतादिष्वपि । सुगतस्तीर्थकरः, कपिलस्तीर्थकर इत्यादिसमयाः सन्तीति सर्वे महान्तः सुखाः स्युः । न च सर्वे सर्वदर्शिनः परस्परविरुद्धसमयाभिधायिनः ।

तदुक्तम् ।—“सुगतो यदि सर्वज्ञो कपिलो नेति का प्रमा । तावुभौ यदि सर्वज्ञौ मतभेदः कथं तयो” इति । ततोऽनैकान्तिको हेतुस्तीर्थकरत्वाख्यो न कस्यचिन्महत्त्वं साधयतीति कश्चिदेव गुरुर्महान् भवेत् ? नैव भवेदित्यायातम् । अत एव न कश्चित्पुरुषः सर्वज्ञः स्तुत्यः श्रेयोर्थिनां श्रुतेरेव श्रेयःसाधनोपदेशप्रसिद्धेरित्यपरः । तं प्रत्यपीयमेव कारिका योज्या । तीर्थं कृन्तन्तीति तीर्थकृतो मीमांसकाः सर्वज्ञागमनिराकरणवादित्वात् । तेषां समयास्तीर्थकृतसमयास्तीर्थच्छेदसम्प्रदाया भावनादिवाक्यार्थप्रवादा इत्यर्थः । तेषां च परस्परविरोधादाप्रता संवादकता नास्तीति कश्चिदेव सम्प्रदायो भवेद्गुरुः संवादको नैव भवेदिति व्याख्यानात् । तदेवं वक्तव्यम् । “भावना यदि वाक्यार्थो, नियोगो नेति का प्रमा । तावुभौ यदि वाक्यार्थो, हतौ भट्टप्रभाकरौ ॥ १॥” इति । “कार्येऽर्थे चोदनाज्ञानं, स्वरूपे किन्न तत्प्रमा । द्वयोश्चेद्धन्त तौ नष्टौ, भट्टवेदान्तवादिनौ ॥ १॥” इति । ननु च भावना वाक्यार्थ इति सम्प्रदायः श्रेयान्, नियोगे बाधकसद्भावात् । निरुक्तोऽहमनेनाग्निष्टोमादिवाक्येनेति निरवशेषो योगो हि नियोगस्तत्र मनागप्ययोगस्य सम्भवाभावात्, स चानेकविधः, प्रवक्तृमतभेदात् । केषाञ्चिद्विड्वादिप्रत्ययार्थः शुद्धोऽन्यनिरपेक्षः कार्यरूपो नियोगः (१) ॥ “प्रत्ययार्थो नियोगश्च, यतः शुद्धः प्रतीयते । कार्यरूपश्च तेनात्र, शुद्धं कार्यमसौ मतः ॥ १॥ विशेषणं तु यत्तस्य, किञ्चिदन्यत् प्रतीयते । प्रत्ययार्थो न तद्युक्तं, धात्वर्थः स्वर्गकामवत् ॥ २॥ प्रेरकत्वं तु यत्तस्य, विशेषणमिहेष्यते । तस्याप्रत्ययवाच्यत्वाच्छुद्धे कार्ये नियोगता ॥ ३॥” इति वचनात् । परेषां शुद्धा प्रेरणा नियोग इत्याशयः (२) ॥ प्रेरणैव नियोगोऽत्र, शुद्धा

सर्वत्र गम्यते । नाप्रेरितो यतः कश्चि-न्निपुक्तं स्वं प्रबुध्यते ॥ २ ॥ प्रेरणासहितं कार्यं नियोग इति
 केचिन्मन्यन्ते (३) ॥ ममेदं कार्यमित्येव, ज्ञात पूर्वं यदा भवेत् । स्वसिद्धौ प्रेरकं नत्स्या-दन्यथा तत्र
 सिद्ध्यति ॥ ३ ॥ कार्यसहिता प्रेरणा नियोग इत्यपरे (४) । मेर्यते पुरुषो नैव, कार्येणेह विना कश्चित् ।
 ततश्च प्रेरणा प्रोक्ता, नियोगः कार्यसद्गता ॥ ४ ॥ कार्यस्यैवोपधारतः प्रयत्तकृत्यं नियोग इत्यन्ये (५) ॥
 प्रेरणाविषयः कार्यं, न तु तत्प्रेरकं स्यात् । व्यापारस्तु प्रमाणस्य, प्रमेय उपन्यस्यते ॥ ५ ॥ कार्यप्रेरणयोः सम्यग्बोधो
 नियोग इत्यपरे (६) ॥ प्रेरणा हि विना कार्यं, प्रेरिका नैव कस्यचित् । कार्यं वा प्रेरणायोगो, नियोगस्तेन
 सम्भूतः ॥ ६ ॥ तत्समुदायो नियोग इति व्यापरे (७) ॥ परस्परविनाभूतं, द्वयमेतत्प्रतीयते । नियोगः
 समुदायोऽस्मात्, कार्यप्रेरणयोर्मतः ॥ ७ ॥ तदुभयस्य भावपि निर्धुक्तो नियोग इति चान्ये (८) ॥ सिद्धमेकं यतो
 प्राप्नोति गतमाप्नोति सदा । सिद्धत्वेन न तत्कार्यं, प्रेरकं कुत एव तत् ॥ ८ ॥ यन्त्रारूढो नियोग इति फञ्चित् (९) ॥
 कामी यत्रैव यः कश्चि-न्प्रियोगे सति तत्र सः । विषयारूढमात्मानं, मन्यमानः प्रवर्तते ॥ ९ ॥ भोग्यत्वेन नियोग
 इत्यपरः (१०) ॥ ममेदं भोग्यमित्येवं, भोग्यरूपं प्रतीयते । ममत्वेन च विज्ञानं, भोक्तृत्वं च व्यपस्थितम् ॥ १० ॥
 स्यामित्येनाभिमानो हि, भोक्तृत्वं न भवेदयम् । भोग्यं तदेव विज्ञेयं, तदेवं स्वं निरुच्यते ॥ ११ ॥ साध्यरूपतया
 येन, ममेदमिति गम्यते । तत्प्रसाद्येन रूपेण, भोग्यं स्वं व्यपविद्यते ॥ १२ ॥ सिद्धरूपं हि यन्भोग्यं, न निगोगः स
 तावता । साध्यत्वेनेह भोग्यस्य प्रेरकत्वासिरीयता ॥ १३ ॥ पुरुष एव नियोग इत्यन्यः (१४) ॥ ममेदं कार्यमित्येवं

मन्यते पुरुषः सदा । पुंसः कार्यविशिष्टत्वं, नियोगोऽस्य च वाच्यता ॥१४॥ कार्यस्य सिद्धौ जातायां, तद्युक्तः पुरुषस्तदा । भवेत्साधित इत्येवं, पुमान् वाक्यार्थ उच्यते ॥१५॥ सोऽयमेकादशप्रकारोऽपि नियोगो विचार्यमाणो बाध्यते, प्रमाणाद्यष्टविकल्पानतिक्रमात् । तदुक्तम् ।-प्रमाणं किं नियोगः स्यात्, प्रमेयमथवा पुनः । उभयेन विहीनो वा, द्वयरूपोऽथवा पुनः ॥१॥ शब्दव्यापाररूपो वा, व्यापारः पुरुषस्य वा । द्वयव्यापाररूपो वा, द्वयव्यापार एव वा ॥२॥ तत्रैकादशभेदोऽपि नियोगो यदि प्रमाणं तदा विधिरेव वाक्यार्थ इति वेदान्तवादप्रवेशः प्रभाकरस्य स्यात्, प्रमाणस्य चिदात्मकत्वात्, चिदात्मनः प्रतिभासमात्रत्वात्, तस्य च परब्रह्मत्वात् । प्रतिभासमात्राद्धि पृथग्विधिः कार्यरूपतया न प्रतीयते घटादिवत् । प्रेरकतया वा नानुभूयते वचनादिवत् । कर्मकरणसाधनतया हि तत्प्रतीतौ कार्यप्रेरकताप्रत्ययो युक्तो नान्यथा । किं तर्हि द्रष्टव्योऽयमात्मा श्रोतव्यो निदिध्यासितव्य इत्यादिशब्दश्रवणादवस्थान्तरविलक्षणेन प्रेरितोऽहमिति जाताकूतेनाहङ्कारेण स्वयमात्मैव प्रतिभाति स एव विधिरिति वेदान्तवादिभिरभिधानात् (१) ॥ प्रमेयत्वं तर्हि नियोगस्यास्तु प्रमाणत्वे दोषाभिधानादित्यप्यसत्—प्रमाणाभावात् । प्रमेयत्वे हि तस्य प्रमाणमन्यद्वाक्यम्—तदभावे प्रमेयत्वायोगात् । श्रुतिवाक्यं प्रमाणमिति चेन्न—तस्याचिदात्मकत्वे प्रमाणत्वाद्यटनादन्यत्रोपचारात् । संविदात्मकत्वे श्रुतिवाक्यस्य पुरुष एव श्रुतिवाक्यमिति स एव प्रमाणम् । तत्संवेदनविवर्तस्तु नियुक्तोऽहमित्यभिमानरूपो नियोगः प्रमेयत्वमिति नायं पुरुषादन्यः प्रतीयते, यतो वेदान्तवादिमतप्रवेशोऽस्मिन्नपि पक्षे न

भवेत् (२) ॥ तर्हि प्रमाणप्रमेयरूपो नियोगो भवत्वित्यप्युक्तम्-संविद्विर्यस्तथापत्तेः, अन्यथा प्रमाणप्रमेयरूपतानुपपत्तेः। तथा च स एव विवात्मोभयस्वभावतयात्मानमादर्शयन्नियोग इति सिद्धो द्रष्टव्यादः (३) ॥ अनुभयस्वभावो नियोग इति चेत्, तर्हि संवेदनमात्रमेव पारमार्थिक तस्य कदागिदप्यहेयत्वापनुभयस्वभावयत्त्वसम्भवात्। प्रमाणप्रमेयत्वव्यवस्थामेवविकलस्य सम्भात्रदेदृतया तस्य वेदान्तवादिभिर्निरूपितत्वात्तन्मात्रप्रवेश एव (४) ॥ यदि पुनः शब्दव्यापारो नियोग इति मतं, तथा भट्टमतानुसरणमस्य धुर्निधारम्-शब्दव्यापारस्य शब्दभायनारूपत्वात् (५) ॥ अथ पुरुषव्यापारो नियोगस्तदापि परमतानुसरणम्-पुरुषव्यापारस्यापि भायनास्वभावत्वात्, शब्दात्मव्यापारमेवेन भायनायाः परेण द्वैविध्याभिधानात् (६) ॥ तदुभयरूपो नियोग इति चेत्, तर्हि पर्यायेण युगपद्वा! यदि पर्यायेण, स एव दोष-कचित्कदाचिच्छब्दव्यापारस्य पुरुषव्यापारस्य च भायनास्वभावस्य नियोग इति नामकरणात्। युगपदुभयस्य भायत्वं पुनरेकत्र विच्छेदं न शक्य व्यवस्थापयितुम् (७) ॥ तर्हि तदनुभयव्यापाररूपो नियोगोऽङ्गीकर्तव्य इति चेत्, सोऽपि विषयस्यभावो वा स्यात् फलस्वभावो वा स्यान्निस्यभावो वा! गत्यन्तराभावात्! विषयस्यभाव इति चेत्। कः पुनरसौ विषयः? अग्निष्टोमेन यजेत स्वर्गकाम इत्यादिपाक्यस्यार्थो यागादिविषय इति चेत्, स तद्वाक्यकाले स्वयमविद्यमानो विद्यमानो वा? यद्यविद्यमानस्तदा तत्त्वभावो नियोगोऽप्यविद्यमान एवेति कथमसौ वाक्यार्थः शृङ्गारूढस्य भायिनस्तस्य वाक्यार्थत्वे सौगत-

मतानुसरणप्रसङ्गः । अथ तद्वाक्यकाले विद्यमानोऽसौ, तर्हि न नियोगो वाक्यस्यार्थः तस्य या-
गादिनिष्पादनार्थत्वात्-निष्पन्नस्य च यागादेः पुनर्निष्पादनायोगात्, पुरुषादिवत् । अथ तस्य
किञ्चिदनिष्पन्नं रूपं तदा तन्निष्पादनार्थो नियोग इति मतम्, तर्हि तत्स्वभावो नियोगोऽप्यनिष्पन्न
इति कथं वाक्यार्थः ? स्वयमसन्निहितस्य कल्पनारूढस्य वाक्यार्थत्वे स एव सौगतमतप्रवेशः (८) ॥
फलस्वभावो नियोग इत्ययमपि पक्षो न कक्षीकर्तव्यः-तस्य नियोगत्वाघटनात् । न हि स्वर्गादिवत्
नियोगः—फलान्तरपरिकल्पनप्रसङ्गात्—निष्फलस्य नियोगस्यायोगात् । फलान्तरस्य च फलस्वभावनि-
योगवादिनां नियोगत्वापत्तौ तदन्यफलपरिकल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्गः । फलस्य वाक्यकाले स्वयमसन्निहितत्वाच्च
तत्स्वभावो नियोगोऽप्यसन्निहित एवेति कथं वाक्यार्थः ? तस्य वाक्यार्थत्वे निरालम्बनशब्दवादाश्रयणात्
कुतः प्रभाकरमतसिद्धिः ? स्वभावो नियोग इत्ययमपि पक्षोऽनेनैव प्रतिक्रियः (९) ॥ किञ्च संज्ञेव वा
नियोगः स्यादसंज्ञेव वोभयरूपो वा ? प्रथमपक्षे विधिवाद एव । द्वितीयपक्षे निरालम्बनवादः ।
तृतीयपक्षे तूभयदोषानुपपन्नः । चतुर्थपक्षे व्याघातः—सत्त्वासत्त्वयोः परस्परव्यवच्छेदरूपयोरेकतरस्य निषे-
धेऽन्यतरस्य विधानप्रसङ्गः—सकृदेकत्र प्रतिषेधायोगात् । सर्वथा सदसत्त्वयोः प्रतिषेधेऽपि कथञ्चित्सदस-
त्त्वाविरोधाददोष इति चेत्, स्याद्वादाश्रयणप्रसङ्गः प्रभाकरस्य । किञ्च नियोगः सकलोऽपि प्रवर्तकस्वभावो
वा स्यादप्रवर्तकस्वभावो वा ? प्रवर्तकस्वभावश्चेत्, प्राभाकराणामिव ताथागतादीनामपि प्रवर्तकः स्यात्—

तस्य सर्वथा प्रवर्तकत्वात् । तेषां विपर्ययासादप्रवर्तक इति चेत्, परेषामपि विपर्ययासादप्रवर्तकोऽस्तु । शक्य
हि चक्षुः, प्राभाकरा विपर्यस्तत्वाच्छब्दनियोगात्प्रवर्तन्ते नेतरे—तेषामविपर्यस्तत्वादिति । सौगतादयो
विपर्यस्तास्तन्मतस्य प्रमाणवाधितत्वात्, न पुनः प्राभाकरा इत्यपि पक्षपातमात्रम्—तन्मतस्यापि प्रमाणवाधि-
तत्वाविशेषात् । यथैष हि प्रतिक्षणचिन्धरसकलार्थकथन प्रत्यक्षादियिकृत् तथा नियोक्तुनियोगतद्विषयादिभे-
दपरिकल्पनमपि, सर्वप्रमाणानां विधिविषयताव्यवस्थापनेन तद्वाचकत्वोपपत्तेः । यदि पुनरप्रयत्नकत्वभावात्
शब्दनियोगस्तादा सिद्ध एव तस्य प्रवृत्तिहेतुत्वायोगः, स च वाक्यार्थत्वाभावं साधयति । किञ्च नियोगः फलर-
क्षितो वा फलसहितो वा ? फलरहितश्चेत्, न ततः प्रेक्षावतां प्रवृत्तिः अपेक्षावच्यप्रसङ्गात्, प्रयोजनमनुविश्य न
मन्दोऽपि प्रयत्न इति प्रसिद्धम् । प्रसिद्धपण्डनरपतियचननियोगादफलादपि प्रयत्नदर्शनादयोप इति
चेन्न, तस्यापायपरिरक्षणफलत्वात् । तन्नियोगादप्रवर्तने तदाशोद्धुनकृतामपायोऽवश्यं सम्भवतीति । तर्हि
वेदयचनादपि नियुक्तः प्रत्ययायपरिहाराय प्रवर्तताम्—“ नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्ययायजिह्वासये ” ति
यथेनात् । कथमिवानीं स्वर्गकाम इति वचनमवतिष्ठते—शुश्रूषाज्जुहोतु हेतव्यमिति लिङ्गलोदितव्यप्रत्य-
यान्तनिर्देशमात्रादेव नियोगमात्रस्य सिद्धेस्त एव च प्रवृत्तिसम्भवात् । यदि पुनः फलसहितो नियोग
इति पक्षस्तथा फलार्थितैव प्रवर्तिका न नियोगः—तन्मन्तरेणापि फलार्थिनो प्रवृत्तिदर्शनात् । पुरुषवच-
नाद्वियोगेऽप्यनुपालम्भो नापेक्षेयादग्निहोत्राधिवाक्यात्—तस्यानुपालम्भत्वादिति चेत्, “ सर्वं वै

खल्विदं ब्रह्मे ” त्यादिवचनमपि विधिमात्रप्रतिपादकमनुपालभ्यमस्तु तत एव । तथा च वेदान्त-
वादसिद्धिः । तस्मान्न नियोगो वाक्यार्थः कस्यचित्प्रवृत्तिहेतुत्वाभावाद्विधिवत् । सर्वेषु च पक्षेषु
नियोगस्य प्रत्येकं विचार्यमाणस्यायोगान्न वाक्यार्थत्वमवतिष्ठते । तथा हि ।—न तावत्कार्यं शुद्धं नियोग
इति पक्षो घटते, प्रेरणानियोज्यवर्जितस्य नियोगस्यासम्भवात् । तस्मिन्नियोगसंज्ञाकरणे स्वकञ्चलस्य
कूर्दालिकेति नामान्तरकरणमात्रं स्यात् । न च तावता स्वेष्टसिद्धिः । शुद्धा प्रेरणा नियोग इत्यप्यनेनापास्तं-
नियोज्यफलरहितायाः प्रेरणायाः प्रलापमात्रत्वाच्चियोगरूपतानुपपत्तेः । प्रेरणासहितं कार्यं नियोग इत्यप्यस-
म्भाव्यम्—नियोज्यचिरहे नियोगविरोधात् । कार्यसहिता प्रेरणा नियोग इत्यप्यनेन निरस्तम् । कार्यस्यैवोपचा-
रतः प्रवर्तकत्वं नियोग इत्यप्यसारम्—नियोज्यादिनिरपेक्षस्य कार्यस्य प्रवर्तकत्वोपचारायोगात् । कदाचित्क-
चित्परमार्थतस्तस्य तथानुपलम्भाच्च । कार्यप्रेरणयोः सम्वन्धो नियोग इति वचनमसङ्गतम्—ततो भिन्नस्य
सम्वन्धस्य सम्वन्धिनिरपेक्षस्य नियोगत्वाघटनात् । सम्वन्ध्यात्मनः सम्वन्धस्य नियोगत्वमित्यपि दुर-
न्वयम्—प्रेर्यमाणपुरुषनिरपेक्षयोः सम्वन्ध्यात्मनोरपि कार्यप्रेरणयोर्नियोगत्वानुपपत्तेः । तत्समुदायनियोग-
वादोप्यनेन प्रत्याख्यातः । कार्यप्रेरणाविनिर्मुक्तस्तु नियोगो न विधिवादमतिशेते । यत्पुनः स्वर्गकामः
पुरुषोऽग्निहोत्रादिवाक्यनियोगे सति यागलक्षणं विषयमारूढमात्मानं मन्यमानः प्रवर्तते इति यन्त्रारूढ-
नियोगवचनं, तदपि न परमात्मवादप्रतिकूलम्—पुरुषाभिमानमात्रस्य नियोगत्ववचनात्, तस्य चाविद्यो-

दयनिबन्धनत्वात् । भोग्यरूपो नियोग इति चायुक्तम्-नियोक्तृप्रेरणाशून्यस्य भोग्यस्य तद्भावानुपपत्तेः (१०) ॥
 पुरुषस्वभावो हि न नियोगो घटते, तस्य शाश्वतिकत्वेन नियोगस्य शाश्वतिकत्वप्रसङ्गात् । पुरुषमात्रविधेरेव
 तथाभिधाने वेदान्तवादपरिसमाप्तेः कृतो नियोगवाचो नाम (११) ॥ नन्वेव नियोगनिराकरणेऽपि विधेर्वाक्या-
 र्थत्वघटनाद् भावना वाक्यार्थः सिद्धो महस्येति न चेत्तसि विधेयम्-विधेरपि विचार्यमाणस्य वाच्यमान-
 त्वात् । सोऽपि हि प्रमाणरूपो वा स्यात् प्रमेयरूपो वा तदुभयरूपो वा अनुभयरूपो वा पुरुषव्यापाररूपो
 वा शब्दव्यापाररूपो वा द्वयव्यापाररूपो वाऽद्वयव्यापाररूपो वेत्यष्टौ विकल्पास्मात्तत्क्रामन्ति । तथाहि ।-
 प्रमाणा विधिरिति कल्पनायां प्रमेयं किमपर स्यात् ? तत्स्वरूपमेवेति चेन्न-सर्वथा निरशस्य सन्मात्रदेहस्य
 विधेः प्रमाणप्रमेयरूपद्वयविरोधात् । कल्पितत्वात्तद्रूपद्वयस्य तत्रायिरोध इति चेत्, कथमिदानीमन्यापोहः
 शब्दार्थः प्रतिपिच्यते-संविन्मात्रस्याप्रमाणस्थव्यादृश्या प्रमाणत्वममेयत्वव्यादृश्या च प्रमेयत्वमिति
 परैरभिधातुं शक्यत्वात् । वस्तुस्वभावाभिधायकत्वाभावे शब्दस्यान्यापोहान्निधायकत्वेऽपि क्वचित्प्रयत्न-
 त्वायोगाच्चान्यापोहः शब्दार्थ इति चेत्, तर्हि वस्तुस्वरूपाभिधायिनोऽपि शब्दस्यान्यापोहान्निधायित्वेऽ-
 न्यपरिहारेण कथितप्रवृत्तिनिबन्धनतापायाद्विधिरपि शब्दार्थो भाव्यते । परमपुरुषस्यैव विधेयत्वात्तदन्यस्या-
 सम्भवाच्चान्यपरिहारेण प्रवृत्तिरिति चेत्, कथमिदानीं “ द्रष्टव्यो रेऽयमात्मे ” त्यादिवाक्याप्रेरात्म्यादि-
 परिहारेणात्मनि प्रवृत्तिः, नैरात्म्यादिवर्शनादीनामपि प्रसङ्गात् । नैरात्म्यादेरनाद्यविद्योपकल्पितत्वाच्च तद्वर्श-

नादौ प्रवृत्तिरिति चेत्, कथमन्यपरिहारेण प्रवृत्तिर्न भवेत् ? परमब्रह्मणो विधिरैवान्यस्यानाद्यविद्योप-
कल्पितस्य नैरात्म्यादेः परिहार इति चेत्, कथमेवमन्यापोहनादिनोऽपि परापोहनमेव स्वरूपविधिर्न भवेत् ?
तस्यान्यापोह्यादविरोधाच्चैवमिति चेत्, विधियादिनोऽपि तथा विधियादविरोधादन्यापोह्याभ्युपगमो मा-
ः श्रूत् । परमार्थतोऽन्यापोहो विधियादिना नैवाभ्युपगम्यते नस्य प्रतिभाससमानाधिकरणत्वेन प्रतिभासा-
न्तःप्रविष्टत्वसिद्धेः परमपुरुषत्वात्, प्रतिभासस्वरूपवत् । नस्याप्रतिभासमानत्वे व्यवस्थानुपपत्तेरन्य-
थाऽतिप्रसङ्गात् । शब्दज्ञानेऽस्यानुमानज्ञाने चान्यापोहस्य प्रतिभासनेऽपि तत्समानाधिकरणतया प्रतिभास-
नाच्च ततोऽन्यत्वम् । तस्य च शब्दानुमानज्ञानस्य प्रतिभासमात्रात्मकत्वाच्चाध्यान्तरत्वमिति चेत्, कथमि-
दानीमुपनिषद्वाक्यं प्रतिभासमात्रादन्यद्विद्धं वा गतस्तत्प्रतिपत्तिः प्रेक्षावतः स्यात् । तस्य परमब्रह्मविव-
र्तत्वाद्विवर्तस्य च विद्यत्तिनोऽभेदेन परिकल्पनात्ततस्तत्प्रतिपत्तिरिति चेत्, कथं तत्परिकल्पितनाद्वाङ्मयाह्नि-
ज्ञाद्वा परमार्थपथावनारिणः परमब्रह्मणः प्रतिपत्तिः-परिकल्पितनाद्वादेः पारमार्थिकपावकादिप्रतिपत्ति-
प्रसङ्गात् । पारमार्थिकमेवोपनिषद्वाक्यं लिङ्गं न परमब्रह्मत्वेनेति चेत्, नहि यथा नत्पारमार्थिकं तथा साध्य-
समं कथं पुरुषाद्वनं व्यवस्थापयेत् ? यथा न प्रतिपाद्यजनस्य प्रसिद्धं न तथा पारमार्थिकं-द्वैतप्रसङ्गात् ।
इति कुतः परमार्थसिद्धिः । नतस्नामभ्युपगच्छना पारमार्थिकमुपनिषद्वाङ्मयं लिङ्गं न प्रतिपत्तव्यम् । नचा-
चित्स्वभावं, चित्स्वभावत्वे परसंवेगान्यविरोधात् प्रतिपादकचित्स्वभावत्वात्, नत्सुवादिवत् । प्रतिपाद्य-

चित्स्वभावत्वे या न प्रतिपादकसंवेद्यत्वं प्रतिपाद्यसुत्वादिवत् । तस्य तदुभयचित्स्वभावत्वे प्राश्निकादि-
 संवेद्यत्वविरोधस्तदुभयसुत्वादिवत् । सकलजनचित्स्वभावत्वे प्रतिपादकादिभावानुपपत्तिः, अविशेषात् ।
 प्रतिपादकादीनामविशेषोपकल्पितत्वादयोप इति चेत्, यैव प्रतिपादकस्याविद्या प्रतिपादकत्वोपकल्पिका
 सैव प्रतिपाद्यस्य प्राश्निकादेव्याविशिष्टा प्रतिपादकत्वमुपकल्पयेत्, प्रतिपाद्यस्य याविद्या प्रतिपाद्यत्वो-
 पकल्पनपरा प्रतिपादकादेरविशिष्टा प्रतिपाद्यत्व परिकल्पयेत्, प्रतिपादकादीनामभेदास्तदविद्यानामभेद-
 प्रसङ्गात्, भेदे वा प्रतिपादकादीनां भेवसिद्धिः, विबुद्धधर्माध्यासात् । अनाद्यदियोपकल्पित एव तद-
 विद्यानां भेवो न पारमार्थिक इति चेत्, परमार्थतत्त्वार्थभिलास्तदविद्या इति स एव प्रतिपादकादीनां
 सङ्करप्रसङ्गः । यदि पुनरविद्यापि प्रतिपादकादीनामविशेषोपकल्पितत्वादेव न भेदाभेदविकल्पसङ्गा नील-
 पत्थादिति मतं, तदा परमार्थपथावतारिणः प्रतिपादकादय इति बलादापातम्, तदविद्यानामविशेषोपकल्प-
 तत्वे विद्यात्वविधेरवयवगमावित्वात् । तथा च प्रतिपादकादिभ्यो भिन्नमुपनिषद्वाक्यं सकृत्तत्संवेद्यत्वाभ्या-
 धानुपपत्तेः इत्यचित्स्वभावं सिद्धं नहिर्वस्तु, तद्वद्वदादिवस्तुसिद्धिरिति न प्रतिभासाद्वैतव्यवस्था, प्रतिभास्य-
 स्यापि सुप्रसिद्धत्वात् । प्रतिभाससमानाधिकरणा पुनः प्रतिभास्यस्य कथञ्चिदेदपि न विबुध्यते, घटाः प्रति-
 भासत इति प्रतिभासविषयो भवतीत्युच्यते विषयविषयिणोरभेदोपचारात्, प्रत्यप्रमित धान्य प्रस्य इति
 यथा । ततः सामानाधिकरण्यादुपचरितान्नानुपचरितैकत्वसिद्धिः । मुख्य सामानाधिकरण्यं क सिद्धमिति

चेत्, संवेदनं प्रतिभासते भाति चकास्तीत्यादिव्यवहारे मुख्यम् । ततो वैयधिकरण्यव्यवहारस्तु गौणस्तत्र संवेदनस्य प्रतिभासनमिति, पटस्य प्रतिभासनमित्यत्र तस्य मुख्यत्वप्रसिद्धेः । कथञ्चिद्भेदमन्तरेण सामानाधिकरण्यानुपपत्तेश्च तत एव कथञ्चिद्भेदसिद्धिः । शुक्लः पट इत्यत्र सर्वथा शुक्लपटयोरैक्ये हि न सामानाधिकरण्यात् पटः पट इति यथा । नापि सर्वथा भेदे, हिमवन्मकराकरवत् । तथान्यापोहस्य प्रतिभासमानस्य प्रतिभास-सामानाधिकरणत्वेऽपि प्रतिभासाद्भेदव्यवस्थितेस्तद्विषयः शब्दः कथं विधिविषय एव समवतिष्ठते, तथाभ्युपगमे च कथमन्यपरिहारेण क्वचित्प्रवर्तकः शब्दो यतो विधिविषयः स्यादिति सूक्तं विधेः प्रमाणत्वे तस्यैव प्रमेयत्वकल्पनायामन्यापोहानुप्रवेशोऽन्यथाऽन्यत्प्रमेयं वाच्यमिति, प्रमेयरूपो विधिरिति कल्पनायामपि प्रमाणमन्यद्वाच्यमिति तस्यैवोभयस्वभावत्वचिरोधात्, कल्पनावशाद्विधेः प्रमाणरूपत्वेऽन्यापोहवादानुषङ्गस्याविशेषात् । प्रमाणप्रमेयरूपो विधिरिति कल्पनाप्यनेन निरस्ता । तदनुभयरूपो विधिरिति कल्पनायां तु खरशृङ्गादिवदवस्तुतापत्तिः, प्रमाणप्रमेयस्वभावरहितस्य विधेः स्वभावान्तरेण व्यवस्थानायोगात् प्रमात्रादेरपि प्रमेयत्वोपपत्तेः । अन्यथा तत्र प्रमाणवृत्तेरभावात् सर्वथा वस्तुत्वहानिः । शब्दव्यापाररूपो विधिरिति चेत्, सा शब्दभावनैव । पुरुषव्यापारः स इति चेत्, सार्धभावना स्यात् । एतेनोभयव्यापाररूपो विधिरिति प्रत्याख्यातम् । तदनुभयव्यापाररूपस्तु विधिविषयस्वभावश्चेत्, तस्य वाक्यकालेऽसन्निधानान्निरालम्बनशब्दवादप्रवेशः । फलस्वभावश्चेत्, स एव दोषः, तस्यापि तदाऽसन्निधानात्, अन्यथा विधेरनवतारात् । निस्स्व-

भाषो विधिरिति कल्पनायां तु विधिर्याक्यार्थ इति न किञ्चिद्वाक्यार्थ इत्युक्तं स्यात् । किञ्च यदि विधिः
 संज्ञेय तदा न कस्यचिद्विधेयः पुरुषस्वरूपयत् । अथासंज्ञेय तथापि न विधेयः स्वरयियाणयत् । अथ पुरुष-
 रूपतया सन् दर्शनविरूपतया त्वसन्निति विधेयः स्यात्, तदोभयरूपतापत्तिः । न ससाप्यसन् विधिरिति
 चेत्, तद्विद व्याहृतम्, सर्वथा सत्त्वप्रतिपक्षे सर्वधोवासत्त्वविधिप्रसङ्गात्, तद्विधेये वा सर्वथा सत्त्वविषयनु-
 यद्वात् । सकृदुभयप्रतिपक्षे तु कथञ्चित्सर्वसत्त्वविधानान्मत्तान्नरानुयद्वात् कुतो विधिरेव वाक्यार्थः । किञ्च
 विधिः प्रयत्नकस्य भावो वा स्यादप्रयत्नकस्य भावो वा । प्रयत्नकस्य भावश्चेत्, वेदान्तयादिनामिदं ताभागत्यापी-
 नामपि प्रयत्नकः स्यात् । तेषां विपर्यासाच्च प्रयत्नक इति चेत्, तत एव वेदान्तयादिनामप्रयत्नक इत्यपि ज्ञापयेत् ।
 सौगतादीनामेव विपर्यासोऽप्रयत्नमानानां, न पुनः प्रयत्नमानानां विधियादिनामित्यप्रामाणिकमेवेष्टम्,
 उभयेषां समानाश्लेषममाधानतयात् । यदि पुनरप्रयत्नकस्य भाव एव विधिः, तदा कथं वाक्यार्थः स्याद्विद्यो-
 गयत् । किञ्च विधिः फलरहितो वा स्यात् फलसहितो वा । फलरहितश्चेत्, न प्रयत्नको नियोगयेवेव । पुरुषा-
 द्वेते न कश्चित्कुतश्चित्प्रयत्नक इति चेत्, कथमप्रयत्नको विधिः सर्वथा वाक्यार्थः कथ्यते, तथा नियोग-
 स्यापि वाक्यार्थतयप्रसङ्गात् । तथा द्रष्टव्यो रज्यमात्रेत्यादियाक्यावात्मनि वर्धनश्रयणानुमननस्यानवि-
 धाने प्रतिपत्तुरप्रवृत्तौ किमर्थस्तद्वाक्यार्थाभ्यासः । फलसहितो विधिरिति कल्पनायां फलार्थितयेव लोकस्य
 प्रवृत्तिसिद्धिरुपया(था)विधिकथन नियोगकथनयत् । तथापि विधेर्याक्यार्थत्वे नियोगस्यापि याक्यार्थस्यं कुतो न

इति । नोपमानमपि सर्वज्ञस्य साधकं, तत्सादृशस्य जगति कस्यचिदप्यभावात् । तथोक्तं, “ सर्वज्ञसदृश
 कश्चिद्यदि पश्येम सन्नमति । उपमानेन सर्वज्ञं जानीयाम ततो वयम् ” ॥ १ ॥ इति । नार्थापत्तिरपि सर्वज्ञस्य
 साधिका, तदुत्थापकस्यार्थस्यान्यथानुपपद्यमानस्याभावात् । धर्मोपदेशस्य बहुजनपरिपुटीतस्यान्यथा-
 भावात् । तथा चोक्तम् “ उपदेशो हि बुद्धादर्धमार्धमोचिरः । अन्यथानुपपद्येत सर्वज्ञो यदि नाभ-
 षत् ॥ १ ॥ बुद्धावयो ध्रुववशात्तेषां वेदादसन्नमथा । उपदेशः कृतोत्तस्तौर्ध्वमोर्धाक्षेय केवलात् ॥ २ ॥ ये तु
 मन्यावयः सिद्धाः प्राधान्येन प्रवीचिवाम् । प्रवीचिवाभितमन्यास्तं देवमभवोक्तयः ॥ ३ ॥ ” इति । न च प्रमाणा-
 न्तरं सहुपलब्धमकं सर्वज्ञस्य साधकमस्ति । मा भूदन्त्येदानीन्तनानामकादादिजनानां सर्वज्ञस्य साधक
 प्रत्यक्षापन्नतमं देशान्तरकालान्तरपर्यन्तां केषांश्चिन्नयिव्यतीति चापुक्क “ यज्जातीयेः प्रमाणेस्तु यज्जाती-
 यार्थवर्दानम् । इष्ट सन्नमति लोकस्य तथा कालान्तरेच्यभूत् ” ॥ १ ॥ इति पञ्चनात् । तथा हि । विधावाभ्या-
 सिते देशे काले च प्रत्यक्षादिप्रमाणमन्त्येदानीन्तनमप्रत्यक्षादिप्राप्तज्जातीयार्थघाटकं भवति तद्विज्जातीय-
 सर्वज्ञार्थघाटकं वा न भवति, प्रत्यक्षादिप्रमाणत्वाद्अन्त्येदानीन्तनमप्रत्यक्षादिप्रमाणवत् । ननु च यथा-
 भूतमिन्द्रियादिजं नित्यं प्रत्यक्षादि सर्वज्ञार्थसाधकं इष्ट तथाभूतमेव देशान्तरे कालान्तरे च तादृशं
 साध्यतेऽन्यथाभूतं वा ? तथाभूतं चेत् सिद्धसाधनम् । अन्यथाभूतं चंप्रयोजको रि हेतुः जगतो
 बुद्धिमत्कारणकत्वे साध्ये सक्षिप्तेषांविशिष्टत्ववत् । इति चेत्तदसत्, तथाभूतस्यैव तथा साधनात् सिद्धसा-

तथाविधो भवभृतां प्रभुः साध्यते । तच्चासिद्धं, सुनिश्चितासंभवत्साधकप्रमाणत्वस्य तद्वाधकस्य सङ्गा-
वात् । न हि तत्साधकं प्रत्यक्षम् । नाप्यनुमानं, तदेकदेशस्य लिङ्गस्यादर्शनात् । तदुक्तं “सर्वज्ञो हृदयते
तावन्नेदानीमस्मदादिभिः । दृष्टो न चैकदेशोस्ति लिङ्गं वा योनुमापयेत्” ॥ १ ॥ इति । आगमोपि न ताव-
न्नित्यः सर्वज्ञस्य प्रतिपादकोस्ति, तस्य कार्ये एवार्थे प्रामाण्यात् स्वरूपेपि प्रामाण्येतिप्रसङ्गात् । स सर्ववित्
स लोकविदित्यादेर्हिरेण्यगार्थः सर्वज्ञ इत्यादेश्चागमस्य नित्यस्य कर्मार्थत्वादप्रधानत्वात् तात्पर्यासंभवा-
दन्यार्थप्रधानैर्वचनैरन्यस्य सर्वज्ञस्य विधानासंभवात् । पूर्वं कृतश्चिदप्रसिद्धस्य तैरनुवादायोगात् । अनादे-
रागमस्यादिमत्सर्वज्ञप्रतिपादनविरोधाच्च । नाप्यनित्यस्तत्प्रणीत एवागमस्तस्य प्रकाशको युक्तः, परस्पर-
श्रयप्रसङ्गात् । नरान्तरप्रणीतस्तु न प्रमाणभूतः सिद्धो यतः सर्वज्ञप्रतिपत्तिः स्यात् । असर्वज्ञप्रणीताच्च
वचनान्मूलवर्जितात् सर्वज्ञप्रतिपत्तौ स्ववचनात्किञ्च तत्प्रतिपत्तिरविशेषात् । तदुक्तं “न चागमविधिः
काश्चिन्नित्यः सर्वज्ञबोधनः । न च मन्त्रार्थत्वादानां तात्पर्यमवकल्प्यते ॥ १ ॥ न चान्यार्थप्रधानैस्तेस्तदस्ति त्वं
विधीयते । न चानुबदितुं शक्यः पूर्वमन्यैरबोधितः ॥ २ ॥ अनादेरागमस्यार्थो न च सर्वज्ञ आदिमान् ।
कृत्रिमेण त्वस्त्येन स कथं प्रतिपाद्यते ॥ ३ ॥ अथ तद्वचनेनैव सर्वज्ञोऽज्ञैः प्रतीयते । प्रकल्प्येन कथं सिद्धि-
रन्योन्याश्रययोस्तयोः ॥ ४ ॥ सर्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन तदस्तिता । कथं तदुभयं सिद्ध्येत् सिद्धमूल-
न्तरादते ॥ ५ ॥ असर्वज्ञप्रणीतास्तु वचनान्मूलवर्जितात् । सर्वज्ञमवगच्छन्तः स्ववाक्यात्किं न जानते ॥ ६ ॥”

कृशब्दधर्मत्वप्रतिघाताभावानुपक्तेः। शब्दस्य सिद्धरूपत्वात्तद्धर्मो नियोगः कथमसिद्धो येनासौ सम्पाद्यते।
कस्यचिदित्यपि न मन्तव्यम्, विधिसम्पादनविरोधात्, तस्यापि सिद्धोपनिषद्वाक्यधर्मत्वाविशेषात्।
प्रसिद्धस्यापि सम्पादने पुनःपुनस्तत्सम्पादनप्रवृत्त्यनुपरमात् कथमुपनिषद्वाक्यस्य प्रमाणता, तदपूर्वार्थ-
ताविरहात्सम्बन्धित्वत्, तस्य वा प्रमाणत्वे नियोगवाक्यं प्रमाणमस्तु, विशेषाभावात्। किञ्च तद्विधिविषयं
वाक्यं गुणभावेन प्रधानभावेन वा विधौ प्रमाणं स्यात्? यदि गुणभावेन, तदाऽग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम-
इत्यादिरपि तदस्तु, गुणभावेन विधिविषयत्वस्य भावात्, तत्र भट्टमतानुसारिभिर्भाषिना(याः) प्राधान्येनो-
पगमात्, प्राभाकरैश्च नियोगगोचरत्वस्य प्रधानत्वाङ्गीकरणात्। तौ च भावनानियोगौ नासद्विषयौ
प्रवर्तते प्रतीयते वा, सर्वथाप्यसतोः प्रतीतौ वा शशविषणादेरपि तदनुपक्तेः, सद्रूपतया च तयोर्विधिना-
न्तरीयकत्वसिद्धेः सिद्धं गुणभावेन विधिविषयत्वं वाक्यस्य, इति नाप्रमाणतापत्तिर्येन कर्मकाण्ड-
स्य पारमार्थिकता न भवेत्। प्रधानभावेन विधिविषयं चोदनावाक्यं प्रमाणमिति चायुक्तम्, विधेः
सत्यत्वे द्वैतावतारात्। तदसत्यत्वे प्राधान्याऽयोगात्। तथा हि यो योऽसत्यः स स न प्रधानभावम-
नुभवति, यथा तदविद्याविलासः, तथा चासत्यो विधिरिति न प्रधानभावेन तद्विषयत्वोपपत्तिः।
स्यान्मतम्, न सम्यगवधारितं विधेः स्वरूपं भवता, तस्यैव यतो व्यवस्थितत्वात्, प्रतिभासमात्राद्वि-
पृथग् विधिः कार्यतया न प्रतीयते घटादिवत्, प्रेरकतया च नाध्यवसीयते वचनादिवत्, कर्मकरणसाधनतया

हि तत्प्रतीतो फार्यतामेकताग्रहणो युक्तो नान्यथा । किंति हि ! द्रष्टव्यो रेऽयमात्मा श्रोतव्योऽनुमन्नाव्यो
 निश्चिन्त्यामित्य इत्यादिदान्दश्रपणादयस्थान्तरपिलक्षणेन प्रेरितोऽहमिति जाताकृतेनाकारेण ह्ययमात्मैव
 प्रतिभाति, स एव विशिष्टितुल्यते, तस्य च ज्ञान विषयतया सम्बन्धमभितिष्ठतीति प्रधानभाययिभायना
 विप्रेर्न विहङ्गते, तथादिगोपेवपाक्यावात्मन एव विषयकतया प्रतिभासनात्, तदर्थो नश्रयणानुमननस्या-
 नरूपस्य विधीयमानतयाऽनुवधात्, तथा च स्वयमाऽप्रमानं द्रष्टुं श्रोतुमनुमन्तुं स्यात् पा प्रयत्नेन, तथा
 प्रपृश्यसक्ये जातमनः प्रेरितोऽहमित्यवगतिरग्राभाङ्गी स्यात्, ततो नास्तस्यो विधिर्न प्रधानता तस्य
 विद्वद्भूयते नापि तत्प्राप्तये द्वैतमिदि, आत्मस्वरूपक्यतिरेकेण तवभायात्, तस्मैकस्यैव तथाप्रतिभा-
 सनादिति । तदव्यमसह्यम्, निगोगादियापयार्थस्यापि निश्चयात्मकतया प्रतीयमानस्यात्, तथा हि
 निगोगस्मायवमिहोद्गादियागयाविष द्रष्टव्योऽरेऽयमात्मेत्यादियपनावपि प्रतीयत एव, निपुणोऽहमनेन
 तावयेनेति निरपेक्षो योगः प्रतिभाति, मनागण्योगाशङ्कानपतारदयद्वयकृतंरूपतामभ्यस्ययात्,
 कथमन्यथा तद्वाग्यश्रपणादस्य प्रवृत्तिकपपद्यते, मेघच्यन्यादेरपि प्रवृत्तिमसहात् । किञ्च चाच्चाद् द्रष्टव्योऽ
 रेऽयमात्मेत्यादेरात्मद्रष्टव्यतादिविधिसिद्धयत्तद्रष्टव्यतादिव्यवच्छेदरहितो यदीक्यते तथा न कस्यचित्प्रवृत्ति-
 हेतुः, प्रतिनियतविषयविधिनान्तरात्मेत्यादेरप्यप्रवृत्तेः, तस्य नातद्विषयपरिद्वारायिनाभायित्वात्, कटः
 कर्तव्य इति यथा, न हि कटे कर्तव्यताविधिरतस्यवच्छेदमन्तरेण व्ययद्वारमार्गमथतारयितुं शक्यः ।

परपरिहारसहितो विधिः शब्दार्थ इति चेत्, तर्हि विधिप्रतिपेधात्मकः शब्दार्थ इति कुतो विध्यैकान्तवा-
दस्य प्रतिष्ठा, प्रतिपेधैकान्तवादवत् । स्यान्मतम्, परपरिहारस्य गुणीभूतत्वाद्विधेरैव प्रवृत्त्यङ्गत्वेन
प्राधान्याद्विधिः शब्दार्थ इति । कथमिदानीं शुद्धकार्यादिरूपनियोगव्यवस्थितिर्न स्यात् ? कार्यस्यैव शुद्धस्य
प्रवृत्त्यङ्गतया प्रधानत्वोपपत्तेः, नियोज्यादेस्तत्रापि गुणीभावात् । तद्वत्प्रेरणादिस्वभावनियोगत्वादिनां
प्रेरणादौ प्रधानताभिप्रायात् तदितरस्य सतोपि गुणभावाध्यवसायाद्युक्तो नियोगः शब्दार्थः । शुद्धकार्य-
प्रेरणादिषु स्वाभिप्रायात् कस्यचित्प्रधानभावेऽपि पराभिप्रायात्प्रधानतवाभावात् तदन्यतरस्यापि
स्वभावस्याव्यवस्थितेनैकस्यापि शब्दार्थत्वमिति चेत्, तर्हि गुरुपाद्वैनवाद्याशयवगाद्विधेः प्रधानत्वेऽपि
ताथागतमताश्रयणादप्रधानताघटनात् सोऽपि न प्रतिष्ठाप्यते, विमतिपत्तिसद्भावाविशेषात् । स्यान्म-
तिरेषा ते, विधेरैव सर्वत्र प्रधानता, प्रवृत्त्यङ्गत्वोपपत्तेः, न पुनः प्रतिपेधस्य, प्रवृत्त्यङ्गतानुपपत्तेः, क्वचित्प्र-
वर्तितुकामो हि सर्वस्तद्विधिमन्वेपते, तत्र पररूपप्रतिपेधान्वेषणे परिनिष्ठानुपपत्तेः, पररूपाणामानन्त्यात्
क्वचित्प्रतिपेदुमशक्तेश्च, तद्वि पररूपं न तावत्स्वयमप्रतिपद्य क्रमजः प्रतिपेदुं शक्यम्, प्रतिपेधस्य
निर्विषयत्वप्रसङ्गात्, नापि प्रतिपद्य, तत्प्रतिपत्तेरपि पररूपप्रतिपेधापेक्षत्वात्, तस्यापि च प्रतिपन्नस्यैव
प्रतिपेधेऽनवस्थानुपज्ञात्, युगपत्सकलपररूपप्रतिपेधे परस्परश्रयानुपज्ञात्, सिद्धे सकलपररूपप्रतिपेधे
प्रतिपत्तिसत्ताविधिसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तत्परिहारेण तत्प्रतिपत्तिपूर्वकसकलपररूपप्रतिपेधसिद्धिरिति ।

मदेनवनालोचिताभिधान मण्डनमिश्रस्य, सर्वथा विधेरपि प्रष्टव्यज्ञानुपपत्तेः, सर्वो हीष्टं घस्तुनि
प्रवर्तितुमना जनोऽनिष्टपरिहार तन्त्रान्वेषते, अन्यथानिष्टेऽपि प्रष्टुत्तो समीहितन्यायातमसक्तेः, अनिष्ट-
प्रतिषेधश्च प्रत्यक्षादिवत् कुतश्चिद्व्याख्यादपि शक्यः प्रतिपत्तुम्, केवलविधिप्रतिपत्तरेवान्यप्रतिषेधप्रति-
पत्तिरूपत्वात् केवलभूतलप्रतिपत्तेरेव घटामावप्रतिपत्तिसिद्धेः, न ह्ययं प्रतिपत्ता किञ्चिदुपलभमानः
पररूपैः सद्गुणैर्मुपलभते, यतः प्रमाणान्तरात्तत्प्रतिषेधः साध्यते, न च सर्वथा नैरसङ्कीर्णमिव,
सवाचात्मनापि तदसङ्करे तस्यासत्त्वप्रसङ्गात्, परस्मात्कथञ्चिद्व्यापृष्यस्यात्मकं च कुतश्चित्प्र-
माणानुपलभमानोऽर्थः परव्यापृष्टिद्वारेण वा प्रयत्तते विधिद्वारेण वेति विधेरियान्यापोहस्यापि प्रष्टु-
र्यत्रत्वोपपत्तेर्न विधेरेव प्राधान्यम्, विधाद्येव प्रत्यक्षमुपनिषद्वाक्यं वेति नियमस्यासम्भवात्, अन्यथा
ततो विधाद्यवधिग्यायिधानानुपपन्नात् । सोऽयमधिग्यायियेकसन्मात्रं कुतश्चित्प्रतीयेष्वेव न निषेद्ध प्रत्यक्षम-
न्यदेवेति द्रुवाणः कथं स्वस्थः ! कथं वा प्रत्यक्षावेर्निषेद्धत्वाभावं प्रतीयात् ? यतस्तत्प्रतिपत्तिः
तस्यैवाभावाधिपयत्यसिद्धेः । प्रत्यक्षावेर्विधातृत्वप्रतिपत्तिरेव निषेद्धत्वाभावप्रतिपत्तिरिति चेत्, तर्हि सिद्धं
भावाभावाधिपयत्य तस्येति न परोदितो विधिर्वाक्यार्थः सिद्ध्यति, नियोगस्यैव वाक्यार्थत्योप-
पत्तेः प्रभाकरमतसिद्धिः । स एव वाक्यार्थोऽस्त्वित्युक्तम्, पात्वर्थवच्चियोगस्य परोपवर्णितस्वरूपस्य
वाक्यार्थतया प्रतीत्यभावात्, सर्वत्र भावनाया एव वाक्यार्थत्वप्रतीतिः । सा हि द्विधा, शब्दभावनार्थभा-

वना च—“शब्दात्मभावनामाहुरन्यामेव लिङादयः । इयं त्वन्यैव सर्वार्था सर्वार्थ्यातेषु विद्यते ॥ १ ॥” इति वचनात् । तत्र शब्दभावना शब्दव्यापारः, शब्देन हि पुरुषव्यापारो भाव्यते, पुरुषव्यापारेण धात्वर्थो, धात्वर्थेन फलमिति । न चैवं पुरुषव्यापारे शब्दव्यापारवद्धात्वर्थे च पुरुषव्यापारवत् फले धात्वर्थो भावनाऽनुप्रसज्यते, तस्य शुद्धस्य सन्मात्ररूपतया विधिरूपत्वप्रसङ्गात् । तदुक्तम् ।—“सन्मात्रं भावलङ्गं स्यादसंपृक्तं तु कारकैः । धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते ॥ १ ॥ तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते । सा सत्ता सा महानात्मा यामाहुस्त्वतलादयः ॥ २ ॥” इति च, प्रतिक्षिप्तश्चैवंविधो विधिवादो नियोगवादिनैवेति नास्माकमत्रातितरामादरः । अथ ततोऽन्यो धात्वर्थः, सोऽपि न प्रत्ययार्थशून्यः कुतश्चिद्वाक्यात्प्रतीयते, तदुपाधेरेव तस्य ततः सम्प्रत्ययात् । प्रत्ययार्थस्तत्र प्रतिभासमानोऽपि न प्रधानं, कर्मादिवदन्यत्रापि भावादिति चेत्, तर्हि धात्वर्थो यजनादिः प्रधानं मा भूत् प्रत्ययान्तरेऽपि भावात् प्रकृतप्रत्ययापायेऽपीति समानं पश्यामः । यदि पुनः क्रिया सकलव्यापिनी धात्वर्थः सर्वधातुषु भावात्, तदा सैव भावना किं नेष्यते, सर्वार्थेषु सद्भावात् । यथैव हि जुहुयाज्जुहेतु होतव्यमिति लिङादयः क्रियां हवनावच्छिन्नां प्रतिपादयन्ति, तथा सर्वाख्यातप्रत्यया अपि, पचति पपाच पक्ष्यतीति पचनावच्छिन्नायाः क्रियाया एव प्रतिपत्तेः, पाकं करोति चकार करिष्यतीति, तथा च लिङादिप्रत्ययप्रत्याग्र्यः करोत्यर्थे एव वाक्यार्थ इत्यायातम्, स च भावनास्वभाव एवेति न धात्वर्थ एव वाक्यार्थतया प्रतीयते । नापि कार्यार्थिरूपो

नियोगः । ननु शब्दव्यापाररूपो नियोगः प्रतीयत एव, शब्दो हि स्वव्यापारस्य पुरुषव्यापारकरणलक्ष-
 णस्य प्रतिपादको, न पुनः फारकः, शब्दावुघरितावियुक्तोऽहमनेनेति प्रतिपत्तृणां प्रतिपत्तेरन्यथानुपपत्ते-
 रिति चेत्, तर्हि भावनेव नियोग इति शब्दान्तरेणोक्ता स्यात् । तदुक्तम्, “शब्दावुघरितावात्मा नियुक्तो
 गम्यते नरैः । भावनातः परः को वा नियोगः परिकल्प्यताम् ॥१॥” इति । स्यान्मतम् । यदि शब्दव्यापारो
 भावना कथमगृहीतसङ्केतो नैव गच्छति नियुक्तोऽहमनेनेति, स्वभावतस्तस्य नियोजकत्वात्, सङ्केतप्रदण-
 स्यानुपयोगित्वादिति, तदसमीचीनमेव, सङ्केतस्य तथाऽवगतौ सहकारित्वात्, सामग्रीजनिका नैकं कारण-
 मिति प्रसिद्धेः । ननु च सङ्केतसामग्री न प्रेरणे भावनायां वा व्याप्रियते, अर्थवेवने तस्याः प्रवृत्तेः, अर्थ-
 प्रतीतौ पुरुषस्य स्वयमेव तत्र तदर्थितया प्रवृत्तेः, इव कुर्विति प्रेरणादेयणयोरेव हि प्रतीतिः, तदप्रतीतौ
 नियुक्तत्वाप्रतिपत्तेः, नियुक्तत्वं च नाम कार्यं व्यापारितत्वम्, कार्यं व्यापृततामयस्थां प्रतिपद्य
 नियोजको नियुक्ते, सा च तस्य भाविन्यवस्था न स्वरूपेण साक्षात्कर्तुं शक्या, स्वरूपसाक्षात्करणे
 हि सर्वं तदैव सिद्धमिति न नियोगः स्यात्सफलः, ततः प्रयोजको वाच्यमानप्रतीतिक एव । तदुक्तम्,
 “यथा प्रयोजकस्तत्र वाच्यमानप्रतीतिकः । प्रयोज्योऽपि तथैव स्याच्छब्दो बुद्धयर्थवाचकः ॥ १ ॥”
 यथैव हि प्रयोजकस्य शब्दस्य प्रयोज्येन पुरुषेण स्वव्यापारशुन्यमात्मानं प्रतीयता प्रयोजकत्वप्रतीतिर्या
 च्यमाना निरालम्बना तथा प्रयोज्यत्वप्रतीतिरपि तेनैव स्वव्यापाराविष्टमात्मानमप्रतीयता वाच्यते ।

तथाविधो भवभृतां प्रभुः साध्यते । तच्चासिद्धं, सुनिश्चितासंभवत्साधकप्रमाणत्वस्य तद्वाधकस्य सङ्गा-
वात् । न हि तत्साधकं प्रत्यक्षम् । नाप्यनुमानं, तदेकदेशस्य लिङ्गस्यादर्शनात् । तदुक्तं “ सर्वज्ञो दृश्यते
तावन्नेदानीमस्मदादिभिः । दृष्टो न चैकदेशोस्ति लिङ्गं वा योऽनुमापयेत् ” ॥ १ ॥ इति । आगमोपि न ताव-
न्नित्यः सर्वज्ञस्य प्रतिपादकोस्ति, तस्य कार्ये एवार्थे प्रामाण्यात् स्वरूपेपि प्रामाण्येति प्रसङ्गात् । स सर्ववित्
स लोकविदित्यादेर्हिरण्यगर्भः सर्वज्ञ इत्यादेश्चागमस्य नित्यस्य कर्मार्थवादप्रधानत्वात् तात्पर्यासंभवा-
दन्यार्थप्रधानैर्वचनैरन्यस्य सर्वज्ञस्य विधानासंभवात् । पूर्वं कुतश्चिदप्रसिद्धस्य तैरनुवादायोगात् । अनादे-
रागमस्यादिमत्सर्वज्ञप्रतिपादनविरोधाच्च । नाप्यनित्यस्तत्प्रणीत एवागमस्तस्य प्रकाशको युक्तः, परस्पर-
अग्रप्रसङ्गात् । नरान्तरप्रणीतस्तु न प्रमाणभूतः सिद्धो यतः सर्वज्ञप्रतिपत्तिः स्यात् । असर्वज्ञप्रणीताच्च
वचनान्मूलवर्जितात् सर्वज्ञप्रतिपत्तौ स्ववचनान्तिकेन तत्प्रतिपत्तिरविशेषात् । तदुक्तं “ न चागमविधिः
कश्चिन्नित्यः सर्वज्ञबोधनः । न च मन्त्रार्थवादानां तात्पर्यमवकल्प्यते ॥ १ ॥ न चान्यार्थप्रधानैस्तैस्तदस्ति-
विधीयते । न चानुवर्दिषुं शक्यः पूर्वमन्यैरवबोधितः ॥ २ ॥ अनादेरागमस्यार्थो न च सर्वज्ञ आदिमान् ।
कृत्रिमेण त्वसत्येन स कथं प्रतिपाद्यते ॥ ३ ॥ अथ तद्वचनेनैव सर्वज्ञोऽज्ञैः प्रतीयते । प्रकल्प्येत कथं सिद्धि-
रन्योन्याश्रयोस्तयोः ॥ ४ ॥ सर्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन तदस्तिता । कथं तदुभयं सिद्ध्येत् सिद्धमूला-
न्तराहते ॥ ५ ॥ असर्वज्ञप्रणीतास्तु वचनान्मूलवर्जितात् । सर्वज्ञमवगच्छन्तः स्ववाक्यात्किं न जानते ॥ ६ ॥ ”

क्षात्करणे नियोगस्याफलत्वप्रसङ्गात् । ततो वाच्यमानैव तत्प्रतीतिरिति । तवेतदसमञ्जसमालक्ष्यते, अन्य-
 प्रापि समानत्वात् । प्रत्यक्षस्य हि प्रवर्तकत्व प्रवृत्तिविषयोपवर्तकत्वमुच्यते । प्रवृत्तिविषयभ्यार्थक्रियाकारी
 सलिलादिः । सा च तस्यार्थक्रियाकारिता भाविनी न साधनावभासिना चेदनेन साक्षात्कर्तुं शक्या
 तत्साक्षात्करणे प्रवृत्तिवैफल्यात् । ततोध्यक्षस्य प्रवर्तकत्वं वाच्यमानप्रतीतिकं कथमेवेति न शक्यं वक्तुम् ।
 यदि पुनरर्थक्रियाकारिताऽज्ञागतापि साधनावभासिनि घेदने प्रतिभातैव—एकवाच्यसायात् तदा शब्दा-
 वपि पुरुषस्य कार्यरूपप्राप्तता तत एव प्रतिभातैवेति किं नागुमन्यते । तथा सति पुच्छाख्योर्थः शब्दस्य
 स्यादिति चेत्तथापि प्रत्यक्षस्य पुच्छाख्यवसितोर्थः कित्तु भवति । ततो निरालम्बनमेव प्रत्यक्षं न
 स्यात् । परमार्थतः प्रत्यक्षमपि न प्रवर्तकम्, स्वरूपस्य स्वतो गतो संवेदनाद्वैतस्य वा सिद्धिरिति
 चेत् पुरुषाद्वैतस्य कुतो न सिद्धिः ? तस्य नित्यसंयुक्तस्यैकस्य संघिस्यऽभावादिति चेत्, क्षणिक-
 निराशयेकस्य संघित्तिः किं कस्यचित्कदाचिवस्ति ? यतस्तत्सिद्धिरेव स्यात् । ततः पुरुषाद्वैतपरसं-
 वेदनाद्वैतस्य सर्वथा व्यवस्थापयितुमशक्तेर्भेदादे च प्रत्यक्षस्य प्रवर्तकत्वायोगाग्निभाभिज्ञात्मक
 वस्तु प्रातीतिकमग्न्युपगन्तव्यम्, विरोधावेद्भिप्रज्ञानेनोत्सारितत्वात् । भेदस्याभेदस्य वा सांघृतत्वे
 सर्वपार्थक्रियाविरोधात् । तथा च शब्दात्कार्यव्यापृतताया व्यक्तिरूपेण भाविन्या अपि शक्ति-
 रूपेण पुरुषस्य सतः कथञ्चिदभिप्रायाः शब्दज्ञाने तदैव प्रतिभासनेपि न नियोगो निष्फलः

स्यात् प्रत्यक्षतः सलिलादौ प्रवृत्तिवत् । तत्र हि सलिलादेरर्थक्रियायोग्यताप्रतिभासनेपि व्यक्त्यर्थ-
क्रियानुभवाभावात्तदर्थप्रवर्तनं प्रतिपत्तुः सफलतामिरिति नान्यथा । एवं शब्दात्मनः कार्यव्यापृतता-
योग्यताप्रतिपत्तावपि व्यक्त्यर्थव्यापृततानुभवाभावात् पुरुषस्य नियोगः सफलतामियात् तथा प्रती-
तेरेव चाध्यक्षत्वसिद्धेः । ततो न विवक्षारूढ एव शब्दस्यार्थः प्रमाणवलादवलम्बितुं युक्तः सन्मात्र-
विधिवत् । यदप्युक्तम्, नियोगो यदि शब्दभावनारूपो वाक्यार्थस्तथा सति देवदत्तः पचेदिति
कर्तुरनभिधानात् 'कर्तृकरणयोस्तृतीये' ति तृतीया प्राप्नोति । कर्तुरभिधाने त्वनभिहिताधिकारात्तिष्ठेव
चोक्तत्वान्न भवतीति । तदप्ययुक्तं, भावनाविशेषणत्वेन कर्तुः प्रतिपादनात् । भावना हि करोत्यर्थः ।
स च देवदत्तकर्तृकः प्रतिभाति । पचेद्देवदत्तः पाकं कुर्यादिति पाकावच्छिन्नायाः करणक्रियाया देवदत्तक-
र्तृकायाः प्रतीतेः, सकृदेव विशेषणविशेष्ययोः प्रतिभासाविरोधात् । नीलोत्पलादिवत् । ततो नेदं प्रज्ञाकर-
वचश्चाक । "क्रमप्रतीतिरेवं स्यात् प्रथमं भावनागतिः । तत्सामर्थ्यात्पुनः पश्चाद्यतः कर्ता प्रतीयते" इति । यदभ्यधागि द्विवचनबहुवचने च प्राप्नुतः एकत्वाद्ध्यापारस्य । अथ कारकभेदात् स्वव्यापारभेदो
भविष्यति क्रियते कटो देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिति महदसमञ्जसं स्यात् । तथा हि, "एकत्वात्कर्मणः प्राप्तं
क्रियैकत्वं तथाभिदः । कर्तृभेदादितीत्यं च किं कर्त्तव्यं विचक्षणे" रिति । तदप्यसत्यम्, प्रतीतिविरोधात् ।
प्रतीयते हि धात्वर्थस्य भेदादेकवचनं देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामास्यते । स च धात्वर्थो न नियोगः, नियोगस्य

प्रत्ययार्थत्वात् । न च भात्यर्थान्तरिक्तः कर्तृसाध्याः । तस्य कर्तृभेदान्नद इति । ततः कट कुञ्ज इति
 द्विरूपनम् । भात्यर्थस्तु गुटो न कारकभेदान्नेदी । स्यादाकृतम् । " सम्पन्थापदि तन्नेदो भात्यर्थस्याप्यमो
 भवेत् । सोऽपि नियतं भवेति तन्नेदेनैव भिद्यताम् " ॥ अस्माकं तु, " विषयापरतन्त्रत्याग्नेदाभेदरूपपरिणतेः ।
 तान्निष्ठानान्कारकस्य सर्वभेदतत्समग्रमम् ॥ क्रिया कर्तुं कर्मण्य भवेत् न हि विद्यक्यते " ॥ सा यदा सत्कारे-
 णान्निधीयते न कर्ता, तदा कर्त्तरि तृतीया भवति । यदा कर्त्ताभिधीयते तदा प्रथमार्थत्वात्प्रथमा भवति ।
 क्रियते भवत्तत्त्वात्, कर्त्तरि भवत्तत्त्वात् । तदेतदपि पक्षपातमाश्रयम् । मौगतस्य भेदाभेदगौर्यस्तु रूपयोः
 प्रतीतिमिदृशेन तद्विषयायत्तत्त्वात् तथा व्यपहारस्य पारमार्थिकत्योपपत्तेः ततो युक्ता वाच्यत्वापाररूपा
 वाच्यभाषणा, पुरुषत्वापाररूपार्थभाषणा च । तत्र हि कर्तृव्यापारस्तिडा प्रतिपाद्यते । स गृह्य च भाषणा ।
 तथा वाच्य, भाषार्थाः कर्मण्यभाषाः । भाषण भाष्यो ज्ञान्ताद्वन्नुप्रसङ्गाः । तथा च सति भाष्यनैयासौ । भाषणा
 न कर्तृव्यापारः न चोदितः स्वव्यापारे प्रयच्छते इति । नियोगस्य च तच्छेषत्वावप्रधानतयाव्यापार्थत्वं
 नियोगपरिगिष्टत्वाच्च भाषनायास्तथा प्रतिपादने निगमेन प्रयच्छते । कथं चासौ कर्त्ता स्वव्यापार प्रतीयसेव
 प्रयच्छते अन्वया स्वव्यापारे ज्ञ न चोदितो भवेत् । स्यान्मतम्, " व्यापार गृह्य मय किमपदग्रमिति मन्यते ।
 कलं विनेय नैव चेत् सकलाणिगमाः कुत " इति । तद्वज्रसमीक्षिताभिधानम्, अप्रिष्टोमेन यजेत स्यर्गकाम
 इत्यादिद्वयवाच्यमामप्यर्थाद्वय पुरुषेण तथा मम गृह्य व्यापार इति प्रत्येतेतु वाच्यत्वात् । भवेदं कर्त्तव्यमिति

फलमपश्यन् कथं प्रत्येतीति चेत् प्रत्यक्षतः कथं प्रत्येति, फलयोग्यतायाः प्रतीतेरिति चेद्वाक्यादपि तत एव तथा प्रत्येतु । फलस्यातीन्द्रियत्वात्कथं तयोग्यता स्वव्यापारस्य कर्त्रा प्रतीयते इति चेत् प्रत्यक्षविषयस्य कथम्? प्रतिपत्तुरभ्याससामर्थ्यात्प्रत्यक्षस्य विषये फलयोग्यतानिश्चय इति चेत् तत एव च कर्तुः स्वव्यापारे तयोग्यतानिश्चयोस्तु, सर्वथा विशेषाभावात् । यदप्यवादि प्रज्ञाकरेण “यजते पचतीत्यत्र भावना न प्रतीयते । यज्याद्यर्थोतिरेकेण तस्या वाक्यार्थता कुतः? ॥ पाकं करोति यागं च यदि भेदः प्रतीयते । एवं सत्यऽनवस्था स्यादसमञ्जसताकरी” ॥ करोति यागं स्वव्यापारं निष्पादयति यागनिष्पत्तिं निर्वर्त्तयति व्यपदेशा एते यथाकथञ्चिद्दपरिकल्पनपुरस्सराः । नैतेभ्योस्ति पदार्थतत्त्वव्यवस्थेति । शिलापुत्रकस्य शरीरमिति भेदव्यवहारो भेदमन्तरेणापि दृश्यते । “यथा द्विजस्य व्यापारो याग इत्यभिधीयते । ततः परा पुनर्दृष्टा करोतीति न हि क्रिया ॥ यदि क्रिया च द्रव्यस्य विशेषादपरा न हि । सामानाधिकरण्येन देवदत्ततया गतेः ॥” इति तदपि न परीक्षाक्षमम् । “यजते पचतीत्यत्र भावनायाः प्रतीतितः । यजाद्यर्थोतिरेकेण युक्ता वाक्यार्थता ततः ॥ पाकं करोति यागं चेत्येवं भेदेऽवभासिते । काऽनवस्था भवेत्तत्र तत्प्रतीत्यनुसारिणाम्” ॥ यजते पाकं करोतीति हि यथा प्रतिपत्तिस्तथा स्वव्यापारं निष्पादयतीत्यपि सैव प्रतिपत्तिः स्वव्यापारशब्देन यागस्याभिधानात्, निष्पादयतीत्यनेन तु करोतीति प्रतीतेः । यागं करोति स्वव्यापारं निष्पादयतीति नार्थभेदः यागनिष्पत्तिं निर्वर्त्तयतीत्यत्रापि याग-

निज्यस्तिर्याग एव । निर्यत्तनं कारणमेव । ततो याग करोतीति प्रतीतं स्यात् । ततो नैते व्यपदेशा
 गथाकथञ्चिन्नेदपरिक्ल्पनपुरस्सराः, प्रतीयमानकरोत्यर्थेधिपयत्वात् । यागं करोति विषधात्वेघमादिद्वयपदे-
 दापत् । ततो युक्तैवेतेभ्यः पदार्थतत्त्वव्यवस्था, अनवस्थानवतारात् । अथ यजते यागं करोति यागक्रियां
 करोतीत्येधमनवस्योच्यते तर्हि स्वरूपं सयेवयते स्वरूपसंवेदनं सयेवयते इत्यप्यनवस्था स्यात् । अथ स्वरूपं
 वेदयते इत्यनेनैव स्वरूपसंवेदनप्रतिपक्षोः स्वरूपसंवेदन सयेवयते इत्यादि निरर्थकतावाप्युक्तं, तर्हि याग
 करोतीत्यनेनैव यागायच्छिन्नक्रियाप्रतिपक्षेर्यागक्रियां करोतीत्यादिवचनमनर्थकमेव व्यपच्छेद्याभावात् ।
 यजते इत्यनेनैव यागायच्छिन्नक्रियाप्रतीतिर्यागं करोतीत्यपि वचनमनर्थकमिति वस्तस्य यदि तद्वचनार्थेव
 तथा प्रत्येति । यस्तु न प्रत्येति । त प्रति विशेषणविशेष्यमेवकथनपरत्वात् तथाभिधानस्य नानर्थक्यम् ।
 शिलापुत्रकस्य शरीरं राहोः शिर इत्यादिमेवव्यवहारा अपि न कथञ्चिन्नेवमन्तरेण प्रवर्तन्ते, गौणत्वम-
 सद्भात् । शिलापुत्रकस्य, राहोरित्युच्यमाने हि किमिह सन्देहः । तद्व्यवच्छिन्नस्ये शरीर, शिर इत्यभिधा-
 नमन्यस्य कार्योर्वर्ज्यञ्छेपकमुपपन्नम् । तस्मिन् सति कस्येति संशयः स्यात् । तद्व्यपेक्षनाय शिलापुत्र-
 कस्य राहोरित्यभिधानं श्रेयः, अवस्थानद्वतोः कथञ्चिन्नेवात् । शरीरं हि शिलापुत्रकस्यावस्था अवयवोपच-
 यलक्षणावस्थान्तरव्यापृता । शिलापुत्रकः पुनरवस्थाता, स्वव्याप्यवस्थान्तरेष्वपि प्रतीतेः । एतेन राहुर-
 वस्थाता शिरोरस्थायाः क्वातः । सांभृतोऽवस्थाता, अवस्थान्व्यतिरेकेणानुपलब्धेरिति चेन्न, उभयावस्थाता ।

अवस्थानुरसत्त्वे सांघृत्नत्वे वावस्थाय्याः सत्त्वाऽसांघृत्नत्वचिरोयात् न्पुष्पसौरभवत् कृत्रिमफणिरुक्ता-
दिवच्च । ततो वस्तुस्वभावाश्रय एव यागं करोतीति व्यपदेशः, सत्यप्रतीतिकत्वात् । संविदमनुभवतीत्यादि
व्यपदेशवत् । “ तथा द्विजस्य व्यापारो याग इत्यभिधीयते । ततः परा च निर्वाया करोतीति क्रियेप्यते ॥
यदि क्रियापि भावस्याऽविशेषादपरैव हि । सामानाधिकरण्येन देवदत्तनया गतेः ” ॥ द्विजो हि व्याघृतेतरा-
वस्थानुयायी स एवायमित्येकत्वप्रत्ययमपवङ्गात्रिंशितात्मा परमार्थात्सन्नेकः । यागस्तु तद्व्यापारः प्रागऽभूत्वा
भवन् पुनरपगच्छन्नऽनित्यतामात्ममसात्कुर्वन् भेदप्रत्यययिग्यस्ततोऽपर एव, कथञ्चिद्विरुद्धमार्ध्यासात् । तथा
यागेतरव्यापारव्यापिनी करोतीति क्रियानुस्यूतप्रत्ययवेद्या नद्विपरीतात्मनो यागादर्थान्तरभूता सर्व-
थाप्यप्रतिक्षेपाहानुभूयते, यजते यागं करोति देवदत्त इति समानाधिकरणतया देवदत्तेन सहाचगतेः ।
सर्वथा तदैक्ये तद्विरोधात् पटनत्स्यात्मवत् । किं करोति देवदत्तः ? गजति पचतीति प्रश्नोत्तरदर्शनात्
करोतीति निश्चितेऽपि यज्यादिषु सन्देहात् । तथा हि, यस्मिन्निश्चीयमानेऽपि यज्ञ निश्चीयते तत्ततः कथञ्चि-
दन्यत् । यथान्यदेहे निश्चीयमानेऽप्यनिश्चीयमाना बुद्धिः । करोतीति निश्चीयमानेऽप्यनिश्चीयमानश्च यज्या-
दिरिति । स्यान्मनम्, “ करोत्यर्थयज्यायथौ चिभिन्नौ यदि तत्त्वतः । अन्यत्सन्दिग्धमन्यस्य कथने दुर्घटः
क्रमः ” ॥ न हि करोतीति क्रियानो चिभिन्नायां यज्यादिक्रियायां सन्देहे ततोऽन्यत्र करोत्यर्थं निश्चिते प्रश्नः
श्रेयान्, अनिश्चिते एव प्रश्नस्य साधीयत्वात् । ननः करोत्यर्थयज्यायथौयोस्तादात्म्यमेपिनञ्जम्,

तत्रैवप्रश्नोत्तरदर्शनादिति । तदेतदनुपपन्नम्, करोत्यर्थस्य सामान्यरूपत्वात्, तद्विशेषरूपत्वाच्च यज्यादेः ।
सामान्यविशेषयोश्च कथञ्चिदभेदोपगमात् । सन्निगद्यस्यैव कथनात् । प्रश्नोत्तरक्रमस्य दुर्यटत्वाद्यटनात् ।
तदभेदैकान्ते एव तस्य दुर्यटत्वात् । स्यादाकृतं ते, । “ न सामान्यं विशेषेण विना किञ्चित्प्रतीयते । सामा-
न्याद्विष्यमाणस्य न हि नामाऽप्रतीतता ” ॥ केवलसामान्यप्रतीतौ हि विशेषांशो सन्देह इत्ययुक्तम्,
तस्याऽप्रतीतत्वात् । षट्प्रतीतौ द्विमववादिवत् । अयं सामान्येन विशेष आक्षिप्यते । तथा सति मोपि
प्रतीत एवेति कथं सहायः ? न हि प्रतीतत्वावपर आक्षेपः । अथ प्रतीत एवासौ सामान्येन न तु विशेषेण,
तस्य सामान्यरूपेणाक्षेपः । ननु तवेव सामान्यमाक्षेपकं तदेवाक्षेप्यमिति कथमेतत् ? न च सामा-
न्यावपर सामान्यमाक्षेप्यम् । तथा सति ततोऽप्यपरमित्यनवस्था । ननु सामान्यप्रत्यक्षाद्विशो-
याऽप्रत्यक्षाद्विशेषस्मृतेश्च सहायो युक्त एव, न त्वनुपलम्भादभावं एव युक्तः सामान्येनानुपलम्भप्रमा-
णावाधिनः । अथोपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलम्भावभावे नानुपलब्धिमात्रात् तथानुपलब्धेरेव सहायः व्यर्थमे-
तत्सामान्यप्रत्यक्षादिति । यद्यि सामान्यप्रत्यक्षतायामप्युपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलब्धिर्न स्यात् । स्यात्सहायः ।
अथोपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलब्धिरेव न सम्भवति सामान्यप्रत्यक्षतायाम् । एवं तर्हि सैवानुपलब्धिलक्षण-
प्राप्तस्यानुपलब्धिः सहायहेतुरिति प्राप्तः विशेषस्मृतेरिति च व्यर्थम् । न हि विशेषस्मृतियत्यतिरेकेणापरः
सहायः, उभयांशावलम्बिस्मृतिरूपत्वात्सहायस्य । इदमेतत् च कन्याकुञ्जादियु सामान्यप्रत्यक्षतामन्त-

रेणापि प्रथमतरमेव स्मरणात् संशयः। तस्मात्करोतीति तदेव यज्यादिकमनियमेन प्रतीयमानं सामान्यतो
दृष्टानुमानात्सामान्यम् । तदेतदपि प्रज्ञापराधविजृम्भितं प्रज्ञाकरस्य, करोत्यर्थसामान्यस्यानध्यवसाये
यज्याद्यर्थविशेषानवगतावेव तत्संशयोपगमात् । न च सामान्येध्यवसिते ततोऽन्यत्र, विशेषेनध्यवसिते
संशीतावतिप्रसङ्गः, सामान्यविशेषयोः कथञ्चिदभेदात्, । हिमवद्दृष्टादीनां तु परस्परमत्यन्तभेदात् ।
एकत्र निश्चयेऽपि नानवगततदन्यतमे संशीतिर्यतोतिप्रसङ्गः स्यात् । नापि सामान्येनाक्षिप्ते तद्विशेषसं-
शयोपगमोस्ति यतस्तदाक्षेपपक्षनिक्षिप्तदोषोपक्षेपः । न चैवमनभिमततद्विशेषेष्वविशेषेण संशयोनोपङ्गी,
स्मरणविषये एव विशेषेयनेकत्र संशयप्रतीतिः । सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषस्मृतेश्च संशय
इति वचनात् । सामान्ये ह्युपलभ्यमाने तदविनाभाविनो विशेषस्यानुपलभ्येऽपि नाभावः सिद्ध्यति, तदभावे
तस्याप्यभावप्रसङ्गात् । तदुक्तम्, “ निर्विशेषं हि सामान्यं भवेच्छशविपाणवत् । सामान्यरहितत्वाच्च
विशेषस्तद्वदेव हि ” ॥ न चैवं विशेषेऽप्यदृष्टयानुपलब्धेरेव संशयः, स्मृतिनिरपेक्षत्वप्रसङ्गात् । विशेषस्मृतिरेव
संशय इति चेन्न, सा ध्यसाधनव्याप्तिस्मृतेरपि संशयत्वप्रसङ्गात् । सर्वसाधनानां संशयितसाध्यव्याप्ति-
कत्वापत्तेस्तस्मृतेरचलितत्वाच्च संशयत्वमिति चेत्तर्हि चलिता प्रतीतिः संशयः । सा चोभयविशेषस्मृ-
त्युत्तरकालभाविनी, तदन्यव्यतिरेकानुविधानात् । न पुनर्विशेषस्मृतिरेव सामान्योपलब्धिर्भवत् । तदुभयां-
शावलम्बिनी स्मृतिः संशीतिरित्यपि फल्युपगमम्, तदविचलनेऽपि संशीतिप्रसङ्गात् । सामान्याप्रत्यक्ष-

तायामपि कन्याकुञ्जाविदुः प्रथमतः स्मरणात् संशयवर्धनाच्च सामान्योपलब्धः संशयहेतुरिति चेन्न,
 अमिदृश्यात् । तत्रापि हि प्रासादाविसन्निवेशविशेषविषयः संशयः कन्याकुञ्जनगरसामान्योपलब्धमन-
 पुरस्सरण्य, सर्वथानुपलब्धमे संशयविरोधात् सर्वथोपलब्धमवत् । योपि तद्ग्राधाभावविषयः संशयः सोपि
 नगरादिसामान्योपलब्धमपूर्वकं नृव । नगरादिकं सामान्यतत्त्वावत्प्रसिद्धम् । कन्याकुञ्जाविनामकं तु
 तवस्मि किं वा नास्तीत्युभयांशावलम्बिनः प्रत्ययस्योत्पत्तेर्न च नगरस्य नाम न किञ्चिदिति वक्तुं शक्यम्,
 प्रत्यात्मसित्यिशेषस्य प्रासादाविसमृद्धस्य नगरत्वोपवर्णनात् । तत्रानुस्यूतप्रत्ययहेतोर्नगरस्य सामान्यस्य
 सिद्धेस्मदुपलब्धमपूर्वकस्तद्विशेषे संशयो न विकस्यत एव । ततः करोत्यर्थसामान्योपलब्धमास्तद्विशेषोदय-
 ज्यापार्थस्यानुपलब्धहेतुर्नैकयिगेऽस्मरणाच्च युक्तस्तत्र सन्देहः । न हि तवेव यज्याविक्रमनियमेन करोती-
 त्युपलब्धुं शक्यम् । करोत्यर्थसामान्यासम्भवे सत्त्वसामान्यासम्भवे घटाविक्रमियास्तीत्यनियमेन पराङ-
 मरसामान्येषु पुनः सामान्यमित्यनियमेनोपलब्धो गौण इव, सामान्येषु सामान्यान्तरासम्भवात् ।
 तत्सम्भवे यानयस्याप्रसङ्गात् । न नैवं सर्वत्र सामान्यमन्तरेणैवानियतप्रत्ययो गौण इति वक्तुं शक्यम्,
 मुख्यभाषं गौणस्यानुपपत्तेः । विकल्पयुद्धौ प्रतिभासमानः सामान्याकारो मुख्यः स्वलक्षणेऽप्यु पुनरा-
 रोप्यमाणो गौण इति चेन्न, विशेषाकारस्यापि तत्र गौणत्वप्रसङ्गात् । शक्यं हि वक्तुम्, प्रत्यक्षयुद्धौ
 प्रतिभासमानो विशेषाकारो मुख्यो, यदिः स्वलक्षणेऽप्यु स एवाप्यारोप्यमाणो गौण इति । नन्वेवमपि

ज्ञानविशेषाः परमार्थतः सन्तःसिद्धाः? यद्विषयविशेषास्तु न वास्तवा इति विज्ञानवादिमनमायातं तर्हि,
विज्ञानसामान्यं वस्तुभूतं न यद्विषयसामान्यमिति सामान्यविशेषात्मकं विज्ञानं परमार्थसदायातं न
क्षणिकविज्ञानस्वलक्षणावादिमतम् । विकल्पविज्ञानेऽपि न वास्तवः सामान्याकारः, तस्याऽनाद्यविद्योपपा-
दितत्वात् । संवेदनस्वरूपस्यैवासाधारणस्य परमार्थसत्त्वादिति चेन्न, विषयस्यापि कल्पयितुं शक्य-
त्वात् । संवेदनेऽपि नासाधारणाकारः पारमार्थिकः, तस्यानाद्यविद्योदयनिवन्धनत्वात् संवेदनसामान्यस्यैव
वास्तवत्वादिति वदतोऽन्यस्यापि निवारयितुमशक्यत्वात् । न वस्तुभूतं संवित्सामान्यम्, वृत्तिवि-
कल्पानवस्थाविदोपानुपप्लवात् । यद्विषयसामान्यवत् । इति चेत्तर्हि न संविद्विशेषः परमार्थः सन्, विचार्य-
माणायोगाद्द्विषयविशेषवदित्यप्यन्यो द्रूयात् । तथा च सत्याऽऽश्रयासिद्धो हेतुरित्युभयत्र समानं दूषणम् ।
साधनविकलं निदर्शनमित्यपि न चोच्यम्, समानत्वात् । संवित्स्वलक्षणाद्वैतोपगमात् सिद्धसाधनमिति
चेत्, संवित्सामान्याद्वैतोपगमात्परस्यापि सिद्धसाधनं कुतो न भवेत्? संवित्सामान्याद्वैतं प्रनीतिविरुद्धम्,
विशेषसंविदभावे जातुचिदसंवेदनादिति चेत् संवित्स्वलक्षणाद्वैतमपि तर्हि प्रनीतिविरुद्धमेव, संवि-
त्सामान्यसंवेदनाभावे तद्विशेषसंवेदनस्य सकृदप्यभावात् । सर्वाक्षेपसमाधीनां समानत्वात् । ततो
निर्वाधप्रतीतिबलाद्देव्यवस्थायां सामान्यव्यवस्थाऽस्तु सुघट्टे च । अन्तःसंवेदनेषु तद्वद्विषयेषु च
सामान्यविशेषव्यवस्थोररीकर्तुं युक्ता, निर्वाधप्रतीतिसिद्धत्वाविशेषात् । एतेनैतदपि प्रत्याख्यातं

यदुक्तं धर्मकीर्तिना, “अतश्च पपराष्टृत्तवस्तुमाश्रयेदनात् । सामान्यविषय प्रोक्तं भेदाम्प्रतिष्ठिते-”
रिति । तद्वपानुष्टुतस्य वस्तुमाश्रस्य निर्वाचयोधाधिरूढस्य सिद्धेर्भेदमाश्रयाप्रतिष्ठितत्वात्, सर्वदा
यद्विरन्तश्च भेदाभेदात्मनो वस्तुनः प्रतिभासनात् । न चैतौ भेदाभेदौ विवक्षामाश्रयशायत्तिनौ
सर्वत्र तत्सङ्करप्रसङ्गात्, येनात्मना भेदव्यवस्था तेनैवाभेदव्यवस्थितिः स्यात्, तद्विवक्षाया निरङ्कुश-
त्वात् । पूर्वयासनाप्रतियोगाद्विवक्षायाः प्रतिनियमसिद्धेर्न तद्वशांभेदाभेदव्यवस्थितौ सङ्करप्रसङ्ग इति
चेत्, कुतस्तादृशनाप्रतियोगः ? प्रयोधकप्रत्ययप्रतियोगादिति चेन्न-तदनियमे तदनियमप्रसङ्गात् ।
पूर्वस्यवासनाप्रतियोगात्प्रकृतवासनाप्रतियोग इति चेन्न, तस्याः सविवक्षयमिचारे वस्तुस्वभावात्तापत्तेः ।
कवाचित्तद्व्यमिचारे भेदाभेदव्यवस्थितेरपि व्यभिचारप्रसङ्गेः कुतो न तत्सङ्करप्रसङ्गः ? सुदूरमपि
गस्या वस्तुस्वभावावलम्बनादेव तत्परिहारमिच्छता वस्तुस्वभावादेव भेदाभेदौ परेणान्युपगन्तव्यौ ।
ततो यदभिन्नं साधारणं वस्तुस्वरूप तदेव सामान्यं सिद्धम् । न पुनरन्यापोहमात्रं विकल्पबुद्धिपरिनिष्ठि-
तम्, यतः करोति, सामान्य यज्यादिविशेषव्यापि वास्तव न भवेत् । तदुपलम्भेऽपि च विशेषे सन्देहो-
नुपलभ्यमानेऽपि स्मृतिविषये न स्यात् । ननु च स्थाणुपुष्पविविक्तमपरमृद्धतासामान्यं यज्यादिविशेषव्य-
तिरिक्तं च करोतिसामान्यं न वास्तवमस्ति, बुद्ध्यभेदात् । न हि बुद्धिभेदमन्तरेण पदार्थभेदव्यवस्थितिः,
अतिप्रसङ्गात् । तदुक्तम्, “न भेदाद्विभक्तमस्त्यन्तसामान्य बुद्ध्यभेदतः । बुद्ध्यकारस्य भेदेन पदार्थस्य

विभिन्नते" ति । तदेतदसदेव, सामान्यभेदयोर्बुद्धिभेदस्य सिद्धत्वात् । सामान्यबुद्धिर्हि तावदनुगताकारा विशेषबुद्धिः पुनर्व्यावृत्ताकारानुभूयते, दूरादूद्धृतासामान्यमेव च प्रतिभाति न स्थाणुपुरुषविशेषौ, तत्र सन्देहात् । तद्विशेषपरिहारेण प्रतिभासनमेव सामान्यस्य ततो व्यतिरेकावभासनम्, एतावन्मात्रलक्षणत्वात्तद्व्यतिरेकस्य । यदप्युक्तम्, "ताभ्यां तद्व्यतिरेकश्चेत् किन्नदूरेवभासनम् । दूरेवभासनस्य सन्निधानेतिभासन" मित्येतदप्युक्तम्, विशेषेपि समानत्वात् । सोपि हि यदि सामान्याद्व्यतिरिक्तस्तदा दूरे वस्तुनः स्वरूपे सामान्ये प्रतिभासमाने किन्न प्रतिभासते ? न हीन्द्रधनुषि नीले रूपे प्रतिचकासति पीतादिरूपं दूरान्न प्रतिचकासति । अथ निकटदेशसामग्रीविशेषप्रतिभासस्य जनिका न दूरदेशवर्तिनां प्रतिपत्तृणामिति न विशेषप्रतिभासनं, तर्हि सामान्यप्रतिभासस्य जनिका दूरदेशसामग्री काचिन्निकटदेशवर्तिनां नास्ति । ततो न निकटे तत्प्रतिभासनमिति समः समाधिः । अस्ति च निकटे सामान्यस्य प्रतिभासनं स्पष्टं विशेषप्रतिभासनवत् । यादृशं तु दूरे तस्याऽस्पष्टं प्रतिभासनं तादृशं न निकटे विशेषप्रतिभासनवदेव । विशेषो हि यथा दूरादस्पष्टः प्रतिभाति न तथा सन्निधाने, स्वसामर्थ्यभावात् । अत एव च न सामान्यस्य प्रतिभासने विशेषेष्वप्रतिभासमानेष्वऽस्पष्टप्रतिभासव्यवहारः, प्रतिभासमानरूपे एव सामान्ये विशेषे वा अस्पष्टव्यवहारदर्शनात् । न ह्यप्रतिभासितान्यप्रतिभासिता वा कस्यचिदस्पष्टप्रतिभासिता । किं तर्हि ? कुतश्चिदृष्टादृष्टकारणकलापादस्पष्ट-

ज्ञानस्योत्पत्तिरर्थव्यवस्था, विषयिष्यमस्य विषयेयूपचारात् । सवेदनस्यैव व्यस्पष्टता धर्मः स्पष्टतावत् ।
 तस्या विषयधर्मत्वे सर्वथा तथाप्रतिभासप्रसङ्गात् कुतः प्रतिभासपरावृत्तिः स्यात् ? न चास्पष्टं संवेदनं
 निर्विषयमेव, सवाचकत्वात्, स्पष्टसवेदनवत् । कचिद्विसंवादादर्शनात्, सर्वत्र विसंवादे, स्पष्टसवेदनेऽपि तत्प्र-
 सङ्गात् । ततो नैतत्साधु, बुद्धिरेवातदाकारा तत उत्पद्यते यदा तदाऽस्पष्टप्रतीभासव्यवहारो जगन्मत
 इति, वन्द्रद्वयाविप्रतिभासे तद्व्यवहारप्रसक्तः । न च मीमांसकानां सामान्यं विशेषेण्यो भिन्नमेव
 वाऽभिन्नमेव वा, तस्य कथञ्चित्ततो भिन्नाभिज्ञात्मनः प्रतीतिः । प्रमाणसिद्धे च सामान्यविशेषात्मनि जात्य-
 न्तरे वस्तुनि तद्व्यतिरेको ज्ञानस्य सामान्यविशेषात्मकत्वोपपत्तेर्न काचिद्बुद्धिरविशेषाकारा सर्वथास्ति,
 नाप्यसामान्याकारा सर्वदोषयाकारायास्तस्याः प्रतीतिः । न चार्थाकारा बुद्धिः, तस्या निराकारत्वात् तत्र
 प्रतिभासमानस्याकाररूपार्थधर्मत्वात् । न च निराकारत्वे सवेदनस्य प्रतिकर्मव्यवस्था ततो विरुध्यते,
 प्रतिनियतसामग्रीवशात् प्रतिनियतार्थव्यवच्छेदकतया तस्योत्पत्तेः प्रतिकर्मव्यवस्थानसिद्धेः साकारज्ञान-
 वादिनामपि तथाभ्युपगमरूपावश्यम्भावितात् । अन्यथा सकलसमानाकारव्यवस्थापकत्वानापत्तेः संवे-
 दनस्य तदसिद्धेः । ततोऽसामान्याकारा बुद्धिः सामान्यावभासिनी कुतश्चिदस्पष्टा कस्मिंश्चिद्वस्तुन्यविशे-
 षाकारा च विशेषावभासिनीति धूरे सामान्यस्य प्रतिभासोऽस्पष्टः स्याद्विशेषस्य च कस्यचित्,
 सकलविशेषरहितस्य सामान्यस्य प्रतिभासासम्भवात् । नन्वीदृतासामान्ये विशेषेण च प्रतिनियतवैशेष्यादौ

प्रतिभासमाने स्थानुपुरुषविशेषयोः सन्देहानुपपत्तिः, तयोरप्रतिभासनात् । तत्प्रतिभासनसामग्र्यभावा-
दनुसरणे सति सन्देहघटनात् । तद्वत्पचति यजतीत्यादिक्रियाविशेषाप्रतिभासने करोतीतिक्रियासामा-
न्यस्य प्रतिनियतदेशादिरूपस्य प्रतिभासने युक्तः सन्देहः किं करोतीति । तथा प्रश्ने च पचति यजते
इत्यादि प्रतिवचनं न दुर्घटम्, कथञ्चित्पृष्टस्यैव प्रतिपादनात् । एवं यजनादिक्रियाविशेषाणां साधारणरूपा
करोतीति क्रिया कथञ्चित्तो व्यतिरेकेणोपलभ्यमाना कर्तव्यापाररूपार्थभावना विभाव्यते एव, शब्द-
व्यापाररूपशब्दभावनावत् सकलवाधकरहितत्वनिर्णयात् । सैव च वाक्यार्थो न पुनर्नियोगोऽन्यापोहादि-
वत् । इति भट्टसम्प्रदाय एव संवादकः सिद्धः । कार्यं चार्थं चोदनायाः प्रामाण्यं तत एव न स्वरूपे, तत्र
वाधकसद्भावात् । सर्ववेदान्तवादनिराकरणान्न भट्टस्य कञ्चिदपि प्रतिघात इति कश्चित् । अत्र प्रतिवि-
धीयते । यत्तावदुक्तं, शब्दव्यापारः शब्दभावेनेति । नत्र शब्दात्तद्व्यापारेनार्थान्तरभूतार्थान्तरभूतो वा
स्यात् ? यद्यनर्थान्तरभूतस्तदा कथमभिधेय ? शब्दस्य स्वात्मवत् । नद्येकस्यानंशस्य प्रतिपाद्यप्रतिपादक-
भावो युक्तः संवेद्यसंवेदकभाववत् । स्वेष्टविपर्ययासेन तद्भावापत्तेः, प्रतिनियमहेत्वभावात् । तद्देदपरिकल्प-
नया प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावे तस्य साधृतत्वप्रसङ्गात् । स्वरूपमपि शब्दः श्रोत्रेण गमयति यद्विधेयवत्
स्वव्यापारेण । ततस्तस्य प्रतिपादक इति चेत्, न, रूपादीनामपि स्वरूपप्रतिपादकत्वप्रसङ्गात् । तेषां हि
स्वं स्वं स्वभावं चक्षुरादिभिर्गमयन्ति, चक्षुरादीनां स्वातन्त्र्येण तत्र प्रवर्तनात् तत्प्रयोज्यत्वात् तेषां

तथाविधो भवभूतां प्रभुः साध्यते । तच्चासिद्धं, सुनिश्चितासंभवत्साधकप्रमाणत्वस्य तद्वाधकस्य सङ्गा-
वात् । न हि तत्साधकं प्रत्यक्षम् । नाप्यनुमानं, तदेकदेशस्य लिङ्गस्यादर्शनात् । तदुक्तं “सर्वज्ञो दृश्यते
तावन्नदानीमस्मदादिभिः । दृष्टो न चैकदेशोस्ति लिङ्गं वा योनुमापयेत्” ॥ १ ॥ इति । आगमोपि न ताव-
न्नित्यः सर्वज्ञस्य प्रतिपादकोस्ति, तस्य कार्ये एवार्थे प्रामाण्यात् स्वरूपेपि प्रामाण्येतिप्रसङ्गात् । स सर्ववित्
स लोकविदित्यादेर्हिरण्यगर्भः सर्वज्ञ इत्यादेशागमस्य नित्यस्य कर्मार्थैवाद्यप्रधानत्वात् तात्पर्यासंभवा-
दन्यार्थप्रधानैर्वचनैरन्यस्य सर्वज्ञस्य विधानासंभवात् । पूर्वं कृताश्चिदप्रसिद्धस्य तैरनुवादायोगात् । अनादे-
रागमस्यादिमत्सर्वज्ञप्रतिपादनविरोधाच्च । नाप्यनित्यस्तत्प्रणीत एवागमस्तस्य प्रकाशको युक्तः, परस्पर-
श्रयप्रसङ्गात् । नरान्तरप्रणीतस्तु न प्रमाणभूतः सिद्धो यतः सर्वज्ञप्रतिपत्तिः स्यात् । असर्वज्ञप्रणीताच्च
वचनान्मूलवर्जितात् सर्वज्ञप्रतिपत्तौ स्ववचनात्किञ्च तत्प्रतिपत्तिरविशेषात् । तदुक्तं “न चागमविधिः
कश्चिन्नित्यः सर्वज्ञबोधनः । न च मन्त्रार्थवादानां तात्पर्यमवकल्प्यते ॥ १ ॥ न चान्यार्थप्रधानैस्तैस्तदस्तित्वं
विधीयते । न चानुवदितुं शक्यः पूर्वमन्यैरबोधितः ॥ २ ॥ अनादेरागमस्यार्थो न च सर्वज्ञ आदिमान् ।
कृत्रिमेण त्वसत्येन स कथं प्रतिपाद्यते ॥ ३ ॥ अथ तद्वचनेनैव सर्वज्ञोऽज्ञैः प्रतीयते । प्रकल्प्येत कथं सिद्धि-
रन्योन्याश्रययोस्तयोः ॥ ४ ॥ सर्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन तदस्तिता । कथं तदुभयं सिद्धयेत् सिद्धमूला-
न्तरादृते ॥ ५ ॥ असर्वज्ञप्रणीतास्तु वचनान्मूलवर्जितात् । सर्वज्ञमवगच्छन्तः स्ववाक्यात्किं न जानते ॥ ६ ॥

प्रतिपाद्यप्रतिपादकभाववत् । द्वितीयपक्षेऽपि न तयोस्तद्भावः अनयस्यानुपह्लात्तद्वत् । तृतीयपक्षे तु तदुभ-
यदोपप्रसक्तैस्तद्वैद्य कुतः संवेद्यसंवेदकभावः सिध्येत् अथ स्वार्थसंवेदनव्यापारविशिष्टं संवेदनमवाभ्यमनु-
भूयमानं विकल्पशतेनाप्यव्ययनिराकरणं संवेद्यसंवेदकभावं साधयतीत्यभिधाने परस्यापि शब्दः
स्वव्यापारविशिष्टः पुरुषव्यापारं भावयतीत्यथाभ्यप्रतीनिसद्भावाद्वाक्यव्यापारो भावना वाक्यस्य विषयो
व्यवतिष्ठते एवेति । तदनुपपन्नम्, वैपम्यात् । संवेदनेन हि संवेद्यमानः स्वात्माऽर्थो वा तस्य विषयो न पुनः
संवेदकः स्वात्मा तत्संवेद्यत्वेऽन्यस्य संवेदनस्यात्मनः संवेदकत्वोपपत्तौराकाङ्क्षुपरिक्षयादनवस्थानवतारात् ।
वाक्येन तु भाव्यमानः पुरुषव्यापारो न तस्य विषयः । स्वव्यापारस्तु भावकत्वलक्षणो भाव-
नाल्लो विषयोभ्युपगम्यते इति मनागपि न साम्यम्, तथाप्रतीत्यभावात् । न हि कश्चिद्व्याप्यश्रवणा-
देवं प्रत्येति स्वव्यापारोनेन वाक्येन मम प्रतिपादित इति । किं तर्हि ? जात्यादिविशिष्टोर्थः क्रियाव्योनेन
प्रकाशित इति प्रतीतिः, संवेद्य वाक्येन क्रियाया एव कर्मादिविशेषणविशिष्टायाः प्रकाशनात् । देवदत्त
नामभ्याज शुक्लं वण्टेनत्यादिवत् । सैवाभ्याजनादिव्यवच्छिन्ना क्रिया भावना, अभ्याज अभ्याजने
कुर्यादिति प्रतीतिरिति चेन्न, तस्याः पुरुषस्यत्वेन सम्प्रत्ययाच्छब्दात्मभावनारूपत्यागोगात् । नया न कथमि-
दमवतिष्ठते, “शब्दात्मभावनामाहु-रन्यामेव लिङ्गादय” इति । यदप्युक्तम्, अर्थभावना पुरुषव्यापारलक्षणा
वाक्यार्थ इति तदप्ययुक्तम्, नियोगस्य वाक्यार्थत्वप्रसङ्गात् । नियुक्तोऽहमेनेन वाक्येन यागादायिति

प्रतिपत्तुः प्रतीतेः । इष्टस्तादृशो नियोगो भावनास्वभावाः शुद्धकार्याविरूपस्यैव नियोगस्य निराकरणा-
 विति चेत्, न, तस्यापि प्रधानभावापितस्य करोत्यर्थोदिविशेषणस्य वाक्यार्थत्वोपपत्तेः । निरपेक्षस्य तु
 करोत्यर्थस्यापि वाक्यार्थत्वानुपपत्तेः । न च करोत्यर्थं पूव वाक्यार्थं इति युक्तम्, यज्याण्यर्थस्यापि
 वाक्यार्थत्वानुपपत्तेः । करोतिसामान्यस्य सकलयज्यादिक्रियाविशेषव्यापिनो नित्यत्वाच्छब्दार्थत्वम्,
 “ निर्याः शब्दार्थसम्बन्धा ” इति वचनात् । न पुनर्यज्यादिक्रियाविशेषास्तेयामनित्यत्वाच्छब्दार्थत्वाऽवे-
 दनात् । इति चेत्, न, यज्यादिक्रियासामान्यस्य सकलयज्यादिक्रियाविशेषव्यापिनो नित्यत्वाच्छब्दार्थत्वा-
 विरोधात्, सर्वक्रियाव्यापित्यात्करोतिसामान्यं शब्दार्थं इति चेत्, तर्हि सप्तासामान्य शब्दार्थोऽस्तु, करोता-
 वपि तस्य सन्नाभात् । महाक्रियासामान्यव्यवस्थितिरूपत्वात् । यथैव हि पथति पाकं करोति, यजते यागं
 करोतीति प्रतीतिस्तथा पचति पाचको भवति, यजते याजको भवति, करोतीति कारको भवतीत्यपि
 प्राप्त्यपेक्षितं । ततः करोतीतरार्थव्यापित्यान्वयस्यैव शब्दार्थत्वं युक्तमुत्पश्यामः । स्यान्मत ” निर्योपा-
 रेण वस्तुनि भवत्यर्थस्य प्रतीतेर्न क्रियास्वभावत्वं, निष्क्रियेषु गुणादिषु भवनाऽभावप्रसङ्गात् ” इति
 चेत्, न, करोत्यर्थेऽपि समानत्वात् । परित्यक्त्वात्मकव्यापारहितेऽपि करोत्यर्थस्य भावात्, तिष्ठति स्थानं करो-
 तीति प्रतीतेः, गुणादिषु च करोत्यर्थोभावे सर्वथा कारकत्वायोगावस्तुत्वप्रसङ्गेः । तत एव करोत्यर्थो
 व्यापकः, सति सर्वत्र भावात् । अन्यथा तस्याऽकारकत्वेनावस्तुत्वात् सत्यविरोधात् । भवनक्रियेत्या-

विध्यवहारदर्शनाच्च सत्ता करोत्यर्थविशेषणमेव । करोत्यर्थस्यैव सर्वत्र प्राधान्याद्वाक्यार्थत्वम् । इति चेत्, न, तस्य नित्यस्यैकस्यानंशस्य सर्वथा विचार्यमाणस्यासम्भवात् । नित्यं करोत्यर्थसामान्यं प्रत्यभिज्ञायमानत्वाच्छब्दवदिति चेत्, न, हेतोर्विरुद्धत्वात्, कथञ्चिन्नित्यस्येष्टविरुद्धस्य साधनात्, सर्वथा नित्यस्य प्रत्यभिज्ञानायोगात्, तदेवेदमिति पूर्वोत्तरपर्याग्रन्थ्यापिन्येकत्र प्रत्यगस्योत्पत्तेः, पौर्वोपर्यरहि-
तस्य पूर्वापरप्रत्ययविषयत्वासम्भवात् । धर्मावेव पूर्वापरभूतौ, न धर्मसामान्यमिति चेत्, कथं तदेवेदमित्य-
भेदप्रतीतिः ? पूर्वापरस्वरूपगोस्तीतवर्तमानग्रोस्तदित्यतीतपरामर्शना स्मरणेनेदमिति वर्तमानोल्लेखिना
प्रत्यक्षेण च विषयीक्रियमाणयोः परस्परं भेदात् । करोतिसामान्यादेकस्मात्तयोः कथञ्चिद्भेदाभेदप्रतीति-
रिति चेत्, सिद्धं तस्य कथञ्चिदनित्यत्वम्, अनित्यस्वधर्मोऽन्यतिरेकात् । न ह्यनित्यादभिन्नं नित्यमेव
युक्तमनित्यस्यात्मवत्, सर्वथा नित्यस्य क्रमयोगपद्माभ्यामर्थक्रियाविरोधान्न । तदनित्यं सामान्यं,
विशेषादेशाच्छब्दवत् । तत एवानेकं तद्वत् । करोतीति स्वप्रत्ययाविशेषादेकं करोतिसामान्यं सदिति
स्वप्रत्ययाविशेषादेकसत्तासामान्यवदिति चेन्न, सर्वथा स्वप्रत्ययाविशेषस्यासिद्धत्वात् । प्रतिकरोत्यर्थव्यक्ति-
करोतीति प्रत्ययस्य विशेषात् प्रतिसङ्ख्यक्तिसदितिप्रत्ययवत् । तद्व्यक्तिविषयो विशेषप्रत्यय इति चेत्, तर्हि
ता व्यक्तयः सामान्यात्सर्वथा यदि भिन्नाः प्रतिपाद्यन्ते तदा यौगमतप्रवेशो मीमांसकस्य । अथ कथञ्चि-
दभिन्नास्तदा सिद्धं सामान्यस्य विशेषप्रत्ययविषयत्वं विशेषप्रत्ययविषयेभ्यो विशेषेभ्यः कथञ्चिदभि-

अस्य सामान्यस्य विशेषप्रत्ययविषयत्वोपपत्तेर्विशेषस्यात्मवत् । ततोऽनेकमेव करोतिसामान्यं सत्तासामान्यवत् । नाप्यनंशं, कथञ्चित्सांशत्वप्रतीतिः, सांशेभ्यो विशेषेभ्योनर्थान्तरभूतस्य सांशत्योपपत्तेस्तत्स्वात्मवत् । तथा न सर्वगतं तत्सामान्यं, व्युत्पन्नराष्ट्रेऽनुपलभ्यमानत्वात् । तन्त्रानभिव्यक्तत्वात्तस्यानुपलम्भ इति चेत्, तत एव व्यक्तित्वात्मनोऽपि तत्रानुपलम्भोऽस्तु । तस्य तत्र सद्भावावेदकप्रमाणाभावापसत्यादेवानुपलम्भ इति चेत्, सामान्यस्यापि विशेषाभावावसत्यादेवानुपलम्भोऽस्तु, व्युत्पन्नराष्ट्रे तस्यापि सद्भावावेदकप्रमाणाभावात् प्रत्यक्षतत्स्थानानुभवात् स्वरविपाणादिवत् । व्युत्पन्नराष्ट्रेऽस्ति सामान्यं, युगपन्निर्गदेचास्वाधारयुतित्वे सत्येकत्वाद्दशादिवदित्यनुमानात्तत्र तत्सद्भावासिद्धिरिति चेत्, न, हेनोः प्रतिपाद्यसिद्धत्वात् । न हि भिन्नदेशास्तु व्यक्तियु सामान्यमेक यथा स्पृणादिषु वशादिरिति प्रतीयते, यतो युगपन्निर्गदेचास्वाधारयुतित्वे सत्येकत्वं तस्य सिध्यत् स्वाधारान्तराष्ट्रेऽस्तित्वं साधयेत्, प्रतिव्यक्ति सहशपरिणामलक्षणस्य सामान्यस्य भेदाद्विसहशपरिणामलक्षणविशेषयत् । यथैव हि काचिद्व्यक्तिरुपलभ्यमाना व्युत्पन्नराद्विशिष्टा विसहशपरिणामदर्शनाप्यतिष्ठते तथा सहशपरिणामदर्शनात्किञ्चित्केनचित्समानमवसीयते इति निर्गोधमेव, तेनाय समानः सोऽनेन समान इति समानप्रत्ययात् । ननु पूर्वमननुभूतव्युत्पन्नरस्यैकव्यक्तित्वदर्शने समानप्रत्ययः कस्माच्च भवति?, तत्र सहशपरिणामस्य भावादिति चेत्, तथापि विशिष्टप्रतीतिः कस्मान्न भवति? वैसाहृदयस्य भावात् । परापेक्षत्वाद्विशिष्टप्रतीतेरिति चेत्, तत एव तत्र समान-

प्रत्ययोपि मा भूत् । न हि स परापेक्षो न भवति, परापेक्षामन्तरेण क्वचित्कदाचिदप्यभावाद् द्वित्वाविप्रत्यय-
यवधूरत्वाविप्रत्ययवद्भावाद् । द्विविधो हि वस्तुधर्मः परापेक्षः परानपेक्षश्च वर्णादिवत् । ननु च
साहृश्ये सामान्ये स एवायं गौरिति प्रत्ययः कथं शबलं हृष्टा धवलं पश्यतो घटेतेति चेत्, एकत्वोपचारा-
दिति ब्रूमः । द्विविधं लोकत्वं मुख्यमुपचरितं चेति । मुख्यमात्मादिद्रव्ये । साहृश्ये तूपचरितमिति ।
मुख्ये तु तत्रैकत्वे तेन समानोयमिति प्रत्ययः कथमुपपद्येत ? तयोरेकसामान्ययोगादिति चेत्, न, सामा-
न्यवन्तावेताविति प्रत्ययप्रसङ्गात् । अभेदोपचारे तु सामान्यतद्गतोः सामान्यमिति प्रत्ययः स्यात् । न तेन
समानोयमिति । यष्टिसहचरितः पुरुषो यष्टिरिति यथा, यष्टिपुरुषयोरभेदोपचारात् । मृन्मये गवि
सत्यगवयसहृद्यो गोसाहृद्यस्य सामान्यस्य भावाद्गोत्वजातिप्रसङ्ग इति चेत्, न, सत्यगवयव्यवहारहेतोः
साहृद्यस्य तत्राभावात् तद्भावे तस्य सत्यत्यप्रसङ्गात् । भावगवादिभिः स्थापनागवादेः साहृद्यमात्रं तु
गवादिमात्रव्यवहारकारणं तदेकजातित्वनिबन्धनमनुरुध्यते एव सत्त्वाविसाहृद्यवत् । ततो न मीमांसका-
भ्युपगतस्वभावं करोतिसामान्यमुपपद्यते यत्सकलयज्यादिक्रियाविशेषज्यापिकर्तृव्यापाररूपभावनाख्यां
प्रतिपद्यमानं वाक्येन विषयीक्रियेत । प्रतिनियतक्रियागतस्य तु करोतिसामान्यस्य शब्दविषयत्वे यज्या-
दिसामान्यस्य कथं तद्विनिवार्येत; येन तदपि वाक्यार्थो न स्यात् । तदेवं भावना वाक्यार्थसम्प्रदायो न
श्रेयान्, बाधकसद्भावास्त्रियोगादिवाक्यार्थसम्प्रदायवत् । इति श्रुतिसम्प्रदायावलम्बिनां मतेऽत एव न

कश्चित्सर्वज्ञ इत्ययुक्तं, श्रुतेरविशेषावप्रमाणतापत्तेः । इति सूक्त “यथैव हि सुगतावयः परस्परविरु-
 द्धक्षणिकनित्याद्येकान्तसमयाभिधायिनः सर्वे न सर्ववर्षिन इति न कश्चित्सर्वज्ञस्तथा श्रुतयोपि परस्परवि-
 रुद्धकार्यार्थस्वरूपायर्थोभिधायिन्याः सत्यां न प्रमाणभूताः ” इति न काचिवपि श्रुतिः प्रमाणं स्यात् । न हि
 कार्येऽर्थे श्रुतिरपौरुषेयी, न पुनः स्वरूपे, येनापौरुषेयत्वात्तदन्यतरश्रुतिजनितमेव ज्ञानं प्रमाणं बोधवर्जितैः
 कारणैर्जनितत्वाबुपपद्येत । याचवर्जितत्वं तु नैकप्राप्यस्ति हि सायभिधायिनः “ श्वेतमजमालभेत
 नृत्तिकामः ” इत्यादेः “ सचनं हन्यात् ” इत्यादेरिव धर्मे प्रमाणत्वानुपपत्तेः, पुरुषाद्विज्ञानमिधायिनश्च “ सर्वं
 खल्विद ब्रह्म ” इत्यादेः “ सर्वं प्रधानमेव ” इत्यादेरिव स्वयिपये प्रमाणत्वायोगात् । अपौरुषेयत्वं पुनः सर्वस्याः
 श्रुतेरविशिष्ट, प्रमाणान्तराप्रतिपक्षे धर्मादौ परब्रह्मादौ च प्रयुक्तेः । न च कश्चिच्छ्रुतिः स्वयं स्वार्थं प्रतिपा-
 दयत्यन्यव्यवच्छेदेन कार्ये एवार्थे अहं प्रमाणं न स्वरूपे; स्वरूपे एव वा न कार्येऽर्थे सर्ववैयर्थ्यविशेषः सिद्धः ।
 ननु च “ पदानि तापल्लोके येऽव्यर्थेषु प्रसिद्धानि तेऽप्येव वेदे, तेषामख्याहारादिभिरर्थस्यापरिकल्पनीयत्वा-
 दपरिभाषितव्यत्वाच्च । सति सम्मये लौकिकपदार्थस्य चिद्वानश्रुतपूर्वं काव्याविधायपार्थम्यवपुष्यमानो
 दृष्टः । तद्वच्छ्रुतिवाक्यपार्थम्यमपि कश्चित्स्वयमेवाश्रुतपूर्वमवबोधयतीति युक्तं श्रुतेः स्वयमेवान्यव्यवच्छेदेन
 स्वार्थप्रतिपादनम् ” इति कश्चित्, सोपि न परीक्षाचतुरः, सर्वस्याः श्रुतेस्तथामावाविशेषात् । न च
 भावनैव नियोग एव वा लौकिकवाक्यस्यार्थः शक्यः प्रतिष्ठापयितुं, येन वैदिकवाक्यस्यापि स एवार्थः

स्यात् । नापि सन्मात्रविधिरेव कस्यचिद् वाक्यस्यार्थः शक्यप्रतिष्ठो, येन श्रुतिवाक्यस्यापि स एवार्थोऽन्य-
योगव्यवच्छेदेन स्यात्, तत्रानेकवाधकोपन्यासात् । ततः सुगतादिवच्छ्रुतयोपि न प्रमाणमित्यायातम् ।
तथेष्टत्वादोप इत्येकेषामप्रमाणिकैवेष्टिः । न कश्चित्तीर्थकरः प्रमाणं, नापि समयो वेदोऽन्यो वा तर्कः, परस्पर-
विरोधात् । “ तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना नैको मुनिर्यस्य वचः प्रमाणम् । धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥१॥ ” इति वचनात् । कश्चिद् देवतारूपो गुरुर्बृहस्पतिर्भवेत् संवादकः, प्रत्यक्ष-
सिद्धपृथिव्यादितत्त्वोपदेशात् । इति प्रत्यक्षमेकमिच्छन्ति ये, तेषां लौकायतिकानामिष्टिरप्रमाणिकैव, प्रत्यक्ष-
तस्तद्व्यवस्थापनासम्भवात् । न खलु प्रत्यक्षं सर्वज्ञप्रमाणान्तराभावविषयम्, अतिप्रसङ्गात् । सर्वज्ञस्य हि
मुनेः प्रमाणान्तरस्य च वेदाद्यागमस्यानुमानस्य च तर्काख्यस्याभावं यदि किञ्चिद्व्यवस्थापयेत्, तत्राप्रव-
र्तमानत्वात्, तदा पुरुषान्तरादिप्रत्यक्षान्तराणामप्यभावं तदेव गमयेत् तद्विषयाणां च क्षमादीनाम् । इत्यति-
प्रसङ्गः स्वयमिष्टस्य बृहस्पत्यादिप्रत्यक्षस्यापि, विषयस्याभावसिद्धेः । अथ प्रत्यक्षान्तरं स्वयमात्मानं व्यवस्था-
पयति पृथिव्यादिस्वविषयं च, तत्र प्रवर्तनात् । अतो न तदभावप्रसङ्ग इति मतं तर्हि सर्वज्ञोपि
स्वसंवेदनादात्मानं स्वर्गापूर्वादिविषयं च व्यवस्थापयतीति कथं तदभावसिद्धिः ? प्रमाणान्तरस्य च तद्वच-
नस्य हेतुवादरूपस्याहेतुवादरूपस्य च स एव व्यवस्थापकः स्यादिति कुतस्तदभावसिद्धिः ? सर्वज्ञः स्वप-
रव्यवस्थापकोस्तीत्यत्र किं प्रमाणमिति चेत्, स्वप्रत्यक्षैकप्रमाणवादिनः प्रत्यक्षान्तरं स्वपरविषयमस्तीत्यत्र

किं प्रमाणम् ? तथा प्रसिद्धिरन्यथापीति न प्रत्यक्षं तदभावावेवकम्, अतिप्रसङ्गस्य दुष्परिहारत्वात् ।
 नानुमानम्, असिद्धेः । प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणम्, अगौणत्वात्प्रमाणस्य अनुमानापर्यनिश्चयो दुर्लभः,
 सामान्ये सिद्धसाधनादू विशेषेऽनुगमाभावात् सर्वत्र विरुद्धान्यभिचारिणः संभवात् । इति स्वयमनुमान
 निराकुर्यन्ननुमानादेव सर्वज्ञप्रमाणान्तराभावाच्च यस्यापयतीति कथमनुमत्ताः ? प्रतिपत्तु प्रसिद्धं हि
 प्रमाणं स्वप्नमेवस्य निश्चायकं, नाप्रसिद्धम्, अतिप्रसङ्गादेव । परप्रसिद्धमनुमानं सर्वज्ञप्रमाणान्तराभावाच्च
 प्राक्कमिति चेत्, तत् परस्य प्रमाणात् सिद्धं प्रमाणमन्तरेण वा ? यदि प्रमाणात् सिद्धं नाऽनात्मसिद्धं
 नाम, परस्येवात्मनोपि बादिनाः सिद्धत्वात् प्रमाणसिद्धस्य सर्वेषामविप्रतिपत्तिरित्यत्याह, अन्यथातिप्र-
 सङ्गात्, प्रत्यक्षस्यापि प्रमाणसिद्धस्य विप्रतिपत्तिरित्यतयापत्तेरनात्मसिद्धत्वप्रसङ्गात् । ततो परस्परस्य
 प्रमाणात् सिद्धं तयार्याकस्यात्मसिद्धम् । यथा प्रत्यक्षम् । प्रमाणसिद्धं च परस्यानुमानम् । तस्माद्भानात्म-
 सिद्धम् । अन्यथा परस्यापि न सिद्धयेत्, अतिप्रसङ्गादेव । तथा हि, यत् प्रमाणमन्तरेण सिद्धं
 तत्परस्यापि न सिद्धम् । यथा तदनभिमततत्त्वम् । प्रमाणमन्तरेण सिद्धं च परस्यानुमानम् । तन्न सिद्धं
 स्वयमनभिमततत्त्वसिद्धिप्रसङ्गात् । तदिमे स्वयमेकेन प्रमाणेन सर्वं सर्वज्ञरहितं पुरुषसमूहं संविदन्त
 त्वात्मानं निरस्यन्तीति व्याक्तमेतत्, अतिप्रसङ्गादेव । स्वयमनिष्ट एतन्निद्रियप्रत्यक्षमेपां स्यात्, इन्द्रि-
 यप्रत्यक्षेण सर्वज्ञरहितस्य पुरुषसमूहस्य संवेदनानुपपत्तेः प्रमाणान्तराभावाच्चैव प्रमाणान्तरमन्तरेण । इति

सर्वत्र सर्वदा सर्वस्य सर्वज्ञत्वाभावं प्रत्यक्षतः संविदन् स्वयं सर्वज्ञः स्यात् । तथा सति व्याहृतमेतत् सर्वज्ञप्रमाणान्तराभाववचनं चार्वाकस्य । प्रत्यक्षैकप्रमाणैषणं वा व्याहृतमस्य देशकालनरान्तरप्रत्यक्षाणां स्वयं प्रत्यक्षतः प्रामाण्यस्य साधने सर्वसाक्षात्कारित्वप्रसङ्गात्, संवादकत्वादिलिङ्गजनितानुमानात्तत्साधने अनुमानप्रामाण्यसिद्धिप्रसक्तेः परस्य प्रसिद्धनानुमानेन तत्प्रमाणताव्यवस्थापने स्वस्यापि तत्सिद्धेरनिवार्यत्वात् । अन्यथा परस्यापि तदप्रसिद्धेः कुतः प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणं न पुनरन्यदिति व्यवस्था स्यात् ? ॥

तथेष्टत्वादोष इत्येकेषामप्रमाणिकैवेष्टिः । एक हि तत्त्वोपप्लववादिनः सर्वं प्रत्यक्षादिप्रमाणतत्त्वं प्रमेयतत्त्वं चोपप्लुतमेवेच्छन्ति । तेषां प्रमाणरहितैव तथेष्टिः सर्वमनुपप्लुतमेवेतीष्टेर्न विशिष्यते । न खलु प्रत्यक्षं सर्वज्ञप्रमाणान्तराभावविषयम्, अतिप्रसङ्गात् । नानुमानम्, असिद्धेः । सर्व हि प्रत्यक्षमनुमेयमत्यन्तपरोक्षं च वस्तु जानन्तीति सर्वज्ञानि प्रमाणान्तराणि प्रत्यक्षानुमानागमप्रमाणविशेषाः । तेषामभावं स्वयमसिद्धं प्रत्यक्षमनुमानं वा कथं व्यवस्थापयेद्यतस्तद्विषयं स्यात् ? तथा सति सर्वं प्रमाणं सर्वस्य स्वेष्टतत्त्वविषयं भवेदिति कुतस्तत्त्वोपप्लवः ? परस्य सिद्धं प्रमाणं तदभावविषयमिति चेत्, तत् परस्य प्रमाणतः सिद्धं प्रमाणमन्तरेण वा ? यदि प्रमाणतः सिद्धं नानात्मसिद्धं नाम, प्रमाणसिद्धस्यानानात्मनां वादिप्रतिवादिनां सिद्धत्वाविशेषात् । अन्यथा परस्यापि न सिद्धयेत्, प्रमाणमन्तरेण सिद्धस्यासिद्धत्वाविशेषात् । तदिमे तत्त्वोपप्लववादिनः स्वयमेकेन केनचिदपि प्रमाणेन स्वप्रसिद्धेन वा सकल-

तत्त्वपरिच्छेदकप्रमाणविशेषरहितं सर्वं पुरुषसमूहं सविद्यन्ता एवात्मानं निरूपयन्तीति व्याहृतमेतत्, तथा
तत्त्वोपप्लव्यविद्यव्याधातात् । ननु चानुपप्लुततत्त्ववादिनोपि प्रमाणतत्त्वं प्रमेयतत्त्वं न प्रमाणतः सिद्ध्येत्
प्रमाणमन्तरेण वा ? प्रमाणतश्चेत्तदपि प्रमाणान्तरतः सिद्ध्येदित्यनयस्थानात्कुतः प्रमाणतत्त्वव्यवस्था ?
यदि पुनः प्रथमं प्रमाणं द्वितीयस्य व्यवस्थापकं द्वितीयं तु प्रथमस्येज्यते तवेतरेतराश्रयणालैकस्यापि
व्यवस्था । स्वतः प्रमाणस्य प्रमाणव्यवस्थास्थितेरयमवोप इति चेत्, न, सर्वप्रवादितानां तत्र विप्रतिपक्षभावं
प्रसङ्गात् । कुतश्चित्प्रमाणास्तद्विप्रतिपत्तिनिराकरणे तत्रापि प्रमाणान्तराद् विप्रतिपत्तिनिराकरणेन भाव्य-
निरूपयस्थानमप्रतिहतप्रसरमेव । परस्पर विप्रतिपत्तिनिराकरणे चान्योन्यसमर्थनं गुरुतरम् । प्रमाणम-
न्तरेण तु प्रमाणादितत्त्वं यदि सिद्ध्येत्तदा तदुपप्लव्यवस्थापि तथा दुःशाफ्या निराकर्तुम् । स्यान्मतम् ।
“विनारोत्तरकालं प्रमाणादितत्त्वव्यवस्थितिः । विचारस्तु यथाकथञ्चित्क्रियमाणो नोपालम्भार्हः, सर्वथा
व्यवस्थामात्रप्रसङ्गात्” इति । एव तर्हि तत्त्वोपप्लव्यवादिनामपि विचारानुत्तरकाल तत्त्वोपप्लव्यवस्था तथैवास्तु
सर्वथा विंशपाभावात् । एव न तत्र प्रमाणतत्त्वमेव तावद्विचार्यते, कथं प्रमाणस्य प्रामाण्यम् ?
किमनुष्ठकारकसन्वोद्भोत्पाद्यत्वेन, आधारदितत्त्वेन, प्रवृत्तिसामर्थ्येनान्यथा वा ? यद्यनुष्ठकारकसन्वोद्भोत्पा-
द्यत्वेन तदा सैव कारकाणामनुष्ठता कृतोवसीयते ? न तावत्प्रत्यक्षापन्नकुशलादेः संवेदनकारणस्याती-
न्द्रियस्यानुष्ठतायाः प्रत्यक्षीकर्तुमशक्तेः । नानुमानात्, तदधिनाभाविलिङ्गाभावात् । विज्ञान तत्कायं

लिङ्गमिति चेत्, न, विज्ञानसामान्यस्य तदव्यभिचारित्वाभावात् । प्रमाणभूतं विज्ञानं तल्लिङ्गमिति चेत् कुतस्तस्य प्रमाणभूततावसायः ? तददुष्टकारणारब्धत्वादिति चेत्, सोयमन्योन्याश्रयः । सिद्धे विज्ञानस्य प्रमाणभूतत्वे निर्दोषकारणारब्धत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च प्रमाणभूतत्वसिद्धिरिति । किञ्च चक्षुरादिकारणानां गुणदोषाश्रयत्वे तदुपजनितसंवेदने दोषाशङ्कानिवृत्तिर्न स्यात् गुणदोषाश्रयपुरुषवचनजनितवेदनवत् । गुणाश्रयतयैव तन्निश्चये तदुत्थविज्ञाने दोषाशङ्कानिवृत्तौ पुंसोपि कस्यचिदुणाश्रयत्वेनैव निर्णये तद्वचनजनितवेदने दोषाशङ्कानिवृत्तेः किमपौरुषेयशब्दसमर्थनायासेन ? अथ पुरुषस्य गुणाधिकरणत्वमेवाशक्यमिति श्रयं, परचेतोवृत्तीनां दुरन्वयत्वात् तद्व्यापारादेः साङ्कर्यदर्शनात्, निर्गुणस्यापि गुणवत् इव व्यापारादिसंभवादुपवर्ण्यते तर्हि चक्षुरादीनामप्यतीन्द्रियत्वात्तत्कार्यसाङ्कर्योपलब्धेः कुतो गुणाश्रयत्वनियमनिश्चयः शक्यः कर्तुम् ? कस्यचिदपौरुषेयस्यापि च ग्रहोपरागादेः शुक्लवस्त्रादौ पीतज्ञानहेतोरुपलक्षणाद्वेदस्यापौरुषेयस्यापि मिथ्याज्ञानहेतुत्वसंभावनायां कथमिव निःशङ्कं याज्ञिकानां तज्जनितवेदने प्रामाण्यनिश्चयः ? ततो नादुष्टकारकजन्यत्वेन कस्यचित्प्रमाणता । नापि बाधानुत्पत्त्या, मिथ्याज्ञानेपि स्वकारणवैकल्याद्वाधकस्यानुत्पत्तिसंभवात् प्रमाणत्वप्रसक्तेः । अथ यथार्थग्रहणनिबन्धना बाधानुत्पत्तिरप्रमाणाऽसंभविनी प्रमाणत्वसाधिनीति मतं, कुतस्तस्याः सत्यार्थग्रहणनिबन्धनत्वनिश्चयः ? संविदः प्रमाणत्वनिश्चयादिति चेत् परस्परश्रयः । सति प्रमाणत्वनिश्चये संवेदनस्य यथार्थग्रहणनिबन्धनबाधानुत्पत्तिर्निर्णयस्तस्मिंश्च

सति प्रमाणत्वनिश्चय इति । अन्यतः प्रमाणत्वनिश्चये किमेतया बाधानुत्पत्तयः ? न च बाधानुत्पत्तेर्यथा-
 र्थग्रहणनिपन्धनत्व स्यात् एव निश्चीयते सन्देहाभावप्रसङ्गात् । इत्यन्ते च सन्देहः, किं यथार्थग्रहणा-
 श्चोत्र बाधानुत्पत्तिराहोस्यित्स्वकारणवैकल्यादित्युभयसत्परिशिष्टतययोत्पत्तेः कश्चिदूरे मरीचिकायां जलज्ञाने
 स्वकारणवैकल्याद्वाथकप्रत्ययानुत्पत्तिप्रसिद्धेरभ्यासवेधो तत्कारणसाकल्याद्वाथकज्ञानोत्पादात् । किञ्चार्थ-
 संवेदनानन्तरमेव बाधानुत्पत्तिस्तत्प्रामाण्यं व्यवस्थापयेत् सर्वथा वा ? न तावत्प्रथमविकल्पाः संभवति,
 मिथ्याशानेपि कश्चिदनन्तर बाधानुत्पत्तिवर्शनात् । सर्वथा बाधानुत्पत्तेः संविदि प्रामाण्यनिश्चयश्चेत्, न,
 तस्याः प्रत्येतुमशक्यस्यात्, सबत्सरादिविकल्पेनापि बाधोत्पत्तिवर्शनात् । पिरतरकालं बाधस्यानुत्पत्ता-
 यपि स्वकारणवैकल्यात् कालान्तरेऽप्यसौ नोत्पत्स्यते इति कुतो निश्चयनीयः ? कश्चित् मिथ्याज्ञाने तज्ज-
 न्मन्यपि बाधा नोपजायते, स्यद्देतुवैकल्यात् । न यैतावता तत्प्रामाण्यम् । किञ्च कश्चिदेव स्थितस्य
 बाधानुत्पत्तिः प्रतिपत्तुः सर्वत्र वार्थसविदि प्रामाण्यहेतुः ? न तावत्प्रथमः पक्षः, कस्यचिन्मिथ्यायवोष-
 त्यापि प्रमाणत्वापत्तेः । नापि द्वितीयः, कस्यचिदूरे स्थितस्य बाधानुत्पत्तावपि समीपे बाधोत्पत्तिप्रतीतेः
 सर्वत्र बाधास्थितस्य बाधानुत्पत्तिसन्देहात् । समीपे बाधानुत्पत्तावपि दूरे बाधोत्पत्तिसंभावनाय । किञ्च
 कस्यचिद्बाधानुत्पत्तिः सर्वस्य वा ? न तावत् कस्यचिद्बाधानुत्पत्तिः संविदि प्रामाण्यहेतुः, विपर्ययेपि भावात् ।
 मरीचिकादौ तोयज्ञाने वेदान्तरगमनादिना बाधानुत्पत्तावपि प्रमाणत्वाभावात् । सर्वस्य बाधानुत्पत्ति-

रथसंवेदने प्रामाण्यकारणमिति चेत्, न, तस्याः किञ्चिज्ज्ञेयानुपपत्तेः, शक्तौ वा तस्य सर्वज्ञत्वापत्तेरसर्व-
ज्ञव्यवहाराभावप्रसङ्गात् सर्वदेशकालपुरुषापेक्षया बाधकाभावनिरणयस्यान्यथानुपपत्तेः । इति न बाधार-
हितत्वेन संवेदनस्य प्रामाण्यम् । नापि प्रवृत्तिसामर्थ्येन, अनवस्थाप्रसक्तेः । प्रवृत्तिसामर्थ्यं हि फलेनाभि-
सम्बन्धः सजातीयज्ञानोत्पत्तिर्वा ? यदि फलेनाभिसम्बन्धः सोवगतोनवगतौ वा संविदः प्रामाण्यं गमयेत् ?
न तावदनवगतः, अतिप्रसङ्गात् । सोवगतश्चेत् तत एव प्रमाणादन्यतो वा ? न तावत्त एव, परस्पराश्र-
यानुषङ्गात् । सति फलेनाभिसम्बन्धस्यावगमे तस्य प्रमाणत्वनिश्चयात् तस्मिंश्च सति तेन तदवगमात् ।
अन्यतः प्रमाणात्सोवगत इति चेत्तदन्यत्प्रमाणं कुतः प्रामाण्यव्यवस्थामास्ति घ्नते ? प्रवृत्तिसामर्थ्यादिति
चेत् तदपि प्रवृत्तिसामर्थ्यं यदि फलेनाभिसम्बन्धस्तदावगतोऽनवगतौ वा संविदः प्रामाण्यं गमयेदित्यादि
पुनरावर्तत इति चक्रकप्रसङ्गः । एतेन सजातीयज्ञानोत्पत्तिः प्रवृत्तिसामर्थ्यं संचित्प्रामाण्यस्यागमकं
प्रतिपादितं, सजातीयज्ञानस्य प्रथमज्ञानात्प्रामाण्यनिश्चये परस्पराश्रयस्याविशेषात्, प्रमाणान्तरात्तत्प्रा-
माण्यनिरणयेनवस्थानुषङ्गात् । प्रवृत्तिश्च प्रतिपत्तुः प्रमेयदेशोपसर्पणं प्रमेयस्य प्रतिपत्तौ स्यादप्रतिपत्तौ वा ?
न तावदप्रतिपत्तौ, सर्वत्र सर्वस्य प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । तत्प्रतिपत्तौ चेत्, निश्चितप्रामाण्यात् संवेदनात्तत्प्रतिप-
त्तिरनिश्चितप्रामाण्याद्वा ? प्रथमपक्षे परस्पराश्रयणमेव, सति प्रवर्तकस्य संवेदनस्य प्रामाण्यनिश्चये ततः
प्रमेयप्रतिपत्तिः, सत्यां च प्रमेयप्रतिपत्तौ प्रवृत्तेः सामर्थ्यात्तत्प्रामाण्यनिश्चयात् । प्रमाणान्तरात्तत्प्रतिपत्तौ

प्रथमसवेदनस्य वैयर्थ्यं, स एव च पर्यनुयोगेनवस्थापस्तिकारः । द्वितीयपक्षे तु प्रामाण्यनिश्चयानर्थक्यं,
 स्वयमनिश्चितप्रामाण्यादेव सवेदनात्प्रमेयप्रतिपत्तिप्रवृत्तिसिद्धेः । संशयात्प्रवृत्तिवर्शनावदोष इति चेत्
 किमर्थमिदानीं प्रमाणपरीक्षणम् ? लोकवृत्तानुवावार्थमिति चेत्, तत्तर्हि लोकवृत्तं कुतो निर्विवादं प्रसिद्धं
 यस्यानुवावार्थं प्रमाणाशास्त्रप्रणयनम् ? न तावत्स्वत एव, प्रमाणतोर्यप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यावर्थवत्प्रमा-
 णमिति परतः प्रामाण्यानुवादविरोधात् । स्वतः प्रसिद्धं हि प्रमाणप्रमेयरूपं लोकवृत्तं तथैवानुवदितुं युक्तं
 मान्यथा, अतिप्रसङ्गात् । यथानुरागतेस्माभिस्तथैव लोकवृत्तं प्रसिद्धं स्वत इति चेत्, न, स्वतः सर्वप्रमाणानां
 प्रामाण्यमित्यन्यैर्लोकवृत्तस्यानुयायात् तथैव प्रसिद्धिप्रसङ्गात् । स मिथ्यानुवाद इति चेत्, तद्यपि मिथ्या-
 नुवादाः कुतो न भवेत् ? तथा लोकवृत्तस्य प्रसिद्धत्वादिति चेत्, परोप्येवं द्रूयात् । तथैव लोकवृत्तस्य
 प्रसिद्धत्वे तथा अनुवादस्य सत्यत्वं तत्सत्यत्वाच्च तथैव लोकवृत्तस्य प्रसिद्धत्यभितीतराभ्युपत्यमप्युभयोः
 समानम् । तथा लोकवृत्तान्तरास्य प्रसिद्धौ पुनरन्यस्या दुर्निवारैव । इति न प्रवृत्तिसामर्थ्यात्सयिवः
 प्रामाण्यनिश्चयानुयायो युक्तः । ततो न प्रवृत्तिसामर्थ्येन प्रामाण्यं व्यधतिष्ठते । नाप्ययिसंयादित्वेन,
 तदयिसवावस्थार्थक्रियास्थितिलक्षणास्यानवगतस्य प्रामाण्यव्यवस्थारेतुत्वायोगात् । तस्यावगतस्य तद्धे-
 तुत्वं कुतस्तदवगमस्य प्रामाण्यम् ? संयावान्तराविति चेत्, न, तदवगमस्यापि संयावान्तरात्प्रामाण्यनिर्णये-
 नवस्थाप्रसङ्गात् । अथार्थक्रियास्थितिलक्षणाऽविसवावज्ञानस्याभ्यासवशात् स्वतः प्रामाण्यसिद्धेरदोषः ।

तथाविधो भवभृतां प्रभुः साध्यते । तच्चासिद्धं, सुनिश्चितासंभवत्साधकप्रमाणत्वस्य तद्वाधकस्य सङ्गा-
वात् । न हि तत्साधकं प्रत्यक्षम् । नाप्यनुमानं, तदेकदेशस्य लिङ्गस्यादर्शनात् । तदुक्तं “ सर्वज्ञो दृश्यते
तावन्नेदानीमस्मदादिभिः । हृष्टो न चैकदेशोस्ति लिङ्गं वा योनुमापयेत् ” ॥ १ ॥ इति । आगमोपि न ताव-
न्नित्यः सर्वज्ञस्य प्रतिपादकोस्ति, तस्य कार्ये एवार्थे प्रामाण्यात् स्वरूपेपि प्रामाण्येति प्रसङ्गात् । स सर्ववित्
स लोकविदित्यादेर्हिरण्यगर्भः सर्वज्ञ इत्यादेश्चागमस्य नित्यस्य कर्मार्थेवाद्प्रधानतवात् तात्पर्यासंभवा-
दन्यार्थप्रधानैर्वचनैरन्यस्य सर्वज्ञस्य विधानासंभवात् । पूर्वं कुतश्चिदप्रसिद्धस्य तैरनुवादायोगात् । अनादे-
रागमस्यादिमत्सर्वज्ञप्रतिपादनविरोधाच्च । नाप्यनित्यस्तत्प्रणीत एवागमस्तस्य प्रकाशको युक्तः, परस्परा-
श्रयप्रसङ्गात् । नरान्तरप्रणीतस्तु न प्रमाणभूतः सिद्धो यतः सर्वज्ञप्रतिपत्तिः स्यात् । असर्वज्ञप्रणीताच्च
वचनान्मूलवर्जितात् सर्वज्ञप्रतिपत्तौ स्ववचनात्किञ्च तत्प्रतिपत्तिरविशेषात् । तदुक्तं “ न चागमविधिः
कश्चिन्नित्यः सर्वज्ञबोधनः । न च मन्त्रार्थवादानां तात्पर्यमवकल्प्यते ॥ १ ॥ न चान्यार्थप्रधानैस्तैस्तदस्ति-
विधीयते । न चानुवदितुं शक्यः पूर्वमन्यैरबोधितः ॥ २ ॥ अनादेरागमस्यार्थो न च सर्वज्ञ आदिमान् ।
कृत्रिमेण त्वसत्येन स कथं प्रतिपाद्यते ॥ ३ ॥ अथ तद्वचनैव सर्वज्ञोऽज्ञैः प्रतीयते । प्रकल्प्येत कथं सिद्धि-
रन्योन्याश्रयोस्तयोः ॥ ४ ॥ सर्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन तदस्तिता । कथं तदुभयं सिद्ध्येत् सिद्धमूला-
न्तरादृते ॥ ५ ॥ असर्वज्ञप्रणीतात्तु वचनान्मूलवर्जितात् । सर्वज्ञमवगच्छन्तः स्ववाक्यार्त्तिकं न जानते ॥ ६ ॥ ”

न चेद स्वार्थव्यवसायात्मनो ज्ञानस्य पुरवर्धोभम् । सकलदेशकालपुरुषापेक्षया सुष्ठु निश्चितमसम्भयद्वा-
चकृत्य हि प्रमाणस्याभ्यस्तविषये स्यात् एवावसीयते, स्वरूपवत् । अनन्यस्तविषये तु परत इति नानवश्ये-
तरेतराश्रयदोषोपनिपातः । स्वार्थव्यवसायात्मकत्वमेव हि सुनिश्चितासम्भयद्वाचकत्वम् । तथाभ्यासद-
शाया न परतः प्रमाणात्साध्यते, येनानवस्था स्यात्, परस्परश्रयो वा, तस्य स्वत एव सिद्धत्वात् ।
तथानन्यासवशायामपि परतः स्वयसिद्धग्रामाण्याद्वेदनात् पूर्वस्य तथाभावसिद्धेः कुतोभवस्यादिवोयाव-
काशाः !, कश्चिदन्यासानभ्यासौ तु प्रतिपत्तुरदृष्टविशेषवशाद्देशकालाविविशेषवशाथ भवन्तौ सम्प्रतीतावेव,
यथापरणक्षयोपशममात्मनः सकृदसकृद्वा स्वार्थसंवेदनेऽभ्यासोपपत्तेः । स्वार्थव्यवसायापरणोदये पाऽसंवे-
दने सकृत्संवेदने वा संवेदनपीनः पुन्येपि वाऽनन्यासयदनात् । पूर्वापर स्वभावत्यागोपादानान्यतस्य भाव-
स्थितिलक्षणत्वेनात्मनः परिणामिनोभ्यासानभ्यासाविरोधात् । सर्वथा क्षणिकस्य नित्यस्य वा प्रतिपत्तुस्त-
दनुपपत्तेरमीदृत्वात् । नन्विदं सुनिश्चितासम्भयद्वाचकत्वं संवेदनस्य कथमसर्वज्ञो ज्ञातुं समर्थ इति चेत्, सर्वत्र
सर्वदा सर्वस्य सर्वं संवेदनमसुनिश्चितासम्भयद्वाचकमित्यप्यसकलज्ञः कथं जानीयात् ? तत एव संशयो-
स्तियति चेत्, सोपि तथाभावेतरविषयः सर्वस्य सर्वथा सर्वत्रेति कथमसर्वज्ञः शक्तोवयोद्धुम् ? स्वसंवेदने
तथावबोधोपात्सर्वत्र तथायबोध इति चेत्, तर्ह्यनुमानमायात विवादाच्यासितं संवेदनं सुनिश्चितासम्भयद्वा-
चकत्वेतराभ्यां सन्निवर्धं, संवेदनत्वादसत्संवेदनवदिति । तच्च यदि सुनिश्चितासम्भयद्वाचकं सिद्धं

तदा तेनैव साधनस्य व्यभिचारः । अथ न तथा सिद्धं, कथं साध्यसिद्धिनिवन्धनम् ? अतिप्रसङ्गात् । स्वसंवेदनं च प्रतिपत्तुः किञ्चित् कदाचित् सुनिश्चितासम्भवद्वाधकं किञ्चित् द्विपरीतं प्रसिद्धं न वा ? यदि न प्रसिद्धं, कथं सन्देहः ? क्वचिदप्रसिद्धोभयविशेषस्य तत्सामान्यदर्शनेनैव तत्परामर्शप्रत्ययस्य सन्देहस्यासम्भवाद्भूभवनसंवेद्वितीतिथतमात्रस्य तादृशः स्थाणुपुरुषविषयसन्देहवत् । यदि पुनस्तदुभयं प्रसिद्धं तदा स्वतः परतो वा ? अभ्यासदशायां स्वतो नभ्यासदशायां परत एवेति चेत् सिद्धमकलङ्क-
शासनं, सर्वस्य संवेदनस्य स्यात्स्वतः प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्व्यवस्थानात्, अन्यथा क्वचिद्व्य-
वस्थानुमशक्तेः । एतेन तत्त्वोपप्लववादिनः किमदुष्टकारकसन्दोहोत्पाद्यत्वेन बाधकानुत्पत्त्या प्रवृत्तिसाम-
र्थ्येनान्यथा वेत्यादिविकल्पसन्दोहहेतुकप्रभानुपपत्तिः प्रकाशिता, ग्यमन्यत्रान्यदा कथञ्चिदप्रतिपन्नत-
द्विकल्पस्य पुनः क्वचित्तत्परामर्शसंशयप्रत्ययायोगात् । क्वचित्कदाचिददुष्टकारकसन्दोहोत्पाद्यत्वादिविशे-
षप्रतिपत्तौ तु कुतस्तत्त्वोपप्लवसिद्धिः ? पराभ्युपगमात्तत्प्रतिपत्तेरदोष इति चेत्, स तर्हि पराभ्युपगमो
यदि प्रमाणात्प्रतिपन्नः स्वयं तदा कथं प्रमाणप्रमथतत्त्वोपप्लवः ? पराभ्युपगमान्तरात्तत्प्रतिपत्तौ तदपि परा-
भ्युपगमान्तरमन्यस्मात् पराभ्युपगमान्तरात्प्रतिपत्तव्यमित्यनवस्था । पराभ्युपगमं च स्वयं प्रतीयन्नेव न
प्रत्येमीति द्रुवाणः कथं स्वस्थः ? स्वयमप्रतीयंस्तु पराभ्युपगमं ततः किञ्चित्प्रत्येयीति दुरवबोधं, सोऽयं
किञ्चिदपि स्वयं निर्णीतमनाश्रयन् क्वचिद्विचारणायां व्याप्प्रियत इति न बुद्ध्यामहे, किञ्चिन्निर्णीतमाश्रित्य

विचारस्यानिर्णीतिर्यं प्रयुयोः । सर्वविप्रतिपत्तौ तु कचिद्विचारणानवतारात् । तदुक्तं “ किञ्चिद्विप्रतिपत्ति-
माश्रित्य विचारोन्पद्य यन्तीते । सर्वविप्रतिपत्तौ तु कचिन्नास्ति विचारणा ” ॥१॥ इति । ततः सूक्तं, तत्सर्वो-
पप्लव्यादिनः स्वयमेकेन प्रमाणेन स्वप्रसिद्धेन परप्रसिद्धेन वा विचारोपारकालमपि प्रमाणतत्त्व प्रमेयतत्त्वं
चोपप्लुतं सचिदन्त एवात्मानं निरस्यन्तीति व्याहृतिः ।

तदेवं कारिकाव्याख्यानमनघमवतिष्ठते । तीर्थच्छेदसम्प्रदायानां तथा सर्वमयगतमिच्छतामासता
नास्ति, परस्परविरुद्धाभिधानात्, एकानेकप्रमाणवादिनां स्वप्रमाख्यायुत्तेरिति । एकप्रमाणवादिनो हि
संवेदनाद्वैतायलम्बिनश्चिन्नाद्वैताश्रयिणः परब्रह्मशब्दाद्वैतभाषिणश्च सुगतावयो यथा तीर्थच्छेदसम्प्रदाया-
स्तथा प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणमिति यदन्तोपि चार्वाकाः, परमाणमनिराकरणसमयतयात् । यथा य कपिलाव-
योनेकप्रमाणवादिनस्तीर्थच्छेदसम्प्रदायास्तथा तत्त्वोपप्लववादिनोपि, तैरेकस्यापि प्रमाणस्यानभिधानात्,
नैकप्रमाणवादिनोऽनेकप्रमाणवादिन इति व्याख्यानात् । तथा सर्वमासागमपदार्थजातमयगतमिच्छन्तो-
प्यनेकप्रमाणवादिनो नैनयिकास्तीर्थच्छेदसम्प्रदायाः । तेषामशेषाणामासता नास्ति, परस्परविरुद्धयो-
रर्थयोरभिधानात् ।

तत्र संवेदनाद्वैतानुसारिणः स्वपक्षसाधनस्य परपक्षदूषणस्य वा संविद्वैतविरुद्धस्याभिधान, तथा
द्वैतप्रसिद्धेः । सधृत्या तदुपगमे न परमार्थतः सचिद्वैतसिद्धिः, अतिप्रसङ्गात् । एतेन चिन्नाद्वैतपर-

ब्रह्माद्यवलम्बिनां परस्परविरुद्धाभिधानं प्रतिवर्णितम् । प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणमिति नदनां प्रमाणेनरसामान्यवस्थापनस्य संवादंतरस्वभावलिङ्गानुमाननियन्धस्य परिचितावबोधस्य च व्यापारादिकार्यलिङ्गोत्थानुमाननिमित्तस्य परलोकादिप्रतिषेधस्य चानुपलब्धिलिङ्गोद्भूतानुमानहेतुकस्य प्रत्यक्षैकप्रमाणविरुद्धस्याभिधानं प्रतिपत्तव्यं, तथा प्रमाणान्तरसिद्धेः । परोपगमात्तत्स्वीकरणे स्वयं प्रमाणेतरसामान्यादिव्यवस्थानुपपत्तेः कुतः प्रत्यक्षैकप्रमाणवादः, अनिप्रसङ्गात् । तथानेकप्रमाणवादिनां कपिलकणभक्षाक्षपादजैमिनिमतानुसारिणां स्वोपगतप्रमाणसंख्यानियमविरुद्धस्य सामर्थ्येन साध्यसाधनसमन्वज्ज्ञानस्याभिधानं चोद्भव्यं, प्रमाणान्तरस्योद्देश्यसिद्धेः । यावान्कश्चिद्रूपः स सर्वोप्यग्निजन्माऽनग्निजन्मा च न भवतीति प्रतिपत्तौ न प्रत्यक्षस्य सामर्थ्यं, तस्य सन्निहितविषयप्रतिपत्तिफलत्वात् । नाप्यनुमानस्य, अनवस्थानात्, तद्व्याप्तेरप्यपरातुमानगमन्यात् । इति वैशेषिकस्योद्देशः प्रमाणान्तरमनिच्छन्नोपगयानम् । एतेन सौगतस्य प्रमाणान्तरमापादितम् । तथागमस्यापि व्याप्तिग्रहणंऽनधिकारात्कपिलस्योद्देशः प्रमाणं नैयायिकस्य च तत्रोपमानस्याप्यसमर्थत्वात् प्राभाकरस्य चार्थापत्तेरप्यनुमानवत्तत्राव्यापाराद्भूतमतानुसारिणश्चाभावस्यापि तत्रानधिकृतत्वात् । नथैकमपि प्रमाणमनभ्युपगच्छतां तत्त्वोपलब्ध्यावलम्बिनामेकप्रमाणवादिनां तत्त्वोपलब्धवोपगमस्य प्रमाणसिद्ध्यविनाभायिनः सकलनत्त्वोपलब्धविरुद्धस्याभिधानमवगन्तव्यम् । धैर्यशक्तानां तु सर्वमवगनमिच्छतां परस्परविरुद्धाभिधानं विरुद्धमवैयर्थ्यं प्रसिद्धमेव, सुगनमतोपगमे कपिलादिमतस्य

चिरोप्रात् । तत्रः सिद्धो हेतुः परस्परविरोधत इति तीर्थकृत्समयानां सर्वेषामाप्तत्याऽभायं साधयति । यदि
 पुनः सविषद्वैनादीनां स्वतः प्रमितिसिद्धेः प्रमाणान्तरतः स्वपरपक्षसाधनदूषणयचनाभावाच्च परस्परवि-
 रुद्धाभिधान स्वसंवेदनैकप्रमाणवादिना, नापीन्द्रियजप्रत्यक्षैकप्रमाणवादिनां, प्रत्यक्षप्रामाण्यस्य प्रत्यक्षत
 न्य सिद्धेः, अनुमानादिप्रामाण्याभावस्यापि तत् एव प्रसिद्धेः प्रमाणान्तराप्रसङ्गात्, तथानेकप्रमाणवादिना-
 मपि स्वीपगतप्रमाणसंख्यानियमस्य स्यत एव सिद्धेः प्रमाणान्तरस्योक्तस्याप्रसङ्गाच्च यिच्छामिधान संभव-
 तीति मतं तवापि न तेषामाप्ततास्मि, स्वप्रमाव्याधृत्तेरन्यथानैकान्तिकत्वात् । न हि संपिषद्वैतेन्यत्र वा स्व-
 स्य स्येनैव प्रमा समयति, निरशत्वात्प्रमाणप्रमेयस्य भावव्याधृत्तौ प्रमाया व्याधृत्तेस्तदव्याधृत्तौ प्रमात्रादि-
 स्वमायाव्याधृत्तेरैकान्तिकत्वाभावात् प्रमात्राद्यनेकस्य भावस्यैकसंवेदनस्यानेकान्तात्मनोऽनुमननात्, सवित्
 स्वय स्येन स्य सर्ववपत्त इति प्रतीतिः । नापीन्द्रियजप्रत्यक्षे स्वग्रामा घटते, भूतवादिभिस्तस्यास्यसंचिदि-
 तस्वीपगमात् । इति सिद्धा तत्र स्वप्रमाया व्याधृत्तिः ततो न प्रत्यक्षत एव प्रमाणेतरसामान्यमित्यादिः ।
 तदव्याधृत्तौ या स्वार्थेऽन्ययसायात्मकत्वसिद्धेः स्याद्वादाश्रयणार्थैकान्तिकत्वाभावादनैकान्तिकत्वम् । गते-
 नानेकप्रमाणवादिनामनैकस्मिन् प्रमाणे स्वप्रमाव्याधृत्तिसिद्ध्याख्याता । तदव्याधृत्तौ धर्मान्तिकत्वप्रसक्तिः,
 अनेकशक्यात्मकस्वार्थेऽन्ययसायात्मकानेकप्रमाणसिद्धेः । तस्वीपसहव्यादिनां तु तस्वीपसहवे स्वप्रमाया व्या-
 धृत्तिः सिद्धेय । तदव्याधृत्तौ तस्वीपसहवैकान्तिकत्वाभावप्रसक्तिश्च । ततो नैतेपामाप्तता । किञ्च सर्वप्रमाण-

निनियुत्तेरितरग मंत्रनिपत्तेः । ये तावदेतं नित्यं प्रमाणं स्वभावभेदाभावाद्दन्ति तेषां सर्वप्रमाणादिनि-
युतिः येष्येनैकमनित्यं प्रतिक्षणं स्वभावभेदादानक्षने नैवानपि प्रत्यक्षादिप्रमाणानां नित्यं ज्ञानानेनैरेणैव
प्रकारेण तथैवाशित्वा नित्यात्मकत्वेन मंत्रनिर्गतेः । ननो नैरेणं नित्यानिर्गते ज्ञानप्रमाणाद्यादिनां तैर्गुरु-
मयानामागता । किञ्च वागक्षगुड्डीच्छागुरुन्यादिकं कश्चिदनादित्ज्ञानं निरगतमेति न पुनस्तन्प्रतिषेधवा-
दियु तथैति परमगहनसंगत । नग हि । नीर्थेच्छेदसम्प्रदायान्तरैरान्यथादिनो नाप्तावित्ज्ञाना अव्यञ्जि-
ष्टवागक्षगुड्डीच्छादिमत्त्वादिशिष्टागुरुन्यादेषां रज्यागुरुयत् । इति नैरेयामागता । नत्प्रनिर्गतेष्वयादिनां
पुनः ग्यादादिनां नातः कश्चिदपिशिष्टागतागादिमानपिशिष्टागुरो रा, नत्तु गुणित्ज्ञानानिर्गतेभिर्ग्याहूनेना-
न्युपगतत्वात्, करणकमन्त्रगयानागनियत्तित्तुद्धिन्वात्, उच्छारहित्यन्याद्विगुरुयानिगयन्यादिति । यथा
वागाधिकं निर्दोषज्ञाननिराकरणममर्थं न तथा स्वाद्यादय्यागवैद्विभिर्भिद्दयमानं भगवतीनि परमगहनमे-
तत्, अगुक्तिज्ञानविशामगोचरत्वात्कृत्यूधिरणाधिगम्यन्वात् । इत्थं मित्रं सुनिश्चिनासम्भवद्वाराभक्तप्रमा-
णात्यम् । तेन कः परमान्मा विदेय लब्धयुगयोगसंज्ञागणामारणनिगन्धनानामत्यं भक्तभूतां प्रभुः ।
सत्तदस्याद्वादन्यागविद्विरामाग्रप्रतिक्षेपप्रज्ञागण हि न्याहूतिन पृथास्तथापनिक्षेपार्हत्वेन सुनिश्चिनासम्भव-
द्वाप्यक्रममाणत्वं सिद्धयति । नैरेणं कारित्तागान्तुगीयगादौ न्यात्यागने । कः परमात्मा, पराऽन्यन्त्रिक्ती
मा लक्ष्मीर्गन्धेति विद्यताम् । निवेद्य ज्ञा एव न पुनः कथमिदमज्ञः, सिद्धिनि ज्ञानस्य सुल्लग्नस्य

तथाविधो भवभृतां प्रभुः साध्यते । तच्चसिद्धं, सुनिश्चितासंभवत्साधकप्रमाणत्वस्य तद्वाधकस्य सङ्गा-
वात् । न हि तत्साधकं प्रत्यक्षम् । नाप्यनुमानं, तदेकदेशस्य लिङ्गस्यादर्शनात् । तदुक्तं “ सर्वज्ञो हृदयते
तावन्नेदानीमस्मदादिभिः । हृद्यो न चैकदेशोस्ति लिङ्गं वा योऽनुमापयेत् ” ॥ १ ॥ इति । आगमोपि न ताव-
न्नित्यः सर्वज्ञस्य प्रतिपादकोस्ति, तस्य कार्ये एवार्थे प्रामाण्यात् स्वरूपेपि प्रामाण्येतिप्रसङ्गात् । स सर्ववित्
स लोकविदित्यादेर्हिरण्यगर्भः सर्वज्ञ इत्यादेश्चागमस्य नित्यस्य कर्मार्थवाद्प्रधानत्वात् तात्पर्यासंभवा-
दन्यार्थप्रधानैर्वचनैरन्यस्य सर्वज्ञस्य विधानासंभवात् । पूर्वं कुतश्चिदप्रसिद्धस्य तैरनुवादायोगात् । अनादे-
रागमस्यादिमत्सर्वज्ञप्रतिपादनविरोधाच्च । नाप्यनित्यस्तत्प्रणीत एवागमस्तस्य प्रकाशको युक्तः, परस्पर-
अयप्रसङ्गात् । नरान्तरप्रणीतस्तु न प्रमाणभूतः सिद्धो यतः सर्वज्ञप्रतिपत्तिः स्यात् । असर्वज्ञप्रणीताच्च
वचनान्मूलवर्जितात् सर्वज्ञप्रतिपत्तौ स्ववचनान्तरात् तत्प्रतिपत्तिरविशेषात् । तदुक्तं “ न चागमविधिः
कश्चिन्नित्यः सर्वज्ञबोधनः । न च मन्त्रार्थवादानां तात्पर्यमवकल्प्यते ॥ १ ॥ न चान्यार्थप्रधानैस्तैस्तदस्तित्वं
विधीयते । न चानुवर्दितुं शक्यः पूर्वमन्यैरयोधितः ॥ २ ॥ अनादेरागमस्यार्थो न च सर्वज्ञ आदिमान् ।
कृत्रिमेण त्वसत्येन स कथं प्रतिपाद्यते ॥ ३ ॥ अथ तद्वचनेनैव सर्वज्ञोऽज्ञः प्रतीयते । प्रकल्प्येत कथं सिद्धि-
रन्योन्याश्रययोस्तयोः ॥ ४ ॥ सर्वज्ञोक्तया वाक्यं सत्यं तेन तदस्तिता । कथं तदुभयं सिद्ध्येत् सिद्धमूला-
न्तराद्वैते ॥ ५ ॥ असर्वज्ञप्रणीतात्तु वचनान्मूलवर्जिनात् । सर्वज्ञमवगच्छन्तः स्ववाक्यात्किं न जानते ॥ ६ ॥ ”

इति । नोपमानमपि सर्वज्ञस्य साधकं, तत्सदृशस्य जगति कस्यचिदप्यभावात् । तथोक्त, “ सर्वज्ञसदृशं
 कश्चियदि पश्येम सम्प्रति । उपमानेन सर्वज्ञं जानीयाम ततो चयम् ” ॥ १ ॥ इति । नार्थापत्तिरपि सर्वज्ञस्य
 साधिका, तदुत्थापकस्यार्थस्यान्यथानुपपद्यमानस्याभावात् । धर्माद्युपदेशस्य बहुजनपरिगृहीतस्यान्यथा-
 भावात् । तथा चोक्तम् “ उपदेशो हि बुद्धावेर्धर्माधर्माविगोचरः । अन्यथाप्युपपद्येत सर्वज्ञो यदि नाम-
 यत् ॥ १ ॥ बुद्धावयो ह्येवदशास्तंया वेदादसम्भवः । उपदेशः कृतोतस्तेन्यार्थमोक्षादेव केवलात् ॥ २ ॥ ये तु
 मन्यावयः सिद्धाः प्राधान्येन द्रयीविदाम् । द्रयीविदाश्रितग्रन्थास्ते वेदप्रभवोक्तयः ॥ ३ ॥ ” इति । न च प्रमाणा-
 न्तरं सवुपलम्भक सर्वज्ञस्य साधकमस्ति । मा मूदग्रस्येवानीन्तानामसदाविजनानां सर्वज्ञस्य साधक
 प्रत्यक्षाद्यन्यतमं देशान्तरकालान्तरवर्तिना केपाश्चिन्नयित्यतीति चायुक्त “ यज्जातीयैः प्रमाणैस्तु यज्जाती-
 यार्थवर्णनम् । इष्टं सम्प्रति लोकस्य तथा कालान्तरेण्यमृत ” ॥ १ ॥ इति वचनात् । तथा हि । यियावाध्या-
 सिते देशे काले च प्रत्यक्षादिप्रमाणमग्रत्येवानीन्तनप्रत्यक्षादिप्राणसजातीयार्थप्राहकं भवति तद्विजातीय-
 सर्वज्ञाद्यर्थग्राहक वा न भवति, प्रत्यक्षादिप्रमाणत्वावघ्रत्येवानीन्तनप्रत्यक्षादिप्रमाणवत् । ननु च यथा-
 मृतमिन्द्रियादिज नित्यं प्रत्यक्षादि सर्वज्ञाद्यर्थासाधक इष्ट तथाभूतमेव देशान्तरे कालान्तरे च तादृश
 साध्यतेऽन्यथाभूतं वा ? तथाभूतं चेत् सिद्धसाधनम् । अन्यथाभूतं चेदप्रयोजको हि हेतुः जगतो
 बुद्धिमत्कारणकत्वे साध्ये सन्निवेशविशिष्टत्ववत् । इति चेत्तवसत्, तथाभूतस्यैव तथा साधनात् सिद्धसा-

धनस्याप्यभावात्, अन्यादृशप्रत्यक्षाद्यभावात् । तथा हि । विवादापन्नं प्रत्यक्षादिप्रमाणमिन्द्रियादि-
सामग्रीविशेषानपेक्षं न भवति, प्रत्यक्षादिप्रमाणत्वात् प्रसिद्धप्रत्यक्षादिप्रमाणवत् । न गृह्यवराहपिपीलि-
कादिप्रत्यक्षेण सन्निहितदेशविशेषानपेक्षिणा नक्तञ्चरप्रत्यक्षेण चालोकानपेक्षिणानेकान्तः, कालायना-
द्यनुमानातिशयेन जैमिन्याद्यागमाद्यतिशयेन वा तस्यापीन्द्रियादिप्रणिधानसामग्रीविशेषमन्तरेणासं-
भवात् स्वार्थतिलङ्घनाभावादतीन्द्रियाननुमेयाद्यर्थविषयत्वाच्च । तथा चोक्तं “ यत्राप्यतिशयो दृष्टः
स स्वार्थानतिलङ्घनात् । दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ स्यान्न रूपे ओन्नवृत्तिता ॥ १ ॥ येषि सातिशया दृष्टाः
प्रज्ञामेधादिभिर्नराः । स्तोकस्तोकान्तरत्वेन न त्वतीन्द्रियदर्शनात् ॥ २ ॥ प्राज्ञोपि हि नरः सूक्ष्मा-
नर्थान् द्रष्टुं क्षमोपि सन् । स्वजातीरनतिक्रामन्नतिशेते पराव्रतान् ॥ ३ ॥ एकशाल्मविचारेषु दृश्य-
तेतिशयो महान् । न तु शाल्मान्तरज्ञानं तन्मात्रेणैव लभ्यते ॥ ४ ॥ ज्ञात्वा व्याकरणं दूरं बुद्धिः
शब्दापशब्दयोः । प्रकृष्यते न नक्षत्रतिथिग्रहणनिर्णये ॥ ५ ॥ ज्योतिर्विच्च प्रकृष्टोपि चन्द्रार्कग्रहणा-
दिषु । न भवत्यादिशब्दानां साधुत्वं ज्ञातुमर्हति ॥ ६ ॥ तथा वेदेतिहासादिज्ञानातिशयवानपि ।
न स्वर्गदेवताऽपूर्वप्रत्यक्षीकरणे क्षमः ॥ ७ ॥ दशहस्तान्तरं व्योम्नि यो नामोत्कृत्य गच्छति । न
योजनमसौ गन्तुं शक्तोभ्यासशतैरपि ॥ ८ ॥ ” इति । न दृष्टप्रत्यक्षादिविजातीयातीन्द्रियप्रत्यक्षादि-
संभावना यतः संभाव्यव्यभिचारिता साधनस्य स्यात् । पुरुषविशेषस्य तत्सम्भावनायां संभाव्य-

व्यभिचारित्वमेवेति चेत्, न, तस्यासिद्धत्वात्, साधकामावात्सर्वपुरुषाणां त्रिविप्रकृष्टार्थसाक्षात्कारित्वा-
 नुरूपत्तेरिति । तदेतत्सर्वमपरीक्षिताभिधानं भीमांसकस्य । न हि सर्वज्ञस्य निराकृतेः प्राक् सुनिश्चि-
 तासंभयतसाधकप्रमाणत्वं सिद्धं येन परः प्रत्यवतिष्ठेत् । नापि याधकासंभयात्पर प्रत्यक्षादेरपि विम्बा-
 सनियन्धनमस्ति । तत्प्रकृतेऽपि सिद्धं यदि तत्सत्तां न साधयेत् सर्वव्याप्यविशेषात्तदभावे दर्शनं नाद-
 र्शनमभिज्ञोतेऽभावासाद्विघ्नमथत् । स्यान्मतं “ मा सिधत्सर्वज्ञस्य निराकरणात्पूर्वं सुनिश्चितासंभ-
 यतसाधकप्रमाणत्वं, स्वप्नस्थस्य सर्वज्ञान्तरप्रत्यक्षस्य च तत्साधकस्य समयात्, परोपवेचालिङ्गाक्षानपे-
 क्षाऽचितथाऽशेषसूक्ष्माण्यर्थप्रतिपादकतापनविशेषात्मकलिङ्गजनितानुमानस्य च तत्साधकस्य समयादना-
 दिप्रपन्नविशेषस्य च तदुद्गोतितस्य तत्साधकत्वेन सिद्धेः । निराकरणादुत्तरकालं तु सिद्धमेव ” इति ।
 तदपि स्वमनोरथमाश्रं, सर्वज्ञनिराकृतेरयोगात् सर्वथा याधकामावात् । सधुपलम्बनकप्रमाणपञ्चकनिवृत्ति-
 लभ्रण ज्ञापकानुपलम्बनं सर्वज्ञस्य याधकमिति चेत्, न, तस्य स्वसम्यग्निधनः परचेतोवृत्तिसिधिशेषाविना
 व्यभिचारात्, सर्वसम्यग्निधनोऽसिद्धत्वात् । तदुक्तं तत्पार्यस्योक्तवार्तिके । “ स्वसम्यग्निधं यदीव स्याद्य-
 भिचारि पयोनिधेः । जम्भकुम्भादिसम्यग्यनीः सन्निरज्ञायमानकैः ॥ १ ॥ सर्वसम्यग्निधं तद्वोदु किञ्चिद्वोधेन
 ज्ञाप्यते । सर्वपोधोस्ति चेत्किञ्चित्तद्वोदा किं निषिध्यते ॥ २ ॥ सर्वसम्यग्निधं सर्वज्ञज्ञापकानुपलम्बनाम् ।
 न बहुरादिभिर्वैयमत्यक्षत्वादष्टषट् ॥ ३ ॥ नानुमानादलिङ्गत्वात् कार्यापत्त्युपमागतिः । सर्वज्ञस्यान्यथा-

भावसादृश्यानुपपत्तिः ॥ ४ ॥ सर्वप्रमातृसम्बन्धिप्रत्यक्षादिनिवारणात् । केवलागमगम्यं च कथं मीमांसकस्य तत् ॥ ५ ॥ कार्ये चोदनाज्ञानं प्रमाणं यस्य स्वरूपसत्तायां तद्वैवातिप्रसङ्गतः ॥ ६ ॥ तज्ज्ञापकोपलम्भस्याभावोऽभावप्रमाणतः । साध्यते चेत्, न, तस्यापि सर्वत्राप्यप्रवृत्तिः ॥ ७ ॥ गृहीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा तत्प्रतियोगिनम् । मानसं नास्तिताज्ञानं घेपामक्षानपेक्षया ॥ ८ ॥ तेपामशेषपटुज्ञाने स्मृते तज्ज्ञापके क्षणे । जायेत नास्तिताज्ञानं मानसं तत्र नान्यथा ॥ ९ ॥ न चाशेषनरज्ञानं सकृत्साक्षादुपेयते । न क्रमादन्यसन्तानप्रत्यक्षत्वानभीष्टितः ॥ १० ॥ यदा च कचिदेकत्र भवेत्तन्नास्तितागतिः । नैवान्यत्र तदा सास्ति कैवं सर्वत्र नास्तिता ॥ ११ ॥ प्रमाणान्तरतोप्येषां न सर्वपुरुषग्रहः । तद्विज्ञादेरसिद्धत्वात् सहोदीरितदूषणात् ॥ १२ ॥ तज्ज्ञापकोपलम्भोपि सिद्धः पूर्वं न जातुचित् । यस्य स्मृतौ प्रजायेत नास्तिताज्ञानमाज्ञसम् ॥ १३ ॥ परोपगमतः सिद्धः स चेत्, नास्तीति साध्यते । व्याघातस्तत्प्रमाणत्वेन्योन्यं सिद्धो न सोऽन्यथा ॥ १४ ॥ नन्वेवं सर्वैकान्तः परोपगमतः कथम् । सिद्धो निपिद्यते जनैरिति चोद्यं न धीमताम् ॥ १५ ॥ प्रतीतिऽनन्ताधर्मात्मन्यर्थं स्वयमवाधिते । को दोषः सुनयैस्तत्रैकान्तोपप्लवसाधने ॥ १६ ॥ अनेकान्ते हि विज्ञानमेकान्तानुपलम्भनम् । तद्विधिस्त्रिपेधश्च मतो नैवान्यथा गतिः ॥ १७ ॥ नैवं सर्वत्र सर्वज्ञापकानुपदर्शनम् । सिद्धं तद्दर्शनारोपो येन तत्र निपिद्यते ॥ १८ ॥ ” इति । तदेवमसिद्धं ज्ञापकानुपलम्भनं सर्वज्ञस्य न बाधकमिति सिद्धं सुनिश्चितासंभवद्वाधकप्रमाणत्वमेव साधकम् ।

तथा हि । अस्ति सर्वशः सुनिश्चितासंभवद्वाग्यकप्रमाणत्वात्प्रत्यक्षादिवत् । प्रत्यक्षादेस्तावद्विश्वासनियन्धनं
 याग्यतासंभव एव सुनिश्चितः । न ततोऽपर संवादकृत्व प्रवृत्तिसामर्थ्यमवुष्टकारणजन्यत्वं या, तस्य तत्राय-
 द्यभावादिति । प्रत्यक्षादिप्रमाणमुदाहरण, वादिप्रतिवादिनोः प्रसिद्धत्वात् साध्यसाधनधर्माविकलत्वात् ।
 सुनिश्चितासंभवद्वाग्यकप्रमाणश्च स्यादविशयमानमेति सन्विग्धविषयव्यावृत्तिकमिदं साधन न मन्तव्य,
 निपक्षे वाग्यकसम्भावात् । तथा हि । यदसत्तत्त्वं सुनिश्चितासंभवद्वाग्यकप्रमाणम् । यथा मरीचिकायां तोयं
 सत्त्वभवद्वाग्यकप्रमाणं, मेरुमूर्धनि मोदकादिकं न सन्विग्धासंभवद्वाग्यकम् । सुनिश्चितासंभवद्वाग्यकप्रमाणश्च
 सर्वशः । इति प्रकृते सर्वशे सिद्धमपि साधनं यदि सत्तां न साधयेत्तदा दर्शनं नादर्शनमतिशयीत, अनाभ्यासात्
 स्वभावादियिन्नमयत्, तस्य सुनिश्चितासंभवद्वाग्यकप्रमाणत्वस्याभावे सर्वत्र दर्शने दर्शनाभासे न विशेषाभा-
 वात् । "साधकपाथकप्रमाणभावात्सर्वशे सदायोस्त्वित्ययुक्तं, यस्मात्साधकपाथकप्रमाणयोर्निर्णयात् साधा-
 भाययोरपिप्रतिपत्तिरनिर्णयावारेका स्यात् । साधकनिर्णयात्तत्सत्तायामपिप्रतिपत्तिर्निर्णयाप्यसत्ता-
 याम् । उभयनिर्णयस्तु न संभवत्येव क्वचित्, व्याघातात् साधकपाथकाभावनिर्णयवत् । साधकानिर्णया-
 तुनः सत्तायामारेका स्याद्वाग्यकानिर्णयावसत्तायामिति विपश्चितामभिमतो न्यायः । ततो भवभृतां प्रभो
 सुनिश्चितासंभवद्वाग्यकप्रमाणत्वं सत्तायाः साधकं सिद्धत्वं सुनिश्चितासंभवत्साधकप्रमाणत्वं व्यायत्तय-
 त्वेय, विरोधात् । नैवमेतत्तत्र सिद्ध्यति येन सुनिश्चितासंभवद्वाग्यकप्रमाणत्वस्य व्यायत्तक स्यात् । ततः

सिद्धो भवभृतां प्रभुः सर्वज्ञ एव । न खलु ज्ञस्वभावस्य कश्चिद्वगोचरोस्ति यज्ञ क्रमेण, तत्स्वभावान्तरप्रतिपे-
धात् । कृतः पुनस्तस्याज्ञत्वलक्षणस्वभावान्तरप्रतिषेधः सिद्धो यतोसौ ज्ञस्वभाव एव स्यात् ? सर्वश्चार्थस्तस्य
विषयः स्यात् ? ततस्तं क्रमेतैव ? इति चेत्, चोदनायलाद्भूतायशेषार्थज्ञानान्यथानुपपत्तेः । सोऽयं चोदना दि भूतं
भवन्तं भविष्यन्तं विप्रकृष्टमित्येवंजानीयकमर्थमवगमयितुमलं पुरुषविशेषानिति स्वयं प्रतीयन् सकलार्थज्ञा-
नस्वभावनामात्मनो न प्रत्येतीति कथं स्वस्थः ? तच्च न ज्ञानमात्मनो भिन्नमेव मीमांसकस्य कथञ्चिदभेदोपग-
मादन्यथा मतान्तरप्रसङ्गात् । ततो नाज्ञस्वभावः पुरुषः कचिदपि विषये, सर्वविषये, चोदनाज्ञानोत्पत्तौ चिकल्प-
ज्ञानोत्पत्तौ च सर्वत्र तदनुपपत्तौ निधिप्रतिषेधविचारायटनात् । कथमेवं कस्यचित्कचिदज्ञानं स्यादिति चेत्,
उच्यते । चेतनस्य सतः सम्यन्ध्यन्तरं मोहोदयकारणकं मदिरादिवत् । तत्कुनः सिद्धम् ? विवादाध्यासिनो
जीवस्य मोहोदयः सम्यन्ध्यन्तरकारणको मोहोदयत्वान्मदिराकारणकमोहोदयवदित्यनुमानात् । यत्तत्स-
म्यन्ध्यन्तरं तदात्मनो ज्ञानायणादि कर्मेति । तदभावे साकल्येन विरतव्यामोहः सर्वमतीतानागत-
वर्तमानं पश्यति प्रत्यासत्तिविप्रकर्षयोरकिञ्चित्करत्वात् । कथं पुनर्ज्ञानावरणादिसम्यन्ध्यन्तरस्याभावे
साकल्येन विरतव्यामोहः स्याद्यतः सर्वमतीतानागतवर्तमानानन्तार्थव्यपुनपर्यायात्मकं जीवादिनस्त्वं
साक्षात्कुर्वीतिति चेत्, इमे ब्रूमहे । यद्यस्मिन् सत्येव भवति तत्तदभावे न भवत्येव । यथाग्नेरभावे धूमः ।
सम्यन्ध्यन्तरे सत्येव भवति चात्मनो व्यामोहस्तस्मात्तदभावे स न भवतीति निश्चीयते । देशकालतः

प्रत्यासन्नमेव पश्येद्विरतव्यामोहोऽपि सर्वात्मना, न पुनर्विप्रकृष्टमित्ययुक्तं, प्रत्यासत्तेर्ज्ञानाकारणत्वा-
 द्विप्रकर्षस्य चाज्ञानानियन्धनत्वात्, तन्नावेऽपि ज्ञानाज्ञानयोरभावाद्यनतारकासुनवबन्द्राकार्त्विचद्य ।
 योग्यतासद्भावेतराभ्यां कचिद्भावे योग्यतैव ज्ञानकारणं, प्रत्यासत्तिविप्रकर्षयोरकिञ्चित्करत्वात् । सा
 पुनर्योग्यता देशतः कात्स्न्यतो वा व्यामोहविगमस्तत्प्रतिपत्तिनिधनकर्मक्षयोपशमक्षयलक्षणाः । इति साक-
 ल्येन विरतव्यामोहः सर्वं पश्यत्येव । तदुक्तं “ज्ञो ज्ञेये कथमज्ञः स्यावसति प्रतिपन्धने । दाक्षेप्रिदा-
 हको न स्यावसति प्रतिपन्धने ॥ १ ॥” इति । अत एवाज्ञानपेक्षाऽज्ञानाविसृष्टतद्यक्षुषो यथालोकाऽन-
 पेक्षा । अत एव । कुत एव ? साकल्येन विरतव्यामोहत्वादेव सर्ववर्शनादेव वा । यो हि देशतो विरत-
 व्यामोहः किञ्चिदेवास्फुटं पश्यति वा तस्यैवाक्षायेक्षा लक्ष्यते न पुनस्तद्विलक्षणास्य प्रक्षीणसकलव्यामोह-
 स्य सर्ववर्शानः, सर्वशक्त्यविरोधात् । न हि सर्वार्थैः सकृदक्षसम्बन्धः सम्भवति साक्षात्परम्परया वा ।
 ननु यावधिभ्रमः पर्ययशान्तिनोदंशतो विरतव्यामोहयोरसर्ववर्शनयोः कथमज्ञानपेक्षा संलक्षणीया ? तदा-
 यरणक्षयोपशमातिशयवशात्स्वयिपये परिस्फुटत्वाविति ह्रमः । न वैवं साकल्येन विरतव्यामोहत्वस्य सर्व-
 दर्शनस्य वानैकान्तिकत्वं शङ्कनीयं, विपक्षेक्षायेक्षं भवतिश्रुतज्ञाने तदसंभवात् । अवधिभ्रमः पर्ययज्ञाने
 तदसंभवात् पक्षाव्यापकत्वादहेतुत्वमिति चेत्, न, सकलप्रत्यक्षस्यैव पक्षत्ववचनात्, तत्र चास्य हेतोः सद्भा-
 वात्, विकलप्रत्यक्षस्यावधिभ्रमः पर्ययाख्यस्यापक्षीकरणात् । न चास्मदादिप्रत्यक्षेक्षापेक्षोपलक्षणात्सकलवि-

तत्प्रत्यक्षेपि सास्त्येवेति वक्तुं शक्यम् अज्ञनादिभिरसंस्कृतचक्षुषोऽस्मदादेरालोकापेक्षोपलक्षणात् तत्सं-
स्कृतचक्षुषोपि कस्यचिदालोकापेक्षाप्रसङ्गात् । नक्तञ्चराणामालोकापायेपि स्पष्टरूपावलोकनप्रसिद्धनालोको
नियतं कारणं प्रत्यक्षस्येति चेत्, तर्हि सत्यस्वप्नज्ञानस्येक्षणादिज्ञानस्य च स्पष्टस्य चक्षुराद्यनपेक्षस्य प्रसि-
द्धेरक्षमपि नियतं प्रत्यक्षकारणं मा भूत् । ततो यथाज्ञनादिसंस्कृतचक्षुषामालोकानपेक्षा स्फुटं रूपेक्षणे
तथा साकल्येन विरतव्यामोहस्य सर्वसाक्षात्करणेऽज्ञानपेक्षा । इति करणक्रमव्यवधानातिवर्तिसकलप्रत्यक्षो
भवभृतां गुरुः प्रसिद्धयत्येव ।

यतश्चासौ न देवागमादिविभूतिमत्त्वादध्यात्मं बहिरपि दिव्यसत्यविग्रहादिमहोदयाअग्रत्याह्वा महान्,
नापि तीर्थकृत्यमात्रात्, यतश्च तीर्थच्छेदसम्प्रदायोपि वैदिको नियोगभावनादिसम्प्रदायो न संवादकः
प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिसम्प्रदायस्तत्त्वोपप्लववादिसम्प्रदायो वा सर्वाप्तवादो वा न प्रमाणभूतो व्यवतिष्ठते,
ततः सुनिश्चितासंभवद्वाधकप्रमाणो भगवन् भवानेव भवभृतां प्रसुरात्यन्तिकदोषावरणहान्या साक्षात्प्र-
बुद्धाद्योपतत्त्वार्थत्वेन च सुनिभिः सूत्रकारादिभिरभिष्टूयते । इति समन्तभद्राचार्यैर्निरूपिते सति कुतस्ताव-
दात्यन्तिकी दोषावरणहानिर्मयि विनिश्चितेति भगवता पर्यनुयुक्ता इवाचार्याः प्राहुः ।—

*परस्परविरुद्धसमयाभिधायिन इति भाष्ये हेतुगर्भं विशेषणं, परस्परविरुद्धसमयाभिधायित्वान्न सर्वे सर्वदर्शिन्

* पत्र १४ पृष्ठ १ पंक्ति १४ ।

इत्यर्थः । न 'कस्यचिदिति मुगनायेक पक्षीकृत्य महत्त्वे माघे तीर्थकरग्रहेतोः कपिलादिना व्यभिचारादित्यर्थः ।
 'नैव भवेदित्यायातमिति कालवेति शेषः । अत एवेत्यादि, उन्नावकाशस्य भीमासकस्य शङ्केयं भुतं तेरेवेति, अपौ-
 लोपत्येन तस्याः प्रसाजनफल्यनिश्चयात् पौलुयेत्येवे अमादिमन्मवाह्प्रामाण्यश्रद्धाया अनिरासादिति भावः, इत्यपर इति
 भीमासकः शङ्कत इत्यर्थः । तस्यापि निराकरणमाहृत्स्याज्ज्येव कारिकेत्पाद्ययवानाह- 'तं प्रत्यपीयमेयेत्यादि, 'भायना
 यवीति, 'धारयार्थो विधियाकर्तार्यः, अत्र भायना वाक्यार्थो भादानां, नियोगः प्राभाकराणां, 'कार्गेंडै' इति,
 'शोवनाशान विधिप्रत्ययपरितपाक्यार्थश्चानम्, इत्वरूपे कार्यतानुरेके । अत्र हि कार्योन्नितशक्तिनादिनः प्रवृत्तौ
 कार्यत्पयिश्चिद्विज्ञानस्य हेतुत्पावधारणात् प्रयोसकश्रुदवाक्यश्रवणानन्तर प्रयोज्यश्रुदप्रवृत्तौ हेत्वाकांक्षायादुपस्थितत्वा-
 न्मुन्दमेव तथाऽवधारणं स्वतः स्थस्तभिर्वाविकां कार्यत्वान्विते शब्दत्वापच्छेदेन शक्तिं कल्पयति, तदनु वायायोद्वापान्वा
 यदादिपदे शक्तिं शृण्वन्नाद्यकल्पनानुतोधात्कार्पोन्नितश्रुदादेव तां कल्पयति नतु केवलश्रुदादेव, आद्यव्युत्पत्तिविरोधादिति,
 कार्यतायाचरुपदसमभिव्याहाराभावे सर्वं वाक्य भूकमेव, व्यवहारस्त्वसत्सर्गाग्रहात्, न च सर्वस्य पदस्य कार्यान्विते
 श्रुतेस्तद्वान्तरुपदसमभिव्याहारो दुर्बलः, शक्तिद्विविधाऽनुभाषिका स्मारिका च, आद्या कार्यत्वान्विते, द्वितीया च ज्ञाता-
 यिति व्यचस्पिते, तथा च श्रुदादिपदात्कार्यत्वानुपस्थितेन तदन्यवबोधः, कार्यत्वान्वयपोषे तदुपस्थितरपि हेतुत्यादिति

० पत्र १४ पृ २ प ० । १ पत्र १४ पृ २ प २ । १ पत्र १४ पृ २ प ३ । १ पत्र १४ पृ २ प ३ । १ पत्र १४ पृ २ प ३ ।

१ पत्र १४ पृ २ प ० । १ पत्र १४ पृ २ प ० । १ पत्र १४ पृ २ प ० । १ पत्र १४ पृ २ प ० । १ पत्र १४ पृ २ प ० । १ पत्र १४ पृ २ प ० ।

नार्थवादस्य ग्रामाण्यमित्याहुः, तन्न, आवापोद्वापाभ्यां लाघवाद् घटादिपदशक्तिग्रहात् कार्यत्वान्वयस्यचान्य-
लभ्यत्वात् प्रथमं शब्दत्वावच्छेदेन कार्यत्वान्वितशक्तिग्रहेऽपि यदा कार्यत्वस्यान्यलभ्यत्वोपस्थितिस्तदा तदंशत्वागेन शुद्धघ-
टादौ घटादिपदशक्तिग्रहौचित्यात् प्रथमप्रवृत्तकल्पनायाश्चरमप्रवृत्तकल्पनया लाघवतर्कसग्रीचीनया बाधात् । अत एव स्वरूपपर-
काव्यादिभ्योऽनुभवसिद्धोऽन्वयानुभव उपपद्यते तत्रासंसर्गग्रहमात्रेण व्यवहारस्वीकारेऽन्यत्रापि तथोपपत्तौ शब्दग्रामाण्यप्रत्या-
शाया अप्यभावापत्तेरिति नैयायिकादयः । ' * द्वयोश्चेदिति ' अत्र कार्यान्वितव्युत्पन्नीयबोधे कार्यविषयकत्वेन स्वरूपव्यु-
त्पन्नीयबोधे च स्वरूपविषयकत्वेन वाक्यस्य ग्रामाण्यमिति स्याद्वादाश्रयणे एकान्तपक्षद्वयनिरासो द्रष्टव्यः । कुब्जशक्तिवादस्तु
सर्वस्य सर्वार्थत्वे व्युत्पत्तिकुब्जत्व एव सङ्गच्छते, अन्यथार्थवादोऽपि शक्तिग्रहाधीनकार्यत्वोपस्थितेः शाब्दबोधे तत्प्रवेशधौव्य-
प्रसङ्गात्, नयविशेषाधीने तु ग्रामाण्याग्रामाण्ये तत्र तत्रापेक्षिकत्वादेवाविरुद्धे इति दिक् । † लिङ्गादिप्रत्ययार्थ इति, आदिना
लोदतव्यग्रहणम् । अन्यनिरपेक्षो नियोजकत्वादिनाऽविशिष्टस्तस्यान्यलभ्यत्वेन तदन्तर्भावेन विधिशक्यत्वाप्रतिपादनात् ।
अत्रेयं प्राभाकराणां मूलप्रक्रिया— ' स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकामस्येष्टसाधनं याग इति तावन्नार्थः, प्रकृते इष्टस्य स्व-
र्गस्य साधनताया यागे विधिना बोधयितुमशक्यत्वात्, आशुविनाशिनो यागस्य कालान्तरभावस्वर्गं प्रति साक्षात् साधनताया
बाधितत्वात्, परम्परया तत्साधनत्वस्य च परम्पराघटकापूर्वानुपस्थित्यैवानुपस्थितेः, कार्यत्वमपि नात्र विधिना बोधयितुं
शक्यम् । योग्यताभावात्, शाब्दे च योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वात्, प्रकृते हि कामिकार्यत्वान्वये इष्टसाधनत्वमन्वयप्रयोजकं रूपं

* पत्र १४ पृ. २ पं. ८ ।

† पत्र १४ पृ. २ पं. ११ ।

योग्यता, तच्च दुर्ग्रहमिति, तस्मात्कार्यमपूर्वमेव विध्यर्थस्त्वस्मिन् यागस्य विषयतयाऽन्वयः, कार्यत्वेन कार्यसामान्य एव शक्तिग्रहेऽपि च योग्यतापलादपूर्वव्यवहाराभाः, नहि यागविषयकमन्यत् कार्यं सम्भवति, स्वप्नादिकं सम्भवतीति चेत्, न। तत्र स्वर्गकामस्यान्वयामन्मवात्, न हि नियोज्यनियोजकमावलक्षणस्तत्र स्वर्गकामो नियोज्यः, कार्यं च नियोजक नियोजकत्वं च तद्वक्तृत्वकार्यतया प्रतीयमानत्वम्, तत्र चान्वयप्रयोजकं कान्यसाधनत्वम्, न च काग्यस्वर्गसाधनत्व यागविषयकप्रानादौ सम्भवतीति योग्यतापलाद् यागविषयक कार्यं स्वर्गकामीयं स्वर्गकामो यागविषयककार्यवानित्येव धातुमयो मरन् योग्यतापार्थक्यमन्यते। एव च काम्ये कस्तश्चकिरिह नित्यनिषेधविधिस्यलेऽप्यपूर्वमाह—

‘लोके च पथेहि’ त्यादावपूर्वं तात्पर्याभावात् कार्यत्वे लक्षणेति, द्युदभ्रेणादयो नियोगा एकदेशिना भ्रान्तानां वा मते, तत्र द्युदा भ्रेणा नियोग इति पक्षे प्रेरणाया नियोज्यतारूपत्वात् यागनिष्पत्तिनियोज्यतावान् स्वर्गकाम इत्ययमाद्यो बोधः, ततो नियोज्येन नियोजकाक्षेपात् यागविषयक स्वर्गकामीय नियोजकमित्यौपादानिकोऽप्येषिषयो द्वितीय इत्यादि बोध्यम्। प्रेरणासहित कार्यं नियोग इति पक्षे प्रेरणा नियोजकत्व तद्विशिष्टे कार्ये लिङ्गः शक्तिः, तत्र कार्यं यागस्य विषयतया नियोजकत्वे चैकदेशेऽपि स्वर्गकामस्य निरूपकतया व्युत्पत्तिविशेषादन्वय इति द्रष्टव्यम्। तुभ्यं. पथोऽप्यन्येष दिक्षा न्याल्येयः। पर प्रेरणाविश्लेष्यकाद्युमवानुतोषाग्नेदः४, ‘कार्यस्यैवापूर्वस्य सम्बन्धितया तत्त्वदृत्त्या मुक्तप्रमाणनिष्ठमप्युपचारत आरोप्यमाण ज्ञानगतप्रत्यक्षत्वमिव विषयनिष्ठतया प्रवर्त्तकत्वं नियोग इति पञ्चमः, मन्वन्धमुल्यवि-

शेष्यकनियोगानुभवानुरोधेन कार्यप्रणयोः *सम्बन्धो नियोगः कल्प्यत इति षष्ठः, विशेषणविशेष्यभावे विनिगमका-
भावात् स्वातन्त्र्ययोगानुभूयमानत्वाच्च तेषां कार्यप्रणसम्बन्धानां +समुदायो नियोगः खण्डशस्त्रिषु शक्तिकल्पनादिति
सप्तमः, +तदुभयस्वभावविनिर्मुक्तो घटादिवदकार्यत्वाद्धचनादिवदग्रेरकत्वाच्च कार्यप्रणोभयस्वभावरहितो ब्रह्मात्मैव नि-
योगस्तद्विवर्त्तस्यैवावस्थाविशेषस्य वेदवाक्यात् प्रतीतेरखण्डमेव हि वाक्यमखण्ड एव च वाक्यार्थ इति सिद्धान्तादित्यष्टमः
इयन्त्रारूढो दृष्टान्ततया यत्र स यंत्रारूढो विषयारूढत्वाभिमानो नियोग इत्यर्थः । अत्र चाऽरूढत्वेऽभिमाने च लिङः शक्तिः,
आरूढत्वे निरूपितत्वेन विषयस्य, तस्य च स्वरूपसम्बन्धेनाभिमाने, तस्य च समायेन कामिन्यन्वय इति यजेत स्वर्गकाम
इत्यतो यागारूढत्वाभिमानवान् स्वर्गकाम इति बोधइति नवमः, ऽभोग्यरूपो नियोगइति दशमः । अत्र लिङो भोग्ये
शक्तिस्तस्य भोगसम्बन्धेन स्वर्गकामान्वितस्य तादात्म्येन यागेऽन्वय इति स्वर्गकामभोग्यो याग इति बोधः, यद्यपि भोग्यत्वं
फलनिष्ठं तथापि विषयनिष्ठतया तज्ज्ञानं प्रवर्त्तकमित्येतत्प्रकारानुसरणम् १० । ॥ पुरूप एव नियोग इत्येकादशः, अत्र कार्यत्वेन
कार्ये कार्यविशिष्टत्वेन कार्यविशिष्टे वा शक्तेः स्वर्गकामो यागकार्यविशिष्ट इति वा बोधः । +किञ्च नियोगः सक-
लोऽपीत्यादि निश्चिताग्रामाण्यकत्वाविशेषितनियोगाश्रयणं दोषः, अन्यथा नियोगातिरिक्तविधिवाक्यार्थवादेऽप्येतत्पक्षद्वय-
कृतदोषानतिवृत्तमर्घ्यमिकमताश्रयणेन चैतदोषाभिधानमिति द्रष्टव्यम् । अत्रान्तप्रवृत्तौ नियोगहेतुत्वे न दोष इत्याशयवान्

* पत्र १५ पृ. १ पं. ५ । + पत्र १५ पृ. १ पं. ७ । † पत्र १५ पृ. १ पं. ८ । ‡ पत्र १५ पृ. १ पं. ९ । § पत्र १५
पृ. १ पं. १० । ॥ पत्र १५ पृ. १ पं. १४ । + पत्र १६ पृ. २ पं. १३ ।

शङ्कते--'तेषामित्यादि,' तेषां तावागतादीनाम्, अत्रान्तत्वस्य प्रवृत्तिविशेषणत्वे नियोगप्रामाण्यस्य सर्वप्रवृत्त्यविशेषे तस्या
 अत्रान्तत्व सर्वे प्रत्यविशिष्ट बलादापत्तौति पुरुषविशेषणत्व वाच्यम्, तत्र च नोक्तदोषोद्धारः, परस्परारेषया द्वयोरपि
 अत्रान्तत्वादित्याद्यप्यनुत्तरयति--'परेषामपीत्यादि' न च वेदप्रामाण्याशङ्कात्रेऽत्रान्तत्वोपादानादोषो गुरूपामिव वेदान्तिनां
 नियोगस्य प्रचर्चकत्वप्रसङ्गाद्, यद्विचित्र्यावेदप्रामाण्यविकल्पकृत्वोपस्य दुरुद्धरत्वाच्च, तदा फलार्थितेय प्रवर्तिका न
 नियोगइति । यद्यपि फलार्थित्वामात्राण प्रवृत्तिः, किन्तु फलार्थितया समदिरिष्टत्वसम्भौ तत्साधनताद्यानाम् यागादौ
 पि कीर्णाद्वाराप्रवृत्तिस्तत्साधनता च साक्षाद्ग्राहिता सती परम्परैव सुग्रहेति तदुपटकार्योपस्थित्यर्थं ह्युक्तकार्यरूप-
 नियोगे लिङः वृत्तिकल्पनाभियोगस्य प्रवर्तकत्वमावश्यकम्, तथाऽपि लिङः वृत्तिर्न कार्यत्वविशिष्टे गौरवाद्, किन्तु
 कार्यत्व एव लाभवाद्, एव हि लिङ्पदत्वेनैव कार्यत्वानुमायकत्वा ननु लौकिकलिङ्पदत्वेनेति, न च यागेऽन्वय-
 प्रयोजकेष्टसाधनत्वरूपयोग्यताद्यानासम्भवात् स्वर्गिकमकार्यत्वान्वयबोधसम्भवाः, अन्ययप्रयोजकरूपवचस्य मेकानन्व-
 यितोयेऽपि सत्त्वेन योग्यतात्वनिरासादेकपदार्थेऽपरपदार्थसर्गवत्त्वस्यैव योग्यतात्वव्यवस्थापनाद्, तस्य च ज्ञान
 संशयनिवृत्त्यसाधारण हेतुरिति यागे स्वर्गिकमकार्यत्वसंशयसम्भवात् कथं न योग्यताज्ञानम् । न चेष्टसाधनत्वमपि लिङ्गा
 बोधयितुमशक्य, रूपवांश्चैत्र इत्यत्र रूपपदेन नीलत्वादीन्युदस्य रूपसामान्यत्वेव साक्षात्परम्परात्त्वमुदस्य साधनतासामा-
 न्यस्य लिङ्ग बोधने बाधकामावात्, न चैकविशेषणत्वे आन्वयसामान्यज्ञानस्य वदितरविशेषप्रकारतानियतत्वात् घटेन जल-

माहरेत्यत्र छिद्रत्राये छिद्रेतरत्वेन घटज्ञानवत् प्रकृते साक्षात्त्राये परम्परात्वप्रकारकं ज्ञानमाश्रणीयं तच्च न सम्भवति
द्वारानुपस्थितेरित्यपि शङ्कनीयम्, घटेन जलमाहरेत्यत्र योग्यतया वस्तुतश्छिद्रेतरघटान्वयेऽपि छिद्रेतरत्वेनानन्वयात्तथोपस्था-
पकपदाभावात्, मानाभावेन लक्षणानाश्रयणात्, अस्तु वा प्रकृतेऽपि साक्षादन्यसाधनत्वप्रकारेणान्वयो नीलत्राये रूपवान् घट
इत्यत्र रूपस्यैव नीलेतरत्वेन । नह्येवमपि काचिदनुपपत्तिर्येनापूर्वोपस्थितये नियोग आश्रीयेतेति नियोगदूषणं बोध्यम् ।
*विधिवदिति अलौकिकब्रह्मस्वरूपविधिवदित्यर्थः । तदज्ञानादेव ग्राभाकराभिमतनियोगाज्ञानाल्लोकानां प्रवृत्तेस्तस्य वाक्या-
र्थत्वायोगात्, प्रवर्तकविधेस्तु वाक्यार्थत्वं काममनुमन्यामह एव, यतस्तत्र व्यवस्थित एव प्रेरणानियोज्यवर्जितनियोगा-
सम्भवादिना प्रत्येकनियोगपक्षदूषणानि घटन्ते । तत्र यस्य बुद्धिः प्रवृत्तिजननीमिच्छां ह्यतो सोऽभिधेयविधिः, तज्ज्ञापकथाभि-
धायकविधिः, तदुक्तमुदयनान्चार्यैः “प्रवृत्तिः कृतिरेवात्र, सा चेच्छातो यतश्च सा । तज्ज्ञानं विषयस्तस्य निधितिस्तज्ज्ञापकोऽ-
थवा ॥१॥” इति, प्रवृत्तिजननी चेच्छा कृतिसाध्यत्वप्रकारिका, तज्जननी च तादृशी धीः, न तु कृत्यसाध्यत्वप्रकारकज्ञानाभाव-
स्तद्धेतुः, गौरवात् सर्वदा चिकीर्षोत्पत्त्यापत्तेश्च, ततः कृतिसाध्यत्वमेव विधिर्यः, न च कृतिसाध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वे
मधुविषसम्पृक्तान्नभोजने मण्डलीकरणे प्रवृत्त्यापत्तिः, स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वात्,
“काम्ये हि यागपाकादौ कामना स्वविशेषणम्” ततश्च बलवदनिष्ठाननुबंधिकाम्यमाधनताज्ञानात् कार्यताज्ञानं प्रवर्तकम्, न च
तदुक्तस्थले, वृत्तश्च भोजने न प्रवर्तते तदानीं कामनायाः पुरुषविशेषणत्वाभावात्, नित्ये च शौचादिकं पुरुषविशेषणम्, तेन

शौचादिज्ञानाधीनकृतिसाध्यताज्ञानात् तत्र प्रवृत्तिसम्भवा, यद्वा नित्ये शौचादिमत्त्वप्रतिसन्धानजन्यमन्यत्रेष्टसाधनताज्ञान-
 जन्यमिष्टसाधनताज्ञानकालीन वा कार्यताज्ञानमिति न दोषः, न चैव लाघवाद्
 बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताविषयककार्यताज्ञानमेव हेतुरस्त्विति वाच्यम्, नित्ये तदभावात्, साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधे-
 नेष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोर्गुणवद् श्राव्यत्वस्यत्वाच्च, साध्यत्व ससिद्धस्य धर्मः साधनत्व च सिद्धस्येति कालभेदादेवोभ-
 यग्रहसम्भवादिति प्राभाकरमतानुसारिणः । जरमैयायिकास्तु बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताविषयक कृतिसाध्यताज्ञानमेव
 लापयात् प्रवर्तकं नत्विष्टसाधनसाधनजन्यकार्यताज्ञानादि, गौरवात् । न च फलाभावाभित्ये इष्टसाधनताज्ञानासम्भवा,
 नित्येऽपि बहुधाः फलधुर्तेर्यत्रापि न फलश्रुतिस्त्वत्रापि विद्यञ्जित्यायात् स्वर्गस्य प्रत्यवायपरिहारस्य वा फलस्य कल्पनात्,
 न चैव कामनाधीनकर्त्तव्यत्वेन नित्ये नित्यत्वद्वानिः, यदकरणे प्रत्यवायस्तस्यैव नित्यत्वात्, न चैव कामनाया अधिकारवि-
 शेषणत्वात् तदभावेऽप्येवैरिधानविकारिणो नित्येऽप्रवृत्तौ प्रत्यवायानापदिः, कामनेतस्यायदधिकारयतामकरणस्यैव प्रत्यवायेद्दे-
 हुत्यकल्पनात्, न च साध्यत्वसाधनत्वत्ययोर्विरोधा, एकस्मिन् भाके ओदनसाधनस्यकृतिसाध्यत्वयोः सर्वसिद्धत्वेन तयो-
 रविरोधात्, अन्यथा परस्येष्टसाधनताज्ञानकालीनकार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वाभ्युपगममनुपपत्तेः, विध्यर्थोऽपि बलवदनिष्टा-
 ननुबन्धीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यत्वमेव, फलअमद्यणे इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वस्येऽपि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वाभावात्
 'न फलअ मस्येत्' इति विध्यर्थनियेधोपपत्तिरित्याहुः । नव्यास्तु विशेषणविशेष्यभावे विनिगमफामायाद्वलवदनिष्टाननुबन्ध-
 त्वादित्रये पृथगेव शक्तिः, कारणतापि प्रत्येकज्ञानत्वेनैव, वस्तुतः कृतिसाध्यताधीत्येनैव चिकीर्षा प्रति हेतुत्वम्, इष्टाजन-

केऽपि सुखादौ चिकीर्षोत्पत्तेरिष्टत्वात्, मण्डलीकरणादौ चोपायेच्छासामान्यसामग्र्यभावेनैव तदभावात्, का पुनः सेति चेत्, इष्टसाधनताज्ञानं बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वज्ञानं चेत्याहुः । केचिन्विष्टसाधनत्वमेव विध्यर्थः । न तु कृतिसाध्यत्वमपि, यागादौ सर्वत्र लोकेत एव तस्यावगम्यमानत्वेनान्यलभ्यत्वात्, अत एव प्रवृत्तिकारणमिष्टसाधनताज्ञानमेव न तु कृतिसाध्य-ताज्ञानमपि, बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वज्ञानं च न हेतुः । प्रवृत्तौ कार्यसहभावेन द्वेषस्य प्रतिबन्धकत्वेन तदभावेनान्यथासिद्धत्वात्, आस्तिकक्रामुकस्यागम्यागमनादौ नरकसाधनताज्ञानदशायामप्युत्केष्टेच्छया द्वेषाभावकालीनप्रवृत्तौ व्यभिचाराच्च, न चोत्क-टरागेण नरकासाधनत्वज्ञानमेव कामुकस्य जन्यत इति शक्यं वस्तुम्, आस्तिकत्वव्याघातात् तस्य समानविषयतया द्वेषप्रति-बन्धकत्वकल्पन एव लाघवाच्च । तदुक्तं मण्डनमिश्रैः—“पुंसां नेष्टाभ्युपायत्वात् क्रियास्वन्यः प्रवर्तकः । प्रवृत्तिहेतुं धर्मं च प्रवदन्ति प्रवर्तनाम् ॥१॥” इतीत्याहुः, परे तु ममेदं कृतिसाध्यमिति ज्ञानं न प्रवर्तकम्, अनागतस्य तस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्, किन्तु यादृशस्य पुंसः कृतिसाध्यं यद् दृष्टं तादृशत्वं स्वस्य प्रतिसन्धाय तत्र प्रवर्तते प्रेक्षावान्, तथा चौदनकामस्य तत्सा-धनताज्ञानवतस्तदुपकरणवतः पाकः कृतिसाध्यस्तादृशश्चाहमिति प्रतिसन्धाय पाके प्रवर्तत इत्याहुः, तत्र, स्वकल्पित-लिप्प्यादिप्रवृत्तौ यौवने कामोद्धेदादिना सम्भोगादिप्रवृत्तौ च तदभावात्, इदं तु बोध्यम्, इदानीमिष्टसाधनतादिज्ञानं प्रव-र्तकम्, तेन भावियौवरज्ये बालस्य न प्रवृत्तिः, तदानीं कृतिसाध्यत्वाभावात्, वृत्तस्य च भोजने न प्रवृत्तिः, तदानी-मिष्टसाधनत्वाभावादिति । उदयनाचार्यास्तु आत्माभिग्रायो विध्यर्थः, पाकं कुर्यादित्यादावाज्ञादिरूपेच्छावाचित्ववह्निश्मा-त्रस्येच्छावाचित्वे लाघवात्, एवं स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यागः स्वर्गकामकृतिसाध्यतयाप्तेष्ट इत्यर्थः, ततश्चाप्तेष्टत्वेन स्वेष्टसा-

घनत्वाद्यनुमाय तत्र प्रवर्तते प्रेक्षावान्, कलञ्जप्रक्षणादौ तदभावाच्च प्रवर्तते । यस्तु वेदे पौरुषेयत्वं नाम्युपैति त प्रति
विधिरेव तावद् गर्भ इव कुमार्याः पुयोगे मानमित्याहुः । वय तु ब्रूमः—कार्यादिरूपनियोगस्येष्टसाधनत्वादेर्वा लिङ्गार्थत्व-
मित्यत्र नास्माकमेकान्तः, शुब्दशक्तेर्विचित्रत्वात्, यथाभ्युत्पत्तिं ज्ञायमानस्य विचित्रबोधस्य च लाघवमात्रेणानपवदनीयत्वात्,
प्रवृत्तिहेतुता तत्तदर्थज्ञानानां सद्विषयकवीर्यान्तरायकर्मसुयोपश्रुमजनकत्वेनैव घटं प्रति दण्डस्यान्यं प्रती-
त्याप्यन्यथासिद्धौ फलाननुगुणस्वरूपान्यविशेषणप्रक्षेपघ्नौब्येव प्रकृते तदभावात्, इत्थं चेष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखा-
जनकेष्वलसस्या प्रवृत्त्युपपत्तिः, विध्यर्थज्ञानेऽपि तत्रालस्यदोषप्रतिबन्धेन वीर्यान्तरायकर्मसुयोपश्रुमानिष्यचेः, इत्थमेव चावि-
स्तसन्मगटस्थादेः क्षक्यविरह्यादौ प्रवृत्त्यभाषोपपत्तिः, तत्र तस्य बलवदनिर्देष्टुताज्ञानेबलवद्भेदे वाऽभ्युपगम्यमाने सम्यक्त्व-
क्षतिरेव, विपर्ययस्य मिथ्यात्वलक्षणात्वात्, अत एव भद्रालोः प्रक्यविरह्याद्यभाषोपपत्तये चारित्रमोहनीय कर्म फलप्यत इत्यन्यत्र
विस्तरः । नन्वेव नियोगनिराकरणेऽपीत्यादिना नियोगस्य वाक्यार्थत्व निराकृत्य भावनायास्तत्त्वसाधनायोद्यत माहू प्रति
तर्हि विधिरेव वाक्यार्थोस्तु न भावनेत्यन्तरा धत्तलो वेदान्तिनो मतं सौगतनयाभयणेन दूषयति । परमब्रह्मणो विधिरेवे-
त्पादि, अधिकरणस्वरूपत्वाभावस्येत्यर्थः, तस्य चेति स्वरूपविधेरित्यर्थः, सामान्यैकप्राणत्वाद्स्यान्यापोहयादे न विरोध इति
भावः । विधिवादिनोऽपिति, तत्रापि सद्वैतेनातद्व्यव्यापृतेरभावात्त्विकाया अस्पञ्चोदित्यर्थः, प्रतिभास्तरमानाधिक-
रणत्वेनेति, मातीतिक्रियासमानाधिकरणत्वेनेत्यर्थः, तथा चाय प्रयोगः, अन्यापोहः प्रतिभासान्तःप्रविष्टः मातीतिक्रियासमा-

नाधिकरणत्वात् भानस्वरूपवदिति, परमब्रह्मत्वेनेति तथा चोपनिषद्वाक्यादेर्ब्रह्मत्वेन प्रतिभासादभेदो वाक्यत्वादिना च भेद इति रूपभेदान्न विरोध इत्यर्थः । *सङ्कृतत्वं वेद्यतान्यथानुपपत्तेरिति, प्रतिपादकादिभ्यो भिन्नत्वं एव ह्युपनिषद्वाक्यस्य सकृदेकदा तेषां श्रोत्रसम्बन्धेन तदाकारवृत्त्या संवेद्यता स्यात्, अन्यथा तु साक्षिभास्यत्वेन साधारण्येन प्रतिभासो न स्यादित्यर्थः । †प्रतिभास्यस्यापि सुप्रसिद्धत्वादिति, ननु प्रतिभास्यस्य सुप्रसिद्धतया न प्रतिभासाद्वैतबाधा प्रतिभास्यस्य प्रतिभासकर्मतयैव स्वात्मिकपदार्थवन्मिथ्यात्वेन प्रतिभासमात्रस्यैव सत्यत्वसिद्धेः, नहि मिथ्याहिः सुप्रसिद्धोऽपि सत्यरज्जु-रूपाधिष्ठानं बाधत इति, दृश्यप्रतिभासोऽपि च यावदविद्यमेव, यदा च विधिवदधीतवेदान्तस्यासम्भावनाविपरीतभावनाख्य-चित्तदोषरहितस्याध्यारोपापवादन्यायेनाचार्योपदेशसमनन्तरमेव तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्याऽहं शुद्धं ब्रह्माऽस्मीत्यखण्डाकारा साक्षात्काररूपान्तःकरणवृत्तिरुदेति, शब्दजन्यज्ञानस्यापि विषयापरोक्षत्वेनापरोक्षत्वसम्भवात्, दशमस्तत्त्वमसीत्यादिवाक्य-जन्यज्ञानवत्, ज्ञानस्य परोक्षापरोक्षत्वयोः करणभेदस्यानियामकत्वात्, एकसादेव मनसः सुखादिविषयापरोक्षज्ञानस्यातीतार्थ-स्मृतेः परोक्षायाश्चोत्पादात्, तदा सा वृत्तिः प्रत्यक्चैतन्यव्याप्ता मूलज्ञानं बाधित्वा दग्धेन्धनानलवत् स्वयमुपशाम्यति, तदैव तत्प्रतिबिम्बितं चैतन्यमपि, केवलब्रह्ममात्रमवशिष्यते, दर्पणाभावे मुखस्येवोपाधिविलये उपहितस्य स्वरूपमात्रावस्थानस्वभाव-त्वादिति सिद्धं प्रतिभासाद्वैतेन व्यवहारदशायामनिर्वचनीयप्रतिभास्यदृष्टावपि परमार्थदशायां तददृष्टेरिति चेत्, न, बाह्यार्थस्यापा-रमार्थिकत्वे तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानविषयताया अपि ब्रह्मण्यसत्त्वेन तद्गताज्ञाननिवृत्त्ययोगात्, ज्ञानाज्ञानयोः समानाश्रय-

§ पत्र १८ पृ. २ पं. ११ । * पत्र १९ पृ. १ पं. १० । † पत्र १९ पृ. १ पं. ११ ।

विषयकत्वेन नाशयनाद्यकमायात्, किं चानिर्वचनीयानां घटादिपदार्थानामभ्युपगमापेक्षया सत्यतदुभ्युपगम एव धेयान्, अन्यथा जाग्रत्स्वप्नयोर्विद्योपार्थमनिर्वचनीयविशेषस्यापि कल्पनापत्तेः प्रतिनियतकारणभावोच्छेदप्रसङ्गात्, किञ्च प्रतिभामादौ ते बन्ध-
मोद्यव्यवस्यं च दुषंटा, निर्बोजकल्पनामूलानामद्वानतत्कार्योपामसत्त्वात्, मन्त्रे वा तन्निष्ठैः कर्तुमशक्यत्वात्, तन्निष्ठैस्सन्ने
मुक्तेः स्वरूपिणप्रलयत्वापत्तेः, सत्यत्वे द्वितीयमत्त्वेनाद्वैतव्याघातापत्तेः, अनिर्वचनीयत्वे प्रपञ्चानुगमापत्तेः, सत्यासत्या-
निर्वचनीयातिरिक्तप्रकाराश्रयणे च तस्य जात्यन्तरत्वे स्वाध्यादाश्रयणापत्तेः, तेनैव च सर्वनिर्विद्वैतकुसुष्टिकष्टस्यानादरणी-
यत्वात्, न च प्रज्ञाचिह्नरूपरूपरूपाननिष्ठैरदोषैः, तस्य आश्रयत्वेन सप्तासदशायां भुक्त्यापत्तेः, न तत्कालोपलक्षिता-
स्मनोऽपि परिणामित्वं विना दुष्प्रत्ययं पुस्तम्, उपलक्ष्यताया अपि हृदस्थेऽसम्भवमिति यत्किञ्चिदेतत्, तदिदमभिप्रेत्याहुः—
सर्वतन्त्रसिद्धं नृक्तिस्वरूपमनूपं श्रीहरिभद्राचार्योः—

“परिणामिन्यात्मनि सति, तत्तत्त्वनिवाच्यमेतदस्ति स्यात् । अर्थान्तरे च तत्त्वेऽविद्यादौ घट्टु सत्येव ॥ १ ॥

पुरुषाद्वैतं तु यदा, भवति विशिष्टमथ बोधमात्रं वा । भवभवविगमविभेद-स्तदा कथं युज्यते मुख्य. ॥ २ ॥

अग्निजलभूमयो यत्, परितापकरा भवेज्जुभवसिद्धाः । रागादयश्च रौद्रा असत्प्रवृत्त्यास्पद लोके ॥ ३ ॥

परिकल्पिता यदि ततो, न सन्ति तत्त्वेन कथममी स्युरिति । परिकल्पिते च तत्त्वे, भवभवविगमौ कथं युक्तौ ॥ ४ ॥

परिकल्पनापि चैषा, हन्त विकल्पारम्भिका न सम्भवति । तन्मात्र एव तत्त्वे यदि वा भावो न जात्यस्याः ॥ ५ ॥” इति

अधिकं भट्टकृतानेकान्तव्यवस्थायाम्, 'परव्यावृत्तिद्वारेण वेत्यादि,' ननु पुरोवर्त्तिनीष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञान-
त्वेनैव लाघवात् प्रवर्त्तकता नत्वनिष्टतावच्छेदकाभावप्रकारकज्ञानत्वेन गौरवादिति विधेः प्राधान्ये विनिगमकमस्तीति चेत्, न,
अतद्व्यावृत्तिप्रकारकज्ञानादपि बहूनां प्रवृत्तेरतद्व्यावृत्तिविध्यन्यतरनिष्ठप्रकारताविशेषस्यैव प्रवर्त्तकतावच्छेदकत्वौचित्यात्,
अस्तु वा द्रव्याद्याकारताविलक्षणरजताद्याकारताशालिज्ञानत्वेन रजताद्याकारप्रवृत्तौ हेतुत्वम्, रजताद्याकारतैव चारजतभिन्नाद्या-
कारता, तत्तदाकारतात्वभेदाच्च व्यवहारभेदः, वस्तुतो विधिज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वेऽपि निष्कम्पप्रवृत्त्यर्थमतद्व्यावृत्तिविषयत्वध्रौव्यम्,
तत्संसर्गतैव निश्चयत्वसम्पत्तेरिति नैकतरपक्षपातो युक्त इति दिक् । *विधात्रेवेति, एतेन "आहुर्विधात् प्रत्यक्षं, न निषेध-
विपश्चितः । नैकत्वे आगमस्तेन, प्रत्यक्षेण प्रवाध्यते ॥१॥" इति मण्डनमिश्रोक्तमपास्तम्, वस्तुनो विधिनिषेधोभयांशसंचलि-
तत्वेन विध्यंश इव निषेधांशेऽपि प्रत्यक्षव्यापारानुपरमात् । अथ निर्विकल्पकरूपमेव प्रत्यक्षप्रमाणं स्वीक्रियते न सविकल्पकम्,
तस्य जात्यादियोजनात्मकत्वेन स्मृतिप्रायत्वात्, तच्च भावस्यैव भवति नाभावस्य, तस्य सविकल्पकैकवेद्यत्वस्वीकारादिति
विधात्रेव प्रत्यक्षमिति वचनं नाचतुरस्रमिति चेत्, न, अभावः सविकल्पकैकवेद्य इति सिद्धान्तस्य निर्युक्तिकत्वात्, इन्द्रिय-
सन्निकर्षवलान्नावस्येवाभावस्यापि निर्विकल्पकसिद्धेः, इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतायाः प्रतियोगिविशेषिताभावप्रत्यक्षत्वमेव कार्य-
तावच्छेदकमित्यत्र मानाभावात्, अन्यथा समकारकप्रत्यक्षत्वाच्चिन्न एव लौकिकप्रत्यासत्तिसम्बन्धेनेन्द्रियत्वेन हेतुताया
युक्तत्वाद्-भावानिर्विकल्पकस्याप्युच्छेदापत्तेः, नेत्याकारकप्रत्यक्षवारणाय प्रथमहेतुताया एव युक्तत्वमिति चेत्, न, न नेत्या-

फारकप्रत्यक्षचाराण्य द्वितीयहेतुताया एव युक्तत्वात्, किञ्चिदस्तीति प्रयोगाच्च नेतीष्टमेवेति चेत्, शून्यमिदं दृश्यत इति प्रयो-
 गाभेत्यपि किं नेष्टम् ? भावत्वेनाखण्डोपाधिना भावस्येवाभावत्वेनाखण्डोपाधिनाऽभावस्यापि प्रत्यक्षोपगमे धायकाभावात्,
 ननुष्ठेत्स्य तु प्रतियोगिवाचकपदमित्यवर्तनेनाभावंत्रिकृतात्, अभावज्ञानस्य प्रतियोगिधीसापेक्षत्वात् घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकार-
 त्वान्यप्रकारस्यानिरूपिताभावविषयताकप्रत्यक्षे घटादिधियो हेतुत्वाभावावांशे निर्विकल्पकमभाव इत्याकारकप्रत्यक्षेण जायते
 ईदृशप्रत्यक्षस्य निरुलप्रतियोगिज्ञानकार्यतापच्छेद्रूपाकान्तत्वात्तस्य चासम्भवादिति चेत्, न, तथाभ्यभायत्यनिर्विकल्पका-
 दृष्टेः, साध्याय घटपदोभयमावप्रत्यक्षनिर्वाहाय च घटादिधियो घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतयनिरूपिताभावविषयताकप्रत्यक्षेण एव
 हेतुत्वौचित्येन केरलामापनिर्विकल्पकस्य धारयितुमशक्यत्वाच्च, यदि चाभावलौकिकप्रत्यक्षस्य घटत्वाद्यन्यतमयिदृष्टविषय-
 कृत्यनियमाद्विज्ञेयसामग्रीं विना सामान्यसामग्रीमात्रात् कार्यानुत्पत्तेर्नाभायनिर्विकल्पक नेत्याकारकप्रत्यक्षं वा विज्ञेयपदज्ञाना-
 दिरूपविज्ञेयसामग्र्यभावादिति विभाव्यते, तदा द्रव्यलौकिकप्रत्यक्षस्यापि किञ्चिद्वैयर्थ्यावच्छिन्नपर्यायिष्विदृष्टविषयकृत्यनियमा-
 दस्तुभाग्रस्य सविकल्पकैक्यत्वमस्तु, यदि च शुद्धब्रह्मणि निर्विकल्पकविषयत्वमेव तत्त्वमसीत्यादिवाक्यादपि जहदजहद्व्य-
 णयाऽखण्डब्रह्मण्येव पदयुत्तिग्रहेण निर्विकल्पकशब्दबोधोपपत्तिरिति विभाव्यते तदा द्रव्यार्थदिक्षात् सर्वत्र विज्ञेयविनिर्माण-
 निर्विकल्पकपदवृत्तिग्रहनम्भनात् सर्वस्यैव निर्विकल्पकैक्येवधर्ममस्त्विति निर्विकल्पकविषयकतयाऽपि पदार्थानामनेकान्त एव
 श्रेयान् । तदुक्तं पुरुषद्रव्यमाश्रित्य सम्मन्तौ—“सवियप्यनिविद्यन्, इयं पुरिसं जो मणेऽज्ञं अविद्यन् । मविद्यप्यमेव वा णिच्छपण
 ण स णिच्छिजो समम् ॥ १ ॥” इति तथा च सर्वप्रमाणानां निर्विकल्पकादेशाद्विधातृत्वं सविकल्पकादेशाच्च निषेवृत्तमिति

तुल्यौ विधिनिधेधाविति मन्तव्यम्, अधिकमेतत्तत्त्वं नयामृततरङ्गिण्यां प्रतिपादितमस्माभिरिति तत् एवाधिगन्तव्यम् ।
*नियोगस्यैवेत्याद्यारभ्य भावनावाक्यार्थत्वसाधनोपक्रमो भाट्टस्य, †शब्दात्मेति, शब्दात्माभावनां शब्दनिष्ठप्रवर्तना-
लक्षणम्, †अन्याम् आख्यातसामान्यार्थभिन्नाम्, †इयं तु पचतीत्यादौ दृश्यमाना भावना तु, †अन्यैव ततः, †सर्वार्था
आख्यातसामान्यशक्या, अत एव †सर्वारूपातेषु वर्तते वाचकत्वेन, †शब्देन हीति, तथा च फलान्वितधात्वर्थान्वितार्थ-
भावनानजनकत्वं शब्दभावनात्वमित्यर्थः, §सन्मात्रमिति, अत्र स्थाने, अन्यत्र “सम्बन्धिभेदात् सत्तैव, भिद्यमाना गवादिषु ।
जातिरित्युच्यते तस्यां, सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ॥१॥” इति कारिकाऽस्ति, तदर्थो गवादिशब्दानां ब्रह्मसत्तावाचित्वम्, गोत्वा-
देस्तु प्रयोगोपाधितया लाभ इति । एवं च सर्वशब्दविशेष इति प्रकृतकारिकया कारकासम्पृक्तस्य शुद्धस्य भावस्य धात्वर्थत्वं
प्रतिज्ञायते, §तामिति, तां सत्ताम्, ¶महानात्मा शुद्धं ब्रह्म, ¶यां त्वतलादयो भावप्रत्यया आहुरिति, तेषां खलु
सत्तासामान्यमर्थः, घटपदाद्युत्तरत्वादीनां च प्रकृतिजन्यबोधप्रकारो धर्मो घटत्वादिः, न चैवं घटत्वस्यापि वाच्यत्वापत्तौ
गौरवम्, तत्तद्व्यक्तिविशिष्टब्रह्मसत्ताया एव घटत्वघटत्वत्वादिरूपत्वेनात्र लघुगुरुविचारानवकाशात्, अत एव वार्तिककारै-
स्तस्य भावस्त्वतलाविति सूत्रे यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलावित्युक्तम्, यस्य गुणस्य विशेषणस्य
भावादाश्रयत्वाद् द्रव्ये विशेषे शब्दनिवेशः शब्दप्रवृत्तिस्तस्मिन् वाच्ये त्वतलाविति तदर्थः, तथा च रूपादिशब्देभ्यो जातौ

* पत्र २३ पृ. १ पं. १२ । † पत्र २३ पृ. २ पं. १ । ‡ पत्र २३ पृ. २ पं. ४ ।

§ पत्र २३ पृ. २ पं. ५ । ¶ पत्र २३ पृ. २ पं. ६ ।

प्रत्ययः, रूपादिशब्दानां जातिप्रकारकबोधजनकत्वात्, पञ्चादिशब्दानां क्रियाप्रकारकबोधजनकत्वेन तेभ्यः क्रियायाः
 सम्प्रत्ययः, सप्तर्गप्रकारकबोधजनकत्वमते च सप्तर्ग इत्यादिव्यवस्था घृषपादा, यद्वा "सर्वे भावाः स्वेनार्थेन भवन्ति स तेषां
 भावः" इति वार्तिके यद्वान्तरोक्तेः भवन्ति वाचकत्वेन प्रवर्तन्ते इति भावाः स्वेन स्वरूपेणार्थेन भवन्ति प्रवर्तन्तेऽतः स तेषा-
 मर्थानां भावः प्रवृत्तिनिमित्तमिति तदर्थान्च्छब्दोऽपि स्वप्नप्रत्ययार्थः, अर्थवच्छब्दस्यापि द्रव्ये प्रकारत्वात्, अदृष्टार्थकदशरथादि-
 पदेषु तत्तच्छब्दवाच्यत्वेनैव बोधस्य सर्वसिद्धत्वात्, दशरथत्वादिना शब्दबोधस्योपपादयितुमशक्यत्वात्, अदृष्टदशरथादीनां
 दशरथत्वादप्रकारकबोधामायेन विशेषणग्रहणभावाद् दशरथत्वविशिष्टादौ शक्तिग्रहासम्भवेन पदजन्यदशरथत्वादिविशिष्टपदा-
 र्थोपस्थितेरभावात्, प्रमेयबानित्यदुभवन्ये संस्कारे प्रमेयत्वाद्ये भोषयद्यादशरथत्वमात्रप्रकारकस्मृतिजनकोद्बोधकत्वाद्दशरथ-
 त्वप्रकारककारणस्यापि तद्विशेषान्याप्रकारकत्वप्रकारकस्मरणे तादृशसंस्कारहेतुत्वापक्षकत्वेन यस्तुमशक्यत्वात्, अन्यथा
 जातित्वेन घटत्वप्रकारकसंस्कारादपि जातित्वमिदं शोषदशाया इदं इति स्मरणमर्थः, न च प्रमेयाभावपदित्याकारकत्वात्
 सप्तर्गविषया शुद्धदशरथत्वादित्वरूपप्रतियोगित्वलक्षणसम्बन्धविषयकाद् ज्ञानलक्षणप्रत्ययस्यैः शुद्धदशरथत्वादिमकारको
 मानसानुभवः सुलभ इत्यपि यस्तु शक्यम्, सांसारिकज्ञानस्य सार्वस्यापचिमेवेनोपनायकत्वान्म्युपगमात्, एतेन यत्र दश-
 रथत्वादिसम्बन्धेन घटादिभ्रमो जातः तत्र तयाविषयशक्तिग्रहोपपादनं मुकरमिति रघुदेवोक्तमप्यपास्तम्, तस्मादर्थवच्छब्द-
 स्यापि शक्यतावच्छेदकत्वं युक्तम्, घटादिपदेष्वपि घटत्वादिकं घटादिपदं चेत्युभयं शक्यतावच्छेदकम्, तत्र जातिप्रकारकः
 शक्तिग्रहो विशिष्यायेक्षितः, पदप्रकारकस्त्वद पदं क्वचिच्छक्तमिति सामान्यत एवेति विशिष्यागृहीतशक्तिकेभ्यः किञ्चि-

दाकारेणैव शाब्दबोध इति दिक् । किं नेह्यत इति, (२३. २. ११) आख्यातार्थतयेति शेषः, तथा च लिङादीति,
अत्र क्रियामात्रमर्थभावना, लिङादिनिष्ठा प्रवर्चना तु किं कथं केनेत्यशत्रयवती शब्दभावनेति विशेषः । तदुक्तम्, “ लिङो-
ऽभिधा सैव तु शब्दभावना, भाव्यं तु तस्याः पुरुषप्रवृत्तिः । सम्बन्धबोधः करणं तदीयं, प्ररोचना चाङ्गतयोपयुज्यते ” ॥१॥
इति । ननु चेत्याधारभ्य प्रज्ञाकर इत्यन्तो (२४. १. ७) बुद्ध्याकार एव नियोगो भावना वा लिङाद्यर्थो न तु बाह्य
इति सौगतस्य पूर्वपक्षः, सोऽपि न परीक्षक इत्यादिना प्रत्यक्षवच्छब्दस्य मुख्यमर्थग्राहित्वं प्रवर्तकत्वं च, अन्यथा तस्यापि
तन्न स्याद्विकल्पेनान्यथासिद्धेः, भावीष्टसाधनताया दुर्ग्रहत्वस्य चोभयत्र तुल्यत्वादित्यादिप्रतिबन्धा तन्निरासः । भावना-
विशेषणत्वेनेति, (२४. २. ७) तथा च भावनान्वययोगे कर्मत्वाद्यनवरुद्धग्रथमान्तपदोपस्थाप्ये लिङ्यर्थसंख्यान्वय
इति कर्तृगतसंख्याभिधानानभिधानाभ्यामेवाभिहितानभिहिताधिकारीयव्यवस्थेति नानुपपत्तिरिति भावः । भावनैक्या-
द्विवचनबहुवचनाप्राप्तेर्वक्ष्यमाणदोषस्याप्येतदेव समाधानं द्रष्टव्यम्, भावनान्वयिनो द्वित्वादिना द्विवचनाद्युपपत्तेः । तस्य
कर्तृभेदाद् भेद इति, (२५. २. ७) तस्य प्रत्ययार्थस्य स्वान्वययोग्यभेदाद् भिन्नसंख्यानिततदन्वयित्वमित्यर्थः । न
कारकभेदाद् भेदीति, (२६. १. १) न संख्याभेदाश्रयकारकान्वयित्वेन भिन्नस्वरूप इत्यर्थः । आख्यातार्थसंख्यान-
यिकारकस्याख्यातेनैव समं साक्षात्त्वमिति भावः । तथा च चैत्रमैत्राभ्यामास्यत इत्यत्राख्यातार्थसंख्यायाः कारकानन्वित-
त्वाच्छब्दन्यायेनौत्सर्गिकमेकवचनम्, घात्यर्थे त्वव्युत्पत्तेरेव न तदन्वयः, आर्थन्यायेन कथञ्चित्च तदन्वयस्वीकारेऽपि
सम्प्रदायविरुद्धत्वादेव न द्वित्वादिविवक्षया द्विवचनादिकमिति मन्तव्यम्, कारकद्वयसम्बन्धादिरूपमेव द्वित्वादिकमाख्यातद्वि-

वचनादिना नियोगे प्रतिपाद्यत इत्यत्र प्रत्यवतिष्ठते सौगतः स्यादाकृतं सम्बन्धाद् यदीत्यादिना, (२६. १. २) सम्बन्धाद्
भिन्नकारकसम्बन्धात्, तन्मैदः क्रियाभेदः, धात्वर्थस्यापीति, (२६. १. २) चैत्रमैत्रान्यामास्यत इत्यत्र कर्तृद्वयसम्बन्धेन
धातुर्थेऽपि द्वित्वाद् द्विवचनापत्तिरिति भावः, स्वमते उपपत्तिमाह सौगतः, अस्माकं त्विति, (२६. १. २) भेदेन
हि विवक्ष्यत इति, (२६. १. २) कर्तृभिन्नत्वेन विवक्षिता सती कर्माभिन्नत्वेन विवक्षामाटीकते कर्मभिन्नत्वेन विवक्षिता
च कर्तृभिन्नत्वेन विवक्षामिति कर्मकर्त्रभिधानानभिधाननियम इति भावः । पारमार्थिकत्वोपपत्तेरिति, (२६. १. ३)
तथा च मायमान्वयिनि सत्त्वयान्वयापदभिधानानभिधानव्यवस्था पारमार्थिक्येव युक्ता, अन्यथोभयविवक्षानिमित्तस्य
युगपदेकत्वासम्भवेनौदनः एक्यते स्वयमेवेत्यादिकर्मकर्तृप्रयोगोच्छेदापत्तेः, असत्कर्माद्यभेदविषयया व्यवस्योपपादने सकर्म-
काकर्मकप्रयोगादेरपि यादृच्छिकत्वापत्तेः । पारमार्थिके तु क्षयलस्वरूपेऽप्यर्थे नेच्छाधीनोऽर्थः, किन्त्वर्थप्रयोजनाधीनेच्छेति
न व्यवस्थाप्यतिरिक्त्यापि दृढव्यम् । स्यादाकृतं ते (२८. १. ३) इत्याधारस्य प्रज्ञाकरमतम्, ननुसामान्यप्रत्यक्षादि-
त्यादि (२८. १. ८) सङ्गपकारणोपपादनं भादस्य तदसद्व्यवस्था, न त्वनुपलब्धमाह (२८. १. ९) इत्यादिकृत्तिः
प्राभाकरस्य, अत्राय त्वेति, (२८. १. ९) अभावप्रमाणजन्या प्रमेवेत्यर्थः, सामान्येनेति, (२८. १. ९) योग्या-
योग्यानुपलम्भविकल्पद्रव्यौदासीन्येनानुपलम्भमात्रं प्रमाणमिति चादिन इत्यर्थः । तथानुपलब्धेरेव, (२८. १. १०)
अनुपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलब्धेरेव, पिशाचादीनामिव संश्रयो भवत्वित्यर्थः, न स्यादिति अभावनिश्चयकारिणीति शेषः,
स्यात् संश्रय इति (२८. १. १०) निश्चयसामग्र्यभावेन सम्भूतसामग्रीकत्वादित्यर्थः, सामान्यप्रत्यक्षतायामिति

(२८. १. १२) तदभिन्नतया विशेषस्यापि प्रत्यक्षसिद्धत्वादितिभावः । ' युक्तस्तत्र सन्देह इति ' (२९. १. ८) उक्तनीत्या सामान्यप्रत्यक्षाद् विशेषाप्रत्यक्षादेकविशेषस्मरणञ्च संशय इति प्रागुक्तार्थस्य निर्व्यूढत्वादिति भावः । अत्र सामान्यप्रत्यक्षं धर्मिज्ञानविधया विशेषाप्रत्यक्षं विशेषादर्शनविधयाऽनेकविशेषस्मरणं च कोटिद्वयोपस्थितिविधया संशयकारणमिति मन्तव्यम् । ननु कोट्योर्विरोधज्ञानमपि संशयकारणमस्ति तत्कुतो नोत्कीर्तितमिति चेत्, सत्यम्, संशये तदधिकरणाद्युचित्वरूपो विरोधो न प्रकारस्तथा सति तस्य तदभावव्याप्तिपर्यवसायित्वेन तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयरूपसंशयप्रतिबन्धकसत्त्वाच्चतदभावस्य च कार्यसहभावेन हेतुत्वात् संशयमात्रस्य दुर्लभत्वापत्तेः, न च तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयत्वं तदभावाऽप्रकारकत्वघटितम्, गौरवात्, अन्यथा बहुधाभावव्याप्यव्याप्यवान् बहिर्व्याप्यवान् पर्वत इति परामर्शात् पर्वतो बहिर्मान् तदभावव्याप्यत्वांश्चेति संशयरूपाया अनुमितेर्दुर्गतरत्वापत्तेः, किन्तूक्तविरोधः संशये संसर्गतया भासते, तस्य च पूर्वमुपस्थितिर्नापेक्षितेति विरोधज्ञानस्य संशयहेतुत्वोत्कीर्तनायोगात् । किञ्च विरोधाविपयकैकधर्मिकस्याणुत्वतदभावप्रकारकज्ञानेऽपि संशयव्यवहारात्, अन्यथा तस्य संशयान्यत्वे ततो निश्चयकार्यापत्तेः, संशये न विरोधाविपयकत्वस्पर्शोऽपीत्यलं तत्र तज्ज्ञानहेतुत्वशङ्कया । एतेन तद्वत्ताग्रहप्रतिबन्धकग्रहविपयत्वरूपस्य विरोधस्यापि प्रकारतया संसर्गतया च संशये भानमपास्तम् । अपास्तं च तद्वत्ताबुद्धिं प्रति तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमेकं तदभावव्याप्तिप्रकारतानिरूपिततद्वद्भानमिच्छन्नाविशेष्यताशालिनिर्णयविशिष्टतद्वद्भानमिच्छन्नप्रकारताशालिनिर्णयत्वेन. पुरुषत्वव्याप्यं करादि करादिभांश्चायमिति ज्ञानद्वयादपि पुरुषत्वसन्देहनिवृत्तेः, अपरं च तदभावव्याप्यतिरिक्तनिष्ठप्रकारत्वानिरूपितप्रकारताशालिनिर्णयत्वेन,

पुरुषत्वप्याप्यवानयमिति ज्ञानादपि पुरुषत्वसन्देहनिवृत्तेः, एवं च संशये कोऽप्येव विरुद्धत्वकोटितावच्छेदकयोरेकत्र द्वयमिति
 रीत्या भानोपगमात्तस्योपदक्षितप्रतिपन्थकतावच्छेदकत्वान्यतरानाम्प्रान्तत्वेनानुपपत्तेरभाव इति सुदेयोक्तमपि, तदभावव्या-
 त्यतिरिक्तनिष्ठप्रकारत्वातिरूपितत्वापेक्षया तदभावव्याप्तिनिष्ठप्रकारवानिरूपितत्वनिवेद्य एव लाघवात्, अन्यथैकत्र द्वयमिति
 रीत्या तदभावव्याप्तिरत्वापेक्षया विशेषदर्शनस्य तद्व्याप्तिप्रतिबन्धकत्वानुपपत्तेरिति विद्मः । अयं स्याशुर्वा पुरुषो
 वा ! इत्यप्यापि स्याशुत्यतदभावपुरुषत्वतदभावरूपकोटिपटुष्टयश्चात्येव संशयः स्वीक्रियते, सादृश्याक्यादिदपदादार्मिणः
 स्याशुपुरुषपदान्यां स्याशुत्यपुरुषत्वयोर्पाकारद्वयेन धामावद्वयस्योपस्थितेः, केवलं स नान्यमते द्वाब्दः, जीर्जनैयायिकमते
 नोपनयसहकारेण मानस इति विशेष इति नानुपपत्तिः, अन्ये त्वेकधर्मिणि विरुद्धनानाधर्मप्रकारकज्ञानं सद्यय इति सद्ययलक्षण
 द्रुपते, तन्मते स्याशुर्वा पुरुषो वेत्येव द्विकोटिक एव संशयः, विरोधज्ञानं च तन्मते सद्ययकारणमिति मन्तव्यम्, तल्लक्षणा-
 र्थवैक्यमितावच्छेदकविशिष्टविशेष्यकस्वरूपावच्छेदेन विरुद्धत्वेन नानाधर्मप्रकारकत्वम्, तेन द्रव्यमती वद्विदवभावयन्ता-
 यित्यादेः शुष्कायिद एतन्मतेतद्रूपपर्यवर्त्यार्थदो द्रव्यं शुक्ली येत्यादेय निरासः, एकधर्मिकविरुद्धनानाप्रकारकज्ञान-
 त्वरूपं कोटिद्वयविरोधमानसामग्रीसमाजावीन संशयत्वं नीलपटत्ववच्च कार्यतावच्छेदकम्, एव संशयस्यशून्यज्ञानस्वरूप-
 निश्चयत्वमपि नीलत्वशून्यपटत्ववत्तयेति दीधितिकृतः, न चैव धर्मिज्ञानमन्तरेण निश्चययत् संशयोऽपि स्यादिति
 वाच्यम्, सति धर्मीन्द्रियसन्निकर्षे इत्यात्, क्वचिद्विज्ञानस्य धर्मीन्द्रियसन्निकर्षविधेवोपयोगात्, कोऽनुपस्थितेरपि
 विशेषणज्ञानमुद्रया विशिष्टशुद्धित्वावच्छिन्न एवापेक्षा, विशेषणज्ञानाद्येतत्वे तु तत्कोटीन्द्रियसन्निकर्ष एवापेक्षितो, नतु

सर्वत्र तज्ज्ञानमपि, संशयोत्पत्तिसमये निश्चयापत्तिरपि निश्चयत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नोत्पत्तेरापादयितुमश-
क्यत्वादेव न भवतीति तदाशयः, अस्मत्सिद्धान्ते तु तादृशमपि संशयत्वं निश्चयत्वं च विजातीयविजातीयक्षयोपशमज-
न्यतावच्छेदकमवश्यं स्वीकर्त्तव्यम्, बहुविधादिद्वेने निश्चितानिश्चितयोरपि पाठात्, बहुादिभेदानां च कारणभेदप्रतिनिय-
तानामेव परिगणनात्, अन्यथाऽसंख्यभेदापत्तेः, अर्थसमाजग्रस्तस्य च धर्मस्य कार्यतानवच्छेदकत्वे प्रमाणाभाव एव
बीजं परैरपि स्वीक्रियते, अन्यथा स्वसामानाधिकरण्यकालिकविशेषणतोभयसम्बन्धावच्छिन्नदुरितनिष्ठप्रतियोगितावच्छेद-
कताकभेदबहुविरितत्वंरात्वमपि तत्त्वज्ञानकार्यतावच्छेदकं न स्यात्, तच्च तत्र तथाविधकार्यकारणभावग्राहकस्य तमेवेत्यादि-
वेदराशेरिवात्र बहुादिद्वयस्य प्रमाणस्य सत्त्वान्नास्त्येवेति तादृशस्यापि संशयत्वादेः कार्यतावच्छेदकत्वं निरावाधमिति ।
यदि न निश्चयसंशययोरवधारणत्वानवधारणत्वे विषयते अनुभवसिद्धे तदा तयोरेव कार्यतावच्छेदकत्वमिति युक्तमुत्पश्यामः ।
'समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशय' इति गौतमीयं सूत्रम्, समानो-
ऽनेकेषां तत्कोटितदभावकोटिमतां यो धर्मस्तदुपपत्तेर्द्विर्भिणि तद्वत्ताज्ञानात्, विप्रतिपत्तेर्विरुद्धकोटिद्वयप्रतिपादकाच्छङ्को नित्यो
नवेत्यादिवाक्यात्, उपलब्धिरनुपलब्धिश्च लक्षणया तद्विषयो भावाभावौ तयोर्व्यवस्थाऽनिश्चायकं सपक्षविपक्षव्यावृत्तधर्मवत्ता-
ज्ञानं ततोऽसाधारणधर्मवद्भिर्ज्ञानादिति यावत्, विशिष्यते विशेषदर्शनविषयो यस्मात् स विशेषो विशेषादर्शनं तत्-
सापेक्ष इति, एतावता कारणशुक्तं, लक्षणमाह--' विमर्श इति 'एकधर्मिकविरुद्धोभयप्रकारकं ज्ञानमिति तदर्थः, भाष्यकारस्तु
समानः कोटिद्वयसहचरितो धर्मः, अनेकधर्मोऽसाधारणधर्मः, उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्था तत्कोटिकज्ञानस्य तदभावकोटिक-

ज्ञानस्य च सद्विषयकत्वावधारणं प्रामाण्यसम्बन्ध इति यावदित्याह, तदिह कोट्यर्थभावनारूपधर्मिज्ञानाद्विशेषादर्शनात् यज्यर्थ-
 तदितरकोटिद्वयोपस्थिते च विशेषसद्वयाद् युक्तो विशेषप्रश्न इति बोध्यम् । तत्र स्वलक्षणेऽपि, विज्ञानवादिमतमायातमिति,
 (२९. २. १) तावतापि सौम्यतपसो न क्षीयत इति भावः । परमार्थसदायातमिति, (२९. २. २) अनिच्छतोऽपि
 योगाचारस्येति शेषः, विफल्यपुद्गौ प्रतिमासमानस्य सामान्यकारस्य मुख्यतायाः स्वयमेवाभ्युपगमात्तस्य च ज्ञानसामग्री-
 साधनप्रथमस्य निर्विकल्पकेऽपि युक्तत्वाद्विशेषरूपताया अपि च बहिर्ये गोणत्वे च ज्ञानमात्र एव तत्त्वतो विधान्तत्वादिति
 इत्ययम् । विपर्ययस्यापीति, (२९. २. ४) अनुभूयमानेऽनुगतव्यापृषाकारद्वयेऽन्यतरासत्यत्वे धिनिगमकामावादिति
 निष्कर्षः । विचार्यमाणायोगाविति (२९. २. ७) किं स्यात् ता चित्रैकस्यामित्यादियुक्तेरिति भावः । एतेन
 यासान्तरार्थानां सर्वेषां सामान्यविशेषात्मकतासाधनेन, मेवाप्रतिष्ठितेः विशेषागोचरत्वात् । मेवमाश्रयेति, (२९. २. १४)
 अनुष्ठुररूपावगादिनि ज्ञानेऽन्ततत्त्वदाश्रयत्वेव मेदावगादनादिति भावः । मामान्यग्रहण एवानुमानध्यापारो व्यक्तित्वा-
 क्षेपतो लभ्यत इति तु न वक्तुं युक्तम्, आक्षेपस्याप्यनुमानत्वात्, अनुमितौ सामान्यविषयताप्रवादस्तु व्यापकतानयच्छेदकत-
 त्वव्यक्तित्वरूपेण व्यापकानवगादित्वात् प्रत्यक्षवृत्तिसप्तताल्यविषयिताभावाद्वा समर्थनीयः । ताभ्यामिति, (३०. २. ४)
 ताभ्यां स्थापुषुल्लभ्यां विशेषाभ्यां, तस्योर्दत्तासामान्यस्य, व्यतिरेको मेदयेव, किं न दूरे व्यक्तिमानप्रविषन्धकदूरत्ववति देशो-
 ज्यभासन स्यादेव, विशेषात् सामान्यस्य मेदे एकमासकसप्तम्यभाषेऽप्यस्तदभावस्य नियन्तुमशक्यत्वादिति भावः । इष्टाप-
 तावाह-दूरेऽवभासमानस्यास्पष्टाकारस्य मामान्यस्य मन्त्रिधानेऽतिद्वयेन मासनं स्यात् । यदरेऽस्पष्टमनुभूयते तत्समीपेऽत्यस्पष्ट

भायात्, अस्पष्टे विशेषस्यात्यस्पष्टताया एव सम्भवादिति भावः । निरवच्छिन्नाप्रत्वादिकारताशाल्याप्रादिग्रत्यक्षे निकटदेशवृत्तित्वादेर्हेतुत्वं दूरदेशवृत्तित्वादेर्वा प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते, अस्तु वा सामान्यविशेषसाधारण्येनास्पष्टताख्यविषयताविशेषसम्बन्धेन साक्षात्कारत्वावच्छिन्ने दूरत्वस्य स्पष्टाख्यविषयताविशेषसम्बन्धेन तदवच्छिन्ने च सन्निधानस्य हेतुत्वम्, तत्तद्देशवृत्तित्वविशिष्टविषयस्य ताद्रूप्येणैव वा तत्त्वमिति नोक्तदोषस्पर्श इत्यभिप्रायवान् समाधत्ते-एतदप्ययुक्तं विशेषेषोऽपि समानत्वादित्यादिना (३०. २. ५) । कुतश्चिद्दृष्टेत्यादि, (३०. २. १४) दृष्टं कारणं दूरत्वादि अदृष्टमस्पष्टक्षयोपशमः न चैवं व्यभिचारः, दूरत्वादिदोषस्थलेऽप्यस्पष्टक्षयोपशमस्यैवाभ्युपगमात्, तत्त्वावच्छिन्ने च तत्तद्द्रव्यक्षेत्रकालभावानामेकशक्तिमत्त्वेन हेतुत्वे दोषाभावादिति दिक् । संवादकत्वादिति (३१. १. ३) संवादकत्वस्य च सद्विषयकत्वेन व्याप्तत्वादिति भावः । 'तथा च कथमिदमवतिष्ठत इत्यादि (३२. २. १२) यदि च विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाध्येषणाचतुष्टयसाधारणी प्रवर्तनैव शब्दभावना, विधिः प्रेरणं भृत्यस्य निकृष्टादेः, निमन्त्रणमावश्यकप्रेरणा, आमन्त्रणं कामचाराजुज्ञा, अध्येषणा सत्कारपूर्वो व्यापारः, एतच्चतुष्टयानुगतप्रवर्तनात्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे लाघवात्, आह च "अस्ति प्रवर्त्तनारूप-मनुस्यूतं चतुर्ष्वपि । तत्रैव लिङ् विधातव्यः, किं भेदस्य विवक्षया ॥१॥ न्यायव्युत्पादनार्थं वा, प्रपञ्चार्थमथापि वा ॥ विध्यादीनामुपादानं, चतुर्णामादितः कृतम् ॥ २ ॥" इति, प्रवर्त्तना च प्रवृत्तिजनकज्ञानविषयतावच्छेदको धर्मः, स चेष्टसाधनत्वादिरिति विभाव्यते-तदा नामान्तरेण शिष्यध्यानभ्योत्पादनादृते न कश्चिदन्यो नैयायिकमताद्विशेष इति मन्तव्यम् । परापेक्षामन्तरेण क्वचित् कदाचिदप्यभावादिति, (३४. २. १) अत्र तस्येति योजनीयम् । तस्य

समानप्रत्ययस्येत्यर्थः । नन्विदमपुक्तम्, घटोऽयमित्यादौ घटत्वादिसमानपरिणामप्रत्ययस्य परापेक्षामन्तरेणैव सयन्नुभयसिद्धत्वात्, न च सामान्यप्रकारकप्रत्यये परापेक्षत्वनियमोऽपि वक्तुं युक्तः, घटत्वं सामान्यमिति प्रतीतेरतथात्वादिति चेत्, सत्यम्, सामान्यीययिद्योपणतासम्बन्धेन सामान्यप्रकारकप्रत्यये तथा नियमे दोषाभावात्, घटत्वं सामान्यमित्यत्र तु सामान्यस्य तादात्म्येणैव प्रकारत्वात्, वैसदृशेऽपीत्यमेव परापेक्षत्वनियमोपपत्तेः, परापेक्षस्यापि कथञ्चित्चदनपेक्षत्य तु न दूषणम्, किन्तु ह्याद्यावसावकत्वाद् भूषणमेव, एतेन सामान्यबोधो न परापेक्षो न वा वैसदृश्यबोधः, किन्तु तद् रूपप्रहार इत्ययमपि न योज्यगुहीतो भवतीत्यादि विभावनीय सुधीभिः ।

कथं द्वापल दद्वेत्त्यादि, (३४. २. ३) छबलेन समानो छबल इति प्रत्यये सामान्यपदार्थस्य तद्विभक्त्ये सति तद्विषयमस्वरूपत्वेन भेदगमत्वात् भेदप्रत्ययस्य चाभेदज्ञानविरोधित्वादिति भावः । एकत्वोपचारादिति, उपचरितमेकत्व एतादीनामेदरूपमाधित्येत्यर्थः । तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदवचाशुद्धिर्हि तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदमाधत्तुमुद्धि विरुणद्धि न तु तस्मात्तयच्छिन्नभेदामायवचाशुद्धिमित्येव न विरोध इत्यर्थः । न चैव वा काञ्चिच्छान्तिमादायातिप्रसङ्गो, विशेष्यवाचकपदवाच्यतावच्छेदकजात्यवच्छिन्नभेदामायाभयणेनानतिप्रसङ्गात्, यद्वैकत्वस्य छबलवत्तद्वृत्तिसमानपरिणामगताभेदस्योपचारधर्मिण्यभ्यारोपमाधित्येत्यर्थः । न चैवमप्रापि सादृश्यान्तरमादायातिप्रसङ्गः, 'आरोपे सती'त्यादिन्यायेन सादृश्यान्तरेणामेदाध्यारोपायोगादिति मन्तव्यम् । मुख्यमात्मविब्रज्य इति, (३४. २. ४) मुख्य स्कन्धपरिणामकृतेमेकत्वमात्मादिषु द्रव्येभ्येत्यर्थः । सादृश्ये तूपचरितमिति (३४. २. ४) प्रथमपदे सादृश्यादित्यस्य सादृश्यानिमित्तमित्यर्थः । द्वितीयपदे

सादृश्यवृत्तीत्यर्थः । कथमुपपद्येतेति, (३४. २. ५) मुख्यैकत्वस्य परानयेक्षत्वात् स एवायं गौरित्यत्र तदाश्रयणे शबलेन समानो धवल इति प्रत्ययो नोपपद्येतैवेत्यर्थः । तयोरेकसामान्ययोगादिति, (३४. २. ५) एतदनन्तरं तेन समानोऽयमिति प्रत्यय उपपद्येतैवेत्यनुपपञ्जनीयम्, तयोः शवलधवलयोगौत्वरूपैकसामान्यसम्बन्धे धवले शवलभिन्नत्वशवलवृत्तिगोत्वसामान्यरूपवच्चग्रहे उक्तविशिष्टबुद्धेर्नानुपपत्तिरित्यर्थः । इत्थं तदस्येनाक्षेपसमाधाने कृते बाधकप्रसङ्गमाह—इति चेदित्यादिना, (३४. २. ५) सामान्यवन्ताविति (३४. २. ५) मुख्यैकत्वद्वये द्वित्वत्वेनाभिव्यञ्जकापेक्षाधीसत्त्वे सम्बन्धालम्बनस्यैव सम्भृततामग्रीकत्वादित्यर्थः । न चैवं घटवद्भूतलमित्यत्रापि संयुक्ते घटभूतले इत्यस्यापत्तिरिति वाच्यम्, तत्रापि घटवच्चसादृश्यकृतैकत्वानाश्रयतो तदापत्तेरिष्टत्वात्, तदाश्रयणे तु धर्मिगतसङ्ख्यापुरस्कारेणैव तदन्वयविवक्षाधीनवोधोपपत्तेरिति ध्येयम् । ननूपचरितैकत्वाश्रयणेऽपि स एवायं गौरिति धीकाले तेन समानोऽयमिति कथं न स्यात्, तत्राह अभेदोपचारे त्विति (३४. २. ६) सामान्यमिति सम्प्रत्ययः स्यादिति (३४. २. ६) सामान्यान्तर्निगिरणं कृत्वा तदेकत्वप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । न तेन समानोऽयमिति (३४. २. ६) तत्समानत्वबुद्धेस्तदेकत्वबुद्धिजनन एवोपक्षीणत्वादिति भावः । सत्यगवचेत्यादि, (३४. २. ८) तथा च भावस्थापनादिगोव्यवहारहेतुसादृश्यरूपाणां गोत्वानां भिन्नत्वाभ्युपगमान्न दीपः । एकत्वव्यवहारश्च तेषु गोत्वत्वेनानुगम्यैवोपपादनीयः । अत एव मृत्त्वस्वर्णत्वादिना सांकर्यात् कुम्भकारस्वर्णकारदण्डवर्जुलादिजन्यतावच्छेदकतया घटत्वमपि नानैकत्वव्यवहारश्च तत्र कथञ्चित्सौसादृश्यादिनेति परेऽपि स्वीकुर्वते । तदेकजातित्वनिबन्धनमिति (३४. २. १०) तेन भावगवादिनैका जातिर्यस्य स्थापनागवादेस्त-

स्वप्रयोजकमित्यर्थः । तथा च गोपदशकयतावच्छेदक निषेधत्वतुष्टयानुगतगोत्वमेक तद्व्याप्यानि च भावगोत्वादीनि नानेति
 निष्कर्षः । इदं तु चोच्यम्, एकानेकत्वेनानुभूयमाने वस्तुनि य एवांश्च एकत्वावच्छेदकः स एव द्रव्यं य एव धानेकत्वावच्छेदकः
 स एव पर्यायइति द्रव्यार्थिकनयेनोर्ध्वतासामान्यस्येव, तिर्यक्ताभान्यस्याप्येकत्वस्याविशेषेण ग्रहणात् केय धाचो युक्तिरात्मा-
 दिद्रव्ये मुख्यमेकत्वं सामान्ये तूपचरितमिति, निपर्ययस्यापि वस्तु शक्यत्वात्, आत्मादिद्रव्यस्याप्येकग्रहणगृहीतासख्येयप्र-
 वेद्यात्मात्मकत्वस्य सिद्धान्तमिदत्वात्, सामान्यस्य व्यञ्जनपर्यायिरूपत्वाच्च मुख्यमेकत्वमिति चेत्, एव सति सर्वत्र शुब्दानुगम
 एव स्यात्तार्थानुगमः, तथा चातुभूयमानार्थानुयताकारानुपपत्तिः । किञ्चैवमृदुमृद्वन्नयेनात्मादिरपि प्रतिक्षणमनुसरार्थपर्यायात्मा
 कथं मुख्यैकत्वमनुशीत, नयान्तरेण तु मुख्यमेकत्वमयथाविशिष्टम्, अस्त्वलितप्रतीतेरेव सन्न मानत्वात्, अनुगतप्रतीतिविषयो
 हि सामान्य व्यावृत्तिप्रत्ययविषयश्च विशेष इति, अनुगतप्रत्ययोऽपि चोर्ध्वतासामान्यानालम्बनस्तिर्यक्सामान्यमेवालम्बते, विपर्ये-
 नैव धिया विशेषइति न्यायात्, अन्यथा साक्षरवादापातात्, स्वरूपास्तित्वमन्यदेकस्पर्शं न सहत इति चेत्, अन्यकालस्पर्शमपि
 कथं सहतामिति स्मरन्तु देवानुप्रियाः, सौत्रान्तिकदिसिद्धान्तपद्धतेः स्वतो व्यावृत्तिमता पदार्थानां कथञ्चिदनुगतधीजननैकशक्ति-
 र्ज्वरहरणैकशक्तिरिव शुद्ध्यन्त्यादीनां सामान्यमिति मते तु तुष्टयन्यायेन विशेषस्यापि व्यावृत्तिधीजननशक्तिरूपत्वेन तदुभयाप्रत्यक्ष
 त्यप्रसङ्गः, तदतिरिक्तद्रव्याभावेन द्रव्यार्थतया प्रत्यक्षत्वस्यापि वस्तुमशक्यत्वात् । तस्मादेकत्वमनेकत्व च मामान्यविशेषयोर्द्र-
 व्यपर्यायावच्छिन्न स्वस्वग्राहकमयापेक्षया मुख्यमेवेति दिक् । येन तदपि वाक्यार्थो न स्यादिति, (३४. २ १३) ननु यज्यादि-
 सामान्यस्य शब्दार्थतो वयं न वारयामः, किन्तु धात्वर्थत्वेनान्यकम्पतया शिक्क्यतामेव, तच्च एव धर्मिकल्पनात् इति न्यायाद-

पूर्वकल्पनापेक्षया यागादेः फलकालपर्यन्तं स्थायित्वमेव युक्तं, यागोत्तरकाले इदानीं न यजेयमिति प्रतीतेर्व्यापारकालावच्छिन्न-
समवेतत्वस्यैव यागादिप्रत्यक्षहेतुत्वकल्पनेनोपपत्तेरित्युक्तिरपि प्रत्युक्ता, यज्याद्यर्थस्य लिङ्गर्थव्यापारेऽन्वितस्यैवानुभवादाध्या-
भावनाया अग्रतिक्षेपात् । न च सर्वत्र व्यापाररूपा भावना नाख्यातस्यार्थः, किन्तु धातोरेवेति वैयाकरणमतमेव युक्तं,
ग्राधान्येन प्रतीयमानव्यापारस्य धात्वर्थतायाः प्रकृतिप्रत्यययोः प्रत्ययार्थग्राधान्यमिति न्यायविरुद्धत्वादिति चेत्, “अत्रा-
हुरुद्धाहुतयोच्छलन्तो, नवीनवैयाकरणाः स्वयुक्तीः । शब्दार्थशुद्धौ वयमेव दक्षा इत्यान्तरं दर्पमिवोद्भिरन्तः ॥ १ ॥”
यत्तावदुक्तं ‘प्रकृतिप्रत्यययो’ रित्यादिन्यायाद् व्यापारो न धात्वर्थ इति तदयुक्तं, तस्य न्यायस्य प्रकृत्यर्थप्रकारकबोधे
तदुत्तरप्रत्ययजन्योपस्थितिः कारणमिति कार्यकारणभावमूलत्वात्, स एव च न सम्भवति, पक्वानित्यत्र पाकं कृतवानिति
विवरणात्, पाकस्य कर्मकारकस्य क्तवतुप्रत्ययार्थे कर्तृकारकेऽनन्वयात् । न च “सम्बन्धमात्रमुक्तं च श्रुत्वा धात्वर्थभावयोः ।
तदेकांशनिवेशे तु व्यापारोऽस्या न विद्यत ॥१॥” इति भट्टपादोक्तरीत्या सम्बन्धसामान्येन कारकाणामन्वयो वक्तुं शक्यः,
क्रियात्वस्यैव कारकान्वयितावच्छेदकत्वेनान्वयप्रयोजकरूपत्वलक्षणयोग्यताविरहात्, तस्मात् क्रियारूपा भावना धात्वर्थ एव,
‘भूवादयो धातव’ इति सूत्रे प्रभृतिप्रकारवाचकादिशब्दद्वयेन द्वन्द्वगर्भवहुव्रीहिणा भूप्रभृतयो वासदृशा धातव इत्यर्थलाभात्,
क्रियावाचकत्वे सति भ्वादिगणपठितत्वस्यैव धातुलक्षणत्वपर्यवसानात्, अत्र क्रियावाचके हिरूपृथग्गनानेत्यादावतिव्याप्ति-
वारणाय विशेष्यं, वा इत्यादावव्ययेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेषणं, वा इत्यस्य यादृशस्याव्ययमध्ये पाठस्तादृशस्यैव भ्वादिगणेऽपि
पाठात्, न “च गतिगन्धनाद्यर्थनिर्देशो नियामकस्तस्यार्थानादेशनादिति” भाष्यपर्यालोचनया धातूनामनेकार्थत्वेन नियमस्या-

धानात्, अपि च फलमात्रस्य धात्वर्थत्वे ग्रामो गमनवानिति प्रतीत्यापत्तिः संयोगाश्रयत्वात्, फलानुत्पाददशायां व्यापार-
सत्त्वे पाको भवतीत्यनापत्तिर्व्यापारविगमे पाको विद्यत इत्यापत्तिश्च, न च भावप्रत्ययस्य घञादेरनुकूलव्यापारवाचकत्वान्ना-
नुपपत्तिः कर्तरि कृदित्यत एव तद्धासे विशेषानुशासनैवैव्यापत्तेः । अथ कथं फलव्यापारयोर्द्वयोरपि धातुतो लाम इति
चेत्, फले व्यापारे च खण्डशः शक्तिद्वयकल्पनात्, पचतीत्यादौ फलं विक्लित्यादि, व्यापारो भावनाभिधासाध्यत्वेनाभिधी-
यमाना क्रिया, यद्वाक्यपदीयं “यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते । आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते” ॥१॥
इति । न च साध्यत्वेनाभिधाने मानाभावः, पचति पाकः करोति कृतिरित्यादौ क्रियान्तराकाङ्क्षानाकार्योर्देशेनस्यैव मानत्वात् ।
क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपस्य साध्यत्वस्यासत्त्वाख्यस्य धातुप्रतिपाद्यत्वकल्पनात्, तदिदमभिप्रेत्योक्तं वाक्यप-
दीये “असत्त्वभूतो भावश्च तिङ्पदैरभिधीयते” इति, न चैवं घबन्तेऽपि धातुना तद्भानापत्तिः, इष्टत्वात्, तत्र प्रकृतिप्रत्यय-
भागाभ्यां पश्य मृगो धावतीत्यादौ तिङन्ताभ्यामिव साध्यसाधनावस्थयोरभिधानात्, तत्र साध्यत्वं क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थाप-
कतावच्छेदकरूपवत्त्वं, साधनत्वं च कारकत्वेनान्वयित्वमिति, न च घबन्ते धातुना साध्यत्वेनाभिधाने मानाभावः । ओदनस्य
पाक इति कर्मपक्ष्या मानत्वात् । न च भवतीत्यव्याहृताक्रियान्वयात् पृष्ठी, कर्तृकर्मणोः कृतीति कृदन्तेन योग एव तद्विधानात्,
नलोकाव्ययेत्यादिना लोदेशयोगे निषेधाच्च । अथ कारकाणां भावनायामेवान्वय इति नियमे ओदनस्य पाक इत्यत्र कर्मपृष्ठी
भावनाया धातुवाच्यत्वं साधयेत् तत्रैव तु किं मानमिति चेत्, विशेष्यतया कारकादिप्रकारकबोधं प्रति धातुजन्यभावनोपस्थिति-
हेतुरिति कार्यकारणभाव एवेत्यवेहि, तदुक्तं “सम्बोधनान्तं कृत्वोर्थः, कारकं प्रथमो वतिः । धातुसम्बन्धाधिकार-निष्पन्नम-

मयलनम् ॥ १ ॥ तथा यस्य च मायेन, षष्ठी चेन्मुदित इयम् । मापुत्वमष्टकस्यास्य, क्रियेयाचरपार्यमा ॥२॥ " इति, एत-
 त्कारिकाग्रपार्श्वे यथा मय्योपनान्तस्य क्रियापावन्यः, त्व मूरि देपदचेत्सादौ निपातानुरोधान्, " ममानयास्ये निपातपु-
 व्यदम्भदोद्देशा " इत्यनेन ममानयास्य एव तन्निमित्तम्, एषति यवतीत्यादौ मयमाभ्यादिरीर्यैकपाक्यतामन्वादेव
 निपातवर्गीकृतम् ॥ १ ॥ हन्तोऽयं, क्रियाम्यापृणिगणने कृत्यमुचिनिविहितः, क्रियाया अग्यावृत्तिः पुनः-
 पुनर्नेन मग्निन् योरस्य इति तदपार्श्वे क्रियायोगे तत्मापुतोक्तं ॥ २ ॥ तथा कारकं करोति कर्तृकमादिष्यपदेष्टानिति
 व्युत्पत्तेः कारकमन्वस्य क्रियापत्त्यान्, ॥ ३ ॥ प्रथमो वक्तिः तेन तुल्य क्रिया वेदातिरिति विहितः, तत्र यत्पुल्यं मा
 क्रिया पेशिगुक्त्यान् ॥ ४ ॥ पातुगम्यन्यापिकारनिष्पन्नं " पातुगम्यन्ये प्रत्यया " इत्यभिठार्य तेषां रिधानां ॥ ५ ॥
 अगमन्ना गमागोच्यो नञ् प्रमज्यप्रतिषेधीय इत्यर्थः । न च नस्य क्रियान्ये मानाभावाः न तस्य कृत्ति न युगा एष्य इ-
 त्यादौ क्रियाया एव निषेधप्रतीतिः, एतौ नाम्नीरयमाभ्यान्मित्याभावरस्य बोधात्, भूतले न एव इत्यभाष्यस्तीत्यभ्याहारेणैव
 तथा बोधकम्यनात्, प्रकारमागम्यन्येन नञर्थेचिदेष्यकपोधे पातुज्जन्यभानोपस्थितेहेतुनाया एव युज्जरात्, ॥ ६ ॥
 ' यद्य न मायेन मायनस्य ' ' षष्ठी चानादर ' इति यद्यद्वयेन विहितमपि क्रियायावेवान्वेति, पूर्वत्र भावशब्देन
 मय्योगे मापु गम्यनानादुपरात्र च यद्भावेनेत्यस्यार्थतो तामादिषि ॥ ७-८ ॥ य च भावनाख्यो व्यापारा एवतीत्यादौ
 ह्नुकाग्राभःमन्नापन्ययत्नत्वादितानादृशेण शब्दाः, ततस्तत्पत्यकारकस्योपस्थानुभवसिद्धत्वात्, न न नानार्थतापशिः,
 नरादिग्यायेन पृथिविदोषादेः प्रकथनापन्नेद्रकागुगमकस्य मत्त्वात्, आख्याते क्रियेक्यस्यापि तत्रैव व्यग्रस्थितेः, यद्वागम-

पदीयं “गुणीभूतैरवयवैः, समूहः क्रमजन्मनाम् । बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यत” ॥१॥ इति, आख्यातस्य च फलाश्रये व्यापाराश्रये च शक्तिः, तत्र फलाश्रयः कर्म, व्यापाराश्रयः कर्त्ता, शक्यतावच्छेदकं चाश्रयत्वं, शक्तिविशेषरूपं, न तु फलादिगर्भं, फलादेर्धातुलभ्यत्वात् । मानञ्च तत्र ‘लः कर्मणि भावे चाकर्मकेभ्य’ इति सूत्रमेव, अत्र हि चकारात् कर्त्तरि कृदिति सूत्रोक्तं कर्त्तरि तुल्यबुद्ध्य बोधकतारूपां तिवादिशक्तिं तत्स्थानिभूते लकारे प्रकल्प्य तस्य कर्मकर्तृविषयविधानात्, न च दर्शनान्तरीयरीत्या व्यापारस्य धात्वर्थत्वाभावात्तत्र लकारविधिः स्यादिति शङ्कनीयम् । तद्वदेव कृतामपि कर्तृकर्मावाचक-
त्वापत्तेः कर्त्तरि कृदित्यस्य लः कर्मणीत्यनेन तुल्ययोगक्षेमत्वात्, अपि च मीमांसकानां कृतामिवाख्यातानामपि कर्तृवाचक-
त्वमस्तु भावनायाश्चाक्षेपत एव लाभः, घटमानयेत्यादावाक्षेपितव्यक्तेस्त्रि तस्याः प्राधान्योपपत्तेः । पचतीत्यादौ भावनाया
विवरणदर्शनाद् वाच्यत्वमिति चेत्, न, पाकानुशूलव्यापारवतः कर्तुरपि विवरणविषयत्वाविशेषात्, न च कर्त्तृविवरणं
तात्पर्यार्थविषयं पाकं करोतीत्यत्राशब्दार्थकमत्वविवरणवादितरेतरद्वन्द्वे समुच्चयांशविवरणवद्वेति न तदर्थनिर्णायकमिति
वाच्यम् । भावनायां तुल्यत्वात्, किं च पचति देवदत्त इत्यत्राभेदान्वयदर्शनात् कर्तृवाच्यत्वमावश्यकं पक्ता देवदत्त इत्यत्रेव,
नचाभेदबोधे समानविभक्तिमत्त्वं नियामकं तदभावान्नात्र स इति वाच्यम् । सोमेन यजेत स्तोत्रं पचति राजपुरुष
इत्यादावप्यभेदबोधानापत्तेः । न च कर्त्तरि लक्षणया सामानाधिकरण्यं, पिङ्गाक्ष्यादियौगिकानामपि द्रव्यवाचित्वा-
नापत्तेररुणाधिकरणोच्छेदापत्तेरिति दिक् । अत्र फले व्यापारः प्रधानं, तिष्ठार्थाः कर्तृकर्मसङ्ख्याकाला विशेषणानि,
तत्रापि कर्तृकर्मणी व्यापारफलयोर्विशेषणे, संख्या कर्तृप्रत्यये कर्त्तरि, कर्मप्रत्यये कर्मणि, समानप्रत्ययोपात्तत्वात् । तथा

चाख्यातार्थस्य प्रकाररूपेण प्रत्याख्यातजन्यकर्तृकर्मोपस्थितिरिति क्लृप्तं, नैयायिकार्थानामाख्यातार्थस्य प्रायाः
 प्रथमार्थे एवान्यथादाख्यातार्थस्य प्रकाररूपेण प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिरिति हेतुमद्भावो वाच्यः, सोऽपि चान्न इव
 सुत इत्यतो देवदत्तो मन्त्रादौ चन्नेवार्थोराख्याताथानन्ययादितरविशेषणत्वतात्पर्याविपगत्वघटितो वाच्य
 इत्यविभोरपमिति मन्त्रादौ । कालस्तु व्यापारे विधेयः, न तु मन्त्रादौ कर्तृकर्मणोस्तदन्यः दृष्ट्या, अतीतिमा-
 चनां कर्तृरिति पञ्चतीत्यपत्तेः अपाधीदित्यनापत्तेः, नापि क्लृप्ते तदन्यः, क्लृप्तानुत्पाददृष्ट्या व्यापारसत्तवे पञ्चतीत्यनापत्तेः
 पञ्चतीत्यापत्तेः, न नामयातजडीकृतक्लेशस्त्वोरस्याननुश्लक्ष्णत्वसम्बन्धादुत्तिष्ठतीति प्रयोगावतिः, परत्नस्याद्यानादप्रयो-
 गात्, किञ्चिदेषादिनाऽप्यगती चाप्युत्तिष्ठति ननु शक्योत्पत्त्यातुमिति लोकप्रतीतिरिदृश्यात्, इत्थं च तिष्ठार्थो विधेयपणमेव
 प्रधानं तु भावनेत्येति स्थितम् । यदि चाख्यातार्थप्राधान्यं स्यात् तदा देवदत्तादिभिः समममेवान्यथा प्रथमान्तार्थस्य
 प्राधान्यापत्तिस्तथा च पश्य मृगो घायतीत्यत्र भाव्यसिद्धेक्यास्पृता न स्यात्, प्रथमान्तार्थमृगस्य घायनक्रियाविधेयस्य
 दृष्टिक्रियायां कर्मत्वापत्तौ द्वितीयापत्तेः, न नैवमप्रथमासामानाधिकरण्याच्छतप्रसङ्गः, तथापि द्वितीयाया दुर्धार-
 त्वेनोक्तपावपस्यैषामगमनापत्तेः, न च पश्येत्यत्र तमिति कर्माध्याहार्यम्, वाक्यमेदमप्रसङ्गात् । एव न भावनाप्रका-
 ररूपेण प्रथमान्तपदजन्यपदार्थोपस्थितिः कारणमिति नैयायिकोक्तमयुक्तम् । किं त्वाख्यातार्थकर्तृप्रकाररूपेण धातुजन्यो-
 पस्थितिर्भाविनात्वापच्छिन्नाविपगतया हेतुः, भावनाप्रकाररूपेण प्रति तु वाक्यार्थभावनोपस्थितिरिव हेतुः, पश्य मृगो घायति
 एवमिति भवतीत्याद्यनुरोधेति कल्पनीयम् । इत्थं च पञ्चतीत्यत्रैकाधिका पाकानुहता भावना, पश्यत इत्यत्रैकाधिका या

विवर्तितस्तदनुकूला भावनेति बोधः । देवदत्तादिपदप्रयोगे त्वाख्यातार्थकत्वादितिस्मदर्थस्याभेदान्वयः । घटो नश्यतीत्य-
त्रापि घटाभिन्नाश्रयको नाशानुकूलो व्यापार इति बोधः, स च व्यापारः अतियोगित्वविशिष्टनाशमग्रीसमनधानम्,
अत एव तस्यां सत्यां नश्यति तदत्यये नष्टः तद्भावित्वे नश्यतीति प्रयोगः । देवदत्तो जानातीच्छतीत्यादौ च देवदत्ताभि-
न्नाश्रयको ज्ञानेच्छाद्यनुकूलो वर्तमानो व्यापार इति बोधः, स चान्तत आश्रयतैवेत्यादिरीत्योक्तम् । " अत्र द्रव्यो न्यायमार्गा-
नुरोधा-दुदयद्रोधध्वस्तदुर्वादिद्योधाः । येनान्येषां दूषणे भूषणे वा सर्वत्रैव प्रोत्सहन्ते नया नः " ॥१॥ तत्र पचतीत्यत्रैकाश्रयिका
पाकानुकूला भावनेति बोध इति यदुक्तं तत्कथं युक्तम्, पच्यर्थानां बुद्धिविशेषानुगतायः सन्तापनत्वादिना भानस्वीकारेण
कस्यापि व्यापारस्य भावनात्वेन भानायोगात्, घातुसामान्यार्थभावनायां घातुविशेषार्थेन तत्तद्व्यापाराणां व्युत्पत्तिर्विनिज्ये-
णान्वयभानस्वीकारे तु पचतीत्यत्रैकाश्रयिकायः सन्तापनायभिन्नव्यापारत्वेन बोधः स्यात्, स चानिष्टः, नचायः सन्तापना-
दीनां देवदत्ताश्रयकत्वं सम्भवति, यत्नयदितपरम्परामन्वधेन तेषां तत्त्वसम्भवोक्तौ च लाघवाद् यत्नस्यैव भावनात्वेना-
न्वयो युक्तः, अन्यथा कलस्यापि तद्वत्तथान्वयं व्यापारत्वप्रसङ्गात्, नरगव्यापारं कलस्थाने धृत्वा तदितरेषां तदनुकूलानां
भावनात्वेन भानस्वीकारोऽपि न्याय्यः गुणीभूतस्त्वितिदिना समूहस्य तुल्यवद्भानोक्तिविशेषप्रसङ्गः, न चायः सन्तापनत्वा-
दीनां साध्यत्वेनाभिधीयमानत्वरूपव्यापारत्वेन भावनात्वेन भानमित्यपि शक्यं वक्तुम्, अयः सन्तापनत्वादिमुद्ररूपेणैव पूर्वं
भानाभ्युपगमात्, एकत्र द्वयमिति न्यायेनोभयरूपेण भानस्वीकारे चान्यलभ्याभिधीयमानत्वनिनिर्माणप्रसङ्गः सन्तापनत्वा-
दिसाध्यत्वयोरैकत्र भानाय प्रत्येकं शक्यतावच्छेदकत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वकल्पने महागौरवात्, नाध्यत्वस्य वर्तमानभावना-

कृतवानतिरेकेणातिरिक्तभावनात्वेणप्रसङ्गाच्च, घटो नश्यतीत्यत्रापि घटाभिवाधयको नाद्यानुकूलो व्यापार इति बोधस्वीकारे
 कपाले घटो नश्यतीति प्रयोगानुपपत्तिः, प्रतियोगित्वविशिष्टनाशसामग्रीसमवधानात्मन लुप्तव्यापारस्य कपालाश्रयित्वाद् ।
 न च कपालघृतसित्तस्य घटेऽन्ययः, तव मते क्रियात्वस्यैव कारकान्वयितावच्छेदकत्वात्, घटपटौ नश्यत इति प्रयोगानुपप-
 त्तिश्च, उभयाभिधाध्यक्षस्य प्रतियोगित्वविशिष्टनाशसामग्रीसमवधानस्याभावात् । द्विरवधाश्रयकतादृशव्यापारादहं वैकृन्न
 नश्यति द्वौ नश्यत इति प्रयोगप्रसङ्गः, उभयव्यापाराविवधानां क्रियामेवादौ वाक्यमेदापत्तिः, प्रतियोगित्वविशिष्टेत्यत्र विधेयण-
 विशेष्यभावे विनिगमनाविरहश्च, भिन्नतया भासमानयोरपि क्रिययोः कल्पनयाऽमेवस्वीकारे च क्रियामेदोच्छेदापत्तिः,
 कर्त्रेकपमात्रेण क्रियैक्याश्रयणे च जीवति त्रियते इत्यादेरपि प्रसगात्, ज्ञानातीच्छतीत्यादावन्तत आश्रयतेषु दानेच्छाद्य-
 नुकूलो व्यापार इत्यपि स्वभासवामात्रम्, एव सत्याख्यातार्थस्य धात्वर्थमध्ये प्रवेक्षणेन तत्त्वत आख्यातार्थस्यैव निरास-
 प्रसगात्, तस्मात्तपशीत्यादौ पाकानुकूलयत्नवान् नश्यतीत्यादौ नाद्यप्रतियोगी ज्ञानातीच्छतीत्यादौ दानाश्रय इच्छा-
 श्रयो देशवत् इत्याद्याकारकः प्रथमान्तपदार्थविशेष्यक एव बोधाः श्रदेयः, नश्यति नष्टो नश्यतीत्यादौ नञ्यातोरर्थो
 नाश उत्पत्तिश्चेत्युत्पत्तौ कालत्रयान्वयस्यापि सम्भवात्, आख्यातजन्यसंख्याभावनाप्रकारकपोषे च प्रथमान्तपदजन्य-
 पदार्थोपस्थितेरितरविशेषणत्वतात्पर्याविषयत्वानच्छिन्नविशेष्यतया हेतुत्वाच्च गौरवम्, सम्बन्धगौरवस्यादोषत्वाद्, केवलं
 भावनाप्रकारकपोष प्रति धात्वर्थभावनोपस्थितेः पृथग्हेतुत्वे तत्रैव गौरवम् । पश्य घृणो घाततीत्यत्र तमिति कर्माध्या-
 हायमेव, अन्यथात्रैकवाक्यत्वाय साकाधिककर्तृकक्रियोर्यथाकथञ्चिद्वन्वयस्वीकारे " स्थिति कृणति वेङ्कति, निमिषति

तिर्यग् विलोकयति सद्यः । अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नगपरिणया वधूः शयने ॥१॥ ” इत्याद्यावेककर्तृकनिराकांशानेक-
क्रियाणां प्रत्येकं प्राधान्ये बहुवाक्यभेदापत्तावजां निष्कासयतः क्रमेलकागमन्यायपातात् । न चात्र नवपरिणयवध्वगिन्नकर्तृ-
कस्वेदनाद्यनुकूल एको व्यापारोऽस्त्यनुभूयते वा, एकत्रानेकक्रियासम्बन्धगटितदीपकोदाहरणतयैवास्याभिहितत्वात्, न
चात्रोत्थाप्याकाङ्क्षया तत एककर्तृकत्वमम्बन्धेन क्रियाणां परस्परमन्वयः, स्वाभाविकक्रियान्तराकाङ्क्षाविषयतानवच्छेदकरूप-
वत्त्वाच्च न क्रियात्वमङ्ग इत्युद्भावेनेऽपि वाक्यभेददोष उद्भूतुं शक्यः, विनिगमनानिरेहण प्रत्येकं क्रियाप्राधान्यापत्तेस्तद-
वस्थत्वात्, सर्वक्रियाणामाख्यातार्थद्वारेकत्र द्वयमिति न्यार्येनैकस्मिन् कर्तृचयवाद् एव हि तस्योद्भूतुं शक्यत्वात् । यन्म-
त्रापि निधातानुरोधादेकक्रियाया एव प्राधान्यम्, अन्यामां साधनत्वानेकवाक्यत्वं ” तिष्ठतिः ” इति सूत्रगता विडन्तानाम-
प्येकवाक्यत्वस्वीकारात्, “एकतिद्वाक्यम्” इत्यस्य वार्तिकस्य चैकतिद्गुण्येकं वाक्यमित्यभिप्रायादिति, तन्न, निधातकृतं
प्राधान्यमपि कृत्रेति विनिगन्तुमशक्यत्वात्, चरमपठितत्वस्यापि पश्य मृगो धानतीत्यत्रैन व्यभिचारादस्यार्थस्य स्वगृह-
परिभाषामात्रत्वान्न, अन्यथा निधाते क्रियाप्राधान्यं तत्सन्ने न म इत्यन्गोन्याश्रयस्य दुर्दस्तात्, किञ्च साधनान्नवर्तितया
क्रिययोः परस्परमन्वयस्वीकारे पात्रेन भूयत इत्यर्थे पन्नति भूयत इत्यादेरपि प्रसङ्गः, पठन् गच्छतीत्येवं पठति गच्छतीत्यादे-
रपि च, मम त्वाख्यातस्य स्वार्थविधेयकशब्दबोध एव हेतुत्वान्नयं प्रसङ्गः । किञ्च धात्वर्थप्राधान्याभ्युपगमे धात्वर्थमुख्य
विशेष्यकशब्दबोधजनकमागत्या धात्वर्थ एव संख्याबोधकत्वाभावाव्यस्य भावस्थले दृष्टत्वात् कर्तृकर्मोक्त्योर्नामार्थे संख्यान-
न्वयप्रसङ्ग इति न किञ्चिदेतत्—“ शब्दसाधनिकैव चलगतां, द्राग् जयो भवतु शब्दवेदिनाम् । अर्थसाधिमसमर्थे पुन-योगे

एव निपुणं प्रगल्भते ॥ १ ॥ सर्वज्ञोपज्ञमनेकान्तवादप्रचलम्बमानैः पुनरस्माभिः सर्वमेवोपपादयितुं शक्यम्, व्यवहारनयानु-
 सारिणां नैयायिकानां नामार्थविश्लेषकस्येव शब्दनयानुसारिणां शब्दिकानां भावप्रधानमाख्यातमिति वदतां धात्वर्थविश्लेष-
 कस्यापि बोधस्य जायमानस्य वाङ्मात्रेण निराकर्तुमशक्यत्वात्, नयव्युत्पत्तिवैचित्र्यापीनस्य फलीभूतशब्दबोधवैचित्र्यस्य
 दृष्टष्टाविरुद्धत्वात्, अत एवानुलोमप्रतिोलोमक्रमेण तत्तत्प्रकरवैचित्र्यमानमपि व्याख्यातम् । इन्तरेषु तण्डुल पचति चैत्र
 इत्यतर्धैश्चकट्कक्रियाफलाभयत्वेन तण्डुलमुख्यविश्लेष्यकोऽपि बोधः स्यादिति चेत्, तथा व्युत्पन्नस्य स्यादेव, अत्र
 यानुशासनमूलशब्दनयव्युत्पत्त्यधीनो बोध उदेष्य इति नाय प्रसङ्गः । पचतीत्यत्र विभिलित्यनुकूलन्यापारस्याय सन्तापनादेः
 प्रातिस्विकरूपेणात्वेन च भावनात्वेन नयव्युत्पत्तिवैचित्र्याद् द्विधा मानम्, साध्यत्वस्य च व्यापारे फलस्यानुकूलता-
 रूपससर्गाविच्छेदकतयैव मान, साध्यत्वाविच्छिन्नानुकूलताया एव ससर्गत्वोपगमात्, तस्य च साध्यत्वस्य क्रियमाणं कृतमिति
 नये सिद्धत्वावच्छेदसाध्यत्वान्यनये च ह्रस्वसाध्यत्वत्वेन मानमित्यन्यदेतत् । घटो नश्यतीत्यत्रापि द्रव्यार्थनियामक-
 सम्बन्धेन घटाभिन्नाभयकस्य सङ्घातमेवादविरूपनाशानुकूलन्यापारस्य मान, घटं जानातीत्यत्राप्यनैनैव सम्बन्धेन पटदृष्टु-
 त्पत्तिक्रियाकाररूपन्यापारमानम्, यत्तु, मूषणसारकृतोक्तं जानातीत्यत्रावरणभङ्गावच्छिन्नबोधव्यापार एवार्थोऽतीतानागत-
 स्थलेऽपि ज्ञानजन्यस्यावरणभङ्गस्यावश्यकत्वादतीतो घटो ह्यायत इत्यादावतीतघटादेस्तदाश्रयता च विषयताया इव नैया-
 यिकानां सत्कार्यसिद्धान्तादिति, तदापातरमणीयं, नैयायिकसाङ्ख्यमतयोः परस्परपरामर्शोपहतत्वात्, मेदामेदसदसत्कार्या-
 म्युपगन्तृस्याद्वादिमार्गाभयण विना च अवोघप्रवृत्तेः, अत एव शब्दानां निष्पत्तिं चाधिकृत्य 'सिद्धिः स्याद्वादादि'ति

सुखं श्रीसिद्धहेमचन्द्राभिधानशब्दानुशासने आदावुपन्यस्तं प्रभुभिः, इत्थमेनास्तीत्यत्रापि स्वपर्यायोत्पत्त्यनुकूलस्व-
द्रव्यपरिणतिरूपभावनप्रतीतिः सङ्गच्छते, स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारावोधकत्वाच्च धातोर्न सकर्मकत्वं, स्पष्टभावनानवबोधो-
च फलसामानाधिकरण्यमेव दोषः, यत्तु स ततो गतो न वेति प्रश्ने महता यत्नेन तिष्ठतीति प्रयोगात् सत्तारूपफलानुकूला
भावनाञ्च प्रतीयत इति भूषणसारकृतोक्तं, तदसत्, आकाशोऽस्तीत्यादावगतेः, तत्र तत्तदवकाशदानादिना विशिष्टो-
त्पादानुकूलध्रौव्यरूपसत्तास्वीकारे चास्मन्मताश्रयणापत्तेः, त्रैलक्षण्यसत्पदार्थस्यास्माभिरेव स्वीकारात् । तदुवाच वाचक-
चक्रचर्त्तुः-‘उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्’ इति, आत्मानं जानातीत्यादावेकस्यैवात्मनो ज्ञेयाकारप्रतियोगित्वानुयोगित्वादिना
कर्मत्वं कर्तृत्वं च, विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति न्यायस्य सर्वशाब्दिकानुमतत्वात्, स्वार्थफलाधिकरणभिन्नाधिकरण-
वृत्तिव्यापारवाचित्वं सकर्मकत्वमित्यत्र च भेदस्य वैवक्षिकस्यैव निवेद्यात् । यच्च त्रिधावात्मानो शरीरात्माऽन्तरात्मा च,
तत्रान्तरात्मा तत् कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखेऽनुभवतीति भूषणसारवचनं, तदुर्वचनम्, एकस्यात्मपदस्य धातोश्च
विशेषपरत्वापत्तेः, परमात्मात्मानं जानातीत्यत्रागतेऽत्र, हन्तेवमस्तीत्यादावपि द्रव्यपर्यायोव्यापारफलाधारयोर्भेदविवक्षया
सकर्मकप्रयोगापत्तिरिति चेत् . सिद्धान्तानभिज्ञोऽसि ‘किं हन्तेति’ पूत्कारेण, अस्तीत्यादौ भेदवचनस्य सम्प्रदायविरुद्धत्वेनानि-
ष्टसाधनत्वज्ञानाच्चद्विवक्षाया अयोगात्, इत्थं च “आत्मानमात्मना विभ्र-दस्तीति व्यपदिश्यते । अन्तर्भावाच्च तेनासौ कर्मणा
न सकर्मकः ॥ १ ॥” इति, विभ्रदित्यनेन स्वधारणानुकूलो व्यापारोऽत्रापि गम्यत एव, तेन कर्मणा सकर्मकत्वं तु न, अन्त-
र्भावात् फलांशेन वैयधिकरण्याविवक्षणादिति व्याख्येयम् । न चात्र साध्यत्वाख्यविषयतामादाय गौणं सकर्मकत्वं यत्नार्थक-

घातोर्नामार्थान्वितसाध्यत्वारूपविषयवतारूपविमर्शान्वयित्वेनैव गौणसकर्मकत्वव्यवस्थितेः, यत्पर्ये तु नामार्थान्वित-
 चतुर्थ्यर्थोद्दिश्यत्वस्यैवान्वयान्न यतोः सकर्मकत्वमिति भट्टाचार्योक्तं समाधानं रमणीयम्, यतोऽतुर्थ्येव साक्षात्त्वमिति नियम-
 स्वीकार एव तथा यवतुं शक्यत्वात्, न च तत्र प्रमाणमस्ति, घर्मे यतोऽतु इत्यादिप्रयोगस्याप्यविगानं दर्शनात्, न चैतदुभ-
 यान्यतरसाकाङ्क्षत्वेन तत्र यत्नार्थकघातौ साध्यत्वारूपविषयित्वान्वयित्वेन सकर्मकत्वव्यवस्थयैव च निस्तारः, सप्तम्या विप-
 यित्वमात्रोपस्थितावपि साध्यत्वारूपविषयितात्वावच्छिन्नानुपस्थितेरित्यपि शक्यं वक्तुम्, विशेषानुशासनं विना शब्दासाधु-
 त्वस्य भोजनं यतत इत्यादावर्थपिधानार्थासाधुत्वस्य चानुपपत्तेरिति दिक्, यतत इत्यादौ यत्नानुकूलो व्यापारो योगाल्प एव
 प्रापना, यदि यत्नमेष्टा यदि च करणवीर्यमसौ तदा लक्षिणीर्यमेव सा, फलव्यापारयोर्द्विर्भिन्नाभावाद्याकर्मकत्व, व्याप्तिरित इत्या-
 दावपि शक्तिव्यक्तिभेदेनान्ततः फलसंसृष्टव्यापारमादाय धात्वर्थविशेष्यकबोधः स्वीकर्तव्यः, जानातीच्छतीत्यादौ व्यापारद्वयादौ
 भेदाग्रहादेकरूपावच्छेदेन कारकफलान्वयः सन्नहादेक्षात् व्यापारे फलान्वये समानपदोपाचत्यस्य भेदाग्रहगर्भस्यैव नियाम-
 कत्वात् 'अत एव चैत्रमैशौ घट पश्यत इत्यग्राप्यगृहीतमेदं दर्शनद्वये उभयाभ्यकस्यान्वयः, कर्तुर्भेदोत्थापितव्यापारमेदस्यापि
 सन्नहनपादेनप्रतिबन्धेन ग्रहीतुमशक्यत्वादिति मन्तव्यम्, पाक इत्यत्रैकस्य साध्यसाधनावस्थामिधानमपि स्याद्वादाश्रयणेनै-
 वाविरुद्ध, रूपभेदेन सदुपपत्तेः, क्रियमाणं कृतमिति नवेन पचतीत्यादौ सिद्धत्वनियतसाध्यत्वस्य क्रियाकालनिष्ठाकालाभेदक-
 त्वस्य सर्वत्र भावेऽपि घमन्तसत्वे कारकक्रियान्वयकृतसाधनसाध्यावस्थयोः स्वातन्त्र्येण भानाभ विविक्तशब्दिकव्यवहारोच्छेद-
 इत्यादिकमुपपादितम्, 'नयरहस्ये'ऽस्माभिरिति तत एवावगन्तव्यम् । "नियोगादिप्रवादानां, परस्परविरोधिनाम् । तत्त्व-

मेतन्मयाख्यातं स्याद्वादेनाविरोधभाक् ॥१॥ जले जलतरङ्गवन्ननु निमज्जनोन्मज्जने, सृजन्ति निजपर्ययाः प्रतिकलं पदार्थे पृथक् । विमुच्य भजनाविधिं, क इव तद्विवेके प्रभुः, स एव हि विजृम्भते विशदकेवलज्ञानवत् ॥२॥” सन्धनं हन्यादित्यादेरिवेति (३५. १. ६) वृष्णामूलकहिंसाविषयकत्वेनोभयोरविशेषादित्यर्थः, धर्मे इति धर्मे बलवदनिष्टाननुबन्धित्वांशे वेत्यर्थः, प्रमाणत्वानुपपत्तेरिति (३५. १. ६) “न हिंस्यात् सर्वभूतानीति” सामान्यवचनविरोधादित्यर्थः । न च सामान्यशास्त्रतो विशेषशास्त्रस्य बलवत्त्वान्न हिंस्यादित्यतः पूर्वं हिंसात्वसामानाधिकरण्येन पापजनकत्वग्रहेऽनन्तरं विशेषशास्त्रपर्यालोचनायां तत्तदितरहिंसात्वेन तत्कल्प्यत इति न विरोध इति वाच्यम् । सर्वपदसमभिव्याहारेण हिंसात्वावच्छेदेनैव सामान्यवचनतः पापजनकत्वलाभात्, कार्यान्तरार्थमाश्रितेऽपि विशेषविधाबुत्सर्गनिषेधोक्तदोषापरिहारद्वैद्यकोक्त इव दाहविधौ, तस्मात्तृष्णामूलकहिंसात्वावच्छेदेनैव सामान्यनिषेधपर्यवसानाभूत्याद्युद्देशेन यागादिविधयस्तद्विरोधित्वादप्रमाणमेव, तदेकवाक्यत्वाच्च निखिलोऽपि वेद इति मन्तव्यम् । यत्तु प्रतिपदोक्तफलत्यागेन विविदिपार्थतया कर्मकाण्डस्यापि प्रामाण्यमिति वेदान्तिपशुभिरुद्घुष्यते, तदज्ञानविलसितं, भिन्नाधिकारविहिते कर्मणि तत्त्यागापरप्रवेशाभ्यां विविदिपार्थताया असिद्धिः, अन्यथाऽभिचारोद्देशेन वेदविहितं ज्ञेययागमपि विविदिपार्थतया किमिति नाद्विरेन् । तदवदाम “वेदोक्तत्वान्मनःशुद्ध्या, कर्मयज्ञोऽपि योगिनः । ब्रह्मयज्ञ इतीच्छन्तः, ज्ञेययागं त्यजन्ति किम् ॥ १ ॥ भिन्नोद्देशेन विहितं, कर्म कर्मधयाक्षमम् ॥ क्लृप्तभिन्नाधिकारं च, पुत्रेष्ट्यादिगदिष्यताम् ॥२॥” इति, अत्यधिकमेतत्तत्त्वं लतायां स्फुटीकृतमस्माभिरिति, विशेषार्थिना तत एवावधार्यम् । अपूर्वार्थत्वं पुनरिति (३५, १. ७) लोकप्रमाणविषयार्थत्वं पुनरित्यर्थः, तेनापूर्वप्रति-

पादकत्वेन भीमासौ च प्रमाणं नोपनिषदिति रिक्तं यथा, उपनिषदोऽप्यूर्ध्वपरममद्यप्रतिपादकत्वेनाविशेषात्, ऐच्छिकविशेष-
ग्रहस्य च पक्षपातमाश्रित्वादित्युक्तं भवति, स एवार्थः स्यादिति (३५. १. १४) लोके वेदे च शब्दबन्धुत्वस्येति सुख्यत्वा-
दिति भावः । ये तु प्राभाकरा वेदस्यापौरुषेयतया वस्तुज्ञानानुमानानवकाशात् ससर्गे शब्दस्यैव स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमा-
स्थिपत, लोके त्वनुमानत एव वस्तुज्ञानोपसर्जनतया संसर्गस्य सिद्धेरनुवादकतामात्रं वाक्यस्येति निर्णीतवन्तः, तेषां लोक-
वेदसाधारणबन्धुत्वपक्षेनान्विताभिधानं प्रसाधयतां तत्रलायावत्प्रतिपादकत्वस्य लोकेऽप्यविशेषादर्जरातीयन्यायापातः,
तदुक्तं “निर्णीतशक्तैर्पाक्ष्यादि, प्रागेवार्थस्य निर्वये । ज्यासिस्मृतिविलम्बेन, लिङ्गस्यैवानुयादिता ॥१॥” इति, याचती हि वेदे
सामग्री तापत्येय लोके भवन्ती कथमिव नार्थमवगमयेत्, लिङ्गं तु वरिष्णर्मध्यगतमपेक्षणीयव्यासिस्मृतियिलम्बात् किं
निर्णीतं प्रगतमताम्, अन्यस्य प्रागेव प्रतीतेरनुवादकपङ्क्तिप्रवेद्यात् । न च लोके वस्तुरासत्यनिश्चयोऽपेक्षणीय इति तद्वि-
लम्बावर्थप्रत्यययिलम्बः, लोकेऽप्याप्तोक्तत्वानिश्चयेऽप्यर्थप्रतीतेस्तस्य तदर्थेऽतुत्वात्, कथमन्यथा वेदानुकारेण पट्यमानेषु
मन्यादिवाक्येष्वपौरुषेयत्वाभिमानिनो गौडमीमांसकस्यार्यग्रत्ययः, न चासौ भ्रमाः, पौरुषेयत्वनिश्चयेऽपि सदृशाद्यात् । न
चानाप्तोक्तत्वशुक्लानिरासद्वारैव तदुपयोगः स य एवचिदपौरुषेयत्वनिश्चयात् यच्चिदाप्तोक्तत्वावधारणादिति न दोष इति
वाच्यम्, एव सपौरुषेयत्वस्याप्रतीतो संदेहो वा वेदो न किञ्चिदभिधेय इत्याप्तोक्तत्वनिश्चयोचरकालं लोक इव वेदेऽप्यपौरुषेय-
त्वनिश्चयोचरकालमनुमानप्रवृत्तायनुवादकत्वाविशेषापचेर्दुरुदरत्वात् । तदुक्तमुदयनाचार्यः कुसुमाञ्जली “व्यस्तपुं-
दूषणाशङ्कैः, स्मारितत्वात्पदैरमी । अन्विता इति निर्णति, वेदस्यापि न तत् कुतः ॥१॥” इति, अमी पदार्थाः, तदनुवादकत्वम्,

तस्मादियं प्राभाकरवृद्धकल्पनाऽज्ञानमूलैवेति मन्तव्यम् । ततः सुगतादिवदिति (३५-२-२) यथा सुगतादयः परस्परविरुद्धभाषित्वेन न प्रमाणं तथा श्रुतयोऽपि नानावादिचित्रतिपत्तिकवलितार्थाभिभाषित्यर्थः । प्रामाण्यं चात्र प्रमाऽयोगव्यवच्छेदरूपं वाच्यम्, अन्यथा प्रमावृत्ताभिमतो सुगतादौ तन्निषेधेऽप्रसक्तप्रतिषेधापत्तेरिति स्मर्त्तव्यम् । चार्वाकमतमुत्थापयितुमाह भाष्यकृत् तथेष्टत्वादित्यादि (३५-२-३) तद् व्याचष्टे वृत्तिकृत् नापि समग्र (३५-२-३) इत्यादि, अदेवत्तारूप इति (३५-२-५) चार्वाकमताद्यप्रवर्त्तकमनुष्यरूप इत्यर्थः । प्रत्यक्षमेकमिच्छन्ति य इति (३५-२-६) तथा च भाष्ये एकेषामित्यत्र एकं प्रमाणमिच्छन्तीत्येक्यश्चार्वाकास्तेषामिति व्याख्येयमित्यर्थः । इष्टिः प्रतिज्ञा, अभावसिद्धेरिति (३५-२-१०) अभावप्रसङ्गादित्यर्थः । प्रमाणान्तरस्येति (३५-२-१२) प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाणस्येत्यर्थः । तद्वचनस्य (३५-२-१२) सर्वज्ञवचनस्य, हेतुवादरूपस्य (३५-२-१३) हेतुग्राह्यार्थनिययस्य, अहेतुवादरूपस्य (३५-२-१३) आज्ञाग्राह्यार्थविषयस्य, स एव सर्वज्ञ एव, अतिप्रसङ्गस्य दुष्परिहरत्वादिति, (३६-१-१) तथा च प्रतियोगितद्ब्याप्येतरयावत्प्रतियोग्युपलम्भकसमवधानरूपायास्तर्कितप्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जितप्रतियोगिकत्वरूपाया वा योग्यताया अभावात् योग्यानुपलब्ध्यसम्पत्त्या न प्रत्यक्षं तदभावग्राहकं, तत्सहकृतस्यैव तस्य तदभावग्राहकत्वनियमादिति फलितम्, न चासत एव सर्वज्ञादेः प्रमाणान्तरस्य वाऽऽभाससिद्धस्याभावः शशशृङ्गस्यैव प्रत्यक्षतः सुज्ञान इति वक्तुं शक्यम्, अनुपलम्भकाले आभासोपलम्भकसामग्र्या अभावात्, तत्काले चानुपलम्भभावात् तस्याशक्यनियेधत्वात् । तदुक्तं "दुष्टोपलम्भसामग्री, शशशृङ्गादियोग्यता । न तस्यां नोपलम्भोऽस्ति, नास्ति सानुपलम्भने ॥१॥" इति, शशशृङ्गं नास्तीत्यस्य च शशे शृङ्गाभावोऽस्तीत्येवार्थ इति बोध्यम्,

भाष्ये-असिद्धेरिति प्रमाणत्वेन बाधसिद्धेरित्यर्थः। तामेव प्रदर्शयन् वादिनो विरुद्धमापित्वमुद्भावयति प्रत्यक्षमित्या-
 दिना (३६-१-२) गौणत्वात् प्रमाणस्य अनुमानप्रमाणस्य, गौणत्याज्यौक्तिकप्रमाणव्यव-
 हारविषयत्वेनोपचरितत्वादित्यर्थः। दुर्लभ इति (३६-१-२) उपचरितस्य मुख्यकार्याकारित्वादित्यर्थः, नहि गंगात्वेनो-
 पचरितं तीरं ज्ञानावगाहनादिकार्यं साधयति, सामान्य इत्यादि (३६-१-३) धूमेन यद्विसामान्ये साध्ये सिद्धसाधन
 यद्विमानस्य सिद्धत्वात्, पर्वतीयवद्वेदस्यस्यासिद्धेः विशेष्ये पर्वतीयवद्दो साध्येऽनुमानभावो व्याप्यभावो, यत्र धूमस्तत्र पर्वती-
 यवद्विरित्येवमुदाहर्तुमशक्यत्वात्, सर्वत्र सामान्ये विशेषे या साध्ये विरुद्धव्यभिचारित्वम्, पक्षे साध्याभाववद्बुद्धिचित्त्वसंशयेन
 तत्संज्ञापानर्कस्य बाधविद्यत्वासस्माद् व्याप्तेरगमकत्वाच्चानुमान प्रमाणमित्याशयः। न च व्याप्त्या सामान्यसिद्धिं पक्षधर्म-
 तथा च विशेषसिद्धिरिति न दोष इत्यपि वक्तुं शक्यम्, पित्रोर्ब्राह्मणत्वेन पुत्रब्राह्मणत्वा अनुमानात् पक्षधर्मताया अनङ्गत्वादिति
 भावः। सयादकत्वादीति (३६-२-३) यद्यपि देशकालनरान्तरप्रत्यक्षाणि प्रमाणानि सयादकत्वात् मत्प्रत्यक्षवदित्यनु-
 मानं कर्तुमशक्यम्, सार्वभौम्यस्या पक्षप्रसिद्धेस्तन्मत्वात्, तथापि स्वप्नस्पष्टदृष्टान्तेन सयादकत्वाल्लिङ्गेन प्रत्यक्षत्वापञ्छेदेन
 प्रमाण्यसाधने तात्पर्यं द्रष्टव्यम्, ननु सयादकत्वादिलिङ्गेन प्रामाण्यानुमितावपि नानुमानप्रमाण्यसिद्धिस्तस्याः
 पक्षागृहीताससर्गकार्यस्मृतिरूपाया उत्कटकौटिकसद्वयरूपाया वा सम्भावनाया अनतिरिक्तत्वात्, कश्चिन्निर्विकल्पकपृ-
 ष्ठाविसर्विकल्पकस्य व्यवहारहेतुत्वेऽप्यन्यत्र बहुशः सम्भावनाया एव तथात्वात्, तथैव सर्वोपपत्तेः, अनुमानेऽपि च
 संवादाभिमानात् प्रामाण्यसम्भावनायां न दोषः, अनादिवातसनायूलकश्चविषाणादिविकल्पव्युदासायाध्यक्षमूलकत्वं

विकल्पविशेषणम्, विकल्पाघटित एव वा संवादो ग्राह्यः, अध्यक्षमूलकस्याध्यक्षान्तरस्य सविकल्पकस्य न सम्भवात्, तथा च परप्रत्यक्षादेः संवादकत्वेन प्रामाण्यसम्भावना युक्तैव, स्वाध्यक्षस्यापि निर्विकल्पकस्य सन्मात्रावगाहित्वस्वविषयत्वप्रामाण्यावगाहित्वानां स्वरूपतः स्वग्राह्यत्वेन, तत्तद्रूपेण तु सम्भावनाविषयत्वेन, असाद्विगताभावाव्याप्येन साद्विषयत्वेन सन्मात्रावलम्बनत्वस्य स्वप्रकाशत्वव्याप्येन प्रकाशत्वेन सान्वित्यस्यानवस्थापादकपरग्राह्यत्वशून्यत्वे सति ग्राह्यत्वेन प्रामाण्यस्यापि स्वग्राह्यत्वस्य तथा तथा सम्माननाविषयत्वात्, न नैवं तेषां रूपाणामसत्त्वापत्तिः, सारूपातिरिक्तत्वे दृष्टत्वात्, नहि निर्विकल्पकं सन्मात्रावलम्बनमित्यादिवृद्धैस्तन्मते प्रमात्वम्, अयं घट इत्यादिधियामपि प्रमात्त्वापत्तेः, इत्येवं तत्ततः प्रत्यक्षमेव प्रमाणं, सम्भावनारूपव्यवहारानुमानादिकगभीति चार्वाकमतमुपपत्स्यत इति चेत्, न. स्वरूपतो निर्विकल्पकग्राह्यत्वस्य तत्तद्रूपेण सम्भावनाग्राह्यत्वस्य न भेदाभेदात्मकत्वभ्युपगमं विनानुपपत्तेः, व्यक्तेरिव जात्यादेरपि परमार्थानुत्वेन सविकल्पकस्यापि सन्मात्रावलम्बनत्वाद्, अनुमिनोभीति विलक्षणप्रतीतिभिर्द्वप्रमाणान्नजनकत्वेनानुमानस्यापि प्रमाणान्तरतायाधान्यत्र व्यनस्थापितत्वादिति दिक् । शून्यनादिमतग्रन्थाप्य दूषयति भाष्यकृत्-तथेष्टत्वादित्यादिना (३६-२-६) तथेष्टत्वात् प्रत्यक्षादिप्रमाणं प्रमेयं च सर्वमुपप्लुतमेवेतीष्टत्वाच्च दोषः, इति, इयम्, एकैषां प्रत्यक्षाद्युच्छेद इत्येकं शून्यमिच्छन्ति चेतेषाम्, अप्रमाणिकैनाप्रमाणसिद्धैव, इष्टिः प्रतिज्ञा, सर्वमुपप्लुतमिति चननमात्राचक्षोपपन्नसिद्धौ सर्वमनुपप्लुतमिति गचनात् तदनुपप्लवस्यापि सिद्ध्यापत्तेरिति तदर्थः, युक्तौ न चिच्छिन्न्यत (३६-२-७) इत्यनन्तरं चान्प्रमाणेति शेषः, स्वयमसिद्धमिति (३६-२-१) शून्यनादस्य निरस्तत्वादिति भावः । तथासतीति (३६-२-१०) यदृच्छतेन्द्रियप्रत्यक्षादेः प्रमाणान्तराभाव-

ग्राहक्ये सतीत्यर्थः, स्पष्टतत्त्वविषयं भवेदिति (३६-२-११) अन्यायिसत्त्वगमावे स्वप्रत्यक्षानुमानयोरिव प्रवृत्तेरित्यर्थः,
 माप्यमिह एव शङ्कते ननु चेत्त्यादि (३७-१-२) ज्ञानप्रामाण्यस्य दुर्ग्रहत्वादगृहीतप्रामाण्यकं ज्ञानं नानुपप्लुतवत्त्वं
 सापेक्षेति प्रपञ्चकार्थः, स्यत्ताः प्रमाणस्येति (३७-१-५) स्वप्रकाशमहिम्ना स्येन स्वात्मेव प्रामाण्यमपि गृह्यत
 इति गुरुत्वमाश्रित्यायं पूर्वेपक्षः। सर्वप्रचादिनामिति (३७-१-५) स्वस्वज्ञानस्य स्वतः प्रामाण्यग्रहे सर्वे प्रयादाः सत्याः
 स्युरिति भावः। अपि यं ज्ञानेन स्वतः सप्रामाण्यग्रहे ज्ञानप्रामाण्यसद्वय एवोच्छिद्येत, ज्ञानग्रहे प्रामाण्यनिधयाश्रित्ये न
 सौख्यायोगासदग्रहे धर्मिगुणभावात्, समानधर्मपचया धर्मिज्ञानस्य वान्यवग्यतिरेकान्तर्या सद्यहेतुत्वापचारादित्यपि
 ब्रह्मण्यम्। ननु प्रवृत्तिमात्रे न ज्ञानप्रामाण्यनिधयो हेतुः, अनन्यासद्वार्या प्रामाण्यसन्देहादपि प्रवृत्तिदर्शनात्, प्रामाण्यज्ञा-
 नस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वात्, प्रवर्तक्यज्ञानेऽगृहीताप्रामाण्यकत्वनिषेधभ्रौव्ये तदेहेतुत्वाद्वा, प्रामाण्यनिधयस्याभ्यासहेतुसद्ययापग-
 मार्थमेवोपयोगात्। न च संख्यात् प्रवृत्तौ प्रेक्षावत्त्वदानिः, इष्टत्वात्, प्रेक्षावरणधयोपक्षमस्य सर्वदा सर्वेषामभावेन विना सर्वेष्टे
 पत्रभित्तद्वारितकस्यचिदेव प्रेक्षावत्त्वम्यवहारात्। तदुक्तं—“प्रेक्षावत्ता पुनश्चेष्टा, कदाचित् कस्यचित् क्वचित्। अप्रेक्षाकारिताऽप्येव-
 प्रत्यक्षाशेषवेदिनः ॥ १ ॥” इति, यत्तु सकम्पत्वनिष्कम्पत्वे प्रवृत्तियतत्वात् प्रामाण्यसद्ययनिर्गयजन्यतावज्छेदिके इति,
 सत् न, अंशे प्रामाण्यसद्ययनिधयात्मकज्ञानजन्यप्रवृत्तौ तयोर्गन्धिकत्वेन जातित्वासिद्धेः, अव्यवहितोचरत्वसम्बन्धेन
 सद्ययनिधयविशिष्टत्वयोरेव सकम्पनिष्कम्पपदार्थत्वात्, तदिह प्रामाण्यसद्ययादेव विचारे प्रवृत्तिर्मयतु तदुत्तरं परीक्षया
 प्रामाण्यनिधयादनुपप्लुतत्वसिद्धिः स्यादित्याशयवान् शङ्कते स्यान्मतं विचारोत्तरकालमित्यादि (३७-१-८) एव

संशयाद्विचारोत्तरं साधकाप्रामाण्यसम्भवनया तत्त्वोपप्लवोऽपि शक्यसाधन इत्याशयवांस्तत्त्वोपप्लववादी स्वमतं समाधत्ते एवं तर्हीत्यादि (३७-१-१०) विचार्यते (३७-१-११) इति, तदधीनप्रमेगतत्त्वखण्डनाय विचारसमहत्वेनोन्नीयत इत्यर्थः । नयनकुशलादेरिति, (३७-१-१३) इन्द्रियावरणक्षयोपशमादेरित्यर्थः । तद्विधिनाभावविलिङ्गाभावात्, (३७-१-१४) उक्तानुपप्लवाविनाभावविलिङ्गाभावात्, तत्कार्यं (३७-१-१४) नयनकुशलादिकार्यम्, लिङ्गमित्यन्नादुपप्लवाया इत्यनुपप्लवनीयम्, उपधागकृतासम्बन्धो व्याप्यतानच्छेदको निक्षेपतानिक्षेपश्च व्यापकतानच्छेदक इति बोध्यम् । तदव्यभिचारित्वाभावादिति (३७-२-१) ज्ञानमात्रस्योपधागकृतासम्बन्धेन दृष्टकारणनङ्कडपि सत्त्वाद् व्यभिचार-दित्यर्थः, प्रमात्वावच्छेदेनादृष्टकारणारब्धत्वव्याप्तिस्तीक्ष्णरे गुणनत्कारणारब्धत्वव्याप्तिरपि स्यात्, तथा न वेदे गुणनत्पुरुष-प्रणीतत्वस्य चलादापत्तेः, तत्रापूर्वरूपेयत्वमनोरथोऽपि तत्र न पूर्वोति मीमांसकं प्रत्याह तत्रोपप्लववादी किञ्चेत्यादिना (३७-२-३) नापि व्याशानुत्पत्त्येति (३७-२-११) प्रामाण्यं गुणत इत्यनेन योगः, नापि प्रवृत्तिसामर्थ्येनेति (३८-२-३) अत्रापि प्रामाण्यं गृह्यत इति गोजनीयम् । फलेन जलप्राश्यादिलक्षणेन, अभिसम्बन्ध उपधेयोपधागकभावः, तस्याः संविदः, तस्मिंश्च संविदः प्रमाणत्वनिश्चये न सति, तदवगमात् फलाभिसम्बन्धानगमात्, पुनरावर्तते इति नक्त-कमिति (३८-२-९) अन्यतः प्रमाणान् फलाभिसम्बन्धानगमे तत्प्रामाण्यस्य पूर्वज्ञानेन सिद्धावन्योन्याश्रयः फलाभि-सम्बन्धान्तरोपजीविप्रमाणान्तराश्रये न पुनः पुनर्दोषावृत्तिरित्येताव नक्तकं बोध्यम्, नतु तृतीयापेक्षामात्रम्, यद्वा प्रवर्त्त-कज्ञानप्रामाण्यनिश्चयात् प्रवृत्तिः प्रवृत्तेरर्थक्रियानिश्चयस्ततश्च प्रवर्त्तकज्ञानप्रामाण्यनिश्चय इत्येवं नक्तकं योजनीयम् । पुनरावृत्त्य-

मिथान चैतदाख्याय ! अयोप इति (३९-१-२) अनवसादोपो नेत्यर्थः । किमर्थमिति (३९-१-३) प्रामाण्य-
 परीक्षणं विनाऽपि प्रवृत्तेर्जातत्वादित्यर्थः । लोकवृत्तानुवादादर्थमिति (३९-१-३) प्रेक्षावल्लोकाचारानुरोधार्थमित्यर्थः,
 तथा च प्रेक्षावत्प्रवृत्तौ प्रामाण्यनिश्चयस्य हेतुत्वात् तदादरप्रौढ्यमिति उच्यते, तत्तर्हि लोकवृत्तमित्यादि (३९-१-३)
 तथा च प्रामाण्यपरीक्षणं यदिदसाधनं प्रेक्षावत्प्रवृत्तौ प्रेक्षावत्प्रवृत्तौ प्रेक्षावत्प्रवृत्तौ प्रेक्षावत्प्रवृत्तौ प्रेक्षावत्प्रवृत्तौ प्रेक्षावत्प्रवृत्तौ
 दोषजालोपनिपातो दुर्निवार इति प्रपञ्चकार्थः । नाप्यविसर्वावित्त्वेनेति (३९-१-११) एतेनान्यथा वेति पक्षो व्याख्यातः,
 एतच्च सौगताभिमतं प्रामाण्यं तत्त्वोपप्लववादिना दूष्यत इति बोध्यम् । तदव्यवस्थितौ (३९-२-८) प्रमाणतस्या-
 व्यवस्थितौ, कुत इति (३९-२-८) प्रमाणतस्तत्त्वव्यवस्थाधीनत्वात् प्रमेयतत्त्वव्यवस्थितेरिति भावः । विचारवित्त्यतः
 (३९-२-९) पूर्वं तस्मादित्यध्याहार्यम् । तस्मात्प्रमाणतस्तत्त्वप्रमेयतत्त्वव्यवस्थानाद्विचारोपर तत्त्वोपप्लवः सिद्धतीत्यर्थः,
 एव निर्गलिते तत्त्वोपप्लववादिपूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह स्याद्वादी इत्येतदपि सर्वमसारमित्यादि (३९-२-९) किं तर्हि
 सुनिश्चितासम्भवद्वारायकत्वेनेति (३९-२-१४) ननु किमिदं प्रामाण्यज्ञापकाभिधानम् उत स्वरूपाभिधानं, नाद्यो ज्ञाप-
 कत्वस्येवादुष्टकारकसन्देहोत्पाद्यत्वादेरपि त्यागायोगात्, ज्ञानघर्मत्वेनाभ्यासानभ्यासकाले ज्ञाप्यज्ञापकभावस्य व्ययहारा-
 न्तर्भावानन्तर्भावाभ्यां तदव्यवस्थायाश्च सर्वत्र वस्तु शक्यत्वात्, स्ववृत्तितयाऽभ्यस्तज्ञानगृहीतेन तेन तज्जातीयत्वलिङ्गाव-
 तारद्वारा पूर्वज्ञानप्रामाण्यग्रहसाम्ये एकतरपक्षपातायोगाच्च, अत एव न द्वितीयोऽपि, स्वप्रकाशमहिम्ना स्वस्यैवोक्तस्य सर्वस्य
 प्रामाण्यस्यापि स्वघर्मत्वेन ग्रहणाविक्षेपात्, स्वघर्मोऽपि योग्य एव ग्राह्यो नायोग्यः, अन्यथा स्वर्गप्रापणशक्तेरपि ग्रहणप्रस-

ज्ञादित्यतीन्द्रियादुष्टतादिघटितादुष्टकारकसन्देहोत्पाद्यत्वादेस्त्याग इति चेत्, तर्पसन्निकृष्टगर्भेदेगकालगर्भमसम्भवद्राद्यकत्वमपि
ग्रामाण्यं त्यज्यताम्, तस्य स्वप्नकाशमहिम्ना स्वाश्रयाग्राहत्वादिति चेत्, अत्रायमस्माकमाकर्ग्रन्थः, "ज्ञानस्य प्रमेयाव्यभि-
चारित्वं ग्रामाण्यम्, तदितरत्त्वग्रामाण्यमिति " प्रमाजनकत्वं ग्रामाण्यं भ्रमजनकत्वमग्रामाण्यमित्येतदर्थः । अयं व्यभिचा-
रित्वोक्तावधुत्पादिताग्निज्ञाने धूमपरामर्शेऽव्यभिचारिण्यार्थपदस्थाने प्रमेयपदमभिप्रेक्ष्यतामानार्याणां भवेत् स्वारस्यात्, धूम-
स्याग्न्यव्यभिचारित्वेऽपि प्रमेयाग्नित्वस्याभिचारित्वस्याग्निप्रमाव्यभिचारिणोक्तिमम्भनात्, अव्यभिचारित्वपदेन नियतत्वस्य
साक्षादुक्तावनन्यथा सिद्धत्वपूर्ववर्तित्वयोराक्षेपतो न्याभाच्च, जनकत्वं न योग्यग्यक्तावनन्यव्यतिरेकग्रहणारक्षानादिसुग्रीचीन-
प्रत्यक्षगम्यं परस्परपुण्यगम्यत एवेति, प्रमाजनकत्वरूपग्रामाण्यस्याप्रमाजनकत्वस्याग्रामाण्यस्य नाभ्यासे स्वाश्रयग्राह्यताम्,
अनभ्यासे च परतो ग्राह्यत्वमविरुद्धं, ग्रामाण्यग्राहकं न परं स्वाश्रयातिरिक्तं संवादकज्ञानमेव, कारणगुणवाधकभावज्ञानयोरव्ये-
तन्मुखश्रेष्ठित्वात् । न चात्र समानजातीयभिन्नजातीयैकनन्तानभिन्नगन्तानिगल्लपकृतदोषोपनिपातः, उभयस्वीकारात्, देव-
दत्तधट्टज्ञानं समानजातीयस्य यदादत्तधट्टज्ञानस्य, प्रथमप्रदुत्तजलज्ञानं भिन्नजातीयस्योत्तरकालभाविज्ञानपानावगाहनाद्यर्थ-
क्रियाज्ञानस्यैकनन्तानगतेऽन्धकारकलुपितालोकप्रभगुम्भज्ञानं निस्तिगिरालोकप्रभगुम्भज्ञानस्य भिन्नगन्ताने च समान-
जातीयगुम्भज्ञानस्योक्तस्य संवादकत्वस्वीकारात्, एक्यनन्तानेऽभिन्नविषये संवाद्यसंवादकभावाविशेषस्य च मन्दप्रवलमामग्री-
समुत्पाद्यतर्पय निरासात्, तथा च संवाद्यत्वानियामकत्वस्वन्वविशेषेण संवादकज्ञानं यत्र वर्तते तत्र ग्रामाण्यनिश्चयोत्पत्तिरित्येवं
नियमान्न तजानीयत्वपरामर्शादिकल्पनाह्वयः, संवादकत्वव्याप्तिज्ञानाद्यपेक्षानपेक्षाविचारस्यापि तत्र ध्योषदममुखश्रेष्ठित्वात्,

घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादिविषयतात्वेन व्यापकत्वस्य च सिद्धिसिद्धिभ्यां व्याघातादयथाश्रुतानुपपत्तेश्च घटत्ववति घटत्व-
प्रकारकत्वविषयतात्वं निरुक्तव्यापकतावच्छेदकं नवेत्यत्रास्यापि तात्पर्यं दृष्टव्यम् । विधिकोटिर्द्विमांसकानां, निषेधकोटिर्नैया-
यिकानाम्, तत्र मीमांसकास्त्रयः प्राभाकरभट्टसुरारिभेदात्, प्राभाकरमते स्वाश्रयग्राहकेण यावता स्वेनैव ग्रामाण्यं गृह्यते,
भट्टमते ज्ञातताल्लिङ्गकानुमित्या, सुरारिमिश्रमतेऽनुव्यवसायेनेति, त्रितयसाधारण्येनायं विप्रतिपत्त्युल्लेखः, स्वतस्त्वसाधकं
चैषां परतोऽग्राह्यत्वे सति ग्राह्यत्वमेव । नैयायिकास्तु ज्ञानस्य चक्षुराद्ययोग्यत्वाचाक्षुषादिज्ञाने तस्याविषयत्वात् स्वप्रकाश-
त्वमेव नास्तीति कुतः स्वेन स्वग्रामाण्यग्रह इति गुरुमतमयुक्तम्, भट्टमतेऽपि ज्ञाततया ज्ञानानुमितिर्जायमाना कथं तत्प्रा-
माण्यं विषयीकुरुताम्, तस्या ज्ञानमात्रेण समं व्याप्तिग्रहात्ततो ज्ञानमात्रस्यैव सिद्धेः, प्रमात्वावच्छिन्नेन च समं व्याप्यग्रहात्त-
द्रूपावच्छिन्नासिद्धेः, व्यापकतावच्छेदकरूपैवानुमितौ साध्यमानस्वीकारात्, अन्यथा धूमाद्रव्यत्वदीपत्वादिनाऽपि दहन-
सिद्ध्यापत्तेः, सुरारिमिश्रनये तु यद्यपि ग्रामाण्यं प्रथमानुव्यवसायेनैव सुग्रहं, घटघटत्वयोर्व्यवसायोपनीतयोर्विशेष्यतायाः
प्रकारितायाश्च ज्ञाने मनसैव ग्रहसम्भवादुपनयसहकारेण मनसो वहिरर्थेऽपि प्रकाशसामर्थ्यात्, अन्यथा कविकाव्यमूलज्ञा-
नानुपपत्तेः; तथापि नैतावदेव ग्रामाण्यं, घटत्ववत्त्वे सति घटत्ववत्त्वेन तदव्यवहारात्, किन्तु तद्वद्विशेष्यकत्वविशिष्टं तत्प्रकार-
कत्वम्, न च तद्वद्विशेष्यकत्ववैशिष्ट्यमनुव्यवसायो ग्रहीतुमर्हति, तद्वद्विशेष्यकत्वस्य पूर्वमनुपस्थितेः संसर्गत्यैव विशेष्यता-
प्रकारताभानात्, स्वरूपतो वा नृसिंहाकारमर्यादया तत्र तद्भानात्, किञ्चेतदपि न ग्रामाण्यं, बह्विगुञ्जयोर्गुञ्जावह्वी इति
भ्रमेऽतिव्याप्तेः, अस्ति हि तत्र बह्विविशेष्यकत्वं बह्वित्वप्रकारकत्वं च, किन्तु तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छेदेन तत्प्रकारकत्वम्, न

एवाभ्यासप्रसङ्गः, सिद्धिप्रतिबन्धकसत्त्वादनन्तरं सर्वानुभूयमानानुमितेरुच्छेदप्रसङ्गश्च । न च द्वितीयानुव्यवसायादिना ज्ञानावच्छेदकतयोक्तग्रामाण्यग्रहेऽपि स्वातन्त्र्येण तद्ग्रहात् स्वातन्त्र्येण तद्ग्रहायानुमानाश्रयणभावश्चकमिति वाच्यम्, अनुव्यवसाये स्वातन्त्र्येण ग्रामाण्याग्राहकतायाः स्वातन्त्र्येण ग्रामाण्यग्रहेऽनुव्यवसायसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनयैवोपपत्तेः तदपेक्षयाऽभ्यस्तज्ञानग्रामाण्यग्रहे क्षयोपशमविशेषहेतुत्वे लाघवमित्यस्मन्मतमेव युक्तम् । किञ्च तद्विधिशेषकत्वावच्छिन्न-तत्प्रकारकत्वमात्रमपि न ग्रामाण्यं, संशयव्यावृत्त्यर्थं तदभावाप्रकारकत्वस्याप्यधिकस्य देयत्वात्, अन्यथेदंतांशे प्रमाणत्वेन भ्रमस्याप्यव्यावर्त्तनीयत्वप्रसङ्गात् तद्वदितस्य च ग्रामाण्यस्य ज्ञप्तौ स्वतस्त्वपरतस्त्वयोरग्रामाण्यतुल्यकक्षत्वं युक्तिमत्, अपि च ग्रामाण्यज्ञानं निश्चितारूपो मतिज्ञानविशेषः, स च ग्रामाण्यघटकयावत्पदार्थोपयोगादभ्यासारूप्यमास्कन्दति ज्ञाने स्वत एव, अन्यत्र तु परतोऽनुमानादिनेत्यदुष्टकारकसन्देहोत्पाद्यत्वादरपि ग्रामाण्यस्य ज्ञप्तिस्तदीहाशालिनां नानुपपन्ना, अस्तु वा सर्वत्र सर्वदा बाधकाभावपर्यालोचनवतां ग्रामाण्यांशे ऊहात्मकमेव ज्ञानम्, एकत्रापि ज्ञाने तत्तद्विषयत्वावच्छेदेन ज्ञानजन्यत्वज्ञाना-जन्यत्वाभ्यां परोक्षत्वप्रत्यक्षत्वयोरविरोधात्, बाह्यविषयापेक्षैव प्रमितिर्भेदस्य तत्र तत्रोपपादितत्वादीहादिज्ञानजन्येऽपाये च बाह्यविषये एकोपयोगत्वपर्याप्तिमद्भिन्नज्ञानजन्यत्वेनैव प्रत्यक्षत्वव्यवस्थितेरित्यधिकं मत्कृत-न्यायचिन्द्वादेरवसेयम् । कुतस्तत्त्वोपप्लवसिद्धिरिति (४०-२-१०) एकत्र प्रमितस्यैवान्यत्रारोपसम्भवादिति भावः । पराभ्युपगममात्रा-दिति (४०-२-१०) परोपगतप्रमाणाजनितविकल्पादित्यर्थः, सर्वमवगतमिच्छतामिति (४१-१-५) चैतयिकानामि-त्यर्थः, सर्वमिच्छन्तीति सर्वपस्तेषामिति व्युत्पत्तिस्वारस्यादेतदर्थलाभः, नैकप्रमाणवादिन इत्यादि (४१-१-१०)

लभस्ततो धूमस्येत्युपलभमद्वयं पश्चादग्नेरुपलभोऽनन्तरं धूमस्याप्यनुपलभ इति द्वावनुपलभभाविनि प्रत्यक्षानुपलभपञ्चकेन धूमेऽग्निकार्यत्वावगतौ तदविनाभावनिश्चयोऽन्यथा नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा तस्य स्यात्, तदुक्तं “धूमाधीर्बह्विविज्ञानं, धूमज्ञानमधीस्तयोः । प्रत्यक्षानुपलभमभ्यामिति पञ्चभिरन्वयः ॥१॥” इति, स्वभावहेतौ तु तत्प्रतीतिर्विपक्षे बाधकानुमानात्, अनुपलब्धिस्तु स्वभावहेतावेवान्तर्भवतीति न व्याप्तिग्रहार्थमूहाख्यग्रमाणापेक्षेति मायासूत्रवीर्यमतं निरस्तम्, कार्ये हेतौ प्रत्यक्षानुपलभपञ्चकाद्व्याप्तिप्रतिपत्तेरयोगाद्, उपलभानुपलभस्वभावस्य द्विविधस्यापि प्रत्यक्षस्य सन्निहितमात्रविषयतया सर्वोपसंहारेण व्याप्यग्राहकत्वात्, अविचारकतया विपक्षबाधकान्वेषणोऽप्यक्षमत्वात्, ततः स्वभावहेतावपि तदयोगात्, प्रत्यक्षपृष्ठभाविनो विकल्पस्यापि प्रत्यक्षगृहीतमात्राध्यवसायित्वादधिकाध्यवसायित्वे प्रमाणान्तरस्य दुर्निवारत्वात्, विपक्षे बाधकानुमानेऽप्यविनाभावग्रहार्थमनुमानान्तराद्यपेक्षायामनवस्थानादिति । यदपि व्यभिचारादर्शनभूयस्सहचारदर्शनसहकृतं प्रत्यक्षमेव व्याप्तिग्रहे क्षममिति किं तदर्थं प्रमाणान्तरकल्पनेनेति नैयायिकैरुद्घुष्यते, तदपि तुच्छं, व्याप्तेः प्रत्यक्षाविषयत्वे सहकारिसहस्रसमवाहितेनापि तेन तद्ग्रहायोगात्, प्रत्यक्षविषयत्वे च प्रथमत एव तद्ग्रहप्रसङ्गात्, धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यविशिष्टधूमत्वादिरूपायास्तस्याः स्वरूपतः सहचारदर्शनादिव्यङ्ग्यताया अपि वक्तुमशक्यत्वात्, व्याप्तित्वेन तच्चोपगमस्याप्यतिरिक्ततदनभ्युपगमे तथात्वात्, अतिरिक्तव्याप्तित्वकल्पने च किमपराद्धमतिरिक्तव्याप्या यत्प्रमितिर्वैलक्षण्येनोहः प्रमाणान्तरं न सिद्ध्येत्, न च धूमत्वादिरूपाया अपि व्याप्तेर्व्यापकसामानाधिकरण्यविशिष्टत्वेन ग्रहे सहचारदर्शनाद्यपेक्षेत्यपि वक्तुं युक्तम्, एवं सति दण्डविशिष्टत्वादिना पुरुषग्रहेऽपि दण्डादेर्हेतुतापत्तेः, न च विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानहेतुत्वमर्यादयेष्टापत्तिः, विशेषस्य चिन्त्यमानत्वात्,

किं चेवं सन्निहितव्यक्तिविषयव्याप्तेर्यथाकथञ्चित्प्रतीतावपि समस्तबह्विव्यक्तिनिरूपितसमस्तपूमव्यक्तिनिष्ठव्याप्तेः कथं मानं, न
 कथञ्चित् प्रतियोग्यसमानाधिकरणयद्रूपविशिष्टसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्मस्तद्दर्भाविच्छिन्नमे-
 येन केनापि सम सामानाधिकरण्यं तद्रूपविशिष्टस्य तद्रूपवच्छिन्नयावन्निरूपिता व्याप्तिरित्येव दीधितिकृता निष्कर्षकरणादिति
 चेत्, तत्किं व्याप्तिज्ञानानुमितिस्मरणादिकार्यकारणभावे रूपविशेषो निविशते न तु धर्मविशेषोऽपीति महानसीयवह्निनिरूपितव्या-
 प्याश्रयत्वेन ज्ञातादपि धूमाद्वाद्धित्वेन पर्वते, बह्वयुमितेरेकत्र व्यक्तौ धूमत्वेन व्याप्तिग्रहेऽवश्यं तथा रमणस्य च नादुपपत्तिः,
 तद्रूपावच्छिन्नेन तेन सामानाधिकरण्यं तद्रूपावच्छिन्नमतनिरूपिता व्याप्तिरित्यभिधाने त्वन्तर्हेतुहेतुमद्भावापत्तिः, गन्धत्वादि-
 नैकगन्धादिसामानाधिकरण्यस्य दृथिवीत्वत्तदौ ज्ञानात्तेन रूपेणापरगन्धाद्युमितेरनापचिमेति धामिप्रायः, ओमिति चेत्,
 सोऽयं दुरभिप्रायः, रूपविशेषस्य धर्मविशेषस्या निवेद्ये सर्वत्र नियमतो यावद्भूमिं विषयकत्वापत्तेः, सामान्यरूपेणैव व्याप्तिग्रहे
 ष्वपि विशेषव्याप्तिप्रदानापत्तेः, विशेषव्याप्तीनामेवावश्याभ्युपेयानां बह्विव्यक्तित्वेनानुगतीकृतानां सामान्यव्याप्तिव्याभ्यु-
 पगमौचित्यात् एकविशेषव्याप्तिज्ञानादिना हेतुविशेषेण सामान्यरूपेणाप्यन्यविशेषविषयाद्युमितेरनभ्युपगमात्, तस्मात् सर्वोप-
 संहारेण व्याप्तिग्रहार्थमवश्यमूहः स्वीकर्तव्यः । अथ सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या सकलबह्विधमव्यक्त्युपस्थितौ सर्वोपसंहारेण
 व्याप्तिग्रहो विनाप्यूहं न दुर्घट इति चेत्, न । कस्तिरुगस्यपदातिविशेषप्रत्ययानन्तरं सेनाख्यसामान्यप्रत्ययस्येव सामान्यप्र-
 त्ययानन्तरं तदाश्रययावद्विशेषप्रत्ययस्याप्यूहकसाध्यत्वेन सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तौ मानाभावात् । अत्रावसरे तर्करसिक-
 जनमनःप्रसक्तये सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिर्मेव यनाम् भीमांसाग्नेह, तत्र सामान्यधर्मज्ञानानन्तरं यावत्सामान्याश्रयप्रत्ययो-

दयात् सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तेः प्रत्यक्षहेतुतां कल्पयन्ति नैयायिकाः, सा च ज्ञायमानं सामान्यं, सामान्यज्ञानं वा, ज्ञानं च तदिन्द्रियजन्यं ग्राहं, स्मरणरूपस्य भिन्नेन्द्रियादिजन्यस्य च ज्ञानस्योत्तरकाले यावत्सामान्याश्रयप्रत्यक्षानुदयात्, तथा च घटत्वादिप्रकारतानिरूपितलौकिकान्यघटादिमुख्यविशेष्यताशालिचाधुपत्वावच्छिन्नं प्रति चाधुपप्रकारीभूतघटत्वत्वादिना घटत्वप्रकारकचाधुपत्वादिना वा हेतुता कल्प्यते, द्रव्यत्वादि सामान्यलक्षणाजन्यज्ञाने व्यभिचारवारणाय घटत्वादिप्रकारतानिरूपितत्वं विशेष्यतायां निवेशितम्, ज्ञानांशे घटत्वप्रकारकत्वनिवेशे तु घटत्वनिर्विकल्पकोत्तरोत्पन्ने सन्निकृष्टघटांशे घटत्वप्रकारके द्रव्यत्वसामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिजन्ये गावद्द्रव्यप्रत्यक्षे व्यभिचार इत्यतस्तत्तयक्तम्, न च तत्रासन्निकृष्टघटांशेऽपि घटत्वभाने बाधकाभावात्तदंशे लौकिकान्यमुख्यविशेष्यतासत्त्वाद् यथोक्तेनाप्यनिर्वाह इति शङ्कनीयम् । घटत्वसामान्यलक्षणाकारणविरहादेव तत्रासन्निकृष्टघटे घटत्वभानासम्भवात्, तत्तद्घटांशे विशेषणज्ञानादिमात्रेण घटत्वप्रकारकबुद्धेर्जनयितुमशक्यत्वात्, घटत्वसामान्यलक्षणात्तत्तद्घटज्ञानात्मकज्ञानलक्षणात्तत्तद्घटलौकिकसन्निकर्षान्यतमविशेष्यसामग्रीसहकृतविशेष्यज्ञानादीनामेव तत्र तज्जनकत्वात्, यथोक्तस्थले तादृशविशेष्यसामग्रीविरहेणोक्तापादनासम्भवात्, जातित्वादिना घटत्वविशेष्यकस्मरणानन्तरं यत्र द्रव्यत्वप्रकारकघटविशेष्यकचाधुपं तदुत्तरोत्पन्नयानद्द्रव्यप्रत्यक्षे घटत्वस्य प्रकारतया भानं नेष्यत एवेति नानुपपत्तिः, एवमिह घटे घटत्वमिति चाधुपानन्तरोत्पन्नद्रव्यत्वप्रकारकचाधुयोत्तराद्रव्यत्वसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानस्थलेऽपि द्रष्टव्यम् । लौकिकान्यत्वस्य विशेष्यतायां निवेशान्निर्विकल्पाद्युत्तरोत्पन्नलौकिकप्रत्यक्षे न व्यभिचारः, न च यावद् घटविशेष्यत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटिनिवेशध्रौव्यात् किं लौकिकान्यत्वनिवेशेनेति वाच्यम्, तदनिवेशेऽपि

प्राधकाविरहेणैव यावद्व्युदभानोपपत्तौ तन्निवेष्टे प्रयोजनविरहात्, व्यभिचारवारणाय घटत्वव्यापकविशेष्यताकत्वसू-
 पयावद्व्युदविशेष्यकत्वापेक्षया तथोर्लौकिकान्यत्वस्यैव निवेष्टौचित्यात्, तच्चवृषटादिरूपसामान्यलक्षणस्थले यावच्च-
 दाश्रयविषयकलौकिकस्यापि सम्प्रयेन तन्निवेष्टधौव्याय, मुख्यत्वनिवेष्टाद् घटत्वादिप्रकारकसरणादिजन्यघटोपनीतमा-
 नादौ न व्यभिचारः, यद्विरिन्द्रियजन्ये उपनीतमाने उपनीतस्य विशेषणतयैव भानान्मुख्यत्वस्य च प्रकारान्यत्वत्वान्म-
 फत्वात्, घटत्वादिविषयकनिर्विकल्पकानन्तर यावद्वृषटप्रत्यक्षानुदयात् कारणतावच्छेदककोटौ प्रकारत्वनिवेष्टाः,
 एकसम्बन्धेन सामान्यप्रकारकज्ञानादन्यसम्बन्धेन सामान्याभयप्रत्यक्षापसिधारणाय तत्सम्बन्धेन सामान्याभयप्रत्यक्षहेतुतायां
 तत्सम्बन्धवाच्यिष्ठप्रकारता निवेष्टनीया । अत्र प्रथमकल्पे कारणतावच्छेदकप्रत्यासत्तिः समवायादिः, कार्यतावच्छेदक-
 प्रत्यासत्तिश्च विषयता, घटादिद्विसिधियतत्वेन सम्बन्धत्वाभ्युपगमाय न समूहात्म्येन व्यभिचारः । एकपुरुषीयसामान्य-
 ज्ञानादन्यपुरुषीयसामान्याभयप्रत्यक्षवारणाय ज्ञानाक्षे तदपुरुषीयत्व निवेष्टयम्, इत्थ च पुरुषमेवेनापि कारणतामेदः,
 प्रित्तीयकल्पे कार्यस्य कारणस्य च समवाय इव प्रत्यासत्तिरतो नैकपुरुषीयसामान्यज्ञानादन्यस्य सामान्याभयप्रत्यक्षप्रसङ्गः ।
 अत एवैतत्कल्पे पुरुषमेदेन कारणतामेदामावात्पूर्वकत्वापेक्षया लाघव, न चात्र सामान्यानां विशिष्य निवेष्टनीयतया गौरवं
 मत्पक्षे तु लौकिकान्यमुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन चाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति प्रकारतासम्बन्धेन चाक्षुषादिमत्त्वेनैकहेतुताकल्पनये-
 चोपपत्तौ न सामान्यमेदेन कारणतामेद इति लाघवम्, पुरुषापेक्षया च विषयानां बहुतरतया सामान्यमेदेन कारणतामेद-
 कल्पनस्यैव पुरुषमेदेन कारणतामेदकल्पनापेक्षया मुक्त्यादिति वान्यम्, सामान्यधर्माणां विशिष्यानिवेष्टे द्रव्यत्वप्रकारक-

चाक्षुषादिकाले घटत्वादिनिर्विकल्पकसमये तदुत्तरद्रव्यत्वभावनप्रतिबन्धकीभूतदोषादियच्चे घटत्वादिना यावद्व्यवहृतानापत्तेः, प्रकारतासम्बन्धेन चाक्षुषादिसतो द्रव्यत्वादेरेव यावद्व्यवहृतं सत्त्वात्, न चेष्टापत्तिः, सामान्यप्रकारकज्ञानस्यैव सामान्यलक्षणया जननेन द्रव्यत्वाप्रकारकज्ञानस्य द्रव्यत्वसामान्यलक्षणया जननान् । अथ ज्ञायमानसामान्यप्रत्ययमत्तिमतेऽपि स्वयमकारकचाक्षुषादिसमवायित्वरूपात्मनिष्ठप्रत्ययस्यैव सामान्यस्य हेतुता कल्पनीयेति न पुनर्यममेदं न कारणनावाङ्मन्यगौरवमिति चेत्, न, तथापि घटत्वत्वादिरूपेण सामान्यस्य हेतुताया चाञ्चनया घटेतरावुचित्वविशिष्टयावद्व्यवहृतचित्तरूपवद्व्यवहृतत्वादिनिवेष्टप्रयुक्तगौरवस्याशक्यपरिहारत्वात्, मन्मते तु स्वरूपत एव घटत्वनिर्णयात्, न च घटत्वादीनामपेक्षयतया घटवत्त्वादिनैव हेतुता नतु घटत्वत्वादिनैति वाच्यम् नया मतिं द्रव्यत्वादीनामपि तादृशकारणतावच्छेदकाक्रान्ततया तद्भावनप्रतिबन्धकदशायां तत्प्रकारकचाक्षुषाव्यवहृतत्वप्रकारकचाक्षुषापत्तेः, न च घटादिस्वामान्यलक्षणस्यैव सामान्यहेतुताया चापक्रामावस्तन स्वरूपतो घटत्वादीनामेव कारणतावच्छेदकत्वे गौरवमायादिति वाच्यम्, घटनागादिदशायामपि तदाश्रयप्रत्यक्षोदयाजज्ञापि परम्परसम्बन्धेन घटत्वादीनामेव प्रत्यासत्तितायास्तया वाच्यत्वान्, परम्परामन्वयेन घटत्वप्रकारकज्ञानविरुद्धायांमपि साक्षात्सम्बन्धेन घटप्रकारकज्ञानाचदाश्रयज्ञानोदये तत्रानावृत्त्या घटादेरेव प्रकारतया भानोपगमे तु तस्मातीतत्वदशोत्पन्नतादृशज्ञाने व्यभिचारात्, सामान्यज्ञानस्य प्रत्यासत्तितामागतम्, एतन्मत एव लौकिकान्यमुख्यविशिष्टयतानिरूपिनप्रकारतासम्बन्धेन चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति प्रकारतामन्वयेन चाक्षुषत्वादिना हेतुता रूपनेन सामान्यमेदं न हेतुताभेदोऽपि, मतान्तरे उक्तसम्बन्धेन चाक्षुषं प्रति तादात्म्येन चाक्षुषत्वेन हेतुत्वेजननचाक्षुषानां कारणतावच्छेदकत्वे गौरवम्, अथ च चाक्षुषत्वजा-

तेरेव तयात्वे लाययमिति द्रष्टव्यम्, न चोक्तसम्बन्धेन चाक्षुषाधिकरणे तदव्यवहितप्राकासावच्छेदेन प्रकारतासम्बन्धेन चाक्षुष-
रूपकारणामावात्क्यं तत्र तदुत्पत्तिस्तत्कालस्यातीतनिष्ठप्रकारतासम्बन्धावच्छिन्नज्ञानरूपकारणाधिकरणतानवच्छेदकत्वादिति
वाच्यम्, विषयतासम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणताया अधिकरणसम्बद्धकालस्याप्यवच्छेदकत्वाभ्युपगमात्, अन्यथा द्यानेच्छादीनां
विषयनिष्ठप्रत्ययास्य कार्यकारणभावविलयप्रसङ्गः, अथवा प्रकृतस्यैववच्छेदकत्वमनन्तमन्य यत्र प्रदेशे यत्प्रक्षणाव्यवहित-
पूर्वधुणवृत्तिचाक्षुषादिरूपं कारणं प्रकारतासम्बन्धेन वर्धते तत्र तत्प्रधुणवृत्तिचाक्षुषादिरूप कार्यं प्रकारतासम्बन्धेनोत्पद्यत
इत्येव सामग्रीव्याप्तिरन्युपगम्यत इति नानुपपत्तिः । अथ विनश्यदवस्थसम्बन्धेन सामान्यप्रकारकत्वसम्बन्धेन चाक्षुषाद्यनन्तर
सामान्यप्रत्ययासिजन्यचाक्षुषायापत्तिः, स्वाभयविशेष्यतानिरूपितसामान्यप्रकारकत्वसम्बन्धेन चक्षुःसंयोगविशिष्टचाक्षुषप्रत्या-
दिनात्मनिष्ठप्रत्ययास्य स्वाभयविशेष्यतानिरूपितत्वसम्बन्धेन चक्षुःसंयोगविशिष्टप्रकारतारमकविषयनिष्ठप्रत्ययास्य चाक्षु-
षप्रत्यादिना च हेतुत्वेऽपि यत्र धूलीपटलादिविशेष्यकधूमत्वादिप्रकारकप्रमो दोषनाशश्च युगपत्तत्र तदुत्तरयापवृद्धमप्रत्यक्षपत्तिः
तपत्सामान्याश्रयीभूतस्वाभयविशेष्यतानिरूपिततत्त्वसामान्यप्रकारताकत्वसम्बन्धेन चक्षुःसंयोगादिविशिष्टचाक्षुषप्रत्यादिना
समानाधिकरणवृत्तित्वस्वाभयविशेष्यतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन चक्षुःसंयोगादिविशिष्टप्रकारतासम्बन्धेन चाक्षुषप्रत्यादिना
वा हेतुत्वकल्पने तु धूलीपटलादिविशेष्यकधूमत्वादिभ्रमादोषादिसत्त्वकालेऽपि यावद्वृद्धमत्वाभयप्रत्यक्षादुदयप्रसङ्गः
दोषादिवैशिष्ट्य निवेश्य हेतुत्वान्तरकल्पने तु व्यभिचारवारणमशक्यमिति चेत्, न, सामान्यप्रत्ययास्य सामान्यप्रकारता-
निरूपितलौकिकविशेष्यताशून्यचाक्षुषादीनां कुत्राप्यजननात् तादृशविशेष्यताशालिचाक्षुषसामग्रीसहकारेणैव सामान्य-

प्रत्यासत्तेः फलजनकत्वाभ्युपगमेनोपदक्षितापन्यसम्भवात्, मानमस्यले च सामान्यप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुता, भ्ररणादितोपि मानसप्रत्यक्षोदयात्, कार्यतावच्छेदकं च तादृशज्ञानाव्यवहितोत्तरमानसत्वम्, अव्यवहितोत्तरत्वनिवेगेन यत्र घटत्वादिविशेष्यकात् सम्बन्धान्तरेण तत्प्रकारकाद्या ज्ञानात् घट इत्याकारकोपनीतमानं तत्र न व्यभिचारः, मानसे उपनीतस्य मुख्यविशेष्यतयापि मानात्मुख्यविशेष्यतानिवेगेन व्यभिचारधारणं तु कर्तुमशक्यम्, मानसस्यले च सामान्यप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्री नापेक्षिता, घटत्वादिक्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीकाले मानसस्यैवानुदयादिति " सामान्यलक्षणाभेयं, गौतमीया असाध्यन् । तत्रोचः प्रतिजानीते यत्निर्यापविशारदः ॥ १ ॥ सामान्यलक्षणा युक्तिरित्ये-शुक्तिरिवोज्ज्वला । ऊहयुक्तामणिव्यक्तिरिमां भिन्ना विधीयते " ॥ २ ॥ इति, तत्र तत्तत्सम्बन्धैर्नैकत्र घटे गटदस्यैकघटदृष्टियदत्वस्य च ज्ञानात् घटत्ववत्तया यावद्बुधदानां यावद्बुधदृष्टितया घटत्वस्य च प्रतिपदिदर्शनात् तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्न-घटत्वविषयतानिरूपितघटविषयताकज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटत्वविषयताकोदत्वेन कारणता कल्प्यते ऊहत्वं च विशेषग्राहकस्य सामान्यव्यापकविषयताकग्रहपर्यवगायकविचारत्वं प्रमाणानुग्राहकस्योद्देश्य प्रमाणफलेनैव फलवत्त्वाच्च न पृथक् तदफलानुधावनं, न तु प्रागुक्तनैर्गायिकेद्वरूपेण कारणत्वं, घटत्वादिविशेष्यकज्ञानासंग्रहात्. कार्यतावच्छेदके लौकिकान्यत्वादानेनेन्द्रियभेदेन कारणताभेदाभावेन च लायवान्, तत्तत्सम्बन्धादिविचारमतीचीन एव हि स म धर्मो यावत्स्वाश्रयं ग्राहयति, अत एवास्यादिपदात्कालाद्यभेदेनाद्ययमैकोडीकृतद्रव्यग्रहः स्वगमयमिद्धः सन्नच्छते, किञ्च तत्तत्सम्बन्धेन तत्तद्दर्भस्य तत्तत्सामान्यत्वापरामर्शे न सामान्यप्रकारकज्ञानादपि तेन सम्बन्धेन यावत्स्वाश्रयग्रहः, प्रकृतसम्बन्धेन घटत्वं न

घटसामान्यमिति ग्रहकाले ततस्तदभावाच्चब्रह्म विचाराधीन इति विचारकशीलत्वात् सामान्यप्रत्यासत्तेरुक्तत्वात्, घटस्तु-
तस्तस्या यावदाश्रयद्वाने द्वित्वादावपेक्षानुद्वेसि वैवात्येनैव हेतुत्वमुचितमिति तस्या एवोदात्तत्वं प्रमाणान्तरत्वं च युक्तिमद्,
एतेन, स्मरणादिसाधारणसामान्यविषयकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वा सामान्यप्रकारकप्रत्यक्षत्वेन कार्यत्वा, स्मरणादिकालेऽपि सामान्या-
श्रयप्रत्यक्षमिदमेव, सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यचाक्षुषादौ सामान्यप्रकारकलौकिकचाक्षुषसामग्र्या आवश्यकत्वाद् द्वितीयक्षणे सामा-
न्यप्रकारकचाक्षुषोत्पत्त्या तृतीयक्षणे यावत्सामान्याश्रयप्रत्यक्षत्वं भवतोऽप्यावश्यकत्वात् सामान्यप्रकारकत्वेन कारणत्वमनादृत्य
द्वितीयक्षणे तदुत्पादाम्युपगमे क्षतिविरहात्, एव निर्विकल्पोचरमपि यावत्सामान्याश्रयप्रत्यक्षमिदमेव । द्वितीयक्षणे
पिच्छिद्युद्बुत्पत्त्या तृतीयक्षणे तदुत्पादाम्युपगमस्य भवतोऽप्यावश्यकत्वात्, न च सामान्यविषयकज्ञानत्वेन हेतुत्वे विषयतारवेन
प्रकारताविशेष्यतादीनामवच्छेदकत्वापेक्षया प्रकारतात्वेन प्रकारतामानस्यैव तथात्वमुचितमिति वाच्यम्, सामान्यप्रकारक-
ज्ञानत्वेन हेतुत्वे लौकिके उपनीतमाने च व्यवमिचारवारणाय लौकिकान्यमुख्यविशेष्यतायाः कार्यतावच्छेदककोटौ दाने
गौरवात्, तदपेक्षया कारणतावच्छेदककोटौ विषयतात्वेन निवेद्यस्यैवोचितत्वादित्यादि नवीनोक्तमप्यपास्तम्, निर्विकल्पकस्या-
विचारकत्वेनाप्रत्यासत्तित्वाद् सामान्यविषयकज्ञानत्वेन हेतुत्वायोगात्, एकस्मिन्नेन सामान्यविषयकज्ञानात् सम्बन्धान्तरेण
सामान्याश्रयप्रत्यक्षाम्युपगमस्यानुभवविरुद्धत्वेन तद्वारणाय सम्बन्धविशेषावच्छिन्नविषयतानिवेशघ्नौघे निर्विकल्पकप्रहा-
योगाच्च, किञ्च निर्विकल्पकस्य प्रत्यासत्तित्वे घटत्वप्रत्यक्षकाले द्रव्यत्वसत्त्वादीनामपि प्रत्यक्षस्यावर्जनीयत्वात्, घटत्वनिर्वि-
कल्पकद्वितीयक्षणे यावदुपघटप्रत्यक्षवत् यावद्द्रव्यप्रत्यक्षस्य यावत्सत्प्रत्यक्षस्य चापत्तिः, सा चानिद्वेति, नस्य यावत्सामा-

न्यत्वं द्रव्याथदिशेनोहते तद्विज्ञानात्तावद्व्यक्तिप्रतिपत्तिरूहात्मिका प्रतिपत्तव्या, न चेत् एवं तदा ज्ञायमानात् सामान्याद् यावत्तदाश्रयस्येव ज्ञायमानविशेषात् यावत्तदाश्रितस्यापि प्रत्यक्षोदयाम्युपगमेन सामान्यलक्षणावद्विशेषलक्षणापि चलात्प्रत्यासत्तिपदवीमासादयेत्, न च तत्र विशेषस्य सामान्यनाममात्रकरणेनापि निस्तारः, पर्यवयवव्युत्क्रान्तानामर्थानां यथोचरं शुक्तिवाधेन स्वलक्षणमात्रविश्रान्तप्रतीतौ प्रत्यासत्त्यन्तरकल्पनापत्तेः । एवं घटाद्यर्थेऽपि भेदाभेदादिविचारे निर्विकल्पपर्यवसाने द्रष्टव्यम् । ऊहव्यापारोपगमे तु न कुत्रापिदृशस्थले विचारणीयमस्ति । अत्र फलीभूतवोधापलापे तु सामान्यप्रत्यासत्तिजवोधोऽपीपत्करापह्नव इति ध्येयम् । इदमप्यत्र वदन्ति, निर्विकल्पकसाधारणसामान्यज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वमते ज्ञानप्रत्यासत्तेर्हेतुत्वे मानाभावः । घटो नास्ति सुरभि चन्दनमित्यादौ घटसौरभादीनां घटत्वसौरभत्वसामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिबलादेव भानोपपत्तेः । न च सामान्यप्रत्यासत्त्या फलजनने किञ्चिदंशे सामान्यप्रकारकज्ञानसामग्र्यन्तरस्यापेक्षितत्वादुपदर्शितस्थले च घटाद्यंशे घटत्वप्रकारकज्ञानसामग्र्यन्तरविरहेण कथं घटत्वादिसामान्यलक्षणाया घटादिज्ञानं जननीयमिति वाच्यम्, तत्र सामान्यज्ञानविधया घटादिप्रकारकप्रत्यक्षजनकघटादिज्ञानघटितोपनीतभानसामग्र्या एव सच्चात् । ज्ञानलक्षणायाः पृथग्वेदुत्व एव विवादात् घटसामान्यलक्षणाया अपि च प्रकृतघटत्वादिसामान्यलक्षणातिरिक्ततया सामग्र्यन्तरत्नोपपत्तेः, घटत्वसौरभत्वादिसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तेर्जन्यतावच्छेदकोटावपि घटत्वसौरभत्वादिविषयता निविशते नतु तदाश्रयविषयतेति तद्वृत्तिधर्मज्ञानाभावेन तथा तद्भानानिर्वाहान्न तदर्थमपि ज्ञानलक्षणा कल्प्यते, न च रजतत्वादिना शुक्त्याद्युपनीतभानानुरोधेन ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेः पृथकारणत्वकल्पनभावश्यकं, तत्र शुक्तिवृत्तिधर्मज्ञानाभावेन सामान्यलक्षणातस्तद-

निर्वाहादिति वाच्यम्, रजतत्वसामान्यलक्षणाया रजतत्वाश्रयप्रत्यक्षं प्रत्येव हेतुत्वेऽपि शुक्तेरपि वैद्वानिकसम्बन्धेन रजतत्वा-
श्रयत्वात् तद्वलादेव तद्वानोपपत्तेः, वस्तुतो दोषादिरूपकारणवत्तादेव तत्र शुक्तिभानमिति न तददुरोधेन ज्ञानप्रत्यासत्तिहेतु-
त्वाकल्पन, न चैव रजतत्वज्ञाने शुक्तेरज्ञानेऽपि दोषादिवत्ताघादोऽपनीतभानापत्तिः, दोषस्य फलफलकत्वव्युत्पत्त्या फलामावेन
तत्र दोषाकल्पनात् । न च ज्ञानलक्षणाया. पृथगेहेतुत्वे घटत्वविशेष्यकज्ञानदक्षार्था घटज्ञानाघातस्येऽपि घटत्वादिना घटादि-
श्रुत्यपिशेष्यकमानसोपनीतभानापत्तिः, घटत्वादिसामान्यलक्षणायाः किञ्चिदशे घटत्वादिप्रकारकज्ञानसामान्यतत्सदृष्टताया
एव फलहेतुत्वेन तत्र तज्ज्ञानज्ञानमावायेष्टापत्तेः कर्तुमशक्यत्वादिति वाच्यम् । एवमपि लौकिकान्यतद्विषयताशालिज्ञानत्वा-
वच्छिन्नमिति तद्विषयकज्ञानरवेनैकहेतुताकल्पनेनैवोपपत्तौ ज्ञानप्रत्यासत्तिसामान्यप्रत्यासत्त्योः पृथकारणत्वे मानामावात्, न च
सामान्यप्रत्यासत्तिजन्याज्ञातसामान्याश्रयप्रत्यक्षे व्यवहारः, अव्यवहितोचरत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटी निवेशे तदभावात्, न
च घटत्वाद्यंशे लौकिकयावदुपदमानस्य लौकिकान्यतद्विषयविषयताशून्यत्वेन तत्र घटत्वादिज्ञानस्य पृथगेहेतुत्वकल्पनमाव-
श्यकम् एककारणतया निर्गद्वाभावमिति वाच्यम् । तत्र घटत्वांशे द्विविधविषयतास्वीकारे दोषाभावात् अव्यवहितोचरत्व-
निवेशेनैव लौकिकज्ञाने व्यवहारभावेन लौकिकान्यत्वानिवेद्याद्वा, न चाज्ञातव्यव्यक्तिभानाय सामान्याश्रयविषयतामन्तर्भाष्य
सामान्यज्ञानस्य हेतुत्वान्तरभावशक्यमिति शङ्क्यम्, सामान्यज्ञानजन्यतावच्छेदककोटी सामान्याश्रयविषयताया अनिवेशेऽपि
तत्तद्विषयकप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टपिरोधिषामग्रयभावजन्यतावच्छेदककोटी तच्चत्सामान्याश्रयविषयतानिवेशात् तद्वलादेव
सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानस्य निश्चितसामान्याश्रयविषयकत्वोपपत्तेः, न च सामान्यज्ञानशून्यकालेऽपि तादृशकारणपला-

अहसहस्री
विवरणम् ॥

॥ ७८ ॥

तदापत्तिः, तज्जन्यफलस्य सामान्यज्ञानजन्यतावच्छेदकाक्रान्ततया सामान्यज्ञानं विना तदापत्त्यसम्भवादिति, अत्राप्ययमस्माकं
मनीषोन्मेपः, यावत्सामान्याश्रयज्ञाने बाधाभावसामान्यज्ञानयोर्नियमतः सहकारित्वे कल्पनीये सर्वत्र प्रमाणे बाधाभावमुख-
श्रेक्षिणि तदपेक्षा स्यात्, न चैवमभ्युपगमः, किन्तु सर्वप्रमाणानां सामान्यविषयत्वमुत्सर्गतः स्वसामग्रीवलायातमित्येवाभ्युपगम
इति । तस्मात् सामान्यज्ञानं यद्येकव्यक्तिविषयं स्याद्बाधाभावेन यावद्व्यक्तिविषयं स्यादित्यूहात्मकमेव यावत्सामान्याश्रय-
ज्ञानमङ्गीकर्तुं युक्तम्, तेनैव व्याप्तिशक्तियोग्यताकाङ्क्षादिज्ञानानां सामान्यविषयत्वादनुमितिशाब्दादीनां सामान्यविषयत्व-
सङ्गतेर्व्याप्तिज्ञानादीनां तर्कानुग्राह्यत्वकल्पनापेक्षया तर्कत्वकल्पनायामेव लाघवात्, एवं सामान्याश्रयप्रत्यक्षत्वं न परमतेऽपि
सामान्यज्ञानजन्यतावच्छेदकं, तैरीश्वरप्रत्यक्षोपगमेन तत्र व्यभिचारात्, किन्तु सामान्याश्रयजन्यप्रत्यक्षत्वमिति, तदपेक्षया
सामान्याश्रयतर्कत्वमेव तथा लाघवादित्यस्मन्मतमेव ज्याय इति बोध्यम्, तत्तत्सामान्याश्रयमूहं विना बाधाभावमात्रेण तद्वि-
पयकमानोपगमे तु नियमेन सर्वत्रानन्तपर्यायिभानापत्तिः, एतेनानुमितौ पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं पक्षतावच्छेदकव्याप्तिविष-
यताकत्वं बाधाभावमात्रादित्यपि निरस्तम्, ऊहव्यापारानुसारेणैव तत्र नियतविषयभानादन्यथातिप्रसङ्गात्परामर्शेऽपि तद्धाने
कारणस्य मृग्यत्वादिति दिग् । एतेन यदि च तत्तत्प्रत्यक्षविषयतायाः कारणतावच्छेदकसम्बन्धेन सन्निकर्षाश्रयत्वनियतत्वं
ग्रामाणिकं तदा ज्ञानप्रत्यासत्तिसामान्यप्रत्यासत्त्योः पृथक्कार्यकारणभावकल्पनमावश्यकं, तथाहि-एतन्मते सामान्यलक्षणायाः
स्वविषयीभूततत्तत्सामान्यवत्त्वप्रत्यासत्त्या ज्ञानत्वेन तत्तत्सामान्याश्रयवृत्तिविषयतया प्रत्यक्षत्वावच्छिन्ने हेतुता कल्प्या, तथा च
घटो नास्ति सुरभि चन्दनमित्यादौ घटत्वसौरभत्ववृत्तिधर्मज्ञानाभावेन सामान्यलक्षणया तद्धानानुपपत्तेर्लौकिकान्यविषयतया

प्रत्यक्षत्वावच्छिन्ने विषयतया ज्ञानत्वेन ज्ञानप्रत्यासर्चोद्भवकल्पनमावश्यकम्, न च निर्विकल्पकसाधारणप्रत्यक्षमसिमतै सामा-
 न्यलक्षणाया हेतुत्वे तत्पुरुषीयत्व न निवेश्यते, विशेषणज्ञानविरहेणैवाऽन्यदीयषट्द्वानाह घटप्रत्यक्षवारणसम्भ-
 वाद्, इत्यत्र घटो नास्तीत्यादायन्तव ईश्वरीयषट्त्वादिविशिष्टमिदं ज्ञानादेवोपपत्तौ किं ज्ञानप्रत्यासत्तिकल्पनया, सामान्य-
 ज्ञानहेतुतायां तत्पुरुषीयत्वादिनिवेशे व्यभिचारविरहेण सामान्यप्रकारकत्वस्य जन्यतावच्छेदकध्यापप्रवेक्षात्, सामान्यप्र-
 रणामपि ज्ञानं घटत्वाद्यं घटत्वादिविशिष्टसामान्यमभिप्रकारकत्वेऽपि दोषाभावादिति वाच्यम्, सामान्यलक्षणायाः फलजनने
 तावत्सामान्यप्रकारकप्रत्यक्षजनकसामग्र्यन्तरस्य सदकारित्वाभ्युपगमादुपदर्शितस्यले घटत्वादिविशिष्टसामान्यप्रकारकप्रत्यक्षज-
 नकसामग्रीविरहेण घटत्वादिवानस्य सामान्यलक्षणयाऽनुपपत्तेर्जनितलक्षणायाः पृथक्सारण्यावश्यकत्वाद्, इत्यमेव घटोप-
 स्थितिद्यन्यफाले घटत्वविशेष्यफज्जानात्र घटत्वेन घटशून्यविशेष्यक मानसमित्युपपद्यते, यत्तु उपदर्शितनियमादुपरोधेन
 विषयतया प्रत्यक्षत्वावच्छिन्ने स्वविषयधर्मवस्वसम्बन्धेन विषयतासम्बन्धेन वा ईदृशज्ञानसाधारणेन ज्ञानत्वेनैकमेव हेतुत्व,
 न चैवं घटत्वज्ञानवधार्यां तदनाश्रयप्रत्यक्षापत्तिः, घटत्वेन तदज्ञानस्य दोषविरहेणानापत्तेः, सति दोषे चेदत्वात्, तदनाश्रय-
 पृथग्यर्थप्रकारकज्ञानस्य च तादृशविशेषज्ञानसाध्यस्य तद्विरहेणैवायोगादिति, तत्र, उपदर्शितैकहेतुहेतुमद्भावे घटत्वाधारम-
 क्यत्किञ्चिद्विशेषणज्ञानसद्वृत्तस्यैव सामान्यज्ञानस्य फलन्याप्यत्वेन यत्किञ्चित्सामान्यज्ञानद्वारां प्रमेयमात्रे विषयतया
 प्रत्यक्षापत्तेर्दुर्वारित्वाद्, सामान्यमेवेन विशिष्य हेतुत्वे च तत्सामान्यज्ञानात्तदनाश्रयप्रत्यक्षानापत्तेः, ईश्वरीयप्रमेयत्वादिसा-
 मान्यज्ञानात्तदज्ञानशून्यस्य च यत्किञ्चिद्व्यतिरेकिसामान्यज्ञानवतो विषयविषयकप्रत्यक्षापत्तेः, प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणायाः

फलजनने प्रमेयत्वादिरूपविशेषेण ज्ञानस्यैव सहकारित्वेन निरसनीयत्वादिति, घटत्वादना यत्किञ्चिद्भूमिभाराकलौकिकसन्नि-
कर्षादिशून्यकाले घटत्वादिसामान्यलक्षणाजन्यप्रत्यक्षानुदयात्तत्तत्सामान्यधर्मप्रकारेण यत्किञ्चिद्भूमिविषयकप्रत्यक्षजनकसाम-
ग्र्यन्तरस्य सामान्यलक्षणासहकारित्वं स्वीकरणीयम्, तच्च लौकिकप्रत्यक्षसामग्री उपनीतमानसामग्री च, तयोश्च प्रत्येकं सहका-
रिता बोध्या, सा च तल्लन्यतावच्छेदकसमानाधिकरणजन्यतावच्छेदकत्वरूपा, न चैवं क्वचिदापत्तिः सम्भवति, यतः तद्धर्मवि-
च्छिन्नयत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकीभूता याधन्तो धर्माः प्रत्येकं तदवच्छिन्नस्तोमात्मकसामग्र्यास्त-
द्धर्मविच्छिन्नापादकत्वात्, घटत्वाश्रयस्य यस्य कस्यचिद्लौकिकसामग्र्युपनीतमानसामग्र्योरसत्योश्च तादृशसामग्र्येव नास्ति,
घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नस्य घटत्वादिप्रकारतानिरूपितलौकिकार्येयताशालितया घटत्वादिनोपनीतयत्किञ्चिद्भूमिविष-
यतया च द्विविधत्वात्, यत्किञ्चिदित्यनेन प्रथमोपादाने तन्निष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्तोमात्मकलौकिकस-
न्निकर्षादेरन्त्यस्य चोपादाने तन्निष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकावच्छिन्नोपनायकक्षानादेरभावेन तत्र तद्व्यतिरिक्ततादृशस्तो-
माभाव इति न कान्तिदनुपपत्तिः । अथ घटो नास्ति सुरभि चन्दनमित्यादौ यावद्धटसौरभादिभानापत्तिः, यावद्धटदादिविषयक-
प्रत्यक्षत्वस्य सामान्यज्ञानजन्यतानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नापत्तेः कर्तुमशक्यत्वेऽपि सामान्यप्रत्यासत्तिवलादर्थतो यावद्धट-
विषयकप्रत्यक्षापत्तेर्दुवारत्वात्, घटत्वेन यत्किञ्चिद्विषयकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीदशायां यावन्तो घटा भासन्ते न तु घटो नास्ती-
त्यादावित्यत्र नियामकस्यावश्यवक्तव्यत्वाचेति चेत्, न । घटत्वादिप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यताशालिप्रत्यक्षत्वस्य घटत्वा-
दिसामान्यलक्षणाजन्यतावच्छेदकत्वे दोषाभावात्, तदवच्छिन्नफलस्य बहिरिन्द्रियजस्य मानसस्य वा द्विविधस्यापि घट इत्या-

कारकस्यैवोपगमात्, यत्तु घटत्वप्रकारतानिरूपितलौकिकविषयताया घटत्वज्ञानजन्यतावच्छेदकोटौ निवेद्याद् घटो नास्ती-
त्यादौ घटादये लौकिकसन्निकर्षपटितसामग्र्यभाभोकापत्तिः, द्वातपटादिज्ञानं च ज्ञानलक्षणात् एवेति, तदसत्, घटत्वादिप्र-
कारतानिरूपितलौकिकविषयताया जन्यतावच्छेदकोटौ निवेद्यने सामान्यलक्षणाजन्यपटादिमानसासद्भावात्, अथ सामान्य-
पटितसामग्रीव्याप्तौ घटत्वादिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यादेस्तादृशसामग्रीत्वेन घटचक्षुःसंयोगत्वादिना घात निवेद्यः, ताद-
ृशधर्मिणा कारणज्ञानवच्छेदकत्वात्, कारणज्ञानवच्छेदकधर्मविच्छिन्नस्य सामग्रीव्याप्तिमध्ये निवेद्यनेनातिप्रसङ्गकारणे सर्वमत-
सिद्धपटितकार्यकारणमायविलयप्रसङ्गात्, तथा चालोकसंयोगावच्छिन्नचक्षुःसंयोगत्वादिनैव लौकिकप्रत्यक्षाविहेतव्यः सामग्री-
व्याप्तिमध्ये निवेद्यनीया इति तादृशचक्षुःसंयोगादिसमवहितं घटत्वादिज्ञानं यदा यत्र कारणतावच्छेदकप्रत्यक्षासत्त्या तदव्यव-
हितोपररक्षणे तत्र कार्यमित्येतादृशी सामग्रीव्याप्तिः स्वीकार्या, तत्र चक्षुःसंयोगादिसमवहितत्वं मेकक्षणवृत्तित्वसम्बन्धेन,
नत्वेकदेशवृत्तित्वसम्बन्धेन, स्वविषयीभूतसामान्याभयत्वप्रत्यक्षासत्त्या सामान्यज्ञानहेतुतामते तादृशसम्बन्धेन घटत्वज्ञानादीनां
घटचक्षुःसंयोगादिसमानदेशतासम्भवेऽपि पटादौ घटत्वादिप्रमजनकदोषकाले घटत्वादिज्ञानेन यावद्वृत्तादिचाक्षुषजननादे-
कदेशवृत्तित्वनिवेद्यासम्भवात्, एव च दोषामावेऽपि पटादिचक्षुःसंयोगमादाय चक्षुःसंयोगादिकालवृत्तित्वविशिष्टसामा-
न्यज्ञानमहिम्ना घटत्वादिज्ञानकार्योपत्तिः, घटचक्षुःसंयोगदशायां व्यभिचारेण सामग्रीव्याप्तौ दोषनिवेद्यस्याप्यसम्भवादिति
चेत्, न । चाधामावादिपटितसामग्रीव्याप्तावप्यस्य दोषस्य सुल्यत्वात्, तत्रापि घटाभावादिप्रकारकाक्षुषेतिद्वयामावादि-
घटितसामग्रीव्याप्तौ मधिकर्षादीनां घटचक्षुःसंयोगत्वादिना निवेद्यासम्भवाच्चक्षुःसंयोगत्वादिनैव तेषां निवेद्यनीयतया पटा-

दिचक्षुःसंयोगादिकाले विनैव घटचक्षुःसंयोगादिकं तज्जन्यतावच्छेदकीभूतघटादिप्रकारकचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नापत्तेः । अथ तत्तद्घटादिद्वृत्तिविषयतासम्बन्धेन ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशसम्बन्धेनेश्वरज्ञानसाधारणज्ञानत्वेन हेतुता कल्प्यते, तथा च घटद्वृत्तिविषयत्वसमवायादिरूपकार्यतावच्छेदकप्रत्यासत्तिघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तादृशज्ञानविशिष्टचक्षुःसंयोगाद्यात्मकविषयद्वृत्तिसामग्रीसमवहितघटाभावचाक्षुषाद्यभावस्यैव घटचाक्षुषत्वादिरूपकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्यत्वमभ्युपेयते, पटचक्षुःसंयोगादीनां च घटद्वृत्तिविषयतासम्बन्धेन ज्ञानाधिकरणेऽद्वुत्तेर्न तत्समवहितवाधाभावादिवलाद् घटचाक्षुषाद्यापत्तिरिति चेत्, तुल्यं प्रकृतेऽपि, न च पटे घटत्वभ्रमजनकदोषसग्रीचीनपटचक्षुःसंयोगकाले घटत्वसामान्यलक्षणाजन्यचाक्षुषोदयात् पटादिद्वृत्तिविषयतासमवायघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन ज्ञानविशिष्टचक्षुःसंयोगाद्यात्मकसामग्रीसमवहितघटत्वज्ञानस्यापि फलव्याप्यत्वोपगमभ्रौव्याघोपादिविरहकालेऽपि ततो घटत्वसामान्यलक्षणाजन्यज्ञानापत्तिः, तादृशस्थले दोषस्यापि निवेशात्, न चैवं घटत्वादौकैकसामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिघटितसामग्रीव्याप्तेरेव घटपटादिभेदेनानन्याद् गौरवमिति वाच्यं, तादृशगौरवस्य गत्यन्तराभावेनाकिञ्चित्करत्वात्, यद्वा, स्वद्वृत्तिप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेन कृतिविशिष्टघटत्वप्रकारतानिरूपितलौकिकविषयताशालिप्रत्यक्षप्रागभावत्वेन घटत्वादिप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यताशालिमानसान्यप्रत्यक्षं प्रति हेतुतात्मानिष्ठप्रत्यासत्त्या कल्प्यते, घटो नास्तीत्यादिप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय मुख्यविशेष्यताया घट इत्याकारकमानसे च तद्वारणाय मानसान्यत्वस्य निवेशः । तादृशसम्बन्धेन कृतिविशिष्टोक्तप्रागभावः प्रतियोग्यव्यवहितप्राक्क्षणे एव वर्तते इति नातिप्रसङ्गः, इत्थं चैकात्म्यचित्तत्वसम्बन्धेन तादृशप्रागभावविशिष्टघटत्वज्ञानत्वाद्यवच्छेदेन फलनिरूपितैकैकव्याप्तिरेवाभ्युपेयत इति न गौरवमित्यादि

निरस्त्य, तत्तत्प्रत्ययविषयतायाः कारणतावच्छेदकसम्बन्धेन सन्निकर्षाश्रयत्वनियमस्य बहुप्राप्यकारितावादिभिरस्माभिर-
नन्युपगमात्, तदनुरोधेन सामान्यप्रत्यासत्तेः प्रयकारणत्वे मानाभावात्, घटत्वादिप्रकारतानिरूपितसुखविशेष्यताशालि-
प्रत्यक्षत्वस्य घटत्वादिसामान्यलक्षणाजन्यतावच्छेदकत्वे यो धूमवान् सोऽग्निमानित्यत्र तादात्म्येन व्याप्तिग्रहोच्छेदापत्तेः,
धूमत्वसामान्यलक्षणया धूमवदुपसर्जनीभूतसकलधूमप्रदायोगाच्चधूमव्यक्तीनां च प्रयमननुगतत्वेन ज्ञायमानधूमसामान्यवसत्तया
सकलधूमवदुपस्थित्ययोगात्, परम्परसम्बन्धेन धूमत्वसामान्यमानस्वीकारे च यो धूमत्ववानिति प्रयोगापत्तेः, न च प्रत्य-
क्षत्व सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यतावच्छेदकं कार्यकार्यवृत्तित्वादित्याग्नेदितमेव, तस्मात् सामान्यावच्छिन्नविशेषविषयकप्रत्यक्षादौ
सामान्यावच्छिन्नविशेषालम्बनस्य विशेषावच्छिन्नसामान्यविषयकप्रत्यक्षादौ विशेषावच्छिन्नसामान्यालम्बनस्योद्देश्य हेतुत्वमप-
त्यमेष्टव्यमिति, तत् एष कार्यसिद्धेः किं सामान्यघटितसामग्रीव्याप्तौ घटत्वप्रकरस्तानिरूपितलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यादेर्दोषविशे-
षादेकपनीतमानसामग्र्यादेव नियेजेनाप्राप्तान्निकगौरवकारिणा, स्ववृत्तिप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेनेत्यादिकल्पे तु लाघवात् घटत्व-
प्रकाररक्षणस्यावच्छिन्न प्रति स्ववृत्तियोगिताकत्वसम्बन्धेन कृतिविशिष्टप्राग्भावास्य स्वप्रतियोग्युपयोगसम्बन्धेनैव हेतुत्ववृत्ति-
तमलं मानसान्यत्वादेः कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशेन, सामान्याश्रयलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यभावेऽपि सामान्येनोत्सर्गतो यावद्वि-
शेषाश्रयेण भवितव्यमित्यूहकाले यावत्सामान्याश्रयज्ञानस्य सर्वसिद्धत्वात्, वस्तुत ऊह इत्यादिप्रतीतिसिद्धवैजात्यशालिज्ञाने
स्वप्रयोज्यविजातीयोपयोगसम्बन्धेन सामान्यप्रत्यासत्त्यादिस्यानीयतच्चद्विचाराणां हेतुत्वाच्च काचिदनुपपत्ति, घटादौ चरमसंयो-
गस्येव ज्ञाने विजातीयोपयोगस्य चरमकारणत्वाद्वा, अन्यहेतूनां तद्धारकत्वयैव हेतुत्वोपगमादिति, इत्थं चैतदवश्यं तच्चद्विचार-

फलीभूतमूहवैचित्र्यमभ्युपगन्तव्यम्, यतः सर्वोपसंहारेण व्याख्यादिग्रहः, नो चेत्, सामान्यप्रत्यासत्त्या यावदाश्रयोपस्थित्यभ्युप-
गमेऽपि यावत्वेनोपस्थितिः कुतः, नहि धूमत्वमेव धूमनिष्ठं यावत्त्वं, धूमवान् यावद्धूमवानित्यनयोरविशेषप्रसङ्गात्, तथा च
यावान् धूमस्तावान् वह्निजन्मेत्यर्थप्रतिपत्तये ऊहप्रमाणमेव शरणं, सामान्यव्यभिचारानुपस्थितिसहकारेण विशेषसहचार-
ज्ञानस्य यावद्धेतौ यावत्साध्यव्याप्तिनिश्चायकत्वमपि तत्त्वेन ग्रहं विनाऽऽसम्भवदुक्तिकं, तद्ग्रहे चोहप्रमाणं विना नान्यस्य व्यापार
इत्याद्यन्यदपि विभावनीयमवहितमानसैः, “ सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिप्रत्यर्थिनिर्जयात् । एवमूहप्रमाणस्य राज्यं निष्क-
ण्टकं स्थितम् ” ॥ १ ॥ अथ प्रकृतम्, एवं तीर्थकृत्समयानां परस्परविरोधेन भ्रमजनकतयाऽऽत्माभावं प्रसाध्य स्वस्व-
वासनयाऽविरोधाभ्युपगमेऽपि प्रमाजनकत्वाभावेन तं प्रसाधयितुमाह—‘ यदि पुनरित्यादिना ’ (४२-१-१)
संविदद्वैतादीनामिति (४२-१-२) अत्रादिपदेन चित्राद्वैतपरब्रह्माद्वैतशब्दब्रह्माद्वैतपरिग्रहः, अन्यत्र वेति (४२-१-६)
चित्राद्वैतादिपक्षे चेत्यर्थः, ‘ निरंशत्वादिति ’ (४२-१-७) अंशरहितस्यैकस्य ग्राह्यग्राहकभावाभावेन न स्वेनैव
स्वप्नमेत्यर्थः । स्वप्नकाशत्वाच्च प्रमात्वं सेत्स्यतीत्यत आह—‘ प्रमाणेत्यादि ’ (४२-१-७) तथा च प्रमात्वव्यापकप्रमा-
णप्रमेयस्वभावाभावे तत्र प्रमात्वाभाव इति भावः । व्याख्याभावाभावे व्यापकाभावादनैकान्तसिद्धौ परमतभङ्गप्रसङ्ग इत्याह—
“ तदव्यावृत्ताविति ” (४२-१-७) तस्याः प्रमाया अव्यावृत्तावनिषेधे, ऐकान्तिकत्वाभावादिति (४२-१-८)
अनेकान्तप्रसङ्गादित्यर्थः, तथा च “ नान्योऽनुभावो बुद्ध्याऽस्ति, तस्या नानुभवोऽपरः । ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात्, स्वयं
संवावतिष्ठते ” ॥ १ ॥ इति धर्मकीर्त्युक्तं विप्लवेति भावः । परं प्रति प्रसञ्जितमैकान्तिकत्वाभावं स्वातन्त्र्येणापि साधयि-

'तुमाह-' प्रमात्रादीति ' (४२-१-८) तथा च 'प्रमात्राघनेकस्वभावत्वेनानेकान्तात्मनोऽनेकान्तरमकाशाभ्यन्तरार्थ-
 प्रादुक्तत्वेनानुभूयमानस्य प्रमाणस्य बलात् सविद्वेताबुयेकान्ताभावसिद्धिरिति भावः । 'भूतयादिभिरिति ' (४२-१-९)
 भूतयादिभिर्भावैकित्वाः स्वप्रमायाः स्वसचिवितत्वोपगमात्, तत्पक्षे च 'निराकृतेन स्वैवैव स्वप्रमायोगात्, प्रमाणप्रमेयस्व-
 भावव्यापृत्तौ च प्रमाया व्यावृत्तेरित्यर्थः । तदाह-इति सिद्धा तत्र स्वप्रमाया व्यावृत्तिरिति (४२-१-१०) कश्चिद्
 तस्येन्द्रियजन्यस्य स्वसंविदितत्वोपगमादिति व्याचष्टे, हेतुः यत् तत्र भूतचतुष्टयोत्पन्नत्वादिति पुरयति, तदनेकग्रन्थपिरुद्ध,
 चार्वाकमते उत्सर्पिणोऽभिव्यक्तिपक्षे वा ज्ञानस्य स्वसंविदितत्वाया एयानेकग्रन्थसिद्धत्वात्, 'कारणगुणा ही' त्यादिन्यायस्तु
 भूतचैतन्यमेयोऽस्मिन्नेव, न तु तस्यास्वसंविदितत्वं साधयेदिति तदभ्युपगमाननुकूल एव, न च मदिरादिच्छान्तेन संयोगजज्ञा-
 नवादेऽस्य न्यायस्यावकाशोऽपीति यत्किञ्चिदेतत्, एतेन (४२-१-११) चार्वाकमतनिराकरणे स्याद्वादाश्रयणपर्यवसानेन,
 तेषां सर्वप्रमाणविनिश्चयिरिति, कारणफलभावेनाप्यन्ततः स्वभावमेवदधौक्यमदित्यर्थः । तेषामपीत्यनन्तरं सर्वप्रमाणविनिश्चयि-
 रित्यनुपपन्नते । एकोपयोगरूपेणानन्वये कारणफलभावस्यैवाभावादिति भावः; सर्वेषामेकान्तवादिनां प्रमाणलक्षणादुपपत्तौ
 साधारणमेक हेतुमाह-'प्रत्यक्षावील्यादि' (४२-२-२) 'चागक्षेत्यादि' 'भाट्यं-चागक्षबुद्धीच्छाण्डपुराणत्यादिकं
 (४२-२-४) कर्तुं, प्रवर्षित् एकान्तवादिभिरभिमतं, सर्वज्ञे वादिवाङ्मयेऽप्यपकर्षघोतकमेकवचनम्, अनाचिलज्ञान
 (४२-२-४) निरावरणज्ञान, निराकरोति, अनुमितिनिश्चयमावप्रतियोगि करोति, तत्र तदभापमनुभापयतीत्यर्थः, अविद्धि-
 दृष्टागादेरेव तदभिमतवृत्तित्वात्तस्य च निरावरणज्ञानाभावव्याप्यत्वादिति भावः । न पुनस्तत्प्रतिषेधवाचिषु (४२-२-४)

एकान्तनिराकरणवादिषु जैनाभिमतेषु सर्वज्ञेषु बाधेकत्वेऽप्युत्कर्षयोक्तं बहुवचनं, तथा वागादिकमनाविलक्षणं निराकरोति, विशिष्टस्यैव तस्य जैनाभिमतसर्वज्ञवृत्तित्वात्, तस्य चानाविलक्षणव्याप्यत्वादिति भावः । इति एतत्, परमगहनं (४२-२-५) दुर्वोधम्, अतात्पर्यज्ञानमिति शेषः । तात्पर्यज्ञास्तु ' वागक्षेत्यादि ' धर्मिभेदेन विशिष्टाविशिष्टपरतया योजयन्त आधृतावप्युद्देश्यार्थेभ्येनैकवाक्यतां च समर्थयन्तो न गहनमनुप्रविशन्तीति ध्येयम् । अत्र चैकान्तवादित्वावच्छेदे-
नाविशिष्टवागादिनाऽनाविलक्षणभावाः साध्यमानस्तदभिमते सर्वज्ञेऽपि सिद्ध्यत्यनेकान्तवादित्वसामानाधिकरण्येन च विशि-
ष्टवागादिना साध्यमानमनाविलक्षणं जैनाभिमतसर्वज्ञे सिद्ध्यति शृङ्गग्राहिकया सर्वज्ञप्रसिद्धदुष्करत्वादित्यभिप्रायवान् विवृ-
णोति- ' तथाहीत्यादि ' (४२-२-५) भाष्ये कः परमात्मेति (४२-२-११) तात्पर्यविवरणम्, आत्मत्वस्यैवैकपद-
शक्यतावच्छेदकत्वात् । चिदेवेति (४२-२-११) घटो नील एवेत्यत्रैव सर्वावच्छेदेन विशेषणसम्बन्धस्यैवकारार्थत्वात्,
सर्वविषयावच्छिन्नज्ञानवानित्यर्थः । लब्धपुपयोगेत्यादि (४२-२-११) तत्त्वे नियामकाभिधानं भवभृतां (भवतां)
प्रभुरिति (४२-२-११) भवं यन्तीति विधिपि भवतो भवभृतस्तेषां गुरुः प्रभुरिति कारिकावयवव्युत्पत्तिस्वारस्यादुक्तं
वृत्तौ चिदेव ज्ञ एवेति (४२-२-१४) एतावताऽज्ञत्वव्यवच्छेद एव लभ्यते, न तु सर्वावच्छेदेन ज्ञत्वमिति तल्लभार्थिना
मदुक्तव्याख्यैवानुसरणीया । चिदिति शब्दस्ये (४२-२-१४) त्यागभिधानं तु प्रौढ्यैवेति मन्तव्यम्, चिच्छब्दस्य केवल-
ज्ञाने मुख्यवृत्तेर्नयविशेषोपग्रहं विनाऽग्रहात्, फलितार्थलभाभे प्रकारस्य चोक्तत्वात्, इन्द्रियसंस्कारानुरोधत एवेति (४३-१-२)
इन्द्रियव्यापारानुसारेणैवेत्यर्थः । इन्द्रियव्यापारश्च शब्दे रूपे रसगन्धस्पर्शेषु च स्पृष्टताऽस्पृष्टताबद्धस्पृष्टतारूपो द्रष्टव्यः । अन्यथा

विषयाप्रतिपक्षेत्समुदाधा धामिमुख्योपलक्षणमिति नातिप्रसङ्गः, तयोः सस्कारा (४३-१-६) उन्व्युपयोगयोः सस्कारा, अन्यज-
 नकभावसम्बन्धे प्रष्टी, सस्काराशब्दायो न सस्कारार्थप्रदणोन्मुसत्वा, तस्या उपयोगरूपत्वेन तद्व्यवस्थादित्यतो न्याचदे, स्वार्थधा-
 रणा इति (४३-१-६) उन्व्युपयोगजन्यस्मृतिजनकधारणा इत्यर्थः । तेया उन्व्युपयोगसस्काराणाम्, अत्यये अभावे
 सति क्ष एव स्यादिति (४३-१-६) किञ्चिद्व्यवस्थानियायकत्वं उन्व्युपयोगसस्काराभावे सत्यर्थत एव सर्वज्ञः स्यात्, तज्ज्ञाने इन्द्रि-
 याजन्ये प्रत्यक्षत्वात्वातिरिक्तम्, व्ययद्वाराप्रत्यक्षत्वे इन्द्रियजन्यत्वव्यभिचयप्रत्यक्षत्वे इन्द्रियाद्यजन्यत्वस्यापि
 प्रयोजकत्वादिति भावः । न च प्रत्यक्षत्वमेवेन्द्रियजन्यतावच्छेदक लाघवादीन्द्रियसस्काराभावेऽपीन्द्रियप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति
 शङ्कनीयम्, परेणापीभ्यप्रत्यक्षव्यापृत्त्यर्थं प्रत्यक्षनिष्ठवैजात्यस्येवेन्द्रियजन्यतावच्छेदकयोपगमादस्माकं सप्त कैमलशान्दव्याह-
 रत्वोपगमे दोषाभावात् । अत एव न भविष्यन्तादावरणधरे धारिकभविष्यन्तादायापत्तिः, भावेन्द्रियसंस्काररूपकेपलेव प्रत्यक्ष-
 त्वावच्छिन्नतामप्यभावात् सामान्यसामग्रीसदृशताया एव विज्ञेयतामप्याः फलोपधायकत्वात्, यदिदमाह-‘कृतानुनरि-
 त्पादि’ (४३-१-६) न च सकलाधारणसंक्षय (४३-१-९) इति, तथा च सकलाधारणसंक्षयाविनाभूतो भावेन्द्रियभावा
 एवार्थव्यासिद्धमतीन्द्रियं सर्वविषयक प्रत्यक्षमनुभाष्यतीति भावः । ‘देहाघातीत्यादि’ (४३-१-१०) इहाय सप्तम-
 दायः-देशपातिनीनां भविष्यन्ताधारणादिप्रकटीनां द्विविधानि रसस्पर्शकादि भवन्ति सर्वघातीनि देशघातीनि च, फानि वनीति
 वेद, यानि चतुःस्थानकानि तिरस्थानकानि च, यानि सर्वाणि सर्वघातीन्येव, यानि पुनर्दिरस्थानकानि यानि मिथ्याणि कानि-
 चित्सर्वघातीनि कानिचिष देशघातीनीत्यर्थः । यान्येकस्थानकानि यानि स देशघातीन्येव, वदुक्तं-“यजतिद्विधाणरसाह-

नुरोधेनात्मन एव बोधांशस्य प्रकाशस्य द्रव्यांशस्य चाशेषविज्ञानाभावरूपस्याप्रकाशस्य सुशुद्धौ जाग्रदवस्थायामपि मामहं न
 जानामीत्यात्मनि कर्तरि भासमाने तद्ज्ञानानुभवेन द्विरूपताया अनपहवर्नीयत्वादित्याशयवान् शङ्कते—' कृतः पुनरि-
 त्यदि' (४६-२-२) यतोऽस्मावित्यादि क्रमेणैवेत्यन्तं (४६-२-२) अज्ञत्वस्वभावप्रतिषेधफलश्रद्दर्शनम्, अज्ञानस्वभावा-
 भ्युपगमे तद्विषयानक्रमणतन्मभावात् तं सर्वमर्थं क्रमेणैवेत्यस्यानुपपत्तेः । स एव च प्रतिषेधः कृतः स्वभावद्वयेऽपि साधकस्या-
 भिविधत्वादिति प्रश्वार्थः । चोदनाज्ञान एव त्वयाऽशेषविषयत्वोपगमात् तद्दृष्टान्तेनात्मनः सर्वज्ञत्वस्वभावसिद्धौ तद्विप्रति-
 पेधाबाह्यस्वभावत्वं कल्पनीयम्, मां न जानामीत्यस्य विशेषज्ञानाभावपरत्वेनाप्युपपत्तेः, रूपिन्द्रव्येऽरूपस्येव चिद्रव्येऽप्रकाश-
 स्य द्रव्यांशस्याभ्युपगान्तुमशक्यत्वात्, एतेन वेदान्तिनां भावरूपज्ञानवादीऽपि निरस्तः, तादृशस्यापि तस्य ज्ञानविरुद्धत्वात्,
 समवायतदितरप्रत्यासत्तिभ्यां ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधनिराकरणे च कर्मण एवाज्ञाननामपर्यवसानात्, कर्मकृतेन चाज्ञानेन चिद्वि-
 वर्त्तेन त्रैकालिकस्यात्मनो ज्ञानाभाव्यस्याप्रतिपादादित्युत्तरग्रन्थार्थः । ' कथमेवमिति ' (४६-२-७) सर्वज्ञस्वभावत्वे-
 ष्वात्मनः कदाचिदप्यज्ञानोदयो दुर्धट इत्ययं प्रश्नः । मिथ्यात्वमोहनीयकर्मोदयसधीचीनकेवलज्ञानावरणप्रतिवद्भाशेषज्ञस्वभाव-
 त्वप्रतिबन्धकज्ञानावरणकर्मोदयमहिम्ना तत्सिद्धिरित्याशयेनोत्तरमाह—उच्यन्त इत्यादिना, सम्यग्बन्धन्तरं (४६-२-८)
 क्षीरनारन्यायेन स्वभिन्नं स्वसम्बन्धि, मोहोदयकारणकं (४६-२-८) मोहोदयकारणं, कर्मत्वयः स्वार्थे, बहुवीही पृष्टाज्ञान-
 कारणाप्राप्तावुत्तरवैफल्यपत्तेः, वक्ष्यमाणाजुमानविरोधाच्चैति द्रष्टव्यम् । ' अनन्तार्थव्यञ्जनपर्यायात्मकमिति ' (४६-२-१२)
 अनार्थव्यञ्जनपर्यायलक्षणविवेकार्थमयं श्लोकः “ स्थूलो व्यञ्जनपर्यायो, वा गम्यो नश्वरः स्थिरः । सूक्ष्मः प्रतिक्षणध्वंसी,

रथेनानेकान्तरमर्थाद्ये विधिरूपत्वादकान्तरमर्थाद्ये च निषेधरूपत्वात्, अत एव नवादी भृङ्गादिज्ञानस्यैव षष्ठ्यभृङ्गाऽनुपलम्भरूपत्वे
षष्ठ्यभृङ्गाभावप्रतिदिः ताभ्यन्तरेऽनुपयोगित्वप्रतिशेधानिकस्य वस्तुसाधकत्वात्, इत्यतः च विशिष्टानतिरेकेऽपि विशिष्ट-
पर्यावच्छिन्नप्रतियोगित्वा परैरपि, यद्यदिहापि षष्ठीपरत्वभृङ्गात्त्वोपपत्तिप्रतिशेधकत्वाकप्रतियोगिताकाभावाभ्युपगमे न काचित्-
शुपपत्तिः, वैयर्थ्यादिकसम्बन्धेन षष्ठीपरत्वस्यापि प्रतिशेधविशेषितत्वादिश्रित्यनिषेधव्यवहारे पर विशिष्टप्रतियोगिप्रतिपक्षे विक-
ल्परूपा स्वच्छाः प्रसिद्धिरूपते, एतेन भाववदभावो न सम्प्रतियोगिकः, किन्तु यद्व्यवहार इत्ययमपि नयप्रयोगोऽनुपलब्धो भवति,
सर्वत्र सर्वसम्प्रापकाऽनुपलम्भे च नैव शक्तिः, सर्वत्र किञ्चिद्व्यवहारस्यैव समुपलब्धत्वात्, तस्य वात्यन्तमसम्भवादिषु सर्वे सुस्पष्टम् । एता-
कानिर्णयवित्ति (४६-१-११) साधकत्वप्रकारकनिषयाभावात् सत्त्वायां साधकत्वप्रकारकनिषयाभावात्सत्त्वायामनुप-
लब्धत्वादिरेकपक्षे चोत्कटकोटिकारेका स्वतिस्यर्थः । न साधकानिषयाय वा साधकानिषयात् संशयः, किन्तु ज्ञानमात्राभावात्सत्त्वा-
दित्यन्ते, अकृतज्ञानेऽप्युद्गीताभावात्साधकत्वस्याप्युद्गीतायात् श्रुतीभावाभावात्साधकत्वस्य सत्त्वयकत्वत्वं, न तु सामान्यसत्त्वयावर्तसाध-
कत्वपरम् । ननु भयस्युतां मनुः सर्वत्र एवेति कोऽयं विधिः सन्दर्भपरममन्त्रायामीदृकतिप्रयार्थसत्त्वेनैव भयस्युत्पन्नसत्त्वसिद्धेरन-
भिमतकीटसंख्यादिपरिहानस्याकिञ्चित्करत्वादिकाशकपात्रात् 'न कश्चिदिति' (४६-२-१) सप्ता च ज्ञानस्य
सर्वविषयकत्वमात्मनश्च सर्वविषयकज्ञानत्वम् स्वभावात् एवेत्यादिर्बहुद्वयभावे भवेत्तर्भा सर्वसत्त्वमर्थसिद्धतयैवावर्जनीयमिति
साधः । यं न क्रमेण (४६-२-१) यन्नापगाहेत । सत्त्वभावात्तान्तरनिषेधात् (४६-२-१) अक्षत्वत्वसाधनिषेधात्, नन्वक्ष-
त्वमभ्यात्मना स्वभावात् एव, ज्ञानाभावात्तन्मयरूपस्यैवात्मनो यद्वैः स्वीकारात्, सुखमेवमस्वाद्य न किञ्चिद्वैदित्यमिति परामर्श-

शुकेन शिथिलायमानस्यानेन प्रामाण्यनिश्चये दृढं साधकत्वमित्यत्र तात्पर्यम् । तद्वाधकासम्भावार्थं विश्वासनिवन्धनम्,
 प्रकृतेऽपि (४५-१-४) सर्वज्ञेऽपि, तदभावे (४५-१-४) बाधकासम्भावभावे, नासिद्धयत् सा प्रापत्, तज्ज्ञापकोप-
 लब्धस्येति (४५-२-३) अभावप्रमाणवादिभट्टमतमुपन्यस्य दूषयिष्यति चेदमाह-न तु प्रामाकरं प्रत्ययं सङ्गरं, तस्याभावप्र-
 माणानभ्युपगन्तृत्वादिति द्रष्टव्यम् । अयं सर्वज्ञग्राहकप्रमाणाभावः स्वसम्बन्धी सर्वसम्बन्धी वा तदभावसाधक उपेयः । आद्य
 आह-सर्वज्ञाप्यप्रवृत्तित (४५-२-३) इति, स्वसम्बन्धिनस्तस्य स्वमात्रविश्रान्तत्वात् सर्वत्र सर्वज्ञाभावसाधकत्वमिति
 भावः । अन्ये त्वाह-'गृहीत्वेत्यादि' (४५-२-३) तथा च सर्वसम्बन्धिनः सर्वज्ञग्राहकप्रमाणाभावस्य दुर्ज्ञानित्वात् प्रकृता-
 भावसाधकत्वमिति भावः । परोपगमत्त (४५-२-९) इति, स सर्वज्ञः (४५-२-१०) परोपगमत्तः (४५-२-१०)
 परसिद्धान्तेन सिद्धो नास्तीति यदि साध्यते मीमांसकेन, तदा स परोपगमः प्रमाणमप्रमाणं वेति विकल्पद्वयमुपतिष्ठते, आद्य
 आह-'तस्येति' तस्य परोपगमस्य प्रमाणत्वे व्याघातस्तदभावग्राहकस्य प्रमाणसिद्धस्यार्थस्य निषेद्धमशक्यत्वादिति भावः ।
 अन्ये आह-'अन्यथेति' अन्यथा (४५-२-१०) परोपगमस्याप्रमाणत्वे, स सर्वज्ञः, अन्योन्यवादिप्रतिवादिनोः सिद्धो न
 वादिन एवासिद्धत्वात्, तथा च तस्य नास्तित्वमनुमानेन साधयितुमशक्यम्, धर्महेतुद्वान्ता उभयवासिसिद्धा वक्तव्या इति
 समयवन्धादिति भावः । अत्राह मीमांसकः-'नन्वेवाभिति' (४५-२-१०) एवं परप्रमाणमात्रसिद्धस्यानिषेध्यत्वे, सदैवै-
 कान्तः परोपगमसिद्धः (४५-२-१०) कदां जैः निषिध्यते ? अत्रोच्यते, इति धीमतां न चोद्यं (४५-२-१०) न
 द्रष्टव्यम्, यतोऽनन्तधर्मितमन्यर्थे प्रमाणावाधिते सिद्धे तत्रैकान्ताभावसाधने न दोषः, अनेकान्तात्मज्ञानरथैकान्तानुपलम्भ-

धर्माद्युपदेयोपपद्येरिति गन्धम् । अन्त्ये त्वाह-‘धर्माद्युपदेयास्येति’ (४४-१-३) त्रयीवित्सम्बन्धी धर्माद्युपदेयोऽप्यथाऽपि
सर्वद्वयाभावेऽपि महाजनपद्विद्वेणोपपद्यत इति भावः । ‘उपदेयो हीं’ त्यादि (४४-१-४) कारिका पूर्वपक्षस्य, मुक्तादयो
ही (४४-१-५) त्यादिकारिकादय विकल्पद्वयसमाधानपक्ष, तत्र ये त्विति (४४-१-६) अस्या अपमर्थः । ये तु मन्यादयस्त्रयी-
विदां मध्ये प्राधान्येन सिद्धाः, कीदृशा इत्याह-त्रयीविद्विद्याभितो ब्रह्मः स्मृत्यादित्यो येषां कर्तृणां ते तथावे मन्यादयो वेद्यमन्-
योपलभ्यः (४४-१-६) साङ्गमीमांसाभ्ययनसमासादित्युत्पत्तिविशेषसमीचीनवेदार्थास्तन्मानमवबुद्धधर्माद्युपदेया इत्यर्थः,
तथा च सदुपदेयस्य वेदार्थविवेकेनान्यथोपपद्यमानत्वात् सर्वज्ञममकत्वमित्यर्थः, ‘न च यथेत्यादि’ (४४-१-७) यथाभावा
वधुःप्रत्यक्षेण पराहाणां भोगप्रत्यक्षेण पिपीलिकानां च प्राणप्रत्यक्षेणेत्यर्थः, नक्तंचरप्रत्यक्षेण (४४-१-८) दूकपिडा-
लसूपकवस्करादिप्रत्यक्षेणेत्यर्थः, प्रत्यक्षादीत्यादिनाऽनुमानादेरपि साध्ये सङ्गहात् तत्र व्यभिचारसम्भवप्रदर्शनायाह ‘कात्या-
यनादीति’ (४४-१-९) तस्यापीति (४४-१-१०) उक्तप्रत्ययादेरपीत्यर्थः । एव चेन्द्रियाद्यपटितसाधमीवन्त्यनिये-
धस्य साध्यत्वादयान्तरविशेषेणापि सामान्यसामग्र्यनुल्लेखनात् व्यभिचार इति भावः । ननु सर्वमिदं प्रत्यक्षमात्रस्येन्द्रिय-
बन्धत्वसिद्धानुपपद्यते चेदेव नास्ति ऐन्द्रियकप्रत्यक्ष एवेन्द्रियस्य हेतुत्वादत आह-‘न च दृष्टेत्यादि’ (४४-१-११) प्रत्य-
क्षत्वावच्छिन्न एव लाघवेनेन्द्रियस्य हेतुत्वादिन्द्रियबन्धत्वावच्छेदकमात्रपन्तरकल्पने यौरसाभावीन्द्रियप्रत्यक्षसम्भावनेत्यर्थः ।
‘अविप्रकृष्टेति’ (४४-१-१२) त्रिः स्वभावेद्वयकार्थैर्विकृष्टा इत्यर्थविशेष्येनापि, बाधकासम्भवाविति (४४-१-१३)
यद्यप्येव साधकप्रामाण्यग्राहकत्व बाधकासम्भवस्य व्यतिष्ठते न तु स्वातन्त्र्येण साधकत्व, तथापि व्यवहारादः साधकस्य शङ्का-

सर्वज्ञस्यैकदेशो धर्मस्तद्रूपस्येत्यर्थः, अस्मिन् पक्षे ' दृष्टो न चैकदेशोऽस्ति लिङ्गं वेति ' वक्ष्यमाणसामानाधिकरण्योपपत्तिरिति श्येयम् । तत्र ग्रन्थगमकसमुदायमध्याह्निकमेकदेशो ब्राह्म इति त्वाक्रे स्पष्टम् । अनिश्चितपक्षधर्मत्वस्य हेतोरगमकत्वादनिश्चिते च धर्मिणि हेतोः पक्षधर्मत्वानिश्चयस्य कर्तुमशक्यत्वाच्च केनापि लिङ्गेन सर्वज्ञानुमानं भवतीत्यर्थः । ' अतिप्रसङ्गादिति ' (४३-२-४) अलाघूनि निमज्जन्तीत्यादेरपि प्रामाण्यप्रसङ्गादित्यर्थः । कसार्थवादप्रधानत्वमिति हिरण्यगर्भप्रकृत्य स सर्वविदित्याद्यभिधानस्य कर्मकाण्डफलीभूताहिरण्यगर्भस्तुतिमात्रपरत्वादित्यर्थः, नातृपर्यासरुभवादित्यनन्तरं (४३-२-५) यथाश्रुत इति शेषः । ' आदिमदित्यादि ' (४३-२-७) अनादिनित्यागमो यदि सर्वज्ञमादिमन्तं प्रतिपादयति तदा स किमभूद् भवति भविष्यति वा कल्पत्रयेऽपि विरोध एवेति भावः । न च मन्त्रार्थवादानामिति (४३-२-१०) वेदो द्विविधो मन्त्रब्राह्मणभेदात्, तत्र ये वेदभागाः प्रयोगसमवेतमर्थं प्रकाशयन्तः स्वोच्चारणमात्रेण साध्यकर्मणि विनियुज्यन्तेऽभिमुक्त्याङ्गिकैश्च मन्त्रत्वेन समाख्यायन्ते ते मन्त्रास्ते च क्रमग्यजुःसामभेदेन त्रिप्रकाराः, अवशिष्टो भागो ब्राह्मणं, तच्च विध्यर्थवादभेदाद् द्विधा, तत्र विधिलिङ्गादिगर्भो वाक्यसन्दर्भः, अर्थवादः स्तुतिनिन्दाभेदाद् द्विविधः, चोदनाशेषत्वं तत्सामान्यलक्षणं, स पुनरर्थवादो द्विविधोऽपि त्रिविधः, तदुक्तं—' विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्वादार्थवादस्त्रिधा मतः ' ॥१॥ इति, तदिह मन्त्रार्थवादानां यथाश्रुते तात्पर्यं नावकल्प्यते, किन्तु न्यायप्राप्त एवेति नोक्तार्थवादात् सर्वज्ञसिद्धिरिति व्यक्तोऽर्थः । स्यादाद्यङ्गा धर्माद्युपदेशकरणान्यथानुपपत्त्या सर्वज्ञसिद्धिर्भविष्यति, तत्र विकल्पद्वयमुपतिष्ठते, कोनामान धर्माद्युपदेशोऽन्यथानुपपद्यमानो वाच्यः, सौगतादिसम्बन्धी त्रयीवित्सम्बन्धी घाः नाद्यः, व्याप्तिहादेव बौद्धादीनां

सवर्णार्द्धणि इति फलम् । इद्वानिपामि भीसाणि, दंसवर्द्धणि सेसाणि ॥ १ ॥ " चि, चन्न सर्वपातिससत्पदकेषु परिणामवि-
शेषेण देशपातिवया परिणामितेषु धार्योपशान्तिका अवन्पादिगुणाः प्रादुर्गन्ति, तदाह-णिदप्यस्य सवर्णार्द्धसेषु फलेषु देशपा-
र्द्धेण । कीरस्त गुणा जायन्ति ओदिगुण्यन्नसुवर्द्धका ॥ १ ॥ " एवं चार्धोदधिकमात्रगुणितः धार्योपशान्तिकमात्रः प्राप्तः, अनन्ता-
न्यत्वादिसर्वधातिशोदप्रकटीनां रसस्तु सर्वज्ञेयि सर्वपातिप्रकटीरतामान्याचञ्चोदनापि देशपातिवया परिणमनमश्वरूपमिति
सात्त्वादपिकमात्रगुणित एव विपाकोदयविक्रमस्वरूपात्मा धार्योपशान्तिको भावो भवति, केवलज्ञानकेवलवर्धनान्वरणीययोस्तु
विपाकोदयविक्रममेव उपयोगस्वमनन्तवत्त्वा कल्पते, अन्यथा धार्योः धार्योपशान्तिसम्पत्तात्, अधिक मत्कुलज्ञानवित्तरौ ।
तदेव भावेन्द्रियेर्ध्यादपिकमात्रगुणितस्य धार्योपशान्तस्य हेतुत्वाद्येवामात्ररूपानिबन्धनरयसिदिरात्ररणाद्योपशान्तत्वेन क्षीणोपशान्ता-
प्रणरत्नेन वा हेतुत्वमित्यत्र विनिर्गमनाविरुद्धस्याप्येतदर्थसाधित्वात्, यदि धैर्यमौपशान्तिकसाधिकादिभावस्त्वलेशविप्रसङ्ग इति,
तदाऽस्तु व्यापकत्वं धार्योपशान्तवटकं ध्रुवमात्रा पतित्यन्त्यावस्थाविपाकविपाकोदयविक्रमस्तस्य स्वस्यपक्षिणोदयसम्बन्धनेन हेतुत्वा,
उपशान्ताद् धार्योपशान्तविकेपरस्य प्रद्वयसुभवेनेवाभिधानात्वेन दाहे नष्टमभिरत्नेन भावेन्द्रिये क्षीणोपशान्त्यावस्थात्वेन न हेतुत्व-
मित्युक्तानपि न धारिणिवि मन्तव्यम्, मीमांसक प्रत्यवतिष्ठते—' ननु चेत्यादि ' (४३-१-१४) नहि मत् साधकं प्र-
त्यक्षं सन्नमपत्तीति (४३-२-१) प्रत्यक्षस्य तावत्प्रतिनिवृत्तास्यरूपादियोरन्तरातिरत्नेन परसन्धानपार्श्वसंवेदनवेदनमात्रेणै-
व धात्विः, किं पुनरतीवानागतवर्धमानप्रशान्त्यतिशयमात्रसकलपदार्थसाधारकासिचैव नयातिपुण्याविशेषपरिच्छेदे, विशेषा-
प्रक्षेपे विधिष्टाप्रक्षेपादिति भावः । ' तदेकदेशस्येति ' (४३-२-२) च एकदेश आपयो यस्य तत्सर्वार्थः, यद्वा तस्य पार्श्वेणः

विषयप्रतिपत्तेरस्पृष्टता चाभिमुख्योपलक्षणमिति नातिप्रसङ्गः, तयोः संस्कारा (४३-१-६) लब्धुपयोगयोः संस्काराः, जन्यजनकभावसम्बन्धे पृष्ठी, संस्कारशब्दार्थो न स्वरुपाश्रयहणोन्मुखता, तस्या उपयोगरूपत्वेन तदजन्यत्वादित्यतो व्यपचष्टे, स्वार्थधारणा इति (४३-१-६) लब्धुपयोगजन्यस्मृतियजनकधारणारूपा इत्यर्थः । तेषां लब्धुपयोगसंस्काराणाम्, अत्यये अभावे सति झ एव स्यादिति (४३-१-६) किञ्चिद्ब्रह्मत्वनियामकलब्धुपयोगसंस्काराभावे सत्यर्थत एव सर्वज्ञः स्यात्, तज्ज्ञाने इन्द्रियाजन्ये अत्यक्षत्वं चातीन्द्रियत्वादेवाविरुद्धम्, व्यवहारअत्यक्षत्वे इन्द्रियजन्यत्वविक्षयप्रत्यक्षत्वे इन्द्रियाद्यजन्यत्वस्यापि प्रयोजकत्वादिति भावः । न च अत्यक्षत्वमेवेन्द्रियजन्यतावच्छेदकं लाघवादितीन्द्रियसंस्काराभावेऽतीन्द्रियप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति शङ्कनीयम्, परेणापीश्वरप्रत्यक्षव्यावृत्त्यर्थं अत्यक्षनिष्ठवैजात्यस्यैवेन्द्रियजन्यतावच्छेदकत्वोपगमादस्माकं तत्र केवलज्ञानव्यावृत्तत्वोपगमे दोषाभावात् । अत एव न मतिज्ञानाद्यावरणक्षये क्षायिकमतिज्ञानाद्यापत्तिः, भावेन्द्रियसंस्काररूपकेवलतरप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नसामग्र्यभावात् सामान्यसामग्रीसहकृताया एव विशेषसामग्र्याः फलोपधापकत्वात्, तदिदमाह—‘कुतः पुनरित्यादि’ (४३-१-६) न च सकलावरणसंक्षय (४३-१-९) इति, तथा च सकलावरणसंक्षयाविनाशूतो भावेन्द्रियाभाव एवार्थवशसिद्धमतीन्द्रियं सर्वविषयकं प्रत्यक्षमनुमापयतीति भावः । ‘देशधातीत्यादि’ (४३-१-१०) इहायं सम्प्रदायः—देशधातीनीनां मतिज्ञानावरणादिप्रकृतीनां द्विविधानि रसस्पृहकानि भवन्ति सर्वधातीनि देशधातीनि च, कानि तानीति चेत्, यानि चतुःस्थानकानि त्रिस्थानकानि च, तानि सर्वाणि सर्वधातीन्येव, यानि पुनर्द्विस्थानकानि तानि मिश्राणि कानिचित्सर्वधातीनि कानिचिच्च देशधातीनीत्यर्थः । यान्येकस्थानकानि तानि तु देशधातीन्येव, तदुक्तं—‘चउतिट्टाणरसाहं,

विषयमाहात्म्यादीनां विशेषप्रहसामग्रीत्वेनानुगतानां हेतुत्वमित्यपि न्यास्यावप् । तत्रोपपायकतासम्बन्धेन धित्युपशयोप-
 शयवत्त्वस्यैव सामग्रीपदार्थत्वाद्, तस्या यावत्कारणरूपत्वेऽप्रीतानागतकतिपयवधुःसन्निकर्माभावे चाक्षुषानुपपत्तेः, एतेनैव तद्व-
 न्यक्तिविषयकचाक्षुषे तद्वन्व्यक्तिचक्षुःसंयोगत्वेनैव न्यासजन्यवृत्तिविषयप्रत्यक्षानुगोचन कारणता कल्प्यते तत्र एव तद्वन्व्यक्ति-
 वृत्तिगुणकर्माभावचाक्षुषनिर्वाहावधुःससृक्तसमवायादिप्रत्यक्षजन्यकल्पनलाघवादिषि तदीननैवापेक्षिकोक्तमन्यपास्त, सामान्य-
 लक्षणादिप्रत्यक्षस्याऽप्राधिकृतवद्वन्व्यक्तिविषयकप्रत्यक्षवाराभाय तद्वन्व्यक्तिनिष्ठलौकिकविषयसाध्यासित्वस्य कार्यतापठ्येदक-
 कोटावयवनिवेद्यनीयतया तद्वन्व्यक्तिनिष्ठायास्तद्वयगुणकर्माभावादितिष्ठितायाः लौकिकविषयतायाः नियमाय तत्र प्रत्यासत्ति-
 विषयेपस्य मम सत्त्वाने क्षयोपशयविषयेपस्य च हेतुतायाः आशयप्रकृत्याद् । किम् न्यासजन्यवृत्तिधर्मस्य पदाकाशसंयोगादोक्तत्वा-
 दिषदधोन्यत्वादेव न प्रत्यक्ष, वधुःससृक्तवदससृक्तपटसंयोगाप्रत्यक्षत्वस्य तु नोक्तकार्यकारणभावादपि निर्वाहः, संयो-
 गादिप्रत्यक्षस्य यावदाशयविषयकत्वमित्यमोकाशपि परस्परानवच्छेदकारणवच्छेदेन पटवधुःसंयोगपटवधुःसंयोगोभयपक्षव-
 शटपटसंयोगादिप्रत्यक्षपक्षेर्दोर्घात्त्वाद्, त्यागवच्छेदकावच्छिन्नपटवृत्तिपटसंयोगावच्छेदकावच्छिन्नपरवत्प्रत्यक्षेन पटवधुःसंयोग-
 विशिष्टपटवधुःसंयोगत्वादिना घटेतुत्वे तु विनिगमनाविहादन्तत्वाकार्यकारणवयावपक्षे मदागौरवं, सत्त्वमात्रजन्यसमवृत्तान्या-
 व्यवृत्तिप्रत्यक्षे न्याय्यवृत्तेरप्यवच्छेदकस्वीकारे वा द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षत्वावच्छिन्न एव वधुःसंयोगावच्छेदकावच्छिन्नसमवा-
 यसम्बन्धावच्छिन्नाधारत्वानिरूपकत्वस्य प्रत्यक्षमचित्त्व परस्य वक्तुमुचितविविधं यत्किमिदं तद्, प्रसृतो द्रव्यविषयकचाक्षुषस्य
 सामग्र्येव न तद्वृत्तिगुणकर्माभावप्रत्यक्षनिर्वाहो, द्रव्याविषयकत्वमपि परमाधुनाप्योर्ध्वत्वकपाभाषचाक्षुषस्य परैरन्त्युपगमा-

तद्वत्तादृशरूपादिचाक्षुषस्यापि तैरभ्युपगन्तुं शक्यत्वादिति, द्रव्यार्थतश्चाक्षुषादेः सार्वत्रिकत्वेऽपि पर्यायार्थतस्तत्तच्चाक्षुषविशेषे
क्षयोपशमविशेषस्य हेतुत्वमवश्यं वाच्यम्, अन्यथा नियतधर्मोहोत्खानुपपत्तेः, तथा च प्रत्यासत्तीनां त्रिशिष्य हेतुत्वमनतिप्रयो-
जनं, चाक्षुषत्वावच्छिन्ने चक्षुराभिमुख्यस्यैकस्यैव प्रत्यासत्तिस्थानेऽभियेकौचित्यादित्यस्मत्सम्प्रदायानुगतो नवीनः पन्थाः ।
एतेन घटाकाशसंयोगादेर्विशिष्यायोग्यत्वकल्पनपरिहाराय व्यासज्यवृत्तिधर्मप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वं कल्पनीयम्,
तत्र कारणतावच्छेदकं कार्यतावच्छेदकं पर्याप्तिमत्त्वमेव, कारणतावच्छेदकतावच्छेदकः सम्बन्धः स्वावच्छिन्नाधारतावच्चा-
क्षुपत्वं, कारणतावच्छेदकः स्वविषयवृत्तिता, कार्यतावच्छेदकतावच्छेदकः स्वावच्छिन्नाधेयतावच्चाक्षुपत्वं, कार्यतावच्छेदकः
सम्बन्धो विशेष्यतेति नानुगमइत्यादि नवीनतरोक्तमप्यपास्तं, सति क्षयोपशमविशेषे यावदाश्रयप्रत्यक्षोत्पत्तिकाल एव
द्वित्वसंयोगादिप्रत्यक्षोपगमेन तस्य तद्वेतुत्वे मानाभावाद् द्रव्यजात्यन्यचाक्षुषे चाक्षुषान्यसमवेतत्वस्य प्रतिबन्धकत्वेनैव
घटाकाशसंयोगाद्यप्रत्यक्षत्वोपपत्तेः, इत्थमेव क्रमिकद्वित्रपदार्थगतद्वित्वत्रित्वादिप्रत्यक्षस्यैकत्वद्वयप्रत्यक्षोत्पत्तिकाले द्वित्वा-
दिप्रत्यक्षस्य चोपपत्तिः । किञ्च संयोगत्वादिना पर्याप्तिमत्प्रत्यक्षे न यावदाश्रयप्रत्यक्षं हेतुः, किन्तु घटादिप्रकारकसंयोगादि-
प्रत्यक्षे, तत्र च विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रयैव घटादिज्ञानस्य हेतुत्वान्न यावदाश्रयप्रत्यक्षत्वेन हेतुत्वम्, अन्यथा
घटपटोभयाभावप्रत्यक्षादौ यावत्प्रतियोगिज्ञानत्वेनापि हेतुतापत्तेरिति विना क्षयोपशमानुसरणं न कुत्राप्युपपत्तिरिति दृढतरमनु-
सन्धेयम्, अधिकमस्मत्कृतस्याद्वादरहस्य-स्याद्वादकल्पलतादौ, तत्सिद्धमेतत् प्रतिबन्धकर्मक्षयोपशमक्षयलक्षणैव प्रत्यक्ष-
जननयोग्यतेति । साकल्येन विरतव्यामोहः सर्वं पश्यत्येवेति, ज्ञो ज्ञेय (४७-१-५) इति संवादकारिकाया अय-

मर्थः । यथा सर्वदासादाकृत्यं बहेः स्वभावो मणिसम्बद्धकलदावदाहस्तु तदा प्रतिबन्धकछतस्तथा सर्वज्ञेयावभासित्वचि-
दात्मनः स्वभाव एव, छत्तस्ये तत्प्रतिबन्धस्तु प्रतिबन्ध कृत इति, सकलतदपगमेऽर्थसिद्धमेव भगवतः सर्वव्यत्यमिति । अत
तयाक्षानपेक्षेति (४७-१-६) भाष्यप्रतीकं भवमृत्प्रमोसिति योजनीयम्, तदाचरणेति (४७-१-१०) अक्षायेक्षा हि ज्ञाने
विषयस्पष्टत्वार्यं तथावधिभनः पर्याययोः ध्वोपलुमातिशयादेवेति तयोस्तदन्तपेक्षत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः । स्वचिपये परिरस्तुट-
त्यादिति घृम इति (४७-१-११) तथा च प्रत्यक्षत्वे स्पष्टतैव प्रयोजिका, सा च द्विविधा, सकलस्पष्टता देवस्पष्टता च, आद्याया-
माचरणक्षयः प्रयोजकः, द्वितीयाद्यो च स्वचिदिनिग्रय स्वचिदुपलब्धिषः, मतिभुतयोः परोक्षत्वमये तु गुणविशेष एवेति मन्तव्यम्॥

एवं सति प्रवृत्तेऽप्रयोजकत्वं स्वादृशापेक्षत्वेऽपि गुणविशेषादतिस्पष्टत्वसम्भवादित्याद्यस्य समाचरे-न नैयं साकलेये-
नेत्यादिना (४७-१-११) एवमवधिज्ञानमनःपर्यायज्ञानयोरक्षानपेक्षत्वे तत्साधर्म्येण केवलज्ञानस्य तथात्वप्राप्तौ भगवत्प्रत्य-
क्षमक्षानपेक्षं साकल्येन विरलव्यामोहत्वाद् सर्वदर्शनत्वाद्वा यमैर्यं तमैर्यं यथाऽस्मदादिप्रत्यक्षमिति व्यतिरेकिणि हेतोरनेकान्ति-
कत्वमप्रयोजकत्वं न शङ्कनीयम्, कृत इत्याह-'विषयइति' (४७-१-१२) अवधीति च, उन्माग्यामक्षापेक्षत्वस्य स्पष्टता-
प्रयोजकत्वं लब्धित मयति, तथा चाक्षापेक्षत्व देवस्पष्टत्वेऽपि न प्रयोजक किं पुनः सर्वस्पष्टत्वइति, हेतुसत्त्वे साध्यासत्त्वे प्रकृते
सर्वस्पष्टत्वानुपपत्तिरधिकस्तर्क इति नाप्रयोजकत्वमिति भावः । न चापेक्षत्वेऽपि गुणविशेषाद् सर्वस्पष्टत्वोपपत्तिः केवलज्ञानोत्पाद-
कगुणस्यैव लाघवादिन्द्रियसंस्कारनाशकत्वेन तस्य सद्विरुद्धत्वादिति द्रष्टव्यम्, यिकलप्रत्यक्षस्येति (४७-१-१४) पारमार्थिक-
प्रत्यक्षमात्रस्य पक्षीकरणे तु भागासिद्धतयाऽस्याहेतुत्व स्यादेवेत्यर्थः । तर्हि सत्यत्वम् (४७-२-३) इति, नन्वेव स्वामयान-

विशेषं चक्षुराधनपेक्षायां चाक्षुपादौ तदपेक्षानियमभङ्गः, कथमिति चेत्, सत्यं पक्ष्यामीत्यनुभवानुरोधेन स्वामविशेषोऽपि चाक्षु-
पत्वसिद्धेस्तत्र च चक्षुराधपेक्षाव्यतिरेकस्य स्पष्टत्वादित्यवेहि, पक्ष्यामीत्याभिलाषे विषयताविशेष एव प्रयोजको नतु चाक्षुपत्वं
जातिः, स च चक्षुःसन्निर्गमप्रयोज्यो दोषविशेषप्रयोज्येति न दोष इति चेत्, न, सत्यात्वस्य स्वमविशेषणस्याभिधानेन दोष-
विशेषप्रयोज्यव्यावृत्तेः तादृशविषयताविशेषावच्छिन्नेऽनुगतश्च योपशमविशेषस्यैव हेतुत्वेनालोकावचक्षुपस्तत्रानियतहेतुताया एव
युक्तत्वात् द्रव्यचक्षुर्व्यापारमावेऽपि भावचाक्षुषस्य 'पंचिन्द्रिओव वउलो' इत्यादिदृष्टान्तसिद्धत्वेनापसिद्धान्तायोगादितिदिक् ।

दोषावरणयोर्हानिर्निर्देशोपास्त्यतिशयनात् । कचिद्यथा स्वहेतुभ्यो वहिरन्तर्मलक्षयः ॥ ४ ॥

दोषावरणसामान्ययोर्हानेः प्रसिद्धत्वाद्यभित्तं न विक्रयते । तत्प्रसिद्धिः पुनरम्मादादिषु देशतो निर्दोषत्वस्य ज्ञानादेश्च कार्यस्य
निश्चयाद्भवत्येव, अन्यथा तदनुपपत्तेः । सा कचिन्निर्देशोपास्तीति साध्यते, यदिप्रतिवादिनोरत्र विप्रतिपत्तेः । अतिशयनादिति हेतुः ।
कचिक्तनकपापाणादौ किट्टकालिकादिवहिरन्तर्मलक्षयो यथेति दृष्टान्तः, प्रसिद्धत्वात् । स हि कनकपापाणादौ प्रकृत्यमाणो दृष्टो निश्चेषः ।
तद्व्यवहारोपावरणहानिरपि प्रकृत्यमाणाऽस्मादादिषु प्रतीता सती कचिन्निर्देशोपास्तीति सिद्ध्यति । कः पुनर्दोषो नामावरणाद्विज्ञस्वभाव इति
चेत्, उच्यते । वचनसामर्थ्यादज्ञानादिर्दोषः स्वपरपरिणामहेतुः । न हि दोष एवावरणमिति प्रतिपादने कारिकाया दोषावरणयोरिति
द्विवचनं समर्थम्, ततस्तत्सामर्थ्यावावरणात्पौद्गलिकज्ञानावरणादिकर्मणो भिन्नस्वभाव एवाज्ञानादिर्दोषोऽभ्युगते । तस्मैतुः पुनरावरणं
कर्म जीवस्य पूर्वस्वपरिणामश्च । स्वपरिणामहेतुः एवाज्ञानादिरित्ययुक्तं, तस्य कादाचित्तत्त्वविरोधाज्जीवत्वादिवत्, परपरिणामहेतुक
एवेलापि न व्यवतिष्ठते, मुक्तालानोपि तत्प्रसङ्गात्, सर्वस्य कार्यस्योपादानसहकारिमामभीजन्यतयोपगमात्तथा प्रतीतेश्च । तथा च दोषो

दोषावरणयोर्होनेरतिशयनात्रिशेषतायां साध्यायां बुद्धेरपि किञ्च परिक्षयः स्याद्विशेषाभावादतोऽनेकान्तिको हेतुरित्यशिक्षितलक्षितं, चेतनादिगुणव्यावृत्तेः सर्वात्मना पृथिव्यादौ सर्वात्मना चेतनादिगुणप्रध्वंसाभावस्याभावाद् बुद्धिहान्यानेकान्तिकमेवातिशयनमित्यप्यनवबोधविजृम्भितं, पृथिव्यादौ पुद्गले पृथिवीकायिकादिभिरात्मभिः शरीरत्वेन गृहीते स्वायुपः क्षयात्यक्ते चेतनादिगुणस्य व्यावृत्तेः सर्वात्मना प्रध्वंसाभावरूपत्वेन स्याद्वादिभिरभिमतत्वात्, “न हि स कश्चित्पुद्गलोस्ति यो न जीवैरसङ्गद्भुक्तोऽस्ति” इति वचनात् । प्रसिद्धश्च पृथिव्यादौ चेतनादिगुणस्याभावः, अनुपलम्भान्यथानुपपत्तेः । अदृश्यानुपलम्भादभावासिद्धिरित्ययुक्तं, परचेतन्यनिवृत्तावारेकापत्तेः, संस्कर्तॄणां पातकित्वप्रसङ्गाद्, बहुलमप्रत्यक्षस्यापि रोगादेर्विनिवृत्तिनिर्णयात् । स्यान्मतं ते, व्यापारव्याहाराकारविशेषपव्यावृत्तिसमयवशात्तादृशं लोको विवेचयति—नास्त्यत्र मृतशरीरे चैतन्यं ‘व्यापारव्याहाराकारविशेषानुपलब्धेः, कार्यविशेषानुपलम्भस्य कारणविशेषाभावाविनाभावित्वात्, चान्दनादिधूसानुपलम्भस्य तत्समर्थचान्दनादिपावकाभावाविनाभावित्ववत् । तथा नास्त्यस्य रोगो ज्वरादिः, स्पर्शादिविशेषानुपलब्धेः, भूतग्रहादिर्वा, चेष्टाविशेषानुपलब्धेः । सम्यग्वैद्यशस्त्रभूततन्त्रादिसमयवशादत्यन्ताभ्यस्तचैतन्यरोगादिकार्यविशेषाणां लोकानां तद्विवेकोपपत्तिः’ इति, तदेतत्पृथिव्यादौ सर्वात्मना चेतनादिगुणव्यावृत्तावपि समानम् । नास्त्यत्र भस्मादिपृथिव्यादौ पृथिवीचेतनादिगुणः, व्यापारव्याहाराकारविशेषपव्यावृत्तेरिति समयवशात्तत्सिद्धान्तविज्ञेयो विवेचयति । स्यादाकूतं ते, ‘व्यापारादिविशेषस्यानुपलब्धेस्तज्जननसमर्थचेतनादिगुणव्यावृत्तिसिद्धावपि तज्जननासमर्थचेतनादिव्यावृत्त्यसिद्धेर्न सर्वात्मना तद्व्यावृत्तिसिद्धिः’ इति, तदसमञ्जसं, व्यापाराद्यशेषकार्यजननासमर्थस्य शरीरीणां चेतनादेरसम्भवात्, संभवे वा शरीरित्वविरोधात् । ततः कार्यविशेषानुपलब्धेः सर्वात्मना चेतनादिगुणव्यावृत्तिः पृथिव्यादेः सिध्यत्येव,

पपत्तेः । शब्देन व्यभिचार इति चेत्, न, तस्य द्रव्यतया ध्रौव्याभ्युपगमान् । निगुत्वदीपादिभिरनेकान्त इत्युक्तं, तेनानपि द्रव्यत्वतो ध्रुवत्वात्, क्षणिकैकान्ते सर्वथार्थकित्याविरोधन्याभिधानात् । ततो यादृशी गणेरुत्तादेव्यागृहीतिः पदिशुद्धिस्तादृशी जीवस्य कर्मणां निवृत्तिर्होतिः । तस्यां च सत्यामात्यन्तिकी शुद्धिः सम्भाव्यते, सकलकर्मपर्यायविनाशान्, तस्याकर्तृपर्यागात्तान्ततया परिणमनाद्, मलद्रव्यस्य मलात्मकपर्यायतया निरुतावप्यमलात्मकपर्यायाविष्टतया परिणमनवत् । तदेतेन तुच्छः प्रध्वंसाभावः सर्वत्र प्रत्यागत्यातः, कार्योत्पादस्यैव पूर्वकारक्षयरूपत्वप्रतीतेः । समर्थयिष्यते चेत्तन् “ कार्योत्पादः क्षयो देतोर्निगमान् ” इत्यत्र । तेन सणोः कैवल्यमेव मलादेर्वैकल्यम् । कर्मणोपि वैकल्यमात्मकैवल्यमस्तेव ततो नाविप्रमज्यते । द्रव्यार्थतया बुधेरात्मन्यस्य विनाशराद्योत्पन्ना परिक्षयाप्रमृतात्, पर्यायार्थतया परिश्रयेपि सिद्धान्ताविरोधात् । ननु च यथा कर्मद्रव्यस्य कार्यद्रव्यपर्यायिनिगुतावप्यकर्तृमात्मकपर्यागरूपतयावस्थानं तथात्मनो बुद्धिपर्यागतया निवृत्तावप्यबुद्धिरूपपर्यायतयावस्थानान् सिद्धान्तविरोध एवेत्यतिप्रसज्यते इति चेत्, न, धैर्यम्यान् । कर्मद्रव्यं हि पुद्गलद्रव्यम्, तस्यात्मनि पारतन्त्र्यं कुर्वतः कर्मत्वपरिणामस्तदुर्वर्तोऽकर्तृत्वपरिणामेनावस्थानं, रूपादिसत्त्वसामान्यलक्षणत्वात्पुद्गलद्रव्यस्य कर्मत्वलक्षणत्वाभावाच्चिकृद्गमिणीयते । बुद्धिद्रव्यं तु जीवः । तस्य बुद्धिः पर्यागः । तत् नामान्यं लक्षणम्, “उपयोगो लक्षणम्” इति वचनान् । न च लक्षणाभावे लक्ष्यमवतिष्ठते, तस्या तदलक्षणत्वप्रसक्तैर्येनानुसृष्टिपर्यागात्मकतयावस्थानं जीवस्य निःशेषतो बुद्धिपरिश्रयेप्यधिकृदं स्यात् । नन्वेवमज्ञानादेर्दोषस्त पर्यायार्थतया हानिर्निरोधोप सिद्धयेदशरणवत्तु पुनर्द्रव्यार्थतया बुद्धिवत् । ततो दोषसामान्यस्यात्मन्यवस्थानात् निर्दोषत्वमिद्विरित्यपरः, मोक्षतत्त्वज्ञ एव, गतः प्रतिपन्न एवात्मनामागन्तुको मलः परिश्रयी स्वनिर्दोषनिमित्तविवर्द्धनवजान् द्विविधो ज्ञात्मनः परिणामः स्वाभाविक आगन्तुकश्च । नत्र स्वाभाविकोऽगन्तज्ञानादिरात्मस्वरूपत्वान्,

यदपकर्षति तत् तद्विरोधि सिद्धम् । यथोष्णस्पर्शः प्रकृष्यमाणः शीतस्पर्शमपकर्ष्येत्तद्विरोधी । मिथ्यादर्शनादिकमपकर्षति च प्रकृष्यमाणं क्वचित्सम्यग्दर्शनादि, तत् तद्विरोधि । कथं पुनः सम्यग्दर्शनादेः क्वचित्परमप्रकर्षसद्भावः सिद्ध इति चेत्, प्रकृष्यमाणत्वात् । यद्धि प्रकृष्यमाणं तत्क्वचित्परमप्रकर्षसद्भावभागदृष्टम् । यथा नभसि परिमाणम् । प्रकृष्यमाणं च सम्यग्दर्शनादि । तस्मात्परमप्रकर्षसद्भावभाक् । परत्वापरत्वाभ्यां व्यभिचार इति चेत्, न, तयोरपि सपर्यन्तजगद्भादिनां परमप्रकर्षसद्भावभावत्वसिद्धेः । न चापर्यन्तं जगदिति वक्तुं शक्यं, विशिष्टसन्निवेशत्ववर्तवत् । यत्पुनरपर्यन्तं तत्र विशिष्टसन्निवेशं सिद्धं, यथा व्योम । विशिष्टसन्निवेशं च जगत्, तस्मात्सर्वतः सपर्यन्तमिति निगदितमन्यत्र । संसारेणानेकान्त इति चेत्, न, तस्याप्यभ्यजीवेषु परमप्रकर्षसद्भावसिद्धौ प्रकृष्यमाणत्वेन प्रतीतेः । एतेन मिथ्यादर्शनादिभिर्व्यभिचारः प्रत्याख्यातः, तेषामप्यभ्येषु परमप्रकर्षसद्भावत्वात् । ततो नानैकान्तिकं प्रकृष्यमाणत्वं परमप्रकर्षसद्भावे साध्ये । नापि विरुद्धं, सर्वथा विपक्षाद्व्यावृत्तेः । इति कचिन्मिथ्यादर्शनादिविरोधि सम्यग्दर्शनादि परमप्रकर्षसद्भावं साधयति । स च सिध्यन्मिथ्यादर्शनादेरत्यन्तनिवृत्तिं गमयति । सा च गम्यमाना स्वकार्यसंसारत्यन्तनिवृत्तिं निश्चाययति । यासौ संसारस्यात्यन्तनिवृत्तिः सा मुक्तिरिति । तदन्यथानुपपत्तेरात्मनो ज्ञानादिगुणस्वभावत्वसिद्धेर्न दोषस्वभावत्वसिद्धिः, विरोधात् । प्रसिद्धायां कचिदात्मनि निःश्रेयसभाजि गुणस्वभावतायामभ्यादावपि तन्निर्णयः, जीवत्वान्यथानुपपत्तेः, प्रसिद्धे च सर्वस्मिन्नात्मनि ज्ञानादिगुणस्वभावत्वे दोषस्वभावत्वसिद्धेः सिद्धं दोषस्य कादाचित्कत्वमागन्तुकत्वं साधयति । ततः स एव परिक्षयी स्वनिर्हासनिमित्तविवर्द्धनवशादिति सुस्पष्टमाभाति, दोषनिर्हासनिमित्तस्य सम्यग्दर्शनादेर्विशेषेण वर्द्धनप्रसाधनात् । इत्यावरणस्य द्रव्यकर्मणो दोषस्य च भावकर्मणो भूयत इव महतोत्यन्तनिवृत्तिसिद्धेः कर्मभूयतां भेत्ता मोक्षमार्गस्य प्रणेता स्तोतव्यः समवतिष्ठते विश्वतत्त्वानां ज्ञाता च ।

ननु निरस्तोपद्रवः सन्नात्मा क्वमकञ्चद्वेपि विप्रकर्षिण्यर्थं प्रत्यक्षीकुर्यात् । नहि नवन निरस्तोपद्रव विगलिततिमिरादिक-
 लङ्पटलमपि दैवकालस्वभावविप्रकर्षभाज्यर्थं प्रत्यक्षीकुर्यात् प्रतीचं, स्वयोग्यत्वेवार्थस्व तेन प्रत्यक्षीकरणदर्शनात् । निरस्तामहोपरगा-
 नुपद्रवोपि दिपलकः प्रतिहतपनपटलकलङ्का स्वयोग्यानेष वर्तमानार्थोऽपि प्रकाशयन्नुपलब्धो, नातीतानागतार्थानयोग्यानिपि
 जीवोपि निरस्तएगादिभावकर्मोपद्रवः सन् विगलितज्ञानावरणादिविषयकर्मोत्सकञ्चद्वेपि च क्व विप्रकर्षमर्थमशेषं प्रत्यक्षीकर्तुं प्रभुः ?
 युष्मात्मा भवन्नपि न योदनाभ्राभाष्यप्रतिबन्धविधावी, अर्थादो सस्या एव श्रमाप्यप्रसिध्योः, मुष्माणनस्तत्राभ्रमाणत्वात्, तस्यागन्वादि-
 स्तभावपरिणामेपि पर्यवृत्त्याभावात्प्रतिषेधत्वात्, उदुष्ट, “ वर्तव्यत्वेनियेरस्तु केवलोऽऽत्रोपद्रुग्यते । सर्वमन्यत्रिजानैस्तु पुष्टं केन
 धार्यते ॥ १ ॥ ” इति वदन्तमिष स्तोत्रः प्रस्तावितयथिषीर्षया भगवन्तं प्रत्याहुः ।—

‘दोषावरणयोरिति’ (८८-२-६) दोषावरणयोर्हानिः क्वचिदात्मनि निःशेषा भवति । अतिशयवतीत्यात्, या हानिरति-
 श्यायिनी सा क्वचिद्विशिष्टेषा भवति यथा कनकपापाणादौ किङ्कालिकादिबहिरन्तर्मलहानिरिति प्रयोगोऽत्र द्रष्टव्यः । अत्राति-
 श्यायिनीत्वमाश्रयमेवव्यापापप्रयुक्तात्पात्यतरबहुतरप्रतियोगिकत्व, विशेष्यत्वं च स्वसमानाधिकरणस्वप्रतियोगिजादीयप्रा-
 गभावकालीनभिन्नत्वम्, अतो न जातिरुपातिशयपरमुक्तिसकमाद्यसम्भवप्रयुक्तदोषावकाशः । यदि चेवमपि साध्यहेत्वोर्व्यधिकर-
 णत्वमुत्प्रेषते, तदा दोषावरणहानित्वं पधीकृत्य तत्र निरुक्तातिशयितव्यचित्वेन निःशेषयुक्तित्वसाधने तात्पर्यं द्रष्टव्यम् । देघातो
 निर्दोषपत्वस्येति (८८-२-७) यद्यपि देघतो दोषहर्नेद्वतो निर्दोषत्व न कार्यम्, अमेदे कार्यकारणभावविरोधात्, तथापि
 तदुपलक्षिता देशतः शुद्धिः स्यानुभवसाधिका कार्यत्वेन द्रष्टव्या । ‘स्वपरिणामवेतुक एवेत्यादि’ (८८-२-१३) अत्राज्ञानादिः

स्वपरिणाममात्रहेतुको न भवति कादाचित्कत्वात्, व्यतिरेके जीवत्ववत्, परपरिणाममात्रहेतुको न भवति जीवधर्मत्वाद्, व्यतिरेके जीवत्ववत्, स्वपरपरिणामहेतुको भवति कार्यत्वान्मापाकवदित्यनुमानत्रयं द्रष्टव्यम् । प्रथमे कादाचित्कत्वं न कालवृत्त्यभावप्रतियोगित्वं, स्वपरिणाममात्रहेतुके भवत्येव तत्सत्त्वेन व्यतिरेकन्यासौ व्यभिचारात्, किन्त्वभूत्वां भावित्वं, विसभागसन्तत्यवच्छिन्नकार्यत्वं वा तत्, व्यतिरेके दृष्टान्तीभूतस्य जीवत्वस्य च व्यञ्जनपर्यायतया स्वरूपतोऽहेतुकत्वेऽपि शुद्धशुद्धाभिमतार्थपर्यायाभेदनिरूपितं स्वपरिणाममात्रहेतुकत्वं, तच्च कार्यतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वेनोपस्थित एव विवक्ष्यत इति नार्थपर्यायान्तरेऽतिप्रसङ्गः । द्वितीयेऽप्यन्यैव रीत्या परपरिणाममात्रहेतुकत्वं परमिष्टः पारिणामिकभावइति सुक्तात्मनस्तत्प्रसङ्गो विपर्यये बाधक उक्तो ग्रन्थकृता । तृतीये कार्यत्वस्योद्भूतकार्यत्वादित्यर्थः, तेन जीवत्वादौ न व्यभिचारो नित्यत्वेनार्पिते तत्रानित्याभेदोपप्रयुक्तकार्यत्वादित्यस्यानुद्भूतत्वादिति ध्येयम् । 'साध्यापरिज्ञानादिति' (८९-१-११) उद्देश्यानुमिति विषयापरिज्ञानादित्यर्थः, साध्यः उद्देश्यानुमिति विषयः तस्य दोषावरणात्यन्ताभावस्य अनिष्टत्वान्मुक्तिर्वेदानामभिमतत्वात्, तस्य मुक्तित्वे सदात्मनो मुक्तिप्रसङ्गात् (८९-१-१२) त्रैकालिक्यास्तादात्म्यपरिणामनिवृत्तेरत्यन्ताभावत्वादोषावरणयोस्तादात्म्यपरिणामस्य चात्मनि नित्यनिवृत्तत्वादिति भावः । यद्यप्यावरणतादात्म्यमात्मतो नित्यनिवृत्तमभ्युपगन्तुं शक्यम्, भिन्नद्रव्यत्वात्, दोषतादात्म्यन्तु न तत्कालावच्छिन्नतत्तादात्म्यस्यात्मन्यवर्जनीयत्वात्, तथाप्येकसत्त्वेऽप्युभयाभावाभ्युपगमेनावरणोदयपरिणितिरूपदोषाभिप्रायेण वेदमभिधानमिति मन्तव्यम् । तत्त एव प्रसिद्धत्वादेव, तदेव स्पष्टीकर्तुमाह प्राग्विद्यमानस्येत्यादि (८९-१-१३) प्रध्वंसाभावे साध्ये न सिद्धसाध्यतेत्युपदर्शयति नच लोष्टादावित्यादिना (८९-१-१४)

शरीरत्वेन गृहीत इति (८९-२-३) अणुणाशुवाणं' इत्यादि सम्मत्युक्तरीत्या शरीरात्मनोः कथञ्चिदेकत्वेन तथैव
 लोकलीकोचरानुभवसिद्धत्वेन चारमगृहीतवृत्ते दृष्टिव्यादिद्वितीरे बुद्ध्यादिनिर्देशेष्वस्य शुक्तियुक्तत्वादिति भावः । नहि प्रति-
 योगिसमवायिदेष्ट एव ज्ञेयप्रगमादौ स्त इति नैयायिकवचन श्रद्धातुमर्हं, समवायिकारणनाशजन्यद्रव्यनाशस्य निराधिकरण-
 त्वापत्तेः, न च समवायिकारणसमवायिकारणमेव तत्राधिकरण, तत्राश्रयत्वेऽप्यधिकरणचिन्तायां परमाणुविभामापत्तेः, तदु-
 गतस्य च तस्य क्वा प्रतीतिसम्बन्धविशेषेण स्पृष्टावयवनिष्ठताभ्युपगमे किमपरादमधिकरणान्तरेण, येन तत्र तद्वत्ताप्रतीति-
 सिद्धावप्यपलभ्येतेति दिक् । आयरणहानिर्न साध्या द्रव्यार्थपर्यायैविकल्पानुपपत्तेरित्याशयमानाह दूर्यपक्षे 'ननु न यदी-
 त्यादि' (९०-१-९) स्वसमानाधिकरणस्वप्रतियोगितातीयप्रागभावासमानकालीनत्वविशेषणादापरणत्वावच्छिन्नमर्थमस्य वा
 साध्यत्वाच्च दोषइत्यभिप्रायवान् सिद्धान्तपति सोऽप्यनयमुद्धतस्य (९०-१-११) इत्यादिना, सफलकर्मपर्यायिनाद्यस्य
 फलमभिधिदृष्ट्यनाद्यनियतत्वेऽपि तदुपलक्षितद्रव्यनाशानियतत्वाच्च निरन्वयनाद्यापत्तिरित्याह- 'सफलकर्मइत्यादि'
 (९०-१-३) ननु कर्मपर्यायत्वावच्छिन्ने कर्मद्रव्यत्वेनाकर्मपर्यायित्वावच्छिन्ने चाकर्मद्रव्यत्वेन हेतुत्वात् फलं युक्तौ कर्मद्रव्यस्या
 कर्मपर्यायाक्रान्ततया परिणमनमिति चेत्, न । शुद्धद्रव्यस्यैवावस्थाविशेषेण कर्मफलोत्पत्तिरुक्ततया परिणमनादन्योन्यामा-
 वस्याभ्याप्यवृत्तित्वादुभयरूपतोपपत्तेः, नन्वेवं जीवद्रव्यमपि निक्षेपितजीवपर्यायमजीवपर्यायानादानमजीवद्रव्यं स्यात्,
 तद्रव्यस्य तदन्यद्रव्यपर्यायपरिणमनाभावव्याप्यत्वोपपत्तेः च कर्मद्रव्यमप्यकर्मपर्यायपरिणामि न स्यादिति चेत्, न जीवा-
 जीवपरिणामयोः प्रदेशविरोधस्य कर्मफलोत्पत्तिरुक्तप्रतिबन्धयोगात् द्रव्यत्वसाक्षाद्-

व्याप्यजात्यवच्छेदेन नियतपर्यायारम्भवादो, न तु तदवान्तरजात्यवच्छेदेनेति परमार्थः । युक्तं चैतत्, परेषां जन्यपृथिवीत्वा-
द्यवच्छिन्ने पृथिवीत्वादिना हेतुत्वे गौरवादित्यादि विपश्चितमन्यत्र । एतेनोत्तरपर्यायस्यैव पूर्वपर्यायध्वंसत्वेन, तुच्छः पटप-
दार्थीभिन्नत्वेनाभिमतः, ततो नातिप्रसज्यत (९०-२-६) इति कर्मवैकल्येऽप्यात्मैकवलयवद्बुद्धिवैकल्येऽप्यात्मैकवलय-
स्यादित्यतिप्रसङ्गो नापद्यते, स्वलक्षणीभूतनिःशेषपर्यायैककल्यस्यासाध्यत्वादसत्त्वाच्चेति भावः । न च लक्षणाभाव-
(९०-२-११) इत्यादि, तथा च बुद्धिपर्यायः स्वाश्रयद्रव्ये निःशेषतो हीयते पर्यायत्वादित्यत्र स्वलक्षणतावच्छेदकानवच्छि-
त्वस्योपाधेः सत्त्वादगमकत्वमिति भावः । यद्यपि कर्मपर्यायत्वमपि कर्मद्रव्यलक्षणतावच्छेदकमेव, तथापि द्रव्यविभाजकोपा-
ध्यवच्छिन्नलक्षयतानिरूपितलक्षणतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वमुपाधिरित्यत्र तात्पर्यम् । 'न पुनर्द्रव्यार्थतयेति' (९०-२-१२)
द्रव्यार्थतया हानेरतद्द्रव्यस्वरूपत्वादिति भावः । कादाचित्कत्वात्मनि दोष (९१-१-४) इति, तथा च कादाचि-
त्कत्वादज्ञानादेर्दोषस्य द्रव्यार्थतया हानिरविरुद्धेति, सा चास्मदुक्तविशेषणमुद्रयैव भावनीया । कादाचित्कत्वं च यद्यपि
बुद्ध्यादेरप्यस्ति, तथाप्यधिकृतपर्यायतावच्छेदकावच्छेदेन तत्त्वं द्रव्यार्थतया निःशेषहानिव्याप्यं, न च बुद्धिपर्यायत्वावच्छेदेन
तत्त्वमस्ति स्वलक्षणत्वव्यायातात्, वस्तुतः शुद्धद्रव्यार्थतया हानिर्मासिद्धेव, आदिष्टद्रव्यार्थतया त्वज्ञानस्यैव बुद्ध्यादेरपि हानेः
पर्यायार्थतापर्यवसन्नत्वान्न दोषावहत्वं, केवलज्ञानस्यापि 'जे संघयणाईआ इत्यादिग्रन्थेन भगवत्थकेवलपर्यायतया हानेः सम्भ-
त्यादिसिद्धत्वेनापसिद्धान्तगन्धस्याप्यभावात्, केवलं प्रवाहृतः पर्यायार्थतयाऽज्ञानादेर्हानिर्न तु बुद्ध्यादेः, तत्र च प्रतीत्यसमुत्पा-
दापेक्षया द्रव्यार्थत्वमुच्यत इत्येतावान् स्वसमयसिद्धो विवेकः तिरोभावादिना गुणवद्दोषस्य सातत्यं त्वनुपदमेव निराकरिष्यत

हेतुः सन्निवेशविशिष्टत्वादिरिति चेत्, स्वभावभेदात् । यादृशमभिनवभवनापि सन्निवेशविशिष्टत्वमक्रियादर्शिनोपि कृतबुद्धयुत्पादकं धीम-
द्धेतुकत्वेन व्याप्तं प्रतिपन्नं तादृशमेव जीर्णप्रासादादिपूषलभ्यमानं धीमद्धेतुकत्वस्य प्रयोजकं स्यात्, नान्यादृशं भूधरादिषु प्रतीयमानम-
कृतबुद्धयुत्पादकमिति स्वयं मीमांसकैरभिधानात् । नैवमनुमेयत्वं, तस्य स्वभावभेदाभावात् । न हि साध्याविनाभावनियमनिश्चयैकलक्षण-
लिङ्गजनितज्ञानविषयत्वमनुमेयत्वमन्यादौ धर्मादौ च लिङ्गिनि भिद्यते, येन किञ्चित्प्रयोजकमपरमप्रयोजकमिति विभागोऽवतरेत् । स्व-
भावकालदेशविप्रकर्षिणामनुमेयत्वमसिद्धमित्यनुमानमुत्सारयति- यावान् कश्चिद्भावः स सर्वः क्षणिक इत्यादिव्यापेरसिद्धौ प्रकृतोपसं-
हारायोगाद्विप्रकर्षिणामनुमितेरानर्थक्यात् सत्त्वादेरनित्यत्वादिना व्याप्तिमिच्छतां सिद्धमनुमेयत्वमनवयवेनेति न किञ्चिद्व्याहृतं
पश्यामः । स्यान्मतं “केचिदर्थोः प्रत्यक्षा, यथा घटादयः, केचिदनुमेया ये कदाचित्कचित् प्रत्यक्षप्रतिपत्ताविनाभाविद्विज्ञाः, केचिदा-
गममात्रगम्याः सर्वदा स्वभावादिविप्रकर्षिणो धर्मादयः; तेषां सर्वप्रमावृत्तसम्बन्धिप्रत्यक्षादिगोचरत्वायोगात् । तदुक्तं “सर्वप्रमावृत्तसम्ब-
न्धिप्रत्यक्षादिनिवारणात् । केवलागमगम्यत्वं लप्स्यते पुण्यपापयोः” ॥१॥ इति । “ततो धर्मादीनामनुमेयत्वमसिद्धयुद्भावयन्नपि नानुमा-
नमुत्सारयति, तस्यानुमेयेऽर्थे व्यवस्थानात्” इति, तदसत्, धर्मादीनामन्यनित्यत्वादिस्वभावतयाऽनुमेयत्वोपपत्तेः । तथा हि । यावान्क-
श्चिद्भावः पर्यायाख्यः स सर्वोऽनेकक्षणस्थायितयाऽक्षणीको यथा घटस्तथा च धर्मोदिरिति मीमांसकैरपि कृतञ्चित् पर्यायत्वादेरनित्य-
त्वेन व्याप्तिः साधनीया, तदसिद्धौ प्रकृतेषु धर्मादौ पर्यायश्च धर्मादिरित्युपसंहारायोगात् । कथं चायं स्वभावादिविप्रकर्षिणामनुमेय-
त्वमसिद्धमभिदधानः सुखादीनामविप्रकर्षिणामनुमितेरानर्थक्यं परिहरेत् ? शब्दद्विविप्रकर्षिणामनुमितेरनिष्टेदोष इति चेत्, क पुनरित्य-
मनुमितिः स्यात् ? कदाचिद्विप्रकर्षिणामन्यदा वैशादिविप्रकर्षणं प्रतिपत्ताविनाभावविलिङ्गानामनुमितिरिति चेत्, कथमेवं शुद्धप्रत्य-

क्षाया भुङ्क्तेऽनुमान, कत इदं शोभेत ? ॥ इति । त्वर्धेऽनुमानादवगच्छति शुद्धिम् ” इति । अर्थोपचेतुर्द्विप्रतिपत्तेरुपेक्ष इति चेत्, धर्मोद्विप्र-
 तिपत्तिरपि कत एवास्तु । नयेव हि बहिरर्थपरिच्छिन्नव्यवधानुपपत्तेर्द्विप्रतिपत्तिरिति चेत्, न, तदुत्पत्तौ दृष्टकारणव्यभिचारदृष्टकारणप्रतिपत्तेः,
 पत्तिरपि युक्ता भवितुम् । मेव-प्रत्यक्षायावेदन्यव्याप्युपपत्तेः क्षीणाऽर्थापत्तिरिति चेत्, न, तदुत्पत्तौ दृष्टकारणव्यभिचारदृष्टकारणप्रतिपत्तेः,
 रूपादिज्ञानादिनिश्चयसिद्धिप्रतिपत्तिरिति चेत्, न, तदुत्पत्तौ दृष्टकारणव्यभिचारदृष्टकारणप्रतिपत्तेः, न, तदुत्पत्तौ दृष्टकारणव्यभिचारदृष्टकारणप्रतिपत्तेः,
 प्रकल्पितोऽनुमेयत्वसिद्धौ धर्मोदेदरि वस्तिष्ठति । न चार्थापत्तिरनुमानादन्येव, अनुमानस्यैवार्थापत्तिरिति नामकरणात् । ततो बुद्ध्यादेः शब्द-
 यत्नमनवयवेनेति न किञ्चिद्वास्तवसंयत्तनादिनां सर्वकृत्वादिनां च, स्वभावाविविधप्रकृष्टेऽर्थेऽनुमेयत्वव्यवस्थितेः । एतेनात्यन्तपरोक्षे-
 र्धेऽनुमेयत्वाभावात्तदनुमेयत्वमित्येतदपि प्रत्याख्यातं, तेनानपि कथञ्चिदनेकान्तात्मकत्वावित्त्वभावात्तदनुमेयत्वसिद्धेः । अथ-
 चानुमेयत्व भुक्तज्ञानाधिगम्यत्व हेतुः, अतएव यद्व्याप्तीयमानत्वात्, अनुमेयाः सूत्रमादयोर्वा इति व्याख्यानागममतिपूर्वज्ञानस्य भुक्तत्वात्,
 “भुक्त मतिपूर्वम्” इति वचनात्, न चैतदसिद्ध, प्रतिवादिष्येति, सर्वस्य भुक्तज्ञानाधिगम्यत्वोपपत्तिनात् । योवना हि भूत भवन्त भविष्यन्त
 सूत्रेण व्यपदिष्ट विप्रकृष्टमितरेव वृत्तातीत्यकर्मभगवन्मयिभुक्तमिति स्वभावाभिधानात् । ननु च तदर्थसोक्तवार्तिके “सूत्रमाद्ययोऽपि पा-
 ण्यः कस्यचित्सकलः सुष्ठुम् । भुक्तज्ञानाधिगम्यत्वस्यामदीष्टीपादित्ववत् ॥ १ ॥ न हेतोः सर्वैकान्तैरेकान्तः कथञ्चन । भुक्तज्ञानाभि-
 गम्यत्वात्तेषां दृष्टेष्टवाच्यता ॥ २ ॥ एतान्नयाविशेषादि भुक्तज्ञान हि वक्ष्यते । तेनाधिगम्यमानत्वं सिद्धं सर्वत्र वस्तुनि ॥ ३ ॥ ” इति ।
 ततोऽनुमेयाः सूत्रमाद्ययोः कस्यचित्सकलः सिद्धा यत् । तेऽनुमेया, न कस्यचित्सकलः सुष्ठु, किं व्याहृत्ये ? इति समानमन्या-
 दीनाम् । अन्यादयोऽनुमेयाः सुष्ठु कस्यचित्सकलः न सुष्ठु इति । तथा चानुमानोपेक्षेदः स्यात्, सर्वानुमानेनूपाख्यमस्य समानत्वात् ।

शक्यं हि वक्तुं धूमश्च कचित्स्यादग्निश्च न स्यादिति । तदभ्युपगमेऽस्वसंवेगविज्ञानव्यक्तिगिर्यक्षं किं लक्षयेत् प्रमाणतया परमप्रमाणतयेति न किञ्चिदेतत्, तथा नैतत्तया वा अयमभ्युपगन्तुमर्हति । प्रत्यक्षं प्रमाणमविसंवादित्वादनुमानादिकमप्रमाणं, विसंवादित्वादिति लक्षयतोऽनुमानस्य बलाद्व्यवस्थितेर्न प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणमिति व्यवतिष्ठते । ततोऽनुमानमिच्छता याज्ञिकेनेव लौकायतिकेनापि प्रसिद्धा विनाभावनियमनिश्चयलक्षणादनुमेयत्वहेतोः सूक्ष्माद्यर्थानां कस्यचित्प्रत्यक्षत्वसिद्धिरेषितव्या । स्यान्मतं, बाधितविषयोऽयं हेतुः अनुमानेन पक्षस्य बाधनात् । तथा हि । न कश्चित् सूक्ष्माद्यर्थसाक्षात्कारी, प्रमेयत्वात्सत्त्वाद्ब्रह्मत्वादस्मदादिवत् । न चेदं साधनमसिद्धं व्यभिचारि वा, प्रत्यक्षादाविसंवादित्वात् । तदुक्तं “ प्रत्यक्षादाविसंवादि प्रमेयत्वादि यस्य तु । सद्भाववारणे शक्तं को नु तं कल्पयिष्यति ” ॥ १ ॥ इति । तदप्यसम्यक्, तत एव कस्यचित्सूक्ष्माद्यर्थसाक्षात्कारित्वसिद्धेः । सूक्ष्माद्यर्थः कस्यचित्प्रत्यक्षाः प्रमेयत्वात्सत्त्वाद्ब्रह्मत्वाद्वा स्फटिकादिवत् । अनुमेयेनात्यन्तपरोक्षेण चार्थेन व्यभिचार इति चेत्, न, तस्य पक्षीकरणात् । तदेवं प्रमेयत्वसत्त्वादिर्यत्र हेतुलक्षणं पुष्पाति तं कथं चेतनः प्रतिपेज्जुमर्हति संशयितुं वा, सूक्ष्माद्यर्थसाक्षात्कारिणस्तस्यैव सुनिश्चितासंभवद्वाधकत्वादस्ति त्वसिद्धेरवाधितविषयत्वस्यापि परोपगतहेतुलक्षणस्य प्रकृतहेतोः पोषणात् । ननु च सर्वज्ञस्यास्तित्वे साध्ये सुनिश्चितासंभवद्वाधकप्रमाणत्वं हेतुः सर्वज्ञभावधर्मश्चेदसिद्धः । को हि नाम सर्वज्ञभावधर्मं हेतुमिच्छन् सर्वज्ञमेव नेच्छेत् । सर्वज्ञभावधर्मश्चेद्विरुद्धः, ततः सर्वज्ञनास्तित्वस्यैव सिद्धेः । सर्वज्ञभावभावधर्मश्चेद्व्यभिचारी, सपक्षविषययोर्वृत्तेः ? तदुक्तम् “ असिद्धो भावधर्मश्चेद्व्यभिचार्युभयाश्रयः । विरुद्धो धर्मोऽभावस्य स सत्तां साधयेत् कथम् ” ॥ १ ॥ इति । धर्मिण्यसिद्धसत्ताके भावाभावोभयधर्माणामसिद्धविरुद्धानैकान्तिकत्वात्कथं सकलचिदि सत्त्वसिद्धिरिति ब्रुवन्नपि देवानां प्रियस्तद्धर्मिस्वभावं न लक्षयति । स हि तावदेवं सौगतमतमाश्रित्य ब्रुवाणः प्रष्टव्यः ।

दान्दानित्यत्यसायनेऽपि कृगफत्यादाशवं विकल्पः किं न स्यादिति । नृपय दि धर्मेण, कृगफत्यादिहेतुर्नित्यशब्दधर्मस्तदाऽसिद्धः ।
 को नामानित्यशब्दधर्मं हेतुमिच्छन्प्रतित्वशब्दमेव नेच्छेत् । अथ नित्यशब्दधर्मस्तथा विकृष्ट, साध्ययिरुक्तसापत्नात् । अयोभय-
 धर्मस्तदा व्यभिचारी, सपथेतरयोर्परिमानत्वात् । इति सर्वानुमानोच्छेदः, कश्चित्सावकाशो साध्ये धूमयस्त्वादावपि विकल्पस्यास्य
 तमानत्वात् । विमत्यधिकरणभाषाप्रजविनाशधर्मिपरमेत्ये कार्यत्वादेरसंभवाद्वाधकत्वादेरपि सन्निगधसद्भावधर्मिधर्मस्य सिद्धं बोद्ध-
 व्यम् । ननु यः शब्दादेर्धर्मिणः शब्दस्याग्निना प्रसिद्धसत्ताकस्य सन्निगधात्तित्यत्वादिसाध्यधर्मकस्य धर्मो हेतुः कृत्तकत्वादिरिति
 पुनः सर्वेयाप्यसिद्धसत्ताकस्य तु सर्वदास्य कथं विचारयन्प्रसन्नधर्मकस्य धर्मो हेतुरसम्भवाधकत्वादिर्गुण्यते, प्रसिद्धो धर्मो
 अप्रसिद्धधर्मविशेषणविशिष्टतया स्वयं साध्यत्वेनेत्सिद्धः यच्च इति वचनात्, कथञ्चिद्व्यप्रसिद्धस्य धर्मित्वायोगात् । इति कश्चित्,
 सोपि यदि सफलवैयर्थ्याल्लवर्तिने शब्द धर्मिणमाप्यधीत तदा कथं प्रसिद्धो धर्मोति ब्रूयात् । तस्यप्रसिद्धत्वात् । परोपगमात्सफलः
 शब्दः प्रसिद्धो धर्मोति चेत्, स्यान्मुपगमात्सर्वज्ञः प्रसिद्धो धर्मो किम भवेत्हेतुधर्ममेव । परं प्रति समर्थित एव हेतुधर्मः साध्यसापत्न
 इति चेत्, धर्म्यपि परं प्रति समर्थित एवातु, विशेषणमाणात् । किञ्च सर्वथा प्रसिद्धसत्ताको धर्मो कथञ्चिद्वा ? सर्वथा चेत्, द्वाव्यादिरपि
 धर्मो न स्यात्, तस्याप्रसिद्धसाध्यधर्मोपाधिसत्ताकत्वात् । कथञ्चित्प्रसिद्धसत्ताकः शब्दादिधर्मोति चेत् । सर्वज्ञः कथं धर्मो न स्यात् ?
 प्रसिद्धाल्मत्वादिविशेषणसत्ताकरयाप्रसिद्धसर्वज्ञत्वोपाधिसत्ताकत्वं च धर्मिणोऽन्मुपगमे सर्वथा नाप्रसिद्धसत्ताकस्य, कथञ्चित्प्रसिद्धसत्ता-
 कत्वात् । स्याद्वादिनो हि कश्चिदात्मा सर्वज्ञोऽस्तीति पक्षप्रयोगमागच्छते, नान्यथा । तवोयऽनुपलभमानो धर्मित्वमार्थं न लब्धत्येव,
 मृष्टानुमाने सर्वज्ञस्य धर्मित्वापचनाच्च । सूत्रार्थार्थं । सत्य धर्मिणः प्रसिद्धा दुष्कलाप्यप्रसिद्धसत्ताका एव, परमाण्वादीनामपि

प्रमाणसिद्धत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । ननु सूक्ष्मादयोऽर्थः किमिन्द्रियग्रत्यक्षेण कस्यचित्प्रत्यक्षाः साध्या उतातीन्द्रियग्रत्यक्षेण ? प्रथमविकल्पेऽनुमानविरुद्धः पक्षः 'सूक्ष्माद्यर्थो न कस्यचिदिन्द्रियज्ञानविषयाः, सर्वेथेन्द्रियसम्बन्धरहितत्वात् । ये तु कस्यचिदिन्द्रियज्ञानविययास्ते न सर्वेथेन्द्रियसम्बन्धरहिता दृष्टाः । यथा घटादयः । सर्वेथेन्द्रियसम्बन्धरहिताश्च सूक्ष्माद्यर्थास्तस्मान्न कस्यचिदिन्द्रियज्ञानविषयाः' इति-केवलव्यतिरेकिणाऽनुमानेन वाध्यमानत्वात् । न च सर्वेथेन्द्रियसम्बन्धरहितत्वमसिद्धं, साक्षात्परमाणुधर्मदीनामिन्द्रियसम्बन्धाभावात् । तथा हि । न कस्यचिदिन्द्रियं साक्षात्परमाण्वादिसिः सम्बध्यते, इन्द्रियत्वादस्मादीन्द्रियवत् । योगजधर्मानुगृहीतमिन्द्रियं योगिनस्तैः साक्षात्सम्बध्यते इति चेत्, कोऽयमिन्द्रियस्य योगजधर्मानुग्रहो नाम ? स्वविषये प्रवर्तमानस्यातिशयाधानमिति चेत्, तदसंभव एव, परमाण्वादौ स्वयमिन्द्रियस्य प्रवर्तनाभावात्, प्रवर्तने वा योगजधर्मानुग्रहस्य वैयर्थ्यात् । तत एवेन्द्रियस्य परमाण्वादेषु प्रवृत्तौ परस्परश्रयप्रसङ्गः । सतीन्द्रियस्य योगजधर्मानुग्रहे परमाण्वादेषु प्रवृत्तिः सत्यां च तस्यां योगजधर्मानुग्रह इति । परमाण्वादिविब्विन्द्रियस्य प्रवृत्तौ सहकारित्वं योगजधर्मानुग्रह इति चेत्, न, स्वविषयातिक्रमेण तस्य तत्र तदनुग्रहायोगात्, अन्यथा कस्यचिदेकस्येन्द्रियस्य सकलरसादिषु प्रवृत्तौ तदनुग्रहप्रसङ्गात् । दृष्टविरोधान्नैवमिति चेत् । समानमन्यत्र । यथैव हि चक्षुरादीनि प्रतिनियतरूपादिविषयाणि दृष्टानि नाप्रतिनियतसकलरूपादिविषयाणि, तथोपलब्धिलक्षणप्राप्तानि महत्त्वोपेतानि पृथिव्यादिद्रव्याणि तत्समवेतरूपादीनि चक्षुरादीन्द्रियगोचरतया असिद्धानि, न पुनः परमाण्वादीनि । समाधिविशेषोत्पत्त्यधर्ममाहात्म्याद् दृष्टातिक्रमेण परमाण्वादेषु चक्षुरादीनि प्रवर्तन्ते न पुना रसादिष्वेकमिन्द्रियम्, इति न किञ्चिद्विशेषोपव्यवस्थानिवन्धनमन्यत्र जाड्यात् । एतेन परम्परया परमाणुरूपादिविब्विन्द्रियसम्बन्धः प्रतिध्वस्तः, संयोगाभावे संयुक्तसमवायादीनामसंभवात्, श्रोत्रे सकलशब्दसमवायासंभवे शब्दत्वेन समवेतसमवायासंभवत् ।

यदि पुनरेकमेवान्तरकरणं योगजपरमं दुर्गुहीढ युगपत्त्वकञ्चसूस्मापर्वविषयमिष्यते तदापि दृष्टातिक्कम एव, मातो युगपदेनेकत्र विषये प्रवृत्त्यदर्शनात् । तत्र दृष्टातिक्रमेष्टो वा स्ववगत्स्यैव समाधिविशेषोत्पत्त्यर्थं विशेषवत्सादन्ताकरणनिरोधः साक्षात् सूस्मापर्वान् पश्यतु किमिन्द्रियेवान्तरकरणेन ? नवा च नेन्द्रियवशनेन कस्यचित्प्रत्यक्षाः सूस्मापर्वयोः संभग्यन्ते । अतीन्द्रियप्रत्यक्षेण कस्यचित्प्रत्यक्षाः साम्यन्ते इति चेदमसिद्धविशेषः पक्षः, कचिदतीन्द्रियवशान्नप्रत्यक्षत्वस्याप्रसिद्धेः साक्ष्यं प्रति विनास्ती सञ्च इत्यादिपत् । साध्य-
शून्यस्य दृष्टान्त इत्यादग्यादेरतीन्द्रियप्रत्यक्षविषयत्वभावात् । इति केचित्तेषां न साम्यमिति, सूस्मापर्वानामिन्द्रियजप्रत्यक्षेण कस्य-
चित्प्रत्यक्षत्वासाधनात्प्रत्यक्षनिश्चित्योपपन्नत्वात् । तथा सापवतां स्वाद्यादिमिरपि तदोपसमर्थनात् । नात्यतीन्द्रियप्रत्यक्षेण कस्यचित्प्र-
त्यक्षस्य साम्यते येनाप्रसिद्धविशेषण पक्षः साम्यमूल्यस्य दृष्टान्तः स्यात्, प्रत्यक्षसामान्येन कस्यचित्सूस्मापर्वप्रत्यक्षत्वसाधनात् ।
प्रसिद्धे च सूस्मापर्वानां सामान्यतः कस्यचित्प्रत्यक्षत्वे सर्वगत्यस्य साम्यकृत्स्नित्युपपत्तेस्तत्प्रत्यक्षत्वेन्द्रियानिन्द्रियानपेक्षत्वं सिध्यत्येव ।
तथा हि । योगिप्रत्यक्षमिन्द्रियानिन्द्रियानपेक्ष, सूस्मापर्वविषयत्वात् । यथेन्द्रियानिन्द्रियानपेक्ष तत्र सूस्मापर्वविषय दृष्ट, यमात्मना-
विप्रत्यक्षम् । सूस्मापर्वविषय च योगिनः प्रत्यक्षं सिद्धं, तस्मादिन्द्रियानिन्द्रियानपेक्षम् । नावधिमतः पर्वयप्रत्यक्षाभ्यां हेतुष्वभिपारी,
तद्योरपीन्द्रियानिन्द्रियानपेक्षत्वसिद्धेः । ननु य कस्येदं सूस्मापर्वप्रत्यक्षत्व साम्यते ? अर्होतर्हः सामान्यात्मनो वा ? यदि विप्र-
कृष्टार्थप्रत्यक्षत्वमर्हत्वं साम्यते पक्षोपोऽप्रसिद्धविशेषणत्वम् । तव एव व्याप्तिर्न सिध्येत् । अर्होतर्होतिष्ठानुपप्लोपि । का पुनः सामा-
न्यात्मा बहुभयव्यतिरेकेण यस्य विवक्षितार्थप्रत्यक्षत्वम् । इत्येतद्विपत्त्यजातं शब्दनित्येति समानं, न येषु सूस्माविसाक्षात्करणस्य
प्रतिषेधने संशीतो वा । तद्वयमनुमानमुद्रो भिनत्ति । ७ कश्चित्सूस्माविसाक्षात्कारी, पुरुषत्वादे, रथ्यापुरुषपत् । विषयाद्यापन्न पुरुष

सूक्ष्मादिसाक्षात्कारित्वेन संशयित एव विप्रकृष्टस्वभावत्वात् पिशाचादिवत् । इति सूक्ष्मादिसाक्षात्करणस्य प्रतिपेक्षने संशीतो वा तावदिदं विकल्पजालं समानं सिद्धमेव । स हि तत्र प्रतिपेक्षं संशयं वा साधयन् किमर्हतः साधयेदनर्हतः सामान्यात्मनो वा ? अर्हतश्चेदप्रसिद्धविशेषणः पक्षो व्याप्तिश्च न सिध्येद्, दृष्टान्तस्य साध्यशून्यतानुपपन्नात् । अनर्हतश्चेत्स एव दोषो बुद्धादेः परस्यासिद्धेरनिष्ठानुपपन्नश्च, अर्हतस्तत्प्रत्यक्षत्वविधाननिश्चयात् । कः पुनः सामान्यात्मा तदुभयव्यतिरेकेण यस्य विवक्षितार्थप्रत्यक्षत्वप्रतिपेक्षसंशयौ साध्येते ? इति । तद्वच्छब्दनित्यत्वसाधनेपि समानमेतद्विकल्पजालम् । तथा हि । अयं शब्दानां नित्यत्वं साधयन् सर्वगतानां साधयेदसर्वगतानां वा सामान्यात्मनां वा ? वर्णानां नित्यत्वमकृतकत्वादिना सर्वगतानां यदि साधयति स्यादप्रसिद्धविशेषणः पक्ष इतरथानिष्ठानुपपन्नः । कीदृक् पुनः सामान्यं नाम यदुभयदोषप्रसङ्गपरिहाराय कल्प्येत ? सर्वगतत्वसाधनेपि समानम् । तद्धि वर्णानाममूर्तानां साधयेन्मूर्तानां तदुभयसामान्यात्मनां वा ? यद्यमूर्तानां सर्वगतत्वं साधयेत्तदाऽप्रसिद्धविशेषणता पक्षस्य । अयं मूर्तानामनिष्ठानुपपन्नः कीदृक् पुनः सामान्यं नाम यदुभयदोषप्रसङ्गपरिहाराय कल्प्येत ? सर्वगतेतरसामान्यात्मन इव मूर्तेतरसामान्यात्मनोऽसम्भवाद्धर्णेपु । तदयमनुमानमुद्रां सर्वत्र भिन्नतीति नानुमानविचारणायामधिकृतः स्यात् । अविश्रितविशेषस्य पक्षीकरणे समः समाधिरित्यलमप्रतिष्ठितमित्याविकल्पपौर्धैः । यथैव हि शब्दस्याविवक्षितसर्वगतत्वासर्वगतत्वविशेषस्याकृतकत्वादिहेतुना नित्यत्वे साध्ये न कश्चिद्दोषः स्यात्, नाप्यविवक्षितामूर्तत्वेतरविशेषस्य सर्वत्रोपलभ्यमानगुणत्वादिना सर्वगतत्वे, तथैवाविवक्षितार्हदनर्हद्विशेषस्य कस्यचित्पुरुषस्य विप्रकृष्टार्थसाक्षात्करणेपि साध्येनुमेयत्वादिहेतुना न कश्चिद्दोषं पश्यामोन्यत्राप्रतिष्ठितमित्याविकल्पपौर्धेभ्यः प्रकृतसाधनाप्रतिबन्धिभ्यः, तेषामप्रतिष्ठितत्वात्, साधनाभासे इव सम्यक्साधनेपि त्यागिष्येवतारान् । ततो निरवयमिदं साधनं कस्यचित्सूक्ष्मादिसाक्षात्कारित्वं साधयति ।

नन्वस्तु नागैष करवचित्कर्तृमसूत्रेऽस्त्विति च विद्यतस्त्वसाक्षात्कारित्वं, प्रमाणसङ्गात् । स तु परमात्मादेवेति कथं निश्चयो
यतोद्देशेन महानधिपन्नो भवतामिति व्यवसित्वाभ्यामुपायुत्सरे भगवतो विशेषसर्वसत्त्वपर्यनुयोगे सतीवाचार्योः प्राहुः ॥ ५ ॥

यथाऽऽन्यादिरिति (९४-१-८) तथा च कारिकायाद् 'अनुमेयत्वतोऽन्यादि' इत्यशान्यादिरित्यतः प्राग् यथेत्यभ्या-
स्य योखनीयम्, अन्यथा ह्यन्वयोपायुपपत्तेरिति ध्येयम्, तस्य स्वभावमेवाभावादिति (९४-२-३) यद्यपि स्वभाव-
भेदाभावेऽप्यनुकूलवर्तकानवतारेऽप्रयोजकत्वमुद्गृहीतव्यमिचासंशयोऽयुमिति प्रतिवञ्जीयाद्, स्वभावमेवेऽपि च वित्यादिक
सकर्वक कार्यत्वादित्यत्र कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कर्तृत्वेन कारणत्वनिश्चयाद्धायवर्तकानवतारेणाप्रयोजकत्वमिति नैयायिकेऽप्येते
तथा च प्रकृतेऽनुकूलवर्तकभावादप्रयोजकत्वं स्यादिति शक्यं शङ्कितम्, तथापि प्रकृते निरुपाधिसहचारैवायानुकूलवर्तकस्य सत्त्वाभा-
वप्रयोजकत्वमित्यत्र तात्पर्यं द्रष्टव्यम् । ईश्वरसाधकानुमानसम्पन्नं तु मीमांसकेन कार्यत्वावच्छिन्ने कर्तृत्वेन हेतुवारूपानुकूलवर्त-
कत्वमेनैव विधेयम्, षट्पादौ कुलालादेर्विधिष्वहेतुत्वावश्यकत्वे सामान्यतः कार्यत्वावच्छिन्ने कर्तृत्वेन हेतुत्वे मानाभावाद्, 'यदि-
शेषयोः' इत्यादिन्यायस्य निर्युक्तिकत्वादन्यथा करणस्याप्येकस्य सिद्ध्यापत्तेः, येषु षट्त्वावच्छिन्नेऽपि न कुलालत्वादिना कुला-
लादि ठतित्वादिना वा हेतुत्व सप्तषट्पाद्युत्पत्तिकाले कुलालादिष्ठवेरसत्त्वात् किन्तु कर्तृत्वेन ठतित्वेन वेतीश्वरसिद्धिरिति दीधि-
निकृतोक्तवदयुक्तं, कुलालादिठतैः स्वप्रयोजनविजातीयसंयोगसम्बन्धेन तत्कालेऽपि सत्त्वाद्, वैशेषिकनये प्रामथ्यादिनाशो-
चरं स्वत्तषट्पाद्युत्पत्तिकाले प्राक्तनपरमाशुद्यसयोगाद्व्यशुकादिनाशेऽपि पूर्वसंयोगादिष्वसानामुत्तरसंयोगादौ कालोपाधितयाऽपि
जनकत्वाद्, तत्कालेऽपि कुलालादिठतैः स्वप्रयोजनविजातीयसंयोगेन विद्यमानत्वाविरोधादन्यथा षट्पादिहेतुताया अपि

दुर्घटत्वात्, घटाद्यवच्छिन्ने विजातीयकृतित्वेन तद्वत्त्वेन वा हेतुत्वे सम्भवति व्यापकधर्मेण कृतित्वेन वा हेतुत्वायो-
गाच्चेति दिक् । हेत्वसिद्धिपरिहर्तुमाह भाष्यकृत्—‘स्वभावेत्यादि’ इत्यनुमानमुत्सारयतीति (९४-२-५) इति वद-
न्ननुमानमात्रमुच्छेदयतीत्यर्थः, अत्रानुमानोत्सारकत्वम् अनुमानदूषणत्वं तच्च यद्यपि हेत्वसिद्धेर्नत्वसिद्धस्य हेतोस्तथापि ‘सवि-
शेषणे हि’ इतिन्यायानुसरणाददोषः, यावानिति तथा च मीमांसकस्यापि पर्यायत्वादिना धर्मदिरनेकक्षणास्थायित्वरूप-
क्षणिकत्वानुमितौ सर्वोपसंहारेण व्याप्तिग्राहकस्यावयवानुसरणीयत्वात्तस्य चानुमानरूपत्वाद्विप्रकर्षिणामनुमेयत्वे सामान्य-
व्याप्तिमूलकानुमित्यनुपपत्तिरित्यर्थः । अविप्रकर्षिणामिति ’ आनर्थक्याविति प्रत्यक्षादिना सिद्धौ सत्यां तत्प्रतिबन्धे-
नानुमितेरलब्धास्पदत्वादित्यर्थः । तथा चाप्रत्यक्षीभूतसाध्यहेतुव्यक्तिकव्याप्तिमूलानुमितेरप्यनुपपत्तिरित्यनुमानमात्रोच्छेदो
व्यक्त एव तद्वयेन विप्रकर्षिणामप्यवयवमनुमेयत्वमभ्युपगन्तव्यमिति नासिद्धता हेतोरित्याह—‘सत्त्वादिनेति’ इतः पूर्वं
तथा चेति शेषः । हेतुद्वयस्यानिष्टप्रसङ्गे योजितत्वेनेष्टसिद्धिहेतोरित्यमेव लामादन्यथा हेत्वाकाङ्क्षानुपरमापत्तेरिति ध्येयम् ।
अनवयवेनेति (९४-२-६) कात्स्न्येनेत्यर्थः । वृत्तौ ततो धर्मादीनामिति (९४-२-९) आगमैकगम्यानां
धर्मादिपदार्थानामनुमेयत्वासिद्धयुद्भावायितुर्नानुमानमात्रोच्छेदकत्वं पृथगवस्थितेऽनुमेयेऽर्थानुमानप्रवृत्तेरस्त्वलितत्वादित्यर्थः ।
तदाह, तस्यानुमेयेऽर्थे व्यवस्थानादिति (९४-२-१०) तस्यानुमानस्य, व्यवस्थानाल्लब्धास्पदत्वात् । ‘एतेनेत्यादि’
एतेन विप्रकर्षिणामनुमेयत्वव्यवस्थापनेन, भागासिद्धिमिति (९५-१-७) यद्यपि विप्रकर्षिणामेवार्थानां पक्षत्वे भागा-
सिद्धत्वमप्रसक्तमिति तन्निषेधोऽयुक्तः । ‘प्रसक्तमेव प्रतिषिध्यत’ इति न्यायात्तथापि पदार्थत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षत्वसाधने-

इयमाद्येषपरिहारश्चतुरस्र इति मन्वन्वयम् । अनुमेयत्वहेतोरर्थान्वरेणाप्युभयभावासिद्धिं परिजिह्वीपुंराह
 'अथयाऽनुमेयस्य' (०५-१-८) मित्यादि, न हेतोरिति (०५-१-११) सर्वार्थकान्तेषु धृतज्ञानाधिगम्यत्यमस्ति प्रत्यक्षत्व
 च नास्तीति हेतोर्न्यभिचारित्व नोद्गातनीयम् । यतस्तेषां दृष्टेष्टावितत्वमस्ति अयाधितथुतज्ञानविषयत्व च हेतुर्विवाधितः स च
 भुताद्यानविषये नास्तीति, एतेन 'अत्यन्तास्तत्पि' इतिन्यायेन शब्दबोधविषये कथमुद्गादापि न व्यभिचार इत्युक्तं भवति,
 स्थानान्नयापिस्तथापि (१२) दृष्टान्तरितदूस्त्वछत्रयेऽपि विसर्गादरहितम्, अप्रयोजकत्वशङ्कानिरासपरस्तेऽनुमेया इत्यादि-
 र्माध्यष्टिप्रान्यस्तत्र बीज निरुपापिसहचार एव ज्ञान क्वचिदधिगत गुणत्वादित्याद्यनुमानसहस्रे तस्यैव सर्वस्य सम्भवाच्छाय
 वादिरपि तस्यैवोपवीष्यत्वादिति ज्ञेयम् । यत्र (१५-२-८) सर्वज्ञे साध्ये, तं सर्वज्ञम्, कथमिति न कथञ्चिदि-
 त्यर्थः । न चोक्तविज्ञा सत्प्रतिपक्षावतारश्च हेत्वाभासत्वमित्यपि कथनीयम् । एकत्र साध्यतदभाससाधकहेतुद्वयोपनिपात
 एव तदभिधानात्, दृष्टमाद्यर्थानां प्रत्यक्षत्वे साध्ये तदभाससाधकहेतुत्वरूपानात् दृष्टमाद्यर्थसाक्षात्कारिणोऽसिद्धौ तन्नास्तित-
 त्वसाधकस्य बाधयाऽसिद्धत्वादिति भावः । दिगुनागन्तमालम्ब्य कथ्यते । 'ननु च सर्वज्ञस्येत्यादि (१५-२-१०)'
 अनुमानमात्रोन्नेदकत्वादेवं विकल्पो नाश्रयणीय इत्याश्रयवानुसरयति स हि तावदेवमित्यादिना न सम्भ-
 व्यत्त (०५-२-१४) इति न साक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्याश्रयो भवतीत्यर्थः । तेन य कश्चित् सम्बन्धमादाय न भावः
 प्रयत्तनाभावाद्भव्यचाधुपादिजनकविलक्षणचतुःस्रयोगादिरूपव्यापारजननाभावादित्यर्थः । 'किमिन्द्रियेणेवान्तःकरणे-
 नेति' (०७-२-३) साक्षात्कात्वावच्छिन्नं प्रतीन्त्रित्वेनेव अन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति मनस्त्वेनापि हेतुत्वाभावात्

योगजधर्मानुगृहीतात्मन एव साक्षात् सूक्ष्मार्थदक्षित्वौचित्यादिति भावः । न च श्रवणादिजन्यतावच्छेदिका मोक्षजनकतावच्छेदिका च तत्त्वज्ञाननिष्ठामानसत्वव्याप्त्या जातिः कल्प्यत इति योगिज्ञानं मानसमेवेत्यपि वक्तुं युक्तम् । मानससामग्र्याः सर्वापेक्षया दुर्बलत्वेन चाक्षुषादिसामग्रीकाले तदनुत्पत्त्यापेक्षेभोगितरत्ववत्त्वज्ञानेतरत्वस्यापि चाक्षुषसामग्र्यादि प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ दाने च महागौरवात्, किञ्चैवं योगजधर्मानुग्रहस्य योगिन आत्मनि सदा सत्त्वेन तत्त्वज्ञानेतरज्ञानस्य कदाप्यनुत्पत्तिप्रसङ्गस्तथा चापसिद्धान्तः परेषां ध्यानस्त्वैमित्यदशायामेव तैस्तत्त्वज्ञानस्यान्यदा च योगिनां चाक्षुषादिज्ञानस्याभ्युपगमात्, एतेन भोगान्यज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया समानीतजातिविशेषवतां सुखदुःखानामिव तत्त्वज्ञानेतरज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया समानीतजातिविशेषवतः समाधिविशेषस्योत्तेजकत्वकल्पोऽपि निरस्तः; अन्तर्चाक्षुषादिसामग्रीप्रतिबन्धकतायां तदुत्तेजकत्वकल्पनापेक्षया तस्यैन्द्रियकज्ञानमात्रप्रतिबन्धकत्वकल्पन एव लाघवात्, एवं च योगजधर्मानुगृहीतात्मन एव साक्षात् सूक्ष्मार्थदक्षित्वमिति जैनान्भ्युपगम एव श्रेयान् सकलकलङ्कराहित्यव्यवस्थितेः । एवं हि तत्त्वज्ञानसाक्षात्कारे तत्त्वज्ञाने स्वाव्यवहितोत्तरज्ञाने च समाधिविशेषत्वेन हेतुत्वेन गौरवं सर्वविषयकत्वस्य केवलज्ञाने स्वभावमहिम्नैव सिद्धेस्तास्य कस्यचिदपि कार्यतानवच्छेदकत्वात् निखिलजात्यंशे निरवच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वं तु न समाधिविशेषजन्यतावच्छेदकम्, अभावादिविषयासङ्गहात्, निरवच्छिन्ननिखिलविशेषविषयताकज्ञानत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे विनिगमकाभावाच्चेति दिक् 'प्रत्यक्षसामान्येनेति' (९७-१-७) न चैवं सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षविषयतया सूक्ष्माद्यर्थानां सिद्धसाधनम्, तदनभ्युपगमात्, तद्वजन्यत्वं वा प्रत्यक्षविशेषणं देयमिति न दोष इत्यभिप्रायात् । यदि च प्रकृतानुमाने द्रव्यार्थतया

प्रत्यक्षत्वेन सिद्धसाधनमुद्देश्यासिद्धिर्वा विश्लेष्यप्रत्यक्षत्वे तु साध्ये व्यास्यग्रहः । अनुमितमाश्रयेऽर्थे विशिष्यप्रत्यक्षत्वस्या-
सिद्धेरप्रयोजकत्वं चेति विभाव्यते तदा प्रत्यक्षत्वं सर्वांशनिराकरणवृत्तिं किञ्चिदंशनिरावरणवृत्तिसत्त्वादालोक्यत्ववद् व्यतिरेके
घटत्वादिवदित्यादिना सर्वविषयकञ्ज्ञानवत्पुरुषधौरेयसिद्धिस्तस्यैव तात्पर्यमिति दिक् ॥ ५ ॥

स त्वमेवासि निर्दोषो युक्तिशास्त्राविरोधिवाक् । अविरोधो यदिष्ट ते प्रसिद्धेन न बाध्यते ॥ ६ ॥

द्योतास्वापदानरक्षणद्वेष्टारश्च सत्त्वाः । निष्कान्तो दोषेभ्यो निर्दोषः । प्रमाणयत्नास्तिष्ठः सर्वज्ञो वीतरागश्च सामान्यतो वा । स
त्वमेवार्हन्, युक्तिशास्त्राविरोधिवाक्त्वात् । यो यत्र युक्तिशास्त्राविरोधिवाक् स तत्र निर्दोषो दृष्टो, यथा कश्चिद्व्याप्युपक्षमे मित्यग्वरः ।
युक्तिशास्त्राविरोधिवाक् च भगवान् शुद्धिर्हंसारतत्कारणेण, तस्माभिर्दोष इति निश्चयः । युक्तिशास्त्राभ्यामविरोधः कुतो मायापः सिद्धो
ऽनवयवेनेति वेद्यस्मादिदं मोक्षादिर्हं ते प्रसिद्धेन प्रमाणेन न बाध्यते । तथा हि । यत्र यत्स्वामिमतं तस्य प्रमाणेन न बाध्यते स तत्र
युक्तिशास्त्राविरोधिवाक् । यथा रोगस्वारथ्यतत्कारणतत्त्वे मित्यग्वरः । न बाध्यते च प्रमाणेन समबलतोभिमतं मोक्षसंसारतत्कारणत-
त्त्वम् तस्मात्तत्र तु युक्तिशास्त्राविरोधिवाक् । इति विषयस्य युक्तिशास्त्राविरोधित्वसिद्धेर्विषयिण्या भगवद्वाच्यो युक्तिशास्त्राविरोधित्व-
साधनम् । कथमत्र कारिकायामनुपासो मित्यग्वरो दृष्टान्तः कथ्यते इति चेत्, तस्य प्रत्यक्षारेणान्वयमभिधानात्, 'त्वं सम्भवः संभवत-
र्पदोऽगौः सन्त्वप्यमानस्य जनस्य कोके । आसीरिहाकरिमह एव वेधो येनो यथा ताम क्त्वां प्रसान्त्ये" ॥ १ ॥ इति स्तोत्रमसिद्धे । इदं
दृष्टान्तावचनं तु संक्षेपोपन्यासात् विरुध्यते, अन्यवानुपपद्यतानिवर्गैकलक्षणप्राधान्यप्रदर्शनार्थं वा । यत्र भगवदोभिमत मोक्षतत्त्व
साधनं प्रमाणेन बाध्यते, प्रत्यक्षस्य सद्वाच्यभूत्वावयोगात् । नास्ति कस्यचिन्मोक्षा, सद्युपलम्भकप्रमाणपञ्चक्राविषयत्वात् फुर्मरोमाविष-

दित्यनुमानेन न बाध्यते इति चेत्, न, मोक्षस्यानुमानादागमाच्च प्रसिद्धग्रामाण्यादस्तित्वव्यवस्थापनात्, क्वचिदोपावरणक्षयस्यैवानन्तज्ञानादिस्वरूपलाभफलस्यानुमानागमप्रसिद्धस्य मोक्षत्वात्, “बन्धदेहत्वभावनिर्लेराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रभोक्षो मोक्षः” इति वचनात् । तत एव नागमेनापि मोक्षतत्त्वं बाध्यते, तस्य तत्सद्भावावेदकत्वव्यवस्थितेः । तथा मोक्षकारणतत्त्वमपि न प्रमाणेन विरुध्यते प्रत्यक्षतोऽकारणकमोक्षप्रतिपत्तेरभावात्तेन तद्बाधनायोगात् । नानुमानेनापि तद्बाधनं ततो मोक्षस्य कारणवत्त्वसिद्धेः । सकारणको मोक्षः, प्रतिनियतकालादित्यात् पदादिवत् । तस्याकारणकत्वे सर्वदा सर्वत्र सर्वस्य सद्भावानुपपन्नः, परापेक्षारहितत्वादिति, नागमेनापि मोक्षकारणतत्त्वं बाध्यते, तस्य तत्साधकत्वात् “सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः” इति वचनात् । तथा संसारतत्त्वमपि न प्रसिद्धेन बाध्यते, प्रत्यक्षतः संसाराभावासिद्धेस्तस्य तद्बाधकत्वायदनात् । स्वोपात्तकर्मवशादात्मनो भवान्तरावाप्तिः संसारः । स न प्रत्यक्षविषयो येन प्रत्यक्षं तं बाधेत । अनुमानं तद्बाधकमिति चेत्, न, तदभावप्रतिबद्धलिङ्गाभावाद् । गर्भादिमरणपर्यन्तचैतन्यविशिष्टकायात्मनः पुरुषस्य जन्मनः पूर्वं मरणबोत्तरं नास्ति भवान्तरम्, अनुपलब्धेः खण्डपवत्, इत्यनुपलम्भः संसाराभावब्राह्मकः संसारतत्त्वबाधक इति चेत्, न, तस्यासिद्धेः । प्राणिनामाद्यं चैतन्यं चैतन्योपादानकारणकं, चिद्विवर्तत्वान्मध्यचैतन्यविवर्तयत् । तथाऽन्यचैतन्यपरिणामश्चैतन्यकार्यः, तत एव तद्वत् । इत्यनुमानेन पूर्वोत्तरभावोपलम्भाद्यथोक्तसंसारतत्त्वसिद्धेः । गोमयादेरचेतनाच्चेतनस्य वृश्चिकादेरुत्पत्तिदर्शनात्तेन व्यभिचारी हेतुरिति चेत्, न, तस्यापि पक्षीकरणात् । वृश्चिकादिशरीरस्याचेतनस्यैव गोमयादेः सम्बुद्ध्यनं, न पुनर्वृश्चिकादिचैतन्यविवर्तस्य, तस्य पूर्वचैतन्यविवर्तवोत्पत्तिप्रतिज्ञानात् । खड्गिचरमचिन्तेन चित्तान्तरानुपादानेन व्यभिचारः साधनस्येत्यपि मनोरथमात्रं, तस्य ग्रमाणतोऽप्रसिद्धत्वात्,

१ दोषावरणयोर्हानिरित्याद्युक्तानुमानादिना.

निरवयवक्षणाश्रयस्य प्रतिक्षेपात् । ननु च यथाप- पञ्चिकाभिरदभिमिश्रयनेत्येवमभिपूयको दृष्ट- परस्त्वभिपूर्वक एव, तथाप्य- चेतन्ये-
कायाकाटादिपरिणतभूतेभ्यो अविष्यति, परं तु चेतन्यपूर्वक, विरोधाभावात् । इति कस्यपिचत्त्वविरथिति- स्वपक्षपातिनी जालिरेव,
विशिष्टमेतत्त्वस्य हेतोः साध्येन व्याप्तेरतद्वदनात् । प्रथमपञ्चिकाभिरनन्यनुपादानत्वे जलादीनामव्यजलापुपादानत्वोपपत्तेः दृष्टिन्यादिभूत-
पतुष्टयस्य तस्यान्तरमाप्यविरोधः । तथा हि । येषां परस्परानुपादानोपादेयभावलोपां न तदस्यान्तरात्म्यम् । यथा द्विसिधिविषयांताम् ।
परस्परानुपादानोपादेयभावाच्च दृष्टिन्यादीनाम् । इत्येकमेव पुत्रत्वत्वं दृष्टिन्यादिविधिवर्धमवसिष्ठेव । अथ श्रित्यादीनां न परस्परानुपादान-
तोपादेयभावाच्च, सहकारिभावोपगमात् । कथमपावकोपादानः प्रथमः कथिकपावकः प्रसिद्धोपावकाद्वयेतनपूर्वकं प्रथमचेतन्य प्रसज्येव ?
यमेव हि प्रथमादिभूतपावकादेस्तिरोहितपावकान्तरादिपूर्वकत्वं तथा गर्भचेतन्यस्यादिभूतस्वभावस्य तिरोहितचेतन्यपूर्वकत्वमिति किञ्च
व्यवस्था स्यात् ? इयान्तां, सहकारिमात्रादेव प्रथमपञ्चिकाभिरुपजननोपगमात्तिरोहितान्त्वन्तरोपादानत्वमसिद्धमिति, तदसत्, अनुपा-
दानस्य कस्यपिदुपजननार्थेनानात् । सन्द्विगुदादेवपादानार्थेनारोप इति चेत्, न, सञ्चरतिः सोपादान एव, कार्यत्वात्, यदादिवदित्यष्ट-
माभावात्त्वाद्वयोपादानस्यासि सोपादानात्मस्य साधनात् । नन्वातु सर्वोभिरन्यन्तरोपादान एव सर्वस्य सञ्चारीयोपादानत्वमवसिष्ठोः ।
चेत्तस्य तु चेतनान्तरतोपादानत्वमनियमो न पुच्छ, तस्य मूत्रोपादानत्वमष्टभात्, भूतचेतनयोः सञ्चारीयत्वात्तस्यान्तरत्वासिद्धिरिति चेत्, न,
तयोर्मिश्रलक्षणत्वात्तस्यान्तरत्वोपपत्तेः, सोऽपपावकयोरेव तव एव परैस्त्वान्तरात्मसाधनात् । तथा हि । तस्यान्तरं मूत्राचेतन्य, तद्वि-
मिश्रलक्षणत्वान्यथानुपपत्तेः । न सावदसिद्धो हेतु- श्रित्यादिभूतेभ्यो रूपारिसामान्यलक्षणेभ्यः स्वसंवेदनलक्षणस्य चेतन्यस्य सन्निप्रल-
क्षणत्वसिद्धेः । न हि भूतानि स्वसंवेदनलक्षणाणि, अस्मादाद्येनेकप्रतिपक्षप्रत्यासूत्यात् । यत्तुन स्वसंवेदनलक्षणं तन्न तथा प्रतीतं, यथा

ज्ञानम् । तथा च भूतानि, तस्मान्न स्वसंवेदनलक्षणानि । अनेकयोगिप्रत्यक्षेण सुखादिसंवेदनेन व्यभिचारी हेतुरिति न शङ्कनीयम्, अरम-
दादिग्रहणात् । ज्ञानस्य स्वसंवेदनलक्षणत्वमसिद्धमिति चेत्, न, वहिरर्थपरिच्छेदकत्वान्थानुपपत्त्या तस्य स्वसंवेदनलक्षणत्वसिद्धेः । यो
ह्यस्वसंवेदनलक्षणः स न वहिरर्थस्य परिच्छेदको दृष्टो, यथा घटादिरिति विपक्षे बाधकप्रमाणसद्भावात्सिद्धा हेतोरन्यथानुपपत्तिः ।
प्रदीपादिनानेकान्त इति चेत्, न, तस्य जडत्वेन वहिरर्थपरिच्छेदकत्वासम्भवात्, वहिरर्थपरिच्छेदकज्ञानोत्पत्तिकारणत्वात् प्रदीपादेर्वहि-
अक्षुरादेरिव परिच्छेदकत्वोपचारात् । न चोपचरितेनार्थपरिच्छेदकेन प्रदीपादिना मुख्यस्यार्थपरिच्छेदकत्वस्य हेतोर्व्यभिचारचोदनं
विचारचतुरचेतसां कर्तुमुचितम्, अतिप्रसङ्गात् । स्वरूपमात्रपरिच्छेदनव्यापृते सुखादिज्ञाने वहिरर्थपरिच्छेदकत्वाभावात्पञ्चाव्यापको
हेतुरिति चेत्, न, तस्यापि स्वतो वहिर्भूतसुखादिपरिच्छेदकत्वाद्वहिरर्थपरिच्छेदकत्वसिद्धेः कुम्भादिवेदनस्यापि सर्वथा स्ववहिर्भूतार्थपरि-
च्छेदकत्वानुपपत्तेः सदाद्यात्मना कुम्भादेः संवेदनादभेदप्रतीतेः, अन्यथा तदसत्त्वप्रसङ्गात् । कथञ्चित्स्ववहिर्भूतत्वं तु सुखादिसंवेदनात्सु-
खादेरपि प्रतीयत एव, सुखादितरसंवेदनयोः कारणादिभेदाद्भेदव्यवस्थितेः । तर्हि घटादिज्ञानवत् सुखादिज्ञानस्यापि स्ववहिर्भूतार्थपरि-
च्छेदकत्वान्ततोन्नयस्य विज्ञानस्यासम्भवार्त्तिक स्वस्य संवेदकं ज्ञानं स्यादिति चेत्, न, तस्यैव घटादिसुखादिज्ञानस्य स्वरूपसंवेदकस्य
सतः परसंवेदकत्वोपगमात् स्वसंवेदनसिद्धेः, स्वपरव्यवसायात्मकत्वात् सर्वसंवेदनस्य । स्वात्मनि क्रियाविरोधान्न स्वरूपसंवेदकं
ज्ञानमिति चेत् का पुनः क्रिया स्वात्मनि विरुध्यते ? न तावद्वात्त्वर्थलक्षणा, भवनादिक्रियायाः क्षित्यादिष्वभावप्रसङ्गात् ।
परिस्पन्द्यात्मिका क्रिया स्वात्मनि विरुद्धेति चेत्, कः पुनः क्रियायाः स्वात्मा ? क्रियात्मैवेति चेत्, कथं तस्यास्तत्र विरोधः ? स्वरूपस्य
विरोधकत्वायोगात् । अन्यथा सर्वभावानां स्वरूपविरोधाग्निस्वरूपतानुपङ्गात् । विरोधस्य द्विष्टत्वाच्च न क्रियायाः स्वात्मनि

मद्वजनशक्तिविकलत्वे हि किण्वादेर्भेदिरादिपरिणामदशायामपि तद्वैकल्यप्रसङ्गः । नन्वेवं भूतान्तस्तत्त्वयोरपि भिन्नलक्षणत्वं मा भूत्, कायाकारपरिणतभूतविशेषपावस्थातः प्रांगपि क्षित्यादिभूतानां चैतन्यशक्तिसद्भावादन्यथा तदवस्थायामपि चैतन्योद्भूतिविरोधादिति न प्रत्यवश्येयम्, चैतनस्यानाद्यनन्तत्वप्रसिद्धेरात्मवादिनाभिप्रतिष्ठानात् । न चैवं चैतन्यं भूतविवर्त्तः, क्षित्यादितत्त्वस्यापि तद्विवर्त्तत्वप्रसङ्गात्, अनाद्यनन्तत्वाविशेषात् । ततो भिन्नलक्षणत्वं तत्त्वान्तरत्वेन व्याप्तं भूतचैतन्ययोस्तत्त्वान्तरत्वं साधयत्येव । इति चैतन्यपरिणामोपादान एवाथचैतन्यपरिणामः प्राणिनामन्त्यचैतन्योपादेयश्च जन्मान्तराद्यचैतन्यपरिणामः सिद्धः । पूर्वभवपरित्यागेन भवान्तरपरिग्रह एव च संसारः । इति प्रसिद्धेन प्रमाणेन संसारतत्त्वं न बाध्यते, नानुमानेन, नाप्यागमेन, तस्य तत्प्रतिपादकतया श्रुतेः “संसारिणलसस्यावराः” इति वचनात् । तथा संसारोपायतत्त्वमपि न प्रसिद्धेन बाध्यते, प्रत्यक्षस्य तदबाधकत्वात् । निर्हेतुकः संसारोऽनाद्यनन्तत्वादाकाशवदित्यनुमानेन तद्बाध्यते इति चेत्, न, पर्यायार्थोद्देशात्संसारस्यानाद्यनन्तत्वासिद्धेः, दृष्टान्तस्तस्यापि साध्यसाधनविकलत्वाद्, द्रव्यार्थोद्देशात् । तस्य तथासाधने सिद्धसाध्यतानुपक्तेः । सुखदुःखादिभावविवर्त्तनलक्षणस्य संसारस्य द्रव्यक्षेत्रकालभावभवविशेषहेतुकत्वप्रतीतेश्च नाहेतुकसंसारसाधनानुमानमनवधम् । इति न किञ्चिदनुमानं संसारोपायतत्त्वस्य बाधकम् । नाप्यागमः, तस्य तत्साधकत्वात् “मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकपाययोगा बन्धहेतवः” इति वचनात्, बन्धहेतूनामेव संसारहेतुत्वान् । तदेवं मोक्षसंसारतत्कारणतत्त्वं भगवतोभिमतं प्रसिद्धेन प्रमाणेन युक्तिशास्त्राख्येनाबाध्यं सिध्यत्तद्वाचो युक्तिशास्त्राविरोधित्वं साधयति, तच्च निर्दोषत्वम् । इति त्वमेव स सर्वज्ञो वीतरागश्च स्तोतुं युक्तो नान्य इत्युच्यते । विप्रकर्ष्येपि भिन्नलक्षणसम्यग्निधत्वादिना कस्यचित्प्रत्यक्षसोऽत्र भवानहमेव । दृश्यलक्षणाद्भिन्नलक्षणमदृश्यस्वभावस्तत्सम्यग्निधत्वेन विप्रकर्षि परमाण्वादिकम् । तथा वर्त्तमानात्कालादिभ्यः कालो-

तीतोनागतश्च, तत्सन्दन्यतेन राषणमग्नमि । तथा दूर्ध्वनयोग्यादेतामिहवेसोऽनुपलब्धियोग्यतासम्बन्धिपदेन मकराकरादि । घञि-
 प्रलक्षणसन्निधित्वादिना स्वभाषाकलेऽविप्रकथ्येयि कस्यचित्प्रत्यक्ष साधितम् । सोऽत्र भगवानर्हमेव, न पुन कपिलादय इति ।
 एतत्सुतो मिश्रितमिति चेत्, अन्येषां न्यायागमविरुद्धमापित्वान् । ये न्यायागमविरुद्धमापिणस्ते न निर्दोषा यथा दुर्बेसादयः, तथा
 बान्धे कपिलादय इत्यनुमानान्यायागमविरुद्धमापिण एव भगवतोर्दोषो निर्दोषत्वववसीयते । ७ चात्र न्यायागमविरुद्धमापित्य कपिला-
 दीनामसिद्ध, तदभिमतस्य मोक्षसत्तात्कारणस्वत्व प्रसिद्धेन प्रमाणेन काचनान् । तत्र कपिलस्य तावत् "स्वरूपे वैतन्म्यमात्रेऽवस्थान-
 मात्मनो मोक्ष" इत्यभिमत तद्व्यभिचारेण बाध्यते, वैतन्म्यविशेषेऽनन्यद्वानादौ स्वरूपेऽवस्थानस्य मोक्षत्वसाधनात् । न ह्यनन्तज्ञानादिक्रमात्म-
 नोऽन्तररूप, सर्वज्ञत्वाविधिरोषान् । प्रधानस्य सर्वज्ञत्वादि स्वरूप, नात्मन इति चेत्, न, तत्त्वाचेतनत्वाद्याकाङ्क्षात् । ज्ञानादेरव्ययेतनत्वा-
 दयेतनप्रधानस्वभाष्यत्वं शुद्धमेवेति चेत्, शुद्धत्वत्वेतनत्वसिद्धिः ? अचेतना ज्ञानादय उक्त्यसिद्धत्वाद् यदाविवदित्यनुमानादिति चेत्, न,
 हेतोरनुमनेन व्यभिचारान्, तस्य चेतनत्वेऽप्युत्पत्तिरसम्भवात् । कथमुत्पत्तिरनुभव इति चेत्, परंपरेऽस्त्वाद् युद्धसाधितम् । परायेष्टोसौ
 युद्धसम्बन्धसायापेक्षत्वात् " युद्धसम्बन्धसिद्धमर्थं पुरुषमेवेतयते " इति वचनात् । युद्धसम्बन्धसिद्धार्थानपेक्षत्वेऽनुभवस्य सर्वत्र सर्वदा सर्वस्य
 दुसोऽनुभवप्रसङ्गात् । सर्वस्य सर्ववृत्तित्वापेक्षत्वादुपायानुष्ठानवैयर्थ्यमेव स्यात् । यदि पुनरनुभवसामान्यमात्मनो नित्यमनुत्पत्तिगदेवेति
 मतं यदा ज्ञानादिसामान्यमपि नित्यत्वादनुत्पत्तिमद्भवेदित्यसिद्धो हेतुः । ज्ञानादिविशेषाणामुत्पत्तिमत्त्वाभासिद्ध इति चेत्, तर्ह्यनुभवविशे-
 पाणामप्युत्पत्तिगत्वादनैकान्तिकोसौ कथं न स्यात् ? नानुभवस्य विशेषेणाः सन्तीति बाधुक, यत्तुत्वविरोधान् । तथा हि । नानुभवो
 वस्तु, सफलविशेषोपरद्वित्वान् खरविषयवत् । नात्मनोनेका-तः, तस्यापि सामान्यविशेषात्मकत्वादन्यथा तद्वद्वस्तुत्वापत्तेः । फालात्य-

यापदिष्टायां हेतुः, ज्ञानादीनां स्वसंवेदनप्रत्यक्षत्वाच्चेतनत्वप्रसिद्धेरप्यस्यनाधितपश्चानन्तरं प्रयुक्तत्वात् । अथ चैतनसंसर्गाद्वैतनस्यापि ज्ञानादेश्चेतनत्वप्रतीतिः प्रत्यक्षतो भ्रान्तेय । तदुक्तं “तस्मात्तत्संसर्गाद्वैतनं चेतनवदिह लिङ्गम्” इति । तदप्यचर्चिताभिधानं, शरीरादेरपि चेतनत्वप्रतीतिप्रसङ्गोच्चेतनसंसर्गाविशेषात् । शरीराद्यसंभवी बुद्ध्यादेरात्मना मंसर्गविशेषोस्तीति चेत्, म कोऽन्योऽन्यत्र कथं चित्तादात्म्यात्, तददृष्टकृतकत्वादिविशेषस्य शरीरादावपि भावान् । ततो नाचेतना ज्ञानादयः, स्वसंविदितत्वात् अनुभववत् । स्वसंविदितास्ते, परसंवेदनान्यथानुपपत्तेः, इति प्रतिपादितप्रायम् । तथा चात्मस्वभावा ज्ञानादयः, चेतनत्वात्, अनुभववदेव । इति न चैतन्यमात्रे वस्थानं मोक्षः, अनन्तज्ञानादिचेतन्यविशेषवस्थानस्य मोक्षत्वप्रतीतिः । “एतेन बुद्ध्यादिविशेषगुणोन्मैदादात्मत्वमात्रेवस्थानं मुक्तिः” इति कणभक्षाक्षपादमतं प्रमाणेन चाधितगुपदक्षितं, पुंसो नन्तज्ञानादिस्वरूपत्वसाधनान्, स्वरूपोपलब्धेरेव मुक्तिश्चसिद्धेः । स्यान्मतं “न बुद्ध्यादयः पुंसः स्वरूपं, ततो भिन्नत्वात्, अर्थान्तरवत् । ततो भिन्नास्ते तद्विरुद्धधर्माधिकरणत्वं पुनस्तेषामुत्पादविनाशधर्मकत्वादात्मनोऽनुत्पादाविनाशधर्मकत्वात्प्रसिद्धम्” इति तदयुक्तं, विरुद्धधर्माधिकरणत्वेपि सर्वथा भेदासिद्धेर्मेव कज्ञानतदाकारवत् । एतं हि मेव कज्ञानमनेकश्च तदाकारो नीलादिप्रतिभासविशेष इत्येकत्वानेकत्वविरुद्धधर्माधिकरणत्वेपि मेव कज्ञानतत्प्रतिभासविशेषयोर्न भेदोऽभ्युपगम्यते, मेव कज्ञानत्वविरोधात् । यदि पुनर्युगपदनेकार्थप्राप्ति मेव कज्ञानमेकमेव, न तत्रानेकरूपप्रतिभासविशेषसम्भवो यतो विरुद्धधर्माधिकरणत्वमभेदेपि स्यादिति मतं तदापि तत्किमनेकया शक्त्यानेकमर्थं युगपद् गृह्णाति किं वैकया ? यद्यनेकया तदैकमनेकशक्त्यात्मकमिति स एव विरुद्धधर्माध्यासः । ततोऽनेकशक्तेरनेकत्वधर्माधारभूतायाः प्रत्यक्त्वात् तस्य त्वेकत्वधर्माधारत्वान्नैकत्र विरुद्धधर्माध्यास इति चेत्, कथमनेका शक्तिस्तस्येति व्यपदिश्यते ? ततो भेदादर्थान्तरवत् । सम्यग्धादिति चेत्, तर्हि तदनेकया शक्त्या संवध्यमा-

नमनेकेन रूपेण कथमनेकरूप न स्यात् ? तस्माज्जनेकरूपस्य ततोऽन्तस्तावदेकमेवेति चेत्, कथं तत्तत्वेति उपपदेष्टव्यम् ? सम्यन्थादिति चेत्, स पद दोषोऽतिप्रसङ्ग पर्यनुयोगोऽनवस्थानात् । यदि पुरेकेनैव रूपेणानेकया शक्त्या संभवते त्वानेकविक्षेपणत्वविरोध । पीतप्रदणशक्त्या हि येन स्वभावेन संभवते तेनैव नीलविरादणशक्त्या चेत्, पीतविरादित्वविक्षेपणमेव भेदकशान स्वाम नीलाविरादित्वविक्षेपणमिति पीतशानमेव स्वाम तु भेदकशक्त्यम् । अथैकया शक्त्यानेककार्यं तद्द्रावीति द्वितीयविकल्पः समाभीयते त्वपि सार्धप्रणप्रसङ्गः । पीतप्रदणशक्त्या हेतुया यथा नीलाविरादण तथावीरानागवर्षमानाद्येपयसार्धप्रदणमपि केन निवार्येत ? अथ न पीतप्रदणशक्त्या नीलप्रदणशक्त्या वा पीतनीलावर्षेकार्धमाहि भेदकमानमिष्यते । किं तर्हि ? नीलपीताविरादित्वानेकार्धप्रदणशक्त्यैक्येति अतो तदा न कार्यभेदः । कारणशक्तिभेदक्यवस्थादेतुः स्वादित्येकहेतुकं विधत्वा वैभक्त्यं प्रसज्येत । तथा बानेकरूपप्रतिवर्णनं सार्धकार्योत्पत्तौ विरुध्यते । तदनुपगच्छता भेदकशाननेकार्धमाहि ज्ञानप्रत्यक्षात्मकमुरपीकर्तव्यम् । तेन च विरुध्यमानोधिकरणेनैकेन प्रकृत्योदोरेनैकान्तिकत्वात् ज्ञानादीनामात्मनो भेदकान्तसिद्धिवैभात्मानन्तज्ञानादिरूपो न भवेत् । निरुपरिप्यमापत्वाचाप्रसो गुणगुणिनोरन्यतेफान्तराप, न शानादयो गुणाः सार्धयात्मनो भिन्नाः शक्याः प्रतिपादयितुं ततोऽन्तेविक्षेपणनिवृत्तिसुखिष्येवतिष्ठेत् । अतु च धर्मोपयोगेतापमिश्रितित्वन्तिषी तुको प्रतिपत्तव्या, अन्यथा तदनुपपत्तेः । तमिष्टौ च तत्तत्तदुद्भादिविष्टविरादप्रमाविनी निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यनुपपत्तेः । मुच्छदयात्मनोऽन्त करणसंयोगभावे वा न तत्कार्यस्य पुद्भादेकत्पत्तिः । इत्यन्तेविक्षेपणनिवृत्तिसुखौ सिद्धस्त्येवेति केचित् हेत्यदष्टहेतुकानां पुद्भादीनामात्मानन्तःकरणसंयोगवानां च तुको निवृत्ति प्रवणा न निवार्यन्ते । कर्मक्षयेहेतुकयोस्तु प्रसममुत्थानन्वमानयोर्निवृत्तिमात्राणास्तौ न स्वस्थाः प्रमाणविरोधात् । तथा कथञ्चिदुद्भादिविक्षेपणानां निवृत्तिः कथञ्चिदनिवृत्तिसुखौ व्ययवि-

पुते । न चैवं सिद्धान्तविरोधः “ बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः ” इत्यनुवर्तमाने “ औपशमिकादिभव्यत्वानां चान्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः ” इति सूत्रसद्भावात् । तत्रौपशमिकक्षायोपशमिकौदयिकपरिणामिकभावानां दर्शनज्ञानगत्यादीनां भव्यत्वस्य च विप्रमोक्षो मोक्ष इत्यभिसम्बन्धानुक्तौ विशेषगुणनिवृत्तिरिष्टा, “अन्यत्र केवलज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः” इति वचनादन्तज्ञानदर्शनसिद्धत्वसम्यक्त्वानामनिवृत्तिश्चेति युक्तं तथा वचनम् । कथमेवमनन्तसुखसद्भावो मुक्तौ सिद्धेदिति चेत्, सिद्धत्ववचनात् । सकलदुःखनिवृत्तिरात्यन्तकी हि भगवतः सिद्धत्वम् । सैव चानन्तश्रमसुखम् । इति सांसारिकसुखनिवृत्तिरपि मुक्तौ न विरुध्यते । अनन्तसुखमेव मुक्तस्य, न ज्ञानादिकमिति “ आनन्दैकस्वभावाभिव्यक्तिर्मोक्ष ” इत्यपरः सोपि शुक्त्यागमाभ्यां बाध्यते । तदनन्तं सुखं मुक्तौ पुंसः संवेद्यस्वभावमसंवेद्यस्वभावं वा ? संवेद्यं चेत्, तत्संवेदनस्यानन्तस्य सिद्धिः, अन्यथानन्तस्य सुखस्य स्वयं संवेद्यत्वविरोधात् । यदि पुनरसंवेद्यमेव तत्, तदा कथं सुखं नाम ? सातसंवेदनस्य सुखत्वप्रतीतिः । स्यान्मतं ते, अभ्युपगम्यते एवानन्तसुखसंवेदनं परमात्मनः । केवलं बाह्यार्थानां ज्ञानं नोपेयते तस्येति, तदप्येवं सम्प्रधार्यम्, किं बाह्यार्थाभावाद्बाह्यार्थसंवेदनाभावो मुक्तस्येन्द्रियापायाद्वा ? प्रथमपक्षे सुखस्यापि संवेदनं मुक्तस्य न स्यात्, तस्यापि बाह्यार्थवदभावात् । पुरुषाद्वैतवादे हि बाह्यार्थाभावो यथाभ्युपगन्तव्यस्तथा सुखभावोपि, अन्यथा द्वैतप्रसङ्गात् । अथ द्वैतवादावलम्बिनां सतोपि बाह्यार्थस्येन्द्रियापायादसंवेदनं मुक्तस्येति मतं तदप्यसंगतं, तत एव सुखसंवेदनाभावप्रसङ्गात् । अथान्तःकरणाभावेपि मुक्तस्यातीन्द्रियसंवेदनेन सुखसंवेदनमिष्यते तर्हि बाह्यार्थसंवेदनमस्तु तस्यातीन्द्रियज्ञानेनैवेति मन्यतां, सर्वथा विशेषाभावात् । येऽपि “निरास्त्वचित्तसन्तानोत्पत्तिर्मोक्ष” इत्याचक्षते तेपामपि मोक्षतत्त्वं शुक्त्याभ्युपयेन च बाध्यते प्रदीपनिर्वाणोपमशान्तनिर्वाणवत् चित्तानां तत्त्वतोऽन्वितत्वसाधनात् सन्तानोच्छेदानुपपत्तेश्च निरन्वयक्षणक्षयैकान्ताभ्यु-

समाधिश्चारित्रमिति नाममात्रं भिद्यते, नार्थः, तत्त्वज्ञानादशेषाज्ञाननिवृत्तिफलादन्यस्य परमोपेक्षालक्षणस्वभावस्य समुच्छिन्नक्रियाऽ-
प्रतिपातिपरमशुद्ध्यानस्य तपोतिशयस्य समाधिव्यपदेशकरणात् । तथा चारित्रसहितं तत्त्वज्ञानमन्तर्भूततत्त्वार्थश्रद्धानं परनिःश्रेयस-
मनिच्छतामपि कपिलादीनामग्रे व्यवस्थितम् । ततो न्यायविरुद्धं सर्वथैकान्तवादिनां ज्ञानमेव मोक्षकारणतत्त्वम् । स्वागमविरुद्धं च,
सर्वेषामागमे प्रब्रज्याद्यनुष्ठानस्य सकलदोषोपरमस्य च बाह्यस्याभ्यन्तरस्य च चारित्रस्य मोक्षकारणत्वश्रवणात् । तथा संसारतत्त्वं
चान्येषां न्यायागमविरुद्धम् । तथा हि । नास्ति नित्यत्वाद्येकान्ते कस्यचित्संसारः, विक्रियानुपलब्धेः । इति न्यायविरोधः ।
समर्थयिष्यते तदागमविरोधश्च, स्वयं पुरुषस्य संसाराभाववचनाद्, गुणानां संसारोपपत्तेः परेषां संवृत्त्या संसारव्यवस्थितेः ।
तथा संसारकारणतत्त्वं चान्येषां न्यायागमविरुद्धम् । तद्धि मिथ्याज्ञानमात्रं तैरुरीकृतम् । न च तत्कारणः संसारः, तन्निवृत्ता-
वपि संसारानिवृत्तेः । यन्निवृत्तावपि च न निवर्तते न तत्तन्मात्रकारणम् । यथा तक्षादिनिवृत्तावप्यनिवर्तमानं देवगृहादि न तन्मात्र-
कारणम् । मिथ्याज्ञाननिवृत्तावप्यनिवर्तमानश्च संसारः । तस्मात्र मिथ्याज्ञानमात्रकारणक इति । अत्र न हेतुरसिद्धः, सम्यग्ज्ञानोत्पत्तौ
मिथ्याज्ञाननिवृत्तावपि दोयानिवृत्तौ संसारानिवृत्तेः स्वयमभिधानात् । दोषाणां संसारकारणत्वावेदकागमस्वीकरणाच्च तन्मात्रं संसार-
कारणतत्त्वं न्यायागमविरुद्धं सिद्धम् । तदेवमन्येषां न्यायागमविरुद्धभाषित्वादहेनैव युक्तिशब्दाविरोधिवाक् सर्वज्ञो वीतरागश्च निश्ची-
यते । ततः स एव सकलशास्त्रादौ प्रेक्षावतां संस्तुत्यः । ये त्वाहुः ‘सतोपि यथार्थदर्शिनो वीतरागस्येदन्तया निश्चेतुमशक्तेस्तत्कार्यस्य
व्यापारादेस्तद्व्यभिचारादवीतरागेऽपि दर्शनात्, सरागाणामपि वीतरागवेषेष्टमानानामनिवारणान्न कस्यचित् स त्वमेवाम इति निर्णयः
संभवति’ इति तेषामपि, विचित्राभिसंबन्धतया व्यापारव्याहारादिसाङ्कर्येण कचिदप्यतिशयानिर्णये कैमर्थक्याद्विशेषेष्टिः, ज्ञानवतोपि

शादेव न पुनरन्यादृशादपि, यतो धूमपावकयोर्व्याप्यव्यापकभावो न निर्णयिते, तथा यादृशं चूतत्वं वृक्षत्वेन व्याप्तं तादृशं न लतात्वेन, यतः शिशपात्ववृक्षत्वयोरपि व्याप्यव्यापकभावनियमो दुर्लभः स्यात् इति कश्चित्सोऽपि प्रतीतेरपलापकः, कार्यस्य तादृशतया प्रतीयमानस्यापि कारणविशेषातिवृत्तिर्दर्शनात् । यत्रतः परीक्षितं कार्यं कारणं नातिवर्तते इति चेत्, स्तुतं प्रस्तुतं, व्यापारादिविशेषस्यापि किञ्चिज्जरागादिमदसंभवनो यत्नतः परीक्षितस्य भगवति ज्ञानाद्यतिशयानतिवृत्तिसिद्धेः । एतेन यत्रतः परीक्षितं व्याप्यं व्यापकं नातिवर्तते इति ब्रुवतापि स्तुतं प्रस्तुतमित्युक्तं वेदितव्यं, पुरुषविशेषत्वादेः स्वभावस्य व्याप्यस्य सर्वज्ञत्वव्यापकस्वभावानतिक्रमसिद्धस्तद्विशेषात् । ततोऽयं प्रतिपत्तुरपराधो नानुमानस्यैत्यनुकूलमाचरति । मन्दतराधियां धूमादिकमपि परीक्षितुमक्षमाणां ततो धूमध्वजादिवुद्धेरपि व्यभिचारदर्शनात् । प्रज्ञातिशयवतां तु सर्वत्र परीक्षाक्षमाणां यथा धूमादि पात्रकादिकं न व्यभिचरति तथा व्यापारव्याहाराकारविशेषः कचिद्विज्ञानाद्यतिशयमपीत्यनुकूलाचरणम् । एवं युक्तिशालाविरोधिवाक्यं, भगवतोर्हत् एव सर्वज्ञत्वं साधयतीत्यभिधाय तदेवं तत् सुनिश्चितासम्भवद्वाधकप्रमाणत्वमर्हत्येव सकलज्ञत्वं साधयति नान्यत्रेत्यविरोध इत्यादिना स्पष्टयति, स्वामीति शेषः, यदास्मादविरोधः सुनिश्चितासंभवद्वाधकप्रमाणत्वं त्वय्येव तस्मान्न त्वमेव स इत्यभिधानसंबन्धात् । स एवाविरोधः कुतः सिद्ध इत्यारेकायां यदिष्टं ते प्रसिद्धेन न वाध्यते इत्यभिधानात् । तत्रेष्टं मतं शासनमुपचर्यते, निराकृतवाचोपि कचिदविग्रतिपेधात् । न पुनरिच्छाविपरीकृतमिष्टं, प्रक्षीणमोहो भगवति मोहपर्यायात्मिकायास्तदिच्छायाः संभवाभावात् । तथा हि । नेच्छा सर्वविदः शासनप्रकाशननिमित्तं, प्रणष्टमोहत्वात् । यस्येच्छा शासनप्रकाशननिमित्तं, न स प्रणष्टमोहो यथा किञ्चिज्ज्ञः । प्रणष्टमोहश्च सर्ववित्प्रमाणतः साधितस्तस्मान्न तस्येच्छा शासनप्रकाशननिमित्तम् । इति केवलव्यतिरेकी हेतुर्निराकृतवाचं साधयति, अन्यभिचारात् । न सर्वविदिच्छामन्तरेण वक्ति, वक्तृत्वात्, अस्मदादिवत्, इत्यनेन

निरुक्तवाचो विप्रसिद्ध इति चेत्, नायं नियमोक्तिः । तदभ्युपगमे को दोष इति चेत्, निवर्त्तमानायापि निरभिप्रायप्रश्रुतिर्न
 स्यात् । न हि सुपुत्रो गोत्रस्तत्त्वनामौ वाम्याद्यापरिवेष्टुरिच्छास्ति । प्रसिद्धमिदिकाकोरेच्छा तथा संभवन्ती पुनः स्येत्त वाञ्छान्तराया । न
 ह्यप्रसिद्धमिदिकाकोरेच्छा सम्भवति या पञ्चाश स्येते । पूर्वकालमाविनीच्छा तथा वागादिप्रश्रुतिहेतुप्रसिद्धमिदिकाकोरेच्छायाः सम्भवत्ये-
 वेति चेत्, किं पुनस्तदनुमानम् ? विवादाध्यासिद्धा वागादिप्रश्रुतिरिच्छापूर्विका, वागादिप्रश्रुतिरिच्छा, प्रसिद्धेच्छापूर्वकयागादिप्रश्रुतिरिति
 चेत्, न, हेतोःप्रयोजकत्वात् । यथाभूतस्य हि ज्ञानमोऽन्यमनसो वा वागादिप्रश्रुतिरिच्छापूर्विकप्रश्रुतिपन्ना देशान्तरे काळान्तरे च तथा-
 भूतस्यैव तत्प्रश्रुतिरिच्छापूर्विका साध्ययितुं शक्या, न पुनरन्यादन्ता, अतिप्रसङ्गात् । न च सुप्रमस्यान्यमनस्त्वय वा तत्प्रश्रुतिरिच्छापूर्वकत्वेन
 व्याप्तावागता, तद्वगतेरसम्भवात् । सा हि स्वसन्धाने वाच्यता सम्भवति, सुपुत्र्यादिभिरोपात् । सुपुत्रोऽन्यमनस्त्वय प्रश्रुतिमिच्छापूर्विकाग-
 वगच्छति (स्वपिति) चेति व्याहृतमेवात् । यथातुद्विषयोवगच्छतीति चेत्, इदमपि वादनेव । स्वयमनुपुत्रोऽन्यमनस्त्वय सुपुत्रोऽन्यमनस्त्व-
 प्रश्रुतिमिच्छापूर्वकत्वेन व्याप्तामवगच्छतीति प्रमाणः क्वमप्रतिदत्तवपनपयः स्वलोपासीयते ? तदनुमानात्तद्वगतेरसोप इति चेत्, न,
 अनवस्थामप्रसङ्गात्, तदनुमानास्यापि व्याप्तिप्रतिपत्तिपुरस्सरत्वात् तद्व्याप्तेरन्यनुमानान्तरापेक्षत्वात्, सुपुत्रमपि गत्वा प्रत्यक्षवत्कारु-
 क्षिमिदपिचेरपटनत्वात् । एतेन सन्धानान्तरे तद्व्याप्तेरवगतिरपेक्षा, तदनुमानात्तद्वगवाचनवस्थानाविशेषान्, प्रत्यक्षवत्कारुक्षगतेरसम्भवात् ।
 इति नानुमेया सुपुत्र्यावायिच्छास्ति तत्काल्य पूर्वकाल्य वा, तदनुमानस्यानुदयात् । तथा च सर्वश्रमपुत्रेतिच्छापूर्वकत्वे सान्ये यत्फलत्वा-
 देहेतोः सुपुत्र्यादिना व्यभिचारात्प्रत्यनियम एव । तत्तद्वैतक्यकरणपादयथोरेय साधकत्वमत्यम् । ननु च सत्यपि चैतन्ये करणपाटये च
 यचनप्रश्रुतेरवसंनाद्विवक्षापि तत्तद्वकारिण्यमपेक्ष्यते एवेति चेत्, सहकारिण्यनान्तरे न वै नियतमपेक्षणीय, न ह्यप्राप्यैः सहतत्त्वमुगो

वाऽनपेक्षितालोकसन्निधेः रूपोपलम्भात् । न चैव संवित्करणपाटवयोरप्यभावे विवक्षामात्रात्कस्यचिद्वचनप्रवृत्तिः प्रसज्यते, संवित्करण-
वैकल्ये यथाविवक्षं वाग्युत्तेरभावात् । न हि शब्दतोर्यतश्च शास्त्रपरिज्ञानाभावे तद्व्याख्यानविवक्षायां सत्यामपि तद्वचनप्रवृत्तिर्दृश्यते,
करणपाटवस्य चाभावे स्पष्टशब्दोच्चारणं, बालमूकादेरपि तत्प्रसङ्गात् । ततश्चैतन्न्यं करणपाटवं च वाच्यो हेतुरेव नियमतो, न विवक्षा,
विवक्षामन्तरेणापि सुपुल्यादौ तद्दर्शनात् । न च दोषजातिस्तद्धेतुर्यतस्तां वाणीं नातिवर्तत, तत्प्रकर्षोपकर्षानुविधानाभावाद्बुद्ध्यादिवत् । न
हि यथा बुद्धेः शक्तेश्च प्रकर्षे वाण्याः प्रकर्षोऽपकर्षे वाऽपकर्षः प्रतीयते, तथा दोषजातेरपि, तत्प्रकर्षे वाच्योपकर्षात् तदपकर्षे एव तत्प्र-
कर्षात्, यतो वक्तुर्दोषजातिरनुमीयेत । सत्यपि च रागादिदोषे कस्यचिद्बुद्धेर्यथार्थव्यवसायित्वादिगुणस्य सङ्गावात्, सत्यवाक्प्रवृत्तेरुपल-
म्भात्, कस्यचित्तु वीतरागद्वेषस्यापि बुद्धेरयथार्थाध्यवसायित्वादिदोषस्य भावे वितथवचनस्य दर्शनाद्विज्ञानगुणदोषाभ्यामेव वाग्युत्तेर्गुण-
दोषवत्ता व्यवतिष्ठते, न पुनर्विवक्षातो दोषजातेर्वा । तदुक्तं “ विज्ञानगुणदोषाभ्यां वाग्युत्तेर्गुणदोषता । वाञ्छन्तो वा न वक्ताः शास्त्राणां
मन्दबुद्धयः ॥ १ ॥ ” इति । ततः साधूपादेशि ‘ तत्रेष्टं मतं शासनमुपचर्यते ’ इति । तत्प्रसिद्धेन न वाच्यते । प्रमाणतः सिद्धं प्रसिद्धम् ।
तदेव कस्यचिद्वाधानं युक्तम् । विशेषणमेतत्परमतापेक्षम्, अप्रसिद्धेनाप्यनित्यत्वात्तत्त्वधर्मण वाधाऽकल्पनात् । नल्लनेकान्तशासनस्य
प्रत्यक्षतः सिद्धोस्त्यनित्यत्वधर्मो वाधकः, सर्वथा नित्यत्वादिधर्मवत् । अनुमानात्सिद्धो वाधक इति चेत्, नर्ते प्रमाणात्प्रतिवन्धसिद्धेरभ्यु-
पगमात् । न खलु परेषां प्रत्यक्षमभिधूमयोः क्षणभङ्गसङ्गावयोर्वा साकल्येन व्याप्तिं प्रति समर्थम्, अविचारकत्वात्सन्निहितविषयत्वाच्च ।
अस्मदादिप्रत्यक्षं हि साध्यसाधनयोर्व्याप्तिमाहि परेरभ्युपगन्तव्यं, न योगिप्रत्यक्षम्, अनुमानैवैव्यर्थप्रसङ्गात्, योगिप्रत्यक्षेण देशतः
कातर्यतो वा निश्चेषसाध्यसाधनव्यक्तिसाक्षात्करणे समारोपस्याप्यभावात्तद्व्यवच्छेदनार्थमप्यनुमानोपयोगायोगात् । तच्च निर्विकल्पकमिव

सन्धिकल्पकमपि न विचारक, पूर्णोपरपरामर्शमुपयुक्तामिच्छापक्षसर्गैरहितवत्यात् । सन्निहितविषय ए, येषां फलवद्भावविशेषप्रकाशार्थोप-
त्तत्वात् । तत्र साक्षर्येण व्याप्तिपक्षसमर्थम् । न चातुभानम्, जनकत्वानुपपन्नम् । व्याप्तिमादिभ्योऽनुमानस्यापि व्याप्तिमहणपुरस्सरतत्वात्-
व्याप्तेरव्युत्पन्नान्तरापेक्षत्वात् । फलित्वव्यवस्थानामावात् । एवमश्लिष्टव्याप्तिर एव फलमनुमानमेकान्वयादिनाग्नित्वत्वाद्येकान्तपरमत्वा-
त्सापक्षेण प्रमाणसिद्धः सर्वथैकान्वोऽनेकान्वयशसनस्य बाधका रत्यात् । स्वाद्यादिनां तु, परोक्षान्वर्भावित्वात् तद्वर्गेण सम्बन्धो व्यवसिद्धेन ।
तस्य विचारकत्वात्, प्रत्यक्षादुपपन्नमहकारिणो यत्किञ्चापि विशेष्यपेक्षतर्कशा तत्पर्यवर्तीत्यनयोपपन्नमपि येषां दुपजायमानस्य व्याप्ता-
न्नाश्रित्युक्तः स सर्वोपपन्नमाऽनसिद्धम्या वा न भवतीति श्रुत्ययोजनसादितपरामर्शोत्पत्तत्वात् तद्वर्तिमाप्यसाधनव्यक्तिविषयत्वात्
व्याप्तिं प्रति समर्थत्वात्, प्रत्यक्षादव्यवस्थामहकारपूर्वकत्वाभावात् । ननु मानोदन्तरानपेक्षत्वात् तद्वस्थानुपपन्नम्, स्यादप्युक्त्येन तमारोपव्यवस्थेऽप-
क्षर्येण एव प्रमाणत्वात् । तदप्रमाणत्वे न केचित् प्रमाणमिति चेत्, समारोपव्यवस्थेऽपि येषां तर्कवत् व्यवस्थाधिक्यमे समारोपपरिरो-
धात् । न हि निर्दिष्टस्वकोधियामोस्ति यतस्तत्र समारोपेऽपि स्यात् । किं तर्हि ? अधिगमोपि व्यवस्थावात्मेय, तदनुस्यूतौ सत्येति पूर्वोक्तस्य
साधनान्तरापेक्षया सन्निधानाऽपेक्षात् दुपुप्रैतव्यवन् । सन्निधाः दीप्तिप्रयार्थसन्निधयेः । तत्पर्यवस्यसाधनमाकलयन् तथागतः, साधनान्व-
रपेक्षित्वात् तस्यार्थपरिच्छिन्नौ । तात एव पूर्वोक्तप्रमाणत्व, दुपुप्रैतव्यवन् स्वयं संशयविपर्ययोऽनप्यवसायाध्यवच्छेदकत्वात् । तद्व्यव-
स्थेऽन्तिनो निश्चयस्य जननात्प्रमाण दर्शनमिति चेत्, तत्र एव सन्निधयेः प्रमाणयत् । यस्यासाधकत्वमत्वात् प्रमाणत्वमिति चेत्, पुनस्तस्या-
सापक्षकत्वमत्यम् ? अचेतनत्वद्वयादियमिति चेत्, पूर्वोक्तस्याप्यसापक्षकत्वस्य चेत्तन्मात्सुपुप्तैतव्यवत्किं न स्यात् ? यदयं भावेऽर्थः परिच्छिन्नो
व्यवस्थित्येवेऽभावे चाऽपरिच्छिन्नस्वरूपेण साधकत्वमिति चेत्, सन्निधयेः साधकत्वयोराहवा साधकत्वमत्यमिति वचनात् ।

न हि सन्निकर्षस्य भावे भाववत्त्वमभावेऽभाववत्त्वमर्थपरिच्छिन्नत्वेत्यतीतम् । नाप्यर्थस्यान्यत् परिच्छिन्नत्वं, तत्परिच्छिन्नत्वेत्युत्पत्तेः । परिच्छिन्ति-
रुत्पन्ना चेत् परिच्छिन्नोर्थ उच्यते । अथ निर्विकल्पकदृष्टौ सत्यामर्थस्य परिच्छिन्तिर्निश्चयात्मकार्थपरिच्छेदव्यवहारहेतुरुत्पद्यते नास-
त्याम् । अतस्तस्याः साधकतमत्वमिति तवाकृतं तदपि न समीचीनं, सन्निकर्षादेव तदुत्पत्त्यविरोधात् । कथमचेतनात्सन्निकर्षाच्चैतनस्यार्थ-
निश्चयस्योत्पत्तिर्न विरुध्यते इति चेत्, तवापि कथमचेतनादिन्द्रियादेरविकल्पदर्शनस्य चेतनस्योत्पत्तिरविरुद्धा ? चेतनान्मनस्कारादिन्द्रि-
यादिसहकारिणो वर्जनस्योत्पत्तिरिति चेत्, तर्हि चेतनादात्मनः सन्निकर्षसहकारिणोऽर्थनिश्चयोत्पत्तिरपि कथं विरुध्यते ? यतः स्वार्थव्यव-
सायात्मकोधिगमो न भवेत् । स च साकल्येन साध्यसाधनसम्बन्धस्तर्कोदेवेति प्रमाणं तर्कः, स्वार्थाधिगमफलत्वात् समारोपव्यवच्छे-
दकत्वात्संवादकत्वानुमानादिवत् । ततः स्वाद्यादिनां व्याप्तिसिद्धेरस्तानुमानं, न पुनरेकान्तवादिनां, यतो नुमानसिद्धेन सर्वार्थकान्तेनाने-
कान्तस्य बाधाकल्पना स्यात् । इदमप्रमाणसिद्धेनापि बाधा कल्पनीयैव परैः, अन्यथा स्वमतनियमायदनात् । तथा सति सूक्तं “ परमता-
पेक्षं विशेषणं प्रसिद्धेन न बाध्यते ” ॥ इति । एतेन यदुक्तं भट्टेन “ नरः कोप्यस्ति सर्वज्ञः स तु सर्वज्ञ इत्यपि । साधनं यत्प्रयुज्येत
प्रतिज्ञामात्रमेव तत् ॥ १ ॥ सिसाधयिषितो योर्थः सोनया नाभिधीयते । यस्तूच्यते न तत्सिद्धौ किञ्चिदस्ति प्रयोजनम् ॥ २ ॥ यदी-
यागमसत्यत्वसिद्धौ सर्वज्ञतोच्यते । न सा सर्वज्ञसामान्यसिद्धिमात्रेण लभ्यते ॥ ३ ॥ यावदुद्धो न सर्वज्ञस्तावत्तद्वचनं मृषा । यत्र
कचन सर्वज्ञे सिद्धे तत्सत्यता कृतः ॥ ४ ॥ अन्यस्मिन्न हि सर्वज्ञे वचसोन्यस्य सत्यता । सामानाधिकरण्ये हि तयोरङ्गाङ्गिता भवेत्
॥ ५ ॥ ” इति तन्निरस्तं, भगवतोर्हत् एव युक्तिसाम्नाविरोधिवागन्त्वेन सुनिश्चितासंभवद्वाधकप्रमाणत्वेन च सर्वज्ञत्ववीतरागत्वसाधनान्
तत्तत्स्त्वमेव महान् मोक्षमार्गस्य प्रणेता नान्यः कपिलादिः । यस्मात्—

इह दृष्टान्तावचनं त्रियति (१००-१-१३) हेतुर्गमविशेषणमहिर्नैव हेतुहेतुभङ्गावलाभात् तथापि दृष्टान्तलाभे
 शान्दसामग्री न व्याप्तिरित इत्याक्षेपात् तल्लभम् शान्दाध्यादात्तश्च शान्दवोचे प्रवेष्ट इति संक्षेपाच्च विरुध्यत इत्यनेनोच्यत इति
 विभावनीय सुधीभिः । 'अन्यथानुपपन्नत्वेत्यादि' (१००-१-१३) पक्षवर्तत्वादियच्चरूपोपपन्न एव हेतुरिति नैयायिका-
 त्रिरूपोपपन्न इति सौगताः । अन्यथानुपपत्त्येकलक्षणो हेतुगिति जैना इति विभागात् स्वामीष्टवरमपक्षप्राधान्य स्फोटयितुमि-
 त्यर्थः, चिद्विद्यत्तत्वात् (१००-२-१०) निस्त्वव्याप्तकार्यत्वादिच्छादीनामपि चिदनुस्यूतत्वेन चैतन्योपादानकारणकत्वस्या-
 मीष्टत्वादिरपर्ययः । पूर्वचिद्वृत्त्याप्तक्षणोपमर्देनोपरचिद्वृत्त्याप्तक्षणोत्पत्तेः, परस्पर तेषामुपादानोपादेयभाष्यस्य चार्चोकेणाम्युपग-
 मात्, न चैवभूतोपादेयचैतन्यपादे भूतानामपि चिद्विद्यत्तत्वादायचैतन्यस्य भूतारम्भकचैतन्योपादेयत्वेनार्थान्तरत्वम्, अथचिद-
 भूते घटादौ चैतन्यादक्षणेन चिद्विद्यत्तत्वेन भूतव्यापृत्तेन भूततोपादानसम्भवात्, तस्य च तस्य विपयालोकमनस्कारादीनां पर-
 स्परगहमाधनैरप्येव नियतोपादानत्वाभ्युपगमवन्न दुष्कराभ्युपगममिति दिक् । जातिरेव (१०१-१-२) असदुत्तरमेव, अर्था-
 न्तरत्वेन निम्नहस्मानमेव वा प्रकृतानुमानप्रतिकूलानभिधानेन परस्यैव पराजयादिति भावः । तत्त्वान्तरभाषयिरोच इति
 (१०१-१-४) अत्र तत्त्वान्तरत्व मिश्रपदार्थविभाजकोपाध्यवच्छिन्नत्वम्, पृथिव्यादिविचिबर्त्तमिति (१०१-१-५) पृथिव्यादिः
 पृथिवीत्याद्यवच्छिन्नो विवर्त्त पर्यायो यस्य तच्चा, 'अनुपादानस्येति' (१०१-१-८) तथा च अन्यपृथिवीत्याद्यवच्छिन्ने
 पृथिवीत्यादिना समन्यायिकारणत्व नैयायिकाद्यभ्युपगतमकामेनापि चार्चोकेनावश्यमाधयणीयमित्यर्थः । स्याद्वादिना
 तु तादात्म्येन पृथिवीत्याद्यवच्छिन्ने स्वयसुत्वसम्बन्धेन पृथिवीत्यादिना हेतुत्व वाच्यम्, विभागजातोत्पत्तिस्थलेऽपि द्व्यशुका-

दिध्वंसरूपाया एव परमाणूत्पत्तेः स्त्रीकारादिति युक्तं पश्यामः । 'शब्दादिरिति' (१०१-१-९) अनेनानुमानेन शब्दस्य भाषावर्गणोपादानत्वं विद्युदादेश्चाश्रयाद्युपादानत्वं साधनीयमिति भावः । तयोर्भिन्नलक्षणत्वादिति (१०१-१-१२) भिन्नं लक्षणं तयोर्वहिरन्तर्मुखतया च प्रतीयमानत्वमेवेति द्रष्टव्यम् । तत एव भिन्नलक्षणत्वादेव तदाह-अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माभ्यासः कारणभेदश्चेति असंमदादिप्रत्यक्षत्वादिति असदाद्यनेकप्रतिपत्तृप्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । तेन ज्ञाने न व्यभिचारः, घटादिवदिति न चैवं घटादावेव पक्षतावच्छेदकसाध्यसामानाधिकरण्यसिद्धेरनुमानवैफल्यमिति शङ्कनीयम् । पृथिवीतरेभ्यो भिद्यत इत्यत्रैव प्रकृते पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यासिद्धेरुद्देश्यत्वेन तदवैफल्यमित्यभिप्रायात्, न चोपचरितेनेति (१०१-२-५) अन्यथोपचरितधूमेन वाष्पादिना बहुधादेरपि व्यभिचारडिण्डिमोदघोषः सकर्णकर्णारुन्तुदः स्यादिति भावः । स्वतो वहिर्भूतेति तथा च प्रकृते बहिरर्थप्रदं स्वभिन्नपरमेवेति भावः । स्वभिन्नत्वमपि न स्वप्रतियोगिकभेदवत्त्वमात्रं यत्किञ्चिद् यावद्विकल्पयोः, आद्ये स्वस्मिन्नेव स्वभेदप्रसङ्गात्, अन्ये च कुत्रापि तदप्रसिद्धेः सत्त्वादिना भेदस्य कुम्भादावप्यभावात्, किन्तु स्वनिष्ठज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वम्, तच्च सुखादिसंवेदनापेक्षया सुखादावपि सिद्धम्, इति न तत्र बहिरर्थपरिच्छेदकत्वासिद्धिरित्याशयेनाह 'कुम्भादिवेदनस्यापीति' (१०१-२-७) सुखादीति' सुखादेः कारणं सातवेदनीयकर्मोदयादिः, तत्संवेदनस्य कारणं च ज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमादिः, इत्येवं कारणभेदादप्यनयोर्भेदो न केवलमाल्लादनपरिच्छेदाकाररूपलक्षणभेदादिति भावः । 'तस्यैवेति' (१०१-२-१०) विषयनिर्मुक्तज्ञानानुभवाभावात्तदुपरक्तस्यैव तस्य स्वांशे स्वसंवेदकत्वं विषयांशे च परसंवेदकत्वमविरुद्धमिति भावः । अविरुद्धं पश्याम (१०२-१-५) इति ननु कथमेतदविरुद्धं

प्रत्यक्षविषयताया इन्द्रियसन्निकर्षप्रयोज्यत्वेन घाने सन्निकृष्टाद्याद्यविषयत्वोपपत्तावपि स्वविषयतापुपत्तेः स्वविषयतायाः प्रत्य-
 क्षत्वनियताया अभ्युपगमाच्चादव्याथ तस्याः प्रयोजकमाधादिति चेत्, न । प्रत्यक्षविषयतामात्रस्येन्द्रियसन्निकर्षप्रयोज्यत्वे
 मानाभावादसन्निकृष्टे बहुल प्रत्यक्षविषयतायास्तत्र तत्रोपपादितत्वान्श्रुक्तिसन्निकर्षेऽपि रत्नविषयकप्रत्यक्षस्य सार्वजनीनत्वाथे-
 न्द्रियसन्निकर्षबोधादेरपि प्रत्यक्षविषयताप्रयोजकत्वान्मुपगमे च तादात्म्येन ज्ञानस्यापि तस्य किमिति न रोचयेः । ज्ञानस्य
 ज्ञानान्तरवेद्यत्वेऽनवस्थानाद् ज्ञानमानसादौ चाधुपादिसामान्यादेः प्रतिबन्धकत्वाकल्पनतापवाद्य स्वसंवेद्यताया एव युक्तत्वादिति
 दिक् । 'विजातीयत्वाभिमतयोरिति' (१०२-१-२) सत्त्वादिना सत्तातीययोरपि बलानलपौर्जकत्वानलस्थान्यां विजाती-
 ययोरप्या नोपादानोपादेयसावधार्यकैरभ्युपगम्यते, तथाऽस्माभिर्भूतचैतन्ययोरिति साक्षात्प्रविद्येयस्योपादानोपादेयभाषप्र-
 योजकत्व नाप्रामाणिकमिति भावः । 'पार्थियत्वादिनेति' (१०२-१-१०) नन्वेव घटत्पटत्वाद्यध्विष्ठमे कपालत्वतन्तुत्वादिना
 हेतुत्वं न स्यादिति चेत्, न । तथाहेतुत्वेऽपि ययोस्मादनोपादेयभावस्तयोः पदार्थविभाजकोपाधिना साक्षात्प्रमिति नियमस्या-
 मङ्गात् । साक्षात्प्रविद्येयेण नियतारम्भस्य सुम्पयस्थितत्वात्, केचित्तु नास्त्येव पटत्वाद्यध्विष्ठमे तन्तुत्वादिना हेतुत्वमत एव
 क्वचिद्वितन्तुकपटादेस्तत्त्वन्तरसंयोगे पटाद्युत्पत्तिर्घटते, एकैकतन्तुसंयोगे द्वितन्तुकाद्युत्पत्तिः, पुनरेकैकतन्तु-
 वियोगे त्रितन्तुकादिनाद्ये द्वितन्तुकाद्युत्पत्तिरिति कल्पनाया गौरवमासादित्याहुः- 'असदेतद्, अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेका-
 नुविधानात् तथाहेतुत्वसिद्धेः त्रितन्तुकपटादेरपि तन्तावेवोत्पत्तिस्वीकाराद् युगपत्तन्तुत्रयादिसंयोगे तन्तोरेव तदुत्पत्तेर्दर्शनात्,
 द्वितन्तुकादिक्रमेणोत्पन्नचतुरादितन्तुकपटस्य द्वितन्तुकासमवायिकारणसंयोगनाशाद् द्वितन्तुकादिनाथक्रमेण नाग्नोऽन्तरा पुन-

द्वितन्तुकादिक्रमेणोत्पत्तिरिति तत्रापि कल्पनागौरवसाम्ये तन्तौ पट इति प्रतीतेऽश्रमत्वायोगाच्च, नहि पटं पट इति कश्चिन् प्रत्येति, अत एव तन्त्वाकाशसंयोगत्वेन पटाकाशादिविजातीयसंयोगत्वेन हेतुहेतुमद्भावाद्युपपत्तिरित्यन्ये । एतेन तन्तुभ्यां तद्वारब्धद्वितन्तुकपटेन च तन्त्यन्तरयोगे त्रितन्तुकोत्पत्तिरेवं चतुरणुकादेरपीत्यारभ्यारम्भवादौ युक्त इत्यप्यपास्तम् । अपरे तु क्रियमाणं कृतमिति नयानुसारिणस्तन्तुसंयोगत्वेनैव पटोत्पत्तिव्याप्यत्वमिच्छन्त आद्यतन्तुद्वयसंयोगकालादेवानवरतमवान्तरानानापटोत्पत्तिश्चरमतन्तुसंयोगकाले च महापटोत्पत्तिरिति तन्तुत्वेन पटहेतुत्वेऽपि द्वितन्तुकादिपटवत्तन्तुद्वयादवेव तन्त्यन्तरादियोगात् त्रितन्तुकपटाद्युत्पत्तिं स्वीकुर्वते, न च द्रव्यवति द्रव्योत्पत्तिस्वीकारे उत्पन्नद्वितन्तुकपटस्य पुनरुत्पत्तिः स्यादिति वाच्यम्, तत्प्रागभावस्य नष्टत्वात् तयोः संयोगान्तराद्भावी द्वितन्तुकपटस्तु तदा नोत्पद्यते तत्संयोगान्तरविरहात् । अन्यथा प्रथमं तत्रापि कथं नाग्रिमद्वितन्तुकोत्पत्तिः, एवं च दशतन्तुकादेश्चरमतन्तुसंयोगवियोगक्रमेण नाशे नवतन्तुकाद्युपलब्धिर्निरावाद्या, प्रथमतः तन्तुसंयोगक्रमेण नाशे वास्तु तदेव दशतन्तुकनाशानन्तरं नवतन्तुकोत्पत्तिर्दशतन्तुकोत्पत्तिकाल एव वा चरमतन्तुपर्यन्ते द्वितीयमादाय नवतन्तुकोत्पत्तिः, न चैवं प्रतिलोमक्रमेणानन्तपटकल्पनापत्तिर्द्वितीयमादाय नवतन्तुकस्यैव तृतीयमादायाष्टतन्तुकस्यापि सम्भवादिति वाच्यम् । यस्तवयग्रे स्वीक्रियते तस्यैव मया प्रथमतः स्वीकाराश्रयतन्तुकादौ दशतन्तुकादिध्वंसस्य हेतुत्वे मानाभावादित्यत्र प्रागभावाभावेनैव तद्विरहोपपत्तेः, न च व्यक्तित्थानीयापत्तिविरहाद्द्रव्यत्वागच्छिन्नाभावस्य कारणत्वेनानतिप्रसङ्गं किमनन्तकार्यकारणभावकल्पनेनेति वाच्यम्, दशाद्यवच्छेदेन तत्सत्त्वेन पट्यादिमत्स्यापि तदुत्पत्त्यापेक्षेर्दीप्ततन्त्वादौ वस्तुश्रुत्माद्यनुत्पत्त्यापत्तेश्च । अस्तु वा द्रव्यत्वावच्छिन्नाभावस्य जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्ने हेतुत्वं कर्मणः संयोग इव तथापि स्वाश्रयैकदेशादुत्तितक-

लाद्वितन्तुकादिमति त्रितन्तुकादृष्टपत्तिनिरापायैव स्वीत्पत्तिव्याप्यद्रव्यत्वावच्छिन्नाभावस्य हेतुत्वोपगमे तु द्वितन्तुकादिमति त-
 न्वन्तरादियोगादेकतन्तुकोत्पत्तेर्द्वारत्वापत्तेरित्याहुः ॥ क्षमाश्रमणपूज्यपादानुसारिणस्तु चरमदन्तुसयोगकाल एव क्रिय-
 माण इतिमिति नयेन पटोत्पत्तिं स्वीकृते, तत्रावालीनकार्यकोटिषु पटधीस्तु पटगवामिलापोत्कर्षदोषाचदुक्तं पटमाश्रित्य
 महाभाष्ये-“ पटसमयकस्त्रकोडीगिरयेयत्वो यदगयादिलासो सि । पटसमयकज्जकोटिं धूलमइ घटमि लाए-
 सि ॥१॥ ” सि, एरं वैकः पट इत्यादयोषस्य लोके क्षात्रे च व्यवहारस्य कोपपत्तिः, नहि नाना पटाः प्रतीयन्ते व्यवह्रियन्ते
 न च बाहुलीभूतलसयोगादपच्छेदेन प्राव्याद्यनन्तसयोगानुपलब्ध्यादिवन्, सारण्यादिगच्छाभानापटानुपलब्धुपपत्तिः, उभयत्रै-
 क्युक्त्यमापात्, महापटकाले द्वितन्तुकादेः स्वीकारे तन्त्वाकाशसयोगादितोऽनन्तद्वितन्तुकाकाशसयोगादेर्द्वितन्तुकप्रितन्तुकादेः
 परस्परकर्माजसंयोगाद्वित्याश्रित्यादेर्वाप्याद्यनन्तसयोगादेऽथ कस्यनामयेस्य तेषां नाशस्य क्वचित्त्वन्तेषां कस्यनस्यैव च लाषये-
 नोचितत्वात्, अन्यद्रव्ये द्रव्यभावायस्य तु निरवच्छिन्नविशेषतया हेतुत्वाद्वाद्यवच्छेदेन पटाद्यभावात्तत्वेऽपि न दोषः । पटसमुगा-
 दिव्यवहारस्तथैकस्मिन् हस्तमुगमादिव्यवहारवपुपपादनीयः । एकतन्तुकादुत्पत्त्यनापत्तिस्तु निर्द्रव्यद्रव्यस्य विजातीयसंयोगेन
 अन्यद्रव्यहेतुत्वादित्याहुः ॥ ‘सर्वेऽप्येते नयवादा वस्तुतः’ एवमसमर्थमि एमदवियस्त व हुवा यि इति उपपाया’ इत्यादिपर्यालोचनया
 संयोगविभागजानन्तोत्पादतावन्नाशकिमर्भीरितिघ्नौकस्यभावस्यभ्युपगमादोपेक्षितानायेधिकनानापटपरिणामात्मकतन्तुत्पा-
 दाभ्युपगमादस्माकं न काप्यनुपपत्तिः, एरुस्मिन् पटे हस्तादिमेदेन नानापटव्यवहारस्यापि सकृन्नेदेशप्रदेशरूपद्रव्यविभागैर्न
 कोपपत्तेरुपादनता तु सत्र व्यवहारतस्तन्तुत्वादिना निश्चयवस्तुशक्तिविशेषेणेति वन्तोऽपि द्वितन्तुगादेरपि न पटानुत्पत्ति इत्यथ च

पार्थिवत्वादिनाप्युपादानोपादेयभावो नियतारम्भनग्रेऽन्यथा तु शक्तिविशेषेण जलादिपरमाणोरपि पार्थिवारम्भस्य बहुलमुप-
लम्भात्, पुद्गलपर्यायत्वावच्छिन्ने पुद्गलद्रव्यत्वेनोपादानोपादेयभावस्तु कल्पनीयोऽन्यथाऽसमानजातीयद्रव्यपर्यायिमनुष्यादौ
पुद्गलान्त्यविशेषानुपलम्भापत्तेः, इत्थमपि च चिदचितोर्भिन्नोपादानोपादेयत्वमव्याहृतमव्यासज्यवृत्तिधर्मत्वादिति दिक् ।
'पूर्वाकारेति' (१०२-१-११) द्रव्यार्थिकनयेनात्र देवादिपर्यायध्वंसविशिष्टात्मत्वेन तदव्यवहितोत्तरपर्यायत्वेनोपादा-
नोपादेयभावः, पर्यायार्थिकनयेन तु स्वध्वंसत्वसम्बन्धेन देवादिपर्यायस्य मनुष्यादिपर्यायत्वावच्छिन्ने तादात्म्येनेति विशेषो
द्रष्टव्यः । तस्य तेनाव्याप्तिरिति भिन्नलक्षणत्वस्य तत्त्वान्तरभावेन सह व्याप्यव्यापकभावाभावइत्यर्थः । 'मदजननश-
क्तिसङ्गावादिति' (१०२-१-१४) तथा च साजात्यविशेषेण भिन्नलक्षणत्वविरोधादित्यर्थः । 'इष्टप्रतिष्ठानादिति'
(१०२-२-३) चैतन्यशक्त्यन्ययिन आत्मद्रव्यस्यैव सिद्धेर्वीतरागजन्मादर्शनन्यायात्तस्य भूतनामकरणेऽपि वस्त्वव्याधा-
तादित्यर्थः । तद्विवर्त्तत्वप्रसङ्गादिति (१०२-२-३) साजात्यविशेषस्य विनिगमकस्यानभ्युपगमारित्यर्थः । कदा-
चित्कत्वाच्चित्तो न विवर्त्तवत्त्वं भविष्यतीत्यत आह—'अनाद्यनन्तत्वाविशेषादिति' भूतचैतन्ययोरित्यर्थः । तथा चेच्छा-
मात्रेणोपादानोपादेयभावाभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गो दुर्वार इति भावः । 'चैतन्यविशेष इति' (१०३-१-६) अनावृतसर्वविष-
यकचैतन्य इत्यर्थः । न च कूटस्थनित्यात्मश्रुतिश्चैतन्यविशेषावस्थानाभ्युपगमविरोधिनीनिर्द्धर्मकत्वस्य कूटस्थपदार्थत्वे चित्य-
धर्मस्याप्युच्छेदापत्तेस्तस्याश्रयाभिन्नातद्व्यावृत्त्यात्मकत्वेऽनन्तविशेषाणामपि तथात्वसम्भवात् सामान्यप्रतिज्ञाव्याघाताभि-
त्यत्वस्यापि च कथंचिन्नयविशेषेणैवोपपत्तेरिति, अनुभवेन (१०३-१-९) बुद्धिनिष्ठप्रतिविम्बहेतुविम्बचैतन्यलक्षणेनेत्यर्थः ।

बुद्धधम्मचसित (१०३-१-१०) बुद्धिप्रतिबिम्बितम्, चेत्तयते (१०३-१-१०) निधिनीति, तदुपायानुष्ठानवैयर्थ्यमेव
 स्यादिति (१०३-१-११) सर्वद्वत्वेोपायानां ध्यानमौनचरणादीनां निरर्थकत्वेव स्यादित्यर्थः। 'स कोऽन्य इति' (१०३-२-३)
 एतेन वर्षणे मूलप्रतिविम्बस्वानीयो बुद्धबह्विति पुष्पोपरागो मूलरक्ततासंसर्गस्वानीयो घट इत्यादिर्योपरागो बिम्बव-
 त्तनावेद्यस्वानीयः करोमीति व्यापारावेद्य इत्यंशत्रयकल्पनमपास्तम् । सम्बन्धसामान्यस्यातिप्रसञ्जकत्वात् सम्बन्धविशेषस्य
 च तादात्म्याविरक्तस्य युक्तिरिक्तत्वादमूर्षस्यात्मनः प्रतिबिम्बादिकल्पनाया घातक्रीडाप्रापत्यादिति द्रष्टव्यम् । न निचा-
 र्यन्त इति (१०४-१-१४) न च ज्ञानत्वादवच्छिन्न एवाद्यान्तःकरणादिहेतुत्वान्शक्तौ तदजन्यज्ञानाद्यनुपपत्तिरिति यमसुं-
 युक्तम्, परैरपीयदानादिव्यापृषये अन्यत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटौ दानात् तस्य च ध्वस्तप्रतियोगित्वरूपत्वात्, ध्वस्ताप्रति-
 योगिज्ञानादीनां मुक्तावनुपपत्त्यभावात्, न च अन्यत्वेन ज्ञानादीनां मुक्तावपि प्रसञ्जक इति वाच्यम् । अन्यत्वेन ध्वस्तहे-
 तुत्वे मानाभावात् प्रतियोगिनो विदिव्य हेतुत्वेऽपि मुक्तज्ञानादीनां प्रसञ्जहेतुत्वकल्पन एव लापयात्, नचोपयोगस्य सत्ताखण्डा-
 यामन्तर्मुहूर्त्तादिकालनाशत्वदर्शनान्शुक्तावपि क्षालाभाद्यप्रसङ्ग इति वाच्यम् । केवलज्ञानादीनां कालानाशत्वस्य तदुपयोग-
 क्षणिकत्वे च प्रवाहत्तदानन्त्यस्य सिद्धान्तसिद्धत्वादित्याद्यधिकमस्मत् कृतन्यायालौकादौ, अन्यत्र केवलेत्यादि
 (१०४-२-२) विशेषनिषेधस्य शेषाम्यनुशाफलकत्वादौपश्रमिकादिमात्रमध्यपत्तितस्य चारिप्रादेः क्षापिकभावस्यापि सिद्धिसमये
 नाश इत्यस्माद्वचनादुच्यते यो यः क्षापिको भावः स स नाशप्रतियोगीतिनियमस्यानेनैवान्वितासात्, केवलसम्यक्संवादन्य
 भावमात्रनाशेऽप्येगिगुणस्थानचरमसमस्य हेतुत्वात् क्षापिको भावः साधनन्त एवेति तु मतान्तरम्, तदाश्रयणे तु सिद्धा-

अष्टसहस्री
विवरणम् ॥

॥ ११२ ॥

नामपि चारित्रं भवत्येव परं तन्मते सिद्धो नो चरित्री नो अचरित्री चारिवालम्बिकानां मनःपर्यायवर्जानि चत्वारि ज्ञानानि भजनयेत्यादिसिद्धान्तवचनानुपष्टम्भ इत्येतन्महता प्रवन्धेनोपपादितमस्माभिरध्यात्ममनपरीक्षायामिति तत एवावगन्तव्यम् । तथा वचनं (१०४-२-६) कथञ्चिद्विशेषगुणनिवृत्त्यनिवृत्तिवचनम्, कथमेवमिति, अनन्तसुखस्य कण्ठतोऽनभिधानादयं प्रश्नः । 'सिद्धत्ववचनादिति' तथा च सिद्धत्वेनाधेपात्तल्लाभ इति भावः । 'सैव चेति' (१०४-२-६) आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरेव चेत्यर्थः । अभावस्य भावान्तरस्वरूपत्वादिति भावः । यद्यप्येवं दुःखनिवृत्त्युत्तरपरिणाममात्रेतिप्रसङ्गः तथाप्युपस्थितदुःखकारणनिवृत्त्यादेः सुखहेतुत्वस्य लोकशास्त्रिसिद्धत्वात्तदत्यन्तनिवृत्त्यादिजन्यमनन्तसुखं मोक्षे सिद्ध्यतीत्यत्र तात्पर्यम् । तदाहुः श्रीहरिभद्राचार्याः ॥ " ऋजं सवसतुं तद् सववाहि सवधसवमिच्छाणं । खयविगमजोगपत्तीहिं होइ तत्तो अणंतगु(मि) णं ॥ १ ॥ ति, वाचकचक्रवर्त्तिनोऽप्याहुः ॥ " देहमनोवृत्तिभ्यां भवतः शारीरमानसे दुःखे । तदभावात्तदभावे, सिद्धे सिद्धस्य सिद्धिसुखम् ॥ १ ॥ इति । अथान्यत्र गदुशयादिज्ञानादेव सुखोत्पाददर्शनात् स्वरूपगता अत्यन्तदुःखनिवृत्तेरनन्तसुखहेतुत्वमयुक्तं

ॐ सिद्धसुखविशिकायाम् ॥ रागादया मत्तु कम्पुदया वाहिणो इहं नेया । लब्धीओ परमत्था इच्छाणिच्छेच्छमो य तद्वा ॥ २ ॥ अणुहवसिद्धं एयं नास्तगसुहं य रोगिणो नवरं । गम्भइ इयरेण तद्वा सम्मभिणं चित्तिगव्वं तु ॥ ३ ॥ एते अणि तत्रैव । ण य सञ्चण्णू वि इमं, उवमाभावा चण्ति परिकहिउ । ण य त्तिदुयणे वि रारिसं, सिद्धसुखरसावरं अत्थि ॥ १ ॥ इति धर्मसंग्रहणी ॥ जह नाम कोइ मिच्छो नगरगुणे बहुगुणे वियाणंतो । न नाणउ परिकहेउं उवमाण तहि असंतीण ॥ १ ॥ जह मज्जयात्तामगुणिणं पुरिसोभोत्तण भोगण कोइ । तण्हात्तुइविमुक्को अच्छिउज जहा अभिवन्ति ॥ २ ॥ इत्याशयन्यत्र ॥

मिति चेत्, न । मूर्च्छाद्यवस्थान्यापृच्छायमानदुःखनिवृत्तेरेव सुखदेतुत्वादस्याथ मुक्तावप्यभ्याहृतत्वाद्, तथापि सिद्धत्वमष्टकर्म-
धयजनितः साधनन्तः पारिणामिको भावः, सिद्धिसुखं च वेदनीयकर्मव्यजनितम्, इति केयं वाच्यो युक्तिः सिद्धत्वमेवान-
न्तसुख्यमिति. समनियतत्वेन चैक्याध्याये सिद्धगुणाष्टकोपदर्शकव्याघात इति सिद्धत्वग्रहणेऽप्यनन्तमुत्साग्रहणाकृत्यनत्यदोष-
ग्रहस्यापरिहृत एवेति चेन्मैवम्, सिद्धत्वेनानन्तं सुखमुपलभ्यत इति न न्यूनत्वमित्यत्र तात्पर्यं, अन्यत्रोपलक्षणत्वेनापि वधायां
व व्यग्रकर्तुः स्वतन्त्रेच्छास्वस्यैव वरणत्वात्, अत एवोक्तुः कठरेण विहितसहृदयान्वादाः क्षमाश्रमणपादाः, “तस्सोदरआ-
ईआ भवतु व विणिबणए समय । सम्मत्तणणदसणसुहसिदपाए मोत्तूण ॥१॥” इति, इत्यपर इति (१०४-२-७) तौतातित
इत्यर्थः । तत्राहुकवयनाचार्याः “नित्यनिरतिव्ययमुत्ताभिव्यक्तिर्युक्तिः” इति तौतातित इति, सोऽपीति, पुक्त्यागमपा-
धश्च तौतातितस्य, सुखमात्रस्यापृष्टादजन्यत्वेन नित्यसुखे भानाभावादात्मरूपस्यैव सुखस्योपगमे तभित्यतया सुखनित्यत्वे
सत्सारवशायात्म्यात्माभिमतव्यभिच्यक्तौ युक्तिप्रसंगाद्ः स्वात्यन्तनिवृत्तेरेव नित्यसुखत्वप्रकारकाभिव्यक्तिहेतुत्वे विशेषणसिद्ध्या
तस्याश्रमजनकत्वापरेरस्यार्थस्य निष्कर्षे नित्यस्य सुखस्याभिव्यक्तिर्नित्या वा सुत्ताभिव्यक्तिर्मोक्ष इत्यनुच्छिद्यमानसुखदानधा-
रात्मकमोक्षवादिदीधितिकुन्मतस्यैव पर्यायायदिक्षेपेऽलमतिप्रश्रितस्य साम्राज्यापत्तेः, द्रव्यायदेशे तु साधनत्वं सुखं तादृशी
तदभिव्यक्तिर्हेतुभयमपि युक्तौ प्रामाणिकम्, तदाह, ‘तत्पनन्त सुखमित्यादि’ (१०४-२-७) सातसंवेदनस्येति
(१०४-२-९) सुखमात्रस्य स्वसंवेदनव्याप्यसत्ताकत्वनियमेनासंवेद्यमानस्य सुखत्वविशेषादित्यर्थः । ते वेदान्तिनः, परमा-
त्मन इति (१०४-२-९) तस्यैव सविदानन्दरूपत्वेन धृत्युक्तत्वादित्यर्थः । एव सम्प्रधार्यम् (१०४-२-१०) एवं विचार-

णीयम् । 'अन्यथा द्वैतप्रसङ्गादिति' (१०४-२-१२) सुखं ब्रह्म चेतुभयस्य जागरूकत्वादित्यर्थः । अथासुखव्याघृत्तिरेव सुखं ब्रह्मेति न द्वैतप्रसङ्ग इति यदि विभाव्यते, तदाऽतद्व्याघृत्त्याऽनन्तगुणात्मस्वभावावस्थितिरूपमुक्तिवादेऽपि न द्वैतप्रसङ्गो भविष्यतीति सन्तोषव्यम्, मन्यतामिति (१०४-२-१४) योगधर्ममहिम्ना जातस्य सर्वविषयकज्ञानस्य नाशकाभावेनाकालमनुवृत्तिरित्यर्थः । न च तपोविशेषफलं सार्वज्ञ्यं शापापुनःग्राहिसामर्थ्यवत् कस्यचिदेव, मुक्तिस्तु सर्वस्य नित्यसत्यचिदानन्दस्वरूपैवेत्यपि वक्तुं युक्तम् । सार्वज्ञ्यस्यात्मस्वभावताया व्यवस्थापितत्वाच्चतत्रतन्निर्वाहकर्मक्षयस्य सर्वमुक्तसाधारणत्वाच्चपोविशेषस्यापि ब्रह्मप्राप्त्यर्थिना सार्वज्ञ्यसिद्धये क्रियमाणत्वाच्चेति दिक् । सौगतमतमुपन्यस्य दूषयति चेऽपीत्यादिना (१०४-२-१४) 'प्रदीयेत्यादि' (१०५-१-१) प्रदीपनिर्वाणोपमं शान्तस्य निर्वाणमित्येतन्मतं यथा युक्त्याभ्युपायेन च वाध्यते पूर्वोक्तवस्थान्त उत्कृष्टजात्यप्राप्तेस्तदर्थिप्रवृत्त्यौपयिकयुक्तिवाधान्नाशस्य निर्हेतुकत्वाभ्युपगमेन कारणवाधाच्च तथा "निराश्रवचित्तसन्तानोत्पत्तिर्मुक्तिः" इति मतमपि आश्रवानाश्रवचित्तानां बन्धमोक्षसामानाधिकरण्यानुरोधार्थमेकद्रव्यान्यथाश्रवणवश्यकत्वे केवलपर्यायोद्देश्यकप्रवृत्त्यनुकूलयुक्तिवाधादाश्रवचित्तव्यंस्वरूपायास्तस्या निर्हेतुकत्वेनाभ्युपायवाधाच्च, तथा च मोक्षः पुरुषार्थो न स्यात् अनाश्रवचित्तक्षणेभ्यो जातिमङ्गीकृत्य तदवच्छिन्ने चरमाश्रवचित्तक्षणस्य हेतुत्वे त्वैकक्षणस्य कार्यकारणकोटिमध्यप्रवेशे विनिगमकाभावस्तत्तत्क्षणस्य कुर्वद्वृत्तयानिधये प्रवृत्त्यभावश्च तात्त्विकोऽयं कार्यकारणभावो व्यावहारिकस्त्वन्य एवेति न मोक्षार्थमाभासूनवीयशासिद्धदीक्षादिग्रहणानुपपत्तिरिति चेत्, न । निचात्मनः परिणामित्वमविद्यादिशब्दानाच्यमर्थान्तरं योगसामर्थ्यनाशं तन्मुक्तियोग्यतां च व्यवहारतो मोक्षार्थिप्रवृत्तेः कथमप्यघटनाच्चित्तयोपगमे च स्याद्वादिमतस्यैव साम्रा-

ज्यादित्यधिकं समर्थितमनेकान्तव्यवस्थायामस्माभिः । 'शरीरेणेति' (१०५-१-३) शरीरनिष्ठत्वरूपे मोक्षे
 शरीरसहायस्यैव तत्त्वज्ञानस्य हेतुत्वायोगादित्यर्थः । साक्षादिति (१०५-१-४) साक्षात्काररूपम् अपरोक्षमिध्याज्ञानेऽपरो-
 क्षतत्त्वज्ञानस्यैव नाशकत्वादिगोहादौ तथा दर्शनादिति भावः । शरीराभावे (१०५-१-५) इति साक्षात्तत्त्वज्ञानस्य
 शरीरनिष्ठत्वरूपमोक्षहेतुत्वे तदुत्पत्त्यनन्तरं तदभावस्य कलादापचेरिति भावः । ननु तत्त्वज्ञानस्य मिध्याज्ञानादिनिष्ठचित्ता-
 राशरीरान्तरानुत्पत्तौ कारणता । तथा च न्यायसूत्रं द्वितीयं "दुःखजन्यप्रवृत्तिदोषमिध्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापा-
 यादपवर्गः" इति । एव चोत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य यावच्छरीरस्यैव नोपदेशविरोध इत्याद्यङ्गं दूषयितुमाह, यदि पुनरित्यादिना
 (१०५-१-६) उपास्तशरीरस्यापीति (१०५-१-९) एकविंशतिमेव भिन्नदुःखनिष्ठत्वेन नैयायिकसाम्प्रदायिकैर्मो-
 क्षत्वाभिधानादुक्तद्वयस्य चार्थसिद्धकामाभिधानपरत्वादिति भावः । वस्तुतो "मूल्यदुःखस्य विच्छेदो मुक्तिः", इत्यर्थाकृतनमत-
 मप्युक्तम्, उत्पन्नानुत्पन्नदुःखविकल्पव्रातेन तस्या अप्रुत्त्यर्थत्वादुत्पन्नस्य स्वत एव नाशादनुत्पन्नस्य च नाशयितुमश-
 क्यत्वात्, न च वरमदुःखमुत्पाद्यतस्वज्ञानं तद्वाध्यतीति न मुक्तेरुत्त्यर्थत्वमित्यपि युक्तम्, दुःखे प्रवृत्ते कथमपि कस्याप्य-
 योगाचरमत्वस्यार्थसमानसिद्धत्वेन कार्यतानवच्छेदकत्वात् मुत्तान्तमुक्तेरसम्भवप्रसङ्गाधेति दिक् । तथा चारिभ्रसहितमिति
 (१०५-२-३) ननु केवलज्ञानस्यैव यथाख्यातचारित्रस्य परनिःश्रेयसरूपफलजनने विलम्बस्तुल्य एव परमशुक्लप्यानरूप-
 समाधेरविलम्बेन तदुत्पत्त्युपगमे च तस्यैव परनिःश्रेयसहेतुत्वमुच्यतां किं ज्ञानचारिप्रयोस्तत्कल्पनयेति चेत् न, अन्यव्यतिरेका-
 म्यामागमाच्च ज्ञानचारित्रयोः परनिःश्रेयसहेतुत्वसिद्धावुक्तसमाधेर्द्वारस्त्वकल्पनेनाविरोधात्, न च मिध्याज्ञानवासनायाः ससार-

हेतुत्वात्तद्विरोधितच्चज्ञानस्यैवोक्तसमाधिद्वारागुक्तिहेतुत्वमिति वाच्यम् । उक्तसमाधिरपि मुक्तिवत्कालान्तरभावित्वेन तत्रापि कर्मनिर्जराद्वारा ज्ञानस्य हेतुत्वे कल्पनीये मुक्तावेव ज्ञानकर्मणोस्तुल्यवत् समुच्चयबोधकागमेन ज्ञानवत्तथा चारित्रस्यापि हेतुताया अवर्जनीयत्वात् । न च “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन” इति वचनात् सञ्चितकर्मनाशे ज्ञानमेव कारणं प्रारब्ध-
नाशस्तु भोगादेव, क्रियमाणं तु योगिकर्ममिथ्याज्ञानवासनाभावाद्वाद्यदोत्पादकमिति न ह्यपि चारित्रोपयोग इति शङ्कनीयम्, ज्ञानाग्निरित्योदेर्ज्ञानस्तुतिमात्रपरत्वात्, सङ्कोचावश्यकत्वे ज्ञानचारित्रयोः स्वस्वजन्यकर्मनाशे पृथग्हेतुत्वावश्यकत्वाद्विना चारित्र-
व्यापारमौपक्रमिकफलोपभोगस्य कथमप्यनुपपत्तेः, सम्मतश्चायमर्थः, “तण्डुलस्य यथा चर्म यथा ताम्रस्य कालिका । नश्यति क्रियया पुंसः पुरुषस्य तथा मलम्” ॥१॥ इत्यादि वाशिष्टग्रन्थादिनापि, नयवादास्तु तपःसंयमज्ञानानां मुक्तिहेतुत्वे भिन्नलचिरू-
पतयैव व्यवतिष्ठन्ते, तथा च पारमर्षम् । “तवसंजमो अणुमओ णिगंथं पवयणं च ववहारे । सहुज्जुसुआणं पुण णिष्ठाणं संजमो चेवत्ति” ॥१॥ अलमतिविस्तरेण, गुणानां (१०५-२-७) महदादिपरिणामानाम्, संसारोपपत्तेः (१०५-२-७) संसारसम्भ-
वदर्शनात्, परेषां (१०५-२-८) सांख्यानाम् संवृत्या (१०५-२-८) उपचारमात्रेण, तत्कारणः (१०५-२-८) तन्मात्र-
कारणकः, तेन नोपक्रमोपसंहारविरोधः, कारणं चात्रोपादानरूपं ग्राह्यं तेन न वक्ष्यमाणव्याप्त्यनुपपत्तिः, सिद्धान्ते मिथ्याज्ञा-
नाविरत्यादिनानासंसारोपादानाभ्युपगमेऽपि तद्विशिष्टात्मनः कारणस्यैकत्वान्न काप्याशङ्का, पर्यायार्थतया नानोपादानत्वस्य
द्रव्यार्थतयैकोपादानत्वस्य चाविरोधादिति द्रष्टव्यम् । भाष्ये कैमर्थव्येति (१०६-१-२) मत्वर्थीयाचा किमर्थेत्यर्थः ।
विशेषैर्विशेषणमेतद्द्रष्टव्यम् । तत्र सुगतादौ, साङ्कर्यम् (१०६-१-४) अन्यत्र परिदृष्टजातीयत्वम्, विचित्राभिसन्धिस्तानु-

पपत्तेरिति (१०६-१-२) तथा च विविधामिसन्धित्वाभावाद् व्यापारादिसाकार्यभावस्तद्विशेषाधातिशयः सर्वेष्टे सिद्ध्यत्येवेति
 भावः । नन्वसिद्धमेतद्विपरीतव्याप्तेरत आह, 'कृतध्यापमिति' (१०६-१-३) तत्र (१०६-१-५) सुगतेऽस्य शरीरित्वादेः,
 सन्निग्धविषयव्यापृत्तिरुक्त्यात् (१०६-१-५) अप्रयोजकत्वादित्यव्यभिचारसंशयास्फुटितत्वादित्यर्थः । अप्रयोजकत्व-
 शीजविषयभावकर्तृभावप्रचिकित्वापिपयाऽह, विज्ञानप्रकर्ष इति (१०६-१-५) प्रतिपन्धा समाधत्ते, 'तत एवेत्यादि',
 (१०६-१-६) तत एवाप्रयोजकत्वादित्यव्यभिचारसंशयादेय, दुर्बलबलबद्धमानयोरविशेषापन्न प्रतिवादिनाक्षिपति-
 'स्रोऽपमित्यादि' (१०६-१-७) कथमनुन्मत्त इति (१०६-१-८) तुन्मत्त एवेत्यर्थः । आखेपान्तरमाह, कैम-
 र्थपयाचेत्यादि 'कैमर्थक्याय किमर्थेण, सन्तानान्तरे (१०६-१-८) स्यमिन्नपक्षवचादिसन्ताने, तथा स्वस-
 न्ताने क्षणक्षयस्य स्वर्गप्रापणशक्यत्वादेव दानादिषणमिसत्तया, विशेषस्येष्टिः प्रतिज्ञा, सर्वज्ञत्वाद्यतिशय इव तत्र
 विप्रकृष्टस्यभाववत्त्वस्याविशेषात्, तत्रापि संशयसम्भवाद् तत एव चित्रज्ञानस्य ज्ञानाद्वैतस्य वा विशेषस्य कथमिति । कथं
 वा प्रमाणभूतत्वादिना सुगतयतस्य विशेषस्येति स्थाभ्युपगमविरुद्धमेतदस्तिमिति भावः, प्रमाणभूतस्येत्यादिना (१०६-
 १-९) 'प्रमाणभूताय जगद्वैविष्ये प्रबन्ध आते सुमताय तायिन' इति सुगतस्तोत्रप्रतीकोत्कीर्तनं कृतं दृष्टिकृता, कश्चित्
 सामान्ये विशेषण्यभिचारदर्शनाद् विशेषहेतावपि तद् दृष्टान्तोपष्टम्भेन व्यभिचारसंशयोद्भावेनेऽनुमानभात्रोच्छेदप्रसङ्ग इत्याह,
 'न शेषं चादिन इति' (१०६-१-१०) निरमिसन्धीनामित्यनन्तरम् अनुमानानामिति विपरिणतस्यानुपपन्नः, निर्गतोऽ-
 भिसन्धिर्विशेषाभिप्रायो येभ्यस्तेषामनुमानानां बाधित्वत्वादीनां ज्ञापमानलिङ्गानामपि, बहुलं भूत्वा, फापंस्वभावादनियमस्य

(१०६-१-१०) कार्यस्वभावप्रतिबद्धव्याप्त्यभावस्योपलम्भमाद्वयत्र तादृगनुमानसहनेऽप्यनाश्वसप्रसङ्गादित्यर्थः । दुर्लभवि-
नियमतायां विशिष्टनिश्चयदौर्लभ्येऽकाष्टजातीयादपि बह्विजातीयदर्शनादित्यर्थः, कथमिव निर्णयितेति (१०६-१-१२) अव-
-द्विजातीयादपि धूमजातीयसम्भावनादित्यर्थः, दृक्षः शिंशपात्यादिति इत्यापि कथमिव निर्णयितेति योजनीयम् । लतेति
(१०६-१-१३) चूतादेर्दृशत्वव्यभिचारित्वेन तजातीयतया शिंशपायामपि दृशत्वव्यभिचारसंशयसम्भवादित्यर्थः 'अदृष्टेति'
अदृष्टे वस्तुन्येकान्ततः संशयवादिनां सौगतनामित्यर्थः । सोऽपि प्रतितेरपलापकः (१०६-२-२) सोऽपि सौगतः प्रतीयमा-
नापह्वकरी, कार्यस्येति कार्यस्य बह्व्यादेः, तादृशतया बह्वित्वादिर्नेकजातीयतया, प्रतीयमानस्यापि ज्ञायमानस्यापि,
कारणविशेषस्य काष्ठादेः, अतिदृष्टेरतिक्रमस्य, दर्शनात्, ननु काष्ठादिजन्यतावच्छेदकतया वक्षो वेजात्वं कल्पयिष्यते
तदवच्छिन्नादेव कारणविशेषोऽनुमास्यत इत्येवं न प्रतीत्यपलापो विशेषापरिज्ञानं तु पुरुषदोष इति नानुपपत्तिरिति
मनसि कृत्याह भाष्यकृत् यत्नत इत्यादि, यत्नतः परीक्षितं (१०६-२-३) सूक्ष्मेक्षिकया विशेषे पर्यवसायितम्, कार्य
कारणं नातिवर्त्तते (१०६-२-३) कारणव्यभिचारशङ्कास्पदं न भवतीत्यर्थः । स्तुनं प्रस्तुतमिति (१०६-२-३) अस्माभिः
प्रकृतं त्वयाऽमीष्टत्वेन स्तुतिविपर्यीकृतमित्यर्थः । अनतिदृष्टिरव्यभिचारः, (१०६-२-४) उपचर्चत इति (१०६-२-११)
अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनिमहिम्नेत्यर्थः । अनिर्नचनीयप्रभावास्पदत्वं व्यङ्ग्यम्, कचिदचिप्रतिषेधादिति सुपुण्यादौ निराकृत-
वाचोऽधिगानेनोपलम्भादित्यर्थः । पुनः स्मर्येत्येति (१०७-१-२) इच्छानुभनसेच्छास्मृतौ हेतुत्वादित्यर्थः । न च स्मर्यते सुप्तो-
त्थितेन तस्मात्सुपुसांवनक्रतवचनहेतुः प्रतिसांगिदिताकारेच्छा नास्तीति यावः । तर्जज्ञानद्वया सा तदा भविष्यतीत्याशङ्कते-

'अप्रतिसिद्धिनाकारेत्यादि' (१०७-१-३) दृष्टायाः स्वसुमानाधिकरणान्वितविषयस्वनियमेनाज्ञानतदनुसृत इत्यर्थः ।
 तदनियम एवेति (१०७-१-२३) आगादिप्रवृत्तेरिच्छार्थकत्वानियम एवेत्यर्थः । ननु वचनमात्रे निगधाया हेतुत्वात्प्रियमो
 भविष्यतीत्यत आह, 'ततश्चेतन्येत्यादि' (१०७-१-१३) चैतन्यकरणपाटवे तावद्वचन प्रतिलिपितो हेतुः, विवक्षा तु कण्ट्याद-
 भिषातजनकप्रवृत्तिजनकेच्छावनकंष्टसाधनताज्ञानविषयस्येष्टत्वानुसृष्टादनार्थं कश्चिदुपयुज्यमाना न नियतहेतुवचनहेतोः कण्ट्या-
 धमिषातस्य विनापीच्छा गोपसङ्कलनादावप्यविशेषादुपपत्तेस्तद्वदेव शीघ्रसाम्याप्यनाहृतमाचम्बोय इत्यनाम कमादयस्तामप्या-
 द्युपपत्तेरिति निरर्थकः । ननु सुप्रसाधनाहृतवाचोरोपमहिद्धेव दर्शनारोपवानेवार्थचेतुश्च साधना च न निर्दोषस्य सर्वस्य ननुपपत्ति-
 रित्याहृष्ट्याह माण्यकृद्, 'मचेत्स्यादि' (१०७-२-४) चास्यकारणकपरोक्षोद्गात्रातिप्रकाराणां ननुविधायित्वाद्य तस्यास्य-
 हेतुत्वमिति मावः । बाहुल्यतो वेति (१०७-२-८) वा श्रुत्योऽप्यर्थः, वस्तुमिन्वप्यप्यार्यम् । तथा च वस्तु बाहुल्यतो नपि
 मन्वदुदयः आत्माना वकारो न भवन्तीति विवक्षावचनेन निपततेतुसिति निरर्थकं साधे, पापनमिति (१०७-२-१०) श्रुते
 नद् वाचकभित्तर्यः । परमतापेक्षमिति (१०७-२-१०) परतत्त्वस्य वस्तुतः प्रतिद्वन्वानावातिस्तर्यः । यरनतप्रतिदिनका-
 न्तानित्यत्तादिना त्वदिष्टमनेकान्तवत्त्वं न चाप्ये तत्रासिद्धेयानान्यथशुद्धिर्नान्, त्वदिष्टवत्त्वे च विषयेरे व्यावाक-
 दण्डमनेनैव विरोधिसुष्टाहुत्पानादिति निर्गलितोऽर्थः, 'नद्वयवच्छेदनार्थमपीति' (१०७-२-१३) श्रुत्यर्थे हि व्यञ्ज-
 क्षमविषयत्वेन प्रभासम्, अनुमानं तु सुमारोपप्यवच्छेदकत्वेन च योगिप्रत्यक्षस्यानुमानानुसृत्यानुसृतं ननु एव
 सुमातेपनिवृत्तौ कश्चिदनुमानप्रवचनेन्येवमर्थः, पूर्वोपरोति (१०८-१-१) पूर्वं कान्यमनर्तं कानं नरोः एगमनप्रत्यनुमान-

पूर्वकान्वयव्यतिरेकादिज्ञानं तच्छून्यत्वात्तदेकोपयोगापरिणतत्वात्, अभिलापसंसर्गरहितत्वाच्छब्दाविषयत्वात्, विचारस्य च प्रातिस्विकजात्यपरिचये शब्दावच्छेदेनैव पर्यवसानादिति भावः । प्रत्यक्षानुपलम्भसहकारिण (१०८-१-५) इति प्रत्यक्षं यत्र धूमस्तत्राग्निरित्यन्वयसहचारज्ञानम्, अनुपलम्भो यत्राग्निर्नास्ति तत्र धूमोऽपि नास्तीति व्यतिरेकसहचारज्ञानं तौ सहकारिणौ यस्य स तथा तस्येत्यर्थः । 'यतस्तत्रेति' (१०८-१-९) तत्प्रकारकज्ञानस्यैव तदभावप्रकारकज्ञानविरोधित्वेन निर्विकल्पकस्य च तथात्वेन समारोपाविरोधित्वादित्यर्थः । सन्निधानाभेदात् (१०८-१-१०) सन्निधानतुल्यत्वात्, भावाभावयोरिति (१०८-१-१४) यद्भावे यद्भावः यदभावस्तं प्रति तस्य साधकतमत्वमित्यर्थः ॥६॥ संवेदनाद्वैतवाद्याह-
त्वन्मतामृतबाह्यानां सर्वथैकान्तवादिनाम् । आसाभिमानदग्धानां स्वेष्टं दृष्टेन बाध्यते ॥ ७ ॥

त्वन्मतमनेकान्तात्मकं वस्तु तज्ज्ञानं च । तदेवामृतम्, अमृतस्य मोक्षस्य कारणत्वात् सर्वथा निर्वाधत्वेन परितोपकारित्वाच्च । ततो बाह्याः सर्वथैकान्तास्तदभिनिवेशिनश्च वादिनः । ते चाप्ताभिमानदग्धा एव विसंवादकत्वेन तत्त्वतोऽनाप्तत्वाद्वयमाप्ता इत्यभिमानेन स्वरूपात्रच्यावितत्वाद्गधा इव दग्धा इति समाधिवचनत्वात्, तेषां स्वेष्टस्य सदाद्यैकान्तस्य दृष्टबाधनात् । अनेकान्तात्मकवस्तुसाक्षात्करणं बहिरन्तश्च सकलजगत्साक्षीभूतं विषये प्रत्यक्षविरोधलक्षणमनेन दक्षयति । सदाद्यैकान्तविरोधस्थानेकान्तात्मकवस्तुसाक्षात्करणलक्षणत्वाद्, बहिरिवान्तरपि तत्त्वस्यानेकान्तात्मकतया सकलदेशकालवर्तिप्राणिभिरनुभवनात् सुनिश्चितासंभवद्वाधकप्रमाणत्वसिद्धेः । न हि किञ्चिद्रूपान्तरविकलं सदसन्नित्यानित्याद्यैकान्तरूपं संवेदनमन्यद्वा संप्रयामो यथात्र प्रतिज्ञायते, चित्रज्ञानवत्कथञ्चिदसङ्कीर्णविशेषैकात्मनः सुखादिवैतन्यस्य वर्णसंस्थानाद्यात्मनः स्कन्धस्य च प्रेषणात् । स्यान्मतं " सुखादिवैतन्यमसंकीर्णविशेषात्मक-

मेव न पुनरेकात्मकं, सुख्यैतन्न्याषाद्वाक्यान्मेवयथोपनाकारस्य चित्रानलान्वत्वाद्, विकटपथमोघ्यासस्यान्यत्वाद्, साधत्वाद्, अन्यथा
 विश्वदैकत्वमसम्भवात् ।” इति तत्सत्, चित्रज्ञानस्यान्वैक्यस्य फलत्वाभावात् । पीताकारस्यैव नान्यत्वात्, तद्व-
 द्द्विकटपथमोघ्यासात् । यदि पुनरक्षयविशेषनत्वात् पीताकारसंवेदनमेकालम्बुमुदरीक्रियते तदा सुखादिसंवेदनेन कोऽपरप कृतः ?
 तस्याप्यक्षयविशेषनत्वादेवैकारमकत्वोपपत्तेः, पीताकाशकाणामिव सुखाकाशकाणां वैकल्यान्तरं नेतुमशक्यविशेषनत्वसम्भवात् । तद्वै-
 कात्मकमेव सुखादिसंवेदनं न पुनरक्षयविशेषेणाल्पकालमिति न सम्भव्य, चित्रज्ञानस्यान्वसंकीर्णविशेषाल्पकस्याभावात्सम्भवात् । तथा
 च सति न तद्विश्वदैकत्वमसम्भवात् । चित्रज्ञाने पीताकाशप्रतिभासस्याविशेषकालमकत्वमेव वास्तवमिति चेत्, कथमेकाने-
 काकारयोः प्रतिभासाविशेषेयं वास्तवेरत्वमिति चेत् ? एकाकारस्यानेकाकारेण विरोधात्तस्यावास्तवस्यैव कथमेकाकारस्यैवावास्तवस्य न
 स्यात् ? स्वप्नज्ञानेऽनेकाकारस्यावालम्बस्य प्रसिद्धेऽचित्रज्ञानेपि तस्यावास्तवस्य दुर्लभं कल्पयितुमिति चेत्, केन्नाशयेकाकारस्याप्यवास्तवत्वमिति-
 चेत्सत्यावास्तवस्यैव कथमयुक्तम् ? पीताकाशस्य संवेदनारम्भेनैकत्वविरोधाद्रेः प्रतिभासे वा संवेदमान्तरस्यापत्ते-
 रवास्तवत्वमेवेति चेत्, तत् एवैकाकारस्यावास्तवत्वमसु, तस्यापि पीताकाशप्रतिभासेभ्योन्योन्यान्तरत्वायामेकत्वविरोधादर्थान्तरत्वायां
 नविरच्यमाणात्, तद्विपरीता वा ज्ञानान्तरत्वमसत्त्वेर्विशेषेणमाणात् । तद्यतो न चित्रज्ञानेऽनेकाकारप्रतिभासस्यैव प्रेक्षावद्विरपास्तवस्य शक्यं
 कल्पयितुम्, येनेदमेवाभिधीयमानं लोभेत “किं स्यात्सा चित्रत्वैकस्यां न स्यात्तस्यां चित्रत्वैकस्यां न स्यात्तस्यां यदीदृशवर्णैर्भ्यो रोषते तत्र के वयम्”
 ॥१॥ इति । पुनरित्यपि, “किं नु स्वादेष्ट्वा न स्यात्तस्यां चित्रमवावसि । यदीदृश रोषते बुद्धौ चित्राने तत्र के वयम्” ॥२॥ इति ।
 ननु वैकल्यां भवती चित्राणांयैपि संवेदनमात्रस्य भावात् स्वल्पस्य स्वतो गतिर्विकल्पते । संवेदनमात्रस्य त्वपादे सा विकटपथमिति चेत्, न,

तदभावेपि नानापीतादिप्रतिभाससद्भावात्तदविरोधात् । नन्वेवं 'नीलवेदनस्यापि प्रतिपरमाणु भेदाभिलाषुसंवेदनैः परस्परं भिन्नैर्भवितव्यम् । तत्रैकनीलपरमाणुसंवेदनस्याप्येवं वेद्यवेदकसंविदाकारभेदाद्विज्ञेयसंवेदनत्रयस्यापि प्रत्येकमपरस्ववेद्याकारादिसंवेदनत्रयेण इति परापरवेदनत्रयकल्पनादनवस्थानाच्च कचिदेकवेदनसिद्धिः संविद्वैतविद्विषाम् । कचिद्वेद्येकात्मकत्वानन्युपगमे च कुतो नानात्मव्यवस्था ? वस्तुन्येकत्रापरेकवस्त्वपेक्षयानेकत्वव्यवस्थोपपत्तेः । कचिद्वेद्योपगमे वा कथं चित्रमतौ नैक्यमविरुद्धं ? चित्राकारापायेपि तस्य सम्भवात् ।' इति कश्चित्, सोप्यग्रेक्षापूर्ववादी, तथा सति चित्रज्ञाने संविदाकारवेदकस्य पीताकारस्य नीलाकारस्य च सद्भावसिद्धौ परस्परपेक्षयानेकत्वसिद्धेरनेकैतन्यव्याप्तस्यानेकाकारस्य चित्रज्ञानस्यान्तरेकानेकात्मकत्वसाधने निर्दर्शनत्वोपपत्तेः । स्यान्मतं, सुखादीनां चैतन्यं व्यापकं भवत् किमेकेन स्वभावेन भवत्यनेकेन स्वभावेन वा ? यद्येकेन तदा तेषामेकस्वरूपत्वापत्तिः । अथानेकेन तदा सोप्यनेकस्वभावः परेणानेकेन स्वभावेन व्यापनीय इत्यनवस्था । अथैकाद्वयेन स्वभावेन सुखादयश्चैतन्येन व्याप्यन्ते तदानेकेन स्वभावेन सजातीयैरेत्युक्तं स्यात् । तत्र च सेवानवस्था । न च गत्यन्तरमस्ति येन सुखादिव्याप्यैकं चैतन्यं सिद्ध्येदिति । तदेतच्चित्रज्ञानेपि समानम् । तस्य पीताद्याकारव्यापितः स्वयं संवेदनात्र दोष इति चेत्, सुखादिव्यापिनश्चैतन्यस्य सह क्रमेण च स्वयं संवेदनात्कथमुपालम्भः स्यात् ? न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । न च सुखादीनां चैतन्यव्याप्तात्त्वसंवेदनं भ्रान्तम्, अचेतनत्वब्राह्मिप्रमाणाभावात् । अचेतनाः सुखादयः, उत्पत्तिमत्त्वाद्, घटादिवदित्यनुमानं सुखाद्यचेतनत्वब्राह्मीति चेत्, न, तस्य प्रत्यक्षाधितविषयत्वात्, चित्समन्वितानामेव सुखादीनां स्वसंवेदनप्रत्यक्षे सर्वदाप्रतिभासनात् । अनुमानविरुद्धश्च पक्षः । तथा हि । चेतनाः सुखादयः, स्वसंवेद्यत्वात् पुरुषवत् । पुरुषसंसर्गत्तिषां स्वसंवेद्यत्वात्स्वतः संवेद्यत्वमसिद्धमिति चेत्, न,

जातुयिदस्वसवेद्यत्वाऽप्रतीतेस्तथा यत्कुमक्षणे , अन्यथा पुरुषस्य स्वसवेद्यमुत्सादिसंयन्धात्स्वसवेद्यत्वं, न सत इति यदतो निवारयितुमश-
 क्यत्वात्, चेतन्यविशेषेण हेतुवैध्वमिषारप्रतिपादनाच्च, न ततोऽचेतनत्वसिद्धिः, सुखादीनाम् । न तेषां चेतनत्वसाधनेऽपसिद्धान्तः स्या-
 द्वादिनां प्रसज्येत, चैतन्यजीवद्रव्यायौदेशाचेतनत्वप्रसिद्धे , सङ्कलौपक्षमिकादिभाषानां सुखज्ञानादिप्रतिनियतपर्यायायौदेशादेव सुखादीनां
 ज्ञातृदर्शनाभ्यागन्यत्ववचनात् । तमापि ज्ञानात्मकाः सुखादयो, ज्ञानाभिप्राहेतुञ्जत्वाद्भिधानान्तरवदिति चेत्, न, सर्वथा विज्ञानाभिप्रा-
 हेतुजत्वासिद्धत्वात्, सुखादीनां सद्बोध्यादिनिमित्तत्वाद्भिधानस्य ज्ञानावरणान्तरपक्षयोपक्षमादिनिबन्धनत्वात् । कथञ्चिद्भिज्ञानाभिप्रा-
 हेतुजत्वं तु रूपाढोक्तादिगनैकान्तिक, यथैव हि ततो विज्ञानस्योत्पत्तिरथा रूपाढोक्तादिष्वप्यन्तरोत्पत्तिरपीति परैः स्वयमभिधानात् ।
 तदेतेन यदभ्यधाति “तद्वत्तद्रूपिणो भावास्तद्वत्तद्रूपहेतुजाः । तत्सुरादिकिमज्ञान विज्ञानाभिप्राहेतुजम्” ॥१॥ इति सत्पास्य, सुखादीनां
 विज्ञानरूपत्वसिद्धेः । “ मुद्रमाप्तादनाकारं विज्ञानं मेयबोधनम् । सक्तिः क्रियातुमेवा स्वाणूनः कान्तसमागमे” ॥१॥ इति यथना-
 दवग्रथाः सुखादय इति । अतद्रूपाणां तद्रूपोपादानत्वे सर्वस्य सर्वोपादानत्वप्रसक्तिः । न च सुखादयो विज्ञानाभिप्राहेतुजाः स्युः ।
 विज्ञानाभिप्रासद्वकारित्वं तु यथा सुखादीनां एवा रूपादीनामपि । इति तद्वत्तेषां विज्ञानात्मकत्वसाधने रूपादीनामपि तथात्वसाधन-
 रत्वात् । तदुक्तं “तद्वत्तद्रूपिणो भावास्तद्वत्तद्रूपहेतुजाः । तद्रूपादि किमज्ञान विज्ञानाभिप्राहेतुजम्” ॥१॥ इति । यदि पुनरितिद्वयहेतुजत्व-
 विज्ञानाभिप्राहेतुजत्वमित्यभिधीयते, तदपि न सुखादीनां ज्ञानस्य साधयति, द्रव्येन्द्रियानिन्द्रियैर्ब्यभिचारात् । इति नैकान्तवतो ज्ञाना-
 त्मका सुखादयो, द्रव्यार्थत एव तेषां चेतनत्वोपपत्ते , चेतनद्रव्यापालनोऽनर्थात्तरभूतानामचेतनत्वविरोधात् । एतेन ज्ञानार्थान्तर-
 भूतत्वासुखादीनामचेतनत्वमेवेति यदन्तोऽपाकृताः प्रत्येकत्वाः, चेतनादालम्बनोऽनर्थान्तरत्वेन कथञ्चिरोक्तनत्वसिद्धेः । आत्मनश्चेतनत्वम-

सिद्धमिति चेत्, न, तस्य प्रत्यक्षप्रसिद्धत्वात् । तथात्मा चेतनः, प्रमावृत्ताद्, यत्स्वचेतनः स न प्रमाता, यथा घटादिः, प्रमाता चात्मा, तस्माच्चेतन इत्यनुमानाच्च तत्सिद्धम् । प्रमितित्वभावचेतनासमवायादात्मनि चेतनत्वसाधने सिद्धसाध्यतेति चेत्, न, स्वयं सामान्यतश्चेतनत्वसाधनात्, तदभावे चेतनाविशेषप्रमितिसमवायायोगात्पटादिवत्, कथञ्चित्तादात्म्यस्यैव समवायस्य साधनात् । चेतनादव्यात्मनः कथमभिन्नाः सुखादयो, भिन्नप्रतिभासविरोधादिति चेत्, न, तत्र सर्वथा भिन्नप्रतिभासस्यासिद्धत्वात्, कथञ्चिद्विन्नप्रतिभासस्य कथञ्चिदभेदाविरोधात्, चित्रज्ञानवदेव सुखाद्यात्मनः पुरुषस्यैकस्य घटनात्, सर्वेषामेकानेकात्मनश्चित्रज्ञानस्येष्टत्वात् । तत्सिद्धं चित्रज्ञानवत्कथञ्चिदसङ्कीर्णविशेषैकात्मनः सुखादिचेतन्यस्य प्रेक्षणं तथा वर्णसंस्थानाद्यात्मनः स्कन्धस्य च । न हि वर्णादीनामेव प्रेक्षणं प्रत्यक्षदुद्धौ, न पुनः स्कन्धस्यैकस्येति कल्पनमुपपन्नं, सर्वोपग्रहणप्रसङ्गात्, स्कन्धव्यतिरेकेण वर्णादीनामनुपलम्भात् स्कन्धस्यैवासत्त्वात् । अथ 'प्रत्यासन्नासंसृष्टा रूपादिपरमाणवः प्रत्यक्षाः, तेषां स्वकारणसामग्रीवशात्प्रत्यक्षसंविज्जननसमर्थानामेवोत्पत्तेः, स्कन्धस्यापि तत एव परेषां प्रत्यक्षतोपपत्तेरन्यथा सर्वस्कन्धानां प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्, स्कन्धत्वाविशेषात् । तद्विशेषेपि केषाञ्चित्प्रत्यक्षत्वे परेषामप्रत्यक्षस्वभावत्वे पिशाचशरीरादीनां तथा स्वकारणादुत्पत्तेः परमाणूनामपि केषाञ्चित्प्रत्यक्षत्वमन्येषामप्रत्यक्षत्वं तत एवास्तु, किमवयविविरिकल्पनया ? तस्याऽमूल्यदानक्रियत्वात् । स हि प्रत्यक्षो स्वात्मानं न समर्पयति प्रत्यक्षतां च स्वीकरोमिच्छतीत्यमूल्यदानकरी, विकल्पबुद्धावेव तस्य प्रतिभासनाद्विचार्यमाणस्य सर्वथानुपपन्नत्वात्' इति मतं तदव्यसंगतमेव, प्रत्यासन्नासंसृष्टपरमाणूनां तथात्वेन कस्यचित्कदाचिन्निश्चयासत्त्वात् प्रत्यक्षतानुपपत्तेः, स्कन्धस्यैव स्फुटमध्यक्षेऽवभासनात् तथा निश्चयनाच्च प्रत्यक्षत्वघटनात् । न च परमाणुवत्सर्वे स्कन्धाः समपरिमाणा एव, येन केषांचित्प्रत्यक्षत्वे सर्वेषां प्रत्यक्षस्वभावता स्यात्, अणुमहत्त्वादिपरिमाणभेदेन तेषामदृश्येतरस्वभावभेदाद्भेदसिद्धेः । न

पायममूल्यदानकृषी, प्रत्यक्षे स्वसमर्पणेन प्रत्यक्षतास्वीकरणात्, सर्वथा विचार्यमाणस्यापि घटनात् । विचारयिष्यते चैतत्पुरस्तात् ।

अपरः प्राह, रुग्ण एव, न वर्णादयस्ततोऽन्ये सन्ति, तत्रैव बहुपुदिकरणभेदाद्वर्णादिभेदप्रसिमासनात्, किञ्चिद्वहुलिपिहित-
नयनभेदादीपकलिकाभेदप्रतिभासनवदिति, तदप्यसम्बद्धं, सचाद्यैवप्रसङ्गात् । सर्वं हि वस्तु सत्तैवैका, न द्रव्यादयस्ततोर्थान्तरभूताः
सन्ति, कल्पनाभेदात्तद्रेदप्रतिभासनादिति । न वैतपुष्कमिति निवेदयिष्यते । तद्विग्रहप्रानवन्न केवलं सुखाद्यात्मनश्चेत्यस्य प्रेक्षण
सिद्धम् । किं तर्हि ? वर्णसत्यानायात्मना रुग्णस्यापि । ततः सूक्तं न हि किञ्चिद्गुणान्वरयिष्यते सदेकान्तरूपमसदेकान्तरूपं वा,
मित्येकान्तरूपमनित्येकान्तरूपं वा, अतैकान्तरूपं हेतुयोजकान्तरूपं वा, सवेदनमन्तरूपमन्यद्बुद्धिस्वरूपं सपदयानो, यथा प्रतिकायते
सर्वथैकान्तरूपादिभिदिति । सांमान्यविशेषैकैकत्वम्- सविशिरेकान्तरूपानुपलब्धिर्वा सर्वतः सिद्धा यद्युपादिमतानादयकल्पनामस्तङ्गम-
पतीति किं नः प्रमाणान्तरेण । न तावत्सांमान्यैकान्तरूपोपलब्धिर्विशेषस्यानुपलब्ध्येः । नापि विशेषैकान्तरूपस्य, सामान्यस्यापीक्षणात् ।
न सामान्यविशेषैकान्तरूपयोरेव वरत्परनिरपेक्षयोः, एकत्वमनोपुपलब्धणात् । न तैकत्वम एव सामान्यविशेषैकैकत्वम्, ततो जात्यन्तरस्य
संविद्येः । सर्वं हि बहव सामान्य विशेषायेकया विशेषः सामान्यापेक्षया वाऽपेक्षारूपकल्पनायां, स्वरूपेण तु सामान्यविशेषैकैकत्वमेकम् ।
तस्य संविच्छिन्नपुपादिमतानादयकल्पनामस्तङ्गमयति, बहुपुदिविशेषकत्वनामेव तत्संभवात् । एकान्तस्यानुपलब्धिर्वा सामान्यमयति-
तत एव । तथा हि । नास्ति सर्वथैकान्तरूपं, सर्वदानेकान्तोपलब्धिर्विति स्वभावविरुद्धोपलब्धिः, नास्ति सर्वथैकान्तोऽनुपलब्धिर्विति स्वभा-
वानुपलब्धिर्वा सर्वतत्रासुरादेः सवेदनात्सिद्धाऽप्यवसीयते । ननु च ' सर्वथैकान्तरूपं कपित्कयारिपुपलब्धौ न सर्वत्र सर्वदा प्रतिपेयः
सिद्धेः । तस्यानुपलब्धौ नानेकान्तेन विरोधात्, सत एव क्वचित्तेनचिद्विरोधप्रतीतेः । प्रतिपेयश्च न स्यात्, तत एव । ' इति कश्चि

नदसत्, सर्वथैकान्तस्थाध्यारोप्यमाणस्य प्रतिषेधसाधनात् तद्विद्धोपलब्धिसिद्धेस्तत्त्वभावानुपलब्धिसिद्धेश्च, स्वयमन्यथा कस्यचिदनि-
ष्टतत्त्वप्रतिषेधयोगादिष्टतत्त्वनियमानुपपत्तेः अथवा प्रत्यक्षमेव सामान्यविशेषात्मकमेकं वस्तु विदधत्सर्वथैकान्तप्रतीतिं प्रतिषेधयतीति
किं नः प्रमाणान्तरेणानुमानेनानुपलब्धिलिङ्गेन समर्थनापेक्षेण ? प्रयासमन्तरेणानिष्टतत्त्वविधिप्रतिषेधसिद्धेः । न हि दृष्टाज्येष्टं गरि-
ष्ठमिष्टं, तदभावे प्रमाणान्तराप्रवृत्तेः समारोपविच्छेदविशेषाच्च । ननु च दृष्टं प्रत्यक्षमिष्टं पुनरनुमानादि प्रमाणम् । तत्र यथा दृष्टं ज्येष्ठम्,
अनुमानादेरेसरत्वात्, तथा अनुमानाद्यपि प्रत्यक्षात्, तस्यापि तद्रेसरत्वात्, कचिदनुमानाद्युत्तरकालं प्रत्यक्षस्य प्रवृत्त्युपलक्षणत्वात् ।
यथा च “दृष्टमचिसंवादकत्वाद्वरिष्ठमिष्टात् तथेष्टमपि दृष्टात्,” तदविशेषात् । ततः कथं दृष्टमिष्टाज्येष्टं गरिष्ठं च व्यवतिष्ठते, न पुनरिष्टं
दृष्टादिति न चोद्यमनवचं, दृष्टस्य लिङ्गादिविषयस्याभावेऽनुमानादेः प्रमाणान्तरस्याप्रवृत्तेः, अनुमानान्तराल्लिङ्गादिप्रतिपत्तावनवस्थाप्रसङ्गात्
प्रत्यक्षस्यैव नियतसकलप्रमाणपुरस्सरत्वप्रसिद्धेर्येष्टत्वोपपत्तेः प्रत्यक्षस्यानुमानादिना विनैव प्रवृत्तेरनुमानादेर्दृष्टापुरस्सरत्वाभावात्, ततो
ज्येष्ठत्वायोगाद्, दृष्टस्यैव चेष्टाद्गरिष्ठत्वात् समारोपविच्छेदविशेषात् । न हि यादृशो दृष्टात्समारोपविच्छेदो विशेषविषये प्रतिनिवृत्ता-
काङ्क्षोऽभ्रूणतया लक्ष्यते तादृशोऽनुमानादेः, तेन सामान्यतः समारोपस्य व्यवच्छेदनात्, दृष्टस्यान्वयव्यतिरेकयोः स्वभावभेदप्रदर्शनार्थ-
त्वाच्च गरिष्ठत्वसिद्धेः । प्रत्यक्षमेव हि स्वविषये सामान्यविशेषात्मकत्वान्वयस्य विधिलक्षणस्य सर्वथैकान्तव्यतिरेकस्य च प्रतिषेधलक्षणस्य
स्वभावभेदप्रदर्शनप्रयोजनमुपलक्ष्यते साक्षात्, न पुनरनुमानादि तस्य सामान्यतस्तत्प्रदर्शनप्रयोजकत्वात् । किमर्थं पुनराहृतस्येष्टस्य
प्रसिद्धेनावधानं भगवतोर्हृतः परमात्मकत्वं चाभिधाय सर्वथैकान्तस्य दृष्टेन वाधनं स्वयमसम्मतस्य, कपिलादीनां परमात्मत्वाभावं च
सामर्थ्यलभ्यमपि त्रवीति ग्रन्थकार इति चेत्, अनेकान्तैकान्तयोरुपलम्भानुपलम्भयोरेकत्वप्रदर्शनार्थं तावदुभयमाह मतान्तरप्रतिक्षेपार्थं वा,

यथाह धर्मक्षितिं, साधर्म्यवैधर्म्ययोरन्वयवैजायगताधुमकप्रतिपादनं पक्षादिवचनं वा निग्रहस्थानमिति । न सगुणम् । कुत्र इति चेत्,
साधनसामर्थ्येन विपक्षव्यापृत्तिलक्षणेन पक्षं प्रसाधयतः केवलं वचनाधिक्योपात्ममच्छलेन पराजयाधिकरणप्राप्तिः स्वयं निराकृतपक्षेण
प्रतिपक्षिणा लक्षणीयेति यचनात् । यथोक्तेऽ हि साधनसामर्थ्येन स्वयं साधयतः सदाविन सभ्यमममं ज्ञाय प्रयेति युक्तं, न केवलं
वचनाधिस्योपात्मप्रयोजनेऽ पराजयाधिकरणप्राप्तिः साधीयमी, स्वसाध्य प्रसाध्य दृष्टवोऽपि दोषाभाषासोक्तवत् । सा च स्वयं निरा-
कृतपक्षेण प्रतिवादिना लक्षणीयेत्यपि न युक्तं, परेण निराकृतपक्षस्यैव पराजयप्राप्तिरयोग्यत्वनिग्रहासोक्तवदेव । यदि पुन स्वपक्षमसाध-
यतो वादिनो वचनाधिस्येन प्रतिवादी पराजयप्राप्तिं लक्षयेत् तथा स्वपक्षं साधयन्नसाधयन्वा, प्रथमपक्षे स्वपक्षसिद्धौ परस्पर परा-
जितत्वावचनाधिक्योद्भावनमनर्थकं, तस्मिन् नत्यपि पक्षसिद्धिमन्तरेण जयायोगात् । द्वितीयपक्षे तु युगपदादिप्रतिपादितोऽ पराजयप्र-
सङ्गो जयप्रसङ्गो वा, स्वपक्षसिद्धेरभावाविक्षेपात् । स्थानमात्रं ' न स्वपक्षसिद्धसिद्धिमिष्यन्धनौ जयपरजयौ, तयोर्ज्ञानाज्ञाननिष्यन्धन-
त्वात् । तत्र साधर्म्यवचने वैधर्म्यवचनेपि कार्यस्य प्रतिपत्तौ तदुभयवचनात्साधनसाधनार्थ्योद्भावनं यावत् स्वयं । प्रविषादिनस्तु
तदुद्भापयतस्तज्ज्ञानम् । अतस्तद्वैतकौ तयोर्जयपरजयौ कथमवुक्तौ स्याताम् ?' इति, तदपि न परीक्षाक्रमं यादिप्रतिपादितोऽ पक्षप्रति-
पक्षपरिग्रहवैधर्म्यप्रसङ्गात् कचिदेकप्रापि पक्षे ज्ञानाज्ञानयोः सम्भवात् । न हि ज्ञानयो नित्यत्वस्थानित्यत्यस्य वा ज्ञानाज्ञानपरीक्षा-
यामेकस्य तद्विज्ञानमपरस्य तद्विज्ञान जयस्य पराजयस्य वा निवन्धनं न सम्भवति साधनसामर्थ्यज्ञाताज्ञानपत्तौ । युगपत्साधनसा-
मर्थ्यज्ञाने च यादिप्रतिपादितोऽ फलजयः पराजयो वा स्यात् ? तद्विज्ञेयात् । ' फलजयविदिति चेत्, तर्हि साधनवादिनो वचनाधि-
क्यकारिणो यथा साधनसामर्थ्योद्भावनं तथा प्रतिवादिनोपि वचनाधिक्यवैधर्म्योद्भावनं तस्य तयोपमाये ज्ञानसिद्धेः । न हि यो यदोप

वेत्ति स तद्गुणंमपि, कुतश्चिन्मारणशक्तौ विदित्तायामपि विपद्रव्यस्य कुष्ठापनयनादिशक्तौ वेदनानुदयात् । ततो न जयः पराजयो वा स्यात् । स्यान्मतं 'साधनवादिना साधु साधनं वक्तव्यं दूषणवादिना च तदूषणम् । तत्र वादिनः प्रतिवादिना सभायामसाधनाङ्गवचनस्योद्भावेने साधु साधनाभिधानाज्ञानसिद्धेः पराजयः प्रतिवादिनस्तु तदूषणज्ञाननिर्णयाजयः स्यात्' इति, तदप्यपेशलं, विकल्पापुनः पक्षेः । स हि प्रतिवादी निर्दोषसाधनवादिनो वचनाधिक्यमुद्भावयेत्साधनाभासवादिनो वा ? प्रथमविकल्पे वादिनः कथं साधनस्वरूपाज्ञानम् ? तद्वचने इयत्ताज्ञानस्यैवामावात् । द्वितीयविकल्पे तु न प्रतिवादिनो दूषणज्ञानमवतिष्ठते, साधनाभासस्यानुद्भावनात्तद्विज्ञानासिद्धेः । तद्वचनाधिक्यदोषस्य ज्ञानादूषणज्ञोऽसाविति चेत्, साधनाभासाज्ञानाददूषणज्ञोपीति नैकान्ततो वादिनं जयेत्, तददोषोद्भावनलक्षणस्य पराजयस्यापि निवारयितुमशक्तेः । अथ वचनाधिक्यदोषोद्भावनादेव प्रतिवादिनो जयसिद्धौ साधनाभासोद्भावनमनर्थकमिति मन्यसे, नन्वेवं साधनाभासानुद्भावनात्तस्य पराजयसिद्धौ वचनाधिक्योद्भावनं कथं जयाय प्रकल्येत ? यदि पुनः साधनाभासं वचनाधिक्यं चोद्भावयन्प्रतिवादी जयतीति मतं तदास्य महती द्विष्टकामिता, साधर्म्यवचनादेवार्थगतौ वैधर्म्यवचनमनर्थकत्वाद्द्विष्टा साधनाभासोद्भावनादेव परस्य न्यङ्कारसिद्धौ तद्वचनाधिक्योद्भावनस्यानर्थकस्यापि कामितत्वात् । अथ न वचनाधिक्यमात्रं द्विष्यते, अर्थादापन्नस्य स्वशब्देनाभिधानस्य द्विष्टत्वादिति मतं तदपि न सङ्गतं, निगमनवचनदोषस्य प्रतिज्ञावचनदोषोद्भावनाद्गतस्यानुद्भावनप्रसङ्गात् । प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं हि निगमनम् । तच्च प्रतिज्ञावचनस्य दुष्टत्वप्रतिपत्तौ दुष्टं सामर्थ्यात्प्रतीयते एव । अथार्थादापन्नस्यापि निगमनवचनदुष्टत्वस्योद्भावनमदोषोद्भावनमभयादभिमन्यते तर्हि साधर्म्यवचनौघैर्धर्म्यस्यार्थायात्तस्याप्यसाधनाङ्गवचनभयादभिधानं मन्यतां, विशेषाभावात् । न हि साधर्म्यमेव वा साधनस्याङ्गं, पक्षधर्मत्ववचदुभयस्यापि साधनाङ्गत्वात्, साधनस्य त्रिरूपत्वप्रतिज्ञानात् ।

प्रतिज्ञादिप्रयोगो न स्यात् इति विशेषामावादेव शास्त्रादौ वादे च प्रतिज्ञादेरभिधानमनभिधानं वाभ्युपगन्तव्यमविशेषेणेव । ननु च प्रतिज्ञायाः प्रयोगेऽपि हेत्वादिवचनमन्तरेण साध्याप्रसिद्धेर्व्यर्थो प्रतिज्ञा हेत्वादिवचनादेव च साध्यप्रसिद्धेर्निगमनादिकमकिञ्चित्करमेवेति कश्चित्, सोऽपि यत्सत्तत्सर्वं क्षणिकं, यथा घटः, संश्च शब्द इति त्रिलक्षणं हेतुमभिधाय यदि समर्थयते, कथमिव सन्धामतिशेते ? , स्वहेतुसमर्थनमन्तरेण तदभिधानेऽपि तदर्थोऽप्रतिपत्तेः । तावतार्थप्रतिपत्तौ समर्थनं वा निगमनादिकं कथमतिशयीत ? , अकिञ्चित्करत्वाविशेषात्, यतः पराजयो न भवेत्, ताथागतस्य हेत्वाद्यभिधाने तत्समर्थनाभिधाने वा । हेत्वाद्यनभिधाने कस्य समर्थनमिति चेत्, तथा सन्धाया अप्यनभिधाने क हेत्वादिः प्रवर्तताम् ? गम्यमाने प्रतिज्ञाविषये एवेति चेत्, गम्यमानस्य हेत्वादेः समर्थनमस्तु । गम्यमानस्यापि हेत्वादेर्मन्दप्रतिपत्त्यर्थं वचनमिति चेत्, तथा सन्धावचने कोऽपरितोषः ? , स्यान्मतं, समर्थनं नाम हेतोः साध्येन व्याप्तिप्रसाध्य धर्मिणि भावसाधनम् । यथा यत्सत् कृतकं वा तत्सर्वमनित्यं यथा घटादिः, सन् कृतको वा शब्दः, यश्चैवं स सर्वो नश्वरो यथा घटादिरिति वा, प्रयोगक्रमनियमाभावादिष्टार्थसिद्धेरुभयत्राविशेषात्, प्राक् सत्त्वं धर्मिणि प्रसाध्य साधनस्य पश्चादपि साध्येन व्याप्तिप्रसाधनस्याविरोधात् । व्याप्तिप्रसाधनं पुनर्विपर्यये बाधकप्रमाणोपदर्शनम् । यदि पुनः सर्वं सत्कृतकं वा प्रतिक्षणविनाशि न स्यान्नित्ये क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात् । अर्थक्रियासामर्थ्यं सत्त्वलक्षणमतो व्यावृत्तमित्यसदेव तत्स्यात् । सर्वसामर्थ्योपाख्याविरहलक्षणं हि निरुपाख्यमिति । एवं साधनस्य साध्यविपर्यये बाधकप्रमाणानुपदर्शने विरोधाभावादस्य विपक्षे नित्ये द्युत्तरदर्शनेऽपि सन् कृतको वा स्यान्नित्यश्चेत्यनिवृत्तिरेव शङ्कायाः । ततो व्यतिरेकस्य सन्देहादनैकान्तिको हेत्वाभासः स्यात् । न ह्यदर्शनमात्राद् व्यावृत्तिः, विप्रकृष्टेष्वर्थेष्वनस्यभावासाधनात्, अर्वागदर्शनेन सतामपि केपाश्चिदर्थानामदर्शनात् । बाधकं पुनः

[illegible]

लब्धिनियुक्तावयवभावासिद्धेः । तत्रोपलब्धिलक्षणप्राप्तिः स्वभावविशेषः । यत्र त्रिविधेन विप्रक-
र्षेण विप्रकृष्टं श्रदनात्मरूपप्रतिभासविवेकेन प्रतिपत्तृप्रत्यक्षप्रतिभासिरूपं स तादृशः सत्त्वन्त्येपूर्वपलम्भकारणेषु तथानुपलब्धोऽसद्व्य-
वहारविषयः । ततोऽन्यथा सति लिङ्गे संशयः । अत्रापि सर्वमेवंविधमसद्व्यवहारविषयः । इति व्याप्तिः, कस्यचिदसतोऽभ्युपगमेऽ-
न्यस्य तल्लक्षणाविशेषात् । न ह्येवंविधस्यासत्त्वानभ्युपगमेऽन्यत्र तस्य योगः । न ह्येवंविधस्य सतः सत्त्वन्त्येपूर्वपलम्भकारणेऽप्यनुपलब्धिः ।
अनुपलब्ध्यमानं त्वीदृशं नास्तीत्येतावन्मात्रनिमित्तोऽयमसद्व्यवहारः, अन्यस्य तन्निमित्तस्याभावादिति । तत्रैवं त्रिविधस्य हेतोः समर्थनं
न रूपान्तरं, विपक्षव्यावृत्तिरूपत्वात्, तृतीयस्यैव रूपस्यासपक्षसत्त्वलक्षणस्यैवं प्रतिपादनात् । तद्वचने साधनाङ्गस्य त्रिरूपलिङ्गस्या-
वचनादसाधनाङ्गवचनं निग्रहाधिकरणं प्रसज्येत । निगमनादेस्तु हेतुरुपातिरिक्तत्वादभिधानमनर्थकं, त्रिरूपहेतुना साध्यार्थप्रतिपत्तेर्वि-
हितत्वात् । ततो निगमनादीनऽतिशेते एव समर्थनमिति । तदेतदपि स्वदर्शनानुरागमात्रं सौगतस्य निगमनादेरपि साधनावयवत्वात्,
प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवा इति परैरभिधानात्, निगमनस्योपनयस्य वा संगरस्येवावचने न्यूनाख्यस्य निग्रहस्थानस्य
प्रसक्तैः, हीनमन्यतमेनापि न्यूनमिति वचनात् । यदि पुनः साधनावयवत्वेऽपि निगमनादेर्वाचनमयुक्तं, हेत्वादिनैवार्थप्रत्यायनादिति
मतं तदा समर्थनस्य हेतुरूपत्वेऽपि निर्दोषहेतुप्रयोगादेव साध्यप्रसिद्धेस्तदभिधानमनर्थकं कथं न भवेत् ? यतः समर्थनं निगमनादीनतिश-
यीत । हेतोर्विपक्षव्यावृत्तिसाधनलक्षणस्य समर्थनस्यावचने रूपान्तरसत्त्वेऽपि गमकत्वासम्भवाग्निगमनाद्यवचनेऽपि गमकत्वोपपत्तेः
समर्थनं निगमनादीनतिशयीतेति चेत्, इन्त ह्यतोऽसि, पक्षधर्मत्वसपक्षसत्त्वयोर्हेतुरुपत्वापायापत्तेः, अन्यथापुनप्रत्वस्यैव तथाहेतुलक्ष-
णत्वसिद्धेः, तस्यैव समर्थनरूपत्वात्, तद्भावे एव हेतोः प्रयोजकत्वदर्शनात्, पक्षधर्मत्वादियोगोत्ते वादिनोऽसाधनाङ्गवचनस्य निग्रहस्थान-

[illegible]

विद्यमान दृग्गति (११७-१-३) किं दृग्गति (११७-१-१२) साज्जुभुगमाना विद्यता नीलपीतायाकार-

भेदेनैकरूपां व्यक्तौ किं स्यात् । फलितभाट्ट, न स्यात् तस्यां मतावपि (११७-१-१२) किं पुनरर्थ इत्यपेक्षार्थः । यदीद
 नानाकारप्रमजनफल्य स्वयमनाद्यविधोपकल्पितेभ्योऽर्थेभ्यो रोचते तत्र के वयं विचारका भवामः । न केचनाविद्यावि-
 लासनिवृत्तौ विचारस्याधमत्वादिति भावः । 'किञ्चिन्मति' तस्यां चिद्व्यमतावपि (११७-१-१३) नु इति विवेकं एकता
 किं स्यात्, फलितभाट्ट, न स्यादनेकाकारविरोधादिति भावः । यदीदमनेकाकारविरुद्धैकत्वप्रमजनफल्यं चिद्व्यमते बुद्धये
 रोचते तत्र के वयं विचारका न केचन पर्यायार्थविरोधिप्रव्यायविरोधैकान्तस्य सङ्ख्युपकल्पितस्य विपारापरायसंनीयत्वादिति
 भावः । फलितभाट्ट, न स्यात् तस्यां मतावपि (११७-१-१३) नु इति विवेकं एकता
 तानयाद्युत्तरद्विणीतोऽयत्नेयः । 'तथा सतीति' (११७-२-५) अनेकत्वप्रयोजकापेक्षापुदिहेतुत्वे नैकत्वसाधने संप्रियाकारपत्
 पीताघाकारे प्रत्येकमेकत्वसिद्धौ तत्समूहाश्रयानेकत्वेतन्न्यच्छान्तेनैकाग्र्यनेकाकारसिद्धेरित्यर्थः । अन्तरिति (११७-२-६) पृथग्य-
 त्तमवप्य अन्तस्तत्तत्स्येत्यर्थः । नन्यनेकत्वेतन्न्यग्याप्तानेकाकारस्य चिद्व्यमनस्य दृष्टान्त्योक्तिरसङ्गत्वागेकाकाराणां स्वाश्रयाश्रित-
 स्वरूपस्यलना(लिता)या एव चिद्व्यमनस्यव्याप्यप्रयोजकत्वादिति चेत्, न, अत्र व्यवहारस्यासाध्यत्वात्तत्तत्तद्विदेकानेकारमकत्वस्यैव
 सत्त्वात्, हेतोश्च तत्र तत्तापुद्गेरेवोपन्यसात्, सा च यथापेक्षया तथा साध्यमपीत्यदोषात्, नानाश्रयेषु नानाकारकृत्वविप्रत्य-
 व्यवहारोऽपि सामान्यविधयोपपद्यत एवेत्यमेव शुचिव्यादौ नानारूपवत्त्वस्य धान्यराशौ च नानाधान्यत्वस्य व्यवहारो नानु-
 पपद्य इति दिग् । चित्राद्वैतवादी सवेदनाद्वैतगादिनं प्रत्याह- 'स्यान्मतमिति' (११७-२-७) 'तदनेकेनेति' (११७-२-९)
 एकदेववचनादेवानेकसत्वातीयत्वस्य च सिद्धेरित्यर्थः । चित्राश्रयप्रतिबन्धवत्त्वं समाधत्ते, तदेतद्वित्यादि (११७-२-१०) अव-

च्छिन्नपीताद्यानेकाकारस्वभावमिधानवच्छिन्नसुखाकारस्वभावं ज्ञानगनुभूयमानं तत्तदाकाराणां व्याप्यवृत्तित्वमव्याप्यवृत्तित्वं च शुद्धत्र केनापि निषेधं शक्यमिति भावः । अस्वसंवेगत्वात्प्रतीतेरिति (११८-१-१) सुखादीनामिति सम्बन्धः । 'चैतन्यविशेषेणेति' (११८-१-२) अनुभवेनेत्यर्थः । तस्योत्पत्तिमत्त्वाच्चैतन्यलक्षणत्वाच्च, चैतन्यजीवद्रव्यार्थोद्देशादिति (११८-१-३) चैतन्याभिन्नजीनद्रव्याभिन्नत्वेनार्पणादित्यर्थः । न नैवं ज्ञानमात्मैवात्मा तु ज्ञानद्वारा ज्ञानमन्यद्वारा त्वन्यदिति वचनात्, ज्ञानभिन्नसुखाद्यभिन्नजीवद्रव्याभिन्नत्वेनार्पणाद् ज्ञानमप्यज्ञानं स्यादिति शङ्कनीयम् । ज्ञानभिन्नत्वेनार्पितस्य परम्परयापि ज्ञानेऽभेदार्पणानौचित्यात् परमभावग्राहकनयेन ज्ञानाभिन्नत्वस्यैवात्मनि प्रसिद्धेश्च, अतद्रूपाणां-(११८-१-९) मित्याद्यभिधानं सुखादीनां विज्ञानाभिन्नहेतुजत्वं यदुच्यते सौगतेन तत्किमुपादानार्थेक्षयोत सहकार्यपेक्षयेति निकल्पद्वयं मनसि कृत्येति मन्तव्यम् । पूर्वं सर्वथा कथञ्चित्पक्षाभ्यां गदूयणमभ्यधायि तस्यैवेदं विवरणमिति न पौनरुक्त्यम्, व्यभिचारादिति (११८-१-१२) द्रव्येन्द्रियानिन्द्रियोपादेयपरिणाम एवेत्यर्थः । प्रत्येनञ्चा इति (११८-१-१४) नैयायिकादय इति शेषः । अनुमानं च तेषां सुखादयोऽचेतना ज्ञानभिन्नत्वात् घटवदिति द्रष्टव्यम् । अत्राचेतनत्वं यदि ज्ञानगित्वत्वं तदा हेतुसाध्ययोरविशेषः । यदि च चैतन्यान् प्रविभक्तप्रदेशत्वरूपं तदा कालात्ययापदिष्टो हेतुरिति सुखस्य ज्ञानादन्यत्वरूपो भेदः प्रविभक्तप्रदेशत्वरूपभेदाभावश्चेत्यनेकान्त एव श्रेयान् । अथ सुखस्य ज्ञानविशेषता एव चन्दनादिविषयकत्वं युक्तं सुखोत्पत्त्यनन्तरं चन्दनादिज्ञानं कल्पयित्वा तदुपनीतभानात्मकमुक्तानुभवाभ्युपगमस्य मानसगामग्रीविच्छेदेन निर्युक्तिकत्वात् । न च चन्दनसुखमनुभवामीत्यत्र चन्दनादिजन्यतावच्छेदको जातिविशेष एव सुखस्योपरि भासते । न तु चन्दनमिति वान्यम् । तस्य घुमुणा-

दिजन्यतावच्छेदकया तदुभयजन्ये साङ्कर्यादुभयजन्यतावच्छेदकत्वात्तन्वराभ्युपगमे च तदवच्छिन्नोत्पत्तिकाले प्रत्येकजन्यकार्य-
 प्रसङ्गात् तत्कार्ये तदितरसाधियानस्य प्रतिबन्धकत्वादिकल्पने च महागौरवादिति चेत्, न, एव सति सुखस्य सविषयकत्वसिद्धा-
 धयीच्छादेयोरिव ज्ञानाभिकल्पे मानामावात्, न च सुखस्य सविषयकत्वे विषयता द्विविधा प्रतिपश्यनुबन्धिनी व्यापारानुबन्धिनी
 च, प्रतिपक्षित्वनिरूपकस्य प्रतिपश्यनुबन्धिनीत्वम्, स्वजन्यप्रतिपक्षित्वरूपितत्वं व्यापारानुबन्धिनीत्वम्, आधा ध्याने द्वितीया च
 शुब्धत्वादिति विभागव्यापारप्रसङ्ग इति वाच्यम्, प्राचीनैरेतेष्वं निर्युक्तिकविभागस्याभ्युपगमाश्वीनैरिच्छादेयोरपि सविष-
 यकत्वस्वीकारेण तथानभ्युपगमात्, युक्तं चेत्तत् विशिष्टपदौ विषयितया विशेषणवरत्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यपदौ च विशेषणता-
 वच्छेदकामावाप्रकारकत्वे सति प्रकाशितया विशेषणतावच्छेदकवरत्वेन हेतुत्वोचितत्वात्, न चैव संशयेऽप्यनुदयसंस्कारादि-
 शिष्टवैशिष्ट्यपदुद्भापसिः संस्कारजन्यतया विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षे उद्बोधकस्य हेतुत्वात्, न चैवमपि सामान्यकार्योपसिः संस्का-
 राजन्यतया विशिष्टवैशिष्ट्यपदोऽपि तदादिकेषणज्ञानादीनां विशिष्ट्यहेतुत्वात्, न चैवं सामान्यहेतुत्वं विफलम्, यथात्मनि क्षरीरे
 या तादृशानुदयसंस्कारस्त्व तत्साफल्यत्वात्, एतेन दम्बो रक्तो नवेति संशयादम्बो रक्तो भवत्वितीच्छास्वीकारे रक्तदम्ब-
 वात् नैत्र इत्यादेरापसितित्यभ्युपगमात् । क्वचिद्विशिष्ट्यकारणतायाः कल्पनात् सामान्यहेतुतायाधोक्तरतीत्येव साफल्यत्वात्
 एव च चन्दनादिविषयकसुखादेव तदुद्धाने चन्दनादियान सुषट्म्, वैषयिकं च सुख विषयावच्छिन्नभावाद्दानत्वास्याविषयताक
 विषयावीत च निरवच्छिन्नात्दानत्वास्याविषयताकमित्यनयो परिमितापरिमितत्वाभ्यां भेदः । अयं सुखस्य भिन्न-
 ज्ञानग्राह्यत्वकल्पने गौरवात् स्वप्रकाशत्वमेव युक्तम्, तथा च ज्ञानत्वमेवापकमिति चेत्, न । स्वप्रकाशत्व विनापि तस्य

अष्टसहस्री
विवरणम् ॥

॥ १२५ ॥

साक्षिभास्यतयैव यावत्सत्त्वं प्रकाशोपपत्तौ, तत्त्वं च वेदान्तिनां साक्षिण्यव्यस्तत्त्वम् अस्माकं च चेतनद्रव्याभिन्नत्वम् । न चैवमात्मवृत्त्ययोग्यधर्मोऽपि प्रत्यक्षत्वापत्तिः, द्रव्यार्थतथेष्टत्वात्पर्यायार्थतया त्वात्माविषयकमानसे वा विजातीयात्ममनःसंयोगस्य तत्तदात्मनःसंयोगस्य वा विषयतया सुखादिप्रत्यक्षे च तादात्म्येन सुखादीनां हेतुत्वाददोष इति दिग् । असंकीर्णविशेषैकात्मनः (११८-२-६) अतिस्वभिन्नमुल्लुःखहर्षविषादाद्यनेकगुणाभिन्नैकद्रव्यस्य स्कन्धस्य नेति, अत्र प्रेक्षणं सिद्धिमित्यनेन सम्बध्येत, तत एव (८) स्वरासमग्रीवशात् प्रत्यक्षसंविजनसमर्थस्योत्पत्तेरेव, परेषां (९) स्याद्वादिनां, तस्या (११) अवयविनः, तथात्वेन (१२) परमाणुत्वेन, अणुमदत्त्वादीति, (१४) तथा च महत्त्वमेव स्कन्धस्य योग्यता तदभावादिव परमाणूनामयोग्यतेति भावः । अतिशयिताणूत्पत्त्यैव योग्यत्वस्वीकारे तु परमाण्ववच्छेदेनेन्द्रियसन्निकर्षेऽपि घटादिप्रत्यक्षापत्तिरिति बोध्यम् । संयोगविशेषणावयव्यन्यथासिद्धिं च पुरस्तात्त्रिलोठयिष्यामः । अस्तु नाम स्कन्धानामणुमहत्त्वादिना हृदयेतरस्नभावता तथापि तेषां विकल्पगुद्वावभारानादवस्तुत्वमित्याशङ्कयामाह, 'न चायमिति, प्रत्यक्षतास्वीकरणादिति' (११९-१-१) 'यत्रैव जनयेदेनां तत्रैवास्य ग्रमाणतेति' वचनानीलाद्यंश इव स्कन्धांशेऽपि विकल्पधीजननाच्च दर्शनग्रामाण्यस्य प्रसङ्गः स्वीकरणादिति भावः । 'चक्षुरादीति' (२) चक्षुरादिजन्यग्रहविषयत्वादिनैव रूपादिभेदव्यवहारसम्भवादिति भावः । 'सत्तादीति' (३) सत्ताद्वैतवद्द्रव्याद्वैतमग्रामाणिकमनुभूयमानपर्यायापलापे सर्वशून्यतापत्तेरिति भावः । 'न तावदिति' (८) द्वावाधौ निषेधौ पदार्थत्वावच्छेदेन तृतीयः पदार्थत्वसामानाधिकरण्येन, चतुर्थः पदार्थत्वावच्छेदेन, जात्यन्तरस्येति (९) जात्यन्तरत्वं च नृसिंहन्यायेन गुह्यंठनीन्यायेन

बोभयात्मकतयोभयदोषापरित्या वा भावनीयम् । तद्वत्प्रत्ययस्मत्कृतनयरदस्ये, अच्यारोप्यमाणस्येति, (११९-२-१)
 नन्वप्रसिद्धस्याध्यासोऽप्युक्तः क्वचित् प्रसिद्धस्यैव कचिदारोपादिति चेत्, न । सर्वथात्वेनैकान्तस्य प्रसिद्धस्यैवारोपात्तथा
 निषेधस्य युक्तिसिद्धत्वाद्, घृतपादपिप्यते च व्याधिकरणधर्माविच्छिन्नप्रतियोगिताकादिरमात्र उपरिष्ठादिति मा त्वरिष्ठा, अति-
 रिक्ताभाषमनङ्गीकृत्याह, अथयेति (२) प्रयासमन्तरेणेति (३) अनेकान्तविधिर्नैव प्रत्यक्षसिद्धेन सर्वदैकान्तनिषेधव्यवहार-
 सिद्धेर्नाप्रसिद्धनिषेधोपादनार्थं कथिदस्माक प्रयास इति भाष । एव बोधविधिनियेधव्यवहारजनकत्वेन वस्तुन एव भाषामावो-
 भयरूपत्वाद्भावव्यवहारस्यैव समप्रतियोगिकत्वादभावप्रतियोगित्वस्याप्रसिद्धत्वेऽपि न कोऽपि दोष इति मन्त-
 व्यम् । ननु प्रत्यक्षादनुमानादर्पलक्षणादपेक्षा भविष्यतीत्यत आह भाष्येण, 'नरीति' (११९-२-३) इष्टमनुमानादिप्र-
 माणम्, इष्टात् प्रत्यक्षात्, ज्येष्ठमुपसीन्मस्येनोचम, गरिष्ठं च समारोपविशेषव्यवच्छेदकत्वेन षलपत्, तत्तभावे (४) प्रत्यक्षा-
 भावे, प्रमाणान्तरस्यानुमानादेरुत्तरप्रश्नोः, समारोपविच्छेदस्य च विशेषोपादयुनक्त्यानल्पविशेषदर्शनात् । कथिद-
 नुमानागुत्तरकालमिति (११९-२-५) पर्वतो धदिमानित्यनुमित्यनन्तरं पर्वतवद्वयोश्चतुःसभिधाने तथा प्रत्यक्षस्याप्यु-
 त्पत्तेस्तत्र च विशेषणज्ञानतयोक्तानुमितेरुपयोगादिति भावः । 'प्रत्यक्षस्येत्यादि' (८) तथा चानुमानत्वाद्यवच्छेदेन प्रत्यक्षोप-
 जीवकत्वादनुमानादेः सकाशात् प्रत्यक्षस्य ज्येष्ठत्वम्, प्रत्यक्षत्वावच्छेदेन चानुमानाद्यनुपजीवकत्वादनुमानादेः प्रत्यक्षात् कनि-
 ष्ठत्वमिति भावः । नन्वनुमानत्वाद्यवच्छेदेनापि न प्रत्यक्षोपजीवकत्वमस्ति स्मस्यानुमानादिना न्यासिस्मृतिलिङ्गज्ञानादौ-
 प्रत्यक्षव्यापारादर्शनादिति चेत्, न, । तथापि परम्पर्याश्रुमवपदक्षानाद्यपेक्षार्या प्रत्यक्षानुसृष्टावस्थकत्वात्, ज्ञानकरणकप्रत्य-

एतदुच्येति (१२०-१-१२) तथा च साध्यविषयविशिष्टज्ञानाद्यानाभ्यामेव ज्ञयपरात्रयसिद्धेः किं साधनसामर्थ्याद्विज्ञानाभ्याम्,
 नद्वय समीचीनसाध्यज्ञानदानय चासम्पदज्ञानवानित्येतावत्सम्बन्धोद्घोषणेन नृक्षत्रादिकणा जपपराजपज्यकिर्न भवतीति, न च
 कश्चित् कश्चिदेतल्लयपराज्यप्रयोजकम्, अननुगतसाहेतुत्वात्, पक्षसिद्धयसिद्धोरनुगतयोरेव तच्चौचित्यादिति भावः । तदोप-
 मात्रे ज्ञानसिद्धेरिति (१४) जपः पराजयो वा स्यादित्यनेन योगः, वादिनः पक्षसिद्ध्या अथो यचनाधिपस्यप्रयुक्तसाध-
 नसामर्थ्याज्ञानात्पराजपः, प्रतिवादिनश्च दोषज्ञानाद्यो गुणज्ञानाच्च पराजपः स्यादित्यर्थः । न जपः पराजगरो वा
 स्यादिति (१२०-२-१) परस्परविप्रतिषेधादित्यर्थः । समयबन्धविषयकस्यादधिक पराजयाधिकरणमित्याशङ्कते स्यान्मल-
 मित्यादिना (२), समयबन्धेऽपि साधनतदूपमाभिधाने एवोपक्रान्ते न त्वधिकानधिकोद्भावेने इति नार्ये पन्थाः प्रामाणिक
 इत्याद्यययात् समाधत्ते तदप्यपेक्षालभित्यादिना (३), साधयेदिति साधनस्वरूपाज्ञानमिति (४) शेषः । तद्वचन (५)
 इति, यचनाधिपस्य यचनेयसाध्याप्यमिति एतद्वानात्मेव सिद्ध्यतु न तु साधनस्वरूपाद्यान तस्य तद्वज्याप्यत्वादिति भावः ।
 द्विष्टमित्यनन्तरं यतस्तस्याभ्युपगतं तत् इति शेषः । अनर्थकस्यापीति (१०) अनिष्टसाधकत्वेन द्वेषविषयस्यापीत्यर्थः,
 यचनाधिपस्यमात्रमिति (१०) मात्रपदेनोद्भावननिरासाः, द्विष्ट्यत इति (१०) तथा च द्विष्टोद्भावेन पराजपः साध्य-
 त इत्यर्थः । अवोपोद्भावनमिति (१३) एकसाधनस्य साधनान्तरादप्युक्तत्वादिति भावः । भवान् सौगतः, पक्षधर्मव-
 दिति (१४) मात्रप्रधाननिर्देशात्पक्षधर्मत्वयदित्यर्थः । तदुभयस्यापीति (१४), तपक्षस्यविषयज्ञाप्याद्यपि रूपसाधर्म्यवैधर्म्योभ-
 यस्यापीत्यर्थः । त्रिरूपत्वप्रतिज्ञानादिति (१४) अवाधितविषयत्वात्तद्व्यतिषत्त्वयोः प्रामाण्यमात्रसाधारणत्वेन हेतुरुपत्या-

नभ्युपगमादित्यर्थः । 'सुस्थिताविति' (१२१-१-२) बहुव्रीहिणा सुस्थितायामित्यर्थः । प्रसक्तैरिति (३) बाधुक्तहेतोर्विरुद्धत्वाद्युद्भावन एव कृतार्थत्वाभिमाने ततो जगः स्वपरिगृहीतपक्षासिद्ध्या न पराजय इत्येवमुभयं स्यादित्यर्थः । प्रतिपत्तिविशेषप्रयोजनभेदात् पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहाच्चैयर्थ्यं व्यतिरेकेण द्रढयितुमाह 'नहीत्यादि' (३) तद्विधाताहेतुत्वात् (४) स्वपक्षसिद्धिप्रतिपक्षसिद्ध्यननुकूलत्वात् 'प्रतिपाद्येत्यादि' (४) व्याख्येयभिवानमात्राद् यस्य न साध्यसिद्धिस्तं प्रति प्रतिज्ञादिवचनमप्यदुष्टं पुरुषविशेषं प्रत्यसिद्धस्यैव ततः सिद्धेस्तिथमेव प्रतिपाद्याशयानुरुद्धप्रतिपत्तिविशेषसिद्धये पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः कथायामदुष्ट इति भागः । अत एव पञ्चावयवप्रयोगेऽपि यस्य न कण्टकोद्धारं विना साध्यप्रतिपत्तिस्तं प्रति दशावयवप्रयोगोऽपि जीर्णनैयायिकैः स्वीक्रियत इति मन्तव्यम् । तत्रापि (११) चादेऽपि, तेषां शास्त्रकाराणाम्, तादृशत्वात् प्रतिपाद्याविबोधनार्थव्यापृतत्वात्, तत्र (१२) शास्त्रादौ, जिगीपचो न हि न प्रतिपाद्या (१२) न बोधनीयाः किन्तु प्रतिपाद्या एव, चालनारूपव्याख्यानभेदे तत्र शिष्याणां विजिगीषुताया अपि सम्भवात्, यथा यथा वामं वामेन वचं तथा तथा सूत्रमर्थं तदुभयं वा लभे इत्यादेः केशिप्रदेशिसम्बन्धे असिद्धत्वादिति भावः । जिगीषुमात्रप्रतिपाद्यत्वे प्रतिज्ञाया अप्रयोगः स्यादित्यत्राह, 'शास्त्रादावित्यादि' (१३) न स्यादिति (१२-२-१) इत्यनन्तरं विभाव्यते तदेतिशेषः, कथमिवेति (३) किंवृत्तौ, इवशब्दप्रयोगः शब्दालङ्कारणहेतुर्यथा "आवर्जिता किञ्चिदिन स्तनाभ्याम्" इत्यत्र, कथं सन्ध्यामनिशेते (३), न युक्तमेतदित्यर्थः । तावत्तार्थप्रतिपत्तावित्यादि (४), यथाऽस्माकं प्रतिज्ञानिगमनादिवचनमधिकवचनत्वाभिग्रहस्थानं त्वया प्रतिपाद्यते तथा तवापि हेतोः समर्थनमभिरुचयनत्वाभिग्रहस्थानमायाति, साध्यसिद्धेर्विपक्षव्यावृत्तिलक्षणहेतोरेव भावादित्यर्थः । गम्यमान

इति (६) हेत्यन्यथित्वेन तात्पर्यविषयो गम्यमानः प्रतिघातार्थ एव हेत्यर्थेनान्वयीमयिष्यतीति किं प्रतिष्ठाप्यन्दोपन्यासेनेत्यर्थः। तथासन्धाययन्न इति (७) श्लाघी हीतिन्यायादित्यर्थः। 'समर्थनं नामेत्यादि (७)' सतो निगमनावीनतिशोत एव समर्थनमिति दूरेणान्वयः। 'साध्येनेत्यादि (७)' साध्येन सह व्याप्तिमप्या प्रदर्शितस्यहेतोः, घर्मिणी भावसाधनं (८) घर्मिणि साधितस्य हेतोः साध्येन सह व्याप्तिमप्याप्रदर्शनमित्यत्र विना पौर्वापर्यं न कश्चिद्विशेषः, सः (९) क्रमयोगपद्याभावात्, तावता (१२२-१-२) विपर्यये बाधक्रमणोपदर्शनेन, साधनधर्मभाद्रान्वयः (२) यावत्साधनाधयाभितत्य, अवर्णनमप्रमाणम् (३), अवर्णनमात्र क्षणिकत्वाभावात् न साधकमित्यर्थः। अस्वीचायोगस्यैव, तेनेति (७) तेन फारगेन, अर्थस्य क्रमयोगपलक्षणन्यापकधर्मानुपलम्भो नित्ये सत्त्व बाधव इति सत्त्वाभावेन क्रमयोगपद्याभावात् व्याप्तिः सिद्ध्यति बाधक्रमणानेन च स्वाभ्युपगमसाधादिना न विपर्ययश्चेति नाहुमानान्तरापेक्षयानवस्थेति भावः। प्रमाणाभ्यां (९) प्रत्ययानुपलम्भान्याम्, तद्धेतुस्थिति (९)। ननु प्रकृतहेतुत्वग्रहे स्वहेतुत्वग्राहकापेक्षायामात्माभयोऽन्यहेतुत्वग्राहकापेक्षायामन्योन्याभावादिकमिति। तदेतद्विरुद्धपुक्तमभिधानमिति चेत्, न। समूहान्वयव्यतिरेकाभ्यां समूहे कारणत्वग्रहे तदितरगृहीत-तत्कार्यकारणताकृतमूहसत्त्वे यदन्यविरेकेऽवश्यं कार्यव्यतिरेकस्तावत्समूहसत्त्वे तत्सत्त्वे चावश्यं तत्कार्यसत्त्वमित्यन्यन्यविरेकयोर्ग्रहस्य विशिष्य तत्कारणत्वग्राहकत्वे दोषाभावात्। यत्तु, स्वस्वव्याप्याभिप्रास्तु यावतीषु व्यक्तियु सतीषु सन्यापार-यदवच्छिन्नाधिकरणक्षणेतरक्षणे यदवच्छिन्नाधिकरणत्व तावतीषु व्यक्तियु सतीष्वेव सन्यापारयदवच्छिन्नानधिकरणक्षणोत्तर-क्षणे यदवच्छिन्नानधिकरणत्व तदवच्छिन्नं प्रति तदेव जनकत्वम्, आकाशमावकाळे रासमादर्पटादाबुगयसत्त्वात् सतीष्वेवेत्य-

न्तम्, इत्थं च यावतां सत्त्वे रासभाधिकरणक्षणे चरक्षणे घटसत्त्वं तावतां सत्त्वे तं विना घटासत्त्वं नास्तीति नानिग्रहः, घट-
रासत्त्वकालीनयावद्व्यक्तिकिनिष्टदण्डादिमत्त्वकालेऽसत्त्वस्यासम्भवाद् भिन्नास्वित्यन्तम्, यत्तु मङ्गलाभावस्य विराहेतुमतिमङ्गल-
तद्व्यपान्येतरयावद्विराहेतुसमवधानकाले मङ्गलरासत्त्वस्यासम्भवात् स्वाभाविकास्वित्यपि विशेषणीयमिति, तन्न, स्वत्वव्या-
प्येतरयावद्व्यक्तिसत्त्वे मङ्गलसत्त्वे विग्रहागभावस्तावत्सत्त्वे मङ्गलासत्त्वे विग्रहागभावभागास मत्त्वेन तद्विशेषणानौचित्यात्.
न खत्र स्वत्वव्याप्येतरयावद्विराहेतुत्वेन निवेश इति, तन्न, यावतां सत्त्वे दण्डसत्त्वं तावतां सत्त्वे दण्डासत्त्वे घटासत्त्वं
स्यासम्भवात्, घटप्राणालोच्यचिकानामुदासीनानन्तसंयोगविभागतत्तद्विरादीनामन्यदाभावात्, यावत्तदस्यैच्छोपपृहीतया-
वत्तरत्वे रासभाषतिप्रसङ्गम्, चक्रादियानुसारे रासगमत्त्वे दण्डसत्त्वमवधाने घटसत्त्वाचदसमवधाने घटासत्त्वान, तस्माद्
यादृशरामूहसत्त्वे सव्यापारगतसत्त्वेऽग्रिमक्षणेऽनश्यं कार्यं तादृशरामूहसत्त्वे सव्यापारगमूह्यतिरेके चानश्यं कार्यव्यतिरेकस्त-
त्त्वस्य साधनमित्येवं योगक्षेमभाषारण्याः कारणताया लक्षणं गान्यम्, भवति हि चक्रादिरामूहसत्त्वे सव्यापारदण्डसत्त्वेऽग्रिमक्षणे
घटसत्त्वं सव्यापारदण्डव्यतिरेके घटव्यतिरेकस्तथा मङ्गलाभावेवरनिमित्तमुक्तमन्त्रे मङ्गलसत्त्वे विग्रहागभावस्तदभावे तदभावः।
तरत्वापद्युचिलाभयोगमगयादिगमूहसत्त्वे सव्यापारप्रागद्विचयत्त्वेऽग्रिमक्षणे दुःस्वभागागमन्त्रं सव्यापारप्रागद्विचयभावे दुःस्व-
भागाभावाभाव इति, इत्थं च समूहान्वयव्यतिरेकग्रहानन्तरं प्रत्येकान्वयव्यतिरेकग्रहस्य प्रत्येककारणताग्राहकत्वं नाप्राप्तिक-
मिति निर्णयम्। एतच्चिनुत्तौ (११) प्रकृतकारणनिवृत्तौ, गृहच्छासंवायः ग्राह्यमन्त्रं न तु नियमः, कारणतालक्षणे च नियमः
प्रविष्ट इति नातिप्रसङ्ग इति भावः। त्रिविधेनेति (१२२-२-१) देशकालस्वभावभेदभिन्नेत्यर्थः। अनात्मरूपप्रतिभास-

विवेकेनेति (१२२-२-२) नास्त्यात्मरूपं प्रतिभासो यत्र तद्विवेकेनेति व्युत्पत्त्याऽयोग्यमेवेनेत्यर्थः । तेन प्रतियोगिप्रतियोगिव्याप्य-
 तरायत्यतियोग्युपलम्भकसमवधानरूपकारणान्तरसाकस्यरूपायां योग्यतया प्राचीनाभिमततायामपरितुल्यध्वनीनसौगतः प्रति-
 योगिनः स्वरूपयोग्यतामविसंगृह्णन् योग्यताया अननुयातत्वमाह, चकारस्यापि व्यवस्वार्थत्वसम्भवात्, तथा चात्र विचारयन्ति
 नैयायिकाः । केन योग्यानुपलब्धिरिन्द्रियसम्बन्धविशेषताया अभावग्रहे सहकारिणी, न सावद् योग्यस्य प्रतियोगिनोऽनुप-
 सन्धिर्जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावग्रहापचे, नापि योग्येऽधिकरणे प्रतियोगिनोऽनुपलब्धिः सा,
 भूतले पिशाचात्यन्ताभावग्रहापचे, परमाणौ महत्त्वाभावग्रहानापचे, न चात्यन्ताभावग्रहे योग्यप्रतियोग्यनुपलब्धिरन्योन्या-
 भावग्रहे च योग्येऽधिकरणे प्रतियोगितावास्यानुपलब्धिः सहकारिणीत्यपि साम्प्रतम्, जलपरमाणौ पृथिवीत्यात्यन्ताभावग्रहा-
 पचे, परमाणौ महत्त्वग्रहेऽवग्रहस्य वायापुद्गुतरूपवन्नेदग्रहस्यानापचेऽपेक्षानुमयविवेचेन कर्तुमशक्यत्वादिति चेत्, योग्य-
 सहकारिसम्भानुपलब्धिः कारणम्, अत एवान्वकारे न पटभावाग्रहबन्धुपः तत्रालोकाधिकरणसम्भिरूपस्य हेतुत्वात्, न पा
 जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावग्रहः योग्यसम्भिरूपमावात्, इन्द्रियसम्भिरूपमहत्त्ववद्विशेषणताया एव पृथिवीत्वामावग्रहे
 योग्यसम्भिरूपत्वात्, उभूतरूपाभावग्रहे त्विन्द्रियसम्भिरूपमहत्त्ववद्विशेषणता योग्यः सम्भिरूपोऽसौ मनसि न सद्रहो भवति,
 भवति च महति वायौ, एवमन्यत्रापि सम्भिरूपयोग्यता कार्यवशादुभेया, पिशाचात्यन्ताभावस्त्वयोग्यत्वादेव न गृह्यते, का पुन-
 रत्यन्ताभावस्य योग्यता योग्यमाग्रप्रतियोगिके योग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम्, एव च घटत्वामाघो न घटत्वत्वेन न पा
 जातित्वादीना प्रत्यक्षो घटत्वत्वजातित्वादेरतीन्द्रियघटितत्वादिति सर्वथैवाग्रप्रत्यक्ष इति दीधितिः । तत्र द्वयप्रतियोगिकेन घटत्वाद्य-

भावो नाप्रत्यक्षस्तच्चातिरिक्तं घटत्वादितदात्म्यरूपं वेत्यन्ये, ब्राह्मण्याद्यभावप्रत्यक्षे तु विशुद्धमातापितृजन्यत्वाभावनिश्चयोऽपि हेतुरित्याद्यहम् । एवमनया दिशा सौगतेनापि विचित्रा योग्यताऽवश्यमाश्रणीयेत्यभिप्रायः । ततोऽन्यथेति (३) उक्तान्यप्रकारेण योग्यताभावे लिङ्गे (३)ऽनुपलब्धिलक्षणे सति संशयोऽसद्व्यवहारविषयत्वस्य भवति । अभावप्रत्यक्षजनकत्वेनाभिमतया योग्यानुपलब्धेरेवामद्व्यवहारविषयत्वनिश्चायकत्वादिति भावः । एवंविधस्य (४) उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य, सतोऽनुपलब्धमानस्य, अन्यत्र (४) उक्तातिरिक्तथले, तस्य (४) असद्व्यवहारविषयत्वस्य, असपक्षासत्त्वलक्षणस्य (६) विषयव्यावृत्तिलक्षणस्य, तदवचने (६) समर्थनावचने, सङ्गरस्येव (९) प्रतिज्ञाया इव, हेतुरूपत्वापायापत्तेरिति (१३) यद्व्यतिरेकेऽनुमितिजनकतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुज्ञानव्यतिरेकस्तस्यैव हेतुरूपत्वेन विषयव्यावृत्ततया हेत्वभिधानरूपसमर्थनस्यैव हेतुरूपत्वसिद्धेरित्यर्थः । तदाह, अन्यथानुपपन्नत्वस्यैवेत्यादि (१३) प्रतिपाद्यानुरोधत इति (१२३-१-१) प्रतिपाद्याशयाननुरोध्यासाधनाङ्गवचनस्यैवाधि कनिग्रहस्थानत्वेन गणनादित्याशयः । प्रतिपाद्यानुरोधतोऽपीति (२) गौरवेणोक्तविशेषणदानमनिच्छन्त इति भावः । किमपि महाङ्गुनमिति (११) शब्दग्रसिद्धिपरितोपप्रतिपाद्याशयानुरोधादिप्रयोजनवशात् कृतकत्वादित्यादौ कप्रत्ययोच्चारं सत्त्वमात्रेण नश्वरत्वसिद्धावप्युत्पत्तिमत्त्वकृतकत्वादित्वादरे चाधिकनिग्रहस्थानमन्यमानाः अन्यतरेण सिद्धौ दृष्टान्तान्तरपक्षादिवचने च, तदिच्छन्तो भवन्त्येव हि परीक्षकाणामाश्रयकल्पतरव इति भावः । एतेन पर्वतो वह्निमान् धूमवत्त्वादिति हेतुप्रयोगो न विधेयः । किन्तु धूमादित्येवेति नञ्यचातुर्यमपास्तम् । यथाशब्दपरितोपमुभयोपपत्तेर्भावप्रत्ययार्थसम्बन्धपक्षे हेत्वन्तरभावाच्च, न च हेत्वन्तरयोगेऽर्थधिक्यमपीत्युपपादितमधस्तात्, नापि नीलधूमादित्यत्र व्यर्थविशेषणत्ववद्भूमादित्यस्य स्थाने धूमप्रागभावादिति

प्रयोगे व्यर्थविशेष्यतमपि शृणयन्मुपपन्ति तान्निग्रका इति दिग् । तद्विष्टो (११) गम्यर्थागम्युपगमे, तद्वचनं निगमनादि पानम्, एवं (१२-२-३) अतापनाह्वयनस्य निग्रहाधिकरणतामाद्ये, प्रायश्चालक्षणग्ररूपणस्य (३) इन्द्रियपञ्चकविषयपञ्चकमानगवर्मायतनरूपदादद्यायतनोपन्यागस्य, तत्सिद्धयैव (४) स्वपथसिद्धयैव, अनेन स्वपथमिन्द्रासिद्धयोरेव जयपराजय-प्रयोजकत्वस्यापनेन, साधनासाधनाक्षोक्त्यनुक्तयोः स्वातन्त्र्येण निग्रहस्थानत्वासिद्धेरित्यर्थः । स्वपक्षपरपक्षसायनदूर-गमिति (५) स्वपथसाधन परपथदूषण वेत्यर्थः । अन्यतरेण (६) वारिना प्रतिवादिना वा, कस्यचित्तिदिति (८) पक्षेप न पथमिति स्वो प्रत्येय अस्यप्यापारादुपरमादित्यर्थः ॥ ७ ॥

कुशलाकुशल कर्म परलोकश्च न कश्चित् । एकान्तग्रहरक्षेपु नाथ स्वपरवैरिषु ॥ ८ ॥

नाथपण्डितनाथ कर्म, त्रिविधो योग आत्मयः । तद् द्विविधं कुशलाकुशलभेदात्, “काववाहनाः परमं योगः,” “गुणः पुण्यरताऽगुणः पापश्च” (तस्यार्थे अ० ३) इति वचनात् । प्रत्येयभावः परलोकः । गच्छेत्तु वा पक्षोऽप्यर्थः, कारणे कार्योपपत्त्याम् । पक्षस्यापि भे-
दादिवरिप्रदः । एतत्तमप्येकान्तग्रहरक्षेत्रेऽनित्येकान्ताणामिति येन परस्परस्वीकृतेषु मध्ये न कश्चित्कर्मभवति, तेन स्ववैरित्याम् तस्योपपत्त्यप्यादि-
त्वात् । स्ववैरिणस्तु, परवैरित्यापदम् । किं पुनः स्व को वा परः ? पुण्यं कर्म वा कर्म तत्फलं कुशलमकुशल वा एवम् एतदन्वयम् । परलो-
कादिभिः, तस्य स्वयमेकान्त्युपादिभिरिष्टत्वात् । परः पुराणेकान्ता, तद्वैरित्यं तु हेतवम् । तस्य विषेयाभिधानम् । एतत्स्व-
वैरित्यं साधयति, वरताम् कर्मपक्षमवगम्य परलोकविक्रमेकान्त्युपादिनां प्रायेणैवं वरनेकान्त्युपादिविषयेन वाच्यते । ननु य एतद्वयवादिभि-
र्येवापलभ्यभिन्न वरतापिष्टत्वात्कथं सर्वेषामेकान्त्युपादिनां तद्विष्टमिति चेत्, १, वैरिणः सङ्ख्या प्रायेणैष्टत्वात् । कथं पुराणेकान्त्युपादि-

पुनरसत्प्रविपाणम् । इति सर्वान्वयादिनो व्यक्तीकप्रतिभासानुपरम्परायां यत्र, यदेतु कृत्वात् । एतौ नामावैकान्ते कस्यचित्कृतश्चित्कदा-
 यित्कचिन्नम समयति, सदसदनेकान्तप्रतिषेधाद्वैकान्तवत् । न केवल स्वभावनेरुत्स्ये एवाय दोषः, किं त्वन्तरुभयत्र वा निरन्वय-
 सत्त्वेऽपि कार्यस्य निर्दोषत्वविशेषोपाचम्याविरोधसिद्धेः, जन्मनि वा तस्यानुपरविप्रसङ्गात् । नन्वन्यस्य स्वभादिनो योगाचारस्य पूर्वविज्ञाना-
 नुसर्तविज्ञानत्वोत्पत्तेः, सोऽन्तःकस्य पान्त्वर्गद्विस्वस्योभयवार्तिन पूर्वार्थेष्वप्यादुच्यतेऽर्थक्षयस्य प्रादुर्गोषात्कृतो निष्कारणत्व कार्यस्येति
 चेत्, न, कार्यकालमप्राप्तुषत् कारणात्प्राप्तुषत् कार्यकाल प्राप्नुयतोऽपि कारणत्वादौनादन्वया सार्वस्य समानकाल-
 वर्तिनतत्कारणत्वप्रसङ्गात् । यस्य भावाभावायोः कार्यस्य कारणमिति कल्पनार्था, सत्यऽभयवत्, स्वयमेव नियमेन पञ्चा-
 नूबतस्तत्कार्यत्व विरुद्धम्, तत्र तदकारणत्वसाधनादन्यकार्यवत्, तस्य वा तदकार्यत्वसिद्धेच्छात् । कार्यमेव तदन्तरं सम्भवतीति चेत्,
 कालान्तरेऽपि किं न स्यात् ? तदभावाविशेषात् समनन्तरवत् कालान्तरेऽपि किञ्चिद्वदत्येव भूयिकाऽलक्ष्यविपयिकारथक्याविपयव्याधिमितिच-
 कृतछेदप्रादियचेति चेत्, समर्थं सत्यऽभयवत् पुनः कालान्तरे भाविनस्तद्वयवाम्बुपयमे कथमक्षयिकेऽर्थेऽपि न्यानुपपत्तिः, तत्तस्यासत्त्व-
 बोधविशेषात् । स्वसत्ताक्षणात्पूर्वं पञ्चाद्यासति समर्थं काले स्वच्छन्नित्वाऽर्थक्रियोपपत्ते, न पुनः सत्यस्ततीति कुतो नियमः ? कारण-
 सामर्थ्योपेक्षिणः फलस्य कालनियमकल्पनायामवलम्ब्येऽपि समान परिहाराः । यथैव हि, क्षणिकं कारण यद्यदा यत्र यथोत्पत्तु कार्यं
 तत्तदा एव तयोत्पादयति, यदैवविपयसामर्थ्यसङ्गात् तत्सामर्थ्योपेक्षिणः कार्यस्य स्वच्छन्नित्ययमः सिध्यतीति कल्प्यते यथा नित्यमपि
 कारण यद्यदा यत्र यथा फलमुत्पत्तिस्तु तत्तदा एव यथोत्पन्नयति, तस्य सादृशसामर्थ्ययोगात् तत्सामर्थ्योपेक्षिणः फलस्य फलनियमः किञ्च
 कल्पयितुं शक्यः ? नाश्चनिकस्य प्रतिकार्यं सामर्थ्यभेदादन्वितत्वप्रसङ्ग इति चेत्, न, क्षणिकस्यान्येकस्य युगपदेनेककार्यकारिणः प्रतिकार्य

सागर्भेदादनेकत्वप्रगन्तम् । अत्रचरितं पुरुषमात्मनस्यभावभेदगतं निचिन्तयेत्तु यच्चो दृष्टमपि किं न स्यात् तदस्यः कार्यो-
त्पत्तिः ? तदपि नयामिधैकत्वभावात् । कथमत्रोत्पत्तिर्नाम ? तत्र नान्यः पर्युयोगः, तदन्तर्गतोत्पत्तिर्नामप्युक्तम् । नित्ये
कथमुत्पत्तेरिति सत्यान्निष्पन्नमिति पर्युयुज्यते, न पुनः क्षणिकं कथं प्रादुर्भवेत् ? अनन्तरान्तर्गतमिति पर्युयोगादिति पश्यमान-
मात्रम् । मतः पुनर्युगान्तगतत्वमेकं तदन्तर्गत्युभयतः किं निरूपेण, ? । नन्वेकं विरुद्धम् । स हि गुणान्तगतत्वमेकं तदन्त-
र्गत्युभयत्वं नैकेन स्वभावेनावुभयेत्या तथैकत्वभावात्तानि, अन्यथा त्रिविधं तद्व्यवहारम्, तदनुभवस्य नियमायोगात् । अत्राने-
केन स्वभावेन तदनुभवेत्तदा कथमेकत्वभावात्ता नन्य । अनेकत्वभावात् ततो भेदात्तद्वैकत्वपक्षे प्रतीयमानस्य निरूपण-
स्य न इति कल्पनानां न संख्याः सारभावेर्युगान्तगतत्वमन्येनैव हि तेन सभावेन स्यात्तद्वैकत्वं चेति न एव पर्युयोगोक्त-
वश्या न । इति कश्चित् । सोपि दूषणाभावात्तदी, सान्निध्यैकस्य ज्ञानस्य प्रापमान्ताकारैश्चैक्यविशेषप्रगन्तम्, प्रत्यक्षपर्युयोग-
स्याविशेषात् । तदन्तर्यामिनः कथयन्ति यः प्रापमान्ताकारैश्चैक्यविशेषप्रगन्तम् प्रापमान्ताकारिणैकं परोक्ष-
विश्रयागस्य सागर्भेत्वात्, सौन्दर्यैकस्य प्रत्यक्षपरोक्षाकारतया वैकल्प्यमित्येते । संप्रिपतया संवेदनस्य सत्यस्यैव प्रापमान्ताकार-
विचिक्त्वमपि प्रत्यक्षता, न पुनः परोक्षता यतो वैकल्प्यं प्रकृत्यैव योगयोग्यं भवेदिति चेत्, न, तथा न कुरुष्वन्निष्पन्नमिति भावनात् सौन्दर्य-
प्रापमान्ताकाराकान्तस्यैव संप्रिपतया ज्ञेयमन्यथा । ननः सौन्दर्यैकत्वमेकं प्रत्यक्षपरोक्षाकारो विचार्यमानात्तद्वैकत्वमेव, अन्यथा
अल्पसंविशेषविश्रयान् । प्रापमान्ताकारादन्त्यतया हि ज्ञेयम् । संवेदनमात्रात् (संवेदनत्वमेव विदुष्यते), न पुनः संविद्विज्ञानमन्यथा
वर्णयते, विप्रविशेषात्तद्वैकत्वमित्येतेः प्रत्यक्षमात्रमेकः । तदर्थं योगाचारः तोषाद्विज्ञाने वा तद्वैकत्वमेव यन्निन्दन्, अत्र-

तस्यापि स्वरूपेणेति (३) स्वरूपेण सत्त्वे पररूपेण चाऽसत्त्वेऽनुभव एव साधीति भावः । न च असिद्धेन पररूपेणासत्त्वमनु-
भूयतां न तु शशशृङ्गादिवदप्रसिद्धेनेति न क्षणिकाद्येकान्तस्य स्वरूपेण सत्त्वे पररूपेणानेकान्तेनासत्त्वानुरोधेनेकान्ताभ्युपग-
मापत्तिरिति शङ्कनीयम् । स्थिरपक्षे स एवायमित्यादौ क्षणिकपक्षेऽपि चित्रज्ञानादौ भेदाभेदाद्येकान्तस्यानुभवसिद्धत्वेनासत्त्वा-
रोपविषयतयाऽपि तदुन्निवारतेत्यत्र तात्पर्यात्, एतेनासत्त्वरूपेण व्यधिकरणधर्माविच्छिन्नप्रतियोगिकत्वादिना
चाऽसत्त्वेऽपि न वस्तुसिद्धिरित्यपास्तम् । अनाश्रयं (५) एकान्ताश्रयनिरासात्, तत (५) एकान्तनिरासात्, अनुष्ठानं तपश्च-
रणादि, एकान्तवादिनामिति शेषः । अभिमतल्ल्यागगतकृत् स्वर्गापिर्गफलनिराकरिण्युः स्यात्, सदेकान्ते दोषं दर्शयन्नसदे-
कान्तस्य न्याय्यतामाशङ्कते पूर्वपक्षी ननु चेत्यादिना (६), कर्मण इत्यादि पृथगन्तत्रयस्य माभूत् (७) इत्यनेनान्वयः, सर्वथा
सतस्तदवघटनादिति (७) हेतुः । तदवघटनल्लान्माघटनात्, सर्वथासत्त्वं ताकाज्ञादानुत्पत्त्यभावव्याप्यत्वेन दृष्टम्, ततस्तथात्वे
उत्पत्तिर्न घटत इति भावः, कर्मविशेषात् (७) अयत्याश्रमयिहिततपश्चरणादिकर्मणः, तत्त्वज्ञानादेः (७) आत्मसाक्षात्कारादेः,
आदिनामिध्याज्ञानध्वंसपरिश्रहः, तत्त्वज्ञानभेदादिः कारणं तस्मादिति वा, ताकारो मतद्वयाभिव्यक्त्यर्थः, केचित् गत्व कर्मण एव
श्रुक्तिमिच्छन्ति, अपरे च तत्त्वज्ञानादेवेति । तस्य (८) कर्मणि, ततः (८) कार्यादिव्यापारादेः, प्रागसत्त (८) इति, कार-
णसामग्र्याः कार्योत्पत्तिव्याप्यत्वादुत्पत्तेराद्यक्षणमन्वन्धरूपत्वादसदेकान्ते कार्यजन्याविरोधादिति भावः, समाधत्ते- 'उभयत्रे-
त्यादि (८) । उभयत्र गदसत्कार्यपक्षयोः । व्यलीकप्रतिभासानुपरमप्रसङ्गादिति, (९), अगतौ निरवधित्वेन यथास्वभावं
सततोत्पत्त्यनुत्पत्त्यन्यतरप्रौढ्यादिति भावः । तेषां (१२) व्यलीकप्रतिभासानाम्, अभवैकान्ते (१३१-१-१) माध्यमिकमते

दशं दूषणं योगाचारसौत्रान्तिकमतयोरप्यतिविशति भाष्यकृद्-न केवलं स्वभाष्यनैरात्म्ये तत्स्योप-
प्लवधयादिमाध्यमि-रुमते (२) स्वभावशून्यत्वं एवायमनन्तरोक्तो दोषः । किन्त्यन्तस्तत्त्ववादिनो योगाचारस्यान्तर्बहि-
स्तत्त्ववादिनः सौत्रान्तिकस्य च मते, निरन्ययसत्त्वेऽपि घणस्थितिमात्रनिरन्यसत्त्वाङ्गीकारेऽप्ययं दोषस्तदपस्य एवेत्य-
धुरार्थः । 'कार्यक्रास्त्रमिति' (५) कारणस्य कार्यसहभावव्याप्यतायाः सामग्र्याद्य स्वकाले कार्योत्पत्तिष्व्याप्यतायाः न्या-
य्यत्वाद् व्यबहितोचरक्षणप्रवेशे गौरवादिति भावः । प्रसङ्गादिति (६) न वेदापत्तिः, सव्येतरगोविपणयोः कार्यकारणमा-
दस्य सर्वरन्म्युपगमादिति भाष्यः । तत्कारणतत्पसाधनात्तत्र (७) कार्योऽकारणत्वसाधनात्, अन्यकार्यपदव्यपकार्य इय,
तस्य या प्रकृतकार्यस्य, तत्कार्यतत्पसिद्धेः प्रकृतकारणाकार्यत्वसिद्धेः । तद्वत् ( ) अन्यकार्यस्येय, तदनन्तरं सामग्रीप्रविष्टव-
द्यप्यबहितोचरक्षणे, सन्मयति समीचीनतया घटते, एककारणस्य कार्योत्पत्त्यप्यप्यत्वादिति द्रष्टव्यम् । अत्राप्यप्यवहितत्वम-
नतिप्रयोजनमित्यभिप्रेतयाह 'भाष्यकृद्, 'कालान्तरेऽपीति' (८) त्यज्यतां सर्वव्यवहितत्वभागः पूर्वमायित्वपथान्नायित्वे ए
कारणकार्यशरीरपटकेष्वङ्गं वाच्ये, अन्यथा समानघणवर्तिनां सर्वेषां कार्यकारणत्वप्रसङ्गादित्याद्यपयानाह, 'कालान्तरेऽ-
पीति (८),' इदमुपलक्षणं स्वप्रधानस्यापि कालान्तरीयजाग्रदुद्धाने हेतुतायाः प्रधाकरेणाम्युपगमादिति द्रष्टव्यम् । एवमभ्युपगमे
धनिकत्वसाधकयुक्तिर्विरुध्यत इति दूषणमाह, समर्थे सत्यभवत् इत्यादि (९), कालनियमकल्पननायामिति (११) यत्काले
यजननसमर्थं यत्काले तत्तत्सदुत्पत्तिरिति स्वभावकल्पनायां बोद्धेन क्रियमाणानामित्यर्थः । समानः परिहार इति (११)
स्थिरपक्षेऽपि कारणान्तरसाहित्येनैव कार्योपधायकत्वस्वभावस्य कारणे कल्पनेन समर्थसिम्बर्थाभ्यां भेदाभावादित्यर्थः । न

च कारणान्तरसाहित्यगर्भकार्योपधायकत्वस्वभावस्य कल्पने सदा गलेपादिकया कारणं कारणान्तरमप्युपनयेदिति परेण वक्तुं शक्यम् । कालान्तरे कार्यजनकत्वस्वभावाभ्युपगमे गलेपादिकया कालान्तरमप्युपनयेदित्यस्याचलवादिभिरपि वक्तुं शक्यत्वा-
न्मूषिकालर्कविपकारादेः कालान्तरे कार्योत्पादकत्वेष्टिव्याधातात् तच्चङ्घटकस्य स्वभावपरिचायकत्वोक्तेरप्युभयत्र तौल्यादिति
द्रष्टव्यम् । एतदेवाह वृत्तिकृत्, यथैव हीत्यादि(११), तस्यापि तथाविधैकस्वभावत्वादिति(१३१-२-२) यथा क्षणिक-
स्याक्रमिकनानाकार्यकरणैकस्वभावत्वं तथा शाश्वतिकस्यापि क्रमिकनानाकार्यकरणैकस्वभावत्वमविरुद्धमिति भावः । अत्र नित्ये,
कथमुत्पत्तिर्वेति सोऽयं पर्यनुयोगः, तत्र क्षणिकपक्षे, समानः एकान्तग्रहे दोषस्यानेकान्तग्रहे च परिहारस्योभयत्रावि-
शेषात्, संदेकान्ते कथञ्चित् कार्योत्पत्तिसम्भवमाह भाष्यकृत्, अत्रैकत्वविरोधमुद्भाव्य संवेदनप्रतिबन्धा प्रघट्टेन परिहरति
वृत्तिकृत् नन्वेकत्वं चिरुध्यत इत्यादिना (४) प्रकृतपर्यनुयोगस्याविशेषादिति दूषणं सांख्यं प्रति सौगतेन दत्तं तत्सौ-
गतस्याप्यायाति यतस्तन्मते संवेदनं ग्राह्यग्राहकारैश्चरूप्यमनुभवेदेकेन स्वभावेनानुभवेदेकेन वा, आद्ये ग्राह्यग्राहका-
कारयोरेकत्वापत्तिः, अन्त्येऽनेकस्वभाववतः कथमेकस्वभावत्वं संवेदनादाकारद्वयभिन्नतोपगमे चास्य तदिति व्यपदेशः कुतः,
सम्बन्धाच्चेत्, स सम्बन्धस्तद्वेतुरेकेन स्वभावेनानेकेन वा, अत्राप्युत्तरं पूर्ववदिति दुरुत्तरानवस्थातरङ्गिणीति शून्यसंघित्यपक्षेऽप्ये-
कत्वस्यानेकत्वेनाविरोधवलादापादयति भाष्यकृत्, क्षणस्थायिन इत्यादि (९) कस्यचित् शून्यसंघिन्मात्रस्य, अनभ्यु-
पगमेऽपीत्यनन्तरं तत्त्वत इति शेषः । चिवेकम् (९) अभावम्, परोक्षम् अनुमानविषयम्, विश्राणस्य(१०) स्वरूपसम्बन्धेन
क्रोडीकुर्वतः, सामर्थ्यप्राप्तेर्युक्तिसिद्धत्वात्, संवेदनैकस्य क्षणिकज्ञानाद्वैतस्य, ननु ग्राह्यग्राहकारविविक्ततयापि संवेद-

नस्य प्रत्यक्षवैवाभावरूपाधिकरणरूपत्वादित्याशङ्कते संविद्रूपतयेति (१०), उचरयति 'तथेत्यादि' (११), तथा ग्राह्याहकार-
विचिक्तक्षणिकक्षान्तयेन, सकृदव्येकवारमपि, अग्रतिभासनात् ब्रह्मादितवत् वेदान्त्यभिसक्तकलप्रपञ्चविनिर्मुक्तपरब्रह्मवत्,
तेऽपि हि प्रपञ्चरहितब्रह्मविषय विचारसाध्य महावाक्यजन्य प्रत्यक्ष स्वीकुर्वत एव तद्वदौद्युदिरपरमकाष्ठाप्राप्त शून्यप्रत्यक्षमिति
मात्रः । ब्रह्मादितप्रत्यक्ष मिथ्या क्षणिकक्षानादितप्रत्यक्ष सत्यमिति तु स्ववासनामाश्रय, कूटस्थानतिशायित्वमिति (१३२-१-३)
य एव नित्यैकान्तपक्षे दोषास्त एव क्षणिकपक्षेऽपीति भावः । किञ्च कर्णाकरणयोस्तज्जातीयस्य सतः सहकारिणामात्मौ तन्त्रमि-
त्यनुपगमे क्षणिकत्व सिध्येत्, स वैकल्पस्वाप्यविरुद्धस्ततश्च तावतादृत्य कारणमतयेवाप्यक्त्यनमप्रामाणिकमन्यया फार-
णवत्कार्येऽपि किञ्चिद्वैजात्य स्यात्, यद्वतः कारणापेक्षा स्याज्जतु दृढजातीयस्येति बद्ध्वा न नियतप्रवृत्तिसिद्धिरेव बाधहेरपि
पूमसम्भावनाया गत कार्यलिङ्गफेन सङ्कीर्णते च कारणगता कुर्वन्पत्वारूपा विधिरूपा वा जातिर्दण्डत्वादिना
परस्परपरिहारवस्योश्च समावेक्षे गौत्वासत्वयोरपि तदामावप्रसङ्ग इति गतमनुपलम्बिलिङ्गफेनापि कश्चिदपि विरोधासिद्धेस्ततो
विषये बाधकामायात् स्वमावहेतुरप्यपास्तः । अथास्ति तत्तथा हि दृष्टजनकप्रकाण्डाद्यन्तर्भूता शिञ्जपासामग्री सा दृष्टत्वम-
रिपत्य भवन्ती स्वकारणमेवातिपतेदिति चेत्, तर्हि शिञ्जपासामग्न्यन्तर्भूता चलदलादिसामग्री तामतिपत्य चलरूपता भवन्ती
स्वकारणमेवातिपतेदिति तुल्यम्, नोदनाद्यागन्तुकनिबन्धन चलत्वं न तद्विज्ञेयमात्राधीनमिति चेत्, यदि नोदनादयः स्वमा-
वभूतास्तदा तद्विज्ञेया एव, अथास्वभावभूतास्ततः सहकारिण एव, नृणा च तास्तानासाद्य निर्विशेष्य शिञ्जपाचलस्वभावत्व-
मारमत इति कुतः क्षणिकत्वसिद्धिः, स्वाभावभूता एवागन्तुकसहकार्यनुपवेद्याद्भवन्तीति चेत्, तर्हि दृष्टसामग्न्यामागन्तुकसह-

कार्यनुपवेशादेव शिंशपापि जायत इति न कश्चिद्विशेषः । एवमेतत्, किन्तु शिंशपाजनकास्तरुसामग्रीमुपादायैव चलनजनकास्तु न तामेव किन्तु मूर्त्तमात्रं तथादर्शनादिति चेत्, तर्हि शिंशपाया वृक्षविशेषत्वाविशेषे कौतस्कुतोयं फलं प्रत्येकान्तानेकान्तविशेषः । तत्तत्सहकारिभावाभावकृतः स इति चेत्, तर्ह्यसामादितसहकारिणोऽसदृशरूपा अपि केचित्कं प्रकारिणाऽजीदृशास्तु न तथेति तद्वा तादृग्वेति न कश्चिद्विशेष इति स्यादिति कुतः क्षणिकत्वं वैजात्याभ्युपगमे च कुतोऽनुमानवार्त्ता माभूदनुमानमिति चेत्, तर्हि तेन विना कुतस्तत्सिद्धयेत्, न हि क्षणिकत्वे प्रत्यक्षमस्ति तथानिश्चयाभावात्, गृहीतनिश्चित एवार्थे तस्य प्रामाण्यात्, अन्यथातिप्रसङ्गादिति हता बौद्धदुष्टिस्तदाहुरुदयनाचार्याः—“न वैजात्यं विना तत्स्यान्न तस्मिन्ननुमा भवेत् ॥ न विना तेन तत्सिद्धिर्नाध्यक्षं निश्चयं विनेति ॥ १ ॥” ॥ ८ ॥

भावैकान्ते पदार्थानामभावानामपह्नुवात् । सर्वात्मकमनाद्यन्तमस्वरूपमतावकम् ॥ ९ ॥

पदार्थाः प्रकृत्यादीनि पञ्चविंशतितत्त्वानि । “मूलप्रकृतिरचिकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । पोऽशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न चिकृतिः पुरुषः ॥१॥” इति वचनात् । तेषामस्तित्वमेवेति निश्चयो भावैकान्तः । तस्मिन्नभ्युपगम्यमाने सर्वेषामितरेतराभावादीनामभावानामपह्नवः स्यात् । ततः सर्वात्मकत्वादिप्रसङ्गः । तत्र व्यक्ताव्यक्तयोस्तावदितरेतराभावस्यापह्नवे व्यक्तस्याव्यक्तात्मकत्वे सर्वात्मिकत्वम् । तथा च । “हेतुमदनित्यमन्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् । सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥१॥” इति व्यक्ताव्यक्तलक्षणभेदकथनविरोधः । प्रकृतिपुरुषयोरत्यन्ताभावनिरूपे प्रकृतेः पुरुषात्मकत्वे सर्वात्मकत्वमेव । तथा च “त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि । व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥१॥” इति तद्वन्नणभेदक्यनव्याघातः । प्रागभावस्यापह्नवे महद्दहृकारादे-

विंकारस्यानावित्यप्रसङ्गः । तथा च "प्रकृतेर्महासतोद्धारखलमात्रमव्योढकः । तस्मादपि योढकत्वात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥१॥" इति
 दृष्टिकमकथन विप्रतिषिध्यते । शब्दसाभावस्याप्युदे दस्यानन्तप्रसङ्गात्, दृष्टिन्यासीनि पञ्च महामूतानि पञ्चसु तन्मात्रेषु लीयन्ते—
 दृष्टिव्या गन्धरूपरसस्पर्शशब्दतन्मात्रेषु प्रवेष्टात्, सतिष्ठस्व रसादिषु, वेबसो रूपादिषु, वायो स्पर्शशब्दतन्मात्रयोः, आकाशस्य शब्द-
 तन्मात्रेषु प्रवेष्टात्, तन्मात्राणां च पञ्चानां पुढीन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च मनसा सह योढकस्य गणस्याहङ्कारेऽन्तर्भावस्तस्य च महति
 महताः प्रकृताविति सहारनिवेदनमविज्याकुल स्यात् । ततः सर्वमस्वरूप, रवेनासाधारणेन रूपेण कस्यचित्तस्वस्य व्यपस्यानाघटनात् ।
 तच्च "सर्वस्योभयरूपत्वे दृष्टियोगनिराकृतेः । योदितो दृष्टि स्मादेति किमुष्टं नाभिधापयि ॥१॥" इति दूयणास्पदमवाक्यमतम्, न तच्च भग-
 वतोद्देशः, कथञ्चिदभावापह्नवानाद्यात् । ननु च व्यप्याव्यक्तयोरितरेतरभावस्य तत्त्वभावस्य प्रकृतिपुरुषयोरत्यन्तानाभावस्य च तद्रूपस्य
 महद्ब्रह्मापदीनो प्राणभावस्य च स्वकारणस्वभावस्य महामूलादीनो शब्दसाभावस्य च खान्तर्भावभावस्वरूपस्य साक्यैरभ्युपगमादभा-
 वापह्नवासिद्धेः अयं सर्वात्मकत्वादिव्योप इति चेत्, न, तथा भावेकान्तविरोधात् सर्वस्य भावाभावात्मकत्वप्रसक्तौ । न हि पश्यमपि भावा-
 दयान्तरनेवानाद्यं सगिरामहे, तस्य मीरूपत्वप्रसङ्गात्, नास्तीतिप्रत्ययजनकस्वरूपसद्भावादभावस्य मीरूपस्याभावोपगमे तस्य भावस्यभा-
 वत्वसिद्धेः प्रत्ययाभिधानविषयस्यार्थक्रियाकारिणः पदार्थस्य भावस्वभावत्वप्रतिष्ठानात्, नास्तित्वस्य वस्तुधर्मत्वादस्तित्वपत्तः । वस्तुनोऽ-
 स्तीतिप्रत्ययविषयो हि पर्यायोऽस्तित्व, नास्तीतिप्रत्ययविषयस्तु नास्तित्वम् । निष्कर्षाद्यत्रव्येकान्तपक्षे सर्वात्मकत्वादिव्योपानुपङ्गः कथं
 परिहर्तुं शक्यः ? सर्वविवर्त्तात्मकत्वेकस्यानाद्यनन्तस्य प्रधानत्वेष्टत्वात् तद्व्यतिरेकेण सकलविशेषाणां दृश्यतोऽसम्भवासिद्धसाधनमिति
 चेत्, न, प्रकृतिपुरुषयोरपि विशेषाभावाद्युपक्रात्, सचाव्यतिरेकेण तयोरप्रतिभासनस्तथाद्वैतप्रसङ्गात् । तदेषास्तु, वेतनेतरविशेषाणाम-

विद्योपकल्पितत्वादिति चेत्, कुतः पुनर्विशेषानपह्नुवीत ? न तावत्प्रत्यक्षात्, तस्य विधायकत्वनियमात्, विशेषप्रतिषेधे प्रवृत्त्ययोगात् । नाप्यनुमानादागमाद्वा, तस्यापि प्रतिषेधकत्वानिष्टेः, अन्यथा प्रत्यक्षस्यापि प्रतिषेधकत्वप्रसङ्गात् स्वयं न कुतश्चित्प्रमाणादयं विशेषानपह्नुते । किं तर्हि ? तत्साधनव्यभिचारात् । वस्तुविशेषसाधनवादिना हि न कारणभेदस्तत्साधनं प्रयोक्तव्यम्, तस्याभेदवादिनं प्रत्यसिद्धत्वात् । नापि विरुद्धधर्मोपस्थासः, तत एव । किं तर्हि ? संविन्निर्भासभेदाद्भावस्वभावभेदः प्रकल्प्येत । स पुनरभेदेत्यात्मनः खण्डशः प्रतिभासनात् व्यभिचारी । ननु ज्ञानात्मनः खण्डशः प्रतिभासनस्य विभ्रान्तत्वात्तत्त्वतस्सर्गैकत्वान्न तेन व्यभिचारः । तदुक्तम्, “अविभागोपि बुद्ध्यात्मा विपर्योसितदर्शनेः । ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ॥१॥” इति चेत्, तदन्यत्रापि विभ्रमाभावे कोशपानं विधेयम् । शक्यं हि यत्कुम्भं, संविन्निर्भासभेदः कुतश्चित्प्रतिपत्तुर्विभ्रम एव, तत्त्वतः संविन्मात्रस्याद्वयस्य व्यवस्थितेः । “यथा विशुद्धमाकाशं तिमिरोपप्लुतो नरः । सङ्कीर्णमिव मात्राभिर्भिन्नाभिरभिमन्यते ॥१॥ तथेदमगलं ब्रह्म निर्विकल्पमविचया । फलुपत्वमिवापन्नं भेदरूपं प्रपश्यति ॥२॥” इति वचनात् । तथा चासिद्धं विशेषसाधनं न साध्यसाधनायालम् । तदेकं चक्षुरादिज्ञानप्रतिभासभेदवशाद्रूपादिव्यपदेशमाग्राह्यग्राहकसंवित्तिवत् । चक्षुरादिज्ञानप्रतिभासभेदोप्यसिद्ध एवाभेदवादिन इति चेत्, ग्राह्यग्राहकसंवित्तिप्रतिभासभेदोपि भेदवादिनः किमेकत्र ज्ञानात्मनि सिद्धः ?, संयुत्या सिद्ध इति चेत्, समः समाधिः । योपीतरेतराभावप्रत्ययान्नावस्वभावभेदं साधयेत्तस्य इतरेतराभावविकल्पोपि कथमयथार्यो न स्याद्वर्णादिविकल्पवत् । वर्णादिप्रत्ययो मात्रस्वभावभेदं स्वसाध्यमर्थमन्तरेणैव भावाद् व्यभिचारित्वादयथार्यो, न पुनरितरेतराभावप्रत्यय इत्यशक्यव्यवस्थम्, तस्य भावाभावयोरेभेदे भेदोपीतरेतराभावप्रत्ययेन व्यभिचारात् । न हि वस्तुव्यतिरिक्तमसम्भ्रम, प्रमाणस्यार्थविषयत्वात् । प्रत्यक्षमभावविषयं भवत्येव, तस्येन्द्रियैः संयुक्तविशेषणसंबन्धसद्भावाद्, घटाभावविशिष्टं भूतलं

गृह्यमीति प्रत्ययादिति चेत्, न, तस्य मूललाविभावविषयत्वात् । अभाषट्टौ हि तद्वत्सानकारणभावाद्भावदर्शनमात्रसर्प्राप्नोति, क्रमसो-
 नन्तररूपभावाप्रतिपत्तौ बोधोपक्षिणशक्तिरूपसङ्गात् । प्रत्यक्षस्य कचित्प्रतिपत्तौ स्मर्यमाणस्य पटद्वयभावप्रतिपत्तौ तदपररूपस्यान्त-
 र्यासमर्थमाणस्य भावदर्शनावसरकारणमिति चेत्, न, प्रत्यक्षस्य स्मरणानपेक्षत्वात्, तस्य स्मृत्यपेक्षायामपूर्वार्धसाक्षात्कारित्वविरोधात् ।
 भावप्रत्यक्ष किञ्चित् स्मरणनिरपेक्ष योगिप्रत्यक्षत्वात् । किञ्चित् स्मरणानपेक्ष सुखादिसाधनार्थव्यवसायत्वात् । कश्चिदभावप्रत्यक्षं स्मरणनिर-
 पेक्ष, योगिनोऽभावप्रत्यक्षं यथा । कश्चिदभावप्रत्यक्षं पुनः प्रतिषेध्यस्मरणानपेक्षमेव, तथाप्रतीतेः इति चेत्, न, स्मरणानपेक्षस्य विकल्प-
 सानस्य प्रत्यक्षत्वविरोधादनुमानादिवत् । प्रत्यक्षस्य सकलकल्पनाविषयत्वात्समृत्त्यपेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गात्, स्मृतेः पूर्वांशुभवापेक्षत्वात्पू-
 र्वांशुभवासयाव्यपरस्मृत्यपेक्षत्वात्, सुदूरमपि गत्वा कस्यचिदनुभवस्य स्मृतिनिरपेक्षस्ये प्रकृत्यानुभवस्यापि स्मृतितापेक्षत्वकल्पनाविद-
 ध्यात् । न च स्मृतिः पूर्वांशुभूतार्थविषया कश्चित्प्रत्यक्षपूर्वार्थे ज्ञानमुपजनयितुमक्षम्, तस्यास्तत्प्रत्यभिज्ञानमात्रजननसामर्थ्यप्रतीतेष्टे
 सजातीयार्थेपि स्मृतेः सादृश्यप्रत्यभिज्ञानजनकत्वसिद्धेः । पूर्वांशुभूते घटे स्मृतिस्ततो विजातीयेऽर्थोऽन्तरे तदभावे विज्ञानमुपजनयतीति
 शिक्षाच्छब्द कः अर्थीतान्त्र्यम जडात्मनः । तथा स्मृतिनिरपेक्षमेव सर्वं प्रत्यक्षम् । तत्र यद्यभावविषये स्वात्तदा भावदर्शनमनसस्येव,
 यत्करणभावात् । “प्रतिपत्तुर्मात्रविद्वद्भावावर्शनकारणम्” इत्यपि न साम्यम्, पुरुषेच्छानपेक्षत्वात्प्रत्यक्षस्य, सत्यामपि घटविद्वद्भावां
 तद्विकले प्रदेये दर्शनभावावसरत्यामपि सति घटे दर्शनसङ्गत्यात् । इति न प्रत्यक्षमभावं प्रत्येति, तस्य सन्मात्रविषयत्वात्तत्रैव प्रमाणत्यो-
 पपत्तेरप्यभिप्रायात् । सकलशक्तिकविरहलक्षणस्य निरुपायस्य स्वभावकार्यविरभावात्पुरुषत्वत्वमिति स्यादानुमानिकी ? न हि निरुपा-
 यस्य दृग्भावः कश्चित्संभपति, भावस्वभावत्वप्रसङ्गात् । नापि फलं, तत एव । इति कुत्र स्वभावात्पर्याया हेतोस्तत्प्रमितिः ? अनुय-

लब्धिः पुनस्तस्यासिद्धिमेव न्यवस्थापयेत्, इति ततोपि न तत्रामितिः । भावानामनुपलब्धेस्तत्रामितिरित्यपि न सम्यक्, ततो भावान्तरस्वभावस्यैवाभावस्यावभासनात् । एतेन विरोधिद्विज्ज्ञानिरुपाख्यस्याभावस्य प्रमितिरपास्ता । सदुपलम्भकप्रमाणपञ्चकनिवृत्तेस्तत्रामितिरित्यपि मिथ्या, तस्या अपि निरुपाख्यत्वे फचितप्रमितिजननासंभवात्, आत्मनः सदुपलम्भकप्रमाणपञ्चकरूपत्वेनापरिणामस्य प्रसज्यप्रतिषेधरूपस्य प्रमाणत्वविरोधात् । यदि पुनरन्यवस्तुविज्ञानरूपा तन्निवृत्तिस्तदा न ततो निरुपाख्यस्य प्रमितिः, वस्त्वन्तररूपस्यैवाभावस्य सिद्धेः । न च प्रकारान्तरमस्ति किञ्चित् । इति कुतस्तत्रामितिः ? मा भून्निरुपाख्यस्याभावस्य प्रत्यक्षतोऽन्यतो वा प्रमाणात्प्रतिपत्तिस्तथापि न सत्ताद्वैतस्य सिद्धिः, वस्तुनानात्वस्यैव ततः परिच्छित्तेरित्यपरतः तस्यापि वस्तुनो नानात्वं बुद्ध्यादिकार्यनानात्वात्प्रतीयेत, नान्यथा, अतिप्रसङ्गात् । तदपि व्यभिचार्येव, विपक्षेपि भावात् । तथा हि स्वभावाभेदेपि विविधकर्मता दृष्टा युगपदेकार्थोपनिबद्धद्वष्टिविषयक्षणवत् । न ह्येकत्र नर्तक्यादिक्षणे युगपदुपनिबद्धदृष्टीनां प्रेक्षकजनानां विविधं कर्म बुद्धिव्यपदेशसुखादिकार्यमसिद्धम्, येन तस्य स्वभावाभेदेपि विविधकर्मता न भवेत् । शक्तिनानात्वं प्रसवविशेषात् । स चेद् व्यभिचारी, कुतस्तद्वतिः ? तस्यापि शक्तिनानात्वोपगमान्न बुद्ध्यादिः प्रसवविशेषो व्यभिचारीति चेत्, न, अनवस्थाप्रसङ्गात्, नर्तक्यादिक्षणैकशक्तावपि बुद्ध्यादिकार्यनानात्वाच्छक्तिनानात्वप्रसङ्गात् तथा तच्छक्तावपि । इति सुदूरमपि गत्वा बुद्ध्यादिप्रसवविशेषसङ्गावपि शक्तिनानात्वाभावे कथं नासौ व्यभिचारी स्यात् ? इति कुतो वस्तुनानात्वगतिः ? केवलमविद्या स्वभावदेशकालावस्थाभेदानाऽऽत्मनि परत्र वा सतः स्वयमसतीं मिथ्यान्यवहारपदवीमुपनयति, यतः क्षणभङ्गिनो भिन्नसंततयः स्कन्धा विकल्पेरन्नन्यथा वा इति सत्ताद्वैतवादी विशेषानपहृवीत तद्रूपादिस्कन्धानां द्रव्यादिपदार्थानां वा निरुपाख्याभावानामिव, परमार्थतः क्षणिकत्वाक्षणिकत्वतदुभयानुभयरूपत्वादिविशेषसाधनेपि

साधनव्यभिचारात्, सोऽपि प्रतिभासकार्याण्येवैषि कस्यचिदेकत्व साधयतीति साध्यसाधनयोरभेदे किं केन ह्य स्यात् ? पक्षविप-
क्षादेरभावात् । कस्यचिदि सन्न्यासेदेहस्य परब्रह्मणस्तद्वादी एकत्व प्रतिभासन्नतत्त्वकार्योपलब्धभावाद्वा साधयेदन्यतो वा ? तत्र साधन
साध्यादभिन्नमेव, अन्यथा द्वैतप्रसङ्गात् । साध्यसाधनयोरभेदे च निमेकत्व केन प्रतिभासकादिना निर्णीत स्यात्, पक्षस्य विपक्षस्य
सपक्षस्य धामावात् । साध्यधर्माधारतया हि प्रसिद्धो धर्मी पक्ष । स च सर्वेषामर्थानां धर्मिणामप्रसिद्धौ ततोऽन्यत्वेन साध्यधर्मस्य
यैकस्वरूपासभवे कथं प्रसिध्येन्नाम ? विपक्षश्च तद्विरुद्धत्वतोऽन्यो वा नाद्वैतवादिनोऽस्ति । तथा सपक्षश्च साध्यधर्माधिनामूलसाधन-
प्रधानफलस्तस्य दूरोत्सारित एव । तस्मिद्धौ वा भेदादप्रसिद्धिः । पराभ्युपगमात्सपक्षविशिष्टेरेदोष इति चेत्, न, स्वपरविभागासिद्धौ
पराभ्युपगमस्याप्यसिद्धेः । एतेन बहुषु, सर्वेऽर्थां प्रतिभासत्वात्प्रविष्टाः प्रतिभाससमानाधिकरणतयाऽव्यवसायमानत्वात् प्रतिभासत्वा-
त्प्रवदिति प्रज्ञाद्वैतस्य साधनं तदपि प्रत्याख्यातम् । आभावापत्तिसिद्धिरित्यसम्भाव्यम्, यदप्यपि साम्यादेभेदे साधनत्वायोगात् ।
ततः साध्यसाधनयोरभेदे किं सत्ताद्वैतं केनानुमानेनागनेन प्रत्यक्षेण वा प्रमायेन साधितं स्यात्, पक्षसपक्षविपक्षाणामान्नायस्येन्द्रि-
यादेवैवानुभावापन्नस्यसंज्ञानात्मकप्रमाणकारणस्याभावात्तद्वै तत्तुल्यं स्यात् । न स्वविदसाधना साध्यसिद्धिः, अतिप्रसङ्गात् । साधन
हि प्रमाणं साध्यते निश्चीयतेऽनेनेति । तद्वद्विज्ञानं साध्यस्य प्रमेयस्य सिद्धिः, शून्यत्वादिसिद्धिप्रसङ्गात् । स्वरूपस्य स्वतो गतिरिति तु
संविद्वैतवादिनोऽपि समानम् । किं बहुना, सर्वस्य स्वेष्टतस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणाभावेऽपि व्यवदिष्टेष्ट, स्वरूपस्य स्वतो गतेः । इत्यति-
प्रसङ्ग एव, पुराणद्वैतवदनेकान्तवादस्यापि सिद्धेः, संविद्वैतवदनेकसंवेदनस्यापि सिद्धेः । इति न सत्ताद्वैत निष्पर्याय शक्यमभ्युप-
गन्तुम् । विचारयिष्यते चेत्तत् प्रपञ्चतोऽपे । तद्व्यभिचिप्रसङ्गेन । ततो भावा एव मानात्मादय इति भावेकान्तोऽभ्युपगम्यताम् । तत्र

न सर्वात्मकत्वादिदोषानुपपन्नः पणितुंगशस्त्रः ॥ ९ ॥

भावेकान्त इति' (१३४-२-९) भावेकान्तं जस्मिन्मेवेत्यभ्युपगमे, अभावानान् (१०) जन्मोन्याभावात्तयन्नाभावाग्राग-
भावप्रध्वंसाभाधानाम्, प्रकृतेः पुरुषात्मकत्वं इति (१३) प्रकृतौ पुरुषान्यान्यन्ताभावानभ्युपगमे पुलकदास्य वलादासानादि-
त्यर्थः । तथा भावेकान्तयिरोभान् (१३५-१-९) तयाभ्युपगमे भावेकान्तप्रतिज्ञाया त्रिरोधापत्तेरित्यर्थः । नीलरत्नप्रस-
न्नत्वं (१०) निःसमावत्त्वप्रसन्नत्वं, नास्तिनत्वस्य च वस्तुधर्मसत्त्वादिति (११) धर्मश्च धर्म्यमिति त्वेति नाभावो जतिरिक्त इति
मात्रः । मेदाभेदवादानामेदाश्रयणे न चनेन भेदाश्रयणे च तदुपचित्वेन प्रतीतेरनिसोरोज्यया भागधर्मोऽप्यनिरिच्येत, एतेन भूत-
लस्य यदाभावत्वे भूतले यदाभावा इति प्रतीतिर्न स्यात्, स्वादा भूतले भूतलमिति धीरित्ययान्नम् । अभेदेऽपि यदाभावत्वेनाथेन-
ताया भूतलत्वेन नाधारत्वाया एव यथाप्रतीतिस्वीकारान्, न चाभागव्याधिरुजान्मकत्वे दुःखत्वं न स्यात्तत्परत्वेनाभाष्यतापत्ति-
रित्यपि दूषणमस्मान् प्रतिशोभते आत्मनोऽपि परिणामित्वेन कथञ्चित् साध्यताया इष्टत्वादिति दिग्, सर्गविवर्नात्मकस्य (१३)
निरसिक्तमाश्रुतभागाधिष्ठानस्य, तच्चन इति (१३) संग्रह्या परं तत्त्वं न निषिष्यन् इति भावः । 'अन्यथेति' (१३५-२-२)
अनुमानमागमप्रमाणं वा न प्रतियोगकं प्रमाणत्वाच्चिद्विक्तस्य अत्यध्यादित्यनुमानादिति भावः । तस्य (३) कारणमेदङ्गम्,
अस्मिद्धत्वात् (४) स्वमतानयदिति भावः । तत्र एव (४) अभेदवादिनं प्रत्ययित्वादेव. स संगतिधर्माभेदः, गणकुशाः
प्रतिभासनात् (४) इत्यत्रागिष्या तज्जनिगन्तः कणादिभेदो हेतुद्वयः सौन्दर्यादङ्गनादी यद्वत्. नन्विति (५) नैवेद्या-
याह, तदन्यत्रापीति (६) नतर्हि, अन्यत्रापि ब्रह्मर्तनेऽपि, विश्रमाभाने (६) विश्रमां नास्तीत्यभ्युपगमे, विओपसा-

धनं (९) संविभिर्मासमेदरूपं, साधनाय मेदसाधनाय, तदेकं ब्रह्माऽज्ञानसघायां प्रमाणभावाच्चक्षुरादिज्ञानमतिभासरूप
 यो मेदस्तद्वशात्तद्देतोः, रूपादिव्यपदेयभागां भवति, यथा मेदवादिन एकमेव ज्ञानं ब्राह्मणग्रहकारंमनियामकद्वयात् तत्त-
 त्कालादिसग्रीचीनोऽविद्याविलास इत्यर्थः । 'योऽपीत्यादि' (११) एकमेव ब्रह्माऽभ्युपगच्छतोऽद्वैतवादिनो यथा वर्णादिविक-
 त्योऽन्यस्तथैतरेतरभावावप्रत्ययोऽपीति न ततो भावसमावमेवसिद्धिस्त्यर्थः । अमेदेऽपि (१३) अमेदस्य प्रामाणिकत्वेऽपि,
 भूतलादिभावविषयतयाच्छुद्धभूतलादिभावविषयत्वादित्यर्थः । कीदृश शुद्धं भूतलमिति चेत्, वाच्यं तत्र घटाभावाधिकरणम्,
 उभयमपि पृच्छाम इति चेत्, पृच्छन्तु तावेदवत्त्वमनुभव भवन्तः । भूतलस्वरूपस्य घटाभावात् तदपराधत्वात्
 स्वदुपलम्भप्रसङ्ग इति चेत्, न । तदा तत्र कालघटितस्यैव मम देहघटितस्याभावसम्बन्धस्यापगमकल्पने दोषाभावात्, एष
 सति कालविशेषपटितसम्बन्धेन घटादेरेव घटादिव्यवहारोपपत्तौ गत घटादिनाऽपीति चेत्, नैव ब्रह्मार्थे इत्युक्तात्, पर्याया-
 र्थनये च घटादेरभावादेवातिरेकान्मुपगमस्य दोषानावहत्वादिति । क्रमतोऽनन्तरूपाभावप्रतिपत्तायेवेति (१३६-१-१)
 क्रमेणानन्तरंरूपपटपटाग्रभावग्रहण पदेत्यर्थः । यद्यप्यनन्तानामभावात् प्रत्यासत्त्यविशेषादेकैव ग्रहणोपपत्तेः क्रमत इत्यु-
 क्तम्, तथाऽप्यभावग्रहसामग्र्यविच्छेदादारावाहिकत्वाद्ब्रह्मसौतम्यापेक्षेत्यमुक्तिरिति सार्थन्यम् । ननु केवलामावप्रत्यक्षाभ्युपगमे-
 स्यादय दोषः साधकाद्यः, स एव चास्माक नास्ति, अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वस्वीकारात्कादाचित्कस्यैव न चाभाव-
 ग्रहकादाचित्कत्वमिति, यदैव न प्रतियोगिज्ञानं तदाऽभावग्रहान्तर्भावग्रहस्यालम्बावसरत्वमित्याशङ्क्यामायग्रहे प्रतियोगिग्रहहे-
 तुतां त्वगदयथाह ध्वचित्प्रतिपक्षेत्यादिना (२), ततः स्थितिनिरपेक्षमेव सर्वं प्रत्यक्षमिति, (१३६-१-१०)

न च स्मृतित्वेन स्मृतिजन्यत्वस्य प्रत्यक्षत्वाभावव्याप्यत्वेऽपि विशेषणज्ञानत्वेन तज्जन्यतया अतथात्वाभ्यायं दोष इति शङ्कनीयम् । विगिष्टज्ञानत्वान्वच्छिन्नं प्रति विगिष्टप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति वा विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वे मानाभावाच्चद्विशेषणेन्द्रियसन्निकर्षतदसंगर्गाग्रहार्दिनैव तद्विगिष्टप्रत्यक्षोपपत्तेः मुरभिचन्दनमित्यादेव्याकरे प्रत्यभिज्ञानतयैवोपपादितत्वादितिदिग् । तच्च यच्च भावविषयं स्यादिति (१०) घटत्वाद्यनच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावविषयताकप्रत्यक्षे घटादिज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानविषया विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविषया वा हेतुत्वेऽपि शुद्धाभावदर्शनस्य मदा गम्भृनभ्राम्भी कलादिति भावः । न चाभावदर्शनस्याप्यधिकरणादिभावविषयकत्वात्कथमभावदर्शने सति भावदर्शनस्यानवसरप्राप्तत्वमिति नाच्यम् । अधिकरणभिधित्वाभावज्ञानस्य मङ्गलनात्मकत्वेन प्रथममभावावग्रहोदिवटिताभावोपयोगेनाभावग्रहस्यैवाविन्युतो मत्यां भावसंयोजनानुपपत्तिरित्यत्र तात्पर्यात्, “अभावगुद्धौ प्रतियोगिगुद्धेः, प्राज्ञोऽत्र घटकारणतां वदन्ति ॥ तत्तच्चयसिद्धान्तविमर्दपूर्वस्वतंत्रयुक्त्या परिभावयामः ॥१॥ न्यायाम्बुचिर्दीधितिकारयुक्ति-कल्लोलकोलाहलदुर्विगाहः ॥ तस्यापि पातुं न पयः समर्थः । किंताम धीमन्प्रतिभाम्बुयाहः ॥२॥ ” अत्र प्रतियोगिज्ञानशून्यकालेनेत्याद्याकारकप्रवियोग्यमिथ्यताभावप्रत्यक्षधारणाय तत्र प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वमस्तीकुर्वन्ति जीर्णोः तन्मतेनाभावज्ञानत्वं तत्प्रत्यक्षत्वं वा प्रतियोगिज्ञानकार्यतावच्छेदकम्, प्रमेयत्वादिनाऽभावग्रहं ज्ञानत्वगामान्यलक्षणाधीनाभावप्रत्यक्षे न व्यभिचारान्, नापि सामान्यतोऽभावलोकिकप्रत्यक्षत्वं प्रतियोगिज्ञानकार्यतावच्छेदकम्, घटज्ञानकाले पटाभावादिलौकिकप्रत्यक्षोत्पत्तिग्रभान्, नापि घटत्वान्वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावादिलौकिकप्रत्यक्षत्वं घटज्ञानादिकार्यतावच्छेदकम्, द्रव्यत्वादिना घटादिज्ञानोत्तरमपि तादृशाऽभावलो-

किकप्रत्यक्षापेक्षेदुर्वारित्वात्, न च घटत्वविषयकघटज्ञानत्वेन तादृशहेतुत्वाभानुपपत्तिः, घटपटत्वनिर्विकल्पकोत्तरं तत्समृद्धा-
 लम्बनोत्तरं च तथाविधामावलीकिकप्रत्यक्षापेक्षेदुर्वारित्वात्, किन्तु घटत्वावच्छिन्नविषयताशालिज्ञानस्य कारणतावच्छेदकम्,
 घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावलीकिकप्रत्यक्षत्व कार्यतावच्छेदकमिति बोध्यम् । नन्वेवमपि घटत्वेन पटभ्रमदशायां घट-
 त्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावलीकिकप्रत्यक्षायचिदुर्वारा, न चेष्टापत्तिः, तथाविधामावप्रत्यक्षस्य प्रतियोग्यंशे घटत्ववैशिष्ट्य-
 भ्रमजनकीभूतदोषस्य तदाऽसत्त्वेन घटत्वेन पटाविषयकतया घटत्वेन घटज्ञानासत्त्वेन तद्विषयकतया च नेत्याकारकप्रत्यक्षप-
 र्यवसन्नत्वेनेष्टापेक्षसम्भवात् । न च तथाविधप्रत्यक्ष प्रति घटत्वावच्छिन्नघटविषयताशालिज्ञानत्वेन हेतुत्वाभोक्तापत्तिः, तथा-
 विषयोपदशायां घटत्वेन पटज्ञानसत्त्वे तादृशमावांशे घटत्वेन पटावगाहिनो भ्रमात्मकप्रत्यक्षस्यानुपपत्तेः, न च तादृशफलोप-
 पत्तये घटत्वेन पटज्ञानस्यापि पृथग्येहेतुत्वं कल्पनीयम्, तादृशज्ञानेन फलजनने तथाविधदोषस्य सहकारित्वकल्पनाय न पूर्व-
 प्रवर्द्धितापत्तिरिति वाच्यम्, अनन्तकार्यकारणभायकल्पनापत्तिदोषानुद्धारादिति चेत्, न । प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वात् ।
 यथा घटत्वेन पटादिज्ञानकाले घटाभावांशे घटत्वेन पटमानजनकीभूतदोषस्य तत्तत्क्षणसम्बन्धरूपस्य नियमतः सत्त्वाभ्र तादृ-
 शज्ञानदशायां नेत्याकारकप्रत्यक्षापत्तिरिति तस्मानन्ततत्तत्क्षणसम्बन्धादीनां दोषत्वे प्रमाणाभावात्तत्कल्पने गौरवाच्च, अथ त-
 थापि तद्वद्भ्रमावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावलीकिकप्रत्यक्षं प्रति तद्वद्भ्रमावच्छिन्नविषयताशालिज्ञानत्वेन न हेतुहेतुमद्भावाः, समनिय-
 तसंख्यापरिमाणाद्यभावाभावेभ्येन संख्यादिज्ञानोचरोत्पन्नसंख्यात्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकामावलीकिकप्रत्यक्षस्य परिमाण-
 त्याद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकामावविषयतया परिमाणत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकामावलीकिकप्रत्यक्षे परिमाणत्याद्यवच्छिन्नवि-

पयताशालिज्ञानहेतुतायां व्यभिचारात्, परिमाणत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नपरिमाणनिष्ठविषयतानिरूपिताभाव-
विषयताकलौकिकप्रत्यक्ष एव तद्धेतुत्वकल्पने तु वीथितिः कृदुक्तरीत्याऽभावबुद्धेर्विशिष्टवैशिष्ट्यमर्यादैव गतार्थत्वेन प्रतियोगि-
ज्ञानस्य स्वातिञ्जयेण हेतुत्वभङ्गप्रसङ्गादिति चेत्, न । समनियताभावानां भिन्नत्वाभ्युपगमे दोषाभावात्परिमाणत्वाद्यवच्छिन्नप्रति-
योगितावच्छेदक्यत्किञ्चिदवच्छिन्नज्ञानत्वेन हेतुत्वान्न दोषः, अत एव प्राचां घटाल्यन्ताभावादेष्वर्धटादितत्प्रागभावतत्प्रध्वंस-
प्रतियोगिकत्वेऽन्येकग्रहे प्रत्यक्षत्वमित्यपरे, घस्तुतो घटत्वेन पटघटज्ञानयोर्दोषान्तर्भावानन्तर्भावाभ्यां पृथकारणत्वस्य प्राशुक्त-
त्वात्कार्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वदानावश्यकत्वात्समनियताभावप्रत्यक्षस्थले न व्यभिचारः । इत्थमेव लघुधर्मोऽमा-
वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवे गुरौ तदभावेन कम्बुग्रीवादिसत्त्वावच्छिन्नविषयताशालिज्ञानोत्तरं घटत्वावच्छिन्नप्रतियो-
गितासम्बन्धेन कम्बुग्रीवादिसत्त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावविषयताशालिनः कम्बुग्रीवादिमाभास्तीत्याकारकस्य प्रत्यक्ष-
स्योपपत्तिः, घटत्वावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षे घटत्वावच्छिन्नविषयताशालिन इव कम्बुग्रीवादिसत्त्वावच्छिन्नविषयताशालिनोऽपि
ज्ञानस्य हेतुत्वात्कार्ये स्वाव्यवहितोत्तरत्वस्यैव च व्यभिचारवारकत्वात्, कम्बुग्रीवादिसत्त्वावच्छिन्नविषयताशालिज्ञानप्रति-
योगितावगाहनेन च तत्र प्रामाण्याप्रामाण्योभयव्यवस्था श्रद्धया, अन्ये तु कम्बुग्रीवादिसत्त्वावच्छिन्नविषयताशालिज्ञानकाले
कम्बुत्वावच्छिन्नविषयताशालिज्ञानस्यावश्यकतया तदुत्तरं कम्बुत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावलौकिकप्रत्यक्षाभ्युपगमेन तदभा-
वशेन तेन सम्बन्धेन कम्बुग्रीवादिसदवगाहत्वात् कम्बुग्रीवादिसत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावलौकिकप्रत्यक्षाभ्युपगमेन तदभा-
वेन तेन सम्बन्धेन कम्बुग्रीवादिसदवगाहत्वात् कम्बुग्रीवादिसत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावलौकिकप्रत्यक्षाभ्युपगमेन तदभा-
वेन तेन सम्बन्धेन कम्बुग्रीवादिसदवगाहत्वात् कम्बुग्रीवादिसत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावलौकिकप्रत्यक्षाभ्युपगमेन तदभा-

[illegible]

त्वात् प्रतियोगितया घटवद्भुङ्क्षेः साम्राज्यात्, न हि संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधारतया गगनाद्यभाववत्तानिर्णयेऽपि संयोगमात्रेण गगनादिमत्ताबुद्ध्यनुदय इति । यदपि एके धर्मधर्मितावच्छेदकीकृत्य विरुद्धभावोभयप्रकारकनिर्णयानभ्युपगमात् शुद्धप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभाववत्तारूपवाधस्यैव प्रकृते शरणीकरणीयत्वेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नतत्प्रतियोगिनिष्ठप्रतियोगिताकाभावनिर्णयेऽपि शुद्धप्रतियोगितासम्बन्धेनाभावांशे घटविषयकस्य घटो नास्तीत्याकारकस्याभावप्रत्यक्षस्योत्पत्तौ बाधकाभावेन प्रतियोग्यमिश्रिताभावलौकिकप्रत्यक्षापत्त्यसम्भवः, तदुक्तं—‘पदार्थमाख्यायां’ तद्वशायांमपि सामान्यतः प्रतियोगिवैशिष्ट्यधीसम्भवादिति, सामान्यत इत्यस्य शुद्धप्रतियोगितासम्बन्धेनेत्यर्थ इति, तदपि न क्षोदक्षमम्, तादृशनिर्णयासम्भवेऽपि प्रतियोगितासम्बन्धेन घटोऽवृत्तिरिति ज्ञानस्य प्रतिबन्धकस्य जागरूकतया तथाविधज्ञानकाले नेत्याकारकघटाभावलौकिकप्रत्यक्षापत्तेर्विनोपदर्शितप्रकारं ब्रह्मणोऽपि दुर्वारत्वादिति ध्येयम् । अथ भूतलादौ संयोगसंसर्गकघटप्रकारकनिर्द्धर्मितावच्छेदकज्ञानदशायां तत्र संयोगसमवायादियावत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावलौकिकप्रत्यक्षापत्तिवारणाय समानविशेष्यतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावलौकिकप्रत्यक्षं प्रति तेन सम्बन्धेन प्रतियोग्यारोपस्य हेतुत्वं कल्प्यत इति तत एव प्रतियोग्यमिश्रिताभावलौकिकप्रत्यक्षवारणात् किं तत्र प्रतियोगिज्ञानहेतुनेति चेत्, न, तत्सम्बन्धेन तदारोपनियामकादेवाभावबुद्धौ सम्बन्धनिर्णयमोपपत्तावारोपहेतुतायां मानाभावात्, अस्तु वा तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रत्यक्षे तत्सम्बन्धवत्ताज्ञानं हेतुः, न तु तेन सम्बन्धेन तदारोपोऽपि, गौरवात्, तथा च प्रतियोग्यमिश्रिताभावलौकिकप्रत्यक्षापत्तिवारणाय प्रतियोगिज्ञानहेतुताऽऽवश्यकतीति । अस्तु वाऽभावप्रत्यक्षे प्रतियोग्यारोपहेतुता, तथापि तत्र

कारणवारधौदृक्छेदौ प्रतियोगिनारब्धेदृक्प्रतिपत्त्यानिवेदे मानामावाहृत्यत्वेन पटस्य त्रयोमेनारोग्यत्वे पटन्तान्च्छिन्न-
प्रतियोगिनारामादिने द्रव्यत्वेन पटप्रतियोगिकारप्रमत्तनक्षेत्राभावे तेषाकाररूपरसधर्माभिप्रायाय प्रतियोगिनारब्धेदृक्-
प्रकारश्चानस्य तृषण्णेतुंगमापश्यकम्, प्रतियोग्योपपन्नकृतारब्धेदृक्छेदौ प्रतियोगिनारब्धेदृक्प्रतिपत्त्यानिवेदे गम्यगम्ये-
मानन्तकारणारब्धेदृक्छेदौ रसप्रामाण्यं, वीथितिकृमस्तु प्रतियोग्येने विदितेऽपिद्वयविरयगान्त्वस्य विद्वत्वे विद्वत्त्वं न च
विद्वत्त्वसंगमिति विपत्त्याशान्तिनोऽभाप्यतत्त्वस्थानगुणगमेनेन्द्रियगम्यन्मविद्वेपतायाः कलत्रनेने पटराशिमितिऽदिद-
वृद्धिं प्रति हेतुत्वेन कृमस्तस्य पटराशिमकारस्यानस्य महकारितारुणीकारेणैतत्प्राकाररूपरसधर्माभिप्रायाय द्रव्यत्वात्प्रामाण्य-
मिति प्रतियोगिप्रदानस्य हेतु रक्तत्वं निरर्थकमेवेत्याहुः ॥ गोदे गिन्यत्वे ॥ अभाप्यतत्त्वे वननीये इन्द्रियगम्यद्विद्वेपताया
पटराशिकाश्चानस्यैव पटराशकाश्चानस्यापि महकारित रीकरणीयम्, अन्तर्धेन्द्रियगम्यद्विद्वेपतापिनापटराशमिच्छि-
न्नाभाप्यतत्त्वस्य पटन्तप्रकारस्यानगुन्यकालेऽप्युत्पत्त्यापत्तेः, तथा च पटराशकाश्चानस्यैव इन्द्रियतत्त्वद्विद्वेपतापिनापटरा-
शमपत्त्यादौ पटन्तप्रकारस्यापत्तिः, न वेष्टापत्तिः, तदा पटमापत्ते पटप्रमत्तनक्षेत्राभावेन पटस्य पटप्रानामपत्ते च
पटन्तमात्रेन तेषाकारकप्रत्ययपर्यवसानात्, न च पटमापत्तिनिष्ठेन्द्रियगम्यद्विद्वेपताया पटन्तप्रापत्तिश्छिन्नप्रतिपत्त्यानि-
ष्ठप्रामाण्यनिष्ठनीकितप्रतिपत्त्यागम्यत्वेन प्रत्ययहेतुत्वे तस्या पटराशकाश्चानस्य महकारिताराम्योपवर्जितापत्तिः, न च पटरा-
शकाश्चानकाले पटमापत्ते गन्तानवनकीभूतयोक्तस्यैव पटन्तारब्धिव्यप्रतियोगिनाकारप्रत्ययानुपपत्तिर्पटमापत्ति-
श्चिन्नेरगायाः कृमत्तनेने पटन्तप्रकारस्यानगमापत्तेरप्येतादीनामपि महकारितादिति वाच्यम्, विपत्त्येनेनेन्द्रियगम्यद्विद्वेप-

पनायाः कारणनाथिकप्रमत्तात् । न च प्रतियोगिज्ञानहेतुनानेनैवपि विषयमेवेन्द्रियगम्यरनिर्गतानायाः आरातानाहुल्यं
विना न नित्यारः, पूर्वोपदर्शितापेक्षान्यनेनैवपि सम्भवादिति गत्यम् । तन्मते औक्तिकविषयानामगम्येनासाधनप्रत्यक्षं प्रति न्यद-
कारीभूतधर्माच्छिन्नप्रतियोगिनाह्वयगम्यन्तेन ज्ञाननेन हेतुहातलनेनानुसंगेनभावात् उत्तमगम्यगतिज्ञानामानाधिकरण्येन
ज्ञानविशिष्टाया एकस्या अपरस्याथ गणक्षेयविशिष्टाया इन्द्रियगम्यद्विविधतानाया अनालोक्तिकप्रत्यक्षनिर्गतकृते पटन्वप्रका-
रकज्ञानमते यदाभाससन्निकर्षो धावायाः । पटन्वप्रकारकज्ञानमते पटप्रमत्तजनकदोषमते च द्वितीययायाः गम्यस्या
अभावलौकिकप्रत्यक्षोत्पत्तेनदमते न गदनुत्पत्तेरिति । स्यादंयत् न न्यमतेऽपि विषयमेवेन्द्रियगम्यरनिर्गतताया न
कारणताभिर्कां तद्वर्मापच्छिन्नप्रतियोगिनाह्वयनिर्को नद्व्यगमप्रकारकत्वान्नया नदनातीति नन्वहागद्व्यमत्तजनकदोषना-
भ्युपगमेन पटन्वप्रकारकज्ञानकार्ये इन्द्रियगम्यरनिर्गततानान्तरकारणरगद्व्यगम्यद्व्यग्यद्व्यगमये विद्यापनिषिद्धलौक-
त्वात्, यदा दोषधौल्येन यदाभासोने पटप्रमत्तजनकत्वा गद्य न्नीकगति, ईतन्, तथापि नन्यैरिन्द्रियगम्यरनिर्गततायाः
मदकारितानद्व्यग्यप्रकारकज्ञानस्यादिना नानाविधा न्नीकार्या, मात्तनैव्यग्यरनिर्गतगम्यनेन ज्ञाननेनैवेति प्राचीनमा एत ज्ञान-
यान्, एवं नागाधलौकिकप्रत्यक्षज्ञानकनामग्रीज्यानापिन्द्रियगम्यरनिर्गततायायेकज्ञानीनयोपदर्शनमगम्यरनिर्गतताया-
नाधिकार्योपयगम्यन्तेन ज्ञाननेनैव पटन्वप्रकारकज्ञानादीनां निर्देशः तन्वेनो न तु प्रातिरिक्तकवेत्येवपि प्राचीनने ताया
द्रष्टव्यम् । यत् नन्यमते विज्ञेयतावाच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यान्यमनिर्गतमवाच्यप्रत्यक्षनेन्द्रियगम्यरनिर्गततायाथ विषयनिष्ठ-
प्रतियोगितागम्यन्तेन हेतुत्वं कल्पयत इति तयोः कारणनाच्छेदकगम्यन्तेनैवपि कल्पयते हेतुत्वं कारणकारकज्ञानकार्ये

पुरुषान्तरीयेन्द्रियसम्बद्धविशेषणतासत्त्वे पुरुषान्तरीयाभावलौकिकप्रत्यक्षापत्तिरिति, तथा, एतदात्मसमवेतज्ञानादिज्येष्ठैरात्मान्तरे आपत्तिवारणाय तदात्मसमवेतत्वावच्छिन्नं प्रति तदात्म्येन तदात्म्यसमाययटितसामानाधिकरण्येन एतदात्मविशिष्टं यद् घटत्वप्रकारकज्ञानम्, एककालीनत्वसम्बन्धेन तद्विशिष्टा घेतत्पुरुषीयेन्द्रियसम्बद्धविशेषणता सैवेतत्पुरुषीयामावलौकिकप्रत्यक्षनियामिकेति सामग्रीन्यासमुपगमे दोषाभावात् । इदन्तु स्यात्, नञ्यमते घटत्वप्रकारकज्ञानकाले पदामावेन्द्रियसम्बद्धविशेषणतासत्त्वे भिन्नविषयकानुमितिसामग्रीविरहबलादात्मनि घटस्यावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभावविषयताद्यातिप्रत्यक्षापत्तिर्दुर्बारा घटामावलौकिकतन्मिर्भूतान्यकाले तथाविधसामग्र्यभायरूपकारणपलापाराधप्रत्यक्षोत्पत्तिवारणाय तादृशसामग्र्यभावेन कले जननीये तथाविधसंभिकर्षस्य सारकारित्वकल्पनापदानामीककालीनत्वसम्बन्धेन तादृशसंभिकर्षादिविशिष्टविरोधिमामग्र्यमावरूपायाः सामग्र्या अवतत्स्यात्, तथा च पदामावृष्टविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रति तादात्म्येन पदामावहेतुतामनायत्या कल्पयित्वा तादात्म्यप्रतियोगितापटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन पदामावविशिष्टा येन्द्रियसम्बद्धविशेषणता तद्विशिष्टतयाविषयविरोधिसामग्र्यमावरूपायाः सामग्र्या एवात्मनि पदामावप्रत्यक्षोत्पत्तौ नियामकत्वमभ्युपगन्तव्यमिति महागौरवम् । प्रतियोगिज्ञानहेतुतामते तु लौकिकविषयतयाऽभावप्रत्यक्षे स्वप्रकारीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन ज्ञानत्वेनैव हेतुतादुक्तसम्बन्धप्रतियोगितापटितसामानाधिकरण्येन ज्ञानविशिष्टेन्द्रियसम्बद्धविशेषणताभावादेयोक्तस्थले नामावप्रत्यक्षं पदामावे, तथा च विषयतासम्बन्धेनाभावप्रत्यक्षोत्पादकसामग्रीसहकारेणैव समवायेन तदुत्पादकसामग्र्याः कार्योत्पत्तिव्याप्यत्वाभोक्तापत्तिरिति घटामावादिप्रत्यक्षोत्पादकमामग्र्यामिन्द्रियसम्बद्धविशेषणतायां विशिष्यानन्त-

विषयवैशिष्ट्यानिवेशाह्लाधवमिति । अत्र द्रुमः । एवं सति घटत्वेन पटज्ञानात्पटाभावसन्निकर्षे घटत्वेन पटाभावज्ञानं न स्यादिति घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावविषयताशालिप्रत्यक्षमेव घटज्ञानकार्यतावच्छेदकं वाच्यमिति तदज्ञानात्केवलाभावप्रत्यक्षापत्तिर्दुर्निवारैव, न च घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारत्वादन्यप्रकारत्वाभिरूपिताभावविषयताकप्रत्यक्षे घटादिधियो हेतुत्वाच्चाभावांशे निर्विकल्पकमभाव इत्याकारकप्रत्यक्षं च जायते निखिलप्रतियोगिज्ञानकार्यतावच्छेदकाक्रान्तस्येदृशप्रत्यक्षस्य यत्किञ्चित्प्रतियोगिज्ञानेऽसम्भवात्, यावत्प्रतियोगिज्ञानस्य चासम्भवादभावत्वांशे निर्विकल्पकं त्वभावांशे यत्किञ्चित्प्रतियोगिगैशिष्ट्यविषयकत्वात् यत्किञ्चित्प्रतियोगिधीसाध्यमेवेति नानुपपत्तिः, इदंत्वेन तमः प्रत्यक्षं त्वनुपपन्नमभावांशे निर्विकल्पकमिदं यावत्प्रतियोगिधीकार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति वाच्यम् । केवलाभावत्वनिर्विकल्पकापत्तेर्लाघवाद्भावार्थांशेऽपि निर्विकल्पकस्याभाव इत्याकारकप्रत्यक्षस्य चोच्छेदापत्तेः, निखिलविशेषणज्ञानकार्यतावच्छेदकाक्रान्तस्य यत्किञ्चित्द्विशेषणज्ञानेऽसम्भवात् । किञ्चैवं घटपटोभयाभावप्रत्यक्षे गतिरिति लाघवाद् घटादिधियो घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारत्वनिरूपिताभावविषयत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वात्केवलस्य भावप्रत्यक्षस्यैवाभावप्रत्यक्षस्य नानुपपत्तिः । एतेनाभावलौकिकप्रत्यक्षस्य घटत्वाद्यन्यतमविशिष्टविषयकत्वनियमाद्विशेषसामग्रीं विना सामान्यसामग्रीमात्रात्कार्यानुत्पत्तेर्नाभावनिर्विकल्पकं नेत्याकारकप्रत्यक्षं वेत्यप्यपास्तम् । भावलौकिकप्रत्यक्षेऽपि तथा नियमापत्तेः, केवलभावप्रत्यक्षानुभवाद्भावप्रत्यक्षे तथा नियमानाश्रयो च केवलाभावप्रत्यक्षानुभवादभावप्रत्यक्षेऽपि तथा नियमो न श्रेयः । सत्तासत्तयोः केवलसत्प्रतियोगिकं नियमानुरोधेन सविकल्पकनिर्विकल्पकवेद्यत्वानेकान्तस्य व्यापकत्वं तु व्युत्पादितमधस्तादिति नैकतरपक्षपातो युक्तः ॥ यत्त्वभावलौकिकप्रत्यक्षं प्रति प्रतियो-

गिज्ञानस्य हेतुत्वाकल्पने इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतया फले जननीये घटत्वप्रकारकज्ञानस्य सहकारित्वमसम्भवि, ययोः कार्य-
 तावच्छेदकयोः परस्परं व्याप्यव्यापकभावस्तयोरेव परस्परं सहकारित्वस्वीकृतात्, अभावलौकिकप्रत्यक्ष प्रति प्रतियोगि-
 ज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनपक्षे तु घटादिनिष्ठप्रतियोगितासम्बन्ध्यागच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावनिष्ठाभावत्वायच्छिन्नविषयताशालि-
 प्रत्यक्षत्वागच्छिन्न प्रति घटमात्रनिष्ठधर्मावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वेन हेतुत्व कल्प्यते तथा च घटत्वादिप्रकारकज्ञानेन्द्रियस-
 म्बद्धविशेषणतयोः कार्यतावच्छेदकयोः परस्परव्याप्यव्यापकभावेन ताभ्यां फले जननीये परस्परसहकारित्वस्य यौक्तिकत्वा-
 दिति, तदसत्, ययोः कार्यतावच्छेदकयोः परस्परं व्याप्यव्यापकभावस्तयोरेकेन फलेन जननीयेऽन्यस्य सहकारित्वं कल्प्यत
 इत्यत्र मानाभावात्, ययोः कार्यतावच्छेदकयोः सायानाधिकरण्य तयोरेकेन फले जननीयेऽन्यस्य सहकारित्वमित्यस्यैव स्वी-
 कारादुक्तपुरुषा प्रतियोगिज्ञानहेतुत्वासिद्धेः, सत्ताया असत्ताया च केवलाया धर्मिमासक्तसामर्थ्येय भावात्, यदापुनरस्तत्तदव्यव-
 हार एव घटादिज्ञानस्य हेतुत्वेन व्यवहारस्यैव सप्रतियोगिकत्वसिद्धिरिति दिग्। “प्रवर्धितोऽयं प्रतियोग्यभाषधीहेतुकार्य-
 त्वविचारमूसा ॥ अस्मिन्ननेकान्तमतिप्रवेशात्कलेशावहः कापि न पक्षपातः ॥१॥ अथ प्रकृतम्, अभाव भाष-
 मिभ्रमनुपारमम् । अनुपलब्धेः (१३६-१-१४) अभावानुपलब्धेः, व्यवस्थापयेत् (१३६-२-१) प्रतिपेक्षेति शेषः । अयमा-
 सनादिति (२) शुद्ध भूतलमेव घटाभाव इत्येवं सार्वजनीनानुगमाद्धर्मिकल्पनात् इत्यादिन्यायाच्चेति भावः । ‘यस्त्वन्तर-
 रूपस्यैवेति’ (४) अन्यवस्तुविज्ञानस्यान्यवस्तुविषयत्वादिति भावः । नन्वेव घटवदन्यभूतलं घटाभाव इति प्राप्तं तथा चान्यत्वा-
 न्योन्याभावस्य चिन्तायामतिरिक्ताभावसिद्धिरिति चेत्, न, कालभेदेन वस्तुतो घटवदन्यस्य भूतलस्य तत्कालावच्छिन्नतादा-

यादिन दूषयति 'भाष्यकृत्-सोऽपि हीत्यादि' (१३७-१-१) एतद्विष्णोति घृसि कृतं कस्यचिद्धीत्यादि, (२) अद्वैते साध्यसाधनयोरविशेषात् कुतश्चित् किञ्चित् सिध्येत् व्यपहारान्नेदमुपगम्य स्वच्छप्रतिभासनादिना ब्रह्मैकत्वसाधने च व्यावहारिकमेवैकत्व सिध्येत्, न तु तान्त्रिक तत्प्रतिपद्वल्लिङ्गाभावात्, व्यपेक्षाकल्पितत्वस्य च भेदवदभेदेऽपि व्यावहारिकत्वपर्यवसायकत्वादिति तात्पर्यम् । एतेन यदुच्यते ब्रह्मेन्द्रेणानुभूयमानस्य प्रतिभासस्य प्रागभावात्प्रवृत्तनानस्त्वादिकल्पने गौरवाच्छाश्वत्वाभित्यमत्येक्यसिद्धिरिति तन्निरस्तम् । प्रमाणं विना लाघवमात्रेणार्थसिद्धेः अन्यथा सच्चिदानन्दब्रह्मणोऽपि कल्पने गौरवात्तदुच्यते नानास्ये चेति नानैकान्त विहायाद्वैतपक्षं श्रेयान् । नन्वेकस्यै तस्यमसीत्यादिवेदवाक्यस्य प्रमाणराजस्य सत्त्वासात्र लाघवतर्कः सहायो भविष्यतीत्याशङ्कायामाह- 'आम्नायादित्यादि' (८) आम्नायात् वेदात्, नैव तत्कृतं स्यात् (१०) ब्रह्मण एकत्व निर्णीतं न स्यात् । प्रत्यक्षादिप्रमाणवाचिते ब्रह्मैकत्वे वेदोऽपि न षडभाष्ये इत्यर्थेवादस्मतां कङ्गीकुर्वन्त्यौ भाष्यस्य मेवालम्ब्य इत्यर्थः । एतेन तत्त्वमस्याविवाक्यजन्योऽनुभवः शुद्धमलवृण्ड ब्रह्माऽऽत्मस्मीति प्रत्यक्षस्य क्षणिकत्वेऽपि प्रमाणतापत्तेरितिदिग् । तदेवं वेदान्तिनोऽद्वैतपक्षदूषणेन नानाभावेकान्तं स्वीकारयित्वा तत्रोक्त दूषणगणमुपसंहरति, ततो 'भावापेक्षेत्यादि' (१३७-१-१४) ॥ ९ ॥

संप्रति पठावे- अभ्यासेऽत्र प्रागभावप्रत्यक्षाभावाविह्वल्यवादिन प्रति दूषणमुपदर्शयन्ताः कारिकाभाट्टः ।—

कार्यद्रव्यमनादि स्यात् प्रागभावस्य निह्वे । प्रध्वंसस्य च धर्मस्य प्रच्यवेऽनन्ततां व्रजेत् ॥ १० ॥

भावविद्युष्यत्वात्पदार्थविशेषणत्वसिद्धेः' इत्यन्ये । तेषां न समीचीनत्वाच्च, सर्वथा भावविद्युष्यत्वाभावाच्च प्रादुर्भावप्रमाणभावात् । 'स्योत्पत्ते
 प्राप्तासीद् घट इति प्रत्ययोऽसद्विषयः, सत्प्रत्ययविद्युष्यत्वात् । यस्तु सद्विषयः, स न सत्प्रत्ययविद्युष्यणो, यथा सद्रव्यमित्यादिप्रत्ययः,
 सत्प्रत्ययविद्युष्यण्यर्थः, तस्मादसद्विषयः' इत्यनुमानं प्रागभावाच्च प्रादुर्भावमिति चेत्, न, प्रागभावाद् नानि प्रथमाभावादिनिमित्तप्रत्ययेन
 न्यविचारात् । तस्याप्यसद्विषयत्वान्न दोष इति चेत्, न, जन्मावानपत्याप्रसङ्गात् । स्वाम्यतम्, भावे भूभागादौ नास्ति कुम्भादिमिति प्रत्ययो
 नुक्त्यभावादिष्वपि, प्रागभावाद् नानि प्रथमाभावादिनिमित्तप्रत्ययेन न्यविचारात् । ततो नाभावात्तद्विषयः । ततो नाभावात्तद्विषयः, तदप्यनुक्तम्, परमावेत्तं प्रागभावा-
 दीनां साङ्ख्येयप्रसङ्गात् । न पुनपरितेताभावेन परस्परमभावात् नान्येति चेत्, सिध्येत्, सर्वत्र नुक्त्याभावापरिकल्पनानर्थक्यप्रसङ्गात् । यद्-
 युक्तम्, न भावत्वमात्रः प्रागभावादिः, सर्वथा भावविशेषणत्वादिति, तदपि न सम्भवतुमानम्, हेतोः पक्षाव्यापकत्वात्, न प्रागभावा-
 प्रथमाभावादिस्वादेरभावविशेषणत्वाभावाच्च प्रसिद्धेः, गुणादिना व्यवधिपरात्, तस्य सर्वथा भावविशेषणत्वायेपि भावत्वमापत्त्यात् ।
 तत्त्वं पदयामीत्यादिक्यवहारेण गुणस्य त्वतन्त्रत्वापि प्रतीतेर्न सर्वथा भावविशेषणत्वयस्येति चेत्, तस्य भावत्वमिति सत्यमात्रायापि सत्यमन्त्र-
 त्वप्रतीतेः शम्भुभावविशेषणत्व मा सिध्यत् । सामर्थ्यापत्तिशेषस्य इत्यन्ये' संप्रत्ययात्सदा भावविशेषणमेवमात्र इति चेत्, तदपि गुणादिः
 सम्भवतः भावविशेषणमस्तु, तद्विशेष्यस्य इत्यस्य सामर्थ्यात्त्वमानत्वात् । किञ्च प्रागभावः सादिः साग्वः परिकल्प्यते सादिरान्तो
 यानादिरनन्तो वाऽनादिः सान्तो वा !, प्रथमे विकल्पे प्रागभावात्पूर्वं घटस्योपलब्धिप्रसङ्गः, तद्विशेष्यः प्रागभावस्याभावात् । द्वितीये
 प्रागभावकाले घटस्यानुपलब्धिप्रसङ्गः, तस्मानन्तत्वात् । तृतीये तु सदाऽनुपलब्धिः । चतुर्थे पुनर्पटोत्पत्तौ प्रागभावस्याभावे घटोपल-
 ष्यवद्विशेषणार्थोपलब्धिः स्यात्, सर्वकार्योणादुत्पत्त्यमानान्नो प्रागभावस्यैकत्वात् । यावन्ति कार्याणि तावन्तस्तत्रागभावाः । तत्रैकस्य प्राग-

भावस्य विनाशेपि शेषोत्पत्त्यमानकार्यप्रागभावानामविनाशान्न घटोपलब्धौ सर्वकार्योपलब्धिरिति चेत्, तर्ह्यनन्ताः प्रागभावास्ते स्वतन्त्रा भावतन्त्रा वा ? स्वतन्त्राश्चेत्कथं न भावस्वभावाः कालादिवत्, भावतन्त्राश्चेत्किमुत्पन्नभावतन्त्रा इत्यत्यमानभावतन्त्रा वा ? न तावदादिविकल्पः, ससुत्पन्नभावकाले तत्प्रागभावविविनाशात् । द्वितीयविकल्पोपि न श्रेयान्, प्रागभावकाले स्वयमसतामुत्पत्त्यमानभावानां तदाश्रयत्वायोगात्, अन्यथा प्रध्वंसाभावस्यापि प्रध्वस्तपदार्थाश्रयत्वापत्तेः । न चानुत्पन्नः प्रध्वस्तो वार्थः कस्यचिदाश्रयो नाम; अतिप्रसङ्गात् । यदि पुनरेक एव प्रागभावो विशेषणभेदाद्विन्न उपचर्यते घटस्य प्रागभावः पटादेवेति । तथोत्पन्नपदार्थविशेषणतया तस्य विनाशोप्युत्पत्त्यसानार्थविशेषणत्वेनाविनाशान्नित्यत्वमपीति मतम्, तदा प्रागभावादित्युत्पन्नकल्पनापि मा भूत्, सर्वत्रैकस्यैवाभावस्य विशेषणभेदात्तथाभेदव्यवहारोपपत्तेः । कार्यस्यैव पूर्वोक्तकालेन विशिष्टोर्थः प्रागभावः, परेण विशिष्टः प्रध्वंसाभावः, नानार्थविशिष्टः स एव चेत्तरेतराभावः, कालत्रयेभ्यत्यन्तनानास्वभावभावविशेषणोत्पन्ताभावः स्यात्, प्रत्ययभेदस्यापि तथोपपत्तेः । सत्तैकत्वेपि द्रव्यादिविशेषणभेदाद्भेदव्यवहारवत् । यथैव हि सत्प्रत्ययाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावादकत्वं सत्तायामिष्टं भवद्विस्तैवास्त्यत्ययाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावादसत्तायामप्येकत्वमस्तु । अथ प्राग्भासीदित्यादिप्रत्ययविशेषादसत्ता चतुर्भेदेष्यते, तर्हि प्राग्भासीत्यध्याद्भविष्यति सम्प्रत्यस्तीति कालभेदेन, पाटलीपुत्रेति चित्रकूटेऽस्तीति देशभेदेन, घटोस्ति पटोस्तीति रूपमस्ति रसोस्तीति गुणभेदेन, प्रसारणमस्ति गमनमस्तीति कर्मभेदेन च प्रत्ययविशेषसद्भावात् प्राक्सत्तादयः सत्ताभेदाः किमु नेष्यन्ते ? । अथ प्रत्ययविशेषात्तद्विशेषणान्येव भिद्यन्ते; तस्य तन्निमित्तकत्वात्, न तु सत्ता । ततः सैकैवेति मतम्, तर्हि तत एवाभावभेदोपि मा भूत्, सर्वथा विशेषाभावात् । न चैकोप्यभावः क्षित्यादिविवर्त्यघटशब्दादिव्यतिरेकेण प्रत्यक्षतः प्रतिभासते । केवलं गतानुगतिकतया लोकः पृथिव्यादिभूतबलुश्रयविषयमेव प्रागभावा-

विचिक्कस्यमात्रवसात्प्रागभावादिदयद्वयैः प्रवर्तव्येति द्रव्याविचिक्कस्यमात्राद् द्रव्याविच्यवहारवत्, प्रमाणाविप्रकृत्याविरूपस्वरूपादिविचिक्कस्य-
मात्राद्व्यवहारवत् । ततो न प्रागभावः कस्मिदिह प्रतीयते प्रवर्तमानावादिषत् । इति प्रागभावाविनिहृत्य कृत्वा प्रथित्यादिकार्यद्रव्यमभ्युप-
गच्छन्त्यार्वाकोऽनेनोपाकथ्यते, न पुनः साक्योन्वोऽथा, यस्य कार्यद्रव्यावभ्युपगमात्, तिर्योभावाधिर्भावत्परिणामोपगमेति भावस्यभाव-
प्रागभावाद्यभ्युपगमस्यापि सङ्गादात् । तत्र प्रागभावस्य प्रसिद्धस्याभ्युपगमनं निहृत्य । तस्मिन्कथमाणे कार्यद्रव्यं प्रथित्याविक्रमनादि
स्यात् । प्रथमतएव धर्मस्य स्वभावस्य प्रथयकोऽपेक्षया । तस्मिन्निधीयमाने तदन्तर्गतो प्रवर्तते । न चानाद्यन्तर्गतं प्रथित्याविक्रं प्रागभावाद्य-
पठवधादिताभ्युपगमन्तु शक्यते, स्वतन्त्रविरोधात्तौकावसिक्तवद्यामिसङ्गतात् । कथं पुनः प्रागभावः प्रसिद्धः, तस्योक्तद्रव्यविषयतया व्यवहरित्व-
समाभावादिति चेत्, न, स्याद्वादिभिरभीष्टे प्रागभावेऽथोक्तद्रव्यजनकसाक्षात्, तैवाविकाविभिरभिसतस्य तु एतत् तैरपि निराकरणात् ।
अतुल्यमयार्पणादि प्रागभावस्तावत्कार्यस्योपादानपरिणाम एव पूर्वोक्ततरस्या । न च तस्मिन् पूर्वोक्तविपरिणामसत्त्वतौ कार्यसङ्गावप्रसङ्गः ।
प्रागभावविनाशस्य कार्यरूपतोपगमात्, “कार्त्तव्योऽर्थोः” इति वक्ष्यमाणत्वात् । प्रागभावतत्प्रागभावादेस्तु पूर्वपूर्वपरिणामस्य
सम्बन्धानादेर्विचक्षितकार्यरूपत्वाभावात् । न च तत्रास्येवरेतराभावाव परिकल्प्यते, चेत् तत्सर्वोपक्षिप्तद्रव्यजावत्वात् । नाप्येवं प्रागभाव-
स्थानादित्वविरोधः, प्रागभावतत्प्रागभावभावादेः प्रागभावसम्बन्धजनस्यानावित्योपगमात् । न चात्र सन्तानिभ्यस्तत्त्वान्यत्वपक्षयोः सन्तानो-
दूपणार्हः, पूर्वपूर्वप्रागभावात्मकभावक्षणानामेवापराधभेदानां सन्तानत्वाभिप्रायात् । सन्तानिहृतापेक्षया तु प्रागभावस्यानावित्याभा-
वेऽपि न दोषः, तथा-ऋतुसूत्रनयस्येष्टत्वात् । तथास्मिन्पक्षे-पूर्वपक्षयोः सर्वेष्वनावित्यसंभवो-ऽपठस्य प्रागभाव इति पक्षेनेपि न प्रागन-
न्तरपर्यायनिवृत्ताविषय तत्पूर्वपर्यायनिवृत्ताविषय पठस्योत्पत्तिप्रसङ्गः, चेत् तस्यानावित्य पूर्वपर्यायनिवृत्तितरेरप्यनावित्यत्वादापाद्यते, घटास्तु-

वैक्षणानामशेषाणामपि तत्प्रागभावरूपाणामभावे घटोत्पत्त्यभ्युपगमात्, प्रागनन्तरक्षणानिदृष्टौ तदन्यतमक्षणानिदृष्टौ तदन्यतमक्षणानिदृष्टौ तदन्यतमक्षणानिदृष्टौ तदन्यतमक्षणानिदृष्टौ सकलतत्प्रागभावनिवृत्त्यसिद्धेर्घटोत्पत्तिप्रसङ्गासंभवात् । व्यवहारनयार्पणानु मृदादिद्रव्यं घटादेः प्रागभाव इति वचनेपि प्रागभावाभावस्वभावता घटस्य न दुर्घटा, यतो द्रव्यस्याभावासंभवात् जातुचिदुत्पत्तिर्घटस्य स्यात्, कार्यरहितस्य पूर्वकालविशिष्टस्य मृदादिद्रव्यस्य घटादिप्रागभावरूपतोपगमात्, तस्य च कार्योत्पत्तौ विनाशसिद्धेः, कार्यरहितताविनाशमन्तरेण कार्यसहिततोत्पत्त्ययोगात्, कार्योत्पत्तेरेवोपादानात्मकप्रागभाववक्ष्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथा प्रमाणार्पणाद्रव्यपर्यायात्मा प्रागभाव इत्यभिधानेपि नोभयपक्षोपक्षिप्तदोषानुपपन्नः, प्रागभावस्य द्रव्यरूपतयेव पर्यायरूपतयाप्यनादित्वनिरूपणात् । न चानादेरनन्तैकान्तः सिध्यति, भव्यजीवसंसारस्यानादित्वेपि सान्तत्वप्रसिद्धेः, अन्यथा कस्यचिन्मुक्त्ययोगात् । नापि सान्तस्य सादित्वैकान्तः, कस्यचित्संसारस्य सान्तत्वेप्यनादित्वप्रसिद्धेः । ततो न सर्वदा कार्यानुत्पत्तिः पूर्वमप्युत्पत्तिर्वा घटस्य दुर्निवारा स्यात् । ततो भावस्वभाव एव प्रागभावः । स चैकानेकस्वभावो भाववदेवेति न तदेकत्वानेकत्वैकान्तपक्षभावी दोषोऽवकाशं लभते । न च भावस्वभावे प्रागभावे ग्रामासीत्कार्यमिति नास्तित्वप्रत्ययो विरुध्यते, तदभावस्य भावान्तररूपत्वात् तत्र च नास्तित्वप्रत्ययाविरोधात्, घटविविक्तभूभागे घटनास्तित्वप्रत्ययवत् । तदेवं प्रसिद्धस्यैव प्रागभावस्यापलपनं निहवः । परस्य प्रध्वंसाभावः कथं प्रसिद्ध इति चेत्, नयप्रमाणार्पणादिति ब्रूमः । तत्र ऋजुसूत्रनयार्पणात्तावदुपादेयक्षण एवोपादानस्य प्रध्वंसः । न चैवं तदुत्तरक्षणेण प्रध्वंसस्याभावाप्युनरुज्जीवनं घटादेः प्रसज्येत, कारणस्य कार्योपमर्दनात्मकत्वाभावात्, उपादानोपमर्दनस्यैव कार्योत्पत्त्यात्मकत्वात्, प्रागभावप्रध्वंसयोरुपादानोपादेयरूपतोपगमात्प्रागभावोपमर्दनेन प्रध्वंसस्यात्मलाभात् । कथमभावयोरुपादानोपादेयभाव इति चेत्, भावयोः कथम् ? यद्भावे एव यस्यात्मलाभस्तदुपादानमितरदुपादेयमिति चेत्, तर्हि प्रागभावे कार-

ज्ञात्मनि पूर्वक्षणावसिति सति प्रथमस्य कार्वात्मनाः स्वरूपत्वामोपपत्तेरुपाधानोपादेयभावोक्तं, मुख्योरेवाभावयोस्तद्भावविरोधात् ।
 तथा व्यवहारजनयावेसान्ध्यादिद्रव्यं घटाकारविकलं घटप्रथमं सः । स चानन्त समयतिष्ठते । तेन घटात् पूर्वकालवर्ति मृदा-
 दिद्रव्यं घटस्य प्रागभाय एव, न पुनः प्रथमः, तथा घटाकारस्य घटस्य प्रथमो भा मूत्, घटाकारविकलमिति विशेषणात् । नन्वेव घटो-
 त्तरकालवर्ति घटाकारविकलसन्ता तान्तरमुदाविकमपि तद्वटप्रथमः स्यादिति चेत्, न, द्रव्यप्रवृत्त्यात् । वर्तमानपर्यायावयवरूपमेव हि मृदा-
 दिक् तद्द्रव्यमन्वयीष्यते, न पुनः सन्तानान्तरे, तस्य स्वपर्यायमेवातीवमनागतं वा प्रत्यक्षयिनसाद्द्रव्यत्वविरहात् । तदेव प्रसिद्धः प्रथमो
 वस्तुधर्मः । तस्य प्रथमोऽप्यय एव चार्वाकस्य । तस्मिन् कार्यद्रव्यं द्रव्यव्याधिकमनन्तरां प्रजेविति समन्वयद्रव्याभिनानमिमायः । पृथि-
 कारात्त्वकलङ्कदेवा यदभावकहेतुः, कथितमपानुसारिणां प्रागभावानभ्युपगमे घटादेरनावित्वप्रसङ्गात्, पुरुषव्यापारानर्पक्य स्यात् । न च पुरुष-
 व्यापारमन्तरेण घटारि भवदुपलब्धते ज्ञातुचित्, इति कार्यद्रव्यं तदापादनीयम् । तच्च प्रागभावस्य निहयेऽनादि स्यादिति सूक्त दूषणम्,
 आपादयत्याप्युन्नायवदूषणत्वोपपत्तेः । एतेन भीमासक्तानां सध्वस्य प्रागभावानभ्युपगमेऽनावित्वप्रसङ्गात्, पुरुषव्यापारानर्पक्य स्यादित्युक्तं
 प्रतिपत्तव्यम् । सध्वस्याभिव्यक्तौ पुरुषव्यापारस्योयोगाज्ञानैक्यमिति चेत्, न, तच्च प्राप्तं तदावेकमाणाभावावभिव्यक्तिकल्पनादुपपत्तेः ।
 कलङ्कशेर्हि समन्वयकारादुत्तमोः प्रदीपव्यापातस्यैव सन्तानप्रत्यक्षादेः संमत्तादुपपत्ता प्रदीपेनावभिव्यक्तिकल्पना, न
 पुन शब्दस्य, तदभावात् । प्रत्यभिज्ञानादेस्तद्भावावेकस्य प्रमाणस्य भावाद्दोष इति चेत्, न, तस्य विरुद्धत्वात्, शब्दस्याभिव्यक्तेः पूर्वं
 सर्वथा सत्त्वात्साध्याद्विपरीतेन कथञ्चित्सत्त्वेन व्याप्तत्वादन्यथा प्रत्यभिज्ञायमानत्वापनुपपत्तेः । ततोभिव्यक्त्यविलक्षणत्वाच्च शब्दस्या-
 भिव्यक्तिकल्पना युक्ता । एतेन कुम्भकारादिव्यापातश्च घटादभिव्यक्तिकल्पना प्रयुक्ता । कल्पयित्वापि तदभिव्यक्तिं तस्याः प्रागभावोक्ती

तेकरजानां प्रागभावाभावात् । आदरणवियमविशेषाधानव्योर्हि स्वल्पपुरुषप्रयोगाणां स्वरूपत्वे तेषां याद्विफेरापि नित्यत्योपगमात्कथं प्रागभावः
 संभवयेत् ?; संभवे वा प्रयत्नकार्यत्वप्रसङ्गः अभिव्यक्तिः प्रागसती क्रियते, न पुनस्तत्स्वरूपः शब्दः पुरुषः
 भोत्र चेति स्वकथिविरचितसंदर्शनप्रसंनमाश्रमम् । एव हि कपिलमतनुसारिणां घटादेरभिव्यक्तिः प्रागसती चक्रणदाविभिः क्रियते न
 पुनर्घटादिरित्यपि शक्यं प्रदर्शयितुम् । यतोत्र न कमित्रिशेषेष्टुलुत्वात्त्वाद्यो व्यवस्थाः, न पुनश्चादयोपीति, ते वा घटादे कारणाः,
 न पुनः शब्दस्य तात्प्राप्तयोपीति । न हि व्यवक्रियादृतिर्नियमेन व्याप्य सन्निपापयति । सन्निपापयति च तात्प्रादिव्याप्तिसिपियमेत
 शब्दम् । ततो नासौ तात्प्रादीनां व्यवक्रियादृतिर्नियमेन व्याप्य सन्निपापयति । इत्यपि वार्तम्, प्रमाणवतायावत्त्वामाभावात्,
 अन्यथापि तथाभावाद्युपसङ्गात् । इत्यपि हि वक्तुम्, घटादीनां सर्वगतत्वावकाशविज्यापाराभियमेनोपलब्धिरिति । इद्वत्त्वावयोव कापिछा-
 तामिति चेत्, न, कारणव्यापारेण्यपि कारणानि स्वव्यापाराणां नियमेन सन्निपापकान्यभिव्यक्त्युक्तानि
 भवन्तु, तेषां सर्वगतत्वादेयेति योयस्य निवर्तयितुमशक्यत्वात् । फेनावस्था प्रसुप्ता । स्वव्यापारोत्पादने हि कारणानां व्यापारा-
 न्तराणि कल्पनीयानि तथा बहुत्वादेनेपीत्यनवस्था स्यात्, न पुन स्वव्यापाराभिव्यक्तौ, तत्त्वभिव्यक्त्याद्येव वारिसिद्धौ । अन्यथा व्यव-
 क्रकारकयोरभिव्यक्त्युपसङ्गात् । कारणव्यापाराणां च कारणेभ्यो भेदेकान्तो वा ?, तदेवेकान्ते व्यवहोपयोगाः,
 तावतेतिकर्तव्यतास्यानात् । व्यवहारिणामभिमताकार्यसंपादनमेव, हीतिर्कृत्यता । तस्याः त्वानं यदि व्यापारेभ्य पर्येकान्ततो भिन्नेभ्यो
 भावाद्भवेत्तथा किं व्यापारवतान्यत्ताव्याप्त्य, यतस्तस्योपयोगः कश्चिदुपपद्यते ?, व्यवहो व्यापाराणामभेदेकान्तेभिन्यपिद्वयप्रसङ्गस्तद्वत्
 एव व्यापाराणां सर्वथा सम्भावः । तेषां प्रागभावे वा व्यापाराः प्रागसन्तः क्रियन्ते, न पुनस्तदव्यतिरेकिणोपि व्यवह इति स्वकथि-

विरचितवर्शनप्रदर्शनमात्रम् । एतेनावस्था प्रत्युक्ता । तद्विशेषैकान्तो तद्वतोनुपयोगः, तावतेतिकर्तव्यतास्थानात् । अभेदैकान्तो पूर्ववत्प्रसङ्गः । परिणामेभ्येप पर्यनुयोगः । परिणामिनो बहुधानकस्य परिणामा घटादयोत्यन्तभिन्ना वा स्युरभिन्ना वा ? कथञ्चिद्भेदाश्रयणे स्याद्घादानुसरणप्रसङ्गात् । तत्र परिणामानां तदभिन्नानां क्रमशो वृत्तिर्मा भूत्, परिणामिनोऽक्रमत्वात् । ततो भिन्नानां व्यपदेशोपि मा भूत्, प्रधानस्यैते परिणामा इति सम्बन्धासिद्धेरुपकारकत्वात् । न हि नित्यं प्रधानं परिणामानामुपकारकम्, तस्य क्रमयोगपद्याभ्यामुपकारकत्वायोगात् । नापि परिणामेभ्यस्तस्योपकारः, तस्य तत्कार्यत्वेनानित्यत्वापत्तेः । तैस्तस्योपकारेपि सर्वं समानमनवस्था च । यावन्तो हि परिणामास्तावन्तस्योपकारास्तत्कृतास्ततो यदि भिन्नास्तदा तस्येति व्यपदेशोपि मा भूत्, सम्बन्धासिद्धेरुपकारकत्वात् । तद्वतस्तैरुपकारान्तरेपि स एव पर्यनुयोग इत्यनवस्था । ततस्ते यद्यभिन्नास्तांश्च तावद्वा प्रधानं भिजेत्, ते वा प्रधानैकरूपतां प्रतिपेयेरन् । इति प्रधानस्योपकाराणां चावस्थानासंभवादनवस्था । तस्या भोग्याभावे पुंसो भोक्तृत्वाभावादभावः स्यात्, तस्य तद्वक्षणत्वात् । ततः प्रकृतिपुरुषतत्त्वयोरवस्थानाभावादनवस्था । इति न कपिलमतानुसरणेनापि प्रधानात्मनामशेषतो नटादीनामपि शब्दवदभिव्यक्तत्वं युक्तं कल्पयितुम्, सर्वदा प्रागभावापत्ते तदभिव्यक्तेरप्यनादित्यप्रसङ्गात्कार्यद्वयवत् । ननु कार्यद्वयमसिद्धं कापिलानाम्, कथमनादि ग्रन्थकारेणापात्रते इति चेत्, प्रमाणत्रयात्कार्यत्वं द्रव्यस्यापात्रं तथाभिधानाददोषः । कथं कार्यत्वमापात्रते प्रागभावानभ्युपगमवादिनं प्रतीति चेत्, कार्यं घटादिकम्, अपेक्षितपरव्यापारत्वात्, यत्तु न कार्यं तत्र तथा द्रष्टुम्, यथा गगनम्, तथा च घटादिकम्, तस्मात्कार्यमित्यनुमानात् । नात्रासिद्धं साधनम्, कादाचित्कत्वात्, तस्यानपेक्षितपरव्यापारत्वे कादाचित्कत्वविरोधादाकाशवत् । तदाविर्भावस्य कादाचित्कत्वादपेक्षितपरव्यापारत्वं, न तु घटादेरिति चेत्, कोयमाविर्भावो नाम ? प्रागनुपलब्धस्य व्यञ्जक-

ज्ञापापादुपलब्ध इति चेत्, स तर्हि प्रागसत् अद्वयैः क्रियते, न पुर्येतादिति स्वकृतिदोषितस्य
 तत् एव कारलेटाविभाज्यते, तर्हि तस्याप्यन्यत्तस्याप्यन्यत्तविभाजनमित्यत्र तस्यानाम कदाचिद् पटादेराविर्भावः स्यात् ।
 अथाविर्भावस्योपलब्धरूपस्य तदुपाविर्भावान्तरपेक्षत्वात् प्रकाशस्य प्रकाशान्तरानपेक्षत्वं प्रमानवदेति चेत्, तर्हि तस्य कारणज्ञा-
 त्वसाधोभ्युपगमन्यः, ततः कार्यमाविर्भाव इति । यद्वद्वद्विदमसि, अपेक्षितपरत्वं यथा तत्त्वाविशेषात्मकमेव । ७ हलन्त्यात्मकमेव-
 त्वोपलब्धः शक्यः कर्तुम्, सर्वथापि सङ्गात् । तेष्वप्रमाणपरिणामतयापीदं पटादिकं कार्यव्यवसायमेव । यतः च प्रागभावापह्नयेऽनादि-
 त्वप्रमत्तात्कारणज्ञापादानैक्यं स्यादिति मूल दूषणम् । प्राप्तिरोभावस्योपगमे वा स एव प्रागभावः सिद्धः, तस्य विरोभाव इति तामा-
 न्तरकृत्ये दोषाभावादुत्पादयति भाग इति तामान्तरकृत्यम् । यतो न मीमांसकस्य सांख्यवाजुसरण दुष्कम्, सर्वथा शक्यस्य प्रागभा-
 वानभ्युपगमेऽन्यदित्यत्राङ्गात् पुनरुक्त्यापादानैक्यस्य समर्थनात् । तथा विनाशानभ्युपगमे तस्य किञ्चनप्रवणम् ? एवावरणकृतमिति
 चेत्, नेतरासादम्, तदारामनसङ्गतः कस्यचिदावरणत्वायोगात् । विरोपायकस्य कस्यपिद्वयुविद्येयस्य शब्दात्मान एतद्वयत एवावरणत्वे
 रपभावेभ्यप्रसङ्गः, आपृतात्प्रतराभावयोरभेदानुपपत्तेः । तयोरेते वा शक्यस्य भुक्तिरभुक्तिर्येत्येकान्तः प्रसज्येत, पुनरुक्त्यापादात्पूर्वम-
 भुतिसद्वन्तर्त भुक्तिरिति विभागादुपपत्तेः । स्यान्मदम्, यथा पटादेरात्मात्तत्त्वव्यवसायकारणं तथा शक्यस्यापीति, तदस्य, तस्यापि
 तेनारमररुणनोपगमात्, इदमेवभावश्च सङ्गनात्मसिद्धावरणत्वसिद्धेः, सर्वस्य वरिण्यामित्यसाधनात् । तत्रसापि पटादेरारुणने पूर्व-
 वदुपलब्धियाः किम भवितुमर्हति, तस्य तेनोपलब्धतयाव्यवहारान् । ननु च पुनरुक्त्यापादाद्याह पत्राद्य शब्दस्यागणित्यस्य भावव्येपि
 नैकान्ततः भुक्तिः, साहकारिकारणापेक्षत्वात्, स्वविमानोत्पादने वदुमेतेरपि तद्वैकल्ये संयवादिति चेत्, तर्हि किमय शक्यः स्वधिपयसवि-

त्तिकरणे समर्थोऽसमर्थो वा ? स्वसंघित्युत्पत्तौ कारणान्तरापेक्षा मा भूत् तत्करणमर्थस्य सहकारीन्द्रियम-
नोभिव्यञ्जकव्यापारलक्षणं किमस्यासामर्थ्यं ताण्डुलत्यादौस्विन्नैति पक्षद्वितयम् । तदसामर्थ्यमरण्डयद्विच्छिन्नं किं सहकारित्वारणं
स्यात् ? तत्क्षण्डने वा स्वभावहानिरव्यतिरेकान् व्यतिरेके व्यपदेशानुपपत्तिः । इति पूर्ववत्सर्वम्, शब्दासामर्थ्ययोः परस्परमनुपकार-
कत्वाविशेषात् । शब्दस्य हि तदसामर्थ्येनोपहारः क्रियमाणस्तस्मादभिन्नश्चेत्, स एव कुतः स्यादिति तन्नित्यल्पज्ञानिः । भिन्नश्चेत्साम्य-
न्यासिद्धिः, अनुपकारात् । तदुपकारान्तरे वा स एव पर्णयुगल इत्यनवरथा प्रधानतत्परिणामव्यतिरेकपक्षश्चात् । किम्प वर्णोः सर्वे
नित्यसर्वगतास्तद्विपरीता वा ? न तावद्वितीयः पक्षः, अनभ्युपगमान् । प्रथमपक्षे तु वर्णानां व्यापित्वान्नित्यत्वाच्च क्रमशुतिरनुपपन्नैव,
वेदशकालकृतक्रमासंभवात् । तदभिव्यक्तिप्रतिनियमात्तेषां क्रमशुतिरिति चेत्, न, अस्मिन्नपि पक्षे समानतरणानां तादृशमभिव्यक्तिनि-
यमायोगात् सर्वत्र सर्वदा सर्वेषां संकुला श्रुतिः स्यात् । समानं हि करणं वर्णानां भ्रुतौ भ्रान्तं, नीलपीतादीनां रूपविशेषाणां दृष्टौ चक्षु-
र्वत् । ततस्तेषामेकव्यञ्जकव्यापारेपि समानदेशकालानां कवगभिन्नगत्तिनियमो नीलादिचक्षु ? कचिदेकैकत्वापि न सर्ववर्णोभिव्यक्तौ-
सर्वत्र सर्वव्याभिव्यक्तिरतेषां स्वरूपेणाभिव्यक्तत्वात् तत्स्वरूपस्य च व्यापिगित्यत्वात् । स्पष्टदशस्तदभिव्यक्तौ वर्णानां व्यक्तेतराकारमेवादौद-
प्रसक्तैः प्रत्येकमनेकत्वापत्तिरेकानेकात्मकप्रसङ्गो वा । सर्वोत्तमानाभिव्यक्तौ सर्वदेशकालवर्तिप्राणिनः प्रति तेषामभिव्यक्तत्वात् कथं
सर्वत्र सर्वदा सर्वेषां संकुला श्रुतिर्न स्यादतः कलकलमात्रं न भवेत् । ननु समानोपादानकारणानामभिन्नेषुकालानां समानकारणाना-
मुत्पत्तावपि तद्देशकालवर्तिसकलगुणपाणामधिकलसदकारिणां कथं न संकुला श्रुतिः स्यात्, क्रमशुतिर्वो न चिरुच्येत ? इति चेत्, अत्रो-
च्यते, बहुभ्रुतविज्ञानयोस्तत्कारणकार्ययोः क्रमशुतिरपेक्ष्य परिणामिनां क्रमोत्पत्तिप्रतिपत्त्योर्न किञ्चिद्विरुद्धं पद्व्यामः । समानेपि हि

शब्दानामारम्भकपुत्रले तदेवकाष्ठवर्तिन्युपादाने सहकारिणि च बहिरङ्गे वात्स्याधिकरणे बह्वृद्विज्ञानस्य वर्णोत्पत्तौ ब्रह्मकारिकाणस्याऽ-
 ऽन्तरस्य क्रममयेदं क्रमोत्पत्तौ परिणामिनो न किञ्चिद्विदुः पश्यामः, कारणक्रमानुविधायित्वात्सर्वत्र कार्यक्रमस्य, शब्दपरिणामिनामेव
 तथाविरोधदर्शनात् । नापि श्रोतृविज्ञानस्य शब्दकार्यस्य क्रममयेदं वर्णक्रमप्रतिपत्तौ किञ्चिद्विदुः पश्यामः, प्रमाणक्रमानुविधायित्वा-
 तात्कल्युक्तप्रसिद्धिकमस्य सदस्यपरिणामिममेवात्मना तद्विरोधनिर्वाहः । तत्र सङ्ख्या भूतिः स्याद्वादिनां प्रसज्येत । सर्वगतानामेव
 क्रमो दुष्करः स्यात् । तत्र क्रमोत्पत्तिप्रतिपत्त्योरन्यथानुपपत्त्या न सर्वगता वर्णाः, नापि निश्चयाः प्रत्येतव्याः । गतु च नित्या
 वर्णाः, प्रत्यभिज्ञानावात्मनारिबन्धि चेत, क्वचिदेव कारणज्ञादावपि प्रत्यभिज्ञानाद्विदुः । एतेव दुष्किञ्चिद्वर्णमिष्यारी च
 हेतुकण्डः, दुष्किञ्चिद्वर्णो व्यवसिक्त इत्यभिधानात् । गतु दुष्किञ्चिद्वर्णोऽपि नित्यत्वोपगमाच्च दोष, ते अपि नित्ये इति पश्यनात्,
 तथोपगमे विरोधामायादिति चेत्, तस्मिन्नेव विनिर्दिष्टे किमिदानीमनेक स्यात् । तथा दुष्तेकत्वेऽपि न किञ्चिदनेक स्यादित्यपि प्रति-
 पत्तव्यम्, सर्ववर्णकत्वप्रसङ्गात् । शक्यं हि वस्तुम्, अभिव्यक्तमेवादीत्यरूपं ब्रह्मपञ्चब्रह्म, कथिप्यत्यस्यविरोधे तद्व्यप्राप्यविरोधः
 कुतः ? यथैव हि नानावैसज्यलक्षितिविधितस्य पञ्चस्यानेकत्वप्रतीक्षावपि परमार्थतत्त्वैकत्व तथैव नानावैशब्दकमेवादकाराद्विर्य-
 नानात्वप्रतीक्षावपि वर्णैकत्वमिति यदुक्तः कः प्रतिपातः ? प्रत्यस्यविरोधो वर्णैकत्ववचने स्यात् पुनः क्रियायेकत्ववचने यादिकस्येति
 कुतो विभागः सिध्येत् ? ततो वर्णाद्विज्ञानमिच्छया न कारणज्ञादादिकिञ्चैका वक्तव्या, येन शब्दस्य नित्यत्वसाधने प्रत्यभिज्ञान विरुद्ध
 न स्यात् । तद्वयं तात्त्वादिन्यापारजनितभाष्यत्वमात्रं परित्यज्य विपरीतइवभाषासादयन्नापि नित्यमेव, न किञ्चिद्वदन्तित्यम् । तथैवमकारा-
 दिवर्णैकत्वगत्यामेक एवेत्यपि निरस्तम्, युगपन्निर्णयेदस्यभावोपलब्धेर्बन्धादिवत् । मानुजानेकत्व इति चेत्, न, तस्य सकृन्निरवैरावयो-

लब्धावपि भिन्नस्वभावतयोपलब्ध्यभावात् प्रत्यासन्नैतरदेशप्रतिपत्तृजनानां स्पष्टेतरादिभिन्नस्वभावतयोपलब्ध्यमानेनैकपादपेन व्यभिचार इति चेत्, न, तस्य भिन्नदेशतयापुलब्धेः । नयनावरणविशेषवशात्सकृद्भिन्नदेशस्वभावतयोपलब्ध्यमानेन चन्द्रद्वयेन व्यभिचार इति चेत्, न, भ्रान्तोपलम्भेनाभ्रान्तोपलम्भस्य व्यभिचारायोगादन्यथा सर्वदेतूनामव्यभिचारासंभवात् । न च शब्दस्यापि सकृद्भिन्नदेशस्वभावतयोपलम्भो भ्रान्तः, सर्वदा वाधकाभावात् । युगपत्प्रतिनियतदेशमन्द्रतारश्रुतेः कस्यचिदेकत्वे न कचिदनेकत्वसिद्धिः । स एवायमकार इति प्रत्यवमर्शोदकारादेरेकत्वेद्वादि क्रियाविशेषस्याप्येकत्वमस्तु स एवायमद्वाद्वादि रिति प्रत्यवमर्शोत् । तथा सर्वस्यार्थविशेषस्यापि न हि कथञ्चित्प्रत्यवमर्शो न स्याद्वर्णवत् । तच्छेषविशेषपबुद्धेरभिव्यञ्जकहेतुत्वप्रकृतौ सर्वं समञ्जसं प्रेक्षामहे, सर्वस्याङ्गद्वारादेरपि देशादिविशेषपबुद्धेरभिव्यञ्जकहेतुत्वप्रकृतौ तदेतेषां पुद्गलानां करणसन्निपातोपनिपाते श्रावणस्वभावः शब्दः पूर्वोपरकोट्योरसन् प्रयत्नानन्तरीयको घटादिवदिति प्रतिपत्तव्यम्, न पुनः प्राक् पश्चाच्च सन्नेवापौरुषेय इति । तस्य प्रागभाववत्प्रध्वंसस्यपि न प्रच्यवः श्रेयान् । ननु शब्दस्य पुद्गलपर्यायत्वे चक्षुषोपलम्भप्रसङ्गः, “स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः” इति वचनात्, अन्यथा सिद्धान्तविरोधादिति चेत्, न, गन्धपरमाणुभिव्यभिचारात् । पुद्गलपर्यायत्वस्य गन्धपरमाणूनामदृश्यत्वान्न दर्शनमिति चेत्, शब्दपुद्गलानामपि तत् एव तन्मा भूत् । अथ मतमेतत्, चक्षुषोपलब्धेस्तु शब्दः, पुद्गलरसगन्धस्वभावत्वाद् घटवदिति, तदप्यपेक्षत्वं, गन्धस्यापि चक्षुषोपलब्धत्वात्प्रसङ्गात् एव, अथ तस्यानुद्भूतरूपपुद्गलरसगन्धस्वभावत्वाच्चक्षुषोरुपलम्भताडयोग्यत्वाच्च न चक्षुषा दर्शनम् । तत् एव शब्दस्य तन्मा भूत् । शब्दपरमाणूनां तादृशविज्जितवचनप्रेरितानां विस्तारप्रसङ्ग इति चेत्, न, गन्धपरमाणूनामपि तत्प्रसङ्गात्, तेषां गन्धद्रव्यरसगन्धपरिणतत्वाच्च न चक्षुषोपलब्धत्वात् । तस्मात्प्रेरितानामपि विस्तारः शरीरवदिति चेत्, तर्हि शब्दपरमाणूनामपि शब्दरसगन्धपरिणतत्वात्कुणो विस्तारप्रसङ्गः? तत् एव न विशेषो गन्धपरमाणुत्वं तेषां बन्धविशेषात्सकृद्वर्णपरिणामसिद्धेः । मूर्तद्रव्येण प्रतिघातास्तेषां स्यादिति चेत्, गन्धपरमाणूनामपि तदनुपपन्नात् । कुट्यादिनाऽस्येन तत्प्रतिघात इति चेत्, शब्दपरमाणुप्रतिघातोपि । मूर्तेर्महिः शब्दपरमाणुभिः सकृद्वर्णपरिणतैः श्रोतृर्णपूरणप्रसङ्ग इति चेत्, न, गन्धपरमाणु-

भिरपि प्राणपूर्णप्रसङ्गात् स्कन्धपरिणामविशेषात्, नन्देकभोजनप्रवेष्टाद्योव्यवेक्षित्वैरपि मोक्षदन्तैः शब्दस्याभावप्रसङ्ग इति चेत्, न,
 एकप्राणप्रवेशात्प्रवृत्तदण्डाणां योग्यवेशस्थानादपि शब्दस्याप्यप्राणप्रसङ्गात् । गन्धपरमाणूनां सद्वत्परिणामभाजो समन्ततः प्रसर्पणादयो
 इति चेत्, तर्हि शब्दपरमाणूनामपि समानपरिणामधुना नानादिवत्त्वा विसर्पणात्स दोषो भा भूत् । शब्दस्यागगनादीनामदृष्टानामपि कस्यना-
 प्रसङ्ग इति चेत्, गन्धपरमाणूनामपि अर्थेषां प्रतिपत्तिविशेषान्वयानुपपत्त्या निश्चयनागमनादीनामदृष्टपरिकल्पनेति चेत्, शब्दपुद्गलानामपि
 यथा यत्र यथा यापलां प्रतिपत्तयुगाद्युपलब्धिवत्त्वा यत्र तथा सावतामुपलब्धियोग्यपरिणामविशेषोपगमात् । तदेव शब्दस्य पुद्गलस्यभावत्वे
 दर्शमविस्तारविशेषप्रतिपादकणपूरणैकभोजनप्रवेशानुपाकम्भो गन्धपरमाणुवृत्तप्रतिविधानतयोपेक्षामर्हति । गन्ध एव न पुद्गलत्वमायः शब्दः,
 असर्पणत्वात्, सुखादिवत्, इति वाचककङ्काबाधपुद्गलत्वभावत्वं शब्दस्येति चेत्, न, हेतोरसिद्धत्वात्, यतः कर्णशृङ्गानां कटकटायमानस्य
 प्रापणः प्रतिपातदेशोर्भवनापुपयादिनाः शब्दस्य प्रसिद्धिरसर्पणत्वकल्पनामस्तङ्गमपयति । गन्ध एव न पुद्गलत्वमायः शब्दः, निश्चिच्छ्रमव-
 माभ्यन्तरतो निर्गमत्वात्, यत्र बाह्यता भवेदाद्वयवयापकापेक्षानादेव दर्शनात्, यस्तु पुद्गलत्वभावो, न तस्यैपेक्षान, यथा छोट्टादेः,
 तथादर्शनं च शब्दस्य, ततो न पुद्गलत्वभावत्वमिति चेत्, न, पुद्गलत्वभावत्वेपि तद्विरोधात् । तस्य हि निश्चिच्छ्रमनिर्गमनादयः
 सूक्ष्मत्वभावत्वात् स्नेहादिस्पर्शादिवन्न विक्रम्येरन् । कथमन्यथा पितृहताश्चकच्छाश्वन्वरत्नैकजलावर्षैर्दिनिर्गमन स्तिग्धतादिविशेषदर्श-
 नाद्यनुमीयेत ? कथं वा पिष्टितनिश्चिच्छ्रदृढादेः सत्तिजाम्यन्वरतिदितृत्वान्वाधीतस्पर्शोपलम्भात्सल्लिखप्रवेशोलुमीयेत ? तद्वमेवतादिकं
 वा तस्य निश्चिच्छ्रत्वयेक्षणत्कथमुपेक्षेत ?, ततो निश्चिच्छ्रनिर्गमताविः स्नेहादिस्पर्शादिविभिन्नैरिषादी, न सम्यगपेतुंयतः शब्दस्य पुद्गलत्व-
 भावस्य प्रतिक्षिपेत्, तस्य पुद्गलत्वभावत्वनिर्णयात्सर्वथाप्यविरोधात् । अतो बलजनिवर्णयाम्ना आवणमम्यस्वभावः प्राक् पञ्चादपि

पुद्गलानां नास्तीति तावनेव ध्वनिपरिणामः सर्वैरभ्युपगन्तव्यः, तस्य सकलकालकालव्यापित्वे मध्यमत्वाद् पञ्चान्यथावत्समाच-
त्यप्रसङ्गात् प्रयत्ननितनर्णपदवाक्यत्वात् कल्याणयोगान् । तदप्राक्प्रचिन्नाभावाप्रतिशेपो कौटुम्भिकं क्रमयोगपञ्चाङ्गां समाकारसानागर्थक्रियां
व्यावर्तयतीति निरुपाक्यमित्याभिप्रायः “श्रीराममिसमन्तभद्राचार्योणाम्” प्राक्प्रचिन्नाभावाप्रतिशेपस्य कौटुम्भिकेन ज्यामत्यात्, तस्य च
क्रमयोगपञ्चाभावेन, तत्र तद्विरोधात् । तस्यापि स्याकारसानागर्थक्रियाज्यावर्तनेन, तस्य च निरुपाक्यत्वेन, सर्वमानार्थक्रियाकारिणः सकल-
वाग्विकल्पेभ्यो विवक्षान्तत्वात् । स्यादाहम्, तर्णानामाबुपूर्वपौत्रेणीष्यते, तस्या एव प्राक्प्रचिन्नाभावात्तदभ्युपगमात् । ततो नोपालम्भः
श्रेयानिति, तदप्ययुक्तं, तर्णव्यतिरेकाबुपूर्वसंभवात् । कथमिच्छित्यगणामपि तदबुपूर्वोक्तत्वेन नितरेण प्रतिशेप्यमानः, “यत्त-
र्थेऽनामे ” इत्यत्र तत्प्रतिशेपयित्वास्त्वपनान् । तद्विद् पर्याप्तम्, तत्प्रत्ययेन सर्वथा प्राक्प्रचिन्नाभावाग्नित्वे यथानिगदितद्रूपगणप्रस-
ङ्गत्य परिहरणासंभवात् ॥ १० ॥

कार्यसङ्गावप्रसङ्ग इति (१४४-२-१) कार्यध्वमतत्प्रागभावानाधारकालस्य कार्यवन्व्याप्यत्वादिति भावः । तत्र
(२) अनन्तरपूर्वक्षणेण, इतरेतराभावरूपस्य (२) कार्यमेद्वरूपस्य, नागं दोष इति (२) इदानीमेतत्क्षणे इति प्रतीत्या तत्तत्क्ष-
णस्येव तदभिन्नकार्याणां सौगतनये नादात्म्येन कालगुणित्वोपगमान् कार्यभिन्नक्षणे कार्यत्वस्यापादयितुमशक्यत्वादिति
भावः । किमर्थमिदं [इति] (२) अभावव्यवहारस्य भेद एव सिद्धिरिति भावः । कार्यव्यनहितपूर्वक्षणाभिन्नव्य-
त्यर्थः । कार्यप्रागभावमाद्यत्वमात्रं न कार्यस्वमाद्यत्वव्याप्यं किन्तु प्रागभावध्वंसत्वं ध्वंसोऽपि नाव्यवहितोत्तरक्षणे एवाग्नि-
मक्षणेण घटादिव्यवहारश्च मद्यकार्योत्पत्तिदोषादिति न कोऽपि दोष इत्याद्ययवान् शङ्कते, ‘स्यावाकूतमिति’ (५)

अस्मिन्मनुष्ये जैन्याः प्रक्रियाया विरोधः स्यादिति दूषणमाह, 'तदेतद्ययीत्यादि' (६) 'द्रव्यगर्भावेष्टाप्रति' (८)
 योगैर्मम धर्मागर्भावेष्टाः स्वीक्रियत इति न तत्प्रक्रियानुसारेणोभयपक्षयोः अन्तरं मिथ्यालङ्घ्यान्नेष इति
 भावः । प्रागभावाभावरूपभावात् (८) यदप्रागभावश्चामरूपता, तद्वद्रव्यस्य (९) मूद्ररूपस्य, अभावागम्यभावात् (९)
 यदोपपत्तिरालेः संमाणम्यथा, तत एव (९) यदस्य मूद्ररूपस्य यदप्रागभावाभ्यावेष्ट, न जानुमिति (९) यदोत्प-
 नेपदप्रागभावरूपेणोत्पत्तिरित्येव भावः । यदि पुनरिति (९) कर्त्तव्ये तु पूर्वपक्षेण यदप्रागभावाभावरूपस्यने साप-
 दापद्व्यक्तिगतादिना ते वा नादित्येव यदप्रागभावात्तेनानादित्येव विरोधभावाणेति भावः । 'तदापीति' (१०) न च
 यदप्रागभावरूपस्य मूद्ररूपस्य यदोत्पत्तिरित्येव यदोत्पत्तिरित्येव यदोत्पत्तिरित्येव यदोत्पत्तिरित्येव यदोत्पत्तिरित्येव
 योगिताकृते मानामापात्, एकपदरति यदान्तरप्रागभावरूपेण तदगम्यभावा, एतेन यावदुपपत्त्यागमावर्धस्यत्वं यदो-
 त्पत्तिरित्येवमिति निरस्तम्, अगम्यभावात् । न च यावदुपपत्त्यागमावर्धस्यत्वं तदुपपत्तिरित्येवमिति यदो-
 त्पत्तिरित्येव, धनविदेने व्याप्तिरिधामाण ॥ द्रव्यवर्णागतामेति (१२) प्राक्तनपर्ययिणु मूद्रस्य च यदप्राग-
 भावत्वं व्यामन्यपणीत्यर्थः, प्रत्येकारूपेः तदुदाहरणं चित्त्वनिमित्तमाह प्रागभावरूपस्य प्रत्येकारूपितश्रीत्ये तदादाय
 दूषणमाह 'नियमव्युत्पत्तिरित्येव' (१३) ॥ न च यदोत्पत्तिरित्येव यदोत्पत्तिरित्येव यदोत्पत्तिरित्येव यदोत्पत्तिरित्येव
 योगिताकृते यदप्रागभावाभावरूप तदुपपत्तिरित्येव यदोत्पत्तिरित्येव यदोत्पत्तिरित्येव यदोत्पत्तिरित्येव यदोत्पत्तिरित्येव
 एतन्मर्यादेरिति द्रव्यवर्णागतामेति निरस्तम्, एतेन विनिष्टद्रव्यप्रागभावरूपस्य निरस्तः ।

विशेषणाननुगमेनानुगतव्यवहारासम्भवाच्च । तदिदमाह न च गत्यन्तरमस्तीति (१४) ॥ उपसंहरति 'ततो नेति' (१४) ततो द्रव्यपर्यायात्मत्वाभावात् भावस्वभावः प्रागभावः (१४) ॥ 'हेत्वन्तरमाह-भावविलक्षणत्वादिति भाववैधर्म्यादित्यर्थः, तत्र हेतुमाह-भाव(पदार्थ)विशेषणत्वसिद्धेरिति नियमतो भावविशेषणतया प्रतीयमानत्वादित्यर्थः । अन्ये नैयायिका एवं ब्रुवते, तान् दूषयति-तेऽपीति' (१४५-१-१) प्राग् नासीद् घट इति (२) प्रागभावप्रतियोगित्वप्रकारकघटविशेष्यकप्रत्यक्षमित्यर्थः । एतेन प्रागभावप्रतियोगिनोऽनागतस्य भानार्थं सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिकल्पनं प्राचानैयायिकानामपास्तम् । घटविशेष्यकप्रागभावप्रतियोगिकत्वप्रकारकप्रत्यक्षोपगमे दोषाभावात्, विद्युदादाविवान्न विनश्यदवस्थविषयकप्रत्यक्षस्य सविकल्पकस्य निर्विकल्पकक्रमेण सामग्रीविशेषादेवमेव वा स्वीकर्तुं शक्यत्वात् । प्रतियोगित्वस्यापि प्रतियोगिस्वरूपस्य योग्यत्वादुत्पत्तिक्षणस्य तथाभिव्यञ्जकत्वेनानतिप्रसङ्गाच्च, यैरपि चरमकारणसामग्रीव्यङ्ग्यत्वं प्रागभावस्य प्रतिपाद्यते, तैरपि यादृशकारणकलापानन्तरं कार्योत्पादो दृष्टस्तादृशबुद्धेरेव व्यञ्जकत्वमुपेययुक्तसामग्र्याः स्वरूपसत्याः स्वरूपेण ज्ञाताया वा व्यञ्जकत्वेऽतिप्रसङ्गाद्, व्याप्यत्वेन ज्ञातायास्तच्चोक्तौ प्रागभावानुमितेरेवोपपत्तेः, तत्प्रत्यक्षानवकाशात्, तद्वरसुत्पत्तिक्षणस्यैव प्रागभावप्रतियोगित्वेन घटप्रत्यक्षजनकत्वं कल्पनीयमिति, विषयसन्निकर्षादेः कार्यसहभावेन हेतुत्वे चरमसामग्रीकाल एव प्रागभावप्रत्यक्षोपगमे तु प्राग् नासीद् घट इति कथमप्युपपादयितुमशक्यम् । तदा घटप्रागभाव आसीदित्यर्थस्याप्यनुपपत्तेः, तदा भविष्यतीत्याकारप्रत्यक्षं च शिरोमणिर्नैव दूषितम्, "भविष्यत्वं हि न वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वम्, श्वो भाविन्यद्य भविष्यतीतिप्रत्ययप्रसङ्गात् । किन्तूपत्स्यते भविष्यतीत्यादेः समानार्थकत्वात् वर्तमानप्रागभावप्रतियो-

न्युत्पत्तिकृत्यं पदमानकालोचरकालोत्पत्तिकृत्यं वा, न चेदमप्यसृष्टस्य चेस्तीन्द्रियत्वादित्यादिना, "इत्यनुमानमिति । (३) यद्यपि प्रागभाषाग्रहक प्राग् नासीद् घट इति प्रत्यक्षमेव पक्षीकृत्यमुपपद्यते तथापि तस्य भावाभावविषयत्वसंशये उपत्तानुमानाभरणमिति तात्पर्यम् । चरसंख्यामया हेतुना प्रागभावोऽनुमीयत एवेति केचित्, तदसत्, अनुयोगिताविशेषरूपप्रागभावत्वादेः कथयिष्ये । तादृच्येणानुमानासम्भवादिति हीभितिकाः, प्राग् नासीदिति प्रत्यक्षमुपमानघटाकारपरिणतमृद्रूपविषयमेव, प्रागभावादेरभाषस्याधिकरणस्वरूपस्य स्वीकाराभास्तीतिप्रत्यक्षलेनातिरिक्ताभावस्वीकारेऽभावेऽप्यभायान्तरापचायनिष्ठप्रसङ्गादित्याद्ययवानाहेति चेत्, नेत्यादि । उपचरितान्भावविषय (५) इत्यभावप्रतियोगिकामायाधिकरणकामावस्याधिकरणानतिरेकादित्यर्थः । ननुपचरितेनाभावेनेत्यादि (६) त्वन्यत इति श्रेयः । अस्मन्मते स्वाधिकरणात्मकभावेनैव सर्वत्रोपपत्तेर्नामाधिकरणस्वरूपत्वेऽपि गौरवभावादतिरिक्ताभावकल्पनानर्थक्यमिष्टमेव, त्वया नानाधिकरणेष्वभाषस्य तादात्म्यादतिरिक्तः सम्बन्धः कल्पनीयः, मया तु तादात्म्यमिति तथैव गौरवात् । हेतुन्तरबीजमुपन्यस्य रूपयति—यदच्युत्तमित्यादिना (७) ॥ सामर्थ्यादिति (१०) अभिलाषामावेऽपि विशिष्टाद्यानसामग्रीचलन्मत्स्यादित्यर्थः । एतद् गुणादावपि तुल्यमित्याह—'तद्विशेष्यस्येति' (१०) सविकल्पकनिर्विकल्पकत्वानेकान्तस्तु यावत् एव प्राप्य । अतिरिक्तोऽपि प्रागभावो लाघवादेक एव कल्पनीयः प्रतियोगिभेदेनाभावभेदे जानामावादिति पद्य परिगृह्य तस्यानादिसान्तत्वं रूपयितुमुपक्रमते—किञ्च प्रागभाव (११) इत्यादिना, अनन्ता प्रागभावा इति पक्षमुपन्यस्य रूपयति—'यावन्तीत्यादि' (१४) स्वतन्त्रा (१४५-२-१) अन्यानाधिताः, भावतन्त्रा (२) भावाभिताः, कालाकाशदिगादीनां हि स्वतन्त्राणां भावत्वं

तद्वत् स्वतन्त्रत्वे प्रागभावस्य भावत्वं स्यादिति भावः । न चानुत्पन्न इत्यादि (४) ॥ अत्रेदं चिन्त्यम्, अनुत्पन्नः प्रध्व-
स्तो वा प्रागभावस्य ध्वंसस्य च नाश्रयोऽभ्युपगम्यते, किन्तु प्रतियोग्येवेत्यनभ्युपगतोपालम्भोऽयम्, प्रतियोगित्वं च तयोः
स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपं ज्ञानविषयतावदेवोपपद्यत इति । 'यदि पुनरेक एवेति' (५) देशकालयोर्विशिष्यहेतुत्वेनानतिप्रसङ्गात्
तत्कार्यनियमाय तत्तत्प्रागभावो न कल्पनीयः, किन्तु व्यवहारार्थम्, स चैकत्वेऽपि विशेषणभेदाद्भिन्नत्वोपचारेण निर्वहती-
त्यर्थः । कार्यस्यैवेति (७) पूर्वकालावच्छिन्नप्रतियोगितया घटविशिष्टोऽभावो घटप्रागभावः १ । उत्तरकालावच्छिन्नप्रतियो-
गितया तादृशः स घटध्वंसः २ । तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगितया तादृशः स इतरेतराभावः ३ । तादात्म्येतरसंसर्गावच्छिन्न-
प्रतियोगितया तादृशः सोऽत्यन्ताभाव इत्यर्थः ४ । प्रत्ययभेदस्यापि तथोपपत्तेरिति (८) न चैवं स्नेहप्रतियोगिकाभा-
वस्यैव गन्धप्रतियोगिकत्वात् पृथिव्यां न स्नेह इति वन्न गन्ध इति व्यवहारापत्तिरिति वाच्यम् । विशिष्टाधारताभेदस्वीकारे-
णोपपत्तेः, तत्र स्नेहप्रतियोगिकत्वविशिष्टाभावत्वावच्छिन्नाधारतासत्त्वेऽपि गन्धप्रतियोगिकत्वविशिष्टाभावत्वावच्छिन्नाधारता-
भावात्, समवायैकत्ववादेऽपि रूपवन्निरूपत्वादिविविक्तव्यवहारस्येत्यमेवोपपत्तेः, सचैकत्वप्रतिबन्धाऽभावैकत्वं सिद्ध्यतीति
दृष्टान्तद्वारेणाह-सचैकत्वेऽपीत्यादिना (८) ॥ न तु सत्तेति (१३) विशेषणभेदेन विशिष्टसत्ताभेदानाधारताभेदाद्वा प्रति-
नियतभेद व्यवहारोपपत्तेरित्यर्थः । इयमेव रीतिरभावोऽप्यनुसर्त्तव्येत्याह तर्हि तत् एवेति (१३) अस्त्वेवमेक एवाभावस्तत्राह-
न चैकोप्यभाव इत्यादि (१३) ॥ द्रव्यादीत्यादि (१४६-१-१) यथा चैकोपिको लोको द्रव्यादिपदपदार्थविकल्पभावा-
द्द्रव्यादिव्यवहारं प्रवर्त्तयति, यथा वा प्रमाणादिषोडशपदार्थवादी नैयायिकः, प्रकृतिमहदादिपञ्चविंशतिपदार्थवादी सांख्यः,

रूपादिस्कन्धपञ्चकवादी सौगताय्य सचदिकल्पाचतुष्टयवहारं प्रवर्णयति-तथा गतानुगतिको लोको विषयनिरपेक्षमेव विकल्प-
मात्राद् प्रागभावादित्यवहारमित्यर्थः । ततो नेत्यादि (१४६-१-२) प्रमाणेन न प्रतीयत इत्यर्थः । असत्ख्यात्वा प्रती-
यमानस्त्वय दृष्टविषयवन्ध्येयसौभ्रात्रप्राप्तवामनुभवतीति इदमम् । न पुनः साङ्ख्योऽन्यो वेति (३) सादृश्यः कापिलो,
यौगधिरन्यः, सादृश्यस्यानुपालम्भपात्रत्वे हेतुमाह-तस्येति, उपचरितकार्यद्रव्याभ्युपगममधिकृत्याह-‘तिरोभाये-
स्यादि (३) भावस्य भावेत्यादि’ (३) तथा च न, सादृश्यस्य सर्वथा प्रागभावापह्नवोऽसत्ख्यातिविषयतोपगमस्यैव तदर्थ-
त्वादिति भावः । अन्यस्य यौगादेरनुपालम्भपात्रत्वे तु व्यक्त्या प्रागभावस्वीकार एव हेतुर्दृष्टव्यः, नैरपीति (७) स्याद्वादि-
मिरपीत्यर्थः । अपिना नैयायिकैर्वेधिमिरपि तविराकरव दृज्यते, तथा च वीधितिकृन्मनानुसारिणः, ननु प्रागभावे किं
मानं ? न तावद् प्रत्यक्षम्, असिद्धेः । घटो भविष्यतीत्यादिप्रत्ययस्य वर्तमानकालानन्तरकालोत्पत्तिकत्वविययत्वात्, नाप्यनु-
मानम्, अप्रयोजकत्वात्, न च घटादिकार्यधासत्कारणाय प्रागभावसिद्धिः, कार्यद्रव्यत्वावच्छिन्ने समवायेन द्रव्यत्वावच्छिन्नाभाषस्य
हेतुत्वेनैव तद्वाराणात्, न बाध्याप्यद्वेतेः कार्यस्य द्वितीयक्षणे उत्पत्त्यापत्तिः, समानावच्छेदकतया तत्र भावस्य हेतुत्वात्, न
च संयोगादेः प्रवेशनियमः स्वभावाधीनाचत्प्रागभावप्रादेशिकत्वादिति प्रागभावसिद्धिः, तच्चेद्वादिहेतुत्वेनैव तन्मियमात्,
न च तथापि निर्विकल्पकस्य घटुर्यक्षणे उत्पत्तिवारणाय तत्रोचरन्नानाभावस्य कारणत्वं वक्तव्यम्, तथा च लाघवात्प्रागमा-
वस्य तत्त्वमुचितमिति वाच्यम्, तन्निर्विकल्पककालोत्पत्तिकत्वसन्त्यत्वादेरेव तत्र प्रतिबन्धकत्वादत्सङ्गतदमायस्य च तद्धेतु-
त्वाद्भस्तुतो निर्विकल्पकत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वाचाद्यप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे तादृशप्रत्यक्षोत्पादनियमाभिविविकल्पकापत्तिरेव

दुर्घटा, सामग्र्याः कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्यताया एव स्वीकारात् । अथ तथापि शततन्तुषु भाविनः पटस्य द्विचतु-
रादितन्तुषु संयुक्तेषूपचिः स्यात्, सामग्रीसत्त्वात्, न च प्रागभावस्यापि सत्त्वात्तदपि तदनुत्पत्तिर्दुर्घटा, तत्प्रागभाव-
व्याप्ययावत्संयोगत्वेन हेतुत्वादिति चेत्, न, कतिपयसंयोगेऽतीतेष्वनागतेषु वा तत्पटानुत्पत्तिप्रसङ्गात्तत्पटव्याप्ययाव-
त्संयोगत्वेनैव हेतुत्वसम्भवाच्च, वस्तुतः सामग्र्याः कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नोत्पत्तिव्याप्यताया एवोपगमात्तदा द्विचतुरादि-
तन्तुकपटस्यैवोत्पत्तेः शततन्तुकपटस्यापादकाभावो व्यक्तिस्थानीयापत्तिविहात्, तर्हि तत्पटत्वावच्छिन्ने किं नियाम-
कम्, सामान्यतः क्लृप्तकारणताकतचतन्तुतत्संयोगादितादृशनियामकत्वमेव हेतुत्वमिति चेत्, तर्हि प्रागभावस्वीकारेऽपि
तत्त्वं दुर्वारम्, तद्रूपेण तदान्यथासिद्धत्वमिति चेत्, तदेति विफलम्, तर्हि जन्यसत्त्वेन सत्त्वेन हेतुहेतुमद्भावेनैव निर्वाहोऽ-
स्त्विति चेत्, न । तन्तुत्वादिना कारणत्वबुद्धिव्यपदेशयोरप्रामाण्यापत्तेश्च, किमाकस्मिकत्वं तदवच्छिन्नसामग्र्यनिश्चये एता-
वत्सत्त्वेऽवश्यं पटोत्पत्तिरित्यनिश्चयः, इत्थं च प्रवृत्तिरपि दुर्घटा । तादृशनिश्चय एव कृतिसाध्यताधीसम्भवात्, तत्पटत्वाव-
च्छिन्नस्याकस्मिकत्वं त्विष्टम्, तद्वर्मावच्छिन्नसामग्रीसत्त्वेऽपि तथानिश्चयायोगात् तद्वर्मावच्छिन्ने प्रवृत्त्यभावाच्च, किञ्च विशेष-
पान्यव्यतिरेकाभ्यां सामान्यव्यभिचारानिर्णयानुगतागुरुविशेषान्तरानुपस्थितिलाघवादिप्रतिसन्धानवशात् सामान्यत एव
हेतुहेतुमद्भावग्रहात् ग्राहकाभावादेव न विशेषकार्यकारणभावसिद्धिः । व्यक्तिस्थानीयापत्तिसत्त्वेऽपि च तदा शततन्तुकानुत्प-
त्तिर्विशिष्टचरमसंयोगहेतुत्वादेवोपपद्यते । अथास्तु कालनियमश्चरमसंयोगहेतुत्वात्तथापि देशनियमाय प्रागभावसिद्धिः, शतस्य
तन्तूनां तत्तत्संयोगानां च विशिष्य तद्वेतुत्वे गौरवाद् व्यभिचाराच्च तत्प्रागभावस्यैव लाघवात्तत्पटहेतुत्वात्, किञ्च यत्र शत-

तन्तुकपटस्य मध्येऽवयवसयोगनाम्नाशुचन्तुकपटद्वयोत्पत्तिस्तत्र तयोः कालनियमस्य श्रुतवन्तुकनाशहेतुत्वेनैव सिद्धौ
देशनियमाय प्रागभावासिद्धिरिति चेत्, न । तत्र चरमसयोगश्रुतवन्तुकनाशयोः स्वसमानाधिकरणान्यवमत्वविशेषसमर्गेण हेतु-
त्वादेव देशनियमस्यापि सम्भवात् । न च यत्र युगपदुत्पत्तौ श्रुतवन्तुसयोगैः पट आरभ्यते तत्र चरमसयोगानामपि वृत्तवत्त्वेन
हेतुत्वे गौरवात् प्रागभावसिद्धिः, यत्रापि तावत्सयोगमाश्रयित्वात्या द्रव्यारम्भकतावच्छेदकत्वाल्यैव वा तत्कालावच्छिन्ना-
न्यवमत्त्वसमर्गेण हेतुत्वात् । न च बुद्धिविशेषेण विनिगमकामावाः, तस्य प्रत्यक्षशब्दादिरूपतया निर्णयाभावाविधिताव्यभि-
चारकस्य सयोगस्यैव हेतुत्वात् । स्यादेतद्, व्यक्तिस्थानीयापचित्तत्वे श्रुतानां युगपदुत्पन्नानन्तस्तयोर्गाहुत्यन्यपटस्य
नानासंयोगनाशाश्रयतः पुनस्तेषामेव श्रुतानां सयोगान्तरात्पटान्तरोत्पत्तिफलं उत्पत्तिवारणाय प्रागभावासिद्धिः, उपरपटस्तु
प्राग् नोरपद्यते पूर्वपटव्यवस्थायापि तदेतुत्वात् । न च प्राकनपटे श्रुत्वविशेषस्य हेतुत्वात्तदोपो नव्यनये तद्वदुत्पत्त्याग्रेऽपि
सत्त्वादीदृशानन्तप्राक्तनपटोत्पत्तिवारणाय कार्यत्वावच्छिन्ने प्रागभावत्वेन हेतुत्वस्यैकस्यैवोचितत्वात्, आकाशादुदासीन-
मादाय बहुत्वस्य हेतुत्वापत्तेरिति चेत्, न, ईशरीयोपादानप्रत्यक्षावेत्तत्कालावच्छिन्नतद्वृषटावच्छिन्नविशेषव्यवया हेतुत्वेऽनु-
पपन्नमावात् ॥ वस्तुवत्तत्कालावच्छिन्नवत्तत्पटहेतुवत्तत्संयोगाभापद्धतात्पन्त्याभाव एक एव कालदेशनियामक इति मूलतः
पन्त्या इति दिग् ॥ न च तत्कालावच्छिन्नतद्देशस्वरूपायास्तथात्मव्यवया एव तत्कार्यदेशकालनियामकत्वम्, न च वि-
निगमकामावाः, सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्तेर्विनिगमकत्वादित्यस्मवीयाः ॥ प्रागभावतत्प्रागभावावेत्तिवृत्तिः (९)
षट्स्य प्रागभावः कुशल तस्य कोशलस्य स्वातन्त्र्यस्यापि वृत्तिष्वेव परमाणौ विभ्रान्तिः, तत्परम्परानाधारपटप्रव्यवस-

रम्परानाधारकालत्वस्य घटव्याप्यत्वाच्च, न घटरहितकाले घटवत्त्वम्, घटप्रागभावध्वंसवत्त्वमेव घटवत्त्वमिति तु विसभागस-
न्तत्यनुगतत्वान्नाद्रियत इति ऋजुसूत्रोपजीवीव्यवहारानुसृतः पन्थाः ॥ तत्र (१०) पूर्वपूर्वपरिणामसन्ततौ, अस्य (१०)
प्रागभावस्य, दूषणावतारः (१०) पूर्वोत्तरपर्यायाणां घटात्मकत्वप्रसङ्गरूपः, सन्ताननत्वाभिप्रायादिति (१२) अगृहीतमेद-
पूर्वपूर्वक्षणैरेवैकत्वानादित्वादिव्यवहारोपपत्तेरित्यर्थः । नन्वेवं सन्तानस्य साम्बृतत्वात् साम्बृतमेव प्रागभावैकत्वानादित्वादि
स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाह-सन्ताननिक्षणापेक्षया त्विति (१२) पूर्वपूर्वक्षणानां घटप्रागभावत्वेऽपि यावत्तन्निवृत्तेर्घटोत्प-
त्तिव्याप्यत्वात्न दोष इत्याह-तथाऽस्मिन् पक्ष (१३) इत्यादि, पूर्वकालविशिष्टस्येति न च पूर्वपदार्थस्य प्राग-
भावगर्भत्वे आत्माश्रयः, घटतद्भवंसानाधारार्थत्वे च ध्वंसलक्षणेऽप्युत्तरकालपदार्थस्य प्रागभावगर्भत्वेऽन्योन्याश्रय इति
वाच्यम् । कालविशेषावच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धेन मृद्रव्यादेव प्रागभावव्यवहारोपपत्तेः, सम्बन्धस्य च प्रागनुपस्थितस्यैव संसर्ग-
तया सर्वरूपगमात्, हन्तैवं कालविशेषघटितसम्बन्धेन मृदादिद्रव्यादेव घटादिद्रव्यमपि नातिरिच्येत, न
चेत्थमिष्टापत्तिः कर्तुं युज्यते, व्यवहारनयवादिनोऽतिस्मृतेक्षिकायां परमाणुविश्रान्तौ तस्यापि सत्यासत्यत्वचिन्तायां सदद्वैत-
सिद्धौ सङ्ग्रहनयसाम्राज्यापत्तेरिति चेत्, न, मृदादिद्रव्याद् घटादिद्रव्यस्य प्रत्यभिज्ञानादिना किञ्चित्कालस्थापित्वेन सिद्धस्य
पृथगनुभूयमानत्वेन तन्मात्रत्वाकल्पनात्, प्रागभावादेस्तु तथा पृथगनुभूयमानत्वेनाधारमात्रस्वरूपत्वकल्पनात्, इत्थमेव
व्यवहारनयप्रवृत्तेः, घटादिद्रव्ये आधारभिन्नत्वमुद्धृतमभावपर्याये तु तदभिन्नत्वं तथेति विवेकः ॥ 'तस्य चेति' (१४६-२-४)
कालविशेषविशिष्टमृदादिद्रव्यरूपत्वे घटादिप्रागभावस्य कार्योत्पत्तौ विशिष्टध्वंसो द्रष्टव्यः । कालविशेषघटितसम्बन्धेन मृदा-

दिद्रव्यरूपत्वे च सम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगित्वात् स इति तत्त्वम् । पर्यायरूपतयापीति (६) नानाधर्मा-
 नुगतस्य प्रागभावर्याप्यस्यैकस्यापि कल्पनादित्यर्थः । यद्यप्यनुगतगुणपर्यायाधारतया प्रत्यभिज्ञानविषयतया च न तदेकत्व
 सिद्ध्यति, तथापि घटादौ घटप्रागभावादेरेकस्यैव हेतुत्वे लाघवाच्चस्यैकत्वसिद्धिरिति परमार्थः । अनेकत्वेऽपि कथञ्चि
 देकत्व स्याद्वाददृष्टावबिबुधमेव शरीरादिदृष्टान्तेन तद्वत्स्यति, स चैकानेकत्वभावाद् इत्यादि (८) ॥ कारणस्येति
 (१२) नहि कपालमालारूपघटकार्यनाशे घटकारण जायते, विपरीतव्याप्तेरभावाद्, न च तदभावे घटोत्पत्तिरापादयितुं
 शक्यत इत्यर्थः । मृदादिद्रव्यमिति (१४०-१-२) घटप्रपञ्चे व्यवहारहेतुता तु न घटोत्तरकालयुत्तिष्ठताकारविकलघट-
 द्रव्यत्वेन, उत्तरत्वस्य ज्वंसगर्भतयास्माध्यादिदोषापत्तेः, किन्तु स्वोत्तरकालयुत्तित्वत्वाकारविकलत्वस्वरूप्यत्वेतद्विषयसम्बन्धेन
 घटविशिष्टत्वेन स्वोत्तरकालावच्छिन्नत्वपरिवायितस्वरूप्यत्वसम्बन्धेन तदूयदविशिष्टमृदादित्वेन वेति बोध्यम् । प्रमाणार्पणया
 तु प्रथमतो द्रव्यपर्यायात्मैकानेकत्वभावमेति प्राग्यदेव द्रष्टव्यम् । कार्यद्रव्यं तदापादनीयमिति (८) पुरुषव्यापार-
 नान्तरीयकत्वेन घटादेः कार्यद्रव्यस्य साधनीयमित्यर्थः । ततश्च प्रागभावाप्रतियोगित्वेन तस्यानावित्यभावादनीयम् । घटा-
 दिकार्यद्रव्य यदि प्रागभावाप्रतियोगि स्यादनादि स्यादित्येवमिति बोध्यम् । तदाह—‘तथेत्यादि’ कार्यत्वानादित्वयोरुक्तम-
 योरापादने तु प्रागभावापनिहवस्य न कथमपि सामर्थ्यमित्वेव व्याख्यातम् । ‘आपाद्यस्यापीति’ (९) स्वतन्त्रानुमानवत्
 प्रसङ्गापादनस्यापि प्रतिवादिद्रूपकत्वसामर्थ्यादिति बोध्यम् । अतिदिशति एतेनेति (९) ॥ तस्य विरुद्धत्वादिति
 (१२) शब्दोऽभिब्यक्तेः प्राक् सन् स एवायमिति प्रत्यभिज्ञायमानत्वादित्यत्र सर्वथा प्राक् सत्ताया एव साध्यत्वा-

तद्विपरीतेन कथञ्चित् सत्त्वेन च हेतोर्व्याप्तिवात् सर्वथाऽस्तोऽपरिणामित्वे पूर्वोत्तरकालकोटिपर्यायस्पर्शासम्भवादित्यर्थः ।
सांख्यमतेऽप्येतदितिदिशति । 'एतेनेति' (१४) अभिव्यक्तिप्रागभावाङ्गीकारे शब्दप्रागभावस्त्यागानर्ह इत्याह—'कल्पयि-
त्वाऽपीति (१४)' ऐतिह्यकृतविशेषमाह—'ननु चेत्यादि' (१४७-२-१) अभिव्यक्तेः शब्दपुरुषश्रोत्रभेदाभेदविकल्पासहत्वात्
दूषयति शब्दादभिज्ञाया हत्यादिना (३) स्वरुचिविरचितदर्शनमात्रमित्यन्तेन (१४८-१-३) ग्रन्थेन ॥ इच्छामात्रेण
कार्यस्यापिशब्दस्याभिव्यङ्ग्यत्वाभ्युपगमे घटादावपि तत्प्रसक्त्या सांख्य एव विजयेतेत्याह एवं हीति (३) नन्वस्तु
सर्वत्र व्यङ्ग्यत्वपक्ष एव साङ्ख्यानां शब्दे च मीमांसकानां, न च व्यङ्ग्यत्वपक्षे घटप्रत्यक्षत्वं कप्रत्यक्षत्वं च दण्डादेर्विजाती-
यनिमित्तपवनसंयोगादेः अन्यतावच्छेदकं वाच्यम्, कार्यत्वपक्षे च घटत्वं कत्वं चेति तत्र लाघवमिति वाच्यम् । व्यङ्ग्यत्वप-
क्षेऽपि घटत्वकत्वादेर्लौकिकविषयितया जन्यतावच्छेदकत्वे लाघवानपायात् । न च द्रव्यत्वशब्दत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षे व्यभि-
चारः । स्वाश्रयविषयितायाः कार्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धत्वे दोषाभावादित्याशङ्क्यामाह भाष्यकृत्—न हि व्यञ्जक-
व्यापृतिर्निगमेन व्यङ्ग्यं सन्निधापयतीति (५) तथा च तात्वादिव्यापाराभियमेन शब्दसन्निधानान्न स
तद्व्यङ्ग्यः, किन्तु तत्कार्य इत्यर्थः । व्यङ्ग्यत्वेऽपि तात्वादिव्यापारेण सन्निधानं शब्दस्य सर्वगतत्वाद्भविष्यतीति मीमां-
सक आशङ्कते—नायं दोष इत्यादि (६) ॥ घटादावतिप्रसङ्गेन तदूययति अन्यत्रापीति (७) कपिलमते इष्टापत्तौ कारणव्या-
पारसन्निधानेन सदा कार्याविर्भावप्रसङ्गदूषणमाह—इष्टत्वादित्यादिना (७) व्यापारस्य व्यापारिणो भेदाभेदयोर्यो दोषस्तम-
वस्थाया अप्यवस्थावतस्तयोरितिदिशति । एतेनावस्था प्रत्युक्तेत्यादि, (१४८-२-१) परिणामेऽप्येनमतिदेशमाह—परि-

णामेऽप्येव पर्यनुयोगस्तुल्य इति (१४८-२-२) अवस्था कालकृतो विशेषः, परिणामस्तु सत एव प्रदेशपरिणामादिनान्यथा-
 भाव इति विशेषः । तस्य (५) प्रधानस्य, तत्कार्यत्वेन (५) उपकारकार्यत्वेन, उपकार्यत्वस्य कार्यत्वविशेषादित्यर्थः । भाष्ये
 'सर्वं समानमिति' (५) परिणामभेदाभेदपक्षदूषणमित्यर्थः, तदाह दृष्टिः कृतम् । 'यावन्तो हीत्यादि' (६) ॥ तस्यामिति ( )
 तस्यो (८) प्रधानस्योपकाराणां वाऽनवस्थायाम्, भोग्यस्य प्रकृतिमहदादेरप्राधे, पुस्तो भोक्तृत्वाभावावभाषः स्यात्
 (८) । तस्य (९) भोक्तृत्वस्य, तद्व्यवस्थायात् (९) भोग्यसद्भावनियतत्वात्, अवस्थानाभावात् (९) स्वरूपासिद्धेः । तर्हि
 तस्य कारणावात्मलाभोऽभ्युपगन्तव्य इति (१४९-१-३), तस्याविर्भावस्य, न वेदेव तदाविर्भावस्य नित्यं सत्त्वमसत्त्व
 वा स्यादित्यर्थः । आत्मलाभे (४) उत्पत्तौ, तदेवं सांख्यमतस्यापुस्तत्वात् द्रव्यद्रव्यरूपत्वसमर्पनाय तद्व्यवस्थायां भीमांसकस्य न
 न्याय्यमित्युपसंहरति 'ततो नैत्यादि' (७) ॥ किं कृतमभवणमिति (८) शब्दतत्त्वमिकर्षादिः श्रापणकारणस्याखण्ड-
 स्य सत्त्वादित्यर्थः । 'तिरोधायकस्येत्यादि' (९) 'प्रौढिवादोऽप्यम्' ॥ वस्तुतः शब्दभावणप्रतिबन्धकमायुविशेषकल्पनागौर-
 वमेव दूषणं पीड्यम् । किञ्च कत्वस्वत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षप्रतिबन्धकतावच्छेदिका अपि जातयो वायुसंयोगेण कल्पनीयास्ताव
 परस्परं कोलाहलसलीयवायुसंयोगे समीर्यन्ते, तदा कत्वाद्येकतरप्रकारकप्रत्यक्षसाध्यमावादिति जातिरूपो विशेषो दुर्वचः,
 तत्तद्वायुनामन्यतमत्वादिना प्रतिषन्धकत्वे चोदासीनप्रवेद्याप्रवेद्याभ्यां विनिगमनाविरह इति न किञ्चिदेतत् । ननु कोलाहले
 कत्वादिप्रवहाराणामन्यतमत्वादिना कत्वादिप्रत्यक्षे हेतुत्वमयेत्य विजातीयनिमित्तपवनसंयोगहेतुत्वमेव ज्यायः । तथा च विना-
 शानभ्युपगमेऽपि शब्दस्य विजातीयनिमित्तपवनसंयोगाभावकृतमभवणं भविष्यतीति नानुपपत्तिः, प्रत्युत शब्दप्रागभावार्थ-

साकल्पनलाघवेनोपपत्तिरेवेत्याशङ्कयाह—‘ननु चेत्यादि’ (१३) तदश्रुतिरपीत्यत्र नैकान्तत इति योजनीयम् । तद्विकले सम्भवादिति ( ) सहकारिकारणविकलेऽश्रुतेः सम्भवादित्यर्थः । तर्हि किमयमित्यादि (१४) ॥ योग्यशब्दसत्त्वे इन्द्रियमनोव्यापारसादृश्ये तत् प्रत्यक्षं स्यादेव निमित्तपवनसंयोगस्य घ्राणसन्निधानमात्रेण गन्ध इव शब्दे कर्णसन्निधानमात्रेणोपकारित्वात् विशिष्य शब्दप्रत्यक्षहेतुत्वे मानाभावादित्यर्थः । अत एवात्र नैयायिको भीमांसकं पर्यनुयुङ्क्ते, त्वया चैत्रादेः स्त्रीयभैत्रशुक्रादिककारादेः प्रत्यक्षे चैत्रादिकर्णविच्छिन्नानां विजातीयसंयोगानां कारणत्वं वाच्यमित्यातिगौरवं मम त्वच्छेदकतया चैत्रादिककारादौ विजातीयवायुसंयोगो हेतुस्तत्पुरुषीयनिखिलशब्दप्रत्यक्षे च तत्पुरुषीयकर्णविच्छिन्नसमवाय इति कथं न लाघवमिति, अस्मन्मते तु बाह्यो वायुः प्रापको नतु कारको व्यञ्जको वेति तदुपनीतशब्दस्य श्रोत्रेण संयोगप्रत्यासत्तैव ग्रहणाच्छब्दविषयकश्रावणे श्रोत्रसंयोगत्वेनैकहेतुतयैव सकलोपपन्नाघवमिति श्रद्धेयम् । असामर्थ्यवर्णनेऽसामर्थ्यस्य व्यतिरेकाव्यतिरेकचर्चस्तु परिणामचर्चत्वागवदेव प्राचीनप्रणयानुरोधिभिरनुसन्धेयः । वर्णानां नित्यत्वसर्वगतत्वाम्युपगमे सङ्कला श्रुतिः स्यात् क्रमश्रुतिश्च विरुद्धेत । कार्यत्वे तु वक्तृश्रोतृविज्ञानयोः क्रमवृत्त्यपेक्षया क्रमोत्पत्तिप्रतिपत्त्योरविरोध इत्याह—किञ्च वर्णा इत्यादिना (१४९-२-५) ततः क्रमोत्पत्तिप्रतिपत्त्योरन्यथानुपपत्त्या न सर्वगता वर्णा नापि नित्या इत्यन्तेन ॥ (१५०-१-५) ननु चैत्रादिककारादिप्रत्यक्षे विजातीयनिमित्तपवनसंयोगहेतुत्वान्नानुपपन्निरिति चेत्, न, उक्तोचरत्वात्, किञ्च शब्दस्याकार्यत्वपक्षे तत्र चैत्रीयत्वादेरेवासिद्धिः, चैत्रजन्यत्वमेव हि चैत्रीयत्वं स्वाश्रयजन्यताविशेषसम्बन्धेन चैत्रत्वमेव वा, एवं च शब्दविशेषाद्वक्तृविशेषानुमानोच्छेदप्रसङ्गः । न च चैत्रवृत्त्यभिव्यक्तिविषयत्वमेव चैत्रीयत्वं,

मैत्रशब्दस्यापि वैत्रकर्णागतस्य वैत्रणामिष्यकैः । न च वैत्रीयतात्वादिब्यापारजन्यामिष्यक्तिविषयत्वं तत्, शब्दत्वादायति-
 प्रसङ्गात्, नापि शब्दत्वे सतीतिविशेषणादनतिप्रसङ्गः, एतावदप्रतिसन्धानेऽपि वैत्रीयोऽयं शब्द इत्यनुभवात्, न वैव वैत्री-
 यत्वं जातिरेव न तु वैत्रजन्यत्वादिकमपीति तद्विषयोऽनुभवो न शब्दकार्यत्वपक्षपातीति वान्यम् । तादृशजातेरपि वैत्रजन्य-
 तावच्छेदकतयैव सिद्धौ तस्य तथात्वादिति दिग् । नन्वनुमानाद्वर्णनित्यत्वं सेतस्यतीत्याशङ्कते 'ननु चेत्यादि' (५)
 तदूयति 'भाष्यकृत् 'क्षणिकेऽन्वेयेति (६)' नर्त्यक्याः कर्णाङ्गहारादिषु ध्वनमधुरैरेव तदेवेदं कारणं स एवायमङ्गहार इति
 प्रत्यभिधानदर्शनाभिरूपत्वविरुद्धक्षणिकत्वेन ज्ञात प्रत्यभिधानं नित्यत्वे साध्ये विरुद्धं सादृश्यदोषादनेकत्रैवैकत्वविषयकत्वेन तत्
 प्रवृत्तिनिषेधमादित्यर्थः । आशुद्यन्नपमाभिरूप चेद मीमांसकं प्रति दूषणमिति स्याद्वादिनो नापसिद्धान्तो, नानानयमये
 मगपत्प्रवचने क्वचिद् कस्यचिदाश्रयणे दोषाभावादिति मन्तव्यम् । दोषस्यलान्तरमाह 'पतेनेति' (६) क्षणिकाभि-
 र्मुक्तिभिर्दोष्यभिचार इत्यर्थः, इत्यभिधानादिति (७) शास्त्रान्तर इति शेषः । विरुद्धत्वेऽपि व्यभिचाराभिधानं च
 दोषसाङ्ग्यसम्भवादिविरुद्धम्, युद्धिकमणोरप्येकत्वाच्च विरुद्धत्वमित्याशङ्कते- 'नन्विति' (७) ॥ अतिप्रसङ्गाभेदमुक्तं युक्तमिति
 परिहरति क्रियेकत्वेऽपीत्यादि (८) ॥ शब्दानिगन्तव्यमुपसंहरति, तद्ययमिति (१३) ॥ सर्ववर्णैकत्वनिरासादकारादिवर्णस्यैकत्व-
 मपि नास्तीत्याह- 'तदेयमिति (१३) ॥' देशभेदः शुक्सारिकाद्याश्रयभेदात्, स्वभाषभेदश्च तारमन्दादिभेदाद्भ्रष्टव्यः । 'युगप
 त्प्रतिनियतेति' (१५०-२-४) ननुतार त्वादयो वायुगता एवाकारादावारोप्यन्त इति न तेऽकारादिभेदकाः स्युरिति चेन्मैवं,
 एव सत्यत्वादेसपि वायुधर्मत्वापचौ शब्दस्यैक्यप्रसङ्गाच्चदेव शब्दस्यापि वायुधर्मत्वापचौ शब्दमात्रस्य दत्तजलाञ्जलित्वप्रस-

ज्ञाच्च । अस्तु तर्हि तारमन्दशुक्सारिकाचैत्रादिग्रभवेदेनैव शब्दनानात्वं तारादिस्त्वकार एक एवेति चेत्तत्राह—स एवाय-
मकार इतीत्यादि, (४) ॥ 'नहीति' (६) नहि कथञ्चित्केनचित्सादृश्येन क्वचित्पर्याये प्रत्यवमर्शे एकत्वप्रत्ययो न स्यात्,
किन्तु स्यादेव, तथा च सर्वस्यैकत्वं स्याद्वर्णवदित्यर्थः । वर्णैकत्वे विशेषबुद्धेः प्रकारः कः स्यात्तत्राह—'तच्छेषेत्यादि'
(६) तच्छेषविशेषा वर्णसम्बन्धिनोऽप्रधाना विशेषाः कल्पिता अकारादयस्तद्बुद्धेस्तद्भासनायाः, तदिदमङ्गहाराद्येकत्वेऽपि
तुल्यमित्याह—'सर्वस्याङ्गहारादेरपीत्यादि' (६) ॥ प्रयत्नानन्तरीयको प्रयत्नजन्यः, शब्दस्य कार्यत्वे पुद्गलपर्यायित्वे-
नानिष्टापचिमाशङ्कते 'ननु शब्दस्येत्यादि' (९) ॥ आपाद्यापादकथोर्व्याप्त्यभावात्त्रेयमित्युत्तरयति नेत्यादिना (१०)
उभयत्र दर्शनाभावप्रयोजकतौल्यमुपदर्शयति—गन्धपरमाणूनामित्यादिना (१०) ॥ जात्याऽदृश्यत्वमनियतमिति पुनराश-
ङ्क्य प्रतिबन्धोचरयितुमाह—अथ मतमेतदित्यादिना (११) ॥ प्रतिबन्धिरनुत्तरमिति । महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपा-
भावमदृश्यत्वप्रयोजकमुभयत्र तुल्यवदुपदर्शयति—अथ तस्येत्यादिना, ( ) प्रसङ्गान्तरमपि गन्धद्रव्यदृष्टान्तैव निराक-
रोति—शब्दपरमाणूनामित्यादिना (१५१-१-३), शब्दपरमाणुप्रतिघातोऽपीति (१४), कुल्यादिनास्त्येवेति
पूर्वेण योजनीयम् । 'गन्धपरमाणूनामपीति' (१३) अत्राप्यागमनादीनामदृष्टानां परिकल्पनाप्रसङ्ग इति सम्बन्धनीयम् ।
शब्दपुद्गलानामपि (४) इत्यत्रापि प्रतिपत्तिविशेषान्यथानुपपत्त्येत्यादि प्राक्तनं योजनीयम् । नन्वेवं पुद्गलपर्यायित्वेन पौरु-
षेयत्वेन च वर्णस्य नित्यत्वं माभूत्तदनुपूर्वी त्वपौरुषेयी नित्या भविष्यतीत्याद्याशङ्कते—'स्यादाकृतमिति' (१५१-२-४) ॥
आनुपूर्व्या वर्णव्यतिरिक्तत्वागस्या अपि न नित्यत्वमित्यभिप्रायवानाह—तदप्ययुक्तमिति (६) ॥ एतेन वैयाकर-

जानां नित्यस्फोटबाधोऽपि निरस्तः । आनुपूर्वीनिरासेन निगृह्यतद्रूपवाक्यस्फोटस्यापि निरासात्, अन्येषां तदभि-
 युक्तेरत्यनादतत्वात्, तथाहि—“स्फोटबाधप्रपवादवर्जित, सत्त्वर प्रकटयिज्जला मया । शान्दिकप्रणयकर्म-
 कार्मणं, प्रक्रिया पटुधिया प्रवर्धयते ॥ १ ॥ वर्ण १ पद २ वाक्य ३ स्फोटाः, पदवाच्यगन्तायस्वण्डौ ५ तौ ।
 जातिस्फोटप्रमित्यष्टौ स्फोटाः ८ स्मृतास्तद्वृक्षैः ॥ २ ॥ तत्र १ वर्णस्फोटः, पचति राम इत्यादि प्रयुज्यमाने साधुशब्दे-
 जन्तुर्गतानां विवृणितार्थादीनां वाचकत्वादिना सिद्ध्यति, ये त्वाहुः प्रयोगान्तर्गतस्तिवाद्यो न वाचकास्तेषां प्रभुत्वेन शक्त्यान-
 न्त्यापचोः, यथायथे प्रभोरथावापादेऽभूतगुणदेरमायरूपस्य बोधकत्वात्सम्भवात् । किन्तु ते स्मृता लकारादयः स्वादयश्च वाच-
 काः, सत्त्वस्य जातिरूपतया दृक्पतावच्छेदकत्वोचित्यादव्यभिचाराच्च, आदेक्षानां तु भिन्नतया परस्परव्यभिचारित्वात्, लः
 कर्मणीरमाद्यनुशासनानुगुण्याच्च, न तादेक्षेष्वर्थबोधकमनुशासनमुपलभामह इति, तान् प्रयुज्यते व्यपस्यातः प्रयोगान्तर्गता
 वाचका न तु स्मृताः, पयतीत्यादौ लकारमविदुषां बोधात्, न च तेषां विवृणितये शक्तिप्रमाद्वोधः, तस्य भ्रमत्वे मानाना-
 वात्, आदेशिनामपि तत्तद्वैयाकरणैः स्वेच्छानुपेयेन भिन्नभिन्नानामभ्युपगमात्, कः श्रुतः को नैति—व्यपस्यानापचोद्ब-
 त्वेषां शक्तत्वे गौरवव्यभिचारौ दुरुद्धरौ । आदेक्षानां प्रयोगान्तर्गततया नियतत्वात् युक्तं तेषां शक्तत्वं तथा आदेशिस्मर-
 नकल्पना नैति लापवं, व्यवहारेऽपि, व्यवहारस्तावच्छक्तिग्राहकेषु मुख्यः । स च भूयमाणविज्ञादिष्वेवेति त एव वाचका
 इत्यर्थः । तदेतुन्यायतोऽपि लकारस्य बोधकत्वे भूल इत्यतोऽपि बोधः स्यात्, तादृशबोधे पचतीति समभिग्याहारोऽपि फार-
 गमिति चेत्, तर्साविभ्यक्तत्वावस्तु तादृशसमभिग्याहारस्यैव वाचकत्वञ्चकिं, अन्यथा लकारस्य वाचकत्वं समभिग्याहारस्य

कारणत्वं चेत्तुभयं कल्प्यमिति गौरवं स्यात् । तथा च तादृशवर्णसमभिव्याहारास्तादृशसमभिव्याहृता वर्णा वेत्यत्र विनिगम-
काभावात् प्रयोगान्तर्गता वर्णा वाचकाः सिद्ध्यन्ति, कुत्सिष्ठोः कर्तृभावनावाचकत्वव्यवस्थान्तोऽपि तेषां तच्चसिद्धिः, आदेशानां
वाचकत्व एव हि तिङ्गत्वेन भावनायामानत्वादिना कर्त्तरि शक्तिरित्युपपद्यते विभागः, न च शानजादौ कृतिलंकारार्थः, आश्रयः
ज्ञानजर्थ इत्यस्तु “कर्त्तरि कृत्” इत्यनुशासनादिति शङ्क्यम् । स्थान्यर्थेन निराकांक्षतया शानजादौ कर्त्तरीत्यस्याप्रवृत्तेः,
अन्यथा घञादावपि तत्प्रवर्त्तते, न च देवदत्तः पचमान इति सामानाधिकरण्यानुरोधच्छानचः कर्त्ता वाच्यः स्यादिति
वाच्यम्, पचतितरां मैत्रः पचतिकल्पं मैत्र इत्यादिष्वपि तद्दर्शनादिति दिग् १ ॥ एवं वर्णस्फोटोऽपि २ सिद्ध एव,
समभिव्याहृतवर्णानां वाचकत्वे सिद्धे तादृशवर्णसमभिव्याहाररूपपदस्य वाचकतायाः सिद्धिर्नोभ्यात्, प्रतिवर्णमर्थस्मरणस्या-
नुभवविरुद्धत्वात्, प्रत्येकवर्णानामर्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वापत्तौ “नलोपः प्रातिपदिकांतस्य” इत्यादिभिर्द्धनं वनमित्यादौ न-
लोपापत्तेश्च, एतच्चरमवर्ण एव वाचकत्वं शक्तिकल्पनौचित्यात्, तस्या व्यासज्यदृष्टित्वे मानाभावात्, पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्य-
संस्काराश्चरमेणार्थधीजनने सहकारिण इति न तन्मात्रोच्चारणादर्थधीः, “सुप्तिङन्तं पदम्” इति पक्षेऽपि घटेनेत्यादौ प्रकृतिप्रत्य-
यविभागस्य वक्षनसादिसमुदायादेश इव दुर्ज्ञानत्वात्पदस्फोटः स्वीकार्यः २ ॥ एवं हरेव विष्णो वेत्यादौ प्रत्येकपदज्ञानेऽपि समु-
दायशक्तिज्ञानाच्छाब्दबोधोदयाद्वाक्यस्फोटोऽपि ३ सिद्ध एव । वस्तुतः पदैः पदार्थविबोधो वाक्येन वाक्यार्थविबोध इति पदा-
र्थशक्तिः पदेऽपि वाक्यार्थशक्तिर्विकेऽभ्युपेयेति पदस्फोटवाक्यस्फोटौ व्यवस्थितौ । अन्यथा घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरि-
त्यादौ विपरीतव्युत्पत्तिरहितस्यापि बोधप्रसङ्गात्, तत्रैव घटकर्मकमानयनमिति बोधे घटार्थकप्रातिपदिकोत्तरकर्मत्ववाचकविभ-

यत्तेस्तत् आनपनार्थकधातोस्तत् आख्यातस्य समभिव्याहारः कारणमिति कार्यकारणभावज्ञानमपि हेतुरिति चेत्, तर्हि सिद्धो
 वाक्यस्फोटः ३, पटादिपदार्थयोगे बोधकतारूपपदशक्तिज्ञानस्यैव विशिष्टवाक्यार्थबोधे पदसमभिव्याहाररूपवाक्यनिष्ठबोधकता-
 रूपवाक्यशक्तिज्ञानस्यापि हेतुत्वकल्पनात्, अर्थोपस्थापकज्ञानविषयशब्दद्वयचिह्नानकारणत्वस्यैव शक्तित्वात् । वाक्यार्थस्या-
 पूर्वत्वात् कथं तत्र शक्तिग्रह इति चेत्, अन्विताभिधानवादे पदेऽपि कथम्, अन्वयस्यापूर्वत्वात् । यदि च पदशक्तिः पदार्थादि
 ज्ञाताऽन्वयपांशे चाज्ञातोपपुज्यत इति कुञ्चशक्तिसाधः, तदा भूमावि वाक्यशक्तिरज्ञातैवोपपुज्यत इति पादाभ्युपगमस्तुल्यः,
 अन्येते पदशक्तिग्रहो दृढव्यवहारद्वन्द्वनसहकृतेन मनसा चेत्, वाक्येऽपि तुल्यमेतत्, अत एव सर्वत्र वाक्यार्थो लक्ष्य इति
 भाष्यः । वस्तुतः सहवितार्थे विशिष्टवाक्यस्यैव प्रथम शक्तिग्रहस्तदनन्तरामवापोद्वापाम्नां प्रत्येक तद्वग्रह इत्युपनीज्यत्वाद्वा-
 क्यस्फोट आभ्यवर्णीयः । न च पदस्य वाक्यत्व वा दुर्ग्रहम्, परमवर्णप्रत्यक्षसमयेऽप्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेनोपस्थितपूर्ववर्णवस्वरू-
 पस्य तस्य दुर्ग्रहत्वात्, वाक्यं पदं चालम्बमेव, न तु वर्णसमूहोऽनन्तवर्णकस्यने मानाभावात्तद्वर्णोत्पादकस्याभिमतवायुसयो-
 गनिष्ठं वैजात्यमादायैव ककारो गकार इत्यादिप्रतीतिवैलक्षण्यमगमत्वात्, उक्तं हि देवताधिकरणे आत्मत्यां, तारत्वादि वायुनिष्ठं
 वर्णेष्वारोप्यत इति । न चैव वाचकोऽपि वायुसयोग एव स्यात्, प्रत्यक्षोपलभ्यककारादेरेव तत्त्वस्यानुभविकत्वात् । तथा च तदेवेदं
 पदं तदेवेदं वाक्यमित्यादिधियाऽलम्बस्फोटः सिद्ध्यति । एतेन गौरित्यादौ शकारोकारविसर्गादिव्यतिरेकेण स्फोटाननुमयात्
 श्रूयमाणवर्णानामेव वाचकत्वमित्ययास्तम् । तेषां स्फोटान्तिरिक्तत्वाभावात्, उक्तवायुसयोगानां मध्ये केषांचिद् गत्वेन केषांचिदो-
 त्वेन केषांचिद्विसर्गत्वेनाभिव्यञ्जकत्वाभावात्तुपपत्तिः, अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन धवत्वस्य टकारे ग्रहादेतादृशपदज्ञानकारणताया

अविवादात्, परं त्वव्यवहितोत्तरत्वं स्वज्ञानाधिकरणक्षणेोत्पत्तिकज्ञानविषयत्वं वाच्यम्, अत एव घज्ञानानन्तरज्ञानविषयत्वरूपा
दस्यानुपूर्वीत्यादिनैयायिकवृद्धानां प्रवादः, एतेन पर्यायस्थलेष्वेक एव स्फोटो नाना वा ? नाद्यो घटपदे गृहीतशक्तिकस्य कलशप-
दाद् बोधप्रसङ्गात्, न च तत्पर्यायाभिव्यक्तशक्तिग्रहस्तत्पर्यायश्रवणोऽर्थहीहेतुरिति वाच्यम् । एवं प्रतिपर्यायं शक्तिग्रहप्रौव्येण
तत्तत्पर्यायशक्तिग्रहेतुताया उचितत्वात् तथा सति शक्तिग्रहत्वेनैव हेतुत्वे लाघवात् । अन्यथा तत्पर्यायाभिव्यक्तशक्तिग्रहत्वेन
हेतुत्वे गोरवात् । न द्वितीयोऽनन्तपदार्थानां तेषां शक्तिं चायेक्ष्य क्लृप्तवर्णेष्वेव शक्तिकल्पनाया लघुत्वादिति परिमलोक्तमपा-
स्तम् । पर्यायेष्वनेकशक्तिस्वीकारस्य सर्वसिद्धत्वात् तदवच्छेदकानुपूर्व्याशेषपादितत्वात्, शब्दकौस्तुभे तु वर्णमालायां पदमिति
प्रतीतेर्वर्णातिरिक्त एव स्फोटोऽन्यथा कपालातिरिक्तघटासिद्धिप्रसङ्गादित्युक्तम्, नन्वेवं पदस्याखण्डत्वे शास्त्राप्रामाण्यप्रसङ्ग-
स्तस्य प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां पदव्युत्पादनमात्रार्थत्वादिति चेत्, न । वास्तवब्रह्मबोधनाय वेदान्ते कोशपञ्चकव्युत्पादनवद्वास्तवस्फो-
टबोधनाय व्याकरणे प्रकृतिप्रत्ययादिव्युत्पादनोपपत्तेः । न च प्रत्यक्षस्य स्फोटस्य ग्रहे किं शास्त्रोपायापेक्षयापीति वाच्यम् । उपा-
यस्योपायान्तरादयकत्वात्, तथा च व्याकरणाभ्यासजन्यज्ञाने वैजात्यं कल्प्यते, मन्त्रजन्यमिवार्थस्मरणे, वेदान्तजन्यमिव ब्रह्म-
ज्ञाने, तस्य च ज्ञानस्य यज्ञादीनामन्तःकरणशुद्धाविव शरीरादिशुद्धालुपयोगः, साक्षात्परम्परया वा स्वर्गमोक्षादिहेतुत्वं च । तदुक्तं
वाच्यपदीये—“तद् द्वारमपवर्गस्य, वाङ्मलानां चिकित्सितं । पवित्रं सर्वविद्याना-मधिविद्यं प्रकाशते ॥ १ ॥ इदमाद्यं पदस्थानं,
सिद्धिसोपानपर्वणाम् । इयमामोक्षमाणाना-मजिज्ञा राजपद्धतिः ॥ २ ॥” इति । न चालीकया प्रकृतिप्रत्ययकल्पनया कथं वास्तव-
स्फोटबोध इति वाच्यं, रेखागवयन्यायाश्रयणात् । अथ स्फोटस्य वर्णानां च नित्यतया ककारोत्पत्त्यादिप्रत्ययः कथमिति चेत्,

उदात्तत्वादेरिव क्त्वादेरुपाधेः कल्पितस्याश्रयत्वात्, वस्तुतः स एवायमिति प्रत्यभिज्ञाने गादेर्नित्यत्वात्, न च गत्वावच्छि-
न्नयति यो गिताकमेव भावस्तद्विषयो, व्यक्तवशा मेदस्यापि भासमानस्य विना वाचकं त्यागायोगात् । न चोत्पत्तिप्रतीतिर्बो-
धिका, प्रागसत्त्वे सति सत्त्वरूपाया उत्पत्तेर्वैर्लक्षण्यवविकृदत्वात्, अत एव वर्णगुधारयतीति प्रत्ययो, न तुत्पादयतीति, उच्च-
रितत्वं च तात्त्वोपसंयोगादिजन्याभिन्न्यक्तिविशिष्टत्वम्, किञ्च व्यञ्जकञ्चनिनिष्ठोत्पत्त्यादेः परस्परया वर्णनिष्ठत्वविषयत्वे-
नाप्युपपत्तेर्न साञ्जतिरिक्तवर्णसाधिका, न च वर्णस्थले नियमवो ञ्चनिसत्त्वे मानाभावस्तदुत्पादकं लाघभावेन तदसम्भवेति
वाच्यम् । कस्मात्तदुच्चारणस्थले तुल्यस्त्वानस्य जिह्वयेपदन्तरपाते कर्णानुत्पत्तेर्च्यन्युत्पत्तेष्व दर्शनात्, जिह्वाभिधातजयायुक्कण्ठ-
संयोगादेर्ध्वनिजनकत्वफलपनायस्य च वर्णोत्पत्तिरित्येतेऽपि सत्त्वाचैवैवाप्रामाणिक्यप्रतिषेधप्रतिषेधकभावफलत्वेन गौरवादिति सि-
द्धापक्षगृह्यदवाक्यस्फोटो ४-६ । जातिस्फोटो यथा-वर्णास्तावदावश्यकाः, तदनादरेण स्फोटाभ्युपगमे सोऽयं गकारो यः पूर्वं
ध्रुवइत्यपि स्यात्, न स्यात्त गकारोऽयं न इकार इति, स्फोटस्यैकत्वात् । किञ्च स्फोटे गत्वाद्यभ्युपेयं न वा ? आद्ये तदेव गका-
रोऽस्तु, वर्णनित्यतावादिसिद्धिरिति क्त्वगत्त्वानङ्गीकारात्, तथाचातिरिक्तस्फोटकस्य न च गौरवम् । अन्त्ये गकारादिप्रतीतिविरोधः,
गत्वारोपे मानाभावादिति कृत स्फोटेन, तस्मात् सन्त्येष वर्णाः । परन्तु न वाचकाः, आकृत्यधिकरणन्यायेन जातेरेव सम्प-
त्त्ववद्वाचकत्वस्यापि युक्तत्वाच्च । इदं हरिपदमित्यनुगतप्रतीत्या ह्युपस्थितित्ववन्निष्ठे हरिपदज्ञानत्वेन हेतुत्वाच्चदवच्छेदक-
तया च जातिविशेषस्यावश्यकत्वस्यत्वात् । न च वर्णानुपूर्व्येव प्रतीत्यवच्छेदकत्वस्योर्निर्वाहः, घटत्वादेरपि सयोगविक्षेपवि-
शिष्टमुदाकारादिभिन्नान्यथासिद्ध्यारोपः, तस्मात् सा जातिरेव वाचिका, तादात्म्येन तदवच्छेदिका च, न च जातेः प्रत्येकं

वर्णेष्वपि सत्त्वात् प्रत्येकतोऽर्थबोधोपापत्तिः । अनेकव्यक्त्यभिब्यङ्ग्यजातेरेव स्फोटत्वेनाभिधानात्, वर्णस्फोटपक्षे कथितदोषस-
त्वेऽपि पदवाक्यपक्षयोर्नायम्, तस्या व्यासज्यवृत्तित्वस्य धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वादिति निष्कर्षः । ननु का सा जातिरिति चेत्,
अत्राहुः—“ सत्यासत्यौ तु यौ भागौ प्रतिभावं व्यवस्थितौ ॥ सत्यं यत्तत्र सा जातिरसत्या व्यक्तयो मताः ॥ १ ॥ ” इति ।
अत्र ब्रूमः ॥ अष्टसु स्फोटेषु तावन्निष्कृष्टो जातिरूपवाक्यस्फोट एव ज्यायस्तथा वैयाकरणैरिष्यते, स चानेकव्यक्त्यभिब्यङ्ग्या
जातिः, तत्त्वं चानेकव्यक्तिकिज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वम्, तथा चानेकव्यक्तिकिज्ञानैरेवार्थद्वयपक्षौ किमन्तर्गडुना जातिस्फो-
टेन, किञ्च यथाकथञ्चिदनुगमार्थं जातिकल्पनेऽवलण्डोपाध्यादेरुच्छेदापत्तिरिति वर्णानुपूर्व्येव प्रतीत्यवच्छेदकत्वयोर्निर्वाह
उचितः । तथैवान्वयव्यतिरेकदर्शनात् । सा च वर्णानतिरिक्तेति को वातिरिक्तः स्फोटः । न च वर्णात्मनापि नित्यत्वं युक्तम्,
तदुत्पत्त्यादिप्रतीतिः सार्वजनीनत्वात्, वर्णमुच्चारयति न तूत्पादयतीति च पटं वयति न तूत्पादयतीत्यनेन तुल्यम्, अभिव्यक्ति-
विषयत्वमप्युत्पत्तेर्द्रव्यार्थनयेन सर्वत्रातिप्रसङ्गकम्, पर्यायार्थिकनये चाभिव्यक्त्यंशस्य गौरवेण त्यागाच्छ्रुतोत्पत्तिग्रहोऽपि सर्वत्र
तुल्यः, ज्ञायमानस्य हेतोर्लाघवेनैकस्य स्फोटत्वे च धूमपरामर्शादिस्थलेऽप्येकः स्फोटः स्यादिति न किञ्चिदेतत् । वर्णमालायां
पदमिति प्रतीत्या वर्णातिरिक्तस्फोटं साधयन् दीक्षितस्तच्च शिक्षितालापकृदेव, एवं सत्यधिष्ठानस्य सत्यतया वर्णमालायाः सत्य-
त्वस्य तत्राध्यस्तस्य स्फोटस्य घटवदेवासत्त्वस्य चापत्तेः । न च वर्णाश्रितत्वेऽपि स्फोटस्य गोत्वादिवजातिरूपत्वेन नित्यत्वात्
सत्यत्वमिति वाच्यम् । ब्रह्मदर्शने गोत्वादिजातेरप्यसत्त्वादित्यत्वम्, आत्मैवेदं सर्वमिति श्रुतिवचनादिति कैयटग्रन्थ-
पर्यालोचनतया गोत्वादिवजातिरूपस्यापि स्फोटस्याश्रितत्वेनानित्यत्वादसत्यत्वापत्तेः, तत्तद्व्यक्तिविशिष्टं ब्रह्मैव जातिस्फोट

इति स्वीकारे न पटादासि तदवभासस्य जातोः क्लोट इति नाम क्लोटो न स्वीक्रियते, उपाधिरूपविज्ञेयणाभाये सर्वत्र शुद्ध-
 प्रत्ययसमानादिशेषान्, पर्यायार्थनपञ्चुत्मान्तार्थग्राहिणो द्रव्याधिकस्यापि अधिकरूपनिर्वचनत्वेन तत्र शुब्दप्रत्ययमर्थप्रकृतं
 चेति पद्यपानस्य निनूतरान् मतमतीतये कथञ्चिदनिर्वाच्यतस्य विचारजन्यनिर्वचनरूपरूपानमादायेवाविरोधान्, एतेन
 " इत्थं निष्ठुर्यमाणं यद्, यच्चत्वं निराग्रम् । प्रक्षेपेत्यथर्द्राद्गु-मस्मै पूर्णस्मिन्ने नमः ॥ १ ॥ " इति व्याख्यातम्, अर्थविनिर्मु-
 क्तस्य हानत्वेनाथरस्याप्यप्राप्त्य, अनन्तधर्मकत्वेऽप्यथररस्याद्यतस्य नातद्रूप्याप्यथा नपयिच्छेन्नोपपत्तेः । प्रमाणतयाथय-
 ने-पि मनोमयगगनरुब्धमयतरस्य प्रद्वान्यसिद्धेः, आत्मभावममाम्यानरूपस्य परमद्वय एवनेकान्तसिद्धान्तनीरया मफल-
 कन्तद्वारादितस्य त्रिपथिताम्रपणीपत्वादिति विषयम् । " द्रव्यो व्यवतिरक्लोदा अधिगलितगर्वागमिगया, अगपधौ द्वौ
 हक्लोदौ तदनुगतसदृशव्यययिगौ ॥ न तिर्यक्सामान्यात्तत्रयमिा विभिन्नं यत्तदय, नयानो फाद्रोलाः कलयति
 यमरत्नारमभितः ॥ १ ॥ अमूरगमद्वानां निविद्धतरजालं नयद्वृतं, प्रयाति किञ्चिद्वैय प्रथितमजनान्म्रेण
 सुकृती । पतस्युर्ध्वैगारुणहरिणस्मय विषयो, न मिद्धिः स्याद्वावादिति य इदं वृत्तं विगृह्यति ॥ २ ॥ "

इत्थोदयादः सम्पूर्णः ॥ १० ॥ अन्यत्रेति [इत्येवेति] (१५१-२-७) विगृह्येति ।

अयेनेतेतराभावात्तन्माभावात्पुनरुपमययिनां एतममुद्रापयिष्यः प्रादुशपायाः ।—

सर्वार्थमक तदेक स्यादन्यापोहव्यतिक्रमे । अन्यत्र समभाये न व्यपदिश्येत सर्वथा ॥ ११ ॥

नसिन्नेन सर्वप्रचारिनामिदं वरं नपद्यपत्ते । तदेकं सर्वार्थमकं स्यात्, अनिष्टात्मनापि भावाएव्यापोहस्य व्यतिक्रमे । एव-

समवायिनः समवाय्यन्तरे समवायोऽन्यत्र समवायः, अत्यन्ताभावव्यतिक्रमः । तस्मिन् सर्वस्येष्टं तत्त्वं सर्वथा न व्यपदिश्येत, स्वेष्टात्मना व्यपदेशेऽनिष्टात्मनोपि व्यपदेशप्रसङ्गात्, तेनाव्यपदेशे स्वेष्टात्मनाव्यव्यपदेशपक्षेः स्वयमिष्टानिष्टात्मनोः कालत्रयेपि चि-
शेषानुपगमात् । कः पुनरन्यापोहो नाम ? स्वभावान्तरात्स्वभावव्यावृत्तिरन्यापोहः । स्वभावान्तरादिति वचनात् स्वस्वभावा-
द्व्यावृत्तिरन्यापोहः, तस्याः स्वापोहत्वप्रसङ्गात् । अथापि प्रागभावप्रध्वंसाभावयोरन्यापोहत्वप्रसक्तिरिति चेत्, न, कार्यद्रव्यात्पू-
र्वोत्तरपरिणामयोः स्वभावान्तरत्वेपि तस्य तद्व्यावृत्तेर्धिशिष्टत्वात् । यद्भावे हि नियमतः कार्यस्योत्पत्तिः स प्रागभावः, यद्भावे
च कार्यस्य नियता विपत्तिः स प्रध्वंसः । न चेतरेतराभावस्याभावे भावे च कार्यस्योत्पत्तिर्विपत्तिर्वा, जलस्याभावेजनलस्यानुत्पत्तेः
नक्तचित्तद्भावे च तस्याऽविपत्तेः । कचिदन्धकारस्याभावे रूपज्ञानोत्पत्तेः स प्रागभावस्तस्य स्यादिति न मन्तव्यम्, नियमग्रहणात् केषाञ्चि-
दन्धकारेपि रूपज्ञानोत्पत्तेः । तत् एव नान्धकारं रूपज्ञानस्य प्रध्वंसः, तद्भावे नियमतस्तद्विपत्त्यप्रतीतेः । ततः सूक्तमन्यापोहलक्षणं
स्वभावान्तरात्स्वभावव्यावृत्तिरन्यापोह इति, तस्य कालत्रयापेक्षेऽत्यन्ताभावेऽप्यभावादतिव्याप्ययोगात् । न हि घटपटयोरितरेतराभावः
कालत्रयापेक्षः, कदाचित्पटस्यापि घटत्वपरिणामसंभवात्, तथा परिणामकारणसाफल्ये तदविरोधात्, पुद्गलपरिणामानियमदर्शनात् ।
न चैवं चेतनचेतनयोः कदाचित्तादात्म्यपरिणामः, तत्त्वविरोधात् । नन्वितरेतराभावस्य व्यतिक्रमे चार्थोक्तस्य पृथिवीतत्त्वं सकलज-
लाद्यात्मकमनुपज्यतां, सांख्यस्य च महदादिपरिणामात्मकमक्षेपतस्तदस्तु । सौगतानां तु विज्ञानमात्रमुपयतां किं किमात्मकं स्यादिति
कश्चित्तोपि न विपश्चित् । सौगतानामपि हि संविदो ग्राह्याकारात्कयश्चिद्वावृत्तावनेकान्तसिद्धिरन्यथा संयन्धासिद्धिः, सर्वथा व्यावृत्तौ
संविद्ग्राह्याकारयोरुपकार्योपकारकभावानभ्युपगमात्सवन्यन्तराभावात् । अव्यावृत्तावन्यतरस्वभावक्षणेन किञ्चित्स्यात् । संविदो ग्राह्या-

कारेऽनुप्रवेगे प्राप्ताकार एव स्यात् संविदाकारः । तथा च तस्याप्यभावः, संविदावे प्राप्ताकारयोगात् । प्राप्ताकारस्य वा संविद्यऽनु-
प्रवेगे संविदेव, न प्राप्ताकारः स्यात्, कस्यचित्संवेदनमात्रस्य विषयाकारविकृष्टस्यानुपलब्धेः । ननु च ' नान्येदुमाभ्यो नुस्वास्ति तस्या
नानुभवोऽपरः । प्राप्ताकारकवैपुर्वात्स्वयं तेषां प्रकाशते ॥१॥ ' इति चेत्, न, यद्यपि संविदोः स्वकृष्णप्रलयसृष्ट्यापि संवेद्याकारविचैक-
स्वभावात्सऽनुपलब्धेः स्वभावव्यापृतिः स्वभावात्तदास्ति चेति क्व तद्व्यवधान्यापोहन्वतिक्त्वाः सौगतस्य सक्याः कर्तुम् ? विधैककाल-
वाचिनं पुनः कृष्णविषयनिर्मासेपि लोहितदीप्तौ परस्परव्यभिचिरम्युपगमनीया, अन्यथा चित्रप्रतिभासासंभवात्तदन्यतमवगात्, तथा-
कल्पनतस्यापि नीलादेरेव तत्त्वभाष्यत्वापत्तेर्नीलापान्वयवगात् । प्रतिभासमेवाभाषेपि नीलवेर्मेदृश्वयस्त्वितौ न किञ्चिदभिन्नमेकं स्यात्, मिरे-
शस्वकृष्णस्याप्यनेकत्वप्रसङ्गः । तथा पीतादिरपि पयस्वरूपमेवमन्विष्यता तत्प्रतिभासयेदोऽनेकविज्ञानवैकविप्रज्ञानेप्येष्टव्यम् । तद्विधौ
च स्वभावात्तदास्वभावव्यापृतिः पारमार्थिकी हिम्यतीति सिद्धत्वाकृष्णोन्वापोहः । तथा चित्रज्ञानस्य स्वनिर्मासेभ्यो लोहितारिभ्यो विप-
द्यतय च विप्रपदादेः स्वाकारेभ्यो नीलारिभ्यो व्यापृतिः सिद्धा । कुतः प्रमाणादिति चेत्, तदतस्तेभ्यो व्यापृतिः, एकानेकत्वमावल्यात्
यदरूपविषयित्वानुमानात् । न हि लोहितारिनिर्मासा एव नीलाद्याभ्यः एव बानेकत्वमावा, न पुनरेकत्वमावा, तद्वेष्टेन बहिर्दृश्यं चेति
सक्यं वक्तुं, यतोऽसिद्धो हेतुः स्यात्, तस्याप्यव्याधित्वप्रतीतिसिद्धत्वात् । अन्यथा इत्यनेन स्यात् रूपादयः । एतेन चित्रज्ञानमेव स्यात्
तद्वेष्टितारिनिर्मासा इत्युपदर्शितम् । नृक्य हि वक्तुं, स्वभावैकत्वेपि निर्मासवैक्यत्वं कल्पसामग्रीमेवमनुविषय्यात्, दूरासमै-
कार्योपनिबन्धनार्थनिर्मासवत् । यत्र हि चित्रपटादिद्रव्यमेकत्वमावयपि चक्षुरादिकल्पसामग्रीभेदादूपापि विकल्पणाकाटं, तदनुवि-
धानात्, तथा चित्रज्ञानमपि मानान्ताकल्पशसनासामग्रीयेवाद्विकृष्टपल्लोहितारिनिर्मासम् । तथा नान्युपगमे प्रतिपुरुष विषयत्वमावयेदो

वा सामग्रीसंबन्धभेदात् । कचिदेकत्रार्थे दूरस्थपुरुषस्यान्यो हि दूरे देशसामग्रीसंबन्धोन्यश्चासन्नदेशसामग्रीसंबन्धः । इति दूरसन्ना-
नामेकत्र वस्तुन्युपनिबद्धनानादर्शनानां पुरुषाणां निर्भासभेदात्तद्विषयस्य वस्तुनोपि स्वभावभेदोऽस्तु, विशेषाभावात्, करणसामग्रीभेदव-
द्दूरादिदेशसामग्रीसंबन्धभेदस्यापि विषयस्वभावभेदमन्तरेणानुपपत्तेः । ततोन्तर्गह्निश्च स्वभावभेदैकान्तसिद्धेर्न कचिदेकत्वव्यवस्था ।
अन्यथा निर्भासभेदपि कस्यचिदेकरूपतोपगमे न केवलं रूपादेरभेदः, किं तर्हि ? कस्यचित्कमशः संबन्ध्यन्तरोपनिपातोपि स्वभावं न
भेदयेत्, ततः क्रमवन्त्यपि कार्योणि तत्स्वभावभेदं नानुमापयेयुः, कमशः सुखादिकार्यभेदस्य साधनधर्मस्य कचिदेकत्र समानसंब-
न्धोपनीतनिर्भासभेदेन व्यभिचारात् । न चैवं शक्यमभ्युपगन्तुम् । ततो यावन्ति संबन्ध्यन्तराणि तावन्तः प्रत्येकं भावस्वभावभेदाः
परस्परव्याधृत्ताः सह क्रमेण च प्रतिपत्तव्याः । ननु च सर्वथा संबन्धासंभवाद्भावानां पारतन्त्र्यानुपपत्तेः “ पारतन्त्र्यं हि संबन्धः सिद्धे
का परतन्त्रता । तस्मात् सर्वस्य भावस्य संबन्धो नास्ति तत्त्वतः ॥१॥ ” इत्यादिवचनात् कस्यचित्संबन्ध्यन्तराणि स्वभावभेदनिबन्ध-
नानि सन्तीति चेत्, न, द्रव्यक्षेत्रकालभावप्रत्यासत्तिलक्षणस्य संबन्धस्य निराकर्तुमशक्तेः । न हि कस्यचित्केनचित्साक्षात्परम्परया वा
संबन्धो नास्तीति, निरुपाख्यत्वप्रसङ्गात् । गुणगुणिनोः पर्यायतद्वतोश्च साक्षाद्विष्वग्भावाख्यसमवायासत्त्वे स्वतन्त्रस्य गुणस्य पर्या-
यस्य वाऽऽसत्त्वप्रसङ्गात् सकलगुणपर्यायरहितस्य द्रव्यस्याप्यसत्त्वापत्तिरिति तयोर्निरुपाख्यत्वम् । गुणानां पर्यायाणां च परस्परं
स्वाश्रयैकद्रव्यसमवायसंबन्धाभावेत्यनेन निरुपाख्यत्वं प्रतिपादितम् । चक्षूरूपयोः परम्परया क्षेत्रप्रत्यासत्तेरसत्त्वे योग्यदेशेज्य-
योग्यदेशवद्गुणे चक्षुर्ज्ञानं न जनयेत् । ततस्तद्गाढकानुमानासत्त्वादसत्त्वप्रसङ्गो, रूपस्यापि चेन्द्रियप्रत्यक्षासत्त्वप्रसक्तिः । इत्युभयो-
र्निरुपाख्यत्वम् । तथा कारणकार्यपरिणामयोः कालप्रत्यासत्तेरसत्त्वेऽनभिमतकालयोरिवाभिमतकालयोरपि कार्यकारणभावासत्त्वाहु-

मयोर्निरुपाक्यतापदिः । तथा व्याप्तिव्यवहारकाकार्षित्वोर्भूमादिष्टिङ्गाङ्कादिङ्गिन्नोर्भाष्यप्रत्ययस्यसम्बन्धे कथितपाषाणविडिङ्गिनि
 स्तोनुमानायोगानुमानमेवयोरसम्बन्धसङ्गमिकपाक्यत्वप्रसङ्गः । किं यदुना, संवेदनस्य कस्यापित्तेनचिद्व्यापाकारेण प्रत्यासत्तेर-
 सन्धेः तदुभयोरसम्बन्धमिदवाक्यत्वम् । तद्व्यापासत्तिसङ्गादे वा सिद्धमनुष्यं वि सवन्ध, सचिददाकारयोर्द्रव्यादिप्रत्यासत्तिसिचतुष्टय-
 र्थापि भाषास्वरसं पारतन्त्र्यसिद्धेः । सिद्धस्य सचिदाकारस्य संवित्पदलक्षणानिष्टौ सचिदभावेऽपि भाष्यप्रसङ्गात्, सचिदो वा स्वा-
 कारपरतन्त्रताशुपगमे निराकारसंविदशुपङ्गात्, तद्व्योपगमेऽपि सचिदो चेदाकारविशेषपरतन्त्रतानभिमतने चेदाकारात्मप्रसङ्गात्,
 सर्वथा संबन्धाभावात् न भाष्यपरतन्त्रप्रधानङ्गीकरणे स्वतन्त्रस्याभावपरोक्षत्वात् कुतस्तद्व्यवस्था ? तद्वद कस्यपिसिद्धत्वा-
 सिद्धत्वा वा परतन्त्रताशुपलभ्य सर्वत्र सिद्धेऽसिद्धे वा का परतन्त्रतेऽपि शुभापः कथं न परतन्त्रः ? कस्यपिदुसिद्धस्यापि कार्यात्मनः
 कारणपरतन्त्रतोपपत्तेरन्यथा कारणभावेऽपि कार्यात्पत्तेर्निवारणायोगात्, कुतश्चित्कस्यपिदुसिद्धौ सङ्घससम्बन्धप्रसङ्गात्, "सदकारणवभि-
 त्वम्" इति वचनात्, संयुक्ता पारतन्त्र्योपगमेऽपि तदोपगतविशेषः संयुक्तेर्बुधत्वरूपात् । तस्यतोऽपि कथित्वात्तन्त्र्येष्टौ सिद्ध-
 तास्त्विकः सङ्गः । इति न तद्व्यवस्थाः श्रेयात्, यतः संबन्धमन्तरापेक्षया सङ्घसङ्घ सन्तानान्तरभावस्वभावभेदाः परस्परं
 व्यापृता न भवेयुः । सदेव प्रतिसङ्गजननन्तरपर्यायाः प्रत्येकमर्थसार्थाः, न पुनरेकत्वभावा एव भावः क्षणमात्रविषयः, अन्यस्या-
 नारतमविच्छेदेऽपि विच्छेदेऽप्येकित्याशुपगमेऽपि स्वयमवयवस्वतन्त्रः कथिदुपकारिणानुपपत्तेः कुतः कस्यात्मजामः स्यात् ? कथ-
 म्बिद्विच्छेदे पुनः स सुष्ठु एव क्रमस्य स्वकार्यत्वना भवतः प्रतिक्रियायोगात् स्वभावाभ्यन्तरानेपेक्षणवत्, स्वयमुत्तिस्रोतोरपि स्वभावा-
 न्तरापेक्षणे विनश्वरस्यापि तदपेक्षणप्रसङ्गात्, यत्नेन स्वाक्रो स्वभावान्तरानेपेक्षणमुक्त, विमलसापरिणामिनः कारणान्तरानेपेक्षेत्वादादि-

त्रयवस्थानात्तद्विशेष एव हेतुव्यापारोपगमात् । यतश्चैवं पर्यायार्थिकनयादेशात्प्रतिश्रणमनन्तपर्यायः क्रमेणाविच्छिन्नान्वयसंततिरर्थः प्रतीयते तस्मादयमुपि तसुरेव चिनइयति जीवादिः, पूर्वदुःखादिपर्यायविनाशाऽजङ्गद्धृत्तित्वात्तदुत्तरसुखादिपर्यायोत्पादस्य । नश्वर एव तिष्ठति, कथञ्चिदस्याक्लोर्नानुपपत्तेरश्रविगणवत् । सद्गव्यनेतनत्नादिना स्यात्सुरेवोत्पद्यते, सर्वेधान्यस्थानोः कदाचिदुत्पादायोगात्तद्वत् । ततः प्रतिश्रणं त्रिलक्ष्णं सर्वम् “उत्पादव्ययप्रौढ्ययुक्तं सत्” इति वचनात् । नन्वेवं स्थित्यादयो जीवादेर्वस्तुनो यशभिन्नास्तदा स्थितिरेवोत्पत्तिविनाशौ, चिनाश एव स्थित्युत्पत्ती, उत्पत्तिरेव विनाशावस्थाने इति प्राप्तम्, एकरूपादभिन्नानां स्थित्यादीनां भेदविरोधात् । तथा च कथं त्रिलक्ष्णता स्यात् ? अथ भिन्नास्तर्हि प्रत्येकं स्थित्यादीनां त्रिलक्ष्णत्वप्रमङ्गः, सत्त्वात्, अन्यथा तदसत्त्वापत्तेः । तथा चानवस्थानात् समीहितसिद्धिरिति कश्चित्, सोऽन्यनालोचितपदार्थस्यभावः, पञ्चद्वयस्यापि कथञ्चिद्विष्टत्वात् । तत्र तद्वतः कथञ्चिदभेदोपगमे स्थित्यादीनां स्थितिरेवोत्पद्यते सामर्थ्योद्धृतइयति च, चिनाश एव तिष्ठति सामर्थ्यादुत्पद्यते च, उत्पत्तिरेव नश्यति सामर्थ्योत्तिष्ठतीति च ज्ञायते, त्रिलक्ष्णाजीवादिपदार्थादभिन्नानां स्थित्यादीनां त्रिलक्ष्णत्वमिद्वेः । एतेनैव ततस्तेषां भेदोपगमेपि प्रत्येकं त्रिलक्ष्णत्वसिद्धिरुक्ता । न चैवमनवस्था, सर्वथा भेदपक्षे तत्प्रसक्तेः, स्याद्वादपक्षे तु तदसंभवात् । तेन हि स्वभावेन त्रिलक्ष्णात्तत्त्वादिभिन्नाः स्थित्यादयस्तेन प्रत्येकं त्रिलक्ष्णाः, पर्यायार्पणात्परस्परं तद्वनञ्च भिन्ना अपीयन्ते, तथा प्रतीतिर्वापन्नसंभवात् । ततो निरवगमिदं प्रतिश्रणं त्रिलक्ष्णं सर्वमिति । एतेन कालत्रयापेक्षयापि त्रिलक्ष्णमुपदर्शितं, तस्यान्विचेन रूपेण कालत्रयव्यापित्वादन्यथा द्रुत्यदेकान्ते सर्वगार्गकियाविरोधात् द्रुदर्थैकान्तवत् । ततो द्रव्यपर्यायात्मकं जीवादि वस्तु, क्रमगौपयाभ्यागर्भकियान्यथानुपपत्तेरिति प्रमाणोपपन्नम् । तथा च स्थितिरेव स्यास्यत्युत्पत्त्यते विनइइयति सामर्थ्योत्तिथितोत्पन्ना चिनइति गम्यते । चिनाश एव स्यास्यत्युत्पत्त्यते विनइइयति स्थित

[illegible]

किञ्चित्त्वेष्टं तत्त्वं क्वचिदनिष्टैर्धे सत्यात्मनानुपलभमानः कालत्रयेपि तत्तत्र तथा नास्तीति प्रतिपद्यते एवेति सिद्धोऽत्यन्ताभावः । कथं पुनरभावप्रतिपत्तिः ? कथं च न स्यात् ? सर्वथा भावविलक्षणस्याभावस्य वास्तवस्य ग्राहकप्रमाणाभावात्, प्रत्यक्षस्य रूपादि स्वलक्षण-विषयत्वादभावे प्रवृत्त्ययोगात् तस्य तत्कारणत्वविरोधात्, तत्कारणत्वे स्वलक्षणतापत्तेः, अकारणस्याविषयत्वव्यवस्थितेः, प्रमाणान्तरस्यापि स्वकारणविषयत्वात् । तस्य कार्यानुमानत्वे तावदभावस्य कारणत्वप्रसक्तिः । न चासौ युक्तिमती । स्वभावानुमानत्वेपि भावात्मकता-पत्तिः, अभावस्य स्वभावासंभवात् । असतोनुपलब्धेः पर्युदासवृत्त्या वस्तुनि नियमात् सर्वथाप्यभावाविषयत्वसिद्धिः । तद्विषयोपि भावस्वभाव एवाभावः । कस्यचिदेकस्य कैवल्यमितरस्य वैकल्यमिति ब्रुवन्नपि देवानांप्रियो दुर्विदग्धयौद्धो नावधारयति, भावाभावप्रतिपत्तेरभावाभ्युपगमात् । सोऽयं स्वयम् “अनादिवासनोऽभूत्तविकल्पपरिनिष्ठितः ॥ शब्दार्थस्त्रिविधो धर्मो भावाभावोभयाश्रितः ॥ १ ॥” इति परमार्थतो भावस्याभावस्योभयस्य च प्रतिपत्तेरभावं प्रतिपद्यमानः कथमभावप्रतिपत्तौ प्रकृतपर्यनुयोगं कुर्यात् ? न चेदस्वस्थः परमार्थतः, स्वपररूपादिभावाभावलक्षणत्वात्सर्वस्य निःश्रेणीपदवन्धाभ्यामिव भावाभावस्वभावाभ्यां प्रतिबन्धात्, स्वरूपादिभिरिव पररूपादिभिरपीष्टस्य संविदद्वयस्य भावे भेदरूपत्वप्रसङ्गात् पररूपादिभिरिव स्वरूपादिभिरपि तस्याभावे स्वयं प्रकाशनविरोधात् । न किञ्चित्प्रमाणं सर्वोत्तमना भावमभावं वा ग्रहीतुमर्हति, अनियमप्रसङ्गात् । तायागतानां हि भाव एव प्रमाणविषय इति भावप्रमेयैकान्तवादिनामभावप्रतिपत्तिरयुक्तिः । अतो न भावनियमप्रतिपत्तिः, कस्यचित्क्वचित्कथञ्चिदसत्त्वासिद्धेः स्वस्वभावव्यवस्थित्ययोगात् । तेषां तत्प्रमेयतोऽपसंख्यानं प्रमाणद्वयनियमं विधटयति । भावनैरात्यस्य प्रमाणाकारणत्वात्प्रतिबन्धनियमो मा भूत्, प्रमाणनैरात्यस्योक्तादात्म्यानिष्टेः स्तदुत्पत्तिप्रतिबन्धस्य विरोधात्, नैरात्म्यात्प्रमाणस्योत्पत्तौ तस्य भावस्वभावत्वप्रसक्तः, तयोः प्रतिबन्धान्तरोपगमे लिङ्गस्य त्रिविध-

त्वयिरोधात् । तद्व्यतिचन्द्रे प्रमाणान्तरसिद्धेः कथं प्रमाणद्वयनियमविषयतन न पटेत्, तदुत्तरमप्यभाये प्रत्यक्षरयानुमानस्य चातुरयात्, 'अर्थस्यासंभवेऽभावात् प्राप्त्येवैषि प्रमाणता । प्रविषद्वरभाषस्व वसेदुत्वे सम इवम् ॥१॥' इति वचनात् । मानस्य तु नास्तिवासानस्य स्वप्नारणसामग्रीपशादुत्पन्नस्याभावपरिच्छेदकत्वे तदेवं प्रमाणान्तरे, प्रविषद्वरभाषान्तरे, इति वयोदितदोष परिजिहीर्षुणा पखु-
धर्मरैवाभाषस्य प्रतिपत्तिरभ्युपगन्तव्या, तस्याः प्रविशेषाभावात् । एतो न भावेच्छन्दे समीहितसिद्धिः ॥ ११ ॥

इत्यसमवायिन (१६२-१-१४) इति स्वभावात्समवायि यस्येति विग्रहात् स्वसमवायिन आत्मसमयेतद्वानादेः, समयाव्य-
न्तरे (२-१) व्योमादौ, समपागोऽन्यत्र समवाय उच्यते, अस्यन्ताभावकथयतिक्रमः स एव, तस्मिन्सति तस्मिन्प्रभ्युप-
गम्यमाने, सर्वस्य प्रयादिना, इष्ट तत्त्वं सर्वथा तस्यैवेत्याकारेण, न कथपदिद्येत । तस्य (५) कार्यस्य, तद्वृत्त्याद्युत्तेः
पूर्वोत्तरपरिणामरूपन्यायतेः, विशिष्टत्वाद्विलक्षणत्वात्, एवंसत्त्वप्रागभावत्वाभ्यामिति शेषः । तथा नोपधेयसांकेयैऽ-
व्युपाधीनामसांकार्यान् दोषस्तद्वृत्त्यक्तित्वावच्छिन्नमेवेदमि तद्वृत्त्यत्वावच्छिन्नमेवेदमावाधयणादिति बोध्यम् । उपाध्यसाङ्ग्येमेय
प्रदर्शयति- 'यदभावे हीत्यादि' (५) ॥ नियमग्रहणाविति (७), न ब्रह्म सिद्ध्यभावे नियमतोऽनुमिद्युत्पत्तेः सिद्धेरनु-
मितिप्रागभावस्य प्रसङ्ग इति वाच्यम् । पूर्वपरिणामान्तर्माणेनेष्टत्वात्, अनुमितेरपि सिद्धित्वेन सिद्ध्यभावत्वेनानुमितिनिरूपितस्य
कालिकन्यासिषट्विनियमस्याभावात् । न हि घटपटयो (९) रित्यादि, नन्वेवं जीवेऽजीवमेवेदं कालप्रयागेक्षेऽत्यन्तामावच्छ-
क्षणादिव्याप्तिः, न च सोऽत्यन्ताभाव एव, प्रतीतिवैलक्षण्यात्, नत्राऽत्यन्ताभावबोधनेऽनुयोमिवाचकपदे सप्तम्या अन्योन्या-
भावबोधने च प्रतियोग्यनुयोमिवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वस्य तत्रत्वाभावात्पन्ताभावत्वादिना बोधने तथाभ्युत्पत्तेराध-

यणेऽपि तथालक्षणस्यावश्यमृग्यत्वाच्चेति चेत्, सत्यम्, “त्रैकालिकी तादात्म्यपरिणामनिवृत्तिरत्यन्ताभाव” इत्यत्र परिणामपदमहिम्ना धर्मत्वनियामकसम्बन्धबोधोच्चीयात्तत्पुरुषाश्रयणाच्च संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वप्रत्यन्ताभावत्वमिति तात्पर्यम् । इत्थं चान्योन्याभावलक्षणस्य तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्यैव लाभान्न दोषः । तत्त्वं क्लृप्ताधिकरणेऽतिरिक्तपदार्थे वेति पुनरन्यदेतत्, संयोगितादात्म्यस्यैव संयोगत्वे च “तादात्म्यत्वावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावत्वमन्योन्याभावत्वम्,” “तदितराभावत्वं संसर्गाभावत्वम्” इति वदन्ति । तादात्म्यत्वस्यातिरिक्तस्य कल्पनायां गौरवान्नेदत्वात्यन्ताभावत्वाद्यखण्डोपाधिरिति तु नव्याः । युक्तमेतत्, तत्तत्स्वरूपे तत्तद्भेदत्वादर्थेया प्रतीतिकल्पनाद् भावसंकरस्यैवाभावसंकरस्याप्यदुष्टत्वात्, अभिलाषभेदस्य च विवक्षावैचित्र्याधीनत्वादिति दिग् ॥ अन्यापोहव्यतिक्रमे भेदवादिनां दोषः स्यान्नाभेदवादिनः सौगतस्येत्याशङ्कते नन्वित्यादिना (१६२-२-११) ॥ उत्तरयति-सौगतानामपि हीत्यादिना (१३), क्षणिकत्वेन व्यक्तिभेदे तेषामविवाद एव, ग्राह्यग्राहकत्वाभ्यामांशिकस्वरूपभेदकथनार्थं पुनरयमुपक्रमः, ग्राह्यग्राहकाकारविवेकान्यथानुपपत्त्या ज्ञानमात्रमपि कथञ्चिद्भेदशालि स्वीकार्यमेवेति निष्कर्षः । ननु मतापरिज्ञानविजृम्भितमेतत् ज्ञानमात्रस्य माध्यमिकेनाभ्युपगमात्, तन्मतं च ग्राहाकारस्यालीकत्वादलीकभेदस्य च वास्तवान्यापोहव्यतिक्रमाविरोधित्वादित्याशङ्कते ‘ननु चेत्त्यादिना’ (१६३-१-२) । एवमपि स्वलक्षणप्रत्यक्षे संवेद्याकारमिथ्यात्वावगाहिज्ञानैवलक्षणध्रौव्यान्वान्यापोहव्यतिक्रमः सौगतस्य युक्त इत्याशयेन समाधत्ते नैवमपीत्यादिना (३) । तादृशज्ञानस्यालीकत्वे च दत्तो माध्यमिकमताय जलाञ्जलिः । विचारजन्यं शून्यज्ञानमेव प्रमाणं नान्यत् स्वलक्षणप्रत्यक्षमप्यप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितत्वादिति चेत्, तर्हि तत्रापि मिथ्या-

सस्कारविरोधितावच्छेदकवैजात्यवत्कव्यमिति ध्रुवोऽन्यायोद्, विचारस्य सत्यत्वे नियममङ्गोऽसत्यत्वे च सत्यज्ञानजनकशक्ति-
विरहात् सत्यज्ञानोच्छेद इति यत्किञ्चिदंशत् । चित्राद्वैतवादेऽपि योगाचारस्य चित्रज्ञाने नीलादिमात्रविषयकज्ञानत्वावच्छिन्न-
भेदरूपो नीलाद्याकारभेदरूपधान्यापोहोऽयम्यमादरणीय इत्याह चित्रैकज्ञानवादिनाः पुनरित्यादिना (१६३-१-४) ॥ तद्व-
त्तद्वति (९) तद्वतो लोहितादिनिर्भासवत्तद्विप्रधानस्य, तेभ्यो लोहितादिनिर्भासिभ्यो व्याधृतिरस्तीति साध्यम् । एकानेक-
स्यभावस्थायिति हेतुः, यथा षट्स्य रूपसादिभ्य इति दृष्टान्तः, एकभिदमनुमानम्, द्वितीयं च तद्वतो नीलाद्याकारयत-
विप्रपटादेस्तेभ्यो नीलाद्याकारेभ्य इत्यभिलाषेन द्रष्टव्यम् । 'न पुनरिति' (१०) अनेकस्वभापमिति विपरिणतानुपपत्तेनान्वयाः,
तद्वल्लोहितादिनिर्भासयन्नीलाद्याकारवत् । हेतुः (११) एकानेकस्वभावत्वरूपः, यदि च रूपादय एव लोकप्रतीतत्वाद् सन्ति
न द्रव्यमिति परेणोन्यते तदाह भाष्यकृत, मम सामान्याभिप्रायेण द्रव्यमेवास्ति न (वस्यान्न) रूपादय इति, तुल्याः
एव इत्यर्थः । ज्ञानमधिकृत्याह दृष्टिकृत, एतेनेति, चित्रद्वानैकत्वे निर्भासभेदमकारुष्यदर्शयति शाययं हि यथनुमित्या-
दिना (१२), प्रसङ्गापादनमात्रमेतदिति, विपर्ययपर्यवसानमाह तथानन्युपगम इत्यादि (१४) ॥ भाष्ये याफारो
(२-१) व्यवस्यार्थः । निर्भासभेदोऽप्येकत्वोपगमे वाचकमाह भाष्यकृत अन्ययेति (४), क्रमश्च (५) इति । एव हि क्रमि-
कनानाकार्यकरणैकस्वभावोऽनुगृहीतो भवति वस्तुन एवं नानैकस्वभावस्यैव सिद्ध्यति, अन्यथैकस्वभावपदपुनि नानाकार्य-
करणानुप्रवेशे एककार्यकारणवेलायाङ्गलेपादिकया नानाकायपनयनप्रसङ्गादित्यालोच्यह न ईदं शक्यमन्युपगन्तुमित्या-
दिना (६) । यौद्धः शङ्कते- 'ननु चेति' (७) भावानां पारतन्यानुपपत्तेः सणिकत्वेन परापेक्षाया अथटनाद् सर्वथाऽसम्भ-

न्धेन स्वभावभेदस्यासम्भवान् कस्यचित्सम्बन्धन्तराणि स्वभावभेदनिबन्धनानि सन्ति, असतः स्वभावभेदस्य कर्तुमशक्य-
त्वादित्यन्वयः । प्रामाणिकत्वाद्व्यादिकृतसम्बन्धः पराकर्तुमशक्य इत्याशय्य समाधत्ते न द्रव्येत्यादिना (१६३-२-९)
स्वयंप्रमाणेन सम्बन्धसिद्धिमङ्गीकृत्य परमुखेन तमभ्युपगमयति 'किं बहुनेति (१६४-१-२)' तथा च साकारज्ञानवादे विप-
यविपयिभावसम्बन्धस्य निराकारज्ञानवादेऽपि तन्निराकरणाकारसम्बन्धस्यावश्याभ्युपगम्यत्वे सिद्धमन्यत्रापि द्रव्यादिसम्बन्धे-
नेति भावः । सर्वथा सम्बन्धाभावस्य चेति (६) तथा च परमाणूनां निरन्तरोत्पत्तिरेव द्रव्यादिप्रत्यासत्तिज्ञानस्य चानीलाद्या-
कारव्यावृत्ततयोत्पत्तिरिति निरस्तम्, पारतन्त्र्यमिथा सम्बन्धं निराकुर्वतोऽसम्बन्धाभावमाद्रियमाणस्याभावस्य भावपरतन्त्रतया
तदनिवृत्तेर्वकल्पनादोषस्य परमाधिकात्, तदयं कस्यचिदिति (६) क्वचित्परतन्त्रतानुपलम्भे सर्वत्र परतन्त्रतानिषेधस्य
कर्तुमशक्यत्वादभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः । परतन्त्रः (७) परवशः, कस्यचिदसिद्धस्यापीति (७)
तथा च यथा कार्यस्य कारणपरतन्त्रत्वं, तथा सर्वस्य वस्तुनः सम्बन्धमुखेन सम्बन्धन्तरपरतन्त्रत्वमविरुद्धमिति भावः । ननु
कार्ये न कारणपरतन्त्र्यं, तस्य स्वरसत एवोत्पत्तिशीलत्वात्, किन्तु कार्यत्वव्यवहार इति सांघुतमेव तदित्याशङ्कायामाह-
'संबृत्त्येति' (९) तद्दोषानतिवृत्तेर्वस्तुनः कारणानपेक्षत्वे कार्यस्य नित्यं सत्त्वमसत्त्वं चेति प्रसङ्गस्य दुर्वास्त्वादिति भावः ।
'तत्त्वतोऽपीति' (९) एकत्र मृषा रूपस्यान्यत्र सत्यत्वनियमादित्यर्थः, वस्तुतोऽवधितया नियतत्वरूपं कारणपरतन्त्र्यं कार्ये
सर्वसिद्धमेवाकस्माद्भावनिरासस्येत्यमेवोपपादनात्, स्वभाववादे पूर्वोत्तरक्षणानामेव हेतुहेतुमद्भावेन कारणान्तरनिरासेऽपि
तेषां मिथोज्वल्यवधिमद्भावेन नैयत्याक्षतेऽसुख्यदेकान्ते स्वभावशब्दार्थस्यैवानुपपत्तिरिति पुनरन्यदेतत् । सन्तानान्तरभाव-

स्वभावभेदा इति (१०) सन्तानान्तरभावस्य घटपटादिरूपस्य स्वभावभेदाः, क्षणिकनित्यापेक्षया नित्यानित्यादिरूपाः, स
 सुघट एवेति (१६४-१-१३) सुवर्णं कुण्डलीभूत मृदु घटीभूतेत्यादिप्रत्ययादविच्छिन्नद्रव्यस्यैव कार्यीमावसिद्धेः, अन्यथा
 चिप्रत्ययार्थस्यैवाप्यटनादिति भावः । ननु कारणस्य प्राक्कालवृत्तितयैवापेक्षणात् कथमविच्छिन्नस्य कार्यीभाव इत्याशङ्क्यायां
 दृष्टान्तमाह-स्वभावान्तरानपेक्षणवदिति (१३), येन नयेन स्वभावान्तरानपेक्षणा तेन नयेनाविच्छिन्नस्य कारणस्य कार्यता
 स्वीकुर्यतः परित्यागायोग इत्यर्थः । स को वा नय इति चेत्, इमे द्रव्ये, नाशस्येवोत्पादस्य निर्हेतुफलवादी शुद्धपर्यायार्थिक एव,
 तदाह-उत्पित्सोरपीति (१३) हेतुं विनैव वस्तुनो विनाशशीलस्य हेतुं विनैवोत्पादशीलस्य न्याय्यम्, तत्र सौगतानामर्जजरी-
 याधयणस्यापुक्तत्वादिति भावः । स्थिताप्येन न्यायमतिदिशति-‘ एतेनेति’ (१४) वस्तुन उत्पादविनाशयोः कारणानपेक्षस्यै
 व्यवस्थिते स्थितेरपि तत्त्वेन स्वाभाविकत्वं युक्तम्, एवापिस्त्वस्यैव कादाचित्कत्वस्य स्वभावनियतत्वादिति भावः । नन्वेवमुत्पा-
 दादित्रयस्य कारणानपेक्षस्यैव घटोत्पादाद्यर्थं दण्डग्रहणादौ प्रवृत्तिर्न स्यादित्याशङ्क्यामाह-‘ तद्विशेष एवेति’ (१६४-२-१)
 इत्युत्पादस्य प्रायोगिकैश्वर्यभेदेन द्विविधत्वाद् द्वितीये हेतुनपेक्षायामपि प्रथमे तदपेक्षाप्रौढ्यात् प्रवृत्त्युच्छेद इति भावः ।
 एतथोत्पादद्वैविध्यं ‘उत्पादो बुद्धिअण्वो ऽलोगजणिलो अ वीससा व’ इत्यादिग्रन्थेन भगवता सम्मतिकारेण्यपि
 भणितमिति नास्मत्सम्प्रदायप्रतिपक्षेय कल्पनेति बोध्यम्, एवमिति कालादिहेतुपञ्चकसामग्र्याः कार्योत्पत्तिमात्रनियतत्वभेदे-
 नापसिद्धान्तभीस्तु गौणमुख्यभावेन तदभङ्गाद्वारणीयोक्तद्वैविध्यस्य प्रयोगविक्रसाप्राधान्येनैव व्यवस्थितेरिति दिग् । तत्र (७)
 तयोः पक्षयोर्मध्ये, तद्वतः स्थित्यादिमतः सकाशात्, सामर्थ्यात् (८) उत्पद्यमानादिद्रव्याभेदसामर्थ्यात्, प्रैलक्षण्यादिति

(९) स्थित्यादौ स्वाभिन्नद्रव्यगतोत्पत्त्यादेरव्यभिचारे दोषाभावादित्यर्थः । एतेनैव (९) स्थित्यादौ द्रव्यार्थतोत्पत्त्यादिव्युत्पादनेनैव, स्याद्वादपक्षे तु तत्र भेदेऽप्यभेदाविरोधादित्यर्थः, 'येन हीति' (१०) द्रव्यार्थतयाऽभिन्नाः स्थित्यादयस्त्रैलक्षण्यं स्वीकृत्यैव, पर्यायार्थतया तु लक्षणमात्रेण भिद्यत एवेति भावः । 'प्रतिक्षणमिति' (११) एकत्रापि क्षणे एकत्र वस्तुनि रूपभेदेन त्रयाविरोधाद्वैश्रसिकानां चोत्पादादीनां प्रतिक्षणमनुपरमादिति भावः । कालभेदेन तु शुद्धैकपर्यायावच्छेदेनापि तदुपपद्यत इत्याह एतेनेति, 'तस्यान्वितेनेति' (१२) तस्य जीवादेरन्वितेन रूपेण किञ्चित्कालानुगतपर्यायेण, अन्यथा क्षणिकपक्षे, नुद्व्यदेकान्ते (१२) विगच्छत एकान्ते, न कुतश्चिदुपरमतीति (१६५-१-१) न कुतोऽपि भङ्गान्विवर्त्तत इत्यर्थः । तिष्ठति स्थितमित्यादि (३) स्थित्यादित्रयस्य सहवर्तिनः कालत्रयस्पर्शिद्रव्याभेदोपचारेण नव भङ्गाः प्रत्येकं स्थूलकालकृतवर्त्तमानत्वादिशालिस्थित्यादौ सूक्ष्मकालकृतावस्थाभेदेन नवेत्येकाशीतिर्भङ्गा भावनीयाः, यत्त्वाद्यक्रियाप्रागभावं चरमक्रियाध्वंसं चादाय भविष्यत्वमतीतत्वं च वाच्यमिति न वर्त्तमानक्रियाकाले कालत्रयवाचिप्रत्ययप्रयोगसम्भव इति नैयायिकादीनां मतम्, तत्स्थूलव्यवहारैकान्ताभिनिवेशविजृम्भितम्, नयविशेषैकदा त्रैकाल्यस्पर्शस्य सर्वसम्मतत्वात्, अन्यथोत्पत्तिकाले उत्पन्नत्वप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वापत्तेः, सामुदयिकोत्पादे स्थूलकालभाविनि ऐकत्विकोत्पादानां सूक्ष्मकालस्पर्शिनां त्रैकाल्यस्पर्शे तु न काचिदनुपपत्तिः । न चोत्पत्तिकाले उत्पन्नत्वमस्ति प्राक्काले च पक्वत्वं नास्तीत्यत्र विशेषकारणं पश्यामः । प्रत्युतैव किञ्चित्पक्वं किञ्चित्पच्यत इति निर्द्धारणानुपपत्तिः, सिद्धासिद्धसाधारणक्रमाश्रयणपरित्यागेन क्रियाविवेकस्य क्रियावैकक्रियास्पर्शपक्षपातित्वात्, तस्माद्वर्त्तमानक्रियाकाले कालस्य स्थूलत्वसूक्ष्मत्वाभ्यां त्रैकाल्यं नयविशेषेण यौक्तिकमेवेति

शिद्धा ययोक्तमग्नाः । सैदान्तिकास्तु क्रियाकालनिष्ठाकालयोरभेदात्समागसन्तापिततया निष्ठाभविष्यत्तयोः समावेशा-
 र्थकथणेऽपि कालत्रययाचिप्रत्ययार्थविरोधमादिवन्ति ॥ जीवादिपदार्थेषूक्तमग्नान् सचायामपि योजयति, तथा सन्मात्र-
 मित्यादिना (१६५-१-६) ॥ तस्यैवेति (६), सचायाः स्वरूपेण स्थाण्डुत्वे द्रव्यत्वादिविशेषितत्वेनोत्तरयादिशालित्वात्-
 दाधित्वाः सर्वेऽपि भग्ना अचिच्छदा इति भावः । न च विशेषणभेदेन पदार्थभेदे मानाभावादेतदनुपपत्तिः, विशिष्टाधार-
 ताभेदफलस्यपेक्षया विशिष्टभेदकल्पनस्यैव युक्तत्वात्, भेदाभेदवादे चानन्तपदार्थकल्पनागौरवाद्यनयकाद्यात् ॥ 'सस्तेति'
 (११) सस्ता मदासामान्यरूपा, सकलपदार्था सकलाः पदार्था विद्यन्ते आद्यपत्येन यस्याः सा तथा, विषयरूपैर्ना-
 नाप्रकारैः सद्विज्ञा, दुर्विशेषणे, किं विशिनष्टीत्याकाश्यामाह, अनन्तपर्याया (११) द्रव्यत्वाद्यनन्तविशेषणविशिष्टानन्तप-
 र्यावैविश्लेषणभूतैर्विचरूपत्व विशेष्यत इत्यर्थः । अत एव स्थितिभद्रोत्पादार्था (११) स्थितिभद्रोत्पादा अर्था लक्ष्यानि
 यस्याः सा तथा, स्वरूपेणैका सप्रतिपक्षा (११) च पररूपेण नास्तित्वसमावेद्याम्रयतीति सबादकारिकार्थः । कैलासाबा-
 वप्रतिपक्षौ बोद्धोक्तामनुपपत्तिमुपन्यस्य स्मात्यन्तरे वस्तुनि तदेकमस्तत्वावेयमिति च प्रत्यनुशासितुमाह कथं पुनरित्यादिना
 (१६५-२-१) ॥ तस्य अभावस्य, तत्कारणत्वचिरोभात् प्रवृत्तिकारणरगविरोधात्, तत्कारणत्वे स्वलक्षणतापत्तेरिति
 अर्थेक्रियाकारित्वस्यैव स्वलक्षणलक्षणत्वादिति भावः । प्रमाणान्तरस्यापि (३) कार्योनुमानस्यापि, अस्तु तद्वि स्वमायलिङ्ग-
 कानुमानविषयत्वमनुपलब्धिलिङ्गकानुमानविषयत्व बाऽभावस्येत्यग्राह- 'स्वभावाचानुमानत्येऽपीत्यादि' (४) स्वभावास्त-
 म्मवादिति, (५) तथा च स्वभावहेतोरभावप्रतिषन्धासम्भवाच्च तस्य तद्विषयत्वमिति भावः । 'पर्युदासष्टुत्पेति' (५) अनुप-

लब्धेर्वस्वन्तरोपलब्धिरूपत्वाच्च तल्लिङ्गकानुमानविषयत्वमप्यभावस्येत्यर्थः । 'सर्वथाऽपीत्यादि' (५) ॥ तद्विषयोऽपि (५) प्रमाणविषयोऽपि, भावस्वभावो (६) धिक्करणात्माऽभावः, कस्यचिदेकस्य (६) भूतलादेः, कैवल्यमितरस्य घटादेः, वैकल्यमिति स्याद्वादिमतं नावधारयतीति, इतेरावृत्त्योभयत्र सम्बन्धादन्वयः । सर्वथाऽप्यभावस्य प्रमाणविषयत्व- सिद्धिरिति ब्रुवन्नपि देवानां प्रियो दुर्विदग्धवौद्धः, (६) । अस्य चादिनः स्वप्रतिज्ञाविरोधं दोषमाह-सोऽयमित्यादिना (७) ॥ वस्तुस्थितिमाह-'परमार्थत इति (७) ॥' 'निःश्रेणीपदवन्धाभ्यामिवेति (९)' निःश्रेणीस्थानीयो भाव- स्वभाव आश्रयत्वात्, पदवन्धस्थानीयथाभावस्वभाव आश्रितत्वादिति भावः । आरोहाधिकरणत्वतत्कारणत्वाभ्यां तौल्यं भावनीयम् । भावधर्मभूताभावानभ्युपगमे भावा एव प्रमेयमित्यवधारणं न स्यात्, एवकारार्थानिरुक्ते; अवस्तुभूतस्याप्य- भावस्य ग्राहार्थं प्रमाणान्तरापत्तेर्द्वे एव प्रमाणे इत्यस्य व्याघातश्चेत्याह-ताथागतानां हीत्यादि (११) ॥ अर्थस्येति (१६६-१-२) अर्थस्य विषयस्य, असम्भवेऽभावात् प्रत्यक्षेऽपि प्रमाणता (२) सिद्धा, प्रतिबद्धस्वभावस्य धृमादिव्याप्तिरूपकस्वभावस्य बह्व्यादेः, तद्धेतुत्वे (२) अनुमानज्ञानहेतुत्वे, समं तुल्यम्, द्वयं प्रमाणद्वयम्, विषय- सत्त्वव्याप्यत्वमेव प्रमाणत्वे प्रयोजकमिति निष्कर्षः । ननु तदुत्पत्त्यभावात् प्रत्यक्षमनुमानं वाऽभावग्राहकं माभूत्, मानसं नास्तिताज्ञानं तु तथा भवत्केन वार्यते इत्यत्राह-'मानसस्य त्विति (२)' प्रतियन्धनियमाभावादिति (३) अयमनु- मानभिन्नत्वे हेतुः, अक्षानपेक्षत्वाच्च प्रत्यक्षभिन्नत्वं ध्रुवमिति तृतीयप्रमाणापत्तिरिति भावः । तस्माद्वस्तुर्भवेनाभावस्य विषयत्वमेष्टव्यमित्युपसंहरति इति यथोदितदोषमित्यादिना (१६६-१-३) ॥ ११ ॥

अभावेकान्तपक्षेऽपि भावापह्नववादिनाम् । बोधवाक्य प्रमाणं न केन साधनदूषणम् ॥ १२ ॥

“भावा येन निरूप्यन्ते वदूष नास्ति तत्त्वतः । यस्मादेकमेकं च ह्यर्थं तेषां न विद्यते ॥१॥” इति सर्वमेतत्तस्यप्रतिज्ञानमभावेकान्तपक्षः । तस्मिन्नपि बोधस्य स्वार्थसाधनदूषणरूपस्य, वाक्यस्य च परार्थसाधनदूषणात्मनोऽसंभवात्तत्, न प्रमाणम् । एतत् केन साधनं नैरात्म्यस्य, स्वार्थं परार्थं वा ? केन दूषणं बहिरन्तश्च भावस्वभावात्तम् ? इति सविस्मयं वचनम् । स्वपरपक्षसाधनदूषणोपगमे तु सत्सिद्धिरविप्रतिषिद्धा । तथा हि । बहिरन्तश्च परमार्थसत्ता, तदन्वयतत्त्वयोरेव साधनदूषणप्रयोगानुपपत्तेः । इति प्रकृत्यार्थपरिसमाप्तिरिति त्रिकलणपरिफरूपनया ? सपक्षसत्त्वाभावेऽपि साध्याभावासम्भूतानियमनिर्णयैककक्षजमात्रादेव साधनस्य साध्यसिद्धौ समर्थनत्वेऽप्युपपत्तेः, सपक्षसत्त्वस्याभावेऽपि तद्वैनिश्चयत्वे साध्ये साधनस्योपगमात्, स्वयमसिद्धयर्थिधर्मस्यापक्षधर्मत्वेऽपि प्रमाणास्तित्वेऽप्येष्टसाधनस्य हेतुः समर्थनात्, कश्चित्तदभावेऽपि चान्यथातुल्यपक्षितनियमनिश्चयवैक्यत्वे हेतुत्वापह्नवात् । स्यादाशूतं ते-‘ न परमार्थतः साधनदूषणप्रयोगो नैरात्म्यवादिनः सिद्धो यतो बहिरन्तश्च परमार्थतः सद्यस्तु साध्यते । न चासिद्धाहेतोः साध्यसिद्धिः, अतिप्रसङ्गात् ’ इति तदपि प्रकृतापमात्रं, तद्वक्तो नैरात्म्यस्य साध्यत्वायोगादेनैरात्म्यस्य दूष्यत्वायोगात् । न हि संवृत्त्या साध्यसाधनजन्ययस्या युक्तिमती, परमार्थोपगमे नैरात्म्यस्य तत्सिद्धेरपि सांवृतत्वप्रसङ्गात्, सांवृतात्साधनाद्यास्तवसिद्धयसंभवात् । शून्यसिद्धेरपरमार्थत्वे पुनरनिगृह्यतसद्भावस्य सर्वस्याशून्यत्वात्तुल्यत्वात् तत्साधनं विकटं(वा)भावेतत् । स्वरूपस्य वैषयेयत्वमावादिशून्यस्य स्वतो गते साधनोपन्यासेन तत्र समारोपजन्यवच्छेदेऽपि समानं, कुत्रचित्तत्त्वतः समारोपजन्यवच्छेदे संवृत्त्या साध्यसाधनजन्यवस्थितेऽप्ययोगात्, तत्समारोपजन्यवच्छेदस्याप्यपरमार्थत्वे पुनरुच्यवच्छिन्नसमारोपस्य बाध्यभावात्तुल्यत्वादिशून्यस्य संविन्मात्रस्य स्वतोऽपि गत्यनुपपत्तेस्तदशून्यत्वप्रसङ्गात् ।

ततो हेयोपादेयोपायरहितमयमऽह्नीकः केवलं विक्रोशति तत्त्वोपप्लववादिवत् । अथ संवृत्त्या हेयस्य सद्वादस्योपादेयस्य च शून्यस्य तन्नि-
पेधविधानोपायस्य चाभ्युपगमान्न शून्यवादो निर्लज्जता नापि विक्रोशमात्रमिति मतिः, तर्हि यदि संवृत्त्यास्तीति स्वरूपेणेत्ययमर्थस्तदा
कृतमनुकूलं, केवलं वक्तात्मनो वैयात्यं सूचयति, न्यायबलान्न्यङ्कतस्यापि स्वार्थसिद्धिविकलं प्रलपतो धार्ष्ट्यमात्रप्रसिद्धेः, स्वरूपेणास्ति-
त्वस्य संवेदनवत्सर्वभावानां स्याद्वादभिरभीष्टत्वात् तेन तदनुकूलकरणत्वात्संप्रतिपत्तेः । अथ पररूपेण नास्ति इत्ययमर्थस्तथैव स्याद्वादिना,
नाम्नि विवादात् एतदपि तादृगेव, पररूपेण ग्राह्यग्राह्यभावादिविकलसंवेदनवत्सर्वपदार्थानां नास्तित्वे विवादाभावात् । तदेतेनो-
भयानुभयविकल्पः प्रत्युक्तः । यदि हि संवृत्त्यास्तीति स्वपररूपाभ्यामस्ति नास्ति चेत्ययमर्थस्तदा न कश्चिद्विवादः । अथानुभयरूपे-
णानुभयमित्यर्थस्तदापि न कश्चिद्विवादः, तथाग्रे समर्थयिष्यमाणत्वात् । अथ तदस्ति मृपात्मनेति समानश्चर्चः, मृपात्मनास्तित्वस्य
स्वपरोभयानुभयरूपास्तित्वविकल्पचतुष्टयेत्युक्तदोषानुपपङ्गात् । संवृतिर्विचारानुपपत्तिरित्युक्तं, तदभावात् । न हि विचारस्याभावे
कस्यचिद्विचारेणानुपपत्तिः शक्या वक्तुम् । नापि शून्यवादिनः किञ्चिन्निर्णीतमस्ति, यदाश्रित्य कचिदन्यत्रानिर्णीतेर्धे विचारः प्रवर्तते,
तस्य सर्वत्र चिप्रतिपत्तेः । तथा चोक्तं तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके “ किञ्चिन्निर्णीतमाश्रित्य विचारोन्यत्र वर्तते । सर्वविप्रतिपत्तौ तु कचिन्नास्ति
विचारणा ॥ १ । ” इति । सोऽयं सौगतस्तदभावात्तत्परप्रतिपादनार्थं शास्त्रमुपदेष्टारं वा वर्णयन् सर्वं प्रतिक्षिपतीति कथमनुमन्तः ? स्वय-
मुपदिष्टं विचारप्रतिपादनार्थं शास्त्रादिकं प्रतिक्षिपन्नुमन्त एव स्यात् । अथ मायोपमाः स्वप्नोपमाश्च सर्वे भावा इति सुगत-
देशनासद्भावाच्च सर्वं प्रतिक्षिपन्नुमन्तः स्यादिति मतं, तर्हि शौद्धोदनेरेव तावत्प्रज्ञापराधोऽयं लोकान्तिकान्तः कथं वभूवेत्यतिविस्मय-
मास्महे । तन्मन्ये पुनरद्यापि कीर्तयन्तीति किं वत परमन्यत्र मोहनीयप्रकृतेः ? स्वप्नादिविभ्रमवत्सर्वस्य विभ्रमाददोष इति चेत्, तर्हि

विभ्रमे किमविभ्रमो विभ्रमो वा ? तत्राविभ्रमे कथं सर्वविभ्रम ? विभ्रमेपि कुतोसौ ? विभ्रमेपि विभ्रमे सर्वत्राविभ्रमप्रसङ्गात् । विभ्रमविभ्रमेपि विभ्रमोपगमे म एव पर्यवृत्तयोगवस्था चेति दुरन्त तमः । तदुक्तं न्यायविनिश्चये “ तत्र शौद्धोपनेरेव फलं प्राप्तापराधिनी । बभूवेति वय तावद्वद्विस्मयमागमे ॥ १ ॥ तत्रापि नडासज्जस्तमसो नापरं परम् । विभ्रमे विभ्रमे तेषा विभ्रमोपि न सिद्ध्यति ॥ २ ॥ ” इति । ततो नाभावैकान्ताः श्रेयान्, स्वेष्टस्य दृष्ट्याधनाभावैकान्तयत् ॥ १२ ॥

बोधयाक्यमिति (१७०-१-१) [मूले] समाहाराश्रयबाह्यो बोधो वाक्यं वा न प्रमाणम्, तर्हि केन साधनं दूषणं च स्यादिति, साधनदूषणप्रयोगान्यथानुपपत्त्याऽभावैकान्तो निरसनीय इति कारिकोचरादर्थः । भाषा येनेत्यादि (२) कारिका धर्मकीर्तयः, किं त्रिलक्षणकल्पनयेति (३) एकलक्षणादेवोक्तानुमानादर्थसिद्धेरित्यर्थः । एकलक्षणस्यैव प्रयोगस्य समर्थनत्वं परदृष्ट्या साधयति सपक्षसंस्थामावेदपीत्यादिना (६) ॥ सर्वे धर्मिकं सध्यादित्यत्र दृष्टान्ताभावेन सपक्षसंस्थाभावाः, प्रमाणास्तित्वमस्ति, इदसाधनादित्यत्र पक्षधर्मरयामावाः परैरपीष्यत इति विपक्षव्यावृत्तिरेकमेव लक्षणं हेतोरवशिष्टं, तत्रैवास्माकमन्यथाशुपपत्तिश्चन्द्रेनाग्रह इति तरयम् । अत्र हेत्वसिद्धशुद्धान्वे-नैरात्म्यमपि तत्त्वतो वाच्यमिहस्य न सिद्ध्येदित्याह-स्यावास्तुतं ते इत्यादिना (८) तत्साधन चिरुद्धतामापद्येतैत्यन्वेन, (१२) ॥ तत्सर्वेदन्तज्ञानमहिम्नैव नैरात्म्यं सेत्स्यति समारोपव्यवच्छेदार्थं पुनः साधनादर इत्यत्राह भाष्यकृत्, तत्र समारोपव्यवच्छेदोऽपि समानमिति (१३) समान साधनविरोधदूषणप्रागुक्तमिति बोध्यम् । उक्तमेव विवृणोति दृष्टिकृत् ‘कुतश्चिदिति’ (१७०-१-१३) समारोपव्यवच्छेदः परमार्थतः कल्पनया वा, आद्ये प्रमाणान्तरेण तत्सिद्धौ काल्पनिकसाधनप्रयोगो धीविदम्बनायाग्रह, अन्त्ये तरयता समारोपव्यवच्छेदाद-

शून्यतेति भावः । संवृतैः स्वरूपपररूपाभ्यामस्तित्वनास्तित्वपर्यवसानेन स्वसमयार्थसिद्धिमुद्बोधयति यदीत्यादिना (१७०--२-२) प्रत्येकपक्षपर्यवसितमुभयानुभयपक्षयोरपि पर्यवस्यतीत्याशयवानाह भाष्यकृत् ' तदेतेनेति ' (५) ॥ न कश्चिद्विवाद इति (६) क्रमार्पितोभयविषयस्य तृतीयमङ्गस्यास्मदभिमतत्वादेवेत्यर्थः, ' तथाग्र इति ' (७) प्रत्येकरूपेणोभयभिन्नभेदस्योभयत्रैव पर्यवसानादिति भावस्याग्रे स्फुटीकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः, तदस्तीति (७) तदस्ति नास्ति उभयमनुभयं चेत्यर्थः । उक्ततदोषानुषङ्गादिति (८) मूयैकान्तस्याप्यघटमानत्वेनानेकान्तसत्यत्वे पर्यवसानादित्यर्थः । नहि विचारस्येत्यादि (८) ॥ चिप्रतिपत्तिनिरासानुक्कलो विमर्शो विचारः शून्यवादिनश्च क्वचिदप्यनिर्णयेन विचाराभावे तदनुरूपा संवृतिर्दूरीत्सारितैव, विशेषणाभावे विशिष्टाभावादिति भावः । किं वत परमन्यत्र मोहनीयप्रकृतेरिति (१४) महामोहदोषान्न किञ्चिदधिकं विभ्रमकारणं येन बहुवादिसम्मतमपि पदार्थसद्भावं निरस्य नैरात्म्यं शिक्षयति भिक्षून् शौद्धोदनिरित्यर्थः ॥१२॥

परस्परनिरपेक्षभावाभावैकान्तपक्षोपि न क्षेमङ्करः, तत एवेत्यावेदयन्ति स्वाभिमतः ॥

विरोधान्नोभयैकात्म्यं स्याद्वादन्यायविद्विषाम् ।

भावाभावयोरेकत्वरप्रतिषेधैकान्तपक्षोपक्षितदोषपरिजिहीर्षया सदसदात्मकं सर्वमभ्युपगच्छतोपि वाणी विप्रतिपिध्येत, तयोः परस्परपरिहारस्थितिलक्षणत्वात् । न हि सर्वात्मना कश्चिदर्थं सन्तं तथैवासन्तमाचक्ष्माणः स्वस्थः, स्वाभ्युपेतैरनिरासविधानकरणाच्छून्यावबोधवत् । यथैव हि सर्वथा शून्यमवबुध्यमानः स्वसंवेदनादन्यतो वा स्वाभ्युपेतं शून्यतैकान्तं निरस्यति, अनभ्युपेतं प्रमाणादिसद्भावं विधत्ते, तथैव भावाभावयोस्तादात्म्यैकान्तं ब्रुवन् स्वाभ्युपेतं सदसदात्मकं निरस्यति, तत्रयमनभ्युपगतं तु भावैकान्तम-

मायैकान्तं वा विषयो, अमावस्य मासेऽनुमतेऽन्नाशस्य वा सर्वथाऽभावे, अन्यथा आवाभावेऽर्थोभेदमसङ्गात् । ततो नोभयोरैकाल्यं
 भवः । न्याद्याद विद्विषोः, परस्परविद्वदस्थितिव्यप्यविरोधात् आत्यन्तवत्त्वेन सर्वयोर्मैकाल्यस्य पाधोऽपह्नत् ।
 तथा तांस्त्वस्यैवगुणमैकाल्यं प्रयतन्नेलोचय व्युत्तेरपेक्षि, नित्यत्वप्रतिपेक्षात्, अपेतव्यमस्ति विनाशप्रतिपेक्षादिषु वा, सदन्यथा-
 पेक्षमव्यपारतीति स्थाद्यात्पक्षमनमन्यसर्वविद्यप्रवेदनायामनुसरति, त्रेलोचयस्य व्यप्यात्मनाऽपेक्षत्वसिद्धेः । अन्यकारमनास्तित्वव्यवस्थितयोः
 “ हेतुमभित्यमन्त्राणि सन्निवयनेकमाश्रितं सिद्ध्यन् । सादयय परस्मिन् व्युत्तेः विपरितमव्यप्यम् ॥१॥ ” इति पश्यन् । परमाधेतो
 व्यप्यात्म्यपक्षगोचरत्वात् स्थाद्यात्पक्षमन फलितत्वेति चेत्, न, तथा विरोधस्य तदवस्थानात् । प्रधानाद्विरोधगमे तु नोर्मैकाल्यमभ्यु-
 पगतं स्यात् । तथा स्वयमनम्युपगच्छतोऽपि कथञ्चिदुभयात्मकत्वरश्चाद्यवेच्छे कथमन्यसर्वविद्यप्रवेदनायानुसरणं न स्यात् ? पक्षगुण्या
 तदवच्छम्बनान् । ततो नैवमप्युर्मैकान्तः सिद्ध्यति, विरोधात् ॥

‘जात्यन्तरसंश्लेषेति’ (१७२-१-२) प्रत्येकद्वयरूपोभयाम्युपगमकृतदोषस्य जात्यन्तरत्वादेनैव गुह्यगुणीन्यायेन निरासस्तु-
 क्तत्वादिति मायः । तदा तु श्रीहैमसूरिपावाः ॥ “ गुह्योऽपि कफदेतुः स्यान्नागर पित्तकारणम् । द्रव्यात्मनि न दोषोऽ-
 स्ति गुह्यनागरमेपजे ॥१॥ ” इति, तत्र चावच्छेदकमेदेनोभयद्वयस्याऽवच्छेदकमेदगमिर्तोमयात्मकैकस्वभावेन वा, आद्येऽवच्छे-
 दकद्वयोरपि प्रतीतिपलेन व्याप्यवृत्तित्वाद्गुणयोर्व्याप्यवृत्तित्वम्, अन्ये च स्वात्तदोषसन्दानेन मायाभावपदयोर्विशेषपरत्वेति निरु-
 पितं न परस्परद्वयप्रमाभिः । तद्वत् (२) शून्यावबोधकत्वं । एवं (३) उपाधिभेदराहित्येन परस्परनिरपेक्षतया, त्रेलोचय (३) प्रधानं,
 व्यप्यतेः (३) महदादेः, नित्यत्वप्रतिपेक्षावपैति नश्यति । अपेत एवम्, अन्यस्ति प्रकृतेर्विनाशप्रतिपेक्षात् तत् त्रे-

लोक्यम्, अन्यथा (१७२-१-३) महदादिरूपेणापेतम्, अन्यथा (४) प्रकृतिरूपेणास्तीत्यक्रामेनापि साङ्ख्येन स्याद्वादे प्रवेष्टव्यमित्यर्थः ॥

अवाच्यतैकान्तेऽप्युक्तिर्नावाच्यमिति शुज्यते ॥ १३ ॥

योपि पञ्चत्रयोपक्षितदोषजिह्वासया सर्वथाऽवक्तव्यं तत्त्वमवलम्बेत, सोपि कथमवक्तव्यं ब्रूयात्, येनावाच्यतैकान्तेऽप्यवाच्यमित्यु-
क्तिर्युज्यते । तदयुक्तौ कथं परमवबोधयेत् ? स्वसंविदा परावबोधनायोगात् । तदनवबोधने कथं परीक्षितास्य स्यात् ? तस्यापरीक्षकत्वे
च कुतोऽन्यस्माद्विशेषः सिध्येत् ? अपरीक्षिततत्त्वाभ्युपगमस्य सर्वेषां निरङ्कुशत्वात् । नैव दोषः स्वलक्षणमनिर्देश्यं प्रत्यक्षं कल्पनापोढ-
मित्यादिवत्सर्वमवाच्यं तत्त्वमिति वचनेपि विरोधाभावात् परप्रतिपादनस्यान्यथानुपपत्तेः, इति कस्यचिद्वचनं, तदप्यसत्, यदसत्तः
समुदाहृतम् । सिद्धसाध्यव्यवस्था हि कथामार्गाः । न च स्वलक्षणस्य सर्वथाप्यनिर्देश्यत्वोपगमे ' स्वलक्षणमनिर्देश्यम् ' इति वचनेन
तस्य निर्देश्यत्वमविकृष्टम् । अथ स्वलक्षणं नैतद्वचनेनपि निर्देश्यं स्वलक्षणसामान्यस्यैव तेन निर्देश्यत्वात् स्वलक्षणे निर्देश्यासंभवात्,
न ह्यर्थे शब्दाः सन्ति तदात्मानो वा येन तस्मिन् प्रतिभासमाने तेषु प्रतिभासेरभिति वचनात् । कल्पनारोपितं तु स्वलक्षणं तद्वन्न
वा निर्देश्यत्वशब्देन निर्दिश्यते, विरोधाभावाच्चिति मतं, तर्हि स्वलक्षणमज्ञेयमपि स्यात् । यथैवाक्षविषयेऽभिधानं नास्ति तथाश्चक्षु-
रपि नैवास्ति । ततस्तत्र प्रतिभासमानेपि न प्रतिभासेन । शक्यं हि वक्तुं ' यो यत्रावेयतया नास्ति तदात्मा वा न भवति स
तस्मिन् प्रतिभासमानेपि न प्रतिभासते यथाक्षविषये स्वलक्षणे शब्दः । नास्ति चाक्षज्ञाने तथाक्षविषयस्तदात्मा वा न भवति, इति ।
यदि पुनर्विषयसामर्थ्यादक्षज्ञानस्योत्पादात्तत्र प्रतिभासमाने स प्रतिभासत एवेति मतं, तदप्यसम्यक्, करणशक्तेरपि प्रतिभासप्रसङ्गात् ।

तथा हि । न केवल विषयबलाद्देहकल्पसिः, अपि तु बहुपदिसिद्धेः । विषयाकाण्डानुकरणादर्थेनस्य तत्र विषयाः प्रतिभासते, न पुनः
करण, तदाकारानुकरणमिति चेत्, तर्हि तदर्थवत्करणमनुकुर्नुमंति, न त्वर्थ, विज्ञेयभावात् । दर्शनस्य कारणान्तरसद्भावेपि विषया-
काण्डानुकरित्वमेव सुतरमेव विज्ञाकाण्डानुकरणमित्यपि कार्यं, स्वोपादानमात्राणुकरणप्रसङ्गात् । विषयस्याल्लभ्यनप्रत्ययतया स्वोपादानस्य
य समान्तरप्रत्ययतया प्रत्यासत्तिविज्ञेयार्थेनस्य उभयाकाण्डानुकरणेऽप्यनुपादाने रूपविषयुपादानागपि विषयतापत्तिः, अविज्ञेया-
भावात्, वर्णोदेर्वा तद्वद्विषयत्वप्रसङ्गात् । दर्शनस्य तज्जन्मरूपाविज्ञेयेषु तदर्थविषयत्वमित्यसार्, वर्णोदाविबो-
धप्राप्तनेप्यध्यवसायप्रसङ्गात्, अन्यकोभयत्राध्यवसायायोगात् । न हि रूपादावध्यवसायः संभवति, तस्य दर्शनविषयस्योपपन्नात्,
दर्शनस्यानध्यवसायात्मकत्वात्, तस्याध्यवसायात्मकरूपे ररलक्षणविषयत्वविरोधात् । अतोऽयं, प्रत्यक्षस्याध्यवसायदेहेदुत्पादित्यनिरूपि-
ताभिधानं भोगतस्य, तत्राभिज्ञापाभावात् । यथेव हि वर्णादावभिज्ञापाभावस्तथा प्रत्यक्षेपि तस्याभिज्ञापकरूपमातोऽप्येवत्पादनभिला-
षात्मकार्थसाधर्म्येनोत्पत्ते । प्रत्यक्षस्य तदभावेऽप्यध्यवसायरूप्यनाथो प्रत्यक्ष किं नाप्यवस्येत् ? स्वलक्षणं, स्वयमभिज्ञापयद्व्यगमपि
प्रत्यक्षमध्यवसायरय हेतुर्न पुना रूपादिरिति कथं सुनिरूपिताभिधानम् ? यदि पुनरपिकल्पकादपि प्रत्यक्षाद्विकल्पात्मनोऽप्यवसाय-
स्योत्पत्तिः, प्रतीपादेः कम्पलादिवद्विज्ञातीयादपि कारणान्तरस्योत्पत्तिरुक्तं नाविति भव, तदा तादृशोऽर्थाद्विकल्पात्मनः प्रत्यक्षस्योत्पत्तिरसिद्धा,
तत्र एव तद्वत् । जातिव्रज्यगुणक्रियापरिभाषारूप्यनारहितार्थात्मक्य जात्यादिकल्पनात्मकं प्रत्यक्षं स्यादिति चेत्, प्रत्यक्षाद्यद्विज्ञाद्विकल्पः
कथं जात्यादिरूप्यनात्मकः स्यादिति समानं पर्यनुयोग । विकल्पस्य जात्यादिविषयत्वस्योत्पत्तेरिति चेत्, न, प्रत्यक्षवत्तस्य जात्यादिवि-
षयत्वविरोधात् । यथेव हि प्रत्यक्षस्याभिज्ञापसंसर्गयोग्यता गतिव तथा तत्समन्तरमाविनोपि विकल्पस्य, तस्याप्यभिज्ञापनेनाभिलष्यमानेन

च जात्यादिना संसर्गसंभवात्, स्वोपादानसजातीयत्वात् । कथमिदानीं विकल्पो जात्यादिव्यवसायीति चेत्, न कथमपि । तथा हि । किञ्चित्केनचिद्विगिष्टं गृह्यमाणं कचिद्विशेषणविशेष्यतत्संबन्धव्यवस्थाग्रहणमपेक्षते दृण्डिवत्, “ विशेषणं चिदोप्यं च संबन्धं लौकिकीं स्थितिम् । गृहीत्वा संकलय्यैतत्तथा प्रत्येति नान्यथा ॥१॥” इति वचनान् । न चायमियतो व्यापारान् कर्तुं समर्थः; प्रत्यक्षत्रलोत्पत्तेरविचारकत्वात् प्रत्यक्षवत् । कश्चिद्विदाह ‘नैतदेवं दूषणं, प्रत्यक्षादेवाध्यवसायोत्पत्त्यनभ्युपगमात्, शब्दार्थविकल्पवासनाप्रभवत्वान्मनोविकल्पस्य, तद्वासनाविकल्पस्यापि पूर्वतद्वासनाप्रभवत्वादित्यनादित्वाद्वासनाविकल्पसन्तानस्य प्रत्यक्षसंतानादन्यत्वात्, विजातीयाद्विजातीयस्योदयान्निष्ठः, तदिष्टौ यथोदितदूषणप्रसङ्गात्’ इति, तस्याप्येवंवादिनः शब्दार्थविकल्पवासनाप्रभवात्तत्तत्सहि कथमक्षबुद्धेः रूपादिविषयत्वनियमः सिद्ध्येत् ? मनोराज्यादिविकल्पादपि ततिसद्धिप्रसङ्गात् । अथाश्वबुद्धिसहकारिणो वासनाविशेषपादुत्पन्नाद्रूपादिविकल्पादश्वबुद्धे रूपादिविषयत्वनियमः कथ्यते । तत एवाश्वबुद्धिविषयत्वनियमोप्यभिधीयताम् । अन्यथा रूपादिविषयत्वनियमोपि मा भूद्विशेषान् । रूपाबुद्धेखित्वाद्विकल्पस्य तद्वलात् तदभ्युपगमे वा प्रत्यक्षबुद्धेरभिलापसंसर्गोपि तद्वदुमीयेत, तद्विकल्पस्याभिलापेनाभिलष्यमानजात्यानुल्लेखितयोत्पत्त्यन्यथानुपपत्तेः, तदनुमिताशाश्वबुद्ध्याभिलापसंसर्गाद्रूपाद्यभिलापसंसर्गोऽनुमीयेत ॥ इति शब्दाद्वैतवादिमतसिद्धिः ॥ न च सौगतो दर्शनस्याभिलापसंसर्गमुपैति । तस्मादयं किञ्चित्पश्यन् तत्सदृशं पूर्वं दृष्टं न स्मर्तुमर्हति तन्नामविशेषास्मरणात् । तदस्मरन्नैव तदभिधानं प्रतिपद्यते । तदप्रतिपत्तौ तेन तत्र योजयति । तदयोजयन्नाध्यवस्यतीति न कचिद्विकल्पः शब्दो वेत्यविकल्पाभिधानं जगत्स्यात् । ननु च नामसंश्रयस्य विकल्पस्य प्रत्यात्मवेवत्वात् सर्वेषामभिधानस्य च श्रोत्रबुद्धौ प्रतिभासनात्कथमविकल्पाभिधानं जगद्वापद्येतेति चेत्, न, तत्राप्यध्यवसायासंभवात्, न न स्वसंवेदनेनेन्द्रियप्रत्यक्षेण वा निर्विकल्पकेन विकल्पोभिधानं वा गृहीतं नाम,

अतिप्रसङ्गात् । तथा हि । बहिर्दन्तर्भां गृहीतमाध्यगदीवकल्प क्षणक्षयस्यलक्षणे संवेदनादिवात् । तथा चायातमयेतनस्य जगतः । ननु च
 नासन्नमते कश्चित्किञ्चिन्नीलादिर्कं द्रुताविक वा संविद्यन्मूर्तेसंविदित सत्सदृश वनात्मविशेष च क्रमशः स्मरति, पूर्वसंविदितसंवेद्यमान-
 नामविशेषयोः सदैव स्मरणात्, सत्सदृशकारयोर्वैयर्थ्यसंज्ञादेव सादृश्योच्यते । एतोर्यं किञ्चित्परस्परमेव सत्सदृश स्मनुमर्दति, सदैव
 तन्नामविशेषस्मरणात्, तत्सत्सदृश नामेत्यभिधाप्यतिपरो, तत्सत्सदृश दृश्यस्याभिधानेन योऽन्मानवसायचटनाम किञ्चिद्गुणमित्यपरः,
 तस्यापि दृश्यमाननाम पूर्वदृश्य च सत्सदृशस्य सादृश्यविरुद्धेन, समत्वविरोधात्, सत्सदृशसिद्धयानश्रुपगमात् कल्पनयोर्भाववाध
 कभाषात् । कथमन्यथाऽयं विरूपयतोपि गोदृश्येने कल्पनाविरुद्धसिद्धिः । नाममात्रेण सत्सदृशविरुद्धेन, तन्नामाक्षरमात्राणामपि क्रम-
 शोध्यवसातात्, आध्यवसाताभावे स्मृतेरयोगात् क्षणक्षयादिवात् । न च गुणपक्षपक्षसायः सम्भवति, विरोधात् । अन्यथा संकुला
 प्राविष्टाः स्यात्, नीलमिति नाम्नि नक्रारादीनां परस्परविविक्तानामप्रतिपक्षेः । किञ्चाभिलाषस्य परलक्षणस्य तदज्ञानां च वर्णानां
 नामविशेषस्य स्मृतापसहस्यं व्यवसायः स्यात् सत्यां वा ? मान्नो नामान्तरेण विभाव्यं स्मृतौ केवलार्थव्यवसायः किं न स्यात् ?
 आभिधानविशेषापेक्षा एवार्था निश्चयेत्येवमसीयन्ते इत्येकान्तस्य त्यागात्, नाम्नः सावकषणस्यापि स्वाभिधानविशेषानयेत्यस्यैव व्यव-
 सायवचनात् । व्यवचने वा न कश्चिद्व्यवसायः स्यात्, नामतदज्ञानानव्यवसाये नामार्थव्यवसायायोगात् । इदमेनाद्यवसायात्मात्मना
 दृष्टस्याप्यदृक्स्वरूपात् सकलप्राणाभावात्, प्रत्यक्षस्याभावेऽनुमानोत्थानाभावात् । तत् एव सकलप्रमेयाभावः, प्रमाणाभावे प्रमेयव्यव-
 स्यानुपपत्तेः । इत्यप्रमाणप्रमेयत्वमचेपस्यावश्यमनुपपत्तेर्येत । तदुक्तं न्यायविनिश्चये “ अभिलाषतदज्ञानाभिलाषविवेकतः । अप्रमाण-
 प्रमेयत्वमवश्यमनुपपत्तेर्येत ॥ १ ॥ ” इति, अभिलाषविवेकत इत्यभिलाषविरुद्धत्वमिति व्याख्यानात् । प्रथमपक्षोपक्षितयोपपरि-

जिह्वीर्यया तन्नामान्तरपरिरूपणाचामनास्था । नामतदंशानामपि नामान्तररस्युनौ हि व्यवसाये नामान्तरतदंशानामपि व्यवसायाः
स्वनामान्तररस्युनौ सत्यामित्यनत्रथा स्यात् । तथा च तदेवाप्रमाणमेवमप्रत्यक्षमनुव्येन । अत्रार्थान्वयेन कारिकायोज्या, ' अग्निल-
पविचेकनः ' इत्यभिलाषनिश्रयत इति ज्ञाह्यतानात् । प्रतिपादिनदोषभाषादयमगच्छं मानान्यं व्यवसायं सन्त्यक्षमपि व्यवहरेत्,
सामान्यलक्षणद्वयलक्षणयोर्हि भेदाभावात् । नन्वर्थक्रियाकारिणः परमार्थनतः सन्त्यक्षमनात्, ततोन्वयगानर्थक्रियाकारिणः संतुतिमनः
सामान्यलक्षणत्वात्तयोः कथमभेदः स्यात् ? "अर्थसार्थक्रियाकारि तदेव परमार्थमन् । अन्यत्वं प्रतिमन् प्रोक्तं ते सत्यामान्यलक्षणे ॥१॥ "
इति वचनात्, तयोरेभेदे सांकेतिकरूपभाषाविरुपात्त । इति कश्चिन्, मोषि सत्यमनातुराणी न परीक्षतः, रोजनामागारेण हृष्येन
लक्ष्यमाणान्य सामान्यम्यापि मलक्षणद्वयद्वयद्विद्येयम् । यथैव हि विशेषः रोजनामागारेण हृष्येन मानान्यामंभरिना निगदशप-
रिमाणालसना लक्ष्यते तथा सामान्यमपि रोजनामागारेण हृष्येन मलक्षपरिमाणालसना लक्ष्यते इति कथं सत्यलक्षणलेन
विशेषाद्विद्यते ? यथा च विशेषः स्यामर्थानां पूर्वं ल्याहृनिपातलक्षणमर्थक्रियाकारी तथा सामान्यमपि स्यामर्थक्रियासम्य-
ज्ञानलक्षणां पूर्वं कथमर्थक्रियाकारि न स्यात् ? तद्वानां पुनर्वाहदोषालक्षणां यथा न सामान्यं तदुक्तवदने तथा विशेषेति केरन्तः,
सामान्यविशेषालसनां यस्तुनो गवादेमन्तोपयोगान् । सत्यार्थक्रियाकारिणेनापि तयोरेभेदः नित्यः । एतस्माद्रूपालक्ष्यद्विभक्त्यन्या-
नाम सामान्यविशेषपरिणामयोरेभेदोभ्युपगमनव्यः । तथा च सामान्यं जगदस्य हि कथमिदं भिन्नरस्युनौ न व्यवस्यतीति कथमु-
पपत्तिमन् ? अथ न द्रव्यं नापि तत्परिणामः सामान्यं विशेषो वा सत्यलक्षणम् । किं तर्हि ? नमोन्वयेन किञ्चिन् सर्वथा निर्देष्टुम-
शक्यं प्रत्यक्षलक्षणे प्रतिभाषमानं तदनुसन्तं । एतमपि ज्ञान्यन्तं सामान्यविशेषान्नं तस्य मलक्षणनित्यात्वं, तस्यैव परस्परनि-

रपेक्षमाभान्यविधोपतद्ब्रह्मव्येव्योन्यस्य प्रत्यक्षस्यैव निरन्वयस्य जस्य निरंशपरमाणुलक्षणस्य सुष्ठुप्रत्यक्षेणालक्षणात् ।
 तत्र च व्यवहारायोश्च जन्मा स्वाभिधानविशेषनिरपेक्षः किम स्यात् ? यतोव स्वलक्षणमस्त्य न व्यवस्येत् । ततः सामान्यवत्त्वलक्ष-
 णमप्यवयवप्राथिल्येन योजयेत् । ततो न किञ्चित्प्रमेयमनमित्वाप्य नाम भुतज्ञानपरिच्छेदा, शब्दयोजितस्य भुतविषयत्योपपत्तेः ।
 प्रत्यक्षस्यानमित्वाप्यत्वे स्मार्त्तं शब्दानुयोजन दृष्टसामान्यव्यवसायो यद्यपेक्षेत सोर्धो व्यवहितो भवेत् तदिन्द्रियज्ञानात्सामान्यव्यव-
 सायो न स्यात् । यद्येव हि शब्दसंसृष्टार्थप्रादिसत्त्विकत्वरूपप्रत्यक्षवादिनामर्थोपयोगे सत्यपि स्मार्त्तं शब्दानुयोजनापेक्षेऽक्षाने तदर्थो
 व्यवहितः स्यात् स्मार्त्तेन शब्दानुयोजनेन इति तदर्थव्यवधानं सत्त्विकत्वं न स्यात्, तदभावेपि भाषातन्त्रादेपि बाभावादिति दूषणम् ॥
 'अर्थोपयोगेपि पुन स्मार्त्तं शब्दानुयोजनम् । अक्षधीर्बचपेक्षेत सोर्धो व्यवहितो भवेत् ॥१॥' इति वचनात् समुद्राख्यते, तथैव शब्दा-
 नुयोजनासदितार्थप्रादिविकल्पवादिनामपि सौगठानामिन्द्रियज्ञानमुपयोगे सत्यपि विकल्पोत्पत्ती स्मार्त्तं शब्दानुयोजनं विकल्पो
 यद्यपेक्षेत तदा तदिन्द्रियज्ञानं स्वविषयनामविकल्पस्मरणेन तयोर्जननं च व्यवहितं स्यात् । तथा च नेन्द्रियज्ञानाद्व्यवसायः स्यात्
 तदभावे भाषातन्त्रादेपि बाभावादिति दूषणमुद्रादनीयं, 'ज्ञानोपयोगेपि पुनः स्मार्त्तं शब्दानुयोजनं । विकल्पो यद्यपेक्षेताप्यक्षं व्यव-
 हितं भवेत्' ॥१॥ इति वस्तु तत्त्वमत्वात्, अर्थसम्बन्धेन प्रत्यक्षस्याभिधानाद्या, क्वचिद्विषयेषु विषयिणो वचनादुर्मकीर्तिकारिकाया एव
 तन्मत्तदूषणपरत्वेन व्याख्यातुं नक्त्यत्वात् । यथा च प्रागजन्मो योर्धोमित्वापत्तसंसृष्टार्थेन्द्रियपुष्टे त पञ्चादपि स्मार्त्तशब्दानुयोजनेपि
 तत्तयोपयोगाविशेषोपावजनक एव तेनार्थापायेपि नेत्रधीः शब्दाद्वैतवादिन स्यादिति धर्मक्षेतिदूषणम्, 'यः प्रागजन्मो बुद्धेरुपयोगाविशे-
 यतः । स पञ्चादपि तेन स्यादर्थोपायेपि नेत्रधी ॥१॥' इति वचनात् । तथा यदिन्द्रियज्ञानं स्मार्त्तं शब्दानुयोजनं प्रागजन्मक सामान्यव्यवसा-

यस्य तत् पञ्चादप्युपयोगाविशेषात्, तेनेन्द्रियज्ञानव्यपार्येपि सामान्यव्यवसायः स्यात्, तस्य प्रागिवाजनकत्वात्, तदन्तरेणापि दर्शनमयं गौरिति निर्णयः स्यात्, 'यः प्रागजनको बुद्धेरुपयोगाविशेषतः । स पञ्चादपि तेनाक्षवोधापार्येपि कल्पना' ॥१॥ इति प्रतिपादनात् । तदेवं न दर्शनादध्यवसायः संभवति येन दर्शनस्य स्वात्मजननन्तरप्रत्ययजनमतत्सारूप्याविशेषेपि स्वविषयप्रतिनियमः सिध्येत् । किञ्च सौगतानामभिलाष्यस्य विशेषस्यानुभवे कथमभिलाष्यस्य स्मृतिः ? अत्यन्तभेदात् स्वलक्षणात्सामान्यस्य, सहाविन्ध्यवत् । न हि सहास्यानुभवे विन्ध्यस्य स्मृतिर्युक्ता । विशेषसामान्ययोरेकत्वाध्यवसायाद्विशेषस्यानुभवे सामान्ये स्मृतिर्युक्तेति चेत्, कुतस्तयोरेकत्वाध्यवसायः ? न तावत्प्रत्यक्षात्, तस्य सामान्याविषयत्वात्, नापि तत्पृष्ठभाविनो विकल्पादनुमानाद्वा, तस्य विशेषाविषयत्वात्, तदुभयविषयस्य च कस्यचित्प्रमाणस्यानभ्युपगमात् । तदन्यतरविषयेण तयोरेकत्वाध्यवसायेऽतिप्रसङ्गात्, त्रिविप्रकृष्टतरयोरत्येकत्वाध्यवसायोक्षज्ञानात्प्रसज्येत । किं च शब्दार्थयोः संबन्धस्यात्वाभाविकत्वे कथमर्थमात्रं पश्यन् शब्दमनुस्मरेत् शब्दं शृण्वन् तदर्थं वा ? यतोयं व्यवसायः सौगतस्य सिध्येत् । न हि सहामात्रं पश्यन् विन्ध्यस्य स्मरेत् । स्यान्मतं शब्दस्य विकल्पेन तदुत्पत्तिलक्षणसंबन्धोपगमात् तस्य च दृश्यैकत्वाध्यवसायाद्विशेषस्यानुभवेपि शब्दं तदर्थं वा विकल्पं स्मर्तुमीष्टे व्यवहारी, प्रवृत्तिदर्शनात्, इति, तदप्यसम्यक्, कुतश्चिदपि दृश्यविकल्पयोरैकत्वाध्यवसायासंभवस्योक्तत्वात् । ततः स्वत एव व्यवसायात्मकत्वमभ्युपगन्तव्यं प्रत्यक्षस्य, न पुनरभिधानजात्यादियोजनापेक्षया । चक्षुरादिज्ञानस्य कथञ्चिद्व्यवसायात्मकत्वाभावे दृष्टसजातीयस्मृतिर्न स्यात्, दानर्हि साविरतिचेतसः स्वर्गादिफलजननसामर्थ्यसंवेदनवत् क्षणक्षयानुभवनवद्वा । व्यवसायात्मादृष्टसजातीयस्य स्मृतिरिति चेत्, न, अव्यवसायात्मनोऽक्षज्ञानात् समनन्तरप्रत्ययाद्व्यवसायात्मनो मनोविज्ञानस्योत्पत्तिविरोधाद्विकल्पवत्, निर्विकल्पात्म-

कृतान्मानसप्रत्यक्षत्वाभिहापसंसर्गयोग्यत्वाभिमासाभावात् । अस्यवभायात्मनोप्यध्वान्नादृष्टविशेषमद्वकारिण स्यादुत्पन्निरिति चेत्,
 त्रिभेदमध्वज्ञानस्य इव व्यवभायात्मन एवादृष्टविशेषादुत्पत्तिर्नोच्यते ? तेन नीलदेव्यवसाये तत्क्षणक्षयस्वर्गप्रापणशक्तयोरेरपि व्यव-
 भायममज्ञाप्रज्ञान इवभायात्मकमिष्टमिति चेत्, तत एव मानमप्रत्यक्षमपि व्यवभायात्मक मा भूत् । तस्य क्षणद्वयागविषयत्वात्
 तत्क्षणमपि त्विति चेत्, तत एवाध्वज्ञानस्यापि क्वन्माभूत् । तथा सति नीलदेवः क्षणक्षयादित्य स्यात्. तन्मदसायेप्यव्यवसायात्
 दृढारिपसापदिब्रिति चेत्, तर्हि मानमप्रत्यक्षेणापि नीलारित्यवमयोपि क्षणक्षयादेरव्यवसायासतो भेदोलु तद्वदेव, सर्वेषां
 विशेषाभावात् । कथञ्चिरक्षज्ञानस्य व्यवभायात्मकत्वे तु मानमप्रत्यक्षकल्पनापि न स्यात्, प्रयोजनाभावात्, तत्प्रयोजनस्याध-
 ज्ञानादेव सिद्धे । एतेनाव्यवभायात्मकमपि मानमप्रत्यक्ष कल्पयन् प्रतिक्षिप्तः । ननु ' सिर्विकल्पकाप्यव्यवसायानादध्यासप्रकरण-
 दुद्धिचटवार्धितवसादुद्धिसङ्गादीये र्मृतिर्युक्त, नविकल्पकप्रत्यक्षादपि तदभावे तदनुपपत्तेः, प्रतिवाद्यानुपपन्नसमकळपणंपदादियन्
 त्योपगृह्णाद्यादिसंन्यासः । १ हि सविकल्पकप्रत्यक्षेण तत्प्रवसायेपि कस्यचिदध्यासापभावे पुनस्तत्त्वमृतिर्नियमतः सिद्धा, यत
 सविकल्पकस्यप्रकल्पन प्रत्यक्षस्य कळयत् । ' इति कञ्चित्, नोप्यप्रकाश एव, सर्वेदेकस्वभावस्य प्रत्यक्षस्य नपिदध्यामादीनामितिरेषो
 न सक्तदयोगात् । तदन्वयव्यापृष्टया तत्र तद्योग इति चेत्, न, स्वयमतस्वभावस्य नदन्वयव्यापृष्टिसमये पावकस्याशीतत्वादिव्यापृष्टिप्रस-
 ज्ञात्, तत्स्वभापस्य तदन्वयव्यापृष्टिकल्पने पञ्चामावात्, प्रतिनिवततस्वभावस्यैवान्यव्यापृष्टिसत्त्वत्वात् । सन्निकल्पकप्रत्यक्षज्ञानधा-
 दिनां त्वेषामवमदेहावापज्ञानादनध्यामात्मकान्धन्यदेवाध्यामात्मक धारणाज्ञान प्रत्यक्षम् । तेषा तदभावे परोपन्यस्तमकलवर्णपरादि-
 व्यवमहादित्रयसद्भावेपि न रमृति । तत्त्वमद्वारे तु स्यादेव, सर्वत्र यथासंस्कारं त्वत्त्वम्युपगमान् कश्चिदभिलाषमरघात्तदभिलाषरमृतिवत् ।

प्रत्यक्षेभिलापसंस्कारविच्छेदे कुतस्तद्विकल्प्याभिलापसंयोजनं यतः सामान्यमभिलाप्यं स्यात् । प्रत्यक्षगृहीतमेव हि स्वलक्षणमन्यत्र्यावृत्तं साधारणाकारतया प्रतिभासमानं सामान्यं विकल्पाभिलापयोजनेनाभिलाप्यमिष्यते । न च ग्राहकप्रत्यक्षस्मृतिप्रतिभामभेदाद्विषयस्वभावाभेदाभावः, सकृदेकार्थोपनिवृद्धदर्शनप्रत्यासन्नेतरपुरुषज्ञानविषयवत् । यथा हि सकृदेकस्मिन्नर्थे पादपादावुपनिवृद्धदर्शनयोः प्रत्यासन्नविषयकृष्टपुरुषयोर्ज्ञानाभ्यां विषयीकृते स्पष्टास्पष्टप्रतिभासभेदात् स्वभावभेदः पादपस्य, तस्यैकत्वाव्यतिक्रमान्, तथैव ग्राहकयोः प्रत्यक्षस्मृतिप्रतिभासयोर्भेदोपि स्पष्टमन्दतया न तद्विषयस्य भेदः, स्वलक्षणस्यैकस्वभावत्वाभ्युपगमात् । तथा च मन्दप्रतिभासिनि स्वलक्षणे घटादौ शब्दविकल्पविषये तत्संकेतव्यवहारनियमकल्पनाग्रामपि कथञ्चिदभिधेयत्वं वस्तुनः सिद्धम् । इत्यलं प्रसङ्गेन, रूपादिवलक्षणे शब्दाभावादवाच्यमेव तदिति ब्रुवाणस्य प्रत्यक्षेर्धस्याभावात्तस्यादेयत्वप्रसक्तेः समर्थेनात्, रूपाग्रथस्य कथञ्चिज्ज्ञेयत्वेभिलाप्यत्वस्यापि साधनात् प्रकृतार्थपरिसमाप्ती प्रसङ्गस्य निष्प्रयोजनत्वात् पर्याप्तं प्रसङ्गेन । तस्मादवाच्यतैकान्ते यदवाच्यमित्यभिधानं तदसमञ्जसं, स्वलक्षणमनिर्देश्यमित्यादिवत्स्ववचनविरोधात् तदप्यसद्, यदसतः सगुदाहृतमिति प्रतिपादनात् । यथैव हि स्वलक्षणमनिर्देश्यमित्यवाच्यतैकान्ते वक्तुमशक्यं तथा प्रत्यक्षं कल्पनापोढमित्यपि, प्रत्यक्षेभिलापसंसर्गाभावे विकल्पावुत्पत्तिप्रसङ्गस्य निवेदितत्वात्, तत्सङ्गात्वे सविकल्पकत्वमिद्वेदः ।

अवाच्यतैकानं दूषयति-अवाच्यतैकान्त इत्यादिना (१७२-२-३) [मूले], अवाच्यशब्देनाप्यवाच्यतापत्तेः सर्वथा ज्ञाच्यत्वं नास्तीत्यर्थः । स्वलक्षणा निर्देश्यत्वादिप्रतिपादकवचनवत् सर्वमवाच्यं तत्त्वमित्यस्य नानुपपत्तिरित्याशङ्कते-स्वलक्षणमित्यादिना (६) ॥ एवमसिद्धेनासिद्धं साधयतो महातार्किकत्वापत्तिरित्याह भाष्यकृत्-तदप्यसदित्यादिना, (७)

गवसतः (१७२-२-७) अप्रसिद्धस्य, समुपाहतं (८) माघे कप्रत्ययात् समुदाहरण निदर्शनमिति यावत्, तवज्यसवृ
 अपुक्तम्, सिद्धेन साप्यव्यपस्यापनस्यैवोदाहरणप्रयोजनत्वादिति भावः । तदाह वृत्तिरूत 'सिद्धेत्यादि' (८) अनिर्देश्य-
 द्वाभेदेनापि कल्पितं सामान्यरूप स्वलक्षणं निर्विशेषं, न तु तात्त्विकम्, अर्थस्य द्वाभ्याविषयत्वात्, सामान्य एव तत्संज्ञा-
 प्रवृत्तेरित्यादि दृश्यते-अथेत्यादि, (९) एवमर्थस्यावाच्यत्वेऽप्येयत्वमपि स्वादित्याह 'तर्हीति' (११) ॥ यदि पुनरिति
 (१४) स्वलक्षणरूपविषयसामर्थ्यादुत्पन्नत्वाभिर्विकल्पकदर्शने प्रतिभासमाने स्वलक्षणरूपोऽर्थः प्रतिभासत इति युक्तं मत-
 मित्यर्थः । नैषम्, प्राप्तजनकत्वेन ह्यनमास्यत्यनियमे मानाभावादित्याह तवज्यसम्यगित्यादिना (१४) ॥ कप्रणशक्तौ-
 रपि (१४) इन्द्रियनिष्ठज्ञानजननक्षंकरपि, ग्राने तन्नन्यत्वं न तन्नासकत्वनिवर्तं किन्तु तदाकारानुकारित्यभित्याशङ्कते 'चिर-
 पाकारेत्यादि' (१७३-१-१) तत्रापि तन्नन्यत्वमेव नियामकमित्यतिप्रसङ्ग एवेत्याह भाष्ये ' तर्हीति ' (२) एष-
 न्यतापिशेषस्तदाकारानुकरणनियामकोऽस्त्वित्यत्र शङ्कते ' तदर्शानस्येति ' (२) एवं सति तदुपादेयत्वरूप एव विशेष
 आधीयतां सन्विषयविषयकत्वरूपसंज्ञादार्थसमनन्तरप्रत्ययजन्यताया द्वाभ्याहितत्वात्, तथा चार्थविषयतोऽप्येद इत्यभि-
 प्रायधानाह ' स्योपादानेति ' (३) विषयोपादानोभयप्रत्ययत्वेऽप्याकारानुकरणस्य ह्यने नियमत उपादानविषयत्वापत्ति-
 रित्याह-'चिरयस्येत्यादि' (३) ॥ घर्णादिः (५) रूपादेः, तद्वदुपादानवत्, प्रत्यक्षस्य (७) नीलादिदर्शनस्य, अङ्ग-
 यसायहेतुत्वात् (७) नामजातिप्रयोजनारम्भप्रत्ययहेतुत्वात्, यद्यप्येव नीलाप्यवसायहेतुत्वेन दर्शनेन नीलाविषयत्व तच्चेन न
 नीलाप्यवसायहेतुत्वमित्यन्योन्याश्रयः स्फुट एवोपशोक्ते, तथाप्यगिलापधून्यत्वेन नाप्यवसायहेतुता रूपादिवदिति स्फुटतरं

दूषणमाह-तत्राभिलाषाभावादित्यादिना (८) ॥ निकल्पजननशक्तेरविकल्पकैऽपि दर्शने स्वीकाराच्चैव तद्वेतुत्वे दोषा-
भाव इत्यभिप्रायवानाह-यदि पुनरिति (१०) तस्याः शक्ते रूपाद्यर्थमाधारण्यादविकल्पकोच्छेदापत्तिरत्र दूषणमित्याह-
'तदेत्यादि' (११) तादृशो विकल्परहितत्वात्, नद्वत्यदीपादेः कज्जलोन्यपत्तिरिति (१३) नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नामे-
त्यर्थः । दृष्टेऽपि कारणवाधाद्वाधः स्यादित्याह-प्रत्यक्षवद्दर्शनवत्, तस्य गविकल्पकस्य, स्वोपादान-
सजातीयत्वादिति (१७३-२-१) प्रत्यक्षलक्षणस्य कीयोपादानमद्वयत्वादविकल्पस्येत्यर्थः । सुहृद्भावेन पृच्छति-कथमिदानी-
मिति (१) ॥ सुहृद्भावेनोत्तरयति-न कथमपीति 'क्षणिकत्वाददर्शने जात्यादियोजनं विकल्पे न कथमप्युपपद्यते दीर्घकालिकत्वा-
त्तदुपयोगस्येत्यर्थः । एतदेव प्रपञ्चयति-तथाह्नीत्यादिना (१) ॥ ततो (६) विकल्पात्, मनोराज्यादीनि (७) वासनाविशेष-
प्रभवविकल्पसमानविषयत्वे निर्गिकल्पस्याभ्युपगम्यमाने मनोराज्यादविकल्पसमानविषयस्यापि दर्शनस्य प्रगङ्गादित्यर्थः, तत
एव (८) तदुत्पन्नत्वहेतौरेव, 'अभिधीयतामिति' रूपादिविषय(यो)त्योत्पन्नत्वेन रूपादिगन्धविषयत्ववद्विकल्पस्य समनन्तरप्र-
त्ययोत्पन्नत्वेन तद्विषयत्वस्य न्यायप्राप्तत्वादिति भावः । न्यतिरेके प्रतिबन्दिमाह अन्यथेति (८), तद्वत्त्वात् (९) विकल्पवत्त्वात्,
प्रत्यक्षबुद्धेः (९) निर्गिकल्पकदर्शनस्यापि, अभिलाषसंसर्गोऽपि नामविषयकत्वमपि, नद्वद्रूपादिविकल्पवत्, तद्विकल्पस्य
(९) निर्गिकल्पकत्वाभिमतज्ञानस्थलीयगन्धार्थविकल्पस्य, 'अनुमीयेतेति (१०)' रूपादिकमभिलाषसंसर्गवत् गन्धविषयक-
ज्ञानाविषयत्वादशबुद्धिविकल्पादिवदिति प्रयोगस्य सुकरत्वादिति भावः । किञ्चाविकल्पाप्यध्याभ्युपगमे स्मरणानुपपत्तिरपि
सौगतस्येत्याह-न च सौगत इत्यादि (११) ॥ तत्सदृशमिति सदृशार्थदर्शनेन संस्कारोद्बोधसौलभ्यार्थमुक्तम्, तन्नामविशे-

पादमरणात् (११) पूर्वप्रतिपन्ननामास्मरणात्, न च नामविनिर्मुक्तमेव स्मरण भविष्यतीति शङ्कनीयम्, तस्याप्रसिद्धेरित्यर्थः,
 'नैवेति' (१७३-२-११) इदमस्य नामेति न प्रतिपद्यत इत्यर्थः । तदप्रतिपत्तौ तेन नाम्ना न तद्वान्यं योजयति इदमेतत्पदवा-
 प्यमिति, ततो नाप्ययस्यति (१२) तदेतदिति शब्देन नाभिज्ञाप्यमानोतीत्यर्थः, तदादिषु द्विरूपत्वादिनाऽनुगतस्य तद्वृष्ट-
 त्यादेरिव तद्वृष्टादिनाम्नोऽपि श्रम्यतावच्छेदकत्वात्, एवं च न क्वचिद्विकल्पः शब्दज्ञान वान्यतासम्बन्धेन नामविपर्यय-
 मप्यशुद्धमाविधाने वा शब्दो वा वस्तुस्यजनकान्यतमः सम्भवेदित्यविकल्पाभिधानस्य जगत आपसिः । ननु नामग्रहण तावत्
 पुरुषस्य श्रोत्रेन्द्रियादेव सम्पद्यते, ततोऽर्थज्ञानं च व्युत्पन्नस्य वक्त्रशिरायावच्छेदकत्वेनानुभितिरूपमेवेति नोक्तापशिरित्वा-
 शङ्कने-'ननु चेति' नामसम्प्रत्ययेत्यत्र (१३) नाम सध्याः कारणमस्येति वक्तुमीहि, इत्यति-सत्रापीत्यादिना (१४) ॥
 तत्रापि विकल्पभोगप्रदुक्तोरपि, अप्यवसायासम्भवात् (१४) तत्वेन निययासम्भवादित्यर्थः । तदेतन्नाम्नोः सह स्मृतिपक्षे
 योजनासम्भवाशङ्कते-ननु चेत्यादिना, (१७४-१-१) इत्यति-'तस्यापीति' ॥ नन्वशधिकस्यकाले गोपिकल्प इदन्वा-
 वच्छिन्ने तादात्म्येनाश्रयानस्य तादात्म्येन गोकानप्रतिषन्धकत्वादेव माभूत्, इत्यमानरुष्टनाम्नोः स्मृतिस्तु समूहालम्बनरूपा
 वाषाभावाद्भवन्ती केन वार्यतामित्यस्मरसादाह-'नाममात्रेऽपीत्यादि' (६) नकारादीनां नकारेकारलकारानुस्वाराणामानु-
 पूर्वाग्रिहोपायश्च निर्विकल्पकशणिकज्ञानपक्षे न शोभते, तत्पृष्ठभाविताविकल्पकज्ञानं च नामयोजनापेक्षमिति नामग्रहे तदपेक्षा-
 यामन्योन्याश्रयादिदोषा दुर्निवारा इति द्रष्टव्यम् । सविकल्पकनिययमात्रस्य नामयोजनापेक्षत्वे दोषान्तरमाह किञ्चेत्यादिना,
 (८) ॥ तदयमशब्दमिति, (१७४-२-३) अशब्द शब्दयोजनारहित, व्यवस्यन्निधिन्यन्, व्यवस्येति विविधनुपात्,

सामान्येऽपि स्वलक्षणशब्दप्रवृत्त्यविरोधमुपपादयति—‘स्वेनेत्यादि’ (६) सामान्यविशेषात्मन (११) इति केवलस्य विशेष-
पस्य गवादित्वेनानुपलक्षणात्तत्र प्रवृत्त्ययोगादिति भावः । तदुक्तं वाक्यपदीये “गौः स्वरूपेण न गौर्नाप्यगौर्गोत्वाभिसम्ब-
न्धात्तु गौरिति,” गोत्वसामान्यक्रोडीकृता व्यक्तिर्गोव्यवहारेतुरित्येतदर्थः, सामान्यविशेषश्रवलाकारस्य गोः स्वरूपेण तथा-
त्वमिति तु ज्यायः, अभेदस्तुल्यत्वम्, (१२) ॥ एकस्मादित्यादिना (११) चापृथक्त्वमभिहितमिति विशेषः, तदभिन्नं (१२)
सामान्याभिन्नम्, इतीत्यनन्तरं सौगतवचनमिति शेषः, कथमुपपत्तिमत् (१३) कथं प्रमाणोपपन्नम्, जात्यन्तरं (१४)
पानकरसन्यायेन सङ्कलनात्मकं, न व्यवस्येत् (१७५-१-२) नार्थविग्रहरूपतया गृहीयात्, नाभिलापेन योजयेत् (३)
ईहिताभिलापवैशिष्ट्येन नाचयात्, श्रुतज्ञानेति (३) श्रुतज्ञानजनितसंस्कारमात्रोपनीतशब्दप्रकारकग्रहविषयस्य श्रुतनिश्चित-
मतिज्ञानविषयत्वोपपत्तेरित्यर्थः । “अर्थीभिधानप्रत्ययास्तुल्यनामधेया” इति नयाश्रयणाद् घटत्वेनैव घटतत्त्वान्मोर्मितिज्ञानेऽभेद-
भानं नाम्नः सविकल्पकसामग्रीग्राह्यतया प्रातिस्विकरूपेण वा तद्व्यक्तौ तद्व्यक्तिस्वरूपतत्ताया इव नामतदवयवेष्वपि नाम-
तदवयवानामेव स्वरूपतः तत्र प्रकारत्वसम्भवात्, घटोऽयमित्यपायधारणोत्तरं घटनामकत्वेन घटपदवाच्यत्वेन श्रुतज्ञानोदय-
धौव्यमते तु यथाश्रुत एवार्थः, एतत् स्वसमयरहस्यमस्मत्कृतज्ञानचिन्नादितोऽवसेयम् । स्मार्त्तशब्दानुयोजनानपेक्षत्वे
शब्दाद्वैतवादिनं प्रति यत्सौगतेन दूषणं दत्तं, तत्तं प्रत्यावर्त्तेति वक्ष्युपक्रमते—‘प्रत्यक्ष(ज्ञान)स्येत्यादि’ (४) स (४)
प्रत्यक्षज्ञानगृहीतोऽर्थः, व्यवहितो भवेत् (४) स्मार्त्तेन शब्दानुयोजनेनान्तरितः स्यात्, तथा च स्मृतिसामग्र्या बलवत्त्वात्त-
त्सामान्यप्रत्यक्षं न स्यादेव, तदाह—‘तदिन्द्रियेति’ (४) कारिकाया अपराहृत्तावप्यर्थशब्दस्य प्रत्यक्षपरत्वे नानुपपत्तिरि-

स्याद्-‘अर्थशब्देनेति’ (११) यदपि प्राग्वज्जनकस्यार्थस्य स्मार्चशब्दानुयोजनानन्तरं सामिलापपुद्गावप्यजनकत्वमेवेत्यादि
 दृष्टान्तरं शब्दाद्वैतवादिनं प्रति घर्मेकीर्तिना दत्तं तदपि तत्प्रत्यावर्तत एवेत्याह-यथा चैत्यादिना (१७५-१-१२)॥
 अध्ययसायः सम्भवति, (१७५-२-३) निश्चयकार्यं सिद्ध्यति, स्वात्म्यनेत्यादि (३) अभ्यक्षमूलकाभ्यक्षे योजनीयम् ।
 स्वयिपयप्रतिनियमः सिद्धयेत्, (३) न तु विक्लवचिद्विषयित्वं स्यादित्यर्थः । अपि च विशेषसामान्ययोर्दर्शनं
 स्मृतिविषयस्वनियमे स्मृत्यनुमयोः समानविषयत्वनियमप्रसङ्गः स्यादित्याह ‘किञ्चेत्यादिना’ (४)॥ चिद्विषयसामान्य-
 योरिति’ (५) तथा च घटत्वेन सह गृहीतामेव घटविषयकज्ञानत्वेन घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकस्मृतौ हेतुत्वाच्च दोष इति
 भावः । त्रिविधप्रकृष्टतरयोरिति (७) स्वभावदेशकालान्यतरविप्रकृष्टतदविप्रकृष्टयोरित्यर्थः । अस्यान्माधिकतश्च (८) इति,
 शब्दाविषाणपपुच्छत्व इत्यर्थः । ‘कथमिति’ (८) अपरसम्बन्धिसमारकेकसम्बन्धिप्रधानासिद्धेरित्यर्थः, ‘विकल्पेनेति’ (९)
 विक्लवोत्पत्तौ तदुपहितस्याप्युत्पत्तिरिति मते सिद्धौ विक्लव्येन सामान्यादिना द्रव्यस्य सम्बन्ध इति भावः । अभिधानजा-
 त्यादियोजननापेक्षया (१२) अभिधानजात्याधुपस्थितिकल्पनामपेक्ष्य, कथञ्चिद् व्यवसायात्मकत्वाभायेऽप्याशङ्का-
 रणारम्भना घटत्वादिप्रकारकपरिणामभावे, ‘वानेति’ (१३) निश्चयत्वेन स्थित्यहेतुत्वे दानाधनुमवे घस्तुवस्तदात्मकस्वर्ग-
 प्रापणशक्तियुक्त्यानुमवाचतस्त्वितिः स्यात्, सा च न जायते ततो निर्विकल्पकघटादिदर्शनस्वीकारे तज्जातीयस्मृतिर्न स्यादिति
 भाष्याद्वार्यः । ‘उत्पत्तिचिरोभायिति’ (१४) अव्यवसायस्य व्यवसायोपादानत्वायोगादित्यर्थः, कारणभाषामुक्त्या स्वरूप-
 बाधाभाह-‘निर्विकल्प(ल्पात्मक)कत्वादिति’ (१४) मानसप्रत्यक्षेणापि हि निर्विकल्पकेनैव भाव्यम्, अन्यत्र प्रत्यक्षयोग्य-

ताभावात्तत्र चाभिलापसंसर्गयोग्यतायाः शब्दवाच्यतायाः प्रतिभासाभावात्कथं निश्चयत्वं नाम जाल्यादियोजनात्मकस्यैव तच्चा-
दिति भावः । सहकारिशक्तिविशेषेणैव प्रतिनियमो भविष्यतीत्याशङ्कते-अन्यवसायात्मनोऽपीत्यादि, (१७६-१-१) एवं
सति सद्भाहकत्वलाघवात् सप्रकारकप्रत्यक्षत्वमेवादृष्टविशेषजन्यतावच्छेदकमस्तु अनन्तधर्मोक्तिमकस्य वस्तुनो दर्शनेऽपि तद-
नन्तरापाये क्वचित्कश्चिदेव प्रकार इति नियमार्थं तत्तत्प्रकारकप्रत्यक्षत्वं तत्तददृष्टजन्यतावच्छेदकमित्येव वा कल्प्यताम्, इत्थं
हि सप्रकारकमानसत्वस्यैवादृष्टविशेषजन्यतावच्छेदकत्वपक्षे घटादिचाक्षुपाद् घटादिव्यवहारेऽन्तरा नियमतो घटत्वादिप्रका-
रकमानसकल्पनाप्रयुक्तं यद् गौरवं तत्परिहृतं भवति । न च यत्र स्थाने त्वया सविकल्पकं चाक्षुपादि कल्पनीयम्, तत्र
मया मानसमेवेति क्व गौरवम्, प्रत्युत सविकल्पके चाक्षुपत्वाद्यकल्पनाल्लघवमेवेति वाच्यम्, तथापि घटत्वादिना घटं पश्या-
मीत्यादौ चाक्षुपत्वादिना मानसावगाहित्वांशे अमकल्पनायां गौरवात् सविकल्पके चाक्षुपत्वाद्यभावकल्पनापेक्षया चाक्षु-
पत्वादिकल्पनाया एव युक्तत्वादित्यभिप्रायवान् शङ्कितारमाक्षिपति- 'किमेवमिति' (१७६-१-२) ॥ तेनेति (२) तेन
स्वयं व्यवसायात्मलक्षणेनाक्षज्ञानेन, नीलादेर्यवसाये (२) निश्चये, 'तत्क्षणक्षयेति' (२) तत्र यः क्षणक्षयस्वर्गप्रापणशक्त्या-
दिर्धर्मस्तस्य । निर्विकल्पकादपि दृष्टसजातीयस्मृत्युत्पत्तौ प्रकारान्तरमाशङ्कते-ननु निर्विकल्पकादपीत्यादि, (७) ॥ तदभा-
वे (८) अभ्यासाद्यभावे, तदनु(पप)त्पत्तेः (८) सजातीयस्मृत्युत्पत्तेः, प्रतिवा(द्या)द्युपन्यस्तेत्यादि, आद्येऽनभ्यासो-
ऽस्मृतौ हेतुः, द्वितीयेऽर्थित्वाभावादिरिति बोध्यम्, सोऽप्यप्रज्ञाकर एवेति, (१०) उक्तवादिनः प्रज्ञाकरस्योपहासोऽयम्,
सर्वार्थैकस्वभावस्य (१०) क्षणिकदर्शनैकस्वभावस्य, इतरेषां च (१०) प्रकरणादीनाम्, सकृदयोगात् (११) एकदाऽसम्भ-

वात्, क्रमिकावग्रहादिचतुष्टयपरिणामवदेकोपयोगवादे त्ववग्रहादिदशायामनम्यस्तत्वादिनाऽस्मारकत्वं धारणादशार्था त्वम्य-
 स्तत्त्वप्रकरणप्राप्तत्वं पटुत्वेष्टत्वयोगात् स्मारकत्वमप्यपघट इत्यर्थाद्विभक्तौ, भूयस्त्वेनाम्यासत्वं त्वप्रयोजकम्, शतमप्यन्याना न
 पश्यतीति न्यायेन भूयसोऽपि दर्शनेन निश्चयकार्यकारित्वायोगादिति द्रष्टव्यम्, तदन्यव्यापृत्त्या (१७६-१-११) अनम्यासादि-
 व्यापृत्त्या, तत्र (११) प्रकृते, तदुपयोगोऽभ्यासादिसम्बन्धः, 'स्वयमिति' अतत्त्वभावस्य तदन्यव्यापृत्तिकल्पने पाव-
 कस्य (११) शीतस्वभावहितस्याशीतव्यापृत्तिः स्यान्न चैवमस्ति तत्तदन्यव्यापृत्त्यवच्छेदकस्य तस्य भायोऽयमप्यमभ्युपगन्तव्य
 इति किन्तुच्छान्यव्यापृत्तिकल्पनेनेति भावः । सयिकल्पकेत्यादि, (१२) ये धारणाज्ञानमम्यासासामकप्रवग्रहादिभ्यः पृथ-
 निच्छन्ति तेषां जैनानां धारणाभावादेव प्रतिष्ठापुपन्यस्तवर्णादावस्त्युपपत्तिरिति भावः । यथा संस्कारमिति (१४) न हि
 यावद्धारित तावत्स्मर्यते, ननु कथमेतदुपपद्यते, धारणाजन्यतावद्विषयकसंस्कारसत्त्वे यथाधारणाभवेव स्मृत्युत्पत्तेः सम्भवात्,
 न च यावदशे उद्गोषकसम्पत्तिस्तावदश एव संस्कारेण स्मृतिजननादुक्तोपपत्तिः, उद्गोषकस्य सामान्यत एव हेतुत्वादिशिष्य
 तस्य स्मृतिहेतुत्वे तत एवानतिप्रसङ्गादनुभवादेरपि स्मृतिहेतुत्वानापचेरिति चेत्, सत्यम्, परिणामवादे जात्रिकोद्गोषकसमयचा
 नतदभावाभ्यामसंस्कृतसंस्कारच्यसे त्वण्डसंस्कारोत्पत्तावनुगतसंस्कारसामान्यसत्त्वे चानुपपत्तेरभावात्, तत्रापि संस्कारसामान्य-
 स्यानुभवव्यापारस्यावश्यकत्वात्, इत्यमेव 'चउदसपुञ्जी मणुजो देवत्ते त न संभरइ सब्व । देसमि होइ भयणा'
 इत्यादि प्रवचनोक्तं सङ्गच्छते, देवजनप्रत्ययकर्मणा द्वादशाब्दार्थविषयसमूहालम्बनसंस्कारस्य देशे सङ्गचित्तस्यैवोत्पादना-
 दित्यादिकं प्रतिपादितमात्मरूपानावस्माभिः । इत्यमेव रोगकालादिनाप्याधिकसंस्कारानाशोपपत्तिः, तत्र त्वण्डसंस्कारो-

त्पादस्यैवाखण्डसंस्कारनाशत्वेन तस्यार्थसिद्धत्वात्, एतच्च संस्कारसविषयकत्वपक्ष एव युज्यते, तत्तद्गोदीनां तत्तत्पुरुषीय-
संस्कारन्यूनविषयसंस्कारहेतुत्वेनैव तद्व्यवस्थापनात् । न च तत्र भूयः संस्कारमव्ये कतिपयनाशोपगमादुपपत्तिः,
पदवाक्यशास्त्रतदर्थज्ञानस्थले पदतदंशादिनानासंस्कारकल्पने गौरवात्, विशकलितसंस्कारेभ्यो विशिष्टस्मृत्यनुपपत्तेश्च, यत्तु
संस्कारस्य निर्विषयकत्वे घटांशे उपेक्षात्मकाद्भूतलं घटवत्पदवचेतिनिश्चयादुघटांशेऽपि स्मृतिप्रसङ्गः, स्वजन्यभावनायाः पटांश-
स्मृत्यनुरोधेन स्वीकारात्, सर्वांशोपेक्षान्यानन्तसंस्कारकल्पनाभयेनोपेक्षान्यत्वेन संस्कारत्वावच्छिन्न एव हेतुत्वादिति, तद-
सत्, आंशिकोपेक्षाभेदानां स्मृतिहेतुतावच्छेदके सर्वांशोपेक्षाभेदानां च भावनाहेतुतावच्छेदके प्रवेशेनैव सामञ्जस्यात्,
न चास्मिन् मते द्विघोपेक्षाभेदप्रवेशे गौरवम् । यतो भावनात्वावच्छिन्ने सर्वांशे उपेक्षाभात्रमेदविशिष्टप्रकारकज्ञानत्वेन स्मृ-
तित्वावच्छिन्नं प्रति च भावनात्वेनैक एव हेतुहेतुमद्भावाः, तदंशे आंशिकोपेक्षाभेदविशिष्टतद्विशेष्यकतत्प्रकारकनिश्चयत्वेन
तादृशस्मृतित्वेन स्मृतावेव चान्ये हेतुहेतुमद्भावाः, अन्यमते त्वनुभवसंस्कारयोः स्मृतिसंस्कारयोश्च नानाहेतुहेतुमद्भावाः कल्प-
नीया इति तत्रैव गौरवात्, घटत्वादिप्रकारतानिरूपितधटादिविशेष्यतास्थानाभिप्रेतधटाद्याकारतायाः “सागारे नाणे हवद्”
इत्याद्यागमस्वारस्येनाखण्डायाः स्वीकारे आकारतासम्बन्धेन स्मृतित्वावच्छिन्ने संस्कारत्वावच्छिन्ने चैकैक एव धारणात्वेन
हेतुहेतुमद्भावोश्चोपेक्षारूपं धारणाज्ञानं न स्वीक्रियत एवासमाप्तोपयोगस्यैवोपेक्षात्वात्, संशयेऽपि न धारणात्वम्, धारया-
भीत्यनुभवेन संशयव्याघृत्तस्यैव तस्य सिद्धत्वादित्युपेक्षान्यत्वसंशयान्यत्वयोः कारणतावच्छेदके प्रवेशप्रयुक्तं तयोर्विशेषण-
विशेष्यभावे विनिगमनाविरहादनन्तकार्यकारणभावकल्पनाप्रयुक्तं च गौरवं परिहृतं भवति, अनुमित्यादिस्थले च मानस्यैव

धारणायाः स्मृतिज्ञानकतावच्छेदकस्य धारणात्वस्य चतुराशयपट्टीति त्वगादिना धारिते पूर्वदृष्ट्याद्युपलक्षितविलक्षणतत्ता-
 विषयकस्मृत्यनुत्पत्तये चाधुपत्यादिना सादृश्यधारणाय चाधुपत्यादिव्याप्यपरविधेयातिरूपस्य प्रत्यक्षतुरीयभेदवृत्तिताया एवा-
 मिषुक्तैरुक्तत्वाद्, यदि चाधुपाद्युपयोगस्येति समनन्तरोत्पत्तिपुमानसोपयोगतधारणयैव स्मृतिरिण्यते, तदाऽस्तु सर्वत्र
 मानसत्वव्याप्यमेकमेव धारणात्वम्, अब्रह्मत्वाद्विषयताविशेषरूपत्वे तु तस्याव्यञ्जनधारणाया एव प्रत्यक्षतुरीयभेदत्वा-
 धरणत्वाद्नुमित्यादिवृत्तिस्वमपि तस्य न दोषाचदमित्यस्मदेकपरिशीलितः पन्थाः । केचित्तु समानाकारफलस्य भावनाना-
 दृक्तत्वाद्धारणानायाः तद्विषयकत्वसिद्धिः, न च फल स्वस्य वाच्यम्, तथा च तदव्यक्तित्वेन भावनानाद्यक्तत्वं युक्तमिति
 तन्नागनाञ्जनपरमफलस्यैव तद्धारणानाद्यक्तत्वमस्ति धारण्यम्, अनक्ततया तद्विशेष्यकतत्प्रकारकस्मृतेः प्रतियोगितया वाच्य-
 भावनानाद्ये हेतुत्पस्यानुगतत्वाद्, न च तत्तुरीयभावनानासामान्यनाद्य प्रत्येव तत्तुरीयपरमस्मृतिव्यक्तेस्तत्त्वेन चरमस्मृति-
 मात्रस्य वैजात्येन हेतुत्वमस्ति धारण्यम् । एवं त्वति अनितोपेक्षात्मकचरमस्मृतिकानामपि भावनानां तत्त्वोपगमे तेभ्यः
 स्मृत्युत्पत्तेः प्रसङ्गादित्याहुः । यत्तु तद्विषयकोपेधाधानस्य तद्वत्संशयस्य च तद्विषयकभावनामप्रतिषेधकत्वाद्धारणानायाः
 तद्विषयकत्वमिति भट्टाचार्यैरुक्तं तच्चिन्त्यम्, उपेक्षात्मकचातुषधानोचरानुपेक्षात्मकस्फार्धनधानस्यले सशयकालीनसाध्यानु-
 मितिस्यले च संस्कारानुत्पत्तिप्रसङ्गाद्, तत्रानुपेक्षात्मकतादृशधानस्योपेक्षकत्वकल्पने च गौरवाद्, नैपार्थिकदेशिनस्तु
 विशिष्टवैशिष्ट्यविषयित्वापरिच्छन्नं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकत्वेनैव हेतुत्वादिशिष्टवैशिष्ट्यस्थल्यर्थं विशेषणतावच्छेदक-
 प्रकारकभावनानासिद्धिः, न च वाच्यप्रत्यक्षं प्रति वयाहेतुता, प्रत्यक्षत्वस्य नित्यवृत्तित्वाज्जन्यप्रत्यक्षत्वनिवेद्ये गौरवाद्, एते-

तरदण्डाभाववान् पुरुष इति ज्ञानसचिवाद्दण्डव्याप्यवान् पुरुष इति परामर्शादण्डो रक्तो न वेति संशयकालेऽपि रक्तदण्डवान् पुरुष इत्यनुमित्यापत्तेश्च, तच्चदुद्बोधकाभावविशिष्टभावनात्वाभावविशेषणनिवेशाच्च न दण्डो रक्त इत्यनुदुद्बोधवनातो निरुक्तानुमित्युपनीतभानाध्यापत्तिः, न चैवं गौरवम्, इयतैव भावनायाः स्मृतिहेतुत्वनिर्वाहात्, उद्बोधकानां विशिष्य स्मृतिहेतुत्वाकल्पनेन चातिलाघवात्, तच्चदुद्बोधकाभावविशिष्टभावनात्वाभावविशिष्टीयस्वरूपसम्बन्धेन घटत्वप्रकारकत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वे तु न गौरवदूषणवार्त्ताऽपि, सम्बन्धगौरवस्यादोषत्वादित्याहुः। अविच्युतिस्मृतिवाप्तनासाधारणधारणात्वावच्छिन्ने समानविषयकत्वेनापायहेतुत्वात् संस्कारसविषयकत्वसिद्धिरित्यादिकमपि ज्ञानचिन्दादौ विवेचितमस्माभिरिति प्रित्तरार्थिना तत्रात एवावधार्यम्। क्वचिदिति (१७६-१-१४) गृहीतशक्तिकेन शब्देनोद्बोधोपितार्थसंस्कारेणार्थस्मृतिवचादृशार्थग्रहोद्बुद्धाभिलापसंस्कारस्थलेऽभिलापस्मृतेरपि सम्भवादित्यर्थः, कुत इति (१७६-२-१) प्रत्यक्षादभिलापसंस्कारानुद्बोधे स्मृतिरूपतद् योजनानुपपत्तेः सामान्यमभिलाप्यं न स्यादेवेत्यर्थः, विशेषात् सामान्यस्य नात्यन्तमतिरिक्तत्वं, किन्तु तत्प्रतिभासात् तत्प्रतिभासस्येति स्पष्टप्रतिभासवेलायां स्वलक्षणस्य शाब्दात्मकमन्दप्रतिभासाविषयकत्वेऽपि तद्योग्यतया कथञ्चिदभिधेयत्वं तस्यावाधितमेवेति, निष्कृष्टार्थमाह-तत्र [न च] ग्राह्यत्वादि (२) व्याख्याग्रन्थेन ॥ तस्मादवाच्यतैकान्त इति (८) वेदान्त्यभिमतप्रपञ्चावाच्यत्वपक्षखण्डनमिदम्, स्वलक्षणानिर्देश्यत्ववचनादिविरोधोपदर्शनं तु दृष्टान्तपरम्, चोद्धेः संदेकान्तस्यैव स्वलक्षणेऽभ्युपगमात्, अनिर्वाच्यत्ववचनमात्रेण परेषां ब्रह्मणीव तेषां तत्र संदेकान्तपक्षानिवृत्तेः। अथ वेदान्तिमते प्रपञ्चानिर्वाच्यत्वैकान्तः कथं वारणीयोऽवाच्यैकान्तेऽवाच्यशब्देनापि वाच्यत्वं न स्यादिति दूषणस्य यौगिकपक्ष एव लब्धावसर-

त्वम्, ब्रह्मशुद्धिपाणरूपमद्मद्विलक्षणरूपाभिर्वाच्यपदार्थोपगमे त्वस्यादूषणत्वात्, रज्जुसर्पादावनिर्वचनीयसत्त्वस्येवानिर्वचनीयावाच्यत्वस्याप्यन्ततः प्रपञ्चे यस्तु प्रकयत्वादिति चेत्, न, अवाच्यत्वेऽनिर्वचनीयत्वस्वीकारे तन्निष्पत्त्यात्वेन वाच्यत्वस्यैव सत्यस्य प्रसङ्गात्, तस्य च कथञ्चिद्भावे कथञ्चिद्वाच्यत्वानुप्रवेष्टेनानैकान्तस्यैव साम्राज्यात्, निरुक्त्यसहत्वस्यापि कथञ्चिदेव भावेन सर्वथा सत्यत्वचिरोचितत्वाभावात्, अन्यथा " यतो वाचो निवर्चन्ते अप्राप्यमनसा सहेति " ध्रुत्या ब्रह्मलौडप्यवाच्यत्वामननीयत्वाभ्यामसत्यत्वप्रसङ्गात्, वागमनोजन्यवृषिभ्याप्यत्वेऽपि तत्प्रयुक्तफलाभ्याप्यत्वात् ब्रह्मणो वाच्यत्वाप्यत्वे भवनीयत्वामननीयत्वे चोपपत्त्येते, ' तदेवेदं मनसानुब्रष्टव्यम् यन्मनसा न भजते ' इत्यादिश्रुतिस्थारस्यादिति चेत्, आयातोऽसि मार्गेण । एव हि कथञ्चिद्वाच्यत्वामननीयत्वयोरेव ब्रह्मणि सिद्धेः । तद्वदेव ताभ्यां प्रपञ्चेऽपि सर्वथा सत्यत्वप्रतिषेधस्य कर्तुमशक्यत्वात् । अथ प्रमाणराज एव प्रपञ्चस्य सर्वथाऽनिर्वचनीयत्व ब्रह्मणश्च सर्वथा सत्यत्वमाश्रयणीति न अप्य तदज्ञातिक्रमे प्रमधिष्यन् इति चेत्, न । तस्य सानुपयुक्तसत्ताप्रतिषेधेऽपि सुदर्शनानुश्रुतिश्रुत्यात्मब्रह्मसत्ताप्राहिमद्यवनयस्वरूपत्वाघातात्पर्यावबोधे दोषत्वस्याप्यभावात्, ईदृशतात्पर्यमपुनरुक्तस्य प्रपञ्चो वेदान्तदुर्णयो घसन्तराज एव न प्रमाणराज इति वयं जानीमः ॥२३॥

सत्येव स्वामिसमन्तभद्रमानव सुदृढतविलसद्दकलङ्घन्यायगमस्तिमिरपहस्तिवसमस्तमायैकान्चारिपरमव्यान्वसन्वयोसि परात्मा-
पञ्चमिराकरणसमर्पनायण जयमाद्रिदत्ता भगवतोमेन किं पुनर्मे शासन प्रसिद्धेन न वाच्यते इति स्पष्ट पृष्टा प्रयादुः ।—

कथञ्चित्ते सदेवेष्ट कथञ्चिदुसदेव तत् । तथोभयमवाच्य च नययोगान्न सर्वथा ॥ १४ ॥

चक्षुश्चक्षुस्त्वदवाच्यमेव कथञ्चिदसदवाच्यमेव तदुभयावाच्यमेवेष्टं ते शासनमिति समुच्चीयते, 'प्रश्रवशादेकत्र वस्तुन्यविरोधेन विधिप्रतिषेधकल्पना सप्तभङ्गी,' इति वचनात् । नयोगादिति वचनात्रयवाक्यानि सप्तैवेति दर्शयन्ति, ततोऽन्यस्य भङ्गस्यासंभवात् । तत्संयोगजभङ्गस्यापि कस्यचित्तत्रैवान्तर्भावात्, कस्यचित्तु पुनरुक्तत्वात् । विधिकल्पनाया एव सत्यत्वात् तथैकमेव वाक्यमिति न मन्तव्यं, प्रतिषेधकल्पनायाः सत्यत्वव्यवस्थापनात् । विध्यैकान्तस्य निराकरणात् । प्रतिषेधकल्पनैव सत्येत्यपि न सम्यक्, अभावैकान्तस्य निराकरणात् । तदपेक्षयापि नैकमेव वाक्यं युक्तम् । सदर्थप्रतिपादनाय विधिवाक्यमसदर्थक्यनार्थं तु प्रतिषेधवाक्यमिति वाक्यद्वयमेव, सदसद्गर्गास्तत्त्वमिति वचनात्, प्रमेयान्तरस्य शब्दविषयस्यासंभवादिति च न चेत्तसि विधेयं, प्रधानभावापितसदसदात्मनो वस्तुनः प्रधानभूतैकैकधर्मात्मकादर्थान्तरत्वसिद्धेः, सत्त्ववचनेनैवासत्त्ववचनेनैव वा सदसत्त्वयोः क्रमार्पितयोः प्रतिपादयितुमशक्तेः । सदसदुभयविषयं वाक्यत्रयमेवेति चायुक्तं, सहोभयवाक्यस्यावक्तव्यत्वविषयस्य व्यवस्थितेः । तथापि वाक्यचतुष्टयमेवेति चायुक्तं, सदसदुभयावक्तव्यत्वविषयस्य वाक्यान्तरत्रयस्यापि भावात्—विधिकल्पना (१), प्रतिषेधकल्पना (२), क्रमतो विधिप्रतिषेधकल्पना (३), अहविधिप्रतिषेधकल्पना च (४), विधिकल्पना सहविधिप्रतिषेधकल्पना च (५), प्रतिषेधकल्पना सहविधिप्रतिषेधकल्पना च (६), क्रमाक्रमाभ्यां त्रिविधिप्रतिषेधकल्पना (७) च सप्तभङ्गीति व्याख्यानात् । न चैवं प्रत्यक्षादिविरुद्धविधिप्रतिषेधकल्पनापि सप्तभङ्गी स्यादिति शक्यं वक्तुम्, अविरोधेनेति वचनात् । नानावस्त्वाश्रयविधिप्रतिषेधकल्पनासप्तभङ्ग्यपि प्रसज्यते इति च न चिन्त्यम्, एकत्र वस्तुनीति वचनात् । नन्वेकत्रापि जीवादिवस्तुनि विधीयमाननिषिध्यमानानन्तर्धर्मसद्भावात्तत्कल्पनानन्तर्भाङ्गी स्यादिति चेत्, न, अनन्तानामपि सप्तभङ्गीनामिष्टत्वात्, तत्रैकत्वानेकत्वादिकल्पनयापि सप्तानामेव भङ्गानामुपपत्तेः, प्रतिपाद्यश्रानां

वापतामेव संभवात्, प्रभवदावेव सामग्रीति निबन्धयचनात् । सप्तविध एव तत्र प्रज्ञा इति चेत्, सप्तविधविज्ञासापदनात् ।
 सापि सप्तविधा कुल इति चेत्, सप्तधा संज्ञयोत्पत्तेः । सप्तैष संज्ञयाः कथमिति चेत्, तद्विषयवस्तुधर्मसप्तविधत्वात् । तत्र सप्त वस्तु-
 धर्मः, तदनुपगमे वस्तुनो वस्तुत्यायोगात् सप्तविधानादिवत् । तथा कथमिदं सप्त, स्वरूपादिभिरिव पररूपादिभिरपि वस्तुनोऽसत्त्वा-
 निधौ प्रतिरिक्तस्वरूपाभावाद्बस्तुयद्विनियमविरोधात् । एतेन क्रमार्थितोभयत्वादीनां वस्तुधर्मत्व प्रविषादितं, तदभावे क्रमेण सप्तसत्त्व-
 विकल्पान्तरव्यवहारस्य विरोधात्, सहस्रचक्यवस्तुधर्मप्रवविकल्पसंख्यव्यवहारस्य वासस्त्वप्रसङ्गात् । न धामी व्यवहारा निर्विषया
 ण्य, वस्तुप्रतिपत्तिप्रवृत्तिप्रतिनिधत्वात् तथाविधरूपादिव्यवहारवत् । तस्यापि निर्विषयत्वे सकृदप्रत्यक्षादिव्यवहारापह्वासा कस्यापि-
 विवक्षितव्यवस्था स्यात् । ननु य प्रवृत्तितीक्ष्णधर्मवत् प्रथमद्वितीयादिधर्माणां क्रमेवदार्पिकाया धर्मान्तरत्यसिद्धेर्न सप्तविधधर्मनियम
 सिद्ध्यति चेत्, न, क्रमार्थितयो प्रथमद्वितीयाधर्मयोर्धर्मान्तरत्वेनाप्रतीते, सत्त्वद्वयस्यासम्भवात्, विषयितस्यरूपादिना सत्त्वस्यैकत्वात् ।
 तत्त्वस्वरूपादिना सत्त्वस्य द्वितीयस्य संभवेपि विद्येपादेसात्तत्त्वविषयभूतासत्त्वस्यापि परस्य भावावपरधर्मसप्तकसिद्धेः सप्तमङ्गान्तर-
 सिद्धेः कथमुपाकम्भः ? एतेन द्वितीयद्वितीयाधर्मयोः क्रमार्थितयोर्धर्मान्तरत्वमाग्राहीक्षि क व्याख्यातम् । प्रथमपदुर्थयोर्द्वितीयपदुर्थयोस्त-
 तीयपदुर्थयोश्च सहितयो कथ धर्मान्तरत्वमेव स्यादिति चेत्, पदुर्थेऽवच्छेद्यत्वधर्मे सत्त्वासत्त्वयोरेपरामर्शान् । न हि सहापितयोस्त-
 योरेवच्छेद्यद्वन्द्वेनाभिधानम् । किं वदं ? तथापितयोस्तयोः सार्वथा वस्तुमक्षरेवच्छेद्यत्वस्य धर्मान्तरस्य तेन प्रतिपादनमिष्यते । न
 च तेन सहितस्य सत्त्वस्यासत्त्वयोर्भयस्य वाऽग्राहीक्षिर्धर्मान्तरत्वासिद्धिर्वा, प्रथमे मङ्गे सत्त्वस्य प्रधानभावेन प्रतीतेः, द्वितीये पुनरस-
 त्वस्य, तृतीये क्रमार्थितयोः सत्त्वासत्त्वयोः, पदुर्थेऽवच्छेद्यत्वस्य, चतुर्थे सत्त्वसहितस्य, पञ्चमे सत्त्वसहितस्य, षष्ठे पुनरसत्त्वयोरेतस्य, सप्तमे क्रमवस्तुमप्युच्छ-

स्य, तत्र दोषधर्मगुणभावाध्यवसानम् । स्यान्नमम् 'अवकृन्वत्यस्य धर्मोन्निरस्य धर्मोन्निरस्य भागवद्विषय कथं
मत्प्रविश एव धर्मः सम्प्रभृतीविरयः स्यात् ' इति, तद्व्ययुक्तं, न च्यादिभिर्गमिणीयगतस्य वक्तव्यस्य प्रमितेः, नामान्येन वक्तव्यस्यस्यपि
विशेषेण वक्तव्यतायामन्यभसानम् । भवतु च वक्तव्यवक्तव्ययोर्धर्मयोः सिद्धिः । तथापि नामां विशिष्टाधिकारकस्य विषयतायां
मत्त्वानस्यार्थ्यामिव समभङ्गगन्तस्य प्रवृत्तेर्न तद्विरयमप्रतिधर्मनियमनिरागोक्ति, यत्सर्वविषयसंज्ञकः सम्भवेत् न स्यात्तदेवुक्तिनामा
चा नन्निमित्तः प्रभो वा वक्तव्येन नमन्निधारास्यनियमोक्तुः । इति मूला मत्त्वविधर्मिण्या गौः सम्प्रभृती । मान म्मादायामुन्न-
भिणी, स्याद्व्ययुक्तस्य कथमिच्छन्नेन प्रविषादनात्, तेनानेकान्तस्य योतेन वागतेन वा तस्याः प्रतिहर्तामानान्नरत्तरोदन्यताम् । न
चैवं स्याच्छब्दवक्तव्यमिच्छन्नेनैव प्रविषादनात् तद्विरयमनर्थकमाशङ्कनीयं, नतः नामान्यतोनेरान्यस्य वतिषत्तायसि विदो-
पाधिना विशेषस्यानुप्रयोगात्, नामान्यतो(न्वेनो)यत्तदेव विदोपाधिना विशेषोनुप्रयोक्तव्यो, पक्षो न्यमोप उति यथेति वक्तव्यम् । नोन-
त्पक्षे तु न्यायग्रामं यथादिपत्तं, तेनोक्तस्य कथमिच्छन्नेन गोननात्, तेनानुद्योतते नर्थेतात्त्विकान्यतन्नेनाज्जेरान्नाप्रतिप-
नेरयोगात्, एवतागामने निवक्षिणाथोप्रतिपत्तिवत् । नन्नुक्तोपि कथमिच्छन्नेन, मर्थेनैव तावदिति चेत्, न, प्रतो-
जकस्य स्याद्व्ययुक्त्यागातौक्ष्णे प्रतिपत्तिनां तद्विषयतायां तद्विरयस्य कतिपयस्य भावना । नरत्तौक्ष्णे वा तद्विरयोभोभीष्ट एव, मर्थेनोक्त-
न्तात्मनो वक्तुनः प्रमाणान् मापने मं यद्विद्यादिरागनेपि स्यात्तथं मर्थेनारिगंयत्तनोक्तनेः । इति पयप्रतोन्नार प्रकृतिमसगन्त-
व्यम् । ननु च जीवाविश्वं मदेन कथमिच्छन्निदं, र्मनापमदादिविशेषोपपत्तिरेकेण तस्यानुपलब्ध्यात्, अधविषयायदिति चेत्, न,
अवप्रदेशेन्योन्यं स्वलक्षणविकैकान्ते नीरान्नरगम्यान्वयपि मन्तानेनैवमदान् । तथा च तदेव मत्ता निरतिपत्तिमन्निषातरागां

किञ्चिद्विषयालोकित तदेव वर्णसंस्थानाविसामान्याकारेणावगृहीतं पुन प्रतिनियतविशेषाकारेणेद्विष तदेवाकाङ्क्षितविशेषाकारेणावेत,
 पुनः कालान्तरस्युत्तिरेद्दुतयावधारितं, तदेव कालान्तरे तद्विषयाकारेण स्पष्ट, पुनस्तदेवेदमित्याकारेण प्रत्यभिज्ञात, ततो यद्विषय कार्य-
 कृतद्विषय सर्वत्र सर्वदेति तर्कित, ततस्तत्कार्यबोधप्रभावमिनिबुद्ध, तदेव च सन्त्ययोजनवा विकल्पनिरूपणया वा परार्थ स्वार्थ वा
 भुतमित्यनुसन्धानप्रत्ययवद्वेदनेक एव दृष्टाऽवगृहीतेद्विषितेत्वाद्यनुसन्धानमुद्धरयि न कश्चिदास्पदं वप्नीयात् । तथाविधवासनाप्रबोधभावदु-
 सधानावबोधप्रसिद्धिरिति चेत्, साऽनुसंधानवासना यद्यनुसन्धीयमानदर्शनाविभ्यो भिन्ना, तथा संखानाग्तरे दर्शनावप्रवृद्धिविषय स्वसं-
 तानेयि नादुसंधानबोधद्व्युपपन्नयेत्, अवशिष्टा चेत्, तावदा मियेत, न हि भिन्नावभिज्ञमभिज्ञ नामेति स्वयमभिधानात् ।
 तथा च तत्प्रबोधासक्य दर्शनावप्रवृद्धाविवेकमनुसन्धानज्ञानमुत्पन्ने ? यदि पुनस्तेभ्यः कथञ्चिदभिज्ञा वासनादुमन्यते तदेतदुत्सवा
 अहमहमिकयात्मा विवर्तामनुभवजन्यादिमिथनाः स्वलक्षणप्रत्यय सर्वलोकाना कश्चिद्विषयवित्तिष्ठने नीलादिविशेषपनिर्भासवदात्मभूतान्
 परस्परतो विविक्तान्सहकर्मभावितो गुणपर्यायानात्मसात्कुर्वन् सन्नेव सिद्ध, तस्यैव वासनेति आमागतरकरणात् । तदेकत्वाभावे
 नीलादिविशेषपनियतदर्शनानासंतानसदेवमक्षणवक्षिप्रसवेदनं न स्यात् । क्रमवृत्तिसुरादीनामिव दर्शनावप्रवृद्धादीनामेकसतानिपतिसत्या-
 दनुसंधानमनननिबन्धनत्वमनुमतमिति चेत्, तर्हि संततिरात्मैव । तथा क्रमवृत्तीनां सुखादीनां भूतिभूतादीनां वा तादात्म्यविगमैकान्ते
 सप्ततिरनेकपुरुषवन्न स्यात् । सुखादिमत्यादीनां नेरन्तर्याद्व्यभिचारिकार्थेकारणयाथाकृत्यवासकभाषापरामृष्टमेवानामेका सतति,
 न पुनरनेकपुरुषे, तदभावादिति चेत्, तर्हि नेरन्तर्यादिविशेषात्संतानव्यक्तिकरोपि किञ्च स्यात् ? न हि नियामक कश्चिद्विशेष, अन्यत्रा-
 भेदपरिणामात् । सतानिनां भेदपरिणाम एव नामेवपरिणाम, सफरप्रसङ्गादिति चेत्, न, येनात्मना तेषामभेदस्तेन सद्रव्यवैतनत्वा-

दिना संहरत्येष्टत्वात्, तेनाप्यसंकरे हर्षविषादाविचित्रप्रतिपत्तेरयोगात् । अस्ति च सौकत्रापि क्रिये यत्र मे हर्षः प्रागभूत्तथैव विषादो
द्वेयो भयादियौ वर्तते, अहमेव च हर्षयानासं, संप्रति विषादादिमान् वर्ते नान्य इति क्लमताश्चिद्व्यप्रतिपत्तिरवाद्या । ततो जीनः सञ्चयः ।
एवं च यथैकत्र समनन्तरावप्रहादिगदादिस्वभावसंकरपरिणामस्तर्थाय सर्वत्र चेतनचेतनेषु, मंत्रत्यतीतानागतेषु, तत्त्वभावाविच्छिन्नेः॥
अतः कथञ्चित्संवेद्येष्टं जीवादि तत्त्वं, सकलवायकाभावात् । तर्हि मदेव सर्वं जीवादियत्तु, न पुनरसदिति चेत्, न, सर्वपदार्थानां
परस्परमसंकरप्रतिपत्तेरसत्त्वस्यापि सिद्धेः, जीवानीचप्रभेदानां स्वभावानन्तरादिथेतरन्यायानुपपत्तेः । न केवलं जीवानीचप्रभेदाः सनाती-
नविजातीयव्यावृत्तिलक्षणाः, किंतु नुद्धिश्चेनेपि क्वचिद्वागमप्राक्कृत्योः गितादिनिर्भामांशपरमाणुसंनित्तयोपि, परस्परपरित्युद्धिरदिगत्तिलक्षणा-
त्वादून्यथा स्थूलशुक्लवल्बलोकनाभावात्तदेकंदायन् सर्वथा परस्परमव्यायुक्तानां प्रागभाक्कृतमित्यादिनिर्भोवागययपरमाणुसंनित्तीनामेक्य-
रमाणुस्वरूपतापत्तेः । न नैकपरमाणुः स्थूलतया श्वलतया यावन्नैकयितुं शक्यः, धर्मप्रसङ्गात् । तथा च सकलचेतनेतरक्षणापरिणा-
मल्यविशेषाः परस्परविरिक्ताल्लभानः सिद्धाः, स्वस्यभावस्य स्वभावान्तरेण मिश्रणाभावात् । नन्वन्योन्याभावमात्रं जगत् । अन्यथा
सर्वथैकत्वप्रसङ्गात्, तत्रान्यस्य विशेषापेक्षणादभायो चा, स्वतन्त्रस्य तस्य जागृतिव्यप्रतिभामनात् । तद्विष्टममदेव कथञ्चित् । सर्वथा
भावाऽभावोभयात्मकमेव जगद्वत्तु, तत्र भावस्याभावस्य च प्रमाणगिद्वत्त्वात् प्रतिबोधेनुमदात्म्यत्वादित्यपरः, नोपि न तत्त्वयित्,
सुसुप्त्यविलानात् । न हि भावाभावेकान्तयोर्विभग्योगमङ्गीकरणं युक्तं, यथैवास्ति तथैव नास्तीति विप्रतिपेधान् । ततः क्लम-
न्निहमदसदात्मकं द्रव्यपर्यायनयापेक्षया । द्रव्यनयापेक्षया सर्वं नन् पर्यायनयापेक्षया न सर्वमशरात्मकं, निपत्तेः तथैवासं-
भवात् । न हि द्रव्यनयापेक्षया सर्वममन् संभवति, नापि पर्यायनयापेक्षया सर्वं सन्, प्रतीतिविरोधान् । भावाभावस्वभावपरिति

तद्विषयमेव वस्तु युक्तमित्यादि न सारं, सर्वथा आत्यन्तरकस्य नायां ॥ सदृशनिबन्धनविशेषप्रतिपक्षेऽत्यन्ताभावप्रसङ्गात् । न चासा-
वर्ति, सदसदुभयात्मके वस्तुनि स्वरूपादिभिः सत्त्वस्य पररूपादिभिरसत्त्वस्य च तद्वत्त्वस्य विशेषप्रतिपक्षिनियन्तस्य मुनयप्रतीति-
निमित्तस्य प्रसिद्धे, वधिगुणपादुर्जातफलादिद्रव्योद्भवे पानके तद्वत्त्वस्यादिविशेषप्रतिपक्षित्वत् । न चैव आत्यन्तरमेवोभयात्मकमिति
युक्तं वस्तु, सर्वधोभयरूपत्वे वा आत्यन्तरप्रतिपक्षेऽयोग्यात् पानकधर्मेव । न हि तत्र द्रव्यादय एव न पुनर्जात्यन्तरं पानकमित्यादिभि-
धादुमुचितं, पानकमिदं द्रव्यादु सुदमीति संग्रहस्यात् । तद्वद्वस्तुनि न सदाप्यस एव प्रतीतिविषय, तद्वद्दिनो जात्यन्तरस्य प्रतीत्य-
भावापत्तेः । तथा पानकस्यादिविषयोपानुपपन्नः । येनात्मना सत्त्व सेनासत्त्वस्याभ्युपगमे येन वासत्त्व सेन कथञ्चित्सत्त्वस्यादुभयने पुनः
प्रत्येकद्वयभयरूपोपगमादनवरथा स्यात् । तथानभ्युपगमे नोभयसम्भावमशेषमिति ते प्रविज्ञाविरोधः । येनात्मना सत्त्व सेनैवासात्त्व-
विरोधो वैषधिकरण्य वा क्षीतोऽप्यस्मर्शविशेषवत् । सुकरव्यतिकरौ च, युगपदेकत्र सत्त्वासत्त्वयोः प्रसङ्गे । परत्पदविषयगमनाय
संशयश्च, कथं सत्त्व कथं वासत्त्व वस्तुनीति निश्चयादुत्पत्तेः । अत एवाप्रतिपक्षिरभावस्यादुपपत्तेः । ततः प्रतिपादितविषयान्
परिनिर्दिष्टुंभिः सर्वं वस्तु तदिष्टं स्यादुभय, न पुनः सर्वथा, स्यात्कारेण आत्यन्तरत्वस्यापि स्वीकरणात् । तद्वत्तीति न
भणामि, नास्तीति च न भणामि, यदपि च भणामि तदपि न भजामीति दर्शनमस्त्विति कश्चित्, सोऽपि पापीयात् । तथाहि ।
सद्भावेतदप्यभ्यामनमिच्छापे वस्तुना, केवलं मूकत्व जगतः स्यात्, विधिप्रतिषेधव्यवहारयोग्यात् । न हि सर्वोत्तमानमभिलाष्यत्वमात्र
युद्धिरप्यवस्यति । न चानभ्यवसेयं प्रमितं नाम, शृङ्गीतस्यापि तादृशस्यागृहीयकस्यत्वात् । मूर्च्छाचैतन्यवदिति । न हि निर्वि-
कल्पकदर्शनप्रतिभासि वस्तु न्यवतिष्ठेत् येनानभिलषन्नपि तत् पश्येत् । “ न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दादुपगमादते । अत्रुचिद-

मिवाभाति सर्वं शब्दे प्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥ वाग्रूपता चेदुक्तामेद्वबोधस्य शाश्वती । न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनी ॥ २ ॥”
इति दर्शनान्तरमप्यनालोचिततत्त्वं, सर्वात्मनाभिधेयत्वेऽपि प्रत्यक्षेतराविशेषप्रसङ्गात् । चक्षुरादिशब्दादिसामग्रीभेदात्प्रत्यक्षेतरयोर्विशेष
इति चेत्, न, प्रत्यक्षादिव शब्दादेरपि वस्तुविशेषप्रतिपत्तेरविशेषसिद्धेः, प्रत्यक्षगोचरत्वेऽनभिधेयत्वापत्तेः ।
प्रत्यक्षात्मकशब्दगोचरत्वात्तस्याप्यभिधेयत्वमेवेति चेत्, तथैवानुमानागमज्ञानात्मकशब्दविषयत्वमस्तु । ततश्च प्रत्यक्षेतरयोः स्पष्टविशेष-
प्रतिभासित्वसिद्धेरविशेषप्रसङ्गः । तयोर्विशेषे तदात्मकशब्दयोर्भेदप्रसङ्गात्कुतः शब्दाद्वैतसिद्धिः ? स्थान्तमतम् “अद्वय एव शब्दः,
केवलं प्रत्यक्षोपाधिः स्पष्टविशेषप्रतिभासात्मकः, शब्दाद्युपाधिः पुनरस्पष्टसामान्यावभासात्मकः, पीतेतरोपाधेः स्फटिकस्य पीतेत-
प्रतिभासित्ववत्” इति तदसत्, प्रत्यक्षेतरोपाधीनामपि शब्दात्मकत्वे भेदासिद्धेः, तदनात्मकत्वे शब्दाद्वैतव्याघातात्, तेषामवस्तुत्वे
स्पष्टेतरप्रतिभासभेदनिबन्धनत्वविरोधात् । तत्प्रतिभासस्याप्यभेदे, स एव प्रत्यक्षेतराविशेषप्रसङ्गः । तथानभिधेयत्वेऽपि सत्येतरयोरभेदः
स्यात् यत्सत्तत्सर्वमक्षणिकं, क्षणिके क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधादित्यादेरिव वाक्यस्य यत्सत्तत् क्षणिकमेव, निष्पे क्रमाक्रमा-
भ्यामर्थक्रियानुपपत्तेरित्यादेरपि वाक्यस्यासत्यत्वप्रसङ्गाद्विपर्ययानुपपञ्जाद्वा, श्रवणार्थसंस्पर्शितत्त्वाविशेषात्, कस्यचिदनुमानवाक्यस्य
कथञ्चिदर्थसंस्पर्शित्वे सर्वथानभिधेयत्वविरोधात् । सोऽयं सौगतः स्वपक्षविपक्षयोस्तत्त्वातत्त्वप्रदर्शनाय यत्किञ्चित्प्रणयन् वस्तु सर्वथा-
नभिधेयं प्रतिजानातीति किमप्येतन्महाद्भुतं, सर्वथाभिधेयरहितेनानुमानवाक्येन सत्यत्वासत्यत्वप्रदर्शनस्य प्रणेतुमशक्तेः “साध्या-
भिधानात्पक्षोक्तिः पारम्पर्येण नाप्यलम् । शक्तस्य सूचकं हेतुवचोऽशक्तमपि स्वयम् ॥१॥” इति वचनात् । स्वयं तत्कृतं वस्तुसिद्धिमुप-
जीवति, न तद्वाच्यतां चेति स्वदृष्टिरागमात्रमनवस्थानुपपञ्जात्, वस्तुनोनुमानवाक्यवाच्यतानुपजीवने तत्कृतायाः सिद्धेरुपजीवनासंभ-

यान्, अनभिमतप्रतिधादिवचनादपि षट्सिद्धिप्रसङ्गात्, स्वाभिधेयरहितत्वात्पि स्ववचनात्तत्त्वसिद्धिरपजीक्यते, न पुनः परवचनादिति
 कथमप्यवरधानार्थं भवान् । मह्यत्वं वस्तुदर्शनवत्प्रमाणं, न पुनः परवचनमिति स्वदर्शनापगमात्, न तु परीक्षाप्रधान 'सर्वस्य यत्सो
 विवक्षाविषयस्यापिशोषान् । सतो न सर्वस्याभिधेयं वस्तुतत्त्वं, नाप्यनभिधेयं, यावत्सङ्गोपात्तम् । किं तर्हि ? कथञ्चिदवाच्यमेव तवेष्टं,
 कथञ्चित्तत्त्वेव, कथञ्चिदसत्त्वेव, कथञ्चिदुच्यमेवेति । तथा च क्षण्णारब्धचित्सत्त्वाच्चमेव, सर्वस्याप्यसतो नभिधेयत्वधर्माण्यवस्थितेः कथ-
 ञ्चित्सत्त्वाच्चमेव, सर्वस्यापि सतो नभिलाप्यत्वस्वभावासेभवात् तदभिलाप्यत्वस्यापि सत्त्वात्, कथञ्चित्सत्त्वादवाच्यमेव, स्वरूपपर-
 त्वाभ्यां सदसत्तामन एवावाच्यत्वधर्मसिद्धेरित्यपि भङ्गत्रय समुचितमाचार्यैः, 'अवच्छेदोऽसत्' शेषाद्यो भङ्गाः स्यदेष्टुत ' इत्यप्रे-
 त्वत्वं समर्थेनात्, इह तत्प्रतिज्ञातस्य सिद्धेरप्रतिज्ञातस्य समर्थेनापटनात् कस्यचिद्व्यतिशक्तत्वं सामर्थ्याद्गन्धमानरस्यापि प्रसिद्धासत्त्वोप-
 पत्तेः । इति साधीयसी नम्रभङ्गीप्रतिज्ञा, तथा नेगमादिमवयोगात् ॥ १४ ॥ सन्प्रथमद्वितीयमज्ञबोद्धावन्नययोगमुपदर्शयन्ति स्वाभिः ।

इत्येतैर्नयवृणैर्मतभिदामत्तेभ्यण्टारण-स्कारैरुत्तसमस्तथादितुरगैः किं कर्णकोलाहलः ॥ यत्तु प्रस्तुत-
 यस्तुबोधनविधौ घटो निराकाङ्क्षतां, द्रुमो मानमनन्तबोधगदितं तत्सत्तत्त्वभङ्गन्यातमकम् ॥ १॥ 'प्रश्नयशाधिति'
 (१८२-२-१) एकत्र यस्तुनि सत्त्वासत्त्यादिसप्तधर्मप्रकारकशब्दबोधजनकतापर्यायधिकरणं वाक्यं सप्तमङ्गीति लक्षणतात्पर्यम्,
 विरोधस्फूर्तिं वाक्यस्याबोधकत्वेनाविरोधेनेत्यस्य गतार्थत्वात्, प्रश्नस्य च क्वाचित्कत्वाच्छ्रियजिज्ञासयेव क्वचिद्वृणुरोजिज्ञा-
 पयिष्येव सप्तमङ्गीप्रयोगसङ्गतेः प्रश्नबद्धादित्यस्यापि लक्षणेऽप्रवेष्टात्, नानापस्तुनि सत्त्वासत्त्यादिवोधकवाक्येऽतिप्रसङ्गधारणा-
 यैकत्र यस्तुनीति, एकत्र रूपरसादिधर्मसत्त्वबोधकेऽतिप्रसङ्गधारणाय सत्त्वासत्त्वादीनि, सत्त्ववाक्ये तद्वारणाय पर्याप्तिः, प्रमाण-

सप्तमङ्गीविन्नयमसप्तद्वया अपि लक्ष्यत्वात् न तत्रातिव्याप्तिः, न ययोगादिनि (१८२-२-२) सूत्रकृद्वचनान् प्रमाणनयमसप्तद्वयोः
पृथक् पृथक् लक्ष्यत्वे तु न कलादेयत्वं विरुद्धं दृष्टे, एतन् वस्तुन्येकपर्यायनिरूपितनिधिनपेक्षरूपनामृत्तसप्तयम-
प्रकारकोद्देश्यशब्दयोधजनरूपापर्यायविकरणं वाच्यं मसमङ्गी, धर्मिणो देशगर्भमेदं न कद्विषयवृत्तनान्ततया न रमपदोन्नीत्या
बहुभेदगम्भवेऽपि क्लीभूतयोधे गमथर्मप्रकारलोद्देश्यताया अत्यन्तवाच्यामिति यपि हेतुनि! 'एतेनेत्यादि' (१८३-१-४) एतेन
सत्त्वानन्वयोर्वन्तुभूतमन्त्रप्रतिपादनेन, क्रमापिनोभयत्वादीनां (४) क्रमापितद्वयद्वयनगदापिनाकाञ्चनयोन्तद्वयद्वयम-
त्रयस्य चेत्यर्थः । अथ मदमत्सदाभ्यां, सूत्रागच्छचोश्चकारागोभयस्योपपत्तिः न दृष्टव्यमन्त्रं कृतीरमन्त्रविषयः केवलसत्त्वा-
सत्त्वयोरविरतिरन्तं प्रातीतिकमस्तु, न तेकविशिष्टापरन्त्येनोभयस्य, अविशिष्टयोरेपि गोन्माननगोन्मभयनाप्रत्ययान्, उभय-
त्वमेदं च कथञ्चिदभयमेदोऽप्यपजनीय एवेति, क्रमापितत्वं न त्रयोदश्यात्, क्रमिहताब्दयोधवेच्छाविषयियदाह्यस्य
नस्य यदादनुयस्यिर्नैवन्तुभर्माननकृत्वायेति चेत्, न, एतन्नेन गृहीते उभयनप्रत्ययस्य भासोभयनानगाहिन्यान् । न च
क्रमापितत्वाभ्यामब्धेद्वयत्वात्प्रत्ययस्य च धोतकं नानेकेन वा स्यात्पदेन गम्भयादनुपपत्त्यभावात्, अनुभूयते च स्यात्
न स्यादसंशय दृष्टइति शब्दान् क्रमापितमन्त्रागच्छोभयार्थवन्तमपि पदं जानामीति । एतेन मन्त्रागच्छव्यादयोऽपि व्या-
ख्याताः । तदुक्त्यसहागनिरयनया विद्वानां नेषां भर्माणां दृग्पक्षगन्तान्, न च नडापितन् नानाज्ञानात्तद्भेदमेतदेत-
पदादुभययोधो जायनामित्याकारेच्छाविषयनरूपस्य तस्य चाग्निरेच्छानुदयेनाप्रगित्त्वादिति वाच्यम् । पुनानेऽपि
पुनरिदृश्याया आयुर्भारिकन्तेन नानिदृशाभिनेयीच्छोदयात्, न नानां भर्माण्यस्यापि निष्ठापत्तिः, न निष्ठुरजनाकार्यनि-

योगित्वेन कथञ्चिन्नविषयमेदस्येष्टत्वात्, संवृतत्वाकारसमुपाचरत्वाकारायाः शुक्तेरेव अमालम्बनत्वस्याकरसिद्धत्वात्, अम-
 बाधस्य च दुष्टकारणप्रभवत्वादिनैव सिद्धेः, सदुपयोगेणानुसन्धानस्य च अग्ने न्यायटीकाकृतोऽप्यभिमतत्वात्, तावन्मात्रेणा-
 सत्त्वयातेरमायादिस्यादिकं व्युरपादितं लतायामस्माभिः ॥ वस्तुतो विद्यासा भग्नप्रयोजिका, न तु क्यच्चिदपि भग्ने विषयाव-
 न्नेदिका, स्वद्रव्यादीनामेव तत्त्वस्याभिपुत्तैरुक्तत्वात्, तथा च चालनीयन्यायेन स्वद्रव्यपरद्रव्यचतुष्टयाम्नां वृत्तियाः, सद्यु-
 दितन्यायेन च ताम्नां तृतीया, विरुद्धपटत्वपटत्वाम्नां किमपि न बाध्यमिति वत्, इत्यमेव घटत्वपटत्वाम्नां घटपटौ ल-
 इति वाप्यस्य तात्पर्यमेदेन ग्रामाण्यप्रामाण्यं च सङ्गच्छते । श्रेया भग्नस्तत्त्वयोजनतत्त्वका एवेति न किञ्चिदुपपन्नम् ।
 यस्तिथति (१८३-१-६) वस्तुना क्रमापितोमयादेः प्रतिपत्तिर्दानं, प्रवृत्तिरभिलाषादिष्यषट्कारः, प्रातिरूपलम्भोपहिता
 क्रिया, तासां निष्पादयित्वादात्, द्वितीयस्येति (९) न हि द्रव्यादिसत्त्वादतिरिक्त सत्त्वमेकं नाम नैयायिकादिमत-
 सिद्ध सामान्यप्रमासिद्धान्तेऽस्ति, लोकेषां प्रतीयते, तस्य दानपित्तस्यैकत्वेऽपि विशिष्यापित्तस्य द्वितीयस्याप्यविरोध एवेति
 मायः, तत्र च प्रतिपक्षासत्त्वेन तत्समद्रव्यन्तरसम्भवाच्च प्रकृतसत्त्वमन्यामापवृत्तीयसंयोगेन भग्नान्तरापत्तिरिति विध्वयति-
 'विशेषादेशादिति' (९) ॥ प्रथमचतुर्थयोगेति (१०) तत्रापि सत्त्वादिव्याप्रतीतेरित्यर्थः, सहापित्ताम्नां सत्त्वासत्त्वा-
 म्यामवक्तव्यत्वस्य धर्मान्तरस्यैवास्मात्त्वेन सा सत्त्वादिसंयोगेऽपि नानुपपत्तिः संयोगजविषयासद्विरादित्याह- 'चतुर्थे'
 (११) इत्यादि ॥ विशेषेणेति (१८३-२-३) वक्तव्यत्वस्य कथतागमर्मेत्वेन विशिष्य विश्रान्तत्वाच्छब्दानुगममात्रस्या-
 प्रयोजकत्वात्, सत्त्वादिना वक्तव्यत्वस्य सत्त्वादिसमनियतत्वेन निराकाङ्क्षतया भग्नान्तरानारम्भकत्वात्, अन्यथाऽसङ्गि-

नत्वादिनापि भङ्गान्तरापचेरिति भावः । ननु स्याच्छब्दलाञ्छितैर्नयैः सप्तभङ्गीप्रयोगो युक्त इति तत्र तत्र श्रूयते स च सूत्रे
नोक्त इति कथं न न्यूनत्वमत आह—‘सा चेति’ (१८३-२-५) सा चोक्तसप्तभङ्गी, स्याद्वाद एव यदमृतं तद्गर्भिणी,
अमृतपदेन निःशेषसंशयविपनिरासकत्वं, गर्भिणीत्यत्र गर्भपदेन च स्याच्छब्दस्य गम्यागम्यसाधारणत्वमभिव्यज्यते—‘स्या-
च्छब्दस्येति’ [स्याद्वचनार्थस्येति] (६) तथा च सूत्रे कथञ्चिच्छब्देनैव स्याच्छब्दस्य गतार्थत्वान्न न्यूनत्वमिति भावः ।
‘न चैवमित्यादि’ (६) एवं कथञ्चिच्छब्दस्यानेकान्तवाचकत्वे, अनेकान्तस्य (७) नित्यानित्याद्यनेकधर्मशबलवस्तुनः,
अनर्थकमिति (७) सत्त्वासत्त्वादधर्मसप्तकशचलत्वस्याप्यनेकान्तशब्दार्थकुक्षिप्रविष्टत्वादेनेकान्तपदादेव तद्वोद्योपपत्तेरिति
भावः । ततः सामान्यतोऽनेकान्तस्येत्यादि (७) स्यात्पदादेनेकान्तपदाद्वा एकान्तबुद्धिर्विलक्षणबुद्धिविशेषविषयतावच्छेद-
कत्वनैवानन्तधर्मघटितसप्तभङ्गीवोद्येऽपि प्रातिस्विकरूपेण तद्वोद्यनार्थं विशेषप्रयोगोऽवश्यमाश्रयणीयो, यथा वृक्ष इत्युक्ते
वृक्षत्वेन न्यग्रोधवोद्येऽपि न्यग्रोधत्वेन तद्वोद्यार्थं विशेषप्रयोग आश्रीयत इति । तेनोक्तस्य (९) सदादिशब्देनोक्तस्य,
स्वरूपचतुष्टयादिना सत्त्वादिविशिष्टवस्तुनः । कथञ्चिच्छब्देन द्योतनात् (९) तात्पर्यस्फोरणात् । तेन कथञ्चिच्छब्देनानुद्योतने
विशिष्टविषयत्वे तात्पर्यास्फोरणे सर्वथैकान्तशङ्काया अवच्छेदकास्फुरणादव्यवच्छेदेनानेकान्तप्रतिपत्तेरधिकृताया अयोगात्,
एवकारावचने विवक्षितार्थस्य सदाद्ययोगव्यवच्छेदादिरूपस्याप्रतिपत्तिवत् । अथ स्याच्छब्दो द्योतको वाचको वेत्यत्र कः पक्षः
श्रेयानिति चेत्, अत्र वैयाकरणाः, प्रादयो द्योतकाश्चादयो वाचका इति नैयायिकमतमयुक्तम्, वैषम्ये बीजाभावात्, येन
हेतुना प्रादीनां द्योतकत्वं तेनैव निपातानामपि तत्त्वसिद्धेः, तथाहि अनुभवतीत्यादावनुभवनादिः प्रतीयमानो न धात्वर्थः,

मधतीत्यत्रापि तदवगमापत्तेः, नोपसर्गार्थः, तथा सत्यप्रकृत्यर्थतया तत्राख्यातार्थनिव्यप्रसङ्गात्, प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थोन्वि-
 तस्यार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः, अनुगच्छतीत्यादावनुमयादिप्रतीत्यापत्तेः, नापि विशिष्टार्थो, गौरवादिति, धातोरेव विद्यमान-
 त्वादिवचकस्यास्त्यनुमनदौ लक्ष्णोपसर्गस्य च तत्र तात्पर्यग्राहकत्वं, तदेव हि धोतकत्वमुच्यते, तस्मादिष्वपि तुल्यम्, चैत्र-
 मिव पश्यतीत्यादौ (चैत्र) सादृश्यविशिष्ट चैत्रपदलक्ष्यम्, इवद्वन्द्वस्तात्पर्यग्राहक इत्यस्य सुषचत्वात्, किञ्चोपास्येते हरिहरा-
 वित्यग्नोपासनाया उपसर्गार्थरेवे आम्यातोरुपासनारूपफलधाचकत्वाभावात् स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपं सक-
 र्मकस्य न स्यादिति ततः कर्मलकारानापत्तिः, विशिष्टार्थत्वे तु गौरवमिति धात्पर्यस्वपर्ययसाने तत्तात्पर्यग्राहकत्वेन यथोपत-
 र्गस्य धोतकस्य सिद्ध तथा साधारणिक्रियतेऽङ्गित्युक्ते उरीक्रियते शिव इत्याद्यापि धातोस्त्वचदर्थे कर्मणि लकारसिद्ध्यर्थं तत्त-
 दर्धपाचकस्य वाच्यमिति तत्तात्पर्यग्राहकत्वा निपातानां सिद्धं प्रादितुल्यतया धोतकत्वम् । अथ साक्षात्कारादिनिपातार्थोऽस्तु,
 “साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः” इति कोशस्वरसात्, तदनुद्गो व्यापार एव धात्पर्योऽस्तु, सकर्मकत्वमपि तत्सत्युक्तनिपातान्यतरार्थक-
 लक्ष्यधिकरणव्यापारवाचित्वमिति नैक साधकमस्तीति चेत्, न । नामार्थधात्पर्ययोर्भेदेन साक्षादन्ययासम्भवाभिप्रायार्थधात्व-
 र्थयोरन्यस्यैवायोगात्, अन्यथा तण्डुलः पचतीत्यत्रापि कर्मतया तण्डुलानां धात्वर्थेऽन्ययापत्तेरिति बोध्यम् । किञ्च प्रादीनां
 धाचकत्वे भूयान् प्रकर्षः कीदृशो निवय इति वदु भूयान् प्र कीदृशो निरिति स्यादिति यथापाद्यते तथा निपातानां धाचकत्वेऽपि
 श्लोभनः समुच्चयो द्रष्टव्य इति वदु श्लोभनश्च द्रष्टव्य इति स्यादित्युभयेषां धोतकत्वे युक्तिस्तुलया, किञ्च “ निपातानां धाच-
 कत्वे काव्यादावन्ययो न स्यात् । “श्वरैस्तैस्त्रिवोदीच्यालुदरिष्यन् रत्नानिच ॥१॥” इत्यत्र हि वसतसर्गः श्वरै रत्नसदृशानुदीच्या-

नुद्धिर्न्यन्नित्यर्थः । स चोसादिशब्दानां तत्सदृशपरत्वे इवशब्दस्य च द्योतकत्वे सङ्गच्छते, अन्यथा प्रत्ययानामप्रकृत्यर्थान्वित्-
तत्स्वार्थबोधकत्वविरोधे इवशब्दस्य चासत्त्वार्थकतया तदुत्तरं तृतीयाया असम्भवात्, सम्भवे वा श्रवणप्रसङ्गादुत्सपदोत्तरतृती-
यानन्वयप्रसङ्गाच्च । एवं “ वागर्थविव सम्पृक्तौ पार्वतीपरमेश्वरौ वन्दे ” इत्यत्र वागर्थयोर्वेदिकर्मत्वाभावाच्चदुत्तरद्वितीयानन्व-
यप्रसङ्गः, इवार्थे कर्मत्वबोधकायोगश्च । अथ निपातस्यावाचकत्वेऽत्राक्षणे इत्यादौ पूर्वपदस्यानर्थकत्वेन तत्पुरुषलक्षणोत्तर-
पदार्थप्राधान्यानापत्तिरिति चेत्, न । तत्र द्योत्यमर्थमादायैवार्थवत्त्वेन निपातस्य प्रातिपदिकत्वात्, अस्तु वा निपा-
तस्यानर्थकस्येति वार्त्तिकात्तत्र तत्त्वं कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यनुक्तसमुच्चयार्थकचकारेण निपातसङ्गहाद्वेति युक्तं निपातानां द्योतक-
त्वम्, “उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते । ग्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ” ॥१॥ इति वृद्धोक्ताद्युपसर्गपदं निपातस्य
धातुपदं च पदान्तरस्योपलक्षणमिति बोध्यम् । यद्वा बोधकतारूपशक्तेरवाधान्निपातानां तत्तदर्थवाचकत्वमेवास्तु । अन्यथा
पचतीत्यादौ धातोरेव कर्तृविशिष्टभावनायां लक्षणास्वीकारे तत्तात्पर्यग्राहकतया तिङादेरपि द्योतकत्वोपगमापत्तेः, एवं च
धात्वर्थप्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वयबोधोऽव्युत्पन्न इति समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरेभेदेनान्वयबोध इत्यपि च निपाता-
तिरिक्तविषयं कल्पनीयम् । न तु नैयायिकोक्तरीत्या प्रादिचादिवैषम्यम्, निपातस्यानर्थकस्येति विधिवैयर्थ्योद्धाराय केषां-
चिद् द्योतकत्वे केषाञ्चिद्वाचकत्वे स्वीकार्ये, चादयो द्योतकाः प्रादयो वाचका इति वक्तुरपि वदनस्य पिधातुमशक्य-
त्वात्, सर्वथानर्थकानां पादपूरणमात्रार्थमुपात्तानां सम्रहाय वार्त्तिकारम्भस्य कैयटादौ स्पष्टत्वाच्च । किञ्च केवलवृक्ष-
शब्दात् समुच्चयावोधाच्चकारश्रवणे च तद्बोधाच्चकार एव समुच्चयस्य वाचको न द्योतकः, अपि च द्योतकत्वे पदान्तराणां

तत्र २ शक्तिः कल्प्या, वकारादेय द्योतकत्व इत्यतिगौरव स्यादिति समुच्चयाधिकरणे स्थितम्, तदयमकस्मात् पीतामृता-
नामिव निपातानां द्योतकत्ववाचकत्वयोरनेकान्तोद्धारः । अस्माकं तु सयापीतानेकान्तामृतानाम् “अनेकमेकात्मकमेव
वाच्य द्रयात्मक वाचकमप्यवश्यम्” इत्यादिवादिनां पदमात्रयेव वाक्यार्थे द्योतक वाक्यमेव च वाचकमिति निपाते क इव
विशेषोऽन्यत्र संज्ञाकरणात् । न च वाक्यार्थस्यैव प्रवृत्त्यङ्गत्वे वाक्यस्यैव च बोधकत्वे पदशक्तिप्रदानुपयोगः, अन्यव्यवति-
रेकान्म्यां वाक्यशक्तिग्रह एव तदुपयोगात्, पदसमुदायात्मकस्य वाक्यस्य बोधकताविधया तु पदानां तत्त्वमयतनसिद्धमेव,
स्वातन्त्र्येण तु नेति सन्निरासदे । यत्तु पदानि स्वार्थप्रतिपादनमात्रेण निवृत्तव्यापाराणि न वाक्यार्थबोधक्षमाणि, आकाङ्क्षास-
न्निधियोग्यतायच्छिन्नानां पदार्थानामन्वयव्यतिरेकान्म्यां वाक्यार्थविदकरप्रतिपत्तेः, तथाहि श्वेतुरूप पश्यतो हेपाङ्गन्द
तुरङ्गन्दं च जृण्वतः श्वेतोऽथो धावतीति शुद्धिर्येवति, इयं च नाप्यशालुमित्यादिक्रमेति द्वाङ्ग्यं, करणं च तत्र तत्तत्पदार्थस्म-
रणमेव, तदुक्तं “ पश्यत श्वेतमारूप हेपाङ्गन्दं च जृण्वतः ॥ सुरविशेषपञ्चदं च श्वेतोऽथो धावतीति धीः ॥१॥ ” इति, सिद्ध
पदार्थानां शब्दप्रमाणान्तर्गतत्वम्, तदुक्तं “ प्रत्यधादिपरिच्छिन्नपदार्थप्रत्ययोद्भवः ॥ वाक्यार्थप्रत्ययः श्लोडपि, शब्दान्नैव
विभिद्यते ॥ १ ॥ ” इति । अपि च कविकान्यमूलग्रन्थान न मानस, मनसो सदिरस्वातन्त्र्यात्, नाप्यनुमितिः, व्याख्याघप्रति-
सन्धानं विना जायमानत्वात् । किन्तु शब्दशुद्धिः, तत्र कारणं च न पदज्ञानम्, असत्त्वात्, किन्तु चिन्तोद्बुद्धसंस्कारजन्यं
तत्त्वस्मरणमिति, सिद्ध (इति) पदार्थः प्रमाणतया, यत्र चापचारान्मानसाञ्जन्यमपि पदानि पदार्थोन्नावधारयति, तत्र न
भवति वाक्यार्थप्रत्यय इति व्यतिरेकबलादपि पदार्था एव वाक्यार्थविदका इति निर्व्यूहमिति भाट्टिकदेवेशिमतम्, तदसत्,

प्रथमव्यवहाराद्वाक्याभिन्नानां पदानामेव शक्तिकल्पनात्, पदार्थे पृथक्शक्तिकल्पने मानाभावात्, काव्यमूलज्ञानस्य च चन्द्रमुखसाहचर्यादिस्मृत्युपनीतस्य मानसत्वात्, ईदृशि स्थले मनसो बहिःस्वातन्त्र्यस्याप्यभ्युपगमात्, श्वेतोऽश्वो धावती-
तिधियश्च दृश्यमानः श्वेतोऽयं धावदश्वः हेपाखुरविक्षेपकर्तृत्वादित्यनुमितिरूपायाः संशयोत्तरप्रत्यक्षरूपाया वा सम्भवात्,
अतीतत्वादिना पदार्थानां स्मृतौ शाब्दबुद्धौ वाऽहेतुत्वात् पदार्थस्मृतेऽव्यापारत्वात् प्रमाणत्वमिति नैयायिकः, यत्तु पदार्थ-
स्मृतिमात्रस्य शाब्दबुद्धिहेतुत्वे घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादिपदजन्यपदार्थोपस्थितावतिप्रसङ्गः, निराकाङ्क्षपदाजन्यस्मृते-
स्तथात्वे तु गौरवमिति साकाङ्क्षपदज्ञानमेव करणं पदार्थस्मृतिस्तु व्यापार इति नैयायिकैरुक्तम्, तदयुक्तम्, साकाङ्क्षपदार्थस्मृतेरेव
फलायोगव्यवच्छिन्नत्वेन करणत्वौचित्यात्, यत्र चापचारादित्यादि च यदुक्तम्, तद्विचारासहम्, मानसादपचारात्पदार्थानवग-
मेन वाक्यार्थप्रतीत्यभावासिद्धेरुपहतमनसो विशिष्टपदसमुदायरूपवाक्यस्यैवानवगमोपस्थित्यस्य तदवगमस्यान्त्यपदप्रतिप-
त्तिकाले स्वार्थविशिष्टपूर्वपूर्वपदपरामर्शस्याविलम्बेन वाक्यार्थप्रतिपत्तिजनकत्वात्, इतरथोपेक्षारूपस्य तादृशपदार्थोपस्थितिवद-
नादरणीयत्वात्, तदुक्तं—‘सम्प्रतिवृत्तौ’ पूर्वपदानुविद्धं चान्त्यपदं यदा वाक्यं पूर्वपदानि च स्वाभिधेयविशिष्टतयाऽन्त्यपद-
प्रतिपत्तिकाले परामृश्यमानानि वाक्यार्थप्रतिपत्तिजनकानि, तदा पदार्थानवगमे वाक्यस्यैव स्वार्थोपस्थित्यसिद्धतयाऽनवगमात्
कथं ततो वाक्यार्थप्रतीतिर्भवेदिति, अयमिह निष्कृष्टार्थः, यावती व्युत्पत्तिः शाब्दबोधे हेतुस्तावद्व्युत्पत्तिरित्यन्वयेन स्वार्थ-
विशिष्टवाक्यज्ञानं धारणारूपमेकोपयोगप्रविष्टपदकदम्बविषयं तच्चादेवानुपूर्वोपयोगिण सर्वत्र प्रत्यक्षं तात्पर्यवशाद्विशेष्ये
विशेषणमिति रीत्या विशिष्टे वैशिष्ट्यमिति रीत्या वा कथञ्चिदेकानेकात्मकवाक्यार्थधियं जनयति, पदार्थोपस्थितिद्वारत्वे

कथमप्यनुपपत्तेः, घटमानयतीत्यादौ घटादिपदमानाधीनपटादिस्मृतेरमादिपदक्षानाधीनकर्मत्वादिसृष्टिकाले नाद्यात् । घटादि-
 स्मृतेरेवामादिपदविषयत्वे त्वव्यवधानेन कर्मत्वादिसृष्टेः घटीय कर्मत्वमिति बोधसम्भवेऽपि तत्काले घटादिस्मृतिनाद्यादानय-
 नादिवोधासम्भवाद्, सर्वेषां पदानां समूहात्म्यनस्मृतौ तथैवार्थस्मृत्या त्वले कपोतन्यायेन सर्वत्र विशेष्ये विशेषणमिति
 रीत्येव शब्दबोध इत्युपाध्यायमतस्य तु मिश्रैरेव दूषितत्वाद्, यत्र विशेषणानां न परस्परमन्ययसम्भवस्तत्रैव चैत्रः स्यात्त्यां
 नेहे काष्ठेनौदन एवति गच्छति जानाति वेष्टते वेत्त्यादौ समूहात्म्यनस्मृत्यपेक्षाऽन्यत्र त्वयान्तराध्यायार्थबोधपूर्वक एव
 महावाक्यार्थबोधः, यथा वाक्यार्थकर्मके कुलकादौ, नहि कुलकादावित्युवायेत्यादायित्यादिपदोपस्थाप्यपाषाण्यादियस्य-
 तादन्ययबोधः, न च तदुपस्थितिरवान्तरवाक्यार्थबोध विना, न चेदेव कथं पञ्चाध्याय्यात्मकमहावाक्यार्थबोधस्याप्युपपत्तिः,
 न ह्यव्ययनेन तापदेकदा ह्यायते, किन्तु दिने दिने किञ्चित्, अत एव सम्यग्गवधानासमर्थः सत्य स्वल्पसुधार्य योजनया
 बोध्यते, घटमानयेत्यादौ त्वनियमः सामग्रीद्वयस्यापि पृथक् पृथक् क्लृप्तत्वादिति मिश्रमतस्याप्यनिर्धारणेनैव हतत्वाद्,
 अवान्तरवाक्यार्थबोधासाधारण्येन पदजन्यपदार्थोपस्थितित्वेन नियतद्वारत्वाभावाद्, अनियतोपस्थितेस्तु पदार्थक्षानोदुद्धर्त-
 स्कारप्रभवपदोपस्थितायतिप्रसक्तत्वात्, यथातात्पर्यं गृहीतव्युत्पत्तिक्वाक्यमज्ञानादेव निर्यतकानेकात्मकवाक्यार्थप्रतीतेः सार्व-
 जनीनायाः स्वीकर्तुमुचितत्वात्, “ वाक्यार्थे घोषक शेष पदमात्र व्यवस्थितम् ॥ निपाते द्रुष्टवा तस्य केवलस्या-
 प्रयोगतः ॥१॥ ” इति मावनीय सुधीभिः । वाचकत्वघोषकत्वयोरनेकान्तस्तु सर्वत्र ‘सिद्धिः स्याद्वादात्’ इति हेमसूत्र-
 सिद्ध एव, प्रकृते च “ स वाचको विशेषणानां स च तद्व्योतकोऽप्यथा ” इति वाक्यपदीयमपि साधीति किमतिविस्तरेण ।

प्रपञ्चतोऽन्यत्रेति, (१८३-२-१२) एवकारप्रयोगे घटो नील एवेत्यत्र सर्वावयवावच्छिन्ननीलवत् सन्नेवेत्यतः सर्वधर्मावच्छिन्न-
सत्त्वप्रतीतौ तदपवादाय नियतावच्छेदकस्फोरणार्थं स्यात्पदप्रयोगादौ व्ये सावधारणः प्रयोगो युक्तोऽन्यथा तु घटः सन्निति निरव-
धारणप्रयोगोपि व्युत्पन्नस्य स्वद्रव्यादिवत्तुष्टयावच्छिन्नस्वरूपसत्त्वप्रकारकत्रोधानानुपपत्तिरित्यत्राप्यनेकान्त एव श्रयानित्यादि-
कमित्यर्थः । निरूपितं चैतत्त्वमेनेकान्तप्रवेदोऽस्माभिरिति तत् एवावगन्तव्यम् । अभिनिवृद्धम्, (१८४-१-३) अनुमि-
तम्, शब्दयोजनया (३) परार्थशब्दप्रयोगेण, विकल्पनिरूपणया (३) स्ववृत्तिशब्दवृत्तिजन्योपस्थित्या, वाकारोक्तवत् श्रोतृ-
स्थश्रुतानुसन्धानमेदाभिप्रायेण, इत्यनुसन्धानप्रत्ययभेदवदिति (४) यथोक्तानुसन्धानविषय एकोऽर्थस्तथाऽहमेक एव
द्रष्टेत्याद्यनुसन्धानविषय आत्मापि, अन्यथोपदर्शितप्रत्ययनिर्विषयत्वापत्तेरित्यर्थः, 'तावद्धेति' (६) तावत्प्रकारैः । तदेक-
त्वाभावे (९) चित्रवृत्तिक्षणेऽप्यनुभूयमानैकत्वापलापे, 'नीलादीति' (१०) नीलादिविशेषेषु नियमतो निश्चयतो दर्शनं
स्वग्रन्थो येषां ते तथा, नानासंवेदनचित्तक्षणाः नीलादिमात्रविषयकनानाज्ञानानीति यावत्, तद्वत् तेष्विव, चित्रसंवेदनं
चित्रत्वज्ञानं नानारूपसमुदायज्ञाने न स्यात्, विषयितासम्बन्धेन स्वाश्रये तेन वृत्तित्वरूपसामानाधिकरण्येन नीलेतरविशिष्ट-
नीलवत्त्वादिनैव ज्ञाने चित्रत्वव्यवहारादित्यर्थः । अनुसन्धानमनननिबन्धनत्वमिति (११) अनुसन्धानमेकत्वप्रत्यय
एव, मननं ज्ञानं तन्निबन्धनत्वं तत्कारणत्वमित्यर्थः । तादात्म्यविगमैकान्ते (११) भेदैकान्ते, अपरामृष्टभेदानाम् (१२)
अगृहीतभेदानाम्, सन्तानव्यतिरेकोऽपि (१३) भिन्नसन्तानवचित्तमपि, चित्रप्रतिपत्तेरयोगादिति (१८४-२-१) भेद-
संछलिताभेदस्यैव तद्विषयत्वादित्यर्थः । व्याप्यवृत्तिव्यावृत्तिस्वभावं दर्शयित्वाऽव्याप्यवृत्तिं तं दर्शयति 'किन्त्विति' (६) सिता-

रीति' (१८४-२-६) सितादयो ये निर्माता इहानाकारास्तथांश्चपरमाणूनामवयवाणूनां संविषयस्ता अपि परस्परव्याघृच्छिलक्षणा
 इति व्याख्येयम् । परस्परविचिकित्ता[स्मा]स्मन इति (९) व्याख्यातस्य वस्तुनो विशेषणमिदम्, तत्र (१०) जगति, अन्ययरप
 (१०) सर्वथैकत्वस्य, विशेषोपायेक्ष(णा)स्त्वा (१०) चत्त्वतो ध्यावृच्चिन्निरूपणाधीननिष्प्रयविषयत्वात्, निष्पर्यायम् (१२) अव-
 च्छेदकमेदरहितम्, 'तद्वदोति' (१८५-१-१) तद्वदो सत्त्वासत्त्वे, चातुर्जातकम् (३) दलालवगनागकेसरतमालपत्राणि, पान-
 कवस्कारपन्तरत्वमेव सर्वथोमयरूपत्वादिकष्टदस्यतीत्याह 'सर्वथेत्यादि' (४) प्रत्येकमिति (७) सत्त्वोपाधावपि केनचिद-
 र्मेणोभयात्मकतायास्तत्रापि घर्मान्तरेण तत्रायाः स्वीकारेऽनवस्येत्यर्थः । तथाऽन्यमुपगमे (७) घर्मान्तरे उभयरूपतानहु-
 सरणे, तत्रैव व्यभिचारात्, नोभयरूपभावमशेष सिद्धमिति ते (७) उभयरूपत्वादेवोपाधौपमिति प्रतिज्ञाया विरोध
 इत्यर्थः । स्यात्कारेणेति ' (१०) स्यादुभयरूपमित्यत्र स्यात्कारेण सत्त्वासत्त्वावच्छेदकधर्मयोरेव परामर्शाभात्यन्तरत्वस्यार्थ-
 सिद्धत्वादिति भावः । अर्थसिद्धत्वं च तस्योपरकालिकमानसवोधात् योत्यतावच्छेदककुक्षिप्रविष्टत्वाद्देत्यन्यदेतत् । अनन्य-
 पसेयम् (१३) अभिलाषोपरक्तनिष्प्रयविषयः, मूर्च्छांचैतन्यगृहीतवदित्यर्थः । यथा मूर्च्छा-
 चैतन्यगृहीतमप्यगृहीतकल्प तथाऽभिलाषानुपरागेण गृहीतमप्यगृहीतकल्पमित्यर्थः । न सोऽस्तीत्यादिनोक्तं (१४) यस्त-
 व्येकान्तमपि प्रतिक्षिपति ' सर्वात्मनेत्यादि ' (१८५-२-२) सामान्यरूपेणेव विशेषरूपेणापीति सर्वात्मनेत्यस्यार्थः ।
 शब्दागोचरत्वेऽनभिधेयत्वापत्तेरिति (३) शब्दगोचरत्वेऽन्युपगम्यमाने पाथापत्तेस्तदऽन्युपगमस्यापुक्तत्वादित्यर्थः,
 पाथध्याप्यक्षविषयो न शब्दविषय इति स्फुट एव, प्रत्यक्षविषये प्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वमादायाबाधमाशङ्कते 'प्रत्यक्षात्मके-

त्यादि' (४) तथा सत्यनुमानादिशब्दवाच्यत्वात्तत्र स्पष्टत्वास्पष्टत्वसङ्करे ज्ञानसङ्करः स्यादित्याह 'तथैवेत्यादि' (४) विषयविशेषकृतो न प्रत्यक्षेतरविशेषः, किन्तु स्वकारणभेदकृत इत्यत्राह 'तयोरिति' (५) तयोः प्रत्यक्षेतरयोः, विशेषेण कुतश्चित्कारणाद्भेदे, तदात्मकयोः (५) प्रत्यक्षेतरशब्दयोर्भेदात्, शब्दाद्वैतसिद्धिः कुतो (५) न कुतश्चिदिति प्रतिज्ञाहानिर्वादिनः । उपाधिभेदान्नायं दोष इत्याशङ्कते स्यान्मतमित्यादिना, (५) एतद् दूषयति-तदसदित्यादिना, (७) प्रत्यक्षेतरौपाधीनामित्यत्र प्रत्यक्षं चेतरोपाधिभेदो द्वन्द्वः कार्यः, तेन बहुवचनोपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । वक्तव्यैकान्तपक्षोक्तं दूषणमवक्तव्यैकान्तपक्षेऽपि सममित्युपदर्शयति तथानभिधेयत्ववैषीत्यादिना, (८) 'साध्याभिधानादित्यादि' (१२) साध्याभिधानात्, पक्षोक्तिः, (१३) साध्यविशिष्टधर्मिण उक्तिः, पारम्पर्येणापि नालं (१३) नानुमितिजननसमर्था, पक्षज्ञानमात्रस्य तदहेतुत्वात्, हेतुवचस्तु स्वयमनुमितिजननेऽशक्तमपि शक्तस्यानुमितिजननसमर्थस्य हेतोः सूचकम्, इत्थं च पारम्पर्येण हेतुवचनस्यानुमापकत्वमनुज्ञातम्, अत्र हि सूचकता ज्ञानजनकता, ज्ञानं च वाधाभावात् प्रमारूपमित्यनिच्छताऽपि शब्दस्य प्रमापकत्वं तन्निर्वाहाय वाचकत्वं च बौद्धेनाश्रयणीयमित्युक्तं भवति, सूचकत्वं तु ज्ञानावच्छेदकार्थानुमापकत्वविधया स्वातन्त्र्येण वेत्यन्यदेतत्, अवाचकशब्दव्यावृत्त्यर्थं प्रामाण्यपरीक्षायां वाचकत्वस्यावश्यंभावाच्चकत्रभिप्रायसम्भावनाजनकत्वमेव शब्दस्यार्थसूचकं (कत्वं) सैव च बहुशो व्यवहारकरीत्याश्रयेण च प्रसिद्धानुमानकार्यस्यापि सम्भावनैवोपपत्तेः प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाणमात्रसन्न्यासाच्चार्वकमतप्रवेशो महापापावहः स्यादिति द्रष्टव्यम् ॥१४॥

तत्र प्रथमद्वितीयभङ्गयोस्तावन्नययोगमुपदर्शयन्ति स्वामिनः ।—

सदेव सर्वं को नेच्छेत् स्वरूपादिचतुष्टयात् । असदेव विपर्यासान्न चेन्न व्यवतिष्ठते ॥ १५ ॥

सर्वं चेतनमचेतनं वा द्रव्यं पर्यायानि वा ध्रान्तव्यभ्रान्तं वा स्ववभिष्टमिष्टं वा, सदेव स्वरूपादिचतुष्टयात् को नेच्छेत् ? अतदेव पररूपादिचतुष्टयात् सृष्टिपर्ययात्को नेच्छेत् ? अथि तु लोकिणः परीक्षको वा स्वाद्यादी सर्वधैकान्तवादी वा सचेतनस्तथेष्टेदेव, प्रतीतेरपदोक्तुमशक्तेः । अथ स्वयमेव प्रतीकमसि कश्चित्तुनवविपर्यासितमसिनेच्छेत् स न कश्चिदिष्टे सस्ये व्यवतिष्ठेत्, स्वपररूपोपादानापोहनव्यवस्थापागतादस्तुनि वस्तुत्वस्य, स्वरूपादिव पररूपादपि सस्ये चेतनादेरचेतनादित्वप्रसङ्गात् तत्स्यात्मवत्, पररूपादिव स्वरूपादप्यसस्ये सर्वथा शून्यतापत्तेः, स्वरूपादिव पररूपादपि सस्ये द्रव्यप्रतिमिषमविरोधात् । सयोगविभागादेरनेकद्रव्याभावत्यस्येपि तद्रव्यप्रतिनियमो न विरुध्यते एवेति चेत्, न, तस्यानेकद्रव्यगुणात्तेनानेकद्रव्यस्यैव स्वद्रव्यत्वात्, त्यानाभयद्रव्यान्तरस्य परद्रव्यत्वात्ततोपि सस्ये स्वाभयद्रव्यमिति नियमज्ज्यापातस्त तदवस्तत्वात् । तथा परद्रव्यादिव स्वद्रव्यादपि कस्यचिदसस्ये सकलद्रव्यानामयत्यप्रसङ्गाविष्टद्रव्याभावत्यविरोधात् । तथा स्वक्षेत्रादिव परक्षेत्रादपि सस्ये कस्यचिद्व्यतिथिनिपतक्षेत्रत्वाव्यवस्थितेः । परक्षेत्रादिव स्वक्षेत्रादपि वासस्ये निःक्षेत्रतापत्तेः । तथा स्वफलादिव परफलादपि सस्ये प्रतिनियतफालस्याव्यवस्थानात् । परफालादिव स्वफालादप्यसस्ये सकलफालासंमथित्वप्रसङ्गात् क किं व्यवतिष्ठेत् ? यतः स्पष्टानिष्टतरव्यवस्था । नन्वेव स्वरूपादीनां स्वरूपाद्यन्तरस्याभावात्कथं व्यवस्था स्यात्, भावे वानवरथाप्रसङ्गात् । सुष्टुमपि गत्वा स्वरूपाद्यन्तराभावेपि कस्यचिद्व्यवस्थायां किमनया प्रक्रियया स्वष्टमान्यया यथाप्रतीति वस्तुव्यवस्थोपपत्तेरिति कश्चित्, सोपि वस्तुस्वरूपपरीक्षानभिमुक्तो, वस्तुप्रतीतेरेव तथा प्ररूपयितुमुपपक्रान्तत्वात् । अन्यथा नानानिरङ्कुशविप्रतिपत्तीनां निवारयितुमशक्यत्वात् । वस्तुनो हि कथेयापयित्वा प्रतीक्षितथेय स्वरूप, न च तत्ततोन्त्येदेय

प्रतीयते येन स्वरूपान्तरमपेक्षेत । तथा प्रतीतौ वा तदुपगमेपि नानवस्था, यत्राप्रतिपत्तिस्तत्र व्यवस्थोपपत्तेः । तत्र जीवस्य तावत्सामान्येनोपयोगः स्वरूपं, तस्य तल्लक्षणत्वात्, “उपयोगो लक्षणम्,” इति वचनात् । ततोऽन्योऽनुपयोगः पररूपम् । ताभ्यां सदसत्त्वे प्रतीयते । तदुपयोगस्यापि विशेषतो ज्ञानस्य स्वार्थकारव्यवसायः स्वरूपम् । दर्शनस्यानाकारग्रहणं स्वरूपम् । ज्ञानस्यापि परोक्षस्यावैशद्यं स्वरूपम् । प्रत्यक्षस्य वैशद्यं स्वरूपम् । दर्शनस्यापि चक्षुरचक्षुर्निमित्तस्य चक्षुराद्यालोचनं स्वरूपम् । अवधिदर्शनस्यावध्यालोचनं स्वरूपम् । परोक्षस्यापि मतिज्ञानस्येन्द्रियनिमित्तं स्वार्थकारग्रहणं स्वरूपम् । अनिन्द्रियमात्रनिमित्तं श्रुतस्य स्वरूपम् । प्रत्यक्षस्यापि विकलस्यावधिमनःपर्ययलक्षणस्य मनोक्षानपेक्षं स्पष्टात्मार्थग्रहणं स्वरूपम् । सकलप्रत्यक्षस्य सर्वद्रव्यपर्यायसाक्षात्करणं स्वरूपम् । ततोऽन्यत् सर्वं तु पररूपम् । ताभ्यां सदसत्त्वे प्रतिपत्तये । एवमुत्तरोत्तरविशेषाणामपि स्वरूपे तद्विद्विरभ्यूह्ये, तद्विशेषप्रतिविशेषाणामनन्तत्वात् । द्रव्यक्षेत्रकालभावविशेषाणामनेनैव प्रतिद्रव्यपर्यायं स्वरूपे प्रतिपादिते । ननु च जीवादिद्रव्याणां पण्णामपि किं स्वद्रव्यं किं वा परद्रव्यम् ? यतः सदसत्त्वे व्यवतिष्ठते, द्रव्यान्तरस्यासंभवादिति चेन्न, तेपामपि शुद्धं सद्व्यमपेक्ष्य सत्त्वस्य तत्प्रतिपक्षमसद्भावमपेक्ष्यासत्त्वस्य च प्रतिष्ठोपपत्तेः । शुद्धद्रव्यस्य स्वपरद्रव्यवस्था कथम् ? तस्य सकलद्रव्यक्षेत्रकालभावात्मकत्वात्, तद्व्यतिरेकेणान्यद्रव्याद्यभावादिति चेन्न, सकलद्रव्यक्षेत्रकालभावानपेक्ष्य सत्त्वस्य, तदभावमपेक्ष्यासत्त्वस्य च व्यवस्थितेः ‘सत्ता सप्रतिपक्षा’ इति वचनात् । एतेन सकलक्षेत्रस्य नभसोनाद्यनन्तस्थिलकालस्य च सकलक्षेत्रकालात्मनः प्रतिनियतक्षेत्रकालात्मनश्च स्वरूपरूपत्वं निश्चितम् । अतः सदसत्त्वव्यवस्था । स्वरूपादिचतुष्टयादिति “प्यखे कर्मण्युपसंख्यानात्” का० । स्वरूपादिचतुष्टयमपेक्ष्य को नेच्छेत्सदेव सर्वमित्यर्थः । एतेन विपर्ययादिति व्याख्यातम् । ननु स्वस्वसत्त्वस्यैव परासत्त्वस्य प्रतीतेर्न वस्तुनि

स्वरूपरूपसिद्ध्यामप्ययोर्भेदो, यतः प्रथमद्वितीयमद्वौ घटेते, तदन्यद्वरेण गवार्थत्वात्, तदघटने च तृतीयादिमङ्गाभावात्कुलः।
सप्तमद्वीति चेत्, न, स्वरूपरूपारिपटुष्टयापेक्षया स्वरूपमेवात्मस्थस्वरूपयोरेकवस्तुनि भेदोपपत्ते, तयोर्भेदे स्वरूपारिपटुष्टयापेक्षयेव
पररूपारिपटुष्टयापेक्षयापि सत्यप्रसङ्गात्, तदपेक्षयेव स्वरूपाद्यपेक्षयापि बाऽसस्यप्रसङ्गे । न चापेक्षाभेदात् कश्चित्तर्कमेवमतीतिर्योध्यते,
यदरापेक्षया भित्ते शूलत्वस्य मातुलिग्रापेक्षया सूक्ष्मत्वस्य च प्रतीतेर्वाचकमाभावात् । सर्वस्यापेक्षिक्तस्यायास्तास्ये मीलनीलवरादेः सुखसुख-
वरादेभ्योऽस्वाभावात्वापत्तेर्विज्ञाप्यशक्यताविप्रस्वभस्यापि कुतस्तास्त्विकत्व फलो न सविद्वैतप्रवेक्षः । स चाप्युक्त एव, उल्लस्यश्चापकामाभावात् ।

तत स्यात्सदसयात्मकाः परार्था सर्वे सन् सर्वोकरणात् । न हि पदार्थो घटादिवस्तीटाद्याद्वज्जलकषणानामर्थक्रिया कुर्वन्ति घटादिरानं
या । णटुमयात्मनि दृष्टान्तः दुष्टान्तः । सर्वप्रचारिणो रेष्ववस्तवस्य स्वरूपेण सार्वेऽनिष्टरूपेणासत्ये च विवादाभावात् तस्यैव च दृष्टा-
न्ततोपपत्तेः । ननु वैकल्य वस्तुनि सत्यप्रसक्तं च युक्तिविरुद्धम्, परस्परविरुद्धयोर्भेदोरेकाधिकरणत्वायोगात्, यदीदं व्याख्यायते ब्रह्मिण्याधि-
करणत्वमतीतोति चेत्, न, तयोः कथञ्चिद्विस्तृतयोर्विद्वत्त्वासिद्धत्वाप्रतिपत्तिरप्युपपाद्यते । सादेव परमसत्ययोरेकवस्तु विषययोरेकात्मसम-
देतयोः कारणविशेषकशास्त्रविदुसात्मनोः स्वभावभेदेति कथञ्चिदेकत्वमस्येव, विच्छेदाद्यनुपपद्यते । न हि द्वाभ्यमत्यक्षयेव न योरस्त्वेष्वेव प्रति-
भासतत्त्वभावभेदोऽसिद्धः, प्रतीत्यपह्नवमसङ्गात् । नापि तयोरेकवस्तुविषयत्वमेकद्रव्याभासत्वं पाऽसिद्धम्, यत्रानुसन्धानमत्ययसम्भावात्,
यदेव मया पुन हवेव दृश्यते, न एवाहमस्मिन् स एव परमासीति प्रतीतेर्वाचकमाभावात् । तयोर्द्रव्यात्मैकत्वमस्येव, विच्छेदस्यानु-
पपत्त्युपपात्तः । ननु परान्तोपादेयक्षणयोस्तादृशवादेचानुसन्धानसिद्धेर्विच्छेदाद्यनुपपत्त्येव नैकत्वसिद्धिः, एकसन्धानत्वस्यैव सिद्धेः, आत्मद्रव्य-
स्याभावादिति चेत्, न, तदभावे तयोर्रूपाद्यनोपादेयधानुपपत्ते । उपादानस्य कार्यकालमात्मानं कथञ्चिदनयतश्चित्तरनिष्ठत्वाविद्याविशेषो-

पात्कार्योत्पत्तावपि व्यपदेशानुपपत्तेस्तादृशां स्वरूपैकत्वमस्त्येव । न च सव्येतरविषणवत्सर्वथा समानकालतोपादानोपादेययोर्यतस्तद्भावो विरुद्धोत्त, द्रव्यसामान्यापेक्षया तयोरेकत्वमिति मननात् । विशेषापेक्षया तु नास्त्येव तादृशमेकत्वम् । न हि पौरस्त्यः पाश्चात्यः स्वभावः, पाश्चात्यो वा पौरस्त्यः । नन्वेवमेकत्वं भा भूत् पूर्वापरपरिणामानाम्, क्रमस्यैवावस्थानादक्रमस्य तद्विरुद्धत्वादिति न मन्तव्यम्, यस्यान्निरपेक्षस्तत्र क्रमोपि प्रतिभासविशेषवशात्प्रकल्पेत तदेकत्वादक्रमः किञ्च स्यात् ? प्रतिभासैकत्वेपि तदक्रमानुपगमे प्रतिभासविशेषवशात्क्रमः कथमभ्युपगमार्हः स्यात् ? सर्वस्य यथाप्रतिभासं वस्तुनः प्रतिष्ठानात्, प्रतिभासमानयोः क्रमाक्रमयोर्विरोधानवतरणाद्विरोधस्य सद्वा(स्या)नुपलम्भलक्षणात्वात् । न च स्वरूपादिना वस्तुनः सत्त्वे तदैव पररूपादिभिरसत्त्वस्यानुपलम्भोस्ति, येन सहानवस्थानलक्षणो विरोधः शीतोष्णस्पर्शविशेषवत्स्यात्, परस्परपरिहारस्थितिलक्षणस्तु विरोधः सहैकत्रान्नफलादौ रूपरसयोरिव संभवतोरेव सदसत्त्वयोः स्यात्, न पुनरसंभवतोर्वा, संभवदसंभवतोर्वा । एतेन वध्यघातकभावोपि विरोधः फणिनकुलयोरिव बलवदबलवतोः प्रतीतः सत्त्वासत्त्वयोरशङ्कनीयः कथितः, तयोः समानवल्त्वादित्येतदग्रे प्रपञ्चयिष्यते । तदेकानेकाकारमक्रमक्रमात्मकमन्वयव्यतिरेकरूपं सामान्यविशेषात्मकं सदसत्परिणामं स्थित्युत्पत्तिविनाशात्मकं स्वप्रदेशनियतं स्वशरीरव्यापिनं त्रिकालगोचरमात्मानं परं वा कथञ्चित्साक्षात्करोति, परोक्षयति वा, केशादिविवेकव्यामुपगुह्यवत्, तादृशैकचैतन्यं सुखादिभेदं वस्तु स्वतोऽन्यतः सजातीयविजातीयाद्विवेकलक्षणं विभर्ति । अन्यथानवस्थानात् कचिक्तथंचिदनियमः स्यात् । सर्वो हि लौकिकः परीक्षकश्च तावदेकमक्रममात्मकमन्वरूपं सामान्यात्मकं सत्परिणामं स्थित्यात्मकमात्मानं परं वा वहिरर्थसंतानान्तराख्यं द्रव्यापेक्षया साक्षात्करोति, लिङ्गशब्दादिना परोक्षयति वा, भावापेक्षया पुनरनेकाकारं क्रमात्मकं व्यतिरेकरूपं विशेषात्मकमसत्परिणाममुत्पत्तिविनाशात्मकं,

क्षेत्रापेक्षया स्वप्नेदानियत निश्चयनवता, स्वप्नीरन्त्यापि व्यवहारनवता, काक्षपेक्षया त्रिकालगोचरम् । कथं पुनरीदृशमात्मानं परं वा साक्षात्करोति कथं वा परोक्षयति द्रव्यावपेक्षयेति चेत्, उच्यते । साक्षात्करणयोग्यद्रव्यायात्मना मुख्यतो व्यवहारतो वा विसरक्षानेन साक्षात्करोति, परोक्षज्ञानयोग्यद्रव्यायात्मना अनुमानादिप्रमाणेनाविज्ञेन परोक्षयति, 'प्रत्यक्षं त्रिशदं शान् मुखसं-
व्यवहारतः । परोक्षं दोषयिषाऽऽ प्रमाणे इति संभवं' ॥१॥ इति संक्षेपतः प्रत्यक्षपरोक्षयोरेव वस्तुपरिच्छित्तौ व्यापारयचनात् । कथं तर्हि केनादिचिवेकत्वापुनरुक्तिः पुनर्यो दृष्टान्तः सः स्यादिति चेत्, केसमक्षकमक्षिकादिप्रतिभासात्मना सारवपरिणाम साक्षाच्छुर्वेत् विवे-
कायात्मना च कुतश्चिदुमित्यभ्युपगम्य परोक्षयत्, नविवेकादिभ्यामोद्भवविभासात्मना पासरवपरिणाम कथञ्चित्तु साक्षाच्छुर्वेत् परोक्षार्थेन सप्त त्वं स दृष्टान्तः, तथा वेपथ्याभावात् । ननु यं तद्वस्तु वेतन्यमेवैकमक्षकारिरूप विभर्ति, न पुनः सुप्तादिभेदमनेका-
कारं क्रमादात्मकं, सजावीयापेक्षनवस्तुनो विजातीयाणां वेतनवस्तुनो विविक्तस्वरूपम्, कमेव वा विभर्ति तादृशं, न पुनश्चेतन्यं तत्पदा,
इत्यभ्युपगमनयोरेकतरानवस्थानेऽन्यतरस्याप्यनवस्थानादुभयानवस्थितिप्रसङ्गात्, कश्चिदभ्युपगते रूपे कथंविप्रत्यक्षादिप्रकारेण स्वाभ्यु-
पगमादिप्रकारेण च नियमासंभवात् । सूत्रम् "ईदृशं न चेत्, तं व्यवतिष्ठते" इति । ॥ १५ ॥

अथ स्ययमेवं प्रतीयस्त्वपीति (१९२-१-४) सत्त्वामत्त्वोभयधर्मसंचलेकवस्त्विति श्लेषः । अत्र स्वरूप स्वभावाः पर-
रूप परभाव इति, शिष्टमादिपदग्राह्य द्रव्यादित्रयमेव स्थितमिति तदाश्रित्याह 'स्वद्रव्यादिदेवत्यादि' (६) ॥ तदवस्थत्वा-
दिति (८) संयोगस्य स्वद्रव्यापेक्षास्तित्वाभावेऽप्य संयोगोऽनयोरेव द्रव्ययोनान्ययोरिति प्रतिनियमो व्याहन्यत एवेति दोष-
स्य प्रागुक्तानतिशायित्वादित्यर्थः, इयंस्तु विशेषोऽन्यसज्यवृत्तिचिधर्मणिमस्ति त्वे स्वसमवायिद्रव्यमात्रापेक्षा, व्यासज्यवृत्ति-

धर्माणां तु स्वपर्याप्तिमद्रव्यापेक्षेति । अत एव तत्प्रमात्वमपि स्वपर्याप्तिमद्विशेष्यकत्वघटितमिति नैको द्वावित्यादेः प्रमात्वम्, तादृशबुद्धिकाले धर्मद्वयावच्छेदेन द्वित्वबुद्धेः प्रमात्वं तु स्वाद्वादापेक्षया लोकोत्तरमिति न दोषः, लौकिकप्रमाप्रकारस्यैव प्राग् लक्षितत्वादिति दिग् । स्वरूपादौ स्वरूपाद्यन्तराभावात्कथं सत्त्वं, तद्भावे वा कथं नानवस्थेति नैयायिकादिः शङ्कते 'नन्वेवमित्यादिना' (१९२-१-११) ॥ स्वरूपादीनां धर्मिसत्त्वादिनियामकत्वस्य धर्मिग्राहकमानेन स्वत एव सिद्धत्वाद्यविशेषेण स्वरूपान्तरादिग्रहस्यापि जिज्ञासाधीनत्वाद् यत्रैव न सा तत्रैव विश्रान्तेर्नानवस्थेति समाधत्ते-सोऽपीत्यादिना (१३) ॥ वस्तुनो हीलि' (१४) तथा च स्वरूपादिघटितमूर्तेरेव सत्त्वादेः प्रतीतेर्भेदनयेऽपि च यथा जिज्ञासं व्यवस्थानान्नानवस्थेति फलितम्, एतेन सत्त्वं नावच्छिन्नम्, अनवच्छिन्नस्यैव सत्तामहासामान्यस्य सर्वैः प्रतीयमानत्वात्, तत्र स्वरूपादेरवच्छेदकस्य कल्पने च तस्यापि सप्तभङ्गीनयेनानवस्थिततद्व्यवस्थार्थमप्यवच्छेदकान्तरमपेक्षणीयम् तत्राप्यन्यदित्येवं ज्ञप्तिप्रतिपत्तिन्यनवस्था दुरुद्धरेति न कथमपि सप्तभङ्गीक्रेमण शास्त्रबोधोपपत्तिरिति पशुपालप्रलयितमपास्तम् । अनर्पितदृष्ट्याऽनवच्छिन्नेऽप्यर्पितदृष्ट्याऽवच्छिन्नत्वप्रतीतेः सार्वजनीनत्वात्, केनचिन्नयेन स्वरूपादेः स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वं निर्णयैवास्तित्वादिप्रवृत्तेरनवस्थाया अभावात्, अन्यथा शाखावच्छेदेन कपिसंयोगप्रत्ययोऽपि दुरुपपादः स्यात्, सम्पूर्णा परमाध्याद्यवच्छिन्ना वा शाखाऽनवच्छेदिकेति ग्रहे शाखात्वावच्छेदेनावच्छेदकत्वग्रहासम्भवात्, प्रतिनियतावयवावच्छिन्नशाखात्वेन तदवच्छेकत्वस्य च दुर्ग्रहत्वादित्यादिकमुपपादितं गोपालमतप्रमाथिन्यामनेकान्तव्यवस्थायामस्माभिरिति तत एवावधार्यम् । स्वद्रव्यपरद्रव्यादेः सर्वत्र सदसत्त्वव्यवस्थापकत्वनियमभङ्गमाशङ्कते-ननु चेत्यादिना (१९२-२-८) ॥ घण्णा-

मापि (१९२-२-९) इति द्रव्यत्वसुरेयतावच्छेदकमाह-द्रव्यत्वावच्छेदेन सत्त्वासत्त्वादिसप्तमङ्गीसाधने किं स्वद्रव्यं किं वा
 परम्, तदवच्छिन्नमेदाप्रसिद्धा परत्वस्य तदभावे स्वत्वस्य दुर्बचत्वाच्च किञ्चिदित्यर्थः, तत्रापि शुद्ध द्रव्य स्व सत्त्वावच्छेदकम्,
 अशुद्ध च परमसत्त्वावच्छेदकम्, अशुद्धशुद्धत्वे च मेदामेदप्रधानव्यवहारनिश्चयनयसाक्षिकावखण्डोपाधिविशेषौ, प्रतिभास-
 विशेषादपि तस्मिन्नेतत्तेदतादौ दर्शनादिति नानुपपत्तिरित्यभिप्रायवानाह-‘न, तेपामपीत्यादि’ (९)॥ तथापि शुद्धद्रव्यत्वा-
 वच्छिन्नमधर्मिताकसप्तमङ्गीस्यत्वे का गतिरित्याद्यङ्गवे शुद्धद्रव्यस्येत्यादि (११)॥ तत्रापि स्वद्रव्यपदद्रव्यशब्दाभ्यां व्यापक-
 त्याख्यापकत्वोपलक्षणास्तदवच्छिन्नास्तित्यनास्त्वत्वादियदितायाः सप्तमङ्गया नानुपपत्तिरित्याह-‘सकृदेत्यादि’ (११)॥ उक्त-
 प्रकारं शुद्धद्वेषकालयोरिति दिशति-‘एतेनेति’ (१२)॥ शुद्धमावस्तु शुद्धद्रव्येण गतार्थ एव, स्वरूपादिचतुष्टयादित्यत्र “स्य-
 यलोपे पञ्चमी” इत्यभिप्रायमादिष्करोति-‘स्वरूपादीत्यादि’ (१३)॥ व्याख्यातमिति (१४)॥ विपर्ययासावित्यत्रापि
 विपर्ययात्मपेक्षेत्येवार्थ इति भावः। आपेक्षिकस्य तुच्छत्वे वाचकमाह-‘सर्वस्येत्यादि’ (१५-१-४)॥ तथा च भाषानां
 परस्परसुत्कर्षार्थान्यामन्ततः परगुणहानिश्चिद्विशालित्वेन भावाभावयोश्च परस्परैलक्षणेनापेक्षिकतया तुच्छत्वात्तत्त्वोपप्लव्ये
 मध्यमसविन्मात्रे निधान्तिः स्यात्, सा च बहुधा दूषितेति व्यवहारतः केचिदर्थो निरपेक्षाः केचिच्च सापेक्षा अनुभवयत्नेनैव
 श्रद्धेयाः, तथैव पदार्थवैविध्यस्य व्यवस्थितत्वात्, तदवदाम भाषारहस्यप्रकरणे “ते” इति परावेकत्वा वजनमशुद्धसिजोसि
 ण च तुच्छा। दिङ्मिण वैचित्त सराचकभूरभ्रमण॥१॥” इति, तत्त्वतस्तु सामान्यरस्या सर्वे निरपेक्षा विशेषरस्या च सर्वे सापेक्षा

१ ते भवन्ति परापेक्षा व्यवहकमुत्तराशिन इति न च तुच्छा । एष्टमिद वैचित्र्य अरावकर्तुंगान्धयो ॥ १ ॥

इति व्यापकोऽनेकान्त एव विजयते, व्यञ्जनपर्यायैः सदृशानामप्यर्थपर्यायैर्वैसदृश्यस्य शास्त्रसिद्धत्वात्, तदाह-प्रवचनोपनि-
पदेदी महावादी सिद्धसेनः—“परपञ्चवेहिं असरिस्रगमेहिं णियमेण णिचमवि णत्थि। सस्सिहिं पि चंजणओ अत्थि ण पुणत्थं-
पञ्जाए ॥१॥” इति, कथञ्चिदपि तयोः (१९३-१-९) स्वपररूपाभ्यां विवक्षितयोः, तथाप्रतिपत्तिसद्भावाच्च (९) तादृशयो-
स्तयोरेकाधिकरणत्वधीसद्भावाच्च, न च दृष्टेऽनुपपन्नं नाम, भिन्नस्वभावयोरप्येकत्वं दृष्टान्तेन प्रसिद्धेनोपदर्शयति—शान्देत-
रेत्यादि (१०) स्पष्टास्पष्टविपयतया भिन्नस्वभावत्वेन सिद्धयोः प्रत्यक्षशान्दबोधयोर्यैकविषयत्वमेकद्रव्याश्रयत्वं चाविरुद्धं तथा
सत्त्वासत्त्वयोरेकाश्रयत्वमपीति तात्पर्यार्थः। न चाध्यक्षशान्दविषयत्वविरोधः कालभेदेन परिहरणीयः, एककालेऽपि चित्रसंविन्नो
नीलतदितरविषयत्वविरोधपरिहारस्य प्रतीत्येकशरणत्वादिति प्रतिपत्तव्यम्। भावाभावयोर्विरोधस्यापि तत्तत्प्रतियोगिगर्भत्वेन
विशिष्य विश्रान्तत्वाज्जात्यन्तरे वस्तुनि तदेकदेशयोः सत्त्वासत्त्वयोर्विरोधकल्पन एव लाघवमिति पुनरस्मदीयो मनीषोन्मेषो
नयरहस्यादौ। चिच्छेदानुपलम्भेऽपीति (१९३-१३) अत्र सादृश्यदोषादिति हेतुरुक्तः। तदभावे (१४) आत्मद्रव्या-
भावे, तयोः (१४) शान्देतरप्रत्यययोः, कथञ्चिदुपादानोपादेयानुगतधर्मेण, तेन दध्युत्पत्तिकाले दुग्धत्वरूपेण दुग्धानन्वयात्त-
योर्नोपादानोपादेयभावानुपपत्तिः। यद्व्यव्यं यद्व्यव्यध्वंसजन्यं तच्चदुपादानोपादेयमित्यपेक्षया च तच्चदुपादेयमिति व्याप्तिरेव लघी-
यसी। इयान् परं विशेषः, परेषां समवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नकारणताशालित्वमुपादान-
कारणत्वम्, अस्माकं च तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपितस्वध्वंसत्वसम्बन्धावच्छिन्नकारणताशालित्वं तदिति। न्यपदे-

१ परपर्यायैरसदृशगमैर्विजयमेन नित्यमपि नास्ति। सदृशैरपि व्यञ्जनतः अस्ति न पुनरर्थपर्यायैः ॥ १ ॥

शानुपपत्तेः (१९३ २-१) अस्येदमिति परिणामपरिणामिभावसम्बन्धव्यवहारानुपपत्तेरित्यर्थः । तादृशम्, (१) उपादानो-
 पादेयभूतानाम्, स्वरूपैकत्वम्, (१) एकद्रव्यतयाऽमेदः । अमेदे उपादानोपादेयभावविरोधमाशुद्ध्य परिहरति-न चे (१)
 तयादिना मननात्, (१९३ २-२) इत्यन्तेन, तदेव ब्रूयति-भावे चिदोपापेक्षया तु (२) इत्यादिना, चिरोधस्य सद्धानु-
 पलम्भलक्षणात्वादिति (६) एकज्ञानप्रतिपन्नधक्कज्ञानविषयत्वमपरस्य विरोधो, न च क्रमाक्रमयोरयमस्ति, एकत्र पर्यायरूपेण
 क्रमज्ञानकाल एव द्रव्यरूपेणाक्रमस्य ज्ञायमानत्वादित्यर्थः । इत्यमेव सत्त्वासत्त्वयोरपि न विरोध इत्याह-न चेत्यादिना (६) ॥
 सम्मयतोरेवेति (७) नियमागर्भमिच्छाधिकरणत्वं परस्परपरिहातस्त्वितिपदार्थ इत्यभिप्रायेयोदम्, भावाभावरूपत्वमेव परस्पर-
 परिहारस्यमित्यर्थे तु तद्विरोधस्य चिच्छिप्य विश्रान्तत्वादवच्छेदकेमेदाधयणाद्वा परिहारः क्षाप्ये इति भावनीयम् । ननु तैस्ते-
 पर्यायैरात्मद्रव्यस्य साक्षात्करणे परोक्षीकरणे वा केवादिविवेकव्याप्त्युद्धि पुरुषो दृष्टान्ततया भाष्यकृतोक्ताः कथं सङ्गच्छते,
 प्रमणाने साक्ष्य एव व्याप्त्युद्धेर्दृष्टान्तत्वसम्भवादित्याशङ्कते-कथं तर्हीति, (१९४-१-४) केशमथकापानुगतसामान्येन सत्त्वं
 साक्षात्कुर्वन् मेदरूपविवेकात्मना च परोक्षयन् तन्निष्करूपेण चासत्त्वं साक्षात्कुर्वन् परोक्षयन् वा पुरुषो दृष्टान्ततयोक्त इति
 न वैपम्यमित्याशयवान् समाधत्ते-केचोत्यादि (५) ॥ तथा च केशादौ विवेके चार्थात्तदीये व्याप्त्युद्धा परावर्चमाना सामान्य
 विशेषाकारतया विविच्यानिष्ठिता युद्धिर्यस्य तद्वदित्युद्धार्यो वाच्यः । ननु चेति (७) निषेधे, न तु पूर्वपक्षे, तद्वत्स्त्वित्यादिना
 (७) वस्तुस्थितेरेव वक्ष्यमाणत्वात्, क्रमाक्रमोभयनियमसाधनान्यतरनियमसंखण्डनाभ्यां वस्तुष्ववस्थयैव । न चेत्, न, व्य-
 वतिष्ठत (१९४-१-१०) इत्यस्य वृत्ततायाः समर्धयिष्यमाणत्वादिति बोध्यम् ॥ १५ ॥

तदेवं प्रथमद्वितीयभङ्गौ निर्दिश्य तृतीयादिभङ्गान्निर्दिशन्ति भगवन्तः ॥

क्रमार्पितद्वयाद् द्वैतं, सहावाच्यमशक्तिः । अवक्तव्योत्तराः शेषास्त्रयो भङ्गाः स्वहेतुतः ॥ १६ ॥

क्रमार्पितात्स्वरूपपादिवचतुष्टयद्वयात्कथंचिदुभयमिति द्वैतं वस्तु, द्वाभ्यां सदसत्त्वाभ्यामित्यैव द्वैतत्वात्, स्वार्थिकस्याणो विधानाद्द्वैतशब्दस्य सिद्धेः । स्वरूपरूपादिवचतुष्टयापेक्षया सह वक्तुमशक्तेरवाच्यं, तथाविधस्य पदस्य वाक्यस्य वा कस्यचिदभिधायक-स्यासंभवात् । सदसदुभयभङ्गास्त्वक्तव्योत्तराः शेषाः पञ्चमपक्षप्रमाः, चतुर्भ्योऽन्यत्वात् । ते च स्वहेतुवशान्निर्देष्टव्याः । तद्यथा कथञ्चित्सद्वक्तव्यमेव, स्वरूपादिवचतुष्टयापेक्षत्वे सति सहवक्तुमशक्तेः । कथंचिदसद्वक्तव्यमेव, पररूपादिवचतुष्टयापेक्षत्वे सति सह वक्तुमशक्तेः । कथंचित्सदसद्वक्तव्यमेव, स्वरूपरूपादिवचतुष्टयापेक्षत्वे सति सह वक्तुमशक्तेः, सदसदुभयत्वधर्मेष्वन्यतमापाये वस्तुन्य-वक्तुमशक्तेः । कथंचित्सदसद्वक्तव्यमेव, स्वपररूपादिवचतुष्टयापेक्षत्वे सति सह वक्तुमशक्तेः, सदसदुभयत्वधर्मेष्वन्यतमापाये वस्तुन्य-वक्तव्यत्वधर्मोपपत्तेः । तेषां तत्र सतामध्यविवक्षायां केवलस्यावक्तव्यत्वस्य भङ्गस्य वचनाद्विरोधानवकाशः । ननु च क्रमार्पितद्वयात्ता-वद्द्वैतं वस्तु, तत्तु स्वरूपादित एव सत्, पररूपादित एवासत्, न पुनस्तद्विपर्ययादिति कुतोऽवसितमिति चेत्, उच्यते, स्वरूपरूपाद्यपेक्षं सदसदात्मकं वस्तु, न विपर्ययसित, तथादर्शनात् । सकलजनसाक्षिकं हि स्वरूपादिवचतुष्टयापेक्षया सत्त्वस्य पररूपादिवचतुष्टयापेक्षया चासत्त्व-स्य दर्शनं, तद्विपरीतप्रकारेण चादर्शनं वस्तुनीति तत्प्रमाणयता तथैव वस्तु प्रतिपत्तव्यम्, अन्यथा प्रमाणप्रमेयव्यवस्थानुपपत्तेः । कल्पयित्वापि तज्जनमरूपाध्यवसायान् स्वानुपलम्भव्यावृत्तिलक्षणं दर्शनं प्रमाणयितव्यम् । तथा हि । बुद्धिरियं यथा प्रत्यासत्त्या कस्यचिदेवाकारमनु-करोति तथा तमेवार्थं नियमेनोपलभेत, नान्यथा, पारम्पर्यपरिश्रमं परिहरेत् । ननु तज्जनमतद्रूपतदध्यवसायेषु सत्सु नीलादौ दर्शनं प्रमाण-मुपलभते, तदन्यतमापाये तस्य प्रमाणत्वाप्रतीतेरिति चेत्, न, तदभावेऽपि स्वानुपलम्भव्यावृत्तिसङ्गावादेव प्रमाणत्वप्रसिद्धेः, तज्जनमनश्च-

अष्टसहस्री
विवरणम् ॥

॥१९६॥

क्षुरादिभिर्न्यभिचारात्, तद्रूपस्य सन्तानान्तरसमानार्थविधानेनानेकान्तात्, तद्रूपलक्षणस्य समानार्थसमनन्तरप्रत्ययेनानेकान्तिकस्यात्,
 त्रिलक्षणस्यापि विभक्त्येदुफलविज्ञानैर्न्यभिचारात्, कामधानुपदचक्षुषा इच्छे कष्टे वीणाकारज्ञानादुत्पन्नस्य तद्रूपस्य तदाकाराव्यव-
 सायिनोपि ज्ञानस्य स्वसमनन्तरप्रत्यये प्रमाप्यत्वभावात्। तदनन्त्युपगमे स्वाभ्युपगमासिद्धे- किंसाधन परमुपाकमेत, यतोऽयस्य दर्शन-
 नित्यतत्त्वविपयानुपलम्भक्यादृष्टिलक्षणं परं विपयानुपलम्भ्यात्मकं न प्रमाप्येत्। न हि स्वयं प्रमाणानन्त्युपगमे त्वार्थप्रतिपत्तिः।
 न चाप्रतिपत्तमर्थं परस्मै प्रतिपादयितुमीक्षा, परमुपाकम्यु ना, परान्त्युपगतत्वापि प्रमाणस्य प्रतिपत्तेरयोगात्, परान्त्युपगमान्त-
 रापत्त्यतिपरावनवस्याप्रसङ्गात्। तदेकोपलम्भनियमः त्वपरलक्षणान्तां जायाभावात्मानं प्रसाधयति, तदभावे न प्रवर्तेत, नापि
 निवर्तेत, प्रमाणान्तरात्। त्वत्वादेतत् तैकस्येदोपलम्भो हीतरस्यानुपलम्भ, तस्य विषयक एवान्यस्य नियेयकः, एतत् प्रवर्तक एव
 वा परस्य निवर्तकः, इति तदेकोपलम्भनियमादकस्यपि त्र्युचितिनिवृत्तौ सिध्यतः। तदभावे सन्तानान्तरप्रमाणादिवत् प्रवर्तकान-
 कश्चिदप्यपदेत, निवर्तकाच्च न निवर्तेत, अप्रमाणात्मवृत्तौ निवृत्तौ वा प्रमाणाभ्येपजस्य वैयर्थ्यादितिप्रसङ्गात्। एतत् प्रमाणं प्रत्यक्षम-
 न्यथा स्वार्थोपलम्भात्मना परार्थानुपलम्भात्मना च क्रमार्पितेन सदसदात्मकं सिध्यत्। तद्व्यप्रत्येयमपि। इति सर्वं यत्तु क्रमा-
 र्पितव्यादौ को नेच्छेत्? सर्वस्य विप्रतिपत्तुमशक्तेरनिच्छतोपि तथा संप्रत्ययात्। कथमवक्रम्य सर्वमिति चेत्, उच्यते, निष्पर्योप-
 मापामावावभिधानं नाश्वसैव विपरीकरोति, स्वच्छास्त्रिस्वाभाव्यात्, सर्वस्य परतैकपरार्थविषयत्वप्रसिद्धे, सतिपि पदस्यासद्वि-
 षयत्वात्, असद्विति पदस्य च सद्विषयत्वत्वात्, अन्यथा तदन्यतरपरप्रयोगसंभवात्, गौरिति परस्यापि दिगाद्यनेकांशविषयतया
 प्रसिद्धस्य तत्त्वतोऽनेकत्वात्सादृश्योपपत्तौदेव तस्यैकत्वेन व्यवहरणात्, अन्यथा सर्वस्यैकसम्यक्त्वापत्तेः, प्रत्येकमप्यनेकसम्यक्प्रयोग-

एतेनै-
वेक्यत्वात् । यथैव हि शब्दभेदादुच्यते शब्दभेदः सिद्ध एव, अन्यथा वाच्यत्वाच्च नियमव्यगह्वरविलोपात् । एतेनै-
कस्य वाक्यस्य युगपदनेकार्थविषयत्वं प्रत्याख्यातम्, स्यात्सदभेदेयं सर्वं स्वपररूपादिचतुष्टयाभ्यामिति वाक्यस्यापि क्रमापितोभयभ-
क्तस्य वाक्यस्य युगपदनेकार्थविषयत्वं प्रत्याख्यातम् । ततोभयप्राधान्यस्य क्रमशो विवक्षितस्य सदमच्छब्दाभ्यां द्वन्द्वतुक्तौ तद्वक्तव्ये वा
भेदविषयतयोरीकृतस्योपचारादेवैकत्वाभिधानात् । ततोभयप्राधान्यस्य क्रमशो विवक्षितस्य सदमच्छब्दाभ्यां द्वन्द्वतुक्तौ तद्वक्तव्ये वा
स्वपदार्थप्रधानाभ्यामभिधानाद्वा न शेषः, सर्वस्य वाक्यस्यैकक्रियाप्रधानतयेकार्थविषयत्वप्रसिद्धेः । सिद्धमेकार्थनिवेदनशक्तिरभावत्वं
शब्दस्य, यचनत्वनसामर्थ्यविशेषानतिलङ्घनात् । सदिति शब्दस्य हि सत्त्वमात्रवचने मामर्थ्यविशेषो, नामत्वागनेकधर्मवचने,
स्यादिति शब्दस्य च वाचकस्यानेकान्तमात्रवचने सामर्थ्यविशेषो, न पुनरेकान्तवचने, तस्यैव शोतत्वाविषयविशेषाद्विशेषमतिक्रम्य
सामर्थ्यविशेषो, न पुनर्विवक्षितार्थवचने, तद्वच्च शब्दप्रयोगवैयर्थ्यप्रसक्तेः । न चैवं विविचननसूचनसागर्थविशेषमतिक्रम्य प्रपु-
प्रवर्तमानः शब्दः प्रमितशब्दव्ययशरेषूपलभ्यते, गतो निष्पर्यायं भावाभावावभिधीन । स्यान्मतं ' यथामन्त्रेण शब्दस्य प्रपु-
चित्तवर्तमानसह सदसत्त्वधर्मयोः संकेतितः शब्दस्तद्वचनो न विरुध्यते संज्ञाशब्दश्च, इति, तदुक्तं, संज्ञातुविधानेपि कर्तृकर्मणोः
शक्त्यशक्त्योरन्यतरव्यपदेशार्हत्वादयोदाहवश्लेखनवन् । न हि यथागमो शक्त्येवमेतत्तुः शक्तिस्तथा वश्लेखन, यथा वा वश्लेखन
तस्याशक्तिस्तथा वश्लेखनेपीति शङ्क्यं यन्मुमु । नापि यथा दाहणः कर्मणोऽगसा लेख्यत्वे शक्तिस्तथा वश्लेखन, यथा वा वश्लेखन
तथाशक्तिस्तथा दाहणेपीति निश्चयः, कचित्कृत्यचित्कर्तृकर्मणोः शक्त्योरशक्त्योश्च प्रतिनियततया व्यवस्थितत्वात् । तथा शब्दस्यापि
सकृदेकस्मिन्नेवार्थे प्रतिपादनशक्तिर्न पुनरेकस्मिन्, संज्ञास्य तच्छक्तिव्यपेक्षया तत्र प्रवृत्तेः । सेनायनादिशब्दस्यापि नानेकत्रार्थे
प्रवृत्तिः, कस्मिन्नाप्यदतिप्रत्यासत्तिविशेषरूपकस्य सेनाशब्देनाभिधानात्, यन्वयपद्धिमात्रापानकत्रागादिशब्दानामप्येतेनैवानेका-

धैर्यप्रतिपादनपरस्य प्रत्याकषात्तम् । कथमेव दृष्टाविति ननु द्वयं दृष्ट्वा इति च बह्वर्थेणुपपद्यते इति चेत्, केचानिदेषोपास्मात्, परेषा
स्यामाधिकत्वाद्भिधानस्येति संनिरामदे । तत्रैकदेशेपक्षे प्राभ्यामेव वृक्षशब्दाभ्यां वृक्षशब्दस्य, बहुभिरेव च वृक्षशब्देऽर्थदूनां वृक्षाणाम-
भिधानान्नैकस्य शब्दस्य सङ्घटनेकार्थविषयत्वम्, सिद्धलुप्तशब्दयो सारूप्यादभियेवसाम्यान्नैकत्वेपचातरेकशब्दप्रयोगोपपत्ते । स्वामाधि-
कृत्ये स्वभिधानस्य, वृक्षशब्दो द्विवचनचान्तः स्वभाषित एव स्वाभियेवमर्थ इत्यवयवद्वयविक्षिप्तमापद्ये, तथा सामर्थ्यात्, अन्यथा शब्दव्य-
वहारराजुपपत्ते । ननु च दृष्ट्वा इति प्रत्ययवती प्रकृतिः पश्य, अस्य वाच्यमनेकमेक च ग्राह्यादिभिरिज्यते, न पुनरेकमेव । तथा
चोक्तम् “अनेकेकं च पश्य वाच्य दृष्ट्वा इति प्रत्ययवत्प्रकृत्या” इति कश्चित्, सोप्येव ग्रहण्या, किमेकमेकं च सङ्घटप्रधानभावेन
पदस्य वाच्यमाहोस्वित्पुण्यप्रधानभावेन ? इति । न तावदप्रथमः पक्षः । तथा प्रवीत्यभावात् । वृक्षद्रव्यं हि वृक्षस्यजातिद्वारेण वृक्षशब्द
प्रकाशयति, ततो छिन्न संख्या येति ज्ञायी प्रतीयति क्रमत एव । तदुक्तं “स्वार्थमभिप्राय स्वयो निरपेक्षो द्रव्यमाह समयेतम् । समये-
तस्य तु वचने लिङ्ग संख्या विभक्तीत्यत्र ॥ १ ॥” इति । प्रधानभावेन च वृक्षार्थः प्रतीयते, यदुत्पन्नस्य तु गुणभावेनेति न कस्यचिद्विशेषः,
प्रधानगुणभावपक्षस्यैवाभिमतत्वात्, त्यादिति निपातेनानेकस्य धर्मस्वाकार्थज्ञानेनैकस्यैव प्रधानस्य गुणानपेक्षस्याप्यवधारणात्,—सर्वस्य
वाचकतत्त्वस्य गुणप्रधानार्थत्वात्, वाच्यतत्त्वस्य च तथाभूतत्वात् । तदुक्तम् “आकारक्षिप्ताः स्यादिति वै निपातो गुणानपेक्षे निय
मेऽपवादः । गुणप्रधानार्थमिदं हि पाक्य जिनस्य ते तद्विपत्तावपध्यम् ॥ १ ॥” इति । नन्वेव प्रधानभावेनावेनाद्येवधर्मात्मकस्य वस्तुनः प्रकाशक
प्रमाणवाक्य कथमुपपद्येत, येन सकलादेशः प्रमाणाधीनः स्यादिति चेत्, काष्ठादिभिरनेवेनावेनाद्येवचारणेन च द्रव्यपर्यायनयापितेन सकलस्य
वस्तुनः कथनादिति प्रमः । द्रव्यार्थिकनवाचाद्येकस्यैव द्रव्यस्थानन्तपर्यायात्मकस्यावेशः प्रमाणवाक्य नानेकार्थम्, पर्यायनयाप सकल-

पर्यायणां कालादिभिरभिन्नानामभेदोपचारादुपचरितमेकमेव चरतु प्रमाणवाक्यस्य विषय इति न किञ्चिद्वाक्यं पदवदनेकार्थं सकृत् प्रधानभावेन विभाव्यते, संकेतसहस्रेणापि वाचकवाच्ययोः कर्तृकर्मणोः शक्त्यशक्त्योरनतिलङ्गनाद्देवात्कारणकार्यवदित्यन-
वयम् । अन्यथाऽचाश्रुपत्वादयः शब्चादिधर्मो न भवेयुः । शक्यं हि वक्तुं, रूपवशमुद्दानजननशक्तियुक्तः शब्दश्चाक्षुष एव, रसवश रसनानजननसमर्थो रासनो, गन्धादिवश घ्राणादिज्ञानजननपटुधूर्वाणीयादिः' इति न तस्याचाश्रुपत्वारासनत्वाघ्राणीयत्वादयो धर्मोः स्युः, अश्वाद्यणत्वादयश्च रसादिधर्मो न भवेयुः । अतो यावन्ति पररूपाणि तागन्त्येव प्रलातमं स्वाभावान्तराणि, तथा परिणा-
मान्, शब्दादीनामन्यथा स्वरूपायोगात् । यदि पुनश्चाश्रुनिदानोत्पादनाऽशक्त्यतिक्रमस्य मर्त्यद्रव्यसंभवाद्चाश्रुपत्वादयः शब्चा-
दिधर्मो एव, श्रावणादिज्ञानजननशक्त्यनतिक्रमाच्छ्रवणत्वादिवदिति मतं, तदा मदादिपदस्य सत्त्वयोगेरुयमप्रतिपादनशक्त्यनतिक्रमात्
प्रधानभावावर्तितानेरुयमभिधानाशक्त्यनतिलङ्गनाय नानेतोर्थः सकृत्संभवतीत्यनुगम्यताम् । स्वादयक्तव्यमेव सर्वं, गुणपद्मस्तुमशंकरिति
भङ्गचतुष्टयमुपपन्नम् । द्रव्यपर्यायौ व्यस्तसमस्तौ समाश्रित्य नरभङ्गद्रव्यव्यवस्थानम् । व्यस्तं द्रव्यं द्रव्यपर्यायौ समस्तौ महापितौ
समाश्रित्य स्यात्तद्वक्तव्यमेव सर्वमिति वाक्यस्य प्रयुक्तिः, द्रव्याभयणे सर्वद्रव्यपर्यायाभयणे यत्कुमशतोरयक्तव्यत्वरत्न विव-
क्षितत्वात् । तथा व्यस्तं पर्यायं ममस्तौ द्रव्यपर्यायौ चाश्रित्य स्यादमद्वक्तव्यमेव सर्वमिति चचनव्यवहारः । व्यस्तौ क्रमापितौ
समस्तौ सहापितौ द्रव्यपर्यायौ समाश्रित्य स्यात्तदमद्वक्तव्यमेव सर्वमिति शब्दप्रयुक्तिः, स्याद्वादाभयणव्याख्यानादेवमेव नरभङ्गद्रव्यस्य
व्यवस्थानात् । परमनापेक्षया तु सत्सामान्यगम्यनि द्रव्यमाश्रित्य सद्रव्यक्तव्यमेव, स्वलक्षणलक्षणं विशेषं पर्यायमाश्रित्याप्योद्घोषा-
मान्यमराद्वक्तव्यमेव, सामान्यविशेषौ परपरगत्यन्तभिन्नौ द्रव्यपर्यायौ समुदिनौ समाश्रित्य सद्रव्यक्तव्यमेवेति व्याख्यानमक-

लङ्घनेर्वैचर्यपायि । तत्र यस्तु सात्सामान्य कथं सद्व्यवच्छन्वमिति चेत्, तस्य पदमुपगमात् सतोपि वचनानुपपत्तेः । न तदु सार्थात्मना
सामान्यं वाच्यं, तत्प्रतिपत्तेरर्थक्रियां प्रत्यनुपयोगात् । न हि गोत्वं चामरोद्यादपुण्यते, स्वविषयज्ञानमात्रेपि तस्याऽऽसामर्थ्यात् ।
व्यक्तिमदितस्य सामान्यस्य यत्र सामर्थ्येपि न प्रतिपन्नसकृच्च्यक्तिसहितस्य सामर्थ्यस्य सकृच्च्यक्तिप्रतिपत्तेः सकृदसंम-
दात् । अत्रानिपन्नानिष्ठव्यक्तिभिः सहितस्य सामर्थ्ये पुनरेकव्यवच्छेदप्रज्ञे सामान्यज्ञानप्रसङ्गः । कतिपयव्यक्तिसहितस्य सामर्थ्ये
तस्य तादृिकरूपकारणतुल्यविषयकस्यैवानतिक्रमः । प्रथमविकल्पे सामान्यस्य व्यक्तिकार्यत्वप्रसङ्गः, तद्विषयत्वोपकारस्य कर्तृणात् ।
ततो मिश्रस्य करणे कथपदेशासिद्धिः । तत्कृतोपकारेणापि तस्योपकारान्तरकरणेऽनवस्थासम् । द्वितीयविकल्पे व्यक्तिसादृभा-
देवर्थ्यम्, अकिञ्चित्तरसदृशकारिद्विरसात् । सामान्येन सदैककाले व्यापाराद्वरणीनां तत्सदृकारित्वेपि किमात्म्यमनभावेन तत्र तालो-
क्यापारोऽपिपत्तित्वेन वा ? प्राच्यरूपनावाभेकानेकाकारं सायान्यविशेषज्ञानं स्यान्न पुनरेकसामान्यज्ञानं, त्याज्यमानानुरूपस्यास-
कृताधिष्ठानस्य । द्वितीयरूपनावा तु व्यच्छिन्नामनधिगमेपि सामान्यज्ञानप्रसङ्गः । न हि रूपज्ञाने बहुयोधिगतत्वाविपत्तित्वेन
व्यापारोत्सर्पणस्य वा । सर्वथा नित्यस्य सामान्यस्य क्माक्रमान्तरव्यभिचाराविरोधाच्च न तस्य कस्याश्चिदर्थक्रियावापुषयोगो, यत-
स्तत्प्रतिपादनाय शब्दप्रयोगः स्यात् । ततो नाथे कस्यचित्प्रवृत्तिरुपपदेत् । छदितलक्षणया वृत्तिः कथयितृतादात्म्ये न भवेत्, तल-
न्धान्तरासिद्धे, कार्मुकादिवत् । न हि यथा कार्मुकपुरुषयोः संयोगः सिरस्तथा सामान्यविशेषयोरपि । न च सम-
वायः पदार्थान्तरभूतः, तत्रासीत्समावात् । प्रतीयमानस्तु ममवाच्यं कथंवितादात्म्यमेव, अविष्यग्मात्रलक्षणत्वात्तस्य । इति शब्देन
लक्षितं सामान्य विशेषणं लक्षयति । तद्वत्प्रवृत्तिरर्थक्रियार्थिनः प्रवृत्तिरसंन्यासोपपत्तेर्यत्, संयोगसमवायव्यतिरिक्तस्य सधन्यान्त-

रस्यासिद्धेः । विशेषणविशेष्यभावः संवन्धान्तरमिति चेत्, न, तस्यापि स्वसंवन्धिव्यतिरेककान्ते संवन्धान्तरापेक्षणस्यावश्यंभा-
वादनवस्थाप्रसङ्गात्, तस्य कथंचित्स्वसंवन्धितादात्म्ये स्वसिद्धान्तविरोधात् । एतेनाविनाभावः संवन्धस्तयोः प्रत्युक्तः । सामान्य-
विशेषयोः सामान्यविशेषभाव एव संवन्ध इत्यपि मिथ्या, कथञ्चिदतादात्म्ये तदनुपपत्तेः, सह्यविन्ध्यवत् । तत्र नित्यसर्वगता-
मूर्तेकरूपं सामान्यं सर्वथा व्यक्तिभ्यो भिन्नमन्यद्वा वाच्यम्, अर्थक्रियायां साक्षात्परम्परया चानुपयोगात् । तादृशोऽनुपलम्भभात्सके-
तोपि न सिध्येत् । न चासंकेतितमपि सामान्यं वाच्यं नाम, अतिप्रसङ्गात् । सतापि तादृशान्यव्यावृत्त्यात्मना भवितव्यम् । अन्यथा
विशेषवत्स्वभावहानिप्रसङ्गात्, विशेषणां वा तद्वत्ततो व्यावृत्तेः, परापरसामान्ययोः परस्परं स्वाश्रयाच्च कथंचिदव्यावृत्तौ स्वरूपसंक्र-
रात्प्रतिनियतस्वभावहानेरवश्यंभावाद्विशेषवत्, तद्वत्ततोऽस्याप्यभाव इति सर्वभावः प्रसज्येत । सामान्यवादिनां तदभ्युपगममात्रात्सद-
प्यवक्तव्यमेव सामान्यम् । तथा स्वलक्षणैकान्तवादिनां न स्वलक्षणं वाच्यं, तस्यानन्यात्संकेताविषयत्वादन्ययाच्छब्दव्यवहारायो-
ग्यत्वात् । न चान्यापोहः सर्वथार्थः शब्दस्य विकल्पस्य वा, स्वविषयविधिनिरपेक्षस्य गुणभावेनाप्यन्यापोहस्य शब्देन वक्तुमशक्ते-
र्विकल्पेन च निश्चयनायोगात् । साधनवचनमेव त्रिरूपलिङ्गप्रकाशकं, न ततोऽन्यद्वचनं, तस्य विवक्षाभावेऽपि संभावनाया एवोपगमादिति
चेत्, न, तस्याप्यन्यापोहमात्रार्थत्वात् 'अपोहः शब्दलिङ्गाभ्यां न वस्तु विधिनोच्यते' इति वचनात्, सत्यपि च साधनवचनेन नित्य-
त्वसमारोपव्यवच्छेदे स्वलक्षणस्यानित्यत्वासिद्धौ साधनवचनानर्थक्यात् । न शब्दस्य परार्थानुगानरूपस्य विकल्पस्य वा स्वार्थानुमा-
नज्ञानरूपस्य सर्वथान्यापोहोऽर्थः श्रेयान् । यत्सत्तत्सर्वमनित्यं नित्ये क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधान्दिति साधनवचनेन नित्यत्वसमा-
रोपव्यवच्छेद एव स्वलक्षणस्यानित्यत्वसिद्धिः, अतो न तस्यानर्थक्यमिति चेत्, कथमित्यं सर्वथान्यापोहोर्थः समर्ह्यते, स्वलक्षणक्षण-

क्षयस्य विधानात् । दृढयनिकल्पयोः स्वलक्षणसामान्ययोरेकत्वाच्चवसायात् तत्त्वज्ञाप्यस्य विधिः, न पुनर्वस्तुनः, सर्वथा विकल्पाभि-
 धानयोर्वस्तुसंस्पर्शाभावादिति चेत्, न, स्वलक्षणसामान्ययोरेकत्वाच्चवसायिना विकल्पेन स्वलक्षणस्याग्रहणात्, अगृहीतेन साह सामा-
 न्यस्यैकत्वाच्चवसायासंभवात्, अन्यथातिप्रसङ्गात् । प्रत्यक्षतः प्रमितेन स्वलक्षणेन तस्यैकत्वाच्चवसानमिति चेत्, नन्वेव विकल्पाभि-
 धानयोर्वस्तुसंस्पर्शाभावे स्वलक्षणदर्शनस्याकृतनिर्णयस्य वस्तुसन्निधेरविश्लेषार्हिकं चेन्न प्रमितं स्यात् ? न हि मिथ्याध्ययसायेन तत्त्व-
 ज्ञव्यवस्थापनम्, सप्तविपर्ययसकारिणापि दर्शनेन स्वलक्षणस्य प्रमितत्वप्रसङ्गात् । वस्तुसंस्पर्शाभावाप्येयेषि निर्णयस्य जमकं पक्षेन स्व-
 लक्षणस्य प्रमाण, न पुनः सप्तयादेर्जनक, तेन तदव्यवच्छेदात्, असमारोपितांशे दर्शनेन प्रमाणत्वात् “कश्चिदुष्टेऽपि यच्छान्न सामान्यार्थं विक-
 ल्पकम् । असमारोपितान्वाद्ये तन्मात्रापोहगोचरम् ॥१॥” इति वचनाज्जोकोपाख्यम् इति चेत्, न, समारोपव्यवच्छेदविकल्परस्य स्वस-
 र्वेयव्यवस्थानेऽपि विकल्पान्तरापेक्षस्वप्रसङ्गाभीष्मादिवलक्षणदर्शनवर्जितविकल्पकत्वाविशेषात् । वस्तुदर्शनेन समारोपव्यवच्छेदयोरेक्यव-
 स्थापि स्वतस्त्वरवापरिनिष्ठितावितरेतराभयदोषः । समारोपो हि येन व्यवच्छिद्यते स निम्नः स्वरूपमनिश्चिन्वन्नपि यदि स्वतः परिनि-
 स्थापयेत्तदा वस्तुदर्शनमपि, विशेषाभावात् । तथा च किं निम्नवापेक्षया ? वस्तुदर्शनेनस्य निम्नवापेक्षायो वा निम्नयस्वरूपसंवेदनस्यापि
 निम्नयान्तरापेक्षणावनवस्था स्यात् । निम्नयाह्वस्तुदर्शनेनस्य परिनिष्ठितौ वस्तुदर्शनाच्च निम्नयस्वरूपस्य परस्परामयदोषः स्यात् । ततो न
 विकल्पवच्छन्दस्य सर्वयान्यापोहोर्थः । एतेनातत्कालंकारणव्यापृत्तिरेकप्रत्यवगच्छादिकानादेकार्थसाधने हेतुरत्यन्तभेदेपीन्द्रियादिवस्तु-
 धितेन एवैक्याविवक्ष्य उपरोपशमनादाविति वदन्निराकृतः, सर्वथा ततो वस्तुनि प्रवृत्त्ययोगात् । समयादर्शिनोपि कश्चिदन्ययबुद्ध्याभिधान-

व्यवहारोऽतत्कार्यकारणव्यतिरेकव्यवस्थायां गुडूच्याद्युदाहरणप्रकल्प्तिं विपर्ययसयति, तस्य वस्तुभूतार्थसादृश्यपरिणामसाधनत्वात् । न हि गुडूच्यादयो ज्वरोपशमनशक्तिसमानपरिणामाभावे ज्वरोपशमहेतवो न पुनर्दधित्रपुपादयोपीति शक्यव्यवस्थाम्, चक्षुरादयो वा रूपज्ञानहेतवस्तज्जननशक्तिसमानपरिणामविरहिणोपि न पुना रसा(सना)दय इति निर्निवन्धना व्यवस्थितिः । अतत्कार्यकारणव्यावृत्तिर्निवन्धना सेति चेत्, कथं तत्कारणकार्यजनकशक्तिसमानपरिणामाभावेपि केषांचिदतत्कारणकार्यव्यावृत्तिः सिध्येदिति प्रकृतमुदाहरणं कर्कादिव्यक्तीनामश्रुत्वादिप्रत्ययं तथासमानपरिणामहेतुकं साधयति ? इति विपर्ययसाधनमन्यापोहवादिनाम् । ततोमीषामन्यापोहसामान्यमसद्वक्तव्यमेव । एतेन स्वलक्षणाभ्यापोहद्वयं सदसद्वक्तव्यमेव सौगतानामापादितमुन्नेयम्, स्वलक्षणस्य सतोष्यन्यापोहस्य चासतोपि वक्तुमशक्यत्वात् । इति परमतापेक्षया चरमभङ्गत्रयमुदाहृतम् ॥ १६ ॥

भाष्ये 'त्रिलक्षणस्यापीति' (१९६-२-१३) तदुत्पत्तितादाकारतदवधारणत्वरूपलक्षणत्रयस्यापीत्यर्थः । चित्रमहेतुफलज्ञानैरिति चित्रमा हेतवो येषां तादृशानि यानि फलीभूतानि चिज्ञानानि तैरित्यर्थः । दृत्तौ स्वसमनन्तरप्रत्यय इति, (१४) शंखे पीताकारज्ञान इत्यर्थः । यद्यपि तत्र तस्य ज्ञानाकारांशे प्रमाणत्वमव्याहृतमेव, इतरांशे तु तज्जन्माभावादेवाप्रामाण्यम्, तथापि तज्जन्मतद्रूपतदध्यवसायानां प्रामाण्यप्रयोजकत्वे गौरवात्तदध्यवसायित्वस्यैव लाघवात् प्रामाण्यप्रयोजकत्वं युक्तम्, इत्थं च दर्शनमात्रं न प्रमाणम्, किन्तु स्वपररूपानुगमव्यावृत्त्यध्यवसायि ज्ञानमेवेति तदनुरोधेन वस्तुभ्यात्मकं स्वीकर्त्तव्यमित्यत्र तात्पर्यम् । तदनभ्युपगमे (१४) समनन्तरप्रत्ययप्रामाण्यानभ्युपगमे, किं साधनः किंप्रमाणकः । तदेकोपलम्भनियमः (१९७-१-३) तस्य दर्शनस्यैकोपलम्भे स्वलक्षणपरिच्छेदे संभर्गतया प्रकारतया वा

परलघुणव्याधृतिप्रौढ्यम् । अवक्तव्यत्वमङ्गपदार्थविपुलपुष्पमक्रमते—कथमवक्तव्यमित्यादिना (८), भाष्ये—निष्पर्याय
(१९७-१-८) क्रमरहितम्, अभिधानं वचन, भावाभावौ, अस्मत्सर्व परमार्थेनैव, न विपर्ययीकरोति (९) शब्द-
शक्तिस्वाभाव्यात् (९) एक पदमेकया दृश्यैकमेवार्थं बोधयतीति स्वभावकल्पनादिति योजनार्थः, तदाह दृष्टिकृत्—सर्वस्ये
त्यादि (९) ॥ पदस्वभाव वाक्येऽप्यतिदिशति—‘एतेनेति’ (१२) ॥ उपचारादेवैकत्वाभिधानादिति (१४) क्रमापितो-
मयविषयत्व तत्र पदद्वयस्यैकत्वं तु सामूहिकबुद्धिविषयतयेति न पदस्वभावमङ्ग इत्यर्थः । नन्वेव तृतीयमङ्गो विलुप्येत, द्वाभ्यामेव
तदर्थसिद्धेः, न च द्वयोर्मङ्गयोरनैकवाक्यत्वं तृतीयस्य तु तदस्तीति विशेषः, अर्थैकत्वं विनैकवाक्यपरस्यैवामावात् । “अर्थैकत्वादिक
वाक्य साक्षात् चेद्विभागे स्यात्” इत्यनादिमीमांसाप्रसिद्धेः, न च वाक्यस्य तदर्थस्य बोधपचारादेवैकत्वाभिमतनामत्र विशेषो वस्तु
छक्यः, उपचारीजस्यैव विचारणीयत्वादित्यस्य साक्षादाह—‘तदु(ञ्जो)मयप्राधान्यस्येति’ इन्द्रदृष्टौ (१४) तद्व्याप्याह
(ऋये ये) ति (१४) शास्त्रद्वयेवार्थत्वाद्भ्रष्टाविष तृतीयमङ्गवाक्यादित्यर्थः, इत्य च इन्द्रदृष्टौ यथा पदानां प्रधानैकस्वा-
र्थबोधकत्वं पदविषया वृत्तिविषया तु साहित्यसमाहारादिरूपैकोऽयपदार्थप्राधान्यपोषकत्वं तथाप्रापि पदवाक्यविषया नैकार्य-
त्यमङ्ग इति प्रत्येकद्रव्यातिरिक्तो मयप्राधान्यरूपार्थमेदाचतृतीयमङ्गोऽतिरिच्यत एवेति सिद्धम्, उभयप्राधान्य बोधयकत्वंकैकक्रिया-
प्राधान्यादित्याह—‘सर्वस्येति’ (१९७-२-१) अत्र च न हि क्रियारहित वाक्यमस्ति, “क्रियाप्राधान्यमाख्यातम्” इति वैयाकरण-
नये स्यात् सत्स्यादसदेव च सर्वमस्तीत्यतोऽस्ति त्वाहुक्ला भावना कथञ्चित् सदसदुभयसर्वाध्रयकाऽभिनेति घात्वर्थविशेष्यकः
शब्दो बोधो, न्यायनयेन च नापार्थविशेष्यक एव, क्रियारहितस्यापि वाक्यस्याथयजादिति विशेषः । इदं तु ध्येयम् । सम्भूयोधारण

तावच्छाब्दबोधकारणं मणिक्कवादिभिरपीष्यत एव, तच्च पदानां परस्परसहकारेणैकमुख्यविशेष्यताकान्वयबोधतात्पर्यज्ञानमेकमुख्यविशेष्यताकान्वयबोधजनकत्वज्ञानं वा, एतज्ज्ञानस्य हेतुत्वेऽन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्यैव मानत्वात्, गङ्गायां घोष इत्यादौ लक्षणाया सम्भूयैकार्थबोधकत्वज्ञानानुरोधदेव लक्षणास्वीकारात्, अन्यथा गङ्गायां जलं तीरे घोष इति पदद्वयाभ्याहारादेवोपपत्तौ लक्षणाया अनतिप्रयोजनत्वापणोः, अत एव च दण्डी चैत्रो द्रव्यं नीलं घटमानयेत्यादौ चैत्रो न दण्डी घटो न नील इत्यादिबाधधीकाले चैत्रो द्रव्यं घटमानयेत्यादिशाब्दबोधानुदयः, सम्भूयोच्चारितत्वेन गृहीतानामेकं विनाऽन्यस्याबोधकत्वात्, तत्तदानुपूर्वीज्ञानस्य तादृशतादृशविषयकशाब्दत्वाच्छिन्नं प्रत्येव जनकत्वात्, तथा च तत्तत्पदार्थसंसर्गविशिष्टभावनाया एकत्वादिक्रियाप्रधानार्थत्वं कर्तृद्वयस्य तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वाच्च तदुभयप्राधान्यस्य क्रमशो विवक्षितस्याभिधानं शान्दिकनयाश्रयिणामस्माकं मते सङ्गच्छते, क्रमशो विवक्षितत्वं ह्युभयपदोपस्थाभ्योभयकर्तृकभावनान्वयबोधेच्छाविषयत्वम्, न तु क्रमिकशाब्दबोधद्वयेच्छाविषय-
त्वमिति बोधविशेषोद्देशाचृतीयमङ्गस्य सार्थक्यमिति । वचनसूचनेति (१९७-२-२) वचनं वाचकत्वम्, सूचनं द्योतकत्वम् । ननु सङ्केताधीनं शाब्दज्ञानमिति सह सदसत्त्वयोः कस्यचिच्छब्दस्य सङ्केतकरणात् कुतो न ततस्तद्वबोधसम्भवाद्भव्यत्वं स्यादित्याशङ्कते-स्यान्मतमित्यादिना (५) ॥ संज्ञाशाब्दवदिति (६) यथा जैनेन्द्रव्याकरणे सदिति संज्ञाशब्दः सङ्केतविशेषवशात् शतृशानचयोस्तथा कश्चित्सह सदसत्त्वयोः कथं प्रतिपादको न स्यादित्यर्थः । तत्रापि प्रत्ययद्वयोत्पत्तेः क्रमेणैव सम्भवाद् बोधकर्तारूपशक्तेर्बोध्यबोधकभेदेन मित्रत्वान्नानार्थशब्दस्थल इव बोध्यभेदे शब्दभेदकल्पनादुपचारेण तदेकत्वाभिमानान्न प्रागुक्तसिद्धिरित्याह-तदयुक्तमित्यादि (६) ॥ अन्यतरव्यपदेशाहत्वादिति (७) उपचारादुभयशक्तत्वाभ्युपगमेऽपि

नरविद्यामायामेकतरागकल्पस्यैव तत्र वस्तुशुचितत्वादित्यर्थः, 'सङ्केतस्येत्येति' (१९७-२-१०) सङ्केतस्य तत्रार्थप्रतिपादने तच्छब्द-
किञ्चिन्मेषधायास्तच्छब्दकिञ्चिन्मेषधायणादेतोऽग्रपक्षेस्तस्यार्थकार्यनियतत्वात् स्वातन्त्र्येण सङ्केतस्याहेतुत्वान्नैकदेशसादृश्यप्रतिपत्ति-
रित्यर्थः । सेनाचनादिस्वले व्यभिचारमाश्नुय निराकरोति—सेनेत्यादिना (१०), अत्र यद्यपि प्रत्यासत्तिविशेषस्य सेनादिषदा-
र्भत्वे तदाश्रयालम्बाः, आक्षेपाद् तद्धामोपगमे जानिशक्तिवादापत्तिः, सेनादिपदेन प्रत्यासरण्याऽऽग्रस्यापि बोधोपगमे च एक
पदमेकमेवार्थं बोधयतीति नियममग्रात् सकृदुच्चरितमित्यादिन्यायाप्रामाण्यापत्तिः, तथापि सेनादिपदानां प्रत्यासत्तिविशेषस्य
शक्यताबल्लेखकरत्वात् सकृदुच्चरितमित्यत्र सकृद्विरणस्यैकमेवेत्यस्यैकवर्माणच्छिन्नमेवेत्यर्थः कथिरोप इति मायनीयम् । अपरे
तु गकृदुच्चरितमित्यत्र सकृद्विरणस्यैक दृष्टिविषयमेवेत्यर्थः । सेनादिपदार्थोऽपि प्रत्यासत्तिविशेषाभ्य एव सेनादिपदेन
बोध्यते, तदन्यबोधने त्यागनिर्वाहभाषणीया, अत एव नानार्थे सिष्टेऽनेककारकान्वितैकक्रियापदे घट पट वाऽऽजयेत्यादी
मुक्त्यलक्ष्योभयपरे च गङ्गायां धोपमत्स्यौ स्त इत्यादौ गङ्गादिपदे सकृदुच्चरिते एकदाऽनेकार्थतात्पर्यग्रहेऽपि नैकदोभयोपपत्तिः,
किं व्यापृत्यैवेति तत्र व्यापयमेदव्यवहारः, एकानुसन्धानादेयोभयार्थबोधे तद्विरोधस्य सर्वकथाव्यपत्तासिद्धत्वादित्याहुः ॥ एतन्मतै
नराः पश्यन्तीत्यादाभुमयत्रैव मरूपेणैकदेशः । तत्र पुन्युच्चरितनानापदानामनुसन्धानाभावनार्थबोधः, अक्षेणाऽप्यत्रयतीत्यादौ तु
पदमेवार्थं दोष इति मन्तव्यम् । चिन्तामणिमूलास्तु नात्रापत्तिः, किं त्वेकदेशार्थबोधः, एकपदस्यैकानुसन्धाने उभयार्थतात्पर्य-
ग्रहस्य योगपणेन या तद्वग्रहस्याप्यस्या निर्वाहात्मभावत्वात्, सामान्यत उभयतात्पर्यग्रहे प्रथममस्यैव बोधो नान्यस्येति नियन्तुम-
शक्यपरागतः, गङ्गां पश्येत्यादानपि गङ्गापदस्य लक्ष्ये तात्पर्यग्रहे तस्यैव धीरित्यस्य निर्वाहाय नानार्थोपस्थितिकालीनैकार्थबोधे

तदितरार्थात्पर्यज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनायां तु तदर्थतात्पर्यज्ञानस्योन्नेजकत्वं वाच्यम् । न चैवं गौरवम्, ग्रामाणिकस्य तस्यादोषत्वात्, वाक्यभेदस्त्वर्थभेदात्, तदुक्तम्, “अर्थैक्यादेकं वाक्यम्” इति, न चैकानुसन्धाने यौगपधान्तर्भावेन वा न वक्तुस्तात्पर्यम्, सकृदुच्चरित इत्यादिनियमेन बाधावतारादिति वाच्यम् । बाधितेऽपि क्वचिदिच्छोदयाद्विशेषदर्शनस्यासाववित्रिकत्वात् सकृदित्यस्य क्रियाविशेषणत्वेन विशेषदर्शनस्यैवायोगाच्चेत्याहुः, एतन्मते तु प्रधानैकार्थमादायैवोक्तपदवाक्यस्वभावः समर्थनीयः । निष्कृष्टनयमनालोच्यापाततः शङ्कते—कथमेवमिति (१९७-२-१२) निष्कृष्टनये तु वृक्षपदार्थे वृक्षत्वावच्छिन्ने द्विवचनाद् द्वित्वस्य बहुवचनाच्च बहुत्वस्यान्वयादनुपपत्तिरेव नास्तीति मन्तव्यम् । केषांचिदिति (१२) यैरेकशेषः स्वीक्रियते तन्मत इत्यर्थः, स चैकशेषः केषांचिद् द्वन्द्वापवादः, न च द्वन्द्वः क्वचित् पदार्थभेदे क्वचित् पदार्थतावच्छेदकभेद इत्यत्र तद्विपयासम्भवो, न च प्रतिपाद्यभेद एवानुगतो द्वन्द्वनियामकः, एकघटाभिप्रायकचटपदद्वयेऽपि द्वन्द्वापत्तेः प्रतिपाद्यघटघटत्वयोर्भेदादिति शङ्कनीयम् । एकपदप्रतिपाद्यत्वसामानाधिकरण्येनापरपदप्रतिपाद्यत्वावच्छिन्नभेदे एकपदजन्यप्रतिपत्तिविपयितात्वसामानाधिकरण्येनापरपदजन्यप्रतिपत्तिविपयितात्वावच्छिन्नभेदे वा द्वन्द्वप्रवृत्तेर्नियतत्वात्, घटावित्यादौवेकपदप्रतिपाद्येऽपरपदप्रतिपाद्यत्वावच्छिन्नभेदाद्विशेष्यताभेदेन विपयिताभेदाद्वा तदुपपत्तेः, पदार्थतावच्छेदकाभेदेऽपि विपयिताभेदादेव समन्वायेन गुणत्ववतो विपयितया गुणत्ववतश्च बोधकयोर्मैयवदभिधेयवद्बोधकयोश्च तदादिपदयोर्द्वन्द्वो निरपवादः । गगनाकाशादिपदयोश्च शब्दरूपपदार्थतावच्छेदकस्यानुगतत्वाच्चेदेऽपि न द्वन्द्वो विपयित्वाभेदादिति मन्तव्यम् । अन्येषां तु मते तद्विज्ञेतादिवद्बुद्ध्यन्तरमेव सः, न तु द्वन्द्वभेदः, समासान्तरं वा, करौ पन्थानावित्यत्र नपुंसकत्वस्यादन्ततायाश्चापत्तेरिति

बोध्यम् । परेषामिति (१२) ये नैकशेषमिच्छन्ति सन्त्यतेनेत्यर्थः, तदनिष्टिञ्च द्वन्द्वनियामकनिर्वचने विषयितास्थाने प्रकारि-
 ताया एव निवेष्टादेर्कार्यं तदसम्भवात्, वृक्षावित्यादौ प्रत्ययार्थद्वित्वान्वयस्य वृक्षपदार्थे एकत्वानवच्छेदेनैव सम्भवात्, सरू-
 पैकशेषस्वीकारे तु तत्रैकत्वावच्छिद्ये द्वित्वमुदेः प्रयात्वायोगाद् वृक्षत्वावेदित्वावच्छेदकत्वे त्वेकत्रापि वृक्षत्वेन द्वित्वधियः
 प्रमात्तापत्तेः, अत एवेदृशसमभिज्याहारस्येदृशसाम्बन्धबोधजनकत्वे स्वभावद्वरणानुधावनम् । इत्थमेव हरी इत्यादावगृहीतमेद-
 पदद्वयादेयार्थद्वयबोधाच्छाब्देन द्वित्वेन निर्याह इति बोध्यम् । अनेकनयमये भगवत्प्रवचने न्यायनयोपग्रहस्यापि क्वचि-
 ददुष्टत्वे तु मणिगृन्मतमेवाग्रादेयम्, तत्र च नापातत एकार्यत्वे निर्भरः, किन्तु प्रचानैकार्थस्य इति सर्वं समञ्जसम् । एव व्या-
 ख्यानं ग्रन्थकारः स्याद्वादिसमयविरोधमाशङ्कते-भनु च दृक्ता इतीत्यादिना (१९८-१-२) एकानेकात्मकस्य प्रत्ययपदप्रकृ-
 तिरूपपदवाक्यत्वेऽपि सक्तुदुयारितमित्यत्र बोधयतीत्यस्य प्रधानभावेन बोधयतीत्यर्थाभानुपपत्तिरित्याद्येन समाधत्ते सोऽप्येवं
 प्रष्टव्य इत्यादिना (३) ॥ स्वार्थसमिधायेति (५) शब्दो वृक्षादिशब्दः, स्वार्थं वृक्षत्वादिकम्, अभिधाय निरपेक्षो
 विमलपेक्षारहितः, समवेतं समवायेन सम्बद्धम्, द्रष्टव्यं वृक्षादिकम्, आह् आदिपति, निराश्रयस्य वृक्षत्वस्यानुपपत्तेरित्यर्थः ।
 समवेतस्य तु (६) द्रव्यस्य सत्त्वे (६) समवेतद्रव्यकथनानन्तरमित्यर्थः, विभक्तील्लिङ्ग सत्त्व्यां चाह-अयमर्थोपस्थितिक्रमः
 पदोपस्थितिक्रमानुरोधी, स्वमतं तु दीर्घकालिकशब्दवाक्यार्थोपयोगघटक एवाय बोध्यः । क्रमिकावप्रहाद्यात्मनः प्रत्ययोपयोग-
 स्येव क्रमिकसाक्षात्पदार्थज्ञानात्मन एव शब्दस्य वाक्यार्थोपयोगस्यैकस्याभ्युपगमात्, तदुक्तं सम्मतिपृत्तौ-गौर्गच्छतीति
 वाक्यप्रयोगे गौश्चन्द्रात् सामान्यविशेषात्मकं गवावं गच्छत्याद्यन्यतमक्रियासापेक्षं प्राक् प्रतिपाद्यते, गच्छतीत्येतस्माच्च त

प्रतिनियतमिक्रियावच्छिन्नमवगच्छति-ततः क्रियावच्छिन्नः सामान्यविशेषात्मको वाक्यार्थो व्यवतिष्ठते, पदसमुदायात्म-
काद्वाक्यात्पदार्थात्मकस्यैव तस्य प्रतीतेरिति, तदिह वृक्षो वृक्षा इत्यतः प्रत्ययवत्या प्रकृत्या वृक्षत्वतदाश्रयलिङ्गसङ्ख्यादि-
विषयक्रमिकोपस्थितिपरिणत एवाकाङ्क्षादिसाचिन्वेन लिङ्गसङ्ख्यादिप्रकारको वृक्षविशेष्यकः शाब्दबोधो जन्य इति तत्र विशेषे-
ष्यतया वृक्षस्य प्राधान्यं द्वित्वबहुत्वादिसङ्ख्यायास्तु विशेषणतया गौणत्वमिति प्राधान्येनैकार्थवाचकत्वमेवैकपदस्य निर्व्युह-
मित्याह-'प्रधानभावेन चेत्यादि' (१९८-१-६) प्रधानगुणभावस्यैवाभिमतत्वादित्यनन्तरं द्वितीयपक्षस्त्वष्ट एवेति पूरणी-
यम्, नन्वेवं सर्वशब्दस्य प्रधानैकार्थत्वे विशेषणवाचकशब्दोच्छेदापत्तिरित्याशङ्क्यामवयवधीदशायामापततो विशेषणविशेष्ये
कामचारादिप्राधान्यमविरुद्धम्, वस्तुतः स्याच्छब्दोत्थापिताकाङ्क्षगुणापेक्षत्वमेवैकप्रधानार्थत्वम्, तच्च स्वामिन्नानन्तधर्मात्मक-
त्वसंसर्गेण स्वाश्रयविशेष्यकैकधर्मप्रकारकबोधतात्पर्यकत्वं यदे वाक्ये चाविरुद्धमिति व्युत्पादयन्नाह-स्यादिति निपातेनेत्या-
दिना (७) ॥ गुणानपेक्षस्य (७) सदेवेत्यादिना गुणाकाङ्क्षारहितस्य, अपवदनाच्चिराकरणात्, तथाभूतत्वाद् (८) गुण-
प्रधानभूतत्वात्, उक्तैर्धर्मभिरुक्तसम्मतमाह तदुक्तमित्यादिना (८) गुणानपेक्षे नियमे सन्नेव घट इत्यादिप्रयोगे, स्या-
दिति निपातो वै (८) निश्चितम्, अपवादः (९) नयरूपस्योत्सर्गस्य स्याद्वादेन बाधनात्, नयात् प्रकृतैकधर्मात्मकत्वस्यैव
वस्तुनः सिद्धिः, स्याद्वादाच्च प्रकृतेतरयावद्धर्मात्मकत्वघोतकस्याच्छब्दमहिम्नाऽनन्तधर्मात्मकस्य वस्तुनः सिद्धिसौधाव्यारोहात्,
तदाह-इदं हि (९) प्रकृतं, जिनस्य रागादिशुभेतुः, ते तव, वाक्यं गुणप्रधानार्थं प्रधानभावेन प्रकृतधर्मात्मकताया
गुणभावेन च तदितरसकलधर्मात्मकताया बोधपरम्, तत एव रागादिरोगग्रस्तानामेकान्ताभिनिवेशसन्निपातेन यथा तथा प्रला-

पकारिणां तस्य द्विपत्तां (९) परतीर्थिकानाम्, अपथ्यम् (९) अरुचिनिवयत्वादिति स्तुतिपुस्तार्थः । ननु गुणप्रधानार्थमेव सर्वं
 वाक्यमित्यभ्युपगमे प्रधानभावेनाशेषधर्मात्मकवस्तुप्रतिपादकसकलादेश उच्छिद्येतेत्याशङ्कते—'नन्वेयमिति (१९८-१-९)'
 प्रमाणवाक्यानां सर्वैः परैर्मिलित्वा प्राधान्येनानन्तधर्मात्मकवस्तुबोधन एव तात्पर्यम्, वेदान्तवाक्यानामिवास्वप्नब्रह्मबोधने,
 तथा च स्यादस्त्येव द्रव्यमित्यतः स्वेतरसकलधर्मात्मकत्वसम्बन्धेनास्तित्ववदेव द्रव्यमिति प्राथमिकबोधनान्तरं तस्मादनन्त-
 धर्मात्मकमेव सर्वं यस्तिवत्यौपादानिकबोधः सकलादेशजन्यः स्वीक्रियते, तच्च द्रव्याधिकार्यपण्याऽपुपचरितैकविशेष्यसाकः
 पर्यायाधिकार्यपण्या बोधचरितैकविशेष्यताक इति तात्पर्यार्थमादाय तत्र न प्रधानैकार्यस्यपण्याशङ्कः, सकलादेशान्यार्थ एव
 गुणप्रधानभावेन बोधकरव नियमस्य चरितार्थत्वात्, अत एव सकलादेशेऽजन्तत्वादन्यधर्मानिच्छिद्धानन्तधर्मप्रकारतानिरूपित-
 सकलवस्तुविपयताद्यालित्वेन केवलज्ञानतुल्यत्वोक्तिः सङ्गच्छत इत्याशयवान् समाधये—कालादिभिरित्यादि (१०) ॥ अनु-
 मन्यतामिति, (१९८-२-५) ननु कथमेतदनुमन्यम्, "एक श्रिक यापि चतुष्क पञ्चकं तथा ॥ नामार्थ इति सर्वेऽमी
 पक्षाः शाले निरूपिताः ॥ १ ॥" इत्यादिनाऽनेकार्थवाचकतायाः पदानां शास्त्रसिद्धत्वात्, अप्रैक जातिर्व्यक्तिविशिष्टं या, द्विक
 जातिग्न्यक्ती, त्रिक लिङ्गसहिते ते, लिङ्गस्य शुद्धधर्मस्यापि व्युत्पत्तिविशेषादुपचारेणार्थेऽन्वयः, चतुष्कं संख्यासहितानि तानि,
 पञ्चक फारकसहितानि तानि, न चान्यग्न्यतिरेकान्यां लिङ्गादेः प्रत्ययवाच्यत्वमेव युक्तम्, तत एव तदुपस्थितौ प्रकृतिवा-
 च्यत्वे मानाभावादिति शङ्कनीयम् । प्रत्ययवर्जिते दधि पश्येत्पादौ प्रत्ययमजानतोऽपि लिङ्गादिबोधात् प्रकृतेरेव तद्वाचकत्व-
 कल्पनात्, तथा लिङ्गादुशासनदर्शनाच्चेति चेत्, मैवम्, अव्यवस्थितत्वेनेतेषु पक्षेषु निर्वन्यस्य कर्तुमशक्यत्वात्, लिङ्गादेः

प्रत्ययवाच्यत्वस्यापि शास्त्रसिद्धत्वात्, इत्थमेव “द्योतिका वाचिका वा स्युर्द्वित्वादीनां विभक्तयः” इति पक्षद्वयव्युत्पादक-
वाक्यपदीयोपपत्तेः, इत्थं चैतदर्थपञ्चकमध्ये ग्राधान्यमेकैकस्यैवेति पदानां प्रधानैकार्थतानियमान्याहतेरिति दिग् । ननु
तथापि यथा पुष्पदन्तपदेन चन्द्रसूर्ययोः ग्राधान्येनोपस्थितिस्तथा केनचित्पदेन सदसतोरपि स्यादित्यवक्तव्यत्वं नानुमंस्यत
इति चेत्, मैवम्, “पुष्पदन्तौ पुष्पवन्तावेकोक्त्या शशिभास्करो” इति कोशस्वरसादेकोच्चारणान्तर्भावेन गृहीतानानार्थशक्ति-
कपुष्पदन्तादिपदे व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्, अत्र पुष्पदन्तादिपदं चन्द्रे सूर्ये च शक्तमित्याकारकः शक्तिग्रहः, तत्कार्यतावच्छेदकं च
चन्द्रत्वप्रकारकत्वे सति सूर्यत्वप्रकारकस्मृतिवत्, तादृशशान्दत्वं च, चन्द्रसूर्योभयनिष्ठाया एकस्याः शक्तेश्चन्द्रत्वसूर्यत्वयो-
र्व्यसिज्यधृत्यवच्छेदकतास्वीकारात्, अत एवैकत्रायोग्यताज्ञाने शक्त्या न बोधः, किन्तु लक्षणयेति नैयायिकसम्प्रदायः ।
वस्तुतः पुष्पदन्तादिपदज्ञानाधीननानार्थानुभवे एकमात्रानुभवे वा तत्पदज्ञाने नानार्थानुभवजनननियमनिश्चयः कारणं प्रति-
बन्धकं वा, अत एव तादृशनिश्चयविरहिणः कदाचिच्छकृत्याप्येकमात्रबोधः, उभयधर्मविच्छेदेन शक्तिग्रहेऽप्युद्बोधकवशादेक-
धर्मविच्छिन्नमात्रस्मृतिसम्भवात् उभयधर्मविच्छिन्नस्मृतावपि योग्यतादिवशादेकधर्मविच्छिन्नस्य शान्दबोधसम्भवाच्चेति, न
चायुक्तं चैतत्, इत्थं शक्यतावच्छेदकताया व्यासज्यधृतित्वानुपगमात्, तदुपगमे शक्तेरपि तत्त्वापत्तेः, न वा शक्यैक्यम्,
सन्धवादिपदेऽपि तदापत्तेः, सैन्धवादिपदमश्ने लवणे च शक्तमित्याकारशक्तिग्रहस्याविशेषात्, अश्वत्वेनाश्वः शक्यो न लव-
णमित्यस्यापि चन्द्रत्वेन चन्द्रः शक्यो न सूर्य इत्यनेन तुल्यत्वात्, एकत्रैकतरधर्मविच्छिन्नस्यापि बोधोऽन्यत्र युगपदुभय-
धर्मविच्छिन्नस्यैवेत्यस्य चोक्तीत्यैवोपपत्तेरधिककल्पनायां मानाभावादित्येके । चन्द्रसूर्यौ पुष्पवन्तपदजन्यैकबोधविपर्ययो भव-

सामित्याकारिकं शक्तिः "एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ" इत्यादिबोधाच्छाधयाह, अत एव न चन्द्रदूर्यपर्यायता, नानार्थे गणनं वा,
 शक्तितदवच्छेदकतयोर्व्यासज्ययुत्तितया च चन्द्रत्वेन चन्द्रः श्रव्यः दूर्यत्वेन च दूर्य इत्यादिर्न घीः, किन्तु चन्द्रत्वेन दूर्य-
 त्वेन च चन्द्रदूर्यौ श्रव्यावित्येवेति सम्प्रदायमतमेव युक्तमित्यपरे। एकोधारणान्तर्भावेन नानार्थशक्तिसंश्लेषः न सर्वत्र
 व्यासज्ययुत्तिधर्मावच्छिन्नप्रकारताक एव बोधः, पुष्पदन्तादिपदाध्याया बोधेऽपि वृत्तीयादेः प्रातिस्विकरूपा-
 वच्छिन्नस्यैव नानार्थस्य बोधात्, तदुक्तं मिथैः, पुष्पदन्तादिपदे करणत्वैकत्वाद्विस्तृतीयादिपदे चैकोधारणेन तु नानार्थानु-
 भवजननज्युत्पत्तिनिश्चयादेरुदेव नानार्थानुभवो नावृत्तिरिति, युक्तं चैवत्, वृत्तीयायास्त्वृतीयात्वेन करणत्वे एकवचनत्वेन नैक-
 त्वे शक्तेः सारकश्रव्यैक्यसम्भवादिति वदन्ति। अतिरिक्तशक्तिपक्षे श्रव्यवस्तुतावच्छेदकमेदातृतीयादौ शक्तिः, पुष्पदन्ता
 दिपदे तु व्यासज्ययुत्तिरेकैवेति युक्तम्। तदिह पुष्पदन्तवृत्तीयादिपदवत् सहापितसत्त्वासत्त्वोभयाभयबोधकं न किञ्चित्पदं व्यु-
 त्पादितमस्ति, प्रत्युत तयानिश्चयाया बाधितत्वधाने तयान्नानस्य विपरीतव्युत्पत्त्या जायमानस्याप्यनिवृत्त्यप्रतिसन्धानाच्च
 तदर्थं कश्चित् प्रामाणिकः पदप्रयोग इति तदाऽवक्तव्यत्वेन ज्ञानस्यैवेष्टत्वात्, तदर्थं तुरीयभङ्गाभिधानं साधु सङ्गच्छते। अत
 एवैकक्षणे बोधद्वयं जायतामित्यादिसंश्लेष्यवक्तव्यत्वाभिधानं सामान्यम्, बाधितेच्छाविषयत्वावच्छेदेनावक्तव्यत्वव्यप्यस्या-
 पनात्, न चैव तुरीयभङ्गेऽनुगततावच्छेदकानुपलम्भाः, अननुगतानामपि तेषामुपलम्भे स्यात्कारस्यैव कल्पप्रवृत्त्यात्, वस्तुत
 एकत्वावच्छिन्ने सहापितधर्मद्वयद्वाराकारकद्वित्वान्वयस्य निराकाङ्क्षत्वादेवावक्तव्यत्वप्रयोगसङ्गतिः "नाणदसण्डयाए दुवे अहं"
 इत्यादिवत्, सत्त्वासत्त्वादिनोपचरितं द्वित्वमादाय प्रवृत्तायां सप्तमद्वयामपि निरवच्छिन्ने सत्त्वासत्त्वे एव सदवच्छेदके, न तु

सहापितत्वविशिष्टे इति, प्रकृतौ तादृशतदवच्छेदेनान्तर्निर्गणिद्वित्वाश्रयबोधनाशक्तः स्यादवक्तव्यत्वपक्षप्राप्त्यात् । एतेनैक-
पदजन्यसत्त्वासत्त्वोभयप्रकारकशाब्दबोधविषयत्वं न स्यादवक्तव्यत्वशब्दार्थः, प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या तदभावाग्रासिद्धेरित्यपास्तम्,
सहापितसत्त्वासत्त्वोभयावच्छेदेन तृतीयभङ्गजन्यशाब्दबोधविषयत्वाभावस्यैव स्यादवक्तव्यपदार्थत्वात्, तदादिपदेन पुष्पदन्ता-
दिपदप्रतिपाद्यस्येव सहापितसत्त्वासत्त्वोभयाश्रयस्य बुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्ने गृहीतशक्तिकेनापि तत्तद्वर्मांशे तुहुद्भसं-
स्कारमहिम्नोपस्थितौ शाब्दबोधविषयत्वात्, अव्याप्तिवारणाय शाब्दबोधे तृतीयभङ्गजन्यत्वोक्तिः । प्रातिस्विकधर्मविच्छिन्न-
प्रकारताद्वयनिरूपितमुख्यविशेष्यताशालित्वं तदर्थः, विपरीतसङ्केतजन्यशाब्दभ्रमे तूक्तोभयधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकैकप्रकारता-
निरूपितविशेष्यताशालित्वेन दोषाभावादिति नव्यतर्कपरिष्कृतः पन्थाः । एतेनैव गङ्गायां मत्स्ययोपावित्यत्रैव क्वचिदेकदा
वृत्तिद्वयस्याप्यविरोधात् सदादिपदेनैव शक्त्या सत्त्वादर्लक्षणाया वा सत्त्वादेरुपस्थितिसम्भवात् सहापितसत्त्वासत्त्वोभयप्रका-
रकशाब्दबोधसम्भवे गतमवक्तव्यत्वेनेति निरस्तम् । तृतीयभङ्गजन्यपदमहिम्नैव शक्त्येत्यस्याप्याक्षेपादिति दिग् । शेषं भङ्गत्रयं
व्यस्तसमस्तद्रव्यपर्यायाहेतुकं सुबोधम् । 'स्याद्वादाश्रयणे' (१९८-२-९) उक्तार्पणाभेदस्य स्याद्वादात्तात्पर्यज्ञं प्रत्येव
सम्भवादित्यर्थः । परमतापेक्षया त्विति (१०) पक्षत्रयमत्र नैयायिकसौगतमताश्रितं व्याख्येयम् । परैर्यत्केवलं सदुच्यते
यच्चासत् यच्च सदसत् तत्सर्वमवक्तव्यमित्युद्देश्यविधेयभावे तात्पर्यम्, भङ्गत्रयेप्युद्देश्यस्य प्रसिद्धिः परमतात्, विधेयस्य जैना-
गमात्, योगादिभिः सदादिव्यवहारविषयीकृतसमाभिरवक्तव्यत्वव्यवहारसौधमध्यास्यत इत्यकलङ्कदेवाशयः । भाष्ये
'न खलु सर्वात्मनेति' (१२) अत्र सर्वात्मनेत्यस्य व्यक्त्यनवच्छेदकत्वरूपस्वातन्त्र्येणेत्यर्थः । किमालम्बनभावेनेति

(१९९-१-६) किंविषयविषयेत्यर्थः । अयं च विवेको यतो व्यक्तिसामान्योभयविषयजनितेन द्वानेन नियमत उभयविषय-
तया माध्यम्, ततः सामान्यक्षणे विषयतयाव्यक्तीनामपि हेतुत्वौचित्यमित्याशयात्, तत्र (१९९-१-६) सामान्येन
सद्वैकज्ञाने, तासां व्यक्तीनाम्, व्यापारः (७) कार्यजननाभिमुख्यम्, अधिपतित्वेन वेति आलम्बनभिराकारणत्वेन
वेत्यर्थः । अनधिक्यमेऽपीति (८) न चेदापत्तिः, महत्त्वोद्भूतयोरश्रवेन्मलाधवेन द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतबाहुये बाहुःसमुप-
बाहुपसमवायत्वेन परेषां हेतुत्वेन जातिबाहुपपूर्वं नियमतो व्यक्तिबाहुपकल्पनेन तस्याः कर्तुमशक्यत्वात्, नहि रूप-
ज्ञान इति, (८) यद्यप्यालम्बनत्वेन हेतुतापि नाधिगतत्वं प्रयोजयति, किन्तु सह श्रेयत्वमेव, तथापि ह्यायमानं ह्यातमिति
त्रयाभ्युपगमादप्येवम् । माग्ने तद्व्यवस्था (लक्षितलक्षण) येति (१०) तेन सामान्येन लक्षणाऽश्रयोऽर्थाद्विशेषस्य, तथा दृष्टिः
प्रवृत्तिविशेषे, कथंविस्तावात्म्येन कृत्वा भवेत्, कर्तुंकादियत् (११) कार्यकारिरेवेति व्यवहारेकं पदान्तः, सम्बन्धा-
न्तरा(रस्या)सिद्धेः (१२) साक्षात्स्यतिरिक्तसम्बन्धासिद्धेरित्यद्वयार्थः । इषो कथञ्चित्ता(दत्ता)वात्म्ये तदनुपपत्ते-
रिति (१९९-२-२) यद्यपि कार्यकारणभावदैष्टिककालिकाधाराधेयभाषादीनामतादात्म्येऽपि तत्तत्सम्बद्धव्यवहारकारित्व
दृश्यते, तथापि तत्रापि तत्तद्व्यवहारप्रयोजकद्रव्यात्मना कथञ्चिदादात्म्याभ्युपगमादप्येव, केवल सामान्यविशेषादि-
सम्बन्धविचारे बहुलभवेदव्यवहारासेषासुभूत तादात्म्यमनुभूतो भेदः, पृथक्सम्बन्धस्थले तु वैपरीत्यमिति विद्येपो बोध्यः ।
तादृशसर्वथान्यक्तिव्यतिरिक्तत्वेनाभ्युपगमस्य सामान्यस्य, सतापीत्यादि, (४) तादृशा व्यक्तिव्यतिरिक्तेन पराभ्युप-
गतेन सामान्येन, सतापि परदृष्ट्या विद्यमानेनापि, अन्यव्याधृत्स्यात्मना (४) स्वातिरिक्तसामान्यव्याधृत्सेन, भवि-

तच्च (४) भाव्यम्, अन्यथेत्यमनभ्युपगमे, विशेषवत् (५) अन्त्यविशेषस्येव सामान्यस्य, स्वभावहानिप्रसङ्गात् (१९९-२-५) यथा विशेषो विशेषान्तरादव्यावर्तमानः स्वभावं जहात् तथा सामान्यमपि सामान्यान्तरादित्यर्थः । विशेषाणां वा तद्वत् सामान्यवत्, ततः सामान्यादव्यावृत्तेः (५) प्रसङ्गादिति योजनीयम्, भाष्यप्रतीके दृत्तौ 'परापरेत्यादि' (५) सामान्ययोर्मिथोज्ज्वलादृत्तौ तत् सङ्करादसंकीर्णसामान्यवतो विशेषस्येव तद्वतोऽर्थमात्रस्याभावात् सर्वाभावोऽतिरिक्तसामान्यवादिनां स्यादित्यर्थः । कल्प्यतां तर्हि सामान्यं सामान्यान्तराद् व्यावृत्तं विशेष इव विशेषान्तरात् स्वभावत एवेति चेत्, तर्हि द्रव्यत्वादेः स्वाश्रयं प्रत्येव स्वं प्रत्यनुगमकव्यावर्तकतया सामान्यविशेषता स्यात्, तथा च किमपराद्धं वस्तुना, येनातिरिक्तपदार्थद्वयानपेक्षतया तस्यैव तत्ता नेष्यते, द्रव्यत्वादिकमपि हि जातित्वादिनानुगतं स्वरूपेण च व्यावृत्तमिष्यते, तद्वदाश्रय एव किं तथा न स्यात् । जातिषु जातिस्वीकारे कल्प्यमानान्तर्भावेन तास्वाश्रयीभूतास्वन्यान्यजातिस्वीकारेऽनवस्थापत्तेस्तासु जातित्वमुपाधिरेवानुगमको वाच्यः, द्रव्यादित्रये तु बाधाभावेन सामान्यपदार्थ एव तथेत्यनुभावादेवोपलभामह इति चेत्, तर्ह्यनुभवं पृच्छन्तु भवन्तो जात्यादयोऽभावान्ता अनन्ताः पदार्थाः स्वभावादनुगच्छन्ति द्रव्यादयस्तु कतिपयेऽतिरिक्तसामान्येनेत्यर्द्धजस्तीयं त्वयाऽकस्मादेव कथमुपलब्धम्, अनवस्थायाश्च मूलमतिरिक्तजातिकल्पनैव, तदुपर्येवान्यान्यजातिकल्पनावतारादुक्ताश्रयस्वभावकल्पनाकुठारेण च तदेव कुतो नोच्छ्रद्यते येनानवस्थाघल्ली न वद्वेतेति दिग् । तस्यानन्त्यादित्यादि, (७) अत्र यथोत्तरं हेतुहेतुमद्भावः, आनन्त्यात् सङ्केतकरणाशक्तः सङ्केताविषयत्वम्, ततः सर्वोपसंहारेण शक्तिग्रहायोगादनन्त्यः; ततश्च शाब्दबोधोपादिरूपशब्दव्यवहारायोग इति । स्वविषयविधिनिर-

पेक्षस्येति (८) स्वस्य शब्दस्य विषयो यो विधिर्गोत्वादित्वादिस्वाधिरपेक्षस्य तदसंसर्गभूतस्येत्यर्थः, तत्सापेक्षो हान्यापोहस्त्वद्वि-
 शिष्टबुद्धौ संसर्गत्वात् आसमानो गुणीभावप्रचलम्बेतापि, नीलमिदमिति प्रतीतावनीलव्यापृचेस्तयानुभवात्, प्राधान्येन तु प्रति-
 योगिनां दुर्ज्ञानत्वाच्चब्रह्मायोग इति भावः; तदाह-विकल्पेन चेति, (१९९-२-९) न च संसर्गादि गुणतयाऽपि निश्चयो दुर्घटः,
 प्रकाराद्य इव संसर्गादि विपरीतसमारोपव्यवच्छेदकस्य नियतत्वव्यवस्थितेति बोध्यम् । साधनवचनमेवाभिधायकम्, तस्य
 विधिरूपं लिङ्गमेवाभिधत्ते, स्वपरत्वेन शुद्धिप्रतिबिम्बपरत्वेन वा तयोपपत्तौ, अन्यथा यत्नं सम्भावनामात्रकरमेवेत्यन्यापोह-
 कृत्या न कुतोऽपि शब्दाभिर्णय इति शङ्कते-साधनेत्यादिना (९) एव सति तवापसिद्धान्तः स्यादित्याह न तस्यापीत्या-
 दिना, (१०) एवं च स्वसिद्धान्तादेव परस्यान्यापोहायत्वं ध्रुवमित्युक्तं भवति, वस्तुतोऽसौ परसिद्धान्त एवादुक्तः, एव सति
 शब्दाद्विपरीतसमारोपव्यवच्छेदसिद्धान्तप्युद्देश्यविधिरूपायांसिद्धेस्तदानर्थक्यादर्धतस्वत्सिद्धौ वैकल्यार्थताव्याप्यतादित्याह-
 सत्यपि चेत्यादिना, (१४) दृश्यविकल्पवैकल्यव्याप्यता इति न तस्य शब्दवाच्यस्यमित्याशङ्क्य तदेकत्वप्रादुर्भ-
 वेव लुण्ठयितुमुपक्रमते-दृश्यविकल्पव्ययोरित्यादिना (१४) । किं केन प्रमितमिति (२००-१-३) विकल्पमभिधानयो-
 र्वैस्त्वविषयत्वादेव तदप्रभापकत्वादर्थनस्य चाभिधायकत्वरूपत्वेन तच्चादिति साधः । नन्वेकसन्तत्स्यपिच्छास्वान्यवहितपूर्ववर्ति-
 त्वसम्बन्धेन घटत्वावगाहिनिर्णयविशिष्टपददर्शनत्वेन ग्रामाण्यमङ्गीकरिष्यते तत्राह-न हीति (३) घटत्वावगाहित्वमात्रेण
 निश्चयो न समनन्तरपददर्शनग्रामाण्यप्राप्तिः, सद्यविषयसाधारण्यादित्यर्थः, वस्तुतोऽर्थक्रियाकारित्वरूपं न तथा, अर्थक्रिया-
 शब्दवहितप्राकाले दर्शनस्य प्रागुत्पत्त्याभावाद्विकल्पव्यवच्छेददर्शनत्वेन दर्शनविशिष्टविकल्पत्वेन चार्थक्रियाहेतुत्वमित्यत्र विनि-

गमकाभावात्क्षमेक्षिकायां मन्त्रिहितत्वस्य विकल्पहेतुताया एव विनिगमकत्वाच्च । वस्तुतो रजनार्थेग्रहृत्तौ रजनविशेष्यक-
ज्ञानस्य समानप्रकारकत्वेन हेतुत्वम्, न तु रजनत्वज्ञानविशिष्टरजनज्ञानत्वेन, रजनाशुद्धीनासंभर्गकरजनत्वज्ञानत्वादिना वा
गौरवादित्यन्यथाख्यानिसाधने मीमांसकं प्रति या युक्तिरुच्यते मात्राप्यनुवर्त्तन इति रजनविशेष्यकरजनत्वप्रकारकविकल्पस्यैव
प्रामाण्यादलं तजनकर्द्शनप्रामाण्यप्रत्याशयेति भावनीयम् । वस्तुसंस्पर्शाभावे(चाविशेषे) (२००-१-४)ऽपीति,
एतदुत्तरं निर्णयसंशययोरिति शेषः । ननु निर्णयस्य वस्तुस्पर्शिन्यात्तद्विषयविषयकत्वरूपं प्रामाण्यं दर्शनस्य मा सेत्सीन् तस्य
दर्शनविषयसमारोपव्यवच्छेदकत्वं तु न निवाद इति तद्व्यवच्छिन्नगमरोपप्रतियोगिविषयकत्वेन दर्शनस्य प्रामाण्यं सेत्स्य-
तीत्याशङ्कते ' ननु चेति ' (५) अर्थग्रह इव समारोपव्यवच्छेदेऽपि ज्ञानस्य न स्वातिरिक्तविकल्पापेक्षा, अन्यथा स्ववि-
षयकत्वेऽपि तत्प्रसङ्गाच्चा चानवस्थादिदोगमह्नोपनिपातस्य दूर्निवारत्वादित्याशयवान् नमाधत्ते-समागेपेत्यादिना
(७) ' एतेन (१२) वस्तुदर्शनस्य ध्वनः स्वरूपपरिनिष्ठितत्वव्यवस्थापनेन, अनतकार्ग्यकारणव्यावृत्तिः (१२) अगो-
व्यावृत्तिः, एकप्रत्ययमर्शादिज्ञानात् गौरीत्याद्यनुगुतानुमन्थानात्, एकार्थसाधने (१२) एकव्यवहारनम्पादने,
अत्यन्तभेदेऽपीति तस्याः कल्पितत्वेनार्थादभेदागहिष्णुभेदेऽपीत्यर्थः । इन्द्रियादिवत् (१२) रूपादिज्ञाने चक्षुरादिवत्,
ज्वरोपशमनादौ (१३) ममृदिता इतरे शुष्यादय औषधविशेषा यत्र तादृशा ये सुहृन्त्यादयस्तद्वन्नेति योजनीयम् ।
अन्यव्यतिरेकानुविधानं हि हेतुहेतुमद्भावे प्रयोजकं न त्वभेदेऽपीति भावः । समयादर्शिनोऽपि (१३) अतत्काय-
करणव्यावृत्तौ सदेतादर्शिनोऽपि, दर्शनपदं ज्ञानभावोपलक्षणम्, अन्ययबुद्ध्यभिधानव्यवहारः (१४) अयं गौरयं

गौरित्याद्यभिलाषात्मा व्ययद्वारा, अतत्कार्यकारणजन्यतिरेकव्यवस्थायाम् (१४) अतत्कार्यकरणव्यावृत्तेरकार्यसाधनहेतु-
 त्वनियमे, विपर्योसयति (१४) वैषम्यापादनेन विषयस्वीति ग्राह्याद्यर्थः । वृत्तौ तस्येति, (१४) तथा च गुह्यव्या-
 देर्ज्वरोपश्रयनादौ वस्तुमूढशक्तिसमानपरिणामेन हेतुत्वम्, अन्यापोहस्य तु कल्पनामात्रनिर्वृत्तत्वेन तदभावात् तथेति व्यक्तो
 विपर्योस इत्युक्तं भवति, कर्कोदिच्छयस्तीनां (२००-२-४) कर्कोदिविक्षेपायाम्, अम्बादिमत्पयम् अम्बाधनुगतप्रत्ययम्,
 तथा समानपरिणामहेतुकं (४) प्रतिनियतसमानपरिणामजन्यम्, साध्ययति (४) तथाविधव्यावृत्तस्थापनात् । कर्कोदिव-
 द्वापधनुगतप्रत्ययः प्रतिनियतसमानपरिणामहेतुकः अनुगतकार्यत्वात् गुह्यव्यादिप्रयुक्तज्वरनाशयदिति प्रयोगसम्भवादिति भावः ।
 'विपर्योससाधनमिति' (४) अतद्व्यावृत्तिहेतुस्त्वसाधनायोपन्यस्तेन प्रकृतोदाहरणेन तद्विपरीतसमानपरिणामहेतुत्व-
 साधनादिति भावः । ननु गुह्यव्यादिषु शक्तिरूपः समानपरिणामः कारणतावच्छेदक इत्येते प्रकृते त्वनुगतप्रत्ययहेतुत्व समा-
 नपरिणामे साध्यमित्यस्ति तथापि साधनवैषम्यमिति चेत्, न । शक्तिशक्तियतोरभेदनये शक्तिमतो हेतुत्वे शक्तेरपि तथात्वेन
 तदभावात्, यद्वा कारणतयावच्छेदकसाधारण्यं प्रयोजकत्वमादाय समानपरिणामप्रयोज्यत्वे सात्त्ये न कोऽपि दोष इति भावनी-
 यम् । अमीयामन्यापोह्यादिनां (४) दौदानाम्, अन्यापोहसामान्यमसत् (५), अभावत्वेनाभिमत्वम्, अव्यक्तव्यमेव
 विचाराश्रमत्वात्, एवं प्रत्येकमवक्तव्यत्वघटिते मङ्गद्वये समर्थिते क्रमार्पिताभ्यां तृतीयमङ्गः मुषट एवेत्याह—'तन्तेनेत्यादि' (५) ।
 सौगतानामिति (५) तन्मते स्वलक्षणान्यापोहयोः सदसत्त्वेनाभिमत्वयोर्विवाददद्यामवक्तव्यस्यापादयितुं शक्यतयादित्यर्थः ।
 तदाह—स्वलक्षणस्येत्यादि, अत्रेदं चिन्त्यम् । एवं पराभिमत सत्यमसत्त्वं तदुभये चोरेस्यतावच्छेदकीकृत्यावक्तव्यत्वविधा-

नेन चरमभङ्गत्रयसमर्थने वेदान्त्यभिमतमवक्तव्यत्वमुद्देश्यतावच्छेदकीकृत्य तद्विचारासहत्त्वविधित्वाऽपि भङ्गः कुतो न भवेत्, शब्दसाम्येऽप्यर्थभेदेन भङ्गान्तरस्य दुर्वारित्वात्, धर्मवक्तव्यत्ववदवक्तव्यावक्तव्यत्वं न भेदकमिति चेत्, न । परमतस्त्वमताभ्यामुद्देश्यविधेयभावस्यैव भेदकत्वात्, अन्यथा सदवक्तव्यत्वादिकमपि केवलवक्तव्यत्वमङ्गकुक्षौ प्रविश्य न भङ्गान्तरमुत्थापयेत्, किं चैवमाद्यभङ्गचतुष्टयं शुद्धघटत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकमन्यभङ्गत्रयं च कल्पितसत्त्वाद्यवच्छिन्नघटनिष्ठोद्देश्यताकमिति प्रकृतसप्तभङ्गेष्वेकवाक्यताभङ्गग्रसङ्गः, प्रकारभेदेनैव तद्भेदस्याभियुक्तैरुक्तत्वात्, प्रकारश्च विधेयधर्मो बोद्देश्यतावच्छेदकधर्मो वेति न कश्चिद्विशेषः, इत्यमेव शुद्धघटादिधर्मिकसप्तभङ्गीतो नीलघटादिधर्मिकायास्तस्या अविगानेन भेद इति, यदि च सत्त्वमसत्त्वं तदुभयं च मतकल्पितमुद्दिश्य पृथगेवावक्तव्यत्वं चरमभङ्गत्रयेणाभिधीयत इति मतं तदा तादृशं नित्यत्वानित्यत्वतदुभयादिकमादाय बहवोऽपि भङ्गाः प्रकृतपर्यायविधिनिषेधकल्पनामूलत्वाभावेनैकवाक्यत्वाभावाच्च स्फुट एवेति परमतापेक्षया चरमभङ्गत्रयं व्यवतिष्ठत इत्यकलङ्कदेवोक्तिवर्तिमात्रम्, किं त्वाद्यभङ्गद्वयघटकनिजपररूपयोः शृङ्गग्राहिकया व्यवस्थापन एव नयभेदो मतभेदो वोपयुज्यते, तृतीयभङ्गस्त्ववक्तव्यत्वलक्षणस्ताभ्यां युगपदादिष्टाभ्यां तद्भेदादनेकभेद इत्येते त्रयो निरवयवद्रव्यविषयत्वात् सकलादेशरूपाः, सदसत्त्वसदवक्तव्यत्वादयश्चत्वारस्तु चरमाः सावयवद्रव्यविषयत्वाद्विकलादेशरूपाः, देशभेदं विनैकत्र तु क्रमेणापि सदसत्त्वविवक्षा सम्प्रदायविरुद्धत्वाच्चोदेतीति न निरवयवद्रव्यविषयत्वमेयमित्यस्मदभिमतोक्तमेव युक्तमिति मन्तव्यम् । तदेतद्रहस्यं स्वसमयव्युत्पत्तिरसिकमनोविनोदाय सम्मतिगाथाभिरेव व्युत्पादयामः—“अत्यन्तरभूएहि णियएहि य दोहिं समयमार्ईहिं । वयणविसेसार्ईयं दव्वभवत्तच्चयं पडइ ॥ १ ॥ अर्थान्तरभूतः

पटादिनिजो घटादिः, ताभ्यां द्वाभ्यां सदसत्त्व घटवस्तुनः प्रथमद्वितीयमङ्गनिमिच प्रधानगुणभावेन भवतीति सोपस्कारं
 व्याख्येयम् । "समपमार्हद्धि इत्यनन्तरं तुर्गम्यः, द्वाभ्यामिति चातुर्वर्तते, समकमादिरादानं ययोस्ताभ्यां सहापिताभ्यां
 तु द्वाभ्यामित्यर्थः । यथनविज्ञेयानीतं वचनस्य विक्षेपः अकिस्त्वमतीतमतिक्रान्तं सत् तथाविधवाचकाविषयीभूतमिति यावत्,
 द्रव्यं घटादि, अवक्तव्यम्, पतति अशक्तिभाराद्वस्तव्यपाक्षितरे स्यातुं न भवतीतीत्यर्थः । अघक्तरुगतां वा पततीति
 व्याख्येयम्, तथाहि द्वयोर्धर्मयोः प्राधान्येन गुणभावेन वा प्रतिपादने न किञ्चिद्वचः समर्थं, वृत्तौ द्वन्द्वस्यैवोभययदग्रधानत्वात्,
 तस्य च द्रव्यवृत्तेः प्रकृतेऽनुक्तिरसम्भवाद्, गुणवृत्तेरपि गुणानां परार्थत्वेन प्राधान्याघटनात्, प्रत्येकमङ्गस्यले एकधर्मस्यैक-
 धर्म्युपचारेण प्राधान्यसम्भवेऽपि विरुद्धत्वेन प्रतीयमानयोर्धर्मयोरेकधर्म्युपचारायोगात्, वाक्यस्यापि दृश्यमिभ्यार्थत्वेन तद्वनति-
 शायित्वात्, न च केवलं पद वाक्य वा लोकप्रसिद्धं तथा, तस्यापि परस्परपेक्षद्रव्यादिविषयतया स्याद्भूतार्थप्रतिपादकत्वायो-
 गात्, न च तौ सदिति श्रुतशानचोरिव सङ्केतितकदम्बद्वान्यत्सम्बन्ध, विकल्पप्रभवव्यव्यवस्यप्रसङ्गात्, विकल्पानां च युगपद-
 ग्रहणेनैकदा तयोस्तद्वाव्यतासम्भव इति । एतेन तदादिपदप्रतिबन्धयपि निरस्ता । तथापि तथाद्विकल्पप्रभवेन सङ्ख्येन क्रमेणै-
 यानेकार्थमिधानात्, एकवचनान्तस्याप्येकपदस्य "जहा एगो पुरिसो तहा बहवे पुरिसा" इत्याद्यागमसिद्धत्वात्, न च निजा-
 र्थान्तरैकत्वान्मुपगमेऽप्यर्थस्य वाच्यता, तथाभूतस्यात्यन्तासत्त्वेनावान्यत्वात्, न च घटत्वे घटशब्दप्रवृत्तिनिमित्ते सिद्धेऽ-
 सम्बद्ध एव तत्र पटाद्यर्थप्रतिषेध इति द्वितीयमङ्गानवकाशात् तृतीयोऽपि दूरापास्त इति शङ्कनीयम् । पटादेस्तत्राभावामावे
 घटशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य घटत्वस्यैवासिद्धेः, प्रथममङ्गेत्यापिवाकाहया द्वितीयमङ्गस्यावश्यप्रयोज्यत्वात्, तदुभयविषयसहाय-

णया तृतीयस्याप्यवर्जनीयत्वात् , अथवा सर्वं सर्वात्मकमिति सांख्यमतव्यवच्छेदार्थं तत्प्रतिषेधो विधीयते, तत्र तस्य प्रती-
त्यभावात् ॥१॥ यद्वा नाम-स्थापना-द्रव्य-भावभिन्नेषु विधित्सिताविधित्सितप्रकारेण प्रथमद्वितीयौ, ताभ्यां युगपदवाच्यम्,
तथाभिधेयपरिणामाभावाद्, व्यतिरेके प्रतिनियतव्यवहारोच्छेदो वाधकस्तर्कः, एवमग्रेऽपि, ॥२॥ अथवा स्वीकृतप्रतिनियतप्र-
कारे तत्रैव नामादिके यः संस्थानादिस्तत्स्वरूपेण घटः, इतरेण चावट इति प्रथमद्वितीयौ, ताभ्यां युगपदभिधातुमशक्तेरवाच्यः ॥
३॥ यद्वा स्वीकृतप्रतिनियतसंस्थानादौ मध्यावस्था निजं रूपं कुञ्जलकपालादिलक्षणे पूर्वोत्तरावस्थे अर्थान्तररूपं ताभ्यां सत्त्वा-
सत्त्वयोरप्राद्यद्वितीयौ, युगपत्ताभ्यामभिधातुमसामर्थ्यदिवाच्यत्वलक्षणस्तृतीयः ॥४॥ अथवा तस्मिन्नेव मध्यावस्थारूपे वर्तमाना-
वर्तमानलक्षणरूपतया सत्त्वासत्त्वाभ्यां प्रथमद्वितीयौ, ताभ्यां युगपदनभिधेयत्वादवक्तव्यत्वाख्यस्तृतीयः ॥५॥ यद्वा क्षणपरिण-
तिरूपे लोचनजप्रतिपत्तिविषयत्वाविषयत्वाभ्यां निजार्थान्तरभूताभ्यां सत्त्वासत्त्वाभ्यामाद्यद्वितीयौ, ताभ्यां युगपदादिष्टोऽ-
वाच्यः ॥६॥ अथवा लोचनजप्रतिपत्तिविषये तस्मिन्नेव घटे घटशब्दवाच्यता निजं रूपं कुटशब्दाभिधेयत्वमर्थान्तररूपं ताभ्या-
माद्यद्वितीयौ, सहार्पणया तृतीयः ॥७॥ अथवा घटशब्दाभिधेये तत्रैव घटे हेयोपादेयान्तरङ्गवहिरङ्गोपयोगानुपयोगरूपतया सद-
सत्त्वादाद्यद्वितीयौ, ताभ्यां युगपदादिष्टोऽवाच्यः ॥८॥ अथवा तत्रैवोपयोगेऽभिमतार्थविनोषकत्वानभिमतार्थनिवन्धकत्वतः
सत्त्वासत्त्वाभ्यामाद्यद्वितीयौ, सहार्पणयाऽवाच्यः ॥९॥ अथवा सत्त्वमसत्त्वं चार्थान्तरभूतम्, निजं घटत्वम्, ताभ्यामाद्यद्वितीयौ,
अमेदेन ताभ्यां निर्दिष्टो घटोऽवक्तव्यो भवति, सत्त्वमनूद्य घटत्वविधाने सत्त्वस्य घटत्वेन व्याप्ततया घटस्य सर्वगतत्वापत्त्या
तथाभ्युपगमे प्रतिभासव्यवहारविलोपात् , असत्त्वमनूद्य घटत्वप्रसङ्गो, घटत्वमनूद्य सदसत्त्ववि-

घानेऽपि घटमात्रस्य सदसत्त्वे, षट्पादीनां प्रागभावादीनां चाभावशक्तिरिति विशेषणविशेष्यभावलोपात् समसन्नित्येव घटो-
 ऽवाच्य एव, अनेकान्तपक्षे तु कथञ्चिदवाच्यत्वाच्च दोषः । न चानया रीत्या नीलोत्पलमित्यादावपि विशेषणविशेष्यभाव-
 सण्डनादवाच्यत्वप्रसङ्ग इति दूषणं देयम् । तत्रापि स्यात्पदमध्याहृत्यैव उत्कृष्टप्रतिनियमेन विशेषणविशेष्यभावव्यवस्थितो,
 एकान्तपक्षे त्ववाच्यत्वस्वीकारादेव न च नीलोत्पलमित्यादेः सम्भवाभिप्रायेणैव प्रयोगाददोषः, तथापि नियमाभिप्रायेण
 स्यादवाच्यत्वाधत्तैः सम्भवनियमाभ्यां प्रथमाद्वितीययोरेव भङ्गयोरारम्भे तूभाभ्यामवाच्यत्वाधत्तैरिति दिग् ॥१०॥ यद्वा व्यञ्ज-
 नपर्यायोऽर्थान्तरभूतत्वदत्तद्विपर्यत्याचस्य, षट्पार्यपर्यायसत्त्वव्यभ्याप्त्येर्निजः, ताभ्यामाद्यद्वितीयौ, अनेदेन ताभ्यां निर्वेदेश्व-
 क्तव्यः, अन्यतरमनूयान्यतरपरिधाने व्यवस्थितरूपविपर्ययसिद्धेन व्यवहारविशेषप्रसङ्गात्, अनेकान्तपक्षे तु युगपदभिधातुमशक्य-
 त्वात् कथञ्चिदवक्तव्यः ॥११॥ यद्वा सत्त्वमर्थान्तरभूतम्, अन्त्यविशेषो निजः, तदुभय प्रवृत्तिनिवृत्त्यविपर्ययादतन्वयाद्या-
 वाच्यम्, प्रत्येकावक्तव्यताभ्यां ताभ्यामादिदो षटोऽवक्तव्यः, अनेकान्तपक्षे तु कथञ्चिदवक्तव्यः ॥१२॥ अथवा सन्तुतरूपाः
 सत्त्वाद्यो षट इत्यत्र दर्शनेऽर्थान्तरभूता रूपादयः, निर्वं सन्तुतरूपम्, ताभ्यामादिदो षटोऽवक्तव्यः, अरूपादिव्याघुरया रूपा-
 दिव्यवस्यायामरूपाधारमकथयत्वाया रूपादीनामवाच्यत्वात्, वरूपादिरूपत्वे च रूपादीनां तत्स्वरूपस्यैवामात्रे के सन्तुतरूप-
 तथा विशेष्या ये षटरूपतामास्कन्देयुरित्येवमप्यवाच्याः । अनेकान्तवादे च कथञ्चिदवाच्यः ॥१३॥ इयमेव रीतिरसन्तुतरूपा
 रूपाद्यो षट इति पक्षेऽपि भावनीया । तत्र रूपादीनामर्पान्तरभूतत्वादसन्तुतरूपत्वस्य च निजत्वाच्चाभ्यामादिदृष्ट्यावक-
 व्यतायाश्च प्राग्वद्विशेष्यलोपादेव सिद्धेः । कथञ्चित्पक्षस्य च त्रैनानां सर्वत्राप्यदुष्टत्वात् । पूर्वपक्षे रूपादिषु घटत्वं पर्याप्तमत्र

तु रूपादिप्रत्येकवृत्ति नाना तत्, कथञ्चित्तौ (स) सादृश्याच्चैकत्वव्यवहार इत्येतावान् विशेष इति सम्भावयामः ॥१४॥
यदि वा रूपादयोऽर्थान्तरभूता मनुवर्थो निजस्ताभ्यामादिदो घटोऽनक्तव्यः, विना कल्पनाशिल्पं भिन्नगतीतिविषये विशेषण-
विशेष्यभावाभावात्, अनेकान्ते तु कथञ्चिदवाच्यः ॥१५॥ अथवा चालोऽर्थान्तरभूत उपयोगस्तु निजस्ताभ्यामादिदोऽव-
क्तव्यः । य उपयोगः स घट इत्युक्तौ उपयोगमात्रस्य घटत्वप्रसक्तेः, यो घटः स उपयोग इत्युक्तावुपयोगस्यार्थत्वप्रसक्ते-
र्घटस्यावाच्यत्वात्, अनेकान्ते तु कथञ्चिदवाच्यत्वे दोषाभावादिति दिग् ॥ १६ ॥ “ भग्नाः षोडश योगतर्कचदिमे
भूयो विचारक्षमाः, साकल्येन च तैर्नियम्यत इदं भङ्गत्रयं वस्तुनि ॥ तेनैतान् सुधियो वदन्ति सकलादेशान्
विवक्षावशा-देशस्थान्श्चतुरः परांस्तु चिकलादेशान्निदेशाद् गुरोः ॥ १ ॥ एतदन्यतरेणैव सप्तभङ्गैक्यमि-
ष्यते ॥ शब्दसाम्येन नैकत्वं तत्त्वतः षोडशैव नाः ॥ २ ॥ इहार्थं कोटिशो भग्ना निर्दिष्टा मष्टयादिना ॥
मूलसम्मतिटीकायामिदं दिग्मात्रदर्शनम् ॥ ३ ॥ ” एत एव सप्तभग्नाः स्यात्पदलाञ्छनविरहिणोऽनघारणैकस्यभावा
विषयाभावाहुर्नया भवन्ति । धर्मान्तरोपादानप्रतिषेधाकरणात्, स्वार्थमात्रप्रतिपादनपराः स्यात्पदमहिम्ना विवक्षितैक्यमवि-
धारणपरा वा सुनया इति विभागः । एवं निरवयवाक्यरूपं भङ्गत्रयं प्रतिपाद्य सावयवाक्यरूपं चतुर्थं भङ्गं प्रतिपादयितु-
माह—“ अहं देशो सञ्भावे देसोऽसञ्भावपञ्चवे णियउ । तं दवियमत्थिणत्थिय आप्पमविसोसियं जत्ता ॥२॥ ” अथेति यदा
देशो वस्तुनोऽवयवो धर्मो वा, सद्भावेऽस्तित्वे, नियनो विवक्षितः, देशायापरोऽसद्भावे नास्तित्वे, तदा तद्व्यवमस्ति च
नास्ति चेति देशभेदद्वारेण वाच्यम् । अधिपाणिगतकाण्डुन्त्ययोगात् काण्डुन्ट इव देवदत्तः, तदाह—यस्माच्च द्रव्यमादेशविशेषितम्

उभयप्रधानावधर्वाभेदेनार्णित स्वाश्रयसमवायित्वरूपपरम्परसम्बन्धावच्छिन्नधर्मद्रव्यप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यताकौपादानिक-
 बोधेच्छाविषयीकृतमिति यावत्, यथाभुते षट्पदस्य देवपरस्यादृत्या प्रकारताद्वयनिरूपितविशेष्यताद्रव्यशालिन एव बोधस्य
 जननादौपादानिकबोधवर्त्यन्तमनुधायनम्, एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥ उक्तन्यायेन पचमभङ्गप्रदर्शनायाह—‘सम्भावे आहो देसो,
 देसो य उमयहा जस्त । तं अत्थि अवचव च होइ दविय विजप्पवसा ॥३॥ ” सम्भावेऽस्तित्वे यस्य षटादेर्द्धर्मिणो देश आदिद्यो
 देवभापर उभयथाऽस्तित्वनास्वित्वप्रकाराभ्यामेकदेव विषक्षितः सद्रव्यमस्ति चाधस्तव्यं च भवति, विकल्पयथावुक्तोभय-
 धर्माक्रान्तवेद्यद्वारेण धर्मिणो विवक्षापछात्, तेन प्रथमवृत्तीयप्रसङ्गयोगेनान्यथासिद्धिच्युदासः, केवलधर्मविवक्षाया देखापिछे-
 पितव्रज्य एव सम्भवात्, देशद्वारा ब्रज्ये उभयधर्मविवक्षाया एव युक्तत्वादिति बोध्यम् ॥ षष्ठं भङ्गं दर्शयितुमाह—‘आहोसम्भावे
 देसो, देसो य उमयहा जस्त । तं अत्थि अवचव च होइ दवियं विजप्पवसा ॥४॥ ’ यस्य वस्तुनो देश एकोऽस्तत्वे नियतोऽपरव्य
 सत्त्वासत्त्वान्म्यां युगपदादिष्टसद्रज्यं तथा विकल्पवक्ष्यामास्ति चावक्तव्यं च भवति, केवलद्वितीयवृत्तीयमङ्गव्युदासः प्राग्वद्भाष्यः ॥
 सप्तमं प्रदर्शयति—“सम्भावास्तम्भावे देसो, देसो य उमयहा जस्त । त अत्थि णत्थि अवचव्यं च दवियं विजप्पवसा ॥ ५ ॥ ”
 यस्य देश एकः सम्भावेऽपरोऽस्तम्भावेऽन्यधोभयथा नियतस्तद्रज्यं तथा विकल्पवक्ष्यादस्ति नास्त्यवक्तव्यं च भवति, विशिष्टविष-
 क्षया केवलमङ्गत्रयव्युदासः ॥ न चात्राष्टमवचनविकल्पपरिकल्पनापि सम्भवदवतारा, तन्निमित्ताभावात्, सावयवात्मकस्य
 नित्यववात्मकस्य तन्निमित्तस्य चतुर्यादिषु प्रथमादिषु चान्तर्भावात्, गत्यन्तरस्य चासत्त्वात्, न चावक्तव्यत्ववद्वक्तव्यत्वे-
 नाष्टमेन भवितव्यम्, सम्प्रति पक्षमौलभङ्गविज्ञातामृत्तविज्ञासाविषयत्वेनावक्तव्यत्वाश्रययेऽपि तद्विपर्ययेण वक्तव्यत्वाना-

श्रयणात्, अत एवावक्तव्यत्वसप्तभङ्ग्यामपि मौलभङ्गद्वयोत्थापिताकाङ्क्षाविषयस्यावतव्यत्वस्यान्यस्यैव तृतीयभङ्गे प्रवेशान्न
न्यूनत्वमिति वदन्ति, तेन व्यवस्थितः सप्तविधो वचनमार्गः ॥ अत्र नयविभागप्रदर्शनार्थमाह—' एवं सचविअप्पो वयणपहो होइ
अस्थपञ्जाए । वंजणपञ्जाए पुण सचिअप्पो णिविअप्पो य ॥६॥ ' एवमुक्तप्रकारेण सप्तविकल्पः सप्तभेदो वचनपथः अर्थपरययि-
र्थेनये सद्ब्रह्मव्यवहारजुर्ध्वत्रलक्षणे भवति, तत्र प्रथमः सद्ब्रह्मे सामान्यग्राहिणि, द्वितीयो व्यवहारे विशेषग्राहिणि, तृतीय-
पक्ष ऋजुध्वने क्षरमवर्तमानक्षणग्राहिणि, एकदोभयार्पणाया वर्तमानक्षणनियतत्वात्, चतुर्थः सद्ब्रह्मव्यवहारयोः, पञ्चमः
सद्ब्रह्मजुर्ध्वत्रयोः, षष्ठो व्यवहारजुर्ध्वत्रयोः, सप्तमः सद्ब्रह्मव्यवहारजुर्ध्वत्रेयु ॥ व्यञ्जनपर्याये विषयिलक्षणया शब्दनये सचि-
कल्पः साम्प्रतारूप्यभेदे, पर्यायशब्दवाच्यताविकल्पसद्भावात्, निर्विकल्पः समभिरुढैवंभूतयोः, तयोः पर्यायक्रियाभेद-
भिन्नार्थत्वात्, तथा च स्यादस्ति स्यान्नास्तीत्यत्र घटपदेन यावद्वृथाचक्रपदवाच्यत्वावच्छिन्नो धर्मुपादेयः, तस्य
फलतः प्रथमशब्दभेदे सत्त्वम्, द्वितीयतृतीययोश्चासत्त्वमिति भेदद्वयं सिद्ध्यति ' सचिअप्पणिवियप्पं ' इत्यादि सिद्धसविक-
ल्पकत्वनिर्विकल्पकत्वभङ्गद्वयोपादाने प्रकृतसप्तभङ्गीमुपक्रम्य धर्मान्तरसप्तभङ्गीसाधनेऽर्थान्तररूपनिग्रहस्थानप्रसङ्गादित्यस्मा-
कमनेकान्तव्यवस्थादौ मनीषोन्मेषः । न च यथोक्तव्याख्यानेऽपि धर्मितावच्छेदकभेदात् सप्तभङ्गीभेदप्रसङ्ग आचश्यकः,
एकत्र धर्मिणीत्यस्यैकधर्मितावच्छेदकावच्छिन्न इत्येनार्थादिति शङ्कनीयम्, तद्वर्धितावच्छेदकसमानियतधर्मवच्छिन्नविशे-
ष्यतास्थले सप्तभङ्गीभेदाभावात्, अन्यथा कम्बुग्रीवादिमान् स्यादस्तीत्यादावपि घटविशेष्यकसप्तभङ्गीभेदापत्तेरिति विभाव-
नीयं स्वरिभिः । साम्प्रतसमभिरुढैवंभूतान्यतमविषययोर्गुणपद जिहासायां तृतीयः, प्रथमद्वितीयसंयोगे चतुर्थः, प्रथमद्वितीय-

चतुर्थेऽप्यनभिधेयसंयोजनया पञ्चमपष्ठसत्ताः । यद्वा अस्या गाथाया मितस्तात्पर्यायौ दृष्टिगृह्णिरुद्भाषितः, तथाहि-
 अर्थेनय एव सप्तमङ्गाः, शुब्दादिषु तु त्रिषु नयेषु प्रथमद्वितीयावेव मङ्गौ, चत्वारिप्रायो हि सप्तहादिरर्थप्रधानोऽर्थनयः,
 परार्थशुब्दध्वनोद्गतः शुब्दादिश्रोत्रमिष्यायश्च शुब्दप्रधानार्थोपसर्जनत्वात् शुब्दनया । तत्र शुब्दसमभिरुदापेक्षया सविकल्पको घव-
 नपयः, संज्ञाक्रियाभेदेनाभिधेयार्थप्रतिपादकत्वेऽपि भेदजिज्ञासारूपविकल्पसाहित्यात्, एवभूतस्तु क्रियाभेदाभिधेयमेवार्थं तत्त्वज्ञो
 स्यापयतीति निर्दिष्टरूपकः, तदुत्तरं भेदजिज्ञासारूपविकल्पविरहादिति मङ्गद्वयमेवावतिष्ठते, अवक्तव्यत्वमङ्गस्तु व्यञ्जननये
 न सत्त्ववत्येष, तस्यार्थप्रतिपत्तुः शुब्दध्वनोद्गततामिष्यायविशेषत्वात्, अवक्तव्यत्वस्य तु सन्दर्भायविषयत्वादिति । अत्र यद्यपि
 शुब्दानुपलब्धिगम्यस्याप्यवक्तव्यत्वस्यानुमानादिगम्यार्थस्यैव प्रमाणसम्बन्धवदिनां शुब्दप्रमाणविषयत्वं नायुक्तिमत्, व्य-
 ञ्जनपर्यायि सप्तमरूपभावे च तस्या व्यापकत्वप्रवादस्याग्रामागिकत्वापत्तिः, तथापि वक्तव्यत्वरूपे व्यञ्जनपर्यायि प्रतिपक्षेणा-
 वक्तव्यत्वेन सह मङ्गद्वयमेव भवति, अवक्तव्यत्वयोपाधीनां बुद्धिविशेषानुमतानां यावतामेव स्वात्पदेनोपस्थितिसम्भवे दृष्टीय-
 मङ्गस्यानतिप्रयोजनत्वात्, सप्तमङ्ग्या व्यापकत्वप्रवादस्यार्थपर्यायिमादायैवोपपत्तेः, एवमयस्तव्यत्वसप्तमरूपामपि दृष्टीय-
 मङ्गस्य प्रथममङ्गे प्रवेशाद् मङ्गद्वयपरिशेषो व्याख्येयः, तस्यापि व्यञ्जनपर्यायित्वात्, व्यञ्जनपर्यायध्वन्द्वेन व्यञ्जनपर्यायिनि-
 ष्टप्रतियोग्यनुयोगिभावसम्बन्धाभ्यस्यैव ग्रहणात्, न च मङ्गद्वये स्याद्वादशानि, सप्तमस्या एव स्याद्वादत्वादिति शङ्कनीयम्,
 को जीव इत्यादिप्रश्ने स्यादौपशमिकादिभावयुक्तो जीव इत्याद्येकमनोचरेऽपि स्यात्कारलाञ्छनतया स्याद्वादत्वस्य मलयगिरि-
 प्रभृतिभिरभिपुक्तैः समर्थितत्वात्, उतथाप्याकाङ्क्षया यथाकथञ्चित्सप्तमङ्ग्यवतारस्य सुलभतायाश्चस्माभिर्नयोपदेशादौ प्रद-

शितत्वादिति युक्तं पदयामः । एतेन—“इच्छइ विसेसियतरं पच्चुप्पणं णओ सदो” इतिनिर्युक्तिप्रतीके ऋजुसूत्राद्विशेषिततरत्वं शब्दस्य सप्तभङ्ग्याक्रान्ततया यन्महाभाष्यादावुपदर्शितं तदविरुद्धमित्युक्तं भवति, वक्तव्यत्वातिरिक्तस्थले तत्सावकाशताया न्याय्यत्वाच्छब्दावच्छिन्नार्थाग्राहित्वेन च शब्दनयस्यार्थनयत्वानापत्तेरिति भावनीयम् ॥१॥ यद्वा व्यञ्जनपर्याये व्यञ्जनपर्यायिग्राहिणि शुद्धशब्दनये एवंभूताख्ये देशप्रदेशकल्पनारहिताखण्डवस्त्वभ्युपगमपरे देशाश्रितोत्तरभङ्गचतुष्टयायोगादाद्युपनिष्ववस्थितेषु एकसम्बन्धिज्ञानेऽपरसम्बन्धिसरणमिति न्यायेन पदज्ञानोपस्थितानामर्थानामिवार्थज्ञानोपस्थितानां पदानामपि शब्दबोधप्रवेशध्रौव्येऽवक्तव्यत्वभङ्गस्य मूलत एव लोपात् सविकल्पो व्यतिरेकसहितो निर्विकल्पश्च तद्गहितो वचनमार्ग इत्येवमाद्यभङ्गद्वयमेवावशिष्यत इति व्याख्येयम् ॥२॥ यद्वा व्यञ्जनपर्याये विशेषापेक्षया स्थूलव्यञ्जनपर्यायिग्राहिणि व्यवहारकृतमेदसङ्कोचपरे सङ्ग्रहणये सविकल्पो निर्विकल्पश्चेत्याद्यभङ्गद्वयात्मक एव वचनमार्गः, यैरुपाधिभिरवक्तव्यं तैरसत्त्वस्यैवाश्रयणात्, इत्थमेव विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्यामभावस्य केवलान्वयित्वप्रवादोपपत्तेः, तथा जिज्ञापयिषया गुरोरपि शिष्यं प्रति तृतीयभङ्गस्थाने द्वितीयभङ्गस्यैव प्रयोगार्हत्वात्, आद्यभङ्गे सामान्यबुबोधयिष्यारूपतया भङ्गद्वय एव वाक्यपर्याप्तौ च संजिघृक्षारूपतया वक्त्रभिग्रायात्मकसङ्ग्रहव्यापारद्वैव्योपपत्तेर्महावाक्यावान्तरवाक्यरूपनिमित्तमेदात्, देशाश्रिता भङ्गा अपि चात्र देशनिष्ठतया संग्राह्याः, अन्यथैकवचनबहुवचनादिनाऽऽधिक्यापत्तेरिति सर्वमनवधम् ॥ ३ ॥ “मतद्वयेऽपि व्याख्यातां, सप्तभङ्गीमिमां मया । बुधाः ! सुधावदास्वाद्य, सन्तु सौहित्यशालिनः ॥ १ ॥ अमुष्मिन्नेतावत्यखिलनयसम्मर्दगहने, महातर्के कस्य प्रभवति परिच्छेदधिषणा ॥ तथाप्यन्तः श्रीमन्नयविजयविज्ञां हि भजने, न भग्ना

भक्तियोगोक्तं य किमसाध्यं मम सत्त्वं ! ॥ २ ॥ ” ॥ सप्तभङ्गीविमर्शः पूर्णः ॥

नन्वस्तित्वमेव वस्तुतः स्वरूपं, न पुनर्नस्तित्वं, यस्य परलुभाज्यत्वादन्यथातिप्रसङ्गाभिपि वदन्तं धारिण प्रत्याहृतपायाः ।

अस्तित्वं प्रतिषेधेनाविनाभाव्येकधर्मिणि । विशेषणत्वात्साधर्म्यं यथा भेदविवक्षया ॥ १७ ॥

एतन्ने चर्मा जीवादिः । तत्रास्तित्वं यास्मिन्नेन प्रतिषेधेनाविनाभाववि, न पुनर्भिन्नाधिकरणम्, विधेयपणत्वात् । यथा हेतो साधर्म्यं
द्वयमर्थेण भेदविवक्षया सार्वथां हेतुवारिभां कथितलुभाज्यप्रयोगे प्रसिद्धम् । सर्वस्य नित्यत्वानित्यस्यादिसाधने हेतो साधर्म्यस्य न्यति-
रेकाविनाभावितोऽसंभवात्पुण्यपुनराहृतजमिति चेत्, न, तत्रापि तदुभयसद्भावात् । तथा हि । सर्वेस्मिरस्यनिरर्थं चेति प्रतिज्ञायाऽभिप्रेत्य
वा प्रमेयत्वादिहेतुपादानेवि न्यतिरेकोस्त्येव, प्रमेयत्वस्य वस्तुधर्मत्वात् । वरिण्यामी जीवः क्षुब्धविषां नापरिणामीति वा, सर्वं चेत्तन्म-
चेत्तन वा, विचारपक्षमित्यमसिद्धं वा प्रतिष्ठाप्रयोगवादी प्रतिपाद्यतुरोधसः प्रतिष्ठाद, सौम्यप्रतिपाद्यादायतोभिप्रेत्य वा प्रमेयत्वात् सत्त्वा-
द्वस्तुत्वारर्थेप्रियाकारिषादित्वादिहेतून्मातुपादानेवि वारिप्रतिवादिप्रसिद्धेऽर्थेऽन्वयवत्तरपुण्यावौ साध्वधर्मनिष्ठसौ साधनधर्मनिष्ठसिद्धक्षणा
न्यतिरेकोस्त्येव । एतुल्यादयोपि तत्र न्ययदादमिच्छता प्रमेयाः प्रतिपद्यन्त्या इति न किञ्चित्प्रमाणम्, प्रमेयाभावस्यापि यथाभावाद्युपग-
णाद्ययस्याप्रसङ्गात् । न चैतद्विबद्धम्, स्वलक्षणमनिर्देश्यमित्यादिवत् । न हि स्वलक्षणस्यानिर्देश्यस्याप्यनिर्देश्यसत्त्वेन निर्देशे विरोधो-
स्ति । नापि प्रत्यक्षं कल्पतापोष्ठमपि कल्पनापोष्ठत्वेन कल्पयतः किञ्चिद्विरुध्यते, सर्वथा तद्वत्तदाहारापहृषप्रसङ्गात् । यथैव एतुल्याद-
नोऽप्रमेया इति व्यवहारतोपि न हेतुप्रमयेयस्य विरुध्यते, तस्यमिवा प्रमाणाभावात्प्रमेयाभाववत् । तत्रभावेपि एतुल्यादीना प्रमेयत्वे
प्रमेयाभावस्यापि प्रमेयत्वातुप्रसङ्गः । तथा च प्रमेयत्वसाधव्यवस्था कथमासीयेव ? एतेन एतुल्यादयः प्रमेयाः साध्यविकल्पविययत्वा-

[illegible]

विशेष इति न तदभावे भवितुमुत्सर्हते, यतः प्रत्यक्षविशेषः स्यात् । कथमन्यथा सपुण्यवत्त्वेऽपि नास्तीति प्रत्ययो न भवेत् ? एवञ्चा-
 सपुण्येऽप्यस्तीति प्रत्ययः कुतो न **ना** ? तथोरन्वतरत्रोभापि प्रत्ययौ कुतो न स्याताम् ? सकृदविशेषस्य सार्यया वस्तुदवभावमेवान-
 पेक्षस्य सम्भवात् । प्रतिनियतञ्च विधिनियमप्रत्ययविशेषः सकृदभापकविकलः सम्भवति । ततो यावन्ति पररूपानि प्रत्येक सावन्त-
 सत् परादृष्टिलक्षणाः स्वभावभेदाः प्रत्यक्षेण प्रत्येतव्याः, स्वलक्षणेऽप्येवान्वापोह इति व्यवस्थापयितुमशक्तेः, तस्य सम्बन्धन्तरापेक्षत्वात् ।
 न च सम्बन्धन्तरानि स्वलक्षणस्य स्वरूपभूतान्येव, तेषां पररूपत्वात्, अन्यथा तत् परादृष्टेऽप्युपपत्तेः । पररूपण्यपि यदि
 सम्बन्धन्तरानि भावस्वभावभेदकानि न स्युस्तथा नित्यत्वेऽपि कस्यापि संबन्धन्तरेषु कादाचिदेकेषु क्रमशोर्धिकाया न वै विप्रतिपिष्येत ।
 अत्र हि वस्तुम्, क्रमवर्तीनि कारणानि तत्तन्निर्बन्तनात्मकानीति नित्य स्वभाव न वै जहाति क्षणिकसामग्रीसन्निपतितैकवचनवात् ।
 तदेवञ्च तत्तत्कर्तुं समर्थमिदं स्वभावमविच्छिद्य विभ्रान् सद्कारिकारणानि स्वभावस्याभेदकानि नानाकार्यनिबन्धनानि
 कादाचित्कानि प्रतीक्षन्ते इति । न वैवचने विषयमुदाहरणम्, किन्तु दृक्कवीचातपादिसामान्यमन्त्यक्षणप्राप्तायां सम्निपतितर्यैकवचनस्य
 कारणस्य दोषेषु कारणेषु यवाङ्मूरादिकार्यनिर्बन्तनात्मकेषु सत्त्वपि स्वभावमेव स्व क्षणिकत्वादिनाः सिद्धत्वात् । तदिदं यथा विधिप्रतिवे-
 द्याभ्यां संप्रतिबद्धा न प्रतिपन्धमतिवर्तन्ते वस्तुतः पण । ततो न संवृत्तिस्वप्नवद्वाराय मेवमादृष्ट्य विद्यतीति युक्तम्, विधिप्रतिवेद्यसंबन्ध-
 शून्यस्य भेदस्य त्यलक्षणलक्षणस्य साक्षादप्यस्ततोऽनुपलब्धत्वात्, तवानुमानादप्यप्रतिपत्तेर्विधेः प्रतिवेद्यस्य चापहृदे व्यवहारपटनान्,
 संवृत्तमादृष्ट्य स्थितिविरोधात्, परमार्थत एव भावस्यानेकस्वभावस्य प्रतीतिः । तदनेकस्वभावाभावे विनिर्माणा(स)संभवादात्मनि परत्र
 चासंभविनमाकारमावर्त्यतीति युग्मावते सर्वत्रासदायरूपानुपलब्धेः । जह्युचिन्निर्बन्तरूपोपलब्धौ हि नानारूपोपलब्धिः संवृत्तिरात्मनि

परस्मिन्नाविद्यमानमाकारं दर्शयतीति युक्तं वक्तुम्, नान्यथा, अतिप्रसङ्गात् । यदि पुनरनाद्यविद्योदयादखिलजनस्यासद्व्यापानुपलब्धिर्जात-
तैमिरिकस्यैकचन्द्रानुपलब्धिवदिति मतम्, तदा “गुणानां सुमहद्गुणं न दृष्टिपथमृच्छति । यत्तु (अ) दृष्टिपथप्राप्तं तन्मायेव सुतुच्छकम् ॥ १ ॥
सर्वं पुरुरूप एवेदं नेह नानास्ति किञ्चन । आरामं तस्य पश्यन्ति न तं कञ्चन पश्यति ॥ २ ॥” इत्यपि किञ्च स्यात् ? सर्वथा-
प्यविशेषात् । तदियं संवृतिः सामान्यसामानाधिकरण्यविशेषणविशेष्यभावादिव्यवहारनिर्भासान्विभ्रती स्वयमनेकरूपतां प्रतिक्षिपन्तं
व्यवस्थापयति, तामन्तरेण सामान्यादिव्यवहारनिर्भाससंवृत्यनुपपत्तेः; तद्वद्भावान्तराणामनेकान्तात्मकत्वे वास्तवी साधर्म्यवैधर्म्यादि-
स्थितिरविशेषेण विकल्पबुद्धेर्मिथ्यात्वं प्रतिजानन्तं प्रतिक्षिपत्येव, संवृतेः स्वरूपेऽनेकान्तात्मकत्वं, न तु ततोऽन्येषां भावानामिति विभावयि-
तुमशक्तेः । ततो न स्वलक्षणमेवान्यापोहः संभवति येन खपुष्पादयः प्रमेयाः स्युः । यत्पुनरेतदन्यतो व्यावृत्तिरनात्मिकैवेति, तन्न,
चक्षुरादिज्ञानस्य निर्व्यवसायात्मकस्य स्वयमभूताविशेषात्, निर्णयस्य भावस्वभावासंस्पर्शिनः सर्वथा वस्तुतत्त्वापरिच्छेदादिदमित्यमेवेति
स्वयमेकान्तानुपपत्तेः । सोऽयं चक्षुरादिज्ञानाद्वस्तुतत्त्वमध्यवस्यन्सकलविकल्पाध्यवसेयामन्यव्यावृत्तिं सर्वथानात्मिकामाचक्षणः कथमिद-
मेव वस्तुतत्त्वमित्यमेवेति वा स्वयं प्रतिपद्येतान्यं वा प्रतिपादयेदिति सविस्मयं नश्येत्तः । अतोऽयं भावः स्वभावभेदान्विधितिषेधवि-
पयान्विभ्राणः प्रत्यक्षेतरप्रमाणसमधिगतलक्षणः प्रतीयेत प्रमेयः, खपुष्पादयस्त्वप्रमेया इति प्रमेयत्वादिहेतावपि व्यतिरेको विद्यते एव ।
सर्वस्य परिणामित्वादौ साध्ये सपक्षेऽन्वयो न संभवत्येवेति चेत्, न, अन्तर्व्याप्तिरूपस्यान्वयस्य सद्भावादन्वयथानुपप-
त्तिरूपव्यतिरेकवत् । न हि दृष्टान्तधर्मिण्येव साधर्म्यं वैधर्म्यं वा हेतोः प्रतिपत्तव्यमिति नियमो युक्तः, सर्वस्य क्षणिकत्वादिसाधने
सत्त्वादेरेतत्त्वप्रसङ्गात् । यतश्चैवं सर्वत्र हेतौ साधर्म्यं वैधर्म्येणाविनाभावि प्रसिद्धमुदाहरणं तस्माद्यद्विशेषणं तत्प्रतिषेध्याविनाभावि

कपिद्यमिनि, यथा साधर्म्यं भेदविषयया ह्यवकल्पादौ, विशेषण चास्तिर्त्वं, सतः प्रतियोग्यपरमप्रतिपत्तिं प्रत्युमानमनपरावतिष्ठते,
 हेतोः तत्सिद्धतापनुपपत्तेः, साध्यसाधनधर्मवैकल्याभावात् निर्देहनस्य, प्रत्यक्षासिद्धिरोपामावात् पक्षस्येति प्रतिपत्तव्यम् ॥ १७ ॥

[illegible]

सेत्स्यतीत्याशङ्कयामाह—‘न चेत्यादि’ (५) न चात्यन्तासत्यपीत्यादिश्रीहर्षोक्तरीत्या खपुष्पादावसत्त्वादिना शाब्दप्रमावि-
पयत्वाविरोधः, अवस्तुनि तत्सम्बन्धायोगात्, खपुष्पसदित्यादेर्वाक्याद्वैज्ञानिकसम्बन्धेन कथञ्चिद्विशिष्टे वैशिष्ट्यमिति रीत्या
बोधोपपत्तावपि तस्याश्रयाश्रयिभावसम्बन्धेन अमत्वधौव्यात्, अमस्य च वस्त्वसाधकत्वात्, वस्तुतः खट्वत्तत्वाभाववत् पुष्प-
मित्येव तत्तात्पर्यादिति भावः। आकाशाद्यात्मकस्वलक्षणं खपुष्पाद्यभाव इति न प्रतियोगिनः प्रमेयत्वव्याधात इति सौगतमत-
माशङ्कते—‘न च स्वलक्षणमेवेत्यादि’ (२१३-२-६) ॥ एकतानन्त्वासम्भवादेकाश्रयत्वासम्भवात्, तथा चास्य विकल्पस्य
पारम्पर्येणापि स्वलक्षणाविषयत्वान्न ग्रामाण्यं अमाञ्च न वस्तुसिद्धिरित्युक्तं भवति, विधिनियमौ भावाभावौ, खमस्ति
तत्पुरुषं च नास्तीति (१२) निषेध्यग्रत्ययविशेषाकारप्रदर्शनम् ‘तस्यानादीत्यादि’ (१२) अनेन वस्तुस्वभावमेदनिबन्ध-
नत्वनिषेधो दृढीकृतः। प्रधानगुणभावादिति (२१३-२-३) इन्द्रशब्दस्येन्द्रे प्रधानभावेन प्रवृत्तिरनिन्द्रे च गुणभावेनेत्यर्थः।
न चैवं सर्वत्र नानार्थत्वापत्तिः, इष्टत्वाद्, व्यवहारविशेषस्य च कोशादिनियन्त्रितत्वेनानतिप्रसङ्गात्, अत एव न लक्षणोच्छेदः,
कोशादिनियन्त्रितशक्त्यभावे तदवकाशस्याविरुद्धत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ पररूपाणीति (२१४-१-३) परत्वापादकानीत्यर्थः।
तेन पररूपावच्छिन्नाभाववद्व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा अपि सङ्गृहीता भवन्ति। स्वभावभेदा (४)
इति भाववदभावस्य स्वभावत्वात्तस्य च प्रतियोगितावच्छेदकरूपसम्बन्धादिभेदेन भिन्नत्वादित्यर्थः, यत्तु पररूपावच्छिन्नाभावो
व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावेनैव गतार्थ इति भवदेवमतम्, तद्गतार्थमेव, विनिगमकाभावात्प्रतीतिशरणग्रथमकल्पनाया
उभयत्र तौल्यात्, भूतले घटत्वेन पटो नास्ति न तु घट इत्यस्यायोग्यतापत्तेश्च, घटवत्यपि घटत्वसम्बन्धेन तदभावाक्षतेरि-

त्यधिक लतायाम् । अधिकरणस्वरूपायैकान्तवादं सौगतस्य निरस्यति-‘स्वलक्षणमेवेत्यादि’ (४) तस्यान्यायोहस्य,
 सम्यन्ध्यन्तरायेक्षत्वात् (४) सम्बन्धन्तरनिरूपणाधीननिरूप्यत्वात्, तथा च सापेक्षनिरपेक्षत्वाम्नां मेद आवश्यक इति
 प्राचः । सम्बन्ध्यन्तराणां वस्तुत्वमात्राभेदकत्वे ध्वनिकत्वसाधकमूलयुक्तिविरोध इत्याह-यदीत्यादिना (५) कारणानि (७)
 सहकारिकारणानि, तत्तन्निवर्तनात्मकानि (७) तत्सत्कार्योत्पादनस्वभावानि, इष्टापत्तिमाशुद्वयाह-‘न चैवमिति’ (९)
 अविषममित्यकारप्रश्लेषेण व्याख्येयम् ‘स्वभावमेवस्येति’ (१०) कुञ्चलनिहितबीबादकुरोन्मुखपीजस्य ध्वनिकत्वादिना
 मेदानुपगमादित्यर्थः । प्रतिपन्धमविनाभावे, वस्तुता (११) परमार्थता, मेव (११) स्वलक्षणं निरयम्, त (२१४-१-१३) स्व-
 लक्षणारूप्य मेदम्, तदनेकस्वमात्राभावे (१३) तस्य वस्तुनोऽनेकस्वमाधानम्युपगमे, चिन्मार्गसत्सम्भवात् (१३) सम्म-
 वद्विनिर्मासपलात्, जातमनि परत्र च (१३) विधौ प्रतिषेधे च, आदर्शयति (१४) संवृतिरिति शेषः । सुगधायते (१४) इन्द्र-
 जालायते, ‘गुणानामिति’ (२१४-२-२) गुणानां सत्त्वरजस्वमसात्, सुमहद्व्यापकं साम्यावस्याल्पम्, रूपं न दृष्टिपथ-
 मृच्छति, (२) न दर्शनकर्मा मवति, तद्व्याप्तचक्षुर्धृन्त्ययोगात्, यद्य दृष्टिपथप्राप्तं (२) ग्रामारामादि, तद्विकारित्वान्माये-
 वेन्द्रजालमिव, सुतुच्छक चात्र मिष्येति सांख्यमते व्याख्यानम्, वेदान्तिमते तु गुणानां नामरूपारूपानाम्, सुमहत्
 सर्वधिष्ठानत्वेन महत्तरम्, रूपमस्तित्वमाप्तमानत्वप्रियत्वोपलक्षितमलण्ड प्राज्ञ, न दृश्यतामायाति, दृष्टिब्याप्यत्वेऽपि तस्य
 फलाज्याप्यत्वादिति व्याख्येय पूर्वोदम्, उच्यते प्राग्बत् । आरामं (२१४-२-३) मेदप्रपञ्चम्, तम् (३) अलण्ड पुरुषम्,
 ज्यवहारनिर्भासान् (४) व्यवहारनियामकान् मेदान्, ज्यवहारेनावसापयति निराकरोतीत्यर्थः,

तामन्तरेण (५) अनेकरूपतां विना, सामान्यादिव्यवहारनिर्मासमृतः संवृतेरनुपपत्तेरिति योजनीयम् । संवृतेश्चानेकात्म-
कत्वेऽभ्युपगते तद्दृष्टान्तेन भावानां तदनिवारितमेवेत्याह-तद्वदिति (५) ॥ अशक्तेरिति, (७) अर्थक्रियाकारित्वे संवृते-
मिथ्यात्वेनानेकलभावापर्यनुयोज्यताया दुर्बलत्वादिति भावः । प्रमेयाः स्युः (७) इत्यनन्तरमभावत्वेनेति शेषः । एतदन्यतः
(७) एतस्मादन्यतः, निर्व्यवसायात्मकस्येति (८) अतद्व्यावृत्त्यनवगाहितयाऽव्यवसायात्मन इत्यर्थः । निर्णयस्य
(८) दर्शनेोत्तरमाविनो विकल्पस्य ॥१७॥

भवतु तावदस्तित्वं जीवादौ नास्तित्वेनाविनाभावि । नास्तित्वं तु कथमस्तित्वाविनाभावि, स्वपुष्पादौ कथंचिदप्यस्तित्वासंभवा-
दिति मन्यमानान्प्रत्याहुः ।

नास्तित्वं प्रतिषेध्येनाविनाभाव्येकधर्मिणि । विशेषणत्वाद्वैधर्म्यं यथाऽभेदविवक्षया ॥ १८ ॥

कृतकत्वादौ हेतौ शब्दानित्यत्वादौ साधने साधर्म्येणाविनाभावि विशेषणं विपक्षे वैधर्म्यमुदाहरणं प्रसिद्धं तावत्तज्जी-
वादावेकधर्मिणि पररूपादिभिर्नास्तित्वं स्वरूपादिभिस्तित्वेनाविनाभावि साधयत्येव, विशेषणत्वसाधनस्यानवद्यत्वात्, पक्षीकृते नास्तित्वे
विशेषणत्वस्य भावादस्तित्ववत्, विपक्षे च स्वप्रतिषेध्याविनाभावरहिते कचिदप्यभावात्, तथा तस्य विशेषणत्वानुपपत्तेरित्यसिद्धवि-
रुद्धानैकान्तिकत्वदोषाभावात्, दृष्टान्तस्य च साध्यसाधनचैकल्यादिदोषासंभवात्, साधर्म्यस्येव हेतौ भेदविवक्षया, वैधर्म्यस्याभेदवि-
वक्षयाऽविनाभावित्वनिश्चयात्, तत्र भेदविवक्षावदभेदविवक्षायाः परमार्थसद्वस्तुनिबन्धनत्वात् । भेदाभेदविवक्षयोरवस्तुनिबन्धनत्वे
विपर्ययोसोपि किं न स्यात् ? शब्दानित्यत्वसाधने कृतकत्वादिहेतौ घटादिभिर्भेदविवक्षा गगनादिभिरभेदविवक्षा हि विपर्ययाः । स च

त्वस्य पररूपेण नास्तित्वाविनाभावव्यतिरेके वाधक्याह अन्यथेत्यादि (२१७-१-३) ' तदा सिद्धिमिति ' (७) ननु कथमेतत्, यावता प्रवृत्तिविषयेऽनिष्टतावच्छेदकरूपवैशिष्ट्यज्ञानस्य प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वात्करभत्वाभावो दक्षि प्रवृत्त्यङ्गतयोपयुज्यताम्, न तु करभरूपेण दधित्वाभाव इति चेत्, न, अनिष्टतावच्छेदकरूपसंकर्यज्ञानस्यापि प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वेन करभरूपेणादधित्वस्यापि दक्षि प्रवृत्त्यङ्गताया न्यायप्राप्तत्वात्, ननु च हेतोरन्यथानुपपत्तिसिद्धावपि धर्मधर्मिव्यवस्थायाः कल्पितत्वादनुमानस्यापि कल्पितत्वेन कथं सामञ्जस्यं स्यादित्याशङ्कयामाह 'स्याद्वादासिद्धान्तीभाष्ये, न हि स्वेच्छेत्यादि' (८) तथा च सर्वसिद्धत्वाद्वर्मधर्मिभावो नाप्रामाणिक इति भावः । तदाह-यत इत्यादि (९), बुद्धयारूढेन (९) कल्पितेन, बहिः सदसत्त्वं (९) स्वलक्षणान्यन्यावृत्तिरूपम्, तदेवं परेषां भेदाभेदादितिरस्करणं त्रालोक्तितुल्यमित्याह भाष्यकृत् तदसमीक्षितेत्यादि (१०) ॥ १८ ॥

ननु चास्तित्वं नास्तित्वं च विशेषणमेव, न तु विशेष्यम् । ततो न साध्यसाधनधर्मयोः परमार्थसत्तोरधिरुणम्, येन प्रकृतमनुमानद्वितयं वास्तवं धर्मधर्मिग्न्यायेन स्यादित्येके । न तत्सर्वथाभिलाष्यम्, वस्तुरूपस्यानभिलाष्यत्वादिति चान्ये । जीवादेर्वस्तुनोत्यन्तमर्थान्तरमेव तत्, प्रतिभासभेदाद्ब्रूतपटयत् । न पुनरस्तित्वनास्तित्वात्मकं वस्तु, धर्मधर्मिसंकरप्रसङ्गादिति चापरे । तान्प्रत्याचार्योः प्राहुः ।

विधेयप्रतिषेध्यात्मा विशेष्यः शब्दगोचरः । साध्यधर्मो यथा हेतुरहेतुश्चाप्यपेक्षया ॥ १९ ॥

विधेयमस्तित्वम् । प्रतिषेध्यं नास्तित्वम् । विधेयं च प्रतिषेध्यं च विधेयप्रतिषेधे । ते आत्मानो स्वभावो यस्य स विधेयप्रतिषेध्यात्मा, अर्थः सर्वो जीवादिरिति पक्षः । विशेष्यत्वादिति हेतुः, विशेष्य इति हेतुर्निर्देशात्, गुरवो राजमापा न भक्षणीया इति यथा ।

तस्य तेन रूपेणान्यवस्थितत्वात्, सामान्यविशेषात्मान एव जात्यन्तरस्य गतुराहृतत्वात्, तेनैव लक्ष्यमाणस्य स्वलक्षणत्वप्रसिद्धेः, सकलत्राधक्यैर्धुर्गात् । कः पुनर्विधेयप्रतिषेध्ययोर्धर्मा स्यादाश्रयभूतः, कश्च तयोस्तेन संबन्धो, येन विशेषणविशेष्यभावः स्यादिति चेत्, उच्यते । अस्तित्वनास्तित्वयोर्धर्मि सामान्यम् । तत्र तादात्म्यलक्षणः संबन्धः, सान्धान्तररूपानामनवस्थाप्रसङ्गात् । तत्रैतत्सारं, जात्यादिमतामेतन्न संभवत्येवेति, तदभावे एवासंग्रहान् विशेषणविशिष्टवस्तुप्रमाणस्य, विशेषणं सत्त्वादिसामान्यं पूर्वं गृहीत्वा तदनन्तरं विशेष्यं गृह्णाति, ततस्तत्संबन्धं मगवायं लोकस्थितिं च विशेषणविशेष्यव्यवहारविन्ययनां, ततस्तत्संलक्षणेन सविदं गतु इति प्रतीतिक्रमस्यैव दुर्घटत्वात्, विशेषणविशेष्यत्वमकस्य सामान्यविशेष्यरूपस्य गतुनो जात्यन्तरस्य गणाश्रयोपशमं प्रत्यक्षे परोक्षे च विद्वाने निर्वाच्यगनुभवात्तद्विपरीतस्य जातुनिरप्रतीतेः । तथा मति नैकान्तेन दर्शननिरूप्याभिधानां विषयभेदोस्ति कथंचित्प्रतिभासभेदेऽपि प्रहामन्त्रोत्तरपुरुषदर्शनवत्, प्रतिभासभेदाद्विषयभेदे गोपीतरप्रत्यक्षगोरेकनिगमयोरपि निगिन्नविषयत्वप्रसङ्गात् । एतेन धूमादिःकृतकत्वादिसाध्यधर्मिभर्गस्य साध्येतरापेक्षया हेतुत्वाद्हेतुत्वविशेषणत्वमकस्य निदर्शनतयोपन्यस्तस्य प्रत्यक्षत्रिपयत्वं निवेदितम् । तथा हि । धूमाद्यः कृतकत्वाद्यो वा क्वचिदस्मिन्मल्लियोर्विनाशोत्तरयोर्ना माग्नेतरस्यभावाभ्यां साध्यात्किंचयेत्, इतरथा विशेष्यप्रतिपत्तेरयोगात् । न हि धूमादीनामग्न्यादी माग्नौ माधनत्वं सल्लिख्यगमाग्नत्वं च विशेषणमप्रतिपद्यमानो विशेष्यान्भूमादीन् प्रतिपद्यते नाम, नापि कृतकत्वादीनां विनश्वरत्वे साग्नौ माधनत्वमपि नश्वरत्वे चासाग्नत्वं विशेषणमप्रतीयन् कृतकत्वादिहेतुत्वविशेष्यत्वान्प्रत्येतुमीशो गतोग्न्यादिविनश्वरश्चादीन् साध्यानि विशेष्यान्प्रतिपद्येत, प्रत्येति च तान्, ततोन्मयं साध्याच्छुर्वीत तत्तद्वत्, साध्येतरापेक्षायां सत्यां साधनेतरसाध्याभ्यां तमाध्यात्तरणे विरोधाभावात् । अन्यपेक्षायां तु विरोधः, त्वचिदेकस्य साध्ये हेतूनां

साध्यप्रमाया अपि जननाच्च, कदाचित्तदजनकत्वस्य सदेतावपि सत्त्वात्, न चैतत्काले साध्यविशिष्टपक्षज्ञानजनकत्वं तत्, न हि दूषणत्वज्ञानकाले पक्षे अमरूपाप्यनुमितिरिति वाच्यम्, सत्प्रतिपक्षत्वज्ञानकाले पक्षे साध्यविशिष्टप्रत्ययाजनकत्वमस्तीत्यनन्तर-
मसत्प्रतिपक्षतादशायामपि हेतोरगमकत्वप्रसङ्गात्, दूषणत्वस्यागमकत्वतुल्ययोगशेषमत्वाच्च, नाप्येतत्कालीनतत्पक्षीयत्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिकैतत्साध्यप्रमाकरणत्वाभावस्तत्, एतत्कालीनत्वैतत्पक्षीयत्वयोर्व्यधिकरणयोरैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वाच्च न
विशिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्धिरिति वाच्यम्, सदेतोरेव कदाचिचादृशप्रमाकरणत्वाभावेनागमकत्वापत्तः, नाप्यनुमितिहेतुभावा-
प्रतियोगिज्ञानविषयत्वं तत्, सदेतावपि कदाचिद् व्यभिचारित्वादिज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकस्य सद्भावात्, नाप्यनुमितिप्रति-
बन्धकप्रमाविषयत्वं तत्, सदेतौ च व्यभिचारादिभ्रमस्य प्रतिबन्धकत्वाच्चातिव्याप्तिरिति वाच्यम्, गत्यतिपक्षयोर्निरुद्धयोगस्ति-
वतुल्यबलवत्त्वाभावेन तद् भ्रमस्याप्रतिबन्धकत्वात्, नापि समीचीनमाध्यपक्षनिगयानुमित्यजनकत्वं तत्, वाधविरुद्धासिद्धेऽपि सा-
ध्यानधिकरणे पक्षे सत्यसाध्यप्रतीत्यसिद्धेः, वक्षिमति वाण्ये धूमभ्रमाद्वक्ष्यनुमितेः सत्यत्वाच्च, न चान्य एव वक्षिस्तत्र भासते, मा-
नाभावात्, तद्वहेरेव प्रत्यभिज्ञानात्, एकव्यक्तिके तदभावाच्च, न च साऽनुमितिर्लिङ्गविषयत्वेन भ्रमः, अनुमितौ नियमतौ लिङ्गभावे
मानाभावात्, अथ यथा कूटलिङ्गे वक्षिष्याप्याभेदः प्रतीयते तथा वक्षौ कूटलिङ्गव्यापकाभेदोऽपीति सानुमितिरमत्येति चेत्, न,
कूटलिङ्गस्यानुमितौ साध्याप्रकारकत्वेन तदभेदस्यासंसर्गत्वात्, वक्षिष्याप्यालोके भूमारोपाधवानुमितिस्तत्रासिद्धभेदेऽसत्यत्वा-
भावापत्तेश्च, आलोकव्यापके धूमव्यापकाभेदसाम्राज्यात्, एतेन परामृश्यमानलिङ्गव्यापकाभिन्नीयत्वविशिष्टसंसर्गेण साध्यस्या-
नुमितौ भानाभ्युपगमेऽपि न क्षतिः । लिङ्गोपाहितलैङ्गिकमानवादेऽपि चर्दवाचत्र भूमयत्वे कथं तदंशेऽप्यसत्यता, अत एवाद्रन्धन-

प्रमथयद्येव भूमन्यापकरत्वात्तद्वयेण यद्वैतुमितौ मानान्मुपगमेऽपि न कूटलिङ्गवानुमितेरतत्पत्यम्, दैवाच्च भूमसत्त्वेन सारय-
 त्यादिनि चेत्, अत्र यदन्ति, स्वप्नानदक्षाणां पक्षे साध्यप्रत्ययवाचनकत्वमगमकत्वम्, भवति हि विरुद्धत्वादिज्ञानकालीनं लिङ्गं
 पक्षे मास्यप्रत्ययवाचनकम्, विरुद्धत्वादीति पक्षविशेषणमिति साक्षात् पक्षे साध्यप्रत्ययवाचनकत्वसिद्धिः, साध्यप्रत्ययवाचनकत्व
 साध्यप्रत्ययवाचनकत्वाच्छेदकरूपविरहः, स च कदाचित् सत्प्रतिपक्षोर्धीर्भीति स्वप्नानकालीनत्व विशेषणम्, स च न साक्षो-
 ज्यपदा गज्ज्ञानरूपविशेषणमाभावेन विशिष्टाभावात्, स्वप्नानकालस्य पक्षसाधच्छेदकत्वेन साध्यमध्येऽप्रवेद्याद्विरुद्धत्वादेः स्यात्
 न निररफाले विशिष्टाभावात् व्यभिचारिस्त्वम्, न च कदापिदजनरुत्वादेः कैालान्वयित्वमाशय व्यर्थविशेषणता, यिपक्षितता-
 त्वस्यासत्त्वार्थत्रिकत्वात्, न च तयोर्विद्विष्याप्यवाप् कश्चिमात् सत्त्वादित्यनुमानेन स तदभावात् नैयत्वादित्यादिना सत्प्र-
 तिपक्षेण सर्वस्यैव सत्प्रतिपक्षितत्वात्तस्य सार्वत्रिकत्वमेवेति वाच्यम् । सर्वत्र सर्वस्यैवयतारभावात् । यद्वाऽनुमितिप्रतिपक्ष-
 क्ताच्छेदकरूपपप तद्, तद्वत् न तद्वर्तमानत्वमतो न सत्प्रतिपक्षोर्धीर्भीतिप्रमत्तः, तस्यासत्त्वार्थत्रिकत्वात् न विरुद्धत्वादे-
 व्यर्थविशेषणता, तत्र रूप दाने यिपयतयाऽनैकान्तिकत्वादिकमेवेत्यनुमितिप्रतिपक्षकज्ञानविषयताच्छेदकरूपपरामगमकर-
 मिति पर्यवमितोऽर्थः, न च मास्याप्रतिष्ठावन्व्यापकमिदमिति छद्मनीयम्, स्वप्नानदक्षाणामिति वचनादेव तदतद्वास्तव्यला-
 भात्, तस्याः शुद्धापार्थक्यमप्ये परिगणनेन हेत्वाभावेऽप्यः प्रथकरणात्, नाप पन्थाः, एव सति हेत्वाभावात्तमेवैवागमकत्व-
 मित्यस्य प्राप्तेः, सोपाधिक्त्वादिना द्योतेऽगमकत्वव्यवहारानापक्षेः, किन्तु सर्वानुगतमस्तद्वमेव तद्, तथानैकान्तिकत्वादिना-
 नुमीयते, सत्प्रतिपक्षविषये तद्वर्धीर्भीति च गमकागमकत्वस्वभावमेदविरोधः स्याद्वादाथयणादेव निरसनीयः, अस्तु वा सत्प्रतिप

क्षोत्तीर्णं ऽगमकत्वस्य कालविशेषघटितस्वरूपसम्बन्धाभाव एव, घटानयनदशायां भूतले घटाभावस्यैवेति युक्तम् ॥ अत्र चाहे-
तोऽगमकतागमकत्वेन सदुत्तरत्वं, जाल्यादीनां च स्वासाधकतासाधारण्येन परासाधकतासाधकतया स्वव्याघातकत्वादसदु-
त्तरत्वमिति विभागं वदन्ति तार्किकाः । न च विरुद्धत्वादिज्ञानादेव स्वानुमितेरिव परानुमितेरपि प्रतिबन्धे किमसाधकतानु-
मानेन, यद्वचसि बाह्युक्तदूषणावगतिः स निगृहीत इति समयबन्धेन कथाप्रवृत्तौ हि दूषणमात्रमुद्भाव्यं, न त्वन्यत् साधनीय-
मर्थान्तरापेक्षरिति वाच्यम्, परेण यामनुमितिशुद्धिश्च प्रयोगः कृतस्तत्प्रतिबन्धेन स्थापनायामसाधकतासाधनेन च द्विधा
दूषणत्वव्यवस्थितैः, आद्यस्य दूषणमात्रज्ञानादुपपत्तावपि द्वितीयस्यालिङ्गत्वज्ञापनं विनाऽसम्भवात्, यद्यप्यसाधकतानुमितिरना-
वश्यकी, तदभावेऽपि स्वपक्षसिद्धिस्तद्व्याघातकतया च परानुमितेः प्रतिबन्धकोपन्यास एवावश्यकः, तथापि दूषणत्वप्रकारा-
न्तरापेक्षायां क्वचित्कस्तदुपन्यासः सामयिक इति निर्गवः । अथागमकतासाधने नियमतः पञ्चावयवप्रयोगोपाया स्यात्, अन्यथा
न्यूनत्वापत्तिरिति चेत्, न । दूषणस्यासाधकताव्याप्यत्वमङ्गीकृत्य कथेति तत्पक्षधर्मतामात्रस्यैवोद्भाव्यत्वात्, अन्यथाऽऽकां-
क्षिताधिकाभिधानेनार्थान्तरापत्तेः । अथासाधकत्वव्याप्तिप्रतिसन्धानमगमकत्वेन तन्त्वम्, अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वरूपदू-
षणत्वविषयस्यैव तत्र तन्त्रत्वात्, न चानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकमनुमित्यभावनियतं यज्ज्ञानं तद्वत्त्वम्, तथा च यत्र विरुद्ध-
त्वादज्ञानं तत्रानुमित्यभाव इति व्याप्तिज्ञानघ्नौव्यमिति वाच्यम्, अनुमित्यभावस्यासाधकतारूपत्वाभावात्, अनुमित्यभावप्र-
योजकज्ञानविषयतावच्छेदकरूपस्यैव तच्चातद्भावोपेक्षाप्रतिसंहितत्वादिति चेत्, न । तद्वृत्तस्य विरुद्धत्वादिना सहचारधीर्घ्नौ-
व्येण व्याप्तिग्रहावश्यकत्वमित्यत्र तात्पर्यात् । अत एव साध्यनिश्चये सत्यनुमित्ताधीनया पक्षतया तदनुमितिरिति ग्रान्थिकाः ।

हन्तेव कुतकत्वेनानित्यत्वानुमानेऽपि व्याप्तिर्नाभिधेया, तस्या उभयसिद्धत्वादिति चेत्, न । कथादशायां समयविषयतया
 दूषणेष्वगमकृताव्याप्त्युपस्थितिधौन्यत्, कुतकत्वेनानित्यत्वानुमाने तु तथानियमाभावाच्चद्वय्यासिम्बनङ्गीकृत्यापि कथासम्प्र-
 दात् । यस्तु कथारम्भे बाधकस्यासाधकत्वव्याप्तिं नाङ्गीकरोति, त प्रति तदुपपत्तत्वं प्रसाध्य पञ्चावयवप्रयोगः कर्तव्य एव ।
 तद्व्याप्त्युपगमनियतसमयपन्थे तु न पञ्चावयवप्रयोगव्याख्यामञ्चतीति । नयं तु द्रूमः, साधकत्वेऽसाधकत्वेऽन्यत्र बाधमेये-
 ज्ञवयवप्रयोगः प्रतिपाद्यानुसारेणैव विधेय, अत एवैकावयवाद्या दद्यावयवान्ता अधन्यमप्यमोक्तदृष्टेर्देवमिच्छा कथा प्रसिद्धा,
 तथा वास्माकमाकरग्रन्थः । “सिद्ध केवलमेव यत्र कथयन्त्येया जयन्त्या कथा, ह्यादीन् यत्र निवेद्यन्त्यवय-
 वानेया भवेन्मध्यमा ॥ उत्कृष्टा वसाभिर्भवेवयवयैः सा जल्पितेवेलमी, जेनेरेव चिलोकिताः कृतचियां चावे
 त्रयः सत्पथाः ॥ १ ॥” इति । यदा हि प्रतिपाद्यः खयोपपन्नमयिधेयाभिर्णीतपक्षो गृहीतव्याप्तिकश्च भवति, तदा त प्रति
 हेतुप्रतिपादनमेव कार्य, धूमोऽत्र द्रव्यत इति, यदा त्वस्य नाद्यापि पक्षनिर्णयस्तदा त प्रति पक्षोऽपि प्रयुज्यतेऽग्निरत्र धूमान्य-
 थानुपपत्तेरिति, यः प्रतिपन्नव्याप्तिप्रमाणस्य न स्वरति त प्रति पक्षान्योऽप्युपदिश्यतेऽग्निरत धूमाद्, यत्र धूमस्तत्राग्निर्यथा
 महानस इति, दाष्टान्तिके हेतु योनयितुमवानानं प्रत्युपनयः, एवमपि साक्षात् प्रति निगमनं, वसादिस्वरूपविप्रतिपन्न प्रति पक्ष-
 शुद्ध्यादयथेति, तत्केय प्रक्रियाऽसाधकत्वानुमाने यथा विप्रतिपत्त्यवयवप्रयोगोऽन्यत्र तु पञ्चावयवप्रयोग एवेति, प्रतिपाद्यानु-
 रोधेनैकादिप्रयोगस्यापि सम्भवात्, अवयवान्तरेकवान्वत्त्वादेस्तत्रार्थिकस्यैव सम्भवात्, पञ्चावयवैकवाच्यताया अपि यथा-
 कथञ्चिदेव दीधित्यादावुक्तत्वात्, अवयवप्रयोगे स्याद्वादस्यैवाश्रयणीयत्वात्, तदिदमाहुः—“अन्यथानुपपत्त्येक-लक्षण लिङ्ग-

मिष्यते । प्रयोगपरिपाटी तु, प्रतिपाद्यानुसारतः ॥ १ ॥ " इति, समयबन्धोऽपि प्रसिद्धयप्रसिद्धी एवानुरूपद्वितीति शिवम् ॥ तदेवमपेक्षया गमकागमकस्यैकस्य हेतुत्वाहेतुत्ववज्जीवादेरपेक्षया सत्त्वेतरात्मकत्वं निर्व्यूढम् । प्रकृतं प्रस्तुतः—तद्वदिति (२१८-१-५) हेतुवदित्यर्थः, वस्तुत्वस्योभयप्रसिद्धयेति (६) विशेषणविशेष्यभावविपर्ययासादुभयप्रसिद्धस्य वस्तुत्वस्य हेतोरित्यर्थः । सामर्थ्यतः (७) पक्षदृष्टान्तवचनप्रयुक्तक्षेपात्, तान् प्रति (७) तदुभयासत्त्ववादिनः प्रति, तत् एव (७) जीवाद्यर्थो विधेयप्रतिषेध्यात्मा वस्तुत्वादित्यनुमानादेवेत्यर्थः । विकल्पबुद्धौ (८) सविकल्पकज्ञाने, तद्व्यवहारप्रसिद्धेः (८) व्यवहारौपयिकतदाकारोपलम्भात्, सांशस्य (९) विधिनिषेधविशेषणविशिष्टस्य, सविकल्पकत्वं साधयत इति (१२) ज्ञानमात्रस्य विधिनिषेधान्यतमविशिष्टविषयकत्वनियमादित्यर्थः, तस्य (१३) स्वलक्षणस्य, भेदाभावे (१३) विशेषणोपरागाभावे, सामान्यम् (२१८-२-३) ऊर्ध्वतासामान्यं विशेषादेशे घटादिद्रव्यम्; एतत् (४) प्रत्यक्षेण ग्रहणम्, असम्भवादित्यस्य भावे, सामान्यम् (२१८-२-३) ऊर्ध्वतासामान्यं विशेषादेशे घटादिद्रव्यम्; एतत् (४) प्रत्यक्षेण ग्रहणम्, (७) इत्यनन्तरमादित एवेति (४) ग्रहणस्येत्यनेनान्वयः । इति प्रतीतिक्रमस्यैवेति (६) सौगताद्युक्तस्येति गम्यम्, निर्वाधम् (७) इत्यनन्तरमादित एवेति (७) च तत् स्वीक्रियते तस्य सविकल्पकोत्पत्तिकाले तदापत्तिर्दुर्निवारा, न च निर्विकल्पकत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वान्नैवम्, तथाऽप्यश्वशब्दो तदापत्तेः, निर्विकल्पके घटत्ववद् द्रव्यत्वश्रुथिवीत्वसत्त्वादीनामपि सम्भूतसामग्रीकतया भानाभ्युपगमे घटसविकल्पक-नियमात्तावद्धर्मभानापत्तेश्च, तत्तन्निवृत्तप्रकारकप्रत्यक्ष एव क्षयोपशमविशेषहेतुताकल्पने तु विशेषहेत्वभावादेव न निर्विकल्पक-मिति दिग् । प्रत्यासन्नोत्तरपुरुषदर्शनवदिति, (८) असामान्यविशेषोपात्मकवस्तुनः प्रत्यक्षत्व-

प्रतिपादनेन, साध्यधर्मिधर्मस्य (२१८-२-९) पक्षस्य, तस्मादिति (२१९-१-१) यदभिधेय तद्विशेष्यमित्यनया व्याख्या यथा जीवादेर्दमित्य तथाऽस्त्वित्वादिविशेषणस्यापि तदापादित बोध्यम् । अन्तर्दीपकं (५) अन्तस्य सर्वत्रान्वयं प्रकाशयतीति हेतोः, सर्वत्र योज्यं साधनमिति (५) धर्मिण विविन्वेत्यर्थः, तथाहि यदभिधेय तद्विशेष्यमित्यत्रास्तित्व धर्मि, यद्वा विशेष्यं तदभिधेयमित्यत्राभिधेय धर्मि, यद्वा वस्तु तत्सर्वं विशेष्यप्रतिषेध्यात्मकमित्यत्र विमत्याधिकरणसत्त्वाभिधेयत्वा विग्रहदेन लब्ध जीवादीदि, तेषु धर्मिष्वभिधेयत्वविशेष्यत्वपस्तुत्वहेतवो योजनीयाः । निगमयति वस्तु चेति (५) ॥ १९ ॥

शेषमग्नः कथं नेतव्यः सृतिनिश्चयाद् ।—

शेषमग्नश्च नेतव्यः यथोक्तनययोगतः । न च कश्चिद्विरोधोऽस्ति मुनीन्द्र ! तव शास्त्रे ॥ २० ॥

स्यादस्ति त्याग्रासीति अग्निरप्यप्युक्तम् । तदपेक्षया शेषस्य अग्रत्वापेक्ष ना । विशेष्यप्रतिषेध्यात्मेत्यनेन तृतीयभक्तस्य स्वप्रतिषेधेनापिनाभाषितोऽसाधने साधने वापेक्षमाणे इत्यर्थः । यथोक्तनययोगत इति विशेषणत्वादीनाक्षिपति । तदनभिज्ञानादयोपि कश्चिदर्थमिति प्रत्यक्षस्वभावादिनाभाषिन प्रतीयन्ते, विशेषणत्वादित्यः । पूर्वोक्तमुदाहरणम् । यथैव हि वस्तुनोस्तित्वं नास्तित्य बहुभय ए प्रतिषेध्येन स्वप्रत्यक्षीकेनाविनाभाषि विशेषणत्वाद्विशेष्यत्वाच्छङ्कगोचरत्वादस्तुत्वाच्च साधर्म्यवैधर्म्यवत्कचिदेतौ हेतुत्वेतरत्ववच्च साम्यते, तथैव चाऽप्रकृत्यत्व वक्तव्यत्वेन प्राच्यमग्नत्रयरूपेण, सदपकृत्यत्वप्रसङ्गवक्तव्यत्वमपि सदवक्तव्यत्वेन, सदसदवक्तव्यत्वमपि पञ्चमपद्यमग्नाल्लानुभवावक्तव्यत्वेनाविनाभाषि साधनीयम्, यथोक्ततां हेतुसादरणरूपनयाना घटनात् । न यैव सति किञ्चिद्विप्रतिषिद्धम्, अन्यथैव विशेषात् । अथकृत्यत्वादेः स्वप्रत्यक्षीकस्वभावाविनाभाषाप्रकारेणैव हि प्रत्यक्षादियिरोध समनुम-

यते, तथा सकृदव्यनुपलम्भान् । तदनेन “न च कश्चिद्विरोधोस्ति मुनीन्द्र तव शासने,” अन्यशासनेष्वेव विरोधसाधनादिति व्याख्यातं प्रतिपत्तव्यम् ॥२०॥

असाधने साधने चापेक्ष्यमाण इत्यर्थ इति (२२२-१-९) विधेयप्रतिषेध्यात्मकत्वसाधनानपेक्षायां तृतीयादिभङ्ग-स्तोमस्य तदपेक्षायां च तुर्यादिभङ्गस्तोमस्य शेषत्वं विवक्षणीयमित्यर्थः । पूर्वोक्तमुदाहरणमिति (१०) साधर्म्यं यथा वैधर्म्येण वैधर्म्यं च साधर्म्येणाविनाभावीत्यर्थः, अनुभयावक्तव्यत्वेनेति (१३) उभयावक्तव्यत्वरूपसप्तमभङ्गार्थपर्युदास-शालिनेत्यर्थः । हेतूदाहरणरूपनयानां (१३) हेतूदाहरणस्वरूपविमर्शनाम् ॥ २० ॥

साम्प्रतमव्यवस्थितानेकान्तात्मकं वस्तु सप्तमङ्गीविधिभागऽर्थक्रियाकारि, न पुनरन्यथेति स्वपरपक्षसाधनदूषणवचनमुपसंहरन्तः प्राहुः ।—

एवं विधिनिषेधाभ्यामनवस्थितमर्थकृत् । नेति चेन्न यथा कार्यं वहिरन्तरूपाधिभिः ॥ २१ ॥

एवं प्रतिपादिवनीत्या सप्तमङ्गीविधौ विधिनिषेधाभ्यामनवस्थितं जीवादि वस्तु सदेवासदेव चेत्यव्यवस्थितमर्थकृत् कार्यकारि प्रतिपत्तव्यम् । नेति चेदेवं वस्तु परैरभ्युपगम्यते तर्हि “यथाभ्युपगतं कार्यं वहिरन्तरूपाधिभिः” सहकार्युपादानकारणैर्निर्वर्त्यं तथा न स्यात्, भावावेकान्ते सर्वथा कार्यप्रतिक्षेपात् । तत् एवैवं व्याख्यानान्तरमुपलभ्यते । एवं प्रतिपक्षप्रतिक्षेपप्रकारेण विधिनिषेधाभ्यामनवस्थितं कथंचिद्विधिप्रतिषेधावस्थितमेवार्थकृत् नेति चेन्न, यथा कार्यं (न) वहिरन्तः स्यादुपाधिभिरनन्तविशेषणैर्विशिष्टम्, सर्वथा निरंशवस्तुनि सकलविशेषणान्यवस्थितेः । सत्त्वाद्यन्यतमभावे एव भङ्गे समवस्थितं कुतो नार्थकृदिति चेत्, उच्यते, सप्तमङ्गीविधौ स्याद्वादे

विधिप्रतिषेधाभ्यां समाख्ये बलु सदसदात्मकमर्थक्रियाकारि, कथयित्वा ॥८॥ सामग्रीसन्निपातिनाः स्वभावातिशयोक्तयो, मुख्यं स्येव
 केयूरादिसंस्थानम् । युवने हि मुख्यत्वाद्विद्रव्याद्योदेसात् सदैव केयूरादिसंस्थानपर्यायार्थोदेसात् सति तथापरिजमनक्षफिलक्षणायाः
 प्रतिविशिष्टान्तःसामग्र्याः मुख्यकारकत्वापारादिलक्षणायाश्च यदि सामाग्री सन्निपाते केयूरादिसंस्थानात्मनोत्पद्यते ततः सादसदात्म-
 कमेवार्थकम् । तद्विधीयारिवलु प्रत्येयम् । नेति चेदित्यारिनेषान्तेऽर्थक्रियां प्रविशिमिषति । न वायत्सवः पुनरुत्पत्तिरिति, वाकारणार्थे-
 कापुपरमप्रसङ्गात् । न चापुपरमस्य स्थितिनिषेधी, सर्वथाप्यसंवास्तवपुष्पवत् । आप्यसवः सर्वेद्योत्पत्त्याप्यस्तद्यत् । तस्मात् सवेकान्तो-
 उत्पत्तेरान्ते वार्थक्रिया संभवति । यदि पुनः सामाग्रीः प्राग्विपमानस्य जग्न स्यात् को दोषः स्यात् ? तन्निरन्वयविनाशेतरपक्षयो-
 त्तारैकान्ताभावाः प्रसज्येत । तस्या निरन्वयविनाशे विष्कारणस्य तथैवोत्पत्तिर्न स्यात् । न हि निरुपायोत्पत्तिर्विपरिषां, क्रियारूपत्वा-
 दित्यविवक्षितम् । नैतन्मन्ताभ्यं ' मोत्स्पत्यादिः क्रिया, कणिकस्य तत्संभवात् । ततोऽप्रसिद्धो देवः ' इति, प्रत्यक्षादिविरोधान् । प्रत्यक्षादि-
 विरोधत्वाच्च प्रादुर्भावादिमत्तमधुरादियुद्धौ प्रतिमासनात् वदुद्धा प्रादुर्भावविनाशावस्थानक्रियादिरूपत्वाभावात्त्रोपगमस्य वाचनात् ।
 जग्न्या वद्विशिष्टचिक्तस्योपि मा भूत् । न हि वृणुपुष्पसकम्पादर्थेने दृष्टीति विक्तस्य स्यात् । तथापिपूर्ववद्व्यासभाषणाय्यादुर्भावा-
 दार्त्तनेति तद्विशिष्टचिक्तस्य इति चेत्, न, नीलसुखादेरदर्थनेति तद्विक्तस्यप्रसङ्गः, यत्सुखादयस्त्वापनविरोधान् । निरालम्बनविक्रानमात्रोप-
 गमेयि संवानान्तरसंस्तानपूर्वोपरसृजनादनेति तद्विक्तस्योत्पत्तौ पुनस्तद्व्यपवस्था ? सर्वेदनाद्वैतोपगमेयि संविद्वैताभावेयि चद्व्यासमापल्या-
 त्संविदित्यप्रतिमासंभवात्कथं स्वरूपस्य स्वतो गतिः सिध्येत् ? सद्य एव संवित्स्वरूपस्य तथाधासनामन्तरेण स्वतो गतौ स्वसंस्तान-
 पूर्वोपरसृज्यसंस्तानान्तरवद्विरर्थजन्माधिक्रियाविक्षेपार्थां सवामेव दर्शनाद्विक्तस्योत्पत्तिर्मुक्त्या । इति नोत्स्पत्यादीनां क्रियात्ययसिद्ध, यत्संस्तानि-

राधारत्वप्रतिषेधो न सिध्येत् । ततो न प्रागसतोऽप्युत्पत्तिः संभवति । निरन्वयमधिनाशो प्रागसत उत्पत्तिरित्ययमपि पक्षो न क्षेमङ्करः, स्याद्वादाश्रयणप्रसङ्गात्, असत्कार्यत्वादविरोधात् । ततः सूक्तं ' यदेकान्तेन सदसद्वा तत्रोत्पत्तमर्हति, व्योमवन्-यासुतवत् ' इति । न ह्येकान्तेन सद्व्योमोत्पद्यते, नाप्येकान्तेनामन् वन्ध्यासुत इति न साध्यमायनश्चिकलमुदाहरणम् । कयमिदानीमनुत्पन्नस्य गगनादेः स्थिति-
रिति चेत्, न, अनभ्युपगमात् सर्वथा गगनाद्यनुत्पादस्य । केवलमिह व्योम्नो द्रव्यनयापेक्षया परप्रसिद्धा चोदाहरणं प्रतिपादितम्, ततो न पूर्वापरविरोधः, पूर्वं सर्वथानुत्पत्तिमतः स्थितिप्रतिषेधसाधनात्, द्रव्यतोऽनुत्पद्यमानस्यैव स्थितियदनात् । ततो यदर्थक्रियाकारि तद्विधिप्रतिषेधकल्पनोपकल्पितसप्तभङ्गीचिद्यौ समारूढं विध्येकान्तादौ वानवस्थितं, सद्योयकान्ते सर्वेयार्थक्रियाचिरोधादिति सूचितम् । तन्वेवं सुनयार्पितस्य विध्यंशस्य निषेधांशस्य चार्थक्रियाकारित्वे तेन व्यभिचारी हेतुः, तस्य सप्तभङ्गीविधावसमारूढत्वादन्यथानवस्थानात्, तस्यानर्थक्रियाकारित्वे सुनयस्यावस्तुविषयत्वप्रसक्तेः, वस्तुनोर्थक्रियाकारित्वादिति फञ्चित्, तदुक्तम्, सुनयार्पितस्यापि विचिरनि-
राकृतप्रतिषेधस्यार्थक्रियाकारित्वादन्यथा दुर्णयार्पितत्वापत्तेः । न चासौ सप्तभङ्गीविधावसमारूढः, भग्नान्तराप्रतिक्षेपान् । तथा च नान-
वस्था नाम, विधावपि विध्यन्तरादिविरुद्धत्वाऽभावात् । केवलं विधिभङ्गे नारितत्वादिभग्नान्तरगुणीभावाद्धिधियाधान्यम्, प्रतिषेधभङ्गे चास्तित्वादिभग्नान्तरगुणीभावात्प्रतिषेधप्रधानतेति प्रमाणापितप्रधानरूपादोषभङ्गात्मकवस्तुवाक्याश्रयवाक्यस्य विशेषः प्ररूपितप्राय एव । यदप्याह ' जीवादिवस्तुनि मत्त्वद्वारेण प्रथमभङ्गात्प्रतिपन्ने द्वितीयादिभङ्गानामानार्थक्यम्, असत्त्वादियर्थोणांमपि तदालम्बनं तत एव प्रतिपत्तेः, अन्यथा तेषां वस्तुनोन्यत्वापत्तेः, विरुद्धधर्मोऽध्यासात्पटपिदाचवत् । तथा च तस्येतिव्यपवेषाभावः, संबन्धाभावात् । सत्त्वादिविधर्मोणां धर्मिणा सहोपकार्योपकारकभावे धर्मिणोपकारो धर्मोणां धर्मैर्वा धर्मिणः स्यात् ? प्रथमपक्षे किमेकया शक्त्या धर्मी

त्यादिना (२२२-२-१४), सिद्धान्तयति उच्यत इत्यादिना, सौगतः शङ्कते-यदि पुनरित्यादिना (२२३-१-६) स्यादित्यन्तेन, स्याद्वाद्युचरयति तन्निरन्वये (६) त्यादिना, तस्य प्रागविद्यमानोत्पन्नस्य निरन्वयनाशाभ्युपगमे आदावन्ते चेत्यादिन्यायाचस्यैकान्ततोऽभावः स्यात्, कथञ्चिद्विनाशरूपेतरपक्षाभ्युपगमे च कथञ्चिदुत्पाद एवार्थतः सिद्ध्यतीत्यसदेकान्ताभावप्रसङ्गः स्फुट एवेति भावः । भाष्ये तस्याः (७) सामग्र्याः, निरन्वयविनाशे (७) ऽभ्युपगम्यमाने, निष्कारणस्य सतः, (७) तथैवागामग्रीस्थलविधयेव, उत्पत्तिर्न स्यात् (७), न च प्राक्काले कारणाभाव एव कार्यभावाप्रयोजको, लाघवव्यवहाराभ्यां यदा कारणाभावस्तदा कार्यभाव इत्येव “ क्रियमाणं कृतमिति ” नये व्यास्यभ्युपगमात्, कारणमिह परिणामि ग्राह्यं, तेन न दण्डादौ व्यभिचारः । न च क्षणैकशेषं “ तेणेह कजमाण ” मित्यादिमहाभाष्यपर्यालोचनया कार्यस्य किञ्चित्कालस्थायिन एव ग्रहणाद्व्यवहारानुगृहीतर्जुम्वत्स्यायं विषय इति दिग् । न हि निराधारेति (७) तथा च यथा स्थितेः पूर्वक्षणव्याप्यस्थितिकत्वं तथोत्पत्तेरपि स्वपूर्वक्षणव्याप्योत्पत्तिकत्वमिति व्याप्तेर्नासदेकान्त इति भावः । न च पूर्वार्पणीभूतावयवा साध्यमानस्वरूपा क्रियाऽभिधीयते, सा चोत्पत्त्यादिर्न सम्भवति, क्षणिकतादृशक्रियास्वरूपस्य दुरधिगमत्वादित्यपि शङ्कनीयम् । उत्पत्तेर्विपत्तेर्वा स्थितिमद्वस्तुधर्मत्वेनैव क्रियात्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्, “ बुद्धिप्रकल्पितामेदः क्रमिकव्यापारसमूहः क्रिया ” इति शब्दिकाभिधानस्यापि द्रव्यार्थतयाऽमेदसत्त्व एव तत्प्रकल्पनासम्भवसाक्षिण एकान्तक्षणिकपक्षशिरस्येव वज्रदण्डप्रहारादापित्वादित्यभिप्रायानाह-नैतन्मन्तव्यमित्यादि (८), नैतन्मन्तव्यमित्यस्य ततोऽसिद्धो हेतुरित्यनन्तरमन्वय इति नासङ्गतिः ॥ अन्यथा (१०) प्रादुर्भावादेश्चुरादिबुद्ध्यावप्रतिभासमानत्वे, निरालम्बनविज्ञा-

तरामाण्ये सप्तमङ्गबोधकतापर्यायधिकरणत्वस्य तन्त्रत्वात् सर्वत्र तदाश्रयणं युक्तमिति तत्र व्यवस्थापितमस्माभिरिति सर्वमवदातम् । 'नानोपाधीति' (२४-१-६) नानोपाधीनां सत्त्वादिधर्माणामुपकाराङ्गभूता या शक्तिस्तदभिन्न आत्मा स्वरूपं यस्य तादृशस्य धर्मिणो ग्रहे, सर्वात्मना (६) धर्मिणा, उपकार्यस्य (६) धर्मकलापस्य, को भेदोऽनिश्चितः स्यात् (६) न कश्चिदित्यर्थः । एकस्य सत्त्वादिधर्मस्योपकारके ग्राह्ये तस्मिन् दृष्टे सर्वे उपकारा दृष्टाः । ततोऽपरे उपकारा न सन्ति, ये तस्मिन् दृष्टे न दृष्टा इति, तद्ग्रहे एकोपकारकग्रहे, बलात् सर्वोपकार्यग्रहः स्यात् । 'धर्मोपकारेत्यादि (१०)' धर्माणां या उपकारशक्त्यस्तासां भेदेऽङ्गीक्रियमाणे, तास्तस्य धर्मिणः, किं स्युर्न स्युरित्यर्थः । यदि ततो (११) धर्मिणः सकाशात्, तासां धर्मोपकारशक्तीनाम्, उपकारो न, तथोपकारे च स्वीक्रियमाणे, उपकारशक्तिपरम्पराकल्पनेनानवस्थितिः (११) अनवस्था स्यादित्यर्थः ॥ २१ ॥

धर्मे धर्मेन्य एवार्थो धर्मिणोनन्तधर्मणः । अङ्गित्वेन्यतमान्तस्य शेषान्तानां तदङ्गता ॥ २२ ॥

धर्मी तावदनन्तधर्मो जीवादिः, प्रमेयत्वान्यथानुपपत्तेः । ननु च धर्मेण व्यभिचारः, तस्यानन्तधर्मत्वाभावेऽपि प्रमेयत्वसिद्धेः । तस्याप्यनन्तधर्मत्वे धर्मित्वप्रसङ्गात् धर्मो नाम । तदभावे न धर्मोल्लुभयापायः । प्रमेयत्वस्य च साधनधर्मस्यानन्तधर्मशून्यत्वे तेनैवानेकान्तः । तस्यानन्तधर्मत्वे धर्मित्वेन पक्षान्तःपातित्वान्न हेतुत्वम् । इत्युपालम्भो न श्रेयान्, धर्मस्यैव सर्वथा कस्यचिदसंभवात्तेन व्यभिचाराभावात् साधनस्य । न हि स्वधर्म्यपेक्षया यो धर्मः सत्त्वादिः स एव स्वधर्मान्तरापेक्षो धर्मो न स्याद्यतो नन्तधर्मो न भवेत् । न चैवमनवस्थानम्, अनाद्यनन्तत्वाद् धर्मधर्मिस्वभावभेदव्यवहारस्य वलयवदभ्यसंसारवद्वा । न च धर्मिणो जीवादेरपोद्ब्रियमाणो धर्मः प्रमेयः, तस्य नय-

स्वभावत्वे सर्वथातिप्रसङ्गात् । सदुत्पत्तिकृतकत्वादेः प्रत्यनीकस्वभावविशेषाभावाद् यावन्ति पररूपाणि तावन्यस्ततस्ततो व्यावृत्तयः प्रत्येकमित्येषापि कल्पना मा भूत् । न हि किञ्चिदसदनुत्पत्तिमदङ्कृतकादि वा वस्तुभूतमस्ति सौगतप्रसिद्धं पररूपं यतो व्यावृत्तं परमार्थतोऽस्वभावभेदमपि शब्दादिवलक्षणं सदुत्पत्तिकृतकत्वादिस्वभावभेदवत्परिकल्प्यते । पराभ्युपगमात्तिसिद्धमस्तीति चेत्, न, तस्याप्रमाणसिद्धत्वात् । कल्पनारोपितं तदस्तीति चेत्, कुतस्तत्कल्पनाप्रसूतिः ? अनाद्यविद्योदयादिति चेत्, तत एव सत्त्वाद्विधर्मकल्पनास्तु, किमसत्त्वादिव्यावृत्त्या ? सदेव किञ्चिदुणीभूतविधिस्वभावं निषेधप्राधान्यादसदुच्यते, सदन्तरविविक्तस्य सत एवासत्त्वव्यपदेशात् । तथोत्पत्तिमदन्तरविविक्तमुत्पत्तिमदेव किञ्चिदनुत्पत्तिमत्, कृतकान्तरविविक्तं कृतकमेवाकृतकम्, वस्तुन्तरविविक्तं वस्तुवेवावस्तु व्यवहृतिपथमुन्नीयते इति चेत्, न, परमार्थतः सत्त्वादिवस्तुस्वभावभेदप्रसिद्धेः, निस्स्वभावभेदवस्तुरूपाभ्युपगमविरोधात् । सतां हि स्वभावानां गुणप्रधानभावः स्यात् पादोत्तमाङ्गवत्, न पुनरसतां शशाश्वविपाणादीनामविशेषात् । ततः परिकल्पितव्यावृत्त्या धर्मोन्तरव्यवस्थापनं परिकल्प्यग्रायम्, वस्तुस्वभावाभावप्रसङ्गात् । शक्यं हि वक्तुम्, न किञ्चिद्वस्तु नामास्ति, तस्यावस्तुव्यावृत्त्या व्यवहरणात् परिकल्पितवस्तुव्यावृत्त्या चावस्तुव्यवहारप्रसिद्धेः । परस्परश्रयणान्नैवमिति चेत्, तर्हि कल्पितासत्त्वादिव्यावृत्त्या सत्त्वादयस्तद्व्यावृत्त्या चासत्त्वाद्विधर्मपरिकल्पनमित्यपि मा भूत्, परस्परश्रयणाविशेषात् । स्ववासनासामर्थ्यात्सत्त्वेतरादिकल्पनयोरुत्पत्तेस्तद्व्यवहारस्यैव परस्परपक्षत्वान्न परस्परश्रयणम्, सकलधर्मधर्मिर्विकल्पशब्दानां स्वलक्षणाविषयत्वात् परिकल्पिततदन्यव्यावृत्तिविषयत्वप्रसिद्धेति चेत्, न, तथेन्द्रियबुद्धयोपि स्वलक्षणविषया मा भूवन् । केवलं व्यावृत्तिं पश्येयुः, अदृष्टे विकल्पायोगादतिप्रसङ्गाच्च । यथैव हि नीले पीतादीनामदृष्टत्वान्न तद्विकल्पोत्पत्तिर्नीलस्य दृष्टत्वानीलविकल्पस्यैवोत्पत्तिस्तथैवासत्त्वादिव्यावृत्तिमपश्यतस्तद्विकल्पोत्पत्तिर्मा भूत्, स्वलक्षणदर्शनात्स्वलक्षणवि-

इत्येतत्परिरेयात्, न चैव, तदन्वन्मापृचावेव त्रिकस्योत्पत्ते । यपि पुनरसत्त्वादिव्यापृचीनामपदंनेपि तदनादिवासनायसादेव दधिक-
 त्योत्पत्तिरपीक्रियते तथा नीलादिरुपायसंनेपि वद्वसनासामन्वयेव नीलादधिकस्योत्पत्तेस्ततो नीलादिरुपव्यवस्था मा भूत् । तद्वत्सु-
 लादिव्यवस्थितिरपि कुतः समान्येव ? त्वसंवेदनव्यवस्था च तन्निश्चयोत्पत्तेर्दुर्घटेव । तदुत्पत्तौ सुवपं तदव्यवस्था स्वर्गप्रापणशक्त्या-
 दिवद्वेयाकारविबेकवद्वत् । स्वरूपस्य स्वतो गतिरित्यपि तथा निश्चयानुत्पत्तौ न सिद्धेऽप्राप्तौवादिवात् । ततः कुतश्चिन्मिष्याद्वास्तुत्व-
 प्राप्तेभ्यवस्थापनां सप्तधाविनिश्चयाद्वास्तुनि परमार्थतः सत्त्वादियमर्मेदध्यपदितिरभ्युपगम्यव्या, अन्यथा कश्चिदपि व्यवस्थानासिद्धेः ।
 परमार्थतः सप्तधादिपर्मव्यवस्थितौ न सत्त्वां साधीयसी सत्त्वादिसप्तमङ्गी, सुनयार्थित्वत्वात् ॥ २२ ॥

‘ पर्मस्यैवेति ’ (२२५-२-१२) इत्यभिप्रायवार्थान्वरीभूतवर्णान्युपपन्न एव हि व्यभिचारः स्यात्, स तु भास्माकं
 विषयानुसारित्वाद्वर्मधर्मिभावस्येति नोक्तदोषोपनिषाव इति भावः । ‘ न हीति ’ (१३) न वैव सत्त्वाधीनो प्रमेयत्वाद्यपेक्षया
 धर्मित्वे ‘ त्रिगुणा गुणा ’ इति प्रवादो व्याहृत्येवेति वाच्यम्, इत्यतस्त्वनियामकसम्बन्धेन गुणे गुणभावेऽपि सम्बन्धान्तरेण तदु-
 पगमे दोषाभावात् । न चाभेदैक्ये सम्बन्धाविशेषः, घटामावे घटामात्र इति चत् घटे घट इति प्रतीत्यभावेन यथाप्रतीत्यमेदमृक्ती-
 नामपि नानात्वोपगमादिति द्रष्टव्यम् । ‘ न चैवमिति ’ (१३) एव धर्मस्यानन्तवर्धप्रकारेर्द्वैमित्त्ये धर्मिणयानन्तवर्धम्यपेक्षया
 धर्मन इत्यर्थः । ‘ बलययदिति ’ (१४) अमणकाले बलयस्य पूर्वभागो यथा मत्वत्यरोऽपरश्च पूर्वस्त्वद्वदित्यर्थः, अमन्व-
 संमारायेद्वेति (१४) यथाऽमन्वस्य तत्तत्साराण्ययैर्गृहीतमुक्तैर्नानवस्थितस्त्वद्वदित्यर्थः, अनेन दृष्टान्तद्वयेन धर्मधर्मिभावा-
 नन्वन्माया प्रामाणिकत्वादोषत्वमित्युक्तं भवति, धर्मिणो नुद्ध्या पृथक्त्वे धर्मे व्यभिचारमाशङ्क्य निषेधति-न च धर्मिण (१४)

लघुगणारभरूपैकस्य भावस्य दृष्टावपि तत्त्वेनावर्णनाच्च विरोध इत्याद्यहं कथाह—‘धर्मिमात्रेऽपीत्यादि’ (२२६-१-१३) न हि शब्द-
दर्शने घर्म्यंशेऽभ्रान्तत्वं क्षणिकत्वाद्यंशे च भ्रान्तत्वमिति तत्साधनाय प्रवृत्तिरिति वक्तुं युक्तम्, निरंशो यस्तुन्यांश्चिक्रमत्यप्रमात्व-
योर्दुर्वचत्वादिति भावः । स्वभावातिशयप्रसङ्गा (१४) विदिति ज्ञानाकारमेदस्यार्थाकारमेदनियतत्वादिति भावः । यद्यपि पदा-
र्मस्य स्वतः स्वभावातिशयो न्नास्ति तथापि विजातीयमेदात् स्वभावातिशयो भविष्यतीत्याशङ्क्यामाह भाष्यकृत्—सदुत्पत्ती-
त्यादि (२२६-२ १)॥ तत एवेति (४) असत्त्वादिव्यावृत्त्यपेक्षया लाघवात् सत्त्वादेरेवाविद्याविशेषजन्यत्वकल्पनौचित्यादिति
भावः । अत एव त्रिविध सत्तमौपनिषदानामिति मन्तव्यम् । यदि च तत्त्वज्ञानदशायामपि सत्त्वाद्यनुभवाच्च तस्याऽऽ-
विद्यकत्वम्, तदाऽस्तु प्रमाणसिद्ध एवानन्तगुणात्मकस्वभावमेदो धर्मिणः, तत्त्वज्ञानमिस्तथानुभवादिति बोध्यम् । सवन्तरेति
(५) सवन्तर यद् घटवद्भूतल ततो विविक्तस्य, कैवलस्य भूतलस्य, असत्त्वव्यपदेशात् (५) घटाभावत्वेन व्यवहारविरत्यर्थः,
तथा च शब्दाद्यात्मनानुत्पत्तिमद् घटादि प्रसिद्धं तद्व्यावृत्त्योत्पत्तिमत्त्वं शब्दे सुवचमिति भावः । एवमप्रेऽप्यतद्व्यावृत्ति-
प्रसिद्धिर्योपादेशेन वाच्या । निःस्वभावेति (७) निषेधस्य विध्यवच्छिन्नत्वाद्विधिस्वभावमेदाभावे निषेधस्वभावमेदस्य
दूरापास्तत्वादिति भावः । ‘सतां हीति’ (७) गुणप्रधानभावो हि वैवर्धिकाः, विवक्षा च सत्येव यस्तुनि नासतीति विधेय-
निषेधयोरन्यतरप्रधानगुणभाव उभयस्वभावमेदमेवाक्षिपतीति भाष्यप्रतीकार्थः । ‘तद्व्यवहारस्यैवेति’ (११) व्यवहारा-
न्योन्याश्रयधानादित्वादोषः, यत्प्रतियोगिकत्वं यत्र नोपस्थितं तत्र विधामेण व्ययप्रतिबन्धाद्वेति मन्तव्यम् । ततो
(२२७-१-२) नीलादिविकल्पोत्पत्तेः, तद्वत् (२) नीलादिरूपव्यवस्थावत्, सुखादिव्यवस्थितिरपि कृतः सम्भ्रान्येत ? (२) ।

कथयिद्विशिष्टप्रतिभासात् । यद्यपि ते विशेषाः परस्परव्याप्यपूरण्यभाः काळादिभेदेषु सद्रूपविशिष्टाद्विग्रहाननीलादिनिर्भासवत् । यथा हि पित्रप्रतिभासात्वेकैव नुदिः, बाह्यचित्रविलक्षणत्वात् । इक्ष्वविचेचनं हि बाह्यचित्रमक्षय्यविवेचनाम् पुद्गेनीलायाकाया इति चित्रज्ञानमज्ञयविवेचन नीलादिनिर्भासभेदेत्येकमिष्यते, तथा जीवादिविशेषभेदेत्येक सद्रूपम्, काळभेदेषु सद्रूपाएवक्षय्यविवेचनत्वात्, देशभेदेषु वा ततस्तेषां विवेचयितुमशक्येऽकारभेदवत्, ततस्तेषां कदाचित्कचित्कथंचिदपि विवेचने स्वरूपाभावमसद्भात् । सामान्य-विशेषतन्मवायवधभागमायादिब्रह्म सद्रूपाद्विवेचनेषु जीवादीनां नामाव इति चेत्, न, तेभ्यमपि सद्रूपवर्तत्वात् सद्रूपविवेचनासिद्धेः, अन्यथा भवेयत्वायोगादवस्तुत्वप्रसङ्गे, सर्वथा सत्त्वादिभस्यासत्त्वनिर्णयात् । ततो जीवादिविशेषाः काळादिभेदेषु एवादिकं द्रव्यम्, सद्रूपाविशिष्टत्वानीलादिनिर्भासभेदेषु क्षान्तरूपाविशिष्टत्वादेकचित्रज्ञानवत् ॥ इति प्रथमो मङ्गः (१) ॥

तथा जीवादिविद्येयाः स्यादनेकत्वमाशङ्क्यन्ति, भवेन दर्शनात् संख्यासंख्यावर्षवत् । न हि संख्यासंख्यावतोभेदेसादृशी विशेष(वि-
ज्विये)(क्षि)ग्वयिकल्पः कुण्डलिक्त् क्षीरोत्पन्नश्चेति, यतः सौमस्तयोरेव मन्येत । न च भेदैकान्ते तद्वत्ताडस्ति, व्यपदेशनिमित्ताना-
भावात् । संख्यावानर्धे इति व्यपदेशनिमित्त समवाय इति चेत्, न, तस्य कथञ्चिदावात्मबहूपत्ये भेदैकान्वासिद्धेरर्थेक्षेयिकमतविरोधात् ।
पदार्थान्तरत्वे सकयासंख्यावतोः समवाय इति व्यवदेशनिमित्तमावाः । विशेषणविशेष्यभावो व्यपदेशनिमित्तमिति चेत्, न, तस्यापि
वतो भेदे व्यपदेशनिमित्तान्तरापेक्षणात्पर्यनुयोगानिष्टुप्तेरावस्थाप्रसङ्गाच्च । तस्मादेव कथञ्चिदेव सकयासंख्यावतोः स्यभावभेदं पश्यसि,
तद्विशिष्टधिकरूपनात्कविशिर्णेयेष्वन्यत्र संज्ञाद्वर्णैरसादिवदिति । तदेव सर्वं सिद्धं स्यादनेकम् ॥ इति द्वितीयो भागः (२) ॥

क्रमार्षिवद्व्याख्यादुभयम् (३) ॥ साहायक्य, वस्तुमसृष्टेः (४) ॥ स्वादेक्यकृत्य, स्वलक्षणस्यैकस्य वस्तुमसृष्ट्यात्

(५) ॥ स्यादनेकावक्तव्यं, तस्यानेकस्यापि यत्कृतशक्तेः (६) ॥ तत एव श्यादुभयावक्तव्यम् (७) ॥ इति सप्तभङ्गीप्रक्रियायोजन-
मतिदेशवचनसामर्थ्यादवसीयते ॥ तत एव चैकत्वमेकधर्भिणि स्वप्रतिषेधेनानेकत्वेनाविनाभावि, विशेषणत्वाद्वैधर्म्याविनाभाविसाध-
र्म्यवद्भेतौ । अनेकत्वं स्वप्रतिषेधेनेकत्वेनाविनाभावि, विशेषणत्वात् साधर्म्याविनाभाविवैधर्म्यवद्भेतौ । एवं तदुभयादयोपि स्वप्रति-
षेधेनाविनाभाविनो विशेषणत्वाद्विशेष्यत्वाच्छब्दगोचरत्वाद्विनाभावस्वसाध्येतरापेक्षया हेत्वहेत्वात्मकसाधनधर्मवदित्यपि नयोज-
नमविरुद्धमवबोद्धव्यम् । विशेषणत्वादेः साधनधर्मस्यापि स्वविशेष्यत्वादेः स्वप्रतिषेधेनाविनाभाववित्त्वसिद्धेर्न तेन
विशेषणत्वाविदेतोर्व्यभिचारः । नापि विशेष्यत्वस्य, स्वविशेषणत्वादेः स्वप्रतिषेधेनाविनाभाववित्त्वात् । शब्दगोचर-
त्वस्य च शब्दान्तरागोचरस्य स्वप्रतिषेधेनाविनाभाववित्त्वात्, वस्तुत्वधर्मस्य च वस्तुत्वधर्मस्य वस्तुत्वरूपस्य तत एव व्यभिचारित्वाश-
ङ्कापि न कर्तव्या, अनेकान्तबादिनां तथाप्रतीतिर्विरोधाभावात् । एवमेकत्वानेकत्वाभ्यामनवस्थितं सप्तभङ्गामारूढं जीवादिवस्तु,
कार्यकारित्वान्यथानुपपत्तेः । सर्वथैकान्ते क्रमाक्रमाभ्यामर्थक्रियाविरोधादित्याद्यपि योजनीयम् ॥ २३ ॥

प्रज्ञाधीशप्रपूज्योज्ज्वलगुणनिकरोद्भूतसत्कीर्तिसम्प-द्विद्यानन्दोदयायाऽनवरतमखिलकृशनिर्गशिनाय ।

स्ताद्रीः सामन्तभद्री दिनकरुचिजित्सप्तभङ्गीविधीद्धा, भावाधेकान्तचेतस्तिभिरनिरसनी वोऽकलङ्कप्रकाशा ॥१॥

इत्याप्तमीमांसासङ्कृतौ प्रथमः परिच्छेदः ॥

परम इति (२२८ २-२०) परैर्ज्ञानिभिर्मोषत इति परमः सर्वशुद्ध इति यावत् । 'तवपेक्षयेति' (१०) तथा च व्यबहारे-
 कत्वस्य प्रत्याभिज्ञासाधनप्रमाणकत्वेऽपि सदमावेऽपि सप्तद्विभुक्तवस्य सर्वद्रव्यमैकत्वस्य न दुष्टमित्युक्तं भवति । अत्र च
 व्यबहाररूपापेक्षाधीकृतमेकत्व सर्वव्यक्तित्वावच्छिन्नम्, सप्तद्विभुक्तं च तद्विजात्यवच्छिन्नम्, प्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदसत्त्वे-
 ऽन्यथा च शुद्धं सामान्यधर्मिणि प्रतीयते, सोऽयं तत्तादीयोग्य सर्वो षट् एकः सर्वमेकमित्यादिप्रयोगादिति विवेका । अथ
 सप्तद्विभुक्तमेकत्व कथं सप्तद्विभुक्तव्ययः स्यादिति चेत्, अनादित्वेनायं दोषः परिहरणीयः । पूर्वपूर्वसप्तद्विभुक्तस्यैकत्व-
 रस्योचरोत्तरसप्तद्विभुक्ता विषयीकरणसम्भवात् द्वित्वादिवदस्यैकत्वस्यापेक्षापुद्विच्यङ्गत्वपक्षे तु नाग्राह्यापवप्रसरोऽपि, यथा
 वैकल्यद्वित्वादेः कथञ्चिदपेक्षापुद्विच्यङ्गत्वं जन्यत्व च तथा व्यवस्थापितमस्माभिर्नयान्मृततरङ्गिण्यां महता प्रपञ्चेनेति सत
 एव तदवगन्तव्यम् । 'अपरे स्थिति' (११) न परेऽपरे सप्तदनयमवलम्ब्यातिपरिणामेन प्रपृष्टा धेवान्तिन इत्यर्थः । सन्मत
 एव सकलमेवप्रपञ्चस्य पाषावधीभूतसर्वप्रलोपादानकत्वादिति ज्ञेयम् । स्याद्वावाचक्यमे पुनरेतन्मतं न शोषयमम्,
 जीवादिमेदानां त्रैलक्षण्यान्वितत्वेन कथञ्चित्कार्यत्वे तदुपादाने सतीत्यभागे तदन्तर्मविनापि कार्यत्वस्य सदान्तरोपादानत्वस्य
 च कल्पनायामनवस्थाप्रसङ्गादूर्ध्वतासामान्यस्यैकस्य सप्तद्वयो भवेऽपि ज्यास्या तदयोगात्, अन्यथा तस्य जीवाजीवोभया-
 रम्भकत्वेन तृतीयराशिप्रसङ्गात्, यदि चेदमेकत्वं न द्रव्यत्वापादकं किन्तु सर्वाधारत्वापादकमिति नोक्तदोष इति विभाष्यते,
 तदा प्राचीनमतस्यैवायं पुनः प्रसक्तः, शुद्धिप्रत्यासत्त्या नगरादिवदेकत्वेन विवक्षितस्य सद्रव्यस्य जीवादिमेदाधिष्ठानत्वोपपा-
 दनात्, एवं सत्यनपेक्षितद्रव्यार्थिकनयामिमत्तं वर्णनाहेतुः कालाख्यमेव सद्रव्यमुपतिष्ठते, युक्तं चेत्तद्, कालस्यरूपेभ्यरादिनये

सकलभेदोपादानत्वेन कालस्वरूपस्य सद्भव्यस्येश्वरत्वोक्तौ सकलनयमये भगवत्प्रवचने दोषाभावात्, विवेचितं चैतत्तत्त्वं तर्कानु-
सारिण्यां तत्त्वार्थटीकायामस्माभिः ॥ कथञ्चिद्विशिष्टप्रतिभासात् (२२९-१-१) बौद्धैकत्वानुविद्धभेदप्रतिभासादित्यर्थः ।
विशिष्यत इति विशिष्टं भेदः, उक्तमेव कथञ्चित्प्रतिभासं आख्येण समर्थयन्नाह—‘यद्यपीति’ (२२९-१-१) यद्यपीत्युक्तेः
कालादिभेदेऽपीत्यत्र तथापीति गम्यम् । आख्यचित्रविलक्षणत्वात् (२) ग्राह्यनानारूपभिन्नत्वात्, शक्यविवेचनं हीति (२)
भिन्नार्थैकत्वादेकत्रापि च धर्माणि स्फुटावच्छेदकमेवादित्यर्थः । अशक्यविवेचनाञ्चेति (२) अस्फुटावच्छेदकत्वादि-
त्यर्थः । विवेचने (४) सत्त्वात् पृथक्कृत्य विवक्षणे, सामान्येति (४) पराभिमतसामान्यादिवदित्यर्थः । यथा हि पराभिमतः
सामान्यादिपदार्थः सत्त्वाभावाभिः स्वरूपस्तथा सत्त्वाद्विविक्तो जीवादिः स्यादिति तत्त्वम् । सद्भिवर्त्तत्वात् (५) सद्भिर्दोष-
त्वात्, विशेषे च सर्वथा सामान्यभेदस्यासम्भवादित्यर्थः । विशेषे (शि)ष्यविकल्पः (९) इदमेतदिदं चैतदिति विभज्य निश्चयः ।
व्यपदेशनिमित्ताभावः (११) पदार्थान्तरभूतस्य समवायस्यैकत्वेनाभ्युपगमात् सङ्ख्यावत्येव सङ्ख्यासमवायो नान्यत्रेति
नियामकाभावादित्यर्थः । विशेषणविशेषोऽयं भावः (११) आधारार्थेयभावः, तथा च समवायस्यैकत्वेऽपि समवायसम्बन्धा-
वच्छिन्नतत्त्वधारताया अतिरिक्तत्वान्नातिप्रसङ्ग इति भावः, तस्या अप्यतिरिक्तत्वे तत्सम्बन्धान्तरगवेषणयाऽनवस्था, अनति-
रिक्तत्वे तु तादात्म्यमेव सम्बन्धतयाऽवश्यमाश्रयणीयमित्यभिप्रायवानाह—तस्यापीत्यादि (११) ॥ अयं (१२) सौगतौ वैशे-
षिको वा, वर्णरसादिवदिति (१३) यथैकत्र मातुलिङ्गे वर्णरसयोर्भेदेन सत्त्वमेकस्य निर्णयेऽप्यन्यस्य संशयात्तथा सङ्ख्या-
सङ्ख्यावतोरित्यर्थः, क्रमार्पितद्वयात् स्यादुभयमित्यादि (१४) मङ्गयोजनं प्राग्वदुपयुज्य विधेयमिति श्रेयः ॥ २३ ॥

वित्तताविधिनिषेधैकत्वनैकत्वमार्ग-प्रसूतनयतरङ्गा सप्तमङ्गी अवन्ती ।

इयमुक्तमभद्रोत्तिष्ठतवाधद्रुमौघा, जयति शुनिमरालैः सर्वतः सेव्यमाना ॥ ३ ॥

पदतर्कांशुधिसम्प्लवण्यसनितां व्यालोढन विक्षुप-

ग्रन्थानां सितवाससां च समये निःशङ्कसङ्कीर्णनम् ।

जानन्तु प्रतिवादिनः सहृदयाध्वानन्दिनः सन्तिष्ठतः ।

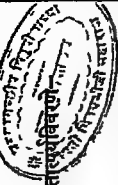
सम्भाव्येति श्रुतो विनोदरसिकैरस्माभिरेवः अमः ॥ ३ ॥

इति चादिश्रीलक्ष्म्यरमप्रसजगदृगुक्तयिदधारकमहारकश्रीहीरविजयसुरीश्वरशिष्यधिरःकोटीरहीर-
महोपाध्यायश्रीकल्याणविजयगणिशिष्यावतंसपंडितश्रीलाभविजयगणिशिष्यमुक्त्यपंडितश्रीजीतविजय-
गणिसतीर्णालङ्कारपंडितश्रीनयविजयगणिचरणकमलचबरीकेण पण्डितश्रीपद्मविजयगणिसहोदरेण महो-
पाध्यायश्रीयशोविजयगणिना विरचितेऽष्टसहस्रीतात्पर्यविवरणे प्रथमः परिच्छेदः ॥

॥ अष्टसहस्रीतात्पर्यविवरणे प्रथमः परिच्छेदः समाप्तः ॥

॥ ॐ ॥

॥ आसमीमांसा-तन्त्राप्यसंवलिताष्टसहस्रीवृत्तिसमन्विताष्टसहस्रीतात्पर्यविवरणे

॥ द्वितीयः परिच्छेदः ॥

श्रोतव्याष्टसहस्री श्रुतैः किमन्यैः सहस्रसंख्यानैः । विज्ञायते यदीदं स्वसमयपरसमयसम्भावः ॥ १ ॥

अद्वैतैकान्तपक्षेऽपि दृष्टो भेदो विरुध्यते । कारकाणां क्रियायाश्च नैक स्वस्मात्प्रजायते ॥ २४ ॥

सरापेकान्तैषु दोषोक्तानामभिहितवाचार्थैः केवलमद्वैतैकान्ताभ्युपगमात्, न तावता नैकान्तसिद्धिरिति चेत्, न, प्रत्यक्षाविविधो-
धात् । न हि कस्यचिदभ्युपगममात्रं प्रमाणसिद्धिः क्रियाकारकभेदं प्रतिरुपयति, क्षयिकाम्युपगममवत् । नन्विदमभ्युपगमेव सलक्ष्यते । “अद्वैत-
वैकान्त्य, द्वाभ्यामित्तीति, द्वैतमेव द्वैत, न द्वैतमद्वैतम्” इति व्याख्यानात् । तस्यैकान्तस्तदेवेत्यभिनिवेशः । तस्य पक्षः । प्रतिसाम्युपगममा-
त्रम् । तस्मिन्मपि दृष्टः साक्षात्कृतोऽनुमितश्च कारकाणां कर्त्रादीनां क्रियायाश्च स्वान्तर्गमनादिरूपाया निव्यवस्थान्दस्वभावायाः परित्यक्त्यरूपा-
याश्च भेदः प्रत्यक्षेणानुमानेन च विरुध्यते, तदभ्युपगममात्रस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणासिद्धिक्रियाकारकभेदप्रतिरोधित्वासंभवात् क्षयिकत्वाभ्यु-
पगममप्यदिति सात्पर्यव्याख्यानामकलङ्कदूरेषामाप् ॥ न हि कारकभेदः प्रत्यक्षादिनाऽद्वैतेषु विरुध्यते, पादपत्यैकस्य युगपत्कमेव वा कर्त्रोपादे-
ककारकात्मकत्वप्रतीतिः । क्रियानानात्वसत्येकस्य तथैव न प्रतिविध्यते, देशाद्यपेक्षया गमनागमनयोः स्थानशयनयोर्वा सश्रुदपि निश्च-

यात् । तद्वेकमपि परब्रह्म सकलक्रियाकारकभेदात्मकतया न विरोधमध्यास्ते, तथा प्रतिभासवैचित्र्येकत्वाव्याघाताश्चिन्नानवदित्य-
परः, सोप्येवं प्रष्टव्यः । क्रियाकारकभेदप्रपञ्चः किमजन्मा जन्मवान्वा ? न तावदजन्मा, कादाचित्कत्वात्, यस्त्वजन्मा स न कादा-
चित्को यथात्मा, कादाचित्कश्चायं, तस्मान्नाजन्मेति त्रायकसद्भावात् । जन्मवैश्वेत्, कुतो जायते इति वक्तव्यम् ? परमपुरुषादेवेति चेत्,
कथमद्वैतसिद्धिः ? कारणकार्ययोर्द्वैतप्रसिद्धेः । क्रियादिकार्यस्य ब्रह्मणोनन्यत्वाद्वैतमेवेति चेत्, कथं स्वस्मादेव तस्य जन्म युज्यते ? कथं च
कार्योदमित्रस्य ब्रह्मणोऽकार्यत्वम् ? यतो नित्यत्वं स्यात् । परस्माज्जायते इति चेत्, द्वैतसिद्धिः, पुरुषात्परस्य क्रियाकारकभेदहेतोरभ्युपगमात् ।
परस्यानाद्यविद्यारूपत्वादकिञ्चिद्रूपस्य द्वितीयत्वायोगात् द्वैतसिद्धिरिति चेत्, कथमकिञ्चिद्रूपस्य कारणत्वम् ? कार्यस्याप्यकिञ्चिद्रूपत्वा-
वदोप इति चेत्, किमिदानीं त्वरविपाणादश्वविपाणस्य जन्मास्ति ?, नेति चेत्, कथमविद्यात्मनः कारणाद्विद्यात्मकार्यस्योत्पत्तिः ?
माहेन्द्रादिषु मायामयादेव पावकादेस्तथाविधधूमादिजन्मदर्शनाददोष इति चेत्, न, तत्रापि पावकधूमादोः सर्वथा मायामयत्वसिद्धेः ।
न हि तत्प्रतिभासयोर्मयारूपत्वम्, स्वसंवेदनसिद्धत्वात् । नापि बहिःसाम्रव्यादिरूपयोर्मयास्वभावत्वम्, व्यभिचारित्वाभावात् । तद्वि-
शेषाकारयोर्मयारूपत्वमिति चेत्, न, तद्विविक्तवस्तुव्यतिरेकेण मायायाः संभवाभावात् । तथा क्रियाकारकभेदप्रपञ्चाकारविविक्तपरब्रह्म-
व्यतिरेकेणाविद्यायाः संभवाभावे कथं वेदान्तवादिनामविद्यातः कार्यस्याविद्यात्मनो जनने स्वस्मादेव स्वस्य जन्म न भवेत् ? तच्च
प्रमाणविरुद्धं न शक्यं व्यवस्थापयितुं नैरात्म्यवत्, क्रियाकारकभेदोऽयं न स्वतो जायते परतो वा, अपि तु जायते एवेति सुषुप्तायते,
प्रतिपत्त्युपायाभावात्, दृष्टेर्विरोधप्रसङ्गात् । न हि किञ्चित्त्वस्मान् परस्माच्चजायमानं जन्मवदेव दृष्टमिष्टं वा, येन तथा प्रतिपत्त्यु-
पायरहितं ब्रुवाणः सुषुप्तमिवात्मानं नाचरेत् । तस्माद्यदृष्टविरुद्धं तत्र समञ्जसं यथा नैरात्म्यम् । विरुध्यते च तथैवाद्वैतं क्रियाकारक-

भेदप्रत्यक्षादिभिः । एकस्मिन्नपि क्रियाकारकभेदप्रत्यक्षादेः संभवात् स्वप्रसंवेदनवत् कथमद्वैतं पिकद्वमिति चेत्, न, स्वप्रसंवेदनस्याप्ये-
 कत्वे तद्विरोधस्य तदवस्थत्वात् । तत्रान्यदेव हि क्रियाविशेषसंवेदनं स्ववासनोत्पत्तम्, अन्यदेव च कारकविशेषसंवेदनं प्रत्यक्षमनुमानादि-
 बा, न पुरोक्तमेव, तदेतदुवाचनभेदाभावात्प्रसङ्गात्, आग्रहाद्यामिव स्वप्नादिदशायामपि पुसोऽनेकज्ञत्वात्मकस्य क्रियाकारकविशेषप्रति-
 भासयैषिष्यव्यवस्थितः । कस्यपिदेकरूपस्यात्मगतादेरप्यनेकान्तवादिनामनेकक्रियाकारकविशेषप्रतिभासाच्छम्भनस्यसिद्धेर्विकटमेतत्प्र-
 त्यक्षादिभिरद्वैतम् । न हि करोति कुम्भं कुम्भकारो दण्डादिषा, भुङ्क्ते पाणिनौदनमित्यादिसत्त्वार्थं भ्रान्तम्, वेगाद्वैतस्य विशेषकं
 न स्यात् । सर्वत्र क्रियाकारकादिरूपं कथंचिक्रियम्, भिन्नप्रतिभासित्वात्पुनपत्तेरित्यनुमानं वा जना पीवा इत्यादिप्रवचनं वा न
 विभज्याकान्तम्, येनाद्वैतं न विकम्प्यात् । स्वादाकूटं 'विद्यादापर्मं प्रत्यक्षारि मिथ्यैव, भेदप्रतिभासित्वात् स्वप्रप्रत्यक्षादिवत्' इति,
 तदसत् । प्रकृतानुमाने पक्षेदेदुष्टान्वमेवमतिधासस्याभिप्यत्वे तेनैव हेतुर्गर्भविधारत्, तन्मिथ्यात्वे तस्मादनुमानात्साध्याप्रसिद्धेः ।
 पराभ्युपगमात्प्रत्यक्षविभेदप्रतिभासस्याभिप्यत्वे न दोष इति चेत्, न, स्वपराभ्युपगमभेदयतिभासेन व्यभिचारत् । तस्यापि पराभ्युपग-
 मान्तरावभिप्यत्वात्प्रायोगाभावे स एव तद्वैदप्रतिभासेन व्यभिचार इति न कथिष्यवतिष्ठेत् । कस्मिन्नाह 'प्रकाद्वैतस्य सविन्मात्रस्य एवतः
 सिद्धस्य क्रियाकारकभेदप्रत्यक्षादीनां भावकस्य भावात्तेषां भ्रान्तत्वम्, ततो न तद्विरोधकत्वम्' इति, तदपि न स्वीयीयः, तथा सति भाव-
 बाधकयोर्भेदात् द्वैतसिद्धिप्रसङ्गात् । न च परोपगममात्राच्योर्भाव्याधकभावः, परमार्थवत्त्वदभावापत्तेः, प्रतिभासमात्रवत्प्रतिभास-
 मात्रविशेषस्यापि सत्यत्वसिद्धेरेकान्तव्यवस्थानात् । तदेकान्ततः पुरुषाद्वैतं प्रत्यक्षादियिकटमेव ॥ ४४ ॥

यत्तीर्थं विमले क्रियोज्ज्वलगुणैः ससेचिते साधुभिः, गच्छः स्वच्छतरस्तापाह्वय ॥ प्राप्तः प्रसिद्धिं पराम् ।

समाचार्यपि चारुतामचकलत्तत्रैव मैत्रीगृहे, तं श्रीवीरजिनेन्द्रमप्रतिहृतानन्दाय वन्दामहे ॥ १ ॥
सन्नयोत्प्रेक्षयाऽकम्प-सम्प्रदायाश्रयान्मम ॥ व्याख्यातुर्जनतन्त्राणां विभ्रं हरतु भारती ॥ २ ॥

अद्वैतकान्तनिरासपूर्वमेकत्वपृथक्त्वसप्तभङ्गीसाधनायोपक्रमते-अद्वैतैकान्तपक्षेऽपीत्यादिना ॥ नन्विदमित्यादिर्भाष्यतात्पर्यार्थो वृत्तिकृतैव प्रकाश्यते, तेन ननुरक्षमार्थो, न तु पूर्वपक्षार्थः, तदुपमर्दाभावादिति मन्तव्यम् । इदमद्वैतैकान्तवाधुक्तम्, तस्मिन्नपि व्याख्याताद्वैतस्वीकारेऽपि, क्रियाकारकमेदप्रतिभासो बाधितो भविष्यतीत्यत आह-‘ तदभ्युपगममात्रस्येति ’ अद्वैताभ्युपगममात्रान्न तद्बाधोऽन्यच्च बाधकं न पश्याम इत्यबाधितक्रियाकारकमेदप्रतिभासादद्वैतपक्षो मिथ्यैवेति भावः । पारमार्थिकेऽद्वैते औपाधिकः क्रियाकारकसम्बन्धभेदो न विरोधमावहतीत्याशङ्कते-न हीत्यादिना, अपरोऽद्वैतवादी, परमार्थतो भेदाभावे प्रपञ्चब्रह्मणोः कार्यकारणभावो दुर्घट इति वक्तुमुपक्रमते-सोऽप्येवं प्रष्टव्य इत्यादिना ॥ कथञ्चेति, न च कार्यं ब्रह्मैव ब्रह्म च कार्यदशायां कार्यमन्यदा चाकार्यमित्येवमभेदेऽपि सुवर्णतद्विकारवत् कार्यकारणभाव इति शङ्कनीयम् । एवं सति भेदाभेदवादप्रसङ्गात्, कार्यदशायामपि तदभिन्नत्वे कूटस्थत्वव्याघाताच्च, तर्हि प्रपञ्चोऽविद्याजन्मास्त्वित्याशङ्क्य निषेधति-परस्मादित्यादिना ॥ ‘ अकिञ्चिद्रूपस्येति ’ अविद्याया असत्त्वाया द्वितीयायाः कारणभूताया अभ्युपगमेऽपि सदद्वैताव्याकोपादित्यर्थः । माहेन्द्रादिष्विति उड्डीशादिग्रन्थप्रसिद्धेन्द्रजालादिकर्मसु, तद्विदोषाकारयोरिति अतद्देशस्थयोरपि तद्देशत्वेन प्रतीयमानयोरित्यर्थः । ‘ तद्विचिक्तेति ’ अन्यदेशे तत्सत्त्वान्न सर्वथा मायामयत्वमिति भावः । प्रतिपन्त्युपायाभावादिति, न चाकस्मादेवोत्पत्तेरयमदोषः, तत्पक्षस्य “ हेतु-

भूतिनिषेधो न " इत्यादिना पञ्चभिर्विकल्पैक्यनादिभिर्दूषितत्वाद्, न चानुपाख्यादुत्पत्तिषष्ठोऽद्रव्यः, तादृशादेवाविद्या-
विलासात् प्रपञ्चोत्पत्त्यभ्युपगमादिति वाच्यम्, अविद्यातत्कार्यस्यानुपाख्यत्वे तन्निष्ठोत्पत्त्यात्मस्वरूपत्वेनानिमोक्षापातात्,
अतिरिक्तायास्तत्त्वास्तत्त्वन्वयस्य चात्मन्यभ्युपगमे तु शुक्तावयवि द्वैतप्रसङ्गादिति न किञ्चिदेतत् । एकस्मिन्नयमिति यथैक-
स्मिन् स्वप्नज्ञाने गजहुरगादीनामनेकेषां प्रतिभासनं तथा परब्रह्मण्येकस्मिन् घटपटादिभेदानां भानभद्वैतपक्षेऽप्यविरुद्ध-
मिति भावः । एकत्वे सर्वैकत्वे, तद्विरोधस्य क्रियाकारकभेदप्रत्यक्षादिविरोधस्य, अनेकशयत्वात्मकस्येति अन्यथा
जाग्रत्स्वप्नविशेषस्य स्वभावान्तरविशेषस्य चानुपपत्तेरिति भावः । न च जाग्रत्स्वप्नारम्भकाज्ञानविशेषात् स्वप्नविशेषार-
म्भकतद्विशेषात् तदुपपत्तिर्मूलाज्ञाननिष्ठशक्तिविशेषादेति वाच्यम्, तस्य कर्मवच्छक्त्यतिरिक्तत्वे भानाभावात्, तत्कार्य-
क्रियाकारकप्रतिभासभेदानामन्तःकरणधर्माणामात्मनि भानाभ्युपगमेऽन्यथाख्यात्वापत्तेः, आत्मनिष्ठानामनिर्वचनीयानां तेषा-
मभ्युपगमेऽन्तःकरणात्माधारभेदेन तस्येतरविवेकस्य विना शक्यं दुष्करत्वाद्, विविधप्रतिभासादितन्निष्ठानन्तरमार्गविरुद्ध-
नार्यां महागौरवेणारमणिष्ठानामेव तेषां परिकल्पनोचितत्वाद्, आत्मनि कौटस्थस्य ब्रह्माद्वैतस्य च विल्वनक्षीर्णत्वादिति दिग् ।
अथैकस्य निरंशस्यातमाकाशादेरनेककारकायात्मनत्वं यथा तथा ब्रह्मणोऽपि भविष्यतीत्याशङ्कायामाह- ' कस्यचि-
दित्यादि ' ॥ तथा चानेकान्तावलम्बनं विनात्माकाशादेरप्यनेककारकालम्बनत्वमशुक्तमिति न तद्वद्वहन्तेनाद्वैतावि-
रोध इति सिद्धम् । क्रियाकारकभेदप्रतिभासस्य मिथ्यात्वात्चेन नाद्वैतधीविरोध इत्याशङ्क्य निराकरोति-स्यादाकृतमित्या-
दिना ॥ पराभ्युपगमादिति एव हि वन प्राविमासिक्कममिथ्यात्व सिद्धं तादृशे च पारमार्थिक मिथ्यात्वमिति

अष्टसहस्री
विवरणम् ॥
॥ २३४ ॥

न व्यभिचार इत्यर्थः ॥ 'स एवेति' विशेषेऽनुगभाभावेन सामान्यत एन मिथ्यात्वस्य साध्यत्वादिति भावः । न च तत्त्व-
ज्ञाननाशयतावच्छेदको धर्मः परमार्थतो मिथ्यात्वमद्वैतसिद्धेः पूर्वं सिद्ध इति तत्साध्यत्वप्रत्याशापि दत्तपदेति स्मर्त्तव्यम् । अद्वै-
तधीरेव महावाक्यजनितत्वेन निश्चितप्रामाण्यत्वात् क्रियाकारकभेदप्रतिभासविरोधिनी, न तु स तद्विरोधी, सन्दिग्धप्रामाण्य-
कत्वेन दुर्बलत्वादिति कस्यचिन्मतस्तथापयति-कश्चिदाहेत्यादिना ॥ तथापि बाध्यबाधकबलादेव द्वैतसिद्धिः स्या-
दिति समाधत्ते-तदपि न साधीय इत्यादिना, एतेनात्मविषयकापरोक्षभ्रमनिवर्त्तकत्वेनात्मद्वैतापरोक्षज्ञानमेव चलवत्, तच्च
सकलभेदप्रपञ्चनाशकमिति तत्सिद्धौ द्वैतबाध इत्यप्यपास्तम् । आत्मसाक्षात्कारेण देहादावात्माभेदभ्रमनिरासे तद्भेदस्यैव
परमार्थतः सिद्धेः । निर्विकल्पकस्य भ्रमाविरोधित्वेन सविकल्पात्मसाक्षात्काराश्रयणे ब्रह्मणो निर्द्धर्मकत्वव्याघाताच्च । किञ्च
महावाक्यजन्यापरोक्षवृत्तिविषयैव ब्रह्मणो दुर्घटा निर्द्धर्मकत्वहानेरिति, कथं तदद्वैतधियो चलयन्त्वम्, एतेन मिथ्याज्ञानवास-
नानाशकत्वं तत्त्वज्ञानस्य वैजात्यैव, न तु तत्र समानप्रकारकत्वमपि तन्वमित्युक्तावपि न क्षतिरिति दिग् ॥ २४ ॥

तथास्मिन्नद्वैतकान्ते दूषणान्तरमुपदर्शयन्तः प्राहुः ॥

कर्मद्वैतं फलद्वैतं लोकद्वैतं च नो भवेत् । विद्याऽविद्याद्वयं न स्याद्वन्धमोक्षद्वयं तथा ॥ २५ ॥

लौकिकं वैदिकं च कर्मेति वा कुशलभङ्गशलं च कर्मानुष्ठानमिति वा पुण्यं पापं च कर्मेति वा कर्मद्वैतं न स्यात् । तदभावादि-
हामुत्र च श्रेयःप्रत्यवायलक्षणं फलद्वैतं न स्यात्, कारणाभावे कार्यस्यानुत्पत्तेः । तत एवेहलोकपरलोकलक्षणं लोकद्वैतं न स्यात् । कर्मो-
द्विद्वैतस्यानाद्यवियोपदर्शितत्वादोप इति चेत्, न, धर्मोऽधर्मोऽद्वैतस्याभावे विद्याविद्याद्वयस्यासंभवाद्बन्धमोक्षद्वयवत् । पूर्वोक्तविद्योऽयदेव

विद्याविद्याद्वय बन्धमोक्षद्वयं च, परमार्थतत्त्वदर्शभवात् " न बन्धोस्ति न वै मोक्ष इत्येषा परमार्थता " इति प्रवचनान् प्रतिभासमाश्रय्य परब्रह्मण एव सात्त्विकत्वादिति चेत्, न, नैरात्म्यस्यापि सात्त्विकत्वापेक्षेतत्त्वकल्पनाया नैष्कल्याविशेषात् । सर्वो हि प्रमाणप्रत्ययनीकं स्वमनीषिकमिरद्वैतमन्यद्वा किञ्चित्कलमुद्दिश्यारपयेत्, अन्यथा तत्त्वमि प्रवर्तनायोगात्वेधाप्युक्तैः । तथाहि । पुण्यपापमुल्लुःखेहपरलोकचिन्तेतरबन्धमोक्षविशेषोपरहित प्रेक्षापूर्वकारिभिरनामयणीयम् । यथा नैरात्म्यदर्शनम् । तथा च प्रस्तुतम् । तस्मात्प्रेक्षापूर्वकारिभिरनामयणीयम् । इति न तद्विज्ञासापि नेयसी ॥ २५ ॥

‘ नैरात्म्यस्यापीति ’ बौद्धदृष्ट्या तत्रापि स्वागमजन्यतत्त्वज्ञानविषयत्वाविशेषात्, नैष्कल्याविशेषादिति व्यपगम्य रमाद्यदूषणस्य भूषणताया उभयमतेऽपि सुवचत्वादिति तात्पर्यम् । ‘ यथा नैरात्म्यदर्शनमिति ’ न च प्रमाणमवेपणया प्रतिभासस्यावश्योपस्थितत्वाचक्येदस्योपाधिभिरेवोपपत्तेस्तस्य प्रागभावपञ्चसप्रतियोगित्वकल्पने गौरवाभित्यचिदात्मसिद्धिरेव नैरात्म्यसिद्धिमुपहन्तुं प्रगल्भत इति मधुसूदनसरस्वत्युक्तमपि द्योदधमम्, ग्रामाणिकस्य प्रतिभासस्य व्यसप्रागभावाप्रतियोगित्वकल्पनापेक्षया तत्प्रतियोगिताकल्पन एव लापवाद्, अज्ञातासरसरीकारे गृहाद्वहिर्निर्गतस्य पुत्राद्यभावश्च ज्ञेयोरऽधिस्ताडनादिप्रसङ्गस्य च नैरात्म्यवादे यौद्धस्येव दृष्टिसुष्टिवादे चेवान्तिनोऽपि वज्रलेपत्वाद् । वस्तुतः स्वाभि-कदण्डपटादिकार्यकारणभावतुल्यत्वात् यागस्वर्गादिकार्यकारणभावानां वैदिककर्मभात्रेजान्मासाद्वेदान्तधर्मश्रद्धावतां न कदापि स्वोस्ताडनाद्विरतिः । अथेदग्दूषणास्पद दृष्टिसुष्टिवादं त्यक्त्वा व्यवहारवादं स्वीकुर्वन् धैवान्ती निर्दोषो भविष्यतीति चेत्, मैवम्, अव्यवहारिणस्तस्य केनापि व्यवहारिण्यव्यवहारनात्, मादृस्तत्र च प्रवेद्ययिष्यतीति चेत्, न, कर्मविधिरे-

पत्वाद्देवान्तानामग्रामण्यं वदता तेन तस्य दूरत एव वर्जनात् । आश्रयतां वा भाट्टमतं बलाद् व्यवहारवादे वेदान्ती, तथापि स्वर्गनरकादेव्यविहारिकपदार्थस्याविद्याजन्यस्योपगमे एकस्याविद्यानाशे स्वर्गनरकाद्युच्छेदाच्चिदुःखसुखं जगत् स्यात्, तत्तदविद्याजन्यतत्तत्स्वर्गनरकाद्यभ्युपगमे चापेक्षित्वेन तस्य प्रातिभासिकत्वमागतं, न व्यावहारिकत्वम्, मूलाज्ञानजन्य-यावत्पदार्थनाशः सर्वमुक्तावेव, तद्विलासजन्यस्त्वन्यदापीत्यदोष इत्यपि न क्षोदक्षमम् । एवं सत्यध्यारोपवाधक्रमेण प्रतिपुरुषं मोक्षोपायनानात्वेन प्रतिपुरुषं जगत्सृष्टिभेदापत्तेरसमाधानात्, कथं चावस्थितव्यावहारिकपदार्थाभ्युपगमे तं पारमार्थिकत्वेन पश्यतां योगिनां नात्यन्तभ्रान्तत्वम्, योगिनः प्रत्यविद्याशक्तिविशेषेण तत्र प्रतिभाससत्त्वमेव जन्यत इति चेत्, न, क्षणिक-वादिर्वैलक्षण्ये तत्र तदेत्यस्य वाच्यत्वात्, तथाऽप्यन्यं प्रति व्यावहारिके उभयप्रतिभासप्रसङ्गाच्च, तस्मादापेक्षिकसत्त्वं द्रुवाणो ज्ञानमात्रमभ्युपगम्य भेदमात्रमपहुवानो वेदान्ती माध्यमिकं नातिशयीतेति सुनिश्चिता नः प्रतीतिः ॥ २५ ॥

स्यान्मतं “ न ब्रह्माद्वैतं प्रमाणप्रत्यनीकत्वात् स्वमनीषिकाभिरारचितं, तस्यानुमानादागमाद्वा प्रमाणात्प्रसिद्धेः । तथा हि । यत्प्रति-भाससमानाधिकरणं तत्प्रतिभासान्तःप्रविष्टमेव । यथा प्रतिभासस्वरूपम् । प्रतिभाससमानाधिकरणं च सर्वम् । इति हेतोः परब्रह्म-सिद्धिः । न चायमसिद्धः, सुखं प्रतिभासते रूपं प्रतिभासते इति सर्वत्र प्रतिभाससमानाधिकरणत्वस्य प्रतीतेरन्यथा सद्भावासिद्धेः । अ-प्रतिभासमानस्यापि सद्भावे सर्वस्य मनोरथसिद्धिप्रसङ्गाच्च किञ्चिदसत्स्यात् । अथ प्रतिभासव्यतिरिक्तस्य प्रतिभासस्यार्थस्यान्तर्वहिर्योप-चारात्प्रतिभाससमानाधिकरणत्वव्यवस्थितेः प्रतिभासस्वरूपस्य मुख्यतोपपत्तेरसिद्धो हेतुरिति मतम्, तदप्यसम्यक्, प्रतिभास्यप्रतिभास-योस्तद्भावानुपपत्तेः । प्रतिभासस्य हेतुत्वात्प्रतिभास्योर्थ इति चेत्, न, प्रतिभासमात्रस्याहेतुकत्वात्कस्यचित्छेत्तुत्वायोगात् । तदहेतुकत्वम्,

अकादाचित्कत्वात्, अन्यथा कदापि चरभाष्यसङ्गात् । प्रतिभासालम्बनत्वात्प्रतिभास्योर्यो भवतीति चेत्, कुतस्तस्य प्रतिभासालम्बनत्वम् ? प्रतिभास्यत्वादिति चेत्, परस्परप्रत्ययम् । प्रतिभासालम्बनत्वयोग्यत्वादिति चेत्, तर्हि प्रतिभासस्वरूपमेव प्रतिभास्य, तस्यैव प्रतिभासालम्बनत्वोपपत्तेः, सर्वत्र प्रतिभासस्य स्वरूपाळम्बनत्वात् । तथा च कथं विषयस्योपचरितं प्रतिभाससमानाधिकरणत्वं, यतोऽसिद्धो हेतुः स्यात् । एवं एव नानैकान्विको, विरुद्धो वा, प्रतिभासान्तरऽप्रविष्टस्य कस्यचित्पि प्रतिभाससमानाधिकरणत्वायोगाद्देतोर्विषयबुद्ध्यभावात् । नाभ्यसिद्धिरपि हेतोः शङ्कनीया, सर्वस्य धर्मिणः परमस्य एवाभ्यस्यत्वात् ' प्रवेति प्रकृष्टाभ्येन कृञ्ज वसवमिधीयते । प्रकृत-त्वात्मकात्स्न्यस्य वै-क्षण्यं स्वतन्त्रे मयः ॥१॥ ' इति श्रुतिव्याख्यानात्, ततोऽनवद्यादेतोर्भवत्येवाद्देतसिद्धिः । तद्योपनिषद्वचनादपि ' सर्वं वै दत्स्वित् प्रकृष्टं ' इत्यादिभुविसङ्गात्वात्, ततस्तद्वान्तिनिराकरणात् " इति । तदेतद्विचिन्त्यं प्राहुः —

हेतोरद्वैतसिद्धिश्चेद्वैतं स्याद्धेतुसाध्ययोः । हेतुना चेद्विना सिद्धिर्देतं वाङ्मात्रतो न किम् ॥ २६ ॥

ननु च प्रतिभाससमानाधिकरणत्वादेतोः सर्वस्य प्रतिभासान्तरऽप्रविष्टत्वेन पुरुषाद्देतसिद्धादपि न हेतुसाध्ययोर्देतं भविष्यति, तादात्म्योपगमात् । न च तादात्म्ये साध्यसाधनयोस्तद्भावविरोधः, सत्त्वानित्यत्वयोरपि तन्माभावविरोधानुपपन्नात् । कल्पनाभेदादिह साध्यसाधनधर्मभेदे प्रकृतानुमानेपि कथमपि योद्वयोपकल्पितो हेतुसाध्ययोस्तद्भावविषादः, सर्वथा विज्ञेयमाभावेति चेत्, न, सत्त्वयोः सत्त्वानित्यत्वयोरपि कथंचित्तादात्म्यात् सर्वथा तादात्म्यासिद्धेः, तत्सिद्धौ साध्यसाधनभावविरोधात् । न चासिद्धमुदाहरणं नाम, अतिप्रसङ्गात् । ततो न हेतोरद्वैतसिद्धिः । हेतुना विनैवागममात्राचत्सिद्धिरिति चेत्, न, अद्वैततदागमयोर्देतप्रसङ्गात् । यदि पुनरागमोपपद्यपुरुषस्वभाव एव न ततो न्यतिरिक्तो चेन द्वैतमनुपपन्वते इति मतम्, " उदुंमुलमघं शास्त्रमभ्यस्य प्रादुरन्ययम् । छन्दोऽसि तस्य

पर्वाणि यस्तं वेत्ति स वेदविन्' इति वचनात्, तदा ब्रह्मवत्तदागमस्याप्यसिद्धत्वं स्यात्, सर्वथाप्यसिद्धस्वभावस्य सिद्धत्वविरोधात् सिद्धासिद्धयोर्भेदप्रसक्तेः । तदेवं यदसिद्धं तत्र हितेऽसुभिरहितजिह्वासुभिर्नो प्रतिपत्तव्यम्, यथा शून्यैकान्तः, तथा चासिद्धमद्वैतमिति । अत्र नासिद्धो हेतुः, पुरुषाद्वैतस्यानुमानादागमाद्वा सिद्धत्वायोगात् । प्रतिभाससमानाधिकरणत्वानुमानात्तत्सिद्धिरिति चेत्, न, तस्य विरुद्धत्वात्, प्रतिभासतद्विषयाभिमतयोः कथंचिद्भेदे सति समानाधिकरणत्वस्य प्रतीतेः सर्वथा प्रतिभासान्तःप्रविष्टत्वासाधनात् स्वविषयस्य । न हि शुक्लः पट इत्यादावपि सर्वथा गुणद्रव्ययोस्तादात्म्ये सामानाधिकरण्यमस्ति, सर्वथाभेदवत्, प्रतिभासस्वरूपं प्रतिभासते इत्यत्रापि न प्रतिभासतत्स्वरूपयोर्लक्ष्यलक्षणभूतयोः सर्वथा तादात्म्यमस्ति, प्रतिभासस्य साधारणासाधारणधर्माधिकरणस्य स्वरूपादसाधारणधर्मात्कथंचिद्भेदप्रसिद्धेरन्यथा तत्सामानाधिकरण्यायोगात्, सुवर्णं सुवर्णमिति यथा, सल्लविन्ध्यवद्वा, तदेवं यत्प्रतिभाससमानाधिकरणं तत् प्रतिभासात्कथंचिदर्थान्तरं, यथा प्रतिभासस्वरूपं, प्रतिभाससमानाधिकरणं च सुखनीलादि सर्वमिति साध्यविपरीतसाधनान्द्वेतोर्नोद्वैतसिद्धिः । 'सर्वं वै खल्विदं ब्रह्म' इत्याद्यान्नायादपि द्वैतसिद्धिरेव स्यात्, सर्वस्य प्रसिद्धस्याप्रसिद्धेन ब्रह्मत्वेन विधानात्, सर्वथा प्रसिद्धस्य विधानायोगादप्रसिद्धवत् । कचिदात्मव्यक्तौ प्रसिद्धस्यैकात्म्यरूपस्य ब्रह्मत्वस्य सर्वोत्सस्वऽनात्माभिमतेषु च विधानाद् द्वैतप्रपञ्चारोपन्यवच्छेदेपि तदागमाद्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकसद्भावसिद्धेः कथमद्वैतसिद्धिः ? आत्रायस्य परब्रह्मस्वभावत्वेपि न ततस्तद्वैतसिद्धिः, स्वभावस्वभाववतोस्तादात्म्यैकान्तानुपपत्तेः । स्वसंवेदनमेव पुरुषाद्वैतसाधनमिति चेत्, नैतदपि सारम्, निगदितपक्षदोषोपनिपातात् । तथा हि । तत्सिद्धिर्यदि साधनात्साध्यसाधनयोस्तर्हि द्वैतं स्यात् । अन्यथाऽद्वैतसिद्धिर्वैतसिद्धिः कथं न स्यात् ? स्वाभिलापमात्रार्थसिद्धौ सर्वं सर्वस्य सिध्येत् । न हि स्वसंवेदनमपि साधनमात्मनोऽनन्यदेव, साधनत्वविरोधात्, अनुमानागमवत्साध्यस्यैव

साधनत्वापत्तेः, प्रकृतानुमानागमयोरिव स्वसंवेदनमलक्षण्यानि साधनस्याभावात्, एतत् सिद्धं ब्रह्मेत्यभ्युपगमे द्वैतमपि एतत् सकल-
साधनाभावेऽपि किं न सिध्येत् ? तत्त्वोपपन्नमात्रं वा ? नैरास्त्यं वा ? स्वाभिखापनायाविशेषात्, सर्वस्य सर्वमनोरयसिद्धिरपि दुर्नि-
यारा स्यात् । एतेनैतदपि प्रत्याक्यात यदुक्तं बृहदारण्यककार्तिके “आत्मापि सविद् ब्रह्म मोहात्पारोक्ष्यदूषितम् । ब्रह्मापि स तथैवात्मा
सद्वितीयतयेत्येते ॥ १ ॥ आत्मा ब्रह्मेति पारोक्ष्यसद्वितीयत्ववाचनम् । पुनर्ये निश्चितं शास्त्रमिति सिद्धं समीहितम् ॥ २ ॥” इति, मोह-
स्याविद्यारूपस्याकिञ्चिदूषत्वे पारोक्ष्यदेतुत्वापत्तनात् सद्वितीयत्ववर्त्तननिवृत्त्यनन्तत्वात्संभवात् तस्य वस्तुरूपत्वे द्वैतसिद्धिप्रसङ्गेऽस्त एव पारो-
क्ष्यसद्वितीयत्वयोर्बोधनात्, पुनर्ये निश्चितं शास्त्रमित्येतस्यापि द्वैतसाधनत्वात्, शास्त्रपुनर्येवोक्त्याभावे साध्यसाधनभावासंभवात् ॥ २६ ॥

तत्र भावानुपपत्तेः प्रतिभासस्वरूपामावानुपपत्तेः, ‘तर्हीति’ प्रतिभासविषयताया अभेदनियतत्वादिति भावः । यदि
पुनरागमोऽपीति मृन्मयगजमानेऽपि मृद्गानतत् सर्वत्र ब्रह्ममानेन तद्विषयत्वेनैवागमज्ञानस्यापि सत्यत्वादिति भावः ।
‘ऊर्ध्वमूलमिति’ ऊर्ध्वं शुद्धपुद्गलरूपावस्था मूल यस्य न तथा तम्, अथोऽविद्याजन्यप्रपञ्चविलासावस्था शास्त्रा यस्य
न तथा तम्, असिद्धत्वं स्यादिति विशिष्याद्यानादित्यर्थः, सामान्यज्ञानं तु सन्देहाविरोधि, सर्वं ज्ञानं द्रव्यद्वयविषय वेति
मन्देहस्याप्यन्ततः मग्मत्वादिति स्मर्त्तव्यम्, स्वविषयस्य प्रतिभासस्य, सर्वथा भेदघत् सर्वथा भेदपक्ष इव । कथञ्चिन्ने-
दमसिद्धेरिति स्वरूपपदस्य विशेषपरत्वादिति भावः । साध्यस्यैव साधनत्वापत्तेर्ब्रह्मान्तर्भावः, साधनस्य पृथक्ता-
धनत्वेन विवक्षितस्याभावादित्यन्वयः । किं न सिद्धेति, युतेरद्वैतविषयिण्या इव द्वैतविषयिण्या अपि बहुश उपल-
म्भादित्यर्थः । स्वस्वाभ्युपगममात्रेण चान्योऽप्यतिप्रगल्भो दुर्निवार इत्याह—तत्त्वोपप्लव्यमाद्यं वेत्यादिना, आत्मापीति

(स) तदिदं ब्रह्मापि तत्त्वेन वस्तुतोऽपरोक्षमपि मोहादज्ञानात्, पारोक्ष्यदूषितं दोषप्रयोज्यपारोक्ष्याभिलाषाक्रान्तम्, ईक्ष्यत इत्युत्तरक्रियान्वयः । तथैव स प्रसिद्ध आत्मा ब्रह्माभिक्रोऽपि, मोहादज्ञानात्, सद्वितीयतया भेदा-
क्रान्ततयेक्ष्यते । आत्मा ब्रह्मेति वेदान्तफलीभूततत्त्वज्ञाने सति ब्रह्मण्यध्यस्तयोः पारोक्ष्यसद्वितीयत्वयोर्वाधने सति, शास्त्रं
पुमर्थं निश्चितं निश्चितपुरुषार्थं जातम्, इति हेतोः, अज्ञाननिवृत्त्यैव कण्ठगतचामीकरोपलम्भन्यायेनोद्देश्यसिद्धेरित्यर्थः ॥२६॥

अद्वैतं न विना द्वैतादहेतुरिव हेतुना । संज्ञिनः प्रतिषेधो न प्रतिषेध्यादृते क्वचित् ॥ २७ ॥

कथं पुनर्हेतुना विनाऽहेतुरियाद्वैतं द्वैताद्विना न सिद्ध्यतीति निश्चितमिति चेत्, उच्यते, अद्वैतशब्दः स्याभिधेयप्रत्यनीकपरमार्थपेक्षो
नञ्पूर्वाखण्डपक्षत्वादहेत्वभिधानवदित्यनुमानात् । अनेकान्तशब्देन व्यभिचार इति चेत्, न, तस्यापि सम्यगेकान्तेन विनानुपपन्नमानत्वात् ।
एवमसायादिशब्देनापि न व्यभिचारः, तस्य मायादिनाऽविनाभावित्वात् । तथा नञ्पूर्वग्रहणात् केवलेन शब्देन व्यभिचारो निरस्तः, पदां-
शेनाखण्डग्रहणात् अतएवविषाणादिशब्देन च न । ततो नात्र किञ्चिदतिप्रगज्यते, तादृशो नञो वस्तुप्रतिषेधनिबन्धनत्वात् । न ह्यख-
ण्डपक्षविशेषणस्य नञः कचिदवस्तुप्रतिषेधनिबन्धनत्वमुपलब्धं, पदान्तरोपहितपक्षविशेषणस्यैव तथा प्रतीतेरखरविषाणमित्यादिवत् ।
अत एव सर्वत्र प्रतिषेध्यादृते संज्ञिनः प्रतिषेधाभावः प्रत्येतव्यः । न हि खरविषाणं संज्ञि किञ्चिदस्ति, येन तस्यापि सत एव कथंचित्
प्रतिषेधः प्रसज्यते । ननु पुरुषाद्वैते परमार्थतः प्रतिषेधव्यवहारासंभवात् परोपगतस्य द्वैतस्य परप्रसिद्धन्यायादेवानुमानादिरूपाद-
भावः साध्यते, न च स्वपरविभागोपि तात्त्विकः, तस्याचिगाविलासाश्रयत्वात्, ततो न कश्चिदोष इति चेत्, न, अविषाया एव व्यवस्था-

पयितुमशक्तेः । ' ननु य न वस्तुपुस्तमेवेत्याऽविद्या व्यवस्थाप्यते, तस्यामवस्तुभूतार्था प्रमाणव्यापारायोगात् । परमप्रपञ्चविद्यावति अवि-
 द्यारहिते च विद्याया विद्योभावनार्थक्याच नाविद्याऽप्येत्यप्यविद्यायामेव सित्त्वा प्रकल्पनात्, प्रज्ञाधारयत्स्वविद्यायाः कथमप्यदो-
 शात् । यतश्चातुमयाद्विद्यास्मीति प्रज्ञातुभूतिमण्डल एव प्रमाणोऽप्यविज्ञानवाचिणा सा, यदवायने तस्या अप्यात्मतत्त्वप्रसङ्गात् । तथा प्रमण्य-
 विज्ञाते तद्विद्याव्यवस्थानुपपत्तेर्वाधासङ्गायान् विज्ञातेऽपि सुतरां तदवाधनादव्यवस्थानं, ज्ञायाधिताया बुद्धेर्मुपात्तायोगात् । न चाविद्या-
 वात्सरः कथपिऽविद्यां निरूपयितुमीशान्त्रग्रह्यादिभ्रान्तिमिव जातिर्तेमिरिक् । तदुक्त " प्रज्ञाऽविद्यावद्विष्ट नेमनु तपो महानयम् ।
 निरवगे च विद्याया आनर्त्यक्य प्रसम्यते ॥ १ ॥ नाऽविद्याऽत्येत्वविद्यायामेव सित्त्वा प्रकल्पते । प्रज्ञाधारता त्वविद्येय न कथंचन युज्यते
 ॥ २ ॥ यतोऽनुभवतोऽविद्या प्रज्ञास्मीत्यनुभूतिमन् । अतो मानोऽयद्विज्ञानव्यवस्था सात्यन्यथात्मता ॥ ३ ॥ प्रमण्यविद्यिते बाधप्रज्ञाविद्येऽनु-
 पपद्यते । निवरां यावि विज्ञाते यथा धीर्नोऽस्त्ववाचिणा ॥ ४ ॥ अविद्यावानविद्यां तां न निरूपयितुं शक्यः । वस्तुपुस्तमतोऽप्येत्य जाविद्येति
 निरूप्यते ॥ ५ ॥ वस्तुतोऽप्ययं मामानो व्यापृतिर्न हि युज्यते । अविद्या य न वस्तियष्ट मानापाताऽसद्विष्णुव ॥ ६ ॥ अविद्याया
 अविद्यारावे इदमेव च लक्षणम् । मानापातासद्विष्णुत्वमसाधारणमिष्यते ॥ ७ ॥ " न चैवमप्रामाणिकत्वाभावविद्यायो कल्प्यमा-
 नायां कश्चिदोप, तस्याः सत्सारिणः स्नानुमयाजयत्वात्, द्वैतवादिन एव दृष्टादृष्टार्थप्रपञ्चस्य प्रमाणवाधितस्य कल्पनायामनेकविधार्था
 बहुविधयोपायप्राप्तः । तदप्युक्त " त्वत्पक्षे बहु कल्प्य स्यात् सर्वं मानविद्येति च । कल्प्याऽविद्येव मत्पक्षे सा चानुभवसंभया " ॥ १ ॥
 इति कश्चिन्, सोऽपि न प्रेक्षापान्, सर्वप्रमाणातीतस्वभावायाः स्वयमविद्याया स्वीकरणात् । न हि प्रेक्षावान् सकलप्रमाणातिक्रान्तह-
 वामविद्यां विद्यां वा स्वीकुरुते । न च प्रमाणावामविद्यायिपयत्वमनुक्तम्, विद्यावद्विद्याया अपि कथंचिद्वस्तुत्वात् । तथा विद्यात्वप्रसङ्ग

इति चेत्, न, किंचिदनिष्टम्, यथा यत्राविसंवादस्तथा तत्र प्रमाणतेराकलङ्घनेवैरप्युक्तत्वात् । बहिःप्रमेयापेक्षया तु कस्याचित्संवेदनस्यावि-
शात्त्वं बाधकप्रमाणावसेयं कथमप्रमाणविषयः ? तद्बाधकं पुनरर्थान्यथात्वसाधकमेव प्रमाणमनुभूयते इति वस्तुवृत्तमपेक्षैवाविद्या
निरूपणीया । न च कथंचिद्विद्यावतोव्यात्मनः प्रतिपत्तुरविद्यावत्त्वं विरुध्यते, यतोयं गह्वान् श्लेषः स्यात् । नाप्यविद्याशून्यत्वे कथंचि-
द्विद्यानर्थक्यं प्रसज्यते, तत्फलस्य सकलविद्यालक्षणस्य भावात् । न चाविद्यायामेव स्थित्वाऽऽस्येयमविद्येति कल्प्यते, सर्वस्य विद्यावस्था-
यामेवाविद्येतरविभागनिश्चयात्, स्वप्रायऽविद्यादशागं तदभावात् । तत्तत्त्वात्मद्वारे(रै)वाविद्या युक्तिमती । यस्मादनुभवादविद्यावानहमस्मी-
त्यनुभववानात्मा तत एव कथंचित् प्रमाणोत्थविज्ञानाऽग्नाधिता तदविद्यापि सैवेत्यात्मता, विरोधाभावात् । न चात्मनि कथंचिदविद्येति-
व्यविद्येति नोपपद्यते, बाधाऽविरोधात् । कथंचिद्विज्ञातेपि बाऽविद्येति नितरां घटते, विदितात्मन एव तद्बाधकत्वविनिश्चितेः कथंचिद्वा-
धिताया बुद्धेरुपात्वसिद्धेः । न च कथंचिदविद्यावानेव नस्तामविद्यां निरूपयितुमक्षमः, सकलप्रेक्षावद्व्यवहारविलोपात् । यदपि प्रमा-
णाघातासहिष्णुत्वमसाधारणलक्षणमविद्यायास्तदपि प्रमाणसामर्थ्यादेव निश्चेतव्यम् । इति न प्रमाणातिक्रान्ता काचिदविद्या नाम यदभ्यु-
पगमे ग्राह्यतैत न विरुध्यते, तैतप्रतिपेक्षो वा द्वैताविनाभावी न भवेत् । तदेतेन शब्दद्वैतमपि निरस्तम्, विज्ञानाद्यद्वैतवत्तस्यापि निगदित-
दोपविषयत्वसिद्धेः, प्रक्रियामात्रभेदात् तद्व्यवस्थानुपपत्तेः, स्वपक्षेतरसाधकबाधकप्रमाणाभावाविशेषात् स्वतःसिद्ध्ययोगाद्व्यत्यन्तराभा-
वाच्च । इत्यलमतिप्रसङ्गिन्या संकथया, सर्वथैवाद्वैतस्य निराकरणात् ॥ २७ ॥

‘स्वाभिधेयेति’ स्वार्थप्रतियोगिप्रमाधीननिरूपण इत्यर्थः । केवलेन शब्देन घटादिना, पदांशेनेत्यादि, अखण्ड-
पदग्रहणाच्च खरविषयाणादिशब्दे नागौरनञ्च इत्यादावगनश्च इत्यादिपदांशे च न व्यभिचारः, एकत्र विशेषणस्यान्यत्र च

विशेष्यस्याभावादित्यर्थः, 'परब्रह्मणीत्यादि' अविद्यावति विद्याभावेनैव विद्याया विरोधः, तद्रहिते चाविद्यानियुक्ति-
 प्रयोजनाभावे विद्याया आनर्थक्यमित्यर्थः, 'अविद्यायामेवेति' असत्ये वर्तमाने स्थित्या ततः सत्य समीहते इति वच-
 नादित्यर्थः, 'ब्रह्माधारायाच्चेति' ब्रह्माधरायाथेत्यर्थः, नहि स्वतः स्फुरद्रूप ब्रह्म विद्याया आश्रयो भवितुमर्हति, दीप-
 ज्योतिरिव तिमिरस्येति भावः, अस्तु तर्हि ब्रह्मविषया जीवाभयाऽविद्येति मतम्, तत्राह-'यतच्चेति' यदेवाविद्याऽस्तीति
 जीवब्रह्मानुभूतिमद्भवति तदैव सा नश्यति, प्रमाणवाच्यस्वरूपत्वाच्चस्या इत्यप्रामाणिकैवेयम् । अधिज्ञात इति विशेषण-
 ज्ञानासत्तादित्यर्थः, तदवधारनाद्विद्याया अवायनात्, अन्यथस्थानव्यविद्याया इत्यर्थः । अपाथिताया पुद्गेर्विद्याया,
 सुपाठ्यायोगावविद्यात्तस्य वस्तुमद्यप्यस्यात् । मानायातासद्विष्णुस्य प्रमाणप्रबुध्यस्पर्शित्यम्, स्थानुमथाश्रयत्वा-
 दिति, अह मां न जानामीत्यनुभवस्यैवानिर्वचनीयमावरूपाज्ञानसाधित्वादिति भावः । कथञ्चिद्रस्तुत्वादिति पर्युदासा-
 भयणस्यान्यथानुपपत्तेरिति भावः । तथा वस्तुत्वेऽविद्याया, यथा यत्रेति, स्वसंवेदनापेक्षया सर्वग्राविद्यायां विद्यास्यभि-
 धमेवेत्यर्थः, न च कथञ्चिदिति कालमेवाद्विषयमेवैकप्राप्यात्मनि विद्यावत्त्वेनाविद्यावत्त्वमविरुद्धमिति भावः । तत्क-
 लस्य मतिज्ञानश्रुतज्ञानादिरूपपूर्वविद्याफलस्य, सकलविद्यालक्षणस्य केवलज्ञानस्वरूपस्य, समिष्फलत्वं स्थिरमेव, ततः
 परस्य ज्ञानरूपफलस्याभावात्, तदाहुः-असिद्धसेनवियाकरपाथाः-"दोषपक्तिर्मतिज्ञानाच्च किञ्चिदपि कैवल्यात् ॥ तमः-
 प्रचयनिःशेषविशुद्धिफलमेव नत् ॥ १ ॥ ' श्रीहरिमद्रसूरयस्त्वस्यापि परमशुक्तिरूपफलमधिष्ठत्य परापरफलत्वं स्वी-
 चक्रुः । तदुक्तं षोडशप्रकरणे-"एतद्व्ययोगफलं तत्परापरं दृश्यते परमेनेन ॥ तत्तत्त्वं यद्दृष्ट्वा निवर्तते दर्शनाकांक्षा

अष्टसहस्री
विवरणम् ॥

॥ २३९ ॥

॥ १ ॥ ” इति कथञ्चित्प्रमाणोत्थेति ज्ञानेन विषयस्यावाधानादित्यर्थः । सैव कथञ्चिद्विधैव, स्वसंवेदनांशेऽवाधा-
दित्यर्थः, कथञ्चिद्विहः प्रमेयापेक्षया, कथञ्चिद्विधाधिताया इति भावप्रमेयापेक्षयाऽवाधिताया अपि त्रिहः प्रमेयापेक्षया वाधि-
ताया इत्यर्थः । अहं मां न जानामीति प्रतीतिश्च विशेषज्ञानाभावविषया, न भावरूपाज्ञानविषया, अन्यथाहमज्ञाः किमपि न
जानामीति प्रतीत्या सर्वविषयाज्ञानसिद्धेस्तन्निवृत्तये सर्वविषयकं तत्त्वज्ञानमेष्टव्यम्, तच्च त्वानिष्टमिति विपरीतसिद्ध्यापत्तेः,
तस्मान्नाज्ञाननिमित्तकप्रपञ्चप्रतिपादकमद्वैतदर्शनं प्रामाणिकं नाम । स्यादेतद्वेदखण्डनादेवाभेदपर्यवसानेऽद्वैतसिद्धिर्भविष्यति,
तथा च श्रीहर्षः—कोऽसौ भेदो नाम ? यद्वीरद्वैतविरोधिच्युत्यते, स हि स्वरूपं वा स्यादितरेतराभावो वा धर्मान्तरं वा, नाद्यो
भिन्नेऽभिन्नभ्रमानुत्पत्तिप्रसङ्गात्, आन्त्यापि धर्मस्वरूपावगाहनात्, न चानारब्धावयवविषु तरुणावयवविभिन्नमवदुपपत्तिः, तदुदा-
हरणानङ्गीकारात्, अतस्मिन् स एवायमिति प्रत्यभिज्ञाभासार्थस्यैवात्र दृष्टान्तत्वेनेष्टत्वात्, अत्रापि धर्मरोपोपगमे तादात्म्या-
भावस्य संसर्गाभावप्रवेशापत्तेः, स्वरूपभेदग्रहेऽभेदधर्मस्याप्यशक्यारोपत्वाच्च । नापि द्वितीयः, प्रतीतावन्योन्याश्रयप्रसङ्गात्,
प्रतियोगिरूपत्वेनाप्रतीतावधिकरणप्रतीतिरधिकरणस्वभावत्वेनास्मृतौ प्रतियोगिस्मृतिश्च तद्ग्रहणकारणमतो नान्योन्याश्रय इति
चेत्, न, वस्तुतोऽन्योन्याभावस्य कुम्भपटोभयप्रतियोगिकाश्रयकत्वेन पटे निषिद्ध्यमाने कुम्भस्यापि नियेधापत्तेः । प्रत्येक-
प्रतियोगिताश्रयतयोर्भिन्नत्वादेकस्य प्रतियोगिताश्रयतान्तरनिरूपणकालेऽन्यस्य तदपेक्षाभावाच्च दोष इति चेत्, न, अन्यो-
न्याभावाधिकरणप्रतियोगितया प्रतीतेरन्योन्याभावग्रहात् पूर्वमयोगाद्विशिष्टप्रतीतौ विशेषणप्रतीतेर्हेतुत्वात्, यस्य कस्यचित्
प्रतियोगितयाऽधिकरणतया च प्रतीतेरहेतुत्वात्, यत्र भिन्नेऽभेदभ्रमस्तद्देशान्यदेशे भ्रमविषयस्य स्वाभावप्रतियोगित्वेन तद्देशे

च धर्मिणः सत्त्वाधारतया प्रतीतावप्यन्योन्याभावप्रतीत्यनुत्पत्तेः, प्रतियोगिषुद्वौ स्मृतित्वस्य प्रयोजकत्वेऽपि योऽसौ तत्र
 नासीत् सोऽयमिति स्मर्यमाणभावप्रतियोगित्वेऽपि वस्तुगत्या भिन्नस्याभिन्नतया त्रयेणोच्छिद्यमानस्यान्योन्याभावप्रतीत्यनु-
 दयात् । दोषाभावोऽपि हेतुः स त्रयोदाहरणे नास्तीति चेत्, न । पूर्वदृष्टस्मृतिमता ततो वस्तुगत्याऽन्यस्यैवानन्तरदृष्टस्य
 पूर्वदृष्टाद्भिन्नाभिन्नतयाऽनिरूपितस्यापि सम्भवेन तत्रेतरतराभावधुत्वापत्तेः । शुष्यत एव तत्र स इति चेत्, न, पश्चात्तत्र
 संशयस्य दर्शनात्, विशेषधीरापि तत्र हेतुरिति चेत्, न, विधेयत्वस्यान्योन्याभावनिरूपणं विना दुर्निरूपत्वात् । एतेन वस्तु-
 गतया प्रतियोगिनः स्वरूपेण स्मृतिर्निस्तुगत्या बाधिकरणस्य स्वरूपेण प्रतीतिर्हेतुरित्यपि निराकृतम्, भिन्नस्याभिन्नतया
 वृक्षादेः प्रतीयमानस्यान्योन्याभावधरतया ग्रहणप्रसङ्गात् । नापि तृतीयः, अभावस्य निर्दर्मकतापत्तेः तस्य विद्याभिन्नत्वप्रसक्तौ
 विद्यस्याभावरूपत्वेन निर्दर्मकतयाऽन्योन्यमेवविरहिण्य ऐक्यव्यापत्तेः । अभावे धर्माभावात् स्वरूपमेव मेद इति चेत्, न ।
 तस्य निष्प्रतियोगिकत्वेन मेदत्वस्य वस्तुमश्वयत्वात्, निष्प्रतियोगिककथ्यद्वाराजननाभ्युपगमे च प्रति-
 योगिनियमाभावात् स्वस्मादपि मेदव्यवहारोत्पत्तिप्रसङ्गात् । किञ्च धर्मान्तरं मेद इति श्रुतः कोऽभिसन्धिः, किं घट-
 त्वादय एव मेद, उत मेदो नामान्य एवैकः कश्चिद्धर्मः, आद्ये घटत्वादीनां सप्रतियोगिकत्वप्रसङ्गः, मेदस्य सप्रतियोगि-
 कत्वात्, न च घटत्वादयस्तथा, पटाद्यनयेस्य तेषां प्रतीतेः । यदा पटाद्ययेद्यया प्रतीयन्ते तदा मेदव्यवहारं कुर्वन्तीति
 चेत्, प्रतीतौ कस्य पटाद्यपेक्षेति वाच्य, किं घटत्वादेस्त तद्धर्मस्य कस्यचित्, आद्ये पटाद्ययेद्यामन्तरेण कदापि
 घटत्वप्रतीत्यनुत्पत्तिप्रसङ्गो, न हि यदन्तरेण यदुत्पद्यते तत्तत्कारणकं नाम, वच्चाविवावान्तरातिमेदेन कारणमेदस्य

चरितार्थीकर्तुमशक्यत्वात्, साक्षात्कारत्वादिना सह परापरभावानुपपत्तेः, जात्योः परस्परं संकरमिच्छतामपि मते पञ्चभ्याऽवधिभावः प्रतिपाद्यमानः केन समन्वितात्, न तावद् घटत्वेन, तस्यावधिघटितत्वे तथैव पटं प्रतीत्यापत्तेः । तद्वर्मेणेति चेत्, तर्ह्ययं द्वितीयो विकल्पः, तत्र च स एव 'सापेक्षप्रतिपत्तिर्भेदो ननु घटत्वादिः, घटत्वादेश्च स भेदः स्यात् तद्धर्मः स्यात्, घटादेश्च भेदपर्यनुयोगे तदभिधानमसङ्गतम्, कथं च भिन्नैरनुगतभेदव्यवहारः' स्यात्, तथा सति वा किं न तैरेव सदादिव्यवहारोऽपि स्यात् । नापि द्वितीयोऽनभ्युपगमात्, सप्तपदार्थनन्तर्भवप्रसङ्गात् । ननु घटत्वादय एव भेदो घटत्वादिज्ञानाविशेषेऽपि च प्रतियोगिज्ञानसहकारिवशाद्विचित्रव्यवहारोपपत्तिरिति चेत्, न, व्यवहारस-
त्यत्वार्थं वास्तवार्थगतविशेषस्यावश्यं स्वीकर्तव्यत्वे तत्रैव पर्यनुयोगानुवृत्तेः, अनन्तभेदपरम्पराम्बुपगमे च तत्क्रमज्ञेयतायां प्रतीत्यपर्यवसानात्, तदुपगपद्वैज्ञेयतायामनन्तत्वात् सुसदृशतया कस्यचिदन्यभेदस्यान्यदीयतयाऽपि ग्रहसम्भवादिना सर्वत्र ग्रामाण्यनानाश्रयाप्रसङ्गात् । किञ्च घटत्वादेर्भेदत्वेऽवधिभूतपटत्वादिसापेक्षप्रतिपत्तिकतायां घटत्ववत्पटत्वस्यापि भेदरूपस्य भेदावधिप्रतिपत्तिसापेक्षतयाऽवधेश्च घटत्वादिनो घटत्वादिप्रतीत्यपेक्षायामन्योन्याश्रयप्रसङ्गः । भेदरूपत्वे घटत्वादेस्वधिप्रती-
त्यपेक्षा, न तु स्वरूपमात्रप्रतिपत्तौ, स्वरूपमात्रेण चावधित्वं तत् कुत एवमिति चेत्, भेदरूपता यदि तस्य स्वात्मैव, तदा स्वरूपमात्रप्रतिपत्तौ नावध्यपेक्षेति शून्यं वचनम्, अथ धर्मान्तरं, तदा स एव भेदोऽस्तु, कृतं तद्वत्तया घटत्वादेर्भेदरूपतेति प्रक्रियाकल्पनया । अस्तु स एव धर्मान्तरं भेद इति चेत्, न, दूषितत्वात् । अथास्तु स्वरूपादित्रयं भेद इति चेत्, न, तद्व्यवहारस्यैकाकारस्य नानानिमित्तत्वे गोत्वाद्यनुगताकारप्रतीतेरपि कथमेकनिमित्तसिद्धौ प्रमाणत्वं, व्यभिचारात्, सामान्य-

विद्येयैरेव परमामान्यस्य बुद्धिष्ववहारोपपत्तौ तत्कल्पनानुपपत्तेः । किञ्च भेदे भेदान्तरमस्ति न वा, आयेऽनवस्था, द्वितीये
 तदमाय एव स्यात्, तद्वर्मिण्येव तत्प्रवेष्टात् । भेदस्वभावत्वात् स्वात्मन्यपि स्वयमेव तद्व्यवहारमयं करोति सत्तेव सव-
 व्यवहारमिति चेत्, न, अस्य भेदस्य स्वात्मप्रतियोगित्वेन स्वाध्यायत्वेन चाङ्गीकारे स्वमादपि स्वस्य भेदप्रतीतिन्यवधारयोः
 प्रामाण्यप्रसङ्गात् । न यय स्वात्मा स्वाधिकरणं स्वाधिकृत्यमुपगच्छामः, किन्तु धर्मान्तरे तत्प्रतियोगिके तदाधारके वा
 स्वीकृतो यौ बुद्धिष्ववहारानुत्पद्येते तावन्नवस्थामयाद्वर्मान्तरमन्तरेणैव स्वभावान्धेवः करोतीति मूल इति चेत्, तद्व्यव-
 धारद्वी प्रतीतिर्द्वैर्मान्तरविषया तादृश्येवात्र विना धर्मान्तरास्तुल्यत इति आत्मा स्यात्, यस्य च स्वभावस्य पश्येनेद्वी सा
 जायते ए दोषः स्यात्, यथा सत्परकते रजतत्वप्रतीती रजतत्वादुत्पन्ना विनापि धर्मान्तरमन्यप्रोरपद्यत इति आत्मा भवति,
 यस्य च सामर्थ्याच्चारद्वी जायते स दोष इत्युच्यते । तत्र रजतस्य नास्ति अत्र धर्मिरुजोऽपि भेद एव सम्मलम्बनमिति चेत्,
 नैवम्, निम्नप्रतीतिर्विद्विष्टविषया भेदतवाभ्रयरूपोभयरस्तुषिषयाऽन्यत्र याद्वी सत्वाङ्गीकृता ततो मात्रयाऽप्यन्यूनार्थीया इव
 आयमानाया यदि इय विषयं नाङ्गीकुरुते तदा गीर्वाण्युरुमापि दुर्निषारं प्रान्तत्वम्, अपाङ्गीकुरुते, तदाऽनवस्थाप्रसङ्गः । अय-
 तबुधव्यतिरेकेणैवात्र सा सत्ता, अन्यत्र तर्हि ततोऽन्यापद्यविषया मिथ्या स्यादित्यल पक्षवेन ॥ अत्रोच्यते—“अरीर्यैर्बर्षस्त-
 वस्त्वण्डनेऽस्मिन् भेदस्य भेदस्य कदुर्विपाकः । अतस्मिन्वानां भविता वितामैर्ब्रह्मयुतो किं न कृतान्तकोपः
 ॥१॥” किं नैतेन भेदत्वण्डनेनाभिमतम्, किं भेदज्ञानमेव नास्ति, सदपि वा नित्यम्, अनित्यमपि वा निर्दुक्तम्, सहेतुकमपि वा
 निर्दिष्टम्, सविषयमपि वा वाच्यमानविषयम्, तत्र प्रथमः सर्वतो विरोधावबुधः, द्वितीयः सुष्ठुस्ववस्थानुरोधोपादेयधीयः, तृती-

योऽपि विरोधादेव हेयः, चतुर्थस्तु भेदोल्लेखादेव त्याज्यः । पञ्चमपक्षचिन्तायां तु निरपेक्षस्वरूपादित्रयवाधेऽपि जात्यन्तरा-
त्मकस्य भेदस्य किमेताभिर्व्यधिकरणानुपपत्तिभिर्वाधनीयम् । हन्तैवं धर्म्यभिन्नधर्मान्तरमेव भेद इत्यागतं तथा चानवस्थेति
चेत्, तर्ह्यनवस्थाभिया तदधिकप्रवाहस्त्यज्यताम्, तस्य तु कुतस्त्यागः, न ह्यनवस्था प्रतिभासमानमर्थं निवर्तयति, किन्तु
प्रवाहं परिहारयति, गन्धे गन्धान्तरवत्, ये त्वत्यन्ताभावात्यन्ताभावः प्रतियोग्येव तदत्यन्ताभावस्तु ग्रथमस्तुरीयश्चद्वितीय
एवेति नानवस्था, भेदतद्भेदादिस्त्वधिक एव तत्रानवस्थाग्रमाणसिद्धत्वाच्च दोष इति वदन्ति, तन्मतेऽप्याकाङ्क्षाक्रमवशात्
प्रतीतिपर्यवसानेन न दोषः । स्वरूपभेदपक्षेऽपि भिन्नत्वेन ज्ञानाभावान्नाभेदप्रमानुपपत्तिः, तत्तत्प्रतियोगिकत्वतत्तदधि-
करणकत्वेन भेदज्ञाने च क्षयोपशमविशेषस्यैव हेतुत्वान्नातिप्रसङ्गोऽर्थित्वादिविशेषस्यापि तदाधान एवोपक्षयात्, तुल्ययोगक्षेमं
चैतत्तद्विशेषणविशिष्टभावाप्रत्यक्षेणापि, न ह्युपस्थितानामेव विशेषणानां भावबुद्धौ वैशिष्ट्यग्रह इति नियमः । अनुपस्थिताना-
मपि पर्यायाणां द्रव्यग्रहकाले ग्रहस्य तुल्यवित्तिवेद्यत्वन्यायसिद्धत्वात् उपस्थितानामप्यनपेक्षितानां विशिष्टबुद्धावनारोहाच्च ।
किञ्च भेदे प्रतिक्षिप्तेऽभेदः सुतरां प्रतिक्षिप्तः स्यात्, भेदाभावरूपस्याभेदस्य भेदनिरूपणं विना दुर्निरूपत्वात्, इत्थं च भेदेनेवाभे-
देनापि ब्रह्मणो दुर्ज्ञेयत्वात्तस्यानिर्वचनीयत्वं शून्यत्वं वा स्यादिति गतं वेदान्तिनां क्लीवानामधिष्ठानसत्तयाऽपि । पार्यन्ति-
काभेदभाने विकल्पाभावान्नानुपपत्तिरिति चेत्, पार्यन्तिकभेदभानेऽपि तत एव सा माभूत्, विचारसाध्यनिर्विकल्पकत्वस्यो-
भयत्र साम्यात् । अभेदो न भेदाभावः किन्तु तादात्म्यं प्रमेयमभिधेयमित्याद्यनुरोधादिति चेत्, न, तदपि यदि धर्मिस्वरूपं
तदा त्वदुक्तरीत्याऽभिन्ने भेदप्रमानुपपत्तेः, यदि चातिरिक्तम्, तदा तत्सम्बन्धगवेपणेऽनवस्थानात्, अस्तु तर्हि भेदाभेदोभय-

शून्यं ब्रह्म तरगमिति चेत्, न, तस्य लघुष्यप्रापत्वात्, तद्ब्रह्मकृतेनाभिमतस्य ज्ञानस्य सुपुस्तज्ञानतुल्यस्याप्रमाणत्वात्, सुपुस्त-
ज्ञानमप्युत्थानानन्तरसत्यविकल्पदर्शनेन प्रमाथमिति चेत्, तर्हि स्वविषयविकल्पावननापत्तौऽपि त्वदीय प्रज्ञाज्ञान हीनतर-
मस्तु, तदभावे तस्याभेदविषयत्वं भेदविषयत्व चेत्पत्र संशयानिवृत्तेः, वेदान्तवासनाभावेन तत्प्रमाणे पिटकत्रयादियासनया
धुनिकादिज्ञानमपि प्रमाण स्यादिति न किञ्चिदेकत्वं, “यत्स्वण्डनं मण्डनहेतुरस्मन्मते रते तदज्ञानक्षताभम् । वेदा-
न्तयावेऽप्य न शून्यत्वादे वदाः श्ववन्तस्य विहम्बनं सत् ॥ १ ॥ रतोत्सयः स्यात्परसक्तथानां स्याद्वादयूनः
किल वल्गनेन । यस्ताः सत्ते रतियुद्धमेतस्य मल्लयुद्धं परतीर्थिकानाम् ॥ २ ॥” ब्रह्मादेतद्वृण्यं ब्रह्मादेतेऽन्य-
विदिशति—‘तदेतेनेत्यादि’ ॥ २७ ॥

ब्रह्मवैकान्त्यापवाटणम्, पृथक्त्वैकान्त्याद्गीकरणादिति यावदीपरत् । यस्मात्,—

पृथक्त्वैकान्तपक्षेऽपि पृथक्त्वादपृथक् तु तौ । पृथक्त्वे न पृथक्त्व स्यादनेकस्यो ह्यसौ गुणः ॥ २८ ॥

पृथगेव द्रव्यादिपदार्थाः प्रमाणादिपदार्थाश्च, पृथक्प्रात्ययविषयत्वात् सप्तविग्न्यचदित्येकान्तः पृथक्त्वैकान्तः, सजातीयविजातीय-
व्याधृता निरन्वयचिन्तश्च नदिरन्तश्च परमाणवाः इत्यभिनिवेशश्च । तत्र येषां पृथक्त्वगुणयोगात् पृथक् पदार्थो इत्यामहस्ते एव
सावत्प्रवृत्त्या — किं पृथग्भूतपदार्थैर्भ्याः पृथक्त्व गुण पृथग्भूतोऽपृथग्भूतो वा ?, न तावदुत्तरः पक्षो गुणगुणिनोर्भेदोपगमात् । नापि
प्रथमः पृथग्भूतपदार्थैर्भ्य पृथक्त्वस्य पृथग्भावे हेयमपृथक्त्वप्रसङ्गात् । पृथक्त्वस्य बहुगुणत्वात् पृथगिति प्रत्ययस्य तदाद्यम्यनत्वाच्च
हेयमपृथक्त्वप्रसङ्ग इति चेत्, न, तस्य क्वचिच्छाकाल्यापत्ते पृथक्त्वैकान्तचिदेषात् । तद्वृण्यगुणिनोऽतादात्म्ये घटपटवद्भयपदेशोपि ना

भूत, संवन्धनिवन्धनान्तराभावात् । त्वं निश्चायात्ममेव हि तयोः संवन्धनिवन्धनम्, न नोन्यत्संभवति । न नन्यायवृत्ति मंभवतीति चेत्, न, समवायस्य कथंचिच्चिन्मभावादपस्य प्रतिक्षेपात् । पृथक्त्वमन्याया पृथग्भूतमनंशमनेकस्थेषु तिज्जग्यं वर्तते इति दुरवगाहम् । न एनेकदेशस्थेषु द्विगवद्विन्ध्यादिषु सकुट्टकः परमाणुवर्तते इति संभवति । गगनागंशमपि वर्तते इति नेत्, न, तस्यानन्तप्रदेशवित्यानंशत्वामिद्वेरेनाश्रयतया कचिणुत्त्वभावात् । तर्त्तका युगपदनेकत्र वर्तते इत्यप्यभिदम्, तदनन्तपर्गोन्त्वानाचनान् स्वपर्ययेभ्योत्यन्नभेदाशिद्धेन ममायवृत्त्यनुपपत्तेः । द्रव्यद्विगमामन्यमपि नेकमनंशमनेकस्थव्यक्तिवृत्ति सकुट्टान्तिदम्, तस्यापि स्वाश्रयात्मकतया कथंचित्त्मांशत्वानेकत्वप्रतीतेः संयोगविभागपरत्वापरत्वाप्यपि नानेकवृत्तीति युगपदुपपगन्ते प्रतियोग्यादिसंयोगादि परिणामप्रतीतेः मादृश्योपचारादेकत्वल्यवहारान् । द्वित्वादिनेकद्रव्यवृत्तिर्गुणपदित्यप्यप्रातीनिकम्, प्रतियक्ति मकलसंख्यापरिणाममिद्वेः कचिदेकत्र नदसिद्धौ परापेक्षयापि तद्विशेषगतीत्ययोगान् गदविभाजनम् । ततो न पृथक्स्वरगनेकत्र युगपद्वर्तते गुणत्यादूपादिबन् । न संयोगादिभिरनेकान्, तेयामन्यनेकद्रव्यवृत्तीनां सकुट्टनंशानाममिद्वेः । तदनेन पृथक्स्वरगानपक्षेपि पृथक्स्वरगोः पृथक्स्वात्पुन- कत्वे तौ तद्वन्तावपुणेत्र स्याताम् । तथा च न पृथक्त्वं नाम गुणः स्यात्, एकत्र तद्वति तदनन्त्युपगमाय । अनेकस्थो हानौ गुण इति कारिकाक्याख्यानं स्थितपक्षद्रूपणपरं प्रकाशिनं प्रणिपत्तव्यम् ॥ २८ ॥

पृथक्त्वमन्यद्वेति अन्यद्रुगुणान्तरं ? अनेकस्थेन्यनेकदेशस्थेषु नानापदार्थेषु । न च पृथक्त्वं रूपादिनत् प्रत्याश्रयं भिन्नमेवेक्यत इत्ययमनन्यपगतोपालम्भः परं प्रति ग्रन्थकृत इति वाच्यम् । द्वित्वादिपृथक्त्वादीनां परेण व्यामन्यपृथक्सित्तस्योपगमात्, एकपृथक्त्वम्य स्याश्रये द्विपृथक्त्वादिरन्यत्र नैकपृथक्त्वस्यास्मारम्भकतयोभयव्यारम्भकत्वस्वीकारात् 'मनियोग्या-

दीप्ति' आदिनानुयोगिपरिग्रहः। तथा च घटप्रतियोगिकत्वाभ्यां घटपटसंयोगयोर्भिन्नत्वम्, न त्वेकत्वम्, घटे
 पटाव्यपधानात्मनः घटे घटाव्यपधानात्मनश्च संयोगस्यैकत्वायोगादित्युक्तं भवति, साधदयोपचारादिति, तन्निबन्धनीभूता
 दृष्टिरेव च पर्याप्तिः, अन्यथा प्रत्येकावृत्तेः समुदायवृत्तित्वायोगात्, कथं चान्यतरकर्मजत्वपदव्यतरकर्मभाषजत्वमन्यतरकर्मजे
 उभयकर्मजे च तद्वतरकर्मजत्वेन भेदकम्, अन्ययोभयकर्मजन्यतावच्छेदिकाया इव त्रयकर्मद्रिजन्वतावच्छेदिकाया अपि जातेर-
 म्युपगमप्रसङ्गात्, नो चेत्, कर्मत्रयस्यैव उभयकर्मजसंयोगद्वयापत्तेः, एवमेवैव नानासंयोगस्वीकारे आदित एव किं न
 तास्वीकारः। यदि च समवायिकारणभेदेऽपि सयोगादीक्यं स्वीक्रियेत, तदा घटादौ यावदव्यवरूपमन्येकं स्यादेकत्वप्रतीत्य-
 विशेषात्। यावदाव्यवपुद्वितापेक्षत्वासापेक्षत्वाभ्यां विशेष इति चेत्, न, रूपादिप्रतीतेरप्याश्रये पर्याप्तत्वापर्याप्तत्वावगाहने न
 द्विविधरूपत्वादित्याद्यधिकं यावन्मालाया निरूपितमस्मान्निः, 'द्विरुपादिरिति' एकत्रद्वयादिनेत्र द्विरुपादिविद्विषयहा-
 रोपपत्तेरिति भावः। तथा च न दृयस्त्व नाम गुणः स्यादिति। नन्यत्रेष्टापत्तिः, नैयायिकमूर्द्धामितिकेन चिरोमणिमहाशार्येण
 दृयस्त्वस्यान्योन्याभावरूपस्यैव स्वीकारात्, तथा च तद्वृत्तमर्थः। दृयस्त्वमपि न गुणान्तरम्, अन्योन्याभावादेव तद्वृत्त्यपहा-
 रोपपत्तेः, दृयस्त्वप्रतीतिस्तु न सावधित्वालम्बना, मानाभावात्, घटात्पटः पृथगितरोऽन्यो भिन्नोऽप्यन्तरमित्यादौ तच्चच्छब्द-
 विशेष्ययोगे पञ्चग्यानुशासनीकीति अन्यारादित्यादिसूत्रेऽन्यपद विशिष्य दृयगादिपरं न त्वन्योन्याभावविशिष्टयोधकपदमा-
 मान्यपरमिति दृयस्त्वस्यान्योन्याभावरूपत्वेऽपि घटात्पटः पृथगित्यस्यैव घटाश्च पट इत्यस्य नापत्तिरित्येतदर्थं इति चेत्, मत्यम्,
 दृयस्त्वस्यान्योन्याभावरूपत्वेऽप्यभेदसमल्लितत्वेन तदेकान्तायोग इत्यत्र ग्रन्थकृत्वस्तात्पर्यात्, वस्तुतो भूले ब्रूथः कपित्तयोगी-

न शाखायामिति प्रतीत्यनुरोधेनान्योन्याभावाव्याप्यवृत्तित्वादिनो दीधितिकृतो मते श्यामाद्रक्तो विधर्मान न तु पृथगिति प्रतीत्यनुपपत्तेः पृथक्त्वं नान्योन्याभावः सङ्गच्छते, किन्तु प्रविभक्तप्रदेशत्वम्, इत्थमेव तन्तुभ्यः पटो न पृथगित्यस्योपपत्तेः । न च श्यामाद्रक्तो विधर्मान न तु पृथगित्यत्र पृथक्पदस्य तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नमेदपरत्वादुपपत्तिः सम्भवति, प्रकारान्तरे लक्षणाश्रयस्यातिजघन्यत्वात्, श्यामाद् घटाद् रक्तो घटे न पृथक्त्वं किन्तु पटादित्यत्र श्यामघटाप्रविभक्तपटप्रविभक्तप्रदेशशृङ्खत्येकविशेष्यताकयोधस्य समदुक्तप्रकारं विनानुपपत्तेश्चेति विचारणीयं सुधीभिः ॥ २८ ॥

सांप्रतं निरन्वयक्षणिकलक्षणपृथक्त्वपक्षे दूषणमात्रिर्भावगितुमनसः सूर्यः प्राहुः—

संतानः समुदायश्च साधर्म्यं च निरङ्कुशः । प्रेत्यभावश्च तत्सर्वं न स्यादेकत्वनिह्वे ॥ २९ ॥

जीवादिद्रव्यैकत्वस्य निह्वे संतानो न स्याद्विन्नसंतानाभिमतक्षणवत् । यथैकस्कन्धावयवानामेकत्वपरिणामापलापे समुदायो न स्यान्नानास्कन्धावयववत् । तथा साधर्म्यत्वाभिमतानां सदृशपरिणामैकत्वापह्नवे माधर्म्यं न स्याद्विसदृशार्थवत् । मृत्वा पुनर्भवनं प्रेत्यभावः । सोपि न स्यादुभयभवानुभाव्येकात्मताऽपाकरणे नानात्मवत् । चशब्दाद्वत्तग्रहादि सर्वं न स्यात्तद्वत् । न च तदभावः शक्यः प्रतिपादयितुम्, सकलत्राधकशून्यत्वेन निरङ्कुशत्वात् । ननु चापराभृष्टभेदाः कार्यकारणक्षणा एव संतानः । स चैकत्वनिह्वेपि घटते गवेत्यपि ये समाचक्षते तेषामपि कार्यकारणयोः पृथक्त्वैकान्ते कार्यकालमात्मानमनयतः कारणत्वासंभवात्तदनुपपत्तेः कुतः संततिः ? ननु कार्यकाले सतोपि कारणत्वे तत्कारणत्वानभिमतस्य कार्यकालमात्मानं नयतः सर्वस्य तत्कारणत्वप्रसङ्गः । कार्यकारणेण प्रागसतः सद्रव्यादिरूपेण प्राप्कार्यकाले च सतस्तत्कार्यस्योत्पत्तौ खरादिमस्तके विषाणादेरुत्पत्तिः किन्न स्यात् ? गवादिशिरसीव तत्रापि तस्य

विषाणायाकारस्य प्रागसत्त्वस्य सद्रव्यादिरूपकया सत्त्वस्य चाविज्ञेयात् । तदुत्पत्तिकारणस्य दृष्टस्यादृष्टस्य चाभावात् तत्र न तस्यो-
त्पत्तिरिति वचने परेयामपि प्रागसत्त्वैकान्ताविज्ञेयेषु कार्यस्य पूर्वं सति कारणे जन्य नासतीति न किंचित्प्रसज्यते, तदन्वयव्यति-
रेकानुविधाननिबन्धनत्वात् सत्कारणत्वस्य । न च निरन्वयव्यतिरेकस्य कार्यस्य कारणान्वयव्यतिरेकानुविधानमसंभाव्यम्, स्वकाले सति
कारणे कार्यस्योत्पत्तेरसमनुपपत्तेः प्रतीवमानत्वात् स्वदेहापेक्षान्वयव्यतिरेकवत् । तदुक्तम् “अन्वयव्यतिरेकाद्यो यस्य दृष्टोत्पत्तिर्बर्तकः । एव-
मावस्तस्य तदेतदुत्पत्तिर्बर्तकः संभवः ॥१॥” इति । ततोऽन्यमिषाणं कार्यकारणयूता एवाप्यदृष्टमेवा धृष्या सतानो मुक्त । इति कथितम् ॥
सोपि न प्रतीत्यनुसारी, तथा बुद्धेतरचित्तानामन्येकसत्त्वान्त्वप्रसङ्गात् तेषामन्यमिषाणं कार्यकारणमूढत्वाविज्ञेयात् । निराज्ञव्यति-
त्वात्पूर्वं बुद्धचित्तस्यापि संतानान्तरचित्तकारणत्वाभावात् तेषामन्यमिषाणी कार्यकारणभाव इति चेत्, न, यतः प्रसूति तेषां कार्य-
कारणभावस्तदप्रवृत्तिवत्तस्यान्यमिषाणदृग्धवा बुद्धचित्तस्यासर्वज्ञत्वप्रसङ्गात् । नाऽननुकृत्यान्वयव्यतिरेक कारणम्, नाकारण विषय इति
वचनात् । स्यान्मूलम्, येषामप्राज्ञमादृक्त्वे सत्त्वऽन्यमिषाणी कार्यकारणभावस्तेषामेकसत्त्वान्त्योपगमात्तदोप इति चेत्, तदव्ययमुक्तम्, सम-
नन्तरप्रत्ययेनापि सद् बुद्धचित्तस्यैकसत्त्वान्त्योपगमात्तत्वे, तस्य बुद्धचित्तोपगमात्तत्वे तस्यासर्वदेहिस्थापत्ते । समनन्तरप्रत्ययस्य समन-
न्तरत्वादेव बुद्धचित्तेन सदैकसत्त्वान्त्यमिति चेत्, कुतस्तस्य समनन्तरत्वम् ? तस्यान्यमिषारिकारणत्वादिति चेत्, न, सर्वार्थानां सत्समन-
न्तरत्वप्रसङ्गात् । एकसत्त्वान्त्ये सति कारणत्वादिति चेत्, सोयमन्योन्यसम्भव । सिद्धे समनन्तरप्रत्ययत्वे तस्यैकसत्त्वान्त्येन कारणत्व-
सिद्धिस्तत्सिद्धौ च समनन्तरप्रत्ययत्वसिद्धिरिति । स्वाद्यादिना कस्तर्होऽक संतान इति चेत्, पूर्वापरकाष्ठमाविनोरेपि हेतुफलव्यपदेशमा-
त्रोरतिशयात्मनोरन्वयः संतानः । कचित्कृष्णान्तरे नीलजोहिवादिनिर्गोसचित्रैकसदेकनवत्कचचित्रैकत्वमेव भवितुमर्हति । न च साध्य-

विकलं चित्रज्ञानमुदाहरणं तस्यैकत्वसिद्धेः तदवयवपृथक्त्वकल्पनायां चित्रनिर्भासो मा भूत् प्रयुग्वर्णान्तरविषयानेकसंतानैकशृणवन् । तत्र प्रत्यासत्तिविशेषः कथंचिदैक्यत्वात्कोऽपरः स्यात् ? देशप्रत्यासत्तेः शीतातपयातादिभिर्वर्णभिरात्, कालप्रत्यासत्तेः कलसमयवर्ति-
भिरशेषार्थैरनेकान्तात्, भावप्रत्यासत्तेरेकार्थोद्धूतानेकपुरुषज्ञानैरनैकान्तिकत्वाद् द्रव्यप्रत्यासत्तिरेव परितोषान् संभाव्यते । सा चैकद्रव्य-
तादात्म्यलक्षणत्वात्प्रत्यासत्तिविशेषः । इति कथंचिदैक्यमेदैक्यव्यवहारनिवृत्त्यर्थं चित्रज्ञानस्य, अन्यथा वेद्यवेदकाकारयोरपि पृथक्त्व-
कान्तप्रसङ्गात् । तयोः स्वभावभेदेऽपि महोपलम्भनियमात्कथंचिदभेदाभ्युपगमे कथमेकसंतानसंविदां समनन्तरोपलम्भनियमात्कथंचिदे-
क्यं न स्यात् ? कालसमनन्तरोपलम्भनियमादेकसंतानत्वमेव स्यादेशसमनन्तरोपलम्भनियमात् ममुदायवन्, न पुनरनेकद्रव्यत्वमिति
चेत्, न, भवतां बुद्धेतरसंविदामेकसंतानत्वापत्तेः, कालसमनन्तरोपलम्भनियमस्य भावात् पञ्चानामपि च रूपाणामनेकद्रव्यत्वप्रसङ्गात् ।
प्रदेशसमनन्तरोपलम्भनियमस्य भावात् । प्रत्यासत्त्यन्तरकल्पनायां तत्र यथा प्रत्यासत्त्या संतानः तमुदायश्च, तथैव कथंचिदैक्यमस्तु ।
न हि तादृशां साधर्म्यमन्यद्वान्यत्वात्मसाद्भूयान्, येन कालसमनन्तरोपलम्भनियमभाजमेकसंतानत्वं व्यवतिष्ठते तदेकसमनन्तरोपलम्भनिय-
मभूतां चैकरूपधर्माणां समुदायत्वं युज्यते, तादृशः साधर्म्यैक्यत्वनिर्हतेऽनुपपत्तेः कथंचिदैक्यत्वशून्यार्थसाधर्म्यस्य संतानान्तरेषु नाना-
समुदायेषु च वर्तमानात् । एतेनैकसंतानत्वात् प्रेत्यभावव्यवहारकल्पनमपातं कथंचिदैक्यत्वापत्तेः तदयोगात् । कथमिह जन्मनो जन्मा-
न्तरेणैकत्वं विरोधादिति चेत्, न, कथंचिदैक्यत्वे विरोधाभावात् । तथा प्रतिभासादेकज्ञाननिर्भासविशेषवत् । तथा हि । एकज्ञाननिर्भा-
सविशेषाणां मिथः स्वभावभेदेऽपि यथैकत्वपरिणामः स्वभावतोऽनङ्गशस्तथा प्रेत्यभावादपि संतानोन्वयः परमार्थैकत्वमात्मसत्त्वजीवादि-
व्यपदेशभाजनं स्वभावभेदानाकम्प्य स्वाभिवदन्त्यत्र वर्तयति । न पुनरन्यत्र जीवान्तरे तेषामवयवविभेचनत्वाद्विरोधवैयधिकरण्यादीना-

नेकज्ञाननिर्भासविशेषैरपाकर्णाभिरङ्गुस्तत्सिद्धेः ॥ २९ ॥

सन्तानो न स्यादिति शुकास्त्रानीयानां क्षणानां मालास्थानीस्यानुगमकस्याभावादित्यर्थः । नानास्कन्धावयवयदिति, न च धान्यराशिवदुपपत्तिः, बुद्धिभूतादेकत्वादवयवबन्धकृतस्यैकत्वस्य विलक्षणत्वात्, साधर्म्यं न स्यादिति, तथा च समानपरिणामैकत्वमादाय सोऽय इति प्रयोगो न स्यादित्यते च तदव्यक्त्यैक्य समानपरिणामैक्य आदाय सोऽयमित्येव प्रयोगस्तदव्यक्त्यभिप्रेत्य तस्मातीयोऽयमिति विवरणद्वैविध्यमिति प्रयोगैक्यादिति द्रष्टव्यम् ॥ 'सकलेत्यादि' तथा च निरङ्कुशत्वं आशयद्वितत्वं विशेषण यथास्थितं विपरिणतं वा सर्वत्र योजनीयम्, तेन न तत् सर्वमित्यनेन सर्वत्र तत्परा-मर्गानुपपत्तिरिति बोध्यम् ॥ पूर्वं सतीति अव्यवहितप्राकाले सामग्रीसत्त्वं कार्योत्पत्तिप्रयोजकं न तु कार्यस्य प्राकृतसत्त्वमसत्त्वं चेति भावः । 'स्वकाले इति' स्वाव्यवहितप्राकाल इत्यर्थः, स्वदेशे सति कारणे यथा कार्यद्वयपद्यते तथा स्वकालेऽपीति देशिक-ककालिकण्यासिगर्भमेक कारणत्वमिति भावः । 'तथा बुद्धेतरेति' अनुगमकभावेन देशस्यापि क्षणत्वादक्षिककालिक-व्याप्योरमेवपर्यवसानादित्यर्थः । 'सन्तानान्तरेत्यादि' सन्तानान्तरविचकारणे स्वाकारणे सन्ताने बुद्धिचित्तस्यासर्व-ज्ञतयप्रसङ्गादित्यर्थः । अतिद्वयात्मनोः पर्यायस्वरूपयोः, 'अन्वयः द्रव्यात्मनैकत्वम्, कथञ्चिदैक्यमेवेति नीलाद्यने-कनिर्भासपर्यायज्ञानात्मना तत्काले तदात्मद्रव्यपरिणामकृतमेक्यमित्यर्थः । समनन्तरोपलब्धमनियमादनुभवस्मरणयोरेकवि-पयस्यार्थनियमात्, कथञ्चिदैक्य इति न स्यादिति विशिष्टैक्यद्वाराक विशेषणानामैक्यं स्यादेवेत्यर्थः, कालसमनन्तरो-पलब्धमनियमात् सादृश्यप्रत्ययासन्नक्षणाविषयानुभवनियमात्, देशसमनन्तरोपलब्धमनियमाच्चैतन्त्यप्रत्यासन्नस्वलक्षण-

विषयानुभवनियमात्, पञ्चानां विज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काररूपलक्षणानाम्, तत्रेति पूर्वोक्तज्ञानक्षणेऽप्येकदेशवर्तिषु च परमाणु-
नित्यर्थः ॥ तादृशामेकसन्तानभावां ज्ञानक्षणानां परमाणूनां च, तादृश एकसन्तानत्वनिबन्धनस्य ॥ २९ ॥

पृथक्त्वैकान्तपक्षे दूषणान्तरमुपदर्शयन्तः प्राहुः—

सदात्मना च भिन्नं चेज्ज्ञानं ज्ञेयाद् द्विधाप्यसत् । ज्ञानाभावे कथं ज्ञेयं बहिरन्तश्च ते द्विषाम् । ३० ।

सदात्मना सत्सामान्यात्मना भिन्नमेव ज्ञानं ज्ञेयादिति चेद् द्विधाप्यसत्त्वे ज्ञेयस्यासत्त्वप्रसङ्गात् । ततो बहिरन्तश्च
न किञ्चित्कथंचिदपि ज्ञेयं नाम त्वद्द्विषां प्रतीयेत । ननु सद्विशेषाद् भेदेऽपि ज्ञानस्य ज्ञेयान्नासत्त्वप्रसक्तिः । सदन्तरत्वं तु न स्यात्
पदान्तरोद्भेदेऽपि पदस्य पदान्तरत्वाभाववत् । सत्सामान्यं पुनः सर्वेषु सद्विशेषेष्वसत्त्वव्यावृत्तिमात्रम् । न च तदात्मना कस्यचित्कुतश्चि-
द्भेदोऽभेदो वा विचार्यते तस्य वस्तुनिष्ठत्वात् सन्मात्रस्य व्यावृत्तस्य ज्ञानस्य ज्ञेयात्परमार्थसत्त्वाविरोधान्न
कश्चिद्रूपालम्भ इति चेत्, न, सत्सामान्यस्याभावे साधृतत्वे वा सद्विशेषाणामभावप्रसङ्गात् साधृतत्वापत्तेश्च तदसत्त्वव्यावृत्तेरपि वस्तु-
स्वभावत्वादप्यथा खरविषाणादावपि तदनुपपन्नात् । तथा हि । ज्ञानज्ञेययोरसद्व्यावृत्तिर्वास्तवी सद्विशेषत्वात् । यस्य तु न सा वास्तवी
स न सद्विशेषो यथा बन्ध्यासुतः । सद्विशेषौ च ज्ञानज्ञेये । इति केवलव्यतिरेकी हेतुः । तथा यत्रासद्व्यावृत्तिर्वास्तवी तत्र सत्सामान्यं
वस्तु, सत्सामान्यरहितेषु बन्ध्यासुतादिष्वसद्व्यावृत्तेरवास्तवत्वात्, इति वास्तवसत्सामान्यात्मना ज्ञानस्य ज्ञेयाद्भेदे सद्विशेषात्मनापि
भेदः स्यात् । तथा च ज्ञानमसत् प्राप्तम् । तदनिच्छतां विषयिणो विषयात्कथञ्चित्त्वभावभेदेऽपि सदाशात्मना तादात्म्यं बोधाकारस्येव
विषयाकाराद्, विशेषाभावात् । अन्यथा ज्ञानमवस्तवेव खपुष्पवत् । तदभावे बहिरन्तर्वा ज्ञेयमेव न स्यात्, तदपेक्षत्वात् तस्य ततः

श्रेयानयमुपालम्भः पृथक्त्वैकान्तवाचो ज्ञापनवानां विशेषिकत्वात् ॥ ३० ॥

समुदायत्यभिपन्धस्य च, सदनन्तरत्वं त्विति, यद्यप्येकपटापेक्षयाऽन्यपटे पटान्तरत्वव्यवहासवद् द्वेयापेक्षया ज्ञाने सदनन्तरत्वव्यवहारोऽपि सम्भवी तथापि प्रतिनियतप्रतियोगिमहाचक्रपदसमभिव्याहाराभावादयं निषेधो द्रष्टव्यः । प्रागुद्दिष्ट-धर्मविशिष्टान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेदस्यान्वयितावच्छेदकधर्मस्य चान्तरपदार्थत्वात् । चास्तवसत्सामान्यात् न्यात्समेति सत्सामान्यनिष्ठप्रतियोगित्वाभिपक्षेयनिष्ठप्रतियोगिताके ज्ञानाधिकरणके मेदेऽऽमुपगम्यमान इत्यर्थः । परैरपि हि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसत्सामावधिरोधित्वात् सामान्यरूपेण विशेषाभावो न स्वीक्रियते तथाऽऽत्माभिरपि मामान्यात्मना विशेषाभाव इति मन्तव्यम् । तथा चेति यावद्विशेषमेदस्य सामान्यमेदनियतत्वादिति भावः । तादात्म्यमित्य-नन्तरमेदव्यमिति ज्ञेयः । सामान्यस्यायास्तवत्वे दोषान्तरं समुच्चिषीपुराह ॥ ३० ॥ किञ्च,—

सामान्यार्था गिरोन्येयां विशेषो नाभिलष्यते । सामान्याभावतस्तेषां मृपेव सकला गिरः । ३१ ।

सामान्यमेयायौक्षियेयो वासो ताः सामान्यार्था गिरो दत्तत्वाभिर्विशेषो नाभिलष्यते इत्यन्ये, तेषां मृपेव सकलाः स्वयं सत्यस्ये-नाभिमतता अपि गिरः सुः, सामान्यस्य वास्तवस्याभावात् । पुनः पुनः सामान्यस्यैवाभिधेयत्वमिति चेत्, विशेषाणामशक्यसम्भ-त्वात् । न ह्यनन्ता विशेषा नून्याः संकेतयितुं ततो नाभिधीयेरन्, असंकेतितान्त्रमिथानात् । विशेषपर्यसनपरपरुद्धायप्रतिमासनादर्थे-सन्निधानानपेक्षणाच्च । न हि स्वलक्षणे वर्तते यथा संकेतनिरपेक्षो विशेषेण प्रतिभासते तथा शून्यपुद्गावपि, तस्याः स्वलक्षणसं-निधानानपेक्षत्वात्, यदपेक्षत्वेऽतीतानुत्पन्नादिषु शून्यपुद्गेरभावप्रसङ्गात् । यत्तेषां स्वलक्षणजननभिषेय सामान्यमवसूय्यते इति वस्तु

नोच्यते इति स्यात् । ततः किं शब्दोच्चारणेन संकेतेन वा ? गोशब्दोपि गां नाभिधेत्त यथाश्वशब्दस्य । तथा च वस्तुनो नभिधाने-
मौनं यत्किंचिद्वा वचनमाचरेत्, विशेषाभावात् । अथास्ति विशेषः । कथं स्वार्थं नाभिदधीत ? मौलाद्यत्किंचनवचनाद्वा यथार्था-
भिधानस्य स्वाभिधानं मुक्त्वा विशेषस्यासंभवात् । न वै परमार्थैकतानत्वादभिधाननियमः, परमार्थैकतानत्वे शब्दानामनिबन्धना-
न स्यात् प्रवृत्तिरर्थेषु समयान्तरभेदिष्विति वचनात् । किं तूपादानविशेषादित्यपि वार्तम्, अविकल्पेपि तथैव प्रसङ्गात् । शक्यं हि
वक्तुम् “अविकल्पकप्रत्यक्षस्य न परमार्थैकतानत्वात्प्रियमो, द्विचन्द्रादिदर्शनाभावप्रसङ्गात् किन्तूपादानस्य स्ववासनाविशेषस्य भेदात्”
इति । तदेवमवधारितात्मकं वस्तु स्वलक्षणमापनीपद्येत, विकल्पेनेवाविकल्पेनाप्यवधारयितुमशक्तेः । निर्विकल्पकस्यार्थसंनिधानान-
पेक्षत्वाद्वैशद्याच्च परमार्थैकतानत्वमिति चेत्, न, तदनियमात् । तथा हि । नावश्यमिन्द्रियज्ञानमर्थसंनिधानमपेक्षते विप्लवाभाव-
प्रसङ्गात् । नापि विशदात्मकमेव, दूरेपि तथाप्रतिभासप्रसङ्गाद्यथाऽऽरात् । न हि आरादेवार्थे निर्विकल्पकमिन्द्रियज्ञानम्, न पुनर्दूरे
इति शक्यं वक्तुम्, इन्द्रियान्वयव्यतिरेकालुविधानाविशेषात् । दूरार्थेपीन्द्रियज्ञानं विशदात्मकमेव, तत्रावैशद्यस्याश्लेषज्ञानान्तरवि-
कल्पेन सदैकत्वाभ्यारोपादेव प्रतीतेरिति चेत्, न, आसन्नार्थेपि तदवैशद्यप्रतीतिप्रसङ्गात् । न हि तत्राविकल्पानन्तरं चिराद्विकल्पस्यो-
त्पत्तिः, पुरोवर्तिन्यर्थेऽक्षज्ञानजविकल्पवैशद्यस्य तल्लघुवृत्तिनिवन्धनत्वाभावप्रसङ्गात् “विमूढो लघुवृत्तेर्वा तयोरैक्यं व्यवस्यति” इति
वचनविरोधात् । यदि पुनरासन्नार्थे निर्विकल्पकस्य वलीयस्त्वात्तद्वैशद्येनानन्तरविकल्पावैशद्यस्याभिभावद्वैशद्यप्रतिभासो न पुनर्दूरे
विपर्ययादिति मतम्, तदा पुरोवर्तिगोदर्शनवैशद्येनाश्वविकल्पावैशद्यस्याभिभूतिप्रसङ्गात् तत्र वैशद्यप्रतीतिः किन्न स्यात् ? गोदर्शनमिन्नवि-
पयत्वादश्वविकल्पस्य नैवमिति चेत्, न, नीलदर्शनविकल्पयोरपि मिन्नविषयत्वात्तद्वैशद्यप्रतीतिप्रसङ्गात् । न हि तयोरभिन्नविषयत्वम्,

स्वच्छक्षणसामान्ययोस्त्वद्विषययोर्भेदात् । तत्र दृश्यविकल्पयोरैकत्वाप्यवसायाभीताविकल्पे वैज्ञान्यप्रतिभास इति चेत्, न, तत्र एव
 दूरेऽपि वैज्ञान्यप्रतिभासप्रसङ्गात् । स्यान्मतयु, प्रत्नासमेऽर्जे विकल्पे दृश्यत्वाप्यारोपाद्विकल्पवैशेष्य दूरे तु दृश्ये विकल्पस्याप्यारोपाद-
 र्शनावेशण प्रतीयते कुतश्चिद्विभ्रमात् इति, तदप्यसारम्, चन्द्रार्कादवतिदूरे दृश्ये विकल्पस्याप्यारोपादवैज्ञान्यप्रतीतिप्रसङ्गात्, प्रत्या-
 सन्नतरे च बहुपुं करतलेखादौ विकल्पे दृश्याप्यारोपाद्वैज्ञान्यप्रसङ्गात् । यदि पुनरदृष्टविशेषवसादृश्यविकल्पयोरैकत्वाप्यारोपा-
 विद्येयेषि क्वचिद्वैज्ञान्यमवैशेष्य च यथाप्रतीत्यभिधीयते तथा तत्र एवेन्द्रियकत्वाविकल्पेपि क्वचिद्वैज्ञान्यमिति भासोभ्यप्राप्त्येति नैकान्तेन
 दृष्टान्तस्य विज्ञप्तात्मकत्वमर्थसमिधात्तापेक्षत्वं वा यथा परमार्थैकतान्त्रवाग्निवत् स्यात्, न पुन इन्द्रियदुष्टिधनुपादाननियमादिति । न
 ज्ञान्यदुर्लभत्वविषयत्वेप्युपादाननियमाद्विशेष्य, परार्थांशुमानस्य वक्त्रऽभिप्रेतसमये त्रिरूपहेतुसूचित्वाद्विसंवादादितरत्वचनाद्विशेष्य इति
 चेत्, न, तथापि क्षणभङ्गादिसाधनवचनमन्यद्वा न किंचित् सत्य स्याद्वक्त्रऽभिप्रेतमात्रसूचित्वात् प्रधानेश्वरादिसाधनवाक्यवत् ।
 न हि वक्त्रभिप्रेतमात्रसूचित्वाविद्येयेषि क्षणभङ्गादिसाधनं प्रतिषेधदूषण वा सत्य न पुन प्रधानेश्वरादिसाधनमिति सकयव्यवस्थम्,
 यतस्तदेव संवादि स्यात्, सर्वथा विशेषाभावात् । सदर्थ्याप्रतिपादनाद्वा न क्षणभङ्गादिसाधनवचन विषयदूषणवचन वा सत्यम्,
 प्रसिद्धाणीकवचनम् । ननु च व्याख्यातार सत्येयं विवेचयन्ति न व्यवहर्ह्योऽऽ । ते हि दृश्यविकल्पस्यावयवोक्तीकृत्य यथेष्ट व्यवह-
 रन्ति । क्षणभङ्गादिसाधनवचनमन्यद्वा सत्यम्, न प्रधानेश्वरादिसाधनवाक्यम् । परमार्थतस्तु न किंचिद्वचनमवितथम् । इत्यभ्युपगमेपि
 दृश्यविकल्पप्यार्योक्तारयोः कथंचिद्व्यपगतान्त्रत्ये स्वच्छक्षण सर्वयानवधारितलक्षण दानादिप्रेतोपमोदिवृणवत् कथं सद्योतिमविवर्तते ?
 निर्विकल्पकदर्शनासदवधारणासमवात् विकल्पानां चावयवस्तुविषयत्वात् । सोवमविकल्पेतरादृशोर्येतरविषयत्वमन्यद्वा स्वांशमात्राव-

लम्बिना विकल्पान्तरेण प्रत्येतीति सुपरिवोधघट्टो देवानांप्रियः । न ह्यविकल्पेतरराशोरयानर्थविषयत्वं विशदेतरात्मत्वं वाऽनुपपन्न-
वेतररूपत्वं वा येन विकल्पान्तरेण प्रत्येतीति । तद्वस्तुविषयं युक्तम्, तस्य विकल्परशावनर्थविषयेनुप्रवेशात् । स्वत एव विकल्पसंविदां
निर्णये स्वलक्षणविषयोपि विकल्पः स्यात् । परतश्चेद्वनवस्थानादप्रतिपत्तिः अतोर्थविकल्पोपि मा भूदित्यन्धकल्पं जगत् स्यात्,
स्वयमनिश्चयात्मनो विकल्पादर्थनिश्चयानुपपत्तेः । न चायं परोक्षबुद्धिवादमतिशेते, सर्वथार्थचिन्तनोच्छेदाविशेषात् । यथैव ह्यप्रत्यक्षो-
पलम्बस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति तथा स्वयमनिश्चितात्मोपलम्बस्यापि । स्वयमनिर्णतेन नामात्मना बुद्धिरर्थं व्यवस्थापयतीति सुव्य-
वस्थितं तत्त्वम् । न वै स्वरूपं पररूपं वा बुद्धिरध्यवस्यति निर्विषयत्वाद्भ्रान्तेः स्वप्नबुद्धिवादिति विभ्रमैकान्तवादिवचनम् । इदमतो
भ्रान्ततरं, बहिरन्तश्च सद्भावासिद्धेः । स्वप्नादिभ्रान्तज्ञानं हि बहिरर्थोसत्त्वादेव, न पुनः स्वरूपासत्त्वात्, इदं तु विभ्रमैकान्तसंवेदनं
बहिरन्तरप्यर्थोसत्त्वादिति कथं न तदतिशेते ? न चास्य स्वरूपसत्त्वं, तद्व्यवस्थानस्य विषयव्यवच्छेदेन प्रतिपत्तिपथमुपनेतुमशक्तेः ।
स्वपरस्वभावप्रतिपत्तिशून्येन स्वपरपक्षसाधनदूषणव्यवस्थां प्रत्येतीति किमपि महाद्भुतम् । संवृत्या प्रत्येतीति चायुक्तम्, कथंचिदपि
परमार्थप्रतिपत्त्यभावे संवृतिप्रतिपत्त्ययोगात् परमार्थविषयरूपत्वात्संवृतेः । अन्यथा परमार्थस्य संवृतिरिति नामकरणमात्रमवाधाकर-
मेव परेयामनुष्येत । सोऽयं संवृत्या विभ्रमैकान्तसाधनमविभ्रमदूषणं च प्रत्येतीति परमार्थतो न प्रत्येतीति उपेक्षणीयवचन एव ।
तमन्येऽद्याप्यनुमन्यन्ते इत्यचिन्त्यमनल्पतमतमोनिवन्धनमशक्यपर्यन्तगमनमिहाद्भुतम् ॥ ३१ ॥

किञ्चेत्यादिना, इत्यन्ये इति, अन्ये सौगताः, स्वयमिति अन्यगिरामसत्यत्वे इष्टापत्तिवारणाय अभिधेयत्वमि-
त्यनन्तरं युक्तिसिद्धमिति शेषो द्रष्टव्यः । 'समयान्तरभेदेऽपि' तत्तच्छास्त्रप्रसिद्धेण प्रधानेश्वराद्यर्थेष्वपारमार्थिकेऽपि-

त्वर्थः । उपादानविशेषाद्विलक्षणविकल्पात् । प्रत्यासन्नैर्ऽर्थ इति दर्शनविषयाभ्यरोपाधिष्ठानविषयकत्वं विकल्पस्य वैशद्य-
 विकल्पविषयाभ्यरोपाधिष्ठानविषयकत्वं च दर्शनस्यावैशद्यमित्यर्थः, यद्यप्यत्र दर्शनविकल्पयोरेत्वारोपादानवकाशः, औचर-
 कालिकधारोपो घर्मिणं विना घर्मोत्पत्तेरभिनिधिप्रार्थितः, तथापि सन्निकर्षविप्रकर्षकृतो भेदाग्रह एव वैशद्यावैशद्यव्यवहार-
 हेतुः स्वरूपतो वैशद्य तु स्वलक्षणविषयत्वेनेत्यत्र सात्पर्यम्, यथाप्रतीत्यभिधीयत इति तथा व्यवहारस्य तथा प्रतीति-
 साध्यत्वाद्भेदाग्रहस्य च विशिष्टज्ञानमात्रोच्छेदकत्वेन व्यवहारानन्तत्वादिति भावः ॥ परमार्थैकतानत्वाद्भस्वेकापलम्बन-
 त्वात्, नियमः स्यादर्शनेऽर्थप्रकाशकत्वस्येति गम्यम् । उपादाननियमाद्भासनाविशेषव्याप्तेः । भाष्ये प्रसिद्धालीकषण-
 नयमिति नदीतीरे मोदकताम्रयः सन्तीति विप्रतारकवचनवदित्यर्थः । ननु वक्ष्यमिग्रायवचकत्वं तदवच्छेदकार्यादुपापकत्व,
 तथा चैतानि पदानि वक्ष्यतात्वर्थविषयससर्गप्रमाणपूर्वकानि आकाङ्क्षादिभ्यस्तदवच्छेदकत्वाद्भामन्याज दृष्टेनेत्यादियदवदित्यनु-
 मानविषया शब्दभ्रामाण्य तायागतानां न दुर्बल काणादतायागतयोः प्रत्यक्षानुमानप्रमाणद्वयवादित्वात्, एवमपि वक्ष्यता-
 त्वर्थसम्भावनामत्रहेतुऽप्या शब्दभ्रामाण्यप्रतिषेधे भूमादपि बहिसम्भावनैव प्रवृत्तिसम्भवादनुमानमात्रोच्छेदेन चार्वाकमत-
 प्रवेशापत्तेरिति चेत्, नाननुमितमसाधारकृतं द्युतमिदं मयाऽऽप्तमुत्सादिति प्रतीत्या शब्दाः प्रमाया अतिरिक्तत्वे तत्करणस्या-
 नुमानातिरिक्तत्वात्, द्युत्पत्तिज्ञानादेः स्वातन्त्र्येण शब्दबोध एव हेतुत्वात् । विलक्षणादुभितावेव सदेतुत्वोपगमे च विल-
 क्षणमानस एव तदेतुत्व किं न स्यात् येन शब्दत्व मानसत्वव्याप्य न भवेत्, व्याप्याद्यप्रतिसन्धानेऽपि द्युत्पन्नस्य शब्दश्र-
 वणेन शब्दबोधाच्च नानुमान शब्द इति दिक् । स्वांशमात्रावलम्बिनेति स्वमेवांशो भागस्तन्मात्रावलम्बिना परमार्थवि-

न्त्यायां स्वरूपमात्रग्राहिणेत्यर्थः । तदुक्तं 'न्यायचिनिश्चयालङ्कारे' "स्वग्राहकस्वभावोऽयं विकल्पस्तन्मते स्थितः । व्याहारादेः कथं तेन चक्षुरर्थस्य वीक्षणम् ॥ १ ॥" इति । 'स्वन ग्वेति' स्वत एव स्वग्राह्यार्थस्य विकल्पज्ञानेन तत्तत्प्रकारकत्वेन निर्णये बोधस्वरूपस्वलक्षणादोऽपि विकल्पः सप्रकारकः स्यात्, न च त्रिगुणीप्रत्यक्षवादे इष्टापत्तिः, बोधांगे निर्विकल्पकत्वेऽपि स्वात्मोभयव्यवहारजनकत्वेनैव स्वात्मविपयत्वव्यवस्थानात्, अन्यथाऽनुव्यनगायाक्तापरम्परभाजनत्वापत्तेरित्यर्थः । विभ्रमैकान्तवादिन्यचनमिति विभ्रमैकान्तवादी माध्यमिको ग्राह्यांशे ग्राहकांशे च तस्य विभ्रमवादि-त्वात्, वेदान्ती वा, विद्याया अप्यविद्याकार्यत्वेन तेन भ्रान्तत्वोपगमादिति द्रष्टव्यम् ॥ ३१ ॥

एवं तर्हि मा भूत् पृथक्स्थैकान्तोऽद्वैतैकान्तनदशस्यव्यवस्थापनत्वात् । ननुभूतैकान्त्यं तु भेद इति मन्यमानं नादिनं मर्थया वाऽप्याच्यं तत्तन्मातिष्ठमानं प्रत्याहुः—

विरोधान्नोभयेकार्त्म्यं स्याद्वादन्यायविद्विषाम् । अवाच्यतैकान्तेऽप्युक्तिर्न चान्यमिति युज्यते ॥३२॥

अस्तित्वनास्तित्ववत् पृथग्व्येतरपरस्परप्रत्यङ्गीकृत्यभावद्वयसंभवोऽपि ना भद्विप्रतिरोधात् । न ननु नचैतन्मा निन्द्यमर्थाध्या-
मोऽस्ति तदन्योन्यविधिप्रतिषेधलक्षणत्वाद्वादन्यायामुक्तवत् । यथैव हि वद्व्याया विधिरेव तत्तुल्यप्रतिरोधः स एव वा वद्व्याया विधि-
रिति वद्व्यायामुतयोरन्योन्यविधिप्रतिषेधलक्षणत्वं तथा प्रथमस्तत्त्वभावनिधिरेव तर्ग्यैकत्वप्रतिषेधः न एव च तत्तिथिः । इति कथमपि
स्याद्वादमनिच्छतां विरुद्धधर्माध्यासः संभवेद्यतस्तदुभयैकान्त्यं नस्तमेकान्तवादिनः स्वीकृत्युः ? सार्थधानभिलाष्यतत्तन्गाभिगमेपि नदेत-
दनभिलाष्यं तत्त्वमिति तद्व्याकृत्यते, पूर्वपत् ॥ ३३ ॥

न खल्विति स्यात्तमना विरुद्धयोरैकाधिकरण्य नास्तीत्यर्थः । तथा च सर्वथा पृथक्त्वैकत्वयोर्न तत् कथञ्चित्
पृथक्त्वैकत्वयोस्त्वविरोधात्तत् मन्मत्तत्वेति भावः । चन्द्रयाया विधिरेव तादात्म्येनेति दृश्यम् । तत्सुतप्रतिषेधः
जनकतामन्मन्धेन सुताभाव इत्यर्थः । इवमग्रेऽपि ॥ ३२ ॥

तदेवमेकथायेकान्तनिराकृतिसामर्थ्यात्तदेकान्ततत्त्वप्रसिद्धावपि तत्प्रतिषिद्धात्सामर्थ्यमन्यथासङ्गापकरणार्थं च तासामङ्गी समा-
विर्भावयितुमात्मन्मूलमङ्गात्मात्मकत्वं जीवादिवस्तुन गा ॥

अनपेक्षे पृथक्त्वैक्ये ह्यवस्तु द्वयहेतुतः । तदेवैक्य पृथक्त्व च स्वभेदः साधनं यथा ॥ ३३ ॥

हि यत्मावत्त्वैवानपेक्षे पृथक्त्वैक्ये—येकपृथक्त्वनिरेपेक्षत्वहेतुद्वयात् प्रतिपादिते प्राक्, तस्मात्तदेवैक्यं पृथक्त्वं च जीवादि-
वस्तु कथयितुं कत्वपृथक्त्वप्रत्यययोरेतद्व्यावर्तनीयते । यथा साधनं सत्त्वादि पक्षधर्मतत्त्वस्य सत्त्वविपक्षासत्त्वलक्षणेभेदेर्विशिष्टनेक-
प्रसिद्धमुभयोः । तत्राप्यन्यत्रैक्यविरुद्धयोरेकत्वैक्यवोरवस्तुरूपत्वात् नापनलक्ष्यत्वायोगात् सापेक्षबोरेव तत्त्वमगतेन यत्तुस्यभावत्वप्रसिद्धेः
मान्यमुदाहरणस्य प्रतिपत्तव्यम् । किं पुनरनया कारिका करोत्याचार्ये ? पूर्वैवासाधार्थस्य गतत्वादिति चेत्, एकत्वपृथक्त्वे नैका-
न्ततः स प्रत्यगाविशिष्टोपादिति स्पष्टयति, गतार्थस्याप्यनुमानविषयत्ववर्तनं तात्पर्यप्रसिद्धेः, प्रमाणसंश्लेषथादिना गृहीतप्रवृत्त्यावृत्त-
णात् । तथा हि । पृथक्त्वैक्ये तथामूले न साम्, एकत्वपृथक्त्वचरहितत्वाद्बोरेमकुमुमादिवत् । तथा हि । सर्वथा पृथक्त्व नास्त्येव,
एक्यनिरपेक्षत्वाद्बोरेमकुमुगवत् । सर्वथैक्यत्व नास्ति पृथक्त्वनिरपेक्षत्वात्तद्वदिति । अत्र न हेतुद्वयमसिद्धं तदेकान्तवादिनां तथा-
भ्युपगमात् । नाप्यनैकान्तिक विरुद्धं वा, विषयवृत्त्यभावात् । सापेक्षत्वे हि तदेवैक्यं पृथक्त्वमित्यपि कथं कथञ्चित्प्रादिवस्तु

प्रत्यक्षादिभिरुपलभ्यते न पुनः सर्वथेति सिद्धान्त्यानुपपत्तिः, सपक्षविपक्षयोर्भावाभावाभ्यां साधनवत् । न हि सपक्षे एव भावो विपक्षेऽभावानिरपेक्षो विपक्षेऽभाव एव वा सपक्षे भावानपेक्षः साधनवस्तुनो रूपं परेषां सिद्धं येन साध्यसाधनविधुरमुदाहरणं स्यात् । स्वभेदैर्वा संवेदनवत् । न हि हेतुमनिच्छतः संवेदनाद्वैतं पुरुषाद्वैतं वा स्वीकुर्वतोपि चित्रसंवेदनं नीलादिनिर्भासिरद्वयसंवेदनं वा ग्राह्याद्वाकारविवेकसंविदाकारैः परमब्रह्म वा तेजःशब्दज्ञानव्योतिराकारैर्विधेयतराकारैर्वा स्वभेदैः परस्परनिरपेक्षैर्विशिष्टं वस्तु सिद्धं येनोदाहरणमनवद्यं न स्यात् । स्वारम्भकावयवैर्वा घटादिवत् औलूक्यानाम् । सत्त्वादिभिः प्रधानवद्वा कापिलानाम् । तादृशं हि साधनं स्वार्थक्रियायाः क्षीराद्याहरणादिकाया महदादिमृष्टिरूपाया वा स्वविषयज्ञानजननलक्षणाया वा सिद्धमेव । तदन्तरेणापि पाठान्तरमिदं बहु संगृहीतं भवति, कारिकायां स्वभेदैः साधनं यथेत्यत्र साधनशब्देन साधनसामान्यस्याभिधानात् स्वभेदशब्देन च तत्सामान्यस्य वचनात् । यथायोगं विशेषणव्याख्यानादिष्टविशेषसिद्धेर्बहुसंग्रहः ॥ ३३ ॥

कथञ्चिदेकत्वेत्यादि जीवादिवस्तु सापेक्षं सदेकं भवति कथञ्चिदेकत्वेन प्रतीयमानत्वात् सत्त्वादिसाधनवत्, तथा जीवादिवस्तु सापेक्षं पृथग् भवति कथञ्चित् पृथक्त्वेन प्रतीयमानत्वात् तद्वदेवेति हेतुद्वयं बोध्यम् । न च दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं, सत्त्वादिहेतौ हेतुलक्षणपर्याप्तिप्रकारकबुद्धिविषयत्वरूपस्याभेदस्यान्वयित्वव्यतिरेकित्वापेक्षया तद्विषयकबुद्धिविषयत्वादिरूपभेदस्य च सर्वसम्प्रतिपन्नत्वात्, न चायं भेदोऽकिञ्चित्करो, व्याप्तिलक्षणे ईदृशस्यैव भेदस्यान्यैरपि प्रवेशात्, अन्यथाऽनिर्वाहादिति बोध्यम् । तदेव स्पष्टयति यथा साधनमित्यादिना, सिद्धान्त्यानुपपत्तिरिति तथा च वस्तुत्वान्यथानुपपत्त्या कथञ्चिदेकं कथञ्चित् पृथक् च जीवादिवस्तु साधनीयं, विपक्षे बाधकश्च व्यवहारबाध एवेति नाग्रयोजकत्वं, स्वभेदैः साधनं यथेति

दृष्टान्तचतुष्टयप्रतिपादनपरे प्रतीके साधनपद हेतुसर्वेदनवटापचयविप्रधानपरतया भेदपद च हेतुरूपनीलाद्याकारस्वारम्भकाव-
यवसत्त्वादिपरतया व्याचिख्यासुराह भाष्यकृत्—“ सपक्षविपक्षयोरित्यादिना परस्परनिरपेक्षरूपविशिष्टे न वस्तुत्वमिति
न्यतिरेकप्रद(श्य)श्रयित्वा परस्परसापेक्षरूपविशिष्ट एव तत्त्वमित्यन्वय प्रदर्शयति—तादृश हीत्यादिना धीराद्याहरणादिकाया
इत्युत्तरयोरर्थक्रियाप्रदर्शनं स्वविषयज्ञानेत्याद्ययोः हेतुना स्वविषयज्ञानस्वानुमितिरूपस्य सर्वेदनेन वानुव्ययसायस्य जननादिति
बोध्यम् । स्वप्रकाशत्वात्सर्वेदनस्य न स्वविषयज्ञानजननलक्षणाऽप्यर्थ्यक्रियेति चेत्, तर्हि व्यपहारजननलक्षणा साऽऽद्रियता,
यथा कथञ्चिदर्थक्रियाकारित्यस्यैव वस्तुत्वव्यपसापक्षवादिति तदम् । भाष्ये तदन्तरेणापीति तत्प्रसिद्धसाधनम्,
अन्तरेण विनापि, इव तुरीयपादलक्षणे पाठान्तरम् एकातत्वेऽप्यावृत्त्यपेक्षया नानाप्रयोगरूपं बहूनां सङ्गृहीत भावे
स्तत्रपरतयात् समग्रो यत्र तत्तथा, बह्वर्थसङ्गाहक भवतीत्यर्थः । कारिकायामिति, अवयवावयवाविभागेन दृष्टित्वे समुमी ॥३३॥
ननु पैककप्रतयात्पक्षप्रत्ययाक कर्मकेकस्य पृथक्त्व च जीवादीनामुपपन्नं तस्य निर्विषयत्वमिति तदोक्तयो तस्य सविषयत्वमा-
र्शयितुमनसः स्वामिनः प्राहुः—

सत्सामान्यानु सर्वेक्य पृथग्रव्यादिभेदतः । भेदाभेदविवक्षायामसाधारणहेतुवत् ॥ ३४ ॥

तु विशेषणे । केन सत्सामान्य विशेषणमाश्रित्य सर्वेषां जीवादीनामैक्यमिति नैकत्वप्रत्ययो निर्दिश्यः, तस्य सत्सामान्यविषय-
त्वात् । पृथक् सर्व जीवादि द्रव्यादिपदार्थभेदमाश्रित्यानुभूयते । यतो न पृथक्त्वप्रत्ययोपि निर्दिश्य, तस्य द्रव्यादिभेदविषयत्वादिति
निवेदितं योद्धव्यम् । हेतुरत्र सापेक्षः कारकभेदोप्यते । स सासाधारणो यथास्थ प्रवादिभिर्विशेषेणेष्टत्वात् । स च एषा स्वभेदाना

स्वभावपरभावाभ्यां भावाः स्वभावेनानुवृत्तिव्यापृत्तिभागिनो, न पुनरेकान्ततो व्यापृत्तिभागिनः । तस्माद्यतो यतोऽर्थाना व्यापृत्ति-
स्वप्तिव्यन्या भेदविशेषा एव प्रकल्प्यन्ते, न जगतिविशेषाः, प्रतीतिविशेषात् । यतो यतस्त्वनुवृत्तिस्ततस्ततो जातयः प्रकल्प्यन्ते,
साक्षाभेदानुवृत्तिप्रत्ययलिङ्गत्वात् । यतो यो येन धर्मेण विशेषोऽविशेषश्च समीचीये, न स शक्यस्ततोन्वेन । तेन भिन्नाऽभिज्ञा च
व्यवस्थितिः यदार्थानां, तया प्रतीतेर्वाच्यभावात् । तदा स्थितमेतत्, सत्सामान्यविषयाया सर्वेषामेक्यम्, द्रव्यादिभेदविषयाया
पृथक्त्वमेव, इतरस्याविषयायां गुणभावात् ॥ ३४ ॥

उक्तमेव विदुषोति श्रुतिरुद्-स्वभेदैरित्यादिना, सत्सामान्यास्त्विति सर्वस्य यस्तुनः सत्त्वेनैक्यं द्रव्यादिभेदेन
पार्यक्यं यथाऽसाधारणः मृन्नग्रादिफयाऽमिहितः सत्त्वाविर्देहस्तदेतन्नामेदविषयैकः पञ्चवर्गस्याद्यपेक्षया च पृथग्रूप
इति । तथा कैकत्व पृथक्त्व च वैवक्षिकमेव नतु स्वचन विशिष्यविधान्त् द्रव्यार्थिकनयैर्नकीकृतस्यैव पर्यायार्थिकनयेन पृथ-
क्करणात्, तेन पृथक्कृतस्यैव चान्यैर्नकीकरणात्, सम्मतौ द्रव्योपयोगस्यापश्चिमविकल्पनिर्वचनत्वोक्तेः, कार्यकारणभावप्रथाह-
पतितानां द्रव्यपर्यायाणां एव विधान्त्या सम्भवेऽपि सामान्यतस्तदविधाभात्, नीलादिस्वलक्षणाज्ञानस्वलक्ष्ययोरपि रूपरसा-
दिपर्यायैस्त्वचभिर्मासभेदेऽप्यपृथक्त्वेन सर्वथैकत्वायोगात्, तत्तदात्मनि तत्तत्परमाणौ च द्रव्यैक्येऽपि पर्यायाविवक्षाप्रयुक्तद्रव्य-
विषयाया एव शरणत्वात्, देशप्रदेशकल्पनाविनिर्मुक्तवस्तुगोचरैवपूतनयप्रवृत्तेरपि नयान्तराविवक्षाहेतुकत्वात्, द्रव्यार्थिक-
पर्यायार्थिकोभयप्रवृत्तेरपि सर्वत्र नियमस्य भजनामात्रेण च स्वचन तदपवादस्य शास्त्रसिद्धत्वात्, सर्वेषां नयानां स्वस्ववच-
नीयसत्यत्वेऽपि च परविचारप्रवृत्तौ भोषत्वादित्यादिरहस्य सद्दयैः स्वयं बोध्यम् । ज्ञापकः साध्यद्वानजनकज्ञानविषयः,

कारकोऽनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्ती, जातिभेदा अतद्व्यावृत्तिरूपास्तुच्छाः, तद्विशेषावगाहिनस्तद्विशेषाकारज्ञानवि-
प्याः, यथाश्रुतेऽवगाहितस्य ज्ञानधर्मस्य जातिभेदविशेषणत्वानुपपत्तेरिति द्रष्टव्यम् । भिन्नं रूपं गुणान्तरं पदार्थान्तरं चा,
इतरस्याविचक्षायां गुणभावादिति गुणभावस्तत्प्रकारकयोर्धोदेशेन वचनाप्रवृत्तावप्यभेदसंसर्गप्रवेशमर्गादया भानं, तत्र
मूलं चानन्तधर्मात्मके वस्तुन्येकोऽपि धर्मस्तदितरसकलधर्मोभिन्नत्वविशिष्टसंसर्गेण भातीति व्युत्पत्तिः । नन्वेकत्वमभेदः पृथ-
क्त्वं च भेदः साधनमेकं पक्षधर्मत्वादिना न भिद्यते किन्तु भिन्नप्रकारकप्रतीतिविषयो भवतीति दृष्टान्तावष्टम्भेन जीवादि-
वस्तुन्येकत्वपृथक्त्वयोरन्योन्यानुगममाधनं युक्तिरिव तमिति चेत्, न, धूमो वह्नी धूमत्वेनेको हेतुः पक्षधर्मत्वादिरूपैः पृथग्रूपः,
दण्डो वटे दण्डत्वेन हेतुर्द्रव्यत्वेन न हेतुरिति प्रतीत्या हेतावेकत्वपृथक्त्वयोर्भेदाभेदयोश्चान्योन्यानुगमसिद्धान्तदृष्टान्तेन जीवा-
दिवस्तुनि तत्साधनस्य युक्तिपथानतिवर्त्तित्वात् । न च द्रव्यत्वेन न हेतुरित्यत्र द्रव्यत्वानवच्छिन्नहेतुताचानर्थः, मूले बृक्षः
संयोगी न जालायामित्यत्रापि जालानवच्छिन्नसंयोगाद्विषयकत्वापत्तेः, दण्डोऽदण्डश्च द्रव्यत्वेन न हेतुरित्यत्रागतेश्च । युक्ति-
सिद्धे च भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वे किमेकत्रापेक्षया भेदाभेदोभयावगाहिप्रतीतेरन्यविषयत्वकदन्येन, न च द्रव्यत्वावच्छिन्नता-
दात्म्येन हेतुमति द्रव्यत्वेन हेतुभेदोऽप्यसम्भवीति शङ्कनीयम् । तादात्म्येन तत्तद्वैततत्तद्वेदयोस्तत्तद्वैतवच्छेदकतदनव-
च्छेदकभेदेन सत्त्वस्वीकारात् प्रतियोग्यनवच्छेदकस्याभावावच्छेदकत्वेऽतिप्रसङ्गस्तु कथञ्चित् पक्षेणैव प्रतीत्यवाधया परि-
हरणीय इति दिग् ॥ ३४ ॥

विवक्षाऽविवक्षयोरसद्विषयत्वाच्च तद्वशात्तत्त्वव्यवस्था युक्तेति मन्यमानं प्रताहुः सूरयः—

विवक्षा चाविवक्षा च विशेष्येऽनन्तधर्मिणि । सतो विशेषणस्यात्र नासतस्तैस्तदर्थिभिः॥३५॥

क्रियते इति विशेष्य विशेष्योर्धस्तावदनन्तधर्मा प्रागुक्त । यत्र क्त्वविशिष्टेष्वन्तत्वेकत्वस्य सत् एव विषया गृह्यत्वस्य च सत् एव वा-
विवक्षा, न पुनरसतः क्रियते तैः प्रतिपक्षभिरुक्त्यपुन्यत्वाभ्यामर्थिभिः, सर्वथा यत्र क्त्वविशेषित्वानर्थित्वयोरसम्भवात्, तस्य सकला-
र्थक्रियासंक्षिप्त्यतयात्सररविपणवत् । न हि क्त्वविशिष्टविषयाविषयस्य मनोरुप्यारेरसत्त्वे सर्वस्यासत्त्वं युक्तम्, कस्याचित् प्रत्यक्षविषयस्य
केचोर्दुकारेरसत्त्वे सर्वस्य प्रत्यक्षविषयत्वासत्त्वमसम्भवात् । प्रत्यक्षाभासविषयत्वासत्त्वं, न पुनः सत्यप्रत्यक्षविषयस्येति चेत्, तर्ह्यसत्य-
विषयाविषयस्यासत्त्वमस्तु, सत्यविषयाविषयस्य तु मा भूत् । न काचित् विषया सत्या विरुद्धरूपत्वान्मनोरुप्यारिदिविकल्पदयिति चेत्, न,
अस्यानुमानस्य सत्त्वेऽनेनैव हेतोरर्थ्यभिचारात् तदसत्त्वे साध्याप्रसिद्धेः । यतोऽनुमानविकल्पादर्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानोर्ध्वक्रियाया न
विसर्गाद्यते, तद्विषयः समवेति चेत्तर्हि को विषयाविशेषादर्थं विवक्षित्वा प्रवर्तमानो न विसर्गाद्यते तद्विषय कथमसत् भवेत् ?
अविषयाविषयोऽसत्त्वान्वया तदुपपत्तेरिति चेत्, न, सकलव्यागोपरातीतेनार्थस्वसम्भवेन स्वभिचारात् । सर्वस्य वस्तुनो वाच्यत्वाभा-
विषयाविषयधर्मिति चेत्, न, नामस्तद्भागानां च नामान्तराभावादन्वयानवस्थानुपपत्तात् तेषामविषयाविषययोरेपि सत्त्वे कथमन्यदपि
विशेषणमविषयाविषयत्वे सदैव न सिध्येत् ? तदेव विधिप्रतिषेधधर्मोऽसत्त्वमेव विषयेतराभ्यां योगस्तदर्थिभि क्रियेत्, अन्य-
यार्थनिष्पत्तेरभावात् न कार्यक्रियार्थनिष्पत्तिमन्येऽस्य विषयेतराभ्यां योगः सम्भवति, येन तदभावेऽपि स स्यात् । उपचारमात्रं तु स्यात् ।
न चाभिप्रायवच इत्युपचारात्, पाकादादुपयुज्यते । ननु चान्वयान्वय एव विषयेतराभ्यां युज्यन्ते, न वस्तुस्वभावो, यतस्तयोः सद्विष-
यत्वमिति चेत्, न, कर्त्तव्यो वस्तुनि प्रवृत्तिविशेषात्, व्यावृत्तितद्वारेरेकत्वाभ्यामप्युपपत्तिरिति चेत्, न, अप्यारोपस्य विफल्य-

त्वेनार्थविषयत्वात् स्वाविषयेण व्यावृत्तेरेकत्वारोपणयोगात् । सामान्येनार्थोभ्यारोपविकल्पविषय एवेति चेत्तदपि यद्यन्यव्यावृत्तिरूपं तदावृत्त्यैव व्यावृत्तेरेकत्वारोपाख्युत्तरेण प्रवृत्तिः ? तामिच्छता तदेकैकशः परपरव्यावृत्तयोपि परिणामविशेषा एषितव्याः ॥ ३५ ॥

विकल्परूपत्वादिति, न च पक्षावृत्तित्वेनास्यासिद्धत्वं, विवक्षाया मोहाभिव्यक्तचैतन्यरूपत्वेनास्य पक्षवृत्तित्वात्, नाम्नो घटादिनाम्नः, तदुभागानां च घकारटकाराद्यक्षराणाम्, उपचारमात्रं तु स्यादिति मुख्यार्थवाधे तदु-
योगरूढिप्रयोजनान्यतरसंपत्तेरेव तद्वेतुत्वादिति भावः । न चाग्निरित्यादि, ततः सतामेवार्थानामर्थिविवक्षेतराम्यां
योग इति निर्व्यूढम् ॥ ३५ ॥

योप्याह भेद एव परमार्थसन्नर्थानां नाभेदस्तस्य संवृत्तिसत्त्वादित्यथा विरोधादिति । अभेद एव तान्विको भावानां न भेदस्तस्य
कल्पनारोपितत्वादित्यथा विरोधानुपपत्तादिति चापरः तौ प्रति सूरयः प्राहुः—

प्रमाणगोचरौ सन्तौ भेदाभेदा न संवृत्तौ । तावेकत्राविरुद्धौ ते गुणमुख्यविवक्षया ॥ ३६ ॥

अभेदस्तावत्सन्नेव न पुनः संवृत्तिविषयः प्रमाणगोचरत्वाद्भेदवत् । भेदः सन्नेव न पुनः संवृत्तिः प्रमाणगोचरत्वाद्भेदवत् । भेदा-
भेदौ सन्तावेव, न पुनः संवृत्तौ, प्रमाणगोचरत्वात्वेष्टतत्त्ववदित्यपि पश्चान्तरमाक्षिप्तं लक्ष्यते, तदुभयसंवृत्तिवादिनोपि सफलधर्मविधु-
रत्वमनुमन्यमानस्य भावात् । न चात्र साध्यसाधनधर्मविकलमुदाहरणं, भेदाभेदतदुभयानुभयैकान्ताभिधायिनां तत्प्रसिद्धेः स्याद्वादिवत् ।
तथैकत्र वस्तुनि भेदाभेदौ परमार्थमन्तौ ते भगवतो न विरुद्धौ प्रमाणगोचरत्वात्वेष्टतत्त्ववत् । इति सामर्थ्यात् परस्परनिरपेक्षौ
भेदाभेदौ विरुद्धावेव प्रमाणगोचरत्वाद्भेदकान्तादिवत् इति कारिकायामर्थसद्ब्रह्मः । किं पुनः प्रमाणं यद्वेचरत्वमत्र हेतुरिति चेत्

प्रमाणमविसर्गादि ज्ञानमनधिगताथोविगमलक्ष्यतत्त्वार्थित्वे वास्यति । अधिगतो हि स्वार्थोकारव्यवसाय । स्वार्थोकारो य कथयित्ते-
 दाभेदो, तद्व्यवसायस्यैवार्थिकियादुपपत्तेरुक्तत्वे सर्वथा तदयोगात् । वदेवं सति भेदमनेव वा मान्योन्यरहित विषयीकरोति प्रमाणम् ।
 न हि यद्विरन्तर्वा स्वलक्षणं सामान्यलक्षण वा तथैवोपलभ्यमाने वा तथैवान्वयविभिन्नप्राप्यते । इति भेदेकान्वाभावेऽभेदेकान्वासात्तदेव
 परस्परनिरपेक्षतुभ्येकान्वापाकारेऽनुभवेकान्वापसारमेव साध्ये स्वभावानुपलब्ध्या, स्वयमुपलब्धिप्रलक्षणमात्रस्य तस्यानुपलब्ध्यमा-
 नत्वसिद्धेः । न चेयमसिद्धा, तस्मिन्सूत्रप्रमाणे सूत्रसूत्रस्यभावव्यतिरेकेण प्रत्यक्षायाप्रतिभासनात् । न हि प्रत्यक्षे स्वलक्षणं
 सूत्रम् परमाणुलक्षणं प्रतिभासते सूत्रस्य पक्षापात्मनाः प्रविभासनात् । परमाणुवेद्यामात्राचंसूत्रेषु दृष्टो प्रतिभासमानेषु कुलभि-
 द्विधमनिमिषावात्मनि परत्र वासन्त्यनेव सूत्राकारत्वात्सर्ववन्ती संपृतिस्त्वात् संपृजोति केसादिभ्रान्तिवदिति चेत्, नैव, यद्विरन्त-
 मप्रत्यक्षस्याभ्यान्तत्वात्तत्त्वापोक्तत्वामात्रप्रसङ्गात्, संव्यवहारत्वा परमार्थतो वा प्रत्यक्षं तत्त्वनापोक्तत्वामान्तमिति लक्षणस्यासंभववोपा-
 नुपपत्तात्, परमाणूनां जातुष्वप्यथदुष्टावप्रविभासनात् । ते इमे परमाणवः प्रत्यक्षदुष्टावात्मानं न न समपर्वन्ति प्रत्यक्षतो न
 स्वीकृतुमिच्छन्तीत्यमूल्यदानात्क्रियाः, स्वावयवमिषैकावयववियत् । न हि सोपि सूत्रमस्वावयवव्यविरिणो महरवोपेयः प्रत्यक्षे प्रशि-
 मासते, कुण्डादिस्वविरिणश्चाप्यविरिणः । समवायाचेभ्योऽनर्थात्तन्मिव प्रतिभासते इति चेत्, न, अवयवप्रत्यक्षस्य सर्वत्र भ्रान्तत्व-
 प्रसङ्गात् । तथा चान्मभिप्यारित्य प्रत्यक्षलक्षणमसंभवि स्यात् । न चैतेऽवयवा अवयववती समवायव्यायमनयोरिति त्रयाकारं प्रत्यक्ष-
 मनुसूयते सङ्गवपि, यतोऽसावप्यमूल्यदानकवी न स्यात्, प्रत्यक्षदुष्टावात्मानपेवेन प्रत्यक्षवात्स्वीकरणाविशेषात् । एत एव परस्परभिन्ना-
 वयवावयवविनामपि प्रत्यक्षे प्रतिभासनात्तद्व्यवधानक्रियावुक्तौ, समवायवत् । सर्वं वस्तु ध्वनिकपरमाणुरूपं, सत्त्वात्, नित्यसूत्ररूपे

क्रमाक्रमाभ्यामर्थक्रियानुपपत्तेस्तदयोगादित्यनुमानेन स्वलक्षणमध्यवसीयते इति चेत्, न, अत्र हेतोर्विरुद्धत्वात्, सत्त्वस्य कथंचिन्नित्या-
नित्यात्मकसूक्ष्मस्थूलात्मकत्वेन व्याप्तत्वात्, सर्वथा नित्याद्योक्तान्तरूपे क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात्सत्त्वानुपपत्तेः समर्थेनान् ।
एतेन स्थूलेमेवावयवि द्रव्यं सूक्ष्मावयवरहितं प्रतिभासते इति व्युदस्तम्, तदनुमातस्यापि विरुद्धत्वाविशेषात् प्रत्यक्षवाधितविषयत्वाच्च
हेतोर्तीतकालान्यवस्थितेः । अत एव नोपमानादावपि तत्प्रतिभासनमिति नासिद्धं सूक्ष्मावेकान्तस्य प्रत्यक्षदुद्धावप्रतिभासनम्, यतस्त-
त्प्रतिपेक्षे साध्ये स्वभावानुपलब्धिर्न सिध्येत् । तत्प्रतिपेक्षे च सिद्धः सूक्ष्माद्येकान्तः । तत्र स्वभावान्तरस्य प्राधान्यविवक्षायामाकारा-
न्तरस्य गुणभावः स्यात्, घटोऽयं परमाणवो रूपाद्यो वेति । घटार्थिनो हि घटविवक्षायां घटः प्रधानं परमाणवोऽनुमेयाः, प्रत्यक्षाश्च
रूपाद्यो गुणीभूताः, तदनर्थित्वादविवक्षाप्रसिद्धेः । तदर्थिनां तु तद्विवक्षायां त एव प्रधानं न पुनर्घटोवयवी, तद्विवक्षायाः संभवा-
भावात्तदर्थित्वानुपपत्तेः । न च तदुभयसत्त्वाविशेषाद्विशेषेणार्थित्वमनर्थित्वं वा प्रसज्यते, तस्य तत्सत्तामात्रानिबन्धत्वात्, मोहविशे-
षोदयेहेतुकत्वात् तदुदयस्यापि मिथ्यावर्शेनादिकालादिनिमित्तकत्वात् ॥ तदेवं स्यादर्थेत्वं, स्यात् पृथक्त्वमिति मूलभङ्गद्वयं विधिप्रतिषेध-
कल्पनैकवस्तुन्यविरोधेन प्रभवशदुपदर्शितम् । नोपभङ्गानां तु प्रक्रिया यथोदितनयविशेषवचनभाक् 'एकानेकविकल्पादावुत्तरत्रापि
योजयेत्' इत्याद्यतिदेशकारिकानिर्देशसामर्थ्यात्प्रपञ्चतो निश्चेतव्या ॥ ३६ ॥

अद्वैताद्याग्रहोग्रहणविपन्निग्रहेऽलङ्घ्यवीर्याः, स्यात्कारामोघमन्त्रप्रणयनविषयः शुद्धसद्ब्रह्मचारीः ॥

धन्यानामादधाना धृतिमधिवसतां मण्डलं जैनमयं, वाचः सामन्तभद्रयो विदधतु त्रिविधां सिद्धिशुभ्रतमुद्राः ॥ १ ॥

॥ इत्याप्तमीमांसालङ्कृतौ द्वितीयः परिच्छेदः ॥ २ ॥

कारिकायां न सधृती इति, सधृतिपदस्य सधृतिविषये तावदधिकृत्यार्थः । अविच्छेदवित्यतः पूर्वं वक्तु-
मिति शेषः । एकग्राचिच्छेदतया वचन एव गुणमूल्यविवक्षाया हेतुत्वसम्भवादित्यर्थः । न चेयमसिद्धेति एतेषु साध्येषु इय-
स्वमावानुपलब्धिपरसिद्धा न ॥ सूक्ष्मेत्यादिमाप्यम् सूक्ष्मस्यूलाकाराणामवयवावयविरूपाणां विषयाणां स्थूलसूक्ष्मस्वभा-
वव्यतिरेकेणावयव्यवयवस्वभावानुपरागेण, अत्यासघ्नाससृष्टेऽस्त्विति अयोग्यपरमाणुभ्यो योग्यपरमाणुत्पत्त्युपलक्षणमे-
तत्, तेन वाच्यावेरचाक्षुपत्समाप्युपपादितं प्रवृत्ति, वाक्किविशेषैवाणूनां चाक्षुषादिबननयोग्यत्वादिति बोध्यम् । 'सधृणोतीति'
तथा च घटादावेकत्वग्रहहेतुरनेकत्वप्रवृत्तिवन्धकश्च दोष एव सधृति, संवत्साचान्वयत्वं सद्वाया इत्युक्तं भवति, कुण्डादि-
व्यतिरिक्तवत्त्वादियदिति । यथा कुण्डादिव्यतिरिक्तं दधि प्रतिमासत्वे तथा स्वावयवव्यतिरिक्तोऽवयवी न प्रतिमासत-
इति व्यतिरेकपट्टान्तोऽयम् । अनर्थोन्तरमिवेति तन्त्र एव पट इत्यवयवमिषोऽप्यवयवी समवाययोगात्तदभिप्रायेण मास-
त इत्यर्थः । 'प्रत्यक्षलक्षणमिति' " इन्द्रियार्थसमिकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारिन्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् " इ-
त्यक्षपादसूत्रोक्तप्रत्यक्षलक्षणपटकमित्यर्थः । अत्र इन्द्रियार्थसमिकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यभिचारिप्रत्यक्षमित्येतदेव लक्षणम्,
अव्यपदेश्यं व्यवसायात्मकं चेत्तेतावत् निर्विकल्पकत्वसंविक्लपकत्वान्यां विमायपरमित्यादि व्यवस्थितं न्यायसिद्धान्त-
मालायाम् । न चेत् इति समवायाप्रत्यक्षत्वं च वैशेषिकेणापि स्वीक्रियते, तत्र न सम्बन्धप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य
हेतुत्वात् समवायसंयोगान्यतरत्वमर्थं सम्बन्धत्वं परित्यज्य संयोगप्रत्यक्षत्वस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकत्वादिति त्रिपयासत्त्वादेय-
तदप्रत्यक्षत्वं स स्वीकारणीयम्, तत्सम्बन्धवत्तत्सम्बन्धादिप्रत्यक्षपरम्पराभिप्रायः (मिमांसा) इत्यस्य सुब्राह्मणम्, अन्यथा समवायस्य

सत्त्वे तत्प्रत्यक्षमिव तत्सम्बन्धतत्सम्बन्धपरम्पराऽपि प्रत्यक्षा स्यात्) प्रत्यक्षादाचिति भाष्यस्थादिशब्दगृहीतानुमाना-
दावपि सूक्ष्मस्थूलाकाराः स्थूलसूक्ष्मस्यभावव्यतिरेकेण न प्रतिभासन्त इति समर्थयितुमनाः ग्राह-सर्वं वस्त्वित्यादिना
प्रत्यक्षत्वाधितेति अवयवसहितस्यैवावयविनः प्रत्यक्षे भानादित्यर्थः, गुणीभूता इति, यावत्स्वप्नदेशगुणपर्यायविशिष्ट-
तादात्म्यसंसर्गणैवेदंतादेर्धटे भानाभ्युपगमादित्यर्थः । तदनर्थित्वादिति रूपाद्युद्देश्यकजिज्ञासाभावादित्यर्थः, तत्सद्भावे
तु जायत एवैते रूपादयो घट इति प्रत्यक्षमिति भावः । यद्यपि विवक्षा शब्दबोध एव प्रयोजिका, न प्रत्यक्षे, नापि जिज्ञासा,
घटादिदृक्षयोन्मीलितनयनस्य पुरःस्थितपटप्रत्यक्षादुत्पत्तिप्रसङ्गात्, तथापि प्रधानगुणभावेन तथातथाप्रत्यक्षे तत्तदर्थित्वा-
दिनियन्त्रितक्षयोपशमस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां विशिष्य हेतुत्वान्नानुपपत्तिरिति सर्वमनवद्यम् । शिष्टं सुगमम् ॥ ३६ ॥

इत्येकत्वपृथक्त्वचिन्तनयौ यौ सप्तभङ्ग्यावहौ, तावुन्मग्नजलानिमग्नजलयोः सादृश्यमन्विच्छतः ॥
उल्लङ्घ्य द्वयमस्तमोहविषमम्लेच्छे लिखित्वाभिधां, स्याद्वादार्पभकूट एव हि निजां स्याच्चक्रवर्ती बुधः ॥ १ ॥

इति श्रीमदकबरसुरत्राणप्रदत्तजगद्गुरुविरुद्धारकभट्टारकश्रीहीरविजयसूरीश्वरशिष्यमुख्यमहोपा-
ध्यायश्रीकल्याणविजयगणिशिष्यावतंसपंडितश्रीलाभविजयशिष्याग्रेसरपंडितश्रीजितविजयगणिसती-
ध्यालंकारपंडितश्रीनयविजयगणिचरणकमलचंचरीकेण पंडितश्रीपद्मविजयगणिसहोदरेण महोपाध्याय-
श्रीयशोविजयगणिना विरचितेऽष्टसहस्रीतात्पर्यविवरणे द्वितीयः परिच्छेदः ॥

॥ अष्टसहस्रीतात्पर्यविवरणे द्वितीयः परिच्छेदः समाप्तः ॥

ॐ ॥ अथ तृतीयः परिच्छेदः ॥ ॐ

नित्यत्वैकान्तपक्षेपि, विक्रिया नोपपद्यते । प्रागेव कारकामावः, क प्रमाणं क तत्फलम् ॥ ३७ ॥
अष्टादासी प्रथितार्थः, साष्टसद्विती हतापि संक्षेपात् ॥ विलसवकलङ्घिपणौ, प्रपञ्चनिचितायपोद्धृत्या ॥ १ ॥

सप्तपक्षेकस्यपक्षैकान्तप्रतिपक्षान्तरं नित्यत्वैकान्तप्रतिपक्षेपः, प्रकल्प्यतेऽनेनेति तात्पर्यम् । तत्र नित्यत्वैकान्तं दृष्टव्यत्वाभिनिवेशः ।
तस्य पक्षः प्रतिज्ञामयः । तस्मिन्मपि विविधा क्रिया परिणामपरिस्पन्दलक्षणा नोपपद्यते । कार्योत्पत्तेः प्रागेव तदुत्पत्तौ वा प्रागेव
कारकामावो नोपपद्यते इति दृष्टव्यः । प्रागेव कारकामावस्तथा विक्रियापि नोपपद्यते इति
सप्तपक्षेकारकं स्यात् तद्विशेषेणात् । सोस्तत्कारकोऽधिक्रियमेवेति चेत्, केव प्रमाणं प्रमितिलक्षणं च तत्फलमुपपद्यते ? प्रमातुरमावे
तत्संभवात् । न ह्यकारकः प्रमाता नागः, प्रमितिक्रियासाधनाय कारकविशेषस्य स्वतन्त्रस्य प्रमातृत्वेनोपपत्तेः । सकलकार्योत्पत्ति-
परिच्छिन्नसिक्तियोः सर्वथाप्यसाधनाय सप्तपक्षमभाषयतुत्वापत्तेः कथमस्मात्सिद्धिः परस्य स्यात् ? सारविषाणाधिसिद्धिप्रसङ्गात् ।
ननु धातमनञ्चेतनेनैवायं क्रिया, न पुनः स्वकृत्तिरिक्तकार्यस्योत्पत्तिर्मेतिर्या, तस्याः प्रधानदेतुत्वात् । न च वेतना पुतोऽर्थोन्वरेभ्यः,
तस्य तद्विषयत्वात् " नैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपम् " इति बध्नात् । न चानित्या वेतना, नित्यपुरुषस्वभावत्वात् साधित्वादिवत्, तस्या
प्रधानस्यभावत्वे पुरुषरूपत्वादेव ध्यात् तद्वनित्यत्वप्रसङ्गाच्च सुसाधितम् । न च नित्यायाच्चेतनायाः परस्यार्थक्रियात्वं यिरुद्ध्यते धात्व-

र्थरूपायाः क्रियायाः प्रतिघाताभावात्सत्तावत् । ततोऽर्थक्रियास्वभावत्वादात्मनो वस्तुत्वमेव । न ह्यर्थक्रियाकारणस्यैव वस्तुत्वमर्थक्रियायाः स्वयमवस्तुत्वापेक्षतत्रार्थक्रियान्तराभावादन्वयानवस्थाप्रसङ्गात् । स्वतोऽर्थक्रियाया वस्तुत्वभावत्वे पुरुषस्यापि स्वतः शश्वदर्थक्रियास्वभावत्वान्नित्यं वस्तुत्वमस्तु, विक्रियाविरहेऽपि नित्यकारकत्वस्यापि घटनात् । इति कश्चित्, सोऽपि न परीक्षादक्षधिपणः, प्रमाणविरोधात् । प्रत्यक्षतोऽनुमानादेर्वा नित्यार्थक्रियायाः कदाचिदपरिच्छेदान् । स्वसंवेदनमेव नित्यचेतनार्थक्रियां परिच्छिनत्तीति चेत्, न, तथा तदुद्बुद्धाननध्यवसायात् । न हि बुद्बुद्धाननध्यवसितां चेतनां पुरुषश्चेतयते, बुद्धिपरिकल्पनावैयर्थ्यप्रसङ्गात्, सर्वस्य शब्दादेर्विषयस्य बुद्बुद्धाननध्यवसितस्यैव पुंसा संवेद्यत्वसिद्धेः । स्यान्मतं ' न चेतना नाम विषयभूतार्थान्तरं पुंसोऽस्ति या बुद्बुद्धाननध्यवसीयते तस्यास्तत्स्वरूपत्वात् स्वतः प्रकाशनाच्च ' इति तद्व्ययुक्तं, तदर्थक्रियात्वायोगात् । न ह्यर्थक्रियावतः स्वरूपमेव सदावस्थाय्यर्थक्रिया प्रसिद्धास्ति, तस्याः पूर्वोक्तपरित्यागेनोत्तराकारोपादानेन च स्वस्मिन् परत्र वा प्रतीतेः । सोऽयं पूर्वोपरस्वभावपरिहारावाप्तिलक्षणमर्थक्रियां कौटस्थ्येऽपि ब्रुवाणः कथमनुमन्तः ? सा ह्यर्थक्रियोत्पत्तिर्ज्ञप्तिर्वा । न च शश्वदवस्थिते सर्वथासौ प्रतीयते, तत्र कारकज्ञापकहेतुव्यापारासंभवात् । न हि पुरुषस्यार्थस्योत्पत्तिश्चेतनाक्रिया येन कारकहेतोरुपादानस्य सहकारिणो वा व्यापारस्तत्र भवेत् । तथोपगमे वा तस्यानित्यत्वानुपप्लवृत्तः कौटस्थ्यसिद्धिः ? चेतना पुंसो ज्ञप्तिक्रियेत्यपि न युक्तं, यतस्तत्र ज्ञापकहेतोः प्रमातुः प्रमाणस्य च व्यापारः स्यात् । स्यान्मतं ' न पुरुषलक्षणस्यार्थस्य क्रिया चेतनाख्योत्पत्तिर्ज्ञप्तिर्वा । किं तर्हि ? स्वभाव एव, तस्य सर्वदा तत्स्वभावत्वात् ' इति तद्व्यसत्, पुंसः परिणामसिद्धिप्रसङ्गात्, परिणामविवर्तधर्मावस्थाविकाराणां स्वभावपर्यायत्वात् । ननु च ' स्थितस्य धर्मिणः पूर्वोक्तकारतिरोभावेनोत्तराकाराविर्भावः परिणामः । स कथं स्वभावपर्यायः ? सदावस्थितस्य स्वरूपस्य स्वभावत्वात् । एतेन विवर्तविकारा-

धस्यानो स्वभावपर्यायस्य व्युत्सङ्ग, विषयोदीनो कादाचित्कत्वात् । तत्र एव धर्मविशेषस्य न स्वभावपर्यायत्वम् । धर्मसामान्यस्यापि
 माधारणत्वादमस्त्वमेव, सत्यदनपायिनोऽसाधारणस्य स्वरूपस्य स्वभावत्वात् । ' इति कश्चित्, सोपि न तत्त्वयित्, सततावस्थितर्ये-
 कान्तत फस्यचित्त्वभावस्यासम्भवात् । स हि न तावत्सकलप्रमाणेनापरिच्छिद्यमान प्रतिष्ठामित्यर्त्ति, अतिप्रसङ्गात् । परिच्छिद्यमानस्तु
 पूर्वोपरिच्छिद्यमानरूपताव्यवच्छेदेन परिणामकस्यानुसरणात् फस्य न स्वभावः परिणाम एव स्याद्यतस्तत्पर्यायो न स्यात् ? एतेन
 विषयोदीनो स्वभावपर्यायत्वमुक्तं, तद्वत्स्वभावस्यापि कथयित्वादाचित्कत्वसिद्धे । धर्मसामान्यस्य तु यथा साधारणस्य तथा स्वभाव-
 सामान्यस्यापि, परिणामादि सामान्यत्वात् । तत्र परिणामादिविशेषणो स्वभावयिद्येपपर्यायस्य परिणामादि सामान्यानां तु स्वभावसा-
 मान्यपर्यायता व्यक्तिसिद्धते । पूर्वोत्तराकारयोस्तिरोभावाविर्भावो तु नास्तीत्यादावेव नामान्तरेणोक्तौ, सर्वथा तदभावे स्वभावस्यासम्भ-
 वात् । तदेतद्विनाशोत्पत्तिनियारणमनुद्धिपूर्वकं प्रत्यक्षादिविरोधात् क्षणिकैकान्तवत् । नेदमसिद्ध साधन, पुरुषस्योत्पादव्यवधौ व्याप्ता-
 एवसवेदनप्रत्यक्षात् स्मरणात्प्रत्यभिकानादूहादनुमानाच्छ्रुत्या च मुनिव्रितासंभवद्वारा प्रमाणात् मुनिव्रितासंभवद्वारा प्रमाणात्पिपेते, विनाशोत्पत्तिरिदितस्य
 जातुविषयप्रतीते प्रत्यक्षादिविरोधस्य निश्चयात् । एतेन क्षणिकैकान्तनिर्द्वन्द्वस्य साधनविरुद्धता निरस्ता, सर्वथा स्थितिरिदितस्य
 चेत्तसः प्रत्यक्षावाधप्रतिमासनाद्यद्विरोधस्य सिद्धे । साध्यव्युत्पत्ता च न सम्भवति, स्थितिमात्राभिनिवेशस्येव निरन्तरयस्यणिभिनि-
 वेशस्यापि भिद्यानुद्धिपूर्वकत्वात् । एतेनाभ्यक्तं नित्यमेवेत्यपास्तं, व्यक्तस्यापि नित्यत्वानुपपत्तात्, नित्यादव्यसिरिक्तस्याप्यनित्यत्वे
 चैतन्यस्याप्यनित्यत्वापत्ते । सर्वथा व्यक्तस्यापि नित्यत्वे प्रमाणकारकव्यापारविरोधाच्चक्रमेयमनर्थक्रियाकारि प्रसज्येत ॥ ३७ ॥

रमारमणदाङ्करद्वहिणचन्द्रसूर्यादयः, प्रसावमिव मूर्ति यत्कमरजःकण विभ्रति ॥

॥ १ ॥

प्रसीदतु स वो विशुद्धं रराजपद्मावती-निषेवितपदद्वयः प्रकटपार्श्वपुण्याह्वयः ॥ १ ॥
तृतीयपरिच्छेदे किंचिद् विविच्यते-साक्षित्वादिवदिति, प्रधानकार्यबुद्धितत्त्वनिष्ठचित्प्रतिविम्ब-
साक्षित्वम्, आदिना प्रकृतिभिन्नत्वादिवद्ग्रहः, पुरुषकल्पनावैयर्थ्यादिति पुरुषो हि प्रधानकार्यबुद्धितत्त्वनिष्ठचित्प्रतिविम्ब-
ग्राहितयैव कल्प्यत इति, बुद्ध्याध्यवसितस्यैवेति अन्यथा पुरुषे विषयोपरागप्रसङ्गेन निर्द्धर्मकत्वव्याधातापत्तेः, परम्परा-
सम्बन्धेनोपचारस्तु न तद्व्याहन्ति, उपलक्षणस्याविशेषकत्वादिति भावः । तस्या इति वस्तुत्वव्यवहारे तादृश्या एवार्थ-
क्रियाया उपयुक्तत्वादिति भावः । किं तर्हि स्वभाव एवेति धात्वर्थरूपक्रियाश्रयणादिति भावः । पुंसोऽर्थस्य चेतनायाः
स्वभावक्रियात्वोक्तौ स्वभावपदस्य परिणामपर्यायित्वात्परिणामाभ्युपगमप्रसक्तिरित्याह-पुंस इत्यादिना, स्वभावपदस्य न
परिणामपर्यायित्वमित्याशयेन सांख्य आशङ्कते-ननु चेत्यादिना, असत्त्वमेवास्वभावपर्यायत्वमेव, उक्तसांख्याशयं दूष-
यति जैनः सोऽपि न तत्त्वचिदित्यादिना, पूर्वापरिच्छिद्यमानतारूपव्यवच्छेदेनेति, न च परिच्छिद्यमानत्वापरि-
च्छिद्यमानत्वे न स्वभावं भेनुमलमिति शङ्कनीयम् । अतद्व्यावृत्तेरपि स्वभावभेदनिवन्धनत्वस्य बहुधा व्यवस्थापितत्वात्,
अन्यथाऽधिकृतिचित्स्वभावस्यापि स्वभावान्तरव्यावृत्तिरूपत्वप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् । सर्वथा तदभाव इति, त्रैलक्षण्यस्यैव
स्वभावत्वव्यवस्थितेरित्यर्थः । एतेनोत्पादव्ययग्नौव्यात्मन एव स्वात्मनः प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वेन, एतेनात्मतत्त्वस्यैकान्त-
नित्यतानिराकरणेन वक्ष्यमाणकारिकार्थानुसारेण च, इष्टापत्त्याशङ्कयामाह- 'सर्वथेत्यादि' ॥ ३७ ॥
प्रमाणकारकैर्व्यक्तं, व्यक्तं चेदिन्द्रियार्थवत् । ते च नित्ये विकार्यं किं, साधोस्ते शासनाद्वहिः ॥ ३८ ॥

न हि प्रमाणं नित्यं मास, तत्कृतामिच्छतेः प्रमितिरुपाया महददृष्टादौ व्यक्तस्तस्मिन् नित्यत्वप्रसङ्गात् । नापि कारकं नित्यं, सद्बिहितानिव्ययेककृतस्यिरूपायाः सातत्यप्रसङ्गे । तथा न न व्यक्त प्रमाणकारकैरपि व्यवक्तमिन्नैर्येष्विति सत्यं यक्षुम्, पूर्वमनभि-
व्यक्तस्य व्यक्षुक्कदापारदभिव्यक्तिप्रतीतेः । अथ भवम्, प्रमाणकारकत्वमिदं व्यवस्थितमेव भाव व्यक्षयन्ति यक्षुरारविषात् स्वार्थम् । ततो
न किञ्चिद्विप्रतिपिद्यमिति, तत्प्राप्तसम्बन्धं, सर्वेषां नित्यत्वेन यावद्यात्म्यवस्थितत्वात् व्येष्वनित्यस्यैव प्रमाणकारकग्राह्यारविपयत्व-
विनिर्णयमात् । यदुदाहरणे हि स्वार्थे रूपादिव्यक्तभावपरिहारेणामिच्छत्स्वभावोपपत्तेन न व्यक्षुक्कदाः स्वयमेव व्यक्षुक्कदा-
त्मानेन व्यवक्षुक्कत्वस्वीकरणेन न व्यक्षुक्कत्वपैसमाजो दृष्टाः । न वैर्यं प्रमाणं कारकं न परित्यज्य, ततो नित्यत्वान्मुपगममात् । उत्कृष्टस्य
न विपद्यविद्येनविद्यानावेः शाश्वतत्वात् किञ्चित्प्रत्यक्षस्यैव दृष्टत्वात्, अथविप्रपूर्वोत्पत्तौ तदेकान्तविरोधात् । न एतदेकान्तवादिमन्त्रात्
साधोः शासनाद्बिप्रविपद्यविद्येयविद्यान्तमिच्छापप्रत्यक्षदेकतपिः अथविप्रपूर्वो दुग्गते, ततोऽत्पत्तयन्मुपगत्यमात्मां नित्यत्वेकान्तविरोधो
न भवेत्, तदस्यैव विप्रार्थोत्पत्तेः । न हि कथञ्चिदपूर्वोत्पत्त्यभावे किञ्चिद्व्यक्त्यैव कार्यं वा विप्रार्थमुपपत्तेः ॥ २८ ॥ न चै किञ्चि-
द्विरुद्ध कार्यकारणभावाभ्युपगमादित्यन्ताहोपितसिद्धाभ्याम्, कार्यस्य सत्त्वस्वविकल्पद्वयान्वयिक्रमात् । तत्र—

प्रमाणेत्यादिकारिकायां ते न नित्ये इत्यन्तेन, यदि व्यक्तमिन्नैर्येष्वेव प्रमाणकारकाभ्यां व्यक्तं स्वीक्रियते ते
न प्रमाणकारके नित्ये स्वीक्रियेते तर्हीत्यव्याहारादर्थिं सदा, ते तव, साधोः शासनाद्बिप्रस्य, विप्रार्थं किं न
किञ्चित्, प्रमाणकारककृताभिव्यक्तेरपि सदातनस्यादित्यव्यर्थः । अत्र प्रमाणकारकैरित्यप्यदृष्टः बहुवचनान्तक्रान्तस्य ते इति
द्विवचनान्ततच्छब्देन परामर्शयोगात्, किन्तु प्रमाणकारकव्यक्तमिति समस्तपठ एव युक्तः, धृत्तौ बहुवचनान्तपठस्य

तात्पर्यविवरणरूपत्वेनाप्युपपत्तेरिति ध्येयम् । भगवतः साधुत्वेनाभिधानं तच्छासनत्रहिष्ठानामसाधुत्वेन तदुल्लेखामात्रकल्पित-
प्रवचने विचारसम्मर्दासहिष्णुत्वमभिव्यनक्ति । न किञ्चिद्व्यवक्त्यर्थं न किञ्चिदभिव्यक्तिप्रयोजनम्, तदेकान्तविरोधा-
नित्यत्वैकान्तविरोधात् ॥ ३८ ॥

यदि सत्सर्वथा कार्यं पुंवन्नोत्पत्तुमर्हति । परिणामप्रकृतिश्च, नित्यत्वैकान्तबाधिनी ॥ ३९ ॥

न तावत्सतः कार्यत्वं चैतन्यवत् । न हि चैतन्यं कार्यं, तत्स्वरूपस्य पुंसोपि कार्यत्वप्रसङ्गात्, यतस्तद्वन्महदादेः सत एव
कार्यत्वं सिद्ध्येत् । नाप्यसतः, सिद्धान्तविरोधाद्गगनकुसुमादिवत् । “असदकरणदुपादानग्रहणात्सर्वसंभवाभावात् । शक्तस्य शक्यकर-
णात् कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥१॥” इति हि सांख्यानां सिद्धान्तः । स चासतः कार्यत्वे विरुध्यते एव । तथा ‘यत्सर्वथाप्यसत् तन्नो-
त्पद्यते । यथा गगनकुसुमम् । सर्वथाप्यसच्च कार्यं कस्यचित् । इत्यनुमानविरोधश्च प्रत्येयः । नापरमेकान्तप्रकारान्तरमस्ति । तत एव न
किञ्चित्कार्यं, केवलं वस्तुविवर्त एवेत्येकान्तोक्तीति चेत्, न, तस्याप्यसंभवात्, विवर्तादेः पूर्वोत्तरस्वभावब्रह्मसोपत्तिलक्षणत्वात्,
तथोपगमे परिणामसिद्धेरनेकान्ताश्रयणप्रसङ्गात् । तदेतत् त्रैलोक्यं व्यक्तेरपैति नित्यत्वप्रतिषेधात्, अपेतमप्यस्ति विनाशप्रतिषेधा-
दित्यनेकान्तोक्तिरन्धसर्पविलप्रवेशन्यायमनुसरति, स्वदर्शनानपेक्षं यथोपलम्भमाश्रयस्वीकरणात् ॥३९॥ तदेवं नित्यत्वैकान्तवादिनां,—
सूत्रेऽवतरणिकोक्तद्वितीयविकल्पोत्तरन्यूनतां परिजिहीर्षुराह—भाष्यकृत्—‘नाप्यसत इत्यादि’ परिणामसिद्धेरिति

तथा च सूत्रे प्रकृतसिपदार्थः प्रसिद्धिरित्यर्थः ॥ ३९ ॥

पुण्यपापक्रिया न स्यात्, प्रेत्यभावः फलं कुतः । बन्धमोक्षौ च तेषां न, येषां त्वं नासि नायकः ॥४०॥

पुण्यपापक्रिया कायबाल्यान्कर्मलक्षणं द्रुमाऽश्रुभा । सा प्रधाने सावभासि, सर्वेषां नित्यत्वात्पुरुषपत् । तदभावे पुण्यपापयोः क्रिया उत्पत्तिश्चक्षणा नास्ति, कारणभावे कार्यानुरथात् । सताः प्रेत्यभावो लब्धमान्तरलक्षणस्तत्फलं च सुप्तापतुभवलक्षणा कुत स्यात् ? ततो वन्यमोक्षो न यदोक्तलक्षणी न स्वस्तेषां येषां त्वमेनेकान्तवापी नायको नास्ति । इति तात्पर्यार्थः । सतो नित्यत्वैकान्त-
दर्शने नैतत् प्रेक्षापूर्वकारिभिराभयणीयं, पुण्यपापप्रेत्यभावव्ययमोक्षविकल्परद्वित्वमिदमन्त्यादिषत् । न चेत्तात् कारिकान्ते संभवति, कुसलज्जुल्लभ कर्मस्य च दर्शयदस्य समर्थितवयात् ॥ ४० ॥ मात्वमेवमित्यत्वैकान्ते दूषणं लक्षणार्थैकान्तस्यैव प्राप्तीविकल्पादिति यत्न-
वाचिर्न प्रत्याहुः—

क्षणिकैकान्तपक्षेपि, प्रेत्यभावाद्यसम्भवः । प्रत्यभिज्ञायभावात्, कार्यारम्भः कुतः फलम् ॥ ४१ ॥

क्षमिकैकान्तपक्षे येतसः कार्यारम्भो नास्ति, प्रत्यभिज्ञानरमृतीच्छादेरभावात् सम्भानान्तरचित्तवत् । तदभावाच्च प्रत्यभिज्ञानदुर-
कराग्नितत्त्वाभावात् । सन्तान- कार्यसारभूते इत्यपि सिध्द्या, तत्त्वाऽवस्तुत्यविरोधात् कार्यारम्भकरव वस्तुत्वात् । पितृल्लणानो पाप-
लुतापत्तिरकार्यारम्भकस्यात् । न च तत्कार्यारम्भकत्वाभावे फल पुण्यपापलक्षणा समर्थयि । तदभावे न प्रेत्यभावो न यन्धो न च मोक्षः
स्यात् । इति लक्षणलक्ष्यैकान्तदर्शनमहितम्, असंभवत्वेत्यभावादित्यादुष्टेदैकान्तवदप्रौढ्यैकान्तान्मुपगतमवद्या । न हि सर्वयोष्टेदैकान्ते
शून्यतालक्षणे नित्यत्वैकान्ते वा प्रेत्यभावादिः संभवति, यतोऽयं दृष्टान्त- साधनधर्मविपुलः स्यात् । चापि प्रेक्षापत्तां वदामयर्णं हितत्वेन
महं, येन साध्यपिकलः स्यात् । अत्र मतमेवात्, क्षणिकत्वेऽपि चित्तल्लणानां वासनाध्यातव्यमिज्ञानं तदेवेदं सुखसाधनमिति स्मरण-
पुरस्सात्पुनरपते । एतेऽभिज्ञापाकत्त्वापन्नाय प्रवृत्तिरिति कार्यारम्भात्पुण्यपापक्रियासिद्धेः प्रेत्यभावादिसंभवावसंभवत्वेत्यभावावदित्यादिवि

क्षणिकस्य कथमिति समः पर्यनुयोगः । स हि क्षणस्त्वितरेकोऽपि यावोऽनेकस्वभावविग्रहकार्यत्याग्नानार्थवत् । न हि कारणशक्तिभेद-
 मन्तरेण कार्यनानात्व युक्त रूपादिज्ञानवत् । यथैव हि कर्मटिकादौ रूपादिज्ञानानि रूपादिस्वभावभेदनिबन्धनानि तथा क्षणस्थिते-
 रेकस्मादपि भावात् प्रदीपादेर्वर्तिकादुल्लाहतेक्षणोपादिविविग्रहकार्याणि शक्तिभेदनिमित्तकानि व्यवतिष्ठन्ते । अन्यथा रूपादेर्नानात्वं न
 सिध्येत, यदुरादिसामग्रीभेदात्तत्त्वज्ञाननिर्भासमेवोऽवकस्येद्य, कर्मटिकादिद्रव्यं तु रूपादिस्वभावभेदरहितमेकमनशमिति वक्ष्यतेऽपि निवा-
 दविमुक्तकैः । यदुराग्नियुक्तौ रूपादिष्ववतिष्ठितस्य द्रव्यस्याप्रतिभासनापादयो नानैवेति चेत्, तर्हि धर्तिकादुल्लाहादिकाद्योऽनुमानमुद्धिपु
 विविग्रहच्छक्तिव्यतिरेकेण प्रवृत्तिपक्षेऽनेकस्याप्रतिभासनाभावात्तत्र दय किं न स्युः ? ॥ तत्र च 'शक्तिशक्तिमहोरथान्तरार्थान्तर-
 भावपक्षयोः' शक्तीनामपठनात् ताः परमार्थसत्ताः समारभ्यन्ते । ततस्मात्सामर्थ्यान्तरभावे व्यवपेक्षादुपपत्तिः सपन्चामायात् । तेन
 तासांनुपकार्योपकारकभावसंबन्धकल्पनायां वद्वि शक्तिमत्ता सत्त्वमन्तरेः सत्त्व उपक्रियन्ते तदानवस्था, अपरापरापार्थान्तरशक्तिपरि-
 कल्पनात् । तस्य शक्तिभिरुपकारेऽनेकोपकार्यरूपापि । तदुपकार्यरूपाणां ततो भेदे तस्यानुपकारात्तद्व्यपेक्षादुपपत्तिरवश्य-
 तेस्तत्त्वोपकारकत्वेऽनवस्थितिरेव परापरोपकार्यरूपपरिकल्पनात् । शक्तिमत् सत्त्वगीतामनर्वान्तरभावे शक्तिमानेय, न शक्तयो नाम
 अन्यत्रातव्यादृष्टिभ्यः कल्पितव्यम् ' इति चेत्, न, रूपादीनामपि द्रव्याद्योऽन्तरार्थान्तरभावविकल्पयोरपठनात् परमार्थसत्त्वाभावा-
 नुपपन्नात् प्रकृतदोषोपनिपाताविधेयात्, प्रत्यक्षपुद्गौ प्रतिभासमाना रूपादव परमार्थसन्तो न पुनरनुमानपुद्गौ प्रतिभासमाना शक्तय
 इति वक्षुमर्शकैः क्षणक्षयस्यैवप्रापणसत्त्वपक्षीनामपरमार्थसत्त्वप्रसङ्गात् । क्षणक्षयादीनां प्रत्यक्षे प्रतिभातानामेव विपरीतारोपव्यवच्छेदे-
 ऽनुमानव्यापारादप्येव इति चेत्, तर्हि नानाकार्वर्जनशक्तीनामपि प्रत्यक्षेऽवभावानामेव समारोपव्यवच्छेदे कार्यानुमानव्यापारात्कश्चि-

दपि दोषो मा भूत् । नानाकार्यदर्शनात्तज्जनशक्तिरेका तादृश्यनुमीयते, न पुनर्नानाशक्तय इति चेत्तर्हि नानारूपादिज्ञाननिर्भासभेदा-
त्तादृशैकस्वभावो द्रव्यस्य व्यवस्थाप्येत, न पुनर्नानारूपादय इति समः समाधिः । प्रदीपक्षणस्यैकस्य वर्तिकामुखादिसहकारिसामग्री-
भेदात् तदाहादिविचित्रकार्यजननं न पुनः स्वभावभेदादिति चेत्तर्हि कर्कटिकादिद्रव्ये चक्षुरादिसहकारिसामग्रीभेदाद्रूपादिज्ञाननिर्भासभेदो
न पुना रूपाद्यनेकस्वभावभेदादिति निश्चीयते । युगपदेकार्थोपनिबद्धदृष्टीनामपि भवितव्यमेव प्रतिभासभेदेन, कारणसामग्रीभेदात् ।
अन्यथा दर्शनभेदोपि मा भूत् । न चैवं, प्रत्यासन्नतरयोर्वैशद्येतरनिर्भासोपलब्धेः । सेयमुभयतः पाशारब्जुः सौगतानां, रूपादिज्ञान-
निर्भासभेदाद्रूपादिभेदं व्यवस्थापयतः प्रदीपक्षणस्यैकस्य कार्यवैचित्र्यात् स्वभावभेदप्रसङ्गात्, तस्यैकत्वभावत्वं व्यवस्थापयतो रूपादि-
नानात्वाव्यवस्थापनात् । सकृत्कारणस्वभावभेदमन्तरेण यदि कार्यनानात्वं, क्रमशोपि कस्यचिदपेक्षितसहकारिणः कार्यसन्ततिः किं
न स्यात् ? सहकारिणस्तच्छेदुस्वभावमभेदयन्तोपि कार्यहेतवः स्युः क्षणक्षयवत् । यथैव हि क्षणिकस्वलक्षणस्य नानाकार्याणि युगपदुप-
जनयतः सहकारिकारणानि न कश्चिदतिशयं ततो भिन्नमभिन्नं वा समुपजनयन्ति, किं तर्हि ? कार्योण्येव भिन्नस्वभावानि विदधति ।
तथैव नित्यस्यापि । न हि कादाचित्कानि तत्तत्कर्तुं समर्थानीति स्थिरोऽस्तत्करणस्वभावं जहाति तद्वृद्धिपूर्वकत्वाभावात् क्षणिकसामग्री-
सन्निपतितैककारणान्तरवत् । न हि क्षणिकक्षित्युदकादिसामग्र्याभ्यन्त्यक्षणप्राप्तायामङ्कुरजननसमर्थायां सत्यां तत्सन्निपतितं बीजं कारणा-
न्तरमङ्कुरजननस्वभावं जहाति, तस्य तदकार्यत्वप्रसङ्गात् । न हि हेतवः परस्परमीर्ज्योवलिप्ताः कचिदेकत्र कार्यं, येनैकस्य तत्र व्यापा-
रेऽपरे निवर्तेरन् । क्षणिकोर्थः स्वान्त्यकारणसामग्रीसन्निपतितः स्वकार्यकारी तादृशस्वहेतुस्वभाववादुत्पन्नत्वात्, न पुनर्नित्य इति कल्पयि-
त्वापि स्वहेतुप्रकृतिं भावानां स्वप्रकृतिरवश्यमन्वेष्ट्या, तत्स्वभाववशात् तत्कारणप्रकृतिव्यवस्थापनात् तद्वयमकारणोपि स्वभावनियतोर्थः

स्यात् । ननु च क्षणिकस्य क्षणार्धमस्त्वनं स्वप्रकृतिर्विनिश्चरत्यादन्विष्यते । विनाशस्यभावविधत्तत्वं च विनाशस्य, न पुन कालान्तरा-
 वस्थादिन कदाचिन्नास्तित्वमर्हेत्तु कृतवाङ्मितास्य । तथा हि । यद्यस्मात् प्रत्यनपेक्ष एतत् तद्भावनियतम् । यथान्त्यकारणसामग्री स्वका-
 र्योत्पादन प्रत्यनपेक्ष तत्त्वभावनियता, विनाश प्रत्यनपेक्षश्च भाव । इति स्वभावेहेतु । न सावयवमसिद्ध फलदादेर्विनाशस्य मुद्र-
 राविदेतुभिर्न्यतिरिक्तस्यान्यतिरिक्तस्य वा कारणसमवायान्, य प्रति तदनपेक्षत्वसिद्धेः । यदादेर्न्यतिरिक्तस्य विनाशस्य कारणे तदवस्थ-
 स्वप्नसप्ताद्विग्रह इति प्रत्ययो न स्यात् । विनाशसंयग्वाङ्मिह इति प्रत्ययोऽप्यपी विनाशतद्वतोः कश्चित्समन्वो वक्तव्यः । स च न
 वावकाशाल्पलक्षण , तयोर्भेदोपगमात् । नापि तदुत्पत्तिरुक्त्यनो यदादेरुदकारणत्वात् तस्य मुद्रराविनिमित्तफलयचनात् । तदुभयनिमि-
 त्तत्वावरोच इत्यप्यसारम्, मुद्रराविग्रहविनाशोत्तरफालमपि कुम्भादेरुपलम्भप्रसङ्गात् । कुटादे स्वविनाशे परिणामान्तरं लक्षणं प्रत्युपादा-
 नकारणस्यास्य तत्फाले दर्शनमित्यपि न युक्त, परिणामान्तरस्यैव हेत्वपेक्षत्वसिद्धे , विनाशस्य तद्वतिरिक्तेत्वनपेक्षत्वव्यवस्थिते मुद्रा-
 तमवसिद्धिप्रसङ्गे । मुद्रातमल हि न सर्वथा विनाशस्य निर्देष्टुमशक्यम् । किं तर्हि ? कार्यजनकहेतुव्यतिरिक्तेत्वनपेक्षत्वमिति वादावसान
 स्यात् । विनाशतद्वतोर्विशेषणविशेष्यभाव संवध्य इत्यपि मिथ्याभिधान, परस्परसंबन्धयोस्तदुत्पत्त्यर्थे । प्रागभावतद्वतोर्विशेषण-
 विशेष्यभावोऽनेनैव निरस्तः । कार्यकारणयोरस्येदं कार्यमिति विशेषणविशेष्यभाव- कथमित्यपि न पोद्यम्, तत्र तद्व्यवहारस्य कार्यकार
 णभावनिदग्धनत्वात्, तद्वतिरेकेण भिन्नयोर्विशेषणविशेष्यभावासम्भवात् । ततोऽनयोन्तरं विनाशः कारकैः क्रियत इति पक्षान्तरमपि
 न सम्यक्, स्वकारणादुत्पन्नस्य पुट्यात्मनो विनाशस्य कारणान्तराणां वैयर्थ्यात् । अन्यथा परापरकारणानुपरमः स्यात् ।
 इति भावानो विनाशस्यभावत्व साधन स्थितेरपि निर्निमित्तत्व साधयेत् । तथा हि यद्यस्मात् प्रत्यनपेक्ष तत्तद्भावनियतम् ।

यथा विनाशं प्रत्यन्यानपेक्षं विनश्वरम् । तथैव स्थितिं प्रत्यनपेक्षं स्थास्तु वस्तु । इति स्वभावहेतुः । न चायमसिद्धः, तद्धेतोरकिञ्चित्करत्वात् तद्व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्ताकरणात् इत्यादि सर्वं समानम् । न हि वस्तुनो व्यतिरिक्ता स्थितिस्तद्धेतुना क्रियते, तस्यास्थास्तुत्वापत्तेः । स्थितिसंबन्धात्तस्य स्थास्तुतेति चेत्, न, स्थितिस्तद्धेतोः कार्यकारणभावासंभवात् सहभावात्तयोः, असहभावे स्थितेः पूर्वं तत्कारणस्यास्थितिप्रसङ्गे, स्थितेरपि स्वकारणादुत्तरकालमनाश्रयत्वानुपपन्नात् । तयोराश्रयाश्रयिभावः संबन्ध इति चेन्न, अर्थान्तरभूतयोः कार्यकारणभावाभावे तदभावाभ्युपगमात् कुण्डबदरवत् । तदव्यतिरिक्ता स्थितिस्तद्धेतुना विधीयते इत्ययमपि पक्षो न श्रेयान्, तद्वैयर्थ्यात्, स्थितिस्वभावस्यापि स्थितिकरणे तत्कारणानामनुपरमप्रसङ्गात्, स्वयमस्थितिस्वभावस्य स्थितिकरणयोगादनुपत्तिस्वभावस्योत्पत्तिकरणायोगवत् । ततः स्थितिस्वभावनियतोर्यः स्यात् सर्वदा स्थितेरहेतुकत्वात् । तदेवमादौ स्थितिदर्शनाच्छब्दविगुप्तदीपादेरन्तेऽपि स्थितेरनुमानं युक्तम् । अन्यथा, अन्ते क्षयदर्शनादादौ तत्प्रतिपत्तिरयमञ्जसैव । तादृशः कारणादर्शनेपि कथंचिदुपादानानुमानवत् तत्कार्यसन्तानस्थितिरदृष्टाप्यनुमीयेत । शब्दविद्युदादेः साक्षादनुपलब्ध्यमुपादानगनुमीयते निर्णिबन्धनोत्सादप्रसङ्गभयात् पुनस्तदुत्तरकार्यमवस्तुत्वानुपपन्नमयादिति किमपि मद्भाभोहविलसितम् । शब्दादेरुत्तरकार्यकरणेपि योगिज्ञानस्य करणान्नावस्तुत्वप्रसत्तिरिति चेत्, न, आस्वाद्यमानरससमानकालरूपोपादानस्य रूपाकरणेपि रससहकारित्वप्रसङ्गात्, ततो रसाद्रूपानुमानानुपपत्तेरनिष्टप्रसङ्गात् । तथा दृष्टत्वाग्नेहानिष्टप्रसङ्ग इति चेत्, किं पुनः शब्दादेव शब्दस्योत्पत्तिरुपलब्धा कदाचित् ? शब्नादिशब्दसंततौ मध्यावस्थायां शब्दादेव शब्दस्योत्पत्तिर्दृष्टेति चेत्, कथमुत्तरशब्दोत्पत्तिरदृष्टा ? तथैव तद्दृष्टेरिति शब्दादेर्योगिज्ञानकरणवदुत्तरशब्दादिकरणमनुमीयतां, रूपोपादानाद्रूपोत्पत्तिवत् । तस्मात् कथंचन स्थितिमतः प्रतिश्रुणं विवर्तोपि, नान्यथा, गगनकुसुमवत् । यदि पुनः परमार्थतः कार्यकारणभावस्याभावा-

द्वितोष्यविरोधकभाषादिवन् प्रसिध्दार्ण विवर्तोपि नेष्यते संविद्यैताम्बुपगमादिति मतिस्तदा प्रसङ्गादेरपेक्षात् पुनः प्रेत्यभाषादि
 रया द्वाविभिदापाद्यस्य प्रेत्यभाषापुण्यपायक्रियाकन्यमोक्षतत्त्वमाभावस्य स्वयमेवाम्बुपगमादितिमीतप्रलापमात्रमेतत्तात्पर्यते, संविद्यैतस्य
 सापगतसंभवात्, संविन्मात्रस्य स्वकार्यकरणेऽनर्थक्रियाकारिणो कस्तुल्यविरोधाभित्यस्तवत्, तस्य स्वकार्यकरणे कार्यकारणस्यभाव-
 सिद्धेः । संविद्यैतेन भेदध्यामित्राद्यने वाच्यभाषकमात्रः । तदभाषे तस्यान्यवस्थिति प्रतिपक्षव्यवचयेदाभावात् । संवृत्तिमानेन
 तस्यपि देतुफलभावेऽकारणकार्योन्मत्तसम्पत्तिः । रयादावात्म्याविशेषेणात् । न हि कार्यकारणक्षणानामकार्यकारणधनेभ्यसादात्म्याभावे-
 कालो कस्मिद्विरोधो नैरन्तर्थादिः । संभवति, तस्य भिन्नसदानकार्यकारणधनेष्वपि सावात् । तत्समापविशेषोपायफुलौ तादात्म्ये कोऽप-
 रितोयः । कथंयिज्ञातात्त्वयस्यैकसत्तानक्षणानां स्वभावविशेषस्य ध्ययस्थितेरन्वयभिपारिणः कार्यकारणभाषय सुगतेतरक्षणेपु भिन्नसत्ता-
 नेष्वपि भावात्, भेदतादात्म्ययोर्हि विरोधस्य सर्वथाप्यपरिहार्यत्वात्, संविदि येदयेवकाकारभेदेऽपि तादात्म्योपगमादन्यथैकदानस्य-
 विरोधात्, संविदाकारयेयाद्याकारवियेकयोः प्रत्यक्षपरोक्षयोर्भेदपि संविदेकत्वाप्रीकरणात्, कथंयिज्ञातात्म्याभावे संताननियमनियन्ता-
 नस्य स्वभावविशेषस्यापुण्यने । तत्सदानपेक्षया प्रेत्यभाषादि मा मत्त, क्षणशयेकान्ते संतानस्यैव साधयितुं तु द्रष्टव्यत्वात्, द्वा-
 तोययोः प्रतिक्षेपन विवक्षयत्वात् । स एवाह धदेयेवमिति प्रत्यभिज्ञानादनुसरणावशिष्यापदेभ्य संताननियमसिद्धिरिति चेत्, न, तस्यैवा-
 संभवात् । सर्वथा वैवक्ष्ये पुतोऽनेस्य च न वै प्रत्यभिज्ञानादिः पुरुषान्तरवदर्थोन्तरस्य । तवः कर्मफलसम्बन्धोपि नाजासत्तानवदनि-
 यमात्र युक्तिमयतरति । तदनाविवासनावशापमियम इति चेत्, न, कथयिद्व्यतादात्म्ये कार्यकारणक्षणयोस्तदप्यटनाशश्चात् । तत्सू-
 क्ष्मणिफक्षो बुद्धिमन्निरनारणीयः सर्वथार्थक्रियाविरोधाभित्यतैकान्तवत् । न चार्थक्रिया कार्यकारणरूपा सत्येव कारणे स्याद-

सत्येव वा । सत्येव कारणे यदि कार्यं, त्रैलोक्यमेकक्षणवर्तिं स्यात्, कारणक्षणकाल एव सर्वस्योत्तरोत्तरक्षणसंतानस्य भावात्, ततः संतानाभावात्प्रक्षान्तरासंभवाच्च । इति स्थितमेव साधनं सर्वथार्थक्रियाविरोधादिति, साध्यं च क्षणिकपक्षो बुद्धिमद्भिरनादरणीय इति, प्रत्यभिज्ञाद्यभावात्प्रेत्यभावाद्यसंभव इति च, आस्मिन्पक्षे प्रयासाभावात् । यदि पुनरसत्त्वेव कारणे कार्यं तदा कारणक्षणात्पूर्वं पञ्चाद्यानादिरनन्तश्च कालः कार्यसहितः स्यात् कारणाभावाविशेषात् । तदविशेषेपि कार्यस्य स्वयं नियतकालत्वे नित्यस्य सर्वदा भावाविशेषेऽपि तत्स्यादित्युक्तम् । किं च क्षणिकपक्षे न तावत्सदेव कार्यमुत्पद्यते स्वमतविरोधादुत्पत्त्यनुपरम्परात् ॥ ४१ ॥

‘तस्यावस्तुत्वविरोधादिति’ सन्तानात्कार्यारम्भस्वीकारे तस्यावस्तुत्वं यत्सौगतैः प्रतिपाद्यते तद्विध्यत इत्यर्थः । ‘भिन्नकालेति’ स्याद्वादिनां तु कारणक्षणस्य द्रव्यप्रत्यासत्त्या कार्यकालेऽपि सत्त्वान्न सर्वथा भिन्नकालत्वमिति नोभयोरस्य दोषस्य तुल्ययोगक्षेमत्वम्, न च स्वाभिन्नद्रव्यसामान्याभिन्नत्वादिनाऽतिप्रसङ्गः, अनन्तधर्मात्मके वस्तुनि द्रव्यप्रत्यासत्तेर्विशिष्य भेदेऽनुपपत्त्यभावात्, यथा चास्माभिरूपादेयोत्पत्तावुपादानस्य स्वध्वंसत्वसम्बन्धेन नियामकत्वमुक्तं तथासमर्थने न दोषलेशोऽपि, स्वध्वंसत्वस्यापि द्रव्यपरिणतिप्रयुक्तत्वेन द्रव्यप्रत्यासत्तिताया अक्षतत्वादिति मन्तव्यम् । ‘तदसत्येव हीति’ भावग्रथाननिर्देशात्तदसत्त्वं एव हीत्यर्थः । ‘स्वदेवावत् स्वकाल इति’, कार्यधिकरणदेशावच्छिन्नकार्यकाल इत्यर्थः । ‘न कश्चिद्विशेष इति’ यदा कारणं तदव्यवहितोत्तरसमये कार्योत्पत्तिरिति व्याप्तौ अव्यवहितत्वप्रवेशे बीजाभावात्, अव्यवहितत्वस्य द्वित्रादिक्षणसाधारण्येन विनिगमकामावाचेत्यर्थः, व्यवहितजन्यनि कार्यत्वबुद्ध्यनुदयादव्यवहितत्वप्रवेशे तु कार्यभावाकालोत्पत्तिकेऽपि तदनुदयात् कथञ्चित्कार्यसहभावोऽपि कारणस्य कार्योत्पत्तिनियामक आस्थीयतामिति भावः । ‘तादृशोऽ-

नुपपुक्तस्य, 'क्षणिकस्येति' वक्ष्यमाणरीत्या क्षणिकस्याप्यनेककार्यकारित्वात् कथमेकत्वमिति पर्यनुयोगः सम इत्यर्थः, क्षणिकस्येत्यत्र प्रतिक्षणमित्यादि प्राक्तन सर्वं योजनीयम् । यत्तत्र स्वाभावकाले कार्यवननाविशेषादिति कस्यचिद्वैत्वमिधानं तत् स हीत्यादिसमर्थनग्रन्थसन्दर्भविरुद्धम् । 'नानार्थचतु' समग्रविषयनानाप्रयोजनवत्, 'अतद्व्यापृतिभ्यो' द्युक्तिव्यापृतिभ्यः, 'फलितताभ्यो' वासनानाविशेषोत्पत्तिविकल्पविषयीकृतार्थः । 'विपरीतारोपव्यवच्छेदे' द्युक्तिवत्त्वभ्रान्तिव्यवच्छेदे, 'समारोपव्यवच्छेदे' नानाकार्यजनकशक्त्यभावाच्चमव्यवच्छेदे, नर्चन्याद्विशेषो कार्यभेदेऽपि कारणभेदाभावमाश्रयाह-भा-ज्यकृत् 'पुनरपदित्यादि,' तत्र दर्शनभेदाभावेष्टापपाधनुमपपाधमाह श्रुचिह-न चैवमित्यादिना, क्षणिके नानाकार्यजनक-स्वभावभेदान्मुपपत्ते तत्पसाधकमूलयुक्तिपाधः स्यादित्याह भाष्यकृत्-सकृदित्यादिना, 'क्षणक्षयवदिति' धर्मनिर्देशस्य धर्मिपरत्वात् क्षणक्षयवति स्वलक्षणे इवेत्यर्थः । तथा च व्याचष्टे द्युत्तिकृत् यथैव हीत्यादि, क्रमिकसहकारिमिश्रेण कार्यस्य कृतत्वात् स्थिरमकिञ्चित्करमित्याशङ्क्यामाह भाष्यकृत्- 'नहीत्यादि' 'तद्व्युद्धिर्पूर्वकत्वाभावात्,' अन्यतः कार्यस-न्मवेऽह न कुर्यामिति स्थिरसम्बन्धिद्युद्धिर्पूर्वकत्वाभावात् कार्यस्येत्यर्थः, तथा च सहकारिणत् स्थिरस्य हेतोर्नियतपूर्वप-त्तित्वादेव कारणत्वमवर्जनीयम् तदभिमतसामग्रीप्रविष्टहेत्वन्तरवदित्यर्थः । तदाह- 'क्षणिकेति' 'न तत्काले दर्शनमिति' उपादेयस्योपादाननाशत्वाच्चाश्रयस्य च दर्शनयोग्यरूपत्वाच्च अदर्शन इति धात्वनुसारादित्यर्थः । 'तद्व्यतिरिक्तेति' तच्छब्देन परिणामान्तरस्य कपालादेर्हेतुः समनन्तरो घटादिलक्षणो गृह्यते, ततो व्यतिरिक्तो हेतुर्गुह्यरादिस्तदनपेक्षत्वव्यव-स्थितेरित्यर्थः । सुगतमते हि घटादेर्नाशकाले घटगुहादिना न किञ्चिज्जन्यते, तुच्छस्य यस्यस्य जनयितुमशक्यत्वात्, कपा-

लादिजनेन च तस्याव्यापारात्, केवलं युद्गरादिमहकृता ममनन्तरसामग्री सजातीयकार्यं न जनयतीत्यर्थो कपालादे-
रुत्पत्तिरिति भावः। साध्ययेदिति तच्चानिष्टं सौगतस्येति तं प्रत्यनिष्ठापादनमेतज्जेन क्रियत इति बोध्यम्। 'कुण्डवदरव-
दिति यद्यपि कुण्डवदरयोराश्रयाश्रयिभावे कार्यकारणभावस्य निगामकत्वमप्रातीतिकमनभ्युपगमदोषदृष्टं च, तथापि स्वतो-
ऽवयवावयविभावेन कार्यकारणतया निष्पन्नयोरेव तयोर्थयाश्रयाश्रयिभावस्तथात्र नास्तीत्ययुक्तोऽयं पक्ष इति केनिद् व्यञ्च-
क्षते, चयं तु जगदवगाहनाहेतुगगनदृष्टान्तेन नदराधारताययोरे कुण्डस्य हेतुत्वात् कार्यकारणभावाभावे स्थितितद्वतोरश्र-
याश्रयिभावानुपपत्तिमुपपादयामः। चदरप्रतियोगिकसंयोगरूपवदराधारतायां कुण्डस्य ताद्रूप्येण हेतुत्वमित्यपरे। 'नाद्दश'
आदौ स्थितिमतः। अनुमीयत इत्याद्यञ्चदस्य कार्यत्वेन गोपादानत्वगदन्त्यञ्चदस्य कारणत्वेन गोपादेयत्वस्यानुमानान्विशो-
पादिति भावः। 'अवस्तुन्यानुपपन्नमयादिति' अञ्चद्विद्युदादेरुत्तरकार्यानभ्युपगमे हि स्यादेव कार्यविच्छेदरूपसत्त्वाभावाद-
वस्तुत्वापत्तेर्भयमिति भावनीयम्। ननु वस्तुत्वमर्थक्रियाकारित्वमात्रनियतमित्यन्यञ्चदोदयोर्गिज्ञानजनकत्वेनैव तत्प्रयोगत्वे-
र्नैकद्रव्यकार्यविच्छेदमिद्विरित्याशङ्क्यामाह—'अञ्चदादेरित्यादिना, 'तनो रसादिति' परस्परौपादेयपरस्परगह्वकारित्वादौ
हि तदनुमानं व्यवस्थितं नियतोपादानोपादेयभान्विच्छेदे तु व्यभिचारग्रह्या तत्र स्यादित्यर्थः। 'कथञ्चन स्थितिमत-
इति' कथंचनैतन्नेकद्रव्यतयैव कार्यविच्छेदरूपस्थित्यभ्यनुज्ञानादन्त्यञ्चदधुचरं न सदृशकार्यानुपलभ्यानुपपत्तिः,
संचिदद्वैताभ्युपगमादिति मध्यमक्षणासंविन्मात्रस्वीकारादन्त्यक्षणां तत्कालाज्ञानां तत्कालगत्ये मानाभावादित्यर्थः।
'प्रमवादे' कार्यारम्भादेः, 'तत्' स्वभावविशेषोपावकत्वमाचिति' एकसन्ततिपतितकार्यकारणक्षणेण तदीयत्वनियामकस्व-

भावविशेषकल्पन इत्यर्थः । कार्यकारणभावमात्रस्यैकसन्ताननियामकत्वेऽतिप्रसङ्गमुपदर्शयति, 'अव्यभिचारिण इत्यनेन, नन्वेकसन्तानेऽपि क्षणानां भिन्नत्वात् कथं तादस्त्यमुपपत्स्यत इत्यत आह 'मेदेत्यादि' मेदतादात्म्ययोर्विरोधस्यापि हि सर्वथाऽपरिहार्यत्वात् कथाञ्चित्पक्षे तु द्रव्यपर्यायविषया परिहार्यत्वादेवेति चूर्णकसहितमाध्यमतीकार्थः । उक्तप्रकारमेव समर्थयति घृत्तिकृत्, 'सविदीत्यादिना,' 'तदनादीति' उचरचितोत्पत्तिकारणीभूतप्राप्तनविरक्षण(त्मक)रमवास-
नावस्थास्य प्रत्यभिज्ञानादेर्नियम इत्यर्थः । 'तद्वत्' नानासन्तानवत् 'पक्षान्तरासम्भवावेति' असति कारण इति यथान्तरस्य चासम्भवादित्यर्थः । तेन तद् द्वितीयोचराभावाभ्यूतत्वं यदि पुनस्तत्त्वेन कारण इत्यादिना दृष्टौ तु भाव्योक्त-
यथान्तरस्यैव स्फुटीकारात् पौनरुक्त्यम् ॥ ४१ ॥

यद्यसत् सर्वथा कार्यं तन्मा जनि सपुष्पवत् । मोपादाननियमो मून्माभ्यासः कार्यजन्मनि ॥ ४२ ॥

पर्यायाकारेणैव द्रव्याकारेणापि सर्वथा यद्यस्तत्कार्यं तथा तन्मा जनिष्ठ, सपुष्पमिव । तथा हि यत् सर्वथाप्यसत्तत्र जायमान दृष्ट, यथा दपुष्पम् । तथा च परस्य कार्यम् । इति व्यापकविरुद्धोपलब्धि । कार्यस्य हि कार्यचित्तस्त्वेन व्याप्तम् । तद्विरुद्धं सर्वथाप्यसत्त्वम् । प्रतीत हि लोके कथंचित्तत्तत् कार्यत्वमुपादानस्त्वोत्तरीभवेत् । सर्वेव कथमसत् स्याद्विरोधाविति न चोच्य, (अ) सकृदपि विदद्यमानोप्यास-
निराच्छेद्विद्वेदनवदित्युक्तप्रायम् । तथा चान्वयव्यतिरेकप्रतीतेर्भावस्त्वभावनिबन्धनायाः किं फलमपछायेन ? तदन्यतरनिराकृत्यामुभय-
निराकृतिरमेवात् । कथमन्वयव्यतिरेकयोरमेद इति चेत्, कारणस्य भावे भावस्यैव तदभावेऽभावरूपत्वात् । न हि कारणस्याभावेऽभाव एव भावे भावो न प्रतीयते यतस्तदभेदो न स्यात् । कथं भावस्त्वभावन्यन्यव्यतिरेकप्रतीतिस्त्वस्या भावाभावस्यभावनिबन्ध-

नत्वादित्यप्यनाशङ्कनीयं, स्वभावान्तरस्थेयाभावाव्यवहारार्हत्वात् । पावकविविक्तप्रदेशविशेषस्येव पावकाभावस्य धूमरहितदेशस्य च धूमाभावस्य प्रतीतिगोचरत्वात्, पावकाभावे धूमाभावस्य च व्यतिरेकलक्षणत्वात् सिद्धं व्यतिरेकप्रतीतिर्भावस्वभावनियन्धनत्वमन्वयप्रतीतेरिव । इति निरारेकं, नीरूपस्याभावस्य प्रतिक्षेपात् । न च सर्वथाप्यसतः कार्यत्वेऽन्वयव्यतिरेकप्रतीतिः कार्यकारणभावव्यवस्थाहेतुः, कारणभावे एव कार्यस्य भावाद्भावे चाभावात् इति निवेदितमायम् । तन्नासत्कार्यं, सर्वथाप्यनुत्पादप्रसङ्गात् लघुसुमवदिति व्यवतिष्ठते, कार्यत्वकथंचित्सन्वयोरेव व्याप्यव्यापकभावस्य प्रसिद्धेस्ताथा प्रतीतिः । तत एव न तादृष्कारणवत्, भव्यथाऽभूत्त्वाद्वन्ध्यासुतवत् कथंचिदस्थितानुत्पन्नत्वादिति योज्यम् । न हि सर्वथाप्यसत्कार्यमभूतं न भवति, यतः कथंचिदप्यस्थितमनुत्पन्नं च न स्यात्, कथंचित्सत एव स्थितत्योत्पन्नत्वघटनाद्विनाशघटनवत्, सत उत्पादव्ययधौव्ययुक्तत्वलक्षणत्वात् । न चोत्पादादित्रयरहितं वस्तु समस्ति यतः कारणवत्स्यात्, निरन्वयविनाशे तत्कारणस्य तद्भावायोगवत् कार्यस्य तद्भावायोगवत् । सत्यपि प्रभवलक्षणे पूर्वपूर्वस्योत्तरीभवनं सृष्टिपण्डस्यासकोशकुशूलादिषु सकललोकसाक्षिकं सिद्धम् । तत्र स्वमनीषिकाभिः सदृशापरापरोत्पत्तिविप्रलम्भानवधारणावक्लृप्तिमारचयतां मोषादाननियमो भूत् कारणान्तरवत् तदन्वयाभावाविशेषात् सर्वथा वैलक्षण्यम् । न हि सृष्टिपण्डस्यासादीनां तन्तुपटादीनां च सर्वथा वैलक्षण्येनान्वयाभावाविशेषेपि सृष्टिपण्ड एवोपादानं स्यासस्य, स्यास एव कोशस्य, कोश एव कुशूलस्य, कुशूल एव घटस्य, न पुनस्तन्त्वादयः स्यासादीनामिति नियमनिबन्धनं किमप्यस्ति, यतः पूर्वपूर्वस्योत्तरीभवनं सृष्टिपण्डस्यासादिषु सकललोकसाक्षिकं न भवेत् । वैलक्षण्यानवधारणं निबन्धनमिति चेत्तद्यदि सदृशापरापरोत्पत्तिविप्रलम्भात्प्रतिपत्तृणामिष्यते तदा समयवर्तितिलादीनां संतत्योत्पद्यमानानां वैलक्षण्यानवधारणं म्यात् । ततश्च परस्परभिन्नसंततीनामप्युपादानत्वं प्रसज्येत विशेषाभा-

यात् । यथैव हेतुकसत्त्वानवर्तिनाः सत्तस्यापपपरत्वेत्यसि सादृश्यमभाषाव्यवधान एव बाह्य, विप्रलम्भस्त्यनाद्यभेदवासनादित-
 मभेदज्ञानमन्तरङ्ग पैलक्षण्यानवधारणस्य कारण तादा भिन्नसत्त्वतीनामपि तिलादीनामिति न विशेष । ननु भिन्नदेशानां तेषां सस्या-
 मपि सादृश्योत्पत्तौ नाभायेताव्यवधानमन्तराळे परस्परमभाषस्य व्यवधावकस्य भाषादिति न मन्तव्य, मृत्पिण्डरथासादीनामेकसत्त्वान-
 वर्तिनामपि भिन्नदेशत्वसंभवाद्भावव्यवधानप्रसङ्गात् । न हि तेषां फाल एव भिद्यते न पुनर्वैश्वस्य नित्यस्य प्रसङ्गात् । सर्वैश्वस्य-
 क्षणानां स्वरूपमात्रदेशतया वैशाभाषादेशेप इति चेत्कथमेव भिन्नसत्त्वतितिलादीनां भिन्नदेशता ? । स्वरूपलक्षणेदेशभेदादिति चेन्मृ-
 त्पिण्डादीनामपि तत एव सात्त्व, न पाम्यग्रापीत्यविशेष एव । सादृश्यविशेषाद्विशेष इत्यपि मिथ्या, सादृश्यस्यापि परमार्थतः कश्चि-
 द्भाषास्त्वानामप्ययत् । अवतत्कार्यकारणव्यापृस्या कल्पितत्वा तु सादृश्यस्य को विशेष इति चिन्त्यम् । पैलक्षण्यानवधारणेद्वुत्समिति
 चेत् कृष्यतिलादिषु भिन्नसत्त्वानेव्यपि समानम् । परस्परभाववत्त्वानुपगम्येवम् । सति सादृश्यविशेदे मृत्पिण्डादिषु पैलक्षण्यानवधारण
 सारित्वम् सति सादृश्यविशेषनिश्चय इति नैकस्यापि निर्णयः स्यात् । मन्वनिश्चिदादेव सादृश्यविशेषादेभाष्यपसायरूप पैलक्षण्या-
 नवधारण निग्रीयते, ततः सादृश्यविशेषानुमानाग्रेतरेतप्राध्यत्व तयोदिति चेत्, न, एव यमलकादिष्वपि तदनुमानप्रत्याख्यपरस्यापि
 तद्वत्प्रसङ्गः । ननु ए निरन्तरस्यापि सादृशी प्रकृतिरात्मान कारणान्तरेभ्यो यथा विशेष्यवतीति चेत्, न, अत्यन्तविशेषानुपलब्ध्ये ।
 तद्विशेषोपादर्शने सर्वथाऽऽन्व्य स्यात्, विशेषविशेषयोरदृष्टौ वद्वद्विचवस्तुल्योपलम्भभाषायात् । तस्मादियमस्य प्रकृतिर्यथा पूर्वोत्तरस्वभाव-
 दानोपादानाधिकरणस्थितिं प्रविशन्न विधति यतोऽयमुपादाननियम सिद्ध . पूर्वोत्तरत्वभाषादानोपादानमात्रे तदसिद्धेः स्थितिमाश्रयत् ।
 अथापि कथंचिदुपादाननियम फल्येत, कार्यवन्मति फलमाश्रयम् ? सद्यस्तिमात्रेणोपकल्पितत्वादुपादाननियमात्कार्योत्पत्तायनाभासदर्श-

नात् स्वप्नवत् । तदत्यन्तासतः कार्यस्योत्पत्तेस्तन्तुभ्यः पट्टादिवेव न पुनः कुटादिरिति निर्हेतुको नियमः स्यात् । पूर्वपूर्वविशेषादुत्तरो-
त्तरमियमकल्पनायामनुपादानेऽपि स्यात् तन्नियमकल्पना । तथाऽदर्शनमहेतुरत्रैव विचारात् । न हि यत्रैव विवादस्तदेव नियमहेतुरिति
युक्तं वक्तुम्, अविचारकत्वप्रसङ्गात् । यथादर्शनं नियमकल्पनायां हेतावपि कथंचिदाहितविशेषतन्तूनां पटस्वभावप्रतिलम्भोपलम्भात्
तदन्यतरविधिप्रतिषेधनियमनिमित्तात् प्रतीतेरलमपलापेन । न हि तन्तुतद्विशेषयोरन्यतरस्य विधौ निषेधे च नियमनिमित्त-
मस्ति । न हि तन्तव एवातानादिविशेषनिरपेक्षाः पटस्वभावं प्रतिलभमानाः समुपलभ्यन्ते, येन तन्तुमात्रस्यैव विधिनियमो विशेष-
प्रतिषेधनियमो वा स्यात् । नापि तन्तुनिरपेक्षो विशेष एव पटस्वभावं स्वीकुर्वन्नुपलभ्यते यतो विशेषप्रतिधिनियमस्तन्नुप्रतिषेधनि-
यमो वाऽवतिष्ठेत् । न चोपलब्ध्यनुपलब्धी युक्तवान्यन्निमित्तं तद्विधिप्रतिषेधयोर्नियमेऽस्ति येन तदत्ययेऽपि तदुभयप्रतीतेरपलापः शोभेत ।
ननु च नास्ति तन्त्यागन्वय उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरिति स्वभावानुपलब्धस्तत्प्रतिषेधनियमनिमित्तं, विशेषमात्रस्यैवोपलब्धे-
स्तद्विधिनियमहेतुत्वादिति चेत्, न, तन्त्यागन्वयवत्तद्विशेषस्यापि निरपेक्षस्योपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरविशेषात्प्रतिषेधनियमप्र-
सङ्गात् । तस्मादुपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलब्धिरनन्वयस्यैव न पुनरुभयरूपस्य इत्यलं प्रसङ्गेन । सर्वथान्वयविशेषयोरेव प्रतिषेधनिय-
मस्य निमित्ताभावात् तदुभयरूपजात्यन्तरस्यैव विधिनियमस्य निमित्तसङ्गात् तन्निमित्तस्यार्थद्विधाकारित्वस्य सकलप्रमाणोपलम्भस्य
च प्रसिद्धेर्विरोधाद्यसंभवाच्च । तदेवं क्षणिकेकान्तपक्षे ॥ ४२ ॥

‘उपादानस्योत्तरीभवनात्’ मृत्पिण्डादेर्धटादिकार्यत्वेन परिणमनादित्यर्थः । भाष्ये ‘सकृदपीति’ अपिरेवकारार्थः ।
‘सकृदेव’ विरुद्धमध्यासस्यानिराकरणात्, तथा च वारंवारं तन्निराकरणादित्यर्थः । ‘चित्रवेदनवदिति’ चित्रवेदने ह्येकत्वा-

नेकत्वयोर्विशोषो वारवारमेव निराकृतः, सैव रीतिः सत्त्वासत्त्वयोः प्रतीयतामित्यनेनोक्तम्, तत एव कार्यत्वकथञ्चित्सत्य-
 योव्यप्तिरेव, भाष्ये न तादृक् सर्वयाजसत्, कारणवत् कारणपेक्षोत्पत्तिक, वैलक्षण्यानवधारणं निबन्धनमिति मृत्पि-
 ष्वस्यासंकोचकुशलादिनियतोपादानप्रवृत्तिनिबन्धन नान्यः, किन्तु वैकृष्यस्य मेदस्यानवधारणमिति सौगताशङ्का ।
 तत्राह-इति चेत् तद्वत् यदीत्यादि, सहस्रापरापरोत्पत्तिविप्रलम्भात् सहस्रापरापरोत्पत्तिदोषसंघीचीनानादिवासनाप्र-
 वृत्तामेदकानादित्यर्थः । उपादानत्वं प्रसज्येतेति कार्याण्दीतमेदस्यवस्योपादानत्वादित्यर्थः, अभावाकथयधान चेति
 अन्तराविसहस्राक्षणोत्पत्तिव्ययधानाभावधेत्यर्थः । अपि न विशेष इति न विशेष इत्यर्थः । अन्तराळे सादृश्यप्रतियोगिनां
 मध्ये, अभावास्य दैक्षिकाभावस्य, न पुनर्वैश इति तथा च स्यासंदेहे मृत्पिण्डाभावसत्त्वादैक्षिकामावेन तथापि व्यवधा-
 नादुपादानत्व न स्यादित्यर्थः । अतिरिक्तदेशेन भिन्नेदस्यत्वाभाव उपादानतानिभित्तमित्याशङ्कते सर्वस्यलक्षणानामिति
 भिन्नसत्त्वतिसृषेण्यतिप्रसङ्गाच्च किञ्चिदेतदिति समावृत्ते कथमेवमित्यादि, विशेषः क्षणानाद्युपादानताज्जुपादानतयोर्भेदः,
 सति सादृश्यविशेष इति निश्चिते सादृश्यविशेष इत्यर्थः । अन्यथा वक्ष्यमाणविशेषेण यौनकृत्यप्रसङ्गात्, तदनुमा-
 नप्रसङ्गादमेदाप्यवसायेनोपादानोपादेयभावनियामकसादृश्यविशेषानुमानप्रसङ्गात्, तद्वत् सम्प्रतिपक्षस्तन्तानवत्, यत
 उक्तदेवोस्तैलक्षण्यात्, अयं प्रत्यक्षसिद्धः, अविचारकत्वप्रसङ्गादिति यदेव शृष्ट तस्यैवोत्तरत्वप्रदानादित्यर्थः । ननु तन्तुभ्य
 पटादिरिवेत्यादिनियमः कुतो दृश्यत इति न शृष्ट, येन तत्र तथा दर्शनस्य हेतुत्वोक्तावविचारकत्वम्, किन्तु तद्वियमहेतुप्रश्न एव
 सः, तत्र चान्यथव्यतिरेकक्षालित्वमेव वदेतुरित्युचर, तत्सिद्धिश्च तथा दर्शनादिति न प्रश्नोचरैवयधिकरण्यमित्याशङ्क्य तदपि

सामान्यविशेषरूपत्वे तन्त्वादेरित्यू(रप्यु)र्ध्वतासामान्येनान्वयाच्चात्यन्तासत्त्वं कार्यस्येत्यागतमित्याशयेनाह—यथा दर्शनमित्यादिना शोभेतेत्यन्तेन, एतेन शक्तेर्नियामकत्वमपि व्याख्यातं, द्रव्यार्थतया सत्त्वस्यैव तदर्थत्वात्, विशेषैकान्तवादीसामान्यानुपलब्धिमादाय शङ्कते—ननु चेत्यादिना, सिद्धान्तवादी विशेषानुपलब्धिमादायोत्तरयति नेत्यादि, ह्रदे वह्निर्नेत्यत्रैव तर्कितप्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जितप्रतियोगिकत्वेन योग्यानुपलब्ध्या निरपेक्षान्यतराभावसिद्धेरुभयैकरूपतामुपसंहरति—तस्मादित्यादिना, भाष्यकृत्—‘अनन्वयस्यैवेति’ न विद्यतेऽन्वयः सामान्यस्य विशेषेण सह यत्रेत्यर्थोन्निरपेक्षान्यतरपरिग्रहः ॥ ४३ ॥

न हेतुफलभावादिरन्यभावादनन्वयात् । सन्तानान्तरवन्नैकः सन्तानस्तद्वतः पृथक् ॥ ४३ ॥

क्षणिकैकान्तपक्षेपीऽति विवर्तते । तेन पूर्वोत्तरक्षणानां न हेतुफलभावो वास्यवास्तकभावः कर्मफलसंचन्धः प्रवृत्त्यादिवर्ति, सर्वथाऽनन्वये सत्यन्यभावात् संतानान्तरवत् । तेपामेकसंतानत्वात्सोस्तीति चेत्, न, एकसंतानस्य तद्वतः पृथगसत्त्वान्, संतानिन एवापरामृष्टभेदाः सन्तान इति स्वयमभ्युपगमात् सर्वेषां वैलक्षण्याविशेषात् । सन्तानसंकरप्रसङ्गाविशेषेणापरामृष्टभेदत्वस्य संभवात्, एते एवाभेदपरामर्शविषया न पुनरन्ये इति विशेषनिबन्धनस्याभावात् । विलक्षणानामत्यन्तभेदेऽपि स्वभावतः किलासंकीर्णाः संततयः कर्मफलसंबन्धादिनिबन्धनं शशविषाणस्येव वर्तुलत्वमाचरितं कश्चेतनः श्रद्दहीत ? प्रत्यक्षेणाप्रतीतेर्यं स्वभावस्याश्रयितुमशक्यत्वात् “प्रत्यक्षेण प्रतीतेऽर्थे यदि पर्यनुयुज्यते । स्वभावैकतरं वाच्यं दृष्टे कानुपपन्नता” इति स्वयमभिधानात् । न च परस्परं विलक्षणानामेव क्षणानामत्यन्तमन्वयासत्त्वेऽप्यन्तर्बहिर्वा संततयोऽसंकीर्णा एव प्रत्यक्षतः प्रतीताः, तस्यैकक्षणोचरतया संतानाविषयत्वात् । नाप्यनुमानतः, स्वभावस्य कार्यस्य वा तद्विज्ञस्य प्रतिबद्धस्यानवधारणात् । प्रत्यभिज्ञानादि तदनुमाने लिङ्गमिति चेत्, न, तस्य कचि-

इत्ययासिद्धेर्व्यतिरेकमिदमपि । एत एव नान्यथानुपपत्तिः, प्रत्यभिज्ञानादेः संवत्तनाभावेऽसम्भवनियमनिश्चयायोगात्, तत्रैकद्रव्यप्रत्या-
सत्तेरेव तद प्रसिद्धेर्विद्वत्स्यनिर्णयात् । ततो न संवत्तनोस्ति स्वभावात् एवासंक्षीर्णः संवत्तनान्वरैरिति सूक्ष्मम् । ॥ ४३ ॥ स्वान्मत्तम्—
कर्मफलसम्बन्धादिनियन्धनभित्तनन्तरमिति वचनमिति शेषः । अारचितमित्युक्तमित्यर्थः । कः श्रद्धधीतेति

एकद्रव्यातिरिक्तास्तु तास्तु प्रमाणाप्रसारादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

अन्येष्वनन्यशब्दोऽयं सद्युतिर्न सृया कथम् ? । मुख्यार्थः सद्युतिर्न स्याद्विना मुख्यान्न सद्युतिः ॥ ४४ ॥

सद्युतिर्योऽनन्यः संवत्तनः, अन्यथात्सजो नामान्तरकरणात्—आत्मा संवत्तन इति, बुद्ध्यादिपरिणामेभ्यो भिन्नस्य वस्तुनो व्या-
पकत्वात्सत्त्वाद्यैर्भेदाभावात् । तथा नामान्तरकरणे च नित्यानित्यविकल्पानुपपत्तेर्नाम्यं संवत्तनो वाक्यम् स्यात् । निरवधिकल्पे तस्य
संवत्तानिव्यापकत्वाभावोऽनेकत्वभावेन तद्व्यापकत्वे तस्य नित्यैकरूपत्वविरोधात् एकत्वभावेन तद्व्यापकत्वे संवत्तानिनामैकरूपत्वापत्ते
दुष्टः संवत्तनः अनेकव्यापिनः क्रमज्ञः संवत्तनत्वात् । तद्वनित्ये विकल्पेऽपि न संवत्तनः, संवत्तानिव्येदादेरस्यमर्शोविषयत्वात्, अपि तु
सद्युत्स्याऽन्येष्वनन्यरूपयद्वारात्, अन्य इति स्वव्यविकल्पकत्वान्तरादेकत्वमुपपन्नमिति । अन्येष्वनन्यरूपयोः सद्युतिः सौगतेरभि-
धीयते संवत्तनः । सोऽपि कथं न स्यात् ? । अस्तु व्यलीकोऽयं व्यवहारस्त्वथेष्टत्वादिति चेत्तर्हि व्यलीकव्यवहारेऽपि विधेयानुपपत्तेः
संषण्यनियमामाद्यस्तत्त्वस्य, सकलसंवत्तानिना साद्व्येस्यापरिहृतत्वात्, उपचरितेनैकसंवत्तानेन केपापिदेव स्वेष्टसंवत्तानिना व्याप्तेर्निय
मयितुमशक्तेः । चेदि तु मुख्यार्थे एव संवत्तनः स्वापदा न सद्युतिः । सद्युतिरेव संवत्तनस्त्वयोपचारादिति चेत्, न, तस्य मुख्यप्रयोजन-
त्वविरोधात् । मुख्यप्रयोजनत्वाय, प्रत्यभिज्ञानादेरुक्तस्य कार्यस्य करणात् । उपचारास्तु गर्ते [न ऋते] मुख्यत्वात् । यथाभिर्माणवकः । इति

सखलति हि तत्रानन्यप्रत्ययः, परीक्षाऽक्षमत्वात् । अत एवामुख्यार्थः प्रस्तुतासाधनम् । न ह्यप्रिमाणवक इत्युपचारात्पाकादावादीयते ।
तथा संतानोप्युपचरितः संतानिनियमहेतुर्न स्यात् । इति तदवस्थं संतानिसाङ्कर्यं, संतानस्यैकस्य संतानिभ्यो भिन्नस्याभिन्नस्योभयरूप-
स्यानुभयरूपस्य चासंभवात् ॥ ४४ ॥ तत एव—

स्यान्मनसित्याशङ्कावचनं, वक्ष्यमाणकारिकापेक्षया तत्रैव तदभिव्यञ्जकस्य चेच्छब्दस्य श्रुतेः, प्रस्तुतकारिकायां तु परा-
भिमतसन्तानवचनमृषात्वस्य मुख्यस्य द्रव्यार्थस्य चोद्देश्यत्वाद्भिप्रतिपत्तिधर्म्यभिधानेन परमस्याः कारिकाया उत्तरकारिकया
सहैकवाक्यत्वादिति द्रष्टव्यम् । सोऽपि कथं मृषा न स्यादिति संवृतिशब्देनैव मृषात्वस्य स्फुटमभिधानादिति भावः ।
व्यवहारः सन्तानव्यवहारः, सम्बन्धनियमाभावः पूर्वोत्तरक्षणानां नियतकार्यकारणभावसम्बन्धाभावः, सखलति हि
वाधते हि, तत्र पूर्वोत्तरक्षणेयु, अनन्यप्रत्यय एकत्वावसायः, तत एवोक्तासम्भवादेव ॥ ४४ ॥

चतुष्कोटैर्विकल्पस्य सर्वान्तेषूक्त्ययोगतः । तत्त्वान्यत्वमवाच्यं चेत्तयोः संतानतद्वतोः ॥ ४५ ॥

यो यो धर्मस्तत्र तत्र चतुष्कोटैर्विकल्पस्य वचनायोगः । यथा सत्त्वैकत्वादियर्थेषु । धर्मश्च संतानतद्वतोस्तत्त्वमन्यत्वं च । इति
तत्रावाच्यत्वसिद्धिः । प्रसिद्धं हि सत्त्वैकत्वादियु सर्वधर्मेषु सदसदुभयादिचतुष्कोटेरभिधातुमशक्यत्वात् संतानतद्वतोरपि भेदाभेदोभया-
नुभयचतुष्कोटेरनभिलाष्यत्वम् । सर्वो हि वस्तुधर्मः सन् वा स्यादसन् वा उभयो वानुभयो वा । सत्त्वे तदुत्पत्तिविरोधादसत्त्वे
पुनरुच्छेदपक्षोपक्षिसदोपादुभये चोभयदोषप्रसङ्गानुभयपक्षेऽपि विकल्पानुपपत्तेरित्यादि योज्यम् । तथा हि । वस्तुनो धर्मस्यानन्यत्वे
वस्तुमात्रप्रसक्तेरन्यत्वे व्यपदेशसिद्धेरसंबन्धात्, उभये चोभयपक्षभाविदोषोऽनुभयपक्षे निरुपाख्यत्वमिति ॥ ४५ ॥ तथानभिधेयत्वं

प्रसिष्यन् सर्वत्र महानसताग्निनोरपि तत्त्वान्यत्वाभ्यामवाच्यत्वं प्रसाधयति विशेषाभावात् । इति नेपाभाषूल तैरपि,—

चतुःकोटेरित्यादिकारिकाप्यग्निप्रकारिकया सम्बध्यते साक्षात्तत्वात् । सर्वान्तेषु सर्वभेदेषु, तत्त्वान्यत्वमिति समाहारापेक्षयैक्यचन तत्रमन्यत्वं चेत्यर्थः, तयोः प्रकृतयोः, ॥ ४५ ॥ एवमवाच्यत्वं सर्वथा सन्तानसन्तानिनोः प्रसक्तं

तत्त्वयश्चिन्मात्रेण नियमयितुमाह

अवक्तव्यचतुष्कोटिविकल्पोऽपि न कथ्यताम् । असर्वान्तमवस्तु स्यादविशेष्यविशेषणम् ॥ ४६ ॥

न हि सर्वयानभिलाषत्येऽनभिलाष्यचतुष्कोटेरभिषेयत्वं युष्म, कथयितुमिच्छाम्यत्यप्रसङ्गात् । ततो भयतिर्यक्त्वजन्यचतुष्कोटिविकल्पोऽपि न कथनीयः । इति १ परमस्थापनं नाम । अपि चैव सति सर्वविकल्पातीवमवस्तुत्वेन स्यादप्यत्र यापेयुक्तेः । आत्यन्तरमेव एतैकान्तात्मकं सर्वपैकान्तविकल्पातीवतत्वात् । सर्वविकल्पातीवमिति यापेयुक्तेरवस्तुत्वं स्यान्नान्यथा, तस्याविशेषणत्वात् ननु स्यात् । न हि सर्वथाप्यसदनभिलाष्यमवस्तिवति वा विशेषणं स्वीकुरुते यतो विशेष्य स्यात् । न पाविशेष्यमविशेषणं य किञ्चिदप्यक्षर्यदिति प्रतिभासते, स्वसदेवन्मापि सस्वविशेषणविशिष्टत्वा विद्वेज्यस्यैवावभासनात् । तदुत्तरविकल्पयुद्धी रस्य सचेवन्मिति विशेषणविशेष्यभावोऽप्यभासते, न तु स्वस्येव त्वेति चेत्तर्हि किमविशेष्यविशेषणं सचेवन्मिति स्वतः प्रतिभामते ? तथोपगमे सिद्धो विशेषणविशेष्यभावः सयिदि, तत्राविशेषणविशेष्यत्वस्यैव विशेषणत्वात्, सर्वथाप्यसतो विशेषणविशेष्यत्वस्य प्रतिषेधा-

योगात् । तथा हि ॥ ४६ ॥

‘अवयवतन्धेत्यादि’ न कथ्यतामिति कथ्यते चेत्कथञ्चिदवस्तुन्यतैव पर्यवसन्ना, एवम्, असर्वान्तं सर्वभेद-

रहितम्, अवस्तवेव स्यात् यतो न कस्यचिद्विशेष्यं न वा विशेषणं, वाचो युक्तावेव प्रतियोगिविशेषपरतया भङ्ग्यन्तर-
भाजि वचन एव, अनभिलाष्यमवस्त्विति चेति इतेर्द्विधान्वयादनभिलाष्यमित्यवस्त्विति वा विशेषणं न स्वीकुरुत
इत्यर्थः । यतो विशेष्यं स्यादिति एवं च विशेष्यस्य विशेषणसापेक्षत्वाद्विशेषणाभावाद्विशेष्यं विशेष्याभावाच्चाविशेषणं
जातमित्यर्थः । तादृशि च प्रत्यक्षविरोध इत्याह-न चाविशेष्यमित्यादि ॥ ४६ ॥

द्रव्याद्यन्तरभावेन निषेधः संज्ञिनः सतः । असद्भेदो न भावस्तु स्थानं विधिनिषेधयोः ॥ ४७ ॥

द्रव्यक्षेत्रकालभायान्तरेः प्रतिषेधः संज्ञिनः सतः क्रियते स्वद्रव्यक्षेत्रकालभावेन पुनरसतः, तद्विधिप्रतिषेधाविषयत्वात् । द्रव्या-
द्यन्तरभावेनेव स्वद्रव्यादिभावेनाप्यसत्त्वे कुतो विधिर्नाम ? तदभावे न प्रतिषेधस्तस्य कथंचिद्विधिपूर्वकत्वात् । ततः कथंचिदभिला-
ष्यस्य सतः प्रतिषेधादनभिलाष्यत्वं युक्तम् । कथंचिद्विशेषणविशेष्यात्मनश्च नतोऽविशेष्यविशेषणत्वम् । इति नैकान्ततः किंचिदन-
भिलाष्यमविशेष्यविशेषणं वाभ्युपपन्नतन्त्र्यम् । न चेत्तद्विरुद्धं स्यात्क्षणमनिर्देश्यमित्यादिष्यत् । स्थलक्षणं हि स्वरूपेणासाधारणेनानिर्देश्यं
नानिर्देश्यमिति शब्देन तथा निर्देश्यत्वादप्यथा नचनविरोधान् । तथा प्रत्याक्षं कल्पनापोढमपि स्वरूपेण कल्पनापोढमेव, न कल्पना-
पोढमिति कल्पनापेक्षया, तस्यान्यथा कल्पनापोढत्वेन कल्पनाविरोधान्, सकलविकल्पवाग्योचरार्ततस्य निरुपाख्यत्वप्रसङ्गात् तद्व-
त्त्याद्यादिनां न किंचिद्विधिप्रतिषिद्धम् । अभावो न भिलाष्य इत्यपि भावाभिधानान्देकान्तवृत्तावेव दोषोद्भावाभिगानैरपि कथंचिदभावाभि-
धानात् । यथैव एवमप्येवमभिधीयतेऽनभिलाष्य इति चाभिलाष्यान्तरं तथा भावोभिलाष्य इत्यपि भावान्तराभिलाष्यान्त-
राभावः कथ्यते, तथा प्रतीतेः, अभावशब्देऽत्राभावस्य भावस्य नैकान्तनोभिधाने शब्दव्यवहारविरोधात्, तस्य प्रधानगुणभावेन

विधिनिषेधयोस्फुल्लभात् तथैव ग्रहृतिनिवृत्त्योरविमर्शसिद्धेरन्यथा विमर्शाभात् “ अमन्त्रेणो न भावस्तु स्थान विधिनिषेधयोः ॥ ” इति कथयितुमस्ति चेन्नैव पदार्थस्य विधिनिषेधाधिकरणत्वसमर्पणान् ॥४७॥ तथा च पराभ्युपगममेव वदय सर्वथा-
नभिलाष्यमायातमित्याभिधीयते—

न चैतद्विकृद्मिति एतदभिलाष्यस्यैवानभिलाष्यत्व विशेषणविशेष्यरूपस्यैव चाविशेष्यविशेषणत्वम् । ननु भावा-
भाषोमपकरणमितैकवस्त्वभ्युपगमात्कथञ्चिदनभिलाष्यत्वादेरभ्युपगमाभायत्वादेको द्वात्रिंति यद्भावोऽनभिलाष्य इत्यादि कथ
न विप्रतिषिद्धमिति चेत्, उभयतरादेः पर्याप्त्यनवच्छेदकत्वात् पर्याप्त्यनवच्छेदकत्वस्य विशेषणसमर्पणत्वाद्वास्मान्नयवानाह—भाष्यकृद्-
अभावोऽनभिलाष्य इत्यादिना, तदेव विप्रतीति इति कृत् यथैव अभाव इतीत्यादिना, असंज्ञेद इति असदन्तरम् ॥४७॥
अवस्त्वनभिलाष्य स्यात्सर्वान्तैः परिवर्जितम् । यस्त्वेवावस्तुतां याति प्रक्रियाया विपर्ययात् ॥४८॥

तच्छब्दपरमेश्वरमर्थभिरभाव तावदवस्तुदेव तच्छब्दप्रमाणाविपर्ययात् । तदेवानभिलाष्य युक्तं, न पुनर्दस्तु प्रमाणपरिनिष्ठितम् ।
तदपि सर्वोन्ने परिवर्जितमवस्तु परपरिदृश्यनामात्रादभिधीयते न पुन प्रमाणसापेक्षयात्, कलचिद्वस्तुन एव स्वद्रव्यापेक्षाकञ्चन-
प्रक्रियाया विपर्ययात्तदवस्तुत्वव्यवस्थिते, स्वरूपसिद्धस्य घटस्य घटान्तररूपेणाघटत्ववत् कस्यचिद्वस्तुनो यत्त्वन्तररूपेणावस्तुत्ववत्तीति ।
ननु परस्परविकृतमभिहितं वस्तुत्वेतरयोरन्योन्यपरिदारस्थित्वादिति चेद्भावव्यतिरेकवाचिभिरपि वाक्यतामापन्नैर्मांवाभिधाना-
न्नात्र निश्चिद्विकृतम् । न ह्यन्नाद्यप्यमानयेत्यादिसन्दर्भाववत्त्वमुपगतैर्ब्राह्मणादिपदार्थाभायवाचिभिरित्यन्यत्राप्रियादिमायाभिधानमसिद्ध येना-
वस्तुनभिलाष्य स्वाधिति तन्मेन वाक्यतामुपगमेन वस्तुदन्त्यत्ववाचिना यस्त्वन्तराभिधान विरुध्यते । अतः सूक्त ‘ यदवस्तु तदनभि-

च द्वित्वे संख्यात्वेनैकत्वाभेदः सिद्ध एवेति भावः ॥ ४८ ॥

सर्वान्ताश्चेद्वक्तव्यास्तेषां किं वचन पुनः । सद्युतिश्चेन्मृयैवैषा परमार्थविपर्ययात् ॥ ४९ ॥

परेषां सर्वे धर्मो यद्यवच्छया एव तथा तेषां किं पुनर्वचन धर्मवेज्ञानरूप परार्थानुमानलक्षण साधनवृणयपचन या ? न किपित्
स्यादिति मौल्येव सरणम् । यत्र पुन सद्युतिरूप वचनमुपगम्यते तदापि मृयैव सद्युतिरेषाम्पुण्यमन्तव्या परमार्थविपर्ययरूपतया सस्या ।
इति तत्त्वतः किं वचने स्यात् ? पुनरत्यवच्छयावदित्वं पर्वुत्तुञ्जमोह, सर्वे धर्मो यदि धामोपरातीताः कथमिमेऽभिलष्यन्ते ? इति,
स्ववचनविरोधापुपन्नत्वा सर्वदा मोनवति कोऽहमिति प्रतिपादयत इव परम् । सद्युत्या येरसर्वे धर्मो इत्यवच्छया इति याभिलष्यन्ते
मवन्ति, विकल्पानुपपत्तेः । सद्युत्येति हि स्वरूपेण परूपेणोभयरूपेण वा तस्वेन मृयारवेनेति वा विकल्पेषु नोपपद्यते । तत्र
सादृशा वच्छया इति स्वरूपेण चेत्कथमनभिलाष्याः ? स्वरूपेणाभिलाष्यानामनभिलाष्यत्वविरोधात् । पररूपेण वेत्तवेषां स्वरूप
स्वायेणाभिलाष्याः । केवल वाच स्तुलन गम्येत गोत्रस्तुलनदम् स्वरूपेनेति वचनात्, विशेषरूपपयात् सामा-
न्यरूपस्यापि वच्छादयत्तयाग्रीक्रियमात्रस्य स्वरूपत्वात्, तस्यास्वरूपत्वे विशेषरूपस्याप्यस्वरूपत्वापत्तेः स्वय निःस्वरूपत्वप्रसङ्गात् ।
उभयपक्षेषुभयदोषापुपन्न । तस्वेन चेत्कथमवच्छयाः ? केवल वचः—स्तुलन गम्येत, तस्वेन वच्छया इति वचने प्रत्युते सद्युत्या
वच्छया इति वचनप्रवृत्ते । सद्युत्येन चेत्कथमुच्छाः ? सर्वथा मृयोक्तानामनुक्तसमत्वात् । तद्वत्तमप्रविष्टितमिच्छाविपर्ययोधिः,
सर्वयानभिलाष्यानां सर्वधर्माणामनभिलाष्या इति वचनेनाप्यभिलाष्यत्वासंभवाच्च परप्रत्यायनायोगात् ॥ ४९ ॥ किमेदं वच्यम्—
सर्वदा मोनवति कोऽहमिति, इत्येतत्प्रकार, तेन “ यावज्जीवमह मौनी ब्रह्मचारी तु मत्पिता ॥ मम माता च

वन्ध्या च साराभोजुपमो महान् ॥ १ ॥ ” इति श्लोकः सार्त्तव्यः । ‘ परानिति ’ परान् प्रतीतिप्रतिपादयत इवेति योजना कर्त्तव्या । ननु स्वरूपं विशेषरूपमेव पररूपं तु सामान्यरूपं ततश्च सामान्यरूपेणाभिलाष्यत्वे सत्यपि विशेषरूपेणावक्तव्यत्वसद्भावात् कथं वाच्यः स्वलनं गम्येतेत्याशङ्क्यामाह-विशेषरूपवदिति ॥ ४९ ॥

अशक्यत्वाद्वाच्यं किमभावोत्किमवोधतः । आद्यन्तोक्तिद्वयं न स्यात् किं व्याजेनोच्यतां स्फुटम् ॥ ५० ॥

अर्थस्यानभिलाष्यत्वमभावाद्ध्रुशक्तेरनववोधत्वा ? प्रकारान्तरासंभवात् । ननु च मौनव्रतात्प्रयोजनाभावाद्वाह्यज्ञादेर्वोऽनभिलाष्यत्वसिद्धेः कथं प्रकारान्तरासंभव इति चेत्, न, मौनव्रतादीनामशक्यत्वेऽन्तर्भावात् तेषां करणव्यापाराशक्तिनिमित्तत्वाच्च । न चैवमनववोधस्ततः प्रकारान्तरं न स्यात्, तत्त्वावबोधे सति करणव्यापाराशक्तवप्यन्तर्जल्पसंभवात् । तत्त्वावबोधोधाभावेऽपि च करणव्यापारशक्तिसद्भावात् । अनववोधोधाशक्यत्वयोरिह बुद्धिकरणपाटवोपेक्षत्वात् प्रकारान्तरत्वमेव । न च सर्वत्र तदभावो युक्तः, कस्यचित्कचिदववोधसद्भावात् सुगतस्य ग्राह्यापारमित्तत्वात् क्षमामैत्रीध्यानदानवीर्यशीलप्रज्ञाकरुणोपायप्रमोदलक्षणदशचलत्वोपगमाच्च कस्यचिदेव करणापाटवत् । तदनेनाशक्यत्वानववोधवचनलक्षणस्याद्यन्तोक्तिद्वयस्यासंभवो व्याख्यातः । सामर्थ्यादर्थस्याभावाद्देवावाच्यत्वमिति किं व्याजेनावक्तव्यं तत्त्वमिति वचनरूपेण ? स्फुटमभिधीयतां सर्वार्थाभाव इति, तथा वचने वञ्चकत्वायोगादन्यथानाप्तत्वप्रसक्तेः । ततो नैरास्त्यान् विशेष्येत, मध्यमपक्षावलम्बनात् । को ह्यत्र विशेषोऽर्थस्याभावादाच्यत्वं नैरास्त्यमिति च ? अशक्यसमयत्वादनभिलाष्यमर्थरूपमिति चेत्, न, कथंचिच्छक्यसंकेतत्वाद् । दृश्यविकल्पस्वभावत्वात्परमार्थस्य प्रतिभासभेदेऽपीत्युक्तम् । न हि दृश्यस्वभाव एव परमार्थो न पुनर्विकल्पस्वभावः सामान्यं, विशेषवत्सामान्यस्यापि वस्तुरूपत्वसाधनादन्यथा

प्रतीत्यभावात् सामान्यविशेषात्मनो जालन्तरस्य प्रत्यासन्नौ प्रतिभासनात् । न चैव दृश्यलक्षणेपु सङ्केतकरणाशङ्कायपि विकल्पे
 सामान्ये कचिरक्षयसङ्केतत्वे येनाक्षयसमयत्वात्नमित्याप्यसर्वरूप भवेत्, कथंचिच्छब्दस्यसङ्केतयसिद्धे । स्यान्मत ' सङ्केतिवार्थस्य
 दृश्यविषयस्य कथयद्वात्कालेऽनुगममाद्विषयिण स्वरस्य न तद्वाचकत्वयन्यथाविप्रमङ्गात् ' इति, तदेतद्विषयविषयिणोभिन्नफाल्त्व
 प्रत्यक्षेयि समान, शब्दविकल्पकालवत् प्रत्यक्षप्रतिभासकालेपि विषयस्यासमवात्, समवे वा क्षणिकत्वाविरोधाद्वेद्यवेदकयो सामान-
 समयस्यप्रसङ्गात् । ॥१॥ भिन्नकालस्थेऽपि विषयात्प्रत्यक्षस्याविपरीतप्रतिपत्ति, अन्यत्रापि सास्येय । नहि द्वापदादधं परिच्छेदप्र प्रयमं-
 मानो विपरीत प्रतिपद्यते प्रत्यक्षादिष प्रतिपत्ता, येन दृष्टेने एषाविपरीतप्रतिपत्तिर्भवति न पुनः साधनेपीडति शुद्धामदे । कचिद्विकल्पे
 विपरीतप्रतिपत्तिमुपलभ्य सर्वत्र विपरीतप्रतिपत्तिरूपमायां कचिरक्षेनेऽपि विपरीतप्रतिपत्ति समीक्ष्य तत्कल्पनात्, विरोधा-
 भावात् । दृष्टान्तविकल्पयोः परमार्थैकत्वानत्याभावे न किंचित्सिद्धम् । दृष्टस्यानिर्भेदादृष्टकल्पनाददृष्टनिर्णयस्य प्रधानादिविकल्पादि-
 शेयात् कुतो दर्शनस्य कल्पनापोदस्यापि परमार्थैकत्वान्त्वम् ? । न हि दृष्टे स्वलक्षणे निर्णय सम्भवति, तस्य तद्विषयप्राप्यात् । अदृष्टे
 तु सामान्यलक्षणे निर्णय प्रवर्तमानो न प्रधानादिविकल्पाद्विमिद्यते । इति सकलप्रमाणाभावात्समेयाभावसिद्धेरपक्षक्यतेकाल्त्वयादितो
 नेरात्म्यमेवायात् सर्वथाप्यक्षयमयत्वेनाप्यक्षयत्वपक्षस्यासमवादनवयोषपक्षवदभावस्यैव तिष्ठोपलब्धसिद्धे ततः क्षणक्षयैकान्तपक्षे
 कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्ग । स चोपहासात्परमेय स्यात् ॥ ६० ॥ तथा हि ।

मौनब्रतादीनामशयत्वेऽन्तर्भावापि वचनजनकरूपवीर्याविषयत्वस्यैवाश्रयपदार्थत्वात् सिद्धैवैकमुपलक्षयत्व-
 स्येत्यभेदोपपत्तेरिति भावः । तत्कमेव हेतुना विवृदीकरोति तेषामिति तथा वचने यथा वात्पर्यं नियामकमनुगतत्वान्नतु

तदुत्थापकानि प्रकरणादीन्यननुगतत्वात्, तथाऽवचनेऽशक्यत्वमेव नियामकमनुगतत्यान्नतु तदुत्थापकानि मौनव्रतादीन्यननु-
गतत्वादिति भावः । 'न चैवमिति' एवं मौनव्रतादीनामशक्यत्वेऽन्तर्भावः, अन्तर्जल्पसम्भवादिति बहिः स्पष्टोच्चारामा-
वेऽप्यन्तर्वचनकरणवीर्यसत्त्वादप्यननुगतत्वाऽन्तर्जल्पाप्रत्यक्षापत्तेर्मध्यमावेख्योर्भेदानापत्तेश्चेति भावः । तत्त्वावबोधोभावेऽपि
चेति तथा च तद्भावाभावयोर्भावादनवबोधव्यभिचारित्वमशक्यत्वस्येति न तत्रानवबोधोऽन्तर्भावयितुं शक्य इत्यर्थः । तद-
भावोऽवबोधोभावाः । आद्यन्तोक्तिद्वयस्येति कारिकाक्रमापेक्षया, को ह्यर्थविशेष इति, अयं त इत्यर्थः इति व्युत्पत्त्या
को हि प्रकारभेद इत्यर्थः । अचाच्यत्वं नैरात्म्यमिति अवाच्यत्वं नैरात्म्यं चेति पक्षयोरित्यर्थः । 'अर्थरूपमिति' तथा
च भावाभावविषयत्वाद्विशेष इत्यर्थः । समानसमयत्वप्रसङ्गादिति क्षणिकत्वविरोधे हेतुत्वेनान्वेति, प्रत्यक्षकालदृष्टेर्विप-
यस्य तद्धेतुत्वरक्षायै प्राक्कालदृष्टित्वस्याप्यभ्युपगमे क्षणिकत्वविरोधस्य स्पष्टत्वात् । द्वितीयक्षणदृष्टिध्वंसप्रतियोगित्वस्यैव
क्षणिकलक्षणत्वादितरस्याविनिगम्यत्वात् ॥ ५० ॥

हिनस्त्यनभिसन्धातु न हिनस्त्यभिसंधिमत् । बध्यते तद्वद्वयापेतं चित्तं बद्धं न मुच्यते ॥ ५१ ॥

हिंसाभिसंधिमच्चित्तं न हिनस्त्येव प्राणिनं, तस्य निरन्वयनाशात् संतानस्य वासनायाश्चासंभवात् । अनभिसन्धिमदेवोत्तरं चित्तं
हिनस्ति । तत एव हिंसाभिसन्धिर्हिंसाचित्तद्वयादपेतं चित्तं बध्यते । यत्र बद्धं तत्र मुच्यते, ततोऽन्यस्य मुक्तेः । इति कोन्यः प्रकाशयेन्नि-
रन्वयात् तस्यैवम् ? संतानादेरयोगादिति — कर्तव्यतासु चिकीर्षोर्विनाशात् कर्तुरचिकीर्षुत्वात् तदुभयविनिर्मुक्तस्य वन्धात्तदविनिर्मुक्तेश्च
यमनियमादेरविधेयत्वं कुर्वतो वा यत्किंचनकारित्वं प्रत्येतव्यम् । न चैवमनेकान्तवादिनः, प्रतिक्षणं परिणामान्यत्वेऽपि जीवद्रव्यस्यान्व-

यात् चिकोदोरेतेकर्वव्यसायु कर्तृत्वाकर्तृरेव च कर्मवन्थाद्वद्वत्वेन विनिर्मुक्तः सर्वथा विरोधाभावात् । क्षणिकयादिनामपि सत्तानस्य-
कत्यात्पूर्वपूर्ववासनोपहितोत्तरोत्तरचित्तयिकेयस्योत्पत्तेरनुपात्मन् इति चेत्, न, सत्तानस्यायास्तवत्वाद्वास्तवासकभावस्याप्यसम्बाध्वन्य-
त्रिपारकार्यकारणभावस्यापि सम्भियमदेतुत्वावोगात् युगतेवराचित्तसत्त्वानेव्यसि भावादिति निरूपितत्वाच्च क्षणिकैकान्तवादिनाम् ॥ ५१ ॥

‘निरन्वयमादिति’ निरन्वयसुन्दो निर्वक्ष्यत्वाच्चवसायेनान्वयाभावादिन सौगतं लक्ष्यस्तस्य निन्द्यतामभिव्यनक्ति
इतिकर्तृव्यतासु क्रमनियतासु क्रियासु, अचिकीर्यत्वादिति न विद्यते चिकीर्षा यस्य धुणस्य तस्यावित्यर्थः ।
‘तदुभयेति’ चिकीर्यकर्तृधुणविनिर्मुक्तस्य तृतीयस्य वदत्वादित्यर्थः । तदचिनिर्मुक्तैर्यदधुणस्यामोक्षात्, अभिधेयस्य-
मभियामात्रेणात्मन आत्मासः, कुर्वतो वा यत्किञ्चनकारिस्वम् अपुदिपूर्वकप्रयासमात्रम्, पूर्वपूर्वक्षयानामासुत्तरत्रानन्ययेन
कार्यकारणसामानाधिकरण्याप्यभावादित्यर्थः ॥ ५१ ॥

अहेतुकत्वाद्वादास्य हिंसाहेतुर्न हिंसकः । चित्तसततिनाशश्च मोक्षो नाष्टाहहेतुकः ॥ ५२ ॥

सर्वथाप्यहेतुं विनाशमभ्युपगम्य कस्यपिपिहि हिंसकस्य दूषात् कथमचिकुवः ? तथा निर्बलेन सत्तानसमूहकप्रमाणलक्षण
सम्यक्त्वसरासंक्षिपाकापकर्मनान्वर्यामाऽजीवस्यसिंसभापिच्छणाष्टाहहेतुक यदि भूयात्तदपि कथं स्वस्य ? तयोरहेतुकविनाशाभ्यु-
पगमहिंसकत्वयोरष्टाहहेतुकत्वनिर्वाणयचमयोऽन्योन्य विप्रतिषेधात् युगलस्य सर्वस्वत्वेतरवत् ॥ ५२ ॥

‘सम्यक्त्वत्वेत्यादि,’ सम्यक्त्वं बुद्धधर्मभद्रा १, संज्ञा कृपाद्यभिधान २ संज्ञी कृपादिरव ३ वाक्यापज्यापार-
स्तरकर्म ४ अन्तर्व्याप्यामो वायुनिषेधः ५ अजीवो जीवाभावो नेरात्म्यमिति यावत् ६ स्मृतिः पितृकत्रयार्थानुचिन्तनं ७

ध्यानं समाधि ८ रेतान्यौचित्येन प्रवृत्तिनिवृत्तिद्वाराऽथौ निवारणोद्धानि योगतानाम् ॥ ५२ ॥

विरूपकार्यारम्भाय यदि हेतुसमागमः । आश्रयिभ्यामनन्योऽसावविशेषादयुक्तवत् ॥ ५३ ॥

विसद्वद्वद्रूपं विरूपं कार्यम् । नदारम्भाय हिमादेतोर्विधकस्य मोक्षहेतोर्वाप्राप्त्यस्य मन्थकत्वादेः समागमो व्यापारो यदि ताथागतैरिष्यते तदासौ हेतुसमागम एवाश्रयो, नाशोत्पादयोः कारणत्वान् । म चाश्रयिभ्यां कार्यरूपाभ्यां नाशोत्पादाभ्यामनन्य एव, न पुनर्भिन्नः, तयोरविशेषादयुक्तवत् । यथैव हि शिंशपात्ववृक्षत्वयोश्चित्रव्रतननीलादिनिर्भासयोगो तावत्समापन्नगोऽयुक्तयोः कारण-सन्निपातो न भिन्नः संभयत्येककारणकलापादेचात्मलभादन्यथा तावदन्यविरोधात् । नथैव पूर्वोक्तकारविनाशो नराकारोत्पादयोरपि, नीरूपस्य विनाशस्यानिष्टेरुत्तरोत्पादरूपत्वाभ्युपगमात् तयोर्भिन्नकारणत्वे नष्टिरोपगन्तान्तरप्रवेष्टानुपन्नाय । मोहं विसद्वद्वद्रूपकार्योत्पाद-हेतुव्यतिरिक्तदेत्वभावात् पूर्वोक्तकारविनाशस्याहेतुकत्वमुपपन्नमागहेतुव्यतिरिक्तदेत्वभावादुत्तरोत्पादस्याहेतुकत्वं नानुमन्यते इति व्यमना-कुलः ? । विसमागसंतानोत्पादनाय हेतुमन्निधिनं प्रध्वंसाय, पूर्वमेव स्वरमनो निवृत्तेरिति चेत्, न पुनरुत्तरोत्पादः स्वरसतः किञ्च स्यात् ? तद्धेतोरप्यक्रान्तिरुत्तरत्वमर्थनाद्विनाशहेतुवत् । स्वरनोत्पन्नमपि तद्वनन्तरमाप्तिर्यात्तेन व्यपदिश्यते इति चेद्विनश्य समागम् । कार्यक्षेत्रवत्पूर्वक्षेत्रप्रध्वंमस्यापि देहवनन्तरमाप्तिर्याविविशेषात्तत्तत् व्यपदेशोऽस्तु, न वा कार्यस्यापीत्यविशेषः । परमार्थतत्त्वदेहेतुत्वे प्रतिपन्नभिप्रायाविशेषेपि स्वतःप्रवृत्तत्वादी न आलोकात्मनो न्यायमार्गमनुकारितुं, तथा वदतस्तस्य न्यायानिकमान् । न च निरन्य-विनाशवादिनः समागद्विमभागविवेकः श्रेयान्, मर्यदा विल्लपकार्येत्त्वान्, आरगस्य कार्यविद्वन्त्यापमे समागप्रत्ययानोगात् । समाग-विमभागवत्कृत्ति प्रतिपन्नभिप्रायवशात्समगुगन्तव्यं तर्हेयुक्तं विनाशं गतः किं नातुजानीयान् ? न च समागनन्तरक्षणयोगो नोत्पादो

पृथग्भूतो मिथः स्वाध्वतो वा यौ सप्त सहेतुकेतरो ह्यौ, प्रतिपत्त्वभिधानभेदेऽपि प्राज्ञमाहङ्कारवत्, स्वभावप्रतियन्यात् । न हि
 तयोर्मिथः कार्यकारणभावः प्रतियन्य, समसमयत्वात् “ नाद्योत्पादौ सम यद्वाभावोभासौ तुलान्वयो ” इति यचनात् । नापि स्वाभ-
 येन सह कार्यकारणमात्र, समनन्तररत्नलक्षणशृण्वाभ्यां नाद्योत्पादयोरर्थान्तरत्वप्रसङ्गात् । ययोस्तद्वर्तमानाद्विशेषणविशेष्यभाव संयन्य
 इति चेन्न, वैशेषिकमतसिद्धेः । कल्पनारोपितत्वात्तयोर्न तत्सिद्धिरिति चेत्तर्हि पूर्वक्षणयिगणोनन्तरक्षणस्वभावस्तदुत्पादश्चेति सिद्ध
 स्वभावप्रतियन्यः । न चैव प्रतिपत्त्वभिधानभेदो विरुध्यते, सविधि प्राज्ञमाहङ्कारयोरेव तद्विशेषप्रसङ्गात् । सतस्तद्वचनयोरेव यव ।
 सङ्गाच्छन्दमसिस्त्वत्माविवत् सत्यपि भेदे समकालमावितो कथ सहकारी पुनरन्यतरस्यैव हेतुरहेतुयोऽस्यात्, कार्यरूपादेरिव कारणम् ।
 संज्ञा हि प्रत्यभिज्ञा, छन्द इच्छा । तेनाभिसङ्गस्योभयत्र सबन्धाभिवर्धनद्वय वाचिद्वयापेक्षयोच्यते । संज्ञाछन्पादिवन्मनसिस्त्वत्माविवच
 क्रमभावितोनाद्योत्पादयोः सत्यपि भेदे समकालभावितोस्त्वयोर्षट्कपालाभययोरिव सहकारी मुद्राविः कथ कपालोत्पादस्यैव हेतुर्न
 पुनर्षट्कविनाशस्य, तस्यैव वाऽसौ हेतुर्न तु कपालोत्पादस्य स्यात्, कार्यरूपादिस्तच्चकस्यैकसामग्र्यधीनस्य कारणरूपादिस्त्वचकवत् । कस-
 श्चैव तत्कालकार्यकारणयोर्दत्तादविनाशौ न सहेतुकाहेतुको सहभावाद्वास्तविकत् । न हि कारणरसादिकलाप कार्यस्य रसस्यैव हेतुर्न
 पुना रूपादेरिति प्रतीतिरस्ति, यतः साम्यशून्यो दृष्टान्तः स्यात्, नाप्यसहभावो रसादीनां, येन साधनविकल । पुरुषधियणाभ्यामने-
 कान्वइति चेन्न, सौगतानां पुरुषासिद्धे । स्याद्वाश्विनो तु तस्यापि सहेतुकत्वात् पर्यायार्थवो धियणावत्, इद्व्यार्थतोऽहेतुकत्वाच्च धिय-
 णाया पुरुषवन्न ताभ्यां हेतोर्नर्यभिचारिणा, कारणानन्तरं महभावात् । इति प्रकरणसामर्थ्यात्सविशेषणस्य सहभावस्य हेतुत्वाद्वा न
 न्यभिचार स्यात् । न नैवमसिद्ध साधनम्, मुद्राद्विख्यापापानन्तरं कार्योत्पादवत् कारणधिनान्नस्यपि प्रतीते, विनष्टो घट इत्यङ्गानि

कपालानीति व्यग्रहारद्वयगङ्गावान् । ततः कार्योत्पादयत्कारणविनाशः भवेद्युक्त एवाभ्युपेयः । ननु हेनोर्न तस्य हि निन्दयति, न भव-
लेन केवलमिति चेत्, तर्हि कारणादकार्यस्य न हि निन्दयति, भवत्येन केवलमिति भावानं विनाशवत्त्वादस्यापि निर्दिष्टकृत्वापत्तेः । तस्मादर्थं
विनाशहेतुर्भावमभागीकरोतीति न पुनरकिञ्चित्करः । तान्तोत्सर्पिहेतुवो यममायं न भागीकुर्याद् भावं करोतीति कुतस्य करणायोपाद-
किञ्चित्करः स्यात्, सर्वथा भावं भागीकुर्यात्तो व्यापारयौक्यत्वात् । नद्वयकारणादिकल्पसंदृष्टिकमत्र नन्दगी । यथैव हि विनाशहेतोः
कुटस्य तदभिन्नविनाशकरणे नत्करणान्निहितकृत्यं, तद्विन्नविनाशकरणे च तदुपलब्धप्रगल्भः । तथोत्पादहेतोर्भावाद्भिन्नोत्पादकरणे-
त्यकिञ्चित्करता, मतः करणायोक्तान् । सर्वथाप्यसतो भावाद्भिन्नगोत्पादस्य करणेपि न हि निन्दितं कुलं स्यात् नपुनस्तौरभनम् । नतो-
ऽमतो वार्थान्तरस्य जनमनः करणे तु न सद्यगन्ना कुलं स्यात् । एतेन प्रागमतोनर्थान्तरस्यानन्तरस्य चोदगादग्न्य हेतुना करणे नस्या-
किञ्चित्करत्वमुपदर्शितं प्रतिपत्तव्यम्, प्रागमतोनन्यस्य सत्यायोगान्, ननोन्यस्य नत एव करणे नैकन्यवान् । नतो यदि न विनाशार्थो
हेतुमगमगमगद्देश्यायार्थोपि ना भूत्, नर्थाया विदोभाभावान् ॥ ५३ ॥

हेतुसमागमः समागतो हेतुः स्वैतरमकलकारणसंभृतमुपादानकारणमिति यान् ॥ आश्रयिभ्यामुपादेयत्वेनांधया-
स्याम्, अनन्यः प्राप्नोतीति शेषः, अयुक्तचक्षुश्चक्षुस्मिदयोर्द्वयोरित्, ततः किं नानुजानीयादिति, नतः प्रणिपत्तभिप्राय-
वशान्, समनन्तरक्षणयोरव्यवहितार्थोचक्षणयोः, प्रणिपत्त्यभिधानभेदेऽपीति अयमुत्पादोऽयं च विनाश इति प्रति-
पत्तिभेदः, एतदाकार एव चाभिधानभेदः, “अर्थोभिधानप्रत्ययास्तुल्यनामधेया” इति वचनादिति सावजन्यम् । संज्ञेत्यादि-
भाष्ये प्रतिस्वार्थः, तेनागमर्थः संज्ञाछन्द्यायोर्मतिस्मृत्यालोचि क्रमभाविनोरुदासीननाशोन्पादयोः नस्यपि भेदे प्रकृतयोः

समकालमाविनोर्घटकपालनाद्योत्पादयोः रूपरसादिवत्कथञ्चिदेतदाल्पमुपादानसहकारी शुद्धगारादिरन्यतरस्य कपालजातस्य हेतुरेवान्यतरस्य घटनाद्यस्याहेतुरेव च स्यात्, कारणरूपादिस्तोमाधीनकार्यरूपपादित्तोमवदेकसाम्यधीनत्वाच्यो, नच रूपादौ रूपादेरेव हेतुत्व रसादेस्तु सहमाविनोऽप्यन्यथासिद्धत्वादेवाहेतुत्वं तद्वदत्रापि कपालोत्पाद एव शुद्धगारादेर्हेतुत्व नतु घटनाद्येऽप्यथा सिद्धत्वादित्यपि नक्तु अक्षयम्, रसादौ नियतोपस्थितिकरूपादिनाऽन्यथा सिद्धिसम्भवेऽप्यत्राविनिगमेन तदसम्भवात् ॥ कारणानन्तर सहभावादिति इतिः प्रयोगाकारोपदर्शनार्थः । अनेन प्रयोगेणेत्यर्थः, सचिदोपणस्य कारणानन्तर्यविशेषणविशिष्टस्य, हेतुत्वाद्भेदहेतुत्वेनोपन्यासात्, कार्योत्पत्तिहेतुत्वमय भावीकरोति न पुनरकिञ्चिदरुत्तथा विनाशहेतुमविमर्शकरोति न पुनरकिञ्चित्कर इत्यर्थः । इदं तु ध्येयम् । मेवामेव नियतविवप्रत्ययार्थः स्याद्वाद एव युज्यते नान्यथेति ॥ ५३ ॥

किं च क्षणिकैकान्तवाचिनां परमाणव क्षणा उत्पद्यन्ते रज्ज्वत्सन्ततयो वा ! प्रथमपक्षे स्वाप्यस्वापकविनाशविनाशकभाववदे-
तुल्यकभावविरोधात्कुल सहेतुकोत्पत्तिरेदुका वा ! सिद्धिविनाशवत् । द्वितीयपक्षे तु ।

स्फुन्धसन्ततयश्चैव संप्रतित्वादसंस्कृताः । स्थित्युत्पत्तिव्ययास्तेषां न स्युः खरविषाणवत् ॥ ५४ ॥

साध्याभावसम्पुत्ताविरादेवोरन्यथानुपपत्तिरिच्छितेति न गन्तव्य, साध्याभावे सदभावप्रसिद्धेः सौगतस्य । तथा हि । रूप-
वेदनाविज्ञानसंज्ञासरकारस्फुन्धसन्ततयोऽसरकृताः संप्रतित्वात्, यत्पुनः संस्कृतं तत् परमार्थसत्, यथा स्वलक्षण, न तथा स्फुन्धसन्त-
तयः, इति साध्यव्यापृत्तौ हेतोर्गर्भावृत्तिनिश्चयात् । खरविषाणादौ साधुवत्त्वस्यासंस्कृतत्वेन व्याप्तस्य प्रतिपत्तेः सिद्धान्त्यानुपपत्तिः ।

ततः स्थित्युत्पत्तिविपत्तिरहिताः प्रतिपाद्यन्ते । तथा हि । स्कन्धसन्ततयः स्थित्युत्पत्तिविपत्तिरहिता एवासंस्कृतत्वात् खरविपाणवत् । क्षणं स्थित्युत्पत्तिविपत्तिसहितस्य खलक्षणस्य संस्कृतत्वोपगमादन्यथानुपपत्तिभिद्धिः साधनस्य प्रत्येया । स्याद्वादिनामपि स्थित्युत्पत्तिविपत्तिमतः कथंचित् संस्कृतत्वसिद्धेर्न व्यभिचारः । सर्वथा स्थितिमतोऽसंस्कृतस्य च ऋस्यचिद्वस्तुनोऽनुपपत्तेश्च निरवज्योर्न हेतुः । ततो विसभागसंतानोत्पत्तये विनाशहेतुरिति पोद्गते, रूपादिरक्तनसंततैरुत्पत्तिनियेभात् तद्विनाशस्यापि खरविपाणवदसंभवात् । तथा हि । स्कन्धसंततयो विनाशरहिताः स्थित्युत्पत्तिरहितत्वात् । यत् पुनर्विनाशसहितं तन्न स्थित्युत्पत्तिरहितं, यथा स्वलक्षणम् । न तथा स्कन्धसंततयः । इति स्थित्युत्पत्तिव्यग्रा न स्युस्तेषां स्कन्धानां खरविपाणवत् । तदभावे पिरूपकार्यैरम्भान हेतुसमागम इति कथञ्च सुतरां प्रवृत्ते ? ततो न क्षणिकैकान्तः श्रेयान्नित्यैकान्तवत्सर्वथा विचाराराहृतात् ॥ ५४ ॥

स्थाप्यस्थापकेत्यादि यथा परमाणूनां स्वाध्यस्थापकभावाद्विर्गुह्यते तथा हेतुफलभावोऽप्यनन्येन कल्पनामाने विश्रामात्, तत्रेदं पूर्वक्षणः स्थापक उत्तरक्षणः स्थाप्य उत्तरक्षणे विनाशकः पूर्वक्षणे विनाश्य इति, असंस्कृता उत्पत्तिरहिताः, 'रूपेत्यादि' रूपरसगन्धस्पर्शपरमाणवः सजातीय(विजातीय)व्यावृत्ताः परस्परसमन्वद्धा रूपस्कन्धाः, सुखदुःखादयो वेदानास्कन्धाः, सविकल्पकनिर्विकल्पकज्ञानादयो विज्ञानस्कन्धाः, बुद्धादिनामानि संज्ञास्कन्धाः, ज्ञानपुण्यपापवासनाः संस्कारस्कन्धाः । स्कन्धसन्ततय इत्यादि, न चेदमनुमानं कारिकाऽसूचितत्वेनाधिकम्, परादेनास्य प्रसङ्गानुमानतया व्यक्तमुक्तत्वादित्यवधेयम् ॥ ५४ ॥

विरोधान्नोभयैकात्म्यं स्याद्वादन्यायविद्विषाम् । अवाच्यतैकान्तेषु क्तिर्नावाच्यमिति युज्यते ॥ ५५ ॥

नित्यत्वेतरेकान्तद्वयमप्यप्युक्तमङ्गीकृतुं, विरोधातुगुणपञ्जीवितभरणवत् । तादात्म्ये हि नित्यत्वानित्यत्वयोर्नित्यत्वमेव स्यादनित्यत्वमेव
 वा । तथा च नोभयैकतम्यं, विप्रविशेषात् । नित्यत्वानित्यत्वान्याभत एवानभिजाप्यमित्युक्तं, तदेकान्तेऽनभिजाप्योक्तेऽनुपपत्तेः, सर्व-
 धानभिजाप्य तत्त्वमित्यभिलषत एव वचनविरोधान् सदा मौनप्रविक्रोदमित्यादिष्वत् ॥ ५५ ॥

विरोधाज्ञोभयैकात्म्यमित्यादि प्रागुक्तदिक्षा व्यवतार्यम् ॥ ५५ ॥

तदेव नित्यत्वापेकान्तानुपपत्तौ सामर्थ्यात्तदनेकान्तसिद्धिप्रविपादनेपि तत्त्वोपपन्नवारिदुःशययिनाज्ञनाय तस्मतिपसिद्धाद्वर्णाय च
 स्याद्वाविबाधन्यापानुसारेण नित्यत्वापेकान्तमुपवर्णयन्ति सूरय —

निरय तदप्रत्यभिज्ञानाज्ञाकस्मात्तदविच्छिदा । क्षणिकं कालभेदात्ते बुद्धपसंचरदोपतः ॥ ५६ ॥

ते भगवतोऽर्हताः स्याद्वाप्यन्यापनायकस्य सर्वं जीवादितत्त्व स्यान्नित्यमेव प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । नाकस्मात्तत्प्रत्यभिज्ञान तस्या-
 विच्छेदेनानुभवत् । निर्विषय हि प्रत्यभिज्ञानमकस्मादिति प्रसिद्धम् । यथा तादृशे तदेवेवमिति, तत्रैव वा तादृशमिवमिति भ्रान्तं
 प्रत्यभिज्ञानम् । न चैव जीवादितत्त्वे प्रत्यभिज्ञान, वायकाभावात्तदविच्छेदात् । प्रत्यक्ष वायकमिति चेत्, न, यस्य वर्तमानपर्यायात्मक-
 वस्तुविषयत्वात्, पूर्वोपरपर्यायव्याप्यैकत्वलक्षणे प्रत्यभिज्ञानविषये प्रवृत्त्यभावात् । न च स्वस्याविषये किञ्चिद्वायक साधक वा, भोत्र-
 ज्ञानविषये चक्षुर्ज्ञानवत् । तत एव नानुमान, तस्यान्यापोहमात्रगोचरत्वात्तत्रैव साधकयायकत्वोपपत्तेः । प्रमाणान्तरं तु नानुमानाद-
 प्रत्यक्षमिच्छते क्षणिकवादिमिर्यत्प्रत्यभिज्ञानस्य घावक स्यात् । इति सत्यप्रत्यभिज्ञानमेव वितथप्रत्यभिज्ञानस्य घावकम् । सादृश्यप्रत्यभिज्ञान
 सम्यग्गोवात्स्य जीवादायेकत्वप्रत्यभिज्ञानस्थानाद्यविद्योदयापादितस्य भ्रान्तस्य वायकमिति चेत्, न, अस्य भ्रान्तत्वासिद्धेः, सदृशापरापरोत्प-

गत्वादिभित्युद्धेरास्य च प्रत्यक्षत्वात् । न चैवाग्न्यां प्रत्यक्षविशेषाभ्यामतीववर्तमानविशेषमाग्नौपराभ्यामन्यत् सर्वेदनेकेत्यपरागर्हि
 समनुभूयते, यदप्रत्यभिज्ञान नाम प्रमाण त्यागित्यतस्तस्य सावकम् । अतः स्वरूपासिद्धौ हेतुरिति कश्चित्, सोपि प्रतीत्यपलापी, पूर्वो-
 त्तरविषयस्मरणदर्शनाभ्यामुपजातितस्य तदेकत्वसंकलनद्वानस्य प्रत्यभिज्ञानत्वेन संदेयमानस्य सुप्रतीतत्वात् । न हि स्मरणमेव पूर्वोत्तर-
 विषययोरेकत्वं संकलयितुमलम् । नापि दर्शनमेव । तदुभयसंस्कारजनित विकल्पज्ञान तत् संकलयतीति चेत्, तदेव प्रत्यभिज्ञानं सिद्धम् ।
 न च तदकस्मादेव भवतीति निर्दिपय, युद्धसंस्कारोपात् । न हि प्रत्यभिज्ञानविषयस्याविच्छिन्नस्य नित्यत्वस्याभावे युद्धे संस्पर्ण
 नाम, निरन्वयविनाशाद् युद्धसंस्कारजननानुपपत्तेः, यदेवाहमब्राह्म तदेव सृष्टानीति पूर्वोत्तरपरिणामयोरेकवृत्त्यात्मकत्वेन भवभासंभवात्,
 ततोऽन्यस्य युद्धिसंस्पर्णस्येहाप्रस्तुतत्वात् । तथाविदेकत्ववासनाकसाद् युद्धिसंस्पर्ण न पुन क्वचिन्मित्यस्त्वादिति चेत्, न, कथंचिन्मित्य-
 त्वाभावे सर्वेदनयोर्वीत्ययासकभावायोगात्कार्यकारणभाषविरोधात् । ततो युद्धिसंस्पर्णान्यथानुपपत्तेर्नापरिसक प्रत्यभिज्ञानं विच्छेदा-
 भावाच्च । इति कथंचिन्मित्यं बहव प्रसादयति । तथा सर्वं जीवादि बहव कथंचित् क्षणिकं, प्रत्यभिज्ञानात् । न चेत्तत् क्षणिकस्य गन्तरेण
 भवतीत्यकस्मादुपाजयते, तद्विषयस्य कथंचित्क्षणिकस्य विच्छिद्वद्भावात् । न च तद्विच्छिद्वदसिद्धा, कालभेदात्, कालभेदस्य
 च पूर्वोत्तरपर्योयप्रवृत्तिहेतोरसिद्धौ युद्धसंस्पर्णविरोधात् । न च तद्विदमिति स्मरणदर्शनमुद्धोः संस्पर्णपाये प्रत्यभिज्ञानमुदियात्, तस्य पूर्वो-
 त्तरपर्योययुद्धिसंस्पर्णनिबन्धनत्वात् । ननु च सर्वं नित्यं सत्त्वात् क्षणिकं त्वसत्सत्समयेर्धक्षियानुपपत्ते सत्त्वविरोधात्, इत्युभानात्
 क्षणिकत्वस्य निराकृतेर्न प्रत्यभिज्ञान तत्सावक, प्रधानलक्षणविषयाविच्छेदसम्भवात् कालभेदासिद्धेर्मुद्धिसंस्पर्णोपायानवकाशाद् युद्धेरेकत्व-
 गमनस्य संस्पर्णस्य सिद्धेरिति चेत्, न, सर्वथा क्षणिकत्वस्यैव बाधनात्, कथंचित्क्षणिकस्य स्वसत्समये स्वासत्समये चार्थक्रियोपलब्धेः ।

सुवर्णस्य हि प्रतिविशिष्टस्य सुवर्णद्रव्यतया सत एव, कार्यकारतया चासत एव पूर्वपर्यायाविशिष्टस्योत्तरपरिणामविज्ञेपात्मनोत्पद्यमानस्य प्रतीतिः परीक्षकेतरजनसाक्षिका, स्वसत्समये कार्यकरणं सव्यगोधिपाणस्येतरविपाणकरणवन्निरस्यमानं, स्वासत्समये च मृतस्य शिखिनः केकायितकरणवदपाक्रियमाणं स्वयमेव व्यवस्थापयति । इति किं नञ्जिन्तया. चिरोधादिदूषणस्यापि तथैवापसारित्वात् । सोयमात्मादीनां स्वसत्समये एव कर्मादीनां च स्वसत्समये एव ज्ञानसंयोगादिकारणत्वमनुमन्यमानस्तथा संप्रत्ययादेकस्य स्वसदसत्समये एवैककार्यकरणं विरोधादिभिरभिद्रवतीति कथं संप्रत्ययोपाध्यायः ? सम्यग्रूपप्रतीयमानेपि विरोधमनुरुध्यमानः कः पुनरचिरोबुध्येत ? द्रव्यपर्याययोरभेदैकान्तप्रतीतिं स्वसमयानुरागमाधेयाननुभूयमानामप्यविरुद्धविषयां परिभाषते इति किमन्यद्वारणं महतोभिनिवेशात् ? तदेवं कथंचित् क्षणिकत्वमाधत्ते प्रत्यभिज्ञानं नानुमानविरुद्धम् । नापि प्रत्यक्षविरुद्धं, तथैवेदानीन्तनतया प्रत्यक्षेणानुभवात्, तेन तस्यातीतानागततयानुभवनेऽनाद्यनन्तपरिणामात्मकस्यानुभवप्रसङ्गाद्योगित्वापत्तेः, साम्प्रतिकत्वानुभवस्यैव क्षणिकत्वानुभयरूपत्वात्, क्षणमात्रस्यैव साम्प्रतिकत्वोपपत्तेः, पूर्वोत्तरक्षणयोः साम्प्रतिकत्वेऽनाद्यनन्तक्षणसंततैरपि साम्प्रतिकत्वानुपपन्नद्वितीतानागतव्यवहारविलोपात् । न चैवं क्षणिकैकान्तस्य प्रलाभतः प्रसिद्धेः कथंचिदक्षणीकत्वविरोधः, पर्यायाकारतयार्थस्येदानीन्तनतयानुभवविच्छेदेपि द्रव्यतया तदविच्छेदात्, तद्विच्छेदे द्रव्यत्वविरोधात् । सश्रद्दविच्छिन्नेदानीन्तनत्वस्य द्रव्यत्वादनिरात्वेकान्तस्याव्यवस्थितेर्नित्यत्वैकान्तवत् तदेकान्तद्वयेपि परामर्शप्रत्ययानुपपत्तेरनेकान्तः स्यान्नित्यमेव शर्च स्यादनिरात्वेनेति सिद्धः । स्थित्यभावे हि प्रमातुरन्येन दृष्टं नापरः प्रत्यभिज्ञातुमर्हति । पूर्वोत्तरप्रमातृक्षणयोः कार्यकारणभावलक्षणे संगन्धविज्ञेयेपि पित्रेव दृष्टं पुत्रो न प्रत्यभिज्ञातुमर्हति । तयोरुपादानोपादेयलक्षणः सन्नगतिशयः पृथक्त्वं न निराकरोति । पृथक्त्वं न पूर्वपरक्षणयोः प्रत्यवमर्शो न स्यात् ।

यदेव हि पृथक्त्वं तदेवान्यथापि प्रत्यक्षमसांभावनिबन्धन, सर्वत्र तद्विज्ञेयान् । यदि पुनरेकसंततिपतितेषु प्रत्ययमशौ न पुनर्गानासं-
वतिपतितेषु पृथक्त्वाविशेषेपि वासनाविशेषसङ्गवादिति मत, तदा सर्वैकसंततिः कथिदेव कुत्र सिद्धा ? प्रत्यभिज्ञाादिति चेत्, तर्हि
एकसंततस्या प्रत्यभिज्ञान प्रत्यभिज्ञावत्तायैकसंततिरिति व्यक्तमितरेतरप्रत्ययमेवम् । न च पक्षान्तरे समान, स्थितेऽनुभवनात् । न
द्वेकद्रव्यसिद्धेः प्रत्यभिज्ञान प्रत्यभिज्ञानैकद्रव्यसिद्धिः स्याद्व्यावृत्तिरित्येते, तेन तत्पक्षेपि परस्परप्रत्ययण, भेदज्ञानाद् भेदसिद्धिबन्ध-
वज्ञानात् स्थितेऽनुभवमाभ्युपगमात् । तद्विधमकल्पनाद्यनुत्पादयिनाशयोरनाश्रय, तथानुभवनिर्णयानुपलब्धेर्यथा स्वलक्षण परिगीयते ।
सोऽयं प्रविद्यमाणमुत्पादयिनाशौ सर्वथा स्थितिरहितौ सच्छब्दनिश्चिन्वन्नेव स्थित्यनुभवनिर्णय विधाना कल्पयतीति कथं न निरात्मक
एव ? तत्रैतत्स्यात् तदभावादिनिर्माणीति न संकलन दर्शनक्षणात्तरयत् । न श्लेकनिर्णयनिर्णये क्षणेऽपि निर्माणेपि प्रत्यभिज्ञानमस्तीति ।
सत्त्वमेकान्ते एवाय दोषः, सर्वथा नित्ये पीर्वापर्ययोगात् प्रत्यभिज्ञानासंभवात् । ततः क्षणिकं फलमेवात् । न यावमसिद्ध, दर्शन-
प्रत्यभिज्ञानसमययोरभेदे तदुभयाभावाप्रमत्तात्, दर्शनसमयस्याभेदे समिर्णयानुपपत्तेः, प्रत्यभिज्ञानसमयस्याभेदे पूर्वोपरपर्यायव्याप्येक-
प्रत्ययप्रत्ययमशांसंभवात् । ततो दर्शनकालोऽवगमेदावधारणात्मकनिर्णयदेवुर्भिन्न एव, प्रत्यभिज्ञानकालश्च पुनस्तदर्शनस्मरणसकलन-
हेतुरिति प्रतिपत्तव्यम् । किं च पक्षद्वयेपि ज्ञानासंभवापुनपक्षादनेकान्तसिद्धिः । न हि नित्यत्वैकान्तपक्षवत्क्षयिकैकान्तपक्षेपि ज्ञानसं-
चारोऽस्ति, तस्यानेकान्ते एव प्रतीते । केवलप्रयोद्वारकल्पनया कथञ्चित्ज्ञात्यन्तरेपि वस्तुनि प्रत्यभिज्ञानादिनिबन्धने स्थित्यावयो व्यव-
स्थात्येत्, सर्वथा चात्यन्तरे तद्वयोद्वारकल्पनानुपपत्तेः स्थित्यादिरवभावाभेदव्यवस्थानापटनात्, सर्वथा तदज्ञात्यन्तरवत् । न च स्थ-
भावभेदोपलब्धमेपि मानात्प्रविरोधसङ्गुपनवस्थानुपपन्नमेवसि प्रादकाकारयत् । न श्लेकस्य वस्तुन सच्छब्देनेकत्वमावोपलब्धमे नानात्वप्रसङ्गः,

अष्टसहस्री
विवरणम् ॥

॥२७६॥

परिच्छेदः
तृतीयः ॥

॥२७६॥

संविद्येयवेदकाकाराणां नानाज्ञानत्वप्रसङ्गात् । तेषामशक्यविवेचनत्वादेकज्ञानत्वे स्थितिजन्मविनाशानामपि कचिदेकवस्तुत्वमस्तु, तद-
विशेषात् । कचिदेकत्र रूपरसादीनामप्यशक्यविवेचनानामेकवस्तुत्वापत्तिर्न निष्कारिणी, तेषां नानावस्तुत्वानिष्टेः । न चात्माकाशादीनां
देशाभेदेत्यशक्यविवेचनत्वं, तेषां परैकद्रव्यतादात्म्ये पुनरेकवस्तुत्वमिष्टमेव स्याद्धादिनाम् “एकं द्रव्य-
मनन्तपर्यायम्” इति वचनात् । ततो न वैयधिकरण्यम् । एतेनोभयदोषप्रसङ्गोपास्तो, वेद्यानाकारात्मवोद्यदुत्पादाद्यात्मयस्तुनो जाल्य-
न्तरत्वात्, अनौरपारदारिकवशोरपारदारिकाभ्याम् । न चैवं विरोधप्रसङ्गः, तस्यानुपलम्भसाधनदेकैकदा शीतोष्णस्पर्शवत्, स्थित्या-
दिषु चोपलम्भसद्भावादेकवस्तुन्येकदानुपलम्भासिद्धेः संविदि वेद्यावाकारवत् । एतेन संशयप्रसङ्गः प्रत्युक्तः, स्थित्यानुपलम्भस्य चलना-
भावात् । तत एव न संकरप्रसङ्गः, स्थित्यात्मन्युत्पादविनाशानुपलम्भादुत्पादविनाशयोश्च स्थित्यनुपलब्धेः । एकवस्तुनि युगपत्स्थित्याद्यु-
पलम्भात्सङ्कर इति चेत्, न, परस्परमसङ्करादुत्पादादीनाम् । तद्वति तु सङ्करो वस्तुलक्षणमेव । एतेन व्यतिकरप्रसङ्गो व्युदस्तः, स्थित्यादीनां
परस्परगमनाभावात् संविदि वेद्यावाकारवत् । तत एव नानवस्था, स्थित्यात्मनि जन्मविनाशानिष्टेर्जन्मात्मनि स्थितिविनाशानुपगमाद्वि-
नाशे स्थितिजन्मानयकाशात् प्रत्येकं तेषां त्रयात्मकत्वानुपगमात् । न चैवमेकान्ताभ्युपगमादनेकान्ताभावः, सम्यगेकान्तस्यानेकान्तेन
विरोधाभावात्, नयार्पणादेकान्तस्य प्रमाणार्पणादनेकान्तस्यैवोपदेशात् तथैव द्रष्टृष्टाभ्यामविकल्परस्य तस्य व्यवस्थितेः ॥ ५६ ॥

नित्यमित्यादि, ते तत्र मते, नज्जीवाजीवाद्याधिकृतं वस्तु, नित्यं स्यान्नित्यमेव, कस्मात् प्रत्यग्भिज्ञानात् तदेवेद-
मिति प्रत्यग्भिज्ञायमानत्वात्, न च ध्वंसाप्रतियोगित्वे साध्ये घटादौ व्यभिचारोऽक्षणिक्त्वे साध्ये चोद्देश्यासिद्धिरिति वाच्यम् ।
तदेतत्कालवृत्तिध्वंसाप्रतियोगित्वस्य साध्यत्वे दोषाभावात्, स्यान्नित्यत्वस्य तद्वर्मान्विच्छिन्नस्यात्रैव पर्ययमानादिति बोध्यम्

तत्प्रत्यभिज्ञानम्, अकस्मात्सिद्धिर्न, न । कृता तदविच्छिन्ना विच्छेदनं निच्छिद्, न विच्छिदविच्छिद् तथा, तदा अमेदरूपाविच्छेदानुभववादित्यर्थः । विपर्यये इत्याप्याहार्यम् । विपर्यये स्वाश्रित्यत्वाऽभावे, बुद्धसञ्चरदोषतोऽनुभवपरिणतस्यात्मनः स्मृतिपरिणामरूपैकत्वग्रहणानापत्तेः, क्षणिकस्य क्रमिकोपपरिणामानाधारत्वादिति भावः । एवं तत्पेदतापरिणतबुद्धिविपर्ययैक्यानुपपत्तेर्विपर्यये विपर्ययोऽपि बुद्धसञ्चरदोषापचिन्व्याख्येया । तथा ते तत्र मते, जीवाजीवादिवस्तु कथञ्चिन् क्षणिक प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्, न च प्रत्यभिज्ञानमाकस्मिक, तत्पेदतापरिणामदोषाविच्छेदानुभवात्, सर्ववैक्यस्य विपर्यये स न इत्यापत्तेः, स्पृलकालमिदमेदमाने च क्षणमिदमिदमेदमानस्याप्यर्थतः सिद्धत्वात्, भिन्नकालयोर्दूर्नयोरेकत्र धर्मिणि तादात्म्येन माने तयोर्मिथोऽपि स्वावच्छेदककालान्यकालवृत्तित्वसम्बन्धेनान्यथापि भावः । न धात्राप्रयोजकत्व, कथञ्चित्क्षणिकत्वामात्रे दर्शनस्मरणबुद्धयोः पूर्वोपपर्यायाप्रवृत्त्याऽसञ्चरणदोषापत्तेः । क्षणिकधर्माभिन्नत्वाच्च धर्मिणोऽपि क्षणिकत्व कथञ्चिदविरुद्धमेव । वस्तुतः क्षणसम्बन्धस्य ध्वये वस्तुनि च लाघवादेकस्यैव कल्पनात् सिद्धमानायासेन सर्वत्र क्षणिकत्वमिति पञ्चावलम्बने प्रदर्शयिष्यामः । 'प्रमाणान्तरे नानुमानावप्रत्यक्षमिष्यते क्षणिकधाविभिरिति' अनुमानमिदं प्रमाणन्तप्रत्यक्षं क्षणिकवादिभिर्नेष्यते इत्यर्थः, यद्यपि प्रमाणान्तरमित्यत एव प्रकृतबुद्धिविपर्ययतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिपोगिताकत्वसम्बन्धेन प्रमाणप्रतिपोगिकमेदवत्प्रमाणमित्युक्तार्यो लभ्यत एव न तदर्थं विशिष्य प्रतिपोगितावच्छेदकावच्छिन्नकावचकपदमपेक्ष्यते, नीलो घटोऽस्ति न घटान्तरमित्यादौ तथा दर्शनात्, तथाऽप्यनुमानादिति स्पष्टार्थमिति ग्रन्थस्य । नापि युगपदनेकत्वभावत्वमिति नित्ये क्षणिके चेति गम्यम् । 'यतो

यौगपद्यामित्यनन्तरं स्यादिति शेषः । 'कौटस्थ्यविरोधादिति,' यद्यपि क्रमभाविपूर्वापरस्वभावत्यागोपादाननियतः कौटस्थ्यविरोधो न युगपदनेकस्वभावत्वे, तथापि युगपदेकस्यानेकस्वभावव्यापित्वाविरोधवत् क्रमेणापि तस्य तत्प्राप्तौ कौटस्थ्यं विरुध्यत एवेति द्रष्टव्यम् । इयमेव दिग् निरन्वयक्षणिकत्वव्याघातेऽपि । तदुभयसंस्कारजनितमिति । न च संस्कारजन्यत्वे प्रत्यभिज्ञानस्य ततस्तत्तोलेख एव स्यात्ततोलेख इति शङ्कनीयम् । उल्लेखविशेषे विषयताविशेषस्यैव प्रयोजकत्वाद्वह्निपर्वतयोरनुमिनोमि नानुमिनोमीतिवदिति द्रष्टव्यम् । कथं सम्प्रत्ययोपाध्यायः कथं विश्वासगुरुर्न कथञ्चित्, प्रत्येकाविरोधवत् समुदायाविरोधस्यानुभवसाक्षित्वादिति भावः । इदानींतनतयेति, न च क्षणस्यायोग्यतया प्रत्यक्षे माना-योगः, "सम्बद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिनेति" वचनादिति वाच्यम् । योग्योपसर्जनतयाऽयोग्यस्यापि वर्तमानक्षणस्य क्षयोपशमोपनीतस्य प्रत्यक्षे मानाविरोधात्, संसर्गतया वास्तु स(त)द्भानाविरोध इति दिग् । योगित्वापत्तिः तत्प्रत्यक्षस्य योगिप्रत्यक्षत्वाप(त्तेः)त्तिः, ततः क्षणिकं कालभेदादिति नानाक्षणसम्बन्धभेदादित्यर्थः । अपोद्धारकल्पनयेति अपोद्धारकल्पना तन्निमित्तभेदविवेचनं, कथञ्चिज्जात्यन्तरे सखण्डधर्मतादात्म्यसहिष्णाचखण्डपदार्थे, सर्वथा जात्यन्तरे सर्वथानित्ये सर्वथाऽनित्ये च परस्परनिरपेक्षे । अशक्यविवेचनत्वस्यैकत्वनिबन्धनत्वेऽतिप्रसङ्गमाशङ्कते-न चेत्यादिना, अशक्यविवेचनत्वं तत्रासिद्धम्, आश्रयभेदेन विवेचनशक्तेरित्युत्तरयति-तेषामित्यादिना तत्रैकद्रव्यमित्यन्तेन, सदाद्यात्मनाऽकाशादीनां तादात्म्याश्रयणे तु सङ्ग्रहनयार्पणया देशाभेदेनैकद्रव्यत्वमिष्टमेवेत्याह-तादात्म्ये पुनरित्यादिना, इदं तु ध्येयम्, सत्त्वादिनात्माकाशादीनामेकत्वं यद्यप्येकजातीयत्वव्यवहारनिबन्धनं, न त्वेकद्रव्यत्वव्यवहारनिबन्धनं, घटादिपर्याये मृदादौ

सत्त्वादीनैकद्रव्यत्वादिः, तथाऽपि सत्त्वादियप्यपि द्रव्यत्वेनैवोर्ध्ववासामान्यत्वात्सदात्मनैकद्रव्यत्व सर्वत्राविरुद्ध, तथा व्य-
वहारश्च सत्त्वादियप्यस्याश्रयतावच्छेदकावच्छेदेनैव, तेन सर्वमेक द्रव्यं तदविवक्षादिविषयत् घट एकद्रव्यमित्यादिर्न प्रयोग
इति सूक्ष्ममीक्षितव्यम् । उभययोपपत्सद् एकत्वानेकत्वपक्षयोः सौमत्वादेतवाद्यायादितदोपापत्तिः । 'अनौरेति' चौरा-
त्यादरिकाश्च यथाऽनौरापादरिको जात्यन्तर, तथा केचलादुत्पादादेस्त्यात्मक वस्तिवति मायः । अनुपलम्भसाधन(ना)
त्वादिति, एकप्रद्वयप्रतिपत्त्यन्वयकप्रद्वयविषयस्यैवान्यत्र विरोधपदार्थत्वोक्तेरिति भावः । चलनाभावायदिति चलितप्रतिपत्तेरेव
सम्यगलक्षणत्वात्, चलितस्य चैक्यमितिकविरुद्धानाकोटिकज्ञानत्वमिति विरोधभावे ज्ञाने तदसिद्धेरिति भावः ॥ ५६ ॥

केन पुनरात्मनाऽदुस्सादविनाशारम्भकत्वाल्लिख्यमिमात्र ? केन पात्मना विनाशोत्पादावेव ? कथं च तत् प्रयात्मकमेव वस्तु सिद्धम् ?
इति भगवता पर्यनुयुक्ता इवापायोः प्राहुः —

न सामान्यात्मनोदेति न व्येति व्यकमन्वयात् । व्येत्युदेति विशेषात्ते सहैकत्रोदयादि सत् ॥ ५७ ॥

पूर्वोत्तरपरिणामयोः साधारणः स्वभावसामान्यात्मा द्रव्यात्मा । तेन सर्वं वस्तु नोत्पद्यते न विनश्यति च व्यक्तमवयववर्धनात् ।
तदनुप्राजातनत्वादिव्यन्वयवर्धनेन व्यभिचार इति चेत् न, व्यक्तमिति विशेषणात्, प्रमाणेन बाध्यमानरथैकत्वाभ्यस्यत्याज्यकृत्त्वात् । न
चात्रान्यथाः प्रमाणविरुद्धः, सत्यप्रत्यभिज्ञानसिद्धत्वात् । ततोन्वितात्मना स्थितिरिव । तथा विनाशस्तुत्यद्यते च सर्वं वस्तु विशेषानुभवात् ।
भ्रान्तविशेषवर्धनेन शुद्धे शब्दे पीताद्याकारकाललक्षणेन व्यभिचार इति चेत्, न, व्यक्तमिति विशेषणस्याप्युपेते । न हि भ्रान्तं विशेषपर्यनेन
व्यक्तं, येन तदपि पूर्वाकारविनाशाच्चदृष्टोपपादविनाशमपि स्यात् । न च प्रकृते विशेषवर्धनमव्यक्तं, बाधकाभावात् । निरर्थे-

स्योत्पत्तिस्तथा वक्षिणविषाणेपादानादपि तत्र तस्योत्पत्तेः प्रागभावावच्छेदः, यत्र यदा यस्य प्रागभावस्तत्र तदा तस्योत्पत्तिरिति नियमकल्प-
नाया अपि तत्र भावात् । स्वोपादानेतरनियमश्च कुतः स्यात् ? प्रागभावनिवर्त्तनमिति चेत्, समानसमवयवजननं स एव कुत ? तदुत्पत्ति-
नियमादिति चेत्, सोपि कुतः ? स्वोपादाननियमादिति चेत्, स्वोपादानेतरनियमः कुत स्यात् ? इत्यादि पुनरावर्तते इति यत्कम् । सव्य-
विषाणस्योत्पत्तिरिति प्रत्ययविशेषणदुत्पत्तिनियमोपि न श्रेयान्, कारणस्य विचारयितुमारब्धत्वात् । शापरूपक्षे तु प्रागभावनिवर्त्तनोपि
तत्प्रत्ययविशेषणेति नोत्पत्त्या प्रागभावावगतिः, प्रागभावाद्युत्पत्तिनियममिष्यप्रसङ्गेतिरेतराशयस्य दुर्निवारत्वात् । ततो नोत्पत्तेः
प्रागभाव कार्यस्याभावात्मकः, सत्य भावस्वभावस्यैवावधिप्रतीतिविषयत्वात् प्रागभावाभावस्य कार्योत्पादरूपत्वात् ॥ ५७ ॥ तथा हि ।

‘भावे यथाचलात्मकमिति उत्पादव्ययात्मना चलात्मक प्रोव्यात्मना चाचलात्मकमित्यर्थः । घटयोग्यमृदुवृद्ध्या
विरवरूपेणेति, तस्य स्वरूप घटोपादानकारणतावच्छेदको घटसामग्रीनाशयतावच्छेदकश्च घर्मविशेषः, तदुभयैक्यफल्यनार्या
लाभवात्, एतेन कपालत्वादिना घटाद्युपादानकारणत्व नैयायिकाद्यभिमतमपास्तम् । कपालादिनाशे घटादिसामग्र्या अहेतुत्वात्,
एकस्मादेव मृत्पिण्डाद्यक्रादिव्यापारेण घटोत्पत्तिदर्शनात्, सपातमेदाभ्या घटादेव घटान्तरोत्पत्तेः, कपालत्वघटत्वादिना
हेतुत्वे मानामावाच । न पुनः ‘साधारणेनेति’ व्याप्यधर्मावच्छिन्नेन व्यापकधर्मावच्छिन्नस्यान्यथासिद्धिनिरूपणादित्यर्थः ।
प्रागभावसिद्धेरिति तत्रमस्त्युपादानरूपप्रागभावसिद्धेरित्यर्थः । तत्र भावादिति ‘कार्यमेदप्रयोजकमेदप्रतियोग्युपादा-
नात्मकप्रागभावविश्रान्तत्वादिति भावः । प्रतियोगिमेदेनाभावमेदं त्वङ्गीक्रियमाणे एकप्रतियोगिकाभावचतुष्टयस्यैक्यापत्ति-
स्तत्तत्कालससर्गमिच्छप्रतियोगित्वादिनाऽभावाभ्युपगमे तु तत्तदाधेयत्वादिना घटसत्त्वादेरपि भेदापत्तिरित्याद्युक्त कार्यद्रव्य-

मनादि स्यादित्यादिकारिकाव्याख्याने प्रथमपरिच्छेद एव ॥ ५७ ॥

कार्योत्पादः क्षयो हेतोर्नियमाल्लक्षणात्पृथक् । न तौ जात्याद्यवस्थानादनपेक्षाः खपुष्पवत् ॥ ५८ ॥

उपादानस्य पूर्वोक्तेरेव क्षयः कार्योत्पाद एव हेतोर्नियमात् । यस्तु ततोऽन्यस्तस्य न हेतोर्नियमो दृष्टो यथाऽनुपादानक्षयस्यानुपादेयोत्पादस्य च । नियमश्च हेतोरुपादानक्षयस्योपादेयोत्पादस्य च । तस्मादुपादानक्षय एवोपादेयोत्पादः । न तावदत्रासिद्धो हेतुः, कार्यकारणजन्यविनाशयोरेकहेतुकत्वनियमस्य सुप्रतीतत्वात्, तयोरन्यतरस्थैव सहेतुकत्वाहेतुकत्वनियमवचनस्य निरस्तत्वात् । ननूपादानवदविनाशस्य बलवत्पुरुषप्रेरितमुद्गराद्यभिघातादवयवक्रियोत्पत्तेरवयवविभागात्संयोगविनाशादेव प्रतीतेरुपादेयकपालोत्पादस्य तु स्वारम्भकावयवकर्मसंयोगविशेषादेरेव संप्रत्ययात् तयोरेकस्माद्धेतोर्नियमासंभवादसिद्धमेव साधनमिति चेत्, न, अस्य विनाशोत्पादकारणप्रक्रियोद्धोपणस्याप्रातीतिकत्वाद्वलवत्पुरुषप्रेरितमुद्गरादिव्यापारादेव घटविनाशकपालोत्पादयोरवलोकनात् । ततो घटावयवेषु कपालेषु क्रियैवोत्पद्यते इति चेत्सैवैको हेतुस्तयोरस्तु । क्रियातोवयवविभागस्यैवोत्पत्तिरिति चेत्स एवैकं कारणमनयोरस्तु । विभागात्तदवयवसंयोगविनाश एव दृश्यते इति चेत् स एव तयोरेकं निमित्तमस्तु । तदवयवसंयोगविनाशादवयवविनो घटस्य विनाश इति चेत्स एव कपालानां तदवयवानां प्रादुर्भावः । इति कथं नैकहेतुनियमः सिध्येत् ? महास्कन्धावयवसंयोगविनाशादपि लघुस्कन्धोत्पत्तिर्दर्शनात् “भेदसंघातेभ्य उत्पद्यन्ते” इति वचनात् । मिथ्यैवेदं दर्शनं सूत्रकारवचनं च बाधकसद्भावादिति चेत्, किं तद्बाधकम् ? स्वपरिभाषणादणुपरिमाणकारणारब्धानि कपालानि कार्यत्वात्पटवदित्यनुमानं बाधकमिति चेत्, न, एतदुदाहरणस्य साध्यविकलत्वात् । तन्तवो हि किमपटाकारपरिणताः पटस्य समवायिनः पटाकारपरिणता वा ? न तावद्बाधः पक्षः, पटाकारपरिणतेषु तन्तुष्विह पट इति प्रत्ययासंभवात् ।

द्वितीयपक्षे तु न पटपरिमाणानुपरिमाणसम्बन्धः पटस्य कारण, तेषां पटसमानपरिमाणतया प्रतीतेः, समुचितानामेवातानवितानाकाराणां पटपरिमाणान्नवत्यादन्यथाविप्रसङ्गान् । न हि तयाऽपरिणत तद्भवति “ तद्भावाः परिणामाः ” इति वचनात् । न चैष परिणामपरिणामिनोऽभेदः स्यात्, प्रत्ययेनैककथयिच्छेदसिद्धेः, परत्यापि तन्नेरे विधाद्याभावात्, तन्मुद्रव्यपटपर्यायोऽन्यव्यतिरेकप्रत्ययविययात् । तन्मुद्रव्य हि प्रादयापटाकारपरित्यागेन तन्मुद्रापरित्यागेन चापूर्वपटाकारतया परिणमदुपलभ्यते पटाकारस्तु पूर्वाकाराभ्यविरिक्त इति भिन्न, सर्वथा तत्कल्पस्यापूर्वकवर्तिन एवोपादानत्वाद्योगादपरित्यक्त्यपूर्वकवर्तिनत्वात् तथाऽप्रतीतेर्द्रव्यभावप्रत्यासत्तिनिवन्धनत्वादुपादानोपादेयभावस्य । भावप्रत्यासत्तिमात्राद्यत्रावे समानाकारणाभग्निकार्यान्तं तदप्रसङ्गात्, काळप्रत्यासत्तेस्तद्भावे पूर्वोत्तरसमनन्तरक्षणवर्तिनामद्योपार्थानां तत्प्रसङ्गः, ऐसमस्यासत्तेस्तद्भावे समानेदेवानामद्योपलब्धत्वाभावापत्तेः सद्द्रव्यत्वादिमाधारेणद्रव्यप्रत्यासत्तेरपि न ह्यवगमियमान् । असाधारणद्रव्यप्रत्यासत्तिः पूर्वाकारमात्रविशेषप्रत्यासत्तिरेव न निवन्धनमुपादानत्वस्य स्वोपादेयं परिणामप्रति निमीयते । तदुक्तं “ स्वकारवत्तात्मकं यत्पूर्वापूर्वेण वर्तते । काळत्रयेयि तद्द्रव्यमुपादानमिति स्मृतम् । १ । यत्तत्वरूपं त्यजत्येव यत्नं त्यजति सर्वथा । तन्मोपादानमर्थस्य क्षणिकं क्षान्धं यथा । २ । इति । ततो न तन्मुद्रविशेषाकारः पटस्योपादानेन येनाल्पपरिमाणदेव कारणान्महापरिमाणस्य पटस्योत्पत्तेर्नद्वारणं साध्यमन्य न भवेत् । हेतुमानैकान्तिकः, प्रक्षिपित्वाद्यवयवमहापरिमाणकार्पासपिण्डादल्पपरिमाणनिविद्यावयवकार्पासपिण्डोत्पत्तिर्नानात् । विरुद्धाद्य हेतुः, पुत्रत्वदिद्रव्यस्य महापरिमाणस्य यथासंभव सूक्ष्मरूपेण शून्यरूपेण वा पर्यायेण वर्तमानस्य स्वकार्योद्भवकत्वदर्शनात् । कार्यस्वरस्य महापरिमाणकारणरूपत्वेन न्याप्तिसिद्धेः स्वपरिमाणान्नल्पपरिमाणकारणारूपत्वविपरीतसाधनान् । ततो नेदमनुमानं बाधकं, कपालोत्पादस्य घटविनाशस्य चैकहेतुत्वपियमप्रतीतेरेकमादेव मृदाणु-

पादानात्तद्भावस्य सिद्धेरकस्माच्च मुद्ररादिसहकारिकलापात्तत्संग्रत्ययात् । इति सिध्यत्येव हेतोर्नियमात्कार्योत्पाद एव पूर्वोकारविनाशः । न चैवं सर्वथोत्पादविनाशयोरभेद एव, लक्षणात्पृथक्त्वसिद्धेः । तथा हि कार्यकारणयोरुत्पादविनाशौ कथंचिद्भिन्नौ भिन्नलक्षणसंबन्धित्वात्सुखदुःखवत् । नात्रासिद्धं साधनं, कार्योत्पादस्य स्वरूपलभलक्षणत्वात्कारणविनाशस्य च स्वभावप्रच्युतिलक्षणत्वात्तयोर्भिन्नलक्षणसंबन्धित्वसिद्धेः । नाप्यनैकान्तिकं विरुद्धं वा, कचिदेकद्रव्येऽपि परिमाणयोः कथंचिद्भेदमन्तरेण भिन्नलक्षणसंबन्धित्वस्यासंभवात् । न च तयोर्भेद एव, कथंचिदभेदग्राहकप्रमाणसद्भावात् । तथा हि । उत्पादविनाशौ प्रकृतौ स्यादभिन्नौ, तदभेदस्थितजतिसंख्याद्यात्मकत्वात्सुरूपवत् । नात्रासिद्धो हेतुः, मुद्रादिद्रव्यव्यतिरेकेण नाशोत्पादयोरभावात् । पर्यायापेक्षया नाशोत्पादौ भिन्नलक्षणसंबन्धिनौ न तौ, जालाद्यवस्थानात्, सद्द्रव्यपृथिवीत्वादिजालात्मनैकत्वसंख्यात्मना शक्तिविशेषान्वयात्मना च तदभेदात् तथैव प्रत्यभिज्ञानात्, तदेव मृद्द्रव्यमसाधारणं घटाकारतया नष्टं कपालाकारतयोत्पन्नमिति प्रतीतेः सकलत्राद्यकरहितत्वात्, य एवाहं सुख्यासं स एव च दुःखी सम्प्रतीत्येकपुरुषप्रतीतिवत् । नन्वेवमुत्पादव्ययध्रौव्याणामभेदात् कथं त्रयात्मकवस्तुसिद्धिः ? तत्तिसिद्धौ वा कथं तत्तादात्म्यम् ? विरोधादिति चेत्, न, सर्वथा तत्तादात्म्यासिद्धेः कथंचिल्लक्षणभेदात् । तथा हि । उत्पादविगमध्रौव्यलक्षणं स्याद्विगमस्खलन्नानाप्रतीतिरूपादिवत् । सर्वस्य वस्तुनो नित्यत्वसिद्धेरुत्पादविनाशप्रतीतेरस्खलत्वविशेषणमसिद्धमिति चेत्, न, कथंचित्क्षणिकत्वसाधनात् । तत् एव ध्रौव्यप्रतीतेरस्खलत्वं सिद्धं, सर्वथा क्षणिकत्वनिराकरणात् । न चोत्पादादीनां कथंचिद्भिन्नलक्षणत्वं विरुद्धं, तदात्मनो वस्तुनो जाल्यन्तरत्वेन कथंचिद्भिन्नलक्षणत्वादप्यथा तदवस्तुत्वप्रसङ्गात् । उत्पादादयो हि परस्परमनपेक्षाः खण्ड्यवन्न सन्त्येव । तथा हि । उत्पादः केवलो नास्ति स्थितिविगमरहितत्वाद्वियत्कुमुभवत् । तथा स्थितिविनाशौ प्रतिपत्तव्यौ । स्थितिः केवला नास्ति, विनाशोत्पादरहितत्वात्

प्राप्तम् । विनाशः केवलो नास्ति, स्मित्युत्पत्तिरहितत्वात् तद्वदेव । इति योजनात् सामर्थ्यादुत्पादनव्यययुक्तं सति प्रकाशित-
मवति, तद्वन्वत्मापाये सत्त्वालुपपत्तेः । प्रत्येकमुत्पादादीनां सत्त्वे त्रयात्मकत्वप्रसङ्गान्नवस्येत्यपि दूरीकृतमनेन, तेषां परस्परमनपेक्षा-
णामेकताः मरुवनिराकरणात् ॥ ५८ ॥ किं च,—

यस्तु ततोऽन्य इति यस्तु तत उपादानध्यादन्यस्यस्तस्य नोपादेयोत्पादहेत्वन्वयव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयव्यतिरेकप्रति-
योगित्वमित्यर्थः । मेवससृष्टतेभ्य इति अत्रास्मदीयाः श्लोकाः “सयोगाच्च विभागाच्च द्रव्यसृष्ट्यद्यते द्यावात् । वैजात्य वापि
वैशिष्ट्य कार्ये तत्र प्रकल्प्यते ॥१॥ अशुभशुभसंयोगादशुभोत्पत्तिमिच्छताम् ॥ तद्विभागादणूत्पत्तौ प्रद्वेषः किंनिषन्धन ॥२॥
केयूरकुण्डलीभावे तत्र स्वर्णयदिव्यताम् ॥ साधारणमुपादानं ह्मादि किं चिन्तयाऽत्र नः ॥ ३ ॥ तादात्म्यनियताधाराधेय-
मावनिषन्धनम् ॥ कारणं प्रत्युपादेयं विमिश्र परिणामि वा ॥ ४ ॥ तावत् सयावमेवा वा हेतुस्तच्छालि यस्तु वा ॥ गच्छत्य-
धिनिगम्यत्यन्यत्रैतत् सहायताम् ॥ ५ ॥ जात्यन्तरात्मके वस्तुन्येव किञ्चिन्न दुष्यति ॥ कार्याकार्यमेवामेद-व्ययसायव्यव-
स्यते ॥ ६ ॥ सयोगवद्विभागेऽपि वैजात्यस्य व्यवस्थितौ ॥ एकस्य हेतुताऽन्यस्य नेति मोहविजृम्भितम् ॥ ७ ॥ सयोगे
समवायधेदेतुताया निषामकः । मृद्व्ये सविभागे स्तादकाशो वा विमन्यताम् ॥ ८ ॥ स्वस्वसत्त्वेन योगेनोपादानं हेतुस्तु
वा ॥ तद्व्यव्ययसिन्न स्यान्नमोऽन्यासिर्वा दीर्घिकी ॥ ९ ॥ सयोगवन्वयता जन्य-द्रव्ये हि भवतोच्यते ॥ मया तत्र विजा-
तीय इति गौरवमीः कुतः ॥ १० ॥” तथाऽप्रतीतेरिति त्यक्तात्यक्तात्मरूपतयाऽप्रतीतेरित्यर्थः । असाधारणेत्यादि
आदानवितानरूपभावप्रत्यासत्तिमपंचदुर्बलप्रत्यासत्तिः पदोपादानत्वनिबन्धनमित्यर्थः ॥ ५८ ॥

घटमौलिसुवर्णार्थं नाशोत्पादस्थितिष्वयम् । शोकप्रमोदमाध्यस्थं जनो याति सहेतुकम् ॥ ५९ ॥

पयोव्रतो न दध्यत्ति न पयोत्ति दधिव्रतः । अगोरसव्रतो नोभे तस्मात्तत्त्वं त्रयात्मकम् ॥ ६० ॥

प्रतीतिभेदमित्थं समर्थयते सकललौकिकजनस्याचार्यः । स हि घटं भङ्क्त्वा मौलिनिर्वर्तने घटमौलिसुवर्णार्थं तन्नाशोत्पादस्थितिषु विपादहर्षौदासीन्यस्थितिमयं जनः प्रतिपद्यते इति, घटार्थिनः शोकस्य घटनाशनिवन्धनत्वात्, मौल्यार्थिनः प्रमोदस्य मौल्युत्पादनिमित्तत्वात्, सुवर्णार्थिनो माध्यस्थ्यस्य सुवर्णस्थितिहेतुकत्वात्, तद्विपादादीनां निर्हेतुकत्वे तदनुपपत्तेः, पूर्वतद्वासनामात्रनिमित्तत्वेपि तन्निमित्तत्वात्, यमासंभवान् । तद्वासनायाः प्रबोधकप्रत्ययनियमात्रियतत्वाद्विपादादिनियम इति चेत्, तर्हि नाशोत्पादान्वया एव वासनाप्रबोधकप्रत्यया इति पारम्पर्यात् एव शोकादिहेतवो दहिरङ्गाः । अन्तरङ्गास्तु मोहनीयप्रकृतिविशेषोदया इति, तेषां वासनेति नाममात्रं भिद्येत, नार्थः, इति पारम्पर्यात् एव शोकादिहेतवो दहिरङ्गाः । ततः सिद्धं लौकिकानामुत्पादादित्रयात्मकं वस्तु, तत्प्रतीतेर्भेदसिद्धेः ॥ ५९ ॥ किंच—स्याद्वादिभिर्भावमोहविशेषाणां वासनास्वभावतोपगमात् । ततः सिद्धं लौकिकानामुत्पादादित्रयात्मकं वस्तु, तत्प्रतीतेर्भेदसिद्धेः ॥ ५९ ॥ किंच—

लोकोत्तरदृष्टान्तेनापि तत्र प्रतीतिनानात्वं विनाशोत्पादस्थितिसाधनं प्रत्याययति, दधिपयोऽगोरसव्रतानां क्षीरदध्युभयवर्जनात् क्षीरात्मना नदयद्दध्यात्मनोत्पद्यमानं गोरसस्वभावेन तिष्ठतीति, पय एव मयाद्य भोक्तव्यमिति व्रतमभ्युपगच्छतो दध्युत्पादेपि पयसः सत्त्वे दधिवर्जनानुपपत्तेः, दध्येव मयाद्य भोक्तव्यमिति व्रतं स्वीकुर्वतः पयस्यपि दध्नः सत्त्वे पयोवर्जनायोगात्, अगोरसं मयाद्य भोक्तव्यमिति व्रतमङ्गीकुर्वतोनुस्यूतप्रत्ययविषयगोरसे दधिपयसोरभावे तदुभयवर्जनापघटनात् । प्रतीयते च तत्तद्वतस्य तत्तद्वर्जनम् । ततस्तत्त्वं त्रयात्मकम् । न चैवमनन्तात्मकत्वं वस्तुनो विरुध्यते, प्रत्येकमुत्पादादीनामनन्तेभ्य उत्पद्यमानविनश्यत्तिष्ठद्भ्यः कालत्रया-
पेक्षेभ्योर्थेभ्यो भिद्यमानानां विवक्षितवस्तुनि तत्त्वतो नन्तर्भेदोपपत्तेः, पररूपव्यावृत्तीनामपि वस्तुस्वभावत्वसाधनात्, तदवस्तुस्व-

भावत्वे सकलार्थसादृश्यप्रसङ्गात् । तथा तत्त्वस्य द्रव्यात्मकत्वसाधनेनन्वात्मकत्वसाधने च नित्यानित्योभयात्मकत्वसाधनमपि प्रकृतं न विरुध्यते, स्थित्यात्मकत्वव्यवस्थापनेन कथंचिन्मित्यत्वस्य विनाशोत्पादाल्पकत्वप्रतिष्ठापनेन चानित्यत्वस्य मायानात् । तत सूक्तं सर्वं यत्तु स्यान्नित्यमेव, स्यादनित्यमेवेति । एवं स्यादुभयमेव, स्यादवकन्वयमेव, स्यान्नित्यावकन्वयमेव, स्यादुभयावकन्वय-
मेवेत्यपि योजनीयम् । यथायोगमेतत्सप्तमङ्गीन्यवस्थापनप्रक्रियामपि योजयेज्यग्रमाणापेक्षया सदापेक्षत्वादिसप्तमङ्गीप्रक्रियायाम् ॥६०॥

नित्याद्येकान्तवर्तप्रपतनपि न शान्प्रणिनोऽनर्पसार्था-दुद्धर्तुं नेतुमुद्यैः पदमलमल मङ्गलानामलङ्घयम् ॥

स्याद्वादन्यायवत्त्वं प्रययदधिवर्थायं वचः स्वामिनोऽद्, प्रेक्षावत्त्वात्प्रवृत्तं जयतु विद्यतितादेषमिध्यामवाद्यम् ॥ १ ॥

इत्याप्तमीमांसासंस्कृतौ तृतीयः परिच्छेदः । ३ ।

उत्पादादीनां त्रयाणामेकधर्मिण्येककालवृत्तित्वं व्यवस्थापयितुं युक्तिमाह-‘घटमौलीत्यादि’ ‘पयोधत’ इत्यादिका-
रिकाद्वयेन, एकस्यैककालीनकार्यत्रयजनकत्वाद्गतत्रयव्यवस्थापकत्वाच्च त्रयात्मकत्वमित्येतदुभयसङ्गपर्ययः ॥ अत्रास्माभिः
स्तम्भतीर्थनगरे गोपालसरस्वत्यायेकान्तवादिपण्डितचक्रवालं प्रत्यवलम्बितं पत्रं यथा ॥ “ऐन्द्री श्रीर्यत्पदा-
म्भोज-सेवाहेवाकिताफलम् ॥ महतां महनीयं तं, महावीरमुपास्महे ॥ १ ॥ इह हि बहवः प्राणिनः साहजिका-
भिसंस्कारिकानेकसङ्कल्पविकल्पकछोलाकुलितवेतस उत्पादव्ययप्रौढ्यात्मक सर्वं वस्तुव्यववन्तोऽपि सम्यग्दर्शनजीवातुतथा-

विधक्षयोपशमाभावात्तथात्वेन न प्रतिपद्यन्ते, प्रत्युत परिज्ञातप्रवचनोपनिषदस्तथात्वेन प्रतिपद्यमानान् प्रति प्रत्यवतिष्ठन्ते,
तान् प्रतीदमाचक्ष्महे । सर्वं खल्वादीपमान्योमपदार्थजातं न सर्वथाऽनित्यं, प्रदीपादेरपि सर्वथाऽनि-
त्यत्वे पुद्गलपरमाणुत्वादिनाऽपि ब्रह्मसप्रसङ्गात् । अवयवावयविभावस्य समवायादिसम्बन्धनिबन्धनत्वे तत्रापि सम्बन्धान्तरा-
न्वेपणोऽनवस्थानात्तादात्म्येनैव तत्त्वव्यवस्थितौ परमाणुपर्यन्तमपि कथञ्चिदवयव्यभेदसिद्धेः, आकाशादेरपि सर्वथा नित्यत्वे
संयोगादिस्वभावपरित्यागेन विभागादिस्वभावोपादानानुपपत्तेः, पूर्वरूपपरित्यागस्यैवानित्यत्वलक्षणत्वात्, संयोगविभागादि-
क्रमिकनानाकार्यजननैकस्वभावमेवाकाशादिक्रमिति न स्वभावभेद इति चेत्, अयमेवैकानेकस्वभावसंवलनवादः, अन्यथा येन
स्वभावेन संयोगजनकमाकाशं तेनैव विभागजनकमित्यभ्युपगमे संयोगविभागयोरेकत्वप्रसङ्गः, किं च जनकत्वं शक्तिरेवेति
कार्यभेदेन तद्वेदावश्यकत्वे स्वभावभेदो दुष्परिहरः, शक्तिशक्तिमतोरपि तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धाभावात्, तथा च वस्तुनः
कथञ्चिन्नित्यानित्यत्वसिद्धौ येन रूपेण नित्यत्वं तेन रूपेण ध्रौव्यं, येन चानित्यत्वं तेनोत्पादव्ययावित्येवं त्रिलक्षणं जगदिति
प्राचीनः परिष्कृतः पन्थाः । वस्तुतः क्षणसम्बन्धः क्षणे तादात्म्यरूपः क्षणविशिष्टपदार्थे च परैर्विशेषणताविशेषरूपः कल्पनीय
इति गौरवं, मया च सर्वत्र तादात्म्यरूप एव कल्पनीय इति लाघवाच्छुद्धसूत्रनयादेशेन सर्वस्य क्षणपर्यायात्मकत्वसिद्धिः,
अशुद्धसूत्रनयादेशेऽपि प्रतीतिव्यवहारानुसारेण विशिष्टाविशिष्टयोर्भेदग्रौव्ये क्षणविशिष्टपदार्थरूपपर्यायभेदस्तावदावश्यकः,
न च विशिष्टभेदेऽनन्तपदार्थकल्पनापत्तिगौरवं, परस्यापि विशिष्टनिरूपिताधिकरणतानन्त्यकल्पनेन तौल्यात्, न च द्रव्य-
त्वादेरेव गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताधारतात्वकल्पनात्परस्य नाधिककल्पनमिति वाच्यम् । तथापि पटत्वाभावविशिष्टसत्ताधार-

तात्वस्य घटत्वादिनानास्वरूपत्वकरूपने गौरवस्य घटत्वाभावस्वरूपत्वकरूपने चातिप्रसङ्गस्य दुरुद्धस्तात्, न च विशिष्टाविशि-
 ष्टभेदे विशिष्टमचानिश्चयेऽपि सत्तासम्भयः स्यादिति वाच्यम्, तत्रापि विशिष्टाभावस्यातिरिक्ततया सप्तानिश्चयत्वस्य विशिष्ट-
 सत्तासम्भयन्याधुचत्वाभावात् विशिष्टसच्चानिश्चयत्वेन पृथक्प्रतिबन्धकत्वकल्पनघ्नौघे मयाऽपि तथात्वस्य व्यावर्चकतयैव वा
 प्रतिबन्धकत्वस्य वाच्यत्वादिति दिग् । एव शुद्धपर्यायात्मना प्रतिक्षणमुत्पादव्ययौ प्रत्यभिज्ञाघनुरोधेन च द्रव्यात्मना धौव्य
 प्रुवमिति सिद्ध्यति सर्वत्र त्रैलक्षण्यम्, एतेन यदुच्यते परैर्विशिष्टभेदान्मुपगमे तत्वेदन्ताविशिष्टयोरपि भेदे प्रत्यभिज्ञाभावा-
 ग्रामाण्ये स्यैर्योच्छेद इति, तदपास्त द्रष्टव्यम्, प्रत्यभिज्ञाया भेदाभेदससर्गकत्वस्य स्यैर्यस्य चोत्पादव्ययतवलितस्यैव प्रामा-
 णिकत्वात्, एतेनैव च सोऽय देवदत्त इति वाक्ये तत्कालविशिष्टैतत्कालविशिष्टयोरभेदस्य विरोधाप्रतिशेषणविद्वेष्टव्यभावाद्युपपत्तेः
 शुद्धदेवदत्तव्यक्तौ लक्षणा स्वीकर्षणेत्येतत्तद्दृष्टान्तबलेन तत्त्वमसीत्यादिवाक्येऽपि परोक्षत्वविशिष्टचैतन्यस्य सत्त्वदार्धस्य प्रत्य-
 क्षत्वविशिष्टचैतन्यरूपत्वपदार्थेन सहभेदविरोधात्स्वच्छाणि अहजहल्लक्षणाः स्वीकर्षणेत्येति तत्त्वपदार्थशोधनं कुर्यान्निर्येदा-
 न्तिभिर्यदुच्यते, तदपास्त द्रष्टव्यम्, सोऽय देवदत्त इति वाक्ये लक्षणाभ्युपगमे बीजाभावात्तत्वेदताविशिष्टयोर्भेदाभेदस्य
 सार्धवनीनत्वेन विरोधाभावात्, नहि प्रत्यक्षसिद्धेऽर्थे विरोधो नाम, न चापरायप्रत्यक्षात्मक वाक्य न प्रत्यक्षार्थं, न च शुद्ध-
 ब्रह्मणि शक्यसम्बन्धरूपा बोध्यसम्बन्धरूपा वा लक्षणाऽपि सङ्गच्छते, तात्त्विकेऽर्थेऽनिर्येदनीयसतर्गस्य युक्त्यसहत्वात्, मायि-
 कससर्गस्यापि मायिकत्वात्, तत्र युक्त्यसहत्व भूषण नतु दूषणमिति चेत्, तर्ह्यधिष्ठानपर्यन्तमपि मायिकत्वमेव युक्तं, "मायो-
 पमं वै सफलं जगत्" इति श्रुत्यवलम्बनस्य सत्त्वादिति माध्यमिकमतमेव स्वीक्रियतां, द्रव्यतां वेदान्ताश्रयेणाद्वैज-

रतीयन्याय इति किमिति स्तरेण, तत्त्वमसीत्यादिवाक्यार्थस्तु केवलज्ञानादिपरिणतिविशिष्टपरमात्मरूपतत्पदार्थेन सह सम्यग्दर्शनादिपरिणतिविशिष्टान्तरात्मत्वंपदार्थस्य भेदाभेदतात्पर्येण समाधेयः स्वसमयाचिरोधिभिः सम्यग्दृष्टिभिरिति किमग्रकृतेन । किञ्च भावाभावयोः प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य विशेषणविशेष्यभावस्य च स्वरूपसम्बन्धतयैव विश्राम इति “ सर्वे सर्वात्मकं जगत् ” आसत्तिपाटवाभ्यासप्रयोजनादिना च प्रतिनियतपर्यायग्रह इति नातिप्रसङ्गः, अत एवैकज्ञत्वसर्वज्ञत्वयोर्नान्तरीयकत्वं सिद्धान्तसिद्धम्, तथा चानुवृत्तिव्यावृत्तिद्वारा स्वपरपर्यायोत्पादव्ययावच्छिन्नं प्रौढ्यं सर्वत्रानायाससिद्धमिति द्रष्टव्यम् । न च विरोधः, पर्यायत्वावच्छेदेनोत्पादव्यययोर्द्रव्यत्वावच्छेदेन प्रौढ्यस्य चाविरोधात् । अन्यथा गोत्वावच्छेदेन गव्यश्च भेदस्य ब्रह्मत्वावच्छेदेन तदभेदस्य चाविरोध औपनिषदाभिमतोऽपि कथं स्यादित्युपरम्यते । ”

स्यान्नित्यमेवेत्यादि, अत्र च नित्यत्वानित्यत्वादिव्यवहारे आकाशघटादौ द्रव्यार्थत्वपर्यायार्थत्वयोस्तुल्यवदाकाशत्वघटत्वादीनां च स्यात्पदद्योतनमर्यादया प्रतिस्त्वं ग्रहान्नातिप्रसङ्गः, नयवाक्येऽपि यद्धर्मविशिष्टविशेष्यवाचकपदसमिभिव्याहारेण नित्यत्वादिविशिष्टवाचकं पदं प्रयुज्यते तद्धर्मवच्छेदेन तत्र नित्यत्वादिवोधन एव तत्साक्षाक्षमित्याकाशमनित्यं घटो नित्य-इत्यादेर्नयवाक्यस्य न प्रयोगः, व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिपक्षे धूमो वह्निव्याप्यो न रासमस्तथेत्यादेरित्यमेव न्यायाभियुक्तैरूपपादितत्वादिति शिवम् ॥ ६० ॥

“ जगल्लैत्रं पत्रं शुचिनयपवित्रं किल मया । यमालम्ब्य न्यस्तं कुमतशतमस्तं गमयति ॥

असौ नित्यानित्याद्यखिलगमभङ्गप्रणयने । पटिष्ठः स्याद्वादो दिशतु सुदसुजागरधियाम् ॥ १ ॥

पवित्र पत्रं मे विशदशतपत्र श्रुतसूरी-करकीडापात्रं प्रमदमतिमात्र जनयतु ॥

सुवाल्लभ्याः सभ्या इवमगुरुमाज्ञासिपुरितः प्रकृष्ट कल्पद्रोरपि फलमलभ्य कृतधियाम् ॥ २ ॥

कृत्या यत्नमनेकपण्डितयतीमप्यास्य काशीमभूद्-भट्टाचार्यपुरन्दरेभ्य इह यस्तर्केष्वधीती शृशाम् ।

तत्स्पृष्टां वितनोति कोऽपि जटिलो यथल्पपाठस्मयी । तर्त्तिककुम्भकृता भविष्यति कलिः सार्द्धं त्रिलोकीकृतः ॥ ३ ॥

अधीतास्तर्काः श्रीनयविजययिज्ञां द्विभजन-प्रसादाद् ये तेषां परिणतिफलं शासनरुचिः ।

इहांशोनाप्युदैरवगमफला या स्फुरति मे । तया घन्यं मन्ये जगदुरन्विलमन्यत् किमधिकम् ॥ ४ ॥ ”

इति श्रीमदक्कपरसुरत्राणप्रदक्षजगद्गुरुविरुद्धारिभट्टारकश्रीहीरविजयसूरीश्वरशिष्यशुक्लमहोपाध्यायश्रीकल्याणविजयगणिशिष्यावतसपण्डितश्रीलाभविजयगणिशिष्यालङ्कारपण्डितश्रीजीतविजयगणिसतीर्णशेखरपण्डितश्रीनयविजयगणिचरणकमलचञ्चरीकेण पण्डितश्रीपद्मविजयगणिसहोदरेण महोपाध्यायश्रीयशोविजयगणिना विरचितेऽष्टसहस्रीतात्पर्यविवरणे तृतीयः परिच्छेदः ॥

॥ अष्टसहस्रीतात्पर्यविवरणे तृतीयः परिच्छेदः समाप्तः ॥

॥ ॐ ॐ ॐ ॥ अथ चतुर्थः परिच्छेदः ॥ ॐ ॐ ॐ ॥

जीयावष्टसहस्री, देवागमसंगतार्थमकलङ्कम् । गमयन्ती सन्नयतः, प्रसन्नगम्भीरपदपदवी ॥ १ ॥
कार्यकारणनानात्वं गुणगुण्यन्यतापि च । सामान्यतद्वदन्यत्वं चैकान्तेन यदीष्यते ॥ ६१ ॥

कार्यप्रहणात्कर्मणोऽवयविनोऽनित्यस्य गुणस्य प्रध्वंसाभावस्य च ग्रहणं, कारणवचनात् समवायिनस्त्वाद्यतः प्रध्वंमनिमित्तस्य च ।
गुणशब्दादित्यगुणप्रतिपत्तिः, गुणिवचनात्तद्वाश्रयस्य । सामान्याभिधानात्परापरजातिप्रत्ययः । तद्वद्वचनादर्थप्रत्यय इति । क्रियातद्गतो-
रवयवावयविनोर्गुणगुणिनोर्विशेषतद्गतोः सामान्यतद्गतोरभावगद्विद्वेष्ट्ययोश्चान्यतैव, भिन्नप्रतिभासत्वान् मलप्रिन्ध्यवदित्युक्तं भवति ।
न चात्रासिद्धो हेतुः, माध्यमभिनि भिन्नप्रतिभासत्वस्य मङ्गावनिश्चयान् । तत् एव न सन्दिग्धासिद्धोऽप्रातासिद्धो वा । नाप्यन्यतरा-
सिद्धो, वादिप्रतिवादिनोरधिगान् । भिन्नपुरुषप्रतिभामविषयेणाभिज्ञेर्गर्भेन व्यभिचार इति चेत्, न, एकपुरुषपेक्षया भिन्नप्रतिभामत्वस्य
हेतुत्वान् । तथापि क्रमेणैकप्रतिपत्तृभिन्नप्रतिभामविषयेणैकेन यस्तुगानंकान्त इति चेत्, न, भिन्नलक्षणत्वस्य भिन्नप्रतिभासत्वस्य हेतु-
त्वान् । भिन्नं हि लक्षणं कार्यकारणगोर्गुणगुणिनोः सामान्यतद्गतोश्च प्रतिभामते । न नैकस्य यस्तुनो भिन्नलक्षणत्वेन प्रतिभामोस्ति,
येन व्यभिचारः । तत् एव न विरुद्धो हेतुः, माकल्पेनैकदेशेन वा विषये पुलभावात् । नापि कालात्यापरिष्टः, पक्षस्य प्रत्यक्षा-
गमवाधाऽभावात् । कार्यकारणगोर्गुणगुणिनोः सामान्यतद्गतोस्तादात्म्यमभिज्ञदेशत्वान् । ययोरस्तादात्म्यं न तयोरभिज्ञदेशत्वम् । यथा

सहविन्ययोः । अभिन्नदेशत्वं च प्रकृतयो । तस्माच्चाद्यात्म्यम् । इत्यनुमानेन पक्षस्य नावेति चेत्, न, शास्त्रीयदेशाभेदस्यासिद्धत्वात्, कार्यस्य स्वकारणदेशत्वात् । कारणस्यापि स्थान्वकरणदेशत्वात् । यत्नेन गुणगुणिनोः सामान्यतद्वतोऽत्र देशभेदस्य प्रतिपादनात्, लोकि-
कदेशाभेदस्य तु व्योमस्मादिभिर्विद्येभिश्चारादस्वानुमानस्यासमीचीनत्वात् प्रकृतपक्षवाचकत्वासम्भवात् । कथञ्चित्चाद्यात्म्यस्य प्रत्यक्षत-
प्रतीते सर्वथा भेदपक्षस्य नावेति चेत्, न, तद्विरोधात् । तत्र एव भेदो ना भूदिति चेत्, न भेदस्य पूर्वसिद्धत्वात् तादात्म्यस्य पूर्व-
सिद्धेरसिद्धे । सिद्धौ वा कार्यकारणादिविरोधात् धर्मधर्मित्वाधिकरणावेव तदिविरोधात् क्रियाकृत्यपदेशादिभेदविरोधाच्च तयोर्न
तादात्म्य, भेदतादात्म्ययोर्नैवधिकरण्याच्च परस्परविरोधाच्छीघ्रोष्णस्पर्शवत् । तयोरेकाधिकरण्ये संकरव्यतिकरापत्तिः । तदनापत्तौ प्रस-
ङ्गोक्त्योपास्तुपपन्नः । प्रत्येक तद्वद्विरूपत्वोपपत्तेर वाऽन्यत्त्वानादप्रतिपत्तिरभाषणम् ॥ ११ ॥ इति वैशेषिकस्य अवयवगुणसामान्यतद्गतौ
व्यतिरेकैकान्त(त्वं)माशङ्क्य प्रतिविषये—

यदीयं नामापि स्मृतिसुपगतं विग्रहपटलीं । महान्नक्रमाय प्रशमयति दोषामिव रयिः ॥

तुवोऽसत्तयाः शङ्खेश्वरविश्वरसौ यच्छतु पराः । जरास्तन्धक्षितान्भुतबलजरातङ्कहरणः ॥ १२ ॥

चतुर्थे कार्यकारणादिभेदाभेदस्वाद्रादसाधनार्थपक्षक्रमः “कार्यकारणेत्यादिकारिकया” ॥ तन्मोदैकान्तान्भुपगमप्रदर्शनं
तद्वदूषणमग्निमकारिकायाम् ॥ गुणशब्दाद्व्याप्तिगुणप्रतिपत्तिरिति, अनित्यगुणस्य कार्यपदेन पूर्वमेव ग्रहणादत्र गुणपदस्य
विशेषपरत्वादिति भावः । अर्थप्रत्यय इति, अवयवस्य वैशेषिकपरिसमापया द्रव्यादित्रयार्थत्वाच्च अत्र प्रतीतिरित्यर्थः । ‘क्रमे-
णेति’ एकत्रैव वस्तुनि देशसन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यामेकस्यापि प्रतिपत्तुः कालभेदेन ‘मिथप्रतिभाससम्भवादित्यर्थः’ । ‘मिथ-

लक्षणत्वस्येति भिन्नलक्षणत्वप्रयुक्तभिन्नप्रतिभासविषयत्वादित्यर्थः । न च भिन्नलक्षणत्वस्यैव शमकत्वे इतरभागवैयर्थ्यं,
धूमप्रागभावादिहेताविव यन्निष्ठत्वादित्याद्येन तद्वैयर्थ्याभावादिति द्रष्टव्यम् । पूर्वसिद्धत्वादिति कार्यकारणादिभेदस्य
सर्वः स्वीकृतत्वेन पूर्वप्रसिद्धत्वादित्यर्थः । 'असिद्धेरिति' तत्प्रत्यक्षस्य विवादापत्तत्वेन तादात्म्ये साध्ये हेतौ
सन्दिग्धासिद्धेरित्यर्थः ॥ ६१ ॥

एकस्थानेकवृत्तिर्न भागाभावाद्ब्रूहि वा । भागित्वाद्वास्य नैकत्वं दोषो वृत्तेरनाहते ॥ ६२ ॥
कार्यकारणगोर्गुणान्नोः सामान्यतत्त्वतोऽन्यत्यमेकान्तेन गदीयते तदेकस्य कार्यद्रव्यादेरनेकस्मिन् कारणादौ वृत्तिरेमित्यव्या,
तद्वनिष्टौ कार्यकारणभावादिविरोधान्न कार्यकारणादिवत् । तद्वृत्तिशब्दप्रयुक्तमप्यमाना प्रत्याश्रयमेकदेशेन सर्वोत्पत्तिना वा श्यात् ? तत्र
एकमेकत्र वर्तमानं प्रत्यक्षिफलं न नाशदेकदेशेन, निष्प्रदेशत्वात् । नापि सर्वोत्पत्तिना, अवगन्त्यादिबहुलप्रसङ्गात् । यावन्तो ज्ञाय-
वास्तावन्तोऽप्ययिनः स्युस्तस्य प्रत्येकं सर्वोत्पत्तिना वृत्तत्वात् । यावन्तश्च संयोगादयो गुणिनान्नाधन्तः संयोगादयोनेकस्या गुणाः
प्रसज्यन्ते । यावन्तः सामान्यवन्तोऽर्थाभायन्ति सामान्यानि भवेयुस्तान एव । अथापि कथं क्तिप्रदेशवत्त्वं नन्येतावगव्यादीनां तत्रापि
वृत्तिविकल्पोनयस्या न ! तथात्रावगव्यादि मर्गं तदेकमेव न श्यादिति वृत्तेर्दोषोऽनाहते मते दुर्निवारः । नेकदेशेन वर्तते, नापि
सर्वोत्पत्तिना । किं तर्हि ? वर्तते एवेति नायुक्तं, प्रकारान्तराभावात् । ननु न समवाय एव प्रकारान्तरं वर्तते, रागवैतीति
संप्रत्ययान्, तत्रातिरेकेण वृत्तगर्भोभवाविति चेत्, न, तत्रैव विवादात् । एतदेव हि विचार्यते, किमेकदेशेन रागवैतीति प्रत्याभयं
सर्वोत्पत्तिना वाऽवयवादिष्ववयवव्याधिः ? गत्यन्तराभावादिति । तत्र न निगदितो दोषः । तदेवं कार्यगुणसामान्यानां स्वाभ्येभ्यो

113211

113211

तदनपकाशात् । न ह्यपरसामान्य व्यावृत्तिरुचित्येदुत्वादिशेषस्यापि लभमानमपहोतुं शक्यं, तस्य सामान्यैकरूपत्वेऽपरविशेषाभाव-
प्रसङ्गात्, तदपरविशेषरूपत्वेऽपरसामान्याभावापत्तेः, बहुमयरूपत्वे सामान्यविशेषरूपयोः कथंविषादाल्पस्यैवाम्युपगमनीयत्वात्,
तदेकार्थसमवायस्य कथंविशेषकद्रव्यतादृशत्वात्परत्वात्संभवात्, सामान्यस्यैवाम्युपगम्यप्रत्ययेदुत्वेन सामान्यविशेषोभयाकारस्ये-
दुत्वात् । न तयोपकारयोरन्यत्रैकार्थे समवायः परस्परं वा शक्यो बहु, यवत्तदवयवावयव्यादीनां कथंविषादाल्पं दृष्टिः प्रकृत-
दूषणोपयुक्ता स्यात् । किं पादयथाविशेषोवयवव्यादीनामसम्बन्धे देशकालाभ्यामपि नेद स्यात् ॥ ६२ ॥

‘एकस्येति’ लक्ष्म्यावयव्यादेर्भागाभावादेक्षाभावादानेकरावयवादौ दृष्टिर्न भवति । भवति चेत्तदा प्रत्येकमने-
कावयवादिपर्याप्तद्वित्वाद्बहुन्यवयव्यादीनि स्युः, देशतो दृष्टिश्च तत्र तावयव्यादीनां, तद्देशानाम्युपगमात्, अम्युपग-
मेऽनवस्थापापत्तेः, भागित्वात् कथंविशेषित्वाद्वाऽस्यावयव्यादेर्नैकत्वं स्यादित्यत्र दृष्टेर्दोषो नास्ति मते भवतीति
कारिकासंग्रहार्थः । प्रकारान्तराभावाविति संयोगदृशौ देशकालान्यतरप्रकारस्यैव दर्शनात् प्रकारद्वयविशेषनिषेधे
दृष्टिसामान्यनिषेधपर्यवसानादित्यर्थः । ‘प्रकारान्तरमिति’ देशकालान्यविनिर्मुक्तः सम्बन्धप्रकार इत्यर्थः । एतदेव हि
विचार्यत इति समवायोऽपि हि घटे घटत्वस्य कालान्येन तन्तुषु च घटस्य दशाद्यवच्छेदेनाभावादेशेनाम्युपगम्यत इति
तत्रापि प्रकारद्वयावकाशेन विचारस्य यद्वास्यदत्वादिति भावः । वस्तुत एव तन्तु न घटः किन्तु यावत्स्थिति प्रतीतिः
प्रत्येकावृत्तेरित्यादिन्यायाच्च प्रकारद्वय सम्वायवृत्तौ प्रसिद्धस्य यवौषधीकत इति तदविशेषो भेदाभेदाभ्यामपि विना दुरुपपाद
इत्याद्युक्तं चादमालापामसाभिः । सर्वथाऽन्यत्वासिद्धेरिति, तत्काले तत्परिणामेन तदात्मकत्वेन विरोधादितिप्रसङ्गस्य

च कालघटितसम्बन्धेन निरासादित्यर्थः । तथा चानवस्थानादिति संयोगतत्सम्बन्धतत्सम्बन्धादिचिन्तयाऽनिष्टापत्तेरित्यर्थः । 'कुत इति' निरन्तरोभयद्रव्यनिमित्तादेव संयोगव्यवहारोपपत्तेरनन्तरपरम्परसंयोगभेदस्य चान्यथानुपपत्तेरिति भावः । ननु दृष्टिविकल्पदोषः स्याद्वादेऽपि किं न स्यादित्याशङ्क्य भेदाभेदशवलैकवस्तुस्वरूपत्वे देशकालात्सन्धुचितिव्यवहारस्य चित्रज्ञानसामान्यविशेषद्वन्द्वेन यथाविवक्षं सम्मिलितस्यैवोपपत्तेर्न तदोपावकाश इति समाधिसुराह-नन्वेवमपीत्यादिना, तदुभयरूपत्व इति, न च पारिभाषिकमुभयरूपत्वमुभयपदार्थतादात्म्यमापादयितुमनीश्वरमिति शङ्कनीयम् । अनुवृत्तिव्यावृत्तिबुद्धिहेतुतया सिद्धस्य पदार्थद्वयस्यार्थतत्तादात्म्यापादनाविरोधात्, अन्यविशेषस्य तु "विशेषोऽपि न पदार्थान्तरं मानाभावाद्भिनापि व्यावर्तकधर्मं विशेषाणामिव नित्यानामपि द्रव्याणां स्रुत एव व्यावृत्तत्वात्, योगिनो विशेषमीक्षन्ते प्रत्यक्ष(त) एवेति चेत्, त एव तर्हि संशयपथं पृच्छन्तां किमु तेऽतिरिक्तं विशेषमीक्षन्ते नवेति" ग्रन्थेन पदार्थतत्त्वचिबेके शिरोमणिभट्टाचार्यैरेव निराकरणात् । अथ समवायित्वे सति समवायियज्यवर्तेर्यद्वाधुचं यन्नित्यं तत्परस्परसमवेतसमवेतशून्यधर्मसमवायीति व्याप्तिरात्मत्वमादाय घटपटादिव्यावृत्तात्मादावधारिता, अत्र सत्तादिकमादाय सिद्धसाधनवारणाय परस्परसमवेतेति, एकत्वादिकमादाय तद्वारणाय समवेतशून्येति, प्रमेयत्वादिकमादाय तद्वारणाय समवायीति, अभावे व्यभिचारवारणाय हेतौ समवायित्वे सतीति, घटादावभावव्यावृत्तिसत्त्वेनाभावसमवेतत्वाग्रसिद्ध्या तदभावाग्रसिद्धेर्व्यव्यत्वासिद्धिः स्यादिति तद्वारणाय हेतौ समवायित्वं यज्यवर्तेर्विशेषणम्, अनुपादेयमेव वा तत्, साध्ये परस्परसमवेतत्वं परित्यज्य तत्स्थाने स्वासमवायित्वेत्यस्य वक्तव्यत्वात् । साध्ये समवायित्वं स्वाश्रयसमवेतत्वादिपरंपरासाधारणं, नातः सजातीयघटद्वये

व्यभिचारः, विशेषमादाय तत्रापि साध्यसत्त्वात् समवायित्वे सतीत्यपहाय नित्यद्रव्यत्वे सतीति या वक्तव्यं, तथा च तादृ-
शव्याप्तिवलात् सजातीयनित्यद्रव्ययोः परस्परसमवेतसमवेतश्चून्यधर्मसिद्धान्तसिद्ध्यर्थमिति चेत्, न, अप्रयो-
जकत्वेनैतद्द्रव्याहसिद्धेः, अन्यथा विशेषान्यतरमपि साध्ये निवेद्य पदार्थान्तरमपि साधयतो ह्युल्लङ्घनस्याशक्यत्वापत्तेः ।
कथं वैव नित्यगुणव्यक्तोनां परस्परव्यापृचत्वं, तासु विशेषान्तरमप्युपगमात्, आश्रयविशेषाच्च विशेषान्तरमप्युपगमे तु नित्यगुणा-
श्रित एव विशेषपदार्थोऽस्तु आश्रयविशेषाश्चाश्रयविशेष इत्येव किं न स्यात्, स्वाश्रयसमवेतत्वेन विशेषस्य व्यावर्त्तकत्वे
च परमाण्वादिगतसत्तासामान्यस्यापि स स्वभावात् स्याज्येत् । अपि वैव चित्राद्यानादावांश्चिकमेदनिर्वाहार्थमेकव्यक्तायपि
विशेषः सिद्ध्येत्, स च निरूप्यन् विशेषपदार्थां पर्यायमर्यादां नातिक्रामतीति ब्रूयपर्यायतया स्वतोऽनुवृत्तिव्यापृचिस्त्व-
भावात् यत्स्वकामेनापि प्रतिपद्यन्, नित्यद्रव्यद्रष्टान्तेन सर्वत्र स्वतो व्यापृचत्वं स्वीकुर्वन् शिरोमणिः पुनरेकदशैव, अन्यथा
विशेषमिव सामान्यमतिरिक्तमपश्यन् स्वतोऽनुवृत्तत्वमपि कथं न स्वीकुर्यादिति सुस्वीकारितमाचार्येण सामान्यविशेषयो
कथञ्चित्तादात्म्यमिति भावनीयम् । भेदः स्यादिति, अवयव्यादयोऽवयवादिभ्यो भिन्नाः स्युर्देशकालाभ्यामत्यन्त-
भिन्नत्वात्, घटपटवदित्यत्रापादन बोध्यम् ॥ ६२ ॥

देशकालविशेषोपि स्याद्भूतियुतसिद्धवत् । समानदेशता न स्यान्मूर्तकारणकार्ययोः ॥ ६३ ॥

नन्वात्माकाशयोरत्यन्तभेदेपि देशकालाभ्यां भेदाभावात् तदा कार्यकारणादीनां तद्देशः सिद्ध्यति, यतो युतसिद्धवद्भूतिः स्यादिति
चेत्, न, ययोरपि सत्त्वव्यत्यादिना भेदाभावात्त्यन्तभेदासिद्धेरभिन्नदेशकालत्वाविरोधात् । परस्यापि सर्वमूर्तिमद्रव्येषु युगपत्सयोग-

वृत्तेरभ्युपगमात् तयोरत्यन्तभेदानिष्टेऽशकालाभ्यामभेदाविरोधे तथैवावयवावयव्यादेस्ताभ्यामभेदोत्त्वविरुद्धः । स च कथंचिदभेदसाधनः स्यात् । न चासाविष्यते, अपसिद्धान्तप्रसङ्गात् । तस्माद्वाङ्मयादेरत्यन्तभेदात् तद्देशकालविशेषेणापि द्युतिः प्रसज्येत घटदृष्टवत् । वर्णादिभिरनैकान्तिकत्वमित्ययुक्तं, तद्व्यतिरेकैकान्तानभ्युपगमात् । यथैव हि वर्णरसगन्धस्पर्शानां स्वाश्रयादत्यन्तभेदो नेष्टो दृष्टो वा तथा परस्परतोपीति । नाप्येतैः पक्षैकदेशात्मभिव्यभिचारो नामातिप्रसङ्गात् । यदि पुनः कार्यकारणादीनां समानदेशकालत्वमुरीक्रियते तथैव सिद्धान्तावधारणादिति मतं, तदाप्यवयवावयविनोः समानदेशे द्युतिर्न भवेत्, मूर्तिमत्त्वात्तरकरभवत्, मूर्तयोः समानदेशत्व-विरोधात् । वातातपयोः समानदेशत्वदर्शनाद्विरोध इति चेत्, न, तयोः स्वावयवदेशयोरवयविनोरभ्युपगमान् । तन्नुपटयोरपि स्वावय-वदेशत्वात्समानदेशत्वाभावो न दोष इति चेत्, न, परमाणुव्युत्क्रयोरभिन्नेदेशत्वाभावात्समानदेशत्वमपि न भवेदिति दोषोद्भावतात् । वदेशत्वात्समानदेशत्वाभावात्तयोरसमानदेशतैवेति चेत्, न, तथा लौकिकदेशापेक्षया समानदेशत्वोपग-च्छाणुकस्य परमाणुदेगत्वात्परमाणोरनंशस्याप्याश्रयान्तरस्थत्वात्तयोरसमानदेशतैवेति चेत्, न, तदा लौकिकदेशापेक्षया समानदेशत्वोपग-मस्य प्रसङ्गात् । स च मूर्तयोर्न भवेदिति सूक्तमेव दूषणम् । कथमेवमनेकान्तवादिनामेकाकाशप्रदेशेऽसंख्येयादिपरमाणूनागवस्थानं न विरुध्यते इति चेत्, तथावगाहूनविशेषादेकत्वपरिणामादिति द्रुमहे । नापेकं मूर्तिमद्द्रव्यमेकत्र देशेऽवतिष्ठमानं चिरुद्धं नाम, अतिप्रम-द्वान् । संयोगमात्रेण तु स्थितानामेकत्वपरिणामनिरुक्तु कानां नैकाकाशप्रदेशेवस्थानमवगाहनविशेषाभावाद्नैकाकाशप्रदेशेशुचित्वसिद्धिः ।

इति स्याद्वादिनां न किञ्चिद्विरुद्धम् ॥ ६३ ॥ स्यान्मतम्,

तथैव युगपत्संयोगवृत्त्यादिनैव, अभेदसाधनोऽमेदव्यवहारसाधनः, तथोक्तवदभ्युपगमे, एकत्वपरिणामनिरु-
त्सुकानामिति, यद्यपि द्रव्यत एकत्वपरिणामनिरुक्तुकानामप्यानुपूर्व्येनानुपूर्व्यवक्तव्यद्रव्याणामनन्तानामेकाकाशप्रदेशा-

यस्यितिरिष्यते, तथाप्येकप्रदेशावगाढानां तावतां तेषां क्षेत्रकृतमेकत्वमादायोक्ताविशेषो भावनीय । युक्तं चैतत् एकप्रदेशा-
वगाढानामेव क्षेत्रतोऽज्ञानुपूर्वीद्रव्यत्वात् तेषां चासदस्येयानामेव सिद्धान्तप्रतिपादनात् सर्वपुद्गलद्रव्याणां चानन्तत्वा-
दित्यालोचनीय स्वसमयरहस्यविद्भिः ॥ ६३ ॥

आश्रयाश्रयिभावाच्च स्वातन्त्र्य समवायिनाम् । इत्ययुक्तं । स सवन्धो न युक्तः समवायिभिः ॥ ६४ ॥

समवायेन कार्यकारणादीनां परस्परं प्रतिबन्धात् कुत्र स्वातन्त्र्यं यतो देवकाळादिभेदेन दृष्टिरिति चेत्, स तर्हि समवायिषु
समवायागतेन वर्तते एवतो वा । समवायस्य समवायान्तरेण दृष्टावनवस्थाप्रसङ्गात्, स्वतो पुनो द्रव्यादेस्तथोपपत्तेः समवायदेयत्वात्
कार्यकारणादीनां कुतः प्रतिबन्धः । यदि पुनरनाभितत्वात् प्रतिबन्धान्तरानपेक्ष इप्सवते, तदाप्यसंबन्धः समवायः कथं द्रव्यादिभिः सह
वर्तेत, यतः पृथक्सिद्धिर्न स्यात् । तस्मादयुक्तं संबन्धो न युक्तः समवायिभिः । न ह्यप्रतिबन्ध एव समवायिभिः समवायः सवन्धो
युक्तिमात्रं, काळादेरपि संबन्धत्वप्रसङ्गात् । संबन्ध एव हि स्वसंबन्धिभिः सयोगः संबन्धो दृष्टस्तस्य वै । कथञ्चित्तादात्म्यसंबन्धत्वात् ।
समवायोपि विशेषणविशेष्यभावसंबन्धास्तमवायिभिः संबन्ध इति चेत्, न, तस्यापि विशेषणविशेष्यभावान्तरेण स्वसंबन्धिभिः सवन्धेऽ-
नवस्थाप्रसङ्गात्, अन्यथा संबन्धत्वविरोधात् । तस्य संबन्धिभिः, कथञ्चित्तादात्म्ये कार्यकारणादीनामपि तदेवास्तु किं समवायेन
पदार्थान्तरभूतेन सत्तासामान्येनेव कल्पितेन । प्रगसतः सत्तासमवायात् कार्यस्योत्पत्तेः सप्तमेव तत्परिकल्पनमिति
चेत्, न, अनुत्पन्नस्य सत्तासमवायासम्भवात्, कल्पप्रत्यापि सट्टेकर्त्तव्यत्वात्, स्वरूपलभस्यैव स्वरूपसत्तात्मकत्वात्, स्वरूपेणासत सत्ता
संबन्धेतिप्रसङ्गात् । यदि पुनरुत्पन्नमानमेव कार्यं सत्तासमवायीक्यते, प्रागसत सत्तासमवाय उत्पद्य इति यपनाम् ॥ ६४ ॥

‘आश्रयेत्यादि’ उत्तरार्द्धे इतिस्तथापीत्यर्थे, तथा च तथापि स सम्बन्धः समवायाख्यः समवायिभिरयुक्तोऽसम्बद्ध इति न युक्तो न घटमानक इति, समवायस्यैवाभावादूरे समवायिनां स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यचर्चेति भावः । एवं च स्यान्मतमिति शङ्काया अनुपमदर्शनासंलग्नकत्वमिति द्रष्टव्यम् । स्वरूपलाभस्यैव स्वरूपसत्तात्मकत्वादिति, तदिदमाहुः, न हि देशकालयोः सत्त्वं विहायान्यत् सत्त्वम्, अभावेऽपि स्वकालदेशकृतं सत्त्वमभ्युपगम्यत एव, इदानीं भूतले घटाभावोऽस्तीति प्रतीतेः, अभावव्यावृत्तसद्व्यवहारस्तु भावत्वनिबन्धन एवेति, अतिप्रसङ्गादिति परम्परासम्बन्धेन सामान्यादा-
विवाभावेऽपि सद्व्यवहारप्रसङ्गादित्यर्थः । स्वरूपसत्तयैव सद्व्यवहारोपपत्तौ चालं पदार्थान्तरपरिकल्पनयेति रहस्यम् ॥ ६४ ॥

केवलस्य समवायस्य सत्तासामान्यवन्नित्यत्वादुत्पाद इति ज्ञानाभिधानाहेतुत्वादिति मतं तदा—

सामान्यं समवायश्चाप्यैकैकत्र समासितः । अन्तरेणाश्रयं न स्यान्नाशोत्पादिषु को विधिः ॥६५॥

येषां परमार्थतः सामान्यस्याश्रितत्वमुपचारात्समवायस्य समवायिषु तत्राप्रतिबद्धत्वादसंभङ्गत्वं, तदुपचारनिमित्तं तु समवायिषु सत्सु तस्येहेदमिति प्रलयकारित्वमिति मतं तेषां प्रत्येकं परिसमाप्तेराश्रयाभावे सामान्यसमवाययोरसंभवादुत्पत्तिविपत्तिमत्सु कथं दृष्टिः ? कचिदेकत्र नित्यात्मन्याश्रये सर्वोत्पन्ना वृत्तं सामान्यं समवायश्च तावत् । ‘उत्पित्सुप्रदेशे प्राप्तासीदनाश्रितत्वप्रसंगात्, नान्यतो याति सर्वोत्पन्ना पूर्वाधारापरित्यागादन्यथा तदभावप्रसङ्गात्, नाप्येकदेशेन, सांशत्वाभावात्, स्वयमेव पञ्चाङ्गवति स्वप्रत्ययकारित्वात्, आश्रयविनाशे च न नश्यति नित्यत्वात्, प्रत्येकं परिसमाप्तं च’ इति व्याहृतमेतत् । स्यान्मतं ‘सत्तासामान्यं तावद्रव्यादिषु प्रत्येकं परिसमाप्तं, सत्प्रत्ययाविशेषात् । सर्वत्रास्ति च, सत्प्रत्ययाविच्छेदात् । समवायोऽपि सर्वत्र विद्यते, समवायिनां शश्वद्विच्छे-

श्रुतितानां, जन्मदिनाश्रयतां तु केयांश्चिदुत्पित्तुदेवोपूत्सयमानानामेव सत्तासमवायित्वसिद्धेः 'निष्ठासंबन्धयोरेककालत्वात्' इति
 वचनात् । प्रकृतद्रूपणानवकाशः, सत्तासमवाययोः प्रागसरवाभावात् तत्रान्यत्रमागमनस्य सर्वात्मनैकदेशेन वानभ्युपगमात् पञ्चाङ्गव-
 नानिष्टेः शाश्वतिकत्वाच्च' इति तदेतदपि व्याहृतं, सर्वगतस्य सामान्यस्य समवायस्य चैकल्य स्वाभयेषु प्रत्येक परिसमाप्तेरसमवाय-
 तद्गुत्वापेक्षेयप्रत्यक्षरूपवत् । न च सर्वत्राविच्छेदोदात्तदेकत्व, तद्वसिद्धेः प्रागभावादपि सत्तासमवायासंभवादिच्छेदोपलब्धत्वात् । प्रागमा-
 वादीनां सर्वदा भावविशेषणत्वाच्च तत्र तद्विच्छेद इति वेगैरनभावस्थापि सर्वगतत्वैक्यप्रसङ्गात्, सर्वत्रासत्प्रत्ययाविशेषाद्विच्छे-
 दाविशेषाच्च । यथैव हि द्रव्यादिषु सत्प्रत्ययोऽविशिष्टस्त्वया पररूपतोऽसत्प्रत्ययश्च । यथा चाभावस्य शब्दभाषपरतन्त्रत्वं तथा भाव-
 स्वाभावपरम्यत्वमपि तद्विच्छेदेदसाधनं, पररूपेणासत् एव भावस्य प्रतीतेरन्यथा सर्वसादृश्यप्रसङ्गाभावाविशेषविशिष्टोदात्त-
 मन्वभावस्यैकत्वे कार्यस्य जन्मनि प्रागभावाभावे प्रथमेतरेतरात्यन्ताभावाभाव्यभावप्रसङ्गादनन्तत्वसर्वात्मकत्वात्यन्ताभावापत्तिः ।
 प्रथमस्य चामावेऽनुत्पन्नस्य कार्यस्य प्रागभावस्याप्यभावादभावादित्वप्रसङ्गः प्राक् पश्चादितरेतरात्यन्ताविशेषणानुपपत्तिश्च तद्विच्छेदात् । इति
 कश्चित्, तस्यापि कथं तद्वैकल्ये समवायैकत्वे च कस्यचित्सत्तासमवाये सर्वस्य स न भवेत् ? तथा सति भावस्योत्पत्ते प्रागपि प्रथ-
 मसमयेऽप्यभावात्तरेपि चाल्पन्वसत्त्वसिद्धेः कुत प्रागभावादिभेदस्य व्यर्थत्वा स्यात् ? प्रत्ययविशेषात्तद्व्यवस्थायां सत्तासमवायस्य
 भेदव्यवस्थाऽस्तु तत एव । न हि प्रथमसत्ताभावायैव सत्तासमवायः प्रागभावात् पश्चादितरेत्यादितरेत्यादिप्रत्ययविशेषोऽसिद्धः परीक्ष-
 काणां, यतः सत्तासमवाययोरेकत्व न स्यात् । यदि पुनः प्राक्तनादिविशेषणान्येव भिद्यन्ते समवायिनश्च, न पुनः सत्ता समवाय-
 भेद इति मतं, तथा कथमभावेऽपि भिद्येत् ? तद्विशेषणानामेव नेद्वान् । विरुद्धपर्याय्यासात्तदेव सत्तासमवायभेदोऽपि तत एव । ततो विध्य-

रूपा सत्ताऽस्तु असत्तावत् । तथा समवायोपि । न चैवमेकत्वविरोधः सत्तायाः संभावनीयो, विशेषतोनेकत्वेपि सामान्यार्पणादेकत्वा-
विरोधात्, सद्विशेषेणैव सत्सामान्यप्रतीतेरसद्विशेषेणैव सत्सामान्यप्रतीतिवत् । समवायविशेषेषु समवायसामान्यप्रतीतिश्च न विरुद्धा,
संयोगविशेषेषु तत्सामान्यप्रतीतिवत् । इति सर्वं सामान्यविशेषात्मकं सिद्धम् । न च सामान्यस्य विशेषस्य चैकशः सामान्यविशे-
षात्मकत्वेऽनवस्थानमन्यथा सर्वं सामान्यविशेषात्मकमिति प्रतिज्ञा हीयते, तयोरन्योन्यात्मकत्वसिद्धेर्द्रव्यार्थार्पणया परस्परतो भेदाच्च
पर्ययार्थार्पणया सापेक्षत्वमात्रस्य तयोरिष्टेः । सामान्यस्य हि स्वविशेषादपोद्भूतस्य विशेषान्तरात्मकत्वे विशेषस्य च स्वसामान्या-
न्निर्धारितस्य सामान्यान्तरात्मकत्वेऽनवस्था स्यान्नान्यथा । भिन्नस्य च सामान्यस्य विशेषाद्विशेषस्य च सामान्यादितरनिरपेक्षत्वे
प्रतिज्ञाहानिः प्रसज्यते, न पुनरितरथा । इति स्याद्वादिनां सर्वं सुस्थम् । वैशेषिकाणां तु तदुभयप्रकारानभ्युपगमादुक्तदोषानुपपन्न-
एव । ॥ ६६ ॥ तेषां हि—

येषामिति येषां वैशेषिकाणां सामान्यस्य समवायसम्बन्धेन सम्बद्धत्वात्परमार्थतोऽनुपचारादन्वितत्वं सम्-
वायस्य तु समवायान्तराभावादुपचारात्, तथा च समवायिषु तथा सामान्यवदप्रतिबद्धत्वादसम्बद्धत्वमिति
योजना, नान्वितो यातीति, अनु यथात्, इतः सकाशान्न यातीत्यर्थः । भावविशेषणत्वाद्भावविनिर्मुक्तबुद्ध्याविपयत्वात्,
भावपरतन्त्रत्वमुक्तभावविशेषणत्वमेव, एवमग्रेऽभावपरतन्त्रत्वमपि व्याख्येयम् । सत्तैकत्वेऽसत्तैकत्वमपि स्यादित्युक्तं तत्रासत्तै-
कत्वे बाधकमाशङ्कते—नन्वभावस्यैकत्व इत्यादिना, एवं वादिनः सत्तैकत्वेऽपि बाधकं तुल्यमित्याह—तस्यापीत्यादिना,
प्रत्ययविशेषात् प्राग्नासीदित्यादिप्रतीतिभेदात्, तदुच्यवस्थायां प्रागभावादिभेदव्यवस्थायां, तत एव प्रत्ययविशेषादेव,

नदीत्यादिना प्रागासीद् पञ्चान्नविष्यतीत्येव कालभेदात्, इतरस्मादंशादितरश्चास्तीत्यनेन च देशभेदात् प्रतीतिसा-
धिकः सत्तासमवायभेद उपदर्शितः । यदि च तत्कालदेशरूपविशेषणभेदेऽपि सत्ताया न भेदः, तर्हि तद्वदेवाभावस्यापि
स माभूत्, विरुद्धधर्माप्यासेनासत्ताभेदे च सत्ताभेदोऽपि तद्वदेवास्तित्वे सिद्धं द्वयोस्तुल्यकक्षतया विश्वरूपत्वं, भावत्याभा-
वत्वयोरैक्यं नतु भावाभावयोरिति तु मन्द, विशेषणांश्च इव विशेष्याश्चेऽप्यनुगतप्रतीतेस्तौल्याद्विशेषणभेदेन भेदस्य चोभय-
त्राविशेषात् सामान्यविशेषोपयोगाभ्यां वैश्वरूप्यस्यैव सिद्धेरित्यभिप्रायवानाह-यदि पुनरित्यादिना ॥ ६५ ॥

सर्वधानभिसवन्ध. सामान्यसमवाययोः । ताभ्यामर्थो न संबद्धस्तानि त्रीणि स्वपुण्यवत् ॥ ६६ ॥

समपुण्यवन्ते इति शेषः । तथा हि । सामान्यसमवाययो परस्परं संबन्धासंभवात् साभ्यामर्थोपि न संबद्धः । कुतस्तयोरस-
भिसंबन्ध इति चेत्, सयोगस्य समवायस्य ज्ञानश्रुपमगमात्, सामान्य समवायीति विशेषणविशेष्यभावस्य चासमवादनवस्थाप्रस-
ङ्गात् । तथैकार्थसमवायस्य ज्ञानवफासात् समवायस्य कश्चिदसमवायात् संबन्धान्तर्गमिष्ठेः सर्वेषामभिसंबन्धस्तावदिति तद्व एव । एत-
परस्परतोऽनसमिषद्वाभ्यां सामान्यसमवायाभ्यामर्थोपि द्रव्यगुणकर्मलक्षणो न संबद्धः शक्यते वक्तुं, यवत्तत्र सत्तासमवायः स्यात् ।
तदवक्षीण्यपि नात्मानं विन्दुः कूर्मरोमादिबद् । परस्परमसंबद्धानि ह्यर्थसमवायसामान्यानि न सन्त्येव । न चासत्ता कर्तृत्वम् । नापि
कश्चिदात्मा संभवति यस्य कर्मेत्वम् । न च कर्तृकर्मत्वाभावे सामान्यात्मानं विन्दुरिति शक्यं वक्तुं, कर्तरि लिङ्गे विधानात्कर्मणि विभ-
क्तिनिर्देशात् । स्थान्त 'परस्परमसंबद्धानामपि स्वरूपसत्त्वप्रसिद्धेर्नार्थसमवायसामान्यानामसत्त्वम् । कूर्मरोमादीनां स्वरूपमस्वाभा-
वाच्च विषमोद्यमुपन्यासः' इति तदगुण, द्रव्यगुणकर्मणो स्वरूपसत्त्वोपगमे सत्तासमवायस्य वैधर्ष्यात्सामान्यादिवत्, सामान्यादीनां

वा सत्तासंवन्यप्रसङ्गाद्रव्यादिवत्, तेषां स्वरूपसत्त्वानुपगमे कूर्मरोमादिभ्यो विशेषाभावात् सम एवोपन्यास इति निरूपणात् । कथं च चार्थान्तरभूतायां मत्तायां समवायवत्सर्वथानभिसंयुक्तायां द्रव्यगुणकर्मणां सत्त्वं न पुनः कूर्मरोमादीनाम् ? इति चिन्त्यम् । कथं च सत्तासामान्यं सर्वथा समवायासंयुक्तं द्रव्यादिषु समवायि न पुनः समवायस्तत्र समवायी समवायान्तरेणासंयुक्त इति बुद्ध्यागहे ? समवायसंयुक्तत्वाभावाविशेषात्, सतापि हि समवायेन सामान्यस्यासंयुक्तत्वं समवायान्तरेण पुनरसता समवायस्येति तत्सदसत्त्वाभ्यामसंयुक्तत्वस्य विशेषयितुमशक्तेः । न च कश्चित्संवन्यः स्वसंवन्यिभ्यामसंयुक्त एव तौ घटगितुमलं, संयोगस्यापि स्वसंयोगिभ्यामसंयुक्तस्यैव तयोर्घटकत्वप्रसङ्गात् । न चैवमिष्यते, सिद्धान्तविरोधात् । ततो न कार्यकारणयोगुणगुणितोः सामान्यतद्वतोर्वान्यतैकान्ते तद्भावो युक्तोऽकार्यकारणादिवत्, समवायाद्धोन्तरभावनियमाच्च । तद्वत्समवायोपि न तेषां परस्परं घटनकारी सर्वथानभिसंयुक्तत्वात् तादृगर्थान्तरवत् । ततश्चासन् समवायो नार्थक्रियाकारित्वात् कूर्मरोमादिवत् । सामान्यं चातत् तत् एव तद्वत् । न हि तदर्थैरसंयुक्तं स्वविषयदानोत्पादनलक्षणामप्यर्थक्रियां कर्तुं प्रभवति यतोऽसिद्धो हेतुः स्यात् । तथा न नन्ति द्रव्यादीनि सत्तासमवायरहितत्वात्तद्वत् । सामान्यादिभिर्व्यभिचार इति चेत्, न, तेषामपि परमार्थतः सत्त्वानभ्युपगमान् । न चोपचरितनिरव्यभिचारचोदनोपपत्तिमती, परमार्थसत्त्वाभावसाधनस्यातिप्रसङ्गात् । इति न कार्यकारणादीनामन्यतैकान्तः श्रेयान्, प्रनाणाभावादनन्यतैकान्तवत् ॥६६॥

ततः परस्परत इत्यादि, युक्तं चैतन्नक्षसम्बद्धाभ्यां घटसंयोगाभ्यां कृत्वा भूतलं घटसम्बद्धं भवति, पटसंयोगेन घटचन्द्रतलमित्यस्याप्यापत्तेः, न च सामान्यनिरूपितत्वं समवायैक्ये किञ्चिदतिप्रसङ्गचारकं नाम, तन्नानात्वे स्वरूपतः सामान्यनिरूपितत्वं व्यवहारे स्वीक्रियतां, किमन्तर्गटना समवायेन, तत्र सत्तानिरूपितत्वस्य खण्ड इवासम्भवादिति । कथं

चेत्यादि अनभिसम्बद्धायाभित्यनन्तरग्रहीक्रियमागायामिति शेषः । अत्र यत् यत्सम्बन्धाभाववत् तत्तेन सम्बन्धेन
 तदभाववदिति व्याप्तेर्यसमवायाभाववत्याः सत्ताया अर्थेऽभावात् कर्मोमतुष्टयत्वमर्थानां पराभिमतानामिति बोध्यम् । उक्त-
 युक्तिमेवोचेजयति कथं च सत्तासामान्यभित्यादिना, तत्तत्त्वास्तत्समवाय इति, ननु समवायो यदि सत्तया सर्वथा-
 नभिसम्बद्धः स्यात्तदाऽर्थे सत्ता न सघटयेदिति तर्कः समवायासिद्धावाभ्रयासिद्धत्वेन प्रश्लिषिलमूलत्वासिद्धौ च किं तेन उदिते
 ह्यर्थे चौरादिद्यापचस्य व्यर्थत्वात् केवल ततः समवायस्य स्वभावविशेष कल्पयेत् प्राप्नो येन सत्तायामसम्बन्धसौ सामर्थ्येन
 सघटयेदित्ययुतसिद्धानामिहेति प्रत्ययहेतुनुगतः समवायो दुरपह्व इति चेद्, दुरन्तेय नैयायिकसमययासनानुषङ्गा लाघ-
 ववीर्धवानांप्रियस्य, हन्तेष जलादौ बह्न्याद्यभावप्रमायाः सम्बन्धनियतत्वात्प्राप्त्यनुगत वैशिष्ट्यसम्बन्ध लाघवप्रियः किं
 नाम्युपैपि, स्वरूपसम्बन्धेनैव तत्प्रमोपपत्तेरतिरिक्तवैशिष्ट्येऽपि वैशिष्ट्यान्तरस्वीकारेऽनवस्थापचेरिति चेत्, समवायेऽपीदृशी
 दीयतां दष्टिः । गुणगुण्यादिस्वरूपद्वये सम्बन्धत्वमतिरिक्तसमवाये वेति विनिगमकाभावादपि समवायसिद्धिः, प्रकृते तु
 नैवम्, अभावस्यानुगतत्वेन स्वरूपसम्बद्धत्वाच्चित्पादित्यपि रिक्त वचः, जातिव्यक्तिस्यले जातेरेवानुगतत्वेन सम्बन्धत्वावि-
 त्पात् समवायोन्नेदापत्तेः, असंबुद्ध्या सर्वस्यैव कथञ्चिदनुगतत्वाच्च । न च समवायेन सयोगत्वाद्यवच्छिन्ने द्रव्यत्वादिना
 हेतुत्वात् समवायसिद्धिः, स्वरूपाणामानन्त्येन गौरवात्, कालिकादिस्वरूपेण स्यन्दादेरपि अन्यभाववत्त्वाचेत्यपि धान्यम् ।
 तथापि कालिकविशेषणतादिभिन्नस्य पदार्थमात्राधारानिनियामकस्य कस्यचिद्वैशिष्ट्यस्य सयोगादिनिष्ठकार्यतावच्छेदकसम्ब-
 द्धत्वेनाविरोधात् । अथ प्रतियोगितया घटादिसमवेतनाद्ये कालावच्छिन्नस्वप्रतियोगिसमवेतत्वसम्बन्धेन घटादिनाशस्य हेतु-

त्वात्समवायसिद्धिः, जात्यादौ नाशपत्तिवारणाय कालावच्छिन्नेति, स्वप्रतियोगिवृत्तित्वेन हेतुत्वे तु घटादिद्व्युत्तिध्वंसध्वंसा-
पत्तिः, न च घटादिकालीनतद्वृत्तिक्रियासंयोगविभागद्वित्वादिनाशे व्यभिचारात् घटादिनाशक्षणवृत्तितत्समवेतनाशे हेतुत्वोक्तौ
क्षणानामानन्त्येन विशिष्य नाशनाशकभावविश्रान्तौ गौरवात् कालिकेन घटादिनाशवृत्तिघटादिद्व्युत्तिनाशे तेन घटादिनाशस्य
हेतुत्वकल्पनात् प्रतिक्षणं तादृशस्य कस्यचिन्नाशेनानुपपत्त्यभावात् समवायसिद्धिरिति वाच्यम्, तथापि लाघवात्प्रतियोगितया
स्वप्रतियोगिसमवेतत्वस्वाधिकरणत्वोभयसम्बन्धेन नाशवन्नाशत्वावच्छिन्ने स्वप्रतियोगिसमवेतत्वेन नाशत्वावच्छिन्नस्य हेतु-
त्वेन समवायसिद्धेरप्रतिरोधादिति चेत्, न। परमाणुरूपशब्दकर्मवेगद्वित्वादिनाशधारणाय प्रतियोगिनो विशिष्यहेतुत्वाद्धंसे
ध्वंसापत्त्यभावात् कालावच्छिन्नस्वप्रतियोगिसमवेतत्वमपहाय तत्स्थाने सन्निष्ठस्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्य स्वप्रतियोगिवृत्तिसत्त्वस्यैव
वा सम्बन्धस्याभिपेके लाघवादनतिप्रसङ्गात्। एतेनाश्रयनाशजन्ये नाशे प्रतियोगिनो विशिष्यहेतुत्वाद् ध्वंसे तदापत्तिर्दुर्वा-
रेत्याद्यपास्तम्। अपि च रूपाभावान्यमहद्द्व्युत्तिचाक्षुषे चक्षुःसंयुक्तमहद्द्रूतद्रूतद्रूपवद्वैशिष्ट्यसिद्धिर्जायमाना
समवायमपाकुलते, न चैवमपि महत्त्वाभावरूपाभावयोश्चाक्षुषे कार्यकारणभावद्वयान्तरावश्यकत्वे रूपाभावान्यद्रव्यवृत्त्यभाव-
चाक्षुषे चक्षुःसंयुक्तोद्भूतरूपवद्विशेषणता महत्त्वाभावान्यद्रव्यवृत्त्यभावचाक्षुषे चक्षुःसंयुक्तमहत्त्वद्विशेषणता द्रव्यसमवेतचाक्षुषे
च चक्षुःसंयुक्तमहद्द्रूतरूपवत्समवायो हेतुरित्येव कल्पयितुं युक्तम्, अत एव जातिसाधारणसमवायसिद्धिरिति भट्टाचार्य-
योक्तमपि श्रद्धेयं, द्रव्यसमवेतवृष्टिचाक्षुषे व्यभिचारवारणाय द्रव्यान्यत्वविशेषणदाने रूपाभावमहत्त्वाभावचाक्षुषनिष्ठकार्यता-
वच्छेदकपर्यालोचने च गौरवात्, वैशिष्ट्यवादिनो रूपाभावान्यमहद्द्रूतिचाक्षुषत्वं महत्त्वाभावान्यरूपवद्द्रूतिचाक्षुषत्वं वा कार्य-

तावच्छेदकमिति विनिगमनाविरहस्तूष्णीं तु तेन वस्तुतो रूपाभावान्यमहद्वृत्तिनिष्ठा या विषयता तया चाक्षुषत्वमेव कार्यता-
 वच्छेदक वाच्यम्, अपि च समवायवादिनाः कार्यकारणभावत्रये प्रथमद्वितीयाम्यामेव कार्यतावच्छेदके चरमाभावत्वाप्रवेशे
 द्वितीये द्रव्यभेदप्रवेशे च वैशिष्ट्यवादिनो निर्वाहाभ्रान्त्यस्य हेतुतेतिलायव, न चैवं पार्थिवाणुघ्राणमात्रेन्द्रियसन्निकर्षे पृथिवी-
 त्वाद्विप्रत्यक्षापत्तिः, परस्यापि तन्मात्रसन्निकर्षललत्वाभावाद्विप्रत्यक्षतापचेत्तद्वारणाय रूपाभावप्रत्यक्षे बहु संयुक्तमहत्त्ववद्वि-
 शेषणता महत्त्वाभावचाक्षुषे बहुःसयुक्तोभूतरूपवद्विशेषणता रूपमहत्त्ववद्गुणे रूपाभावमहत्त्वाभावभिन्नस्य चाभावस्य चाक्षुषे
 बहुःसंयुक्तमहद्वृत्तरूपवद्विशेषणता हेतुस्त्वभावप्रत्यक्ष एव परेण कार्यकारणभावत्रय वाच्यम्, भावप्रत्यक्षे वाच्यत्, तथा
 च तृतीये कार्यतावच्छेदकेऽभावत्वाप्रवेशाद्भावप्रत्यक्षेऽपि वैशिष्ट्यवादिनस्तत एव निर्वाहः, एवं च बहुःसंयुक्तसमवायादेरन्य-
 स्वीकारास्त्रायवम् । न च परेणापि व्यासज्यवृत्तिर्धर्मप्रत्यक्षानुगोचेन तच्चद्रव्यचाक्षुषादौ बहुःसंयोगादिहेतुत्वेनैव तच्चद्रुत्तिगुण-
 कर्माभावादिप्रत्यक्षनिर्वाहे बहुःसंयुक्तसमवायादिप्रत्यासत्तेरेवास्वीकाराभोक्तलाघवावतार इति पाच्यम्, यदवच्छेदेन घटपटयोः
 संयोगस्तद्विभावच्छेदेन बहुःसंयोगवशात्तदुभयप्रत्यक्षेऽपि तदुभयसंयोगाप्रत्यक्षात्तत्प्रत्यक्षस्य तदुभयविषयकत्वनियमाभावाद्
 व्यासज्यवृत्तिर्धर्मप्रत्यक्षे पृथक्कृत्यामभ्या आवश्यकत्वादुक्तहेतुत्वेन न निर्वाह इत्यादेः प्रथमपरिच्छेद एव विवेचितत्वात् ।
 यत्र च न व्यासज्यवृत्तिर्धर्मप्रत्यक्षानुरुद्धा हेतुता तत्र घ्राणादिप्रत्यासत्तौ लाघवाद्वैशिष्ट्यसिद्धेर्नक्षणाऽपि दुर्योरत्वाच्च । न च
 गन्धग्राहक घ्राणसंयुक्तमहत्त्वोभूतगन्धवद्वैशिष्ट्य गन्वाभावग्राहकत्तुभूतगन्धवाधटितमिति न तयोरेक्यसम्भव इति शङ्कनीयम्,
 अनुद्भूतगन्धभेदस्य गन्धसाक्षात्कारहेतुयोभूतगन्धस्य सन्निकर्षाधटितत्वादिति परेणमेव नव्यनयप्रासादमारोहतां विचार-

[illegible]

अभावाभावरूपत्वात्, सर्वस्य प्रतियोगिनः । तत्सम्बन्धेषु वैशिष्ट्य-रूपत्वं चेत् न मन्यते ॥ ३ ॥ नेति धीस्तत्र तन्न स्यान्नहि सा कालिकाविना । वैशिष्ट्यत्वे तु तैष्विष्टे संसर्गाकारगौरयम् ॥ ४ ॥ धर्मातिरेके तद्धर्मः स्पष्टद्वैतैवातिरिच्यते । जात्यन्तरात्मके तत्त्वे किमसाध्यं विवक्षया ॥ ५ ॥ विशिष्टे लक्षणाऽन्येषामविशिष्टे च फल्यचिह्नम् । जात्यन्तर त्वम्बण्डं वा, ज्वण्डयो वा प्रतीयताम् ॥ ६ ॥ इतीह वैशिष्ट्यमनेकमेकं, समर्थितं न्यायविचारदेन । स्वरूपविभान्निष्ठया च तेन भग्ना परेषां समयायवृत्तिः ॥ ७ ॥ ॥ ६६ ॥

अपरः प्राह, मा भूत्कार्यकारणादीनामन्यदेकम्बः परमाणूनां तु नित्यत्वात् सर्वोत्पत्त्यस्वास्त्यभावादात्मन्येकान्त इति व प्रति संप्रत्यभिधीयते ।

अनन्यतैकान्तेणूनां संघातेऽपि विभागवत् । असहृतत्वं स्याद्भूतचतुष्कं भ्रान्तिरेव सा ॥ ६७ ॥

यथैव हि विभागे सति परमाणवोऽसंहतात्मानकथाः संपातकालेऽपि तु, सर्वान्यत्वाभावादन्यत्वे तेषामभित्वयप्रसङ्गात् । संपातकाले कार्यस्योत्पत्तदसमवायिकादजनसंयोगस्तथा संहृतत्वं भवत्येवेति चेत्, न, तेषामतिशयानुत्पत्तौ संयोगस्यैवासम्भवात् प्रविध्याविभूतचतुष्कस्यावयवविलक्षणस्य भ्रान्त्यस्यप्रसङ्गात् । कर्मणोऽपि सवय प्रसूतेः संयोगः परमाणूनामिति चेत्, न, कथंचिदन्यत्वाभावे सवयोगात् । क्षणिकत्वात्परमाणूनामदोष इति चेत्तथापि कार्यकारणादेरभेदेकान्ते धारणाकर्षणादयः परमाणूनां सघातेऽपि मा भूत्तन्विभागवत् । विभेदेऽप्य परमाणुभ्यः संहृतपरमाणूनां विभेदस्योत्पत्तेर्धाराकर्षणादयः संगच्छन्ते एवाधोमुल्लसोदकमण्डलुयद्वयशरज्ज्वादिवेवेति चेत्स तर्हि तेषां नादिवोऽपि विभेदो विभागैकान्त निराकरोति, वन्निपाकरणे परमाणुत्वविरोधादेकत्वपरिणाभात्मकस्कन्ध-

स्योत्पत्तेः । प्रविभक्तपरमाणुभ्यः संहतपरमाणूनामविशिष्टत्वक्षणानन्यत्वासंभवात् संहतानां धारणाकर्पणादिसामर्थ्यं विशेषो न पुनरपरमाणुत्वं, येनाविशेषः कार्यकारणपरमाणूनां न भवेदिति चेत्, न, सर्वथा तदविशेषे तत्सामर्थ्यैवायोगात् प्रविभक्तपरमाणूनामपि तत्प्रसङ्गात् । प्रविभक्तत्वादेव न तेषां तत्सामर्थ्यमिति चेत्, तत एवान्यत्रापि तत्रेव्यते, केनचिदपि विशेषान्तरेण तद्विभक्तत्वानिराकरणात् । पृथिव्यादिभूतचतुष्टयस्थितिरेवं विभ्रममात्रं प्राप्नोति, सर्वदा परमाणुत्वाविशेषात् । इष्टत्वाददोष इति चेत्, न, प्रत्यक्षादिविरोधात् । प्रत्यक्षं हि बहिर्वर्णसंस्थानाद्यात्मकं स्थवीयांसमाकारमन्तश्च हर्षाद्यनेकविवर्तोत्सकमात्मानं साक्षात्कुर्वद्भ्रान्तं चेत्किमन्यदभ्रान्तं यत्प्रत्यक्षलक्षणं विभ्रयात् ? प्रत्यक्षाभावे च कुतोनुमानं न विरुध्यते ? न च प्रत्यक्षादिविरोधे स्वसंवेदनमात्रमपि सिध्येत, सर्वदा संवित्परमाणुमात्रस्यासंवेदनात् । न च कार्यस्य भ्रान्तौ परमाणुसिद्धिस्तत्त्वतः स्यादित्युच्यते ॥ ६७ ॥

कार्यभ्रान्तेरुभ्रान्तिः कार्यलिङ्गं हि कारणम् । उभयाभावतस्तत्स्थं गुणजातीतश्च न । ६८ ।

प्रत्यक्षतः परमाणूनां प्रसिद्धेर्नानुभ्रान्तिरिति चेत्, न, तेषामप्रत्यक्षत्वात् । तथा हि । चक्षुरादिबुद्धौ स्थूलैकाकारः प्रतिभासमानः परमाणुभेदैकान्तवादं प्रतिहन्ति तद्विपरीतानुपलब्धिर्वा । तत्रैतत्स्याद्भ्रान्तैकत्वादितिप्रतिपत्तिरिति तत्र, परमाणूनां चक्षुरादिबुद्धौ स्वभावमनर्पयतां कार्यलिङ्गाभावात्तत्त्वभावाभ्युपगमानुपपत्तेः, प्रविरलवकुलतिलकादीनां जातुचित्प्रत्यक्षतोऽप्रतिपत्तावनेकाकारप्रतिभासस्य च भ्रान्तत्वे तत्त्वभावाभ्युपगमानुपपत्तिवत् । कार्यलिङ्गं हि कारणं परमाणुरूपम् । तत्कथं कार्यस्य भ्रान्तौ भ्रान्तं न भवेत् ? परमाणूनां कार्यस्य चानभ्युपगमे तद्व्याभावात्तद्वृत्तयो जातिगुणक्रियादयो न स्युर्व्योमकुसुमसौरभवत् । तद्वि गुणजातिरूपादिसत्तादिस्वभावमितरश्च क्रियाविशेषसमवायाख्यं परमाणुवृत्ति वा स्यात् कार्यद्रव्यवृत्ति वा, न च तदुभयांसंभवेभ्युपगन्तुं युक्तं, गगनकुसुमस्याभा-

चेपि वदुं तिसौरभाभ्युपगमप्रसङ्गात् । ततस्तदेव्युपगच्छता कार्यद्वयमभ्रान्तमभ्युपगन्त्वथम् । तत्र परमाणूनां परमाणुरूपतापरित्यागेनावयविविरूपतोपादाने सति संभाव्यते नान्यथा । तत्र तेषामनन्यवेकान्तं , कार्योत्पत्तौ कथंचिद्व्यत्योपपत्तेः । ततः सौगतवपन्न वैशेषिकानां स्वमतसिद्धिः ॥ ६८ ॥ सादृश्यानां च कार्यकारणयोः—

‘तथै परमाणूनामिति’ ननु कथमेतत्, आरब्धकार्याणामपि परमाणूनामवयवविमवायित्वेऽपि तद्रूपस्वीकारस्य परमाणुरूपतापरित्यागस्य बाधुक्तत्वादिति चेत्, न, आरब्धकार्याणामणूनां स्कन्धस्थानामपि प्रदेशत्वस्वीकारे परमाणुत्वपरित्यागस्य कथञ्चिदवयववित्यापत्तेर्बाधवशकत्वात्, सर्वथाऽवयवावयवविभेदे द्रव्यमापकारगन्धेऽवयविनि मापकशतायुगुरुत्वाधि कयादपनतिविशेषप्रसङ्गात्, न च गुरुतरद्रव्ययोः समयोरुपोलने एकत्र सक्रयदृणादिगुरुत्वाधिक्यानपनतिबहुपपत्तिः अवयविन्यत्यन्तापकृष्टगुरुत्वस्वीकारादिति धाच्यम्, एवं सति तत्तदवयवयित्वेन तत्तदवयवगुरुत्वात्यन्तापकृष्टगुरुत्वहेतुत्वफलपत्तेर्न महागौरवात्, स्यादयसमवेतत्वसम्बन्धेनोक्तगुरुत्वस्य समवायेनात्यन्तापकृष्टगुरुत्वहेतुत्वस्वीकारे चात्यन्तापकृष्टगुरुत्ववदप्यारब्धस्थले व्यभिचारात्, परमाणावत्यन्तापकृष्टगुरुत्वं पाकजमेवापाकले च तत्रोक्तहेतुत्वाच्च दोष इति चेत्, न, अत्यन्तापकृष्टगुरुत्ववदप्यारब्धेऽपि ततोऽत्यन्तापकृष्टगुरुत्वस्वीकारेऽत्यन्तत्वाविवेचनात् । स्वजन्यावनतिविशेषोक्तदृष्टावनतिविशेषप्रयोजकरूपाभावा एवात्यन्तत्व तादृश्यात्यन्तापकृष्टगुरुत्वे च गुरुत्वमात्रस्यैवोक्तसम्बन्धेन हेतुत्वाच्च दोष इति चेत्, न, तथापि परमाणावेवोक्तगुरुत्वविधायिमापत्तेः । न च तस्यापि युक्तत्व, पापाणारम्भकपरमाण्यान्वतद्भ्रमन्नन्ये पापाणतुल्यगुरुत्वप्रसङ्गात्, स्वैर परिभ्रमन्निस्तत्परमाणुभिर्जगदाक्रमणप्रसङ्गाच्च, तस्मादारब्धकार्यैरणुमिः कथञ्चिदसदेवावयववित्त्ववदुगुरुत्व स्वी-

अष्टसहस्री
विवरणम् ॥

॥२९५॥

क्रियते ततस्तेषु नानन्यतैकान्त इति युक्तम् । एतेनास्तु वा परमाणावेव गुरुत्वं द्व्यणुकादेरधःसंयोगस्तु गुरुत्वसापेक्षपातजन्या-
वयववेगजवेगाधीनक्रियया, पातव्यवहारस्तु वृत्तिस्थदीपपातव्यवहारवद् गौणः, न चैवं महावयविपाते बहुविलम्बप्रसङ्गः,
मिथो विष्टब्धावयवानां विष्टम्भाधीनक्रियाजन्यवेगेनान्यत्वावयविनि द्रुतवेगसम्भवात् पातव्यवहारपरम्परया सम्बन्धविशेषेण
वा परमाणुगुरुत्वमेव वा पतननियामकमित्यपास्तम्, अधःसंयोगे गुरुत्वस्य सामानाधिकरण्येनैव हेतुत्वात् परमाणुगत-
गुरुत्वेन परम्परयाऽवयविनिष्ठकार्योत्पत्तौ तद्गतत्वरूपादिनापि चाक्षुषादिकार्यनिर्वाह्यविस्फुरादेरप्युच्छेदप्रसङ्गात्, सम्बन्ध-
विशेषस्य च प्रदेशस्कन्धभावाख्यतादात्म्यातिरिक्तस्य दुर्बलत्वात्तत्त्वीकारे चाणूनां कथंचिदवयविरूपतापत्ताव(न)न्यत्व-
स्यानायाससिद्धत्वात् । यदप्युच्यते भट्टाचार्यैर्गुरुत्व एव वा मानाभावो, वायुतेजसोस्तिर्यगूर्ध्वगमनवत् पाथःपृथिव्योरधो-
गमनस्यासति प्रतिबन्धकेऽदृष्टवदात्मसंयोगादिनैवोपपत्तेः, पतनप्रकर्षस्त्ववयवाधिक्यात्, अवयविनि गुरुत्वापकर्षवाधिक्यस्य
तथैव वाच्यत्वादिति, तदपि चिन्त्यम्, अवयवाधिक्येन पतनप्रकर्षे महाधूमस्यापि तत्प्रसङ्गात्, स्पर्शविशेषवदवयवाधिक्यस्य
तत्प्रयोजकत्वे च स्पर्शविशेषस्यैव तत्त्वोचित्याद्, गुरुत्वस्य च तद्गतजातिविशेषस्यैव कल्पयितुं युक्तत्वात्, एवं हि पतनहेतु-
तावच्छेदकं गुरुत्वं स्यादिति लाघवम्, परमते तु गुरुत्वत्वमिति गौरवमित्यस्मदेकपरिशीलितः पन्थाः । तदेवं गुरुत्वादिम-
त्कार्यद्रव्यभेदेन कथञ्चिदन्यत्वमणूनां सिद्धम् । एतेन नित्यत्वात् कार्यद्रव्यानास्मभक्तत्वाच्चाणूनां नान्यत्वं लौकिकविषयतया
द्रव्यसाक्षात्कारत्वावच्छिन्ने त्र्यणुकत्वादघटकसंयोगानां पिशाचत्वादघटकसंयोगभिन्नानां वैजात्येन कारणत्वाच्च केवलाणु-
द्व्यणुकप्रत्यक्षापत्तिः, तादृशसंयोगविशिष्टवृत्तित्वादिकं च गुणादिप्रत्यक्षे तन्त्रमिति केवलाणुद्व्यणुकादिगुणाप्रत्यक्षत्वेऽपि न

त्र्यशुक्रादिगुणाप्रत्यक्षत्वम्, न चैवं तन्तूनामेव पटत्वे तन्तुषु पट इति धीर्न स्यात्, स्याद्वा तन्तुषु तन्तुरित्यादिकमपीति
 वान्यम्, फलबलेन विलक्षणसंयोगवत्त्वपटत्वादिविशिष्टाधारतावच्छेदकत्वस्वीकारात्,
 पट उत्पन्नः पटो नष्ट इत्यादिधीस्तु विशेषणोत्पादनाद्यविषया, एकः पट इति प्रतीतिर्येक वनमित्यादिवत् समूहकत्व
 विषया, पटो महानिति धीरप्यणूनां ग्रहत्वासम्भवान्महान् घान्यराशिरिति वत् संयोगविशेषरूप महत्त्वमवगाह्यत इत्यादि
 नञ्यनास्ति कर्मन्तमपास्तम् । विलक्षणसंयोगवचावदशुत्वस्य पटत्वरूपत्वे सावत्वाप्रत्यये तदप्रत्ययापत्तेः, न च विलक्षणसं-
 योगत्वादिकमेव पटत्वादिकं तन्तुसंयोगात्पट उत्पन्न इत्यादिष्यपदारायाधार्यपिषेः, तन्त्वाद्यग्रहे तत्संयोगाग्रहेऽपि पटत्वादि-
 प्रतीतेषु । किञ्च विलक्षणसंस्थानावच्छेदेन सन्निकर्षादि यद्रूप्यगतपटत्वादिग्रहस्तस्योत्पादविनाशमेदादिप्रत्ययानुपपत्त्या
 दृश्यगवयविसिद्धिस्तस्य चैकस्याप्यापृतानाप्ततत्त्वरक्तारक्तत्वसकम्पनिष्कम्पत्वादिना मेदादेशप्रदेशरूपतासिद्धौ कथं नाणू-
 नामवयविप्रदेशतयाऽन्यत्वं, तेन कथाश्चित्रित्यत्वस्याव्याहते, सर्वथा नित्यत्वस्य च क्वाप्यनभ्युपगमात् । किञ्च विभाग-
 जातोत्पत्त्याऽप्यणूनामन्यत्वं साधनीयम्, अन्यथा कपालादीनामपि तदुच्छेदापत्त्या सत्कार्ययादापचेरिति दिग् ॥ ६८ ॥

एकत्वेऽन्यतराभावः शेषाभावोऽविनाशुवः । द्वित्वसंख्याविरोधश्च संघृतिश्चेन्मृयेव सा ॥ ६९ ॥

कार्यस्य हि महदादेः कारणस्य च प्रधानस्य परस्परमेकत्वं तादात्म्यम् । तस्मिन्नभ्युपगम्यमानेऽन्यतरस्याभावः स्यात् । तद
 शेषस्याप्यविनाशुवोऽभावः । इति सर्वाभावः प्रसज्यते । यदि पुनः कार्यस्य कारणेऽनुप्रवेद्यात्पृथगभावेऽपि कारणमेकमास्ते एव नित्य-
 त्वाविति मतं, तथा द्वित्वसंख्याविरोधोऽपि, सर्वयैकत्वे तदसम्भवात् कार्यकारणभावविविधत् । सप्रतिरेव द्वित्वसंख्या तत्रेति चेत्, तर्हि

श्रुयैव सा तद्वदेव प्रसक्ता । तथा च कुतः प्रधानस्याधिगतिः ? न तावत्प्रत्यक्षात्, तस्य तद्विषयत्वात् । नाप्यनुमानात्, अत्रान्तस्य लिङ्गस्याभावात् । न चागमात्, शब्दस्यापि भ्रान्तत्वोपगमात् । न च भ्रान्ताह्निद्वन्द्वेऽभ्रान्तसाध्यसिद्धिरतिप्रबङ्गात् । एवं पुरुषचैतन्ययोराश्रयाश्रयिणोरेकत्वे तदन्यतराभावः । पुरुषे चैतन्यानुप्रवेशे पुरुषमात्रस्य, तस्य वा चैतन्यानुप्रवेशे चैतन्यमात्रस्य प्रसक्तेः सिद्धस्तावत्तदन्यतरस्याभावः परेपाम् । ततः शेषाभावस्तत्त्वभावाविनाभावित्वाद्ब्रह्म्यासुतरूपसंस्थानवत् । यथैव हि ब्रह्म्यासुतरूपस्याभावे न तस्य संस्थानं संस्थानिस्वभावाविनाभावित्वात् । तथा पुरुषस्याश्रयिणोप्यभावस्तदभावे पुरुषस्याप्यभावः, तत्त्वभावाविनाभावात् । तथा सति द्वित्वसंख्यापि न स्यात्, पुरुषचैतन्ययोरेकत्वमिति । तत्र संवृतिकल्पना शून्यत्वं नातिवर्तते, परमार्थविपर्ययाद्व्यलीकवचनार्थवत्, परमार्थतः संख्यापाये संख्येयाव्यवस्थानात् सकलधर्मशून्यस्य कस्यचिद्वस्तुनोऽसंभवात् । तत्र कार्यकारणादीनामनन्यतैकान्तः संभवत्यन्यतैकान्तवत् ॥ ६९ ॥

एकत्वं इति, अस्यां कारिकायामविनाभूपदम् अविनाभाविकार्यकारणद्वयेऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यं, तच्च पञ्चान्तमेकत्वं इत्यनेनान्वेति, ततश्चाविनाभाविकार्यकारणद्वयस्यैकत्वेऽभ्युपगम्यमानेऽन्यतराभावः स्वात्तस्मिन्नापने शेषस्याभाव आपद्यत इत्यर्थः, तेन शेषस्याप्यविनाभुवोऽभाव इति व्याख्यास्यमानमर्थेन योगेन, नतु सौत्रेण, अभावात्त्वितस्य शेषपदार्थस्याविनाभूपदार्थेऽन्वयासम्भवादिति बोध्यम् ॥ ६९ ॥

विरोधान्नोभयैकात्म्यं स्याद्वादन्वयायविद्विषाम् । अवाच्यतैकान्तेप्युक्ति-र्नावाच्यमिति युज्यते ॥७०॥

अवयवेतरादीनां व्यतिरेकान्वयतिरेकैकान्तौ न वे यौगपथेन संभविनौ विरोधात् । तथाऽनभिलाष्यतैकान्ते स्ववचनविरोधस्तद-

भिलाप्यत्यात् । अनभिलाप्यत्वेकान्तस्याप्यनभिलाप्यत्वे कुत परप्रतिपादनम् ? तद्वचनाचेत्कथमनभिलाप्यत्वेकान्तः ? परमार्थतो न कश्चिद्वचनात्मविपाद्यते इति चेत्, सद्यमभाष्यत्वाप्रतिपक्षिः कथम् ? वस्तुनि वाच्यत्वानुपलब्ध्येत्, सा यदि दृश्यानुपलब्धिस्तदा सिद्धा कचिद्वाच्यता । नो चेन्नास्ति तदभावनिश्चयोऽतिप्रसङ्गात् । विरुत्पप्रतिमासिन्वन्यापोद्दे प्रतिपन्नाया एव वाच्यतायाः स्वलक्षणे प्रतिपेयादोष इति चेत्, न, वस्तुवाच्यताया प्रतिपेयायोगात्, तदन्यापोद्दमात्रवाच्यताया एव प्रतिपेयात् । न चान्यापोद्दवाच्य-
त्वेव वस्तुवाच्यता तत्प्रतिपेयाविरोधात् । निरस्तमात्रमायमभाष्यत्वेकान्त इत्यत्र प्रसङ्गेन । स्याद्वावाभ्युपगमे तु न दोषः, कथ-
ञ्चित् तथाभावोपलब्धेः । सर्वं हि वस्तु व्यवञ्जनपर्योचात्मकतया वाच्यमर्थपर्योचात्मकत्वेनैवाभाष्यमिति स्याद्वाविभिर्न्ययस्याप्यते,
अन्यथा प्रमाणाभावात् ॥ ७० ॥

अव्यञ्जनपर्यायात्मकतया वाच्यमिति अभिलाप्यपर्यायात्मना वाच्यमित्यर्थः, अर्थपर्यायात्मकत्वेनायाच्यमिति
यदादेरपि पद्मगुणानिद्विद्विरूपगुल्लघुपर्यायात्मनाऽन्यत्त्वव्यवस्थितिरित्यर्थः । एष गौर्गोत्वेन गोपदशक्यो न पशुत्वेनेत्या-
विप्रतीत्यापि धारुणावाच्यत्वानेकान्तो भावनीयः ॥ ७० ॥ कार्यकारणादीनामनन्यत्वेकान्तदूषणेन तदनेकान्तस्य प्रक्रान्तत्वात्
द्रव्यपर्याययोस्तदुपसंहारे उपक्रमोपसंहारविरोधः स्यादित्यालोच्य व्याचष्टे—

तदपमवयवावयव्यादीनामन्यत्त्वविरोकान्त निपादत्वाधुना तदनेकान्त सामर्थ्येऽसिद्धमपि दुरासङ्गापनोदार्थं दृढतरं निश्चिचीयथ
सूरयः प्राहुः ।

अव्यपर्याययोरैक्यं तयोरव्यतिरेकतः । परिणामविशेषाच्च शक्तिमच्छक्तिभावतः ॥ ७१ ॥

संज्ञासंख्याविशेषाच्च स्वलक्षणाविशेषतः । प्रयोजनादिभेदाच्च तन्नानात्वं न सर्वथा ॥ ७२ ॥

गुणिसामान्योपादानकारणानां द्रव्यशब्दाद्ब्रह्मणम् । गुणव्यक्तिकार्यद्रव्याणां पर्यायशब्दात् । तदेवं द्रव्यपर्यायावेकं वस्तु, प्रति-
भासभेदेऽप्यव्यव्यतिरिक्तत्वात् । यत्प्रतिभासभेदेऽप्यव्यव्यतिरिक्तं तदेकं, यथा वेद्यवेदकज्ञानं रूपादिद्रव्यं वा मेचकज्ञानं वा । तथा च
द्रव्यपर्यायौ न व्यतिरिच्येते । तस्मादेकं वस्त्विति मन्तव्यम् । पर्यायादवास्तवाद्भ्यतिरिक्तमेव द्रव्यं वास्तवमेकेयाम् । द्रव्यादवास्त-
वाद्भ्यतिरिक्त एव पर्यायो वास्तवः परेयाम् । ततोऽसिद्धो हेतुरिति न मन्तव्यं, तदन्यतरापायेऽर्थस्यानुपपत्तेः । तथा हि न द्रव्यं
केवलमर्थक्रियानिसिक्तं क्रमयौगपद्याविरोधात् केवलपर्यायवत् । पर्यायो वा न केवलोऽर्थक्रियाहेतुस्तत एव केवलद्रव्यवत् । क्रमयौगपद्य-
विरोधस्तत्रासिद्ध इति चेत्, न, द्रव्यस्य पर्यायस्य वा सर्वार्थैकस्वभावस्य क्रमयौगपद्यादर्शनात्, अनेकपर्यायात्मन एव द्रव्यस्य तदुपल-
म्भात् । वास्तवत्वेऽपि द्रव्यपर्याययोरव्यव्यतिरेकोऽसिद्धः, कुटादिद्रव्याद्रूपादिपर्यायाणां ज्ञानप्रतिभासभेदाद् घटपटादिवदिति चेत्, न,
तस्यैकत्वाविरोधित्वात् । उपयोगविशेषोपाद्रूपादिज्ञाननिर्भासभेदः स्वविपर्ययकत्वं न वै निराकरोति, सामग्रीभेदे युगपदेकार्थोपनिबद्ध-
विशेषेतरज्ञानवत् । ततो नासिद्धो हेतुः । नापि विशेषणविरुद्धः, प्रतिभासभेदस्य विशेषणस्याव्यव्यतिरिक्तहेतुना विरोधासिद्धेः । सा-
न्मतम् अव्यव्यतिरिक्तमैक्यमेवोच्यते । ततोऽयं साध्याधिगिष्टो हेतुरनित्यः शब्दो निरोधधर्मकत्वादिति यथा । ततो न गमक इति,
तदसत्, कथंचिदप्यशक्यविवेचनत्वस्याव्यव्यतिरिक्तस्य हेतुत्वेन प्रयोगान् । व्यतिरेचनं व्यतिरिक्तं विवेचनमिति यावत् । न विद्यते
व्यतिरिक्तमनयोरित्यव्यव्यतिरिक्तौ । तयोर्भावोऽव्यव्यतिरिक्तत्वमशक्यविवेचनत्वम् । इति व्युत्पादनात्तथोरेक्यमेव वस्तुत्वमिति साध्यस्ये-
ष्टत्वाच्च साध्यमेव हेतुर्यतो न गमकः स्यात् । न चैतद्विद्वद्भ्रमशक्यविवेचनत्वं, विवक्षितद्रव्यपर्यायाणां द्रव्यान्तरं नेतुमशक्यत्वस्य

सुप्रतीतत्वाद्देयवेदकाकारस्मानवत् तदाकारयोर्ज्ञानाभेदं नैवमुपपन्नमिति चेत्, किमिदम-
 युतसिद्धत्वं नाम ? न सायदेसाभेदः, पवनावपयोस्तत्रसङ्गात् । नापि कालाभेदस्तत्र एव । स्वभावाभेद इति चेत्, न सार्यथासौ युक्तो
 विरोधात् । कथयित्वेतेदेवादाकथयित्वेवतत्रम् । स एवाविष्यद्भावः समवाय इति परमतसिद्धिः, अन्यथा तस्यापदेनात् । पृथगना-
 म्ब्याम्बयित्वा पृथगगतिमकथ पायुतसिद्धमिति नालोक्यविधेयवदरागान्यस्यविभाति । ततो न साध्यसाधनगूढमुदाहरणमपि । रूपा-
 विद्रव्य वेद्यपुदाहरणमुपपन्न, प्रतीतिसिद्धत्वात्, रूपाविद्रव्ययोः समवायस्यासकथयित्वेवतत्त्वस्यैवागम्यतिरिक्तस्य साधनस्य सङ्गा-
 दादक्यस्य चैककस्तत्त्वस्य साध्यस्य निर्गते । धर्मिमाहकप्रमाणेन बाधनास्कात्वायापविष्टो हेतुरित्यपि न सत्यं, तेन धर्मिणो कथ-
 यित्किमयोरैव ग्रहणात्, सर्वथा भिन्नयोर्द्रव्यपदार्थत्वात्संभवात् सत्यविन्ययत् । ननु द्रव्यपर्याययोर्भिन्नयोः कथमभेदो विरोधादि-
 प्रसङ्गादिति चेत्, न, तयोपलभ्यमानेचकङ्कानवत् सामान्यविशेषवद्वा । न हि दृश्य विरोधेयविकल्पसंज्ञयज्ययित्करसंकरानवस्थाप्रति-
 पश्यभाषाः प्रसज्यन्ते, तेषा तथा प्रतीत्यापसारितत्वात् । न च प्रकृतयोस्तथा प्रतीतिरसत्या, सपर्यायान्यथा प्रतीत्यभावात् । तदेव सति
 विरोधापुपाळम्भतुरन्त्रधियां मनो मनागपि न प्रीणयति, यर्णादेरप्यभावप्रसङ्गात् । द्रव्यमेवैक, न वर्णादयो, विभारासहत्वाद्वाङ्मण्येव
 वानेक, न द्रव्य नाम, तस्य विचार्यमाणस्य सपर्यायानुपपत्तेरित्येकत्वानेकत्वैकान्तो नान्योन्यं विजयेते, दूषणसमाधानयोः समानत्वात्,
 द्वयोरपि भावस्वभावप्रतिबन्धात् । द्रव्यैकत्वस्य भावस्वभावस्यैकान्तिकस्य प्रत्यक्षादिविरोधात् यर्णादिपर्यायकान्तस्वभावस्य चावाधित-
 प्रत्यभिज्ञाननिराकृतत्वात् सिद्ध द्रव्यपर्याययोः कथंचिदैक्यम् ॥ भेष कथं सिद्ध ? इत्युच्यते, यत्परस्परविधिकत्वाभावापरिणामसंज्ञा-
 सख्याप्रयोजननादिक तन्निजलक्षणं, यथा रूपादि, तथा च द्रव्यपर्यायौ तस्मान्निभत्वाणावित्यमुयानात्, परस्परविधिकत्वभावपरिणामौ

हि द्रव्यपर्यायौ, द्रव्यस्यानाद्यनन्तैकत्वभाववैश्रसिकपरिणामत्वात् । पर्यायस्य च साधनान्तैकत्वभावपरिणामत्वात् । ततो नासिद्धः परिणामविशेषादिति हेतुः । एतेन शक्तिमच्छक्तिभावः सिद्धः कथितः । परस्परविविक्तत्वभावसंज्ञासंख्याविशेषौ च द्रव्यपर्यायौ, द्रव्ये द्रव्यमिति, पर्याये पर्याय इत्यन्वर्थसंज्ञायाः प्रसिद्धेः, एकं द्रव्यमित्येकत्वसंख्यायाः, पर्याया बहव इति बहुत्वसंख्यायाश्चानुपचरितायाः प्रसाधनात् । ततः संज्ञासंख्याविशेषाद्येव न नासिद्धं साधनम् । द्रव्यस्यैकत्वान्वयज्ञानादिकार्यत्वात् पर्यायस्य वर्तमानकालत्वाद्विज्ञ-वृत्तिप्रत्ययादिकार्यत्वात् तयोः परस्परविविक्तत्वभावप्रयोजनत्वमसिद्धम् । द्रव्यस्य त्रिकालगोचरत्वात् पर्यायस्य वर्तमानकालत्वात् तयोः प्रसिद्धाद्धेतोर्भिन्नलक्षणत्वं तयोः सिध्यत्येव । इति स्वलक्षणविशेषतस्तत्रानात्वं कालत्वमपि न तयोरेकसिद्धं भिन्नप्रतिभासवत् । ततः प्रसिद्धाद्धेतोर्भिन्नलक्षणत्वं तयोः सिध्यत्येव । इति स्वलक्षणविशेषतस्तत्रानात्वं सिद्धम् । स्वमसाधारणं लक्षणं स्वलक्षणम् । तस्य विशेषो लक्ष्याविनाभावित्वं, तत एव तस्य लक्षणत्वोपपत्तेः ॥ नन्वसाधारणं रूपं वस्तुनो लक्षणमित्युच्यमाने सर्वं भिन्नं प्रमेयत्वादित्यनुपसंहार्यस्यापि लक्षणत्वप्रसङ्ग इति चेत्, न, कर्मतया प्रमितिजनकत्वस्य प्रमेयत्वस्यानुपसंहार्यस्यापि लक्षणत्वाविरोधात् सत्त्वत् । मद्धस्तुलक्षणम्, “उत्पादव्ययघ्नौव्ययुक्तं सत्” इति वचनात् । ननु च प्रमेयत्वस्यानुपसंहार्यस्यापि लक्षणत्वाविरोधात् सत्त्वत् । मद्धस्तुलक्षणम्, “उत्पादव्ययघ्नौव्ययुक्तं सत्” इति वचनात् । ननु च यन्न सन्न तद्वस्तु, यथा शशविपाणमिति विपक्षस्यासतः भिद्वेर्नानुपसंहार्यं सत्त्वं, मपक्षविपक्षरहितस्य पक्षव्यापिनोऽनुपसंहार्यत्वा-दिति चेत्, तत एव प्रमेयत्वमप्यनुपसंहार्यं मा भूत्, स्वरविपाणस्यासतो भिन्नत्वानाश्रयस्य कर्मत्वेन प्रमित्यजनकस्याप्रमेयस्य विप-क्षस्य भावनात् । सर्वशब्देन सतोऽसतश्च ग्रहणान्न तस्य विपक्षत्वमिति चेत्, तर्हि सद्ग्रहेण भावस्य भावान्तरस्वभावप्रागभावोद्देश-स्वीकरणात् कस्यचित् तद्विपक्षत्वं मा भूत् । पराभ्युपगतस्यानुत्पादव्ययघ्नौव्ययुक्तस्य विकल्पबुद्धिप्रतिभासिनो विपक्षत्वे सदसद्गो-भावस्य पराभ्युपगतस्याग्रमाणविपक्षस्य विपक्षत्वमस्तु सर्वथा विशेषाभावात् । इति नानुपसंहार्यस्य संभवो, यतः पक्षव्यापिन एवासाधा-

रणस्य धस्तुलक्षणत्वं न स्यात्, विद्यमानयोरविद्यमानयोर्वा सपक्षविपक्षयोरसत पक्षव्यापिनोऽसाधारणत्ववचनात् । एतेन पक्षाव्या-
 पकस्यासाधारणत्व प्रत्युक्तं, तस्यासाधारणेकदेशत्वाल्लक्षणत्वायोगादप्रेक्ष्यत्ववत् । न हि तत् सकलाभिन्यक्तिव्यतिरिक्त, प्रदीपप्रभाविष्यनु-
 भूतोष्णस्पर्शेष्वभावात् । न यानुभूतमपि लक्षणं युक्तमप्रसिद्धत्वात् । यत्नि पुनरुक्त्यसम्बन्धयोग्यत्वं पावकस्य लक्षण स्यान्न कश्चिदोप-
 पक्षव्यापिनोऽसाधारणत्वसिद्धेः । एतेनाविद्यमाने विपक्षेऽसतोऽसम्बन्धत्वासाधारणत्वमुपदर्शितं प्रत्येयम् । विद्यमाने च सपक्षेऽस-
 तोऽसम्बन्धविपक्षस्य पक्षव्यापिनोऽसाधारणत्व लक्षणस्त्वमविकटं सम्बन्धान्नित्यत्वे भावणत्ववत् । न हि तद् घटादावन्तिस्ये सपक्षे विद्य-
 मानेऽप्यस्ति । नाप्यस्य विपक्षो नित्यैकान्तः सम्भवति, क्षणत्वस्यापि सतत्परिणामलक्षणस्य कथंश्चिदनित्यत्वात्, शक्याभावस्य च
 शक्यान्तरत्वभावस्येतरेतराभावप्रपञ्चसामावकस्यनित्यत्वात् पक्षादन्यत्वाद्युपपत्तेः । अक्षय्यात्मनोऽभावणत्वात् साधीय एव भावणत्वं
 शक्यस्य लक्षण, सञ्जात्मकस्याभावेऽनुपपदमानत्वात् । इत्यन्ययानुपपदमानरूप पक्षव्यापि लक्षणमनवयत्वात् । तत्र द्रव्यस्य लक्षण
 गुणपर्यवचरव, “गुणपर्यवचद्रव्यम्” इति वचनात्, क्रमाक्रममाविविचित्रपरिणामाभावे द्रव्यस्य लक्षयितुमशक्तेः, द्रव्यस्यापान्ये
 गुणपर्यवचरवस्यानुपपत्तेः कार्यद्रव्ये घटविविधेये गुणपरवस्य भावात्मवपुण्यादिपर्यायवोगित्वस्य च भावाभावाभिर्लक्षणस्य । नाप्य-
 विव्याप्तिः, स्पर्शादिविधेयेषु क्रमजन्यसु पर्यायेषु स्पर्शादिसामान्येषु सहभाविषु गुणेषु चाभावात् । तथा पर्यायस्य तद्भावो लक्षण,
 “तद्भावः परिणाम” इति वचनात् । तेन तेन प्रक्षिपिद्विष्टेन रूपेण भवन्नं हि परिणाम, सहक्रममाविविचित्रेपपर्यायेषु तस्य भावाव्याहृत्य-
 सम्भवात्, तदभावे च द्रव्ये तदनुपपत्तेः । इति प्रमाणसिद्ध भिन्नलक्षणत्वं द्रव्यपर्याययोः कथंविजानातव साधयति, रूपाणुदाहरणस्यापि
 साध्यसाधनैकल्याभावात्, कथंचिजानात्वेन व्याप्तस्य भिन्नलक्षणत्वस्य परस्परविविक्तत्वमावपरिणामादित्वेन साधनात् । रूपादेहि

लक्षणं रूपादिबुद्धिप्रतिभासयोग्यत्वं भिन्नं प्रसिद्धं कथंचित्तन्नातत्वं चेति निरग्रगुदाहरणम् । ननु च भिन्नलक्षणत्वं स्यान्नानात्वं च न स्याद्विरोधाभावात् । ततः सन्निग्धविषयव्यावृत्तिको हेतुरिति न शङ्कनीयं, विरुद्धधर्माध्यासारललद्वुद्धिप्रतिभासमेवाभ्यां न वस्तुस्यभावभेदसिद्धेः । अन्यथाऽननैकं जगत्स्यात्, तद्यभ्युपगमे पक्षान्तरासंभवादिति, विपक्षे बाधकप्रमाणसद्भावाभिहितव्यतिरेकत्वात् साधनस्य द्रव्यपर्याययोः सर्वथैकत्वे विरुद्धधर्माध्यासस्यास्वलद्वुद्धिप्रतिभासभेदस्य चायोगाद्भिन्नलक्षणत्वस्यानुपपत्तेः, व्यापकस्य ग्राहकस्य चाभावे व्याप्यस्य विषयस्य चाव्यवस्थितेः । व्यवस्थितौ वा भिन्नलक्षणत्वस्य न किञ्चिदेकं जगति स्यात् । नापि नाना, विरुद्धधर्माध्यासाद्यभावेपि नानात्वस्य सिद्धौ तस्य तत्माधनत्वयोगात् । न चासाधना कस्यचिद्विरतिप्रसङ्गात् । न च नानात्वैकत्वाभ्युपगमे प्रकारान्तरमस्ति, यतो जगद्वनैकं न स्यात् । न हि विरुद्धधर्माध्यासेतराभ्यामन्यन्नानात्वैकत्वस्वरूपम् । नाप्यस्वलद्वुद्धिप्रतिभासमेवाभेदाभ्यामन्यत्तत्साधनं, यत्प्रकारान्तरं स्यात् । ततः कारिकाद्वयेन मामान्यविशेषात्मानमर्थं संहृत्य तत्रापेक्षानपेक्षैकान्तप्रतिक्षेपायाह भगवान् वास्तवमेव इति, स्यान्नानात्वमेव स्वलक्षणभेदात् । स्यादुभयमेव क्रमार्पितद्वयात् । स्यादवक्तव्यमेव सहापितद्वयात्सुमशक्यत्वात् । स्यान्नानात्वावक्तव्यमेव विरुद्धधर्माध्याससहापितद्वयात् । स्यादेकत्वावक्तव्यमेव, अज्ञक्यविवेचनसहापितद्वयात् । स्यादुभयावक्तव्यमेव क्रमाक्रमार्पितद्वयात् । इति मतभङ्गीप्रक्रिया दृष्टेष्टाविरुद्धाऽवबोद्धव्या पूर्ववत् ॥ ७१-७२ ॥

कार्यदिर्भेद एव स्फुटमिह नियतः सर्वथा कारणादे-रित्यावेकान्तवादोद्धततरमतयः शान्ततामाश्रयन्ति । प्रायो यस्योपदेशादविधितनयान्मानमूलादलक्ष्यात्, स्वामी जीयात् स शश्वत्प्रथिततरयतीशोऽकलङ्कोरुकीर्तिः ॥१॥

इत्याप्तमीमांसासंस्कृतौ चतुर्थः परिच्छेदः ॥ ४ ॥

‘गुणीत्यादि’ ततो नासिद्धो हेतुरिति, तत उक्तकारणात्, द्रव्यपर्याययोरेक्ये साध्ये प्रतिभासमेदेष्वव्यतिरिक्त-
त्वादिति मूलोक्तो हेतुर्नासिद्ध इत्यर्थः । नित्यनिरोधधर्मकत्वादिति अनित्यधर्मत्वादित्यर्थः । अत्राह साध्यहेत्योः शब्दमेद-
एव न त्वर्थमेदस्तद्वत्प्रकृतानुमानेऽपीति साध्याविशेषोपपन्नो युक्त इत्यर्थः । प्रतीतिसिद्धत्वादिति, अस्याव्यतिरिक्तत्वस्ये-
त्यनेनान्वयः । धर्मिग्राहकप्रमाणेनेति धर्मिगोप्राहकप्रमाणेनेत्यर्थः । कथञ्चिद्विज्ञयोरेवेति अमेदस्यलितमेदवतोरित्यर्थः ।
द्रव्यस्यैकत्वान्ययेत्यादि एकस्यान्वयशानादि कार्यं यस्येति बहुव्रीह्युत्तरस्त्यप्रत्ययो द्रष्टव्यः । एवं पर्यायस्यानेकत्वेत्या-
दावपि, कर्मतयेति तस्यतावच्छेदकसमनियतधर्मवचनत्वस्यैव लक्षणत्वादसकीर्णव्यवहारस्यैव च तत्प्रयोजनत्वादिति
भावः । एतेन पक्षव्यापिन एवासाधारणस्य वस्तुलक्षणत्वप्रतिपादनेन, तस्य पक्षेकदेशयत्तिनोऽसाधारणस्य, उपदर्शित
प्रत्येयमिति अभिमात्रस्योप्यास्मर्शयौमित्वलक्षण इति गम्यम् ॥ शब्दस्यानित्यत्वे आघणत्यविति अत्र हि आघणत्व
लक्षणावच्छेदकसमनियतत्वेन लक्षणं भवदनुगतानतिप्रसक्तव्यवहार इवानित्यत्वसाधनेऽपि प्रत्यलमिति तत्र सप्तधा-
वृचित्वमवाधकमिति भावः । पक्षव्यापि लक्षणापि उक्ततन्त्रमेतत्, न च बहुधुष्यस्यर्शो प्रमेयावित्यत्र चद्विलक्षणवाक्य
त्वप्रसङ्गः । तत्र लक्ष्ये लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वसर्गण तद्वर्त्मसौधकवचनत्व तत्र तल्लक्षणवाक्यत्वमित्युक्तौ दोषाभावा-
दिति दिग् । भाष्ये अनानैक जगत् स्यादिति नानात्वहित जगत् स्यादित्यर्थः । तदभ्युपगमे नानात्वाम्युपगमे,
पक्षान्तरासम्भवादिरुद्धधर्माभ्यासास्तल्लुद्धिप्रतिभासमेदातिरिक्तप्रकाराभावादित्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ७१-७२ ॥

“ कार्योपादानयोर्वा ननु गुणगुणिनोर्व्यक्तिजात्योरनन्या—
न्यत्वैकान्तान्धकारैर्जगदिदमखिलं नीतमान्ध्यं समन्तात् ।
व्यक्तस्थाद्वावमार्गाः प्रतिहृतकुमतोत्कृतेनैत्रप्रचारा—

परिच्छेदः
चतुर्थः ॥

इति श्रीमदकचवरसुरत्राणप्रदत्तजगद्गुरुविरूढारिभट्टारकश्रीहीरविजयस्तूरीश्वरशिष्यसुख्यमहो-
पाध्यायश्रीकल्याणविजयगणिशिष्यावतंसपण्डितश्रीलाभविजयगणिशिष्यालङ्कारपण्डितश्रीजीतविजय-
गणिसतीर्थेश्वरपण्डितश्रीनयविजयगणिचरणकमलचञ्चरीकेण पण्डितश्रीपद्मविजयगणिसहोदरेण महो-
पाध्यायश्रीयशोविजयगणिना विरचितेऽष्टसहस्रीतात्पर्यविवरणे चतुर्थः परिच्छेदः ॥

॥ अष्टसहस्रीतात्पर्यविवरणे चतुर्थः परिच्छेदः समाप्तः ॥

ॐ ॥ अथ पञ्चमः परिच्छेदः ॥

ॐ

स्फुटमकलङ्कपदं या प्रकटयति पटिष्टचेतसामसमम् । दर्शितसमन्तमद्रं साष्टसहस्री सया जयतु ॥ १ ॥
यथापेक्षिकसिद्धिः स्या—न द्वय व्यवतिष्ठते । अनापेक्षिकसिद्धौ च न सामान्यविशेषता ॥ ७३ ॥

धर्मचर्मिणोरापेक्षिकी सिद्धिः, प्रलक्षयुद्धौ तदनवभासनाददूरेतराविवत् । न हि प्रलक्षयुद्धौ धर्मो धर्मी वा प्रतिभासते, तद्वृष्टभाविद्विरूपकस्तिपतत्वात्, तत्त्वं त्वलक्षणस्यैव तत्र प्रतिभासनात्, दृष्ट्यापेक्षया सत्त्वादेर्धर्मत्वेपि ज्ञेयत्वापेक्षाया धर्मित्व-
व्यवहरणात्, तदपेक्षया ज्ञेयत्वस्य धर्मत्वेप्यभिधेयत्वापेक्षायां धर्मित्वव्यवहरात्, तदपेक्षया चाभिधेयत्वस्य धर्मत्वे प्रमेयत्वापेक्षायां
धर्मित्वप्रसिद्धेः । इति न कचिद्धर्मो धर्मी वा न्यवशिष्टते । तयो न तास्विकोऽसौ । न हि नीलस्वलक्षणं सविस्त्वलक्षणं वा प्रत्यक्षय-
दमासमानं किञ्चिदपेक्ष्याभ्याभावमनुभवदुपलब्धम् । केवलमपेक्षासुद्धौ विशेषणविशेष्यत्व सामान्यविशेष्यत्व गुणगुणित्व क्रिया-
क्रियाफलस्य कार्यकारणत्व साध्यसाधनत्व प्राप्ताभादभ्यस्य वा प्रकटयते, दूरेतरत्वादिवत् । इति यथापेक्षिकसिद्धिः स्यात्तदा न द्वय व्यव-
वतिष्ठते नीलस्वलक्षणं तत्संवेदनं चेति, तयोरेक्यापेक्षिकत्वाद्विशेषणविशेष्यत्वविशेष्यत्वाविवत् । तथा हि । ययो सर्वथा परस्परपेक्षाकृता
सिद्धिस्तयोर्न न्यवस्था । यथा परस्परान्वयो सति हि द्रव्यमानयो । तथा च नीलवद्वेदनयो सर्वथापेक्षाकृता सिद्धिः । इति तद्व-
यमपि न व्यवतिष्ठते । न हि नील नीलवेदनानपेक्षं सिध्यति, तत्त्वावेद्यत्वप्रमत्नात् सविभिष्टत्वाच्च यस्तुव्यवस्थानस्य । नापि नीला-
नपेक्ष नीलवेदन, तस्य तस्मादात्मत्वाभोगमादन्यथा निर्विपर्यत्वापेक्षे । इत्यन्यतराभावे ज्ञेयत्वाज्यभायाद्व्यवस्थान स्यात् ।

नियतमुद्धिधिपयस्त्वस्य हेतोर्विरुद्धत्व प्रसिद्धानि, यस्य कथयिष्येपेक्षिकत्वेन व्याप्तात्वात् प्रत्यक्षमुद्धिप्रतिमासित्ववत् । तथो नैतावेकान्तौ
पठेते, वस्तुव्यवस्थानाभावादानुपपन्ना ॥७३॥ ॥ अयेदं पञ्चमपरिच्छेदतात्पर्यविवरणम् ॥

सदेहं खेळन्तं शिशुपु पशुयेलं घृतजय-सृहेलं घेताले तनुविजितताले प्रवदतम् ॥

पथिप्रापां मुष्टिं जनितजनतुष्टिं स्वाह्वये, महावीर घीर गुणगणगभीर प्रणिदधे ॥ १ ॥

अहीन्द्रः पाताले स्वफणतनुसङ्कोचमकरोद्, ययुर्दिगूनागास्ते क्वचन गिरयः पेतुरमितः ॥

यदंगैः सहृदायलति सुरशेले परमिला, स्थिता यन्माहात्म्यात्तमिह जिनवीर प्रणिदधे ॥ २ ॥

पञ्चमे सापेक्षत्वानपेक्षत्वं स्याद्वादसिद्ध्यर्थमुपक्रमः । अपेक्षानुद्धाविति व्यावर्चकव्यावर्त्यत्वाद्यपेक्षाजनितविकल्पपुद्गा-
वित्यर्थः । यथापेक्षिकसिद्धिः स्यादिति सर्वत्रेति शेषः । नीलस्यलक्षणं तत्सर्वेदनं चेति, तयोरपि सर्वकुक्षिप्रविष्ट-
त्वादिति भावः । तयोरप्यापेक्षिकत्वादिति आपेक्षिकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । नहि नीलमित्यादि, यद्यप्येवमेकस्योत्प-
त्तावन्यस्य च श्रृङ्गावपेक्षेति नैकरूपेणापेक्षाविपयत्व द्वयोः, तथापि निश्चयापेक्षया तथात्व भावनीय, प्रसङ्गस्य वस्तुस्थित्य-
नपेक्षत्वात् । परस्परापेक्षैकान्तधियोपाविति, यद्यप्येतदूपाय न सौगत प्रति सङ्गच्छते, सर्वत्र तेन परस्परापेक्षैकान्तान-
स्युपगमात्, सद्गुलनात्मकविकल्पज्ञान एव तेन तत्स्वीकारात्, तथापि घर्षधर्मिभावादेः स्वरूपद्वयानतिरिक्तत्वाच्चदुभयग्राहि-
दर्शनेऽपि परस्परापेक्षत्वमापाद्य च प्रत्येवेदमिति बहवः । सविकल्पग्राह्यमेव सर्वमिति शुब्दनयचिद प्रतीति तु सम्मत्यनु-
सारिणः । भाष्ये तद्विमाचिति । इमौ दूरासन्नभावौ, इतरेतराभयवोपानुपद्भाविविनि दूरप्रतिपत्तावासन्नस्य प्रतिपत्तिस्त-

अष्टमह्वी
विवरणम् ॥

॥३०२॥

अतिपत्तौ च तमेवैवमित्यर्थः । उत्पत्तिपक्षेऽपि दूषेक्षावृद्ध्याग्नस्त्याग्नौषधेऽप्युद्धा च दूष्यन्त्योष्येनेत्योन्याययो
भाषनीयः । अन्यथा नृपों धर्मधर्मिणां स्वतः सिद्धयमात्रे, अपेक्षेत्तान्तो धर्मधर्म्यादीनामपेक्षापुदिश्रापत्वे सान्तः । नन्व
कथञ्चिदिति धर्मधर्मित्वादिना प्रतिनिगनवृत्तिपयन्नम्यापेक्षित्वेन व्याप्यतादित्यर्थः । प्रत्यक्षवृत्तिप्रतिनिगमित्यव-
दिनि प्रत्यक्षवृत्तिप्रतिभातदूस्वामव्यवदित्यर्थः ॥ ७३ ॥

विरोधादोभयैकात्म्यं स्याद्धादन्यायविद्धियाम् । अवान्यतेनान्तेऽप्युक्ति-नोवाच्यमिति युज्यते ॥ ७४ ॥
अनन्तैकान्त्योलुगपित्वा ता भूमिप्रतिपत्ता गन्तव्येमान्यव स्यात्तन्तापत्तात् । एतन्मिनेत्येवमिति कृतं विदितं, गन्त-
व्याभ्यामतभिषेयत्वौ कान्त्यव ॥ ७५ ॥ इति कर्तव्यार्थोऽन्तेनान्त्योऽनित्यमिति युज्यते कान्त्यवमार्तमान्यार्थः -

धर्मधर्म्यविनाभावः सिध्यत्यन्योन्यवीक्षया । न स्वरूपं स्वतो येतत् कारकज्ञापकाप्तवत् ॥ ७५ ॥

धर्मधर्मिणोर्मिणाभावेन्योन्यायेऽथैव मिथ्यादि, न तु गन्तव्यं, ननु पूर्वविराज ॥ एतौ केचित् कान्त्यवमिति
मासान्त्येति वक्तव्यमस्त्वं भेदोऽन्योन्यायप्रत्यक्षमिति वक्तव्यं । इति गोपि वक्तव्यः । ननु गन्तव्यः कान्त्यवमिति वक्तव्यं ।
न केवलं मामान्यतिथेयोः स्वत्यक्तमपेक्षित्वमप्यनित्यतात्तन्तं । एतन्मिद्वयमिति नु धर्मधर्मिणोरिति गुणगुण्यार्थस्त्वर्थः
कृत्यकर्तृनोध्ययोगस्य [कारकज्ञातृकर्तृत्वान्तापत्तौ योऽपेक्ष्यते] । न हि तद्विराजं वक्तव्यं कान्त्यवमिति वक्तव्यमिति
उभयामस्यप्रत्यक्षम् । नापि कर्तृत्वजन्यद्वयः कर्तृत्वजन्यद्वयो वा परममपेक्ष्यते, इत्युक्तं कर्तृत्वजन्यद्वयमिति वक्तव्यमिति
कर्तृत्वप्रतिपत्तिमभिगम्यमानतात् । एतेन गोपयोग्यत्वोः धर्मधर्म्यमिति वक्तव्यं कान्त्यवमिति वक्तव्यं । एतन्मिद्वयमिति वक्तव्यमिति वक्तव्यमिति

इत्यभिहितम् । तद्वत्सकलधर्ममिभूतानामर्थाणां ' (१) स्यादापेक्षिकी सिद्धिः, तथा व्यवहारान् । (२) स्यादनापेक्षिकी पूर्वप्रसिद्धस्वरूपत्वान् । (३) स्यादुभयी क्रमार्पितव्यात् । (४) स्यादवच्छया, सद्यर्पितव्यात् । (५) स्यादापेक्षिकी चावच्छया च, तथा निश्चयेन सहार्पितव्यात् । (६) स्यादनापेक्षिकी चावच्छया च, पूर्वमिद्वत्त्वमद्यर्पितव्यात् । (७) स्यादुभयी चावच्छया च, क्रमाश्रमार्पितोभयात् । ' इति मप्रमङ्गीप्रक्रियां योत्वयेन्नवविशेषवशादविकट्यो पूर्ववत् ॥ ७६ ॥

अपेक्षिकान्तादिप्रपलगरलोद्रेकदलिनी, प्रवृद्धानेकान्तामृतसर्नपेकानवरतम् ॥

प्रवृत्ता धामेपा सकलयिकलादेक्षवधतः, ममन्ताद्भद्र वो दिक्षतु मुनिपस्याऽमलमतेः ॥ १ ॥

॥ इत्यातमीमासालङ्कृतौ पञ्चमः परिच्छेदः ॥

' धर्मेत्यादि ' धर्मधर्मिणोर्न पिना भावो यस्येति व्युत्पत्त्याऽविनाभावो व्यवहारोऽन्योन्यवीक्षयाऽन्योन्यापेक्षया, सिद्ध्यति । ननु स्वरूपं, हि यतः, एतत् स्वरूप, कारकज्ञापकाङ्गवत् कर्तृकर्मबोध्यबोधकत्वं स्वत एव सिद्धं, तथा च धर्मधर्म्यादिः स्वरूपतोमपेक्षत्वं व्यवहारतश्च मापेक्षत्वंमित्यनैकान्त एव विजयत इति कारिकामहेपार्यः । ' तद्वत् सकलैस्त्यादि ' यद्यपि केचिद्भावाः प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्याः केचिन् स्वतः सिद्धा इत्येव विषयविभागेन-सापेक्षानपेक्षभावोऽन्यत्र शरावक-पूर्वगन्धन्यायेन पूर्वाचार्यैर्व्यवस्थापितः, तथापि स प्रातिस्विकरूपापेक्षया, धर्मधर्मिभावादिना तु सर्वत्र तद्व्यभिचारेव सिद्ध्यतीत्येतत्तात्पर्यम् । अथ व्यवहारस्य सापेक्षत्वेऽर्थस्य कुत आपेक्षिकत्वमिति चेत्, व्यवहियमाणस्यरूपेण तस्यापि तदविरोधात्, अत एव अभावो न न प्रतियोगिकः, किन्तु तद्व्यवहार एवेति मीमांसकमतमपास्तम् । अभावव्यवहारे प्रतियोगिज्ञानञ्-

पत्रेपि चिकित्सादावागमपेक्षणात्, आगमवाधितपक्षस्यानुमानस्यागमकत्वाच्च, परब्रह्मणः शास्त्रादेव सिद्धेः, प्रत्यक्षानुमानयोरविद्या-
विवर्तविषयत्वादागमविषये सन्मात्रात्मनि परमात्मान्येव प्रमाणत्वव्यवहरणात् । अत्राधिताश्रिते शास्त्रोपदेशाः ' सर्वं खल्विदं ब्रह्म '
इत्यादयः, प्रत्यक्षानुमानयोस्तद्विषयत्वेन तद्वाधकत्वायोगात् ' इति, तेषां विरुद्धार्थमतान्यपि शास्त्रोपदेशेभ्यः सिध्यन्तु, विज्ञेया-
भावात् । सम्यगुपदेशेभ्यस्तत्त्वसिद्धिरिति चेत्, तर्हि युक्तिरपि तत्त्वसिद्धिनिबन्धनं, तत् एव तेषां सम्यक्स्वनिर्णयात्, अदुष्टकारणजन्यत्व-
बाधवर्जितत्वाभ्यां तदुपगमात् । न चैते युक्तिनिरपेक्षाः, परस्परविरुद्धार्थतत्त्वसिद्धिप्रसङ्गात्, परब्रह्मण एवापौरुषेयादागमात्सिद्धिर्न
पुनः कर्मकाण्डस्यैश्वरादिप्रवादस्य चेति नियामकाभावात् । कथं च श्रौत्रप्रत्यक्षस्याप्रमाणत्वे वैदिकशब्दस्य प्रतिपत्तिर्यतस्तदर्थनिश्चयः
स्यात् ? प्रमाणत्वे कुतोनुमानाभावे संवादविसंवादाभ्यां प्रमाणेतरसामान्याधिगमो यतः किंचिदेव श्रौत्रं प्रत्यक्षं प्रमाणं नान्यदिति
व्यवतिष्ठेत् ? ततः कुतश्चिदागमात्तत्त्वसिद्धिमनुरुध्यमानेन प्रत्यक्षानुमानाभ्यामपि तत्त्वसिद्धिरनुमन्तव्या, अन्यथा तदसिद्धेः । प्रत्य-
क्षानुमानाभ्यामेव तत्त्वसिद्धिर्नागमादित्यपरे, तेषां न सत्यवादिनः, ग्रहोपरागादेस्तत्त्वफलविज्ञेयस्य च ज्योतिःशास्त्रादेव सिद्धेः । न च
प्रत्यक्षानुमानाभ्यामन्तरेणोपदेशं ज्योतिर्दानादिप्रतिपत्तिः । सर्वविदः प्रत्यक्षादेव तत्प्रतिपत्तिरनुमानविदां पुनरनुमानादपीति चेत्, न,
सर्वविदामपि योगिप्रत्यक्षात्पूर्वमुपदेशाभावे तदुत्पत्त्ययोगादनुमानाभाववत् । ते हि श्रुतमयी चिन्तामयी च भावनां प्रकर्षपर्यन्तं प्रापय-
न्तोतीन्द्रियप्रत्यक्षमात्मसात्कुर्वते, नान्यथा । तथाऽनुमानविदामपि नात्यन्तपरोक्षेष्वर्थेषु परोपदेशमन्तरेण साध्याविनाभाविसाधनधर्म-
प्रतिपत्तिः संभवति, सर्वज्ञत्वप्रसङ्गात् इति चिन्तितमन्यत्र । ततो नेताव्येकान्तौ युक्तौ ॥ ७६ ॥ (अथ पृष्ठप० विवरणम्)

मन्थशुब्धानर्णवामभः सजलजलधरोत्तुङ्गगङ्गाप्रवाहध्वानस्पद्धर्विधायी प्रसरणरसतो व्याप्नुवन् दिग्विभागान् ।

रागत्वाग्रहात्, स्वविशेष्यसमवेतत्वसम्बन्धेन तस्य पद्मरागत्वप्रत्यक्षहेतुत्वे सदृशपद्मरागद्वयस्थले तदविशेष्यसन्निकर्षेणापि पद्मरागत्वप्रत्यक्षापत्तेरुक्तोपदेशस्य तत्रानुयोगे च पद्मरागतदन्यसंशयनिवृत्त्यर्थं तदाश्रयणस्योपदेशात्पदरागं साक्षात्करोमि न तूपमिनोमीत्यौत्तरकालिकानुभावाकारस्यानुपपत्तेश्च, तस्मादुक्तोपदेशस्य रूपविशेषे पद्मरागत्वव्याप्तिग्राहकत्वेन रूपविशेषग्रहस्य च समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या पद्मरागत्वप्रकारकप्रत्यक्षे हेतुत्वेनोपयोगादूपविशेषवान् पद्मराग इत्यस्यैकोपयोगत्वे निश्चितापायत्वं, भिन्नोपयोगत्वे च सङ्कलनज्ञानात्मकत्वं कररेखाविशेषवान् शतवर्षजीवीतीत्यतोऽयं शतवर्षजीवीति ज्ञानस्येत्यभेदोपपत्तेरिति परिचितस्याद्वादरत्नाकरोपनिषदो वयं पश्यामः । रूपविशेषरेखाविशेषादिग्रहाणामननुगतत्वात्पद्मरागत्वप्रकारकप्रत्यक्षे स्वजन्यमण्युद्देश्यकपद्मरागत्वविधेयकग्रहोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकग्रहविषयत्वसम्बन्धेनोपदेशत्वेनैव हेतुत्वं युक्तमित्ययमपि साम्प्रदायिकमतनिष्कर्षस्तात्किंचेतसः प्रीतिकर एवेति ध्येयम् । अपरे इति बौद्धादयः, तेऽपि हेतुवादप्रविष्टा इव मन्तव्याः । प्रमाणस्यापि सतः प्रत्यक्षस्य तैरनुमानैकप्राणत्वाभ्युपगमात्, यत्रैव जनयेदित्यादिन्यायेनानुमाननिश्चित एवार्थे तत्प्रामाण्यव्यवस्थितेति मन्तव्यम् ॥ ७६ ॥

विरोधान्नोभयैकात्म्यं स्याद्वादन्यायविद्विषाम् । अवाच्यतैकान्तेऽप्युक्तिर्नावाच्यमिति युज्यते ॥७७॥

युक्तीतरैकान्तद्वयाभ्युपगमोपि मा भूत्, विरुद्धयोरेकत्र सर्वथासंभवात्, स्याद्वादन्यायविद्विषां कथंचित्तदनभ्युपगमात् । तदवाच्यत्वेपि पूर्ववत् स्ववचनविरोधप्रसङ्गः ॥७८॥ सम्प्रति युक्तीतरानेकान्तमुपदर्शयन्ति ।

वक्तव्यनासे यद्धेतोः साध्यं तद्धेतुसाधितम् । आसे वक्तारि तद्वाक्या-त्साध्यमागमसाधितम् ॥७८॥

कः पुनरतोऽनामत्र ! यस्मिन् सति वाक्यारसायित्वा साध्यमर्थवत्स्वभावात् साधितं स्वादेतोस्तु यत्साध्यं तदेतुसाधितमिति
 विभागः सिध्यतीति चेदुच्यते,—यो यत्राविसर्वाद्क स तत्रासत्त्वतोऽपरोऽप्याहः । का पुनरविसर्वाहो येनाविसर्वाद्क स्यात् ! तत्त्वप्रति-
 पादनमविसर्वाहः, तदर्थमानात् । तदर्थमात्रं पुनः प्रस्तुटन्यवसायरूपं साक्षादसाक्षाद्वावसीयते, परमार्थसत्त्वस्य सप्तयविपर्ययोसान्वय-
 वसावव्यप्येव फलत्वात् । तत्राविसर्वाद्क एवात इत्यवपायते । अन्ताप्तस्तु कदाचिदपि विसर्वाद्क उच्यते, यथार्थज्ञानाविगुणस्य
 विसर्वाद्कत्वायोगात् । तेनानीन्द्रिये ज्ञेयमिन्द्रियो वा अस्तिमात्रावच्छन्नी चेवाप्तस्तार्थ्यपरिज्ञानाद्यथागतवत् । नात्र निदर्शनं साधनबर्मा
 विकृतं, तथागतस्य अत्यर्थधर्मोपरिज्ञानात् । बुद्धादेर्योगोपपत्तौ भवामोहादेव केवलात् ' इति स्वयमभिधानात् । न पासिद्धो हेतु-
 ज्ञेयमिन्द्रियावेनो अत्यर्थपरिज्ञात्वात् सर्वथाप्यसंभवात् । तद्वि प्रत्यक्षं वा भौतं वा स्यात् ! न सावत्त्वत्वं, दत्तासर्वज्ञत्वात्, अविमात्रा-
 वच्छिन्नत्वत्वात् । न हि वादतोऽतीन्द्रियार्थमात्रमस्ति दोषावरणक्षययसिदायमावात् । न हि प्रसिन्नित्वदोषावरणक्षयमात्रे सत्यपि धर्मो-
 धर्मोद्विषासाक्षात्करणं पुच्छं, तस्य तत्परिक्षयासिद्धयेहेतुत्वेन व्यवसायित्वत्वात् । नापि भौतं तदर्थपरिज्ञानं, अत्यविसर्वादात्पूर्वमसिद्धेः ।
 अतोः परमार्थयित्त्वं, तदः अन्तेरविसर्वादनमित्यन्योन्यसंभितम् । न ह्यप्रसिद्धसत्वादायाः अतोः परमार्थपरिज्ञानं ज्ञेयमिन्द्रियोः संभवति,
 अतिप्रसङ्गात् । नापि परमार्थविरुद्धमन्तरेण तत्त्वप्रतिपादनसंभजनमविसर्वादनं, यतोऽन्योन्याभरणं न स्यात् । ननु त अन्तेरविसर्वादात्प्रा-
 माण्यम् । किं तर्हि ! सत एव । एतो न दोष इति चेत्, सतः अन्तेर्न वै प्रामाण्यमेवेतत्वाद् घटवत् । सन्निकर्षोद्विगिरनेकान्ति-
 कत्वमुच्छं, तत्राप्रामाण्यान्मुपगमान्मुक्यरूपत । अद्यापि कथयित् तत्राप्रामाण्यं स्यादविसर्वादादभ्युत्पत्त्यात् । सन्निकर्षोद्विगिरविसर्वादादज्ञानकार-
 णत्वेन तयोपपारसिद्धिरिति मन्येमहि । तथापि अन्तेरुच्छमेव, तदभावात् । तेनोपपारआत्रमपि न स्यात्, तदर्थमुद्विगिरागण्यासिद्धेः ।

न हि श्रुतिरविसंवादिज्ञानस्य कारणं येनोपचारतः प्रमाणं स्यादिति निवेदितं प्राग्-भावनादिश्रुतिविषयाविसंवादकत्वनिराकृतिप्रस्तावे । आप्तवचनं तु प्रमाणव्यपदेशभाक्, तत्कारणकार्यत्वात् । प्रमाणकारणकं हि तत्, तदतीन्द्रियार्थदर्शनोत्पत्तेस्तदर्थज्ञानोत्पादनाच्च प्रमाणकार्यकम् । नैतत् श्रुतेः संभवति, सर्वथाप्तानुक्तेः पिटकत्रयवत् । वक्तृदोषात्तादृशोऽप्रामाण्यं तदभावाच्छ्रुतेः प्रामाण्यमिति चेत्, कुतोऽयं विभागः सिध्येत् ? पिटकत्रयादेः पौरुषेयत्वस्य स्वयं सौगतादिभिरभ्युपगमाद्वेदवादिभिश्च श्रुतेरपौरुषेयत्वोपगमादिति चेत्, सोयमभ्युपगमानभ्युपगमाभ्यां कचित्पौरुषेयत्वमन्यद्वा व्यवस्थापयतीति सुव्यवस्थितं तत्त्वम् । एतेन कर्तृस्मरणाभावादयः प्रत्युक्ताः । स हि श्रुतौ कर्तृस्मरणादिमन्त्रद्वष्टृकर्तृकसमानत्वाद्यभावमभ्युपगममात्रादवस्थापयति तद्भावं चेतस्मानभ्युपगमात् । न च तथा तत्त्वं व्यवस्थितिप्लुते, वेदेतरयोरविशेषात् । इतरत्र बुद्धो वक्तुमिति कथं न समानम् ? यथैव हि पिटकत्रये बुद्धो वक्तुमिति सौगताः प्रतिपाद्यन्ते तथा वेदेऽपि ते अष्टकान् काणादाः, पौराणिकाः कमलोद्भवं, जैनाः कालासुरं चत्वारमनुमन्यन्ते । सुदूरमपि गत्वा तदङ्गीकरणेतरमात्रे व्यवतिष्ठेत् श्रुतिवादी, प्रमाणवलात्तदवक्तृकत्वस्य साधयितुमशक्तेः । स्यान्मतं “यद्वेदाध्ययनं सर्वं तदध्ययनपूर्वकम् । वेदाध्ययनवाच्यत्वा-दधुनाध्ययनं यथा ॥१॥ इति प्रमाणाद्देहे वक्तुरभावो, न पुनरभ्युपगममात्रात्” इति तदयुक्तं, पिटकत्रयाद्यावपि तत् एव वक्तृभावप्रसङ्गात् । वेदाध्ययनवदितरस्यापि सर्वदाध्ययनपूर्वाध्ययनत्वप्रकृतौ न वक्तृत्वं वक्तृभाववत्तु कर्तुमिति भावा-दध्ययनवाच्यत्वस्यानैकान्तिकत्वं न स्यात् । वेदविशेषणस्याध्ययनवाच्यत्वस्यानैकान्तिकतेति चेत्, तर्हि पिटकत्रयादिविशेषणस्य वेदादावसंभवादव्यभिचारिता कथं न भवेत् ? तथा च वेदवेदवेदस्याप्यपौरुषेयत्वं प्रागाण्यनिवन्धनं याज्ञिकानां प्रवर्तकं स्यात् वा वेदेऽपि, विशेषाभावात्, दुर्भेजदुःश्रवणादीनामस्मदाद्युपलभ्यानां तदतिशयान्तराणां च शक्यक्रियत्वादितरत्रापि, परोक्षाया

मन्त्रशक्तेरपि दर्शनात् । न ह्यार्यवर्णानामेव मन्त्राणां शक्तिरुपलभ्यते, न पुनः सौगवादिमन्त्राणामिति शक्यं वक्तुं, प्रमाणवाचनात् । वैदिका
एव मन्त्रा परत्रोपयुक्ता नृक्षिमन्त्र इत्यप्ययुक्तं, प्रावचनिकं यव वेदेपि प्रयुज्य इत्युपपत्तेस्तत्र भूयसांमुपलब्ध्यात् समुद्राद्याकरेषु रत्न-
वत् । न हि किमन्यपि रत्नानि राजकुलाद्युपलभ्यमानानि वज्रस्यान्येव, तेषां रत्नाकरादिभ्य एवानयनात् तद्वत्त्वसिद्धेर्भूयसां तत्रोत्पत्ति-
र्दर्शनात् । तद्वत्त्ववचनैकदेशविर्यानुवादादेव सकलमन्त्राणां समुद्रविविस्तीर्णात्, न पुनर्वैश्वानरादिनामात्रादिति युक्तमुत्पत्त्यामः । वैदिकानादि-
त्वात्पौरुषेयत्वाच्च तन्मन्त्राणामेवाविसर्वादकत्वं संभवतीति चायुक्तं, तद्वत्त्वसिद्धेः । सिद्धेपि तदनादित्ये पौरुषेयत्वाभावे वा कथमविसर्वा-
दकत्वं प्रत्येकम् ? न्तेच्छक्यपदद्वारादेवकारो बहुलमुपलभ्यात् तेन तस्य क्वचिद्वारात् । एतेन वैदेकदेशेन स्वयमप्रमाणतयौपगतेना-
नादित्वस्यापौरुषेयत्वस्य चानैकान्तिकत्वमुक्तम् । किं च कारणदोषनिवृत्ते कार्यदोषासाधक्यनावां पौरुषेयत्वेयं वचनस्य दोषनिवृत्ति
कर्तुर्वाविदोपस्थापि संभवात् ' दोषावरणयोर्दोषा ' इत्यादिना संसाधनात्, न पुनरपौरुषेयस्य, तद्वत्त्वमुक्त्यादुभौवृणां रणगदि-
मत्वाद्यीतरागत्य कस्यपिद्वनभ्युपगमात्, सर्वथाप्यपौरुषेयस्य तदुपगमेन विरोधात् । नेतरस्य, कथचित्पौरुषेयस्य तद्विरोधात् । इति
निश्चयः नमेता, त्रिविप्रकृतस्यापि निर्णयोपावप्रतिपादनादिति । वक्तुगुणोपेक्षं वचनस्याविसर्वादकत्वं वक्तुर्ज्ञानवत्, विसर्वादस्य वदो-
पानुविधानात् । यथैव हि वक्तुर्ज्ञानस्य सादृश्यं मिथ्यादर्शनादिकमपेक्ष्य वदोपेक्षं मिथ्यादर्शनादिकमपेक्ष्य विसर्वादकत्वं
चोपपद्यते, तथा वक्तुगुणं यथार्थज्ञानादि द्रोपे च मिथ्याज्ञानादिकमपेक्ष्य वदोपेक्षं विसर्वादकत्वं चेति निश्चितं महाशाले । ततोऽ-
नाप्यपनामार्थज्ञानमन्यरूपवर्धनवत् । न हि ज्ञानमन्यो रूपं वक्ष्यितुमीदृशं परस्मै । वधानासौपि नार्थं ज्ञापयितुमितिप्रसङ्गात् । एवम-
पौरुषेयस्य वचनस्य पौरुषेयस्य च गुणवद्रूपकत्वं कारणदोषावाभिर्दोषत्व समानमविज्ञयासंभवात् । तत्र यदेव युक्तियुक्तं तदेव प्रति-

पतुं प्रतिपादयितुं वा शक्यं कथंचित्पौरुषेयत्वं, न तु सर्वथाऽपौरुषेयत्वं, तस्य युक्तियुक्तत्वाभावात् तद्युक्तीनां तदाभासत्वसमर्थनात् । तत्रापौरुषेयत्वेऽपि वा वेदे-यदेव युक्तियुक्तं तदेव प्रतिपत्तुं प्रतिपादयितुं वा शक्यं वचनमभिहिंस्य भेषजं द्वादश मासाः संवत्सर इत्यादिवत् । नाभिहोत्रादिवाक्यसाधनं, तस्य युक्तियुक्तत्वविरोधात् । सिद्धे पुनराप्तवचनत्वे यथा हेतुवादस्तथाज्ञावादेऽपि प्रमाणं, तदाप्तवचनत्वाविरोधात् । ननु चापौरुषेयत्ववदासासनमध्यशक्यव्यवस्थं, तस्यैव ज्ञानुमशक्तेः, सारागस्यापि वीतरागवशेष्टोपलभ्यमाप्त इति प्रतिपत्त्युपायासत्त्वात् । तस्य शासनमिति व्यवस्थापयितुमशक्तेरित्यपरे । उक्तमत्र सर्वैकान्तवादानां स्याद्वादप्रतिहतत्वादिति । युक्ति-शास्त्राविरोधिवाक्यत्वाद्धिनिर्दोषोयमिति शक्यं निर्णेतुं, दोषवानयमिति च, दृष्टेष्टविरोधवचनत्वात् । तत्रानिश्चितवचनविशेषस्य कस्य-चिद्वीतरागत्ववैतराभ्यां संदेहेऽपि निश्चितवचनविशेषस्य शक्यमाप्तत्वं व्यवस्थापयितुम् । तत्राभिः साक्षात्करणादिगुणः 'सूक्ष्मान्तरित-दूरार्थाः कस्याचित्प्रत्यक्षा' इत्यादिना साधितः । संप्रदायाविच्छेदो वा । सर्वज्ञादागमस्तदर्थानुष्ठानात् सर्वज्ञ इति सुनिश्चितासंभवद्वाध-कप्रमाणत्वासिद्धः प्रवचनार्थस्य, अन्यथान्धपरम्परया प्रतिपत्तेः । न ह्यन्वेनाकृष्यमाणोन्धः स्वेष्टं मार्गमास्कन्दति नाम । न चैवं संप्रदा-याविच्छेदे परस्परश्रयणं, कारकपक्षे वीजाङ्कुरादिवदनादित्वात्तस्यानवतारात् । ज्ञापकपक्षेऽपि परस्मात् स्वतःसिद्धात्, पूर्वस्य ज्ञप्तेर्नतरे-तराश्रयणं, प्रसिद्धेनाप्रसिद्धस्य साधनात् । तदेवं स्यात्सर्वं हेतुतः सिद्धं करणाप्तवचनानपेक्षणात्, स्यादागमात्सिद्धमक्षलिङ्गानपेक्षणात् । स्यादुभयतः सिद्धं, क्रमार्पितद्वयात् । स्यादवक्तव्यं, सहापितद्वयात् । शेषभङ्गत्रयं च पूर्ववत् । इति सप्तभङ्गीप्रक्रिया योजनीया ॥७८॥

नैकान्ताद्देतुवादः प्रभवति सकलं तत्त्वमुत्तेतुमेक—स्तद्वन्नाहेतुवादः प्रवद्(भव)ति विहितशेषशङ्ककलापः ।

इत्यार्याचार्यवर्या विदधति, निपुणं स्वाभिन्नस्तत्त्वसिद्धौ स्याद्वादोत्तुङ्गसौधे स्थितिमलधियां प्रस्फुटोपायतत्त्वे ॥ १ ॥

इत्याप्तमीमासालंकृतौ पष्ठः परिच्छेदः ।

वक्तव्येनाप्त इति, वक्तव्येनाप्त इति, साध्यं तदनाप्तत्वब्रह्माभावकालीनतदाकथजन्यबोधविषय, यद्धेतोः
 ग्रामाण्यनिश्चयहेतोः, सिद्धयतीति शेषः, निवृत्तग्रामाण्यसंशयाधीनसंशयक भवतीत्यर्थः, तद्धेतुसाधितमुच्यते, आर्से' आसत्त्वेन
 निश्चिते वक्तारि, तद्वाक्याचक्षाकथजन्यज्ञानविषयः, साध्यमुद्देश्यसिद्धिकर्मर्यनात्, स्वत एव निवृत्तसशयत्वावागमसा-
 धितमुच्यते, आसत्त्वानाप्तत्वब्रह्म रागद्वेषमोहादिरूपदोषाभावतत्सद्भावाभ्यामन्येन वा सुपरीक्षितेन लिङ्गेनेति श्रेयम् । वस्तुतः
 सर्वत्र यथार्थवस्तुजातीयत्वेनाप्तत्वब्रह्म, अत एव " कथाकथ्ये परिनिहितस्य ठाणेशु पचसु ठिअस्स सजमतवहगस्स ऊ
 अविगप्पेण तहफारोपि' निर्मुक्तिगायया कथ्याकथ्यपरिनिष्ठितत्वादिगुणकदम्बकनइकत्तवचनेऽविकल्पेन तथाकारविधाने तदि-
 तवचने विकल्पप्राप्तावपि सविप्रपाधिकवचने एकान्तत एव तथाकारः ग्रामाण्याभ्युपगमरूपो विधेयः, तदितरययोकगुणाभाव-
 यद्वस्तुवचने तु यथा हेतुयाद मजनयेति व्यवस्थितविकृत्यो व्याख्यातस्त्वान्त्रिकैः, अभ्यधिष्महि चैतत् संवादिसामान्यारीप्र-
 करणे "इयरमि विगप्पेण सो य विगप्पो वयहिओ एत्तो। सविग्गे गीयम्मि य तहएव अण्णत्थ शुत्तिपमे ॥१॥ त्ति, शाक्यक्रि-
 यत्थावितरत्रापीति, पिट्ठत्रयेऽपि वस्तु शक्यत्वादित्यर्थः । विद्यानुवादादेव विद्याप्रवादापूर्वादृतशास्त्रादेव, ' एतेनेति '
 मीमांसकस्य कार्येऽप्य एव बोदनायाः ग्रामाण्यादर्थवादर्पयत्रैकदेशेऽविसवादकत्वायोगादनैकान्तिकत्व स्फुटयेवेति यावः । न
 पुनरपौरुषेयस्येति, अपौरुषेयस्य पुनः संसाधनाभावादित्यन्वयो न्युत्पत्तिविशेषात्, ईदृशि स्थले प्रकृत्यर्थान्वितनञर्थविमत्त्यर्थ-
 योरन्वयस्वीकारात्, एवमग्रेऽप्युपयुज्य योन्यम् । अत एव न्यायचतुर्थाध्याये "नानुपसृद्य प्रादुर्भावात्" इति श्रेयस्नुपसृद्य प्रादु-

भावाभावादित्यर्थः, “तेषां मोहः पापीयानामूढस्येतरोत्पत्तेः” इति सूत्रे च तेषां रागद्वेषमोहानां मध्ये मोहः पापीयान् बलवद्द्वेषविषयोऽमूढस्य रागद्वेषानुत्पत्तेरित्यर्थो व्याख्यात इति बोध्यम् । तस्य युक्तियुक्तत्व-विरोधादिति ‘न हिंस्यात् सर्वाभूतानीत्यादिसामान्यश्रुत्युपपृंहकतर्कविरोधादित्यर्थः । स्यात् सर्व हेतुतः सिद्ध-मित्यादि, ननु कथमेतत् कात्स्न्येन हेतुसिद्धत्वाद्यभिधानं घटते, हेतुसिद्धागमसिद्धानामर्थानामवान्तरविभागेनैव व्यवस्थित-त्वात्, तदाह सम्मतिकारः—“दुविहो धम्मावाओ अहेउवाओ अ हेउवाओ अ, तत्थ उ अहेउवाओ भविया भविआदओ भावा ॥ १ ॥” अस्या अर्थः—धर्माणामस्तित्वादीनामासमन्ताद्वादस्तत्प्रतिपादक आगमोऽहेतुवादो हेतुवादश्चेति द्विधा, तत्र प्रमाणान्तरानवगतार्थप्रतिपादक आगमोऽहेतुवादः, तद्विपरीतो हेतुवादो, हेतोर्हेतुपरिच्छिन्नस्य चादो हेतुवाद इति व्युत्पत्तेः, तत्र त्वहेतुवादो भव्याभव्यत्वादयो भावाः, विषयाध्यवसानेन विषय्यभिधानमेतत् भव्याभव्यत्वादिप्रतिपादक आगम इत्यर्थः । नह्ययं भव्योऽभव्यो वेत्यत्रास्मदादीनां प्रमाणं प्रवर्त्तते, न च तद्विभागप्रतिपादकं वचनं यथार्थम् अर्हद्वचन-त्वादित्यनुमानप्रवृत्तेर्व्याधातः, वचनविभागावच्छेदकत्वेन तत्प्रवृत्तावपि स्वातन्त्र्येण तदप्रवृत्तेः, तथा च भव्याभव्यत्वादयोऽहेतुवादसिद्धाः, अन्ये च हेतुवादसिद्धा इति, व्याख्या प्रकृतसप्तमङ्गी न युक्तेति चेत्, मैवं, स्याच्छब्दमर्यादैव सर्वानुपपत्तिनिरा-सात्, अहेतुवादसिद्धस्याप्यर्थस्य तत्तद्धर्मिणि तत्प्रतिपादितलिङ्गेन हेतुवादत्वव्यवस्थितेः, तदुक्तं “सम्मतवेव-भवितो सम्मद्-सण नाणचरित्तपडिवच्चित्तसंपुज्जो । णियमा पुक्खंतकडोचि लक्खणं हेउवायस्स ॥१॥” प्रयोगश्चायम् भव्योऽयं सम्यग्दर्शनज्ञान-चारित्रप्रतिपत्तिसम्पूर्णत्वात् सम्प्रतिपन्नपुरुषवदिति, किं बहुना ? अहेतुवादसिद्धेऽप्यर्थे ततोऽनेकान्तात्मकत्वसाधिका निराकाङ्क्ष-

तात्पर्यार्थप्रतिपत्तिपर्यन्ताश्च या उपपत्तवस्ता हेतुवादसिद्धत्वमुपपादयन्ति, श्रुतमात्रेण ज्ञातस्याज्ञातप्रायत्वात्, ताश्चोपपत्तयः श्रुतो
 पयोगानन्यत्वाच्च श्रुतत्वव्याहृत्य इत्याद्युपपादित 'ज्ञानविन्दा' वस्माभिः । अत एव पदार्थप्रतिपत्त्यागमान् निश्चितमप्यर्थ
 सिसावयिषाधीनपक्षतयाऽनुमिन्वतेऽनुमानरसिकाः, मननसाध्यश्रद्धाविशेषेत्येवमेवोपपत्तेः, अत एव नियमतः पदकायश्रद्धा-
 नेऽपि विनवचनरुचिमन्वाद्बन्धतः सम्यग्दृष्टित्व, नतु भावतो, भावसम्यग्दर्शनस्य मकलनयविषयविवेचनसाध्यत्वादेकविधद्विवि-
 षादिपर्यायापरिच्छेदे तदनुपपत्तेरिति वदन्ति, तदाह सम्मतौ महात्मादी-नियमेण सद्वहो छकाए भावजो ण सर्वहह । हवी
 अपजवेतु वि सर्वहणा होइ अविमचा ॥ १ ॥ " अस्या अर्थः—नियमेन पदेवेत्यवधारणेन पदकायान् श्रद्धापि भावतो न
 श्रद्धात्, प्रकृतवर्मयटितसप्तमप्यसिद्धप्रकारताकषोधादिजनितसमूहालम्बनरूपेरेव प्रकृतवर्मभावश्रद्धापदार्थत्वात्, तदाह अपर्या-
 येण भङ्गान्तरसंवलनरहितेषु धर्मेण, अपरिमिकक्रमत्वात् श्रद्धाऽप्यविमकाऽसम्पूर्णा भवति, द्रव्यश्रद्धापर्ययसभा भवतीति यावत् ।
 अयमस्माक मनीषोन्मेषः । अन्ये त्वेवमुत्तरादं व्याचक्षते, हन्दि यतोऽयमेवविबक्षितपर्यायेण पुद्गलेष्वपि श्रद्धाऽविमक्ता एक-
 रूपा भवतीति, तथा च धूर्त्योत्तराद्विन्म्या जीवपुद्गलयोः सामान्यत एकस्यत्वोपदर्शनात्तदुभययटितनिकायपदैकैकान्तपाथाप-
 न्नाद्भूतानस्य द्रव्यसम्यक्त्यरूपत्वमेव जिनवचनाभिनिवेशद्वयायां, स्वामिनिवेशद्वयायां तु शुद्धात्मस्वरूपधर्मेण तन्मात्रविश्रान्ता
 न्तरङ्गरत्नत्रयवाधानिष्प्राप्त्यत्वरूपत्वमेवेति तदभिप्रायमप्यविरुद्धमेवाकलयामः । तदेवं विस्ताराद्वाक्यचिमेदेन हेतुवादाहेतुवाद-
 योर्व्यापकत्व व्यवस्थितम्, आहरणतरेष्वतदोपोपन्यासादिहेतुविस्तरस्तु मत्तुतोपदेशामृततरङ्गिणीतो बोध्यः, यथा तद्व्या-
 पकत्वे निःशङ्क चेत्तः स्यादित्युपरम्यते । व्यवहारतस्तु हेतुबहुलत्वात् प्रायो दृष्टिवादास्य आगमो हेतुवादः, तदितरथाहेतुवाद

उच्यते, तदपेक्षयाऽयं प्रज्ञापकविभागः सम्मतिसिद्धः—“जो हेतुवायपस्वस्मि हेतुओ आगमे य आगमिओ । सो समयपहा-
वओ सिद्धंतविराहगो अणोत्ति ॥१॥ ” अन्यस्य विराधकत्वं च प्रतिपादकवचस्य नास्थादिदोषोत्पादनादिति बोध्यम् ॥७८॥

“हेत्वागमान्यतरपक्षविपक्षभावाद् यदग्रथ्यते निविडमाशु कुयुक्तिजालम् ॥

तच्छेदनाय पटिमानमसौ विभत्ति स्याद्वादपद्धतिरनेकसुयुक्तिजालम् ॥ १ ॥

इति महोपाध्यायश्रीयशोविजयगणिविरचितेऽष्टसहस्रीविवरणे महातर्के षष्ठःपरिच्छेदः ॥

अथ सप्तमः परिच्छेदः ।

निर्दिष्टो यः शास्त्रे हेत्वागमनिर्णयः प्रपञ्चेन । गमयत्यष्टसहस्री संक्षेपात्तस्मिह सामर्थ्यात् ॥ १ ॥

अन्तरङ्गार्थैकान्ते बुद्धिवाक्यं मृषाखिलम् । प्रमाणाभासमेवात—स्तत् प्रमाणादृते कथम् ॥ ७९ ॥

अन्तरङ्गस्यैव स्वसंविदितज्ञानस्यार्थता वस्तुता, न वहिरङ्गस्य जडस्य प्रतिभासानर्हस्येत्येकान्तोऽन्तरङ्गार्थैकान्तः । तस्मिन्नभ्यु-
पगम्यमानेऽखिलं बुद्धिवाक्यं हेतुवादाहेतुवादनिवन्धनमुपायतत्त्वं सूर्येव स्यात् । यतश्च मृषा स्यादत एव प्रमाणाभासमेव, प्रमाणस्य
सत्यत्वेन व्याप्तत्वात्, मृषात्वेन प्रमाणाभासस्य व्याप्तेः । तच्च प्रमाणाभासं प्रमाणादृते कथं संभवेत् ? तदसंभवे तद्व्यवहारमवास्तव-
मेवायं स्वप्नव्यवहारमिव संवृत्यापि कथं प्रतिपद्यते ? तज्जन्मकार्यप्रभवचादिवैद्यवेदकलक्षणमनैकान्तिकमादर्श्यं, संवित्तिरेव स्पष्टशः

प्रतिभासमाना व्यवहाराय कल्प्यते इत्यभिनिवेशेऽपि प्रमाणं न्यूनम् । न हि प्रमाणाभावे वृजन्मताद्रूप्यतद्व्यवसायान् प्रत्येकं वेद-
 वेदकलक्षणं पक्षुणा समानार्थसमनन्तरवेदेनेन शुद्धिकायां रजताप्यवसायेन च व्यवचारयितुमीक्षाः, सह वा समानार्थसमनन्तर-
 ज्ञानेन कामलादुपहतपक्षुप शुद्धे शत्रे पीताकारज्ञानसमनन्तरज्ञानेन वा सौत्रान्तिकान्प्रति व्यभिचारि प्रतिदर्शयेत् । कथं वा कार्य-
 निमित्तकारणत्वं तद्वक्ष्येन यौगान्द्रत्वनैकान्तिकं व्यवस्थापयेत् ? कथं च कार्यकारणभावात्प्रथमं कार्यं काश्चित् वा तद्वक्ष्येन-
 तया व्यवस्थापयेत् ? इति च तद्विस्तरेण क्षणक्षः प्रतिभासमाना वेदवेदकारिव्यवहाराय प्रकल्प्यते इत्यभिनिवेश वा विदधीत ?
 यतो न प्रमाणं नृगम्यते । किञ्चास्य विज्ञानवर्तिनः संविदां क्षणिकत्वमन्यवेदत्वं नानासतानत्वमिति स्वतत्तावन्न सिध्यति, भ्रान्ते
 स्वप्नश्च । तद्वेदवेदनात्सर्वतः सिध्यतीति चेत्, न, क्षणिकत्वेनानन्यवेदत्वेन नानासतानत्वेन च नित्यत्वेन सर्ववेदत्वेनैकत्वेनैव परमज्ञानः
 तद्वेदवेदनाभावात् । तथास्मत्सर्वेनेपि व्यवसायवैकल्ये प्रमाणान्तरापेक्षयानुपलम्भकल्पत्वात्, तस्य प्रमाणान्तरापेक्षस्यैव व्यवसा-
 यात्मना सर्वेदन्त्योपलम्भभावव्यवस्थितोः, व्यवसायाभावे तु पुट्टीनामभ्यासादपि तथातुपलम्भत्वात् । न हि तथा पुट्टयः सविप्रते यथा
 व्यावर्त्यन्ते, क्षणिकत्वाद्यात्मन्येव तामां प्रतिभासनाभ्याससिद्धेः । नापि परतः क्षणिकत्वादिति सिध्यति, संबन्धप्रतिपक्षेययोगात् ।
 न हि सप्तवर्षेऽर्द्धस्य क्षणिकत्वादिना भ्यास्या संबन्धप्रतिपत्तिः प्रत्यक्षतो दुर्लभ्यते, तद्वत् सभिहितविरचयलोत्पत्तेरविचारकत्वाच्च । माध्य-
 नुमानादनवस्थानादिति प्रागेव प्ररूपणात् । स्वात्मनात्रावलम्बिना मिथ्याविकल्पेन प्रकृततत्त्वव्यवस्थापने दक्षिणैष्वप्यविरोधात् क्षणि-
 कत्वादिव्यवस्थापनमस्तु सौत्रान्तिकानीनाम्, अविक्षेपात् । तथा हि । कथंचिदत्र वेदकलक्षणं यदि व्यवस्थितं तदा तत्प्रकृतं सविदां
 क्षणिकत्वादिसाधनं लेङ्गिकज्ञानेन कृतं स्यान्नान्यथा । न चानुक्तयोपलक्षणमस्ति, वेदस्य विज्ञानवादिना वृजन्मावेदनैकान्तिकत्व-

दोषवचनात् । संवित् क्षणिकत्वादावानुमानवेदनस्य तत्संभवे नान्यत्र बहिरर्थे तदसंभवोभिधेयः, सर्वथा विशेषाभावात् । तत्त्वपर-
पक्षयोः सिद्ध्यासिद्ध्यर्थं किंचित्कथंचित्कुतश्चिद्वितथज्ञानमादरणीयमन्यथाऽदोषविभ्रमासिद्धेः । ननु किञ्चित्संविद्वैतं कथंचित्संविदा-
त्मना कुतश्चित्स्वतः सत्यप्रतिभासनमाद्रियत एव, स्वरूपस्य स्वतो गतिरिति वचनादिति चेत्, न, स्वरूपेऽपि वेशवेदकलभ्रणाभावे तद-
घटनात् पुरुषाद्वैतवत् । एतेन यद्वाश्राद्वाहकाकारं तत्सर्वं विभ्रान्तं, यथा स्वप्नेन्द्रजालादिज्ञानं तथा च प्रत्यक्षादिकमिति प्रतिविहितं वेदि-
तव्यं, भ्रान्तत्वप्रकृतानुमानशानयोर्माश्राद्वाहकाकारयोरभ्रान्तत्वे ताभ्यामेव हेतोर्व्यभिचारात्, तद्व्रान्तत्वे ततः सर्वस्य भ्रान्तत्वप्रसिद्धेः,
सर्वभ्रान्तौ साध्यमाधनविज्ञप्तेरसंभवाच्चर्यासिविज्ञप्तिवत्, संभवे सर्वविभ्रमासिद्धेः ॥ ७९ ॥

सारङ्गारङ्गभाजो हरिषु करियुता भोगिनस्तार्क्ष्यमध्ये नाखुर्मार्जारमुग्रं गणयति न च गौर्व्याघ्रचालं करालम् ।
देवा हेवाकभाजोऽसुरततिमिलने यत्प्रभावात्सभायां स श्रीपार्थः प्रसन्नो भवतु मयि कृपाकौमलैर्हृग्विलासैः ॥

सप्तमेऽन्तरङ्गबहिरङ्गार्थैकान्तनिरासाय प्रक्रमः । 'तज्जन्मेति' तज्जन्मपक्षेऽर्थो वेद्यः, तज्जन्यं तद्ग्राहकमर्थज्ञानं
वेदकं, ताद्रूप्यपक्षे ज्ञानगतो नीलाद्याकारो वेद्यः, नीलाकारं ज्ञानं वेदकं, तदध्यवसायपक्षे दृश्यविकल्पैकीकरणादध्यवसेयं
वेद्यम्, अध्यवसायो वेदकः, चक्षुपेत्यादिना तज्जन्मादेरैकैकस्य क्रमशो व्यभिचारस्थानत्रयप्रदर्शनम्, प्रमाणाभावाच्च
तदनीशत्वापादनं कृतं विज्ञानवादिनः, सह वैत्यनेन च समुदितत्रयस्य व्यभिचारप्रदर्शनपूर्वसुक्तेहेतोरेव तदनीशत्वं बोध्यत
इति विवेकः । कांश्चन प्रति योग्यतामिति जैनापेक्षया, क्षणिकत्वेनेत्यादि, स्वरूपमात्रसंवेदने स्वसंवेदनसामर्थ्येऽपि
क्षणिकत्वादिधर्मप्रकारकप्रतिपत्तावसामर्थ्यादित्यर्थः । नन्वक्षणिकादिव्यावृत्तिरेव क्षणिकत्वादिकं, तत्र धर्मिरूपं स्वत एव

भोरस्यते बाधकामावादित्याशङ्कयामाह-तथात्मसंवेदनेपीत्यादिना, प्रमाणान्तरापेक्षयेति, यत्रैव जनयेदेनामित्या-
 द्युक्तेरिति भावः । तस्योपजीव्यस्य, सविकल्पकज्ञानरूपप्रमाणान्तरस्य स्वतोऽव्यवसायस्यापि दर्शनस्याभ्यासादेर्निश्चायकता
 भविष्यतीत्याशङ्कयामाह-‘न्यवसायामावे त्विति’ तथा च सविकल्पकज्ञानरूपस्यासहकृतदर्शनस्य निश्चायकत्व
 सहकृतेत्यादेर्व्यर्थत्वात्, अन्यथा तादृशकाशादेरपि तयात्वप्रसङ्गादिति भावः । तर्हि मासिषत् क्षणिकत्वादिसविदां स्वतः,
 परत एव सेत्स्यतीत्याशङ्कयामाह-नापि परत इत्यादि, माय्ये स्वांशेति, स्वांशो इत्यविकल्पैकत्वाभिप्रायेण प्राची-
 त्तिकसम्यग्नेन प्रकृततत्त्वयदकः सामान्याकारः, नान्यथेति दृष्टान्ताभावादिति भावः । तत्सम्भव इति घेद्यसम्भव इत्यर्थः ।
 नान्यथेति सर्वं भ्रान्तं ब्राह्मब्राह्मकारकोटीकृतत्वादित्यस्य सवित्क्षणिकत्वानुमानेनैवानैकान्तिकत्वादित्यर्थः ॥ ७९ ॥

साध्यसाधनविज्ञते-यदि विज्ञसिमात्रता । न साध्य न च हेतुश्च प्रतिज्ञाहेतुदोषतः ॥ ८० ॥

प्रतिज्ञादोषस्तावत्तदवयवविरोध साध्यसाधनविज्ञानस्य विज्ञसिमात्रममित्यतः प्रसज्यते । तथा हि । सहोपलब्धमनियमावमेवो
 नीलत्वद्विरोधिचन्द्रदर्शनवदित्यत्रार्थसंविदो सहस्रैर्मनुष्यैकैकैकान्त साधयन् कथमवयवेषामिच्छाः ? एवोक्तधर्मधर्मिभेदवचनस्य हेतु-
 दृष्टान्तमेववचनस्य चाद्वैतवचनेन विरोधात्, सविद्वैतवचनस्य च तदेववचनेन व्याप्यात्, तद्वचनज्ञानयोश्च भेदे तदेकत्वसाधना-
 मिच्छापविरोधात्, तदमिच्छाये वा तदेवविरोधात् । इति स्ववचनयोर्विरोधाद्विभ्यत् स्वाभिच्छापाभाव वा स्वभावा प्रदर्शयन्कथ
 रस्यः ? सदा मौनप्रतिकोद्गमित्यमिच्छापवत् स्ववचनविरोधस्यैव स्वीकरणात् । तथा विज्ञानवादिनोऽप्रसिद्धविशेष्यत्वमप्रसिद्धविशे-
 यणत्व च प्रतिज्ञादोषः स्यात्, नीलत्वद्विरोधिचेष्ययोस्तद्वैतस्य च विशेषणस्य स्वयमिति । पराभ्युपगमेन प्रसङ्गसाधनस्योपन्यासा-

ददोप इति चेत्, न, तस्य परासिद्धेस्तदभ्युपगमाप्रसिद्धेऽथ प्रसङ्गसाधनासंभवात् । साधनसाध्यधर्मयोर्व्याप्यव्यापकभावसिद्धौ हि सत्यां परस्य व्याप्याभ्युपगमो व्यापकाभ्युपगमनान्तरीयको यत्र प्रदर्श्यते तत्प्रमङ्गसाधनम् । न चैतद्विज्ञप्तिमात्रादिनः संभवति, विरोधात् । ननु 'स्याद्वादिनोपि तदोपोद्भावनमयुक्तं विज्ञप्तिमात्रावादिनं प्रति, तस्य तदसिद्धेः, विज्ञप्तिमात्रव्यतिरेकेण दोषस्याप्यभावाद्गुणवत् । स्वाभ्युपगममात्रादेव तत्संभवः, परस्य विज्ञप्तिमात्रसाधनात्पूर्वं यथाप्रतीति वस्तुनो व्यवस्थानादिति ममाधाने तत एव सौगतस्यापि तदेव समाधानमस्तु, विचारात्पूर्वं सर्वस्याविचारितरमणीयेन रूपेण यथाप्रतीति साध्यसाधनव्यवहारप्रवृत्तेरन्यथा विचारप्रवृत्तेः । सिद्धे तु विज्ञप्तिमात्रे न कश्चित्साध्यसाधनव्यवहारं प्रतनोति सौगतो, नापि परेण तदोपोद्भावेनऽवकाशोस्ति ' इति केचित्, तेपि न विचारचतुरचेतसः, किञ्चिन्निर्णीतमाश्रित्यान्यत्रानिर्णीतरूपे तदविनाभावविनि विचारस्य प्रवृत्तेः, सर्वविप्रतिपत्तौ तु क्वचिद्विचारणानवतरणात् । इति विचारात्पूर्वमपि विचारान्तरेण निर्णीते एव साध्यसाधनव्यवहारस्तद्गुणदोषत्वभावश्च निश्चीयते । न चैवमनवस्था, संसारस्यानादित्वात् क्वचित्कस्यचित्कदाचिदाकाङ्क्षानिधृतेर्विचारान्तरानपेक्षणात् । ततो युक्तमेव स्याद्वादिनः प्रतिज्ञादोषोद्भावनं हेतुदोषोद्भावनं च । तथा हि । अयं पृथगतुपलम्भभेदभावाभावात् साधयेत्रीलतद्विधयोः । तत्रासिद्धं, संवन्धासिद्धेरभावयोः खरभृद्भवत् । सिद्धे हि धूमपावकयोः कार्यकारणभावे संवन्धे कारणाभावात्कार्यस्याभावः सिध्यति । सति च दिशपात्ववृक्षत्वयोर्व्याप्यव्यापकभावे व्यापकाभावाद्याप्याभावो, नान्यथा । न चैवं भेदपृथगतुपलम्भयोः संवन्धः क्वचित्सिद्धो, विरोधाद्विज्ञप्तिमात्रावादिनो यतः पृथगतुपलम्भाभावो भेदाभावं साधयेत् इति न निश्चितो हेतुः । एतेनासद्गतुपलम्भादभेदसाधनं प्रत्युक्तं, भावाभावयोः संवन्धासिद्धेरविशेषात्, तादात्म्यतदुत्पत्त्योरर्थस्वभावनियमात्, तदन्यव्यावृत्तेरर्थस्वभावत्वोक्तेन सह तदयोगात् । सिद्धेपि प्रतियेधैकान्ते

विशसिमात्र न सिध्येत्, यदसापत्तात् । तत्सिद्धौ यदाजय दूयजमनुपज्येत प्राप्ताप्राहकमावशिष्टिभ्यां सद्यद्विशिर्भेनिष्ठिप्रसञ्जन भावि-
द्येयात् । तदेकोपलम्भमनियमोप्यसिद्धः, साध्यसाधनयोरविभेदोपात् । साध्य हि नीलवस्त्रियोरैकत्वम् । तदेकोपलम्भोपि तदेव, ज्ञान-
सैकस्योपलम्भादिति हेत्वर्थन्याकत्वानात्, सद्यस्यसैकपर्यायत्वात् सद्योपयो धातेत्यादिषत् । सैकज्ञानमाश्रय द्रव्यपर्यायपरमाणुभिर-
नैकान्तिक्तम् । द्रव्यपर्यायो हि ज्ञानानेकमतिज्ञानाभासौ, न च सर्वसैकत्व प्रतिपद्यते । सौमनसिकस्य च मंथिता रूपादिपरमाणवाम-
ह्वरादिकानेनैकेन प्राज्ञाः, 'संथितालम्बनाः पञ्च विज्ञानकावाः' इति वचनात् । न चैक्य प्रतिपद्यन्ते । तथा योगापादस्यापि
सकलविज्ञानपरमाणवः द्रुगद्वानेनैकेन प्राज्ञाः, न चैक्यभाजाः । इति तैरीकान्तिकं साधनमनुपज्यते । नीलवस्त्रियोरैक्यमन्यये-
द्यत्वात् स्वसंवेदगवदित्वापि परेषामन्यवेक्यत्वमसिद्धं, नीलज्ञानादन्यस्य नीलस्य येनत्वात् । यदेनेकलोलीभायेनोपलम्भः सद्योपल-
म्भमिदमात्राकारवदाक्यविशेषतत्त्वं, नीलसद्योदवयोरसक्यविशेषतत्त्वासिद्धेरन्यसंवेदित्वाया विवेकेन प्रतीयते । यदि
पुनरेकैक्योपलम्भः सद्योपलम्भ इति न्याक्यायते तथा एकलणवर्तिसंविचीनां साक्येन सद्योपलम्भमनियमाद्व्यविपारी हेतुः, तासां
तयोत्पत्तेरेव संवेदनत्वात् सविश्रितानामेवोत्पत्तेः । द्विपन्नसंवेदनविधि दृष्टान्तोपि साध्यसाधनविकलः, यद्योपलम्भाभेदयोरर्थे प्रतिनि-
यमान्त्वान्वौ यदसंभवात्, संमये तद्वान्तिवविरोधात् । ननु यामहातुपलम्भमात्राभेदयानं साधनात्साध्यरूप प्राप्तावपि संभवति,
अभायेऽभायोः संभवाविरोधात् । ततो न साध्यसाधनविकलो दृष्टान्त इति न शक्यमप्रतिष्ठं, कथं त्वर्थस्यमाधानवचोपप्रसङ्गात् सर्व-
विज्ञानस्वच्छाश्रयविचिन्तनसन्ततिविधमस्वभावापुक्तिरे भाक्येनैकत्वप्रसङ्गात् सद्योपयोदमात्राद्वेदित्वायोगाद्व्यविरोध-
रवभावावबोधात् । किं च सद्युपलम्भनियमो हेत्वर्थे नति यद्व्यवसंगतदृष्टयः परविषयविरोधा नापश्यतद्वद्वि तदर्थे या संविद-

न्तीति हेतोरसिद्धिः, नियमस्यासिद्धेः । किञ्च सहोपलम्भनियमश्च स्याद्भेदश्च स्यात् । किं विप्रतिपिब्येत ? स्वहेतुप्रतिनियमसंभवात् । इति सन्दिग्धव्यतिरेको हेतुर्न विज्ञप्तिमात्रतां साधयेत् । तस्मादयं विज्ञानवादी मिथ्यादृष्टिः परप्रत्यायनाय शालं विदधानः परमार्थतः संविदानो वा वचनं तत्त्वज्ञानं च प्रतिरुणद्धीति न किञ्चिदेतत्, असाधनाङ्गवचनादोयोद्भावनाच्च निग्रहार्हत्वात् । न यस्य वचनं किञ्चित्साधयति दूषयति वा, यतस्तद्वचनं साधनाङ्गं दोषोद्भावनं वा स्यात् । नापि किञ्चित्संवेदनमस्य सम्यगस्ति, येन मिथ्यादृष्टिर्न भवेत् । संविदद्वैतमस्तीति चेत्, न, तस्य स्वतः परतो वा ब्रह्मवदप्रतिपत्तेर्यथासंवेदनं मिथ्यात्वसिद्धेः । तदेवं नान्तरङ्गाथैतैकान्ते बुद्धिर्वाक्यं वा सम्यगुपायतत्त्वं संभवतीति स्थितम् ॥ ८० ॥

स्वाभिलाष्य(पा)भावं स्वेन ज्ञानेनैवाभिलाष्यभावम्, स्ववचनविरोधस्यैवेति अभिलाषेऽभिलाष्यत्वस्यानभिलाषे ज्ञानेऽभिलाषात्मत्वस्य चोक्तौ विरोधस्य स्पष्टत्वादित्यर्थः । स्वयमनिष्टेरिति, अन्यथा साकारत्वग्रसङ्गादित्यर्थः, विचारान्तपूर्वमपीति, न च विज्ञप्तिवादिनस्तत्त्वज्ञानात्पूर्वमविद्याविलासजनितेन विचारान्तरेण साध्यसाधनभावव्यवस्थितेतरनवस्थायानादित्वेन निरासानानुपपत्तिरिति वाच्यम् । असत्त्वातेरनिर्वचनीयख्यातेश्च निरासेनाविद्याजनितविचारेण व्यवहारव्यवस्थायाः कर्तुमशक्यत्वात्, न च नानाविधविप्रतिपिद्व्यवहाराणामन्यतरविधिनिषेधयोरविद्या प्रगल्भते, न च सर्वेषामेव तेषां तत्त्वदिक्प्रदर्शकत्वेनादुष्टत्वम् 'असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहत इति' वचनादिति वाच्यम्, सर्वपक्षपरिश्रहापत्त्या तत्त्वसङ्करापत्तेः, पिटकत्रयप्रदर्शिता एव विचारा अदुष्टा न वेदान्तादिप्रदर्शिता इत्यत्र च न किञ्चिन्मानमस्तीति विचारितं बहुशः । एतेन भेदाभावसिद्धिनिराकरणेन, अभेदसाधनं विधिरूपाभेदसाधनं, सञ्चितालम्बना इति सञ्चितमा-

सम्बन्धं विषयो येषां ते तथा, पञ्चयिज्ञानकायः पञ्चेन्द्रियविज्ञानरूपाः, परेषां चाद्यार्थेयारिनाम् । नन्वेकध्वनवसिंसावि-
 नीनामेकैवेत्येतावपि कथमेकैवेति पलम्भ इत्याद्यद्यायामाह—‘तामामिति’ तासामेकध्वनयुत्तिसंविचीनाम्, तथोत्पत्तेरेय
 महोत्पत्तेरेय, सचेदनस्यात् सीदन्नरूपत्वात्, तथा च सदोत्पत्तिनियम एव स्वरूपतः महोत्पलम्भनियमो न च तासु स्वलक्ष-
 णैरगमिनि व्यभिचारः स्पष्ट इत्यर्थः । सम्भव इति एकत्वोत्पलम्भस्य द्वित्वभ्रमप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । अर्थस्य भावा-
 नन्यथोपपत्तिरिति अन्यापोदमात्रैकत्वसिद्धावपि संनिद्रोऽर्थाकारत्वासिद्धेः, तथा चार्थमंगुस्ततो न निवर्तेत्यायातमानस्य जगत
 इति भावः । तदुत्पादयथोपः स्यादित्याद्यहस्यमाह—किञ्चेत्स्यादिना, एकार्थसगलदृष्ट्य इत्यनेनार्थोत्पलम्भे तद्विषयपरगानो-
 पलम्भस्य, परापिस्तगिदो वेत्यनेन च ज्ञानोत्पलम्भेऽर्थोत्पलम्भस्य व्यभिचारप्रदर्शनाभियमत्सण्डन कृत्, दृश्यते हाय व्यवहार
 एतमर्थं जानामि न त्वेतद्विषया परबुद्धिः, तद्विधिं तन्तुष्ट जानामि न तु तद्विषयं सन्तोषकारणमिति द्रुक्तमेतत्, अप्रयोजकत-
 वापि त्वदुक्तो हेतुः माध्यागायक इत्याह—किञ्चेत्स्यादिना, सखिदानो वेत्यत्र “ययः शक्तिशील” इति व्यप्रविहितः
 ज्ञानप्रत्ययो द्रष्टव्यः, तेन न सकम्भस्य सार्वकविदावोरात्मनेपदप्रत्ययस्यानुपपत्तिर्वोप उन्नावनीयः ॥ ८० ॥

यद्विरहार्थतैकान्ते, प्रमाणाभासनिवृत्तात् ॥ सर्वेषां कार्यसिद्धिः स्या—द्विरुद्धार्थोभिधायिनाम् ॥ ८१ ॥

यदिद्विषयेनैकत्वमपि माहात्म्यपरम्पराया वा बहिरर्थप्रतिबन्धम् । यथाप्रतिबन्धोत्पदेनम् । स्वप्नदर्शनमपि चेत्, तथा विषया-
 कारभिर्भावात् । साम्यदृष्टान्तो पूर्ववद् । विषयाद्यपि विज्ञानं साक्षात्परम्पराया वा बहिरर्थप्रतिबन्ध, विषयाकारनिर्भासात् । यथाभि-
 द्रष्टव्येनरवेरेनम् । तथा स्वप्नदर्शनमपि विषयाकारनिर्भासम् । तद्यथा । इति बहिरर्थार्थैकान्तः, सर्ववेदनानां बहिरर्थपरम्पराभि-

[illegible]

यद्विरङ्गार्जकान्तः इति, यत्र यो यथा प्रतीयते तत्र न तथाऽन्येनैकाल्नाभ्युत्पन्ने, प्रमाणाभासस्य गदनावगति-
शेषकतन्त्रकारकज्ञानस्य, निहयात्, सर्वेषां विरुद्धार्थ्यादिनां प्रकृतीयगत्यभ्युत्पन्नानुवर्तितदिनां समादिशृङ्खलां न
वाद्भावेण कार्यसिद्धिः स्यात् तद्वचनज्ञानचोर्थाव्यभिचार्यादिनि भावः । स्यान्ममनमित्यादिना र्थभागेनः नूनैः नन्व-
विषयाणानुत्पन्नत्वादि, लक्षणियाणादीनां श्रयानामपत्त्येऽपि निरुत्पन्नानां गतां निरुत्पन्नमिति भावः,
एतन्ममं रूपयानि तदेतदुद्धोक्तमेवेत्यादिना, न चैवंविधार्थानामिति अत्रोक्तिरालोकितायां लब्धनगुणनगमिदा-
नुभयायां लब्धननपपगमानेन विरोधप्राप्ताच्च कस्यापि निद्विरत्येभः ॥ अयि चैवं गुणात्तलौकितावनप्रतिभागे रज्ज्वादिनां

प्रयुक्तिर्न स्यात्, न चालौकिके लौकिकत्वज्ञानेन ग्रहण्युपपत्तिः, तस्यान्यथाख्यातित्वेन घटकुटीप्रभातापत्तेः । किञ्चालौकि-
 कस्यापि रजतस्यासत्त्वेऽसत्त्व्यात्यापत्तिः, सत्त्वे च नेद रजतमिति बाधानुत्पत्तिः, न चालौकिके लौकिकत्वनिषेध एव बाधार्थः,
 नेद रजतमित्यादौ रजतलौकिकत्वस्य निषेधप्रतियोगित्वेनाभानात्, सर्वत्र विधौ निषेधे च रजतपदस्य लौकिकरजतपदस्यै-
 गौरवात् । किञ्च लौकिकरजतस्य असत्त्वस्यैव प्रतिषेधाद्विपरीतख्यात्यापत्तिरिति न किञ्चिदेतत् । एतेन मीमांसकदृष्ट्याभिम-
 ताऽलौकिकख्यातिः खण्डिता, एव ख्यात्यन्तरत्वनमपि द्रष्टव्यम्, आन्तापन्यथाख्यातिसम्बन्धेन विचारकमत्वात्, तत्र
 तत्र आभाकरा विवेकाख्यातिं कल्पयन्ति, तदाहुस्ते, इदं रजतमित्यादिविपरीतप्रत्ययोत्पत्तौ न किमपि कारणं पश्यामः,
 इन्निद्रयस्य शुक्तिशकल एव सम्बिभृष्टत्वेन रजतज्ञानाजनकत्वात्, न च दोषवशादसम्बिभृष्टस्यापीन्द्रियस्य रजतज्ञानजनकत्व-
 मुक्तं, द्रष्टव्यत्वात् स्वकार्यानुत्पत्तावपि विपरीतकार्यानुत्पत्तेः, न हि कमलबीजं तैलकमुत्पत्तमपि गोधूमांशुरजननसमर्थं, तस्मा-
 दिदं रजतमिति ग्रहणस्मरणरूपं बोधद्वयं सत्यमेव, इदमग्रे इन्निद्रयसम्बिभृष्टस्य ग्रहणकारणस्य रजतज्ञे च साधारणरूप-
 दर्शनोद्बुद्धसत्स्कारस्य स्मरणकारणस्य सत्त्वात् । न च तदव्याचष्टेसाधेद स्मरणमिति शङ्कनीयं, प्रमुष्टतत्ताकानामपि बहूनां
 पदपदार्थस्मरणानामुपलम्भात्, अत एव रजतस्य नातीतत्वावभासः । बाधकप्रत्ययश्चेदमन्यद्रजतमन्यदिति विवेकमेव प्रका-
 शयति, न तु रजतज्ञानस्यासत्यत्व, स्वमे चेद रजतमित्यादौ स्मरणत्वाग्रह एव विवेकाग्रहः, न त्वनुभवस्मरणयोस्तत्त्वाग्रहः,
 तदुभयभावात्, सदृशदर्शनं विनापि तदा स्मृतिः, कास्यान्तरात्, आरोग्ये सतीत्यादिन्यायात्, एवं चन्द्रद्वयवेदने दोषाद्
 द्विधा कृतया नवनवतया चन्द्रैकत्वाग्रहणं च, सिक्ता चर्करेत्यादौ च पितृद्रव्यगतचित्कग्रहणं चर्कराग्रहयोर्भेदाग्रहाद्विवेकाख्यातित्व्या-

ख्येया, सर्वत्र सम्यग्रग्रहणस्यैव तदर्थत्वात्, ये तु विवेकाख्यातिद्विपः शुक्तौ रजतप्रतीतिं स्थापयन्ति, तेषां ज्ञानान्तरेऽपि मिथ्या-
त्वसम्भावनया सर्वत्रानाश्वासात् प्रवृत्त्यादिव्यवहारोच्छेदप्रसङ्ग इति । अत्र द्रूमः—यत्तावदुक्तम् इदं रजतमिति विपरीतप्रत्ययो-
त्पत्तौ न किञ्चित्कारणं पश्याम इति, तत्र “न ह्ययं स्थानोरपराधो, यदेनमन्धो न पश्यति” इति न्यायावतारो, दुष्टेन्द्रियादेरेव तद्वे-
तुत्वात्, स्वाकारसंवरणरजतरूपायतिपरिणामविक्षेपवत्याः शुक्तेरेव चालम्बनत्वात्, न च कार्यसिद्धौ कारणाभावाद्वा युक्ति-
मती, तथा च प्रामाणिकाः ॥ “कार्यं चेदवगम्येत, किं कारणपरीक्षया ॥ कार्यं चेन्नावगम्येत, किं कारणपरीक्षया” ॥१॥ इति
यदप्युक्तं दुष्टकारणस्य स्वकार्यानुत्पादकत्वं, न तु विपरीतकार्योत्पादकत्वमिति, तत्रापि नियमं न पश्यामो, दवदहनदग्धवेव-
बीजात् कदलीप्रकाण्डोत्पत्तिदर्शनात्, दवदहनस्य वेवाङ्कुरोत्पादने दोषता कदलीप्रकाण्डे त्वनुगुणभाव एवेति चेत्, अत्रापि
काचकामलादेः सत्यज्ञानोत्पादने दोषता मिथ्याज्ञानोत्पादने त्वनुगुणभाव एवेति तुल्यं, यदप्युक्तं, इदं रजतमिति ग्रहणस्म-
रणरूपं ज्ञानद्वयं न त्वेकं विशिष्टज्ञानमिति, तदपि तुच्छं, रजतार्थिप्रवृत्तिमात्रे रजतत्वप्रकारकज्ञानस्यैव समानविशेष्यत्व-
प्रत्यासन्त्या संवादप्रवृत्तिस्थले हेतुत्वकल्पनादिसंवादिप्रवृत्तिहेतोरपि मिथ्याज्ञानस्यैकस्य सिद्धेः, संवादिप्रवृत्तौ विशिष्टज्ञानं
हेतुर्विसंवादिप्रवृत्तौ चोपस्थितेऽप्येवमेदाग्रह इति कल्पने गौरवात्, मेदाग्रह इत्यत्र च मेद एव कोऽभिप्रेत आयुष्मतः, किं यस्तु-
स्वरूपमात्रम्, उत परस्परभावः, आहोश्चिद् व्यावर्तकधर्मयोगः, आद्ये ग्रहणस्मरणभ्यां पुरोवर्त्तिपूर्वाभूतवस्तुस्वरूपग्राहिभ्यां
भेदो गृहीत एवेत्यप्रवृत्तिप्रसङ्गः, द्वितीयपक्षस्तु प्राभाकरैरभानानभ्युपगमादेव निरस्तः, तदभ्युपगमेऽपि स्मृतरजतस्य कथं
नाभावज्ञानम्, दोषवशांश्चियतदेशतथाऽग्रगतस्यानियतदेशतया सारणान्न तदिति चेत्, आयातान्यथाख्यातिः, देशविनि-

द्रुक्ततत्स्मरणान्न तदिति न, तत्र यत् पूर्वोक्तं रजते स्मृते केवलाधिकरणोपलब्धेरेव तदभावोपलम्भमत्यात्, दोषस्य शुक्तौ
 रजतमेदग्रहं प्रतिबन्धकत्वकल्पने च तत्तादात्म्यग्रहहेतुत्वकल्पनमेव न्यायः । नापि तृतीयः, स्मर्यमाणे रजते रजतत्वस्य व्याव-
 र्त्तिकधर्मस्य भानाद् गुणभागेऽप्यन्त इदत्वस्यैवं तादृशस्य भानात्, न च रजतत्वात्यन्ताभावरजतमेदगृहीतव्यावर्त्तकताकत-
 तद्दर्शग्रहाणामन्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽलब्धत्वाभावो रजतार्थिप्रवृत्तिहेतुरित्यपि वक्तुं शक्यम्, उदासीनप्रवेशाप्रवेशाभ्या-
 विनिगमनाविरहाद्, रजत स्मरतो रजतार्थिनः पापाणस्तानुपलम्भे पापाभ्येऽपि प्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च । शुक्तिविषयकप्रवृत्तौ शुक्ति-
 विषयकज्ञानरवेनापि हेतुत्वाच्च, तत्र मयानप्रकारकत्वनिषेधस्यैवौचित्यात्, अन्यथा भदागौरयात्, किञ्च रजत एव नैद रजत
 मिति ग्रहे प्रवृत्तपापपत्तिः, तत्रान्यथारूप्यातिमिया रजतमेदग्रहस्य परेण वक्तुमशक्यत्वात्, न चाभापप्रतियोगित्वेनानुपस्थित
 यदुपस्थित रजत तद्ग्रेदाग्रहस्य प्रवर्त्तकत्वाददोष इत्यपि शक्यं वक्तुं, घटमिदं रजत नैदमिति ज्ञानादपि अद्वरथापत्तेः तदुपस्थितमाव-
 प्रतियोगित्वेनानुपस्थितत्वं चान्यथारूप्यातिमियाग्रजतेऽपीति न किञ्चिदेतत् । किञ्च प्रवृत्तिरिच्छाद्वारा, सा च समानविषयज्ञा-
 नसाध्येति कथं नेच्छागनिमज्ज्या, एतेन प्रकृतरजतज्ञान स्मरणम्, अनाकलितरजतस्य प्रतिपत्तुस्तुल्यमानत्वादित्याद्यनुमानम-
 पास्तम् । रजतगोचरेण समीहितमाधनतानुमानेन सस्कारेण रजतशब्दोद्धेसिप्रत्यक्षेण चानैकान्तिकत्वात्, प्रकृतरजतज्ञान
 स्मरणं न मनसि विशदावभासित्वात् यदित्य तदित्थं यथा संप्रतिपन्नज्ञानमिति प्रत्यनुमानसङ्गाथाच्च । किञ्च मय-
 तापि सधितिः स्वप्रकाशा स्वीक्रियत एव, तत्रेय रजतसंधिचित्तपस्विनी केन स्वभावेन प्रकाशतामिति विचारणीय, यदि
 स्मृतिरूपेणेत्युच्यते, इन्त तर्हि कः प्रमोपशब्दस्यार्थः । अथानुभवरूपेण प्रथते, तर्हि विपरीतरूप्यातिरेकेय, स्मृतेरनुभ-

वत्वेन प्रथनात् । अथ संविन्मात्रतयेव रजतसंविच्छिन्नाः प्रतिभाति, तदपि न निरवद्यं, रजतमिति विषयो ह्यस्त्वस्यानुभूयमानत्वात्, स्मरणानुभवलक्षणविशेषशून्यायाश्चात्र प्रघट्टके विषयसंविच्छेदनुपपद्यमानत्वात्, यदप्युक्तं बाधकप्रत्ययश्वेदमन्यद्रजतमन्यदिति विवेकमेव प्रकाशयतीत्यादि, तदपि सिध्या, बाधकप्रत्ययेन प्रसक्त रजतत्वाभावस्यैवावगाहनात्, अप्रसक्ताविविक्तत्वप्रतिषेधेन विविक्तत्वानवगाहनात्, यदप्युक्तं स्वप्ने चेदं रजतमित्यादौ स्मरणत्वाग्रह एव विवेकाग्रह इत्यादि, तदपि तुच्छम्, रजतादिस्वप्ने स्मरणत्वेनाग्रहे रूपान्तरेण ग्रहे विपरीतख्यात्यापत्तेः, सर्वात्मनाऽग्रहणस्य च ग्रहणविरुद्धत्वात्, यदप्युक्तमेवं चन्द्रद्वयवेदने दोषाद् द्विधा कृतया नयनदृश्या चन्द्रैकत्वाग्रह एवेति, तदप्यविचारितरमणीयं, द्विधा कृता हि तिमिरेण नायनी दृष्टिर्यदि नाम कुसुदबन्धोरेकत्वं नावबुध्यते, मावबुध्यते, विपरीतस्तु द्वित्वानुभवः कथमिति विचार्यतां, नयनसमाश्रितद्वित्वासंसर्गाग्रह एव चन्द्रे द्वित्वग्रह इत्यस्यापि परोक्षस्य तस्योपस्थित्यभावेनैवानाश्रयणीयत्वात्, एतेन तिक्ता शर्करेत्यादिव्यवहारस्य पित्तद्रव्यगततिक्तत्वशर्कराग्रहभेदाग्रहनिबन्धनत्वमुक्तं प्रत्युक्तम्, अगृह्यमाणतिक्तत्वस्यैव पित्तस्य शरीरगतस्य ज्वरोत्पादकत्ववद्रसनगतस्य विपरीतप्रत्ययोत्पादकत्वात् सर्वानुभूयमानसामानाधिकरण्यानुपपत्तेश्च । अपि चेदं रजतमिति यदि संवेदनद्वयमभ्युपगम्यते, तदा तस्य किं यौगपदेन पर्यायेण वा प्रादुर्भावः स्यादिति वक्तव्यम्, आद्ये स्वकृतान्तकोपः, द्वितीयेऽपि किं प्रत्यक्षात् पूर्वमुतोत्तरं रजतस्मरणं भवेत्, नाद्यः, इदमिति प्रत्यक्षात्पूर्वं संस्कारानुद्बोधेन रजतस्मृत्यनुत्पत्तेः, न द्वितीयो, निमीलितनयनस्यापि तत्प्रसक्तोरिति सकललोकसिद्धं सकृदेव रजतात्मना पुरोवर्त्तिभानं दुरपह्नवमिति मन्तव्यम् । एतेनेदं रजतमिति प्रत्यये न रजतसचाऽऽलम्बनम्, अत्रान्तत्वप्रसक्तेः, नापि तदभावो, रजतविधिपरस्य प्रत्ययस्य

तदभावानालम्बनत्वात्, नापि शुक्तिसण्डम्, अतदाकारत्वात्, नापि रज्जुताकारेण शुक्तिसण्डम्, अन्यस्यान्याकारेण दुर्ग्रहत्वा-
 दित्यख्यातिरेवेयमित्यख्यातिवादोऽपि केषांचिभिरस्तः । एवं भ्रान्तेर्निगलम्बनत्वे भ्रान्तिसुप्तावस्योरधिद्वेषप्रसङ्गात्, न हि
 भ्रान्तौ प्रतिभाममानार्थव्यतिरेकेण सुप्तावस्थातोऽन्योऽस्ति विक्षेपः । स्वातिरिक्तावाधार्यनुपपत्तौ च तदर्थे सत्ख्यातिरेव ज्ञान
 वाधाधिता स्यान्नाख्यातिरिति यत्किञ्चिदेतत् ॥ यौद्धास्त्वसत्ख्यातिमाचक्षते, तथा हीद रजतमिति भासमान वस्तु ज्ञानमर्थो
 वा भवेत्, न तावज्ज्ञानम्, अहं रजतमित्यहकारसामानाधिकरण्येनाश्रयिभासनात्, नाप्यर्थः, तत्साध्यार्थक्रियामायात् इत्यस
 देव तत्तत्र प्रतिमात्वमिति, तेऽपि न दृष्टमेधिजः । तथाहि-असत्ख्यातिरिति कोऽर्थः, किमेकान्तासतोऽर्थस्य प्रथनम्, उत
 देशान्तरे विद्यमानस्य, द्वितीयपक्षे विपरीतख्यातिरेवेव, देशान्तरे विद्यमानस्य शुक्तिदेवो प्रसीतिस्वीकारात्, आद्यपक्षे
 त्वेकान्तासतोऽर्थस्य प्रथने श्रद्धाविषाणस्यापि प्रतीतिः स्यात्, एतेन रजतं सदेव तत्ससर्गस्त्वलीको भ्रान्तौ मनुपराणेण भासत
 इति न्यायटीकाकृन्मतमध्यपास्तम्, विषयतायाः सदृष्टित्वव्याप्यत्वात्, अन्यथा गति दृष्टमृगीयत्वविशिष्टसम्बन्धेन शृङ्ग-
 मानापत्तेः, अपि चासत् सत्त्वेन प्रतिमातीति विपरीतख्यातिपर्यादाया नातिक्रमः । यदपीद रजतमिति भासमान वस्तु ज्ञानमर्थो
 वा भवेदिति विकल्पद्वयमकारि, तत्राद्योऽन्यमुपगमाश्रितो, द्वितीयस्त्वित्यत एव, अर्थविक्षेपनिबन्धनचरणभरणादर्थक्रिया-
 भावेऽप्यर्थसामान्यनिबन्धनाभिलाषप्रवृत्त्याद्यर्थक्रियायास्तत्राख्यातत्वात्, नाथकप्रत्ययेन च मिथ्याज्ञानस्य मिथ्यात्वमुप-
 दक्ष्यते, न तु तद्विषयस्वार्थत्व वाच्यत इति नासत्ख्यातिमनोरथस्ताथागतानां श्रेयान् । केचित्तु प्रसिद्धार्यख्यातिमाहुः,
 विषययेऽपि प्रतीतिप्रसिद्धस्यैवार्थस्य भावात्, न च विचारामहत्वाच्चद्विषयस्याविद्यमानत्व, प्रतीतेरेव विचारत्वात् कस्य-

स्थूलभुक्ताफलेऽपि तथैव विचारसहत्वसिद्धेः, न चोत्तरकाले प्रतिभाभावाद्भ्रान्तिविषयस्यासत्त्वं, तत्प्रत्ययप्रतिभासेनापि तोयबुद्बुदादेरिव सत्त्वाव्याघातादिति, तेऽपि न कुर्यात्प्रतिभाजः प्रमाणसिद्धिं विनाऽर्थस्य प्रसिद्धान्नायोगान्, अन्यथा भ्रान्ता-
भ्रान्तव्यवस्थानुपपत्तेः, यत्र प्रतिभाससमये सत्त्वाद् भ्रान्तिविषयस्य रजतस्य प्रसिद्धत्वमुच्यते, तद् यद्यन्यदेवस्थस्य तस्य दोषमाहात्म्येन शुक्तौ मानात्, तदा प्रसिद्धार्थरूप्यातिरिक्त्यन्यथाऽन्येनामान्तरमायातं, यदि च शुक्तिदेवस्थस्य, तदा तस्य स्थिरत्वादुत्तरकालेऽपि भानापत्तिः, अज्ञानजस्य ज्ञाननाशस्य च तस्य स्वीकारे मतान्तरप्रवेगापत्तिरिति यत्किञ्चिदेतत् । परं तु शुक्तिशुक्ले यत्कलधौतं चकास्ति तस्य बालतया प्रतिभानं नोपपत्तिम्, नेदं रजतमिति बाधकेन तद्बालताया वाध्य-
मानत्वात्, ततो ज्ञानात्मन एवायमाकारोऽनादिवासनामाहात्म्यान् बहिरिव परिस्फुरतीत्यात्मरूप्यातिरेकेयमित्याहुः, तेऽपि न प्रेक्षावन्तो, नेदं रजतमिति बाधकेन तद्बालताया अबाधनात्, हृद्वादी बाधस्यस्य तस्य परं शुक्तिदेवस्थताया एव बाधनात् ।
यदपि न्यगादि ज्ञानात्मन एवायमाकारोऽनादिवासनामाहात्म्याद्बहिरिव परिस्फुरतीति, तदप्यसत्यं, वासनाया बहुशो निरस्तत्वात् । किञ्च-ज्ञानाकारस्यैव रजतस्य संवेदनेऽहं रजतमित्यन्तर्मुखतया प्रतीतिः स्यात्, न निदं रजतमिति बहिर्मुखतया, ज्ञाननिष्ठोऽपि रजताकारोऽनादिवासनामाहात्म्याच्छुक्तिनिष्ठतया भावत इत्युक्तौ चान्यथाख्यातिरेवाङ्गीकृता स्यात् । अपि च
स्वाकार एव रजतादिभ्रान्तिभिर्बहिर्रूपतया प्रकाश्यत इत्यत्र न प्रमाणमस्ति, अनुमानस्य कलधौतज्ञानाकारासाक्षित्वाद्,
बाधकप्रत्ययस्यापि शुक्तौ रजतनिषेधकत्वेन रजते ज्ञानाकारताया अविधायकत्वाद्, न च रजते पुरोपार्तिशुक्त्या-
कारत्वंप्रतिषेधार्थोद्बोधाकारत्वासिद्धिरित्यपि साम्प्रतं, शुक्त्याकारत्वंप्रतिषेधार्थोद्बोधान्तरासत्त्वात्वेन सिद्धेः, इष्टानतिक्रमेणा-

दृष्टानाकारत्वकल्पने मानाभावात् । यत्प्रकाशते तद्विज्ञप्तिमात्रं यथा सुखादिकमिति तु प्रत्युक्तं विज्ञानवादनिरासे बहुशः ।
 अपि चेन्मान्तरं कलधौतं मया वहीरूपतया ज्ञातमिति प्रत्यभिज्ञानं स्यात्, न त्वियं शुक्ती रजतत्वेन ज्ञातेति, एवमप्रसक्तकल-
 धौतनिषेधोऽपि न स्यात् । यदि च ज्ञानस्य बाह्यार्थविषयत्वं नेष्यते, तर्हि यथा रजताकारोच्छेदेन तत्प्रवर्तते, तथा किं न नीला-
 द्याकारोच्छेदेन, नियामकाभावात्, अनादिवासनाया एव तद्विषयमकत्वे देशादिनियमे हेतुर्मुग्यः । अथास्या इदमेव स्वरूपं
 यदसदपि देशादिनियमेन ज्ञाने प्रदर्शयतीत्यभिधीयते, तदुक्तम्, असत्ख्यातिप्रसक्तेः, कथं चात्मख्यातिवादिनश्छेदादि-
 प्रतीतिः स्यात्, स्वरूपमात्रसद्विदस्त्वसम्भवात्, न हि विज्ञानरूपस्य सुखादेः सविधौ तत्प्रतीतिदृष्टेति बाह्यार्थस्य प्रामाणिक-
 त्वे नात्मख्यातिः ख्यातिमयी । वेदान्तिनस्तु शुक्ती रजतं न सत् प्रतिभासते, भ्रान्त्युच्छेदापत्तेः, नाप्यसत्, शशमृद्गादियत्
 प्रतिभासप्रवृत्त्योरविषयत्वप्रसङ्गात्, नाप्युभयरूपम्, उभयपक्षनिश्चितदोषानुपपन्नादित्यनिर्वचनीयमेवेदं, तस्माद्भ्रान्तिरनिर्वचनीय-
 रूपातिरेवेत्याहुः, तदपि तुच्छतरं, शुक्ती रजतत्रये शुक्तित्वस्य विषयस्य स्वरूपपररूपाभ्यां सदसदूपस्याव्यावृत्तत्वात्,
 रजतप्रकारिताकत्वस्य च तत्र विशेषणानुपपत्तेः, अस्तु वा तथादात्विकशुक्तिपरिणामनिमित्तमेव, समूहालम्बन-
 व्यावृत्तस्य तस्यान्ययानुपपत्तेः, “अथैव धियां विशेषः” इति न्यायादिति यौक्तिकाः । शुक्ती विलक्षणरजतोत्पादस्तु
 कारणाभावादेवायुक्तः, न हि परिणामिकारणादिसामग्रीं विना कार्योत्पादो दृष्टः । अथ शुक्तेरज्ञानमेव तत्र प्रतीयमानस्य
 कलधौतस्य कारणमिति मतिः, दुर्भेतिरेवेयम्, अज्ञानस्य केवलपरिणामिकारणत्वायोगात् । अज्ञानं हि सम्यग्ज्ञानस्य
 प्राग्भावो, मिथ्याज्ञानं वा, इयमपि केवलं न परिणामिकारणं, द्रव्यस्यैव तत्तत्पर्यायपरिकरितस्य परिणामिकारणत्वप्रसिद्धेः,

तद्वातिमद्रव्यमेव सम्यग्ज्ञानप्रागभावलक्षणपर्यायाविष्टं मिथ्याज्ञानस्वरूपपर्यायाक्रान्तं वा शुक्तिशकलकलधौतस्य कारणं भविष्यतीत्यपि नाशङ्कनीयम्, चेतनस्याचेतनं प्रति जातुचिदपि परिणामिकारणत्वानुपपत्तेः । स्यादाकृतं भवतो, नाज्ञानं सम्यग्ज्ञानप्रागभावो, नापि मिथ्याज्ञानं, किन्तु ताभ्यामर्थान्तरमेव मायाऽविद्यादिशब्दवाच्यं तदनिर्वचनीयरजतहेतुरिति चेत्, न । तादृशज्ञाने मानाभावात्, न च मूलाज्ञानं तद्वेतुक्तं, तस्य व्यवस्थितजगद्वैचित्र्यहेतुत्वेन त्वयोपगमात्, किन्तु आन्तिव्यवहारनिर्वाहयानन्तानि तूलाज्ञानानि त्वया वाच्यानीति महागौरवम्, किञ्च शुक्त्यज्ञानस्य पापाणादावपि सत्त्वेन देशनियमाभावात् रजतहेतुत्वम्, न चेदमंशावच्छेदेन शुक्त्यज्ञानस्येदमंशावच्छेदेन रजतोत्पादकत्वाददोषो, दोषाभावकालेऽपि ततस्तत्प्रसङ्गात्, दोषस्याप्यपेक्षणे चेदमंशावच्छेदेनाज्ञानान्तरस्योदासीनस्य च हेतुत्वं दुर्निवारमिति यत्किञ्चिदेतत् । दोषसहितं शुक्त्यज्ञानं रजतहेतुरिति त्वद्वचनस्य तद्विसहितमाकाशं दाहकमिति वचनतुल्यत्वात् । यत्तु विशेषादर्शनस्य परेषां रजतभ्रमत्वं कार्यतावच्छेदकं मम तु रजतत्वमिति लाघवादननिर्वचनीयरजतसिद्धिरित्यनन्तदेवेनोक्तं, तदसत्, त्वयापि सत्परजतव्यावृत्तये वैज्ञानिकरजतत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकस्य वाच्यत्वात्, अपि च किमिदमनिर्वचनीत्वं, निरुक्तिविरहो वा निरुक्तिनिमित्तविरहो वा, नाद्यः, इदं रजतं नेदं रजतमिति निरुक्तेरनुभूयमानत्वात्, नापि द्वितीयो, यतो निरुक्तिनिमित्तं त्रिपयः किं भावरूपो नास्त्यभावरूपो वा, प्रथमकल्पनायामसत्ख्यात्यभ्युपगमप्रसङ्गः, द्वितीयकल्पनायां तु सत्ख्यातिरेव, उभावपि न स्त इति चेत्, लोकसिद्धयोरुभयोः प्रतिषेधो विलक्षणयोर्वा, नाद्यः, एकत्रोभयविरुद्धविधेरिव तत्प्रतिषेधस्याप्ययोगात्, विरुद्धयोरैकतरविधिनिषेधयोरन्यतरनिषेधविधिनान्तरीयकत्वात्, द्वितीयपक्षे तु न काऽपि क्षतिः, न

सलौकिकविषयसहस्रनिष्ठचावपि लौकिकविषयनिष्ठचित्तविक्रिनिष्ठविधां सम्मवतीत्यल प्रसङ्गेन ॥ ८१ ॥ “यशो-
विजयनामेत्य, साधुन्यायविशारदः ॥ स्पष्ट निष्ठक्यामास, क्यातीरष्ट गरिष्ठधीः ॥ १ ॥ अन्यथाख्याति १
ख्याति २-विवेकाख्यातिरेव च ॥ ३ असत्ख्यातिः ४ प्रसिद्धार्थोख्याति ५ रेन च पञ्चमी ॥ २ ॥ आत्म-
ख्यातिस्तथा पष्ठी, ख्यातिः सप्तम्यलौकिकी ॥ अष्टम्यवान्यताख्याति ८-रित्यष्टौ नामतः स्मृताः ॥ ३ ॥”

साम्राज्यादन्वपथाख्याते-रेतास्यन्यनिरासतः ॥ यद्विरद्वार्थैकान्तं, निरस्यन्ति धियां द्रुधाः ॥ ४ ॥”

विरोधान्नोभयैकाल्प्यं, स्याद्वादन्यायविद्विषाम् ॥ अवाच्यतेकान्तेप्युक्ति-र्नावाच्यमिति युज्यते ॥ ८२ ॥

अन्तर्दिष्टैकान्तयो सहाभ्युपगमो विरुद्धः स्याद्वदन्यायविद्विषामेव । तदवाच्यतायाश्चुक्तिविरोध पूर्ववत् । स्याद्वादभयने तु

न कश्चिदोप इत्याहु ॥ ८२ ॥

भावप्रमेयापेक्षायां, प्रमाणाभासनिष्ठवः ॥ बहिः प्रमेयापेक्षाया, प्रमाण तस्मिन् च ते ॥ ८३ ॥
सर्वसंचितेः स्वसंचितस्य कथं चित् प्रमाणत्वोपपत्तेस्तदपेक्षायां सर्वं प्रत्यक्ष, न कश्चित्प्रमाणाभासः, सौगतानामप्यत्राविद्यात्वात्,
मर्बचित्तचेचानामात्मसंचितेन प्रत्यक्षमिति वचनात् । तस्मिन्विस्तृत्युक्त त्वार्थेक्यवसायात्मस्यमन्वरेण प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः समर्थ-
नात् । तथानभ्युपगमेन्यत एव युद्धेरनुमान स्यात् । तच्चायुक्त लिङ्गभावात् । तत्रार्थगानमङ्गिर्न, तद्विदोयेणासिद्धेः । स्वयमप्रत्यक्षं
ज्ञानं ह्यर्थपरिच्छेदादनुमीयते इत्यर्थज्ञान कर्मरूपयर्थेय प्राकट्य तस्मिन्निमित्यते स हि बहिर्दिष्टसंयद्ध प्रत्यक्षमनुभूयते, ज्ञाते त्वनुमा-
नादवगच्छति युद्धिमिति वचनात् । त्वार्थप्राकट्यमर्थधर्मो ज्ञानधर्मो वा ? प्रथमपक्षेऽर्थपरिच्छेदकमानादविदोयेनेतरस्यासिद्धेर्न तद्विज्ञम् ।

तद्विशेषस्तु, तस्यास्वसंविदितत्वादनुमानोपश्रुत्वप्रसङ्गात् । न हि ज्ञाने परिच्छेदेऽप्रत्यक्षे तत्कृतोऽर्थपरिच्छेदः प्रत्यक्षः स्यात्, संतानान्तरज्ञानकृतार्थपरिच्छेदवत् बहिर्यस्य प्रत्यक्षत्वात्तदर्थस्य प्रत्यक्षत्वमिति चेत्, न, अर्थस्यापि स्वतः प्रत्यक्षत्वासिद्धेः । स्वज्ञाने प्रतिभाममानस्य प्रत्यक्षत्वे संतानान्तरज्ञानेपि माश्रयप्रतिभासमाने प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः, तस्यानुमेयत्वाविशेषात् । बहिर्यथाकट्यस्य प्रमातुः स्वसंविदितत्वात्तद्विज्ञमेव ज्ञाने प्रसिद्धमिति चैकग्रमर्थधर्मः स्वसंविदितो नाम ? अर्थवत् । सोऽयं ज्ञानम-स्वसंविदितं प्राकट्यमर्थस्वरूपं स्वसंविदितमित्याचक्ष्णो विपरीतप्रज्ञः । परिच्छिद्यमानत्वस्य ज्ञानजग्राधर्मस्तार्थज्ञानस्य कुतस्ततो विज्ञेयो येन तद्विज्ञं सिध्येत् ? पुंसः स्वसंविदितत्वेन ततो विज्ञेयो वा तदन्यतरेणार्थपरिममाप्तेः किं द्वितीयेन ? स्वसंविदि-तार्थपरिच्छेदादेव स्वार्थपरिच्छित्तिसिद्धेरप्रत्यक्षज्ञानस्याकिञ्चित्करत्वात् । पुंसो वा स्वसंविदितार्थत्वेनार्थपरिच्छेदसिद्धेः किमनेन ? तस्य करणत्वान्नाकिञ्चित्करत्वमात्मनः कर्तृत्वादर्थस्य च 'कर्मेत्वात्करणत्वविरोधान्, करणमन्तरेण क्रियायाः संभवाभावादिति चेत्तर्हि पुंसः स्वसंविन्नो किं करणम् ? स्वात्मैवेति चेत्तु पदार्थपरिच्छित्तावपि करणमस्तु, कर्तुरनन्यस्यापि कर्तृनिदधिभग्नकर्तृकस्य करणस्य सिद्धेर्विभक्तकर्तृकवत् । एतेनार्थपरिच्छेदस्याधर्मस्य स्वमंथितो स्वात्मनः करणत्वे करणान्तरमकिञ्चित्करयुक्तम् । ततः पुरुषार्थपरिच्छेदयोरन्यतरेण स्वात्मनैव करणेनार्थपरिममाप्तेः किं द्वितीयेन करणेन परोक्षज्ञानेन ? गणेशमर्षदानं तत्रोदर्थ-स्वलक्षणं स्याद्व्याभिचारान्हेतुः, अप्रत्यक्षे ज्ञाने नाध्ये तस्यार्थस्वरूपस्य तदभावेपि भावादन्वयार्थाभासप्रसङ्गात् । न च ज्ञानस्या-भावेऽर्थस्यांभावः । परिच्छिद्यमानत्वधर्मण धर्मिणो विशिष्टस्यार्थस्याभावा एवेति चेन्न, तस्य ज्ञानाभिन्नो प्रतिपत्तिविरोधात्, विशेष-णाप्रतीतौ तद्विशिष्टत्वस्य फलविप्रतीतीरसिद्धत्वेन हेतुत्वायोगस्यभिधानात् । एतेनार्थगतं ज्ञानमीति प्रतीतेरात्मनोऽर्थज्ञानं स्वसंविदि-

समर्थप्राकट्यं ज्ञानधर्मोऽप्रत्यक्षत्वा छिन्नशुद्धौ छिन्नचित्तेवत्प्राप्त, तस्य धुब्धेरप्रत्यक्षत्वे स्यात्प्रतीतेरयोगात् । इत्यविशिष्ट एव ज्ञाना-
 नपेक्षस्यभावोर्थस्तदेषु स्यात् । स च व्यभिचार्येव । यत्नेनेन्द्रियादिप्रत्यक्ष प्रत्युक्त, तस्याप्यतीन्द्रियत्वेनाप्रत्यक्षज्ञानादविशेषेणासिद्धे ।
 विशेषेण वा तत्तोरन्यत्वेण भावेन्द्रियादिना स्वसविहितेनार्थपरिसमाप्तेः किं द्वितीयेनाप्रत्यक्षज्ञानेन ? तस्यैव ज्ञानत्वात् । व्यभिचारी
 चेन्द्रियादिर्देष्टुञ्जीनाभावे भावात् कारणस्येन्द्रियस्य अनसो वावश्य कार्यवत्त्वानुपपत्तेः । ततः प्रत्यक्षेष्टबुद्धयवयवमस्य स्वसवेवनात्प्रत्य-
 क्षविरुद्ध ज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वमनुमानविरुद्ध च । तथा हि । सुषुप्त्यु जाग्रदुत्थेऽप्रत्यक्षत्वे हर्षविषादादयोपि न सुषुप्ताग्निरवगात् ।
 यत्नेन प्रतिक्षणं निरक्ष सवेदन प्रत्यक्ष प्रत्युक्त, यथाप्रतिक्षणमनुभवानुभवात्, स्थिरस्यात्मना । सुषुप्त्यु ज्ञानि-
 बुद्ध्यामरुदस्य प्रत्यक्षमनुभूयमानस्य हर्षविषादावेष्टुमवात् । भ्रान्तोऽयमनुभव इति चेत्, न, बाधकाभावात् । सर्वत्र सर्वदा भ्रान्तोऽप्रत्य-
 क्षत्वाविशेषात् परोक्षज्ञानवापानुपपन्नः सौगतस्य । कथंचिद्वान्त्वादेकान्तवदाने स्याद्वानुपपत्तेः । न केवलं निर्विकल्पकेऽर्थवद्भावे परोक्ष-
 ज्ञानादविशेषः । किं तर्हि ? तद्वत्त्वस्यादेतो विरुद्धत्वसंवेदनेपि, विकल्पाभिप्लवे सर्वथा विकल्पस्य भ्रातृत्वे पक्षिरिव स्वरूपेपि
 भ्रान्तोऽप्रत्यक्षत्वाविशेषाद्विभ्रान्त प्रत्यक्षमिति पचनात्, कथंचिद्वान्त्वत्वेऽनेकान्तसिद्धेरनिवारणात् । तस्मात्सर्वसंवेदनापेक्षया न
 किञ्चित्ज्ञान सर्वथा प्रमाणम् । पक्षिरथपेक्षया तु प्रमाणत्वमासम्बन्धस्था, तत्सबाधकविसर्वावकत्वात् कचित्स्य रूपे केदामसकादि-
 ज्ञानवत् । नभसि केदाविज्ञान हि पक्षिर्यसंबाधकत्वात्प्रमाणाभासं स्वरूपे सबाधकत्वात्प्रमाणाभासं तस्यैव विशेषः प्रसज्यते, जीवर्यैक-
 स्याधरणविगमविशेषात् तस्यैवराभाससंवेदनपरिणामसिद्धे कालिकादिविगमविशेषात्कनकादिजात्येतरपरिणामवत् ॥ ८३ ॥

सर्वं प्रत्यक्षमिति सर्वं प्रत्यक्षप्रमाणमित्यर्थः, न चैवमनुमित्वादिना प्रत्यक्षस्य साङ्ग्यं, क्वचित्सद्वीर्णजातेरप्यदुष्ट-

त्वाभ्युपगमात्, अस्तु वा यद्विषयत्वावच्छेदेन ज्ञानाजन्यत्वं तद्विषयत्वावच्छेदेनौपाधिकमेव प्रत्यक्षत्वम्, अनुमित्यादावात्माना-
ज्ञानात् सुखादित्यादावप्यात्मादौ विपचताद्वयाभ्युपगमादिति दिग् । ' ज्ञाते त्विति ' ज्ञाते तु प्राकट्ये, अनुमाना-
च्छिन्नकादवगच्छन्ति निश्चिनोति बुद्धिमित्यर्थः । इतरस्य प्राकट्यस्य, अनुमानापेक्षत्वप्रसङ्गादिति, अनुमानापेक्ष-
त्वमर्थप्राकट्यस्यार्थपरिच्छेदाविशेषे हेतुः, तत्र चास्वसंविदितत्वमिति बोध्यम् । तस्यानुमेयत्वाविशेषादिति । यथा सन्ता-
नान्तरज्ञानप्रतिभातेऽर्थे ज्ञानावच्छेदकत्वेनानुमेयत्वं तथा स्वज्ञानप्रतिभातेऽर्थीत्यविशेषो भावनीयः । अर्थज्ञानस्येत्यत्र
ज्ञानपदे करणव्युत्पत्तिः । तेन न तस्य प्राकट्यविशेषणत्वानुपपत्तिः । कुत इति, ततः परोक्षार्थज्ञानात् कुतः प्राकट्यस्य
विशेषो न कुतश्चिदनुमानापेक्षत्वतौल्यादित्यर्थः । पुंस इति, पुंस आत्मनः, स्वसंविदितत्वेनार्थविच्छिन्नप्राकट्यस्य च
तत्राध्यस्ततया तथात्वेनेत्यर्थः । भाष्ये तदन्यतरेण परोक्षज्ञानस्वसंविदितपुरुषयोर्मध्ये परोक्षज्ञानस्वसंविदितार्थप्राकट्ययो-
र्मध्ये वाऽन्यतरेण, अर्थपरिसमाप्तेरर्थव्यवहारसिद्धेः । किं द्वितीयेन परोक्षज्ञानेनेत्यर्थः । ' अविभक्तकर्तृकस्येति '
उपधैक्येऽपि कर्तृत्वकरणत्वाद्युपाधिभेदेन व्यवहारभेदसम्भवादित्यर्थः । विभक्तकर्तृकवदिति क्रियायां हि सकरणकत्वं तच्च,
न तु कर्तृभिन्नकरणवत्त्वं तदभिन्नकरणवत्त्वं वेत्यत्राप्याग्रहः श्रेयानिति भावः । अर्थपरिच्छेदस्य प्राकट्यस्य, तथाप्रती-
तेरयोगादिति, इदं ज्ञानं घटविषयो घटज्ञाततावच्चादित्यनुमानस्य हेतोरज्ञानासिद्ध्या कर्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । पक्षाज्ञानादा-
श्रयासिद्धिरप्यत्र द्रष्टव्या, एतेनाहं घटज्ञानवान् घटज्ञाततावच्चादित्यात्मपक्षकमनुमानमप्यपास्तम्, साध्याप्राप्तिसिद्धेति बोध्यम् ।
न च ज्ञानजन्यस्य समवायेनार्थनिष्ठस्य ज्ञातताख्यधर्मस्य सम्बन्धविशेषेणात्मनिष्ठत्वाच्छिन्नकमात्मपक्षकमर्थपरिच्छेदवच्चानु-

मानमदुष्ट, न च हेतोरेवानासिद्धिरपि, सयुक्तसमवायादियोग्यसुधिकर्मेण तत्प्रत्यक्षात्, न च तस्याप्यनुमानापेक्षत्वेन साध्या-
विशेषो, लिङ्गज्ञानत्वेनैवानुमितिहेतुत्वात्, तद् ज्ञानज्ञानत्वेनातत्त्वादित्यपि वक्तुं साम्प्रतम्, साध्याप्रसिद्ध्योक्तोक्तत्वात्, अती-
तानागतेष्वर्थेषु ज्ञानेन ज्ञातताया जनयितुमशक्यत्वात्, ज्ञानजन्यज्ञाततायां भावाभावाच्च, अन्यथेष्टताकृततादेरपीच्छाकृत्या-
विजन्यस्य सिद्ध्यापचेरिति दिग् । आत्ममान्नरवदिति, न च स्वीयमुखदुःखसाक्षात्कात्त्वेन हर्षविपादादिहेतुत्वादयोऽपि,
अविद्यततत्साक्षात्कारस्य निर्विकल्पकतुल्यत्वेनातथात्वात्, दुःखदुःखज्ञानसंवेदनत्वेन हेतुतयोचितत्वात्, सर्वथा स्वभापस्याय-
क्षाग्रद्वयायामपि, आचरणविगतविशेषादिति विगतमिति भावे क्तः । आचरणविगमविशेषादित्यर्थः । सर्वत्र ज्ञाने स्वरूपे
प्रमाण्यमनादृतमेव बहिरर्थे स्थानियतस्तत्त्वयोपपन्नम इति स्वभावकल्पनाच्च विरोध इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

न च जीवो मात्स्वेवेति सत्यं वक्तुं तद्वाचकप्रमाणस्य भावात् । तथा हि—

जीवशब्दः सदास्यार्थः, सत्तात्वाद्धेतुशब्दवत् ॥ मायादिभ्रान्तिसंज्ञाश्च, मायाद्यैः स्वैः प्रमोक्तिवत् ॥ ८४ ॥

स्वरूपमपत्तिरिक्तं शरीरेन्द्रियाधिकलापेन जीवशब्दोर्थवान् । तेन कृतं प्रकृत्यः स्वाविति विष्टुबोधापमात्रं, लोपरुद्धे. समा-
श्रयणात् । का पुनरिय लोकरुद्धिः ? यत्राद्य व्ययहारो जीवो गतस्तिष्ठतीति वा । न हि शरीरेऽव व्ययहारो रूढस्तस्याचेतनतयाद्भोगा-
धिष्ठानत्वेन रुद्धेः । नापीन्द्रियेषु, तेषामुपभोगसाधनत्वेन प्रसिद्धे । न दृष्ट्यादिविषये, तस्य भोग्यत्वेन व्ययहारात् । किं तर्हि ?
भोक्तव्येवात्मनि जीव इति रुद्धिः । शरीराधिकार्यस्य चैतन्यस्य मोक्षत्वमयुक्तं योगक्रियत्वम् । ननु सुखदुःखाद्यनुभवनं भोगक्रिया ।
सा ह्यत्रान्धयिनि गर्भोविमरणपर्यन्ते चैवत्ये सर्वचेतनाधिपेपब्ध्यापिनि भोक्तृत्वम्, शरीरादिविच्छिन्नत्वात्तात्पर्येति चेत्तेषां तन्मयमस्तु,

जन्मनः पूर्वं मरणादूर्ध्वमपि तस्य मद्भावोपपत्तेरन्यथा पृथिव्यादिसमुद्रयशरीरेन्द्रियविषयेभ्यो वैलक्षण्यसंभवात् । न तत्कार्यं ततोत्य-
न्तविलक्षणमस्ति, रूपदिसमन्वयात् । चैतन्यस्यापि मत्त्वादिसमन्वयात्त्रात्यन्तविलक्षणत्वमिति चेन्न, तत्त्वभेदेऽपि तस्य भावान् ।
पृथिव्यादितत्त्वभेदानामेकविकारित्वसमन्वयाभावाद्देह एव, केयानिन् प्रागभावादिभेदवदिति चेत् किमिदानीं चैतन्यभूतयोरैकविकारि-
समन्वयोस्ति ? येन तत्त्वान्तरत्वेन भेदो न स्यात् । तस्मादेकविकारिसमन्वयमन्वयमन्वयं वैलक्षण्यम् । तदेव च तत्त्वान्तरत्वमित्यनागतनन्ततो
चैतन्यस्य साधयति । तादृशचैतन्यविशिष्टे काये जीवव्यवहारश्चैतन्यकायोस्मेदोपचारादेव । क्षणिके नित्तसंताने जीवव्यवहार इत्यसारं,
तस्य निराकृतत्वात् । ततः कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणेनोपयोगस्वभावेन जीवेन जीवशब्दः सवाक्यार्थ इति साध्यनिर्देशे सिद्धसाधनाभावः
संदात्यादिति हेतुर्विरुद्धः सवाक्यार्थत्वविरुद्धाभिप्रेतमात्रसूचकत्वेन तस्य व्याप्तत्वादिति चेन्न, संज्ञाया वक्त्रप्रमाणमात्रसूचक-
त्वस्य प्रमाणत्वाधितत्वात् । तथा हि । नात्र संज्ञाभिप्रेतमात्रं सूचयति, ततोर्भक्तियायां नियमायोगान् तदभासवन् । न च तदयोगः
संज्ञायाः, तयार्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानस्यार्थक्रियानियमस्य दर्शनात्करणप्रतिपत्तिवन्, तदभावेऽनादृशणीयत्वात् ।
ततः संज्ञात्वं जीवशब्दस्य सवाक्यार्थत्वं साधयति हेतुगन्धवन् । नर्वेण हि हेतुवादिना हेतुगन्धः सवाक्यार्थोऽप्युपगम्यते, साधनतदा-
भासयोरन्यथा विशेषासंभवात्, वक्त्रप्रमाणमात्रसूचकत्वादागार्हत्याविशेषात् । नद्विशेषमिच्छता परम्परयापि परमार्थकृतान्तं
वाच्यः प्रतिपत्तव्यम् । कचिद्व्याभिचारदर्शनादनाश्रमे चक्षुरादिदुर्दरपि कथमाभागः ? तदभासोपलब्धेन्तजात्वानाश्रमे कृतो भूमा-
देरन्यादिप्रतिपत्तिः ? कार्यकारणभावस्य व्यभिचारदर्शनात् । न चैतन्मगिद्धं काष्ठादिजन्मनोऽप्येव गणिप्रभृतेरपि भावान् । सुवि-
वेचितं कार्यं कारणं न व्यभिचरतीति, तद्विशेषपरीक्षायां सुविवेचितः शब्दोर्थं न व्यभिचरतीति प्रमिद्धेस्तिरत्रापि तद्विशेषपरीक्षायां

विशेषभावात् । बहुतरभिसन्निधैरपि त्रयादभिधानव्यभिचारोपक्रमेण तद्विवक्षितव्याप्यशानुमानकारणसामग्रीशक्तियैरपि त्रय पश्यता कथमा-
श्रयः स्यात् ? तस्मादयमक्षिप्रसमाधोपादिशेषेयि कथितव्यत्ययेननुमाने च परितुल्यमन्यतमप्रत्येयेणेश्रयते, परीक्षाहेतुलेप्तासङ्गतात् ।
ननु पाभावोपादानत्वात्सद्व्यवभावां संज्ञायां प्रत्येयेण परीक्षक एव, न पुनरीश्रयते, तस्य परीक्षाऽश्रुमत्वादिति चेन्न, तस्याः
सर्वथा भावोपादानत्वाभावेऽभावोपादानत्वसिद्धे । सर्वत्र भावोपादानसमवे हि समाख्यानामितरोपादानप्रपञ्चसिद्धिः, एतेनैतदपि प्रत्युक्त
यदुक्तं सो गतेन 'अनादिवासनोऽमृतविकल्पपरिनिष्ठितः । सत्त्वार्थविचित्रो धर्मो भावामावोभयाभितः ॥१॥' इति, तद्वद्वतो भावाभयवशा-
भावे वासनोऽमृतभावाभययानुपपत्तेः सर्वत्रानुभवपूर्वकत्वाद्याननाया परम्परया वस्तुप्रतिपक्ष्यात् । पूर्वपूर्वपासनात् एवोक्तरोत्तरवासा-
नायाः समुद्रवायनादित्वावदत्त्वावयवत्वमेवेति चेन्न, सत्त्ववासनाया अव्यवतादित्वे परार्धानुमानमव्यववासानायाः साधनत्वलक्षणदर्शनेनभि-
मिश्रकत्वविरुद्धोपात् । त्रिरूपहेतुवचनस्य परम्परया धूमार्दिवद्वत्त्वावयवत्वे हेतुसम्पन्नजीवसत्त्वस्य भावाभयत्व युक्तम् । भावस्यात्र
हृदयविपादाद्यनेकाकारविवर्तः प्रत्यागम्येवनीयः प्रतिसरीरं भेदात्मकोऽप्रत्याख्यानाईः प्रविक्षिपन्तमात्मानं प्रविभोषयतीति कृतं प्रत्या-
सेन । तदनेन हेतोः काळात्ययापदिष्टत्व प्रतिक्षिप्तं, पक्षस्य प्रत्यक्षाविभिरबाधितत्वात् । सत्र निरतिशयस्यास्वस्यविविक्तस्य सर्वशरीरे-
त्यभिन्नरूपेण प्रविक्षणं भिन्नस्य चात्मनः प्रतिभासानावाचस्य प्रत्याख्यानाईत्वसाधनात्तत्र वेन जीवशब्द समासार्थः । ननु च माया-
विभ्रान्तिसंज्ञाभिरयाक्षायांभिरनैकान्तिक संज्ञात्वमिति चेन्न, तासांमपि मायासौः स्वरूपं, सवाक्षार्थत्वात् प्रमाणवचनवत् । न हि
मायाविसमाख्याः स्वार्थरहिता विशिष्टप्रतिपक्षिहेतुत्वात् प्रमाणसमाख्यावत् भ्रान्तिसमाख्यानामपाक्षार्थत्वे वतो भ्रान्तिप्रतिपक्षेयरो-
गात् प्रमाणत्वप्रतिपक्षिप्रसङ्गाच्च निश्चिष्टप्रतिपक्षिहेतुत्वमसिद्धम् । प्रमाणसम्पन्नस्य स्वार्थविशेषपरिहितत्वे भ्रान्तिप्रतिपक्षन्यनुपपन्नाच्च न तद-

सिद्धं, यतो निर्दशनं साधनधर्मविकलं स्यात् । एतेन स्वरविषाणादिशब्दानामपि स्वार्थरहितत्वमपास्तं, विशिष्टप्रतिपत्तिहेतुत्वाविशेषो-
पादन्यथा भावशब्दत्वप्रसङ्गात् । ततो न तैरपि व्यभिचारः ॥ ८४ ॥ किञ्च—

तेन शरीरेन्द्रियादिकलापेन, कृत उत्पादितः, प्रकृतो जीवशब्दार्थः स्यात् । ‘जन्मन इति’ तथा चानन्तभव-
व्यापिन एकभवव्यापित्वं न दुर्वचमित्यर्थः । सिद्धसाधनाभाव इति उपचरितचैतन्येन शरीरादिनेति शेषः । साध्यदोषं
निराकृत्य हेतुदोषमाशङ्कते संज्ञात्वादिनीत्यादिना, परिहरति—नेत्यादिना, अभिप्रेतमात्रमिति पारमार्थिकसम्बन्धशून्य-
मभिप्रेतमित्यर्थः । तद्वच्चाङ्गीकारे त्वयोपस्थितिद्वारा शब्दग्रन्थमाजनकताया एव न्याय्यत्वाद्ध्यामिस्मृत्यादिविलम्बेन ततोऽनु-
मितिरूपसूचाया अयोगादिति बोध्यम् । तदाभासचन्मरीचिकायाञ्जलसंज्ञावत्, करणप्रतिपत्तिवदिन्द्रियव्यापारवत् ।
यथा ततोऽर्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानानामर्थक्रियानियमो दृश्यते तथा संज्ञाया अपीति तद्वत् संज्ञाप्रमाणमिति भावः । भाष्ये
तदितरेति अभिधानकारणसामग्रीतरेत्यर्थः, सर्वेति शून्योपादानत्वं कान्तनिराकरणादित्यर्थः । संज्ञाया भाषावर्णारूपं
यद्भाववलक्षणमुपादानं तदेव पररूपेणाभावरूपमित्येवमात्रोपादानत्वं तु नास्मत्पक्षक्षतिकरमित्याह—‘सर्वत्रेत्यादि’ ॥ परि-
निष्ठितः प्रतिविम्बितः, भावाभावोभयाश्रित इति घटादिसंज्ञार्थस्य घटादेः स्वरधिषाणाद्यभावव्यावृत्त्या भावरूपत्वा-
द्धावान्तरव्यावृत्त्या—चाभावरूपत्वादुभयव्यावृत्त्या चोभयरूपत्वादिति भावः । ‘तदनेनेति’ अनेन संज्ञाया भावाश्रयत्व-
व्यवस्थापनेन, ननु जीवशब्दः सवाह्यार्थः संज्ञात्वादित्यत्र शरीरेन्द्रियकलापार्थव्याधेऽपि निरतिशयत्वादिस्यभावेन सांख्या-
दिकल्पितेन प्रतिक्षणभिन्नस्वभावेन च सौगतपरिकल्पितेनात्मना चरितार्थत्वाच्च स्याद्वादिन इत्यसिद्धिः स्यादित्याशङ्काया-

ग्राह- ' तत्रेत्यादि ' नन्वेवमितराधादिमहिम्ना व्यापकतानवच्छेदकरूपेण साध्यानुमित्यभ्युपगमे पर्वतो द्रव्ययान् घृमादि-
 त्यतोऽपि बद्धित्वेन ग्रहयदुमितिः स्यादिति चेत्, नेय विभीषिकोपयोगप्रामाण्यवादिनां न, तथोपयोगे तथाऽनुमितेरिष्टत्वात्, अत
 एव परेऽपि मङ्गल सफल विद्याचारविययत्वादित्यादेर्मङ्गलस्य स्यामिफलकत्वानुमितिमिच्छन्ति । इयंस्तु विशेषो यत्परेया
 तथाऽनुमितावितराधादेः परामर्शसहकारित्वमस्माक त्वन्तव्यासिग्राहकतर्कोपधीणत्वमिति दिग् । विशिष्टप्रतिपत्तिर्हेतुत्या-
 दमाधारणधर्मप्रकाररूपीहेतुत्वात्, आन्तिप्रतिपत्तेरयोगादिति आन्तेरसत्स्यादित्वनिरासादित्यर्थः । प्रमाणत्वप्रति-
 पत्तिप्रसङ्गादिति आन्त्यन्यज्ञानस्य ग्रन्थात्नियमादित्यर्थः ॥ ८४ ॥

बुद्धिशब्दार्थसज्ञास्तित्तो बुद्ध्यादिवोधाश्च त्रयस्तत्प्रतिविम्बकाः ॥ ८५ ॥

वेष्मार्ह ' अर्थाभिधामप्रत्ययास्तुल्यनामान ' इति-जीवार्थस्य जीव इति संज्ञा, जीव इति शब्दस्य च, जीव इति बुद्धेर्वेति ।
 तत्रार्थपदार्थक एव जीवशब्दः स्यात्कार्यं सिद्धे, न बुद्धिशब्दपदार्थकः । ततोनेन हेतुर्वर्ज्यभिवार, सञ्ज्ञास्यस्य सामान्येन हेतुवचनमात्रं
 इति, तेषां न सन्त्यगुक्त्य, सर्वत्र बुद्धिशब्दार्थसंज्ञानो तिसृणामपि स्वव्यतिरिक्तबुद्ध्यादिपदार्थवाचकत्वात् । यस्माद्धि शब्दादुच्चारित्वात्
 व्यभिचारेण यत्र बोधः प्रजायते न एव सत्यार्थं स्यात्, अन्यथा सन्देह्यवद्धारविद्योपात् । यथा च जीवशब्दार्थपदार्थकाजीवो न
 हन्तव्य इत्यत्र जीवार्थस्य प्रतिविम्बको बोध आनुर्भवति तथा बुद्धिपदार्थकाजीव इति बुद्धस्त इत्यादेर्बुद्ध्यर्थस्य प्रतिविम्बको जीव
 इत्यादेर्वि शब्दपदार्थकाच्छब्दस्य प्रतिविम्बकः स्यात् । तत्तत्त्वोऽर्थोः तिसृणां सञ्ज्ञानामवगम्यन्ते तत्प्रतिविम्बकोचाना त्रयाणामेव
 भावान् । तदनेनापार्थो हेतुव्यभिचारादृष्टो प्रत्यस्तमवति, बुद्ध्यादिसंज्ञानो तिसृणामपि स्वव्यतिरिक्तवस्तुसंबन्धदर्शनात् तद्व्युत्पत्तीनां

अष्टसहस्री
विवरणम् ॥

॥३२२॥

च तिसृणां तन्निर्भासनात्तद्विषयतोपपत्तेः । सामान्यतो जीवशब्दस्य धर्मित्वात् स्वव्यतिरिक्तार्थस्य च सवाह्यार्थत्वस्य साध्यत्वाद्वाच्यभि-
चारविषयस्यासत्त्वादव्यभिचारी हेतुः । ननु च विज्ञानवादिनं प्रति संज्ञात्वादित्यसिद्धो हेतुः, संज्ञाया विज्ञानव्यतिरेकेणासत्त्वात् ।
दृष्टान्तश्च साधनविकलो, हेतुशब्दस्य तदाभासेवेदनादन्यस्याविद्यमानत्वात् ॥ ८५ ॥ संज्ञाभासज्ञानस्य हेतुत्वे शब्दाभासस्वप्नज्ञानेन
व्यभिचारी हेतुः, इति कश्चित्, तं प्रत्यभिधीयते—

कारिकायां बुद्ध्यादिवोधा बुद्ध्यादेर्विषयस्य संज्ञाननिता वोधाः, तत्प्रतिबिम्बकास्त्रिविधविषययाकाराः, तदाऽऽभा-
सवेदनादिति तदाकारज्ञानादित्यर्थः ॥ ८५ ॥

वक्तृश्रोतृप्रमातृणां, बोधवाक्यप्रमाः पृथक् ॥ भ्रान्तावेव प्रमाभ्रान्तौ, बाह्यार्थौ तादृशेतारौ ॥ ८६ ॥

वक्तुरभिधेयबोधाभावे कुतो वाक्यं प्रवर्तेत ? तस्याभिधेयबोधनिवन्धनत्वात् । वाक्याभावे च श्रोतुरभिधेयज्ञानासंभवस्तस्य
तन्निमित्तकत्वात् । प्रमातुः प्रमित्यभावे च शब्दार्थयोः प्रमेययोरव्यवस्थानाद्विष्टतत्त्वानुपपत्तेर्वक्त्रादित्रयस्य बोधादित्रयं पृथग्भूतमुपे-
यम् । तथा सति न हेतोरसिद्धतादिदोषो, दृष्टान्तस्य वा माध्यादिवैकल्यं प्रसज्यते । स्यान्मतं ' बहिरर्थो भावाद्वक्त्रादित्रयं न बुद्धेः
पृथग्भूतं, वक्त्राद्याभासाया बुद्धेरेव वक्त्रादित्वव्यवहारात्, वाक्यस्यापि बोधव्यतिरेकेणासत्त्वात्, प्रमाया बोधात्मकत्वात् । ततोऽ-
सिद्धतादिदोषः साधनस्य हेतुदृष्टान्तलक्षणस्य ' इति, तत्र, रूपादेर्ग्राहकस्य तद्व्यतिरिक्तविज्ञानसंतानकलापस्य च स्वांशमात्रावलम्बिनः
प्रमाणस्य विभ्रमकल्पनायां साकल्येनासिद्धेरन्तर्द्धेयाभ्युपगमविरोधात् । न हि रूपादेरभिधेयस्य ग्राहकस्य चतुः श्रोतुश्च विभ्रमकल्प-
नायां व्यतिरिक्तविज्ञानसंतानकलापः स्वांशमात्रावलम्बी सिध्यति परस्परमसंचारात्, येनाभिधानाभिधेयज्ञानभेदः स्यात् । तस्यापि

विभ्रमरूपनायां न प्रमाणसिद्धिरभ्रान्तस्य ज्ञानस्य प्रमाणत्वव्यवस्थितेः । प्रमाणस्यापि विभ्रमरूपनायां कथमन्तर्गमेव तत्त्व-
मित्यभ्युपगमो न विरुध्यते ? प्रमाणमन्तरेण तदभ्युपगमे सर्वस्य त्वेष्टाभ्युपगमप्रसङ्गात् । प्रमाणभ्रान्तौ वाक्षार्थयोस्तादृशान्यादृशयोः
प्रमेयोरन्तर्गमेव द्विर्द्वेययोरिष्टानिष्टयोर्विवेचनस्यापि भ्रान्तत्वप्रसङ्गात् । तौ स्यादन्तर्गमेकान्ते ? यस्तत्त्वस्युपगमो न विरुद्धो
भवेत् । यदि पुनः प्रमाणमभ्रान्तविविच्यते तदा वाक्षार्थोभ्युपगमव्यवस्था, तदभावे प्रमाणतदाभासव्यवस्थित्ययोगात् ॥८६॥ तथा हि,—

‘ यच्चिन्तति ’ वक्तुरि वाक्यजनको यो बोध भोतरि च वक्तुवाक्यपाठजनित यद्वाक्यं प्रमातरि च या तदुभयप्रमा-
ताः दृग्धमिति वीप्सापरत्वादवभासन्त इति क्रियाध्याहाराद्य प्रत्यक्षपृथगवभासन्त इत्यर्थः । प्रमाभ्रान्तौ तासां प्रमाणां ध्याना-
तिरिक्तविषयत्वेन भ्रान्तित्वे वाक्कीक्रियभावे, तादृशोत्तरौ तद्व्यावर्था, वाक्षार्थो भ्रान्तावेव स्याताम् । तथा च व्यवहृ-
रमात्रोच्छेद इति भावः । असञ्चारादयिद्येयस्य स्वरूपसञ्चरणाभावात्, परशब्दकृत्यमाह ॥८६॥

बुद्धिशब्दप्रमाणत्व, वाक्षार्थे सति नासति ॥ सत्यानृतव्यवस्थैव, युज्यतेर्याप्त्यनासिषु ॥८७॥

पुद्गेः त्वप्रतिपक्ष्यैव त्वाच्छब्दस्य परप्रतिपादनार्थत्वात् । स्वपरप्रतिपक्ष्यैव स्वस्यैव परप्रतिपादनायो-
गात् वरणा पराप्रत्यक्षत्वात् । तस्य च सति बहिरर्थे प्रमाणत्वमर्थप्राप्तिर सिध्येत्, असति प्रमाणाभासत्पमर्थोनासितः । इति
सत्यानृतन्यवस्था बुद्धिशब्दयोर्मुग्यते, स्वपरपक्षसाधनदूषणात्मनोस्तथा प्रतीतिः । तदेवं परमार्थतः सन्बहिरर्थः, साधनदूषणप्रयोगात् ।
इत्येकलक्षणो हेतुः प्रवर्तते । न चार्थैकलक्षणमसिद्धं, सत्येव बहिरर्थे परमार्थतो हेतोरुपपत्तेस्तद्योपपन्नत्वस्य प्रधानलक्षणस्य सम्भावात् ।
अन्यथा स्वप्नेतरादिद्योपादिक केन साधित इति च ? इति कुत संवानान्तरमन्यथा स्वमन्वानलक्षणयवेष्टाद्याकारशून्यस्य साधयेत् ?

बहिरर्थस्य वास्तवस्य ग्राह्यलक्षणस्याभावे हि साधनदूषणप्रयोगस्य हेतोः संभवे स्वप्रजाग्रदवस्थाभाविनोस्तत्प्रयोगयोर्विशेषासिद्धिः । ततः किञ्चिद्वृत्तिमात्रं केन सहोपलम्भनियमानुमानेन स्वार्थेन साधितं स्यात्, परार्थेन वा वचनात्मना परं प्रति, किं वा स्वसंविद्वैतं स्वतः प्रत्यक्षत एव साधितं स्यात् ? तत्साधनस्य स्वप्रवन्निर्विपयत्वात् । किं वा बहिरर्थजातं केन, जडस्य प्रतिभासायोगात् इत्यादिना स्वार्थेन परार्थेन वा दूषणेन दूषितं स्यात् ? इति संतानान्तरमपि न केनचित्साधनेन साधितं स्यात् । तदनभ्युपगमे न केनचिद्दूषणेन दूषितं स्यात्, तथा स्वसंतानक्षणादिकं च न केनचित् साधितं स्यात् । तदनभ्युपगमेपि न केनचिद्दूषितम् । इति न क्वचिद्भवतिष्ठते । तैमिरिकद्वयद्विचन्द्रदर्शनवद्भ्रान्तः सर्वो व्यवहार इत्यत्रापि तत्त्वज्ञानं शरणं, तत एव सर्वविभ्रमव्यवस्थितेः । इति व्याहृतमेतत् तत्त्वज्ञानात् सर्वस्य भ्रान्तस्वसाधनम्, अन्यथा बहिरर्थवदभिसंहितस्यापि सर्वविभ्रमस्य निराकरणापत्तेः, भ्रान्तादेव ज्ञानात् तस्याप्यसिद्धेः । तथा परमाण्वादिदूषणेपि प्रतिपत्तव्यं तत्त्वज्ञानं शरणमतत्त्वज्ञानादभिसंहितस्यापि परमाण्वाद्यसत्त्वस्य निराकरणापत्तेः । अन्यथा तत्कृतमकृतं स्यादिति सर्वत्र योज्यं, सर्वस्य स्वेष्टस्य स्वयमनिष्टस्य च तत्त्वज्ञानादेव साधनदूषणोपपत्तेः । एतेन साधनदूषणप्रयोगादिति साधनमसिद्धिमितिच्छन् प्रतिक्षिप्तदसिद्धत्वस्य स्वयमिष्टस्य तत्सिद्धत्वस्य चानिष्टस्य साधनदूषणप्रयोगादेव व्यवस्थापनादन्यथा तदव्यवस्थितेयैकिकचनवादित्वप्रसङ्गात् । तदिमे विज्ञानसंतानाः सन्ति न सन्तीति तत्त्वाऽप्रतिपत्तेर्दृष्टापह्नुरितरनिबन्धनैव, दृश्येनात्मना कथंचित्स्कन्धाकारेणादृश्यानामपि परमाणूनां बहिरपि समवस्थाने विप्रतिपेधाभावादन्तर्ज्ञेयवत् । अदृश्या एव हि ज्ञानपरमागवः संविन्मात्रादृश्यादवस्थाप्यन्ते नान्यथेति युक्तमुदाहरणं, बहिः परमाणूनां व्यवस्थापने, तत्र पूर्वादिदिग्भागभेदेन जडरूपाणां पण्डशादिकल्पनया दृष्टिविकल्पेन वा परप-

स्त्रीपाठम्भे स्वपक्षाक्षेपात्, तस्योपाखम्भाभासत्वसिद्धे । समानं हि दूषणं यद्विपरमाणुषु, सवित्परमाणुषु च । चेदतः सयन्धे
 पदस्य शिग्भागाभेदात्, सर्वोत्तमा प्रचयस्यैकपरमाणुभासत्वम् । प्रचयस्य परमाणुभ्यो भेदे प्रत्येकं परिसमाप्यैकदेशेन वा दृष्टौ
 प्रचयबहुत्यं सोऽतयापादनमनवस्था च । न च परमाणुभिः संस्पृष्टैर्बन्धद्विर्वा प्रचयस्योपकारे संसर्गासमयो, व्यवधानेन व्यवधीय-
 मानाभ्यो व्यवधायकस्य सजातीयस्य, विजातीयस्य वा व्यवधाने प्रकृतपर्यन्तयोगोऽनवस्थाप्रसङ्गः चेति स्वपक्षपातः स्यात्, सूक्ष्मस्थू-
 क्षात्मनि बहिर्जालन्तरे तदयानवकाशात् इदं विपादाद्यनेकाकारत्वम् । यत्रापि विरोधो दूषणमिति चेत्, सर्वथा कथयिष्यामि ? न तावदाद्यः
 पक्षः, सर्वथा कश्चिद्विरोधासिद्धेः क्षीणोष्णस्पर्शयोरपि सत्त्वाद्यात्मनाऽविरोधात्, स्पष्टेऽपि तस्यै कथयिष्विरोधपरिहारस्य पुनरापास-
 त्वामन्वयक्षेपेन द्वितीयः पक्षः सुभवति । तस्माद्यात्परंपरया वा, विमलविकरणभावापन्नं ज्ञानं, स्वरूपव्यतिरिक्तार्थालम्बनं, प्राज्ञमाह-
 काकारत्वात् संतानान्तरसिद्धिवत् । विज्ञपमानमाहकाकारत्वेन व्यवधार इति चेत्, न, संतानान्तरसाधनस्यापि व्यवधारप्रसङ्गात् ।
 न हि व्यापारव्याहारनिर्भासोऽपि विष्णुवो नास्ति, येनाव्यवधारि हेतुः स्यात् । एवम्व्यवधारि वासनान्भेदो गम्येत न संतानान्तरम् ।
 यथैव हि ज्ञानप्रज्ञाया बहिर्यवसासनाया दृढतमत्वात्पदाकारस्य ज्ञानस्य सात्त्विकाभिमायाः, स्वप्नादिदशायां तु यद्वासनाया दृढत्वाभावात्
 तदेव तस्यासत्त्वताभिमानो लोकस्य, न परमार्थतो बहिर्यं सिध्यतीति वासनान्भेदोऽप्युपगम्यते, यथानुपपन्नदशायां सन्तानान्तरज्ञा-
 नस्य वासनया दृढतमत्वात्सत्यताभिमानोन्यत्र तददाढ्यादसत्त्वताव्यवहार इति वासनान्भेदो गम्यतां, न तु संतानान्तरम् । तदनभ्युप-
 गमे स्वसंतानक्षणश्रयाविसिद्धिः कथमभ्युपगम्यते ? यतः सुदूरमपि गत्या किंचिद्वेदनं त्वेष्टस्त्वावलम्बनमेवित्यव्यम् । यथैव वेद्य-
 नैदकाकारं बहिर्यवेदनस्य स्वरूपव्यतिरिक्तालम्बनस्य साधयति । यतो बहिर्यस्य सिद्धेः सिद्धं यत्रापि त्रयं, तस्य च बोधादित्रयम् ।

इति जीवशब्दस्य सवाह्यार्थत्वसाधने संज्ञात्वस्य साधनस्यासिद्धतानैकान्तिकता वा, दृष्टान्तस्य वा साधनघर्मादिविधुर्यं, यतो न जीव-
सिद्धिः स्यात् । तत्सिद्धौ च तस्यार्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानस्य संवादविंशवादसिद्धिः सिध्यत्येव । स्यात् सर्वमभ्रान्तमेव ज्ञानं भाव-
प्रमेये संवादपेक्षणात् । स्याद्भ्रान्तं वहिरर्थे विंशवादपेक्षणात् । स्यादुभयं, क्रमार्थिततद्द्वयात् । स्याद्भ्रान्तावक्तव्यं संवादसहा-
पिततद्द्वयात् । स्याद्भ्रान्तावक्तव्यं विंशवादसहापिततद्द्वयात् । स्यादुभयावक्तव्यमेव क्रमक्रमार्थिततद्द्वयात् । इति पूर्ववत् सप्त-
भङ्गीप्रक्रिया योजयितव्या, तथैवातिदेशसामर्थ्यात् तद्विचारस्य सिद्धेः, प्रमाणनयादेशादपि प्रतिपत्तव्या ॥ ८७ ॥

ज्ञानैकान्तादिपक्षे गगनफलमिव ज्ञापकोपायतत्वं, संभाव्यं नैव मानात् कथमपि निपुणं भावयद्भिर्महद्भिः ॥
स्याद्वादे तत्प्रसिद्धं विविधनयबलात्तत्त्वतः शुद्धबुद्धे—रित्याज्ञातं प्रपञ्चाद्विचरतु सुचिरं स्वामिनः सद्रचःसु ॥ १ ॥

॥ इत्याप्तमीमांसालङ्कृतौ सप्तमः परिच्छेदः ॥

‘स्वसंचित्यैवेति’ तस्य चेति उक्तस्वरूपस्य साधनस्य चेत्यर्थः । एकलक्षणोऽन्यथानुपपत्त्येकलक्षणः, तेन
परेष्टत्रिलक्षणपञ्चलक्षणादिनिरासः । ‘व्याहृतमेतदिति’ बाह्यग्राह्याभावेन भ्रान्तिभ्रान्तिज्ञसाङ्कर्यापत्तेरिति भावः । अदृश्या
एव हीति सन्तानान्तरवर्त्तिनो भवान्तरवर्त्तिनश्चेत्यर्थः । पूर्वादीति पूर्वादिदिशां भिन्नाभिन्नावच्छेदेनैव परमाणौ संयोगसम्भ-
वादित्यर्थः । वृत्तिविकल्पेन वेति परमाणौ स्कन्धः कात्स्न्येन वर्त्तत तदेकदेशेन वा, आद्ये परमाणुमात्रः स्कन्धः स्यात्,
अन्त्ये च परमाणोः सांशत्वापत्तिरित्यर्थः । तस्योपालम्भाभासत्वसिद्धेरिति यत्रोभयोः समो दोष इत्याद्युक्तेरिति
भावः । स्वपक्षाक्षेपमेव विवृणोति समानं हि दूषणमित्यादिना, संसर्गासम्भव इति वृत्तिविकल्पग्रासादित्यर्थः ॥

प्रकृतपर्यनुयोग इति क्षणमङ्गुरज्यवषीयमानसन्धः कथमिति प्रश्नस्तदवस्यः स्यादित्यर्थः । अनयस्याप्रसङ्गं चेति व्यवहितपरमाणूनामवस्थानामावादित्यर्थः । तस्य परोक्तोपात्मस्य, तत्रापि अन्तर्बहिर्वा जात्यन्तरेऽपि, वेणवेष्काकारमिति वेद्यवेदकाकारत्वं साधनमित्यर्थः । स्यात् सर्वमभ्रान्तमेव ज्ञानमित्यत्र सर्वपदमहिम्ना ज्ञानत्वावच्छेदेनाभ्रान्तत्वसाधनाभावात् सिद्धसाधनादिदोषः । द्वितीयमङ्गे सर्वपदानुपादानात् ज्ञानत्वसामानाधिकरण्येन भ्रान्तत्वस्य विधेयत्वाभावात् नाशः, प्रयोजनं तु प्राभाकरमतमङ्गः । एवमत्रेवना अपि भङ्गाः स्वरसमयाविरोधेन भावनीयाः ॥ ८७ ॥

अन्तर्बहिर्विषयताघटितप्रमात्वं-भ्रान्तत्वत्कोटिकृतविप्रतिपत्तिमेदी ॥

स श्रेयसीं प्रणयितां प्रययन् मुनीनां, रत्नत्रयस्य जयताञ्जिनवापयराशिः ॥ १ ॥

॥ इति नवोपाख्यापत्रीयशोधिजयगणिविरचितेऽष्टसहस्रीतात्पर्यविषयरणे सप्तमः परिच्छेदः ॥ ७ ॥

॥ ॐ ॥ ॥ अथाष्टमः परिच्छेदः ॥ ॥ ॐ ॥

ज्ञापकमुपायतत्त्व, समन्तभद्राकलङ्कनिर्णतिम् ॥ सकलैकान्तासंभय-मष्टसहस्री निवेदयति ॥ १ ॥
देवादेवार्थसिद्धिश्चे-द्देव पौरुषतः कथम् ॥ देवतश्चेदनिर्माक्षः, पौरुषं निष्फलं भवेत् ॥ ८८ ॥

कारकलक्षणमुपायतत्त्वमिदानीं परीक्ष्यते । तद्धि, केचिदैवमेव दृष्टादृष्टकार्यस्य साधनमित्याचक्षते, पौरुषमेवेत्यपरे । किंचिदैवा-
देव किंचित्पौरुषादेवेत्यन्ये, तदुभयसाधनत्वेनावक्तव्यमेवेति चेतरे । तत्र दैवादेव यदि सर्वस्यार्थस्य सिद्धिरुच्यते तदा दैवमपि कथं
पुरुषव्यापारात् कुशलकुशलसमाचरणलक्षणानुपपद्येत, प्रतिज्ञाहानेः । दैवान्तरादेव दैवं, न पौरुषादित्यभ्युपगमेऽनिर्भोक्षो मोक्षाभावः,
पूर्वपूर्वदैवादुत्तरोत्तरदैवप्रवृत्तेरनुपरमात् । ततः पौरुषं निष्फलं भवेत् । पौरुषादैवस्य परिक्षयान्मोक्षप्रसिद्धेर्न तन्निष्फलमिति चेत्, सैव
प्रतिज्ञाहानिः । मोक्षकारणपौरुषस्यापि दैवकृतत्वात् परंपरया मोक्षस्यापि दैवकृतत्वोपपत्तेर्न प्रतिज्ञाहानिरिति चेत्, तर्हि पौरुषादेव
तादृशं दैवमिति न दैवैकान्तः । एतेन धर्मादेवाभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिरित्येकान्तः प्रतिक्रियो, मद्देश्वरसिस्तृक्षानर्थक्यप्रसङ्गाच्च ।

कुतस्तर्हि समीहितार्थसिद्धिरित्युच्यते । योग्यता कर्म पूर्व वा दैवमुभयमदृष्टं, पौरुषं पुनरिह चेष्टितं दृष्टम् । ताभ्यामर्थसिद्धिः,
तदन्यतरापायेऽघटनात् पौरुषमात्रेणार्थदर्शनाद्, दैवमात्रे वा समीहानर्थक्यप्रसङ्गात् । स्वयमप्रयत्नमानस्य सर्वमिष्टानिष्टमदृष्टमात्रादेव,
प्रयत्नमानस्य तु प्रयत्नाख्यात् पौरुषाद् दृष्टादिति वदन्नपि न प्रेक्षावान्, कृष्यादिषु समं प्रयत्नमानानां कस्यचिदेवार्थप्राप्त्यनर्थोपरमदर्श-
नादपरस्थानार्थप्राप्त्यर्थोपरमप्रतीतेः, धर्माधर्मयोरपि तन्निमित्तत्वसिद्धेः । स्वयमप्रयत्नमानानामर्थप्राप्त्यनर्थोपरमयोरनर्थप्राप्त्यर्थोपरम-
योश्च सद्भावेपि प्रयत्नाभावेनोपभोग्यत्वप्रसङ्गात् पौरुषस्यापि तदनुभवकारणत्वनिश्चयात् सर्वत्र दृष्टादृष्टयोर्निमित्तत्वसिद्धिस्तयोरन्य-
तरस्थाप्यपाये तस्यानुपपद्यमानत्वात्, मोक्षस्यापि परमपुण्यातिशयचारित्रिविशेषात्मकपौरुषाभ्यामेव संभवात् । ततो न पाक्षिकोपि
दैवैकान्तः श्रेयान् ॥ ८८ ॥

आरुह्येन्द्रं रथं द्राग् धृतशरधनुषा मातलिख्याततत्तद्-वीर्योत्कर्षेण कष्टं प्रतिहरिकटके नेमिना नीयमाने ॥

अस्तेऽपि न्यस्तहस्ते धनुषि घनजराजर्जरे कृष्णसेन्ये, यदृगात्रस्नात्रनीरावजनि शुभमसौ पातु शङ्खेश्वरो माम् ॥१॥
अष्टमे दैवपुरुषकारैकान्तनिरासः, स च ग्रन्थः सुगमप्रायः, इदं तु चिन्त्यम् ॥ ८८ ॥

पौरुषादेव सिद्धिश्चेत्, पौरुषं दैवतः कथम् ? ॥ पौरुषाच्चेदमोघ स्यात्, सर्वप्राणिषु पौरुषम् ॥८९॥

पौरुषादेवार्थस्य सिद्धिरिति वदतोपि कथं पौरुषं दैवतं स्यात् ? प्रतिष्ठाद्यानिप्रसङ्गात् । तद्धि पौरुषं विना दैवसपत्न्या न स्यात्, 'सादृशी जायते शुद्धिर्गुणवत्सायथ सादृशः । महायात्सादृशा सन्ति सादृशी भवितव्यता ॥१॥' इति प्रसिद्धं । तत्सर्वं शुद्धिर्गुणवत्सायादि पौरुषं पौरुषापादिवमिति वेददर्शमोघमेव सर्वप्राणिषु पौरुषं भवेत् । तद्येवेति चेत्, तद्व्यभिचारदर्शिनो न वै भवधीरन् । स्यान्मतमेतत्--पौरुषं द्विविधं, सन्त्यगज्ञानपूर्वकं निध्याकज्ञानपूर्वकं च । तत्र निध्याकज्ञानपूर्वकस्य पौरुषस्य व्यभिचारदर्शनेपि सन्त्यगवबोधयनिवन्धनस्य न व्यभिचारः । तत्र सफलमेव पौरुषमिति । तद्वत्सात्, तद्व्यभिचारण्यसामग्रीसन्त्यगवबोधयनिवन्धनस्यापि पौरुषस्य व्यभिचारदर्शनात् कस्यचिदुपेयाप्राप्तेरतद्व्यभिचारकलापसन्त्यगवबोधस्य तु साक्षात्सकलविश्रामसंभवात् तन्निवन्धनपौरुषाभावात् । प्रमाणाभूतासादवयोप्यन्यं संभवेति किमसावदृशः कारणकलापः कारणशक्तिविशेषः, गुण्यपापविशेषो वा ? प्रथमपक्षे तत्सन्त्यगगमनिमित्तफलस्यापि पौरुषस्य व्यभिचारदर्शनाप्राप्तमोघत्वसिद्धिः । द्वितीयपक्षे तु दैवसाहायादेव पौरुषात् फलसिद्धिः दैवसद्व्यगमनिवन्धनादेव पौरुषादुपेयप्राप्तिरप्यवशिष्यते । तदपरिज्ञानपूर्वकादपि कदाचित्फलोपलब्धेऽपि न सन्त्यगवबोधनिवन्धनं पौरुषेकान्तं । इत्यसौ परि-
त्याज्य एव दैवैकान्तवत् ॥ ८९ ॥

विरोधान्नोभयैकात्म्यं, स्याद्वादन्यायविद्विषाम् ॥ अवाच्यतैकान्तेत्युक्ति—र्नावाच्यमिति युज्यते ॥९०॥

दैवेतरयोः सहैकान्ताभ्युपगमे व्याधातादवाच्यतायां च स्ववचनविरोधात् स्याद्वादनीतिः श्रेयसी तद्विषां प्रमाणविरुद्धाभिधायित्वात् ॥९०॥ कीदृशी स्याद्वादनीतिरत्रेत्याहुः—

अबुद्धिपूर्वपेक्षाया—मिष्टानिष्टं स्वदैवतः ॥ बुद्धिपूर्वव्यपेक्षाया—मिष्टानिष्टं स्वपौरुषात् ॥ ९१ ॥

ततोऽतर्कितोपस्थितमनुकूलं प्रतिकूलं वा दैवकृतं, बुद्धिपूर्वपेक्षापायात् तत्र पुरुषकारस्याप्रधानत्वात् दैवस्य प्राधान्यात् । तद्विपरीतं पौरुषापादितं बुद्धिपूर्वव्यपेक्षानपायात्, तत्र दैवस्य गुणभावात् पौरुषस्य प्रधानभावात्, न पुनरन्यतरस्याभावात् अपेक्षाकृतत्वात्तद्व्यवस्थायाः । तथापेक्षानपाये परस्परं सहायत्वेनैव दैवपौरुषाभ्यामर्थसिद्धिः । इति स्यात्सर्वं दैवकृतमबुद्धिपूर्वपेक्षातः । स्यात् पौरुषकृतं बुद्धिपूर्वपेक्षातः । स्यादुभयकृतं क्रमार्पिततद्द्वयात् । स्यादैवकृतावक्तव्यमबुद्धिपूर्वपेक्षायां सहापिततद्द्वयात् । स्यात्पौरुषकृतावक्तव्यं बुद्धिपूर्वपेक्षया सहापिततद्द्वयात् । स्यात्तदुभयावक्तव्यमेव क्रमेतरापिततद्द्वयात् । इति सप्तभङ्गीप्रक्रिया पूर्ववत् ॥ ९१ ॥

रनिरसनोद्भूतसामर्थ्यवृत्तिः, सन्मार्गव्यापिनीयं पवनततिरिवाज्ञानखेदं हरन्ती ॥
ध्वं प्रध्वंसमद्धा सकलमपि बलादानयन्ती नितान्तं, नीतिः स्याद्वादिनीद्वा हगवगमभृतां निर्वृतिं वः प्रदेयात् १ ।

॥ इत्याप्तमीमांसालङ्कृतावष्टमः परिच्छेदः ॥८॥

अबुद्धिपूर्वापेक्षायामित्यादिव्यवस्थापनेऽपि पाक्षिच्चेवपुरुषकारेकान्तप्रज्ञादनेकान्तव्याप्तिमद्गः, बुद्धिपूर्वकं कृष्यादौ
 दैवजन्यत्वस्याबुद्धिपूर्वकेवाऽप्रविकारादौ यत्नजन्यत्वस्य व्यभिचारात् । पूर्वं गौणप्रधानभावेन सर्वत्रोभयजन्यत्वं साधयित्वा
 पश्चादयमेकतरहेतुप्राधान्यापेक्षया पाक्षिको विभाग इति चेत्, तर्हि स्यात् सर्वं दैवकृतमित्यादौ सर्वपदोपादानानुपपत्तिः,
 सामान्यहेतुत्वापेक्षया ते भङ्गा इति चेत्, तर्हि तेषु बुद्धिपूर्वपिषादिहेत्वभिधानानुपपत्तिः, अव्यापकत्वात्, सर्वत्र यथा
 कथञ्चिदैवपुरुषकारोभयकृतत्वस्य ग्रामाभिकरे च घटे दण्डचक्रोभयजन्यत्ववदेक एव भङ्गः स्यात्, युगपदुभयजन्यत्वादेरेक-
 पाक्यतया यस्तु शक्यत्वात्, न्यूनाधिकन्यापारवत्त्वापि साधारणेनोभयत्राविशेषात्, विविक्तस्य च तस्य पाक्षिकभङ्गसाधि-
 त्वात्, तस्मात् 'पुद्गलकर्म' पुद्गलकर्म विषय, चित्तविवागमिदं भर्त्स्य दिव । कालादृष्टिं उभ्या-यण तु तदं पुरिसगारुति ॥ १ ॥"
 इति श्रीहरिभद्रार्योक्तरीत्या कालादिकृतकर्मविषयपरिणामरूपस्य पुरुषकारस्य तत्त्वतो दैवव्यापारत्वसिद्धेर्व्यापारेण व्यापा-
 रिणोऽन्यथासिद्धत्वानन्यथासिद्धत्वयोर्न्ययहरनिश्चयाधीनत्वाच्चद्विवक्षा कृता स्यात्, सर्वं दैवकृतमित्यादयः सप्तभङ्गा द्रष्टव्याः ।
 मोक्षे ज्ञानजन्यत्वक्रियाजन्यत्वसप्तमङ्गीकरणेऽस्या एवोपायत्वात्, अत एव परमार्थतः सर्वत्र नियतानियतेऽपि यस्तु-
 न्याजीविकसमयप्रसिद्धं नियतिजन्यत्वमुपमृष्टं पुरुषकारजन्यत्वं भगवद्ब्रह्मचोऽनुसारिभिव्यवस्थाप्यते, मतान्तरहेतोर्नयस्य
 नयान्तरेण स्वण्डनस्यापि द्वास्तार्थत्वात्, नियतानियतसप्तमङ्गीप्रवृत्तौ तु नियतिजन्यताग्राहकोऽपि नय आधीयते एव,
 दाहकोऽपि वन्दिहिय पाकादाविति तत्र तत्र व्यवस्थित, अथवा दैवदण्डेन कालादिचतुष्टय गृह्यते, पौरुषदण्डेन चा-
 त्मप्रयत्नः, तत्कृतत्व च तदव्यवहितोत्तरणोत्पत्तिकत्व तच्छब्दार्थश्च सामग्रीप्रविष्टो बान्य इति, तत्त्वाविनिर्गमात्

अष्टसहस्री
विवरणम् ॥

॥३२७॥

परिच्छेदः
नवमः ॥

॥३२७॥

स्यादैवकृतं सर्वमित्यादिसप्तभङ्गीप्रवृत्तिरविरुद्धा, ईदृशविवक्षामहिम्ना स्यादण्डजन्यो घटः स्याच्चक्रजन्य इत्यादि सप्तभङ्गी-
स्यादैवकृतं सर्वमित्यादिसप्तभङ्गीप्रवृत्तिरविरुद्धा, ईदृशविवक्षामहिम्ना स्यादण्डजन्यो घटः स्याच्चक्रजन्य इत्यादि सप्तभङ्गी-
प्रवृत्तेरपि सप्तभगादेकस्वभावेनोभयजन्यत्वविवक्षायामवक्तव्यत्वं तद्वद्विहितभङ्गानामपि सावकाशगन्वादिति बुक्तमुत्पत्त्यामः ।
यच्च नियतिद्वान्निश्चिकायां ॥ “ज्ञानमव्यभिचारं चे-ज्ञानानां मा श्रमं कृथाः ॥ अथ तत्राप्यनेकान्तो, जिताः स्मः किन्तु
को भवान् ॥ १ ॥” इति भगवद्ज्ञानरूपनियत्येकान्तदृढीकरणम्, तदज्ञानद्वेयपरिणामयोः ममनियमप्रतिपादके “जं जहा जं
भगवया दिदं, तं तहा तं विपरिणाम (गमइ)” इति परमपिनाक्ये कार्यकारणभावग्राहकत्वाध्यरोपेण नयवचने आहार्या-
रोपस्यापि निमित्तत्वादित्याद्युप(नयोप)देशासृतरङ्गिण्यां प्रपञ्चिनमन्माभिः ॥ ०.१ ॥

दैवं बलीय इति केचन पौरुषं च, केचिद् वदन्ति न तु तुल्यद्वन्द्वयन्ते ॥

तत्पक्षपातविपत्साचलपक्षपात-वज्राभिघातसमताभियमेति युक्तिः ॥ १ ॥

इति महोपाध्यायश्रीयगोविजयगणिविरचितेऽष्टसहस्रीतात्पर्यविवरणेऽष्टमः परिच्छेदः ॥ ८ ॥

ॐ ॥ अथ नवमः परिच्छेदः ॥ ॐ

सम्यगवबोधपूर्वं, पौरुषमपसारितग्विलानर्थम् ॥ दैवोपेतमभीष्टं, सर्व संपादयत्याशु ॥ १ ॥
पापं ध्रुवं परे दुःखात्, पुण्यं च सुखतो यदि ॥ अचेतनाकपायौ च, बध्येयातां निमित्ततः ॥ १२ ॥

द्विविध हि देव, पुण्यं फलं च प्राणिनामिष्टानि साधनमुष्ण, 'सदेवशुभालुर्नोमगोत्राणि पुण्यम्, इतरन् पापम्,' इति वचनात् । तदास्त्रवनिमित्तविप्रतिपत्तिप्रतिपत्त्यर्थमिदमुष्णम् । यत्र परस्वाने दुःखदेहः पुण्यः पापमात्मन्याख्यवयसि सुखदेहः पुण्यमिति परत्र सुख-
दुःखतोत्पादनात् पुण्यपापयन्त्रैकान्ते कथययेवना धीरादयः कण्टकादयो वा न वय्येरन् ? परस्मिन् सुखदुःखयोरोत्पादनात् । चेत्तना
एव वय्यार्हो इति चेत्, तर्हि वीतरागाः कथं न वय्येरन् ? तन्निमित्तत्वाद्बन्धस्य । तेषामभिसन्धेरभाषाप्त बन्ध इति चेत्, तर्हि न परत्र
सुखदुःखतोत्पादनं पुण्यपापयन्त्रदेहद्वित्येकान्ताः संभवति ॥ ९२ ॥

पुण्यं ध्रुव स्वतो दुःखा-त्याप च सुखतो यदि ॥ वीतरागो मुनिर्विद्वान्स्ताभ्यां युज्ययामिभित्ततः ॥ ९३ ॥

स्वस्मिन् दुःखतोत्पादनात् पुण्यं सुखोत्पादनात् पापमिति वदीष्यते तथा वीतरागो विद्वान् मुनिस्ताभ्यां पुण्यपापाम्यामात्मानं
युज्ययामिभित्तसम्प्राप्तात्, वीतरागस्य कायदेहादिरूपदुःखोत्पत्तेर्विदुषस्त्वद्धानसंयोगकृष्णसुखोत्पत्तेस्तन्निमित्तत्वात् ।

स्याम्यतः- 'स्वस्मिन् दुःखस्य योत्पत्तावपि वीतरागस्य तस्यद्धानवस्तदभिसंधेरभाषाप्त पुण्यपापाम्यां भोगस्वस्य सद्यमिहधि-
नियन्त्रतत्त्वात्' इति तर्ह्येकान्तसिद्धिरुच्यते । अतस्मसुरदुःखाभ्यां पापेवैकान्तकृतान्ते पुनरुत्पादयस्यापि ध्रुवमेव वय्यः स्यात् ।
ततो न कस्मिन्मोक्षुमर्हति, तदुभयामावासमवात् । न हि पुण्यपापोभवबन्धाभावाद्यमर्थे दुर्कर्मोक्तं, सद्येवमाद्यप्रसङ्गात् । ततो
नैवावेकान्तो संभाव्येते दृष्टेष्टविरुद्धत्वात् नदायेकान्तवत् ॥ ९३ ॥

मत्तन्यालकरालफणिरादुत्फालसिद्धान्तं च-ज्वालाजालजटालपावकरणप्रौढव्यपायन्धजाः ॥
यान्त्यष्टापि धियः क्षय भवभृतां यस्मान्ममन्त्रस्युते-स्त श्रीमत्फलवर्द्धिमण्वनमहं श्यायामि पार्श्वप्रभुम् ॥ १ ॥

नवमे दैवभेदपुण्यपापाश्रवविचारः, पापं ध्रुवमिति, परे स्वभिन्नात्मनि, निमित्तत इति परगतसुखदुःखनिमित्त-
भावादित्यर्थः ॥९२॥ तदभिस्सन्धिनियन्धनन्वादिति वक्ष्यमाणाविशुद्धिसङ्केशरूपपुण्यपापाशयकारणकत्वादित्यर्थः, तेन
तत्त्वज्ञानिनो जीवन्मुक्तस्य विहितनिषिद्धावरणेऽपि मिथ्याज्ञानवासनाभावाद्वाद्यमिति नैयायिकादिमतमपास्तम् । रागद्वेषा-
भावादेव तस्य बन्धासिद्धेः, अन्यथा तत्त्वज्ञानस्यापि विहितत्वेन विनश्यदवस्थ--मिथ्याज्ञानवासनासहकृततज्जन्यशुभाद्यष्ट-
स्यानन्तत्वादनिर्माक्षापत्तेः, निषिद्धाचरणस्य च तस्यानुचितप्रवृत्तिजनकमोहाभावेनैव दूरापास्तत्वात् । एतेनेश्वरार्पणबुद्ध्या
फलानुद्देशेन प्रतिपदोक्तफलत्यागेन विविदिपार्थतया वा कृतात्कर्मणोऽद्यष्टानुत्पत्तिरिति वेदान्तिमतमप्यपास्तम्, ईदृशब्रह्म-
हत्यादेरपि पापानुत्पत्त्यापत्तेः । श्येनादिनाऽतिप्रसङ्गेन वेदोक्तत्वस्याप्यधिनिगम्यत्वादिति दिग् ॥ ९३ ॥

विरोधान्नोभयैकात्म्यं, स्याद्वादन्यायविद्विषाम् ॥ अवाच्यतैकान्तेऽप्युक्ति-र्नावाच्यमिति युज्यते ॥९४॥

प्रस्तुतैकान्तद्वयसिद्धान्ते व्याहृतेरनभिप्रेयतायामनभिधेयाभिधानविरोधात् । कथंचिदेवेति युक्तम् । नहि स्वस्मिन्नन्यस्मिन्वा सुखात्
दुःखाच्च पुण्यमेव पापमेव वा तदुभयमेव वेति चदुभयमेव्याहृतिः संभवति, नापि तथाऽवाच्यतैकान्तेऽवाच्यमित्यभिधानमविरुद्धं, यतः
स्याद्वादो न युक्तः स्यात् ॥ ९४ ॥ कथं स्याद्वादे पुण्यपापान्नवः स्यादित्याहुः—

विशुद्धिसंकेशाङ्गं चेत्, स्वपरस्थं सुखासुखम् ॥ पुण्यपापास्त्वो युक्तो, न चेद् व्यर्थस्तवार्हतः ॥९५॥

आत्मनः परस्य वा सुखदुःखयोर्विशुद्धिसंकेतमात्रयोरेव पुण्यपापास्त्ववेदुलं, न चान्ययातिप्रसङ्गात् !, विशुद्धिकारणस्य विशुद्धि-

कार्यस्य विशुद्धित्वभावात् वा विशुद्धस्य, संक्षेपकारणस्य संक्षेपकार्यस्य संक्षेपत्वभावस्य वा संक्षेपाङ्गस्य च, सुखस्य दुःखस्य
 वा तदुभयस्य वा स्वपरोपपत्त्यस्य पुण्यात्मकबोधेतुल्यं पापात्मकबोधेतुल्यं च यथाक्रमं प्रतिपत्तव्यम् । न चान्यथा, यद्योदित-
 प्रकाशेऽपि प्रसङ्गस्यैव विपरीतेषु पुण्यपापबन्धप्रसङ्गस्य दुर्निवारत्वात् । न पुनः संक्षेपः का वा विशुद्धिरिति चेदुच्यते,—आतंरोश्र-
 ण्यनपरिणाम संक्षेपस्तदभावो विशुद्धिरात्मनः स्वात्मन्यवस्थानम् । तत्रार्थव्याप्तं चतुर्विधं, 'आतंमनोद्वयस्य संश्रयोऽग्रे तद्विप्रयोगाय
 स्वसितमन्यादौ, विपरीत मनोद्वयस्य, यैवनायाम्, निदानं चेति सूत्रपट्टयेन तथाप्रतिपादनात् । रौद्रभ्यान् चतुर्विधं, हिंसादिभि-
 मिषभेदात् ' हिंसावृत्तये विषयसंरक्षणेभ्यो रौद्रमित्यत्र सूत्रे प्रकाशनात् । ' मिथ्यादर्शनमभिरविमनाश्च पापयोगा बन्धहेतवः '
 त एव संक्षेपपरिणामा इति न विदधेते तेषामातंरौद्रभ्यान्परिणामकारणत्वेन संक्षेपाङ्गत्ववचनात्, तत्कार्यहिंसादिक्रियावत् ।
 ' कायवाद्भनःकर्म योगः ' 'स आत्मनः, ' 'शुभं पुण्यस्याशुभं पापस्ये ' इति न विरुद्धं, कायादियोगस्यापि तत्कारणकार्यत्वेन
 संक्षेपत्वव्यवस्थितः । एतेन तत्रभावे विशुद्धिः सान्ध्यादर्शनमभिरविहेतु धर्म्यशुद्धभ्यान्त्वभावात् तत्कार्यविशुद्धिपरिणामात्मिका च व्याख्याया,
 तस्याभेदात्मन्यवस्थानसम्भवात् । तदेवं विद्यादात्म्यासिद्धाः कायादिक्रिया स्वपरसुखदुःखहेतवः संक्षेपकारणकार्यत्वभावा प्राणिना-
 मशुभफलपुद्गलसंबन्धहेतवः संक्षेपशास्त्राद्विषयमशुजादिक्रियादिक्रियावत् । तथा विद्यादापन्नाः कायादिक्रिया स्वपरसुखदुःखहेतवो
 विशुद्धिकारणकार्यस्वरूपाः प्राणिनां शुभफलपुद्गलसंबन्धहेतवो, विमुक्तसङ्गत्वात् पञ्चादापादिक्रियादिक्रियावत् । ये शुभाशुभफलपुद्गलास्ते
 पुण्य पाप च कर्मानेकविधम् । इति संक्षेपात्मकपुद्गलाशुभकर्मात्मकबन्धकारणं सूचितं भवति, निवृत्तस्यस्याश्रयबन्धाभ्यां ये सुनिस्तपित-
 त्वात् । ततः स्यात् स्वपरस्य सुखदुःख पुण्यात्मकबोधेतुर्विशुद्धसङ्गत्वात् । स्यात् पापात्मकबोधेतुः, संक्षेपाङ्गत्वात् । स्यादुभयं, क्रमापि तत्तद-

द्रयात् । स्यादवक्तव्यं, सहापितितद्द्रयात् । स्यात् पुण्यहेतुरवक्तव्यं च, स्यात्पुण्यहेतुरवक्तव्यं च, स्यादुभयं चावक्तव्यं च, स्यहेतुविप-
यात् । इति सप्तभङ्गीप्रक्रिया पूर्ववयोजनीया ॥ ९५ ॥

विशुद्धिसङ्केशाङ्गं चेदिति, अत्राङ्गशब्दार्थं त्रिधा व्याचष्टे विशुद्धिकारणस्येत्यादिना, विशुद्धिस्वभावत्वमका-
रणाकार्यत्वे सति तन्नियतत्वम्, एवं सङ्केशस्वभावत्वमपि व्याख्येयम् । अत्र निश्चयतो विशुद्धिसंक्लेशयोरेव पुण्यपापहे-
तुत्वं, व्यवहारतस्तु तदुत्कर्षकत्वेन तद्द्वारा तदङ्गनानाविधाबोहेतूनामिति नयविभागो द्रष्टव्यः, तथा च पारमर्षम् “अणु-
मितो वि ण कस्सइ, वंघो परवत्थुपचया भणिओ ॥ तह वि खलु जयंति जइणो, परिणामविसोहिमिच्छंता ॥१॥” इत्यादि ।
नन्वागमे मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतुत्वमुक्तम्, अत्र तु सङ्केशाङ्गस्येति कथं न विरोध इति चेत्, न, आगमे उपादानहेतू-
नामेव परिसङ्ख्यानादत्र च तेषामन्येषां च सङ्केशाङ्गपदोपादानेनैव सङ्गहादविरोधादित्याशयवानाह-‘मिथ्यादर्शनावि-
रतीत्यादि, कायेत्यादि, सङ्केशाङ्गव्याख्यानस्य या दिक् सैव विशुद्ध्यङ्गव्याख्यानस्येत्यतिदिशति-’ एतेनेत्यादि ।
एवं व्यवस्थिते ग्राह्याक्रियाणां कर्मपुद्गलसम्बन्धहेतुत्वं साधयितुमनुमानप्रयोगमाह-तदेवं विवादाध्यासिता इत्यादिना,
स्यादवक्तव्यं सहापितद्वयादिति ग्रहस्ताग्रशस्तभेदेनाध्यवसायस्थानानां द्विविधानामेव व्यवस्थितत्वात्तृतीयराशय-
भावेनैकदाविशुद्धिसङ्कलेशाङ्गोभयरूपस्य कस्यापि व्यापारस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । यत्तु अविधिना दानादिव्यापारस्य
शुभाशुभयोगत्वमुच्यते, तद्व्यवहारत एव, न तु निश्चयतः, तत्राविधिदानपरिणामयोर्यदेशे उत्कटत्वं तदंशस्यैव फलवत्त्वं,
नान्यस्य, अन्यथा ततो मिथकर्मबन्धग्रसङ्गात्, न च मिश्रं कर्म किञ्चिदस्ति बन्धतः, केवलं सङ्गमत एव मिश्रमोहनीयमेक-

मस्तीत्याद्यर्थस्य महाभाष्ये व्यवस्थितत्वात् । यदपि कुशलाकुशल कर्म तत्त्वार्यभाष्ये परिगणितं तदपि न वन्द्यतः, किन्त्वनुव-
न्द्यत इति विस्तरेण व्यवस्थापितं तर्कभाष्यानुसारिण्यां तत्त्वार्यटीकायामस्मान्भिरिति तत्र एव तदवधार्यं सुधीभिः ॥९५॥

न किञ्चित्पापाय प्रभवति न वा पुण्यततये, प्रवृद्धेष्टा शुद्धिं समधिवसतो ध्वसविधुराम् ।
‘भवेत् पुण्यायैवाबिलमपि विशुद्धमपर, मत पापार्थेवेत्युदितमवतादो मुनिपतेः ॥ १ ॥

॥ इत्याप्तमीमासालङ्कृतौ नवमः परिच्छेदः ॥

‘न किञ्चित्पापायेत्यादि नवमसमाप्तिपद्य विधानन्दस्य । अत्रेदं मनाग् मीमांसामहे । यद्येव ह्युद्योपयोगभूमिकामारुहस्य
शुनेत्रिषमत्कारमात्रविश्रान्तसत्त्वस्य वासहेतोरकिञ्चित्कत्वं, तदा प्रतिक्रमणक्रियाऽपि स व्यभिचरेत्, व्यभिचरेदेव प्रतिक्र-
मणप्रतिचरणविश्रान्तधारणशुद्धीद्वाभतिविकल्पाष्टकस्य प्राग् द्वापामसृतकुम्भत्वस्योत्तरद्वयायां च विपकुम्भत्वस्य सम्य-
प्राप्तृतेऽभिधानादिति चेत्, इदमेव तर्हि विचारणीयं प्राग्द्वयायामसृतकुम्भत्व किं तस्य ह्युद्योपयोगहेतुत्वादुत्तररूपाविति-
परिहारार्थत्वात् किं वा स्यादन्त्येण निर्जरार्थत्वादुत्ताहो स्वभावसमवस्थानालम्बनत्वात् अपवा विहितक्रियोपदेशप्रणे-
तस्मरणद्वाराभगवत्समापतिहेतुत्वात् किंवा स्वगुणस्यानोचितत्वादयवा नानाक्रियासमूहालम्बनमामायिकपरिणामान्तः-
पातित्वादुत योगसाधनत्वादित्यदौ विकल्पा उपतिष्ठन्ते, नाद्यः पसुः क्षेमङ्करः, ह्युद्योपयोगहेतुमुनेः प्राक्क्रियाया आश्रयणी-

यत्वेऽनुकम्पादानादेरपि तथात्वापत्तेः । न द्वितीयः, प्राग्दशायामारुक्षुतयारुद्धत्वस्याप्रसङ्गेनतत्पातित्यपरिहारार्थताया
दूरापास्तत्वात् । न तृतीयः, स्वातन्त्र्येण निर्जरार्थताया उत्तरदशायामप्यव्याहृतत्वेन तदा विपकुम्भत्वचनस्यैव विपकुम्भ-
त्वापत्तेः । अत एव न चतुर्थदयः, सिद्धयोगस्य योगसाधनानपेक्षणात्, पूर्वं तु तदपेक्षावश्यकत्वात् ॥ अष्टमोऽवशिष्यते,
सोऽपि, “यान्येव साधनान्यादौ, गृहीयाद् योगसत्त्वकः (साधकः) ॥ सिद्धयोगस्य तान्येव, लक्षणानि विदुर्बुधाः ॥ १ ॥”
इत्युक्तीत्या निर्लेठनीयः । शमदमादीनामिव प्रतिक्रमणादिक्रियाया उत्तरदशायां योगिनो लक्षणत्वेन विपकुम्भत्वायोगात्,
प्रत्युत स्थिरामृतकुम्भत्तस्यैव सिद्धेः, न चान्यभिचारिलक्षणत्वाभावाच्चैवं, स्वकालेऽव्यभिचारित्वात्, पर्यन्ते तु शुद्धधर्मसन्न्या-
सोत्पत्तौ क्षायोपशमिकानां शमदमादीनामपि नाशोपगमात्, तस्मात् पूर्वोत्तरभूमिकयोर्वचनासङ्गानुष्ठानतयैव क्रियाभेदो यथा-
ऽस्मत्साम्प्रदायिकैर्लक्षितस्तथा श्रेयान्, न तु परोक्तामृतविपकुम्भदृष्टान्तेन, परायां दृष्टौ समाधिकाले आरुढारोहणामाव-
न्यायेन क्रियाया अनुपयोगाभिधानं तु शमादेरिवाभिनवग्रहणापेक्षया, न तु विपकुम्भत्वदृष्ट्या, प्रतिपन्ननिर्वाहस्यान्ततो लोक-
शिक्षार्थं परमयोगिनोऽव्यभिधानात्, शुभोपयोगकालेऽपि साधोः क्रियातो धर्मप्राप्तिश्च पुष्टिशुद्धिमात्रित्तान्वयेन लक्षणीया, तस्यै-
वोभयोपयोगसाधारणत्वेन धर्मलक्षणत्वात्, उभयसंवलनेऽपि शुद्ध्याधिक्येन साधोर्धर्माधिकारित्वाव्याहतेः, अधिकारद्वयफलद्व-
यकल्पनायां गौरवाच्चारित्रधर्मप्रवृत्तावशुभोपयोगाराहित्यस्यैकाधिकारस्यैव कल्पने लाघवात्, गुप्तिमत एवाधिकारित्वे तु गुप्ति
त्वमेकं प्रवीचाराप्रवीचाराधारणमधिकारतावच्छेदकमेकं कल्पनीयम्, किं बहुना धर्मोर्धिकायामनुपङ्गतः पुष्टेः प्राधान्यतश्च
शुद्धेराप्तिरिति न काचन क्षतिः । एवं च स्थिरादिदृष्टिमतां सूत्रोक्ता प्रतिक्रमणादिक्रिया रत्नशिक्षानियोजनदृष्टिविद्वन्भिन्नैव

शुद्धिनिबन्धन, नतुत्तरोत्तरं तद्विलोप एवेति प्रतिपचन्यम् । यथा च युक्ताहारविहारक्रियाप्रवचनसाराधुक्तक्रमेण चारित्र्योपयोगिनी तथा युक्तोपकरणधारणादिक्रियायि किं न स्यात् “तं वि वर्तयं व यायं वा” इत्यादिविविधतानां तत्रोपलम्भात्, वासपुद्गलप्रवृत्तेर्मूर्च्छातिमिषत्वे आहारादावप्यप्रवृत्त्यापत्तेः, आहारादिक्रिया ज्ञानवीये तैलप्रचारतुल्यत्वेनाश्रयणीयत्वे युक्तोपकरणधारणस्यापि निर्वातवेद्यस्यापनतुल्यत्वेनाभयणीयत्वाविशेषात्, नान्यस्य चारित्र्यासाधारणकारणत्वेन मूलगुणत्वे वक्ष्यस्य च तद्व्यतिषन्धकृत्वेऽप्युपगम्यमाने न किञ्चित्साधयेत्यादिस्वप्रतिष्ठाया एव दुर्लभेऽद्विषितत्वापत्तेः, तस्मात् ॥ “मूर्च्छार्जच्छन्नभिर्या हन्त, जगदेव परिग्रहः ॥ मूर्च्छया रक्षितानां तु, जगदेवापरिग्रहः ॥१॥” इत्याद्यस्मदुक्तं विमृश्य धर्मलक्षणं च पुष्टिद्वयमपि चरुपमेवादस्य यथाद्यत्र प्रवृत्त्यैव हृदाभ्यवसायनिर्वाहः कार्य इत्यस्माकं हितोपदेशः ॥ १५ ॥”

वक्ष्यन्त्यमेव किल यत्तदशेषमुक्त-मेतावतैव यदि ज्ञेयते न कोऽपि ॥

न्यामोदगालमतिबुत्तारमेव नूनं, निश्चेतनस्य यथसामतिवित्तरेऽपि ॥ १ ॥

विशुद्धिसंयत्तेशज्जपुण्यपात्रे, प्रतिक्रिया यत्र नियम्यते नो ॥

ज्ञानेऽन्यदेतुश्च निज(जिन)प्रसादा-द्विना जिनाशा मम सा प्रमाणम् ॥ २ ॥

इति महोपाध्यायश्रीयशोविजयगणधिरचितेऽष्टसहस्रीतात्पर्यधियरणे नवमः परिच्छेदः ॥

ॐ ॥ अथ दशमः परिच्छेदः ॥ ॐ ॥ ॐ ॥

परिच्छेदः
दशमः ॥

श्रीमदकलङ्कविधृतां, समन्तभद्रोक्तिमत्र संक्षेपात् । परमागमार्थविषया-मष्टसहस्री प्रकाशयन्ति ॥
अज्ञानाच्चेदधुवो बन्धो, ज्ञेयानन्त्यान्न केवली ॥ ज्ञानस्तोकादिमोक्षश्चे-दज्ञानाद्बहुतोऽन्यथा ॥९६॥

प्रसज्यप्रतिषेधे ज्ञानस्याभावोऽज्ञानं, पर्युदासे ततोऽन्यन्मिथ्याज्ञानमज्ञानम् । तत्र यदि ज्ञानाभावाद् ध्रुवोऽप्यस्यभावी बन्धः स्यात्तदा केवली न कश्चित्स्यात् । सकलविपर्ययरहितं तत्त्वज्ञानमसद्वयं केवलम्, “एवं तत्त्वाभ्यासा-भ्रास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम् । अविपर्ययाद् विबुधं, केवलमुत्पश्यते ज्ञानम् ॥१॥” इति वचनात् । तणोगातेकेवलीत्युच्यते । स कथं न स्यादिति चेत्, तदुत्पत्तेः पूर्वमशेषज्ञानाभावात्, कारणजविद्यानस्यतीन्द्रियार्थविषयत्वाद्बुद्धानस्य चालान्तं परोक्षार्थगोचरत्वाद्यगमस्यापि मामान्यतोऽविशेषार्थविषयत्वाद्योगिनामशेषविशेषविषयज्ञानविरोधात् । न चास्माल्लिङ्गज्ञानपरिच्छेद एवार्थस्ततोऽपरो नास्तीति शक्यं वक्तुं, नेयस्यानन्त्यात्, प्रकृतिविधृतीविशेषाणां पुरुषाणां चानन्ततोपगमात् । स्यान्मतं,—‘प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानादेवागममवलम्बविनः स्तोकादपि तत्त्वाभ्यासा-स्वात्मभावात् केवलज्ञानमृद्भवेत् । न एव च तस्य विमोक्षः पुनः संसाराभावाद्गतागत्यन्यनिरोधान्’ इति, तदप्ययुक्तं, स्तोकज्ञाना-पेक्षया बहोरज्ञानाद्बन्धस्य प्रसङ्गोऽप्यद्वन्द्वरोगासंभवाद् विमोक्षानुपपत्तेः । अथ तत्त्वज्ञानेन स्तोकेनापि बहोरज्ञानस्य प्रतिपत्त-शक्तित्वान्न तन्निबन्धनो बन्धः संभवतीति मतं, तदप्यसत्, प्रतिज्ञातविरोधात् । यत् यत्प्रलु प्रतिज्ञातमज्ञानाद् ध्रुवो बन्ध इति तद्वि-रुध्यते । अथापिलज्ञानाभावाद्बुद्धानादवयवभावी बन्धो न ज्ञानस्तोकाभिप्रेत्यादिति मतं, तदप्यसम्यक्, सर्वथा बन्धाभावप्रसङ्गात्, मर्यस्य

प्राणिन किञ्चित्ज्ञानसंभवाद्भुक्तौ बन्धप्रसक्तेश्च, तत्र स्तोकज्ञानाभावात्स बन्धोद्देशोः संभवात्, असंशयतयोगावस्थार्यां च " तथा ब्रह्म-
 रूपेऽवस्थानम् " इति वचनात् । स्वरूप च पुंसत्वेतन्वन्मात्र स्तोकज्ञानरहितम् । इति मोक्षहेतुरेव बन्धोद्देशः स्यात् । यदि पुनस्तत्त्वज्ञानस्य
 प्रागभावाद्भुक्तौ न ब्रह्मसाक्षात्प्राप्तिरिति मत्व, तथा समाधिर्भूतवत्त्वज्ञानस्य कस्यचित् कुतश्चिद्विपर्ययज्ञानकारणादन्तरङ्गाद्विरङ्गाद्या
 विपर्ययज्ञानोत्पत्तौ एतत्त्वज्ञानप्रपञ्चसाद्वन्धः कथं दुन्येत ? इत्याम्यत, — स्तोकवत्त्वज्ञानोत्पत्तौ निःशेषमिध्यासाननिष्ठत्वेरसंशयतयोगतत्पत्तौ
 तु तत्त्वज्ञानस्यापि नाशाद्विपर्ययज्ञानाभावात्साक्षात्प्राप्त्यादज्ञानान्मोक्ष एव, ततोन्वयान्नात् सम्यग्ज्ञानप्रागभावात्प्रपञ्चसरूपाद्बन्ध एवेति, तदव्यसायीवः,
 केवलस्य भावप्रसङ्गस्याभिव्यानात् । स्तोकवत्त्वज्ञानाप्रतिबद्धात्तथाविधादज्ञानाद्बन्ध इत्यपि विरुद्ध, प्रवर्तकधर्मोद्देशोः स्तोकवत्त्वज्ञानात्मनि-
 द्वायोपाज्ञानशक्तिकान् पुण्यबन्धाभावादानुपपन्नात् । ततो ज्ञानाभावकथनादज्ञानाभावर्यभावी इत्य इति पक्ष क्षेमकरः स्तोकवत्त्वज्ञा-
 नान्मोक्ष इति पक्षवत् । अथ मिध्याज्ञानच्छायादज्ञानाद् ध्रुवो बन्धः स्यात्, " धर्मेण गमनमूर्ध्वं, गमनमथत्ताङ्गबलपर्यमेण ॥ ज्ञानेन चाप-
 वर्गो, विपर्ययादिव्यते बन्ध ॥१॥ " इति वचनात् । विपर्ययो मिध्याज्ञान सद्ब्रह्माहार्यं पालेकविषयित्वमिमत्, तदव्यसत्य, केवलस्य भाव-
 प्रसक्तेश्च, समयान्तरप्रवणमनितानेकविधाहार्यविपर्ययस्य सांख्यागमभावात्क्षेत्रज्ञतत्त्वज्ञानाद्विनाशेऽपि सद्ब्रह्मस्य विपर्ययस्यानियुत्तः ।
 केवलज्ञानात् प्राग् बन्धरपावश्यमाकात्तमिध्यागमनिध्यागज्ञानान्तरेऽन्तरेः केवलोद्भूतिविरोधात् । न चागमभङ्गात्स्तोकवत्त्वज्ञानाविर्भूति-
 रूपपश्यते, ज्ञेयस्य विशेषणोन्मत्तत्वादागमाविषयत्वाद्ब्रह्मनुमानाद्यविषयत्ववत्, यतः कृत्त्रामिध्याज्ञाननिष्ठुतः केयताविर्मोषः संभाव्यते ।
 स्तोकवत्त्वज्ञानान्मोक्ष इत्यप्यनेन निराकृत, बहुतो मिध्याज्ञानाद्बन्धस्य प्रसक्तेश्च । स्तोकवत्त्वज्ञानप्रतिद्विताद्भुतो मिध्याज्ञानाच्च बन्ध
 इति चेत्, कथमेव मिध्याज्ञानाद् ध्रुवो बन्ध स्यात् ? कथं वा स्तोकवत्त्वज्ञानात् प्रवर्तकधर्मनिबन्धनापुण्यबन्धः ? इति दुरपयोधम् ।

एतेनान्यमिथ्याज्ञानाच्च बन्ध इत्येतदप्यपास्तं, प्रतिज्ञातविरोधाविशेषात् । रागादिदोषसहितान्मिथ्याज्ञानाद्बन्धो निर्दोषात्र बन्ध इत्यपि प्रतिज्ञातविरोधि कापिलानां, वैराग्यसहिततत्त्वज्ञानान्मोक्षवचनवत् । एतेनैतदपि प्रत्याख्यातं, यदुक्तं परेण 'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोष-
मिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापये तदनन्तराभावात्त्रिःश्रेयस' इति, मिथ्याज्ञानादवश्यं दोषोद्भूतौ दोषाच्च प्रवृत्तेर्धर्मार्थसंज्ञिकायाः प्रादु-
र्भावे, ततोपि जन्मनः प्रसूतौ, ततोपि दुःखास्यैकविंशतिप्रकारस्य प्रसवे, केवलिनः साक्षाद्वेशेषतत्त्वज्ञानवतोऽसत्त्वप्रसङ्गात्, अस्मदादि-
प्रत्यक्षानुमानोपमानागमैः प्रमाणैः सकलतत्त्वज्ञानासंभवात्त्रिःश्रेयसिमिथ्याज्ञाननिवृत्त्ययोगात् सकलज्ञेयविशेषाणामानन्त्यात्, सोयं प्रमा-
णार्थोऽपरिसंख्येयः प्रमाणमुद्देवस्यापरिसंख्येयत्वादिति स्वयमभिधानात् । न च मिथ्याज्ञानस्य कात्स्न्येनानिबुत्तौ सकलदोषनिवृत्तिः ।
तदनिबृत्तौ च न प्रवृत्तिनिवृत्तिः । तद्वचनपये च न जन्मनोऽप्ययः । ततो नाशेषदुःखापायश्च । इति गत्वा निःश्रेयसकथा । यदि
पुनरपस्माद्यपवर्गपर्यन्तप्रमेयतत्त्वज्ञानादपरनिःश्रेयसप्राप्तिरिष्यते न पुनः प्रमाणादिदोषशपदार्थविशेषतत्त्वज्ञानाद् येन ज्ञानस्तोकादेव
विमोक्षसिद्धेः केवली न स्यादिति मत्वं, तदा बहोर्भिथ्याज्ञानाद्बन्धः किं न भवेत् ? तत्त्वज्ञानेन तस्य प्रतिवृत्तादिति चेत्, कथमेवं
मिथ्याज्ञानाद् ध्रुवो बन्धः स्यादित्युक्तम् ? दोषसहितान्मिथ्याज्ञानाद्बन्ध इति चानेन निराकृतं, योगिज्ञानात् प्राग्दोषानिबुत्तेस्तत्कारणमि-
थ्याज्ञानसंततोः संभवात् । एतेन वैशेषिकमतमपास्तम् 'इच्छाद्वेषाभ्यां बन्ध' इति, केवल्यभानाविशेषात् । अविद्यावृण्णाभ्यां बन्धो-
वश्यंभावी । "दुःखे विप्रर्जासंमति-स्थूणा वा बन्धकारणम् ॥ जन्मिनो यस्य ते न स्तो, न स जन्माधिगच्छति ॥१॥" इति ताथागत-
मतमपि न सम्यक्, योगिज्ञानाभावप्रसङ्गात् । अयोगिनः प्रत्यक्षानुमानाभ्यामखिलतत्त्वज्ञानरूपाया विद्याया एवायोगात् तद्विशेष(पय)-
ज्ञेयस्थाननन्त्यात् । स्वय 'मनन्ता लोकधातव' इति वचनात् । न चाविद्यानुल्लेहे वृण्णा निवर्तते यतः सुगतः स्यात् । अय ज्ञानस्तोका-

द्वियोक्त इत्येते, हेयोपादेयत्वस्य साम्युपायस्य वैदकाः सुगम इति ब्रूवन्तात् । तर्हि ब्रूवो भिष्याज्ञानाद्बन्धः सिध्यतु, तन्मिथ्यगन्ध-
 दृष्ट्याया अपि संभवतात् । कथमन्यथा भिष्यावबोधवृत्त्याभ्यामवश्यमावी बन्ध इति प्रतिज्ञा न विरुध्यते ? एतेनैतदपि प्रत्याख्यात
 यदुक्त इदमौक्तैः 'अविद्याप्रलया संस्काराः संस्कारप्रलवं विज्ञान विज्ञानप्रलवं नामरूपं नामरूपप्रलयं ब्रह्मायतनं पञ्चायतनप्रलयः
 रसोऽर्थः स्वर्क्षप्रलया वेदना वेदनाप्रलया दृष्ट्या दृष्ट्याप्रत्ययपुण्यवानुपादानप्रलयो भवो भवप्रलया जातिजातिप्रलय जरामरणम्' इति
 ब्राह्मसङ्ग प्रतीत्य समुत्पत्त्य संभवतात्, धर्मिकनिरात्मकास्तु विदुःष्येण तद्विपरीतज्ञानलक्षणविरोधे कचिदपि श्रेये तत्प्रलयसत्काराणां
 पुण्यापुण्यानेष्व(क)प्रकाराणां शुभाशुभास्तु भवविषयाणां च रथं भावात्, तन्मात्रे च बस्तुप्रतिविहितलक्षणविज्ञानस्य विकस्यात्मनः संभवतात्,
 तत्संभवे च विज्ञानसमुद्भूतरूपयेदनासंश्लेषारक्षानलक्षणनामपुथिव्याविभूतपञ्चदश्यात्मकसमुदायलक्षणस्य नामरूपस्य सिद्धेः,
 तद्विसिद्धौ च बस्तुप्रापिकायतनस्यात्मकत्वक्रियाप्रवृत्तिरेतो प्रसूतेः, तत्रस्तुतो च तदेतत्तत्तं यत्तत् त्वसंकायानो ह्येव यद्व्याप्य
 त्यादिविषयेभिर्द्रव्यविज्ञानसमूहलक्षणानां प्राप्नुमोवात् तत्प्राप्तुमोवे तस्यानुभवलक्षणाया वेदनायाः सम्प्राप्तात्, तत्सम्प्राप्ते च विषया-
 ध्वयसानलक्षणवृत्त्याया समुत्पादात्, तत्समुत्पादे दृष्ट्यावैपुल्यलक्षणस्योपादानस्योदवात्, तदुदये च पुनर्भवजनकर्मलक्षणभवस्य
 भावात्, तन्मात्रे चापूर्वस्थान्यप्राप्तुमोवलक्षणाया आवेकस्यादात्, तदुत्पत्तौ च स्कन्धपरिपाकप्रच्यवसलक्षणजजरामरणसम्प्राप्तात् केवलिनः
 कारणचित्सुगवत्सासंभवप्रसङ्गात्, अन्यथा प्रतिष्ठातविरोधात् । ततः सूत्रं, यदि धन्योयमज्ञानाभेदानीं फलितमुच्यते, सर्वस्यैव कचि-
 दज्ञानोपपत्तेर्ज्ञाननन्त्यादिति केवलिनः प्राक् सर्वज्ञासम्भवात् । यदि पुनर्ज्ञाननिर्दिष्टाद्रूपप्रतिष्ठातात् सुतरां प्रसस्येत, दुःखनियतेरिव
 सुखप्रप्तिः । न ह्यल्पदुःखनिवृत्तेः सुखप्रप्तौ सुतरां सुखप्रप्तिरसिद्धा, येन ज्ञानज्ञानेरल्पायाः परमप्रप्तौ सकला-

ज्ञानात्तत्प्राप्तिः सुतरां न स्यात् । ततो नायमेकान्तः श्रेयानाभासते ज्ञानस्तोकान्मोक्ष इति, अज्ञानाद् ध्रुवो बन्ध इत्येकान्तवत् ॥९६॥
इन्द्रः सन्देहजातं द्विजहृदयगतं बाल्यकालेऽप्यपृच्छ-द्धृत्वोच्चैरासने यं शुचिनयविधिना यश्च तं द्रागभाङ्क्षीत् ॥
ऐन्द्रं यस्माच्च जातं तदवयवपदैर्निश्चितं शब्दशालं, शब्दब्रह्मैकसिन्धुः स जयतु चरमस्तीर्थकृद्विश्वबन्धुः ॥१॥

क्रियाः प्रिया यत्स्मरणेन सर्वाः, शास्त्राणि यत्साधनतत्पराणि ॥

चिदात्मना व्यापकतां श्रितो यो, ध्यायामि सिद्धं तमनादिशुद्धम् ॥ २ ॥

दशमे किञ्चिद् व्याख्यायते-प्रतिज्ञातविरोधाविशेषादिति अन्यमिथ्याज्ञानान्न बन्ध इत्युक्तौ मिथ्याज्ञानमात्रात्
बन्ध इति मूलप्रतिज्ञासंन्यासादेवेत्यर्थः । वस्तुतोऽन्त्यव्यतिरिक्तं मिथ्याज्ञानं बन्धहेतुरन्त्यतत्त्वज्ञानं च मोक्षहेतुरित्युक्तं,
तत्र बन्धमोक्षजनकतावच्छेदकव्यवस्थितजात्योर्मानाभावात्, मिथ्याज्ञानवासनाद्वारानुत्पत्तितद्ध्वंसद्वारोत्पत्तिभ्यामुपान्त्या-
दिव्यावृत्तत्वतदुद्युत्तत्वयोर्विनिगमनाविरहात्, मिथ्याज्ञानवासनाया एव बन्धहेतुत्वोपगमे च मतान्तरप्रवेशप्रसङ्गात्, तस्या
अपि स्मृत्येकनाशयत्वौचित्ये तत्त्वज्ञानात् पूर्वं मिथ्यास्मृतिकल्पने स्मरणस्य स्मरणजनकत्वपक्षेऽपि तत्त्वज्ञानोच्छेदाच्च । किं
चागमजन्यतत्त्वज्ञानापेक्षयाऽनादिवासनादोपजन्यमिथ्याज्ञानस्य बलवत्त्वात् तत्सत्त्वे कथं तत्त्वज्ञानम् । दोषजन्यमिथ्याज्ञाना-
पेक्षया दोषाभावसहकृतागमजन्यतत्त्वज्ञानस्यैव बलवत्त्वमिति चेत्, तर्हि सम्यग्दर्शनरूपतत्त्वज्ञानस्य मिथ्याज्ञानविरोधित्वमेव,
बन्धहेतुत्वं तु कपायोदयसहकृताज्ञानमात्रस्यैवेति समर्थयिष्यमाणं प्रवचनवचनमेव विजयते, एतेन “ आत्मानं चेद्विजानी-
या-दहमस्मीति पूरुषः ॥ किमिच्छन् कस्य कामाय, शरीरमनुसंज्वरेत् ॥१॥ ” इत्यखण्डानन्दस्वरूपात्मज्ञानोदेव मोक्षः,

सार्वभौमं तु तत्र नोपयुज्यते, तस्य तपोजन्यातिशयविशेषरूपस्यासावर्गविकल्पादित्यादिना चेदन्तिभिः समर्थितः स्तोकज्ञान-
 पक्षोऽपि निरस्तः । आत्मज्ञानस्यापि केवलस्य बन्धहेतुत्वे तत्त्वज्ञानोत्पत्त्यनवकाशात्, दोषोपेक्षायां चास्मन्मतप्रवेशात्,
 निर्विकल्पकात्मज्ञानस्य मिथ्याज्ञानवासनानाशकत्वे भानाभावाच्चेति दिग् । मिथ्याज्ञानादवश्यं दोषोत्पत्ताविति मिथ्या-
 ज्ञानस्य बन्धहेतुत्वात्तस्य च दोषहेतुत्वात्तदुत्पत्तेस्वर्जनीयत्वादिति भावः । न च दोषस्य बन्धहेतुकत्वमप्रामाणिकं,
 समेऽपीदानीदृशभिधाने मोहबन्धोपनततद्विपाकोत्कर्षापकर्षाभ्यां तदुत्कर्षापकर्षदर्शनात्तस्य तदेतुकत्वसिद्धेरिति ध्येयम् ।
 तत्रा यद्वहेरिति न च तत्त्वज्ञानमिथ्याज्ञानयोः स्तोकत्वं बहुत्वं वाऽप्रयोजकं, किन्तु “ प्रमाणादीनां तत्त्वज्ञानाभिधेयसा-
 धिगम ” इति सूत्रार्चकपरिशुद्धिजनितप्रमाणादिषोडशपदार्थसमूहालम्बनज्ञानविशेष एव मोक्षहेतुः, तदभावे एव च पन्धहेतुरित्य
 साकमभ्युपगम इति पाठ्यम् । तस्य भद्रामात्रशरणत्वात्, सर्वैः स्वस्वाम्युपगतपदार्थतत्त्वज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वोक्तैः । अथ
 प्रमाणाद्विपदार्थपरिक्षोभनमप्यात्मसाक्षात्कारावैधोपयुज्यते स एव भ्रवणयनननिदिध्यासनजनितो मोक्षहेतुरित्येते, “ आत्मा वाऽ-
 ने ब्रह्मण्यः श्रोतव्यः ” इत्यादिश्रुतावार्थक्रमस्य बलवत्त्वादात्मभ्रवणादिना तदर्शन भावयेदित्यर्थदित्यात्मज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वा-
 द्बहुस्तोकादिपञ्चाश्रयणमनतिप्रयोजनमिति चेत्, न, आत्मसाक्षात्कारस्यापि यावत् स्वेतरभिभूतप्रकारकसाधरणे सार्वभौम
 पदानतिक्रमात्, अन्यथा तत्त्वज्ञानजनकमनोपयोगितया प्रमाणाद्विपदार्थपरिक्षोभनानापत्तेः । किञ्च शरीरादिभिन्नत्वांशे
 लौकिकस्य तस्य कथमपरोक्षशरीराद्यभेदग्रमनिवर्तकत्वमिति सर्वार्थस्यष्टवार्थं सर्वविषयकत्वमेव युक्तमिति दिग् । एतेनैतद्व-
 पीत्यादिना वृद्धयौद्धप्रक्रियाप्रदर्शनपूर्वं तन्मतसम्बन्धनं कृतं, तत्त्वज्ञानात् पूर्वमविद्याया अनाशे तन्मूलसंस्काराद्यनुष्ठौ तत्त्व-

ज्ञानोत्पत्त्ययोगेन सुगतस्य केवलिन एवासिद्धेः। यदि च यथा कण्टक एव कण्टकं हरति, पिचादिदोषोत्पादनेनैव चोपमं वाता-
दिदोषं तथा शमदमाद्यधिविलास एव संसारमूलाविलासमिति मतं, तदा केवलादज्ञानाद्वन्ध इति स्वप्रक्रियाव्याघात एव,
कपयैकार्थसमवेताज्ञानस्यैव बन्धहेतुत्वप्रसक्त्याऽस्मन्मतसाम्राज्यात्, अपरुष्टाज्ञानस्य तत्त्वज्ञानाग्रतिवन्धकत्वोक्तावप्युत्कृष्टा-
ज्ञानत्वेन तत्प्रतिबन्धकत्वव्यवस्थितावुत्कर्षस्य कपायसामानाधिकरण्यातिरिक्तत्वे मानाभावात्, अन्यव्याघृत्यादिविशेषस्य
तत्र तत्र बहुशो निर्लोठितत्वादितिदिग्। ज्ञाननिर्द्वासात् अल्पज्ञानहानेः ॥९६॥

विरोधान्नोभयैकात्म्यं, स्याद्वादन्यायविद्विषाम् ॥ अवाच्यतैकान्तेप्युक्तिर्नोवाच्यमिति युज्यते ॥९७॥

न हि सर्वस्मिन्नैकर्येकदा ज्ञानस्तोकान्मोक्षो बहुतग्राज्ञानाद्वन्ध इत्येकान्तयोरविरोधः स्याद्वादन्यायविद्विषां सिध्यति, येन तदुभये-
कात्म्यं स्यात् । तथाऽवाच्यतैकान्ते स्ववचनविरोधः पूर्ववत् ॥९७॥

कुतस्तर्हि पुण्यपापबन्धः प्राणिनां येनाबुद्धिपूर्वापेक्षायामिष्टानिष्टं स्वैयतः स्यात् ? कुतो वा मोक्षो मुनेर्यतः पौरुषादिष्टसिद्धि-
बुद्धिपूर्वा स्यात् ? चार्वाकमतमेव वा 'बन्धमोक्षाभाव एव परलोकाभावा'दिति न भवेत् ? इत्यारेकां निराचिक्तीर्यचः प्राहुः—

अज्ञानान्मोहिनो बन्धो, न ज्ञानाद् वीतमोहतः ॥ ज्ञानस्तोकाच्च मोक्षः स्याद-मोहान्मोहिनोन्यथा ॥९८॥

मोहनीयकर्मप्रकृतिलक्षणादज्ञानाबुक्तः कर्मबन्धः श्रित्यनुभागात्वाः स्वफलदानसमर्थः, क्रोधादिकपार्यैकार्थसमवायिनो मिथ्या-
ज्ञानस्य च अज्ञानस्य च मोहनीयकर्मप्रकृतिं लक्षयतः पुंसो बन्धनियन्धनत्वोपपत्तेः 'सकपायत्वाज्जीवः कर्मणो योऽप्यापुद्गलानापत्ते

स बन्ध ' इति वचनात्, ततोन्वयेऽपि बन्धान्मुपगमेतिप्रसङ्गात्, क्षीणोपसान्त्वकपायस्याप्यज्ञानाद्बन्धप्रसङ्गे । प्रकृतिप्रवेशपन्थस्तस्या-
 व्यस्तीति चेत्, न, तस्याभिमतोत्तरफलकदानासम्भवेत्वात् सवोगकेचकिञ्चपि सभवाद्बिवादापन्नत्वात् । न चात्रागममात्र, युक्तेरपि सद्भा-
 वात् । तथा हि, विवादापन्नः प्राणिनामिष्टानिष्टफलकदानसमर्थपुद्गलविशेषसकन्धः कपार्यैकार्यसमवेतामाननिबन्धनक्षयात्वात्वात्यप्येतदा-
 हारादिसम्बन्धवत् । नात्र प्रतिष्ठाप्यैकदेसत्वादसिद्धो हेतुर्थमिणानेकान्तात्, तस्य प्रतिष्ठाप्यैवमिधर्मसमूहेकदेहात्वेऽपि प्रसिद्धत्ववचनात्,
 अनिष्टाः क्षणः क्षणत्वादित्यत्रापि हेतोरसिद्धत्वविरोधात् । न चात्र विशेष धर्मिणं कृत्वा सामान्य हेतु प्रवृत्तः कश्चिदोप, प्रयत्ना-
 नान्तरीयक शब्दो विनश्यत्, प्रयत्नानान्तरीयकत्वाद् वदवदिति यथा । ननु सम्बन्ध धर्मित्वे पञ्चाध्यापको हेतुः स्यात्, समुद्रधोपादेः
 प्रयत्नानान्तरीयकत्वमाभावात् । ततोत्र प्रयत्नानान्तरीयकः शब्दो विसिद्धो धर्मीति चेत्, तर्हि प्राणिना पुद्गलविशेषसकन्धस्य धर्मित्वे सथात्वस्य
 च हेतुत्वे दृष्टान्तासिद्धिप्रसङ्गे प्रकृतिप्रवेशकन्धान्यामनैकान्विकत्वप्रसङ्गाच्च विवादापन्नत्वविशेषणमिष्टानिष्टफलकदानसमर्थत्वविशेषणं
 च युज्यते, इष्टानिष्टफलकदानसमर्थपुद्गलविशेषसकन्धत्वस्य हेतो कपार्यैकार्यसमवेतामाननिबन्धनत्वेन व्याप्तस्य पण्येत्तरादारादिविदु
 पुद्गलविशेषसकन्धे सुप्रसिद्धत्वादुदाहरणस्य साध्यसाधनधर्मैककन्यामाभावात्, हेतोऽमान्यत्वत्वात्संभवाद्, विवादापन्नो धर्मोमिजन्मा
 धूमत्वान्मदानसधूमवदित्यादिवत् । न चेष्टानिष्टफलकदानसमर्थः कर्मबन्धः पुद्गलविशेषसकन्धो न भवति, पुद्गलसकन्धेन विपक्ष्यमा-
 नत्वाद्भीष्मादिवत् । जीवविप्राक्षिपु कर्मसु तदभावात्पञ्चाध्यापको हेतुरिति चेत्, न, तेषामपि सकर्मजीवसकन्धेन विपक्ष्यमानत्वात् पुद्गल-
 सयन्धेन विपक्ष्यमानत्वस्य प्रसिद्धेः पुद्गलक्षेत्रमवधिप्राप्तिर्भवत् पञ्चाध्यापकत्वसिद्धेः । पूर्वानुभूतविषयस्यारेण सुखदुःखदायिषु कर्मसु
 तदभावात् पञ्चाध्यापकत्वमस्य हेतोरित्यप्यनेन निराकृतं, परम्परया पुद्गलसकन्धेनैव तेषां विपक्ष्यमानत्वाच्च । न किञ्चित्कर्म साक्षा-

त्परम्परया चात्मनः पुद्गलसंवन्धमन्तरेण विपच्यमानमस्ति येन पौद्गलिकं न स्यात् । ततो न कर्मवन्धस्य पुद्गलविशेषसंबन्धित्वम-
सिद्धम् । नापीष्टानिष्टफलदानसमर्थत्वं, दृष्टकारणव्यभिचारे शुभेतरफलानुभवनस्य स्वसंविदितस्यादृष्टहेतुत्वसिद्धेः, रूपादिज्ञानस्य
चक्षुराद्यदृश्यहेतुवत् । नन्वेवमज्ञानहेतुकत्वे वन्धस्य मिथ्यादर्शनादिहेतुत्वं कथं सूत्रकारोदितं न विरुध्यते इति चेत्, मिथ्यादर्शना-
विरतिप्रमादकपाययोगानां कर्पायैकार्थसमवाय्यज्ञानाविनाभाविनामेवेष्टानिष्टफलदानसमर्थकर्मवन्धहेतुत्वसमर्थेनात् मिथ्यादर्शनादीना-
मपि संग्रहात् संक्षेपत इति बुध्यामहे । ततो मोहिन एवाज्ञानाद्विशिष्टः कर्मवन्धो न वीतमोहादिति सूक्तम् । तथैव बुद्धेरपकर्पान्मो-
हनीयपरिक्षयलक्षणान्मोहयति विपर्यये विपर्योसादित्यधिगन्तव्यं, प्रकृष्टश्रुतज्ञानादेः क्षायोपशमिकान् केवलापेक्षया स्तोकादपि छद्मस्य-
वीतरागचरमक्षणभाविनः साक्षादाहृत्यलक्षणमोक्षस्य सिद्धेः । तद्विपरीतान्तु मोहवतः स्तोकज्ञानात् सूक्ष्मसम्परायान्तानां मिथ्या-
दृष्ट्यादीनां कर्मसंवन्ध एव । इति चिन्तितमन्यत्र ॥९८॥

‘ मोहनीयेति ’ मोहनीयकर्मप्रकृतिरत्र कपायाख्या ग्राह्या, तल्लक्षणात्तद्विशिष्टात्, मिथ्याज्ञानस्याज्ञानस्य चेति
प्रसज्यपर्युदासाभ्यामज्ञानपदस्योभयार्थत्वादिति भावः । ‘ क्षीणोपशान्तेति ’ न चैवं कपायत्वेनैव सामान्यतो बन्धहेतुता,
किं कपायविशिष्टाज्ञानत्वेन गुरुतरकार्यकारणभावेनेति वाच्यम् । अन्यव्यतिरेकग्रहस्यैव तत्र साक्षित्वात्, तयोश्च पथ्येतराहा-
रादिसम्बन्धदृष्टान्तेन कर्मपुद्गलसम्बन्धं प्रत्यज्ञानत्वेनैव प्रसिद्धेः, तत्रातिप्रसङ्गभङ्गार्थं पुनः कर्पायैकसमेतत्वविशेषणनिवे-
शात्, पटादौ तन्तुत्वादिना कारणत्वेऽप्यन्यव्यतिरेकानुविधानस्यैव प्रयोजकत्वात्, अन्यथा शक्तिविशेषाभावविशेषादेरेव
हेतुत्वप्रसङ्गाद्विशेषणविशेष्यभावेन विनिगमनाविरहस्याप्यत एव निरासादिति दिग् । न चात्रेति पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन

साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वाच्चात्र न ध्वनिरूपशब्दे सिद्धसाधनम्, असाधारण्य त्वनुकूलतर्कसाविन्यास दोष इति भावः । तर्हीति तथा च पक्षतावच्छेदकमात्रस्याहेतुत्वात् काऽपि दोषाशङ्केति भावः । आश्रयासिद्धिमाश्रय्य परिहरति न चेष्टानिष्टेत्यादिना, उक्त-हेतौ भागासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति जीवविपाकिष्वित्यादिना, एवं विशिष्टाज्ञानैकहेतुकत्वे कर्मबन्धस्य च स्थिते द्वावि-रोधमाशङ्क्य परिहरति नन्वेवमित्यादिना, सप्रदात् सक्षेपत इति मिथ्यादर्शनादीनां कर्मबन्धविशेषहेतुत्वेऽपि कर्मबन्ध-सामान्ये द्वादशगुणस्यानसम्भ्यमानस्यैव हेतुत्वकल्पनाच्चैव तदन्तर्भावादित्यर्थः । वीतमोहान्मोहरहितात्, भाष्ये बुद्धे-रपकर्पात् अपकृष्टबोधात्, मोहनीयपरिक्षयलक्षणात्कृपायमोहोदयामावविशिष्टात्, मोक्षः कैवल्यारमा जीवन्मोक्षः, विप-र्यये मोहक्षयमावे बुद्धेरपक्षे, विपर्ययाद् बन्धसम्भवादित्यर्थः । तथा च मोहक्षयविशिष्टज्ञानत्वेन कैवल्यहेतुत्वेत्यर्थः, ॥९८॥

नन्वस्तु मोहप्रफुल्लिभिः कामादिदोषास्मिन्नामि सहपरिवादज्ञानात् पुण्यपापकर्मणो बुभुक्षामपलासुभवननिमित्तयो प्राणिना बन्ध । स तु कामादिप्रभवो मोहश्चरनिमित्त एवेत्यसङ्गमपाकर्तुमिदमाहुः—

कामादिप्रभवश्चित्रः, कर्मबन्धानुरूपतः ॥ तच्च कर्म स्वहेतुभ्यो, जीवास्ते शुद्धयशुद्धितः ॥ ९९ ॥

कामादिप्रभवो भावससारोऽर्थ नैकत्वभावेऽसंश्लेषकार्यसुखदुःखादिवैचित्र्यात् । यत्त दत्त कार्यवैचित्र्यं तत्तमैकत्वभावकारण-कृत्य, ययानेकशाल्यकुपरादिविचित्रकार्यं द्वालिनीजादिक, सुखदुःखादिकार्यवैचित्र्यं च सुसारस्य तत्साम्नायमेकत्वभावेऽसंश्लेषतः । न तावदय हेतुनिश्चितन्यविरेकत्वाद्यगमकः, साध्याभावेनपुनपन्नत्वाभाहकप्रमाणसद्भावात् । न हि कारणस्यैकरूपत्वे कार्यनानात्व युक्तं, द्वालिनीजादुरवत् । प्रसिद्धत्वावेदेकस्वरूपाच्छालिनीजादनेकादुरकार्यायोग, स एव दृष्टान्तः स्यात् । ततः साध्विद विपक्षे याधक

प्रमाणमेकस्वभावकारणकृत्तत्त्वप्रतिषेधस्य साध्यस्याभावे निगमेनेकस्वभावकारणकृत्तत्वेऽनेककार्यत्वस्य नापनस्य व्यावृत्तिनिश्चयजन-
नात्, विचित्रकार्यं च स्यादेकस्वरूपकारणकृत्तं च स्यादिति संभावनाप्रद्वान्वयवच्छेदान् । कालादिना व्यभिचारी हेतुरिति चेत्, न,
तस्यैकस्वभावत्वैकान्तमिद्वेदः । अपरिणामिनः सर्वधार्थक्याऽसंभवात् तद्व्यभवादेव तावन्न संभानगमः । मन्त्र-
स्यार्थक्रियया व्याप्तिरसिद्धेति न मन्तव्यं, तद्वृत्तस्य स्युष्यादेरसत्त्वनिजयात् । नन्वमतोऽप्यमदिति प्रत्ययलक्षणाधैक्रियाकारित्वात्
तथा मन्त्रस्य व्याप्तिरिति न शङ्कितव्यं, व्यापकस्य तद्वृत्तिप्रवृत्त्या व्याप्याभावेऽपि भावाविरोधात् तद्व्यभवादेव तावन्न संभानगमः । क्रमयोगपया-
भ्यगर्थक्रियाव्याप्तिरसिद्धेति चेत्, न, प्रकारान्तरेणार्थक्रियायाः संभवाभावात् एतत्तैकमेवार्थक्रियायां संपादयतो न क्रमो नापि योगपयां,
तस्यानेककार्यविषयत्वादिति चेत्, न, तादृशस्य वस्तुनोसंभवात् । सर्वस्य तात्पर्यार्थक्रियायां कुर्वतोऽन्तरङ्गस्वरूपानलभ्यगर्थक्रियाकारणस्या-
वश्यंभावित्वादन्यथा योगिनोऽमर्थवस्तुप्रसङ्गात् पदार्थन्यानेकक्षणस्याग्निः क्रमेणाक्रमेण धानेऽकार्यकारित्वसिद्धेरैकक्षणव्यापिनो-
भ्युपगमात् तथाप्रतीत्यभावात् । तद्व्यभवादेव व्याप्तिरसिद्धेति चेत्, न, अपरिणामिनः श्रुतिरूपेण निरस्तपि क्रम-
योगपयाविरोधात् । ततः क्रम्यन्तिस्वरिणामित्वाभावे कतयौगपयाधार्थक्रियापायात् मन्त्रानुपपत्तेर्न्युलसंभावनाभावात् एवेति
निश्चितम् । तत्र कालदेशागस्यासंभावभिन्नानां अनुकरणभुवनदीनां क्लान्तं कर्तुं न शक्यं, प्रकृतप्रमाणराशनात् । एतेनैकैक-
प्रत्युक्ता, तस्या अपि नित्यैकस्वभावायाः कार्यैरित्यनुपपत्तेर्यस्यैकसंभावनानुपपत्तेराविशेषान् । न चैतेनाद्याः संवन्धस्तत्कृतोपका-
रानपेक्षणात् । न हि नित्यादेकस्वभावादीभिरात् फञ्जिनुपकारः निसृष्टान्धान्धाविधायाः संभवत्यन्योन्यभूतो, नित्यत्वविरोधान् ।
नाप्यर्थान्तरभूतः । संवन्धसंग्रहाद्व्युपकारान्, उपकारान्तरेन वस्तुप्रसङ्गात् । नतो व्यपदेशोपि मा भूत् ईश्वरस्य सित्त्वस्येति ।

तत्र समवायासंयोग्यपदेन इति चेत्, न, सर्ववैकल्यभावस्य समवायित्वमिति चकारणत्वादिना नास्वभावविरोधात् । मदेभ्यस्तस्याभिसन्धे-
रनित्यत्वेऽपि समानग्रन्थः, यदा र्योन्तरभूतस्याभिसन्धेस्तेन संयन्त्याभावस्य तच्छ्रवणकारणत्वात् न व्यपदेशासम्भस्य (चा) विरोधात्,
सकलकार्याणामुत्पत्तिविधिनान्नयोः स्थितौ च मदेभ्यस्तस्य चरेकत्वे सकृदुत्पत्त्यादिप्रसङ्गाद्विचित्रत्वानुपपत्तेरिति । तदनेकत्वेऽप्यङ्ग-
मत्वेऽप्येव दोषस्योपनिषात्, क्रमवत्त्वे केपोचित्कार्याणां सकृदुत्पत्त्यादिवर्त्तनविरोधात् कथमनित्योभिसंधिरीप्सस्य स्यात् ? सम्भव्यसौ
यदीश्वरसिद्धान्तपेक्षजन्मा तथा तन्वाद्येऽपि तथा नयेयुरिति न कार्यत्वादिहेतवः प्रयोजकाः स्युः । सिद्धान्तान्तरपेक्षजन्मा
चेत्, अनवस्था ! बुद्धिपूर्वकत्वादिव्याया न दोष इति चेत्, सा यदि बुद्धिरीश्वरस्य यदि नित्यैकस्वभावा तदा कथमनेकसिद्धान्त-
जननोद्गमः क्रमतो युज्येत ? पूर्वपूर्वसिद्धान्तान्तरादुत्तरोत्तरसिद्धान्तोत्पत्तिरिति वैकल्यभावबोधस्यापि मदेभ्यस्तस्य न विकल्पा
तत्समानसमयानेकतन्वादि कार्यात्पत्तिरिति, पूर्वसिद्धान्तान्तरात्तत्समानकालवन्वादि कार्याणां च भावात्तदित्यात् कार्य-
कारणप्रवादस्येति चेत्, न, एकसमावत्येश्वरबोधस्यैकस्य पूर्वपूर्वसिद्धान्तान्तरात्तद्विरोधात्, तदपेक्षायां क्षमाबोधेऽवमित्युक्त्यापत्तेः ।
अथ सिद्धान्तान्तरादि कार्यात्पत्तौ देश्वरबोधस्य सिद्धान्तान्तरमपेक्षते, तत्कार्याणामेव तदपेक्षत्वात्तदिति मतं, तदप्यसत्, नित्येश्वरबोधस्य
तद्विनिमित्तत्वप्रसङ्गात् । तदभावेऽभावात्तस्य तन्निमित्तत्वे सकलतन्मनां तन्निमित्तता स्यात्, व्यतिरेकाभावाविरोधात् । अथासर्वगत-
स्येश्वरबोधस्य नित्यत्वात्कालव्यतिरेकभावेऽपि न देश्वरव्यतिरेकासिद्धिः । सकलतन्मनां तु नित्यसर्वगतत्वात्कालव्यतिरेकासिद्धि-
रिति मतं, यदि दिवालाकाशानां एव सर्वोत्पत्तिमिति चकारणत्वा मा भूत् । एतेनैवेश्वरस्य तन्निमित्तकारणत्व्य प्रतिक्षितं,
नित्येश्वरबोधस्यापि तन्निमित्तत्वे सक्तं सर्वत्रोत्पत्तिस्त्वकार्याणामुत्पत्तिर्न स्यात्, तस्य सर्वत्राभावात् शरीरप्रदेशवर्तिनोऽपि सर्वत्र

वह्निर्निमित्तकारणत्वे देशाच्चनिरैकन्याप्यभावात् त्वयमन्ययमात्रंग तत्कारणत्वं युक्तम् ? नित्येपरमानन्त नर्मगन्तव्येनमेव दोषः । तस्यानित्यामर्धगतत्वान् कालोद्देशन्यतिरेकभेदेष्टान्मादौ निमित्तकारणत्वसिद्धिरिति चेत्, न, द्वैधस्य कदाचिन्कृत्तियोग्येभ्येषु ये मकलवेदित्वविरोधान् । यदि पुनरपरापरनर्थोद्धानस्याधिच्छेदान नशून्येनैदित्वमनिकदं नदा एतौ व्यतिरेकस्य मिथेन ? कथं चानित्यस्य ओषहोश्चरयोभ्यान्तरानयेअस्योन्यनिर्ण पुनः मिश्रश्रातन्वादिकार्योणामिति विशेषहेतोरिना प्रविषणमसि ? तस्य चोभ्यान्तरापेक्षायासमवस्थानं तदवस्थाम् । स्थानमर्धं,—पूर्वपूर्वोभयनिम्नश्राप्तादुत्तरोत्तरयोभिमिश्रश्रातन्वादिकार्योणामुत्तरोत्तरादित्वा-
त्कार्यकारणमायस्य चीजादुरादिवद्यमदोष इति, नैतन्मारम्भ, द्वैधरूपक्यनाथार्थ्यप्रगङ्गा । तद्भावे भावाद्भेदादिकार्योणां तत्कारणत्वमित्येद्वेनोर्नर्थक्यमिति चेत्, न, व्यतिरेकाभिदेः, अन्ययमात्रेण कारणे नदकारणत्वमिममानानामपि तन्प्रमत्तान् । न वैकल्यमायाद्भेदोभ्यान्तत्वादितायैविकृत्य कमनोपि गुणने भेदेष्वनिम्नभावाभ्यामिति. विभक्त्या विन्तना ? नगोरेकन्यमस्येवपि कर्मयैचिज्यातकामादिप्रभवयैचिज्यामिति चेत्, युक्तमेतत् किन्तु नैवेच्छायां हिसिन्, तावतायैवसिगमादेः, सति कर्मयैचिज्ये कामादिप्रभवयैचिज्याय भावाद्भवन्त्यभावात् " कामार्थप्रभवश्चित्तः सर्वरन्धानुरूपः " इत्यस्यैव प्रमानभिरन्तान्, अनिश्चितान्मन्यनिरैकयोरीभरेच्छयोः कारणत्वरपरिकल्पनायागनिप्रगङ्गा । एतेन विरस्यप्रवृत्तिनश्रितेतिदेश्यादिभ्यः प्रविन्यामेतु-
श्चित्तकारणपूर्वोक्तानाधनेनेभवापणं प्रत्युक्तं, भर्माधर्मोभ्यामेवमननः तयोरेतेन्यन्तुप्रोक्तोपि लंभजनस्य जिनेः, बुद्धिगतत्वात्पुनरुक्त-
मन्तरेणापि विरस्यप्रवृत्तिमश्रितेतिदेश्यकार्येनानेनोपायात्तादोक्त्याहानिनां साधनातामुपपन्नरतनः प्रविन्यामेतुर्द्विमतत्वरन-
पूर्वकत्वमभिदेः । ननु प्राक्तन्यकृणोत्तरोगन्तनो भर्मानर्थयोगेभ्यः भवनमेवतत्तादिरित्योगयोगेनानुवरजाश्रिमंवात्तुन कौमय्यसंभ-

यात् तन्निमित्तमात्मान्तरं, सृष्टिपण्डकुलाख्यविविदि चेत्, न, एवमपि प्रकृतसाधनव्यतिरेकानिश्चयात् । तथा हि, तनुकरणमुवनार्थिक
 विवादापन्न बुद्धिमत्कारणपूर्वक, विरन्ध्यप्रदुषोः सन्निवेशविशिष्टत्वादेवेतनोपादानत्वादर्थक्रियाकारित्वाकार्यत्वाद्वा घटवदिति साधन-
 मुच्यते, तरयात्मान्तरमीश्वराक्य बुद्धिमत्कारणमन्तरेणाचेतनत्वात्समनोऽजीशस्य धर्माधर्मयोश्चाचेतनयोर्विचित्रोपभोगयोग्यतनुकरणमुवना-
 विनिर्माणकौशलात्संभवात्तन्निमित्तकारणमात्मान्तरं बुद्धिमत्कारणमेपितव्यमित्यनेन व्यतिरेकः समर्थ्यते । कुलात्मन्तरेण सृष्टिपण्ड-
 दण्डादे स्वरूपयेतनस्य घटादिनिष्पादनकौशल्यममभवदिति वेद्यन्व्यदृष्टान्तप्रदर्शनम् । सत्येव कुलात्ते सृष्टिपण्डादेर्यदादिसपादनसाम-
 ध्यैवर्क्षनाविति चान्यपक्षमर्थनमभिधीयते । न केतवमिषातु सत्यमन्यवानुपपत्तेरभायात् । बुद्धिमत्वा कारणेन विना विरन्ध्यप्रदुष्या-
 वेरसमवादन्यथानुपपत्तिरस्त्येवेति चेत्, न, तस्यापि वित्तलुकरणस्य तत्कृतेरसंभवात् कास्मदिवत् वाटयोपि निमित्तभावे कर्मणामचेतन-
 त्वेपि तन्निमित्तत्वमप्रतिपिद्य, सर्वथा दृष्टान्तव्यतिक्रमात् । नयैव हि कुलात्तादिः सतनुकरण कुन्मादे प्रयोजको दृष्टान्तस्तनुकरणमुव-
 नादीनामशरीरेन्द्रियेश्वरप्रयोजकत्वकल्पनया व्यतिक्रम्यते, तथा कर्मणामचेतनानामपि तन्निमित्तत्वकरूपनया बुद्धिमानपि दृष्टान्तो
 व्यतिक्रम्यतां, विशेषयामावात् । स्यान्मत--‘सशरीरस्यापि युद्धीच्छाप्रयत्नवत् एव कुलात्तादेः कारकप्रयोप्लव दृष्ट, कुटादिकार्यं कर्तु-
 मशुक्लमानस्य तदवर्शनाद्, तदुद्दिमतोपीच्छापाये तदनुपलब्धेस्तदिच्छावतोपि प्रयत्नाभावे तदनुपलब्धमात् । तद्वद्वित्तनुकरणस्यापि
 बुद्धिमत् सद्बुद्धिमच्छत प्रयत्नवतः सशरीरस्य समस्तकारकप्रयोप्लवोपपत्तेर्न दृष्टान्तव्यतिक्रमः, सशरीरत्वेत्तयो कारकप्रयुक्तिं
 प्रत्यनङ्गत्वात् । न हि सर्वथा दृष्टान्तदाष्टान्तिकयो साम्यमस्ति तद्विशेषविरोधादिति, तदयुक्तं, वित्तनुकरणस्य युद्धीच्छा-
 प्रयत्नानुपपत्तेर्मुक्तामवत्, शरीरादृष्टिः संसार्योत्पत्ता, फालादिष्वेति । शरीरेन्द्रियस्युत्पत्ते पूर्वमात्मना व्यभिचार इति चेत्,

न, तस्यापि बुद्धीच्छाप्रत्यक्षरहितत्वोपगमादन्यथा स्वमतविरोधात् । परेषां तु तस्य सशरीरस्यैव बुद्ध्यादिमत्त्वाभ्युपगमात् ताना-
नेकान्तः । ननु चेत्तस्य धर्मित्वे तदप्रतिपत्तावाश्रयासिद्धो हेतुरिति चेत्, न, प्रसङ्गसाधनेवश्यमाश्रयस्यानन्वेपणीयत्वात् तत्प्रति-
पत्तिसद्भावाच्च । ननु यतः प्रमाणादीश्वरस्यास्मद्विलक्षणस्य धर्मिणः प्रतिपत्तिस्तेनैव हेतुर्बाध्यते इति चेत्, न, आत्मान्तरस्य
सामान्येनेश्वराभिधानस्य धर्मित्वात् सकलकारकप्रयोक्तृत्वेन बुद्ध्यादिमत्त्वेन च तस्य विवादापन्नत्वात् । अथ 'तन्वादिकारकाणि
विवादापन्नानि चेतनाधिष्ठितानि, विगम्यप्रवृत्त्यादिभ्यो वास्यादिवदित्यनुमानात् समस्तकारकप्रयोक्तृत्वं बुद्ध्यादिसंपन्नत्वं चेत्तस्य
साध्यते । ततोऽशरीरेन्द्रियत्वम्, अनाद्यनन्ततन्वादिकार्यसंताननिमित्तकारणस्यानाद्यनन्तत्वसिद्धेरनाद्यनन्तस्य शरीरत्वविरोधात् ।
अशरीरत्वमपि तस्यानाद्यनन्तमस्तु बुद्धीच्छाप्रयत्नवत् । इति मंतं, तदयुक्तं, प्रमाणबाधनात् । तथा हि, नेश्वरेऽशरीरत्वमनाद्यनन्तम-
शरीरत्वात्, परप्रसिद्ध्या कायकरणोत्पत्तेः पूर्वमस्मदाद्यशरीरत्ववत् । नेश्वरबुद्ध्यादयो नित्या बुद्ध्यादित्वाद्दस्मदादिवुद्ध्यादिवदिति ।
एतेनागमात् 'अपाणिपाद' इत्यादेरीश्वरस्याशरीरत्वसाधनं प्रत्याख्यातं, तस्य युक्तिबाधितत्वात् । तत एव सशरीरो महेश्वरोस्त्विति
चेत्, न, तच्छरीरस्यापि बुद्धिमत्कारणापूर्वकत्वे तेनैव कार्यत्वादिहेतूनां व्यभिचारात् । तस्य बुद्धिमत्कारणपूर्वकत्वे वाऽपरापर-
शरीरकल्पनायामनवस्थाप्रसङ्गात् पूर्वपूर्वस्वशरीरेणोत्तरोत्तरस्वशरीरोत्पत्तौ भवस्य निमित्तकारणत्वे सर्वसंसारिणां तथाप्रसिद्धे-
रीश्वरकल्पनावैयर्थ्यात्, स्वोपभोग्यभवनाद्युत्पत्तावपि निमित्तकारणत्वोपपत्तेः इति न कार्यत्वाच्चेतनोपादानत्वसन्निवेशविविशिष्टत्व-
हेतवो गमकाः स्युः । स्थित्वाप्रवर्तनार्थक्रियादि चेतनाधिष्ठानादिति नियमे पुनरीश्वरादेरपि मा भूत् । अन्यथेश्वरद्विकालाकाशाश्चे-
तनाधिष्ठिताः स्युः, सर्वकार्येषु क्रमजन्मसु स्थित्वा प्रवर्तनार्थक्रियाकारित्वाद्वा (च वा) स्यादिवदिति न्यायात् । तथा चेश्वरोपीश्वरान्त-

रेणाधिष्ठित इत्यनवस्था स्यात्, अन्यथा स्वातेनैवास्य हेतोर्न्यमिषारा । नाय प्रसङ्गो, बुद्धिमत्त्वादिति चेत्, तत एव तर्हि प्रदीपतनुक-
 रणादयः प्राणिनो मा भूदन् । यथैव हि बुद्धिमानीभ्यो नाधिष्टान्तरं चेतनमपेक्षते तथा प्रदीपात् कुञ्जादिसरीरकरणादीनापि
 मास्य करोत्, सातिज्ञ एव तद्विद प्रदीपस्वच्छार्थोकरणवर्जनात् । प्रदीपवतुकरणादयः प्राणिनो कर्मजो वैचित्र्यादिति चेत्, तर्हि कर्मणा-
 मपि तेषामीश्वरज्ञाननिमित्तस्ये मयानप्रसङ्गः, तान्यपि प्रदीपवतुकरणादिकारणानि मा भूवन्मिति । तदन्तिमिसत्त्वे वतुकरणादेपि तन्नि-
 मित्तस्य मा भूद्विशेषमावात् । एव नार्थक्रियादेरपि ताभ्यामेकान्तिकस्य कर्मणः स्याज्जोषार्थक्रियाकारित्व-स्थित्वाप्रवर्तनयोर्भे-
 दनाधिष्ठानाभावेपि भावात् । तथाः कर्मबन्धविशेषवशाद्विधाः कानादयस्तत् कर्मवैचित्र्यमिति स्थितम् । न हि भावस्वभापोपा-
 लम्भः करणीयोन्यत्रापि तथैव तत्प्रसङ्गनिवृत्ते । यथैव हि कथमपेक्षतः कर्मबन्धः कानादिवैचित्र्यं कुर्यात् कामादिषां चेतनस्वभावः
 कथमपेक्षतः कर्मवैचित्र्यमिति तत्स्वभावस्योपालम्भः प्रवर्त्यते कथमपेक्षतमुत्पन्नकारिभोजनमुन्मादादिवैचित्र्यं विवर्धत प्राणिनामुन्मा-
 दादिषां चेतनः कथमपेक्षतः नृदादि रूपवैचित्र्यमिदमपि तत्स्वरूपोपालम्भः किमिति प्रसज्यमानो निवर्त्यते ? तथाद्वष्टत्वादिति चेत्, तत
 एव प्रकृतस्वभापोपालम्भोऽपि निवर्त्यता, तथातुमित्तत्वात् । न वैवमीश्वरस्याप्यनुमित्तत्वादुपालम्भप्रसङ्गनिवृत्तिः स्यादिति नष्टनीयं,
 तदनुमानस्यानेकदोषबुद्ध्युत्पत्त्यात् । तथा हि, वतुकरणमुवनादेः कार्यत्वादिसाधन किमेकबुद्धिमत्कारणत्वं साययेदनेकबुद्धिमत्कारणत्वं
 वा ? प्रथमपक्षे प्रासादादिनानेकसूत्रधारवज्रनानाविधेतुना तदनेकान्तिकम् । द्वितीयपक्षे सिद्धसाधन, नानाप्राणिनिमित्तत्वाच्चतुपभो-
 ग्यतन्वादीनां, तेषां तदद्वष्टकत्वात् । एतेन बुद्धिमत्कारणसामान्यसाधने सिद्धसाधनमुक्तं, तदभिमतविशेषस्याधिकरणसिद्धान्तन्यायेना-
 प्यसिद्धेः । सामान्यविशेषस्य साध्यत्वादप्येव इति चेत्, न, दृष्टादृष्टविशेषात्मकस्य दृष्ट्या तद्विषये, दृष्टविशेषाध्वयस्य सामान्य

स्य साध्यत्वे स्वेष्टविधात्तात्, अदृष्टविशेषाश्रयस्य सामान्यस्य साध्यत्वे साध्यशून्यत्वप्रसङ्गाभिदर्शनस्य । दृष्टेतरविशेषाश्रयसामान्य-
साधनेपि स्वाभिमतविशेषसिद्धिः कुतः स्यात् ? अधिकरणसिद्धान्तन्यायादिति चेत्, कोयमधिकरणसिद्धान्तो नाम ? यत्सिद्धावन्यप्रकर-
णसिद्धिः सोधिकरणसिद्धान्तः । ततो दृष्टादृष्टविशेषाश्रयसामान्यमात्रस्य बुद्धिमन्निमित्तस्य जगत्सु प्रसिद्धौ प्रकरणाजगन्निर्माणसमर्थः
समस्तकारकाणां प्रयोक्ता सर्वविदुषःशक्तिर्विमुञ्जरीरत्यादिविशेषाश्रय एव सिध्यतीति चेत्, स्यादेवं, यदि सकलजगन्निर्माणसमर्थेनैकेन-
समस्तकारकाणां प्रयोक्तृत्वमवज्ञत्वादिविशेषोपेतेनाविनाभावि दृष्टेतरविशेषाधिरुणबुद्धिमत्कारणगामान्यं कुतश्चित् सिध्येत् । न च
सिध्यति, अनेकबुद्धिमत्कारणेनैव स्वोपभोग्यतन्वादिनिमित्तकारणविशेषेण तस्य व्याप्तरसिद्धेः समर्थेनान् । तथा सर्वज्ञवीतरागकर्तृ-
कत्वे माध्ये घटादिनानैकान्तिकं साधनं, साध्यविकलं च निदर्शनम् । सरागासर्नैककर्तृकत्वे साध्येपसिद्धान्तः । सर्वथा कार्यत्वं च
साधनं तन्वादावसिद्धं, तस्य कथंचित्कारणत्वात् । कथंचित्कार्यत्वं तु विरुद्धं, सर्वथा बुद्धिमन्निमित्तत्वासाध्याद्विपरीतस्य कथंचिद्बुद्धि-
मन्निमित्तत्वस्य माधनात् । तथा पक्षोप्यनुमानवाधितः स्यात्, ' अकृत्रिमं जगत्, दृष्टकर्तृकविलक्षणत्वात् स्वादिवत् ' इत्यनुमानस्य
तद्वाधकस्यान्यत्र समर्थितत्वात् । इति सूक्तं, नेश्वरकृतः संसार इति । ननु यदि कर्मवन्थानुरूपनः संसारः स्यात् तर्हि केषांचिन्मुक्ति-
रितरेषां संमार्थश्च, कर्मवन्धनिमित्ताविशेषादिति चेत्, न, तेषां शुद्ध्यशुद्धितः प्रति मुक्तीतरसंभवादात्मनाम् । न हि जीवाः शश्वदशुद्धित
एव व्यवस्थिताः स्याद्वादिनां यादिकानामिव, कामादिस्वभावतन्वनिराकरणात्, तत्त्वभावत्वे कदाचिन्नौदासीन्योपलम्भविरोधात् । नापि
शुद्धित एवावस्थिताः कागिलानामिव, प्रकृतिसंसर्गेपि तत्र कामाद्युपलम्भविरोधान्, प्रकृतावेव कामाद्युपलम्भे पुरुषपरपनार्थव्याप्तात्,
तदुपभोगस्यापि तत्रैव संभवात् । न ह्यन्यः कामयतेऽन्यः काममनुभवतीति यत्कुं युक्तम् । नापि सर्वे संभवद्विशुद्धय एव जीवाः

प्रमाणसः प्रत्येनू द्रव्याः, संभारिण्यत्वप्रमाणात् । किं नहि ? मुञ्जगुह्यिण्यो स्ववर्णयन्ते, 'सीधाम्ने मुञ्जगुह्यिण' इति पचनान् ।
तत्र शुद्धिभाषात्मना प्रसि मुञ्जगुह्यिमाजो संभारः । केवाक्चिन् प्रसि मुनिः स्वकाममर्थौ स्यादिति प्रतिपण्डयम् ॥ ९९ ॥

के पुन ग्रन्थस्य श्रीयन्त्रामित्याह —

यस्य यद्वेति यस्य यस्य कारणस्य यद् यन्कार्यवैविध्यं तस्य तस्यैकैक्यमाकारणकृतमिति चोक्तनीयम् ।
 क्षालिणीजाङ्गुरयद्वेति क्षालिणीजादेर्ऋत्याच्छाल्यङ्गुरस्येवोत्पत्तिर्न स्वान्यस्येति दर्शनादिति भावः । ततोऽस्माच्छिद्य त्रिषञ्चे
 द्वाभ्यक प्रमाणमिति ह्यायुस्तिन्निष्पन्नजननादित्यग्रजननस्य सम्बन्धेन, तत्र च पञ्चमी त्वस्मिन्ने व्यायुषिनिष्पन्नजननम-
 भिप्रस्य यदिद विपक्षे बाधक प्रमाणमुक्तं तदभाविमिति योगः, डाङ्गाङ्गुरोवादिद्वयञ्च व्याकारप्रसङ्गः कार्यः । कालादि-
 नेत्यनन्तरं च चकारोऽस्याहार्यः, सट्रापमेवेत्यतः पूर्वमेकान्ननित्यस्य वृत्तिकस्य चेति शेषः । न्यापकस्यार्थक्रियालक्षणस्य,
 तदनिष्ठतया (तद्वत्तन्निष्ठतया) व्याप्यत्वमिममतस्तुत्याध्याप्यतया, एतेनैकैक्यमात्रेण गण्डनेन, 'अभिन्नमन्धेरिति'
 अभिन्नान्धरीसरे मितुद्यागम्यन्धः, एतेन कर्मवैविध्यमात्रेण विध्यतामर्थेन, 'आन्ये तस्यापि बुद्धिमत्' काण-
 स्यापि, चित्तनुकरणस्य तनुकरणरहितस्य, तत्कृतेः करणशुबनादिकृतेः, कालादियद्वेति टीका कृतोक्तो दृष्टान्तस्त्वाद्योऽ-
 पीत्यग्रतनभाप्यफरिक्तरूपाऽवेति, तद्वद्वित्तनुकरणस्यापीनि प्रयोगमात्रं कार्यं गकर्तुं कार्यं तान् यदवदेत्यकार एव,
 पश्यतावच्छेदकं च प्रागभाषप्रतियोगितं न तु कृतिमाध्यतारदिकमिति न मिदभाषने, पश्यतावच्छेदकापच्छेदेन माप्यमिदं रुद-
 त्वाण न घटादिरूपकार्यस्य नवार्थकत्वमिदं श्रुतोऽपि तत्, न चात्र शरीरान्यन्यगुणाधिरुदादौ माप्यव्यापकत्वमन्धेऽपि मन्दि-

भ्योपाधित्वस्य दुर्वारत्वेन तदाहित्वज्याभिचारसंशयमत्वेनानुमाननवाराधयवाद् व्यभिचारस्यानन्वेनैव निरोधित्वान् पक्षतन्म-
 मयोरपि व्यभिचारसंशयस्य नशान्वादिति गच्छयम्, प्रकृते कार्यव्यापञ्चित्वं प्रति कर्तृत्वेन कारणन्निश्चयाहागवतकांचलारे
 व्यभिचारसंशयस्याविरोधित्वान्, अनुकूलतर्कनिवतार एव व्यभिचारसंशयाभायकस्य मुन्दिग्योपाधेर्देहेत्तादिन्याहुः । 'चित्त-
 मुक्तरणस्येति' इत्यत्रः बुद्धीच्छाप्रयत्ननात्र भवति, चित्तमुक्तरणत्वान्मुक्ताभयदिति प्रयोगः । परंसां तु ज्ञेयानां तु, नस्य
 शरीरंन्द्रियाद्युत्पत्तिप्राणात्त्वर्तित आत्मनः, सशरीरस्यैवेति अत्र तत्रमकार्मणाभ्यामिति शेषः । नन्वप्रतिपक्षिसद्धानां येनि
 तथा च विकल्पमिद्वद्भयपुण्यमात्राश्रयामिदिरिति भावः । नेऽन्य इति नवद्वयशरीरस्ये प्रतीरपरिग्रहात्तन्मागतो ज्ञातनंतन्वेन
 व्याप्त इति हेतुर्विकृष्टत्वं, तथाप्यात्म्यनिष्ठस्य शरीरपरिग्रहात्तावम्य धर्मपक्षेनमिगमग प्रज्ञात्र दोष इति बोध्यम् । 'मृतेनेति'
 ईश्वरेश्वरीरस्य कादानित्कन्यानुमानप्रदगतेनेत्यर्थः । कथं ताज्यापिपादनाप्रतिपादक एवागमः प्रदेयान्तर ईश्वरस्य वेदादि-
 प्राणिनीयया ब्रह्मादिशरीरस्यग्रहं प्रतिपादयन् सादेहेन न विकञ्चयात् । भूतानेप्रन्यानेन तस्य ज्ञादिगभीरपरिग्रहापत्तिरिति
 चेद्, दृष्टाद् भ्रान्तोऽगमि, भूतानेप्रन्यापि स्वीयैकियशरीरेजान्मात्मनःशरीरे भूतप्रदेशरूपस्य नदृष्टोत्तुक्तत्वात्. अन्यथात्म-
 विभुत्वपक्षे मयत्र मयविज्ञापतेः, तस्माददृष्टोत्तुक्तयोरोचेयपरिग्रहयोर्मध्येन कतरस्यापीधे मम्भय इति मुष्टुक्तं श्रीतिसम्-
 रितिः ॥ "धर्मायर्मा विना नाद्रं. विनादेन मयं कृतः ॥ मृतादिना न वगृह्यं, नञ्ज्यास्याः परे कथम् ॥२॥" इत्यादि.
 अथायेदे आदिगनोऽदृष्टं न तेषुः किं त्याचेयाधिकरणस्य नतन्मदुगतयोगेन गुग्गुदः सयोरुत्पादनात् तन्मदृष्टेनशरस्य ब्रह्मादि-
 शरीरसग्रहोपपत्तिरिति चेत्, न, आवेशे आदिगनोऽप्यशरस्य तदुगतवन्त्योदयनिर्जगद्विन्याहरस्य हेतुनेनोभयादृष्टजन्यत्वव्य-

वस्यते; अन्यथा युक्तस्यापि कचिदवेद्यापत्तेः, किं चाविद्यत ईश्वरस्यावेद्याधिकरणत्रयाधात्मभिन्नत्वे त्रयाविष्णुशिवैक्यप्रति-
 पादकश्रुतिविरोधोऽपि, न च श्रुतावेद्यवद्ब्रह्मादिशरीरे वेदादिहेतावीश्वरावेद्योपपत्तिः, तच्छब्दे (वे) तच्छरीरस्येव तददृष्टस्यापि
 हेतुत्वात्, दृष्टमर्पादातिक्रमे च विनैव शरीरावेद्य वेदाधुषारेण व्यवहार निर्वाहयेदिति न किञ्चिदेतत्, सर्वविश्रवाप्तनां चानु-
 पदमेव निराकरिष्यामः । ईश्वरादेरपि माभूदित्यत्र स्थित्वा प्रवर्चनार्थक्रियादीति योगः । ' अन्यथेति ' न च स्ववृत्ति-
 ज्ञानविज्ञेयस्य स्वजन्यव्यापारभागित्व वा चेतनाधिष्ठितमीश्वरादावप्यविकृद्भमितीष्टापत्तिरेति शङ्कनीयम् । कर्तृसाक्षिजन्य-
 स्याया ज्ञानमात्रेणाधिष्ठितत्वासिद्धेराद्यस्य व्यापारेऽपि व्यापारान्तरापेक्षायामनवस्थापत्तेश्च द्वितीयस्य निरासादिति भावः ।
 उन्मत्तफादियोऽ(भो)जन धर्तृचूणादिप्रयोगा, श्रुदादित्त्वं(त्वं)पदैश्चिन्त्य सुवर्णाभिप्रायेण विचित्रा श्रुदादिप्रषयस्वना-
 मित्यर्थः । तेषां तददृष्टकृतत्वाविति तथा च तनुकरणश्रवणादिक सकर्तृकं शुद्धिमत्कर्तृकं वेत्यादावदृष्टद्वाराऽस्मदादिना
 सिद्धसाधनमर्थान्तर वेति भावः । ' तदभिन्नमेति ' एककर्तृसिद्धौ तद्वगतसर्वस्यादिसिद्धेरेवाधिकरणसिद्धान्ताधीनत्वाम्बुप-
 गमादित्यर्थः । स्वेष्टविघातादिति कतिपयकारकप्रयोक्तृत्वासर्वेदित्वाप्रतिदृष्टाक्तिकत्वाविशुत्त्वसद्यरीत्यादिसिद्धिप्रसन्नादि-
 त्यर्थः । न च सिद्धयतीति लाघवायतारोऽपि व्यापकतानवच्छेदकरूपेणानुमितेरनभ्युपगमादित्यर्थः । इतिसूक्तं नेम्बर-
 कृतः ससार इति, एव च तन्वादिकार्यस्य कर्तृजन्यत्वे साध्ये ज्ञानादेरेव जनकत्वेन कर्तृरजनकत्वादु भाव इति प्रत्यक्षजन्य-
 त्वमिच्छाजन्यत्वं कृतिजन्यत्वं च पृथक् पृथक् साध्यत इति तदाश्रयतयेश्वरसिद्धान्तोप-; निखिलोपादानगोचरप्रत्यक्षाश्रय
 स्यान्पस्यासम्भवात्, न हि द्व्यशुकाधुपादानगोचरप्रत्यक्षमस्मदादेः सम्भवतीति दक्षमन्योक्तमप्यकिञ्चित्करं द्रष्टव्यम्, तत्तत्पु-

रूपीयघटाद्यर्थिप्रवृत्तिं प्रत्येव तत्तत्पुरुषीयघटादिमत्त्वप्रकारकोपादानप्रत्यक्षत्वेन हेतुत्वात्कार्यत्वावच्छिन्ने प्रत्यक्षत्वेन हेतुत्वे मानाभावात्, चिकीर्षाया अपि प्रवृत्तावेव हेतुत्वेनेच्छात्वेन कृतेरपि विलक्षणकृतित्वेन घटादावेव हेतुत्वेन कृतित्वेनापि कार्यत्वावच्छिन्नं प्रत्यहेतुत्वात्, न च प्रवृत्ताविच घटादावपि प्रत्यक्षेच्छयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वे सिद्धे तत्कार्यतावच्छेदकं लाघवात् कार्यत्वमेव कल्प्यते, घटत्वपटत्वादीनामानन्त्यात् शरीरलाघवमपेक्ष्य सद्भाहकत्वलाघवस्य बलवच्चात्, कृतेरपि यदि-
शेषयोरिति न्यायेन सामान्यतो हेतुत्वसिद्धिरिति वाच्यम् । एवं सति शरीरत्वेन चेष्टात्वेन च हेतुत्वान्नित्यशरीरचेष्टयोरपि सिद्ध्यापत्तेः । न च परमाणव एव प्रयत्नवदीश्वरात्मसंयोगजन्यचेष्टावन्त ईश्वरस्य नित्यानि शरीराणि टीकाप्रथमश्लोकव्याख्याने उदयनाचार्यैस्तथा स्वीकृतत्वात्, चेष्टाया नित्यत्वे तु मानाभावोऽनित्यचेष्टाया अपि सर्गादौ सम्भवात्, ईश्वरप्रयत्ना-
धीनचेष्टावतां सर्वेषामेव वैश्वशरीरत्वम्, अत एव सर्वविशेषा सर्वाभेदश्रुतिरिति वाच्यम्, परमाणूनां नित्येश्वरशरीरत्वे तद्गतक्रियाया अपि नित्यायाश्चेष्टायाः कल्पनापत्तेः, सर्वविशेषे च सर्वत्र क्रियामात्रस्य चेष्टात्वपर्यवसाने विलक्षणचेष्टात्वजात्यु-
च्छेदापत्तेः, सर्वशरीरावच्छिन्नविलक्षणमनःसंयोगजनकप्रयत्नवदात्मसंयोगरूपसर्वविशेषस्वीकारे च प्रत्यात्मनियतमनोभिन्न-
मनःप्रवेशेन सर्वेषामुन्मादजनकताया ईश्वरस्यापत्तेः, अन्यथावेकपदार्थाघटनात्, उपमामात्रस्य सर्वात्मसाधारणत्वात् सर्वा-
त्मगुणसाधारणकारणत्वेन पुनरावेशकारणत्वं नेश्वरस्य युक्तिमत् कालादिवदिति दिग् । किं च गुणस्य साश्रयत्वव्याप्तौ मानाभावादुपादानप्रत्यक्षस्य निराश्रयस्यैव सिद्धौ वेदान्तिमतसाम्राज्ये कथं नैयायिकाभिमतेश्वरसिद्धिः । किञ्चोपादानप्रत्यक्ष-
लौकिकमेव जनकमिति कथं तादृशप्रत्यक्षाश्रयतयेश्वरः सिद्ध्येत्, सन्निकर्षदोषविशेषादिनियम्यलौकिकविषयतायास्तज्ज्ञानेऽ-

मावात्, यदि च प्रणिधानाद्यर्थं मनोवहनाच्छादौ प्रागृषिस्वीकारादनुमित्यादिसाधारण यद्धर्माविच्छिन्ने यदर्धिप्रयुप्तिस्तद्धर्म-
विच्छिन्ने तत्रकारकज्ञान हेतुरिति मतं, तदेवमेव ज्ञानमात्रसिद्धावपि कथं प्रत्यक्षत्वमेव चेन्द्रियजन्यतावच्छेदकं
लाघवाच्च तु जन्यप्रत्यक्षत्वं गौरवादिति का प्रत्याशा नित्यप्रत्यक्षाधायस्येश्वरस्य । यच्च दीधितिः क्रतोक्तं घटत्वाद्यवच्छिन्नै
कृतित्वेन हेतुत्वेऽपि खण्डघटाद्युत्पत्तिकाले कुलालादिहेतोरसत्त्वादीश्वरकृतिसिद्धिरिति, तदसत्, घटत्वाद्यवच्छिन्ने विजातीय-
कृतित्वेनैव हेतुत्वात् कृतित्वेन व्यापकधर्मेणान्यान्यासिद्धेरतश्चात् । केचिच्च कुलालादिहेतुः स्वप्रयोज्यविजातीयसयोगसम्बन्धेन
खण्डघटोत्पत्तिकालेऽपि सत्त्वादेश्वरकृतिसिद्धिः, न च वैशेषिकनये श्यामघटादिनाशोपर रक्तघटाद्युत्पत्तिकाले प्राप्तनपरमाणु-
द्रवसयोगद्रव्यमुक्तावेर्नाद्याभैव सम्भवतीति वाच्यम् । पूर्वसयोगादिध्वंसपूर्वद्रव्यशुकादिभ्रसानामुत्तरसयोगद्रव्यशुकादावन्ततः का-
लोपाधिवत्तायाऽपि जनकत्वात्तत्कालेऽपि कुलालादिहेतुः स्वप्रयोज्यविजातीयसयोगेन सत्त्वात्, अन्यथा घटत्वाद्यवच्छिन्ने दण्ढादि-
हेतुताया अपि मद्भाषेत, न च दण्ढादेः स्वप्रयोज्यविजातीयसयोगेन हेतुत्वेऽपि कुलोर्घ्यादिशेष्यतयैव सत्त्वमुचितं, न च
कुलालकृतित्वत्वा तथाऽस्तीति वाच्यम् । विजातीयसयोगत्वेनापि सम्बन्धस्य गौरवाभावात्, निश्चिताण्यभिचारकत्वाच्च स्वप्रयो-
ज्यत्वस्य तु सम्बन्धसम्बन्धत्वादित्यादि । यच्च भट्टाचार्यैरुक्तं तद्यत्कार्यणि देवकालादिनियम ईश्वरेच्छात् एवेति तत्सिद्धिः,
यदन्ति हि पामरा अपीश्वरेच्छैव नियामिकेति, तदपि हृदयदरीदृष्टस्वगूढअद्वालोलोछासमानं, यामस्यादस्य नियतिनियामक-
त्वेऽपि भूम्ना दर्शनात्, सा च तत्त्वान्तर वा केवलज्ञान वेत्यन्यदेतत्, तथाप्रवित्तव्यतैव सर्वत्र नियामिकेति तु ग्रामाणिकः
प्रवादः, तस्याः सकलकारणाक्षेपकत्वेन सर्वसत्त्वादात् । यदपि तेषां पद्य ॥

समालोच्य क्षुद्रेष्वपि भवननाथस्य सुवने, नियोगाद्भूतानां मितस्त्रमिति देवस्थितिलयम् ॥
अये ! केयं भ्रान्तिः सततमपि मीमांसनजुषां, व्यवस्थान्तः कार्ये जगति जगदीशापरिचयः ॥१॥ इति ॥
तदुपरि मदीयानि पद्यानि ॥

अनित्ये नित्ये वा नियतिनियमाद्वस्तुनि जनि-व्यवस्थां धर्माणां स्थितिमपि समालोच्य विशदाम् ॥
अये ! केयं भ्रान्तिः सततमपि तर्कव्यसनिनां, वृथा यद्व्यापारो जगति जगदीशस्य गदितः ॥ १ ॥

प्रवाहेणानादिः स च परिविशुद्धोऽपि गदितो, मलात्यन्ताभावाद्भूतु भवति शुद्धिर्गगनवत् ॥
तमेकं मन्यन्तां सदृशगतिभेदाग्रहवशा-न्निराशानां सर्वं सफलमफलं कुग्रहजुगाम् ॥ २ ॥

यदेवैतद्रूपं प्रथममथ सालम्बनपदे, तदेव ध्यानस्थं नटयति निरालम्बनसुखम् ॥
रमागौरीगङ्गावलयशरकुन्ताऽसिकलितं, कथं लीलारूपं स्फुटयतु निराकारपदवीम् ॥ ३ ॥

अतवर्यां लीलैशीत्यपि कपिकुलाधीतचपल-स्वभावोद्भ्रान्तत्वं विदधति परीक्षां हि सुधियः ।
न यद्व्यानस्याङ्गं तदिह भगवद्रूपमपि किं, जगल्लीलाहेतुर्बहुविधमदृष्टं विजयते ॥ ४ ॥

ततो यो योगार्ङ्गेर्बहुभिरिह गाङ्गेरिव जलै-र्विशुद्धैः शुद्धात्माऽलभत विरजाः सिद्धपदवीम् ॥
निपेब्यो ध्येयोऽसौ निरुपधिविशुद्धिर्भगवतो, ह्युपास्यत्वे तन्त्रं न तु विमतकर्त्रेकविमुता ॥ ५ ॥ ”
कामादीति जीव(जीवात्म)त्वावच्छेदेनायं निषेधः, तेन नांशतो बाधः, सम्भवद्विशुद्धयो विशुद्धिप्रागभाववन्तः,

संसारिचून्यत्वप्रसङ्गादिति प्रागभावस्य प्रतियोगिजनकत्वनियमादित्यर्थः ॥ ९९ ॥

शुद्धयशुद्धी पुनः शक्ती, ते पाक्यापाक्यशक्तिवत् ॥ सायनादी तयोर्व्यक्ती, स्वभावोऽतर्कगोचरः ॥ १०० ॥

शुद्धितावज्जीवाना भवत्यत्र केषापित्सम्यग्दर्शनादियोगाभिप्रायते । अशुद्धिरभव्यत्वं तद्वैपरीत्यात् सर्वथा प्रवर्तनाप्यगम्यते
उपपत्तौ , प्रत्यक्षतन्मातीन्द्रियार्थदर्शिभिः । इति भव्येतरत्वमायी शुद्धयशुद्धी जीवानां तेषां सामर्थ्यान्नामर्थ्ये दक्ष्यशक्ती इति यावत् ।
ते मायारिपाक्यापदशक्तिवत् सभाष्येते मुनिस्त्रितासभयद्वयायकप्रमाणत्वात् । तत्र शुद्धेर्व्यक्तिः सादृश्याभिव्यञ्जकसम्यग्दर्शनादीनां सादि-
त्वात् । गतेनानाभिः सदाशेषैश्च शुद्धिरिति प्रत्युक्तं प्रमाणाभावाद् दृष्टाविकमादिष्टविरोधात् । अशुद्धेः पुराभव्यत्वलक्षणाया व्यक्तित्व-
मादृशत्वभिव्यञ्जकमिथ्यादर्शनादिसततेरनाविरत्नात् । पर्यायापेक्षयापि क्षणेरनाविरत्नादिति चेत्, न, द्रव्यापेक्षयैवानादृश्यादिति चेत् । इति
प्रश्ने प्रादुर्भावापेक्षया सादृश्यम् । ततः सत्किमर्थं स्यात्सादि , स्यादनादिरित्यनेकान्वसिद्धिः । यदि वा जीवानामभिसन्धि-
मानात्वं शुद्धयशुद्धी । स्वनिमित्तप्रशङ्गात् सन्त्यग्दर्शनादिपरिणामात्मकोऽभिसंधि इति मिथ्यादर्शनादिपरिणामात्मकोऽशुद्धिर्वाप्यपरण-
दानीतरलक्षणात्वात्तेषां शुद्धयशुद्धिसकल्योरिति भेदमाचार्यः प्राह, ततोऽप्यत्रापि भव्यमन्वयाभ्यां भव्येष्वेव, मादनादी प्रकृतशक्त्योर्व्यक्ती
सम्यग्दर्शनाशुत्पत्ते पूर्वंमशुद्ध्याभिव्यक्तेर्मिथ्यादर्शनादिसंततितरुपायाः कथंचिदनाविरत्नात्, सम्यग्दर्शनाशुत्पत्तिसरूपायाः पुन शक्त्य-
भिव्यक्ते मादिरत्नात् । कुतः शक्तिप्रतिनियम इति चेत्, तथास्वभावादिति प्रम । न हि भावस्थभावाः पर्यनुयोक्तव्याः, तेषामतर्क-
गोचरत्वात् । ननु प्रत्यक्षेण प्रतीतेर्ये स्वभावेरुद्धरं वाच्यं, सति पर्यनुयोमे न पुनरप्रत्यक्षे, अतिप्रमत्तादिति चेत्, न, अनुमानाविभिरपि
प्रतीते वस्तुनि भावस्थभावेरुद्धरस्याविरोधान् प्रत्यक्षवदनुमानादेरपि प्रमाणत्वात्प्रवृत्त्यात् । ततः परमागमादिसिद्धप्रामाण्यात् । प्रकृतजी-

वस्वभावाः प्रतीतिमनुसरन्तो न तर्कगोचरा नतः पर्यवस्यन्ते, तर्कगोचरागमप्यगमगोचरत्वेन पर्यवस्यन्तान् । तदुत्पत्त्यवधि-
पयाणामपि । इति न प्रत्यक्षागमयोः स्वातन्त्र्यमुपपेक्षेत न केन । ननु रापनौ च नानुमानगोदयः रयान्, धर्मिप्रत्यक्षदेः प्रतिज्ञाय-
मानागमार्थस्य च प्रमागान्तरापेक्षत्वादित्यनवस्थानान् । नतः सूक्तं कर्मवन्थानुरूपत्वेपि तन्मादिप्रभवस्य भावमन्तर्य द्रव्यविज्ञानार-
हेतोः प्रतियुक्तीतरमिद्विर्जायानां शुद्धशुद्धिदैविद्व्यादिनि ॥१०॥ ननु नोपेयनस्वस्य संगतत्वादिरूपायनस्य शप रुकार त्रिकल्पस्य
हेतुवाददेवादेः प्रमाणनगैरेव तत्त्वैर्वादेकतोभिगमः कर्तव्यो नान्यथा तदधिगमोपायान्तरागानौ यान्मर्भौयान्, “ प्रमाणनदैरधिगम ”
इति वचनान् । नञ् प्रमाणमेव नायत्तुक्तं, नत्वरूपविप्रतिप्रतिनिन्द्वावान् नक्षिगत्तममन्तरेण नदृष्टनदमानुपपत्तेः इति
भगवता पृष्टा श्रवाचार्योः प्राहुः—

नयोर्व्यवहारी इति, गुणनिमित्तमाद्रजिकशयोपगमार्थनक्षिगत्तममन्तरेण तदुत्पत्त्यर्थः । ननु निक्षेपरूपमुपेयोपायतत्त्व-
ब्राह्मकमुपायान्तरमस्तीति प्रमाणनयैरेवेत्यवधारणं कुत इत्याशङ्क्यायामाह—अन्यथेति अन्यप्रकारेण यानि तदधिगमोपाया-
न्तराणि निक्षेपनिर्देशम्वामिन्वादीनि तेषामत्रैव प्रमाणनयैरेवेत्यन्तर्भावादिमनानभिमतोपादानन्यागकलोपदेयरूपत्वेन
तेषां तदुपत्वादिति भावः ॥ १०० ॥

तत्त्वज्ञानं प्रमाणं ते, युगपत्सर्वभासनम् ॥ क्रमभावि च यज्ज्ञानं, स्याद्वादन्त्यसंस्कृतम् ॥ १०१ ॥

प्रमाणव्यभगमसंन्यादिव्यप्रतिपत्तिरनेन व्यञ्जितो । नत्त्वज्ञानं प्रमाणमिति त्वनाज्ञानस्य निराकारज्ञानस्य सन्निकर्षोद्भासना-
णत्वमुक्तं, तस्य स्वाश्रयोकारप्रमितिं प्रति नायत्तमन्यतुपपत्तेः, प्रान्त्यैरेव स्वाश्रयोकारप्रमायाः भगवन्तः नायत्तमन्यतुपपत्तेः । न हि स्वाश्र-
यो

कारण्यवसायश्च न्य निर्विशेषवस्तुमात्रग्रहण इदं न भिन्निद्रयादिसिद्धिरूपमात्र भोत्रादिवृत्तिमात्र वा यथोक्तपरिच्छित्तिं प्रति साधकत्वम्, तद्भा-
वाभावयोस्तस्यास्तद्व्यापायात् । यद्वाये हि प्रमितेर्मोषवत्ता यद्भावे चाभाववत्ता तत्र साधकत्वम् युक्तं, भावाभावयोर्द्वयोस्तद्व्यासाध-
कत्वमस्यमिति वचनम् । न चैतदर्शनादिषु सम्भवति, तद्भावेऽपि स्वार्थप्रमितेः कचिदभावात्, सप्तयादेरन्यथानुपपन्नमानत्वात्, तदभावेऽपि
च विद्वेषणज्ञानाद्विशेष्यप्रमितेः सञ्ज्ञावोपगमात् । ननु ज्ञानस्याप्येव साधकत्वमस्य भा भूत् संज्ञयाद्विज्ञाने सत्यपि यथार्थप्रमितेरभावात्
तदभावेऽपि च भावमिति चेत्, न, तत्त्वमद्वयात् । तत्त्वज्ञानं प्रमाणमिति हि निगद्यमाने मिथ्याज्ञानं सप्तयादि मत्वाद्याभासं व्यबच्छिद्यते ।
ततोऽस्य साधकत्वमतश्च यथोक्तमुपपद्यते एव । मन्वेद्यमपि तत्त्वज्ञानान्तरस्य प्रमेवस्य प्रमातृत्वात्मन स्वार्थप्रमितिं प्रति साधकत्वमस्यात्
प्रमाणत्वं कुतो न भवेदिति चेत्, न, तस्य कर्मत्वेन कर्तृत्वेन च साधकत्वमत्वासिद्धेः कर्तृत्वसिद्धौ करणत्वप्रसङ्गात् । करणस्य तत्त्वज्ञानात्मन
प्रमाणत्वे को विरोधः ? तदेव सकलप्रमाणव्यक्तिक्यापि साधकत्वेनाप्रमाणव्यक्तिक्यो व्यावृत्त प्रतीतिसिद्ध तत्त्वज्ञानं प्रमाणलक्षणं, तस्य
सुनिश्चितासम्बन्धव्यापकत्वात्, सम्भवद्वाधकस्य सदायितासम्बन्धव्यापकस्य कदाचित्कचित्कस्यपि निश्चितासम्बन्धव्यापकस्य च प्रमाण-
त्वावयोगात्, प्रवृत्तिसामर्थ्यस्यार्थविरुद्धाप्रतिरोद्धकारणजन्यत्वस्य लोकसंमतत्वस्य च प्रमाणलक्षणस्य तत्त्वार्थेऽन्वयसिद्धौ प्रपञ्चसोऽप्या-
स्तत्वात् । ननु च तत्त्वज्ञानस्य सर्वथा प्रमाणत्वसिद्धिरनेकान्तविरोध इति न मन्वव्य, युक्तेरनेकान्तात्, येभाकारेण तत्त्वपरिच्छेदस्त्वदे-
ष्यथा प्रामाण्यमिति निरूपणात् । तेन प्रत्यक्षवदभासयोरपि प्रायश्च संकीर्णप्रामाण्येतरस्थितिरुक्तव्या, प्रसिद्धानुपहतेन्द्रियदृष्टेरपि
चन्द्रार्कादिषु देशप्रत्यासत्त्याद्यभूताकारावभासनात्, तयोपहृताक्षादेरपि सक्त्यादिविस्तृतादेरपि चन्द्रार्कादिषु देशप्रत्यासत्त्याद्यभूताकाराव-
भासनात्, तयोपहृताक्षादेरपि सक्त्यादिविस्तृतादेरपि चन्द्रादिव्यभाववत्त्वोपलब्धत्वात् । कथमेव कचिदप्रमाणव्यपदेश एव कचिदप्रमाण-

व्यपदेश एवेति नियता लोकव्यवस्थितिरिति ? उच्यते, तत्प्रकर्षोपेक्षया व्यपदेशव्यवस्था गन्धद्रव्यादिवत् । यथा च प्रत्यक्षस्य संवाद-
प्रकर्षात्प्रमाणव्यपदेशव्यवस्था प्रत्यक्षाभासस्य च विसंवादप्रकर्षात्प्रमाणत्वव्यपदेशव्यवस्थितिः गन्धादिगुणप्रकर्षात्कस्तूरिकदिगन्धद्रव्या-
दिव्यपदेशव्यवस्था तद्व्यवहारिभिरभिधीयते, तथाजुमानादेरपि कथंचिन्मिथ्याप्रतिभासेपि तत्त्वप्रतिपत्त्यैव ग्रामाण्यमन्यथा चाग्रामाण्य-
मित्यनेकान्तसिद्धिः एकान्तकल्पनायां तु नान्तर्बहिस्तत्त्वसंवेदनं व्यवतिष्ठेत् तथागतमते स्वयमद्वयादेर्द्वयादिप्रतिभासनाद्रूपादिस्वलक्ष-
णानां च तथैवादर्शनाद्यथा व्यावर्ण्यन्ते । स्वसंवेदनस्य संविन्मात्रे प्रमाणत्वेपि तद्व्यवहारिकपरमाणुरूपे विपर्ययप्रतिभासादप्रमाणत्व-
कल्पनायां कथमेकान्तहानिर्न स्यात् यत्प्रमाणं तत् प्रमाणमेवेति ? रूपादिदर्शनस्य च रूपादिमात्रे प्रमाणत्वेपि स्थूलस्थिरसाधारणाकार-
प्रतिभासस्य भ्रान्ततत्वादप्रमाणतायां कथमेकान्तसिद्धिः ? “तस्मादृष्टस्य भावस्य, दृष्ट एवाखिलो गुण” इति तद्विशेषोपोपलम्भाभ्युपगमेपि
“भ्रान्तेर्निश्चीयते नेति, साधनं संप्रवर्तते” इति वचनात् तद्व्यवसायवैकल्यं सिद्धमेव । तत्र च तद्व्यवसायवैकल्ये वा दानहिंसादिचित्ते
क्वचिद्धर्मार्थसंवेदनवत् परोक्षत्वोपपत्तेस्तत्रिरूपलिङ्गबलभाविनामपि विकल्पानामतत्त्वविपर्ययत्वात् कुतस्तत्त्वप्रतिपत्तिः ? “मणिप्रदी-
पप्रभयो—मणिवुद्ध्याभिधावतः ॥ मिथ्याज्ञानाविशेषेपि, विशेषोर्णक्रियां प्रति ॥१॥ यथा, तथाऽयथार्थत्वे—त्यनुमानावभासयोः ॥ अर्थ-
क्रियानुरोधेन, प्रमाणत्वं व्यवस्थितम् ॥ २ ॥” इति, मणिप्रदीपप्रभादृष्टान्तोपि स्वपक्षघाती, मणिप्रदीपप्रभादर्शनस्यापि संवादकत्वेन
ग्रामाण्यप्राप्त्या प्रमाणान्तर्भावविषयनात् कथं प्रमाणे एवेत्यवधारणं घटते ? न हि तत्प्रत्यक्षं स्वविषये विसंवादनात् शुक्तिकादर्शनवद्-
जतभ्रान्तौ । तत्राप्रतिपन्नव्यभिचारस्य यदेव मया दृष्टं तदेव मया प्राप्तमित्येकत्वाध्यवसायाद्विसंवादनाभावान्मणिप्रभायां मणिदर्शनस्य
प्रत्यक्षत्वे तिमिराशुभ्रमणिनौयानसंक्षोभाद्याहितविव्रमस्यापि धावद्वादितरुर्गनस्य प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गाद्भ्रान्तमिति विशेषणमध्यक्षस्य न

स्यात् । धावठां दर्शनाददितयानामगाना प्राप्तेर्विसर्वादात् भ्रान्तत्वसिद्धेस्तत्वाप्रत्यक्षत्वे कुञ्चिकाधिबरे मणिप्रभायां मणेर्वर्शनादपवर-
 काम्यन्तरेऽपरिप्राप्ते कथयित्वा तस्याभ्रान्तता युज्येत । इति न प्रत्यक्ष तत्त्वात् । नापि छेदिकं लिङ्गलिङ्गिसंयन्धाप्रतिपत्तेरन्यथा दृष्टान्ते-
 वरयोरेकत्वात् किं केन कृतं स्यात् । तदेतेन प्रतिपन्नव्यभिचारस्य, “य इत्य प्रतिभास एवात्, स न सत्मानवर्जितः ॥ एवमन्यत्र दृष्टत्वा-
 दनुमानं नया सति ॥१॥” इति प्रकाकरमतमप्यपास्त, स्वयमसिद्धेन दृष्टान्तेन मार्ग्यसिद्धेरकणात् कदाचित् सवादात् प्रत्यक्षत्वेनैव गणि
 प्रभायो मणिदर्शनस्य दृष्टान्तत्वमयुक्तं, कादाचित्कार्यप्राप्तेरेकारेण समवाय प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गे । सर्वथा सवादास्य प्रत्यक्षत्वमुपाहर-
 णस्य चेत्यप्यमार्, तदसिद्धे । न हि मिथ्याज्ञानस्य संवादेनैकान्त संभवति, विरोधात् । नन्वनुमानस्य समवसेवापरतुविपक्षत्वेन मिथ्या-
 ज्ञानस्यापि सर्वथा सवादेन लिङ्गज्ञानमवात् पारम्पर्येण वस्तुनि प्रतिपन्नात् । तदुक्तं—“लिङ्गलिङ्गिचिचोरेव पारम्पर्येण वस्तुनि ॥ प्रतिपन्ना-
 सवाभास, दून्ययोरप्ययज्ज्ञानम् ॥१॥” इति कश्चित् सोप्यनालोचिताभिवायी, संवत्संवादिन प्रत्यक्षबन्धिमिथ्याज्ञानतत्त्वविरोधात् । तथान
 लैङ्गिक सर्वधीयाविसर्वादकत्वात् । न हि तदालम्बन भ्राम्य, प्राप्येपि वस्तुनि भ्रान्तत्वप्रसङ्गात् । प्राप्ये तस्याविसर्वादकरये स्थालम्बने-
 व्यविसर्वादकत्वम् । इति कथं न सर्ववैवाधिसर्वादकत्वमनुमानस्य । सामान्यविशेषात्मकवस्तुविषयत्वप्रसिद्धे प्रत्यक्षपात्, अन्यथा प्रमा-
 णावायोगात् । तस्मान् मूक्तं, तत्त्वज्ञानमेव प्रमाण कारणमासमीभेदात् प्रतिभासमेवेतीति । न हानुमानस्य वस्तुविषयत्वाद्विशदप्रतिभा-
 सनमापादयितुं नक्त्यं, विदूरस्थपादपादिदर्शनेनाविशादप्रतिभासे । व्यभिचारात् । पुनश्चजनप्रत्यक्षस्यापि योगिप्रत्यक्षपदसंभयात् सकलममा-
 रोपत्वप्रमद्वात् ररलक्षणविषयत्वाविशेषात् । तद्विशेषेपि योगीवरप्रत्यक्षयो कारणमायमीविशेषाद्विशेषपरिकल्पनाया, तत एव प्रत्यभा-
 नुमानयोरपि प्रतिभासविशेषोक्तु, सर्वथा वाचकाभावात् । प्रमाणमेव वा तत्त्वज्ञान नामेत्यवधारणमनुबन्तव्य, फलदानभ्यापि स्वाव्यव-

हितफलापेक्षया प्रमाणत्वोपयोगात् । ततः स्वलक्षणदर्शनानन्तरभाविनस्तत्त्वव्यवसायस्य प्रमाणत्वोपपत्तेः प्रत्यक्षमनुमानमिति प्रमाण-
एवेत्याद्यवधारणं प्रत्याचष्टे सौगतानां, तस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रमाणान्तरत्वात् । न हीन्द्रियव्यवसायोऽप्रमाणमविसंवादकत्वात् ।
अनधिगतार्थोधिगमाभावात्तदप्रमाणत्वे लैङ्गिकस्यापि मा भूत् प्रमाणत्वं, विशेषाभावात् । अनधिगतत्वस्वलक्षणाध्यवसायादनुमितेरति-
शयकल्पनायां प्रकृतस्यापि न वै प्रमाणत्वं प्रतिषेध्यमनिर्णयितात्मकत्वात् क्षणभङ्गानुमानस्य ह्यनिश्चिताध्यव-
साय एवानधिगतस्वलक्षणाध्यवसायः । न च ध्वनिदर्शनानन्तरभाविनो व्यवसायस्यापीति युक्तं प्रमाणत्वम् । ध्वनेरस्वण्डशः श्रवणाद-
धिगमोपि प्राथमकल्पिकस्तत्त्वनिर्णीतिरेव, तद्वशात् तत्त्वव्यवस्थानान्निर्णीतिरेव मुख्यप्रमाणत्वोपपत्तेः, तदस्यै इष्टेरपि विसंवादक-
त्वेन प्रामाण्यानुपपत्तेरदर्शनानतिशयनात्तद्वर्णनाभावेपि तत्त्वनिश्चये तदन्यसमारोपव्यवच्छेदलक्षणे प्रमाणलक्षणाङ्गीकरणात् । ननु निश्चि-
तार्थमात्रस्मृतेरत्येवं प्रमाणत्वापत्तेरतिप्रसङ्ग इति चेत्, न, प्रामितिविशेषाभावात् । द्वितीयपक्षे पुनरिष्टं प्रामाण्य-
केतुलैङ्गिकवन्निर्णयार्थमात्रस्मृतेरधिगतार्थोधिगमात् प्रामाण्यं मा भूत्, प्रामितिविशेषाभावात् । द्वितीयपक्षे पुनरिष्टं प्रामाण्य-
मनुस्मृतैः, प्रामितिविशेषोपनद्धावात् । प्रकृतनिर्णयस्य प्रामाण्ये हि न किञ्चिदतिप्रमज्यते, इष्टस्याप्यनिश्चितस्य निश्चयात्, प्रत्यक्षतो
निश्चिते धूमकेतौ ज्वालादिविशेषाद्भूमकेतुलैङ्गिकस्मृतौ तु विशेषपरिच्छितेऽभावाद्प्रामाण्यनिर्दर्शनात् । परिच्छित्तिविशेषसद्भा-
वेपि साकल्येन स्मृतेरप्रामाण्यकल्पनायामनुमानोत्थानायोगः, संवन्धस्मृतेरप्रमाणत्वात्, तस्या अपि लैङ्गिकत्वेन प्रामाण्ये पराप-
रसंवन्धस्मृतीनामनुमानत्वकल्पनादनवस्थानात् संवन्धस्मृतिमन्तरेणानुमानानुदयात् । सुदूरमपि गत्वा संवन्धस्मृतेरनुमानत्वे प्रमाण-
त्वे च सिद्धं, स्मृतेरुपयोगविशेषात् प्रमाणत्वमविसंवादादनुमानवत् । तत्र यथा प्रत्यक्षमनुमानमिति प्रमाणे एवेत्यवधारणं प्रत्याचष्टे,

तथा द्रीण्येव प्रमाणानि चत्वार्येव पञ्चैव पङ्केत्येवधारणमपि, स्पृतेरागमोपमानार्थोपपन्नत्वभावात्, तदन्तर्भावैरनुमानान्तर्भाव-
वदनवस्थानानुपपन्नादागगणुदयविरोधात्, स्रव्यादिस्पृतिमन्तरेण तदनुपपत्तेः। यदि पुराणगणानुदयापकसामग्रीत्याच्छ्रुतादिस्पृतेरागमा-
दिप्रमाणतदभ्युदरीक्रियते तदा स्रव्यादिप्रत्यक्षस्यापि तत्सामग्रीत्वादागमादित्यप्रसङ्गः। तथा च स्पृतिवन्न प्रत्यक्ष प्रमाणान्तरं स्यात्।
प्रमाणान्तरत्वे वा स्पृतेरपि प्रमाणान्तरत्वं, दूरीगान्तराध्यवसायवर्णिपि कर्वापिद्विस्वायानुमानवत्। एव प्रत्यभिज्ञानं प्रमाण,
व्यवसायवर्णितोपपत्तेः प्रत्यक्षादियत्, तत्सामर्थ्यापीनस्वात्प्रमाणत्वस्येत्ये, अविसंवापस्यापि स्वार्थव्यवसायात्मकात्। अन्यथा
हि पितृवदः स्वात्संशयारिहत्। न येद प्रत्यभिज्ञानमव्यवसायात्मकं तदेवेद तत्सदृशमेवेदमित्येकस्यामादृश्यदियस्य द्विविधप्रत्यभि-
ज्ञानस्यावधितस्यारेकादिद्वयपङ्केदेजावगमात्, वाच्यमानस्याप्रमाणस्योपपत्तेस्तदाभासस्यात्। १ च सर्वं प्रत्यभिज्ञानं वाच्यमानमेव,
प्रत्यक्षस्य तद्विषये प्रपुन्यसमापदवाधकात्वादानुमानस्यापि तद्विषयविपरीतमवैवाक्षगिचविसदृशवस्तुव्यवस्थापकस्य निरस्तस्यात्तद्वाय-
करवायोगात्। ततः प्रत्यभिज्ञानं तत्त्वज्ञानस्यात्ममाणं प्रत्यक्षवत्। एवं छिद्रछिद्रिसंबन्धज्ञानं प्रमाणमनिश्चितनिश्चयादनुमानवत्।
मन्त्रवक्ष्यगिचवयोर्भूमतरकरणयोर्वा साकस्येन व्याप्तिप्रतिपत्तौ १ प्रत्यक्षमुत्सहते, तच्चिदितार्थोकारानुकारित्वात् इन्द्रियजनानसत्यसं-
वेदप्रत्यक्षस्य वा योगिप्रत्यक्षस्य अपरीक्षासमस्या। नानुमानमनवस्थानुपप्राप्ते सुदूरमपि यत्वा वदुभयव्यतिरिक्तं व्यवस्थाभिनि-
धमभ्युपगमन्तव्यम्। तदस्माकमुद्वाक्यं प्रमाणमविसंवापदृक्त्वात् समापेप्यव्यवच्छेदकस्यादानुमानवत्। न चोद संबन्धज्ञानजन्मा, यतोऽ
नवस्थानं स्वावपरापरोहानुसरणात्, तत्त्वं प्रत्यक्षानुपलब्धजन्मत्वात्, स्वयोग्यवत्येव स्वविषये प्रपुतेः। संबन्धज्ञानमप्रमा-
णमेव, प्रत्यक्षानुपलब्धप्रभुभाविधिकल्पत्वाद् गृहीतमद्वयात्, संबन्धप्रतिपत्तौ प्रत्यक्षानुपलब्धयोरेव भूय प्रवर्तमानयोः प्रमाणत्वा-

द्विलेके, तेत्यसमीक्षितवाचः, कथंचिदपूर्वार्थविषयत्वादूहाख्यविकल्पस्य प्रमाणत्वोपपत्तेः प्रत्यक्षानुपलम्भयोः सन्निहितविषयवलोत्पत्तेर-
विचारकतयाश्च व्याप्तौ ग्रन्थसंभवात् । यदि पुनरप्रमाणमेव व्याप्तिज्ञानं संवन्धं वा व्यवस्थापयेत्तदा प्रत्यक्षमनुमानं चाप्रमाणमेव
स्वचिपयं व्यवस्थापयेत् किं तत्प्रमाणत्वमाधनयासेन ? ॥ लिङ्गलिङ्गिसंवन्धप्रतिपत्तिरार्थोपत्तेरित्यन्ये । तेषामपि संवन्धज्ञानपूर्वकत्वेऽ-
र्थोपत्तेरार्थोपत्त्यन्तरानुसरणाद्वनवस्था । तदपूर्वकत्वे स्वयमनिश्चितानन्यथाभवनस्यार्थोपत्त्युदयत्वप्रसङ्गः, परस्परश्रयणं च, रात्यनुमा-
नज्ञाने तदन्यथानुपपत्त्या संवन्धज्ञानं, सति च संवन्धज्ञानेऽनुमानज्ञानमिति नेकस्याप्युदयः स्यात् । न चान्यत्संयन्मार्थोपत्त्युत्थापक-
मस्यनुमानज्ञानाद् येन परस्परश्रयणं न स्यात् । एतेनोपमानादेः संवन्धप्रतिपत्तिः प्रत्युक्ता । तस्मादुपमानादिकं प्रमाणान्तर-
मिच्छतां तत्त्वनिर्णयप्रत्ययवर्गप्रतिबन्धाधिगमप्रमाणत्वप्रतिषेधः प्रायशो वक्तुर्जोडिमानगाविष्करोति । इति प्रत्यक्षं परोक्षमित्येतद्वित्तयं
प्रमाणमभ्युपगन्तव्यम्, अर्थोपत्त्यादेरनुमानव्यतिरेकेपि, परोक्षेन्तर्भावात् । तदुक्तं, “ प्रत्यक्षं विशदं ज्ञानं, निधाश्रितमविप्लवम् ॥
परोक्षं प्रत्यभिज्ञादि, प्रमाणे इति संग्रहः ॥१॥ ” ततः सूक्तमिदमवधारणं प्रमाणमेव तत्त्वज्ञानमिति, प्रत्यक्षपरोक्षतत्त्वज्ञानव्यक्तीनां
साकल्येन प्रमाणत्वोपपत्तेः । तत्र सकलज्ञानावरणपरिश्रयविजृम्भितं केवलज्ञानं युगपत्सर्वार्थविषयम् । करणक्रमव्यवधानातिवर्तित्वात्
युगपत्सर्वभासनम् । तत्त्वज्ञानत्वात्प्रमाणम् । तथोक्तं, ‘ सर्वद्रव्यपर्ययेषु केवलस्य ’ इति सूत्रकारैः । केवलज्ञानदर्शनयोः क्रमवृत्ति-
त्यात् चक्षुरादिज्ञानदर्शनवयुगपत्सर्वभासनमयुक्तमिति चेत्, न, तयोर्योगपथात्, तदावरणश्रयस्य युगपद्भावात्, ‘ मोहक्षयाज्ज्ञानदर्श-
नावरणान्तरायक्षयाच्च केवलम् ’ इति, अत्र प्रथमं मोहक्षयस्ततो ज्ञानावरणादित्रयश्रयः सङ्गदिति व्याख्यानात् । तज्ज्ञानदर्शनयोः
क्रमवृत्तौ हि सर्वज्ञत्वं कादाचित्कं स्याद्, दर्शनकाले ज्ञानाभावात्तत्काले च दर्शनाभावात् । सततं च भगवतः केवलिनः सर्वज्ञत्वं सर्व-

दर्शित्व च 'मायपर्यवसिते केवलज्ञानदर्शने' इति वचनात् । कुतस्तत्सिद्धिरिति चेत्, निर्लेहितमेतत् सर्वज्ञसिद्धिप्रस्तावे, न पुनरिष्टो-
 द्यते । केवलज्ञानदर्शनयोर्गुणपद्मावः कुत सिद्ध इति चेत्, सामान्यविशेषविषययोर्विगतावरणयोर्युगपत्प्रतिभासायोगात् प्रतियन्य-
 कात्तरथायात् । सामान्यप्रतिभासो हि दर्शनं, विशेषप्रतिभासो ज्ञानम् । तत्प्रतिबन्धक ज्ञानावरणं दर्शनावरणं च । यदुपयादस्मदावेः
 केवलज्ञानदर्शनानाविभाज 'ततोऽप्य युगपदात्मविभुष्टिप्रकर्षविशेषात् परिक्षयसिद्धेः कथमिवायुगपत्प्रतिभासनं सामान्यविशेषयो
 रथात् ? प्रक्षीप्यलोपमोहान्तरादस्य प्रतिबन्धान्तरं च कथमिव समान्येयं, तेन युगपत्प्रवृत्तय न स्यात् ? अस्तु नाम केवल तत्त्वज्ञान युग-
 पत्सर्वभासनं, मतिभ्रुतावधिसत्-पर्यवज्ञानं तु कथमित्युच्यते, तेष सर्वं क्रमयति, प्रकाशान्वरसमयात् । तेन क्रमभावि च यन्मत्वादि-
 तत्त्वज्ञानं तदपि प्रमाणमिति व्याख्यातं भवति, 'मतिभ्रुतावधिसत् पर्यवकेवलानि ज्ञानं, तत्प्रमाणे' इति सूत्रकारवचनात् । ननु य
 मत्वाविज्ञानपशुद्वयमपि युगपद्विष्यते, 'तदादीनि आख्यानि युगपदेकस्मिन्ना वस्तुत्वं' इति सूत्रसङ्गापादिति न शङ्कनीयं, मत्वाविज्ञा-
 नानामनुपयुक्तानामेव योगपक्षवचनात् 'सह द्वौ न तत्, उपयोगादि' स्यादेवमिति । उभयस्मान्दर्शनोपयोगायेक्षया तद्वचनमिति चेत्,
 नैव, विशेषानभिधानात् । सामान्यचोदनाच्च विशेषेयत्वविद्वन्वे इति न्यायात् तद्विशेषगतिरिति चेत्, न, अन्यथापि विशेषेयगतिमवाह-
 तमैवेति, प्रमाणाभावात् । कविदात्मनि मत्वादिज्ञानानि मोपयोगानि युगपत्संभवन्ति सफुत्सन्निहितस्वविषयत्वात् दीर्घदण्डुलीभङ्ग-
 नादौ चक्षुरादिज्ञानपञ्चक्यवित्यनुमानादिष्टविशेषगतिरस्तु । न चेदमुदाहरण साध्यविकल चक्षुरादिज्ञानानां क्रमवृत्तौ परस्परव्यवधा-
 नाद्विष्टोपलभ्यप्रमङ्गात् प्रमिद्वक्रमभाविस्वरूपविज्ञानवदिति न भन्तव्यं, चक्षुराविज्ञानपञ्चकस्यापि परस्परव्यवधानेनपि विच्छेदानुप-
 लभ्य, क्षणभ्रयवत् तयागतस्य, स्यात् । तेषा योगपक्षे हि सत्त्वानमेवात् परस्परपटमर्जाभाव सन्त्वानान्तरवत् । योगपक्षेपि सत्त्वान-

भेदाभावेऽश्रमनोध्यश्रयोरापि यौगपद्यमस्तु विशेषाभावात् । मानमप्रत्यक्षेऽपि चक्षुरादिज्ञानान्तरप्रत्ययानुद्धेन कश्चिद्विज्ञेयः क्रमवृत्तौ चक्षुरादिज्ञानवद् व्यवधानग्रनिभामविरूपप्रतिपत्तिरभिवान् । न च चक्षुरादिज्ञानपञ्चास्तत्तदभानिनः क्रमनुवां तद्वन्तरजन्मनां मानसप्रत्यक्षाणां व्यवधानेन प्रतिभामभेदप्रतिपत्तिरस्ति । तेषां लघुवृत्तेः क्रमभावित्वेऽपि न व्यवधानेन प्रतिभामविरूपानां प्रतिपत्तिरिति चेत्, तत एव चक्षुरादिज्ञानानामपि विच्छेदोपलक्षणं ना भूत्, क्रमभावेऽपि विज्ञेयभावात् । यौगपदे हि स्वर्गादिप्रत्ययचर्मविरोधः पुरुषान्तरवत् । जैतानामपि क्रमभावश्चक्षुरादिज्ञानानामुपपन्न एव । तद्वन्मत्यादिज्ञानानामपि नोपयोगानां क्रमभावो निरुपयोगानां तु यौगपद्यमविरुद्धं, विषयस्यानेकान्तात्तम हृत्यात् । नतः नोपयोगमतिज्ञानादि क्रमभावि स्याद्वादन्यत्वेऽपि प्रतिपत्तव्यं, तस्य नोपलक्षितत्वात् । केवलज्ञानवत् स्याद्वाद्योपलक्षितत्वात् । कुत एतदिति चेत्, निरुद्धमलक्षणविषयत्वात् नयोः, 'तत्त्वज्ञानं वा स्याद्वादन्यमंरुद्धं प्रतिपत्तव्यं क्रमाक्रमभाविद्वे कथम् ? तत्त्वज्ञानं स्यादक्रमं, मलक्षविषयत्वात् । स्यात् क्रमभावि, विरुद्धविषयत्वात् । स्यादुभयं तदुभयविषयत्वात् । स्यादवच्छेदं, युगपद्वक्तुमशक्ये ।' इत्यादि, नतश्चक्षुराः प्रमाणनववशादुपपत्तेः । अथवा प्रतिपत्तव्यं स्याद्वादन्यसंस्कृतं प्रतिपत्तव्यं, स्यात्प्रमाणं स्यादर्थमिति प्रति गाधकृतमस्यात्, स्यात्प्रमाणं प्रमाणान्तरेण प्रमेयत्वात् भवती वा । अथवा स्यात्तन्, स्वरूपादिचतुष्टयान्, स्यादमन, पररूपादिचतुष्टयान् इत्यादि गोजनीयम् ॥ १०१ ॥

नस्य तत्त्वज्ञानान्तरस्यात्मनश्च, नदेवमित्यादिसकलेत्यादिनिर्गोपपत्रयेण क्रमेणाख्यायतिव्यायगममभेदोपपत्तिहारः । भाष्ये बुद्धेरेकान्तादिति बुद्धेः प्रमाणं प्रत्यनेकान्तादित्यर्थः । तदेव स्पष्टगति येनाकारेणेति, प्रसिद्धित्वादि तथा च प्रमाणेऽपि क्वचिदभूतभासमानपर्यायावच्छेदेनाप्रमाणजनकस्वरूपाग्रामाण्यस्याप्रमाणेऽपीदन्तावच्छेदेन धारावाहिकलम-

पेक्ष्य ग्रामाण्यस्योभयत्र च स्वसवेदनादे मयुचयैऽश्वावलम्बित्वाद्ये च प्रमात्वाप्रमात्वोभयमात्राज्यादेनेकान्तव्यवस्था सुयदति
 सिद्धम् । कथञ्चिन्निप्रट्यायतिभासेऽपीति वातनाविशेषाद्वाह्मिन्त्वादिससर्गाश्च मिथ्याप्रतिपत्तावपि, संवादोत्कर्षाच्च
 ग्रामाण्यव्यवस्थितिरन्यथा नेत्यर्थः । लौकिकव्यवहारमपेक्ष्य चेदमुच्यते लोकोचरन्तु ग्रामाण्यमेनेकान्तवासनोपनीतानन्तश्च
 मर्तिमकवस्वगाहित्वेन सञ्चयादायपि मय्यगद्वेति मद्यमाप्यप्रसिद्ध विवेचितमप्यात्मसारादावस्माभिः ॥ इष्ट एवा-
 न्विलो शुण इति अर्थाना निरयत्वसिद्धेरित्यर्थः । सिद्धमेवेति प्रत्यक्षस्य निर्विकल्पकत्वादित्यर्थः ॥ तत्र च रूपादिदत्तने
 च, पदोक्तत्वोपपत्तेरिति विकल्पलिङ्गानुमेयत्वादित्यर्थः । अतएवयिपयत्पास्तुच्छमात्रान्यगोचरत्वात्, मणिप्रदीपप्र-
 भयोरिति मणिप्रमायां प्रदीपप्रमायां ऐत्यर्थः । मणिप्रभादर्शनस्य ग्रामाण्यप्राप्तावपि प्रत्यक्षेऽनुमाने चान्तर्भावसम्भवाच्च प्रमाण-
 इयविभागव्याधातो भविष्यतीत्याद्यङ्गायामाह नाप्ये, न हि तत्प्रत्यक्षमित्यादि, स्वविषय इति दीपप्रमांश्च इत्यर्थः । यदशे
 सबादस्तदशे ग्रामाण्यमपाद्यमिति मत्वाऽह दृष्टिसिद्धत्वं, तत्रेत्यादि, यत्प्रकारेण विसबादस्तत्प्रकारेण अमत्वे त्वम्युपगम्य-
 माने प्रकृतेऽपि तदुत्पत्तिरित्याह, चायतामित्यादि, कुञ्चिकायिचरं द्वारप्रवेशविचरे, माभून्मणिप्रमायां मणिज्ञान प्रत्यक्षम्,
 आनुमानिकं तन्मविष्यतीत्याद्यङ्गायामाह नापि लेङ्गिकमित्यादि, किं केन कृतं स्यादिति न केनचित् किञ्चिदित्यर्थः ।
 प्रतिपन्नव्यभिचारस्येति मण्युत्पत्तिप्रदंश्च इत्यर्थः । य इत्थमिति, अत्र प्रयोगायाय, ममाय प्रतिमासो मणिसस्या-
 नवान् एवप्रतिमासत्वात् सप्रतिपन्नप्रतिमासवदिति । स्वयमसिद्धेनेति अन्यत्रापि मणिप्रमाप्रतिभासे मणिसस्थान-
 विषयत्वस्यासिद्धेः पर्वतो वह्निरित्यस्येव मणिप्रमायामय मणिरित्यस्य लेङ्गिकज्ञानस्यापि अमरूपतायाः सर्वसिद्धत्वाच्च ।

एतेन कुञ्चिकापवरकसाधारणस्थूलदेशपक्षकमण्यनुमानमपास्तम्, अमेदानुमितेरेव विचार्यत्वात् । प्रत्यक्षत्वप्रसक्तेः प्रत्यक्षप्रमाणत्वप्रसक्तेः, सम्भवत्येवेत्यत्र संवादनेकान्त इति योगः । लिङ्गज्ञानवत् धूमदर्शनानन्तरधूमज्ञानवत्, पारम्पर्येणेति अग्निस्वलक्षणाद्धूमस्वलक्षणं ततो धूमनिर्विकल्पं ततो धूमविकल्प उत्पद्यत इत्येवमुक्त्यतिपारम्पर्यं बोध्यम् । अर्थग्रापकत्वं च लिङ्गज्ञानस्य स्वाविषयप्राप्तिद्वारा तत्प्रातिवद्धसाध्यप्राप्तिरम्पर्येति बोध्यम् । तदा भासद्बून्ययोरपि अवस्तु-सामान्यगोचरयोरपि, तथा मिथ्या, यावदप्राप्तं तावद्विधेयमित्यनूद्य विधेयभावे कामचारमभिप्रेत्याह भाष्यकृत्, प्रमाणमेव वेत्यादि, फलज्ञानस्यापि फलीभूतज्ञानस्यापि, प्रमाणत्वोपगमादिति धारावाहिकप्रमाणव्यवस्थितेरित्यर्थः । अनि-र्णीतनिर्णयात्मकत्वात् निर्विकल्पकानिश्चितनीपादिनिश्चयात्मकत्वात्, अधिगमोऽपि निर्विकल्पकानन्तरसमुद्भूतो व्यवसा-योऽपि, प्राश्रमिककल्पिको मुख्यद्वयस्या प्रमाणभूतः, धूमकेतुलैङ्गिकचदिति प्रत्यक्षनिश्चितेऽग्नौ तदनुमितिवदित्यर्थः । ज्वालादिविशेषादिति ज्वालादिविशेषस्य धूमकेतुसम्बन्धित्वेन ग्रहादेकसम्बन्धिज्ञानेऽपरसम्बन्धिस्मरणस्यौत्सर्गिकत्वादिति भावः । स्मृतेरुपयोगविशेषात् प्रमाणमिति सम्बन्धस्मरणादेव्याप्तिप्रत्यभिज्ञानादिकलोपयोगे प्रामाण्यमित्यर्थः । फलीभूतस्मृतेरपि याथार्थ्यं तु विषयावाधादेव दुर्निवारं, तस्याः प्रमात्वस्यानुभवप्रमात्वपारतन्त्र्येऽपि व्याप्तिज्ञानप्रमात्व-परतन्त्र्यानुमितिप्रमात्वदविरोधात्, तद्वदेव 'याचितकमण्डन' न्यायेनायथार्थत्वाव्यवस्थितेरित्यादिकमुपपादितमन्यत्र । 'तस्येति' तस्य सर्वोपसंहारेण व्याप्तिज्ञानादिरूपोहस्य, प्रत्यक्षानुपलम्भजन्यत्वाद्दिशेपान्वयव्यतिरेकग्रहसामा-न्यव्यभिचारनिर्णयजन्यत्वात्, अविचारकत्वाच्चेति उहोपयोगे तु लाघवादिविचारस्यापि प्रवेशान्न दोष इति भावः ।

अनुमानन्यतिरेकेऽपीति, अपिरस्वसद्योतकः, तेन तत्त्वतोऽर्थापित्वादेरनुमानादावेवान्तर्भाव इत्युक्तं भवति, 'त्रिधेति'
 इन्द्रियनोऽन्ध्रियस्वसंवेदनमेवात्, अतिसमविप्लवमिति अमान्तत्वं अतिसमिति । 'सततं चेति,' अत्र यदन्ति श्रीजिनमद्र-
 गणिकसमाश्रमणानुयायिनः क्रमिकज्ञानदर्शनोपयोगद्वयाम्युपयोगेऽपि केवलिनः सर्वज्ञत्वसर्वदर्शित्वयोः सातत्यस्य माप्य
 पर्यवसितत्वस्य च लब्धयेऽप्यत्र न विरोधो, अतिज्ञानश्रुतज्ञानयोरपि पदपट्टिसागरोपमस्थितिकत्वस्येत्यमेवोपपादनात्,
 उपयोगस्थितेरुक्त्यतोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तपरिमाणत्वादेव सामग्रीद्वयसमाजोऽप्येकदा केवलज्ञानदर्शनद्वयानुत्पादं मतिश्रुतयोरेव दृष्टा-
 न्तत्वात्, "सा द्वौ न स्त उपयोगौ" इत्याप्यवचनादेव च केवलज्ञानोपयोगकाले केवलदर्शनोपयोगात्, तस्य छद्मस्थोप-
 योगविषयत्वेन सद्बोधकरोपयोगाभावात्, स्वभावहेतोरुपपन्नविज्ञेयादादौ केवलज्ञानोपयोगोत्पादे च "सर्वो लब्धयः साका-
 रोपयोगोपयुक्तस्यैव भवन्ति" इति वचनस्यैव विनियमकत्वात्, तदनन्तरं केवलदर्शनोपयोगोत्पादस्य चार्थसिद्धत्वात्,
 तदनन्तरं क्रमिकोपयोगद्वयधारायाश्च स्वरसत् एव प्रवृत्तेः, ध्वन्यद्वयोत्पन्नज्ञानदर्शनोपयोगानुद्भूतम्युपगमस्य च विरोधे-
 नैव निरस्तत्वात् उत्पन्नो विरोधो न तु स्थितावित्यस्य च वस्तुमशक्यत्वात्, वस्तुतः केवलदर्शने केवलज्ञानोपयोगसदृशतद-
 र्शनानवरणक्षयस्य केवलज्ञाने च केवलज्ञानान्योपयोगसदृशतद्वैकल्यस्य हेतुत्वाच्चाद्ये चर्जुस्तत्र नयावलम्बनेन प्रति-
 योगिन एव तथात्वात् केवलिनः ध्वनिकोपयोगद्वयधाराया न काप्यनुपपत्तिः, न्यचद्वारनयावलम्बनेन नाशहेतुनम्युपगमेऽपि
 क्रमिकायोपयोगद्वयमुक्तहेतुसमाजादुर्निवारमेव, अन्यथा समूहालम्बनैकोपयोगापत्तेरिति भावनीयम्, स्फुटं च सूत्रे तत्र तत्र
 केवलिनः सिद्धस्य चैकदैकतरोपयोग एव प्रतिपादित इति किं विपरीतशुक्तिमिरिति । अत्र च केवलिनो युगपदुपयोगद्वयमिति

श्रीसिद्धसेनाचार्याणां मतं, क्रमेणेति पूज्यश्रीजिनभद्रगणिक्षमाश्रमणानां, वृत्तिविशेषात् केवलज्ञान एव दर्शनत्वं परि-
भाष्यते, न तु मतिज्ञानादिवददर्शनोपयोगोऽपि ज्ञानात् पृथक्कश्चित् सम्भवति केवलिनः । तदुक्तं, “चक्षुर्वद्विषयाख्याति-रवधि-
ज्ञानकेवले ॥ शेषवृत्तिविशेषात्, ते मते ज्ञानदर्शने ॥१॥” इति, तस्मात् केवलज्ञानाख्य एव एकोपयोगः केवलिन इति निष्कृष्टं
सिद्धसेनाचार्याणामेव मतं, मह्यवादिप्रभृतीनां वा, एतच्च त्रयमपि ऋजुसूत्र-व्यवहार-सङ्ग्रहनयभेदादविरोधेन व्यव-
स्थापितमस्माभिर्ज्ञानचिन्दौ महता प्रबन्धेनेति व्युत्पत्त्यर्थिनाऽत्रार्थे स एव ग्रन्थोऽनुसन्धेयः । ये तु वालिशा नयभेदेन प्रवृत्ते-
ऽप्याचार्यमतभेदे शङ्काव्याकुलितचेतसः शासनमेव निन्दन्ति, तेऽभव्या दूरभव्या वा, अचारित्रिण एव चारित्रप्रतिपत्ति-
आरित्रिण एव वेत्यादिनयभेदेनाप्येवंजातशासनसंशयसन्निपातस्य भगवद्विपग्वरेणाप्यप्रतीकार्यत्वापत्तेरिति दिग् । तद्वि-
शेषगतिः उपयोगपदस्य छद्मस्थज्ञानदर्शनोपयोगपरता, अन्यथाऽपि छद्मस्थोपयोगमात्रविषयत्वेनापि, क्वचिदित्यादिर्न
मन्तव्यमित्यन्तं पूर्वपक्षग्रन्थः, चक्षुरादीत्यादि भाष्यमुत्तग्रन्थः । सन्तानभेदाद्रूपज्ञानस्य ज्ञानसन्तानादिभेदात्,
परस्परपरामर्शाभावः य एवाहमद्राक्षं स एव स्पृशामीत्यादिप्रत्यभिज्ञाभावः, स्यादिति शेषः । अक्षमनोऽध्यक्षयोः
चक्षुरादिज्ञानमानसज्ञानयोः, विषयस्य ग्राह्यस्य, अनेकान्तात्मकत्वादिति क्रमयुगपद्भावेनेति शेषः । स्याद्वादनयल-
क्षितं प्रतिपत्तव्यमिति तथा च संस्कृतपदमुपलक्षितपरमित्यर्थः । तयोः नयस्याद्वादयोः, वस्तुतः संस्कृतपदमाहि-
तातिशयार्थमेव, तथा च प्रतिनियतैकार्थविधाराणात्मकं यन्मतिज्ञानादि तन्नयसंस्कृतं, यच्चानन्तधर्मात्मकत्वेन त्रिषयपरिच्छेदि
तत्स्याद्वादसंस्कृतं, आद्यं लौकिकं ग्रमाणं, परमलौकिकं, नयस्याद्वादार्थप्रतिसन्धानजनितसंस्कारोपनयादेव तयोर्विषयताविशे-

परूपातिशयाधानोपप्रेषति युक्तमाभाति । तत्त्वज्ञान चेति तथा च धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येनात्र क्रमाक्रमविषय-
स्याद्वादनयप्रयुत्तिर्युक्तेति भावः । स्यादक्रममिति केवलज्ञानोपेक्षया, स्यात् क्रमभावीति मत्पादिज्ञानोपेक्षया ॥१०१॥

■ प्रमाणफलविप्रतिपत्तिनिवृत्त्यर्थमाहुः —

उपेक्षाफलमाद्यस्य, शेषस्यादानहानधीः ॥ पूर्वा वाऽज्ञाननाशो वा, सर्वस्यास्य स्वगोचरे ॥१०२॥

कारिकापाठोपेक्षया युगपत्सर्वमानन केवलमात्र, तस्य अवशीष्ट फलमुपेक्षा । कुत इति चेदुच्यते, मित्रप्रयोजनत्वात् मित्रप्रयोजनस्य नास्ति भगवताम् । ननु
सर्वज्ञोपेक्षा । हेयस्य सत्सारवत्कारणस्योपात्तत्वात् सिद्धप्रयोजनस्य नास्ति भगवताम् । ननु
करुणावतः परतु तज्जिह्वासो कथमुपेक्षा ? तदभावे कथं चेति ? न, तेषां मोहविशेषात्मिकाया करुणाया संभवा-
भावात् स्वदुःखनिवर्तनवदकरुणयापि दूरेत्यदुःखमिहाधिकीर्यमात् । तन्यस्मदविषयबालोरेषात्मदुःखनिवर्तनं युक्तम् । तथा हि,
यो यः स्वात्मनि दुःखं निवर्तयति स स स्वात्मनि करुणावान्, यथास्मद्वदि । तथा च योगी स्वात्मनि सत्सारतुल्यं निवर्तयतीति
युक्तिः । न यात्र हेतुर्विद्वद्वोऽनैकान्तिको वा, विषये सर्वथाप्यभावात् बाधकप्रमाणसामर्थ्यात्, स्वसाध्यायिताभायतिष्ठः । तथा हि,
य स्वात्मन्यकरुणायाम् स स्वदुःखं निवर्तयति, तथा हेतुपरेर्विषयमक्षक इति, साध्यव्यापृत्तौ साधनव्यापृत्तिनिश्चयात् । भयलोभादि-
नात्मदुःखनिवर्तकैर्न्यभिचारी हेतुरिति चेत्, न, तेषामपि फलनोत्पत्तेः । न ह्यात्मन्यकरुणावतः परतो भयं लोभो मानो वा संभवति,
तस्यात्मकरुणाप्रयुक्तत्वात् । इति परस्परया करुणावनेयात्मदुःखमनननादिनिमित्तं निवर्तयति । भयादिहेतुका या कथंचिद्व्यत्मनि
करुणोत्पत्तेः । मोक्षप्राप्ता सती स्वदुःखं निवर्तयति । इति साक्षात्करुणयात्मदुःखनिवर्तने प्रवर्तते ततो न व्यभिचारः । एतेनाद्यद्वि-

शेषवशादात्मनि दुःखनिवर्तनपरैर्बर्ज्यभिचारश्चोदना निरस्ता, ततः करुणोत्पत्तेरेव तन्निवर्तनात् । तन्नाकरुणस्यात्मदुःखनिवर्तनं द्रष्टुम् । अतोऽयमसमाधिरिति चेत्, न, स्वभावतोपि स्वपरदुःखनिवर्तननिवृत्त्यनत्योपपत्तेः प्रदीपवत् । न वै प्रदीपः कृपालुतयात्मानं परं वा तमसो दुःखहेतोर्निवर्तयतीति । किं तर्हि ? तथास्वभावात् । कल्पयित्वापि कृपालुतां तत्करणस्वभावनामर्थं मृगम् । एवं हि परम्परापरिश्रमं परिहरेत् । ततो निःशेषान्तरागक्षयाद्भयदानं स्वल्पमेवात्मनः प्रक्षीणावरणस्य परमा दया । सैव च मोहाभावाद्वाग-
द्वेयोरप्रणिधानादुपेक्षा । तीर्थकरत्वनामोदयानु हितोपदेशप्रवर्तनात् परदुःखनिराकरणसिद्धिः । इति न शुद्धयत्करुणयास्य प्रयुक्तिर्भ-
गवतो, येनोपेक्षा केवलस्य फलं न स्यात् । अव्यवहितं तु फलमाद्यस्याज्ञाननिवृत्तिरेव, स्वविषये मत्प्रादिवत् । तथा हि, मत्प्रादेः साक्षात् फलं स्वार्थव्यामोहविच्छेदस्मदभावे दर्शनस्यापि सन्निहर्गविशेषात् क्षणपरिणामोपलम्भवद्विसंयादकत्वासंभवात् । तर्तनेन प्रमाणाद्विन्नमेव फलमिति व्युदस्तम्, तथा परम्परया हानोपादानसंविद्धिः फलमुपेक्षा वा मत्प्रादेः । गतेनाभिन्नमेव प्रमाणात्फलमिति निरस्तम् । तथा हि, करणस्य क्रियायाश्च कथंचिदेकत्वं प्रदीपतमोविगमवत्, नानात्वं च परश्चादिवत् । ननु च 'यथा देवदत्तः काष्ठं परशुना छिनत्तीति करणस्य क्रियायाश्च नानात्वं सिद्धं, छिदेः काष्ठशल्वात्परशोर्देवदत्तस्य भवत्वात्, तथा प्रदीपश्च नमो नागयत्युद्यो-
तेनेत्यत्रापि करणस्योद्योतस्य क्रियायाश्च तमोविनाशाद्विनागा नानात्वं प्रतीयते । तद्वत्करणस्य प्रमाणस्य क्रियायाश्च फलान्तररूपाया नानात्वेनैव भवितव्यं, तदनानात्वे दृष्टान्ताभावात्' इति केचित्, तेपि न प्रतीयन्तुमारिणः, प्रदीपः स्वात्मनात्मानं प्रकाशयतीति प्रतीतेः, प्रदीपात्मनः कर्तुरतन्त्यस्य कथंचित्करणस्य, प्रकाशनक्रियायाश्च प्रदीपाद्विनागायाः कथंचिदेकत्वमिदं । तद्वत्प्रमाणफलयोः कथंचिद्व्य-
वहितत्वसिद्धिरुदाहरणमस्मादात् । मर्चया तादात्म्ये तु प्रमाणफलयोर्न व्यवस्था, तन्मायविरोधात् । न हि मारुत्यमभ्य प्रमाणमभिगतिः

फलमिति सर्वथा सादृत्ये सिध्यति । दर्शनस्यासारूप्यव्यावृत्तिः सारूप्यमनधिगतित्वावृत्तिरधिगतिरिति न्यायुचितमेवावेकरयापि प्रमाणफलवदप्येति चेत्, न, स्वभावभेदकन्तरेणान्यव्यावृत्तिर्नैवास्तुपक्षे । तस्माद्वाक्यविवाकारयोः प्रमाणफलवदव्यावृत्त्यापि न्यायोद्दिष्टेऽप्येवाभावे विसंबाधनिराकरणे उपपत्तयेव विषयदृष्टिः प्रमाणत्वं न प्रतिपन्नमर्हति । तावदेव प्रमाणत्वे क्षणिकत्वाद्यनुमानमधिगतार्थो-
धियामलक्षणात्मा वै प्रमाणमिति निरूपितमाश्रयम् ॥ १०२ ॥

सर्वत्रोपेक्षा स्वविषयमात्रे जिज्ञासोपादित्सारहितः सिद्धयोगपरिमाण इति यावत् । मोदविशेषादिमहाकाया इति, मोदो-
त्तुल्यसर्वेर्गान्यहितेषुतत्वेन चतुर्विधाया अपि करुणाया मोदयितासरूपत्वाभिष्वभयोगस्य च मैत्र्यादिवर्जितसद्वयोधमात्रचिरा-
श्रुतेरिति भावः । सैव येति उपेक्षा वा परमा दया वाऽभयदान वा सिद्धयोगो चेत्यनयन्तर, तत्परिपाकभागेलेख्यदन्त्यक्षय
केवलज्ञानादिरयुपेक्षायास्तत्फलत्वं, व्यवहितत्वं च तस्याः शैलेइत्यस्यद्वये परिपाकादिति बोध्यम् । अन्ययमिति न्यति
ज्ञानाज्ञानस्वमयोः सदभावेऽप्यभेदे हेतुफलभावः प्रदीपप्रकाशयोरिवेति द्रष्टव्यम् । भिन्नफलापेक्षया तु न किञ्चिदपि केवलादि-
त्यनेन निष्फलत्वमेवोच्यते, प्रमाऽयोगव्यवच्छेदमिमात्रेण च परेयामीश्वरज्ञान इव न प्रमाणत्वक्षणायोग इति युक्तं पक्ष्यामः ।
मत्यादेर्मिधाभिन्न फलमुपदर्शयितुमाह 'माप्यकृत', मत्यादेरित्यादिना, परम्परया ज्ञानोपादानसंचितिरिति व्यवधानेन
जिज्ञासाजनिकोपादित्साजनिका वा बुद्धिमत्त्वादेः फलमित्यर्थः । तद्द्वारा च हेयोपादान(द्वय)ज्ञानोपादानादिभिरा विरतिरपि फल
सङ्गच्छते ॥ ननुवाच चाचकचकचर्त्ती " ज्ञानस्य फल निरतिमिति " उक्तद्वाराद्वारिमावं ' सवणे नाणे य विद्याणे ' इत्यादि पार-
मपरसद्ब्रह्मगाथाऽन्यमन्तामः । अत एवोपेक्षास्यैव बहिष्प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयान्तरसञ्चारश्चून्यनिवृत्तज्ञानरूपां यत्यादिफलत्वे

नोपेक्षा वेत्यनेन समुच्चिनोति स्म घृत्तिकारः । विषयप्रतिभासात्मपरिणामत्रयसंवेदनानां यथोत्तरशुद्धत्वाच्चतृतीयस्य च निरति-
क्रीडीकृतत्वात् स्मृत्यजनकज्ञानरूपोपेक्षायास्तु न कथमपि मत्यादिप्रमाणफलत्वम्, अवग्रहादिधारणार्पण्यन्तत्वात्तन्मत्युपयोग-
स्येति विभावनीयं सुधीभिः । अमेद् एव प्रमाणफलभाव इति त्रौद्वैकान्तं निरस्यति—सर्वथा तादात्म्ये त्विति, न हीति, अस्य
दर्शनस्य, सारूप्यं स्वलक्षणविषयत्वेन सादृश्यं, प्रमाणं प्रामाण्यभागः, अभिगतिः फलं फलभाग इति योजना, प्रमाणा-
फलव्यवस्थायामपीति ग्राह्यसंविदाकारयोः प्रमाणफलव्यवस्था पूर्वं न हि सारूप्यमित्यादिना निराकृतैव, इदानीं तामझी-
कृत्यापि दूषणान्तरं समुच्चीयत इत्यपिः सूचयति, तदज्ञस्येव नीलाद्यविषयज्ञानस्येव, विषयदृष्टिः विषयघटितप्रामाण्यदर्शा-
लौकिकपरीक्षकः ॥ १०२ ॥

ननु च स्वाद्यादनयसंस्कृतं तत्त्वज्ञानमित्युक्तं तन्न फलमपीति स एव तावत् स्याच्छब्दोभिधीयतामित्याहुः—

वाक्येज्वनेकान्तद्योती, गम्यं प्रति विशेषणम् ॥ स्यान्निपातार्थयोगित्वा—तत्र केवलानामपि ॥१०३॥

किं पुनर्वाक्यं नामेत्युच्यतां, तत्र विप्रतिपत्तेः । तदुक्तम् ॥ (१) आख्यातशब्दः (२) संगतो, (३) जातिः संघातवर्तिनी ॥
(४) एकोनवयवः शब्दः, (५) क्रमो (६—७) बुद्ध्यनुसंहृती ॥ १ ॥ (८) पदभागं (९) पदं चान्यं, (१०) पदं मापेक्ष-
मित्यपि ॥ वाक्यं प्रति मतिर्भिन्ना, ग्रह्णया न्यागवेदिनाम् ॥ २ ॥ इति । अत्रोच्यते, पदानां परस्परापेक्षाणां निरपेक्षः समुदायो
वाक्यं, (१) न पुनराख्यातशब्दः, तस्य पदान्तरनिरपेक्षस्य पदत्वाद्वान्यथाऽऽख्यातपदाभाषप्रसङ्गात् । पदान्तरमापेक्षस्यापि कचिन्नि-
रपेक्षत्वाभावे वाक्यत्वविरोधात्, प्रकृतार्थापरिसमाप्तेः, निराकांक्षस्य तु वाक्यलक्षणयोगादुपपन्नं वाक्यत्वम्, (२) संघातो घातन-

मित्यत्रापि परस्परपक्षेणां पक्षानामनयेषाणां वा ? यद्यप्यस्यै निराकाङ्क्षत्वेऽस्त्यश्वसिद्धिः, साकाङ्क्षत्वे वाक्यत्वविरोधः । द्वितीयविकल्पे-
 क्षिप्रसङ्गः । (३) जाति संघातपरिचिन्नी वाक्यमित्यप्यनेन विधादित, निराकाङ्क्षपरस्परपक्षेणैव संपातवर्तिन्याः सप्तशपरिणामसंख्याया
 जातेर्वाक्यस्य पटनादन्यथा सद्विरोधान् । (४) एकोऽनयवब इत्येव वाक्यमित्यप्यनुक्तं, तस्याप्रमाणकत्वात्, ओत्रबुद्धौ तदप्रतिभा
 सनात् तत्प्रतिपक्षकिञ्चाभावात् । अर्थप्रतिपक्षिद्वयमिति चेत्, न, अन्यथापि तद्विरोधान्, वाक्यस्फोटस्य क्रियास्फोटवत् न स्यार्थोत्पत्तौ
 निरुद्धत्वात् । (५) क्रमो वाक्यमित्यपि न विचारक्रम, वर्णमात्रक्रमस्य वाक्यत्वप्रसङ्गात् । पदरूपतामापन्नानां वर्णविधेयानां प्रमो
 वाक्यमिति चेत्, स यदि परस्परपक्षेणां निराकाङ्क्षत्वात् समुदाय एव, क्रममुक्तं आक्रमणसत्तेरेव समुदायत्वात् तदनुबानेव देश-
 मारणसत्ते समुदायत्वव्यवहिते । अथ साकाङ्क्षत्वात् न वाक्यमर्थेवाक्यवत् परस्परनिरपेक्षाणां तु क्रमस्य वाक्यस्येति प्रसङ्ग एव ।
 (६) बुद्धिर्वाक्यमित्यत्रापि भाववाक्य इत्येव वा ? प्रथमकल्पनायामिष्टमेव । द्वितीयकल्पनायां त्रतीतिविरोधः । (७) अनुसङ्गति-
 र्वाक्यमित्यपि नामिष्टं, भाववाक्यस्य यथोक्तपदानुसङ्गतिरूपस्य चेत्तसि परिरुक्तोभीक्ष्ण्यत् । (८-९-१०) आद्य पदमन्त्यं
 बान्ध्या पदान्तरायेकं वाक्यमित्यपि नाकलङ्कोक्तवाक्याद्विद्यते, तथा परस्परपक्षेणैव समुदायस्य निराकाङ्क्षस्य वाक्यत्वमित्येव, तदभावे
 पदसिद्धेरव्यभावप्रसङ्गात् । ननु यदि निराकाङ्क्षः परस्परपक्षेणैव समुदायो वाक्यं न तर्हि तदानीमिव भवति, यथा यत्नसत् सर्वं परि-
 णामि, यथा घट, संज्ञ इति साधनवाक्य तस्मात्परिणामीत्याकाङ्क्षत्वात्, साकाङ्क्षस्य वाक्यत्वानिष्टेति न साङ्गोक्तं, कस्यचित्प्रति-
 पत्तुसाधनाकाङ्क्षतयोपपत्तेः । निराकाङ्क्षत्वं हि नाम प्रतिपत्तुर्धर्मोऽथ वाक्येऽप्यप्यारोह्यते, न पुनः सत्यस्य धर्मसत्त्वाचेतनत्वात् । स चेत्
 प्रतिपत्ता तावत्तार्थं प्रायेति, किमिति श्रेयसाकाङ्क्षति ? पक्षधर्मोपसंहारपर्यन्तमाधनवाक्यादुर्धर्मसिपक्षायपि निगमनवचनापेक्षायां निग-

गनान्तपञ्चाचयव्याक्यार्थप्रतिपत्तौ माधनावयवान्तरवचनापेक्षाप्रसङ्गान् । इति न कंचिद्विराक्तान्धमिद्विः । नथा न तान्याभा-
वात्त्र व्याक्यार्थप्रतिपत्तिः कस्यचित्त्वात् । ततो यस्य प्रतिपत्तुर्नोक्तस्य परस्परगोप्यत्वे तु नमुद्रितेषु निराकारत्वं नस्य गारह्यं चार्य-
त्वमिद्विद्विदिति मयं मुशम् । प्रकरणादिना वाक्यरूपेणान्यगर्थप्रतिपत्तौ न ना प्राथमकल्लिप्यवयवप्रतिपत्तिः, प्रकरणादिगान्तरप्रदान-
रसापेक्षश्रयमाणपदसमुदायस्य निराकारस्य मध्यभागादिपदस्य वाक्यत्वनिमित्तः । तदेवं लक्षणे तु वाक्ये तु रथादिति अत्रोनेकान्तापेक्षी
प्रतिपत्तव्यो, न पुनर्विधिविचारप्रभाविष्योती, तथागिवाभावापान् । कः पुनरनेकान्त इति चेत् । इमे नुमते । ननुमतिर्यादित्यादिमर्त्य-
कान्तप्रतिपत्तौलक्षणोनेकान्तः, ग न दृष्टान्तिकत्वं इत्युक्तं प्राक् । गत कनिष्ठश्रुत्युत्तरगतः स्यात्तद्वत्प्रतिपत्तिरपेक्षणाया प्रकृतापेक्षितचयमयमेव
सूचयति, प्रायशो निपातानां नद्वयभावत्वादेवैवहागदियन् । श्रोतकाश्च भवन्ति निपाता इति वचनात् स्यात्तद्वत्प्रतिपत्तिरपेक्षणाया प्रकृतापेक्षितचयमयमेव
न कश्चिदपेक्षः, सामान्योपक्रमे विदोषाभिधानमिति न्यायाज्जीवादिपदोपादानभ्यामपेक्षणाया प्रकृतापेक्षितचयमयमेव
पनेदेय संभवान् । सूचकत्वपक्षे तु (ऽपि) गन्तव्यमर्थरूपं प्रति विदोषणं स्यात्तद्वत्प्रतिपत्तिरपेक्षणाया प्रकृतापेक्षितचयमयमेव
क्रममवगाहते किंचिद्व्याक्यं, येन तदभिधेयविदोषरूपमवकाः स्यादिति न प्रमुक्तं, पानः कनमुक्तित्वान्, ननुमुक्तित्वं तथाभावात् ।
ततस्तत्र भगवतः केवलित्वागणि रथाभिप्रातोभिगत एवार्थयोगित्यादयमेवनेकान्तार्थप्रतिपत्तिरपेक्षणाया प्रकृतापेक्षितचयमयमेव

पदानामिति, अत्र निरपेक्ष इति विशेषणं चैत्रः स्थान्यां पत्नीत्यादौ कर्मादिपदद्वन्द्वेनैकजिह्वातिनिराणाय, एवं मनि
स्फुटिकाकृतिनिर्मलः प्रकाममित्यादावाकृत्यादिपदे नाधिकेऽप्यतिव्याप्तिनिराणाय विशेषणान्तरदानश्रौत्ये तत्तदोपाभावदृष्ट-
विशिष्टपदसमुदायत्वं वाक्यत्वद्वयं स्यात्तत्राननुगमदोषादितिष्ट, यदि च न्यूनाधिकत्वादानवस्थितवाक्यार्थयोधः प्राथमकलिपत्तौ

निराबाध एव, न्यूनत्वादिदोषस्फूर्तिश्चोत्तरकालिकी वक्तृवैगुण्यमेवावेदयति, रसमङ्ग वा जनयतीति विभाव्य तदाकाङ्क्षायोग्य-
 तासत्तिमता पदानां समूहो वाक्यमित्येतावदेव लक्षणं सम्यगिति न्याययचिदः । अथ का नामाकाङ्क्षा, न तावदविनाभावः,
 घटमानयेत्यादावभावात्, घटः कर्मत्वमित्यादावपि व्यक्त्योस्त्वत्सञ्चाच्च, नापि मङ्गमिव्याहृतपदस्मारितपदार्थजिज्ञासा,
 घटमित्युक्तं जानय नय चेत्तिजिज्ञासोदयात् घटः कर्मत्वमित्यादौ तदभावादिदिति वाच्यम् । अजिज्ञासोरप्यन्यवबोधात्, जिज्ञा-
 सायाः स्वरूपसत्त्या एव हेतुत्वादाकाङ्क्षाप्रमानच्छान्दबोधोधानुपपत्तेः । उच्यते, अभिधानापर्यवसानमाकाङ्क्षा, अभिधानं पर्य-
 तत्स्वापर्यवसानमन्वयाननुभावकत्व, तथा च यस्य पदस्य समभिव्याहृतपदव्यतिरेकप्रयुक्तं यादृशान्वयाननुभावकत्वं
 तादृशान्वयाननुमेवं समभिव्याहृततत्पदस्य तेन तादृशान्वयाननुभावकत्वं तयोराकाङ्क्षेति फलितम्, अस्ति च द्वितीयावि-
 पदस्य घटादिविशिष्टकर्मत्वादन्ययाननुभावकत्वं घटादिपदव्यतिरेकप्रयुक्तं, ननु कर्मत्वादिपदस्य, घटादिपदसत्त्वेऽपि स्यात्
 एव तस्याननुभावकत्वादिति घटमित्यादावाकाङ्क्षा, ननु घटः कर्मत्वमित्यादौ, यदि च मौनिल्लोके पदाभावाच्चेद युक्तमिति
 विभाष्यते, तदा यादृशपदज्ञानस्य यादृशपदसमभिव्याहारज्ञानाभावाप्रयुक्तं यादृशान्वयाननुभावकत्वमित्यादि वाच्यम्, इय-
 माकाङ्क्षा घटमित्यादावुभयपदज्ञाननिष्ठा, लाक्षणिकस्याननुभावकत्वे गङ्गायामित्यादौ (लाक्षणिकस्याननुभावकत्वे) त्वेक-
 पदज्ञाननिष्ठैव, घटप्रमाणप्रयुक्तत्वस्य लाक्षणिकेऽपि मङ्गमेव तुमपतस्तथैव, तत्प्रयुक्तत्वं च यद्यपि न तज्जन्यत्वम्, असम्भ-
 वात्, नापि तद्व्यापकत्व, पदज्ञाननिष्ठाननुभावकत्वस्य पदान्तरसमभिव्याहारज्ञानाभावाप्यपकत्वात्, नापि तद्व्याप्यत्व,
 योग्यताज्ञानाद्यभावेन तादृशान्वयानुपधायके घटमित्यादिवाक्ये व्यवहिचारात्, तथापि यादृशपदसमभिव्याहारज्ञानातिरिक्त-

आदृशान्वयवोधकसकलयहकारिसमवहितयादृशपदज्ञाननिष्ठयादृशान्वययानुभानुपधायकत्वं यादृशपदसमभिव्याहारज्ञानाभागे
व्याप्यं तादृशपदस्य तादृशपदसमभिव्याहारविशिष्टं तादृशपदज्ञानस्य तादृशान्वययानुभवाभाववैशिष्ट्यमाकाङ्क्षा, भवति च
तादृशसहकारिसमवहितकर्मत्वोपस्थापकविभक्तिज्ञाननिष्ठं कर्मत्वोद्देश्यकघटान्वयवोधायवैशिष्ट्यं घटोपस्थापकपदसमभि-
व्याहारज्ञानाभावव्याप्यं, न तु कर्मत्वोपस्थापकनामपदज्ञाननिष्ठं, सत्यपि घटोपस्थापकपदसमभिव्याहारज्ञाने तादृशसकल-
सहकारिसमवहिते घटः कर्मत्वमित्यादिवाक्यमते कर्मत्वपदे तादृशान्वयवोधायवैशिष्ट्यसत्त्वेन व्यभिचारात् । न च
कर्मत्वोपस्थापकविभक्तिज्ञाननिष्ठतादृशवोधायवैशिष्ट्यमपि न तदभावव्याप्यं, सत्यपि योग्यतादिज्ञाने घटमित्यादितोऽपि
विपरीतव्युत्पत्तीयवोधायभावादिति वान्यम् । व्याकरणसंस्कृतपुरुषीयत्वेन निरुक्तान्वयवोधविशेषणात्, विपरीतव्युत्पन्नस्य तु
निरुक्ताकाङ्क्षाभ्रमादेव शाब्दवोधः । अत एव निरुक्तव्याप्यत्वप्रयुक्तत्वघटिताकाङ्क्षाया ज्ञानमेव कारणम्, इत्थं च सद्बुत्प-
न्नस्य घटमित्यादित एव, विपरीतव्युत्पन्नस्य तु घटः कर्मत्वमित्यादित एव बोधः । यत्तु यत्पदं यत्पदेन सह यादृशान्वय-
नुभवजनकं तत्पदस्य तत्पदसमभिव्याहार आकाङ्क्षा, तज्ज्ञानं कारणं, प्रकृतान्वयवोधसमानाकारस्वजन्यान्यवोधविरहस्था-
तु सा स्वरूपसती कारणं, सद्बुत्पत्तनीयशाब्दवोधे घटादिनामपदसमभिव्याहृतविभक्तिज्ञानं, विपरीतव्युत्प-
त्तीयवोधे च तत्समभिव्याहृतकर्मत्वादपदज्ञानं कारणमिति नातिशय इति भञ्जरीकारादिमतं, तत्र, द्वयोरपि द्विविधज्ञा-
नाच्छाब्दवोधापत्तेः । अथ व्युत्पत्तिरपि तत्तज्ज्ञानसहकारिणी, तथा च तत्तदानुपूर्वीज्ञानं तत्तदानुपूर्वीज्ञाने व्याकरणसंस्कृत-
पुरुषीयशाब्दवोधजनकत्वज्ञानं च तत्तदानुपूर्वीज्ञानजन्यशाब्दवोधहेतुरिति फलितमिति चेत्, न, निरुक्तप्रयुक्तत्वघटिता-

कांक्षाज्ञानत्वेन कारणत्वे लापवाद्, अनन्ययासिद्धत्वादिविधितजनकत्वज्ञानत्वस्य गुरुत्वाद्, कारणाभावप्रयुक्तः कार्यो
 भाव इति धीसाधिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषः प्रयुक्तत्वमिति यते मुतसो लाघवम्, अत्र घत्वाघवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितदत्त्वाद्य-
 वच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभूत्वाघवच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वेन घटमित्यायानुपूर्वीज्ञानस्य घटादिपदव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननु-
 भावकममादिपदमितिशानसहितस्य तादृशानुपूर्वीज्ञानविशिष्टवटादिविधेयकर्मत्वादिवोधे हेतुत्वं, लक्षणे च यादृशेति घवि-
 शिष्टदत्त्वाघवरच्छिन्नपरं, मामान्यतो दृश्या घटोपस्थापकनामपदसमभिव्याहृतकर्मत्वोपस्थापकप्रभक्तिज्ञान तादृशाननुभावरजन-
 ज्ञानसहित तथेति तु न युक्त, दृश्या घटोपस्थापकत्वस्याभ्यावर्यकत्वाद्, तत्तत्काले तत्तत्पुरुषस्येत्युक्तौ च तत्तद्व्यपकित्वे
 पर्यवसानादिति मन्तव्यम् । अथाप्येवेति पुत्रो राम पुरुषोऽपसांपतामिस्पादौ राम इत्यस्य पुरुषान्वयाननुभावकत्व पुरुषपद
 समभिव्याहारेऽप्यस्तीति राम इत्यादियान्वयेऽपि पुरुषान्वयानुभापकत्व न स्यादिति चेत्, न, अत्र पूर्वोचरमावरूपसमभि-
 ब्याहारसत्त्वेऽप्येकवाक्यतामिश्रायविषयत्वस्वरूपसमभिव्याहाराभावाद् सविभक्तिरूपदयोस्तात्पर्यस्यापि तस्यैव वा समभिव्या-
 हाराभावाद् मविभक्तिकपदयोस्तात्पर्यस्यापि तस्यैव वा मभिव्याहारात्त्वाद्वापदनिष्ठाकारुधायाः ससम्बन्धिकपुत्रादिपदेन
 सह झटिति तेन तात्पर्यग्रहसमवहितत्वमुत्थितत्व विषययाचनितरपदेनोत्थाप्यत्वमिति विशेषः । ननु राम इत्यस्य तात्पर्यत्रमेण
 पुरुषेणान्वयबोधे पुत्रेण तात्पर्यग्रहेऽपि तेनान्वयबोधो न स्यादिति चेत्, न, तादृशान्वयाननुभावकत्वस्य सत्त्वाद्वाह पुत्र
 इति बोधे जननीये तादृशबोधाभावस्यैव तच्चाद्, न चैव पुत्रेणान्वयबोधे पुरुषेणाप्याकांक्षा स्याद् तात्पर्यस्याकांक्षापटकत्वे
 तस्याभावाद्, तदघटकत्वे इदत्वाद्, तात्पर्यज्ञानाभावाच्च न तथाबोध इति । न चैव तात्पर्येण गतार्थत्व, घटः कर्मत्वमित्यादौ

तद्गृहेऽपि शाब्दबोधोधाभावात्, राजपदमपरपदार्थान्वितराजप्रतीतिपरमित्यर्थतात्पर्यग्रहसत्त्वेऽप्येकवाक्यताभिप्रायविषयत्वज्ञानानुसरणमावश्यकं, राजपदं पुलयपदेन पुत्रपदेन वा सहान्वयबोधक(जनक)मिति संशये शाब्दबोधोधाभावात्, तथा च यत्पदोपस्थितरेकवाक्यताभिप्रायत्पदोपस्थितिव्यतिरेकेण यादृशान्वयाननुभावकत्वमित्यादि वाच्यम् । इत्थं च सैन्धवमानयेत्यादावेकवाक्यताभिप्रायज्ञानेऽपि सैन्धवपदमितरपदार्थान्वितलवणपरं तथाविधाश्वपरं वेति संशये शाब्दबोधानुदादर्थतात्पर्यनिश्चयोऽपि कारणम्, एकावाक्यताभिप्रायस्याकाङ्क्षाघटकत्वमयमेति पुत्रो राज्ञ इत्यादौ तादृशाभिप्रायशालिपुत्रादिपदेनैव साकाङ्क्षत्वव्यवहारायेति स्मिन्प्रायानुसारी पन्थाः । अत्रान्वयाननुभावकत्वं तात्पर्यविषयतावच्छेदकावच्छिन्नान्वयानुभावभावमाश्रित्य, तेनान्वयबोधद्वयं जायतामित्यादीच्छायामन्वयबोधद्वयादिकमपि युज्यते, अत एव च घटमानयेत्यादाववान्तरवाक्यार्थबोधोच्चरं महावाक्यार्थबोधो नानुपपन्नः, तत्पदार्थोद्दिश्यकतत्पदार्थविधेयकबोधे तत्पदयोराकाङ्क्षादिज्ञानं हेतुः, महावाक्यार्थबोधे च नावान्तरवाक्यार्थोद्दिश्यविधेयभावः, इत्थं च घटविशिष्टकर्मत्वादिविधेयकानयनादिवोधे घटमित्यादिपदानामानयनादिपदेनैवाकाङ्क्षाज्ञानस्य हेतुत्वे तु नात्रानुपपत्तिलेशोऽपि, तादृशबोधानुपधायकत्वरूपाकाङ्क्षासत्त्वात्, न चार्थतात्पर्यस्याप्याकाङ्क्षाघटकत्वे तात्पर्यज्ञानस्य पृथक्सहकारित्ववैफल्यम्, एतद्वाक्याद् बोधद्वयं जायतामित्यादितात्पर्यसाधारणेन विषयाविशेषितरूपेणह तात्पर्यनिवेशात् विषयविशेषितरूपेण तु तज्ज्ञानहेतुताया आवश्यकत्वात्, न चैवमेतद्वाक्याद्बोधसहस्रं जायतामितीच्छया बोधसहस्रापत्तिः, आद्यवाक्यार्थबोधाद्वितीयवद्वितीयादेस्तृतीयादिवोधस्यापि सम्भवादिदि वाच्यम्, एतादृशेच्छाया अनिवेद्यत्वात्, सैन्धवपदं लवणबोधयित्वाऽर्थं बोधयत्विति तात्पर्यज्ञानजनन्याश्वबोधे तद्वाक्यजन्यलवणबोधस्य हेतुत्वात् क्रमनिर्वाहः । आकाङ्क्षाया अंशत्रयमेक

वाक्यताभिप्रायः, मममिव्यादोरोऽननुभावकत्वं च, तत्राद्ययोर्ज्ञानं हेतुरन्त्यस्य तु प्रतिबन्धकामावतया स्वरूपसत उपयोगः,
 अत्र शाब्दद्वय जायतामितीच्छोत्तेजिका, तत्तदानुपूर्वज्ञाने सदसद्व्युत्पन्नपुरुषीयशाब्दबोधाजनकत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाच्च
 गद्व्युत्पन्नविपरीतव्युत्पन्नयोर्घटः कर्मत्वं घटमित्याभ्यासन्वयबोधः, इत्थं च प्रयुक्तत्वादियोधविधुराणामपि न शाब्द-
 बोधवैधुर्यमिति तु न न्यायः । राजपद शुत्रपदार्थान्तिराजबोध जनयत्वित्याकारकार्यतात्पर्यग्रहहेतुत्वेनानतिप्रसङ्गेऽल पदतात्पर्य-
 ग्रहहेतुत्वेनेति तु विन्त्यस्य, न चैव मतद्वयेऽपि विशेषणान्तरविशिष्टविशेष्येण पुनरन्वयबोधसम्भवात्प्राथमिकबोधस्यैव द्वितीय-
 बोधजनकरत्वेनाद्युत्पिदोषस्याप्यभावात् समाप्तपुनरापदोपोच्छेदापत्तिः, तत्रानपेक्षितविशेष्येण शाब्दबोधमन्मयेऽपि तच्छाब्द-
 बोधेन रसोद्बोधविलम्बस्यैव दोषप्रयोजकताया अलङ्कारशास्त्रे व्यवस्थितत्वात्, नामविभक्तिधात्याख्यातक्रियाकारकपदानां
 परस्परं विना परस्पराननुभावकत्वात्तेषां मिथः साकाशत्व, घटो नील इत्यादौ तु विशेषणविभक्तिरभेदार्थिका, नामार्थप्रकार-
 कान्वयबोधमात्र प्रति विश्लेष्यतया प्रत्ययजन्योपस्थितेहेतुत्वात्, यद्वा वद्विना सिचति घटः पचतीत्यादेरपि सेककरणत्वकृतयोः
 कालिकसम्बन्धेन वद्विघटनिष्ठत्वात् योग्यत्वापत्तिवारणाय तच्चकामतपद्मातुसममिव्याहृततपद्विमर्केस्तत्तत्सम्बन्धेन तच्च-
 ग्रामार्थतत्तद्विमर्कत्वार्थप्रकारकबोधहेतुत्वस्याननुगतस्य वाच्यत्वात् घटो नील इत्यादावभेदेनान्वयबोधो नानुपपन्नः । कथमत्र
 कस्यचिदभेदसम्बन्धेन कस्यचिदभेदप्रकारेण बोध इति चेत्, आद्यः सद्व्युत्पन्नस्य अन्त्यस्त्वन्वयस्येति निश्चीयते, विशेषण-
 विमर्करभेदार्थकत्वकल्पने गौरवादिति । मीमांसकास्तु घटो नील इत्यादौ नील घटमानयेत्यादौ च नीलोऽस्ति घटोऽस्ति नील-
 मानय घटमानयेत्यन्ययबोधो, न तु नामार्थानां कारकाणां च परस्परमन्यः, विशेषणान्वितविभक्त्यर्थानयनानुभवादिति न

विशिष्टवैशिष्ट्येनान्वयः । न चैवं नीलत्वेन घटत्वेन च घटयोरपि बोधः स्यादिति वाच्यम्, व्यक्तित्वचनानां सन्निहितविशेष-
परत्वनियमेन नीलत्वेन घटत्वेन चैकस्यैव बोधात्, अरुणयैकहायन्या पिङ्गाक्ष्या गवा सोमं क्रीणातीत्यादावरुणया क्रीणाति
एकहायन्या क्रीणातीत्यादिबोधेऽपि यथारुणेन गुणेन क्रयासाधनेन प्राप्तक्रयसाधनताकोरूपद्रव्यपरिच्छेदकतयैव क्रयसाध-
नत्वं प्रतीयत इत्याहुः, तदसत्, विशिष्टवैशिष्ट्यबोधान्वयस्यैवात्र युक्तत्वात्, अन्यथा वाक्यभेदापत्तेः, नीलघटमानयति न
वेति संशयापत्तेः, नीलं घटं नानयतीत्यभावविशेषबोधान्यथानुपपत्तेश्च । यत्तु आकाङ्क्षायाः संशये शाब्दबोधानुदयात्तन्निश्चय-
त्वेन हेतुत्वं वाच्यम्, तथा च लाघवादनाकाङ्क्षत्वज्ञानमेव प्रतिबन्धकमस्तु, न च ज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽप्रामाण्यनिश्चया-
नास्कन्दितात्त्वप्रवेशे गौरवं, तवाप्याकाङ्क्षानिश्चयविशेषणाभावप्रतियोग्यप्रामाण्यज्ञाने तदप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दितात्त्वप्रवेशे
गौरवात् । अनाकाङ्क्षत्वज्ञानवत्यपि घटाद्यवच्छेदेन समवायेन तदभावसत्त्वादवच्छेदकतासम्बन्धेन प्रतिबन्धकत्वस्य च भूता-
वेशस्थले एकशरीरावच्छेदेनात्मद्वये ज्ञानस्वीकारादसम्भवात्, एकावच्छेदेनैकात्मतृप्तिव्यवस्थासत्तुक्तौ गौरवं त्वाकाङ्क्षानिश्चय-
हेतुत्वेऽपि तुल्यम्, अन्यथा कायव्यूहादिस्थलेऽसम्भवादिति, तदसत्, निराकाङ्क्षत्वतद्व्याप्यादिमत्ताग्रहप्रतिबन्धकत्वकल्पने
गौरवात्, यदपि साकाङ्क्षपदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिरेव तत्त्वेन हेतुः, न त्वाकाङ्क्षाज्ञानं तत्त्वेन, घटमित्याद्यानुपूर्वीज्ञानस्य
कुम्भमित्याद्यानुपूर्वीज्ञानस्य घटः कर्मत्वमित्यादिज्ञानजन्योपस्थितिसहकारेण बोधकत्ववारणायोक्तरूपेण हेतुत्वस्यावश्य-
कत्वादिति, तदपि न, घटमित्याद्यानुपूर्वीज्ञानस्य स्वघटकादेशादिस्मारितान्यतरपदज्ञानजन्यघटकर्मत्वाद्युपस्थितिसम्बन्धेन
घटीयं कर्मत्वमित्यादिशाब्दबोधहेतुत्वेनोक्तदोषाभावात्, घटमित्यादिवाक्यजन्यावान्तरवाक्यार्थबोधोधादिरूपपदार्थोपस्थिति-

कालेऽप्यादिपदे घटादिपदोत्तरत्वसन्देहे शब्दबोधानुत्पादात् साक्षादप्यानुपूर्वीज्ञान हेतुरित्यपरे । का नाम योग्यता, न
 तावत् सत्तातीयेऽन्वयदर्शन, यथाकथञ्चित् साक्षात्स्याव्यावर्तकत्वात्, पदार्थतावच्छेदकेन तस्याय पयः पिबतीत्यादाव-
 सम्भवात्, वाक्यार्थस्यापूर्वत्वाच्च, नापि सममित्याहृतपदार्थसंसर्गव्याप्यधर्मवत्त्वं, वाक्यार्थस्यानुमेयतापत्तेः । नापि बाधक-
 प्रभाविरहः, स्वपरसाधारणबाधकप्रभावविरहस्य दुर्लभ्यत्वात्, स्वरूपसत्वोऽस्य हेतुत्वेऽयोग्ये योग्यताग्रमाच्छान्दग्रमानुपपत्तेः ।
 स्वीयबाधकप्रभावविरहस्य हेतुत्वे त्वयोग्यताग्रमदशायां शब्दबोधोपापत्तेः । न च तदा विशिष्टज्ञानमामान्यहेतोर्बाधबुद्ध्यभावस्य
 विरहाच्च तदापत्तिः, तर्हि तदेतदुत्वेनैव निवर्ति योग्यताधीहेतुत्वे मानामावात्, अस्त्येव लौकिकसन्निकर्षाज्जन्यदोषविशेषा-
 अन्यतवृत्तानमात्रे तदभावनिवृत्तस्य प्रतिबन्धकत्वाच्छान्दप्रतिबन्धकत्वस्यापि तत एव सिद्धेः, योग्यताज्ञानविलम्बाच्च शान्द-
 बोधविलम्बस्यासिद्धत्वेन नव्यमतसाम्राज्यादिति चेत्, न, लौकिकसन्निकर्षादोषविशेषादेरुपेक्षकत्वपक्षे बाधबुद्ध्यभावस्य प्रत्य-
 क्षत्वादेरेव कार्यतावच्छेदकत्वाच्छान्दत्वावच्छिन्ने योग्यताधीहेतुत्वोचित्येनोक्तमतासाग्राज्यात्, न च तत्पक्षेऽप्यस्तु शुद्ध-
 बाधबुद्ध्यभावस्य परोक्षत्वावच्छिन्नहेतुत्व, परोक्षत्वस्य प्रत्यक्षान्यज्ञानरूपत्वे विशेष्यविशेषणभावभेदेन गौरवात्, न च
 जातिरूपं तत्, इच्छाघटितस्तृत्यादिसामग्रीप्रतिबन्धकतावच्छेदकताघटकत्वात्पा सङ्गरात्, सम्बन्धगौरवेण स्वाश्रयान्यत्व-
 सम्बन्धेन सृष्टित्वसातत्त्वात् । किञ्च मूलं न चन्द्र इत्ययोग्यतानिश्चयेऽप्यादाययोग्यताज्ञानेन शान्दबोधोपात्तदेव शान्दधीहेतु,
 न चैवं बहिना सिञ्चतीत्यादावपि तथापत्तिः, आहार्थयोग्यताज्ञाने इष्टत्वात्, तदसत्त्वे शान्दबोधोपाभावेन तदेतदुत्पत्त्यल्पनात् ।
 अत एव गालिप्रदानादितोऽपि शान्दबोधसम्भव । न चैव लौकिकान्यबाधधीसत्त्वेऽपि लौकिकयोग्यताज्ञानाच्छान्दापत्तिः,

इष्टत्वात्, विरोधिनिश्चयस्यैव चाहार्थत्वप्रयोजकत्वेन तच्छाब्दस्याहार्थत्वानापत्तेः, बाधबुद्धौ भ्रमत्वज्ञानाङ्गीकाराद्वा । किञ्च यत्र स्थलविशेषे बाधधीकाले योग्यताज्ञानं तत्र तस्य हेतुत्वग्रौव्ये विशेष्यतावच्छेदकतया तत्पुरुषीयशाब्दत्वावच्छिन्ने तथा तत्पुरुषीययोग्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वसिद्धिः, यत्र चालौकिकयोग्यताधीकाले लौकिकबाधधीस्तत्र तस्याः प्रतिबन्धकत्वस्वीकारान्न दोषः । किञ्च स्थूलजलपरस्य पयसा सिञ्चतीत्यादेरयोग्यत्वाय विशेष्यतया योग्यताज्ञानहेतुत्वमिद्धिः, बाधबुद्ध्याभावस्य धर्मितावच्छेदकान्तर्भागेनैव नव्यनये हेतुत्वादित्यन्यत्र विस्तरः, तस्माच्छाब्दज्ञानहेतुर्योग्यता निर्धत्तव्येति चेत्, अत्रोच्यते, एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गवत्त्वं तेन संसर्गेणापरपदार्थवत्त्वं वा योग्यता, न च वाक्यार्थस्यापूर्वत्वात्तदुद्देश्यता, प्रत्यक्षादिना संशयसाधारणतज्ज्ञानहेतुत्वस्वीकारेणादोषात्, गन्धप्रागभावकालावच्छिन्नो घटो गन्धवानित्यादौ तद्गन्धप्रागभावकाला-
द्यवच्छिन्नगन्धसमवायस्य तद्घटोऽभावादयोग्यत्वं, न चैवमेकविध्यर्थयोः कृतीष्टसाधनत्वयोः परस्परसमन्वयो न स्यादुक्तयो-
ग्यताविरहादिति वाच्यम्, एकपदार्थ इत्यादेरेकवृत्तिविषयेऽपरवृत्तिविषयसंसर्गवच्चमित्यर्थात्, एवमेवकारादिस्यलेऽपि विचारणीयम् । आसत्तिरव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिः, एकपदार्थोपस्थित्यव्यवधानेनापरपदार्थोपस्थितिरिति यावत्, अव्यवधानं व्यवधानाभावः, तेन युगपदानापदार्थोपस्थितावपि न क्षतिः, तच्चार्यसिद्धं तत्तत्पदार्थशाब्दबुद्धौ तत्तत्पदार्थोपस्थितेहेतुतया विनाऽव्यवहितोपस्थितिं शाब्दबोधोधासम्भवात्, अस्याः स्वरूपसत्या एव हेतुत्वादासत्तिनिश्चयहेतुत्वं कृत इति चेत्, न कुतश्चित्, इत्या पदजन्यपदार्थोपस्थितेः स्वरूपसत्या एव हेतुत्वात्, न चानुपदोक्तानुपूर्वीज्ञानस्य निरुक्तोपस्थितिसम्बन्धेन हेतुत्वात्किमनयेति वाच्यम्, व्याप्तिज्ञानदण्डादेः स्वजन्यपरामर्शवत्त्वक्रम्यादिसम्बन्धेन हेतुत्वेऽपि परामर्शवत्त्वक्र-

भ्रम्यादिहेतुत्वदास्योरपि तत्त्वात्, व्यापारस्य व्यापारिणाऽन्यथासिद्ध्यभावात्, आसच्चिनिश्चयहेतुत्वोक्तिस्तु प्राचीं मतेनेति
 नव्याः । मिश्रास्तु ननु एकपदार्थोपस्थित्यव्यवधानविशिष्टापरपदार्थोपस्थितिर्नास्ति, गिरिर्लुक्तमभिमान् देवदेवतेनेत्यन्ना-
 भिमत्पदार्थोपस्थितौ सत्यां तदव्यवहितोचरक्षणे तस्यां गिर्युपस्थित्यव्यवधानभ्रमस्तीकारे भ्रमस्यैव निरुक्तान्यवधानविशिष्टो-
 पस्थितिरूपासत्तिसया तद्वद्भ्रमहेतुत्वे सिद्धान्तभङ्गसङ्गात्, नाप्युपस्थापकपदान्यवहितपदोपस्थिति सा, व्यवहिते पदंऽपर-
 पदाव्यवहितोचरत्वभ्रमस्यैवाप्तचितया तदोपतादवस्थ्यात्, न चोपस्थापकपददाव्यवधान सा, इत्थं च व्यवहितोक्तपदेऽव्यव-
 हितत्वभ्रमसङ्गभासानुपपत्तिरिति वाच्यम्, भौमिस्त्रोक्तदौ पदामावेनासस्यभावापत्तेः, अत एवोच्चारणाव्यवधानं सेति परास्त,
 न चोपस्थापकस्य पदस्य तद्वर्गस्य वाऽव्यवहितोपस्थित्यनुकूलव्यापारः, सा च क्वचिदव्यवहितोच्चारण क्वचिच्छ्रित्यादिक
 च, इत्थं च व्यवहितोचरितादावप्यव्यवहितोचरितत्वादिभ्रमः सम्भवतीति वाच्यम् । तर्हि योजनादिनापि स्त्रोकादा-
 यन्यपयोधामावापत्तेः । वक्त्रा व्यवहितोचरितमिति विशेषदर्शनेऽव्यवहितोचरितमिति भ्रमासङ्गभावात्, एरूपदार्थोपस्थित्य-
 व्यवधानेनापरपदार्थोपस्थित्यनुकूलव्यापारस्येति वाच्यतयैकपदार्थयोः परस्परमन्यवापत्तेर्भेति चेत्, नित्यम्, एकत्वापरत्व-
 योर्न पदविशेषणत्व, किन्त्वर्थविशेषणत्वमेवेत्यनुपदोक्तदोषामावात्, वस्तुत एवपदार्थत्वमेकवृत्तिविषयत्वम्, अपरपदार्थत्व-
 मपरवृत्तिविषयत्व, तेन घटभेदो न घट इत्यादौ पदार्थभेदेऽपि न वृत्तिः । मेयामिधेयादिघोषकतदादिपदार्थयोरेकवृत्तिवि-
 पयत्वे त्वेकापरवृत्तिविषयताऽनष्टेदकावच्छिन्नत्वमेकापरपदार्थत्व वाच्यम् । व्यवहितोचरिते च पदतात्पर्यमेव तथाव्यापारः,
 तदेव योजनया ज्ञाप्यते, शुकादिवाक्ये तु शिष्यगितुरेव तथाव्यापारः, ईश्वरस्यैव वा, न च यत्र तात्पर्यं व्यवधानेनो-

चारणमव्यवधानेन तत्र का गतिरिति वाच्यम् । तत्रोच्चारस्य सतोऽप्यकिञ्चित्करत्वात्, अन्ययोधानुसूलोपस्थितेर्विवक्षितत्वात्, स्वविरोधिव्यवधानाभिप्रायापूर्वकोच्चारणाव्यवधानग्रयोज्योपस्थितेरेव शाब्दबोधोपधायकत्वस्वीकारात्, तथा च व्यवधानाभिप्रायापूर्वकाव्यवहितोपस्थित्यनुसूलव्यापार आसत्तिरिति फलितं, वस्तुत एतत्पदानन्तरं तत्पदं प्रतिमन्दधात्विति तात्पर्यमेवासत्तिः, इदं शुक्रस्यापि सम्भवि, ईश्वरीयं वा तत् सुलभं, न चैवमासत्तिभ्रमस्थलासम्भवो, यद्वन्नन्तर्भावेन तत्सम्भवादित्याहुः, तच्चिन्त्यम् । एकवाक्यताया अर्थतात्पर्यस्य निश्चये यथोक्तासत्तिनिश्चयं विना शाब्दबोधविलम्बाभावात्, न चैकवाक्यतेवानेनोपालक्षि, सम्भूयोच्चारणस्य चिन्तामणौ पृथगुपन्यामात्, तस्माद् व्यवधानेन दृष्ट्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिरिति प्रागुक्तमेव युक्तम् ॥ तदेवं परस्परपेक्षाणामित्यस्याकाङ्क्षादिमतामित्यर्थात् आकाङ्क्षादिमतां पदानां समूहो वाक्यमिति न्यायनये स्थितं, निरपेक्षपदं त्वनतिप्रयोजनं, यदि च तस्य मप्रयोजनत्वे निर्वन्धः, तदा प्रकृतवाक्यस्य लक्ष्यस्य वाक्यान्तरैकवाक्यस्य महावाक्याद्व्यावर्त्तनेन प्रकृतान्वये प्रकृतवाक्यस्य महावाक्यरूपदान्नरनिरपेक्षत्वात् ॥ इदं तु ध्येयम् ॥ साकाङ्क्षत्वमनाकाङ्क्षत्वं च स्याद्वादेनेव व्यवस्थापनीयम् । तत्पदव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वरूपाकाङ्क्षापक्षे व्याकरणसंस्कृतपुरुषीयत्वेन निरुक्तान्वयबोधविशेषणे समभिव्याहाररूपाकाङ्क्षापक्षे च तत्तदनुपूर्वीज्ञाने व्याकरणसंस्कृतपुरुषीय-शाब्दबोधजनकत्वज्ञानहेतुत्वोक्त्या घटः कर्मत्वमित्यादेः मद्ब्युत्पन्नं प्रति साकाङ्क्षत्वचारेणोऽपि देवदत्तः पचतीत्यतो नैयायिकस्य नामार्थविशेष्यक ग्व बोधः, शाब्दिकस्य तु घात्वर्थविशेष्यक इति तत्तदन्वयबोधे तद्वाक्यस्यान्यतरं प्रति निराकाङ्क्षत्वावधारणात्, न च तत्तन्नव्यव्युत्पन्नीयतद्वाक्यजतादृशबोधे तादृशव्युत्पत्तेर्हेतुत्वात्रयाकाङ्क्षकान्ताविरोधः, व्यभिचारेण भिन्न-

भिन्नव्युत्पत्तेरेवासिद्धेः, तच्चव्युत्पत्तिवैशिष्ट्यस्य विपरीतव्युत्पत्तीयचोपसाधारण्येनानतिप्रसङ्गाकत्वादुभयव्युत्पत्त्यभयोरुभयोरुक्त-
 वाक्याभियमत उभयबोधोपापत्तेः । न चैकनयानिमतव्युत्पत्तौ तदितरनयानिमतवद्वान्दोषजनकत्वाभावज्ञानस्य प्रतिपन्धक-
 त्वाददोषः, उभयव्युत्पत्तिसमाजे परस्परप्रतिबन्धेन कस्यापि बोधस्यानापत्तेः । कथं चैवं नैयायिकः शिष्येषु व्याकरणव्यु-
 त्पत्तिमादधानो देवदत्तः एवमिति एकदेवदत्ताभिधायकपाकानुकूला भावनेति विप्रशुयात्, आहार्याकाङ्क्षाज्ञानेन तथा
 शुद्धा पर तथा बोधयितु नानौचित्येति चेत्, सत्यम्, आहार्यत्वस्यापि परस्परमविनिर्गमेन तथा तथा साकाक्षनिराकाङ्क्षत्वा-
 न्यवस्थितेः । एतेनैकनययुक्तस्याऽपरनयानामाण्यग्रहोऽपि व्याख्यातः, अनेनैवाभिप्रायेण “ जियववपजिज्जसच्चा ” इत्या-
 दिना सम्मतौ नयवाक्यानां कार्त्स्न्येन साकाक्षत्वानाकाङ्क्षत्वमजना समर्थिता । एवं योग्यत्वमयोग्यत्वमासन्नत्यमनासन्नत्य
 च देशकालादिभेदेन तात्पर्यादिभेदेन च भवनीय, वस्तुतः समभिव्याहाररूपाकाङ्क्षा वाक्यद्वयव्युत्पत्त्येकदत्तयैवोपयुज्यते
 न पृथक्, वत्सावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभूत्वावच्छिन्नप्रतिशेद्यताकथयद्विधेयकर्मत्वविशेष्य-
 कश्चान्दोषजनकत्वप्रकारताकञ्ज्ञानत्वादिना तादृशश्चान्दबोधोपहेतुत्वाकल्पनादाद्यद्वयवहारेण वाक्य एव शक्तिसिद्धेरनन्तर-
 मावापोद्वारापक्रमेण पदशक्तिप्रवृत्तस्य च तत्रैवोपकारतच्छक्तेश्च जनकताविशेषरूपत्वाद्विशेषपदेनैव शक्तिलक्षणाभेदानुच्छेदात्,
 अन्यथेयवरेच्छारूपशक्तिचादेऽप्यगतेः, केवलपदस्याननुभावकतापक्ष एव हि “ पदमभ्यधिकामावात् स्मारकात्र विधिष्यते ”
 इत्युक्तं युज्यत इत्युक्तं प्राक्, न चैवं द्रव्यनिर्देशप्रशुक्लपदपदघटितवाक्याद्भावनिर्देशविषयगान्दबोधोपापत्तिः, स्वप्रयोजकनि-
 र्देशप्रशुक्तवाक्यशक्तिप्रवृत्तस्य हेतुत्वाद्, द्वास्कारिभावेन चान्वयासिद्धेरयोगात्, पदार्थोपस्थितिद्वारा पद-

ज्ञानहेतुत्वे तु तद्द्वारा वारणाय शब्दसामग्र्याः क्वचित्पदार्थसृष्टियदितायाः क्वचिच्च शब्दतदुपस्थितियदितायाः सृष्टिप्रति-
बन्धकत्वकल्पने महागौरवम्, एकवाक्यताभिप्रायश्चाथैतात्पर्यविधेयोपयुज्यत इत्यननुभावकत्वांशोऽवशिष्यते, तत्र न स्वरूप-
सति प्रतिबन्धकं परेषां शब्दबोधद्वयेच्छादिवदस्माकं वाक्यार्थबोधेच्छादेरुज्ज्वलनं. वाक्यार्थबोधादयश्चाभिप्रायिकपदसंचलने
श्रुतरूपास्तदसङ्गलने मतिरूपा वा, प्रथमादिवोधद्वारा द्वितीयादिवोधे श्रुतहेतुत्वाच्च श्रुताभ्यन्तरीभूतत्वं क्रमनिबद्ध्यति, प्रा-
णिनो न हन्तव्या इत्यादेराद्याप्रामाण्यात् "प्रमादमूलं प्राणिहननमनर्थसाधनम्" इति तात्पर्यार्थपेयन्तः सम्पूर्णो बोध इत्युपदेश-
पदाद्यनुसारी पन्थाः। क्वचिच्च प्राथमिकाद्वाक्यार्थविषयश्रुतज्ञानोत्तरं संगमं विनैव महावाक्यार्थज्ञानुपपत्तिज्ञानरूपचिन्ताज्ञाना-
दैर्दंपर्यविषयं भावनाज्ञानं जायत इति त्रिविधमेव शब्दं ज्ञानमिष्यते, सामानाधिकरण्येनावच्छेदकावच्छेदेन च शब्दद्वयेच्छायां
द्विविधमपि तद् युज्यते, अर्थावच्छिन्नपदज्ञानोत्तरं तात्पर्यगर्भाकाङ्क्षाज्ञानाद् व्युत्पत्तिनिर्गोपाद्वा पट्टिप्रययोपग्रामगतः प्रागेव
तात्पर्यार्थज्ञानं सम्भवतीत्येकविधमेव तदिति तु नञ्याः। मुखं चन्द्र इत्यादिरूपकस्थले आहार्ययोग्यताज्ञानस्य हेतुत्वानुरोधेन
शब्दभावे योग्यताज्ञानहेतुत्वमपि न युक्तिमतं, बाधज्ञाने ननि नादृशस्थले आहार्यशब्दस्यैव स्वीकारात्, इष्टव्यज्ञप्रतीति-
साधनन्वज्ञानेन मुखे चन्द्राभेदशब्द एव तत्रेच्छोदयौचित्यात्, अत्र द्वाहाहार्योपो रूपकमिति ग्रानामुक्तिः, तादृशभाषा-
याश्च द्रव्यतोऽसत्यत्वेऽपि भावतः सत्यत्वात्, उपमापदस्यालंकारान्तरोपलक्षकत्वाद्दृपमामन्तायां परिगणनं, न चैवं सृपान्त-
रस्यापि क्वचिद्भावतः सत्यत्वाद्द्रव्यभाषानभाषायां सत्याभेदत्वप्रगक्तिरिति वाच्यम्। क्वाचित्कलसाविविकत्वाभ्यामेव निगो-
पात्, भावविशेषजन्यजनकतानवच्छेदकतया जातिभेदस्वीकाराच्च, क्वचिच्च शब्दशब्दं नाम्नीत्यादौ वाक्यशब्दतया शब्दीयत्वेन

अष्टसहस्री
विचरणम् ॥

117411

शृङ्गामावशाब्दबोधे पदार्थयोः संसर्गाभावनिश्चयोऽनुगुण एव, अन्यथा विशिष्टनिषेधप्रतीतावयवतो भ्रमत्वापत्तेः, गालिप्रदा-
 नादितोऽपि शाब्दबोधेऽत्र, आहार्य एव, नो चेद्, दुष्टवक्त्रभिप्रायमूचकत्वेनैव तस्य क्रोधजनकत्वम्, सत्यादित्वं वाचा जन-
 पदसत्पाद्यन्यतरत्वेनैव, द्रव्यमायमायात्व च तासां चतुर्विधद्रव्यपरिणतिमाश्रित्य, श्रुतभावभापात्वं च तिसृणां फलीभूत-
 श्रुतोपयोगापेक्षया मिश्रोपयोगाभावेन तृतीयस्या अत्रानधिकाराद्, चारित्रभावभापात्व च त्रयमान्तिमयोरेव यत्याचारविहि-
 तत्वेन चारित्रोत्कर्षकत्वादित्यादिविस्तरौ भाषारहस्ये इति कृत प्रसङ्गेन । प्रकृत प्रस्तुतः—न पुनराख्यातशब्द इत्यादि,
 शेषपक्षनिराकरण प्राय सुगमम् । क्रियास्फोटवदिति पूर्वापरीभूतावयवास्वाश्रितक्रमाद् क्रियास्वेकः क्रियास्फोटो यथा
 नास्ति तथा क्रमवत्पदसमुदाये वाक्यस्फोटोऽपि, एकत्वप्रतीतेर्द्रव्यप्रत्यासत्त्येवोपपत्तेरिति । यथोक्तपदानुसंहितिरूपस्येति
 परस्परपक्षनिरपेक्षपदानुस्मरणरूपस्येत्यर्थः । शुद्धिर्मानस्युत्प्रेक्षानुसंहतिः स्मरणमित्यनयोः पक्षयोर्मैवः । तावतोदाहरणोप-
 नयमात्रेण, अर्थं प्रत्येति प्रकृतसाध्य निधिनोति, किमितीति शेषं निगमन, किमित्याकाङ्क्षति—साधनमात्रेणार्थोसदो
 तत्रेष्टसाधनताज्ञानाभावेनाकारुक्षामावात् यस्य च फलीभूतशब्दबोधेच्छया निगमनशब्द एवाकाङ्क्षा तस्य तच्छब्दाभ्याहारेणैव
 शाब्दबोध इति भावः । सत्यभामाविषयवदिति यथा भामापदेन सत्यभामापद स्मर्यते तथा प्रकरणादिना पदान्तरमिति
 तत्सापेक्षश्रूयमाणपदसमुदायस्य न निराकाङ्क्षत्वव्याघात इति भावः । यत्र च प्रकरणादिनाऽखिल एव वाक्यार्थो ज्ञायते
 चेष्टादिना वा, तत्र तादृशवान्यकल्पनयैव शाब्दव्यवहारः सन्नतिमन्त्रि, अत एव न चेष्टादेः प्रमाणान्तरत्वम्, अवश्यकल्प्य-
 शब्दमुखनिरीक्षकत्वादिति दिग् । इत्युक्तः (चं) प्रागिति “त्वन्मतामृतवाद्यानाम्” इत्यादिकारिकाव्याख्यानावसर

न हि किञ्चिद्वृत्तान्तरविकलमित्यादिना, तत्र क्वचित्प्रयुज्यमान इत्यादि, क्वचिच्च जीवादिपदसमीपं प्रयुज्यमानः स्या-
च्छब्दस्ताद्विशेषणतया जीवादिपदसमिन्व्याहृततया, प्रकृतार्थतत्त्वं सर्वैकान्तप्रतिपक्षजीवादिपदार्थम्, अवयवेन
जीवादिपदद्वारेण, सूचयति लक्षयति, तथा च जीवादिसामान्यविशेषशक्तस्य जीवादिपदस्य नित्यानित्याद्यनेकान्तात्मक-
जीवादिविशेषे लक्षणा तात्पर्यग्राहकत्वमेव स्याच्छब्दस्य द्योतकत्वमिति भावः । एवकारादिवदिति शङ्कः पाण्डुर एवेत्यादौ
पाण्डुरादिपदस्य पाण्डुराद्यन्यत्वव्यवच्छिन्ने लाक्षणिकताया एवकारस्य च तत्र तात्पर्यग्राहकतायाः सम्प्रदायसिद्धत्वादिति
भावः । न कश्चिद्विशेष इति सम्भूयोच्चारणेन स्यात्पदजीवादिपदाभ्यां मिलित्वाऽनेकान्तात्मकजीनादितत्त्वबोधनोपपत्तेरिति
भावः । तथा च गम्यं प्रति विशेषणमित्यस्य समुदायशक्तिजन्यबोधे जीवादिपदस्य तुल्यकक्षतया सहकारीत्यर्थः ।
विशेषणमित्यनन्तरं च वाकारोऽध्याहृत्य योजनीयः, तेन पक्षद्वयाभिव्यक्तिर्भवति, यद्वाऽनेकान्तव्योतीत्यस्यानेकान्तं पदसा-
मान्यशक्तिविषयं द्योतयत्यनुभावयतीत्येकोऽर्थः, स चापरेण घटादिपदस्य सामान्यव्युत्पत्त्यनुरोधेन कार्यत्वान्वितघटादौ शक्ति-
ग्रहेऽपि ततः कार्यत्वान्वितघटाद्यनुभवे कार्यतावाचकपदसमिन्व्याहारापेक्षा. आनुभावितायाः शक्तेस्तदपेक्षत्वात्, स्मारिका
च जाताविति तदभावे घटत्वादिमात्रस्मरणमेवेति कुञ्जशक्तिवादः, तथाऽस्माकं नित्यानित्याद्यनेकान्तक्रोडीकरणं विना
व्यवहारमात्रस्यायोगाच्छब्दत्वावच्छेदेन नित्यानित्याद्यनेकान्तात्मक एव शक्तिग्रहादाद्यव्युत्पत्त्यनुरोधेन जीवादिपदस्यापि
नित्यानित्याद्यनेकान्तात्मकजीवाद्यर्थ एव शक्तिर्गृह्यत इत्यानुभाविता शक्तिः, तथाऽनुभवजननेऽनेकान्तवाचकपदमपेक्षते स्मारि-
का तु नेति केवलजीवादिपदाजीवाद्यर्थोपस्थितिमात्रम्, अनेकान्तात्मकजीवाद्यर्थानुभवस्तु स्यात्पदसंयोगादित्येतत्पक्षपरिष्कारः ।

न चैव मीमांसकमतानुप्रवेष्टः, सर्वनयात्मके भगवत्प्रवचने कचिन्मीमांसकमतोपग्रहस्याप्यदुष्टत्वात्, सिद्धार्यप्रामाण्यस्वी-
कारेणैव [स्याच्छब्दो लिङाद्यर्थव्यतिरिक्तार्थप्रतिपादकजीवादिपदसमिभ्य्याहृतस्यात्पदम्] नैकान्तं द्योतयति औपसन्दानिकया
श्रुत्स्या योचयति यः स तथेति द्वितीयोऽर्थः, तथा च स्याच्छब्दोचस्वी [वादिपदप्रतिपाद्या] नैकान्तरमकजीवाद्यर्थे विशिष्य
शक्तिस्वीकारादौपसन्दानिकी शक्तिरेवात्र द्योतनमिति भावः । उभयत्रापि गम्यं प्रति विशेषणमित्यस्य पदान्तरबोध्य-
योपने सहकारीत्यर्थः, तदाह, सूचकत्वपक्षेऽपीति, अपिर्वाचकत्वपक्षे समुच्चिनोति, तद्वदुद्धेरपि तथाभावादिति तेन
तदादिपत् स्याच्छब्दस्य स्वातन्त्र्येण पुद्विषयपतापच्छेदकावच्छिन्नेऽपि शक्तिः, तद्वदोचकताया वैचित्र्यादिति स्यादस्तीत्या-
द्यावस्तित्याद्यवच्छेदकस्वग्रन्थेऽत्रकालमावादीनामपि ततो नासाङ्ग्येणानुपस्थितिरिति ध्येयम् । धर्मिवाचकपदसममिभ्य्याहृत
स्यात्पदमनैकान्तात्मकत्वयोक्तं धर्मिवाचकपदसममिभ्य्याहृत तु तत्तत्स्वग्रन्थेऽत्रकालाद्यवच्छेदकस्फोरक सकलादेशमहिम्ना
तु प्रकृतधर्मे स्वेतरानन्तधर्मो भिन्नत्वस्य प्रकारतया प्रकृतधर्मस्य स्वस्वेतरानन्तधर्मरिमकत्वसम्बन्धेन धर्मिण्यन्ययान्युपगमाद्वा
न काचिदनुपपत्तिरिति श्रद्धेय स्वसमयव्युत्पत्तिशालिभिः ॥ १०३ ॥

मनु च कचचिदित्यादिशब्दादपि नवत्येवानेकान्तार्थप्रतिपत्तिः १, तस्य, नवति, तस्य स्याद्वचनपर्यायत्वात् । तथा हि,—

स्याद्वादः सर्वथैकान्त—त्यागात् किंवृत्तचिद्विधिः ॥ सप्तभङ्गनयापेक्षो, हेयादेयविशेषकः ॥ १०४ ॥

किमो दृष्ट किमुचः । स चासौ चिद्विधिमेति कचचिदित्यादि. किमुचचिद्विधि स्याद्वादपर्यायः । शोयमनेकान्तमभिप्रेत्य
सप्तभङ्गनयापेक्ष स्वभावरमावाच्या सदसदादिव्यवस्थां प्रतिपादयति । के पुन सप्तभङ्गाः के वा न्याः ? सप्तभङ्गी प्रोक्ता पूर्वमेव ।

द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकप्रविभागवशान्नैगमादयः शब्दार्थनया बहुविकल्पा मूलनयद्वयशुद्धिशुद्धिभ्यां, शास्त्रान्तरे प्रोक्ता इति संबन्धः ।
द्रव्यार्थिकप्रविभागाद्धि नैगमसंग्रहव्यवहाराः, पर्यायार्थिकप्रविभागादजुसूत्रादयः । तत्र ऋजुसूत्रपर्यन्ताश्रित्वारोर्धनयाः, तेषामर्थप्रधानत्वात्
शेषास्त्रयः शब्दनयाः शब्दप्रधानत्वात् । तत्र मूलनयस्य द्रव्यार्थिकस्य शुद्ध्या संग्रहः, सकलोपाधिरहितत्वेन शुद्धस्य सन्माचस्य विपरीक-
रणात् सम्यगेकत्वेन सर्वस्य संग्रहणात् । तस्यैवाशुद्ध्या व्यवहारः, संग्रहगृहीतानामर्थानां विधिपूर्वकत्वव्यवहरणात्, द्रव्यत्वादिविशेष-
णतया स्वतोऽशुद्धस्य स्वीकरणात्, यत्सत्तद्व्यं गुणो वेत्यादिवत् । एवं नैगमोप्यशुद्ध्या प्रवर्तते, सोपाधिवस्तुविपयत्वात् । स हि त्रेधा
प्रवर्तते, द्रव्ययोः पर्याययोर्द्रव्यपर्याययोर्वा गुणप्रधानभावेन विवक्षायां नैगमत्वात्, नैकं गमो नैगम इति निर्वचनात् । तत्र द्रव्यनैगमो
द्वेधा-शुद्धद्रव्यनैगमोऽशुद्धद्रव्यनैगमश्चेति । पर्यायनैगमस्त्रेधा-अर्थपर्याययोर्व्यञ्जनपर्याययोश्च नैगम इति । अर्थपर्याय-
यनैगमस्त्रेधा ज्ञानार्थपर्याययोर्ज्ञेयार्थपर्याययोश्चेति । व्यञ्जनपर्यायनैगमः षोढा-शब्दव्यञ्जनपर्याययोः समभिरूढ-
व्यञ्जनपर्याययोरेवंभूतव्यञ्जनपर्याययोः शब्दैवंभूतव्यञ्जनपर्याययोः समभिरूढैवंभूतव्यञ्जनपर्याय-
योश्चेति । अर्थव्यञ्जनपर्यायनैगमस्त्रेधा ऋजुसूत्रसमभिरूढयोः ऋजुसूत्रैवंभूतयोश्चेति । द्रव्यपर्यायनैगमोष्टधा,
शुद्धद्रव्यजुसूत्रयोः शुद्धद्रव्यशब्दयोः शुद्धद्रव्यसमभिरूढयोः शुद्धद्रव्यैवंभूतयोश्च, एवमशुद्धद्रव्यजुसूत्रयोरशुद्धद्रव्यशब्दयोरशुद्धद्रव्य-
समभिरूढयोरशुद्धद्रव्यैवंभूतयोश्चेति । लोकसमयाविरोधेनोदाहार्यम् । तथा पर्यायार्थिकस्य मूलनयस्याशुद्ध्या तावदजुसूत्रः, तस्य काल-
कारकलिङ्गभेदेनाप्यभेदात् । शुद्ध्या शब्दस्तस्य कालादिभेदेन भेदात् । शुद्धितरया समभिरूढस्तस्य पर्यायभेदेनापि भेदात् । शुद्धित-
स्यैवंभूतस्तस्य क्रियाभेदेनापि भेदात् ॥ इति मूलनयद्वयशुद्धिशुद्धिभ्यां बहुविकल्पा नया नयचक्रतः प्रतिपत्तव्याः । पूर्वपूर्वा महाविपया

स्याद्वादेकेवलज्ञाने, सर्वतत्त्वप्रकाशने ॥ भेदः साक्षादसाक्षाच्च, ह्यवस्त्वन्यतमं भवेत् ॥ १०५ ॥

साक्षादसाक्षात्प्रतिभासिज्ञानाभ्यामन्यस्याप्रतीतेरवस्तुत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः । स्याद्वादकेवलज्ञाने इति निर्देशात् तयोरभ्यर्हितत्वा-
नियमं दर्शयति, परस्परहेतुकत्वात् । न चैवमन्योन्याश्रयः पूर्वसर्वज्ञयोऽतिदागमादुत्तरसर्वज्ञस्य केवलोत्पत्तेः ततोऽप्युत्तरकालमागमद्योत-
नात् सर्वज्ञागमसन्तानस्यानादित्वात् । केवलज्ञानस्याभ्यर्हितत्वे वा पूर्वनिपाते व्यभिचारं सूचयति, शिष्योपाध्यायादिवत् । ततोऽनवद्यो-
निर्देशः स्याद्वादकेवलज्ञाने सर्वतत्त्वप्रकाशने इति । कथं पुनः स्याद्वादः सर्वतत्त्वप्रकाशनः ? यावता 'मतिश्रुतयोर्निबन्धो द्रव्येष्वसर्व-
पर्यायेषु' इति श्रुतस्यासर्वपर्यायविषयत्वव्यवस्थानभिप्यते, तच्चैवं विरुध्यते, इति सूत्रविरोधं मन्यते, तदयुक्तं, पर्यायापेक्षया तदनभि-
धानात् । एवं हि भगवतामभिप्रायोऽत्र 'जीवादयः सप्त पदार्थास्तत्त्वं, 'जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरासोक्षास्तत्त्वमि'ति वचनात् ।
तत्प्रतिपादनाविशेषात् स्याद्वादकेवलज्ञानयोः सर्वतत्त्वप्रकाशनत्वम्' इति न विरोधः । यथैव ह्यागमः परस्मै जीवादितत्त्वमज्ञेयं प्रति-
पादयति तथा केवल्यपीति न विशेषः, साक्षादसाक्षाच्च तत्त्वपरिच्छित्तिनिबन्धनत्वात् तद्वेदस्य । तदाह भेदः साक्षादसाक्षाच्चेति ।
साक्षात्कृतेरेव सर्वद्रव्यपर्यायान् परिच्छिनत्ति नान्यत इति यावत् । न हि वचनात्तान्प्रकाशयति, समुत्पन्नकेवलोपि भगवान्, तेषां
वचनगोचरत्वात् । तदेवं स्याद्वादनयसंस्कृतं तत्त्वज्ञानं प्रमाणनयसंस्कृतमिति व्याख्याने, स्याद्वादः प्रमाणं, सप्तभङ्गीवचनविधिर्नैग-
माद्यो बहुविकल्पा नया इति संक्षेपतः प्रतिपादितं, विस्तरतोऽन्यत्र तत्स्वरूपेणात् ॥ १०५ ॥

संमत्यहेतुवादागमः स्याद्वादो, हेतुवादो नयस्ताभ्यां संस्कृतमलंकृतं तत्त्वज्ञानं प्रमाणं युक्तिशालाविरुद्धं सुनिश्चितासंभवद्राधकमिति
व्याख्यानान्तरमभिप्रायवन्तो भगवन्तो हि हेतुलक्षणमेव प्रकाशयन्ति, स्याद्वादस्य प्रकाशितत्वात् ।

तथाविधस्यापि तदलक्षणत्वे हि न किञ्चित्कस्यचिदलक्षणं स्यादिति लक्ष्यलक्षणभाव एवोच्छिद्येत । सति चान्यथानुपपन्नत्वे प्रतिपाद्या-
शयवशात् प्रयोगपरिपाटी पञ्चावयवादिपरि न निवार्यते इति तत्त्वार्थालङ्कारे विधानन्दमहोदये च प्रपञ्चतः प्ररूपितम् । ततः स्याद्वा-
देत्यादिनानुमितमनेकान्तात्मकमर्थतत्त्वमादर्शयति । तदेव हि स्याद्वादप्रविभक्त्यर्थः, प्राधान्यात्—सर्वोद्भव्यापित्वात् । तस्य विशेषो-
नित्यत्वादिः पृथक् पृथक् । तस्य प्रतिपादको नयः । इति नयसामान्यलक्षणमप्यनेन दर्शितमिति व्याख्यायते । तथा चोक्तम्—
' अर्थस्यानेकरूपस्य, धीः प्रमाणं, तदंशधीः ॥ नयो धर्मान्तरापेक्षी, दुर्णयस्तन्निराकृतिः ' ॥१॥ इति । तदनेकान्तप्रतिपत्तिः प्रमाणमेक-
धर्मप्रतिपत्तिर्नयस्तत्प्रत्यनीकप्रतिक्षेपो दुर्णयः, केवलविपक्षविरोधदर्शनेन स्वपक्षाभिनिवेशात् ॥ १०६ ॥ किं पुनर्वस्तु स्यादित्याहुः—

नयोपनयैकान्तानां, त्रिकालानां समुच्चयः ॥ अविभ्राड्भावसम्बन्धो, द्रव्यमेकमनेकधा ॥ १०७ ॥

उक्तलक्षणो द्रव्यपर्यायस्थानः संप्रहादिर्नयः, तच्छाखाप्रशाखात्मोपनयः । तदेकान्तानां त्रिपक्षोपेक्षालक्षणानां त्रिकालविषयाणां
समितिर्द्रव्यं वस्तु, ' गुणपर्यायवद्द्रव्यम् ' इति वचनात् । कः पुनस्तेषां समुच्चयो नामेति चेत्, कथंचिदविभ्राड्भावसंबन्ध इत्याचक्षते,
ततोऽन्यस्य समुच्चयस्य संयोगादेरसंभवात् द्रव्यपर्यायविशेषाणाम् । न चैवमेकमेव द्रव्यं नयोपनयैकान्तपर्यायाणां तत्तादात्म्यादित्या-
रेकित्वं, ततस्तेषां कथंचिद्भेदादनेकत्वमिति वचनात् । तर्ह्यनेकमेवास्तु तादात्म्यविरोधादनेकस्येत्यपि न शङ्कितव्यं, कथंचित्तादा-
त्म्यस्याशङ्क्यविवेचनत्वलक्षणस्याविरोधात्तथाप्रतीतेः । केवलं ततस्तेषामपोद्धारादुपगुण्यादिवत् तदनेकधा । ततः सूक्तं, त्रिकालवर्ति-
नयोपनयविषयपर्यायविशेषसमूहो द्रव्यमेकानेकात्मकं जात्यन्तरं वस्त्विति ॥१०७॥ अत्र परारेकासुपदर्श्ये परिहरन्तः सूरयः प्राहुः—
मिथ्यासमूहो मिथ्या चेन्न मिथ्यैकान्ततास्ति नः॥ निरपेक्षा नया मिथ्या, सापेक्षा वस्तु तेऽर्थकृत् ॥१०८॥

मुनयदुर्गपयोर्व्याग्यादितर्क्षुण व्याख्यातं त्रया न चोदं न परिहार, निरपेक्षाणांमेव नयाना मिष्यात्वात् तद्विषयसमूहस्य
मिष्यात्वोपागमात्, सापेक्षाणां तु मुनयत्वात्तद्विषयाणामर्थक्रियाकारित्वात्, तत्समूहस्य वस्तुत्वोपपत्तेः । तथा हि, निरपेक्षतः प्रत्य-
क्षीकृतमस्य निराकृतिः, सापेक्षत्वमुपेक्षा, अन्यथा प्रयाजनयाऽविशेषप्रसङ्गात्, धर्मान्तरादानीपेक्षाहानिलभ्युपत्तत्वात् प्रमाणनगदुर्गयानो
प्रकाशान्नरासंभवाच्च, प्रमाणापत्तत्त्वमावप्रतिपत्तेर्नयात्तत्प्रतिपत्तेर्दुर्गयादन्यनिराकृतेऽपि । इति विश्वोपसंहृतिः, इत्यतिरिक्तप्रतिपत्ति-

प्रकाशानामसंभवात् ॥१०८॥

अपेक्षमनैरान्तात्मास्यै कय वाक्येन निरूप्यते यत् प्रतिनियते विषये प्रवृत्तिर्वाक्यस्य स्यारित्यारेकायाभिप्रायमभिपद्यते—

नियम्यतेऽयौ वाक्येन, विधिना वारणेन वा ॥ तथान्यथा च सोवश्य—सर्वविशेष्यत्वमन्यथा ॥१०९॥

यत्सत्तत्तमदंगनेकान्तात्मकमर्थक्रियाकारित्वात् स्वविषयाकारसंवित्तिपत्तौ । यद्विवादाप्यासितं वस्तु तत्सर्वं धर्मं प्रत्येकम्,
अप्रसिद्धं साम्यमिति पचनम्, तस्यानेकान्तात्मकत्वेन विवादाप्यासितत्वात् साध्यत्वोपपत्तेः । अर्थक्रियाकारित्वादिति हेतुरसिद्ध-
त्वाद्विशेषानामप्याप्यात् प्रयानैकलक्षणयोगाच्च । स्वविषयाकारसंवित्तिपत्तित्युदाहरणं, तथा वादिप्रतिवादिमिद्वत्त्वात् । सौगवस्य चित्रा-
कारेकसंवेदनोपगमात्, योगानामीश्वरमानस्य स्वार्थसंवेदिनो मेष्पकज्ञानत्वोपगमात्, कल्पितानामपि स्वरूपपुद्गलपञ्चवमितार्थसंवेदिनः
त्वसंवेदनस्येष्टेः, भोत्रियाणामपि फलमानस्य त्वसंवेदिनोर्ध्वपरिच्छित्तिरूपस्य प्रसिद्धे, चार्वाकस्यापि प्रत्यक्षस्य चेदनस्य स्वार्थपरि-
गुणेनोद्भुपगमनीयत्वात् साम्यमिति साधनवाक्यम् । तथा न क्रियेदेकान्तं वस्तुतस्य सर्वथा सर्वधैक्रियाऽसंभवाद् गगनकुसुमादिव-
मिति । अत्रापि विवादापस वस्तुनस्त्वं धर्मं पटाप्यारोपितैकान्तत्वेन प्रसिद्येच्य, कचिन् मत्त इवारोपितस्यापि प्रतिषेच्यत्वमिद्वेदन्त्यथा

कस्यचित्परमतप्रतिपेधायोगात् सत एव संज्ञिनः प्रतिपेधो नासतः इत्यस्याप्यविरोधात्, सम्यगेकान्ते प्रसिद्धस्य रूपस्य सापेक्षस्य निर-
पेक्षत्वेनारोपितस्य कचित्प्रतिपेधात्, 'सर्वथा तदर्थक्रियाभावात्' इति हेतुव्यापकानुपलब्धिरूपत्वात् । गगनकुसुमादिवदित्युदाहरणं
साध्यसाधनावैकल्याद्गगनकुसुमादेरत्यन्ताभावस्य परैरेकान्तवस्तुरूपत्वसर्वथार्थक्रियाकारित्वयोरनिष्टेः । इतीदमपि श्रेयः साधनवा-
क्यम् । विशेषेण पुनर्नास्ति सदेकान्तः सर्वव्यापारविरोधप्रसङ्गादसदेकान्तवत् । एतेन विशेषतोऽनेकान्तात्मकः परिणाम्यात्मावैक्रिया-
कारित्वात् प्रधानवदित्याद्युपदर्शितम् । इति विधिना प्रतिपेधेन वा वस्तुतत्त्वं नियम्येत तथान्यथा च तस्यावश्यंभावसमर्थनात् ।
अन्यथा तद्विशिष्टमर्थतत्त्वं विशेष्यमेव न स्याद्विधेः प्रतिपेधरहितस्य प्रतिपेधस्य च विधिरहितस्य विशेषणत्वनिराकरणात् तदुभयरहि-
तस्य च विशेष्यत्वविरोधात् खण्ड्यवत् । इत्यनेन विधिप्रतिपेधयोगेणुप्रधानभावेन सदसदादिवाक्येषु दृष्टिरिति लक्षयति । ततो न
तेषां पौनरुक्त्यं, येन सप्तमङ्गीविधिरनवद्यो न स्यात् ॥१०९॥ विधिर्नैव वस्तुतत्त्वं वाक्यं नियमयति सर्वेयेत्येकान्ते दूषणमुपदर्शयन्ति-
तदतद्वस्तुवागेषा, तदेवेत्यनुशासती ॥ न सत्या स्यान्मृषावाक्यैः, कथं तत्त्वार्थदेशना ॥ ११० ॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयभूतं विरुद्धधर्माध्यासलक्षणमविरुद्धं वस्तु सभायातं, स्वशिरस्ताडं पूरुर्वेतोपि तदतद्रूपतयैव प्रतीतेः ।
तदुक्तं—'विरुद्धमपि संसिद्धं, तदतद्रूपवेदनम् । यदीदं स्वयमर्थेभ्यो, रोचते तत्र के वयम् ॥ १ ॥' इति । तच्च तदेवेत्येकान्तेन
प्रतिपादयन्ती मिथ्यैव भारती, विष्येकान्ते प्रतिपेधैकान्ताभावस्येष्टस्यानभिधानात्, तदभिधाने वा विष्येकान्तप्रतिपादनविरोधात् । न
च मृषावाक्यैस्तत्त्वार्थदेशना युक्तिमती । इति कथमनयार्थदेशनम् । इत्येकान्ते वाक्यार्थानुपपत्तिरालक्ष्यते ॥ ११० ॥

प्रतिपेधमुखेनैवार्थं वाक्यं नियमयतीत्येकान्तोपि न श्रेयानिति प्रतिपादयन्ति—

वाक्स्वभावोन्यवागर्थ-प्रतिषेधनिरङ्कुशः ॥ आह च स्वार्थसामान्यं, तादृग् वाच्यं खपुष्पवत् ॥ १११ ॥

वाचः स्वभावो येन स्वार्थसामान्य प्रतिपादयन्ती तदपरं निराकरोति, न पुनस्तदप्रतिपादयन्ती, स्वार्थसामान्यप्रतिपादनतदन्य-
निराकरणयोरन्यतरपादेनोच्छानविशालनात् । इदमेव नेदवया वा न प्रतीयेत तदर्थं 'कूर्मरोमादिवात् । न एतु सामान्य विशेषपरि-
हारेण विशेषो वा सामान्यपरिहारेण कचिदुपलभामहे । अनुपलभमानाश्च कथं स्व परं वा तथाभिनिवेशेन विप्रलभामहे, विधे-
कान्तवदन्यापोहैकान्तस्य प्रागेव व्यासेन निरस्तत्वात् ॥ १११ ॥ भूयोप्यन्यापोहत्वाविनमाशङ्क्य निराकरोते—

सामान्यवाग् विशेषे चे-न्न शब्दार्थो मृषा हि सा ॥ अभिप्रेतविशेषात्, स्यात्कारः सत्यलाञ्छनः ॥ ११२ ॥

अस्तीति सत्सामान्यवाग् केवलमावविच्छेदाद् विशेषमपोहमाहेति चेत्, क पुनरपोहः ? किमन्यव्यावृत्तिरुत तथा
यिकल्प ? परतो व्यावृत्तिरभावोभ्यापोह इष्यते इति चेत्, कथमेव सत्यमाव प्रतिपादयति ? भाव न प्रतिपादयतीत्यनुसम न स्यात् ?
तद्विकल्पोभ्यापोहोस्तु मिथ्याभिनिवेशादिति चेत्, न वैतस्य प्रतिपादक मिथ्याविकल्पहेतुत्वाद्वापलीकवचनवत् । ततो मान्यापोहः
शार्थः सिद्धयति, येन तत्र प्रवर्तमानास्तीत्याविसामान्यवाग् दूयेव न स्यात् । ततः स्यात्कारः सत्यलाञ्छनो भन्त्यः स्वाभिप्रेतार्थ-
विशेषप्राप्तेः । सर्वो हि प्रवर्तमान इवमिद्वचनात् कचित्तत्वरूपादिना सन्तव्यमभिप्रेतमर्थं प्राप्नोति, न पररूपादिनानभिप्रेत, प्रवृत्तियै-
यर्थात्, स्वरूपेणैव पररूपेणापि सत्त्वे सर्वस्याभिप्रेतत्वप्रसङ्गात्, परतमेव स्यात्तन्नाप्यस्ये सर्वस्याभिप्रेतत्वाभावात् स्वयमभिप्रेत-
स्याप्यनभिप्रेतत्वप्रसङ्गे ॥ ११२ ॥ नत स्याद्वाद् एव सत्यलाञ्छनो न वादान्तरमित्यतिशाययति भगवान् समन्तमद्रस्वामी ।

विधेयमीप्सितार्थाद्, प्रतिषेध्याविरोधि यत् ॥ तथैवादेयहेयत्व-मिति स्याद्वादसंस्थितिः ॥ ११३ ॥

अस्तीत्यादिविधेयमभिप्रेत्य विधानात्, सर्वत्रैतावन्मात्रलक्षणत्वात् विधेयत्वस्य । न हि परिवृढभयादेरनभिप्रेतस्यापि विधाने विधेयत्वं युक्तं, वीतरागस्यापि तत्कृतबन्धप्रसङ्गालानापवादानुपपन्नाच्च । नाप्यभिप्रेतस्याप्यविधानेऽविधेयत्वं, तद्योग्यतामात्रसिद्धेरन्यथा विधानानर्थक्यात् । तत एवाभिप्रायशून्यानां किञ्चिदत्यकुर्वतां न किञ्चिद्विधेयं नापि हेयमभिप्रेत्यहानाभावादुपेक्षामात्रसिद्धेः । तद्विपरीतानां तु किञ्चिद्विधेयं, तच्च नास्तित्वादिभिरविरुद्धं, प्रतिषेध्यैरीप्सितार्थाङ्गत्वात्, तस्य तद्विरोधे स्वयमीप्सितार्थहेतुत्वासंभवात्, विधिप्रतिषेधयोरन्योन्याविनाभावलक्षणत्वात् स्वार्थज्ञानवत् । न हि स्वार्थज्ञानयोरन्योन्याविनाभावोऽसिद्धः, स्वज्ञानमन्तरेणार्थज्ञानानुपपत्तेः कुटवत् स्वज्ञाने एवार्थज्ञानघटनात् सर्वज्ञज्ञानवत् । न हीश्वरस्यापि स्वज्ञानाभावः, सर्वज्ञत्वविरोधात् स्वसंचिदितज्ञानाभ्युपगमस्यावश्यभावात् । नापि विषयाकारज्ञानमन्तरेण स्वज्ञानं, स्वाकारस्यार्थस्य परिच्छेद्यत्वविरोधात् स्वज्ञानाभावप्रसङ्गात् । तदनवद्यमुदाहरणं प्रकृतं साधयति । यथैव च विधेयं प्रतिषेध्याविरोधि सिद्धमीप्सितार्थाङ्गं तथैवादेयहेयत्वं वस्तुनो, नान्यथा, विधैकान्ते कस्यचिद्व्यत्यवविरोधात् प्रतिषेध्यैकान्ते कस्यचिदादेयत्वविरोधात् । न हि सर्वथा विधेयमेव सर्वथा प्रतिषेध्यं स्याद्वादिनोभिप्रेतं, येनोभयात्मकत्वे एवादेयहेयत्वं न स्यात्, कथंचिद्विधिप्रतिषेधयोस्तादात्म्योपगमात् । तद्विधेयप्रतिषेध्यात्मविशेषात् स्याद्वादः प्रक्रियते सप्तभङ्गीसमाश्रयात् । यथैव हि विधेयोऽस्तित्वाविचिषेयः, स्वात्मना विधेयो न प्रतिषेध्यात्मनेति स्याद्विधेयः सिद्धः । प्रतिषेध्यात्मविशेषश्च विधेयात्मना प्रतिषेध्यो न प्रतिषेध्यात्मना इति स्यात्प्रतिषेध्यः स्यादप्रतिषेध्योन्यथा व्याघातात् । तथैव जीवादर्थः स्याद्विधेयः स्यात्प्रतिषेध्यः । इति सप्तभङ्गीसमाश्रयात् स्याद्वादस्य प्रक्रियमाणस्य सम्यक् स्थितिः, सर्वत्र युक्तिसाक्षाविरोधात्, भावैकान्तादिष्वेव तद्विरोधसमर्थनात् । ततो भगवन्ननवद्यमध्यवसितमस्माभिः, “ स त्वमेवासि निर्दोषो युक्तिसाक्षाविरोधिवाक्त्वात्, ” इति ॥ ११३ ॥ तदेवं प्रारब्धनिर्वहणमात्मनस्तत्फलं

च सूरयः प्रकाशयन्ति—

इतीयमासमीमांसा, विहिता हितमिच्छताम् ॥ सम्यग्विध्योपदेशार्थ—विशेषप्रतिपत्तये ॥ ११४ ॥

॥ इति श्रीसमन्तभद्राचार्यविनिर्मितयमासमीमासा ॥

इति देवागमाद्ये स्वोक्तपरिच्छेदे ज्ञात्वा (त्वेनोक्ताः परिच्छेदा दत्त यस्मिन्नात् स्वोक्तपरिच्छेदमिति प्राक्त, तात्) विहितेयमास-
मीमांसा सर्वज्ञविशेषपरीक्षा हितमिच्छतां नि भेदसंकाशिनो, शुच्यतो निःश्रेयसस्यैव हितत्वात् तत्कारणत्वेन दत्तत्रयस्य य हितस्य
यदमात्, तद्विच्छदानेन न पुनस्तदनिच्छतममव्यक्तानां, तदनुपयोगात् । तत्स्वेतरपरीक्षां प्रति भव्यानामेव नियताधिकृतिः, तथा मोक्ष-
कारणानुष्ठानात् मोक्षप्राप्त्युपपत्तेः । सम्यग्विध्योपदेशार्थविशेषप्रतिपत्तये पुष्पासमीमांसा भगवतामाचार्याणां परहितसाधनप्रवणत्वा-
यत्वात्, यस्मैनविशुद्धिप्रवचनवातसत्यमार्गप्रभावनापरत्वाच्च । ततः परमाहंस्वच्छस्मीपरिसमाप्तेः स्वार्थसंपत्तिसिद्धिः । सम्यग्दर्शनकाम-
चारित्राणि मोक्षमार्गे इति सम्यगुपवेश, तदन्यतमापाये मोक्षस्यानुपपत्तेः समर्थनात् । ' ज्ञानेन चापवर्ग ' इत्यादिमिष्योपदेशः, तस्य
दृष्टेष्टविरुद्धत्वसाधनात् । तद्योरर्गविशेषः सत्येतरविषयभेदः सम्यग्दर्शनाद्विभिध्यादर्शनादिप्रयोजनभेदो वा तद्भाषनादिशेषो वा मोक्ष-
मध्यप्रसिद्धिभेदो वा । तस्य प्रतिपत्तिरुपवेशेन हेयत्वेन च अद्वानमप्यवसायः समाचरण चोच्यते । तस्यै सम्यग्विध्योपवेशार्थवि-
शेषप्रतिपत्तये । सास्त्रारम्भेभिन्दुतस्यास्य मोक्षमार्गेणैवतया कर्मगृह्येष्टुतया विद्यतत्त्वानां ज्ञातृतया च भगवद्वैतसर्वकारैवान्य-
योगव्यवच्छेदेन व्यवस्थापनपट परीक्षेवं विहिता । इति स्वाभिप्रेतार्थनिवेदनमाचार्याणां गार्हर्विचार्थ प्रतिपत्तव्यम् ॥ ११४ ॥

अत्र शास्त्रपरिसमाप्तौ केचिदिदं मङ्गलवचनमनुमन्यन्ते,—

जयति जगति क्लेशवेशप्रपञ्चहिमांशुमान्, विहतविषमैकान्तध्वान्तप्रमाणनयांशुमान् ॥
यतिपतिरजो यस्याधृष्यान्मताम्बुनिधेर्लवान्, स्वमतमतयस्तीर्थ्या नाना परे समुपासते ॥११५॥

श्रीमदकलङ्कदेवाः पुनरिदं वदन्ति—

(स्वभाष्यपरिसमाप्तिमङ्गलं)

श्रीवर्धमानमकलङ्कमनिन्द्यवन्द्य—पादारविन्दयुगलं ग्रणिपत्य मूर्ध्ना ॥

भव्यैकलोकनयनं परिपालयन्तं, स्याद्वादवर्त्म परिणौमि समन्तभद्रम् ॥ १ ॥ इति ॥

॥ इत्याप्तमीमांसाङ्कतौ दशमः परिच्छेदः ॥

परापरगुरुप्रवाहगुणगणसंस्तवस्य मङ्गलस्य प्रसिद्धैर्वैयं तु स्वभक्तिवशादेवं निवेदयामः—

येनाशेषकुनीतिवृत्तिसरितः प्रेक्षावतां शोषिताः, यद्वाचोप्यकलङ्कनीतिरुचिरास्तत्त्वार्थसार्यद्युतः ॥
स श्रीस्वामिसमन्तभद्रयतिभृद् भूयाद्विभुर्मनुमान्, विद्यानन्दनघनमदोऽनघधियां स्याद्वादमार्गग्रणीः ॥१॥
श्रीमदकलङ्कशशधर-कुलविद्यानन्दसंभवा भूयात् । गुरुमीमांसाङ्कति-रष्टसहस्री सतामृद्धौ ॥२॥

वीरसेनाख्यमोक्षगे, चारुगुणानर्घ्यरत्नसिन्धुगिरिसततम् ॥

सारतरात्मध्यानगे, मारमदाम्भोदपवनगिरिगह्वरायि तु ॥ ३ ॥

अष्टसहस्री सिद्धा, साष्टसहस्रीयमत्र मे पुण्यात् ॥ शश्वदभीष्टसहस्रीं, कुमारसेनोक्तिवर्धमानार्था ॥ ४ ॥

॥ इति श्रीमदकलङ्कदेवप्रणीत-भाष्योपवृद्धिता श्रीविद्यानन्दसूरिसन्दर्भेयमष्टसहस्रीवृत्तिः ॥

[स्याद्वादकेवलज्ञान इत्यादि ॥ १०५ ॥ सधर्मणैव साध्यस्येत्यादि ॥ १०६ ॥ नयोपनयेकान्तानामित्यादि ॥ १०७ ॥
मिथ्यासमूहो मिथ्या चेदित्यादि ॥ १०८ ॥ नियम्यतेऽर्थो वाक्येनेत्यादि ॥ १०९ ॥ तदतद्रस्तुवागेपेत्यादि ॥ ११० ॥
वाक्यस्यभावोऽन्यवागर्थेत्यादि ॥ १११ ॥ सामान्यवाग्विशेषे चेदित्यादि ॥ ११२ ॥ विधेयमीप्सीतार्थाङ्गमित्यादि ॥ ११३ ॥
सर्वं निगदसिद्धम् ॥]

चक्रव्यमेव किल यत्तद्वशेषमुक्त-मेतावतैव यदि चेतयते न कोऽपि ॥

व्यामोहजालमतिदुस्तरमेव नूनं, निधेतनस्य वचसामतिविस्तरेऽपि ॥ १ ॥
विद्युद्विस्फल्केराजपुण्यपापे, प्रतिक्रिया यत्र नियम्यते नो ॥

ज्ञानेऽन्यदेतुश्च जिनप्रसादा-द्विना जिनाज्ञा मम सा प्रमाणम् ॥ २ ॥

॥ इति श्रीमदकव्यरसुरत्राणप्रदत्तजगद्गुक्तयिकुदधारक-महार्कश्रीह्रीरविजयसूरीश्वरशिष्यमुकुट्यमहो-
पाध्यायश्रीकल्पाणचिजयगणिशिष्यावतंस-पंडितश्रीलामविजयशिष्याग्नेसरपंडितश्रीजीतविजय-
गणि सतीर्थालङ्कारपंडितश्रीनयविजयगणिचरणकमलचञ्चरीकेण पंडितश्रीपद्मविजयगणिसहोद-
रेण महोपाध्यायश्रीयशोविजयगणिना विरचिते अष्टसहस्रीतात्पर्यविवरणे दशमः परिच्छेदः ॥

श्रीमदकब्बरसुरन्नाणप्रदत्तजगद्गुरुविरुद्धारकभट्टारकश्रीहिरविजयसूरीश्वरशिष्यमुख्य-
महोपाध्यायश्रीकल्याणविजयगणिशिष्यावतंस-पंडितश्रीलाभविजयगणिशिष्याग्नेसर-पं-
डितश्रीजीतविजयगणिसतीर्थ्यालंकार-पंडितश्रीनयविजयगणिचरणकमलचञ्चरीकेण
पंडितश्रीपद्मविजयगणिसहोदरेण गङ्गोपकण्ठकाशीस्थविद्वन्मंडलीप्रदत्तन्यायविशार-
द-परःशतग्रन्थग्रथनार्जितन्यायाचार्योपपदोपशोभितेन भव्यसत्त्वोपकृतिप्रणीतरहस्य-
पदोत्तराष्टाग्रशतसंख्यशास्त्राद्यनेकलक्षप्रमाणसंस्कृतप्राकृतभाषावद्धगद्यपद्यमय-
ग्रन्थकुसुममालामालाकारेण महोपाध्यायश्रीचशोविजयगणिना सन्दब्धमिदम्-

॥ श्रीअष्टसहस्रीतात्पर्यविवरणं सम्पूर्णम् ॥

